

БУРЯД РЕСПУБЛИКЫН ПРАВИТЕЛЬСТВО
БУРЯДАЙ ГҮРЭНЭЙ УНИВЕРСИТЕТ
МОНГОЛ ШЭНЖЭЛЭЛГЫН ТҮБ

*БУРЯАД УРАН ЗОХЁОЛОЙ
ШЭЛЭГДЭМЭЛ ШЭНХИНЭЭН*

ИЗДАТЕЛЬСТВО ОАО «РЕСПУБЛИКАНСКАЯ ТИПОГРАФИЯ»
УЛАН-УДЭ • 2014

УДК 89
ББК 84 (2 Рос=Буря) – 5 бу
Б 919

**ПРАВИТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ БУРЯТИЯ
БУРЯТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ЦЕНТР МОНГОЛОВЕДНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ**

АНТОЛОГИЯ БУРЯТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

ТОМ II

ПРОЗА

Издание осуществлено в рамках Государственной программы Республики Бурятия «Сохранение и развитие бурятского языка в 2011-2014 гг.»

Составители А.Л.Ангархаев, Г.Ц-Д.Буянтуева

Антология бурятской литературы.

Б 919 Том II. Проза – Буряад уран зохёолой шэлэгдэмэл шэнхинээн / Сост. А.Л. Ангархаев, Г.Ц-Д. Буянтуева. Улан-Удэ: Изд-во ОАО «Республиканская типография», 2014. – 544 с.: ил.

В Антологии впервые представлены лучшие образцы бурятской прозы на родном языке в трёх разделах (I раздел «1920–1950-е гг.», II – «Проза 1950–1970 гг.», III – «Проза с 1970 г. и продолжающаяся по сей день»). Каждый раздел предваряется литературоведческим исследованием. Вступительная статья А.Л. Ангархаева, Г.Ц-Д. Буянтуевой. Дана биобиблиографическая справка о писателях, критиках-литературоведах.

ISBN 978-5-91407-123-0

**УДК 89
ББК 84 (2 Рос=Буря) – 5 бу**

© А.Л. Ангархаев, Г.Ц-Д. Буянтуева, составление, 2014
© Изд-во ОАО «Республиканская типография», 2014
© Центр монголоведных исследований БГУ, 2014

УРИД ХЭЛЭГДЭХЭ ҮГЭ

«Буряад уран зохёолой шэлэгдэмэл шэнхинээн» гэхэн туужалагдахан (прозын) шэлэгдэмэл ном (антологи) Таанадай анхаралда табигдана.

Буряад уран зохёолой түүхэдэ прозын антологи анха түрүүшынхиеэ согсологдон хэблэгдэбэ. Рассказуудай суглуулбаринууд лэ барлагдадаг хэн.

Энэ ном гурбан хубиһаа бүридэнэ.

Түрүүшын хубида 1920-1950 онуудай эгээл үндэр шанартай, үргэн олон зондо мэдээжэ зохёолнуудһаа дээжэ хэхэгүүдынь абтаба.

Антологиин нэгэ арадай уран зохёолой шэлэгдэмэл бүтээлнүүдһээ гү, али нэгэ уран зохёолшын бэлиг харуулһан зохёолнуудһаа хамталагдаха хадань, I-дэхи хубида Ц. Доной «Хиртэһэн һара» туужаһаа, Х. Намсараевай «Үүрэй толон» романһаа, Ж. Тумуновай «Нойрһоо һэриһэн тала» романһаа хэхэгүүд шэлэгдэбэ.

Буряад прозын жанруудые, тэдэнэй олон ондоо маяг хэлбэринүүдые, буряад уран зохёолой хүгжэлтэдэ яагаад нүлөөлһые, арадай соёл гэгээрэлдэ, сүм дээрээ ухаан бодолдо, хүн шанарай гүн ехэ удхада оруулһан хубитые элирүүлэн харуулһаар антологи согсологдохо гэхэн дүрим хараа байгаа.

Уран зохёолшод үзэгэй сагаан толгойн (алфавидай) ёһоор хубарюулагдан табигдаа.

Хоёрдохи хуби соо 1950-1970 онуудта хабаатай Ш-С. Бадлуевай, Ж. Балданжабоной, Ц. Галановай, Ц. Номтоевой романуудтайшыё хаань, туужануудын зохёолшодой бэлигыё тодоор харуулна гэжэ тоолонобди.

Ж. Балданжабоной «Бүргэд» арадай аман үгэһөө эшэтэй хадаа буряад уран зохёолой олон һалбарита баялигыё гэршэлнэ. «Шагжын хула» монгол арадуудай морин эрдэнийн соло дууджа, Зүүн зүгэй гүн ухаатай, үльгэр домогтой буряад прозын үндэһөөрөө холбоотойе элишэлнэ.

Дашарабдан Батожабайн «Төөригдэһэн хуби заяан» трилогиин нэгэдэхи ном уран һайханайнгаа талаар жэншэдгүй. Буряадай түрүүшын баруун шэглэлэй эрдэмтэн Доржо Банзаров тухай Чимит Цыдендамбаевай дилоги манай уран зохёолой урдаа хараха амжалта – арадаймнай дэлхэйн эрдэм гэгээрэл тээшэ хэһэн эхин алхам тухай ха юм даа.

Александр Жамбалдоржиевай мүнөө үесын хүнэй сэдхэлэй хүдэлөөниие харуулһан «Ниидэлгын урда тээхэнэ» рассказ оруулагдаа.

Ород хэлэн дээрэ бэшэгдэһэн зохёолнууд сооһоо Африкан Бальбуравай «Зэдэлээтэ зэбэнүүд» юундэ абтагдааб гэхэдэ, Гунга Чимитовай эрхим оршуулгаар буряад хэлэн дээрэхи бүтээлнүүдэй дунда бүхэ һуурияа эзэлэ. Тиихэдэ үшөө – буряадшалагдаһан ород зохёолнууд үндэһэн уран зохёолдо һайн талаһаань нүлөөлһэн юм гэжэ тэмдэглэнэбди.

Гурбадахи хуви 1970 онуудhaа эхи абаһан шэлэгдэмэл зохёолнуудые багтаагаа. Урдахи хубинуудай дүрим журам эндэ баримталагдаа.

Энэ хубида рассуказууд болон туужануудай хэһэгүүд олон. Юуб гэхэдэ, энэ үедэ илангаяа рассуказууд болон туужанууд буряад уран зохёолдо шэнэ урасхал нэмээ һэн.

Энэ хуви соо баһал буряад уран зохёолой хүгжэлтын шэнэ шатанууд болоһон зохёолнууд шэлэгдээ, дүрбэн шэглэл тодорхойлогдоно: хүнэй зосоо шанар, сэдхэлэй хүдэлөөн, түүхын туужалалга, эдэ уран һайханай шэнжэнүүдтэй холбогдоһон уянгата прозо эхилэгдээ – иигэжэ гүн ухаанай шатада гарагдаа.

Хуви бүхэн уран зохёол шэнжэлһэн статьягаар нээгдэнэ: 1-дэхи хубиие педагогикын эрдэмэй кандидат О.Б. Бадмаева, 2-дохи хубиие – хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор, профессор С.И. Гармаева, 3-дахы хубиие – түүхын эрдэмэй доктор А.Л. Ангархаев, хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат Г.Ц-Д. Буянтуева гэгшэд эхилээ.

*Антологи согсолон бүридхэгшэд:
Ардан Ангархаев,
түүхын эрдэмэй доктор,
Буряадай арадай уран зохёолиш,
Гэрэлма Буянтуева,
хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат*

*Ц.Дон наһанай нүхэр Чимитцу Дэлгыровнатайгаа, Молот, Чингис
хүбүүдтээ. Дундань, эгээл дээрэ - Ц.Доной дүү хүбүүн. 1931 он.*

*Россиин уран зохёолшодой нүүдэл секретариат. Валентин Сорокин,
Сергей Цырендоржиев, Николай Дамдинов, Исай Калашников,
Гунга Чимитов. 1978 он.*

1. 1920-1950 ОНУУДАТ БЭШЭГДЭХЭН ТОМО ЗОХЁОЛНУУД ТУУЖАЛАГДАХАН БУРЯАД ЗОХЁОЛОЙ АНХАН ҮЕЫН АЛДАРТА ЗОХЁОЛШОД

Буряад литература шэнжэлэлгэдэ урда үенүүдхээ ерэхэн уран зохёолой баялигыг эрдэмэй мүнөө үеын байдалаар удхалан хараха, шэнээр тайлбарилха асуудал тон шухала гэшэ. Энээнине шийдхэлгэ болбол саг үргэлжын, хэмжээгээрээ ехэ юм. Социализм байгуулгын үеын литературы социальна удха шанар, тэрэ сагһаа дамжуулагдан ерэхэн зохёолнуудай уран хайханай баялиг арадай соёл хүгжөөлгэдэ шухала гэгдэнэ.

1920-ёод-30-аад онуудай буряад литература арадай аман зохёолой уран найруулгын ёһо заншал гол түлэб болгон хэрэглэжэ, хубисхалай урда тээ бии байгаа бэшэмэл уран хайханай литературы, олон тоото арадуудай литературануудай баян дүй дүршэл, онол арга халан абажа, бодото байдал дээрэ үндэхэлэн хүгжэжэ эхилээ һэн. Тиин шүлэгүүд, поэмэнүүд, новеллэнүүд, рассказауд, повестьнууд, пьесэнүүд эршэтэйгээр гаража эхилээ. Эдэ жэлнүүдтэ Х. Намсараев, Б. Абидуев, Ц. Дондубон, Ц. Дашинамаев, П. Дамбинов, А. Шадаев болон бусад бэлигтэй уран зохёолшодой габшагай ажалай хүсөөр залуу буряад литература хүгжэхэн түүхэтэй.

Уран зохёолшодой дунда Хоца Намсараевич Намсараев удамаршань боложо, түрэл литература арьбадхаһан, баяжуулһан байха юм. Үе сагайнгаа эрхэ байдалаар тэрэ «Харанхы» гэжэ пьесэһээ «Үүрэй толон» роман хүрэтэр өөрынгөө зохёохы замыг гаталжа, орон түрынгөө ахамад уран зохёолшодой дунда бата бэхи һуури эзэлэнхэй.

Уран зохёолшо элдэб жанрта хүсээ туршажа, шүлэглэмэл, зүжэглэмэл, прозын зохёолнуудыг бэшээ, гэхэшье прозоор бэшэхэн зохёолнуудын буряад литературада тон ехэ удха шанартай. Бүри 1925 ондо «Барагдашагүй балар үедэ» гэжэ түрүүшын новеллэнь бэшэгдээ. Удаань 1928-1929 онуудта «Хэшэг», «Хубилзарганын хурисал», «Мүлхидэг лама, мүргэдэг хонин», «Үнэшэдэй үхэл» гэхэн новеллэнүүд гараһан байна. Илангаяа «Үнэшэдэй үхэл» гэжэ бүтээл новеллэнүүд соо илгарна. Тэрэнь авторай энээнһээ урда тээ бэшэхэн зохёолнуудһаа идейнэ зорилгоороо, проблемээрээ ондоо байгаа. Дондок хүбүүнэй образ дээрэ харуулһан ангиин тэмсэлэй бодолдо үгытэй зоной абтажа байһые Х. Намсараев эли тодоор зураглаа. Энэ зохёол Х. Намсараевай идейнэ-уран хайханай ургалтада онсо удхатай байһан гэжэ тэмдэглэлтэй.

Хоца Намсараевай поэтикын онсо шэнжэ гэхэдэ, арадай энеэдэтэй хөөрөөнэй түхэлнүүдыг тааруу зохидоор хэрэглэжэ шадана. «Уран зохёол шэнжэлэлгэдэ тон ехэ хонирхол... татуулдаг юумэн гэхэдэ, шог, юрэ бусын энеэдэтэй ушарал, хүхюу басни болон үльгэр г.м. арадай энеэдэтэй хөөрөөнэй түхэлнүүд ехэнхи буряад уран

зохёолшодой онсо өөрсэ хүсэл шуналын болон. Буряад литературын хүгжэлтын бүхы шатануудта, Х. Намсараевһаа Д. Батожабай хүрэтэр бодото байдалай баримтануудай хөөрүү сэдхэлэй энээдэтэй шэнжэдэ, убайгүй, тоомоо таһарһаар эмхидхэн найруулгада дурлалые адаглажа боломоор», - гэжэ А.Б. Соктоев бэшэнэ.

1935 ондо Х. Намсараев түүхэтэ-революционно темэдэ зориулагдаһан «Цыремпил» повесть бэшээ. Энэ повесть баян удхаараа, бодото байдалһаа абтаһан баримтын хэмжээгээрээ, уран хайханай жэжэ зүйлнүүдээрээ болон романтизмын дорюун ханалаараа 1930-аад онуудай ондоо зохёолнуудһаа илгардаг гээшэ. Зохёол соо харуулагдаһан үйлэ хэрэгүүд 19-хи зуун жэлэй эхиндэ хори буряадуудай ажаһуудаг үзэсхэлэнтэ хайхан байгаалитай Хэжэнгэ нютагта болоно.

Зохёолой гол герой Цыремпилэй образоор Х. Намсараев арад зоной дундаһаа гараһан хүнэй образ зохидоор харуулжа шадаа. Цыремпил, нютагтаа суурхаһан стихийнэ буһалгаашан байһанаа, үгытэй арад зоной хараа бодол, мэдэрэл, революционно хэрэгы бээдээ нэбтэрүүлһэн үнэхөөр тип боложо шадаа. Түүхэтэ эрид хубилалтын үеые үнэн бодотоор зураглажа, байһан соонь хаража шадаһаниинь Цыремпилэй образ гэршэлнэ.

Хоца Намсараевай «Цыремпил» повестиин сэдхэл хүдэлгэмэ уянгата хайхан хөөрөөн, хайшаалтай геройн дүрэ, үйлэдэгшэ нюурнуудай сэдхэлэй байдалые наринаар найруулха шадабари, олоной хабаадалгатай эпизодуудые шадамараар зураглалга – эдэ бүгэдэ 1930-аад онуудай буряад литературада шэнэ арга байһан юм. Үшөө нэгэ тэмдэглэлтэй юумэн гэхэдэ энэ хадаа зохёолшын бэлиг шадабариин ургалтые гэршэлнэ. «Цыремпил» гэжэ зохёол үндэһэтэнэй литературада эпос бүрилдэлгэдэ горитойхон удха шанартай байгаа.

Хоца Намсараевай дайнай һүүлээрхи үеын прозын тон томо зохёолын «Үүрэй толон» (1950 он) роман болоно. Жамсо Тумуновай «Нойрһоо һэриһэн тала» зохёолдол буряад арадай үнгэрһэн сагай түүхэ уншагшадта уран зохёолшо һонирхол татамаар тайлбарилан харуулаа. Уран зохёолшо «Цыремпил» гэжэ повестие үндэһэн болгожо, түүхын бодото зүйлнүүдээр нэмэлтэ оруулжа, «Үүрэй толон» роман бүтэһэн бэлэй. Тэрээн соо 1903 оной зунһаа 1918 оной хабар хүрэтэрхи үе саг харуулагдана. Аяар холын 1900-аад оной эхиндэ буряад нютагуудта бэлүүлэгдэһэн волостной ба газарай реформо, ород – японой дайн, 1905 ондо Шэтэ хотодо болоһон хүдэлмэришэдэй буһалгаанууд, нэгэдэхи империалистическэ дайн, 1917 оной февральска революци, советскэ засагай тогтолого үргэн дэлисэтэйгээр тайлбарилангаданхай.

Роман соо Цыремпилэй образ гол һуури эзэлһээр. Хүбүүнэй образ үргэдхэн бэшэхэдээ, Х. Намсараев буряад революционер Цыремпил Ранжуровой ябадалһаа зарим тэды зүйлнүүдыень удхалан абаа һэн.

«Үүрэй толон» роман үргэн дэлисэтэй эпическэ зохёол мүн. Буряад арадай тэрэ сагай бодото байдал һуудалай үнэншэмэ үзэгдэлнүүд, ёһо заншал, этнографиин талаар үнэтэй зүйлнүүд элбэгээр хэрэглэгдэнхэй.

Хоца Намсараевай зохёолнууд жэнхэни буряад баян хэлэтэй. Уран зохёолшо арадай аман зохёолые субад эрдэни мэтээр угалзатуулан хэрэглэжэ бэшэхэ шадбаритай гэжэ тэмдэглэлтэй.

Ц. Дон наһаараа Х. Намсараевһаа дүүшье һаа, Жамсо Тумуновһаа ахашье һаа, буряад прозын эхиие табилсаһан хүн ха юм. 1932 ондо «Хиртэһэн һара» гэжэ зохёол бэшэжэ, буряад совет литературада туужын жанр нээһэн юм [Б. Бадмаев Залиршагүй залуу наһанай заяан // Буряад үнэн, 1995. – июниин 21].

Хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат, Буряадай гүрэнэй университетэй буряад уран зохёолой кафедрын доцент Булат Бадмаевай статьяһаа хэһэг таанадай анхаралда дурадханабди.

Саг үргэлжэ «Хиртэһэн һара», «Брынзын санха» туужануудын шэнжэлэгдэдэг, хургуули хударта үзэгдэдэг ушарһаань тематика, гол бодол, уран найруулга, сюжетнэ шугам болон байгуулга тухай тогтоногүйб.

Юрэнхы дээрээ, Ц. Доной бүхы зохёолнуудын 7 жэлэй хугасаа соо гол ажалһаань гадуур бэшэгдэһэн байна. Тиигэбшье хэһэн, бүтэһэн хэрэгүүдын сэгнэшгүйгэй ехэ: зохёол доторхи үйлэ хэрэгүүдые эршэдүүлхэһээ гадна үйлэдэгшэ нюурнуудай доторхи байдал харуулха, гүнзгырүүлхэ арга хүгжөөһэн, бодото байдалые хэм соонь харуулха гэһэн, тиимэһээ тусхай хэлэнэй маяг (стиль) хэрэглэжэ, заншалта болгоһон, буряад үндэһэн литературада туужын жанр нээһэн, романай жанрые түрэл литературадаа оруулха ябуулга хэһэн гэхэ мэтээр Ц. Дон тухай захагүй ехээр хэлэхээр ааб даа.

30-аад онуудай ажабайдалда үндэһэлжэ, тэрэ сагай ажабайдал зоной харилсаа, абари зан үнэн зүбөөр харуулхые оролдоһониинь, тиин али нэгэ үзэгдэлһөө зүрилдөөтэ ушарһаа, хэн нэгэнэй абари занһаа уламжалан, ажабайдалай, буряад арадаймнай хуби заяанай залиршагүй асуудалнуудые бодхоһониинь юунһээшье үнэтэй, сэнтэй ха юм. Тиимэһээ Ц. Доной зохёолнуудай шухалань гэхэдэ, үни үнгэрһэн ба мүнөө үеын зоной хэтэдээ таһаршагүй холбоон, залуу хүрэгые 30-аад онуудай түүхэтэй нэгэдүүлһэн нангин утаһан болоно [Б. Бадмаев Залиршагүй залуу наһанай заяан // Буряад үнэн, 1995. – июниин 21].

1920-1950 онуудта бэшэгдэһэн зохёолнуудта хандахада эгээл түрүүлэн бидэ гурбан томо уран зохёолшодые дурданабди: Ц. Дон, Хоца Намсараев, Жамсо Тумунов.

Ц. Дон буряад уран зохёолой түрүүшын туужа бэшэһэн гэжэ дээрэ тэмдэглээбди. Жамсо Тумуновай «Нойрһоо һэриһэн тала» (1949) – түрүүшын роман болоно.

Мүнөө Ж. Тумуновай зохёохы зам тухай хэлэ бэшэгэй доктор, профессор Саян Балдановай бэшэһэн статьяһаа хэһэг дурадханабди.

Ж. Тумуновай дайнай үедэ бэшэһэн рассказаудын түхэл маягайнгаа, удхынгаашье талаар буряад литературада тон шэнэ, урдань үзэгдөөгүй зохёолнууд байгаа юм. Энээнһээ урагша буряад прозодо нимэрхүү зохёолнуудай үгы байһаниинь мэдээжэ ааб даа. Уран зохёолой жанр гэшын талаһаа хаража үзөө һаа, тус рассказауд баримтата

очеркын, тийхэдэ публицистикын ба уран найханай расказуудайшы зүйлнүүды бээдээ шэнгээнхэй юм. Тодорхойлхо, урданай заншалта ба тон ороо шэнэ зүйлнүүдтэй зохёолнууды бэшээн байна. Энээнэй урда тээ буряад литературада иимэрхүү, шэнэ ёһоор зохёогдоһон бүтээлнүүд байгаагүй юм.

Тийхэдэ буряад прозодо «рассказ соо үшөө нэгэ рассказ» гэжэ нэрлэмээр уран зохёол урдань баһа үгы хэн. Жамсо Тумуновай «Талын бүргэд» гэхэн рассказынь эгээл иимэ арга маягаар бэшээтэй юм. Наада тээһэнь харахада, энэмнай госпитальдохи ажабайдал тухай авторай хөөрөөн болоно. Теэд энэ хөөрөөнэй саана үшөө нэгэ, үнинэй партизан Батько гэгшын хөөрөөн гаража ерэнэ. Үбгэн партизан Батько Талын Бүргэд ба тэрэнэй нүхэд партизануудай баатарлиг үйлэ хэрэгүүд тухай хөөрэнэ.

Нэгэ үгөөр хэлэхэдэ, эдэ бүхы жэшээнүүд Ж. Тумуновай дайнай үсын зохёолнуудай түрэл литературынгаа хүгжэлтэдэ горитой ехэ нэмэри хубита оруулһы эли тодоор гэршэлнэ.

Дайнай һүүлээрхи арбаад жэлэй туршада уран зохёолшо удхынгаа болон жанруудай талаар элдэб янзын олон ондоо бүтээлнүүды бэшээн байна. Тоолобол, 1946 ондо «Сүхэ-Баатар», 1952 ондо «Жаргалантын галнууд» гэхэн поэмнүүд, тийхэдэ 1948 ондо «Илалтын гимн», мүн 1950 ондо «Шэнэ шүлэгүүдэй согсолборинууд», 1952 ондо «Мартагдашагүй үдэрнүүд» гэхэн расказуудай согсолбори, гадна, 1949 ондо «Нойрһоо һэриһэн тала», 1955 ондо «Алтан бороо» гэхэн романууд болоно.

Ж. Тумуновай творчество дайнай удаадахи жэлнүүдтэ хоёр ондоо шэглэлээр хүгжэн ургаһан байха юм. Нэгэдэхээр, тэрэ дайн тухай темэтээ хахасажа шадаагүй. Юуб гэхэдэ, һая дүүрһэн дайн хүнүүдэй ухаан бодол, зүрхэ сэдхэлы эзэлһэн зандаал байгаа бээ. Харин хоёрдохинь гэхэдэ, дайнай һүүлээр һандаранги арадай ажахы һэргээлгын ба шэнэ индустриальна асари ехэ барилганууды бодхоолгын бурьялма ажал хэрэгүүд поэдэй зүрхэ сэдхэлдэ омог дорюун баяр баясхалан түрүүлһэн байгаа бээ даа. Үнгэрһэншы үе саг, оршон үсыншы үйлэ хэрэгүүд поэдэй зүрхы хүлгүүлэн, тэрэниие зохёохы ажалай орьёл өөдэ урыалаа юм. Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнай темэдэ зорюулагдаһан шүлэгүүдын «Илалтын гимн» гэхэн согсолборидо оруулагдаа хэн. Харин дайн тухай расказууд ба очеркнүүдын «Мартагдашагүй үдэрнүүд» гэхэн гаршагтай согсолбори болгогдожо, хэблэлдэ гараһан байгаа.

Тийхэдэ «Алтан бороо» гэхэн роман соонь баһал дайнай темэ харуулагдана. Энэ роман дайнай удаадахи үсын буряад литературада горитой туйлалта болоо гээд шүүмжэлэгшэд тэмдэглээ хэн.

Роман соо дайнай түрүүшын жэлнүүд тухай хэлэгдэнэ. Үйлэ хэрэгүүдын фронтдо, ара талада, Буряад нутагташы үнгэрхэ юм. Романай гол герой залуу уран зурааша Минжур Жамгановай дайнай үсын хатуу шэрүүн эрхэ байдалда ёһотойл хатуужал гараһы харанабди. Искусствада, илангаяа өөрынгоо уран зурагуудта

дурлахааа бэшэ ондоо юумэ тоодоггүй байһан, зааханшые шүүмжэлэлдэ дурата дурагүй хандадаг залуу зураашын сэрэгэй хатуу шанга журамда абаһаар дадахань хэсүү байгаа һэн ааб даа. Тээд дайн байлдаан бүхы хүнүүдые тон адли эрхэ байдалда табидаг гэжэ мэдээжэ юм. Тиин уран зурааша хүбүүн өөрыгөө магтажа, өөрынгөө уран зурагые бултанһаа һайн гэжэ тооложо болохогүй гэжэ ойлгожо захална. Командир болоходоо, тэрэ хүнүүдтэй үгээе ойлголсожо хурана. Тэдэнэйнгээ баяр баясхалан, уйдхар гашуудалые хубаалдаха гэжэ оролдодог болоно.

Роман соо уншагшадай анхарал татама олон хүнүүдэй образуудтай ушарнабди. Жэшээлхэдэ, урин дулаан сэдхэлтэй Евдокия басаган баатарай үхэлөөр дайнда унана. Дүршэл ехэтэй партийна хүдэлмэрилэгшэ Шурыгин, тиихэдэ фронтын урда колхознигуудай ямар ехэ харюусалгатай байһые ойлгожо ябаһан Жамган үбгэн, мүн баһа музейн хүдэлмэрилэгшэ Доржо Цыренович, фронтовигууд Самбу, Шагдар, Түмэр гэгшэд, ара талада ажалаа хэжэл ябаһан Минжурай хани нүхэр Дичигмаа болон бусад уншагшадай анхаралда бүхөөр хадугдан үлэнэ.

Роман соохи байгаалиин зураглалнууд гоё хайханаар үгтэнхэй юм. Яруунын үргэн нэлэнхы дайда, таряанай полинууд, Улаан-Үдэ хотын хабарай үдэрнүүд, Сэлэнгэдэхи зунай хаһын үе гэхэ мэтэ. «Алтан бороо» гэхэн роман зарим тэды дутагдалнуудтай байбашье, бүхы дээрээ буряад литературы саашанхи хүгжэлтэдэ горитой ехэ нүлөө үзүүлһэн томохон зохёол болоно.

«Нойрһоо һэриһэн тала» гэхэн роман соо уран зохёолшын бэлиг бүришые ялас гэмээр үзэгдөө һэн. Энэ томо зохёол буряад литературада эгээл түрүүшын роман болонхой юм. Уран хайханай талаар тус роман буряад литератураһаа гадна, бүхы дэлхэйн литературада хүндэтэ һуури эзэлэн байна. Энэ роман немец, венгр, чех, словак, монгол, казах болон украин хэлэнүүд дээрэ оршуулагдажа гаранхай юм. Гадна буряад болон ород хэлэн дээрэ хэдэн дахин хэблэгдэжэ гараһан байна. Иигэжэ Жамсо Тумуновай «Нойрһоо һэриһэн тала» гэхэн роман хадаа дэлхэйн арадуудай юһэн ондоо хэлэнүүд дээрэ хэблэгдэжэ гараа бэлэй. Энэмнай буряад литературы горитой ехэ туйлалтань болоно. Энээн тухай дэлхэйн бусад арадуудай хэлэнүүд дээрэ соностобо гээшэ.

«Нойрһоо һэриһэн тала» гэхэн роман тухай тогтохо болоо хаа, бүхы дээрээ буряад романай тогтонижоһоной түүхэ дурдалтай болонобди.

Бодото гэршэ баримтануудай ёһоор, буряад роман гээшэ бүри 30-аад онуудһаа эхилжэ тогтонижожо захалаа гэхэдэ болохо. Жэшээлхэдэ, 1934 онһоо хойшо Ц. Дон «Тужа соо» («В сосновом бору») гэжэ нэрэтэй гурбан хубиһаа бүридэһэн романай материалнуудые суглуулжа захалһан байгаа. Энэ роман-трилоги ПВРЗ (мүнөөнэй ЛВРЗ) барилгада зорюулагдаа юм. Тээд 1937 ондо Ц. Дон хамалганда абтахынгаа урда трилогиингоо түрүүшын номые бүтээгээд, үшөө дахин гар заһабарилжа байгаа юм. Тээд Ц. Доной хаагдашахань, гар бэшэгынь үгы болоһоһон бэлэй. Тэрэ үеын гар бэшэгүүд зорюута үгы хэгдэһэн байгаа гэхэн һанамжашье бии.

Мэдээжэ уран зохёолшо Солбонэ Туя 1935 ондо томохон роман бэшэжэ захалаа

hэн. Тэрээн соонь хуушанай буряад интеллигенциин ухаан сэдхэлдэ боложо байһан тон орёо хубилалтанууд тухай, мүн шэнэ түхэлэй интеллигенциин бии боложо байһан тухай хэлэгдэнэ. 1937 он багаар, хамалганай захалха үеэр буряад интеллигенци тухай роман бүтээд байһан байгаа. Тээд тэрэ баһа «Тужа соо» гэхэн романай хуби заяатай байшоо.

Тиин Ж. Тумунов Буряадай түрүүшын сооһоо гурбадахи хүнийн байһан болоно. 30-аад онуудай һүүл багаар тэрэ роман бэшэжэ захалаа юм. «Нойрһоо һэрийнэн тала» гэхэн гаршагтайгаар романай түрүүшын хэһэгүүд «Литературно сборнигой» хоёр номерто толилогдожо гараа һэн. Тээд дайнай эхилһэн шалтагаанһаа боложо, автор бэшэжэ байһан романа дүүргэнгүй орхёо гээшэ ааб даа. Тиигэжэ 1949 ондо энэ романиинь хэблэгдэжэ гараһан байна. «Үүрэй толон» гэхэн роман удаадахи, 1950 ондо толилогдожо, буряадай хоёрдохон роман болоо һэн. Тэрэ баһал түүхын революционнo темэдэ бэшэгдэһэн байна. Буряад романай зохёогдон бүтээгдэһэн түүхэ намтар иимэл даа.

Жамсо Тумуновай роман соо 1919 оной зунай үеһөө эхилээд, 1920 оной намар болоторхи үе саг үгтэнэ. Эндэ шэнэ байдалай түлөө арад зоной тэмсэл тухай хэлэгдэнэ. Агын национальна округой Табтаанай нууринай буряадуудай ажабайдалай жэшээнүүдһээ уламжалан орёо бэрхэшээлэй үе саг харуулагдана.

Буряад литературынын хүгжэлтэдэ бэлигтэй уран зохёолшо Ж. Тумуновай оруулһан аша габьяа айхабтар ехэ ааб даа. Энээн дээрэһээ уламжалан, бүгэдэ арадай ухаан сэдхэлэй соёл культурада алтан дуһал боложо зохёолшын бүтээһэн бүтээлнүүдэй нэмэри оруулһыень тэмдэглэебди.

Жамсо Тумунов урагшаа һанаатай, ажал хэрэгтээ шударгы бэрхэ, үнэн сэхэ хүн байгаа. Тэрэнэй уран зохёолнууд соёлоймнай алтан жасада хэтэ мүнхэдөө оронхой юм. Түрэл арадтаа, Эхэ орондоо тунхаришагүй үнэн сэхээр алба хэхэ гэхэн зорилго бүхы ами наһанайнь хүсэлэл эрмэлзэлын байгаа бэлэй. Мүнөө манай оршон үеын сагта уран зохёолшо тухай урин дулаахан дурасхаалын ухаан сэдхэлдэмнай бүхөөр хадугдан үлэхэ байһаниинь дамжаггүй [Балданов С.Ж. Уран зохёолшо тухай үгэ // Жамсо Тумуновай түрэхөөр 80 жэлэй ойдо. – Байгал, 1996. – №3].

*Бадмаева О.Б.,
педагогикын эрдэмэй
кандидат, доцент*

Ц. ДОН (1905-1938)

Цыденжап Дондупович Дондубон 1905 оной апрелин 15-да Бэйшүүрэй аймагай Аяга нютагта түрэхэн юм. Мухар-Шэбэрэй аймагай «Залуу малиан» сониндо ажаллажа эхилээд, «Буряад-Монголоой үнэн» газетын харюусалгата секретарь, таһаг даагшаар, редактораар дэбишүүлэгдэхэн юм. 1933-1936 онуудта Буряад-Монголоой АССР-эй гэгээрэлэй арадай комиссарай тушаал даажа ажаллаа. Очерк болон расказуудые «Шуһата хюдалга», «Хэрэг бүтэбэ», «Лодырин зүүдэн» тэрэ үеын сонинуудта, «Уран зохёолой альманахта» толилуулдаг байгаа. «Хиртэхэн хара» (1932), «Брынзын санха» (1935) гэхэн туужануудые бэшээ. «Тужа соо» гэхэн романийн гар бэшэг авторайн 1937 ондо хамалганда ороходонь үгы болоһон юм. «Үбгэн Жэбжээнэй мэргэн» гэхэн үльгэр найруулжа 1936 ондо хэблүүлээ. «Зохёолнууд» (Улаан-Үдэ, 1958, 1988), «Затмение луны» (Москва, 1980, туужанууд) гэхэн номууд уран зохёолшын бэлигэй үндэр дээдые гэршэлэн, үргэн олон зондо хүрэхэн юм. Мүн лэ Ц. Дон уран зохёол шэнжэлдэг. Ород хэлэнһээ суута зохёолнуудые оршуулдаг һэн. 1934 ондо СССР-эй Уран зохёолшодой Холбооной гэшүүнээр баталагдаа. 1937 ондо хардалгада орожо, хатуу хуулин хамалганда абтаа. 1938 ондо саазалагдаа. 1958 ондо нэрэнь сагааруулагдаа.

ХИРТЭХЭН ХАРА

(Туужаһаа хэхэгүүд)

Хара булангираар эбхэрэн урдаһан түргэн голый үертэ хэмхэрэн нуража байһан булар хара эрье мэтэ, хубисхалай дүлэнэй хурса нүлөөдэ хуушанай байдалай хуухаран хандаржа байһан гайхамшаг ехэ хубилалтын үедэ болоһон хэрэг.

«Эрэ хүн эндүүрдэг, эрье ганга нурадаг» гэжэ хэлсэдэг үгэ хуушаржа, «эндүүрэл хадаа хургаал болодог» гэжэ мүнөө хэлсэдэг болонхой. Энэнэй ёһоор Радна гэдэг ажалша үбгэнэйшые эндүүрхэндэ ямар гайхал байхаб...

Гэбэшые, бодото шалтагаангүй эндүүрэлшые гэжэ хаанаһаа байха һэм даа...

Нэгэдэхи бүлэг

Бурхан торхо хоёр

Табан хоногто тахилайн аршагдаагүй байха ушар Тэгшэхэн Раднын гэртэ урдань нэгэтэш үзэгдөөгүй хэрэг. Энээнэй урда тээ, нэгэ хэдэн жэлэй үедэ, Раднын гэрэй байдалые хойто жэлдэ нимэ болоод байха юм гэжэ худалша хүнэй хэлэбэл, этигэмээр бэшэ, үнэншэ хүнэй хэлэбэл, гайхамаар хэрэг байгаа. Энэ ушар хадаа Раднын гэртэ сохом горитойхон хубилалта болоһые гэршэлнэ. Радныншые, юрэ

Хужарта нютагайшые нилээд олон хүзэгтэй айлнуудай байдалда богонихон саг соо иимэ эрид ехэ хубилалта болоһоной гол шалтагаан юун байгаа?.. Үмхи болоһон хуушанай заншал үрнин хүгжэжэ байгаа эдир согтой шэнэ ёһон хоёр хоорондоо үхэлэй ехэ байлдаа хэжэ, залуу баатарын забдагүй түргэн илажа байһан дээрэһээ иимэ болобо гэжэ мэдэе. Мүн ажал байгуулалтын айхабтар ехээр хүгжэхэдэ, арад зонй сүлөөгүй болоһон дээрэһээшые гараһан шалтагаан байлсаха. Баһа бэшэ бэшэшые онсо шалтагаанууд байлсажа магад.

Раднын гэр соо хон жэн, бүрэнхышэг. Урдань үдэшэ бүри ялагар зулын гэрэлдэ һуужа байдаг бурхануудын мүнөө гунгарбаагайнгаа шэлэй саана харанхыгаар шобойлдожо һууна. Тиибэшые урдань сангай утаан баханатан мушхаржа, дабирхайлиг гашуубтар үнэрөөр гэрыень дүүргэжэ байна.

- Яагаашые бэрхэ саг болобо гээшэб, лама... гончог сүм!.. Хэзээ нэгэ амар жаргал ерэхэ юм? - гэжэ Раднын һамган Дулгар гэдэг гэмэрһээр бодожо, алаяһа батаганын зутарааһан соохор шара гуулин лаампа дотороо харшин хээд, хоёр зуруул зуража унтараагаад, гурбадахия зурахадаа носообо.

- Юугээр ядажа байнабта? Бүхэли хүнндөө Дабаатанай хониной арһа элдэжэ һуухаа болиходоо зобобо гээшэ гүт? Иигээд һаяар хамтын столовотой болохобди, тиихэдэ сай мяхаашые шанаха хүдэлмэригүй болохош, - гэжэ тэндэ байһан Янжамын дуугархада:

- Дуугай бай! Би шамда хэлээгүйб, - гэжэ Дулгар хүгшэн хэлээд, аалиханаар бодожо, үхэг тээшээ ябана.

- Дэмы дэмы гэмэржэл байхадань юун болодог юм агшаб. Айлай хүгшэд хэрэгтэй юумэ хэлэжэ һуугшал, - гэбэ Янжама.

- Нүхэр, намайе бү һурга. Эсэгэшнишые юумэ хэлээгүй юм, байһаар ши һургаха болобо гүш, бү түргэдэ... Үгы, үхин, тэрэ нооһоо ээрэхгүй, баһа хайшаа ошобо гээшэбши?

- Коммунынгаа улаан буланда ошоод ерэхэм: комсомолой суглаан бии һэн, - гээд, Янжамын яаралтайгаар пулаадаа боожо, бушуухан ябахадань, Дулгар хүгшэн:

- Түргэн ерээрэй, - гэжэ хэлээд, гээгдэшэнэ.

- Зай, - гэжэ дурата дурагүй дуугараад, Янжама үүдэнэй саана гараһаар, аргаахан гүнгэнэн дуулажа, сарья болоһон саһан зүргэ дээгүүр шар-шар гэтэр түргэ түргэн алхалжа ошобо.

Дулгар хүгшэн гэр дотороо гансаараа үлэжэ, гүбэр-гүбэр гэмэрнэ. Үхэг соогуураа юумэ бэдэржэ, оложо ядана. Тиигэжэ байтараа, һанаа алдажа:

- Үнөөхи хүбүүнэймни оймһон яашоо гээшэб даа, шагабша шэнээр татажа үгэхэ гэжэ һанаа һэм... Тэрэ баарһанаймни хүлынь дааража ябана гү? - гэхээр, хоёр хуушан хахархай оймһо гаргажа, тооһо бурьяса һэжэрээд, хайшаа абажа, һандархай шагабшыень таһа хайшалжа, орон доогуураа хаяжархёод, нэгэ монсогор ээрэһэн нооһо гаргажа, залган үлхэжэ эхилбэ.

Газаа ерējэ ябаһан хүнэй шэмээ үбэлэй сэлмэг хүйтэн үдэшэ һонорхоноор дуулдажа, гэнтэ гэшхүүр дороһоо Тайга гэдэг нохой сошордонгёор хоёр-гурба удаа «һаб-һоб» гэжэ хусаад, эзэнэ танихадаа, эшэһэн мэтэ боложо, гансата абяагүй болошоно.

- Сэг! Шүдхэршни яана гээшэб! - гэжэ Раднын дуугархашье дуулдаба.

Дулгар хүгшэн яарамгай бодожо, үбгэмни ерээ ха юм гэжэ, сай халаахаяа бэлэдхэнэ. Тиигһээр байтарнь, Радна орожо ерээд, шүрбэгэрхэн хара хахалайнгаа сэн бун нэгсэрен унагаажа байха зуураа хэлэнэ:

- Бадмын газаа һүрилһэн таряа сохижо арай гэжэ дууһабабди. Зариманиинь үшөө хийдхэгдээгүй. Машинануудаа Шагдарай газаа абаашажа тодхообди. Олон хүн хүдэлхэдөө, баһа урматай байна даа. Зургаан зуу гаран бухал таряан нэгэ үдэр соо сохигдошобол даа. Урматай гээшэнь!

Радна гээшэ набтаршаг аад, багжагар сула бэетэй, үлүү дутуу зангүй, сэхэ шулуун, боро мүрэй хүн бэлэй. Үнэндөө Сэбэгэй Радна гэжэ нэрэтэй болобошье, нютагаархининь үбгэ эсэгынь нэрээр Тэгшэхэн Радна гэлсэдэг байгаа. Нютагаархининь томоотой хүн гэжэ тоолодог бэлэй.

- Үдэр ямар хооллообта? Хэр эсэжэ ерэбэш? - гэн Дулгар һанаагаа зобонгёор асууна.

- Һайн эдеэлэбди даа! Мүнөөдэрэйхи шэнгээр ажалаа хэжэ байбал, жагсаахагүй байнабди. Энэ коммунашье ехэ түргөөр өөдэлхэ байна даа. Манайхи, юрэдөө, коммунада зүб ороо байнабди гэжэ би мүнөөл мэдэбэб. Коммуна хэзээш шүүхэ гээшэ ха. Ажал хэхэдээ хүсэтэй, ондоохон байна, - гэжэ Радна коммунын ажалда ханаһан янзатай хэлэһэнэйнгээ һүүлээр гэр дотороо хараашалаад: - Янжамамнай хаана ошооб? - гэжэ асууна.

- Ямар юумэнэйнь суглаан гэгшэб, баһа гараад ошоно бэлэй. Хүнэй үгэ дуулахаа болёо. Оёхо хадхаха юумэмнайш ехэ... Үнөөхи хүбүүмни яажаш ябаа юм, оймһо гуталынь муу юм һэн. Хамууна, хамууна гээд лэ, ши саг үргэлжэ ябажа байхаш, үхин гэртээ байжа һуужа, юумэ хэхэгүй - би гансаараа хайшааш хүрэхөө болибоб. Энэ бурхан тахилнай табан хоногой аршагдаагүй, тооһо шорой даражархёо... - гэжэ Дулгар гэмэржэ ябажа, галаа түлинэ.

- Хайшан гэхэб даа. Залуу үхибүүд ябахаа һанаа юм бээ. Ябажа ябахадаа юумэш һураха, долорхо, борлохо, бээдэнь туһатай байха юм ааб даа, - гэжэ Радна даруулан хэлээд, хоймортгоо заби́лан һуужа, үбэрһөөн алшуур гаһан хоёроо гаргажа, хатуу набшан тамхи бааяса татана.

- Нёдондо үбэл хамуунаһаа хүнүүдэй гаража байхада, харин гарашоод байбал, мүнөө яһа амар юм һэн ха. Манайхи зэргын айлнууд гараад, ямаршьегүй байжа байна даа. Хүн зон юу хэлсэнэб, хайшаа юм энэш, юрэдөө? Мүнөө гаража болохогүй юм гү? Артельшье гэжэ бии ха юм, манай зэргын айлнууд хамуунаһаа гараад, артельдэ орожо байна. Ши, гахай шэнги, нэгэл зүдхэһэн тээшээ зүдхэжэ ябаха ехэ тэнэг хүн гээшэш, - гэжэ Дулгарай енгүүтэйгээр гэмэрэн хэлэхэдэ, Радна

лаампын гал алдангүй хаража, бодолгото болон, нилээд удаан абяагүй хууна. Тиигэжэ хуутараа, нэгэ гартаа гүсэтэй сай, нүгөө гартаа табатгай хилээмэ аяга хоёрые баряад, асаржа ябахан Дулгар тээшэ хаража:

- Дулгар, огто ойлгоногүй гээшэш. Хэрэгтэ хэрэггүй юумэ шашажа хууха саг болёо гэжэ мэдэ. Коммунада байхадаа манай муудалан ушар үгы. Мүнөө бүхэли жэл шахуу хүдэлмэри хээд, коммунаһаа гараха гэжэ юу бэлэй, - гэбэ.

- Ши нэгэ жэл хүдэлмэри хэлэнээ юу хэлэнэбши, бүхэли наһаараа хүдэлмэри хэлэнээ ханыш. Мэдэхэ шадаха зон, Нимаганшые, хамуунада ороогүй аад, ямаршыегүй хайн байна даа, - гэжэ Дулгар шангарба.

Тиихэдэнь Радна хашархан хэбэртэй, нюураа уршагад гүүлээд, хилээмээ ехэ ехээр үмхэжэ, сайгаа түргэ түргэн хорожо хуутараа, хэлэнэ:

- Галуу дууряажэ, турлааг уһанда орожо үхэбэ гэхэн шэнги, бидэ Сэбээнэй Нимые дууряажэ ябаха гүбди? Саг үргэлжэ гэмэржэ байха юумэ үгы. Би коммунаһаа, юрэдөө, гарахагүйб. Гарабал ши өөрөө гаража бай.

- Тиигэжэл ходо хэлэгшэш! – гээд, Дулгар бодолгото болон хуутараа, - намда коммунада байхада хамаагүй. Гансахан таба гурбан үхэрэйнгөө хү мэдэхээ болиходоо, хэсүү шэнги байна даа, – гэжэ хэлээд, Дулгар абяагүй боложо, ойроо байһан оймһоо абажа, мэргэжэһэн гараараа гайхалтай түргөөр үлхэн оёжо хууна.

Раднын гэртэ иимэ ярилдаан ганса мүнөө үдэшэ тохёолдоһон бэшэ. Хужарта нютагта үнгэрөөшэ үбэл хамтын ажалнуудай олоор тогтожо, тэрээндэ арад зонй ниитээрээ орожо эхилһэнһэнь хойшо үдэр бүри үбгэн хүгшэн хоёрой хоорондо иимэ арсалдаан, иимэ хэлсээ шүүмжэлэл үргэлжэ гарадаг болоһон байгаа.

Радна сайлажа садаад, ойроо байһан ябаган шэрээ абажа, толгой дороо дэрлээд, өөдөө хаража хэбтэхэ зуураа, маша олон юумэ бодоно. Залуу наһандаа зобоһоноо, үдэр хүни илгаагүй хүшэр хүдэлмэри хэжэ ябаһанаа ханажа, мүнөө сагай ондоо боложо, шэнэ ёһоной дэлгэржэ байһые гайхажэ, хүнэй ябадал яагаа жэгтэй гээшэб, сагай эрьесэ ямар һонин гээшэб гэжэ сэдхэнэ. Тиихын забһарта мүнөө хаяхан Дулгарай «бүхэли наһаараа хүдэлмэри хэлэнээ ханыш... таба гурбан үхэрэйнгөө хү мэдэхээ болиходо хэсүү шэнги байна» гэжэ хэлэхэн үгэнүүд илангаяа хүсэтэйгөөр досоонь хаха орожо, коммунада хамталһан зөөриез шаналха харамнаха һанал гэгтэ ургажэ: «Иигээд лэ халашаха юумэ байгаа гээшэ гү, хайраншые зөөри!» - гэжэ сэдхэлдээ гэмшэнэ. Баһа тиигэжэ байтараа, үнгэрһэн үбэл коммунын анхан тогтохоһоо хойшо болоһон ушарнуудые дууһан һанаандаа оруулна. Коммуна тогтоохо тухай суглаанай боложо байхада, арба гаран үхэртэй, гуша шахуу хонитой, гурбан хүдэлмэрийн унаатай, бүхэли наһаараа хүниие нэгэ үдэр зараа мүлжөөгүй, наймаа хонжоо хээгүй, өөрын зэргэ шадалтай Шагдар, Бата гэгшэдэй коммунада орохогүйбди гэхэдэнь, нюдарганай нүхэр гээшэт, танда тухай налог ашаха ёһотой гэжэ аймагһаа ерэхэн тушаалтан Ошорон гэгшэ хэлэжэ байһан бэлэй. Тэрэнэй һүүлээр Хужартын сомоной зон бултаараа шахуу колхоздо ороо һэн. Тиихэдэнь зонй гуримаар байха гэжэ өөрөөшье коммунада орошоһон

байгаа. Удангүй, хүүлээрнь Ошороной хэлээн буруу боложо, колхоздо хүн бүхэн хайн дураараа орохо ёготой гэжэ дээрэһээ заабариин гарахада, зарим зон гэдэргэ коммунаһаа гараа хэн гэхэ мэтын зүйлнүүд бүгэдэ тон элихэн ханагдажа, ехэ жэгтэй мэтэ үзэгдэбэ.

Тиигэжэ хэбтэһээр, Радна дуур-дуур гэжэ, таряа сохидог машинын хажууда барагдашагүй олон боолтонуудые асалан хаяжа, дууһажа ядажа байһанаа зүүдэлбэ.

- Радна аа! Бодожо, хэбтэрээ заһаад, унта, - гэжэ Дулгар хүгшэн шангаар дуугарба.

Һажажа хэбтэһэн Радна гэнтэ һэрижэ, бушуухан бодоод, нойрмог байһан нюдэе гарайнгаа араар аршажархёод, харахадань, Дулгар үнөөхи оймһоо оёжол хууһан хэбээрээ байна.

- Унтан алдажа хэбтэбэлби: эсээ сусаа байнаб, - гэжэ Радна, хажуугаараа таамаг тэмтэрэн, алшуур гаһаа бэдэрнэ.

- Үдэр бүри иимэ хүшэр хүдэлмэри хэжэ байгаад, эсэхэшни юунэй гайхал байхаб. Эртээнһээ амаржа унта. Яһаншье ехэ ажал хүдэлмэри гээшэб даа! - гэжэ Дулгар хэлэнэ.

- Ехэш гэжэ даа, хэдэг лэ ажал байгаа юм бээ. Ажалһаа огтошье тунхаринагүйб. Таряагаа бушуухан сохижо дууһаха хэрэгтэй болоод байна, - гэжэ анханай хүдэлмэришэ аад, мүнөө олоороо хүдэлмэрилхэдэ бүтээмжэтэй байхадань урматай хүхюун ябаһан Радна үнэн сэдхэлһээ хэлэнэ. Тиигээд татажа байһан тамхинайнгаа утаае нэгэ янзаар бүр-бүр бааяса табижа, гэдэһэндээ тулам шэрэһэн нэгэ томо тархаанай шэрээгэй һүүдэртэ ороходо, тэрэниие алаха ханаатай гэтэжэ, һаруулда гарахыень хүлээн хууба.

- Байза, үглөө эртэһэн бодохо хэрэгтэй байна. Дулгар, эртэһэн бодооройл даа, - гэжэ Радна хамар дороо дуугарна.

- Зай, - гэжэ Дулгар гүбэд гээд, - үнөөхи үхимнай яашоо гээшэб, юрэдөө!.. - гэжэ залхууршаһан янзатай, оёжо байһан оймһоо ойроо табижа, туйбынгаа хойгуур маажана. Ехээр эбһээлнэ. Хажуудаа байһан гүсэтэй сайһаа нэгэ аяга хэжэ, гудамхин уугаад, шабхарууень пезшэнэй хаяада шалд гэтэр шабан хаяжархёод, лаампынгаа голые өөдөн гаргажа, гэрэлыень ехэ болгоно. Эхын сэдхэл энэрхы тула, хотодо һургуулида байһан Гарма хүбүүндээ ханаагаа зобожо, яабашье оймһыень түргэн дууһажа, дары эльгээхэ гэжэ, хэршые алжааһан залхуурһан болобошье, үнөөхи оймһоо абажа оёно.

Радна гутал хубсаһаа тайлаад, хууриһаа бодожо, дэрэ дэбисхэрээ заһажа байха зуураа, хураһан юумэ хураар татуулхагүй гэдэгшэлэн, үбһэ түлээн, мал адууһан, таряа талханай үнэ сэн гэхэ зэргын гэр тойроной үмсын ажахын асуудалнууд, нэгэ ойлгон гэхэдэнь, толгой соонь худхалдан ханагдажа байба. Тиихэдэнь коммунада орожо, үмсын ажалгүй болоһон аад, юу хэрэггүй юумэ ханажа байна гээшэбиб гэжэ Радна бээ бурлушаан, коммунада ороһоор жэл үнгэртэр мартагдахагүй яһан жэгтэй заншал гээшэб гэжэ гайхахатаяа хамта,

коммунынгаа ажахые хүгжүүлхэ баяжуулха хүсэл гэнтэ хүбшэлхэн мэтэ, өөрөө мэдэнгүй дуугарна:

- Сэбээнэй Нима бэшэгтэшые хайн, ажалайшые, наймаагайшые бодолгодо бэрхэ хүн гээшэ - коммунада ороод, ударидаа бол, энэ коммуные бэлээр баяжуулха хэн ха даа. Ушар мэдэхэ хүн аад, дэмы ороногүй гээшэ, али нэгэ ушар байгаа юм гү? - гэбэ.

Тиэхэдэнь Дулгар тодожо абанаар:

- Нима ухаатай хадаа баяжаа юм бээ даа. Нэгэнэйнгээ соолго уруу орошоходо, хойноһоонь дахажа, булта ородог хонид шэнги, хүнүүд хамуунада оробо гэжэ, ушар удхаа ойлгонгүй орошоод, бүхэли наһаараа хүдэлмэри хэжэ, хара хүлһөөрөө олоһон наажа эдихэ үнээ, унаха морёо нэгэ үдэрөөр мэдэхэ болишоод, шамдал адли, Нима юундэ уймажа ябаха нэм, - гэжэ хоротойгоор ёгтолон хэлэхэдэнь, Радна харюу хэлэбгүй.

Хүдөөгэй юрын ажалша, дунда шадалтай, гэнэн хонгор зантай Радна үбгэн үхибүүдтээ ехэ дуратай, хүбүүнэйнгээ хургуулида ябажа байһанда, басаганайнгаа комсомол боложо, олоной суглаа хуралда ябадаг болоһондо урматай баяртай хуудог байгаа. Анхан коммунада ороходоо, ушар удхыень гүйсэд хайнаар ойлгоодшые ороо гэжэ хэлэхэнь бэрхэ, мүн ойлгоогүй аад, ороһон гэжэ яажа болохоб даа. Юрэдөөл, нэгэ талаһаа, хамтын ажалнууд, бороогой хүүлдэ ургаһан мөөгэ шэнги, гэнтэ олон тогтожо, Хужарта нютагай арад зоной олоороо орожо байхада, зоной гуримаар байха гэжэ ороһон ба нүгөө талаһаа, хүдэлмэридэ дуратай, ажал хэхэ хүсэлэнтэй хүн тула хамтаараа ажал хэхэдэ хабатай, үлүү хүсэтэй байха гэжэ ханажа ороһон бэлэй.

Тиигээдшые, Радна хадаа коммунынгаа ажал хүдэлмэридэ хойшоо харалтагүй, шууд сэхээр оролдожо ябадаг байба. Гансал гасалантай юумэн гэхэдэ, Раднын һамган коммунада ороһон саһаа хойшо үдэр бүри гэмэржэ химэлжэ байдаг. Баһа зөөриез мэдэхэ болиһондоо татагалзаха һанал зарим үедэ түрэдэг байбашые, өөрөө зорижо ороһон туладаа Радна ниитынгээ ажал хүдэлмэри сухарилтагүй хэжэ, жүдхэмжэтэй эрхим хүдэлмэришэдэй нэгэн болоһон байба.

Дулгар коммунада орохо анханһаа дурагүй байһан болобошые, үе үргэлжэ, орон гаран, коммунада орохые идхажа баалажа байдаг Янжама басаган ба коммунада оронгүй байжа огто зохихоо болибо гэжэ ходо хэлэдэг Радна үбгэн хоёройнгоо, үгые үнэндөө дабажа шадахагүй, юрэ хооһон гэмэрэлгээр ханаагаа заһаад хуудог бэлэй.

Радна Дулгар хоёрой хара гэр соогоо хэдыш арсалдабал, хэдыш заргалдабал, хүгжэжэ байһан колхозууд ондоо болохо юм бэшэ...

Хүдэлмэри хэжэ эсэһэн дээрээ хүгшэндөө гэмэрүүлжэ хашарһан Радна хэбтэмсээрээ бүхэ нойроор унтаж, бүдүүн шангаар хурхиршана.

Дулгар үнөөхи оймһоо оёжол хууна. Гарма хүбүүмни ямархан байрада байдаг юм ааб, мүнөө унтаж байна ха гү, али номоо үзэжэ хууна гү гэжэ ханаандаа

оруулхадань, Дулгарай нюдэндэ Гарма харагдажа байһан мэтэ, зүһэ шарайнь, хубсаһа хунарынь тон элихэнээр ханагдана. Тиигэжэ хуутараа, Дулгарай сэдхэл бодол Гарма дээрэһээ Янжамада шэлжэн ерэжэ, басагамни ехэ болоо гээшэ ха даа, яагаашье түргэн юм гээшэб! Наяхан лэ нарай юумэ байгша һэн даа. Мүнөө хаана байна ааб, улаан булан гэдэгтээ хуужа байна аа гү, али гараад ерэжэ ябана гү, нохойдо зуулгажархина гү гэжэ баһа ханаата болохынь тэндэ, гэнтэ үүдэн нээгдэжэ, үбэлэй хүйтэндэ уб улаахан болошохон хасартай Янжама солбон хүнгэхэнөөр орожо ерэбэ.

Янжама орожо ерэхээр эхынгээ ойро туласа ошожо, оёжо хууһан оймһыень тонгойжо хараад:

- Эжы, ударник болоо ха юмши! Яагаа ехые оёо гээшэбши, шамайе хамарай тамхяр шагнаха тухай хойто суглаан дээрэ табиha болоо, - гэжэ шоглон хэлэжэ энэгээд: - Эжы, сай бии гү? - гэжэ эрхэлэн татаһан дуугаар асууна.

- Саанаш гүсэ соо хүйтэн сай байха, халаагаад залги. Энэ нооһоо ээрэхэ, юумэ хүүмээ оёхо хадхахагүй, бүхэли хүниндөө хаана ябана гээшэбши, яаһан бузар булай юумэ гээшэб? - гэжэ Дулгар хүгшэн суhalтай янзаар гэмэржэ эхилнэ.

- Эжы, бү уурла. Би шамда ехэ һонин юумэ хэлэхэб, - гээд, гүсэтэй сайгаа абажа, шэрэм дээрэ халааха гэжэ табяад, шэрэмэйнгээ амһарта ябан хуужа, түлээ хэжэ, галаа үлээжэ аһаһанайнгаа һүүлдэ, доошоо нам хуугаад: - Би үглөөдэр гэр доторхо сүм ондоо болгохом. Гэрээ ялайтар угаагаад, тээ тэрэ муухай торхо, тэрэ хара үхэг, бурхан гэхэ мэтын хэрэггүй юумэнүүдые дууһан гаргажа хаяхам. Тиигээд ханаараа дүүрэн гоёнууд зурагтай саарханууды асаржа няахаб, - гэбэ.

Янжамын «гэр угааха» гэхэн үгэ ууртай хууһан Дулгарай шэхэндэ ехэ харша дуулдаһан тула, тэрэниие эрид эсэргүүсэхэ гэжэ ханажа байһан дээрэһээ, хойшонхи үгэнүүдтэнь анхарал табингүй, «бурхан» гэхэн үгые Дулгар огто ойлгонгүйгөөр үнгэргэхэн байба.

- Нүхэр, бү хиирэ, энэ үбэлэй хүйтэндэ гэр угааха гэжэ эндэ уһа саһан болгохошни бы?! Хабар дулаан болоходо, угааха саг байха. Хэхэ юумээ оложо ядабал, харин тахил бурханаа ялайтар аршажархи! - гэжэ Дулгар хүгшэн хэлэнэ.

- Һэ... яагаа ханаа амараар хөөрэнэбши даа: комсомолой үүр хабар болотор бидэ хоёрые хүлээжэ байха юм бы! Гурбан хоногой болзор соо сэдэрлэхэ гэжэ мүнөө тогтоогообди. Тахил бурханаа аршаншьегүйгөөр гаргажархихада болохо юм ааб даа, - гэжэ Янжамын хэлэхэдэ, Дулгар ехэ сошордонгөөр эрьен хаража, ойрохон зуура дуугай байгаад, гэнтэ шангаар:

- Яагаа?... Бурхан гаргахашни бы! Өөрөө энэ дороо тонило! Муухай эмэ, хиирээд ерээ гүш? Ямар альбан шолмос шүгнөөд ерэхэш? Би амиды байгаа сагтаа наһаараа тахижа хууһан бурханаа шамда гаргуулхагүйб. Үзэхэбди... Юу хэлэбэ гээшэб шүдхэршни! - гэжэ хараал шэрээл болобо.

Янжама бааханшье сухарижа үгэбэгүй.

- Үзэхэбди. Би энэ муухай торхо энэ бурхан хоёрые гаргажа хаяхаараал хаяхаб, - гэжэ эрид харюусаба.

Дулгар хүгшэн тэнсэлгүй уурлажа, даб гэжэ бодоод, ойроо хууһан Янжамые агта даража, дайралдаһан газарта гарайнгаа хордотор альгадажа мэдэбэ. Янжама уй хай боложо, орилхо уйлахынгаа забһарта: «Бурханиешни бута сохёод, гаргажа хаяхаб!» - гэжэ улам эсэргүүсэнэ. Дулгар хүгшэнэй альгадаха, хараахань улам бүри шангадана.

Гэр дотор айхабтар шаг шууяан, хараал шэрээл, уй хай, тэшэгэнээн нэшэгэнээнэй болошохондонь, унтажа хэбтэһэн Радна, гэнтэ сошожо бодошоошые хаа, гүйсэд һэрижэ ядажа, нойрмогтойгоор:

- Һөөе! Болиит, болиит, яажэ байна гэшэбши, хиирээ гүш? - гэжэ шангаар хашхарна. Дулгар нэгэ бага намдажа:

- Энэ эмэмнай хиирээ галзуураа гэшэ гү? Тахижа хууһан бурханиешни бута сохижо, газаа хаяхам гэжэ байнал, - гэнэ.

- Янжама-а! Ши яагаабши? - гэжэ Радна асууна.

Уйлажа байһан Янжама:

- Хаяхаб... Мүнөөдэр комсомолой суглаан дээрэ коммунын гэшүүн комсомолшууд гэр дотороо бурхан байлгахагүй гэжэ тогтоогообди. Бурхантай байһан хүниие комсомолһоонь гаргаад, коммунаһаа намнаха гэжэ хэлсээбди. Шабар бурханай түлөө комсомолһоо гаргуулха аргам үгы, - гэжэ зоримгой эрид харюусаба.

Һүхөөр сохюулһан мэтэ, зосоонь харанхы боложо, Радна уруугаа харан, абыагүй хууба.

Дулгар хүгшэн гэнтэ сурхирса уйлажа, пулаадайнгаа үзүүрээр нюдөө аршаад, Радна тээшэ хандан хэлэнэ:

- Шинии хамуунада байхын тулада би наһаараа тахижа хууһан бурханаа яабаш хаяулхагүйб... Иигэжэ нүгэл үргэлжэ байха аргам дүүрээ. Бурханда хүзэгтэй, ламатай барисаатай гэжэ хүн зон хэлсэхэ, хашартай юм аабза, ехээр зула хүжэ ялайлгаад юу болохоб, дотороо хүзэглөөд, ханаад байхадамнай өөрөгүй гэжэ байжа хэлэдэг хадашни, хэдэн һара бурхандаа зула барихаа болёо агшаб. Үглөө үглөөгүүр энэ хамуунаһаа, юрэдөө, гарая! - гэнэ.

Тиигэжэ хүгшэнэйнгөө уйлажа хуухада, Раднын досоо тон ехэ уяран муудажэ, сонхын хажууда һугшаран байһан Янжама тээшэ хаража хэлэнэ:

- Янжама, муха, ши боли. Нэгэ арга олоод, ушараа хэлээд, бурханаа гаргангүй байжа үзүүжэбди.

- Би яашье болихогүйб. Хэндэшые хэрэггүй гуулин, шабар бурханайтнай түлөө комсомолһоо намнагдажа, бүхэли наһаараа нэрээ хухарха аргам үгы. Аба, та минии ябадалые баһа бодолсохо ёһотойт, - гэжэ Янжамын гомдолтойгоор уйлаганан хэлэхэдэнь, баһа Раднын досоо хүлбэрин, басагаа хайрлаха сэдхэл түрэнэ.

Уйлалдажа байһан хүгшэн басаган хоёрынь Раднада тэгшэ хайратай - коммунаһаа гараханышые бэрхэ, тахижа хууһан бурханаа хаяханышые бэрхэ байба.

Раднын толгой соо элдэб олон юумэ худхаралдан ханагдажа, бодолын төөрин манаржа байтараа, гэнтэ ханал абажа, сэхэлдээд:

- Таанар яанат, дураа мэдэгты. Би коммунаһаашье гарахагүйб, бурханһаашье халахагүйб, - гэжэ тоб гэтэр шангаар хэлэбэ.

- Минии байха аргам үгы. Шиниш гарахагүй юм хаа, би үглөө үглөөгүүр хамуунын түрүүлэгшэдэ ошоожо, хубита зөөриез илгуулан абаад, дасан абаашажа, олондо үргөөд, шабганса болохом, - гэжэ Дулгар хүгшэн мүн сухаришагүй эрид хэлэбэ.

- Шинии тиигэжэ бандинарта абаашажа үгэхэ зөөри гэжэ байхагүй. Ябахаа ханабал, бурханаа үргэлөөд лэ яба! - гэжэ Янжамын хэлэхэдэ, Дулгар хүгшэн тэсэжэ ядан, бодожо эрээд:

- Ши минии түрэн, минии тэжээхэн үхин гэшэш. Намае хооһоор намнаха болобошй! Би, шамае хургадаа, хэнһээшье асуухагүйб, - гээд, баһа Янжамаяа даража, альгадажа эхилбэ.

Радна гүйн бодожо, халгаагаад:

- Хэрэлдэхэ наншалдаха юумэгүй, хуули байһан хойноо зөөриетнай хубаагаад үгэхэ. Хэн хайшаа ошохоб - дураараа бологты. Бил коммунаһаашье гарахагүйб, бурханһаашье халахагүйб, - гэжэ дабтан хэлээд, хэбтэридээ ошоожо, хэбтэшэбэ.

Раднын гэр дотор гурбан хүсэн мүргэлдөө – хэниинь хэндээшье сухарилта хээгүй.

Иймэ ехэ хэрүүл шууяанай һүүлдэ Раднын бүлэнэр гурбан ондоо халаха гэжэ шийдэбэ ха.

Тиигэжэ шуулдаад, эсэстээ халаха гэжэ шийдэнһэнь хойшо хахад саг үнгэрөөд байхада, Раднын гэр дотор хон жэн, харанхы байна. Гансал үе үе Янжамын хугшарха абьян, үбгэн хүгшэн хоёрой ээлжээгээр хурхиралдаха тодохон дуулдана.

Хагсуутай харанхы хүни

Хужартын коммунын улаан булан дотор зон дүүрэн, хүхэ манан болотор тамхи татажархиһан байба. Хойто ханадань улаан бүдөөр хүбөөлжэ хүрээлхэн Ленин Сталин хоёрой зураг. Баруун зүүн ханаарнь хуушаржа шарлашаһан хэдэн плакат зурагууд. Үүдэнэй хажууда доодо булангуудһаа таһаржа, халашаһан метр хэмжүүрэй нэгэ таблица. Баруун хойнонь таг дээрэ тооһондо даруулһан арбаад-хорёод дэбгэрнүүд уни сагай ойронь хүрэгдөөгүй хэбэртэй. Энэ улаан буланда урдань ямар байдаг нэм, тэрэл хэбээрээ байжа байна.

Сугларһан зон хөөрэлдэнэ, тамхи татанад... Залуушуул энээлдэнэ, шууяна, хууряа буяалдана, урдаа хуугшынгаа шэхэ няһална, тиигэжэ байтараа хэрэлдэншье алдана. Гансахан хамагай арада хуужа байһан хоёр-гурбан хүн хамарайнгаа үзүүр хаража, зэмэтэн мэтэ бодолгото болон, абяагүй хуунд.

Шэнэхэн модон стол дээрэ эндэ тэндэһээнэ дохолон хэлтэги болотор таһалжа, тамхи татажархиһан газетэ дэбдэстэй, дээгүүрнь бэхэ, саарһа бэлдэһэн байна. Урдань аймагай инструктор ябаһан, мүнөө коммунын тоосоо хүтэлэгшэ болохо гэжэ хая томилогдон ерэһэн Ошорон гэгшэ баруун гартаа харандааш баряад, столой үнсэгтэ томоотой янзаар хуужа байһанаа, хэлэнэ:

- Зай, түрүүлэгшэ, суглаагаа нээгты! Зомнай бултадаа шахуу суглараа гээшэ ха.

Үрөөһэн гартаа тэбхэрхэн саарһа бариһан, набтаршаг багжагар бзетэй Аюуша, тус коммунын түрүүлэгшэ, столой саана, зүрхэ алдаһан мэтэ, дээгүүр хараад, зогсон хүлэжэ байтараа, саарһатай гараараа дохёолон зангажа, шуужа хүүежэ байһан зониие шэмээгүй болгожо, суглаагаа нээһэн дээрэ тоолоод, түрүүлэгшэ бэшээшэ хоёрые хунгахые заншал боложо тогтоһон мэдээжэ үгэнүүдээр дурадхан хэлэнэ.

- Түрүүлэгшэдэ Доржо абгай!.. Доржо абгайе хунгаха! - гэлдэжэ нэгэ дуугаар хашхаралдажа, суглаан бүхэндэ түрүүлэгшэ хуудаг Доржо Номтын гэгшые хунгаба. Доржо үбгэн, иимэ юумэнэй болохые эртэнһээ мэдэжэ байһан тула, нюдэнэйнгээ шэл гаргаад, аршажа түхээржэ байһанаа, столой саана ерэжэ хуугаад, нюдэнэйнгөө шэл дээгүүр зон тээшэ хүлзэн хаража, Аюуша тээшэ гараа харбайжа, суглаанда хэлсэхэ тобьёг эринэ. Аюуша тэбхэрхэн саарһаа яаран үгөөд, Доржын хойно тонгойжо, шэхэндэнь хэдэн үгэ түргэ түргэн шэбэнэжэ хэлэнэ.

Тиигэжэ байха һамбаандань, зон өөһэдөө мэдэжэ, нэгэн дуугаар:

- Бэшээшэмнай бэлэн хуужа байна, нүхэр Ошорон бэшээшэ болог!.. Зүб, зүб! - гэлдэн, столой үнсэгтэ хууһан Ошорон тээшэ зааба.

Суглаанай түрүүлэгшэ тэрэ тэбхэрхэн саарһаа абажа, асуудалнуудаа анхаралтайгаар аман дотороо түрүүн өөрөө уншана. Энэ суглаанда хэлсэхэ зүйлнүүдые айхабтар шухала зүйлнүүд байба ха юм гэжэ мэдэхээр болоно. Суглаанда хамтарагшадай олонхинь ямаршые асуудал хэлсэхэ, юунэйшые тухайда зүблэхэ байһанаа гүйсэд мэдээгүй, зариманиинь мэдэжэш байгаа һаа, бүгэдэ Доржо үбгэнэй абар-табар һахалаар хүрээлэгдэһэн амые хаража, абья шэмээгүй боложо, хүлээн хууба.

Суглаанай түрүүлэгшэ, Доржо үбгэн, толгойгоо зааха хазайлган байжа, тэбхэрхэн саарһаа шэртэн хараад:

- Бадма Дугарай байна гү? - гэжэ асууба.

- Би байнаб, - гэжэ зоной араһаа һөөлдэһэн хоолойгоор харюусана.

- Мүнхэ Сэрэнэй байна гү?

- Байна.

- Юмжэд Батын байна гү?

- Биб, - гэжэ нэгэ эхэнэр харюусана.

- Зай, мүнөөдэрэй суглаан дээрэ эдэ гурбанай мэдүүлгэнүүд тухай хэлсэхэ байнабди, - гэжэ түрүүлэгшэ соносохо.

- Юун гэхэн, ямар мэдүүлгэ гээшэб? - гэжэ зоной дундаһаа нэгэ хүн асууна.

Зоной арада хууһан оодон дэгэлтэй, шэхээ бооһон, һөөлдэд гэхэн хоолойтой Дугарай Бадма гэгшэ бодожо ерээд:

- Намда нэгэ үгэ үгэхье гуйнам... Би хадаа бэе муутай, хүдэлмэри гүйсэд хэжэ шадахагүй хүн гээшэб. Коммунада байжа, юрэдөө, шадахагүй байнаб. Бүлэнэрнишье байха дурагүй. Намайе коммунаһаа гаргажа хайрлагты гэжэ гуйха гээ һэм, - гэбэ. Хоолойн үлэ мэдэг шэшэрэн татана.

- Би баһа тиимэ байнаб. Анханай үгытэй хүн гээшэб. Коммунада байхадаа, би хэнһээшье ехэ хүдэлмэри хэнэб, хүдэлмэри хэнэншье хүн, үгышье хүн булта адли байна. Коммуна доторнай хүдэлмэри огто хэдэгшьегүй хүнүүд олон. Би, юрэдөө, тэдэнэй хэхэ юумэ хэнэ гээшэ хаб. Бземни тэсэхэгүй байна. Намайе эрхэ бэшэ гаргагты, - гэжэ Сэрэнэй Мүнхэ гэдэг бодожо, тогтолто торолтогүй шууд мэдүүлнэ.

- Эдэнэй гаража байхада, миниишье коммунада байха аргам үгы. Намайе мүнөөдэрһөө гаргажа үгэгты. Намһаашье байха хүн хамтын ажалда ороогүй байна. Би үншэн үрөөһэн, хүдэлмэри хэхэ шадал хүсэгүй хүн гээшэб. Коммунада дэмы ороо гээшэш, уймаа тэнэглээ гээшэш гэжэ хүн зоншье хэлсэнэ. Юрэдөө, намайе гаргагты, хайрлагты! - гэжэ Юмжэд һамган уйлаганаһан хоолойгоор гуйжа хэлэнэ.

Урдуур хууһан хүнүүд шэмээгүй боложо, гайхалсаһан мэтэ, нюур нюураа харалсана. Урда ханын хажууда сонхо түшөөд, хуужа байһан Радна юун болоо гээшэб, эдэ ямар шалтагаар гараха гэжэ гүйлдэнэб. Хэрбээ иигээд лэ гаража байха һаань, энэ коммуна саашаа хайшан гэжэ байха юм гэхэ мэтээр дотороо бодоно, гайхана. Эндэ тэндэ ганса нэгэн хүнүүд хоорондоо һабир-шэбэр шэбэнэлдэнэ. Тиигэжэ байтар, гэнгэ зүүн хойто буланһаа:

- Хүнэйл дуран юм бээ даа. Гарахаа һанаһан хүнүүдэй гараад ошожо байхада болохо юм ааб даа. Хайшан гэхэб, - гэжэ нэгэ хүн һанаа алдана.

- Бай, бай! Арайшье тиигэжэ хэлэжэ зохихогүй. Минии һанахада, эдэ нүхэднай ушараа ойлгоогүй, эндүүржэ байна гээшэ. Эдээндээ бүгэдөөрөө хэлэхэ, ойлгуулха ёһотой гээшэбди. Нэгэ талаараа, өөһэдынгөө һайн дураар коммунада ороод, мүнөө болотор байгаад, гаража ошохондонь, үсөөн гэшүүдтэй бага коммунада хохидолтой болохо байна. Нүгөө талаар, эдэ нүхэднай мүнөө коммунаһаа гарахадаа, устав дүримэйнгөө ёһоор, анхан хамталһан зөөриһөө дүшэн табан процент орхёод гараха тула, өөһэдтэньшье ехэ хохидолтой байна. Энэ бүгэдые таанар ойлгоо мэдээ гээшэ гүт? Би һанахадаа, тон дэмы гараха гэжэ байна гэжэ һананаб. Коммунадаа байжа үзэгты гэжэ хэлэхэш байнаб, - гэжэ Аюуша түрүүлэгшэ, һанаагаа зобоһон янзатай, идхажа хэлэбэ.

- Бидэ тэрэниие мэдэнэбди. Зөөриш даа хамаагүй. Нэгэтэл иимэ саг тохёолдоһон хойнонь аргамнай үгы. Амин гэхэдэ, би яабашье коммунада байжа шадахагүй байнаб. Гаргажа, табижа хайрлагты, - гэжэ Бадма дабтан мэдүүлнэ.

- Тиимэ, тиимэ! Намда зөөри, юрэдөө, хамаагүй. Гаргагты. Гаргаашьегүй

хаатнай, би юумэ хэхэгүйб, өөрөө бээ гаргаһанда тоолоод ябахаб, - гэжэ Мүнхэ баһа хашхарна.

- Намда боро морин, хоёр хаамхай үнээн - хүригшэн ухаагшан хоёрыемни үгэбэлтнай хүрэхэ. Бэшэ юумэ танһаа эрихэшьегүйб, - гэжэ Юмжэд хэлэнэ.

- Иимэ дура дураараа гаража, толгойнгоо хазайһан тээшэ ябажа байха ёһо байхагүй. Нэгэтэл өөһэдынгөө һайн дураар коммунада ороһон хойноо байха ёһотой. Нилуунһаа шулууниинь дээрэ. Би эдэниие гаргахагүй гэжэ һананаб, - гэжэ бэшээшэ Ошорон эрид шангаар хэлээд, ууртай хэбэртэйгээр урал амаа зуубхилан, түргэн шуршагануулан бэшэсэгээнэ.

- Хэниие гаргаад, хэниие гаргадагүй хүмши? Нёдондохийё мартаа гүш? Баһа хашажа хабшажа, маниие коммунада байлгаха гээ гүш? Маниие баалалтаар коммунада байлгаха эрхэгүйт! - гээд, Мүнхэ зоной забһараар урагшаа зүдхэнэ. Ошороной үнгэрһэн жэлдэ хэһэн «зүүнэй» хэлбэрэлээр дайран татажа, эрид шангаар хэлэнэ. Хүнүүд эндэ тэндэһээ дуугаралдажа, шууялдана.

- Зай, бай! Шш... Мүртэйгөөр хэлсэе! - гэжэ суглаанай түрүүлэгшэ гараараа Мүнхэ тээшэ зангаба.

- Намда нэгэ үгэ үгэгты, - гээд, тэндэ һууһан Базар бодожо ерэбэ. Хүнүүд шэмээгүй болоно: - Нүхэр Ошороной хэлэдэг буруу. Эдэ гурбан, гарахал гээ хадаа, гараха ёһотой. Эндэ һаяхан хоёр айлнай гараад байна. Юрэ, минии һанахада, һүүлэй үедэ манай коммунын доторхи байдал тон ехэ муудажа байна. Энээнэй ушар шалтаган болбол манай коммунада ангиин дайсан - нюдарган - шургажа ороод, коммуные унагааха гэжэ хара хэрэг ябуулжа байна гээшэ. Эдэш гурбан тэрэ мэтэ нюдарганай үгэдэ ороод, гараха гэжэ байна. Эдэнэр нэгэтэ гараха гэхэн хойноо гарахал болоо юм бээ. Эдэниие хүсөөр бариха аргамнай үгы. Зүгөөр хожом бээдээ гомдохо ушар гаража магад даа, мэдэжэл байгаа юм бээ. Минии һанахада, дотороо байһан нюдаргашуулые сэбэрлэбэл, коммунамнай эмхитэйшые болохо, эдэ зомнай гэдэргээшые орохо бээ гэжэ һананаб. Сэбэрлэлгын тухай асуудал мүнөөдэр хэлсэхэ байнабди, - гэжэ үгэнүүдээ нэгэ нэгээр таһалан хэлэбэ.

Залуу Базарай тиигэжэ хэлэхэдэ, зон зүбшөөрһэн хэбэртэй, гараха гэжэ мэдүүлгэ үгэгшэдшые һанаагаа амарһан янзатай болобо. Иүүлэй үедэ коммунын ажал хүдэлмэри эмхигүй боложо, хүнүүдэй ходо гарахые тэгүүлдэг болоһые гайхажа, коммунаа артель болгобол һайн бэлэй гэжэ өөрөөшые үргэлжэ һанадаг Радна үбгэн эдэ бүгэдын уг шалтаганиие яажашые мэдэжэ ядажа, дотороо бүүдэгэр ябадаг тула, Базарай хэлэһэн дээрэһээ бодожо, үнэхөөрөөшые нюдарган шургаад, иимэ юумэ боложо байгаа гээшэ гү? Хай, энэ Базарай хэлэдэг зүйтэй гээшэ ха... гэжэ бодохо зуураа, хэн тиимэ нюдаргамнай манай коммунада байна гээшэб гэжэ коммунын гэшүүдые захиһаань нэгэ-нэгээр һанажа, хэншыеб байһыень таажа танижа ядан, уруугаа хаража һууна.

Газаа бүрэлгэн хүйтэн байжа, наранай орой болохо тума, тэнгэрийн зүһэн улам харлажа, һалхин шангаар үлээнэ. Ташагай сохижо байһан бороо айхабтар хоротой

хүйтөөр шэрбэжэ, мал адууна шэшэрүүлэн байбашье, энэ суглаанай боложо байхан улаан булан дотор олон зоной амин тамхинай утаан хоёрто улам дулаан бүгшэм болоно. Хүйтэн бороодо хубсаһа, суба дабхасажа ерэһэн суглаашад халуудаж, зариманиинь бүри хүлэрэн алдажа, дабхасаһан хубсаһаа тайлана, хүнгэлнэ; зариманиинь нойроо хүрэжэ, хана түшэн, дууран һажан һуунад...

Хүдөөгэй унжагар ута суглаанай түлэг боложо, зоной тамхи татахань түргэдэнэ, эдэбхинь халажа, хамаатайш юумэ, хамаашгүй юумэ хүнүүдэй хэлэхэ дуугаралсаха олошорно. Тэрэ мэтээр нилээд удаан болоһоной һүүлдэ, үнөөхи Бадма, Мүнхэ, Юмжэд гурбаниие коммунаһаа гараһан дээрэ тоолоё гэжэ үндэр дуугаар шийдхэн тогтообо. Зоной ара талаһаа үндын хүлэжэ байһан Бадма Мүнхэ хоёрой хүсэлын ханажа, ханаа сэдхэлын амаржа, малгайнуудаа заһан үмдэжэ, гэртээ түргэн бусажа, бэрхэдэе коммунаһаа гарабабди гэжэ һамга бүлэнэртөө һайрхаха ханаатай, яаран гаража ошобо. Юмжэд хүгшэн ханаанай хэнтэг боложо, үнэе буруугаа үһэ зүһөөрнэ эрижэ, бусаажа абаха ханаатай, үшөө хүлэжэ, үүдэнэй тэндэ һуугаад, түрүүлэгшын столой ойро байгшадай шарайнуудые ээлжээгээр ажаглан шэртэнэ.

- Зай, нүхэд, түрүүшымнай зүйл дүүрбэ. Иигээд хоёрдохи асуудалдаа ороё. Коммунын дотор сэбэрлэлгэ хэхэ тухай нүхэр Базар Будажабай гэгшэ элидхэл хэхэ байна, - гэжэ суглаанай түрүүлэгшэ Доржо томоотой янзаар соносхоод, Базар тээшэ эрьен хараһа.

Столой хажууда һууһан Базар яаран бодожо, хүлһөө аршаад, нэгэ шара хабтаһа нээжэ, хэдэн саарһануудые иишэ тиишэнь урбуулан, юумэ бэдэрһэн шэнги, бүхыжэ хараашалжа, удаан болоно. Хүнүүд ехэ һонирхоһон янзатай, Базар тээшэ хаража, эхилхыень хүлэжэ ядан, олонхинь сээжэе үргэжэ, толгойгоо сохойлгон, хаража һуунад.

Базар хоолойгоо заһаад, эхилнэ:

- Зай, нүхэд! Таанар булта мэдэжэ байна бээт даа. Би олон юумэ тоолохогүйб. Һүүлэй үедэ манай коммунаһаа табан айл гараба. Ажал хүдэлмэримнайшые эмхигүй болобо. Энэ хэбээрэе саашаа байбал, коммунамнай һандарха унахын туйлда хүрэхэнь гээшэ. Тиимэ һэн туладань, тон эрид шанга хэмжэе абажа, заһаха һайжаруулхые хэлсэхэ хэрэгтэй болоо гээшэ, - гэжэ эхилхэдэнь, суглаанай зон тон ханамжатай соносоно. Илангаяа коммунынгаа эмхигүй байһанда ба хүнүүдэй гаража байһанда ханаагаа зобожо ябадаг Радна үбгэн үлэмжэ анхаралтайгаар шагнажа һуутараа, өөрөө мэдэнгүй:

- Зүб даа! - гэжэ дуугарна.

Тиихэдэнь Радна тээшэ нэгэ хилам гэжэ хараад, Базар элидхэлээ үргэлжэлнэ:

- Иимэ хэсүү түбэг яахадаа ушарнаб? Манай коммунын һуладаһан шалтагаан юуб? Ямар ушараар зарим гэшүүднай гаража байна гээшэб гэхэдэ, тон эли байна, нүхэд. Энээнэй ушар хадаа манай коммунада нударган этэгээд шургажа ороод, зоние худхуулжа, коммуные доторһоонь бутаргаха гэжэ байна гээшэ. Тиимэ тула

тэрэ мэтын шургаһан нюдаргашуулые хайра гамгүй коммунаһаа намнаха хэрэгтэй бшуу, - гээд, түр тогтожо, урдаа байһан саарһаяа тонгойн харана.

Зүб лэ юумэ хэлэжэ байна гээшэ ха. Үнэхөөрөө коммуные бутаргаха сэдхэлтэй, тиимэ муухай юумэ хэжэ байһан хүнэй байбал, нюдарганшые хаань, бэшэшые хаань намнахада буруу юумэ үгы байна даа гэжэ Радна дотороо сэдхэжэ, тамхья түргэ түргэн хороно.

Базар үндэжэ, элидхэлээ саашань үргэлжэлнэ:

- Хэн тиимэ ангиин дайсан байнаб гэжэ бидэнэрэй олонхимнай үшөө танижа мэдэнгүй гээшэ. Шургаһан нюдаргашуул бидэнэй дунда бээ нюугаад, амархан һуужа байна. Бидэ тиимэ муухай юумэ хэжэ байһан нюдарганиие нюур сахилтагүй шүүмжэлэн элirүүлжэ, дары түргэн коммунаһаа намнаха, эрхыень хаһаха, тусхай налоог ашаха, хатуу даабари үгэхэ ёһотойбди!.. - гэбэ.

- Хэн гээшэб тэрэмнай, хэлээд үгыт! - гэжэ зоной дундаһаа нэгэ тогтууригүй зантай хүн хашхарна.

- Бү яарэгты, би дууһан хэлэхэб, - гээд, Базар саашань үргэлжэлнэ. - Бидэ дундаа байһан нюдарганиие харадаггүй байнабди. Манай дунда номоо харбаад, номоо нюугаад байдаг тон мэхэтэй нэгэ нюдарган бии. Хэн бэ гэбэл, таанаршые тухайлжа байһан байхат, энэ урда ханын хажууда һуугша Радна Сэдэбэй гэгшэ бэээрээ байна гээшэ. Энэ хүн болбол жэгшүүритэй муухай, ёһотой нюдарганай номнол тараажа байна! - гэжэ эбдүүсэн яаран хэлэнэ.

Тиигэжэ хэлэхэдэнь, хана түшэжэ һууһан Радна үбгэн залд гэжэ, ехээр сошоод, шүдэндөө зуужа һууһан гааһаяа алдажа, газарта унагаажархёод, нэгэ юумэ дуугаран алдаһаншые хаа, доторнь түглын харлажа, бүглэрөөд, дуугаржа шадангүй, амаа ангайжа, нүдөө сабшангүй, Базар тээшэ сэб сэхэ, дэмырһэн шэнги, харашоод һуужа байба.

- Радные нюдарган гэжэ юугээр тодорүүлхабши?

- Радные гаргаад, хэн танай хүдэлмэри хэхэ юм? - гэжэ хэдэн хүнүүд зэргэ хашхаралдана. Зарим хүнүүд толгойгоо үргэн сохойлдожо, харюу хүлэһэн шэнги, шэртэн харана.

- Энэмнай юун боложо байна гээшэб! - гээд, хасартаа һорьботой нэгэ хүн бодожо ерэнэ. Хүнүүд баһа шууялдашаба.

- Байгты! Байгты! Гуримтай байя! - гэжэ суглаанай түрүүлэгшэ стол тоншоно.

- Байзагты. Намда тодорүүлха баримтанууд дууһан байха. Хүлээгты, би хэлэхүүб, - гэжэ Базарай дуун улам шангадажа, саашань Раднын зэмые тоолон хэлэжэ эхилнэ.

- Радна Сэдэбэй гэгшые бидэнэр энээнһээ урда дунда шадалтай хүн гэжэ ехэ эндүүрһэн байнабди. Радна гээшэмнай үнэндөө ёһотой нюдарган байгаа. Юуб гэхэдэ, Радна болбол энэ коммуные бутаргажа, артель болгохо гэжэ ехэ оролдолго ябадал хэһэн байна. Хэнэй заабаряар тиимэ ябадал хэбэб гэхэдэ, мэдээжэ нюдарган Сэбээнэй Ниматай тон нягта халуун холбоо байгуулжа хэһэн

байна. Тэрэний юугээр тодорүүлхаар гэхэд, ийм баримта байх юм, - гээд, урдаа байсан нэг хуушархан саарха абана. - Энэ болбол үнгэрхэн зунай үедэ Раднын хүбүүнэй бэшэһэн бэшэг, - гэжэ уншана: «Хүндэтэ аба, эжы ба Янжама эгшэдээ амарые хүргэнэб. Хайн байнаб. Нургуулиимнай практика боложо, хүдөөдэ нэгэ артель дээрэ хүдэлмэрилжэ байханаа хая бусажа ерээд байнаб. Хая эндэ, хотодо, Нима абга ябаа хэн. Би тэрэнтэй уулзажа, нутагайнгаа нониние дууһан дуулаһан байнаб. Манай коммуные тиимэ хайн бэшэ, тон эмхигүй, була байна гэжэ хэлэбэ. Хэрбээ үнэнөөрөө тиимэ муу, урдын дадал дүршэлгүй, ядалсахаар байбал, артель болгохын ябадал хэхэдэтнайшые болохо бээ. Харюу түргэн бэшээрэйгты. Коммунынхидта бултандань амарые хүргөөрэйгты. Эжы, намда ханаага бү зобо, хабар гэртээ харихаб. Хүбүүнтнай Гарма». Иймэ бэшэг байна гэшэ, энээн дээрэһээ мэдэхэдэ, Радна хүбүүнтэйгээ, Нима нударгантай хамтаржа, манай коммуные муудхан зарлажа, артель болоё гэжэ зоние идхажа худхуулжа байханиинь үнэн бэшэ гэшэ гү? Тэрэнһээ гадна, коммуные болуулжа, артельдэ ороё гэжэ энэ Раднын номнол хэһые хэдэн үгтэйшүүл гэршэлжэ үгэхэ. Баһа Радна 1927 ондо табин нэгэн хонитой байһан аад, коммунада ороходоо, гушан долоон хонитой ороһон байна. Арбан дүрбэн толгой хони хорото сэдхэлээр хорооһониинь элитэ. Тэрэний тодорүүлха сомоной зүблэлэй справка энэ байна, - гээд, Базар баһа нэгэ саарха абажа, бардамаар харуулаад, даабарилжа гараһан хүлһөө түргөөр аршажархёод, саашань хэлэнэ:

- Зай, тэрэньһээ гадна энэ Радна хүлһэншэдые урдань зараһан байна. Тэрэний нударган гэжэ тоолоогүй аад, хэний нударган гэлтэйб. Энэний нударган бэшэ гэхэн хүн ёхотой баруунай бөөрөнхы оппортунист мүн байна... Ии, үшөө мартааб, баһа энэ Раднын үхин Янжама гэдэг коммунын хүдэлмэриһөө зугадажа, Шабартын артельдэ ошоод байна.

Иймэ, иймэ ушарнууд дээрэһээ Радна Сэдэбэй гэгшые дары энэ коммунаһаа гаргахы, эрхыень хаһаа ёхотой гэжэ хананаб, - гэжэ Базар дүүргэбэ.

- Янжамые аймагай комитет хүүгэдэй яслида хүдэлхэ гэжэ эльгээгээ бэшэ хэн гү? - гэжэ нэгэ хүбүүн аймхайшагаар гүбэд гэжэ дуугарна.

- Зай, хэн юу хэлэхэ байнаб? - гэжэ түрүүлэгшэ асууна.

- Би хэлэхэ байнаб, - гээд, нэгэ залуушаг наһанай, дорюуншаг зантай хүн бодожо хэлэнэ: - Базарай хэлэһэн бүгэдэ зүб. Радна үнэхөөрөө нударган зантай хүн юм. Үбһэ хуряалгын үедэ намайе мориной мурэ холгообош гэжэ хараагаа хэн. Артельдэ ороё гэжэ номнол хэһэнииньшэ үнэн. Дагба Намдаг хоёрто тиигэжэ хэлэһэн байгаа. Гаргахал ёхотой. Үнэхөөрөө нударган шургаад байна гэшэ. Радные колхоздо байлганхаар, харин Нима абгайгаа абашамнай дээрэ, - гэбэ.

Тэндэһээ Хүрдын Шагдар гэжэ урдын хүнгэн ябадалтай, үбгэншэг наһанай, мэхэтэйшэг, аниб-аниб гэхэн нүдэтэй хүн бодожо, хэлэнэ:

- Би болбол залуудаа батрак ябаһан хүнби. Энэ Тэгшэхэн Радные хайн мэдэхэб. Энэтнай үни галабта коммунаһаа гаргагдахы ёхотой хүн аад, яагаа бэрхэ мүнөө

хүрэтэр ябадаг юм агшаб. Коммунада байжа байхадань, гайхажал ябагша нэнби... Арбан табаад жэл боложо байна. Би энэ Раднында гэрэй модо отололсоһон байнаб. Тэрэнэй хүлһые энэ Радна мүнөө хүрэтэр намда хүсэд үгөөдүй, эдее юм. Тиимэ хадаа ёһотой нюдарган гээшэ бээ. Раднын артель болоё гэжэ зониие үймүүлһениинь үнэн. Иимэ хүн коммунада байжа яажа зохихоб даа! - гэбэ.

- Зүб хэлэнэ. Радные коммунада байлгажа огто зохихогүй. Намганиинь саг үргэлжэ коммунаһаа гарая гэжэ байдаг. Бэшэ намгадые идхадаг байха. Лама бурханда хүзэгтэй, - гэжэ баһа нэгэ хүн зоной араһаа хашхарна.

- Энэ Радна гэдэгтнай үнэхөөрөө нюдарган хүн. Мүнөөдэр минии суглаанда ошо гэхэдэмни, намда сэсэрхээ нэн. Гаргагты саашань. Бузарые... - гэжэ тэндэхээ Батуужан амаргүй шангаар хүхирнэ. Тэрэнэй удаа үшөө нэгэ-хоёр хүн шүүмжэлбэ.

- Гаргаха! Гаргаха! Ямар хэлсээн байхаб! Эли болоо! Түргэлэгты, орой боложо байна! - гэлдэжэ Хурдын Шагдар түрүүтэй хэдэн хүнүүд шангаар хашхаралдана.

- Байзагты, нүхэд! Би нэгэ юумэ хэлэхэ ханаатай байнаб! - гэжэ нэгэ хүдэһэн дэглтэй хүн, урдань үгытэй ябаһан Жэгмэд гэгшэ, бодожо ерэнэ. Хүнүүд эрьежэ, Жэгмэд тээшэ гайхаһан янзаар харана. Жэгмэд суглаанда үгэ хэлэдэггүй хүн байгаа. - Хоёр хайн айлнай энээнэй урда тээ гараа. Мүнөө баһа гурбан айлнай гарашаба. Үшөө дээрэнь Радные гаргаха гэлсэнэт. Хүдэлмэридөө урдаа хаража ябаһан Радная гаргажархёод, эгээ хэмнай ажалаа хэхэ юм? Шагдар абгай, та бидэ хоёр бүри яабаш Радна шэнгээр юумэ хэжэ шадахагүйбди. Сэхынь хэлэнэб. Энээнээ, нүхэд, нэгэ бага ойлгод гэжэ хэлсэе. Минии ханахада, Радна нюдарган бэшэ, дунда шадалтай хүн гээшэ гэжэ хананаб. Өөрөө юун гэжэ хэлэхэ байгааб даа! - гэнэ.

Тиигэжэ хэлэхэдэнь, Ошорон хүрэн бодожо ерээд:

- Иимэ тодоор тобойжо гараһан нюдарганиие хаража байгаад, нюдарган бэшэ гэжэ хэлэдэг энэ хүн болбол үнэхөөрөө нюдарганай нүхэр билдагуушан мүн гээшэ. Энээнэй үгые заабол протоколдо оруулха ёһотой. Иимэ нюдарганиие коммунадаа байлгаха болболтнай, би эндэ байжа, хүдэлжэ оройдоо шадахагүйб, - гэжэ коммунын түрүүлэгшэ тээшэ хаража, хүрхэй зангаар хэлэнэ.

Коммунын түрүүлэгшэ Аюуша ханаагаа зобоһон хэбэртэй, нэгэ Базар тээшэ харана, нэгэ Ошорон тээшэ харана. Тиигэжэ байтараа:

- Юрэдөө, нүхэд, Радна өөрөө хэлэг, дуулая, - гэбэ. Урда ханын хажууда хүдэлхөө болишоод, хүлэршоод, зүһэ шарайнь харлашоод, зэмэ хэһэн хүн мэтэ, уруугаа хаража хууһан Радна удаахан бодожо ерэбэ. Үгэ хэлэхэ гэхэдэнь, хоолойн шэшэргэнээд, хормойнь халганаад, ханажа хууһан юумэнь сүм мартагдаад, удаан дуугаржа ядаба. Тиигэжэ байтараа, тон ехээр хүсэлжэ, нюдэн дээгүүрээ нёлбоһо гүйлгэжэ хэлэнэ:

- Зон нүхэд, хайрлагты!.. Би нюдарган бэшэлби... Хүниие зараһан ябадал намда байхагүй... Би артельдэшые орохогүйб, коммунадаа байхалби... Яаһан жэгтэй юм, иигээд би нюдарган болошобол яаха хүн гээшэби!.. Зон, танай мэдэхэ хэрэг

байна. Хайраа бү орхигты! - гэжэ гомдолтойгоор аргаахан дуугараад, ханажа бэлдхэжэ хууһан үгэнүүдээ гүйсэд хэлэжэ шадабагүй.

- Мүнөө асуудалнай эли болобо гээшэ бээ. Радна Сэдэбэй болбол үнэхөөрөө заһарха байбал энэ олон зоной үмэнэ гэмээ мэдэржэ, үнэн сэхээс хэлэхэ юм хэн бээ. Радна гэмээ гол таһа мэлзэжэ байна. Энээн дээрэһээшье нилээд тодорно гээшэ. Мүнөө үндэр дуугаар шиидхэхэдэ болохо болоо гэжэ би хананаб, - гэжэ Базар хүбүүн суглаанай түрүүлэгшэ тээшэ хандан хэлэнэ.

- Зай, тиигэбэл гараа үргэжэ шиидхэхэмнай гү? - гэжэ түрүүлэгшэ асууна.

- Тиигэнгүй яахаб?.. Энэ гар үргэлгэн дээрэ хэнэй ямар үзэлтэйн мэдэгдэхэ, - гэжэ бэшээшэ Ошорон уридшалан баалажа хэлэнэ.

Тиигэжэ хэлэхэднэ, суглаанда хуужа байһан зоной дундаһаа эндэ тэндэ хүнүүдэй доро дороо хүдэлхэ, ханяаха шэмээн гаража, зариманиинь эрьен харан, хоорондоо баһа юумэ ярилдаха дуугаралсахань түргэдэжэ, энэ хэлсэжэ байһан асуудалдаа ханамжагүй болоһоной тэмдэг үзэгдэнэ. Зарим хүнүүд бодожо, үүдэн тээшэ ябахаа забдана. Тиихэднэ суглаанай түрүүлэгшэ үндыжэ ерээд:

- Хуугты! Гуримтай байя, - гэжэ шангаар хашхаржа, тогтооһонойнгоо удаа яаран: - Зай, Радна Сэдэбэй гэдэгые нюдарган гээшэ, коммунаһаа мүнөө гаргаха ёһотой гэхэн хүнүүд гараа үргэгты! - гэжэ сонсохоно.

Зон абяа аниргүй. Раднын дотор харлажа, харанхы боложо байна. Радные нюдарган болгохые оролдожо байһан Базарай өөрөөш гараа үргэхэн аягүй шэнги байба. Гансахан Хүрдын Шагдар хүхюутэй янзаар:

- Нюдарганиие хэн үмөөрхэ дурагүйб. Үргэгты! - гэжэ шангаар дуугараад, гараа дээрэ үргэбэ.

Тэрээнһээ уламжалан Ошорон гэгшын:

- Үргэхэ! Үргэхэ! Энээн дээрэ одоол хэнэй дотор юун байһаниинь элирхэ! - гэжэ хэлээд, гараа үргэхэтэйн хамта эндэ тэндэһээ хэдэн гарнууд үргэгдэбэ.

- Дээрэ үргэгты! Тоолохом! - гээд, түрүүлэгшэ бодоно.

Хүнүүд бэе бээ хараад, аалиханаар, хубариһаар, гарнуудаа үргэсэгөөжэ байна.

- Арбан долоо, арбан найма... арбан юһэ... хори... гэжэ түрүүлэгшэ тоолобо.

Гээгдэһэн хүнүүд нэгэ-хоёроороо дурата дурагүй үргэжэл байна.

- Хорин дүрбэ!..

- Зай, табигты! Мүнөө Радные нюдарган бэшэ гэхэ хүн байбал, гараа үргэгты!

Хүнүүд абяа шэмээгүй. Ньюр ньюраа хэмээхэнээр харалсана. Нэгэшье хүн гараа үргэбэгүй.

- Олонхи дуугаар Радна Сэдэбэй гэгшэ нюдарганда тоологдожо, коммунаһаа сэбэрлэгдэбэ... Зай, иигээд хэлсэхэ зүйлнүүднай дууһаба. Суглаагаа хаагдаһан дээрэ тоолоё! - гэжэ суглаанай түрүүлэгшэ хүлһөө аршасагаан, нүдэнэйнгөө шэлые абажа эбхээд, бодоно.

Зон бүгэдэ бодожо, дүүен гаража, иишэ тиишээ тараба. Газаа балай харанхы болошонхой; Һалхитай хүйтэн бороо таража ябаһан суглаашанай халуун

нюурнуудыг гам хайрагүй шабхадана. Раднын дотор энэ бүрхэг бороотой хүнийн харанхыгаа бүри үлэмжэ харанхы, хүлөө урагшаньшы татахань бэрхэ, хойшоньшы татахань бэрхэ: «Яагааш жэгтэй хохидол амиды ябаһан хүндэ тудадга юм гээшэб даа! Халаг! Яаха болоо гээшэби? Ямаршы үйлэтэй хубитай хүн байгааби? Ай, бурхан!» - гэжэ уйдхартайгаар ханаа алдан, толгойнь манаран эрьежэ, гэр тээшээ найгаһаар гондирһоор ошобо...

Хагсуутай харанхы хүни халхинай уйдхартайгаар эшхэрхэхэ бэшэ абяа Радна үбгэн дууланагүй... Суглаанһаа тараашад Аюушыг гайхалсанад:

- Урдань нюдарган гэхэдэ Аюуша адага шүбгэ юумэ агша һэн. Мүнөө яаба гээшэб?

- Нюдаргантайл тэмсэхэ гэжэ ябадаг Аюушамнай юундэ дуугай байба гээшэб?..

- Айгаа аабза, бээ тойруулаа ёһотой.

- Харин яагааш юм ааб даа, бү мэдэе.

- Радна түрэлын болохо бэшэ аабза?

- Үгы бээ, - гэхэ мэтын хөөрэлдөөнэй дунда хэншыб, нэгэ хүн, томоотойгоор хэлэнэ:

- Үгы. Аюуша нюдаргание гамнаха гэжэ байхагүй. Айхагүй. Энэ коммунын түлөө айхабтар ехэ оролдоо хүн гээшэ. Тээд мүнөө дуугай хууһан ушарын ямаршы бээ. Нэгэл ушартай байха даа. Аюуша мэдэһэн байгаа ёһотой...

Дүрбэдхи бүлэг

Тэрэһини манай хүн гээшэ

Дуулим голой хонгёо сууряанда дугагай гарьхын жэнгир-жэнгир гэхэ шэмээ холохонһоо дуулдана. Хара будагтай хашабаа шаргада хээр зүһэтэй томо мори хүллэһэн, шоно захатай хонин даха үмдэһэн, һэхүүргэ дулаан малгайтай хүн шогшуулһаар, Хужартын айлнуудһаа үнгэржэ, дасан ошодог замда орожо, морёо шэрбэн ташуурдажа, шулуудан хатарба. Энэ хүниг һайтар ажаглан харабал, зархагар улаан шарайтай, хэдэн хүни унтаагүй, улайшаһан нюдөөрөө хүн тээшэ шоно мэтэ хүлзын гэгтэжэ харадаг, бар-бар гэхэн бүдүүн дуутай, зэбүүрмэ нялуун билдагууша зантай, жэрхэдэһэ хүрэмөөр ондоо маягай хүн бэлэй. Энэ болбол Хужартын доодо бүлэгтэ хуудаг, нютагай кооперацида алба хэжэ байһанаа үнгэрһэн хабар сэбэрлэгдэжэ, удангүй зунай эхээр эрхээ хаһагдажа, энэ жэлэй нэгэдхэмэл налоогой һомоллогын үедэ тусхай ашалта ашагдаһан Сэбээнэй Нима гэдэг гээшэ.

Нима хадаа мүнөөдэр нэгэ «онсо шухала» хэрэгээр дасан ошожо ябаһан байгаа... Түхээржэ бэлэдхэжэ ябаһан хэрэгээ бэлүүлхэ гүйсэдхэхэ болзорын мүнөөдэр болоһон тула Нимын толгой дотор ехэ сүлөөгүй, хэхэ үйлынгөө түсэбыг нягтаар шалган, нарибшалан бодожо, ханаһан зүйлнүүдэ аман дотороо шэбэнэн дабтажа, сээжэ дотороо бүхөөр хадажа ябаба.

Тиигэжэ ябаһаар, үзүүрын тайраһан хазагай һүүлтэй туранхай ухаа морёор, түргэншы бэшэ, удааншы бэшэ, нэгэ янза аажамханаар дүнхэр-дүнхэр

шогшуулжа ябаһан шэнэшэг үнгэ хүдэһэн дэгэлтэй нэгэ хүнэй хойноһоо хүсэжэ ерээ. Мэндэшэлэлдэжэ, хүдөө буряадай зангаар һониноо харилсан асуулсаһанай һүүлээр, Нима тэрэ хүнэй шарайе хёрхоор ажаглан хараад, энеэбхилэд гэжэ асууна:

- Зай, Радна абгай, хаана зорижо ябанабта?

- Дасан ошохом даа... Нима, нүхэр, бишни мүрөө алдаад, яахаш аргагүй, гайхахадаа иигээд лэ ябажа ябанаб даа. Ямаршые үйлэтэй хубитай хүн байгаа гээшэбиб... Мүнөөдэр харамнай арбан таба гү? Арбан табанай үдэр ерээд, уулзаад ошоорой гэжэ Гоншог габжа захяа һэн. Тиигээд уулзажа ерэхэ гэжэ ябажа ябанаб, - гэжэ ханаата болоһон, шэг шарай алдаһан Радна үбгэн зоригоо хухарһан янзатай харюусана.

- Радна абгай, эгээ хайшан гээд коммунаһаа гараагшабта? - гэжэ Нима мэдэжэ байһан аад, мэхэтэйгээр зорёон асууна.

- Минии хайшаншые гэхэн юумэ байхагүй. Ямаршые гэм хээгүйб. Үнгэрөөшэ намар, газарай хара байхада, гэнтэ нэгэ суглаан болоод, Будажабай хүбүүн Хүрдын Шагдар хоёр түрүүтэй нюдарган гээшэш гэжэ шүүмжэлжэ гаргаа һэн. Тэрэ гэхээр мүнөө хүрэтэр хэдэн мэдүүлгэ саарһа оруулаа агшаб. Нэгэндэньшые харюу угы, уһанда хаяһан шулуун мэтэ угы болоо агша. Иигээд байхадаа яаха ушартай хүн болобо гээшэбиб? Юуш мэдэнэгүйб... Хэсүү байна даа!.. - гэжэ дороһоо ханаа алдан хэлэнэ.

- Би баһал тэрэ мэтэ хабшагдаһан хүн байнаб. Хубиин үһөөгөөр тиимэ муухай юумэ хэдэг нэгэ хэдэн хүнүүд эндэмнай бии гээшэ... Бидэнэй зоригоо мохоод, төөрижэ, манаржа, гутажаш ябаһанай хэрэггүй. Нэгэ захадань гаражал халаха ёһотой байна. Эдэш үни иигэжэ байхагүй бээ даа, - гэжэ Нима үгэ тодхоно.

Аргаахан бүншэжэ ябаһан хоёр мориной туруунууд хобхо болоһон харгыда бага багахан шабхай сэсэргэжэ, нэгэ янзын шэмээ гаргажа ябахынгаа забһарта, Раднын мориной хойто үрөөһэн тахын холхидоһон дээрэхээ хос-хос гэхэнь илгаржа дуулдана. Радна Нимын хэлэһэн үгэнүүдые дотороо бисалган бодожо: «Юрэдөө, Базар Хүрдын Шагдар хоёр хубиин үһөө бодохоор ямар хоротой байгаа гээшэб. Би тэдэндэ гэм хэһэн бэшэб, юугээ хэлэнэ гээшэб? Ямар ушартайгаар эдэ үни байхагүй гэнэб даа, - гэжэ гайхан ханажа ябатараа, - энэ ушар мэдэхэ хүн хадаа юумэ сохом ойлгоод, иигэжэ хэлээ ёһотой», - гэжэ бодоод:

- Нима, юун гэжэ хананабта? Юрэ би мүнөө иигээд байхадаа яалтай гээшэбиб? - гэжэ асууна.

- Та бидэ хоёрой ябадал тон адли байна. Маниие нюдарган болгоод байна гээшэ. Хамтын ажалнууд дэлгэрээд байбал, нюдарган усадхагдаха, тиихэдэ бидэ хоёршые усадхагдаха ёһотой байнабди, иигээд минии ханахада, бидэнэй мүр тон ганса байна... Өөрөө бодоод үзэгты даа, яалтай байнаб? - гэжэ Нима асуулта табижа, хүсэжэ ябаһан хүсэлэнгөө Раднада өөрөөрнь хэлүүлхэ гэжэ оролдоно.

- Артельдэ оробол нэгэ ушартай байгаа юм гү? Үгышые хаа, манай Хужартын

коммуны артель болгожорхибол магад нэгэ ушар болохо хэн хадаа гэжэ ханадаг аад, баһа тэрээн дээрэхээ коммунаһаа гаргагдашоод, бүри яхашье аргагүй төөришоод ябанаб. Ши, Нима, энээнэй ушарые дууһан мэдэхэ байхаш. Сэхынь, нүхэр, намдаа хэлэжэ үгэл даа! - гэжэ Радна үбгэн үнинһөө ханажа ябадагаа үнэн хонгор сэдхэлээр далдагүй сэхэ хэлэнэ.

Тиэхэднэ анханһаа ангиа танижа, али таладань ябахаа өөрөө ойлгоһон Нима: «Ай, тархи даа, баһал үды байнаш даа», - гэжэ дотороо ханаад:

- Артельшые гэжэ, коммунашые гэжэ хамтын ажал хэн хойноо адли ха юм. Алинииньшые үнэндөө бидэ хоёрой толгойе эдихэ гэхэн юумэ гээшэ. Мүнөө нударган болоһон бидэ хоёрые яабашье артельдэ оруулхаа болёо гэжэ мэдэхэ хэрэгтэй... Ойлгогдоно бээ? Иигээд байхада яалтай гээшэб? - гээд, хэжэгтэйгээр Радна тээшэ харана, харюу хэлэхыень хүлээнэ.

Нимын тарган тобир хээр мундуу шангаар турьяна, заадана, урагшаа буляалдана. Раднын ухаа урагшаа үгсын гүлдыжэ, томо хээр минии нүхэр бэшэ гэжэ дотороо эзбүүрэн атаархан ханаһан шэнги, ууртайгаар шэхээ хулмайлгажа, залхуугаар нүүлэ шарбан, хүндөөр хүлөө татажа, хулаханаар шогшоно. Тиигэжэ ябатараа, тонгогоолһоо бүдэржэ, тонгогод гэхэлээрнэ:

- Һэ!.. Эжээ алдамар, яана гээшэб! - гэжэ Радна шангаар дуугаржа, нэгэ угзарна. - Тиигээд ойрохон зуура дуугай ябатараа: - Би, юрэдөө, юушые мэдэнэгүйб, хүндэ гэм хээгүй хэм даа. Ай, бурхан! Яаха гээшэбибди, ши, Нима, өөрынгөө мүрые бодожо мэдэжэ ябаа ёһотойш, намайгаа бү орхи, нэгэ мүрым заажа үгэ! - гэжэ гутан гэмэрэн гуйна.

- Аргашье олдохо юм бээ. Зүгөөр шинии зориг ямар байхаб? - гэжэ Нима бардамаар хэлэжэ, Радные үшөө ехээр гуйлгаха, үгынь абаха гэжэ оролдоно.

Радна аман соогоо гэмэрнэ, гэмшэнэ, морёо нэшэнэ. «Бэшэгтэ хайн, наймаанай бодолтой» Сэбээнэй Нима саагуур наагуур тойруулан, элдэб уран гоё үгөөр идхан хэлэжэ, хонгор гэнэн Радные нүлөөн дороо абажа, эрхэдээ оруулха, этигүүлхэ, дахуулха гэжэ ехэхэн хэшээл гаргаба. Радна үбгэн имагта өөрынгөө бэе, өөрынгөө баахан ажалые тойруулан, охор мухараар бодожо, Нимын уран далда нарин бодолгын удхые нилээд удаан ойлгожо үгэнэгүй.

Саашаа ябаха бүрээ Нима улам бүри эли тодоор хөөрэдэг боложо, Раднын этигэхэ зүбшөөхэ бүри улам эдэбхитэй, энээдэтэй зугаатай болоно. Зарим үедэ Раднын эндүүржэ гэнэдэжэ, буруу юумэ дуугарха ба «ангийн» хэрэгые гүйсэд ойлгожо үгэхэгүй «бэлиг мохоотой» зан гаргахадань, Нима уурлан сухалдана. Нэгэ үе дуу шуунь шангадана, бадаһан занан хэлэжэ, нэгэ заримдаа намдан, аялдар зохид зан гаргажа, аргадан магтан хөөрөжэ, халаһандаа үндыжэ, шарга дээрээ хэхэржэ хуугаад, хоёр гараараа хойшо урагшаа зангажа ябажа, таһалгаряагүй дуугарна.

Зогсохо бууха газарайнгаа ойртоһые мэдэнэн мэтэ, хоёр морид урагшаа буляалдан, ябадалаа түргэдхэнэ. Радна башата Нимын үгэдэ орожо, толгойгоо эрьсн, хэлэнэн бүхэниень эрхэгүй зүбшөөжэ ябана.

Түймэртэ шатажа, түгэсэг гозуули болон, ойн нуурида үлдэхэн ганса нэгэн хитагар гэшүүхэтэй шэнэнэн хохюур модод шэнги, хэдэхэн хүмэ дугангууд уйдхартайгаар хюурайлдан нуужа байна. Тэдэниие тойрожо байһан ламанарай байранууд, панхаруудтаһан баян хүнэй бууса шэнги, орбо-сорбо урьяжа, дарамта болон нарбайжа харагдана. Олон гэрнүүдэй үүдэ сонхонь хаалтатай байна. Хаа яахан гэрнүүдхээ бүр-бүр утаан гаража байбашье, хүн зон тон хомор. Хюур-хяар гэхэн хахир зэрлиг дуутай улаан хушуута, хойлог, турлаагуудай үүр шэбээ болоһон дасан хубхай хүнды, хүйтэн шэгтэй байбашье, хөөрэлдэн ерэжэ ябаһан Нима Радна хоёрые жэгтэйхэн халуун эбигээл мэтээр угтажа байба.

- Ёһотойл зомнай энэ гурбан байна гэшэ даа, - гэжэ аргаахан дуугараад, хүн дуулуужан гэхэн шэнги, иишэ тиишээ хулгай нюдөөрөө хараашалан, Нима морёо ташуурдана.

- Ошорон ямар хүн гэшэб? Минии ханахада, баһал тэдэнэй үрөөһэн бөөрэ гэжэ ханамаар байна, - гэжэ Радна яаран асууна.

- Ошорон бидэндэ туһатай юумэ хэдэг хүн, - гэжэ Нима ойлгуулан харюусана.

- Хүрдн Шагдар ямар хүн гэшэб? - гэжэ тэрээндэ хоротой ябадаг тула Радна асууна.

- Тэрэши манай хүн гэшэ. Хүнэй хэлэхэдэ, яахадаа ойлгоногүйбши? - гэжэ Нима бадаран дуугараад, Гоншог габжын хашаа тээшэ морёо залаба.

Гоншог габжын хашаа дотор Нимын хээр Раднын ухаа хоёр дүтэ дүтэхэн уяатай, дороо байһан тунгалаг саһа сарья хобхо болотор гэшхэжэ, гэрэй үүдэнэй нээгдэхэ хаагдаха хоёрто үүрэхэлдэн эрьен хаража, эзэдээ хүлээлдэн зогсоно. Наран орожо, үдэшын боро хараан болобо. Хоёр морид уяатай хэбээрээ шэшэрэлдэн байна...

Гэмынь урдаа, гэмишэлын хойноо

Сэлмэг зэнхэгэр хүйтэн огторгойдо хүлэм-хүлэм шобшоролдон байһан одо мүшэдэй доогуур түб түхэрээн дүүрэн шарайтай һара, зүүн зүгтэ хярхагтан харлажа байһан хярын нюруу дээрэхээ зүдхэн зүдхэн, өөдөө хөөрэжэ, дунгигар сагаан дайдые сайбар сэгээн туяагаар гэрэлтүүлнэ. Хужартын айлнуудай нохойнуудай хусаха шэмээ хонгёо һонороор дуулдахын забһарта хаа-яа залуушуулай дуулалдаха абьян нэгэ соностожо, нэгэ таһалдажа байба. Гэрэй хорёо соо байшангай үүдэндэ ойрохон байһан сарай доро уяатай, эдээлжэ байһан гурбан моридой хазаарай аман хангиржа, тэрд-тэрд гэтэр үбһэ жажалхань элихэнээр дуулдана.

Хужартын доодо бүлэгтэ, үүдэ сонхонуудын түгжэн хааһан ута хара байшангай хажууда, гурбан гозогор юумэн һүүдэр мэтэ һүүдэгэнэлдэн, аман дотороо абир-шэбир гүбэнэлдэжэ:

- Үшөө эртэ байна, нэгэ нэгые уугаад, дулаасаад гарая, - гэжэ шэбэнэлдээд, байшан уруу түргэн орошобо.

Энэ ута хара байшанда ороһон гурбанай эбигээл халуунаар хушуу холбон хөөрэлдэжэ, зорихон хэрэгээ сухарилтагүй гүйсэдхэхын түлөө бэе бэе

тангариглан уялгалжа, тэрэнээ баталан, халима дүүрэн духарья залалсажа байһан үедэ Хужартын коммунын правлени соо ялагар гэрэлтэй байба. Наяхан партида ороһон Аюуша, Хужартын коммунын түрүүлэгшэ, номхон түбшэн зантай хүн, хотодо советско-партийна хургуулида байһанаа болзорһоо урид дүүргэжэ ерэхэн залуу наһанай коммунист Бадма гэдэг хоёр дээрэнэ газетэ дэбтэрнүүдые дэлгээһэн столой хоёр талада урда урдаһаа хаража хуугаад, партийна суглаанай үсэгэлдэр баталһан тогтоолые эрыюулэн нарибшалан үзэжэ хууба. Илангаяа тус тогтоолой нэгэдэхи зүйл дотор дурсагдаһые уншанад.

«Хамтын ажалай дээдэ шага болохо коммунашье хадаа ажайлэдбэрийн тулгууригүй, ажал хүдэлмэрээ ёһотой коммунын ёһоор эмхидхэжэ шадаагүй, ударидаха партиин гэшүүдээр тон үсөөн Хужартын коммуные хүдөө ажалай артелиин дүримдэ оруулха...

Энээнэй урда бодото хэрэг дээрэ тохёолдоһон «зүүнэй» нугалаа ба ямаршые нүхэсэл улагүйгөөр коммунын дүрим баримталжа, жэжэ мал, хааха үнээгээ баалалтаар хамталһан ушарнууд, дунда шадалтаниие хабшаһан ябадалнууд мэтын алдуунуудые эрид заһаха. Мүн энэ зуураа тус коммунада шургаһан нюдаргад ба тэдэнэй түлөөлэгшэдые шууд сэбэрлэн, ангиин дайсадай хорото ябадалтай хайра гамгүй тэмсэхэ.

Колхозой байгуулалта ба парти, засагай заабариие бэлүүлхэ ябадалда ангиин шугамые хазайлгагша, мүнөө үедэ тон аюултай баруунай оппортунистнуудтай эрид тэмсэжэ зайлуулха. Тэрэ мэтэ «зүүнэй» нугалаа гаргагшад болон тэдэнтэй аядан дагалдагшадтай тэмсэхэ.

Энэ тогтоолые коммунын эдэбхитэн ба бүхы гэшүүд болон үмсын ажалтай үгытэй дунда шадалтанда тайлбарилжа, артелиин дүримдэ оруулха бэлэдхэл ба бодото арга зүйлнүүдые хүбэгшэлхые нүхэд Аюуша Дашын Бадма Сэдэнэй хоёрто даалгаха», - гэхэн зүйлые доогуурнь зуража байжа, дабтан дабтан уншажа, хоорондоо зүбшэнэ, хөөрэлдэнэ, юумэ тэмдэглэнэ, бэшэнэ.

Газаа үдэр мэтэ харуулхан. Оройшые болонхой, айлнуудай сонхын галнууд удаа дараа унтарсагаажа, ажал хэжэ байһан арад зоной амарха унтаха үе болобо. Нохойн хусаха шэмээ намдаба, гэбэшые эндэ тэндэ ганса нэгэн нохой һон-һон гэжэ залхуугаар хусан алдаад болино.

Доодо бүлэгэй ута хара байшангһаа гурбан хүн һубарин гаража, үүдэнэй шадар түр зогсожо, нэгэниинь бар-бар гэхэн бүдүүн дуугаар хоёр-гурбан үгэ тодоор захиран хэлээд, хажуудаа байһан хүдэхэн дэгэлтэй хүнэй мұрые пас гэтэр альгаараа сохижорхёод, гурбуулан сарай тээшэ ябабад. Сарай сооһоо сэн бун боложо, сагаан хаарал зүхэтэй болошоһон гурбан моридые удангүй хүтэлэн гаргажа, уламынь шангадхаад, яарамгай унажа, хоёрын дээдэ бүлэг худар коммунын зүг хандан ябаба.

Нэгэниинь голой харгыда орожо, доодо нугын зүг хандан хатаргаба. Энэ болбол Радна үбгэн байгаа. Ама халамгай Радна морёо нэшэн ташуурдан, соёргон

татажа, яарамгай ябана. Толгойнь манарна, эрьенэ, доторнь халуу бусална. Энэ үдэр дасанда байхадань, гараараа зааж зангажа байжа, захижа хэлэжэ һууһан Гоншог габжа Нима хоёр нюдэндэнь үзэгдэһэн мэтэ болоно. Илангаяа Гоншог габжын: «Ши энэ хэрэг бүтээхэдээ, ганса өөрынгөө энэ һананай хэрэг бүтээбэб гэжэ һанаха бэшэ, харин эхэ зургаан зүйл хамаг амитанай туһын тулада иимэ юумэ хэбэб гэжэ бурхандаа зальбарбал, шамда буян болохоһоо бэшэ, нүгэл болохо зүйл огто байхагүй» гэжэ хэлэһэн үгэнүүдынэ элээр һанагдана. «Би, юрэдөө, амитанай ами таһалха гэхэн бэшэб даа», - гэжэ сэдхэхээр ябажа, доодо нугын үбһэнэй һүринүүдэй дэргэдэ туласа хүрэжэ ерэбэ ха.

Хормойнь зузаан хүр саһаар хушагдажа, набтар боложо һуушаһан дүрбэн ута гулдагар һүринүүд, юушые мэдээгүй хэбэртэй, амгалан сэдхэхээр амаржа унтаж байһан шэнги, абяа шэмээгүй угтажа байба.

Радна үбгэн һүринүүдэй хорёодо сэб сэхэ гүйлгэжэ ерээд, шуумгайгаар моринһоо буужа, хорёоһоо морёо дүнгэжэрхёод, үбэрһөө зуруулаа шамдуун гаргажа баряад, хорёо соо ороодхибо. Харахадань зун өөрынэ нюруулһан баруун захын һүрийн орой хойто үнсэгһөө халхинда шамарһан байба. Тиихэдэнь Радна өөрөө мэдэнгүй, зуруулаа үбэртэлжэрхёод, ажалша хүнэй абьяасаар хорёо дээрһээ нэгэ хургааг абажа, тэрэ шамарһан оройень заһажа, даража байтараа, гэнтэ ерэхэн хэрэгээ һанажа: - «Байза, би юундэ эндэ ерээд, юу хэжэ байна гэшэби?» - гэжэ бээдээ асуудал табина.

Тэрээнһээ уламжалуулан, үнгэрһэн зун энэ нугада үбһэ тармажа, бухаллажа, эдэ һүринүүдые хэды шэнээн хүлһөө гаргажа, оролдожо хэһэнээ һанажа, эрхэгүй доторнь хайрлаха сэдхэл түрэнэ. «Өөрынгөө хара ажалаар хэһэн эдэ һүринүүдтэ яабашье гарни ошохогүй байна даа», - гэжэ шиидэн һанаха зуураа, баһа мүнөөдэр лама шабиин барилдалгатай Гоншог габжын хэлэһэн үгэнүүд, Нимын хэлэһэн захиһан үгэнүүд ойндонь ороод, тэдэнэй урда өөрөө үгээ үгэжэ тангариглаһан найдуулһанаа һанахадаа, баһа сэдхэлынэ хүлгэжэ, Раднын дотор хоёр харша бодол зүрисэлдэн тэмсэжэ байба. Нэгэ ойлгоходоо, яхашье аргагүй болошоод, баруун гараа үбэртөө хэжэ, үбэр соогоо байһан багса зуруул шангаар адхаад, уруугаа хаража, хүдэлэнгүй зогсожо байба.

Тиигэжэ байха зуураа, нэгэ үе хамаг бээ шангадхан хүсэлжэ, урагшаа зүрхэлэн ябажа, гал аһахаа забдабашье, нэгэ үе зуг татан зогсожо, үе мүсэнь һалганан һуладан, зоригынэ хухаран, өөрынгөө хоёр гараар хэһэн зөөридэ харамсана.

Раднын дотор муудажа, олон юумэн һанаандань ороно. Хужартада коммунын анхан тогтоходо, өөрынгөө дураар ороһоноо, коммунынгаа ажал хүдэлмэридэ айхабтар ехэ оролдожо, үнэн зүрхэнһөө зүдхэжэ ябаһанаа, намар суглаан дээрэ хайра гамгүй шүүмжэлүүлжэ гаргагдаһанаа сүм һанана. Тэрэ намарай суглаан дээрэ Хүрдын Шагдарай хойшо урагшагүйгөөр шүүмжэлжэ байһаниие, коммунаһаа табан айлай өөһдөө оролдожо гараһан зэргые һанахаһаа уламжалан, энэ үдэр Гоншог габжын гэртэ: «Тэрэ табан айлые арай гэжэ ойлгуулжа гаргаа

hэм», баһа «Хүрдын Шагдар манай хүн гээшэ» гэжэ Нимын хэлэжэ байһан бүгэдэ ханагдаба. Энээн дээрэхэ ганса энэ уршагта Нимын түйгөөр өөрөө коммунаһаа гаргагдаһан байгаа гээшэ гүб? Мүнөө баһа энэ Нимын мэхэдэ орожо, магад, төөрижэ эндүүржэ ябана гээшэ хаб гэжэ бодоходоо, нюдэндэнь Нимын бургай буруулган шарай харагдаһан мэтэ боложо, доторнь аягүй болон, сээжэдэнь юумэн түглыжэ тулана, харлана...

Тиигэжэ байтараа, нойрһоо һэриһэн мэтэ гэгтэ толгойгоо үргэжэ харахадань, урдань дүрбэн хүри үнөөхил хэбээрээ байба. Радна тушаа Аюушын нюруулһан хүри байхадань, зун энэ үбһэ хүрилжэ байхадаа, Аюушатай хөөрэлдэжэ энээлдэжэ ябаһанаа, тэрэнэй хэлэжэ байһан үгэнүүдые сүм тодохоноор ханажа, тэрээнһээ улам тугаар хаяхан Нимын гэртэ Нима Сэбдэн хоёртой хэлсэжэ зүблэжэ, бэлэдхэжэ, түхээржэ тараһанаа ханаад үзэхэдэнь, доторнь бүри уйтаран харлажа, харанхы болоод, хоёр нюдэнһөөнь эзгүй уһан гарана.

- Ай, бурхан Арьяа Баала! Юуш хэжэ ябана гээшэбиб? - гэжэ дуугараад, дороһоо ханаа алдажа, бээлэйнгээ араар нюдөө аршаад, хоёр-гурбан алхам хажуу тээшээ ябажа, хорёо түшөөд, хэр орой болоо гээшэб гэжэ өдөө харан гэхэдэнь, баруун урда зүгтэ байһан арбан табанай һара үрөөһэн талаһаа хахадань шахуу харлажа хиртэһэн, үлдэһэн хахадань шуһан мэтэ улаан зүһэтэй болошоод байба.

Мухар хүзэгтэ хүлигдэһэн Радна өөрын эрхэ зоригоор бэшэ, бусадай башата үгэдэ орожо, жэгшүүритэ муухай хара үйлэ хэхээ ябаһандаа ехэхэн гутажа гэмшэжэ, бүхэли наһаараа хамта ябаһан Аюушые хайрлажа, айжа түбэгшөөжэ байһан дээрээ хиртэһэн һарые гэгтэ харан гэхэдээ, заригад гэжэ орой уруунь хүйтэ даагаад, доторнь гансата бард гэн, ехээр сошоһондоо түргөөр даб гэжэ гүйсэд мэдэрэлгүйгөөр мориндоо мордоод:

- Ай, бурхан гурбан эрдэни; ум маани бад мэй хум... Энэ огто бүтэхгүй, тон буруу хэрэг! - гэжэ дуугараад, морёо нэрэ һураггүй нэшэжэ, гэр тээшээ гүйлгэбэ.

Хээрэ, сагаан талын дунда, харанхы һүни гансаараа ябаһан Радна мориндоо мордожо, гүйлгэһэнһөө хойшо айдаһаниинь улам бүри ехээр хүрэжэ, зүрхэниинь доһолон түгшэжэ, хамаг бэнь һалганан, аман дотороо үргэлжэ маани мэгзэм уншана. Тиигэжэ ябатараа, гэгтэ доторнь багахан сүлөө орожо: «Яабашье Аюушын ами абарха хэрэгтэй байна. Хайшан гэхэ ёһотой гээшэб?» - гэжэ ханаад, гэртээ ошоһоной хэрэггүй, сомондо бушуу хүрэжэ, мэдүүлхэ ушартай гэжэ шууд шиидээд, морёо залажа, зүүн бээдэ гурбан километрын газарта байһан сомоной зүблэл тээшэ моринойнгоо бии шадалаар табижа мэдэбэ.

Харгыгүй, зузаан тунга саһан соо Раднын морин ядалсан ууһилан, хүндөөр оодорно.

«Яабаш Аюушын ами абарха хэрэгтэй. Ошоод юун гэжэ мэдүүлхэ гээшэб?.. Сэхынь дууһан хэлэхэ ёһотой», - гэжэ Радна сэхэлдин шулуудан бодоно. Тиигэжэ ябатараа, һүүлдэнь юун болохо гээшэб, өөрөө зэмэтэй болохогүй хүн гүб гэжэ ханаад, баһа маргана, тээлмэрдэнэ.

Удангүй айлнуудай дунда орожо, зүблэлэй түрүүлэгшын байрын газраа ерээд, моринхоо габшагай шуумараар буужа, морёо сэргэдэ яаран дүнгэжэрхёод, гэрэйнх үүдэндэ гүйн ошожо, үүдыень шангаар тоншожо, бахардаһан тэбдэһэн хоолойгоор дуудаба. Нилээдгүй удаан хашхарһан тоншоһоной һүүлдэ гэр сооһоо нэгэ хүнэй нойрмог залхуугаар:

- Хэн бэ? Юундэ ерээбши? - гэжэ асуухань дуулдана.

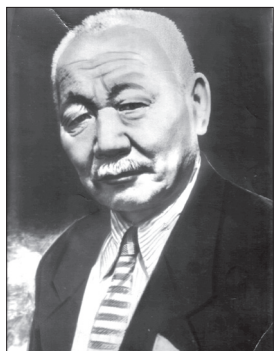
- Би Раднаб, Сэдэбэй Радна. Үүдээ түргэн нээгты! - гэжэ яарамгай шангаар Радна дуугарба. – Үглөөдэр ерээрэй! Мүнөө ямар шүдхэр намнааб? - гэжэ гэр сооһоо хашарһан янзатайгаар нэгэ хүн бадашаад, ханаа амараар хэбтэшэхэ шэмээ дуулдахадань, Радна тэсэн ядажа, бүри шангаар:

- Нүхэр, бушуу үүдээ нээ! Хүнэй ами наһанда хабаадаха хэрэгэй тохёолдоод байхада, үглөөдэр гэжэ һууха ямар сүлөө байна гээшэб. Үтэр, үтэр! - гэжэ хашхаржа, үүдынь үдхэлэн наяргаба.

- Байзыш! Үүдэ бү эбдэ, хиирээ гээшэ гүш? - гэжэ гэмэрһээр харааһаар бодожо, сомоной зүблэлэй түрүүлэгшэ Дарма гэдэг үүдэнэйнгээ шэбхые нээжэ, этигэжэ танижа ядаһан хэбэртэйгээр Радные шэртэн хаража оруулба.

Яаража мэгдэжэ ябаһан Радна, гэртэ орожо ерэхээр, лаампа носоохыень хүлээнгүй, ерэхэн ушараа хэлэжэ эхилбэ.

- Нүхэр Дарма, би нэгэ тон шухала юумэ мэдүүлхэ гэжэ ерээ һэм, - гээд багахан түгжэрэн, хоолойнх мохитон шэшэржэ, саашань хэлэнэ: - Мүнөө хүни дээдэ коммунын түрүүлэгшэ Аюушын аминда хоро хэхээ... хэн, Ни... Нима ойроо Сэбдэниие абаад, Хужартын дээдэ бүлэг ошобо, хаяхан, түргэн лэ ошобол абаржа шадаха байна... Бушуульт!

ХОЦА НАМСАРАЕВ (1889-1959)

Хоца Намсараевич Намсараев Дээдэ Хэжсэнгэ нютагта, мүнөөнэй Хэжсэнгын аймагта түрөө юм. Нютагтаа багшалжа байһан үедөө 1919 ондо түрүүшынгээ багахан зүжэгүүдые бэшэжэ эхилээ, 1924 ондо шүлэгүүдын түрүүшынхиеэ хэблэлдэ гараба. Саашааа Х. Намсараев хэдэн зуугаад шүлэг, поэмэ, олон тоото рассказ, повесть, пьесэнүүдые, «Үүрэй толон» гэжэ роман бэшээ. «Цыремпил» (1935), «Нэгэтэ хүни» (1938), «Илалтын туяа» (1942), «Алтан зэбэ» (1946) гэхэн туужануудын олоништын анхарал татаһан юм. Тэдэ зохёолнуудын 1957-1959 онуудта табан боти болгон суглуулагдажа, хэблэлдэ гараа, 1980-1989 онуудта дахин хэблэгдээ. Х. Намсараев СССР-эй Верховно Советэй депутадаар дүрбэ дахин һунгагдаһан байна. Хоца Намсараев СССР-эй Уран зохёолшодой холбооной гэшүүндэ 1934 ондо абтажа, правлениин гэшүүнээр һунгагдаһан юм. Буряадай искусствын габьяата ажал ябуулагша (1943). Ленинэй орденээр, Ажалай Улаан Тугай орденээр 2 дахин шагнагдаа. Хэдэн үльгэрнүүдые найруулан хэблүүлээ.

ҮҮРЭЙ ТОЛОН (Романһаа хэхэгүүд) *Нэгэдэхи бүлэг*

Оройгоороо абар-табар нарһан модотой болдог толгойн баруун хажууда, баруугаараа хүндэлэн нам хонгор ухаа гүбөөгэй зүүн хаяагаар, эндэ-тэндэ хэдэн муухан зуһалангууд харагдана. Эдэ зуһалангууд ара талаараа туд-тудтаа үмсын түхэрээхэнүүд тээлнигүүдтэй. Тэрээн бүхэндэнь үсөө-үсөөхэн тугал хурьган гэхэ мэтэ бөөрсэмхэн малнууд хорёогой хажуугаар һүүдэрлэн, тиирэжэ хэбтэхэнь харагдаха юм.

Эдэ зуһалангуудай хамагай баруун захата, зүүн тээгээ хорхигорхон бүтүү сарай залгажа бариһан хабтагар хара модон гэр. Тэрээнэй харабша дээгүүр, шэнэнэнэй холтоһон тэбхэрхэнүүд хатаалтанууд дээрэ эзэгэй айрһан, баһа бажуумал гашуун айрһан хатаагдажа байхань холоһоо сайбайлдажа харагдана. Тэндэ гэрэйн баруун урда, гэрэйн томогой һаднагһаа барижа уяһан ута нарһан ургын үзүүртэ налбагар сагаан бүд хии морин һальба-һольбо гэжэ шэнээгүйгөөр хийдэнэ.

Баһа тэндэ гэрэйн тушаа урда оройдоо хэдэн хэршэлээтэй хоёр сэргэнүүд зоогоотой. Тэрээнэй баруун захын сэргэдэ хула, шаргал, зээрдэ гурбан морин уяатай, һоно хэдэгэнэндэ тэшэ ядан газар дэбһэнэд, баһа турьянад.

Хабтагар хара гэрэй үрхөөр айхабтар ехэ утаан бадхана. Шэнээргэ хүхэ бүд дэгэлтэй, хуушаарга хилэн малгай хойношог үмдэнэн, табяад тойрон наһатай тарган улаагша һамган, гэр сарай хоёройнгоо хоорондо, ехэ лэ баяртай хэбэртэй, үргэлжэ энеэбхилэн нюла нюла хэлхэр-хэлхэр гүйнэ.

Гэртэ баруугаар, хүхэ торгон дэгэлтэй үргэндөө ямаан хүхэ шүрбэгэр хахалтай, хоршогорхон хара үбгэн, тэрэнэй удаа шэб шэнэ, зүүнһээ гараһаар хүхэ шэршүү дэгэлтэй, жараад тойрон наһатай, буурал боложо ябаһан түглэ халзан толгойтой, хүжүүн янзын гүрээгэр хара хүн, тэрэнэй удаа мүн тиимэ шэршүү дэгэлтэй, ута мүнгэн хутагатай, халгай гарайнгаа нэрэгүй хурганда бүдүүн алтан бэһэлигтэй, хорёод тойрон наһанай унтуурһан уйтан бүлхэгэр нүдэтэй, молһогор улаан хүбүүн, доодо уралаа һанжуулжархёод нюла нюла нүһаяа татан, үргэлжэ шииганажа, янзагүй холигор юумэ, хюмһаяа шэмхэлэн һууна.

Мүнөө гүрээгэр хара хүн хүбүүнэйнгээ шииганаха, нюла нүһаа татахые дуулахадаа һанаагаа зобоһон хэбэртэй, сухалтайгаар нэгэ удаа ёлогод гэжэ хараад, - ёһоор һуу! - гэжэ шүдөө зуун, гүбэд гэжэ дуугарна. Хүбүүнийнь дуулана гү, али угы гү, нөөхил хэбээрэ һууна.

Гэрэй эзэн үбгэн, баруугаар зэргэлэн һуужа байгаа айлшадһаа ехэ лэ хүрдэнэн түхэлтэй, хоймортоо хуушан хүхэ даалимба дэгэлтэй, булгайр ябаган гутал холхиндоогоор үмдэнэн хэбэртэй, зүхэгэр ута хүзүүтэй буурал болоһон толгойтой хүн, урдаа аягын набтархан шэрээ дээрэ улаан забаяатай архи табинхай. Тэрээнэйнь хажууда бишыхан улаан аяга табяатай байна.

Айлшадайнь урда аягын шэрээ дээрэ сагаан эдээнэй табак табяатай, туд бүридэнь аяга соогуур дүүрэн сайтай. Гэрэй эзэнэй тарган улаагша һамган гал дээрэ хоёр ведруугай горшоог мэгдүүгээр һэнжэгэд байса табяад, тэрээн соогоо бүхэли мяха үйжэ, галаа удхалан шабадана, ехэ лэ тухашаранхай байдалтай, хүлһөө хормойгоороо аршан, нэгэ ээд шанагаар горшоогоо худхажа шамдаһан мэгдүү аяг гаргажа амидасагаана.

Энэ үе хадаа, мүнөө айлшад түрүүшынгээ духарья баряад, һүүлээрын сагаан эдээн табасаа барижа, ан-бун болоод, энэ тэрэ юумэ хөөрэлдэжэ һууһан байгаа. Энэ үедэ гэрэй эзэн үбгэ һамган хоёр эдэ айлшадайнгаа ямар хэрэгээр гэнтэ буужа ерэһыень мэдэхгүй болобошье, бүтүү зосоо зосоогоо: «Манай басага эрижэ ерэнэн байгаа бэшэ юм аа гү? Наһаараа манайхиние тоожо нэгэшье удаа үүдымнай татажа ороогүй аад лэ, гэнтэ мүнөө тоожо юундэ орохо һэм бэ. Тиигээдшье нэгэ зэрэб доогуур үгэ бии бэлэй лэ. Тиигээд энэ хүбүүнийнь яагаа дан янзагүй догногор хүн гээшэб. Манай басаган голооб гэжэ тангарха бугзахагүй юм аа гү? Тиибэ яабашье, хэрбээ эрижэ ерэнэн байгаа һаань, арсаха аргагүй байна даа. Иимэ баян бүдүүн хүнтэй худа ураг болохо гээшэмнай ямар нэгэ зол хуби тохёолдоһон шухаг хэрэг гээшэ», – гэхэ мэтээр олон юумые һананад. Иигээд саашаа юун болохыень хүлээжэ ядан байна хэбэртэй.

Юрэ буряад зоной ёһодо, айлшан хүн буухадаа анха түрүүн бурханда мүргэжэ, амар мэндые хэлсэн золголдоһоной үүлээр, нам нуужа адууна мал, хото бүлын амар һайниие, саг жэлэй ямараар эрьежэ ерэһые асуулсаад, тамхи залалсадаг байха юм. Тэрэнэй үүлээр айлша буулгаһан гэрэй зүгһөө сай аягалан барижа, сагаан эдээн табак табижа духаряа баряад, табак баригты гэжэ мэдүүлхэдэнь айлшан хүн табакһаань галда үргэжэ, ама хүрэдэг байгаа юм. Тиһэнэй үүлдэ юрын үгэ хэлсэжэ түр нууһанай хойно ямар хэрэгээр ерэһэн ушараа эхилдэг ёһотой байгаа. Тиимэ дээрэһэнь мүнөө гэрэй эзэн үбгэ һамган хоёр, юу хэлхыень, юун болохыень хүлэжэ ядан байгаа хэн.

Удабаһыегүй, мүнөө дээдэ тээнэ нууһан ямаан һахалтай үбгэн гэрэй эзэн үбгэн тээшэ хаража:

- Бидэнэй танайда зорижо ерэһэн ушар хадаа, ара үбэртэ үнэр баян алдар суугаа дуулдаһан, хэшэг буян түгэлдэр эдэ Бадма абгайн одхон хүбүүн Манхуудай гэдэгтэ танай Должод басагые эрижэ, хуби заяагаа холбожо, үйлэ буянгаа нэгдхэл, худа ураг болоел гэжэ ерэһэн байнабди. Тиигээд байхадаа, Галша худа та, Манхуудай хүбүүмнай хүрьгэн хүбүүн болгожо, үндэр ехэ заяандаа, үргэн ехэ һугадаа түшүүлжэ абаад, Должод басагаяа Бадма абгайн одхон бэри болгожо, үндэр һайхан нэрэдэнь, үргэн баян хотондонь үнэржэжэ налайжа нуухынь юрөөл зүбшөөл хоёроо үгэхыетнай гуйнабди. Баяр ехэтэ үгээ, хайра ехэтэ харюугаа үгыта даа, - гээд Галшын нюурые сэхэ хараад нууна. Галша Дари хүгшэн тээшэ баярлаһан маһагар улаан шарайгаар хаража:

- Зай, Дари, юун гэхэ гээшэбиди? - гээд энеэбхилэн нуухадань, Дари урдаһаань толгойгоо гунхалзуулан энеэбхилжэ, - би юун гэхэ гээшэбид даа. Юрөөл буянаар холбогдоһон һайн һайхан юумэ гээшэ ааб даа, - гээд дуугарна. Мүнөө ямаан һахалта үбгэн ехэ лэ хүхюүгээр ташаганаса элигэ хатажа:

- Дари худагымнай өөрынгөө хубида зүбшөөлөө үгэбэ гээшэ. Тиигээд Галша худын юун гэхэ ээлжээн болобол даа, - гэжэ Галшые хараад энеэбхилнэ. Галша толгойгоо бүтүү гүхэлзүүлэн:

- Дари худагымтай зүбшөөһэн хойно, би юундэ зүбшөөхгүй гээшэбид. Зүб лэ бэд даа. Зүбшөөнгүй яаха хэнбиди. Дари бидэ хоёр иимэ ара үбэртэ алдартай суутай баян бүдүүн хүнтэй худа ураг болохобди гэжэ һанаан заяан хоёртоо оруулаашгүй ябаһан хоёр гээшэбиди. Тиигээд гэнтэ мүнөө иигэжэ худа ураг боложо холболдоһон ябадалнай эртын буянай хүсэн, энэ бэын зол хуби гээшэ гэжэ гэдэһээ хаха баярлажа нууна гээшэбиди, - гээд нүдөөрөө уһа елтэлзүүлэн нуугаа хэн.

Энэ үедэ үбгэн түрүү боложо ерэһэн, ямаан һахалта үбгэн нам даруухан боложо:

- Зай, Галша худа Дари худагы хоёрнай зүбшөөжэ һайн үгэ, һайхан харюугаа хайралба гээшэ, иигээд байхада, бурханта хүнэй ёһодо, буряад хүнэй заншалда, түлиһэн гал, шүтэһэн бурханда хирэгүй хадаг табижа, хилэнсэгүй хуби заяа гуйха болобо гээшэбиди. Бурхандаа зула бадаргажа, галдаа түлэз нэмэжэ үгыта даа, -

гээд үбэрөө уудалжа байхадань, Галша үбгэн хард бодожо, хара эхэн болошоһон шэрээтэй загали бишихан бурханийнгаа урда зэд наһата соо зула бадаргана. Дари хүгшэн тэндэһээ гурбан хахалдаһан түлээ абажа галдаа нэмээд орхино.

Үбгэн түрүү хүл дээрээ бодожо, мүнөө үбэрһөө сайн шара саарһанда орёһон аюуша хадаг гаргажа дэлгэн, бурханда абаашажа аман соогоо юумэ шэбэнэн табяад мүргэхэдэнь, хүл дээрээ бодоод зогсон байһан Бадма абгай, хүрьгэн хүбүүн Манхуудай, Галша үбгэн, Дари хүгшэн - бултадаа баһал аман соогоо юумэ шэбэнэн мүргэнэд. Энээнэй һүүлээр хуури хууридаа хуужа, Бадма абгай үбэрөө хуулижа боро хирэ болошоһон пулаад сооһоо саарһанда боолтотой нэгэ юумэ гаргажа, хажуудаа хууһан Манхуудайгаа, - бодо наашаа, энэ хадаг хадамдаа бари, - гээд нэгэ аюуша хадаг дэлгээгээд үгэхэдэнь, Манхуудай нюһаяа татан бодожо абаад, Галша үбгэндэ абаашажа барина.

Галша үбгэн маһагашан хадагыень абажа, баруун гараараа мүргөөд:

- һанаһан хэрэгнай бүтэжэ, баян дээрээ баян, үнэр дээрээ үнэр бологты! - гэжэ юрөөгөөд, хадагыень дэрэ дээрээ бүгтэрүүлэн табина. Энээнэй һүүлээр Бадма абгай нэгэ пумаажан пулаад гаргажа, - энээнине хадам эжыдээ бари! - гээд мүн үгэнэ. Манхуудай баһа лэ нюһаяа татан, тэрээниниень Дари хүгшэндэ абаашажа барихадань, Дари хүгшэн энээбхилэн абажа:

- Үримнай хүн боложо, үрэмнай морин болог, - гэжэ өөр өөһэнэй һүүлдэ тэрээниниень оронойнгоо шэрээгэй мухалай дээрэ абаашан табина.

Энээнэй һүүлээр Бадма абгай халаһаяа уудалжа хабтагар хара сүүмхээ гаргаад, тэрээн сооһоо нэгэ түхэриг шара солхообо, нэгэ нариихан алтан бэхэлиг абажа:

- Энээнине Должод бэридэмни үгөөрэйгты! - гээд мүн лэ Дари хүгшэндэ барюулхадань, - яагаа ехэ бэлэг гээшэб, бэридэтнай хүргэнэ лэ бээбэ, - гэжэ Дари хүгшэн абаад, тэндэ байһан бишихан хайрсаг соо хэжэ хан-ян гэтэр суургална.

Мүнөө үбгэн - түрүү үбгэн, Дари хүгшэн тээшэ хаража:

- Бадма абгай худатнай нилээдгүй барюухан гартай гээшэ даа. Тиигээд өөрынгөө бэридэ болоходонь мүнгэн алтан хоёроо, алтаар дүүрэн абдар сооһоо гаргажа асараал байна даа. Бэриез буулгаад байхадаа, арбан хургыень алтаар орёожо, арюухан бэеыень торгоор орёонол бээ. Бадма абгайн алтан торгон хоёр барагдаха бэшэ хаям даа, - гээд элигэ хатахадань, Галша Дари хоёр «тиимэ даа, тиимэ» гэлдэжэ толгойгоо дохилдон хуугаад һэн. Бадма абгай баяртайшаг баярхуу боложо, үбгэн-түрүү тээшэ маһалзан хараад:

- Намайгаа худа худагы хоёроймни нюур дээрэ дан ехээр хүхээнэ бэшэ хаяат. Үгы, юрэдөөшье тантаяа мүнгэ алтаяа тоололсохо болоо наа, абдараймни оёорһоо арба табанай тухай алтан солхообонууд унажашье болохо даа, - гээд элигэ хатана.

- Харин даа, тиимэ лэ байха. Тиигээд тантай тоололсожо тэнсэхэ хүн хэн байхаб даа, - гэжэ мүнөө ямаан нахалта үбгэнэй дарууханаар энээбхилжэ хахалаа шобторон хуухадань:

- Тандамнай хуушан дараанай шара юумэ амаргүйхэн обоотой хэбтэнэ гээшэ гэжэ хэлсэдэг гээшэ. Тиигээдшые тухайлхамни халтад гээл хаа намайгаа булихал байха гээд ханагшаб, - гээд баһа лэ элигэ хатана.

Энэ үе соо хэдэ-хэдэн, дүүрэ дүүрэн духаряанууд ябажа, айлшадшые нилээдгүйхэн ама халангир болоһон байгаа. Энэ мэтэ, хоёр ехэ баяшуулай хоорондоо баярхалдан нуухадань, Галша Дари хоёр Бадма худатаяа хамта зөөритэй болоһон юм шэнги омогтой болон нуугаад һэн. Энэ үедэ үбгэн-түрүү үбгэн гэнтэ үгээ талалан, Бадма абгай Галша хоёрые хаража:

- Байза, Бадма абгайтаяа хөөрэлдэжэ зугаалжа нууһаар хэлэхэ гэхэн үгээ мартажа байгаа байнам. Зай, иихэдэ минии хэхэ бүтээхэ гэхэн хэрэг бүтэхэ ёһоороо бүтэжэ хуби заяантнай холбогдобо байна. Иигээд байхада та хоёр худаалингуудай хурим түрэ тухайдаа, абалсаха үгэлсэхэ анза бэлэг тухайдаа, баһа хүргэхэ буулгаха үдэр наран тухайдаа болзор гаргаха хэрэг үлөөд байна гээшэ. Тиигээд тэрэнэ хэлсэхыетнай шэхэнэй хужар болгожо дуулаха, сээжын баяр болгожо шагнаха дуратай болоод нууналби, - гээд дуугархадань, Бадма абгай Галша үбгэн хоёр толгойгоо дохисогоолдон «зүб лэ даа» гэлдэһэнэй һүүлээр, Бадма абгай Галшын урдаһаа хаража:

- Зай, Галша худа, үнөөрөөшые бидэ хоёрой хэлсэхэ юумэ ехэшэг байна гээшэ. Нэгэнтэ лэ худа ураг боложо зүбшөөлөө үгэһэн хойнотнай, хоорондомнай абалсаха үгэлсэхэ юумын тухайда, арсалдаха, тааража ядаха юун байхаб. Түрэ хуримаа хүндөөршые хэхэ гээ хаатнай, хүнгөөршые хэхэ гээ хаатнай, намда бэрхэшээхэ юумэ байхагүй. Түрэ дээрээ төө халюута, түхэрээн хээтые үмэдхүүлхэб гэхэ байгаа хаатнай юундэ арсаха бэлэйбиб, худа худагы хоёртнай үмдэнэл бээзбди, харин тиигээд танда хүндэ болохо байгаа хаань, түрэ хуримаа хүнгөөр бүтээхэ гээд хэлсэхэдэ би арсахагүй байхаб, - гэжэрхёод Галша Дари хоёрой урдаһаа мэхэтэй шэрүүн нюдөөр хараад нууха зуураа ханана: «Байза, эдэ хоёрые хайшан гэжэ дүрэдөө абаад, дүрэтэй сар болгожо, басаганайнь анза худалдаае миинтэ шахуу болгохомааб. Айлган татажа гар даран орохо юм байна. Хэзээдэ минии гар соо хаям даа, шаданал бээзб», - гээд ханажа нуугаа һэн.

Галша үбгэн, Бадма абгайтай басагаяа наймааталдаха болоходоо ехэл зүрхэ алдаһан түхэлтэй, толгойгоо нэгэ удаа эльбэжэ, нааныш, туһалыш, гэхэн шэнги Дариингаа нюур хараад орхино. Хэды зүрхэ алдаһан болобошые эрхэ бэшэ дуугарха ёһотой болоно. Бадма абгайн шэрүүн харасаһаа хүрдэжэ, бага оруугаа харан үгээ эхилхэдэ:

- Абгай худа, хүлисэнэ бэээт, энэ нуугааша эрэ гэргэн хоёр гараһаар гансахан басагатай гээшэбди. Тиигээд тэрэнэ танай бэри болгожо үгэхэ болоод байхадаа абалсаха үгэлсэхэ анза худалдаанай тухай, хотоймо налайма хурим түрынгөө тухай, тантай мүнөө хэлсэжэ нууха болоһомни ехэл зол хуби, эртын буянай ямар нэгэн барилдалга байгаа байна. Тиихэдэ манайхинтнай дундахан аминдаханаа шадалтай гээшэбди. Тиигэбэшые ганса басагаяа хадамда үгэхэдөө, унаха

моритойгоор, унтаха дэбидхэртэйгээр, хааха ханзатайгаар, үмдэхэ хубсаһатайгаар, зүүхэ зүүдхэлтэйгээр айл зоноороо хүргэжэ ошохо байнабди гэхэ байна гэшэбди. Баһа шадал зэргээрээ шармайжа, төө халюута, түхэрээн хээтэ бэшэшье хаань, үмэдхэлтэй бэлэгтэй ошожо, үбгэд хүгшэдһөө юрөөл хайрыень дуулаха хүртэхэ ёһотой байнамди. Тиимэ дээрэнхэ баян үнэр худынгаа бардам элбэг хэшэгтэ хүртэжэ, агтын һайниие амалжа унаха, бодын эрхимые бугуульдажа бариха ёһотой гэшэб. Хоёр морин, хорин бодо, хоёр зуун түхэриг тооложо хайрлаха, туужа үгэхэ бээ гээд һананалби. Тиигээд абгай худа зүб гэжэ зүбшөөнэ бээт, - гэжэрхёод мүншье бараг гэшэ хаб гэнэн хэбэртэй, һамганайнгаа нюурыень хараад абана. Дари хүгшэн Галша үбгэнэйнгөө аманһаа абан залгуулжа:

- Худамнай зүбшөөнгүй яаха һэм даа, гараһаар ганса басагаарнай бэриие хэхээ байжа, нюуртаа үһэтэй, нюргандаа ноһотой, арбаад хорёод адууһа мал хямгадахагүй юм бээ, - гээд дуугархадань, мүнөө ямаан һахалта үбгэн түрүү ехэ лэ хүхюүгээр энэжэ:

- Худагымнай шангахан байхаяа һанабал даа. Абгай худатнай арсахагүй юм бээ. Басаганай заһал бараг, түрэ хурим түгэд байха гэбэл, ондоо бэшэ юун хаб, - гэжэ баһал энээнэ. Бадма абгайн шэг барагар хара боложо, бага сухалдаһан янзаар:

- Би баяжахадаашье, үнэржэхэдөөшье, алдар нэрээ ара үбэртэ дуулдахадаашье, тэрээнэ зон хүнһөө гуйжа мүргэжэ олоогүйб, өөрынгөө үйлэ буянаар олооб. Тэрэмни зон хүндэ зоргоорын хубаажа хаяха гэнэн юумэ бэшэ. Юуншье хадаа андалдаатай агсаатай байха юм. Би, Галша худа, тантай худа ураг болоходоо үхи хүбүүгээ нэгэдхэжэ ниилүүлхэ гэхэнэ бэшэ, зөөриее тантай нэгэдхэ бэшэб. Энээнниие мэдэхэ ёһотойт. Тиимэ бээ.

- Тиимэл даа, - гээд Галша үбгэн толгойгоо дохин һуугаа һэн.

- Тиигээ һаа иигэжэ хэлсэхэ ёһотойбди: мүнөө үбһэ хулһанай хүдэлмэрийн саг ерэжэ байна. Би бэриее энэ гэнээр абаха ёһотойб. Та иимэ ойрохон шахар саг соо басагаяа заһажа, түрэ хуримдаа түхээрэжэ амжахагүй байнат. Тиимэ һэн туладань хүнгэхэнөөр, түрэ хуримгүйгөөрьше абалсабал, танда амар байха гэшэ. Та тэрэнэ ойлгоногүйт. Намтай худа болоходоо, намтай тэнсэмэ түрэ хурим хайшан гэжэ хэхэбтэ. Тиимэ бээ, зүб хэлэнэ гүб? - гээд Бадма абгайн зандаран хэлэхэдэнэ Галша үбгэн:

- Зүб хэлэнэлтэ даа, - гэжэ толгойгоо эльбэн дохино.

- Зүб хадань, харин мүнөө, хоёр морин, хорин бодо, хоёр зуун түхэриг гэнэнэйтнай тэн хахадыень үгэхэмни гү, али үгымни гү, үшөө хүсэд ойлгоогүй һуунам. Нэгэнтэ лэ басагаяа үгэхэб гэжэ зүбшөөжэ бурханда хадаг табюулжа бэлэг сэлэгымни абahan аад лэ, хүн хүлөөрөө тородоггүй, хэлээрээ тородог юм. Ойлгомжотой бээ?

- Ойлгонолби даа. Абгай худа, хүлисэжэ, угайдһаа хоёр морин гэнһемни зангаарнь орхижо, саада тээхиение өөрынгөө хэлээшээр болгожо хайралыта даа. Хайшан гэхэб, тиигээд лэ таараял даа, - гэжэ Галшын нюураа уршылган һуухань

тон хайратай байгаа бэлэй. Бадма абгай Галшые гартаа абабаб гэжэ урматайшаг зөөлэн боложо.

- Зай, тиигээ хаа хоёр морин, арбан бодо зуун түхэриг мүнгөөр басагыешни абаха болобоб. Тиигээд манайда ошожо түрын ёһоор мал барихам гэхэ юумэтнай үгы, тэрэ, хэлсэһэн тоото мал, мүнгэн хоёрыетнай хүнээр туулгаад эльгээхэб. Тиигээд хаяар үдэр нарыень үзүүлээд, лама хэдыд абалсахат гэнэб, тэрэ үдэрыень дуулгахаб. Тиигээд олон хүн хэрэггүй, таба арбан хүнөөр басагаяа абаашажа үгэхэт. Минишье гэртэ мүн лэ арба табанһаа саана хүн байхагүй. Зүб бээ! - гээд харана.

Галша үбгэн Бадма абгайда гар дарагдажа урдаһаань хулганын үлигэртэй болон бүтүү бэлтэгэшэн һууха зуураа, «Зай, иихэдээ хатуу гарта хабшуулдажа дүүрэхэн хэрэг болоо даа. Юуншье хаа баян бүдүүн хүнтэй худа болоһомни ехэ байна даа, яахаб тиигээд нэгэнтэ лэ гарта ороһон хойноо, зүб лэ гээд һуухаһаа ондоо аргагүй даа» гэжэ ханахадаа толгойгоо дохин:

- Зүб лэ гэхэхээ бэшэ юун гэхэ бибдаа. Худынгаа зүб юумые хэлэжэ байхада, тэрээниень буруу гэхэ аргагүй хаям даа, - гээд тэндэ эдеэгээ гаргаад табагта хэжэ байһан Дари тээшээ харана.

Дари хүгшэн, Галшынгаа урдаһаа хаража, бага урмагүй түхэлтэйгөөр, - өөрөөл мэдэхэ хаямта даа. Би юун гэхэбиб даа. Зүб лэ хадаа зүб лэ юм бээ. Тиигээд худамнай бага зэргэ шангашаг байгаа гээшэ даа. Дундуурхан шадалтай манайда дутаха юумэ олон байжа, түрэ хуримаа ехээр хэхэ гээ хаа, түлгэхэ тухашархашье аалам гэжэ манайхия гамнаа хямгадаа юм ааб даа. Харин басагамнай түрэ хуримгүйгөөр, заһал эбһэггүйгөөр үгтэбэб гэжэ гомдожо гутаржа ябаа хаа ябаха юм ааб даа. Хайшан гэхэб, иимэ болоо хаям даа, - гэжэрхөөд айлшадайнгаа сагаан эдеэн табагыень хуряжа, мяхан табаг табина. Һүүлээрнь духарья ябуулжа, табагаа мэдүүлхэдэнь айлшад эдеэлжэ ороно.

Энэ үедэ Бадма абгай «һанаһанаа абабаб, тариханаа хазабаб» гэжэ нал нашан, налгай зулгы болоно.

- Дари худагы яһала зүб хэлэнэ даа. Түрэ хурим гээшые хүндөөр, ехээр хэхэ болоо хаа гайтайхан байха юм: Галша худатан, эндээ гэжэ хэлэхэдэ аминдаханаа һулахан шадалтай гээшэ гэхэб. Тиигээд намтай тэнсэмэ түрэ хурим хэжэ шадахагүй хаям. Тиимэ дээрэхээ «адуунайнгаа зэргээр хуугайлха» гэхэнтэй адли шадал шэнээгээ мэдэхэ хэрэгтэй юм. «Галуу һажаажа, турлааг уһанда орожо үхэб», гэхэндэл түрэ хуримдаа диилдэшоо хаа, харин түрэ хурим хүндэ ехээр хээд, хүшыень абангүй тэрээндээ булигдажа, мүндэртэ дайрагдаһан модон шэнги набша намаагүй болоод һуугаа хаа, одоол эшхэбтэр юумэ гэндэ харагдаха болоно. Хэрбээ тиигэбэл ямар ахир шадалтай худатай гээшэбши, гэжэ хүндэ асуугдаа хаа минии нэрэ түрэдэ айхабтар эшхэбтэр болохо байна, - гээд үгээ дүүргэхэдэнь, үбгэн-түрүү үбгэн ямаан һахалаа шобторон:

- Зүб лэ байна. Бадма абгай Дари худагы хоёрой һанал бодол айхабтар гүнзэгы саагуур байдагынь тон тааруугаар харагдана, - гэжэ ташаганаса элигэ хатана.

Галша үбгэн «үнөөрөөшье тиимэ байна, тиигээд Даримни Бадма худаһаа дутуугүй гүнзэгыхэн бодолтой хүгшэн байгаа байна» гэжэ Дари тээшээ хаража хамараа харналзуулан нуугаа хэн.

Энэ мэтээр Галша үбгэнтэнэй галыень худхажа байһан шэнги дарлалта дайралта, мүнөө айлшадай хөөрөөн энеэдэн хоёроор хушагдажа, ураг буугаашадай хүндэ дүүрэхэ тээшээ болобо. Энээнэй һүүлээр һүүлшын духаряа баряад нархаг хаатаһан байгаа. Галша үбгэнтэн айлшадтаа буряадай хуушан заншалай ёһоор хадаг барижа, урда хойнонь бүхэгшэлдэн тэдэнэ мордохуулһанай һүүлээр ан-бон боложо, үбгэ һамган хоёр урматайшагаар нюур нюураа харалсаһаар гэртээ ороо хэн.

Арюухан Должод гэрэйнгээ зүүн тээхи хорхигор муухан сарай соо гэрэй ханада шэхээ няжа, мүнөө эндэ өөрыгөө баян Бадмада худалдуулжа байһанаа шагнажа байһан байгаа. Тиихэ зуураа түрэнэн гаргаһан эхэ эсэгэ хоёртоо туйлай ехээр гомдожо, «хүн гээшэ гүб, али мал гээшэ гүб. Иимэ сагта энэ гэртэ юундэ түрөө гараа гээшэбиб. Бадмын эрьюу хүбүүнэй гэргэн болооб гэжэ баян хүнэй барлаг болоод, бодо гүүлжэ борьбоёо сохюулжа, яба гүүлжэ яһаа сохюулжа ябанхаар боожо үхөөд булагдажа хэбтээшэмни дээрэ байна», гэжэ ханаад, энэ үгсээ эхэ эсэгэ хоёртоо Бадмын нюур дээрэ хэлэхэ юм байна гээд, надхажа ябаһан найман гээгээ багса бажуужа бодоод орхиходоо харанхалжа унаад, хара шорой үмхэжэ хэбтэнэн байгаа.

Айлшадай мордохон хойно, арюухан Должод ами орожо арай гэжэ тэлэрээд уйлажа нугшаран нуутарнь, Дари хүгшэн сарайнгаа үүдые няр-тар гүүлээд, энезбхилэн орожо, - яасагаажа байнаш иихэдээ, - гэжэрхөөд Бадма худынгаа бэридээ гэжэ үгэнэн бэлэгыень, - бари, аба, - гээд алтан бэлэлиг шара солхообо хоёрын харбайна.

Должод буршагад гэжэ урдаһаань гүйжэ бодоһоор гарһаань хуга татажа абаад:

- Юу, иимэ муухай гэнжэ шүдэр, үхэлэймни хара дээһэн бугуули боймо асаржа үгөөбши, абахагүйб! - гэжэ хашхараад, тэрээндэнь нёлбожо, хаяа доогуур хар-яр гэтэр шэдэжэрхинэ.

Дари хүгшэн улагад гэжэ шууд хараажа орон алдатарая, «байза, энэшни аба абаһаар хараажа болохогүй байна, аргадажа һайса хэлэхэ ёһотой. Тииһээр номгорхо бээ, хаана ошохо нэм» гэжэ ойро зуурахан абяагүй байһанай хойно:

- Басагамни, яажа байнаш иихэдээ, тиигэдэггүй юм! Баабай эжынгээ хадамлаһан газарта ошожо, басаган хүн харида жаргаха ёһотой юумэл. Баян бүдүүн хүнэй бэри болохо гээшэшни ханаагаар тохёолдохо бэшэ хаям. Ши хубитай золтой байгаа гээшэш. Хадам баабайнгаа үгэнэн бэлэгыё хаяха шабалхадаа яанаш, үтэр тэрэнэ аба, нүгэл юм! - гэнэ.

- Бадмын тэнэг тэншүү хүбүүндэ ошохогүйб, Бадмын муухай бузар бэлэг абахашгүйб!

Аяар холо, нюдэнэй үзүүртэ, түүдэгшын гал нэгэн үе бүрэлзэн, хүнэжэ байһан юм шэнги, бишыхан боложо, зарим үе иишэ-тиишээ ябажа, дээрэ доро боложо байһан мэтэ үзэгдэнэ.

Энэ үедэ Цыремпил газаагаа морёо эмээллэжэ, гэрэйнгээ муухан томогой хажууда эмээлэйнгээ урда бүүргэ дээгүүр хоёр гараа бүгтэрүүлэн доошоо бага шархаан татажа, шэмээгүй зогсоно.

«Должод бидэ хоёрой инагай ябадалай ямарханаар шийдхэгдэхын эхин мүнөө үдэшэ тохёолдожо ерэбэ. Нэгэн гэбэл зоболонгой оёрто хаягдажа, хосорно бээбди, үгы гэбэл үе наһан хоёроо холбожо, хүнэй ёһоор хүн боложо хууна бээбди», - гэжэ сэхэлдин ханажа байхадань, тэрэ үдэшын харын хүлэмхи хүхэ толон Цыремпилэй анханай сэбэрхэн сагаахан шарайе шэрүүдхэн үгэжэ байһан шэнги, тэрээнэй нюур дээрэ зоригой шэрүүн тэмдэгүүд зангиралдан, хоёр нюдэнийнь ялас гэжэ иишэ-тиишээ юрэ бэшээр эрьелдэн байна. Нилээд удаахан иигэжэ зогсон бодолгото боложо байһанай һүүлдэ гэр тээшээ эрьен харана. Тиигээд «эжы аа!» гэжэ ирагуухан найртайгаар дуудахадань, Ямаахан хүгшэн аахилһаар гэрһээ гаража, хажуудань ерээд:

- Хүбүүмни, юу хэлэхээ ханабаш даа? - гэжэ зөөлэхэнөөр асуун зогсоно.

Цыремпил эхэдээ сэхэ хэлэхээ зүрхэ алдаһан янзатай түдэгсэн татажа:

- Эжы аа! Бишни мүнөө нүхэртэй болохоб. Сай шанажархёод, унтаарай даа, - гэжэ хэлэжэрхиһоор Ямаахан хүгшэнэй үгэ хэлэхын забдагүй яаран мориндоо мордожо, хайн бууралаа хайбарлуулан түбэр-түбэр гүүлжэ, хүнийн бүрэг нэрэг толон соогуур харагдахаяа болин ябашана.

Ямаахан хүгшэн хүбүүнэйнгээ «нүхэртэй болохоб» гэхэн үгыгэ гэнтэ дуулан гэхэдээ «баярлаһан хирээ бархирба» гэхэнтэй адли нулсаран муу нюдэнһөө эжэ эхигүй уһа адхаруулан, хойноһоонь хараад зогсоһоно. «Эрэ нүхэрһөө энэ хүбүүнэйнгээ нялха багада гээгдээд, алиханшье зэргэ зоболойб даа! Үетэ юумэ үндыхэ гэжэ, борьбото юумэ бордойхо гэжэ, харин нүхэртэй болохомни гэжэ хэлээд ошохыень шэхэтэ толгой шэрэжэ, амиды хүл дээрээ мэндэ ябаһан сагтаа дуулаба ха юмбид. Бархамни! Наял бурдуугай боро тажаахан, аарсанай алаг буруухан бэлэйш даа. Үримни хүн боложо, үрээмни морин боложо, гансаһаа газар дүүрэжэ, хоёрһоо хушуу дүүрэжэ, гал шатаажа, газар абажа хуугаарай даа!» - гэжэ хойноһоонь юрөөл табяад, гэртээ ороно.

Бишыхан түүрхэй горшоог соогоо хайхан сай шанажархёод, галайнгаа хажууда хууха зуураа:

- Бархамни, хэнэйшье басага асарха гээ юм аабдаа. Хэлсээ ойлголсоо юм бээ даа! Мүнөө үдэшэ Галшын басаганай наадан дээрэнэ нэгыгэ асарха гэхэн хэлсээтэй байба хаш даа, - гэжэ гансаараа дуугарна. Иигэжэ хуухадань үнөөхи хоёр хараасгайнуудын шэг-шэг, шэг-шэг гэлдэжэ дуугаралсана.

- Ээ, барһадни! Найдни зүгнэжэ, манайда түрэнэн хайхан хоёр шубуудни, хайн байдалымнай үзэжэ хаража, халуунайнгаа орондо бусахатнай гээшэ даа, - гээд, тэдэ хоёр хараасгайнуудаа һарабшалан байжа, хаража ядан-ядан үгэлнэ:

- Харин, хүбүүмни унтаарай гэжэ хэлээ бэлэй гү, минии гал түлээд, урдаһаань ёнхойжо хаража хуухадамни, тэрэ асарха гэхэн хүнийнь шэнэрхэжэ хитэхэ ербэхэшые байжа болохо даа. Юрэдөө, намшуу юумэндэ унтаха хунхыһаһаа дээрэ юумэ угы даа. Үглөө бодод хэнэй басаган, хэн байһыень үзэхэ харахамни хаана ошохо һэн бэ, - гэжэ орон дээрээ ошоод, олон дабхар муу һайн юумээрээ хушажа, бурхандаа залбираад унташана.

Энэ Должодой ехэ наадан дээрэ сугларһан хүн бүхэн Үбгэнэй Бадма Найртын Галша хоёр үрэ бээ холбожо, үйлэ юрөөлөө нэгдхэжэ, үглөө үдэр түрэ хуримаа эдихэ хоймор хоймортоо хотойлдожо налайлдажа, аха дүү, аймаг түрэлөө урижархёд хууна гэшэ гэжэ зосоо зосоогоо һанажа, баһа «Бадма абгайн тэнэг Манхуудайда иимэ арюухан сэбэрхэн Должодой ошохо болоһониинь гайхалтай юм», гэлсэжэ шэбэнэлдэн һүүлээрнь утаар аялгалан дуулалдахынгаа забхарта Должодой уруу дуруу болоһон улаахан шарайень харахадаа:

Хүүгэн һайхан бээшни хүнэй шэмэг бэлэйл даа!

Хөөрхэн һайхан шарайшни нюдэнэй шэмэг бэлэйл даа.

Харида гэхэн ёһоёо харан сахин ябаарай,

Хамта ябаһан бидэндэ хүргүүлэн үдэшүүлэн мордоорой!

- гэжэ дуулалдахадань арюухан Должод, урмаа хухарһан янзатай, хажуудаа ябаһан Балма Гүнжэд хоёртоо шэбэнэжэрхёд:

Алтаарш баяндань

Гэхэгүйли,

Амарагхан нүхэрэм

Яагаа юм!

Мүнгөөрш баяндань

Гэхэгүйли,

Мүнөөхихэн нүхэрэм

Яагаа юм!

гэжэ урдаһаань жиигаса дуулалдана.

Энэ үедэ һайхан Цыремпил Галшын тугалай сарайн арада хэндэшые мэдэгдэнгүй өөрынгөө инаг нүхэд Радна Гамбал хоёртой аалиханаар гүбэр-шэбэр хөөрэлдэжэ, мүнөө наадашанай шуулдаха дуулалдаха абяе шагнан хуухадань, һархи хорхи муугаар баригдаһан үнээнэй томог дотор хүнэжэ байһан унайн гал унгалдин ууяжа, аргал шэбхэ, үрмэдэһэ хурмадаһанай муухай хёрбоһолиг утаанай үнэр танар гутана. Тэрээнэй хажуугаар арба хүрэхэтэй үгытэй үхэрнүүдэй айхабтар хүшэрөөр инсагалалдан, тэсхылдэжэ хэбтэхэн харлажа харагдана. Баһа эндэ-тэндэ хорёо хотын хажуугаар зуруулай гал улагад гэлдэжэ, хүнэй гүнгэр-гүнгэр дуугаралсахань дуулдана.

Галшын гэртэ гал ехэ хэбэртэй, үрхөөрнь туяаржа ошотонго. Баһа түс түс гэтэр сай нюдэхэ, нюла нюла үүдэнэй дар-няр хаагдаха нээгдэхэ, олон хүнэй хүүсэ

нэрьесэ энеэлдэхэ, баһа тэрээнэй забһарта Убашын Сэрэнэй аяг гаргажа хүниие энеэлгэхын тулада шанга шангаар сошохонь бар-бар гэжэ элихэнээр дуулдана.

Иигэһээр байтар түүдэгшын хажууда шанга-шангаар бадашалдаан гаража, хотгуу хүнүүдэй хашхарха хуугайлха дуулдан, наншалдаан хүгэлдөөн болоно хэбэртэй. Нилээд удаан пэшэгэнээн тэшэгэнээн болоһоной хүүлээр нааданай зон таража, «дээшэнхин ябая!», «доошонхин ябая!», «хаанабши?», «Билхадаархин, Сагаан хушуугаархин?» гэжэ байжа бэе бээе ооглолдоно, шууялдана. Иишээ-тиишээ нэшэгэнэсэ тэшэгэнэсэ гүйлгэлдэнэ. Нэрьесэ дуулалдана. Зүг бүхэндэ агтабша хударгын ярьяха янгирха абяан соностожо, холо болон ошоно.

Энээнэй хүүлээр мүнөө тугалай сарайн арада хууһан гурбан хүбүүд хууриһаа бодожо, Цыремпил бүһэээ заһасаган:

- Заа, нүхэд! Эрэ хүн зорихондор, хүхэ шоно зууһандаа гэжэ, иигээд лэ үглөөнһөө сааша миниитнай ханаһан зорихон юумэ эли боложо үзэгдэнэ дуулдана бээ. Иигээд таанад Ханда Сэрмаа хоёрые абаад урид манайда ошоод байгаа хаатнай яахаб, - гэхэдэнь Радна Гамбал хоёр, халажа ядаһан янзатай, Цыремпилэй гар барижа:

- Шимнай гансаардажа, гэнтэ юумын гарта орохогүй хүн гүш, нягталха ойлгохо хэрэгтэй. Ханда Сэрмаа хоёрые абаад лэ ошоно бээбди, зай, туйлажа үзыш даа, - гэлдээд хоюулан мордожо аалиханаар ябашанад.

Удангүй зүүн тээһээ тэнгэрийн хаяагаар үүрэй сагаан толоной хярын оройгоор хязалзан байхада Галшын газраа юуншьегүй, хон жэн, харин ганса нэгэ үхэр хониной иираглаха, үүгэнэхэ нойрмог абяан гаража, баһа Галшын гэртэ үргэһэ нойр алдажа аяшарһан хүнүүдэй, хурхиралдахань бүүр түүр дуулдана.

Тэрэ үедэ Галшын муухан сарайн арада эмээлтэй хоёр морин гэнтэ бии боложо, тэрээнэй хажууда хоёр хүн айхабтар мэгдүүгээр яаран байжа, монсо сонсо юумэнүүдые мориндоо ганзагална. Тиигэжэ байха зуураа тэдэнэй сэдхэлдэ али бүхы юумэ аймшагтай хүртэй юумэ шэнги, сэлмэг хүхэ огторгой оройһоо бүрхэжэ, гэнтэ даража унахаяа байһан мэтэ, сэнхир ногоон дайда оёорһоо харлажа, гэнтэ сүмэржэ унахаяа байһан мэтэ ханагдажа, араһаань эжэ эхигүй хүйтэ даажа дагжа хүрэнэд.

Одоо иигээд, саашаа юун болохо байһаниие энээхэн хоёр хүн инаг хоёр бээдэ хүлэжэ ябаһанаа хоорондоо аалиханаар шэбэр-набир шэбэнэлдэн: «Заа, иигээд бидэ хоёр нэгэ гэбэл зоболонгой далайда унажа хосорхо, үгы гэбэл, шадал тэнххэгээ зангидажа, тамаран гараха гэхэн, иимэ нэгэн замда зорибо гээшэбди», - гэлдэжэ, мориндоо хэмээхэнээр мордоод, аалиханаар гэшхүүлэн түһэрхэн болоно. Нэгэн удаа гэдэргээ эрьежэ харамсаараа, бишыха сүлөө ороһондол адли боложо, саашаа түбжэгэнэсэ хатаралдан холо болоһоор дуулдахагүй болон ошохондонь, огторгойн оройһоо уруудан буужа, орохо дүтэлжэ ябаһан үүрэй нара, тэдэ хоёр хани хүхэдһөө хагасажа ядаһан шэнги, хайрлаһан улаан шарайгаар хойноһоонь үдэшэн хаража, хэмжэн эрээн үүлээр нюураа бүтүүлээд, уйдхартай болон үлдэжэ гээгдэнэ.

VII

Бадма абгайн урдуурхи олон сэргэдэ дүүрэн морид уяатай, газаагуурнь хүн зон нааргашалдана. Гэртэ торгон дэгэлтэй аржагар баржагар алта мүнгэн медальтай үбгэд, ноёд бага зэргэ ама халанги баруугаарнь ирайлдажа, урдуураа табар табюуланхай, мүртэ мүргүй юумэ хөөрэлдэжэ, ехэл хүхюу, эльгэ хаталдан баян ноёноо найрхалдан нуунад. Зүүгээрнь тарган тэлхэгэрнүүд намгад зэлэ татан нуужа, өөхэд зуураа энэ тэрэ юумэ хэлсээд нэлхэр-нэлхэр энсэлдэнэ. Баһа малгайгаа хойноо хуйбадаһан хэдэн хүбүүд аяга барижа, хүл дээрэ гүйлдэнэ.

- Заа, энэ урагууднай яатаргаа хожомдожо, орой боложо байна гэшэб? Харагданагүй гэшэ гү, - гэжэ үбгэдэй дундаһаа үгэ гарахадань, Бадма үрхэ өөдөө хаража:

- Хари гайхахаар лэ боложо байна, могой сагта мордохо, морин сагта бууха ёһотой байгаа юм нэн, тэрэмнайшыэ үни заяанда үнгэржэ, мүнөө үрхын наран зүүн хойно ошоод лэ байна, - гэжэ бээ дэмы-дэмы зайласагаана.

Иигэлдэжэ нуутарнь газараа нэгэ хүбүүн орожо, Бадма абгайн урда ошоод, гүбэд шэбэд гэжэ дуугараад, гэдэргээ болоходонь, Бадма шарайгаа барагад гүүлэжэ, нууриһаа бодон газашаа гарана.

Гэрэй томогой зүүн урда Доржо үбгэн моринһоо буугаад, хүлэжэ байһанаа Бадма абгайн гэрһээ гаража ошоходо малгайгаа абажа, доро дохин амаршалаад, барагар болоһон шарайтай Бадмада:

- Абгай! Иишэхэнэе ошожо, хэды юумэ дуугаралсая, - гэжэ хойуулаа зэргэлэн ябажа холохон ошоод, Доржо хэлэнэ:

- Заа, Бадма абгай! Минии тантай уулзаха болоһон ушар болбол иимэ байна. Би танай алдар нэрэдэ юрөөлтэй буянтай, найн найхан гэжэ ханагдахагүй юумые дуулгажа ерэн аад лэ, гэртэтнай ороодшыэ яалайб гэжэ ханаһандаа газар уулзаад бусаха гэжэ таниие уулзая гүүлэ нэнби, - гэхэтэйнэ адли Бадма үгыень таһа татан абажа:

- Заа, юу хэлэхэеэ ханаабта? - гээд, Доржын үгэ хэлэхэ болоходо анханһаа зүрхэ алдадаг аад лэ аман сооһоонь ямар нэгэн хара баабгайн гэнтэ харайжа гарахаа байһан юм шэнгээр, түбэгшөөһэн түхэлтэй сабшалаагүй бэлтгэр эрэн нүдөөр урдаһаань сэхэ харашоод байна.

Доржо үбгэнэй эрэн ушараа зоримгой сэхэ руунь хэлэжэ дүүргэмсээр Бадмын шарай улам муухай боложо:

- Иимэл ха нэн даа, хаанаһаа тиимэ яар яндан газарта ураг тариг бололойб, мууһаа муу гараха, модонһоо хөө гараха гэжэ тэрээнһээ удхатай, халагамшыэ халаг даа, хайран нэрэ түрэ хоёрни, тэрэ яндан Галшатанһаа тодхортожо, нэрээ хухарба гэшэб, Галшыэ энэ бэээрээ анзада үгэн мал мүнгыемни нэгэшыэ дутуугүйгөөр асаржа, намда тушаа гэнэ гэжэ хэлээрэйгты!

ХII

Аюушын Гүнжэдэй хуримда гэжэ эндэ тэндэһээ хүн зон ошожол байна...

Аюушын газагуур олон морин уяатай, газаа зосоогуур хүн зон үйрэнэ. Гэртэ баруугаар Бадма абгай түрүүтэй үбгэд урдаа табак табюулаад, сай уужа, хоймороор торгон пулаадаар нюураа бүтүүлхэн басагад, тэдэнһээ удаалуулан хүгшэд хамгад зэргэлэн нууна. Галай зүүн хажууда хүншэн¹ нуужа, духаряа хоёр аягаар дээрэ дээрэһэнь ябуулжа байна. Хүн бүгэдэ ама халамгай янзатайнууд, шанга шангаар хөөрэлдэнэ, баһа улаан торгон пулаад мушхан татажа, тархья үбдэһэн аяг гаргажа толгойгоо хүндэлэн боохон хүбүүд, юумэ туһалжа газаа гэртэ гүйдэлөөрөө ороно гарана, газагуур үхибүүд гүйдэнэ, шуялдана.

Ийһээр байтар холоһоо хонхын нарьяха абяан дуулдажа, хүн зон юрьежэ, газашаа гарахадань, гурбан харые оруулхан повозко тэргэтэй түглэгэр хара юумэ ухаа тооһо бурьюулан ерэжэ ябана. Тэрэниие тэндэ байһан хуримай зон харахадаа, «гулваа ахай морилбо гэшэ ха» гэлдэжэ, хүн бүхэнэй зосоо зэбүүд шэнги болоно. «Мори абаха, мори абаха» гэлдээд, арба хорин хүн Аюуша үбгэн түрүүтэй угтан ошоjo, сэргын хажууда малгайнуудаа абаад, дэмы-дэмы шэлэ хүзүүгээ маажасагаалдан, хүлэжэ байба.

Удабашьегүй найрхай түерхэй буужа, туласа ерээд, мори татахадань, тэргэ сооһоо хүхэ торгон дэгэлтэй, олон медаль зүүһэн Эрдэни гулваа бага ама халамгайшаг, дээгүүр хараһан юумэ буужа ерээд, тэндэ угтажа байһан зоной амаршалан дохин байхада, тэдэнэй нюурые мүртэй хараншьегүй, гансахан лэ Аюуша тээшэ хаража, ёһын тэды мэндэ гэжэрхёод, мушхас-мушхас гэшхэлээд, гэртэ ороходонь хүн үүдэ нээжэ үгэнэ.

Энэ үедэ Цыремпил найн бууралаараа хатаргажа ерээд, сэргэдэ буужа, мориёо уяжархёод, тунгаасагүй янзаар алхалан, тогооной гэрэй хажуугаар обооролдон дуугаралсажа байһан хүбүүдэй хажууда ерэхэдэнь:

- Заа, Цыремпил! Хаанаһаа ерэбэш? Баһа нэгэ дахин туршаад үзэхэ гээ гүш? - гэжэ бултаараа шоглон инагаар энеэлдэнэд.

- Үгы даа! Олон зоной байгаа хада уулзаад хөөрэлдөөд мордоходо яадаг юм гэжэ буугаа һэм даа, аргын байгаа хаа дахин туршаадшые үзэхэдэ зориг байхал даа, - гээд урдаһаань энеэнэ.

Цыремпилэй иигэжэ тэдэнээр хөөрэлдэн байхада мүнөө тогооной гэрэй булангай саанаһаа хүнэй арада хэдэн үетэн бэрээдээрээ зэргэлжэ байһан Должод харан гэхэдээ, нара нара хараһан шэнги, досоогоо гэрэл татан байха зуураа, баһал һанаа сэдхэлээ зобожо, бодолго болон зогсоно.

Тиигэһээр байтар нэгэн забһар болоходонь Цыремпил арюухан Должодтоо ойртон ерэжэ эмнижэрхёод, аалиханаар гэрэй арада гарашана.

¹ Архийн һаба баридаг хүн

Удангүй нэгэн сүлөөхэн газарта инагай галаар шарагдажа, улааханууд болошогон хасартай хоёр нүхэд урда урдааа уһаар дүүрэхэн уйдхартай харахан нүдэнүүдээр харалсан байжа хөөрэлдэнэ:

- Заа, шимни юун гэжэ хэлэхэ байнабши?

- Юушые гэхэбид даа, нэгэнтэл шамда ошогон хойноо ошонол бээб. Хожомшые ошогон, мүнөөшые ошогон хоёрой илгаашые гэжэ юу байха нэм даа. Иигээд байхада эдэшни гай тодхороо шэрэхэ нарбайлгахаа байгаагүй юм гү? Аба намайе ошолдохо болоош гэжэ хараажа байжа, юундэ эндэ асараа гээшэб? Гайхажал байнам, баһа энэ Эрдэни гулваа юундэ эндэ ерээ юм? Ши юрэдөө энэ бэээрээ эндэхээ зайлажа холо болохоёо яагаабы, түрд гэхэн юумэхээ сэдхэл ханаамни зобожо, сээжэ соомни харанхы болоно, - гэжэ хайхан Цыремпилэйгээ хасарые зөөлэхэн халуухан гараараа эльбэн байтараа уйлажархина.

Цыремпил арюухан Должодоо хүзүүдэн аргадажа:

- Боли, боли! Бү уйла, хүн харахал! Тиимэ хүрхэй юун болосогоогоод орхихо нэм, дайдын юумэ дайдаараа мэнгээжэ шүргөөжэ ябаа юм ааб даа, али түбхэ юумэнхээ айжа гайхажа, шандаган шэнги шахыжа бүхыжэ ябалайбди, - гэжэ баһал нүдэнхөө нөлбоһо һубарюулан зогсоно.

Тиигэжэ байха үедэнь Аюушын гэрэй урдуур түхэрээлүүлэн шэрдэг дэбдижэ, дүхэриг заһана. Удангүй гэртэхээ үбгэд ноёд газашаа гаража, «мори хараад», хурим эдихэ гэжэ дүхэригтэ һуугаад байхадань сай хэжэ, сагаан эдээн табэг табигдана.

Хуримай зон табэг барижа, ехэл хүхюутэй, хүрьесэ нэрьесэ хөөрэлдэхөөр байтарнь, удангүй шарууһа хуримаа табиха гэжэ, юумэ туһалһан хүбүүд, баһа тэдэнэй забһараар залаадаһа абаха гэхэн багашууд дүхэриг дотор үйрэжэ, сааша наашаа аяга табэг зөөжэ, гүйлдэжэ байна.

Хүн зон һогтожо байһан янзатай, зарим хүхюу хүнүүд дуу дуулалдажа, саана наана «аа! оо!» гэлдэжэ байжа, дуугаралсахань түргэдэнэ. Удабашыегүй хоёр ехэ хүнэг соо шанамал үрмэ дүхэригэй дунда асаржа, мүнөө хадамда ошохо Гүнжэд басаган ойроо хэдэн басагадаар хүтэлүүлэн ябажа хуримай зондо аяганууд соо үрмэ хэжэ барин ама хүргэнэ. Хуримай зон ехэ хүхюу, хуушан заншалай ёһоор «үрмөө! үрмөө» гэлдэжэ хашхаралданад. Тиигэхээр байтар хоёр хүнэгтэй үрмыень хоёр хүбүүд абаад гүйлдэшэнэ. «Үү үрмэ буляаба» гэлдэжэ хүнүүд хойноһоонь намнажа, ехэ энеэдэн болонод.

Энэ хадаа хуримай үрмэн, хүбүүтэ худын түрэдэ хубаари боложо, тэндэ энэ хурим саашадаа үргэлжэлхэ гэхэн удхатай байгаа юм.

Цыремпил дүхэриг дотор орожо, тэндэ юумэ туһалһан хүбүүдэй дундуур худхасалдан эрьелдэжэ байхадань, Радна Гамбал хоёр түрүүтэй хэдэн хүбүүд ехэл ханаагаа зобогон янзатай Цыремпилэй хажууда ерэжэ:

- Цыремпил! Ши эндэхээ зайлажа түргөөр ябыш! Бидэнэй ханаа бү зобоогыш! Тугаарай Бадма абгай шамайе бүтүү доогуур һурагшална гэлсэнэл, - гэлдэнэ.

- Юун болоод орхихо нэм даа, ханаагаа бү зобогты! - гэжэ хэлээд, Цыремпил хэрэглэнэгүй.

Иигэһээр байтар дүхэригэй энгэр түрүүндэ голложо, нилээдгүй һогтон татаад, ташаагаа тулажа, табхайлдан һууһан Эрдэни гулваа Бадма абгай хоёр хоорондоо гүбэр-шэбэр дуугаралсаад, тэрээнэй һүүлээр Эрдэни гулваа хүмэсхөө атируулан, мушхаран татажа, хүйтэн шэрүүн нюдөөр иишэ тиишээ харасаагаад, хуримай зониие «шэмээгүй бологты!» - гээд хашхарна.

Хүн зон гансата абяагүй боложо, юун болобо гээшэб гэжэ гайхаһан гэлмэһэн нюдөөр бүгэдөөрөө гулваагай зүгтэ сабшалаагүй гэлмэнгээр хараһана.

Гулваа тэндэ байһан хэдэн хүбүүдые «үтэр наашаа ерэгты!» гэжэ, хажуудаа дуудажа абашаад, «энэ бэеэрээ ошоод, бургааһа абаад ерэгты!» гэжэ сад гээд, үлдэжэ орхиходонь, хуримда һууһан зон хүгшэн залуугүй бүгэдэ «хэн юумнай сохихо наншахань гээшэб» гэжэ зүрхөө түг-түг сохилуулжа, ууха эдихээшье мартажархёод, булхи залгижархиһан юумэд шэнги болошоод гүлдылдэн һуунад.

Удангүй дүхэригэй тэг дунда һархагар бархагар бургааһа асаржа, хэдэн хүн боожо байхадань, гулваа урагшаа дабшан татажа:

- Би эзэн хаанай хуулиие эрид шангаар хүтэлжэ, эргүү тэмтэй хүниие энэ байһан зоной нюур дээрэ гэндэгшүүлжэ наадахамни, - гээд, хүн зоной нюурые нэгэ нэгээр хаража һууна.

Хүн бүгэдэ хүйтэн хүлһэ адхаралдан, хүдэлхээшье болишоод, һууһан хүн һууридаа, байһан хүн байрадаа хамараа харашоод, зогсожо байхадань тэндэ дотор дүхэригтэ хүн (һаба) барижа һууһан гэрэй эзэн Аюуша бодожо:

- Гулваа ноён, хайрлыт, гараһаар ганса басаганаймни үйлэ юрөөлөөр холбогдохон хурим дээрэ иимэ юумэ бү хыт, бүгэдэ хүрдэжэ айжа байна гээшэлди, - гэжэ уйлаганан татажа гуйхадань, гулваа хазагад гэжэ муухай нюдөөр ёлогод гэнэ.

- Абяагүй бай саашаа, - гээд бадашажархина.

Энэ үедэ Цыремпил ажаггүй, иишэ-тиишээ хараашалан, «Мүнөө Должодоймни, баһа бэшэшье нүхэдэймни хэлээшэ зүб болохонь гээшэ ха юм. Үгы, тиигээд хэзээшье иимэ юумэ боложол халаха байгаа гээшэ даа. Нэгэнтэ иимэ боложо, эдэнэй гарта ороһон хойноо гүйгөөд харайгаадшье яалайб, байза, яабашье эгэрэлтэгүй зоригтой эрын ёһоор тэсэжэ үзэхэ хэрэгтэй байна. Аза хуби байбалнь, амиды мэндэ гарана бэээб», гэжэ шулуудан ханаад, зогсожо байба.

Гулваа Найртын Галшые сэхэ хаража:

- Бод! Наашаа ерэ! Шинии һайн һайхан хүрьгэншни эндэ байна гү? Би тэрэнтэйшни хэдэн үгэ ярилдаха дуратай болоод байнам, - гэхэдэнь Галша һууриһаа зүхэгэд гэжэ бодон харайгаад:

- Минии басаганай хүл мұрые төөрюулһэн ёһотой хулгайша муухай хүн энэ байнал даа! - гээд хүйтэн зэрлиг нюдөөр Цыремпил тээшэ хаража хашхаран, хатанхай морхигор хургаараа заана.

Гулваа ташаагаа тулан мушхаржа Цыремпил тээшэ сабшалаагүй сагаан эрээн нүдөөрөө, шуна мяханда дугташажа байһан шоно арьяатан шэнгээр хаража:

- Аа! Хүнэй үхие хүндэлэн таһа дүүрэжэ, айлай бэриие ажаггүй хулгайлжа абаад, бэрхэ сэсэнби гэжэ бээдээ найдаһан хүдэр улаан хүбүүн та гээшэ гүт?

Хаанай хуули хатуу юм гэжэ, эзэнэй хуули эршэтэй юм гэжэ дуулаа һэн гүш?

Хатуу эрэ харгамаа барагдадаг юм гэжэ, зоригтой эрэ зоёо барагдадаг юм гэжэ мэдээ һэн гүш? Хумхи хулгайша нохой даһаа! Үгытэй яндан Сэдүүгэй хүбүүн, үни холын угтай тугтай, ара үбэртэ алдар нэрээ дуулдаһан үнэр баян Бадма абгайн нэрэ түрые эбдэһэн хухалһанаа зүб ябадал гэхэ байна гүш? Хэлэ! - гэжэ абжага хабжага бадашана.

Цыремпил убайгүй зоримгойгоор дүтэлэн татажа:

- Гулваа ноён, юу зарлиг болоно гээшэбта? Хүнэй ёһо хүдэлгэһэн, арадай ёһо алхаһан харша муухай ябадал хаана хэһэн байна гээшэбиб. Галшын Должод Сэдүүгэй Цыремпил хоёрой өөһэдынгөө инаг хайхан сэдхэлээр эрэ эмэ бололсоходо бусадта ямар хабаарха хэрэг байха юм. Үгытэй үнэшэншые һаа өөрөгүй амитан зонтой адли айл гэр боложо һуудаг бэшэ юм гү? - гэжэрхинэ.

Гулваа галзуурһандал адли дүрбэн шэгээ алдажа, урдаа байһан аягын шэрээ лас гэтэр, аяга табагайнһ хүрэшэтэр ёборжо:

- Нюрганайнгаа арһанай нугын бургааһанда барагдахадань, харгамайнгаа арһанай хадын бургааһанда барагдахадань буряад хүнэй ёһые, булгад хүнэй заншалые хайн мэдэжэ абахаш! Үтэр энэ нохойе баригты! - гэжэ хашхарна.

Тэндэ байһан хэдэн хүбүүд Цыремпи́лые хэды үмөөрхэ хайрлаха байбашые, гулваагай захиралтые дабаха аргагүй айха байһанһаа иимэ бэрхэ хашалангаар хажуудань ерэжэ ёһо дүүргэн зогсоходонь баяшуулай омог хүбүүд гүйлдэжэ ерэн, хамсыһаань мундуурхан баряад, угзашан байнад.

- Үтэр дэгэл хубсаһынь тайлаад, хэбтүүл! - гэжэ баһа хашхарна.

Мүнөө барижа байһан хүбүүдэй хубсаһыень хахара шуура татан тайлахаар забдахадань, Цыремпил хурса шэрүүн хоолойгоор:

- Байзагты таанар! Би иимэ хэсүү хэһээлтэ хэдышые хүсэхэгүй байбашые нэгэнтэ аргагүй болоһоноо мэдэжэ байнам. Тиимэ һэн туладаа ноён гулваагай зарлигые би өөрөө дүүргэхэм, - гээд муухан хахархай оодохон хүхэ даалин тэрлигээ тайлажа байха үедэнь, тэндэ байһан эхэнэр, хүүгэд хүгшэн залуугүй энэ тэрэ юумэнэй ара далда газараар гүйлдэн ошожо аман соогоо набир-шэбэр маани уншан, ямар нэгэн аюулһаа зайлахын тулада хорожо хэбтэһэн туулайнууд шэнги, хоёр нүдэнүүдээ бэлтылгэлдэн «ай зайлуул, ай зайлуул, бурхан» гэлдэнэд.

Аюушын хүрхигэр хүхэ модон гэрэй углуугай саанаһаа зүрхээ дэлбэрэн алдажа, бүүл зүүл мэдээтэй мэдээгүй боложо, бултагашан байһан арюухан Должод, Цыремпилэйнгээ дэгэлээ тайлахаяа байхые харажархин гэхэдээ:

- Ай, халаг даа! Хайран ганса нүхэрни, хара муухай һаналтанай һабарта орожо, дүүрбэ гээшэ гү? - гэжэ гэгтэ шарайгаа хобхо татан, хубхигар сагаан боложо, гүйжэ ошоод, сэргэдэ

уятай байһан Цыремпилэй һайн бууралайн хазаарай һагалдарга тайлажархёод, дүхэриг соо гүйжэ орон, хурса шанга хоолойгоор:

- Хара һаналтанай харатайш һаа, хазаарта мориншни яагаа юм, - гэжэ ханхинаса хашхаржархина.

Тэндэ байһан нэгэ үбгэн гүйжэ ерээд:

- Холо боло! Иимэ юумые харадаггүй юм, - гэжэ Должодые хүтэлжэ, гэрэй хойно гаргана.

Дэгэлээ тайлажа, хэбтэхэ гэжэ байһан Цыремпилэй шэхэндэ жэрд гэжэ Должодой тиимэ үгын, хурса һонорхоноор дуулдаад орхиходонь гэнтэ һанал абажа: «Байза, энэшни эрын ёһоор тэмсэжэ уна, эмээлтын шадалаар дабхижа уна! гэжэ баатар арадай хуушанай үгэ дууладаг бэлэйлби. Яабашье ганса харгы байна даа», - гэжэ барижа байһан хажуугаархинаа гэнтэ мулта һэжэн харайжа ошоһоор Эрдэни гулваагай зүүн хүхэн доро табан хушуутай нюдаргаяа лүс гэтэр табижархихадань, гулваа ноён нэгэ удаа муухайгаар сад гэжэ хашхараад, амигүй хүхэ сагаан боложо тад гэдэргээ алдалшана.

Хүн зон үймэлдэн шууялдан, «һүү! һай!» гэлдэжэ, заримуудын гулваа дээрээ обооролдон, заримуудын Цыремпи́лые бариха гэжэ, «баригты, баригты!» гэлдэжэ хашхаралдан гүйлдэн ерэхэдэнь түрүүшын халдажа ерэн хэдэн хүнүүдые гамгүйгөөр шарбашатар шаажархёод, сэргэдэ уятай байһан һайн бууралдаа харайжа ошоһоор ууса дээгүүрнь хүрэн мордожо, даб гэхэдэнь һагалдаргагүй байһан хазаарын амархан мулта хүрэжэ, хазааргүй морёороо тооһо бужагануулан гүйлгэжэ арилшана.

Тэрэ дары хойноһоонь Цыремпилдэ нюдэ шүдөө үзүүрлэжэ хурсадажа байһан баяшуулай хэды омог шиираг хүбүүд һайн гэнэн мори́дые шэлэжэ унаад, шиидам барижа, хойноһоонь һалхи хии шэнгээр намнажа ошоно.

Цыремпилэй һайн буурал нилээдгүй таһархай сүлхэ хурдан байбашье һаа жагсахагүй мэнэ-мэнэ хүсэгдэхэ тээшээ болоно. Тиихэдэнь Цыремпил яахашье аргагүй болоходоо һалбайн сагаан нуур уруу мориёо сэхэ залан гүйлгэжэ, сагаалхюулан орошоно.

Юуншьегүй айхабтар ехээр миралтан долгилжо байһан тэрэ нуурай тэг дунда Цыремпилэй буурал мориной гансахан толгойнь нэгэ үе үгы, нэгэ үе бии боложо сохолзон ябахань харагдана. Мүнөө намнажа ай-суй ябаһан хүбүүд нуурай эрье тулажа, тэрээниие хараад, ай халаг даа, арайл хожомдожо, амидыгаар барижа шадангүй гээгдэбди, энэшни уһанда орожо үхөө гээшэ гэлдэжэ дары гэдэргээ шамдуухан, һөөргөөшье харангүй гүйлгэлдэжэ арилаа һэн.

ЖАМСО ТУМУНОВ (1916-1955)

Жамсо Тумунович Тумунов Агын Табтаанай нютагта, мүнөөнэй Агын буряад автономито округто түрэхэн юм. Поэт, прозаик, драматург, публицист. Яруунын аймагай комсомолой эмхидэ таһагыг даагшаар байтараа, Улаан-Удын Хүдөө ажахын коммунист хургуулида хураһанайнгаа удаа, Буряадай номой хэблэлэй редактораар ажаллаа. Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агуухэ дайнда хабаадалсажа, Эсэгийн дайнай I болон II шатын орденуудаар, дайшалхы медальнуудаар шагнагдаа, Берлин абахын болон Прага

сүлөөлхын түлөө байлдаануудта эрэлхэг зориг харуулһан юм. 1946-1947 онуудта Буряадай Уран зохёолшодой холбооной харюусалгата секретаряар ажаллаад, КПСС-эй ЦК-гай Намын дээдын хургуулида 1947-1951 онуудта хураад, Буряад-Монголоой Министрнүүдэй Сөвөдэй Искусствын управлениин ударидагшаар томилогдоһон юм. 1938 ондо «Сэсэгмаа» гэхэн жүжэг бэшэгдээ. «Нойрһоо хэриһэн тала» роман эхилэгдээд, дайнай һүүлдэ үргэлжэлүүлэгдэжэ, 1949 ондо Буряадай түрүүшын захата – роман гэгдэжэ хэблэгдээ. Хэдэн шүлэгэй номууд Улаан-Үдэ болон Москва хотонуудта буряад, ород хэлэнүүд дээрэ барлагдан гараа. Монголоой Хубисхалай ударидагша Сүхэ-Баатар тухай поэмэ, Эсэгэ Ороноо хамгаалгын дайн тухай «Талын бүргэд» гэхэн расказуудай ном, «Алтан бороо» гэхэн роман тэрэнэй тоодо ороно. «Нойрһоо хэриһэн тала» совет арадуудай хэлэн дээрэ, хилын саана хэблэгдээ (Москва, 1956). 1939 ондо СССР-эй Уран зохёолшодой холбооной гэгшүүн болоһон юм.

НОЙРҮОО ХЭРИҮЭН ТАЛА

(Романһаа хэһэгүүд)

Нэгэдэхи бүлэг

Сэсэгмаа тугалайнгаа хорёогой жаахан үүдые халта торгоод, гэр тээшээ гүйгөөд, далда орошобо. Үдэшингөө малнуудые хураханаань эхилээд, тэрэниие дахажа ябаһан нарбагар хара субатай хүн хойноһоонь даб гээд үлэшэнэ.

Тэрэ хүн айрһанай сахын хажууда нэгэ хэды нарбайжа зогсоно. Морининь аяшарһан янзатай болобошье, тархья дээрэ үргэн, хазаарайнгаа амые аалихан химэлнэ. Нэмэржэ ябаһан субаяа эмээл дээгүүрээ бүгтэрүүлжэ тохоод, мориёо тугалай далай арада гаргажа, талын янзаар яндайса тушаад, сарайн үүдэндэ ошожо, зуруул зурахалаарнь, мантан гэгшын шара нохой урдаһаань хэрхирээд, гүйжэ ерэбэ. Тээд мүнөөхи хүн нэгэшье бахардабагүй, хүрэнһөөр лэ тэрэнэй хамар дээгүүрнь морхигорхон модоор татажа орхибо. Нохойшье ган-гүн гээд, хажуу тээшээ халба хүрэбэ.

- Дэлгэр! - гэжэ Сэсэгмаа сарай сооһоо ехэл сошоһон янзатайгаар хэлээд, сарайнгаа үүдэндэ ерējэ, - манайхин дуулахал, - гэбэ.

- Бараг бээ даа. Ши намайе юундэ орхёод ябашаба гээшэбши? - гэжэ Сэсэгмааһаа хураад, Дэлгэр тэрэниие хугадан, - нааданда ошохогүй аалши?.. Нэгэ бага шүүдэртэй ногоон соогуур ябаад ерээл даа, - гэнэ.

Сэсэгмаа юумэ дуугарнагүй. Дэлгэрэй хүтэлхэн тээшэ ябаадхиба. Эдэ хоёрой гэрэй хорёо абиран гарахатайнь хамта, сарайн араһаа хүнүүдэй гүбэр-шэбэр гэлдэһэн абяан дуулдажа, уданшьегүй мүнгэн хутагануудые урдаа зүүжэрхиһэн хоёр хүбүүд гаража ерэнэ. Сэсэгмаа Дэлгэр хоёр тэрэ дороо хорёогой буланда хоргодоод, эдэ хоёр хүбүүдые адаглан харана.

Бархагар томо бэетэй хүнийнь баахан зэргэ уунгишаг хэбэртэй, тиигээшье хаа бээ шанга баряад, огто найгангүй ябана. Тиихэдэ набтар жаахан бэетэй хүнийнь тэрэнэйнгээ урда хойно орожо ябаад:

- Гомбо! Гомбо! - гэжэ байжа хоригошоно. Гомбо нилээдгүй гүндүүшэгээр лаб лаб алхалһаар, Дамбын үүдэндэ туласа ерээд:

- Бараг басаган байгаа ёһотой... Мархаашка, зүрхэтэйгөө намда харуулһаа ханаа хаа, - гээд, үгээ таһалан, Мархаашка тээшэ эрьелдэжэ, энгэрһэнь нилээд мундуугаар угзарна. - Сэсэгмаа гэртээ ха юм. Тооноорнь ороод, үүдэнэйн шэбхэ мултала! - гэбэ.

Энэ үгэнүүдые дуулаһан Сэсэгмаагай гэнтэ обхогод гээд, гүйжэ бодон алдахадань, Дэлгэр тэрэниие сарбууһаань шүүрэжэ:

- Бай! - гэжэ байлгана.

- Орохоёо зүрхэсүүжэ гээ гүш? - гээд, Мархаашка, зүрхэтэйгөө харуулхые оролдоһондол, гэрэй үүдые мундуурхан татаад үзэнэ.

- Моридойнгоо жолоонуудые абаад ер! - гэнэ Гомбо.

Мархаашка, офицерэй захиралта хүлэһэн солдадтал, һэрд гэжэ гүйжэ ошоод, моридойнгоо ута жолоонуудые абаад ерэнэ. Гомбо бүхы хүсөө гарган, хоёр жолоонуудые залгажа, Мархаашкада үгэнэ. Тэрэнь Дамбахайн гэр дээрэ гаража, тооно уруунь жолоогоо унжуулба. Гомбо гэдэргээ болоод, энеэдээ барижа ядаһан янзатай, маһайжа зогсоно.

Нэгэ хэды болоод байхада, гэр соо наяраан гаража тулга дээрэхи тогооной хонён ханхинаха абяан дуулдаба. Гомбо гэрэй араар хойшоо гүйжэрхинэ. Хүшөөжэ байһан хүн соо хүлнүүдээрээ буушаһан Мархаашка ухаа алдахандаа унажа дуһажа ябаад, үүдэнэй шэбхэ арай шамай оложо нээгээд, газаашаа гүйжэ гараба. Хойноһоонь удангүй Сэсэгмаагай эсэгэ гүйжэ гарахадаа, айрагайнгаа бүлүүр далайжархёод: - Хотошо, Хотошо! - гэжэ нохойгоо дуудан, - энэ шүдхэрнүүдэй арһыень хүндылһэйб... Хэд байгаа гээшэб! - гээд, бээ хэхэ газараа оложо ядаһандал, иишэ тиишээ нахайса орожо ябатараа, гэнтэ сарайнгаа үүдэндэ зог татажа: - Сэсэгмаа, байна гүш? Хара шүдхэр, хүбүүдые юундэ үймүүлбэш?! - Эдэш хэд юуд гээшэб? - гэбэ.

Сэсэгмаа харюусабагүй. Дамба гомдоһон янзатай, үшөө нэгэ хэды газаагаа зогсожо байтараа, даараһан юумэдэл, бэгзэгэд гэжэ:

- Юуншые саг болобо гээшэб! Ямар ором дүримгүй залуушуул ябаха юм! - гээд, гэртээ оробо.

Сэсэгмаа хорёогой буланһаа хуга харайн бодожо, Дэлгэрые шанга гэгшээр түлхижэрхёод:

- Гомбо бузар лэ хүн байна даа. Тиихэдэ шинии тэрээнһээ ондооеш мэдэнгүйб, - гээд, гэртээ орошобо.

Дэлгэр хорёогой буланда ехэ удаан зогсожо байһанаа, урмаа хухарһандал, ганхар-гунхар гэхээр мориндоо ошобо...

III

Гуужажа байһан арһандал, халзан сохотой, хонхигор туранхай шэг шарайтай, шүшэгэр нариихан хургануудтай, жараад наһанай ехэрхүү янзын үбгэн шэб шэнэ һэеы гэрэй хойморто сайлажа нууна. Гэрэйнэ хэхэтэй байһан хаяа доогуур ороһон шэмэрүүн халхин тэрэнэй сэлэстэй үбсүүе һэрюусүүлнэ.

Шиираг улаан шарайтай, боро шэршүү дэгэлтэй, түриинь шамаруулжа үмдэжэрхиһэн сабхи гуталтай, нилээдгүй хүдэр янзын залуу хүбүүн гэртэ орожо ерээд:

- Эсэгэ, намайе үбһэшэнөө эрьсэжэ ерээ гэжэ бү ханагты. Табхайн Дугарайда хүрэжэ, удаан болошооб, - гэжэ омогорхоһон янзатай хэлэнэ.

- Гомбо, Дугарай урдуур хойгуур гүйхэдэш, үнэндөө дурагүй бэшэб. Тэрэ шүдхэршни юу хэжэ байна? - гэжэ үбгэжөөл энгүүрхүүгээр асууна.

- Шэнэ буунуудые асараад байна. Урагшаа ябажа ерээ юм ха, - гэжэ Гомбо хэлээд, үнгэрэгшэ хүни түхэрээн Табтаанайе дууһан зайһандаа, нойроо бариха аргагүй, газар дээгүүр дэбдэстэй олбогууд дээрэ хэбтээд, хурхиршаба.

Тохото шүшэгэр нарииханууд аад, үе бүхэндөө булсуутай болоһон модохир хургануудаараа духынгаа абар-табар үһые хэды хэды эльбээд, хүбүүндээ дураа гутаһан янзатай:

- Энэ шүдхэр зайжа зуража халахаа болибо, яаха болообиб, - гэхэтэйнэ хамта, газааһаа ногоон торгон гадартай тэрлиг доогуураа оодон шара хэлмэ хоёрые зүүжэрхиһэн, хэрмэн маряатай, дэрхэгэр шэхэтэй, өөдөө бодошоһон үрзэгэр шара үһэтэй, нахалаа хюһаһан, шэрүүн харасатай, шара шарайтай, нилээд хүйтэн шанартай хүн орожо ерээд, бурханда ёһын тэдыдэ мүргэжэ, адис абаад, Тохотые халта мэндэшлэн нууха зуураа:

- За, староста, зун дунда һэеы гэртэ нуухадаа яабаш? - гэхэдэнь, Тохотын үһэтэ тархинь үрзэгэд гэжэ, «намайе ши гэхэдээ, хиирээ гүш?» - гэжэрхин алдаад, бээс арай шамай барижа:

- Бээм муушаг, - гэнэ.

- Шэг шарайешни харахадаа, намда дураа гутаж байхыешни мэдэнэб. Хэдышые ойгоо гутаа наа, тэсэжэ үзэхэ болобо гээшэш, - гээд Табхайн Дугар галифетэй үмдэнэйнгөө хармаанһаа алтан бэшэгтэ манжуур сигаретэ гаргажа, хэнгэргүй амандаа зуугаад, Тохотын урдаһаа хараншыегүй тамхилшаба.

Тохото өөрөө тамхиншашые наа, хүнэй татаһан тамхинай утаанда тэсэдэггүй заншалтай байгаа. Мүнөө Дугарай урдаһаа юушые дуугарха аргагүй, нэгэ улайжа, нэгэ сайжа нууха зуураа «энэ эгээ яаһандаа иимэ хэнгэргүй болоод ерээ гээшэб»? гэжэ сэдхэнэ. Табхайн Дугарай урдаһаа Тохотын хэлэхэ үгээ оложо ядан байхадань, хүлһэ уһан болошоһон Дамба үбгэн үүдээр бултайжа, арадаа ябаһан Тамжад хүгшэндөө «бай саашаа» гээд, гансаараа орожо, хутагаа буулгаад, бурханда яаралгүйхэн мүргэжэ, адис абаад, Тохотодо дохижо;

- Ноён зайһан, - гээд, үгэдөө хахажа, - ноён староста, та намайе ерэ гүүлээ хэн гүт? - гэжэ һураба.

- Үгы, шамайе юундэ дуудаха хэнбиб, - гэжэ Тохото гайхангыар хэлэнэ.

- Таниие дуудаа гээл даа. Хэнэй бэлэй даа, доодо хотоной залуу хүбүүн тиигэжэ хэлээл. Халаг, үбһэн тээшээ талииха юм аад, - гэжэ Дамбын гэмэрхэтэй адли, Табхайн Дугар гансата шэг шарайгаа хобхо татажа:

- Старостые дуудуулна гэжэ би хэлэ гээ һэм, - гээд, тэрлигэйнгээ хормойе хэхээд орхиходонь, дороһоонь һэлмэ сэрбэгэд гэжэ, Дамба ара тээшээ сухарина:

- Зай, һайн даа, ноёд, - гэнэ.

- Хойто хотонһоо даб дээрэ арбан шэлдэг моридые хүсэд һайн эмээл хазаартайгаар татаха гэжэ шиидэб. Үглөө үглөөгүүр эндэ байлгаха ёһотойш... һайн моридые гэнэб... - гээд, Дугар ямаршые саарһа хараһан юмгүй, тиимэ айлай тиимэ зүһэтэй моридые татаха гэжэ сээжээр хэлэхэ зуураа, эгээл һүүлдэнь - ши өөрынгөө Халзаниие, - гэжэрхибэ.

«Халаг» гэжэ ханаашые наа, Дамба юушые хэлэнгүй, толгойгоо дохёод, хутагаа бүһэндөө хабшуулаад, малгайгаа гар соогоо буршытарнь адхажа, гэдэргээ хара хараһаар, газашаа гарахаа шэглэбэ.

- Эшэгэн шэнгээр шамайе шарууһалхаб! Намайе саанаһаа эшэ үндэһэгүй гэжэ бү һана. Моридоо хожомдуулахгүйгөө мэдээрэй. Яба саашаа, - гээд, Табхайн Дугар Тохото худар эрьсэлдэшэб. Дамба ехээр айһандаа: «Хайрлагты, тиихэ бээб даа», - гэжэ үг-маг гэхээр аалихан гаража ошобо.

«Энэшни хүйхэр болоо байна. Мэнэ һая хаарта хэжэ, намда дохижо ябагша һэмнай», - гэжэ Тохото сэдхэнэ. Зүгөөр зангаа мэдүүлхэгүйе оролдон, - ноён Табхайнхи, тамни моридоор яахатнайб? - гэбэ.

Нэгэндэ, би Табхайнхи бэшэ, Табхаев гээшэб? Хоёрто, ямар хэрэгээр моридые татааһи гэнэ гүш? Бари энэ бэшэлгэ. Унша! - гээд, ород бэшэгтэй, бүргэд тамгатай саарһа харбайжа, - ши танихагүй ха юмши. Энэшни намда амгалан байдал тогтоохын тулада дружина татаха эрхэ олгоһон захиралта гээшэ, - гээд, Табхайн Дугар ехэл бардамаар тамхилна.

- Хэнхээ узууртай бэшэлгэ гээшэб? Атаман ноёнһоо гү? - гэжэ Tohoto Дугарһаа нилээд жэхыжэшье байгаа хаа, «уһа амитай» туладаа, тогтон торонгүй хураад лэ байна.

- Тээд бэшэ хэнхээ аабза гээбши, атаман ноёнһоо лаб наагуур бэшэ юм бээ, - гэнэ Дугар.

- Ямар зониие татаха юмта?

Татаха зоноо тухайлха байхаб. Нэгэ помощнигни энэ хурхиржа хэбтэнэ, - гээд, Дугар олбог дээрэ унтаж хэбтэһэн Гомбые дала мүрһөөнь угзараад бодхооно.

Tohoto ара тээшээ унан алдаба. «Сэрэгэй арын таталгаһаа аршалаа хэм, тээд энэшни Дугарай гарта орохонь гү» гэжэ хүбүүн тухайдаа бодохо мүртөө:

- Ноён Дугар, энэтнай сэрэгэй хургуулигүй хүн лэ, - гээдхинэ.

- Хёрхо нюдэтэй, шэшэрдэггүй гартай хаа, хүрөөд үлэхэ гээшэ, - гээд, Дугар тэрлиг доогуураа үргэлөөд ябаһан буугаа Гомбодо үгөөд, үгэшье хэлэнгүй, гараадхиба.

- Һүү, мори! - гээд, Tohoto үлэшэбэ.

Гомбо нилээд хүхюүтэй, һэрд гэжэ газаашаа гараад. Дугарай мориной уяае тайлана, Дугар Гомбын мяхалиг балсагар мүр дээрэнь гараа табижа:

- Бидэнэр хаанай түлөө тэмсэхэбди, - атаман Семеновтой ябаа сагтаа хосорхогүйбди. Үдэшэлэн миниидээ ошоорой, - гэжэ хэлэжэрхөөд, Дугар ехэ хүнгэхэнөөр мориндоо мордоод, дүрөө дээрээ зогсоод, Үндэр Бороёо соёруулһаар баруулшаба.

Тэрэнэй далда орохотойнь хамта, Tohoto газаашаа гаража, гэрэйнгээ хорёо соохи зүлгэ ногоон дээрэ дабшалан хуугаад, үгээ үргэлжэлнэ:

- Энэ шүдхэр, - гэжэ Дугарай хойноһоо хараад, - үшөө үхибүүн шахуун ябахандаа, Үндэр Гэлэнэйнгээ айлда мартаһан шооё асархаа Мүнхэ байбайнда ошоод, хүнтэй боосоо хэжэ, арба сагаанай түлөө хара болдогоор үерлэн байһан Бууралай голые тамаруулжа гарахадань, Мүнхэ баабай тэрэнэй хойноһоонь заажа: «Ганса мүнгэнэй хойноһоо галзуурһан заание зайдалжа хосорхо хүн» гэхэн юм. Дан хазагай хэлээгүй ха. Би энэнэй урагшатай ябаханда, саагуураа дуратай агшаб, - гэжэ хүбүүндээ хэлээд, удаань хуулгамаршан эхэнэрээрээ сай асаруулжа, замбаатайгаар холижо уужа хуухандаа, - тиихэдэ эрьюу шүдхэр ябаһан юумэл даа. Хожомын Шэтын город хургуулида орохоо мордохо гэжэ байхадань, үнөөхи Жүгдэр баабай тэнэжэ ябаһаар, Дугарай эсэгэтэйн уулзажа, «нэнэнэйш тархида яашье үзэг орохогүй» гэхэн юм гээ. Тээд хайшан гээд урдуур хойгуур отор шобтор гүйлгэнэ гээшэб, - гэбэ.

- Зэргэтэйл хүн гээшэ, - гэжэ Гомбо Дугарые магтан, мэнэ һая тэрэнэй үгэһэн буугай ялагар шарахан будагтай хүрзые хамсыгаараа аршан, - Гутанда болоһон урилдаанда Тогтохын Ешэтэй боосоо сохилдожо, тэрээндээ боосоогоо алдаад, Дугар мүнгөө бухахаа һанаба ха. Тиихэдэнь тэдэниие хаража байһан Пунсок, яагааб даа Должод хүгшэнэй хүбүүн, Дугарые бүхэд баряад, мүнгыень Ешэдэ

абажа үгөө хэн ха. Дугар сүхалала хүрэхэндөө Пунсогыг занаж, толгойншни үһыг хуухалхаб гэж хэн ха. Мүнөө үнөөрөөшье хуухалжа боломоор болоод ерээ ха. Саахануур лэ холбоотой хэбэртэй, - гэнэ.

- Энэ шүдхэрыешни хаарташан бүхэнэй малые зүһэ зүһөөрнь мэдээд ябадаг гэнэл. Хаарташанда мүнгэ урьһалхадаа, миил «харахан зүһэтэй, төө эбэртэй хашарагташни тэдые үгэнэб» гэжэ мүнгэ үгөөд, үглөөдэрын тэрэ хашарагыень мал сооһоонь сэб сэхэ туугаад арилшадаг юм гэлсэнэл. Табхай гээшэшни намһаа зөөритэй бэшэ хэн, энэшни большевигүүд тээшэ байһан зоной мал зөөриень тонолсожо, гансата баян болоо юм. Ганса моридоорньшье бодоходо, хоёр гүйгөөшэтэй болоол. Дугар урагшаа тэрьедэхэдээ, хаа хаанагүй ото ябаа юм аабза. Мүнөө дахижа ерээд байхадаа, үнөөрөөл галзуурһан зааниие зайдалха ханаатайл ха, хаагуураа харгылна гээшэб! Болоо, болоо, ябажа байг. Хаан бурханайл түлөө ябаал ёһотой. Улаантан, большевигүүдые хүнөөхэ гэжэ мори хара татаһан байха, - гээд, Тохото мэхэтэйгээр энээнэ.

Үдэшын наран горитойхон тонгойжо, баруун хадын оройдо урга туламаар болоол, зөөлэхэн зохид элшээр наадана. Гэрэй һүүдэрнүүд улам ехэ боложо, Тохотын һууһан газарта хүрэнэ, үбгэн даараһан хэбэртэй дала мүрөө хабшаад, нүхэндөө ороһон үрхэ мэтэ, һэеы гэр уруугаа шургана. Гомбо эдээлжэ байһан мориёо эмээллэжэ, Дугарай үгэнэн бууе хүрзөөрнь дээшэнь үргэлөөд, мордобо.

IV

Табхайн Дугар Гомбын хүрэжэ ерэхые хүлээжэ байгаад, тэрэниие гэртээ оруулжа, хоёр аяга архи уулгаад, нилээдгүй бадарган янзатайгаар һамгандаа мориёо эмээллүүлжэ, тэрлиг дээгүүрээ хүрмэ үмдөөд, һамганайнгаа «хайшалхатнайб» гэхээр байтарынь, үгэ дуугарангүй мордошобо.

Газаа хүсэд һайса харанхы болоод байгаа. Зүүн хойшо, харанхы хадын боори уруу, нохойн дарьялдаха, моридой түбэрхэ, архиншадай дуулалдаха соностоно.

Дугар моринойнгоо жолоое шанга адхаад, аман соогоо гүбэр-шэбэр гэжэ, Гомбые огто хэрэглэнгүй ябана.

Гомбо Дугар хоёрой морид горхо гаралгандаа бэе бээдээ дүтэлжэ, дүрөөнүүдын хабирсалдана. Дугар мориёо ташуурдан, амыень залажа:

- Һэргэлэн ябаха зон гээшэбди. Гэнтэ Пунсок мэтын шолдоонуудта мухариса буудуулжа болохобди, - гэнэ.

- Пунсок бидэ хоёрой буудалган бараг юм бэээ, - гээд, Гомбо Дугарай хэлэнэн үгэнүүдһээ зэбүүрхэнэнээ мэдүүлхэгүйе хүсэжэ, - Пунсогһоо бидэ айлтай гү, али манһаа Пунсок айлтай гү, иигээд ябахадамнай? - гэбэ.

Дугар аниргүй болошобо. Гомбо тэрэнэйнгээ дурыень гутаажархиба гүб гэжэ айһандаа мүн лэ хэлээ хатана. Гол хүндынүүдые үгсэжэ, уруудажа, харгытай, харгыгүй газараар тэнэжэ ябаһанайнгаа һүүлээр, бүри үүр хираалхы урдахана

эдэнэр Дамбатан хотон хүрэжэ, Должод хүгшэнэй хархигархан модон гэрэй үүдэнэйн шэбхые хүгнэ татан, гэртэнь оробо. Должод хүгшэн арай шамай дэглээ хамсылан:

- Үхибүүдни, хайрлыт! - гэнэ.

Табхайн Дугар тэрэ хүгшэниие мухалай тээшэнь хашажа, үгээ огто хубилгангүй, шэмэрүүн хүйтөөр:

- Пунсогшни хайшалааб? - гэжэ асууна.

- Үбһэндэ орохоо Ара ороо һэмнэй, - гэнэ.

- Худалаар, хүгшэн, бү хэлэ! Дульдаргын партизануудаар арилаа бэшэ аал? - гээд, Дугар гансата аялгаа нялуун болгожо, хоротой гэгшээр үргэлжэлнэ. - Хүгшэн, тэрэнэйшни монсогор толгойень хуухалхаб гэжэ үнинэй үгсэ үгэһэн хүм. Минии урагшаа ошоһон хойно зөөриемни тоножо, большевигүүдтэ үгэһэн байна.

Энэ үедэ Дугар ноён анха түрүүн Ага нютагта советскэ засагай тогтоһые, Улаан Сэрэгэй хүрэжэ ерэһые, арад зоной тэдэниие, угтаһан, хүндэлһые, тэдэнтэй хамта нютагайнгаа ноёдые, ород түшэмэлые намналсаһыень, сагаан гвардеецүүдэй ашаар өөрөө тэрбелжэ гараһанаа, Семеновой отрядта ороһоноо удаа удаалуулан һанана...

Энээниие юундэ мүнөө, энэ холтоһон хушалтын забһараарнь мүшэтэ тэнгэрийн харагдажа байдаг гэр соо һанаха болооб гэхэдэ, энэ гэрэй эзэн эхэнэрэй, мүнөө урдань шэшэргэнэжэ байһан Должод хүгшэнэй хүбүүн соведүүдэй тогтоһон түрүүшын үдэрнүүдэй нэгэндэ Дугарые барижа, большевигүүдтэ тушааха гэжэ оролдолго хэһэн байгаа. Тээд Дугар Үндэр Гэлэнэйнгээ бурханай сүмэ соо орожо, сагаан гвардеецүүдэй ерэхые хүлээһэн байгаа.

Дугар тэһэрхэ болотороо үлээгдэһэн тарган гүүнэй сууха шэнги, шара улаан болошоод байтараа, гэнтэ ирбагад гээд, хүгшэнэй бахалуурые бажуужа:

- Шонын гүлгэ түрэһэн зэгэгшэн. Дахин улаантантнай ерэжэ, таанадые баярлуулхагүй, минии гар соот!.. Үглөөгүүр үнээдээ бэлшээридэ бү гаргаарай, тэдэшни дружинын хоол болохо. Дамба үбгэн тэдэниешни манайхин хотон намнажа абаашаха, - гээд, гэрэйн үүдые түлээнэй хүхөөр һанги хүрэтэрын сохижо, сүйһөөнь хүгнэ татан абажа, тала худар хаяжархёод, манаатай гал дээрэнь хүнэгөөр дүүрэн уһа адхажа, гэрээр дүүрэн бурма үнэхэ бурьялуулаад, ехэл һанаагаа амарһан янзатай, Гомботой дахасалдан гаража, Дамбын үүдые түергэжэ: «Должод хүгшэнэй үнээдые таталгын моридтой хамта манайда абаашахаш!» гэһэн захиралта үгөөд, мордобо. Дамба уры дуры духаяа маажаһаар, бурханаа дурдаһаар үлэбэ.

«Энэ Пунсок гээшэ Дугарта байжа үгэхэгүй баһал хатуу эрэ байха даа» гэжэ һанахадаа, Гомбын нюрга уруунь хүйтэ даажа, баахан зэргэ зэбүүрһэн хиидүү аялгатайгаар:

- Дружинатнай хэзээ татагдаха юм? - гэнэ?

- Хүлээжэ бү яда, - гэжэ Дугар Гомбодо харюусаба. Энээнэй хойно хоёр хоноод

байхада, Табхайн Дугар Хондойн хургуули дээрэ арба-хорин хүбүүдые суглуулжа, Агаһаа ябаһан бүлэг отрядтай ниилээд, Дульдаргын хууриние шэглээд мордобо.

XX

Шодонтон хотондо Нимын хүрэхэдэ, байрадань хүршэнэрын сугларшоод, тэрээнтэй хөөрэлдэхөө хүлэжэ байбад. Нимын байһан аилай гэрэй эзэн - Галданхай гэжэ ехэ хайн ханаатай үбгэн Нимын моридто үбһэ үгэлсэжэ ябахадаа:

- Нима, шинии ерэхэнһээ хойшо манайда ерэдэг зүргэ харгы үргэн болошоол, - гээд, энеэнэ.

Нима гэртэ ороод, эдеэлжэ эхилбэ. Хүршэнэрын тэрээнһээ элдэбын асуудалнуудые хурана.

- Минскын тэндэ шамаяа алдажархёобди гэлдэжэ хүбүүд ерээ һэн лэ.

- Хаагуур ябаа гээшэбши?

- Улаантан тухайда юумэ дуулдана гү? - гэхэ зэргын асуудалнууд Нимада зүг бүхэнһөө удаа удаалуулан соностоно.

Нима яаралгүйхэн бултандань ойлгосотой зохидоор харюусахые оролдоно. Нима хүнүүдээр хөөрэлдэхэдөө, анханай абьяастай байхаһаа гадна, Улаан Гвардин зэргэдэ ябахадаа, арад зонтой большевигүүдэй хөөрэлдэхые үзэдэг байгаа. Тиимэһээ тэдээн шэнги ойлгосотойгоор хөөрэхые хүсэнэ.

Нима үнэхөөрөө, Минск шадар ябахадаа, чиновнигуудай хардалгада ороод, гэмгүй аад, сохюулха болоһон нүхэдөө үмөөржэ десятнигаа зэмэлээд, хэндэшыэ мэдэгдэхгүйгөөр түрмэдэ хаалгажархиһан аад, революциин урда тээхэнэ тэндэһээ зугадажа, нэгэ ехэ городто октябрьска митингнүүдтэ хабаадалсажа, тэндэһээ Улаан Гвардин зэргэдэ орожо ошоһон байгаа. Нима тэрэ үдэрһөө хойшо ородой большевигүүдээр нүхэсэжэ, революциин туг доро дайсадтай тэмсэжэ ороһон байна. Мүн баһа Лазогой команда доро Иркутскда революционнотулалдаануудта хабаадалсаһан байгаа.

Һүүлээрнь Забайкальска фронт дээрэ ябалсаба. Семеновой 1918 оной хабарай добтолгыэ эсэргүүсэн, Манжуур хүрэтэр ошолсожо, Ононой эрьедэхи тулалдаанда Табхайн Дугартай дайралдаһан байгаа. Зүгөөр Дугарай алуулхаһаа айгаад тэрьедэһэн тулада тэрэниие танингүй байшоо.

Һүүлээрнь Чехословацка булалгаашадай түрилгэ доро Лазогой Партизанска армиин зүүлэжэ ошоходо, Нима арадай дунда агитационно хүдэлмэри ябуулха, партизануудтай барисаа хэхэ даабари абажа, түрэхэн нютагтаа эльгээгдэһэн байгаа.

Нима нютагаа ерэхэн саһаа хойшо үетэн танил нүхэдөөрөө, үбгэд хүгшэдөөр хөөрэлдэдэг, тэдэнэй ханал бодол тухай асуужа мэдэдэг байба. Удангүй Семенов болон Табхайн Дугар мэтын дээрмэдэгшэд арадай революционнот хусэндэ дарагдаха. Советскэ засаг хөөргөө тогтохо, үгытэй, дунда шадалтан эрхэ зэргээс эдлэхэ, тэдэнэй жаргаха сэнгэхэ саг ерэхэ гэжэ лаб найдалтайгаар хөөрэдэг байна.

Балжина - заахан хуурин. Тэрэ хуурин хадаа ганса ута үйлсын хоёр хажуугаар зурыһан набтар зааханууд аад, мүлхэндэ баригдашоод, үдэрэй наранда шарагдахадаа, уурал һабһажа байдаг гэрнүүдхээ бүридэдэг. Энэ хууринай хойто таладань хасуури модотой үндэр уула оршоно. Урдуурнь саһанда дарагдашаһан зурагар талмай хунана. Энэ талмайн тэг дундуур станци Дарһан Монголой хилэ дээрэхи Мангут гэжэ хуурин хоёрые холбоһон хонхор ёнхор болошоһон үргэн ута харгы хунана. Энэ харгын хойто хажууда, Балжинын хууринай баруун урда тээ, нилээд томошог нуур оршодог. Энэ нуурые Балжинын сагаан нуур гэжэ нэрлэдэг. Үльгэртэ хэлсэдэг ёһоор, энэ нуурай эрьедэ Балжин хатан өөрынгөө хүхые таһа отолжо: «Хүн амитаниие ундалуулжа байгаарай», - гээд, энэ нуур уруу хаяжархиһан юм гэдэг. Энэ нуурай уһан, ямар нэгэн даһанай зүйлтэй байһан туладаа сайбар үнгөөр харагадаг. Иимэһэнь үбгэд хүгшэд энэ нуурые заажа: «Хөөрхы, Балжин хатанай хүхэнэй хүнһөө иимэ үнгэтэй болоо юм. Уһаниинь үлэмжэ амтатай», - гэлсэдэг юм.

Балжинын хуурин энэ нуурай нэрээр нэршэһэн байна.

Нима ямаан самсынгаа хормойе шуужархёод, Балжинын үйлсөөр хойшоо алхалжа ябатараа, гэнтэ Пунсогые халта хаража, тэрээн худар даб гэбэ. Пунсок Нимаһаа гансата халба хүрэжэ, солоомо хушалтатай сарайн саагуур ороод, үгы болошобо.

Нима гүйхэ тооной тэрэ сарайн саада хажууда гаража, орбогор заахан гэртэй айлые шэглээд: «Эндэхээ бэшэ орохо газарынь үгы, заал хаа эндэ байгаа ёһотой», - гээд, хоёр заахан сонхонуудһаан уурал һабһажа, сэн бун болошоод байһан гэртэ орожо ерэбэ. Хушалтагүй модон столой хажууда саб сагаан һахалтай ород үбгэн хүлэршэтэрөө сайлажа хууба. Тэрэ үбгэн Нимада хандажа:

- Тала, наашаа хуу, сайлая! - гээд, шабараар хэһэн лонхо стаканда шара сай аягалжа, нимһал туранхай шарайтай хүгшэндөө даамай зандаруу аялгаар:

- Хүгшэн, нүүрһэ самовартаа хэл даа, - гэнэ.

Нима тэрэ үбгэндэ һайниие хэлээд, гэр соогуурнь нэгэ юумэ бэдэрһэн хэбэртэй, иишэ тиишээ харасагаагаад:

- Эндэтнай арһан дэгэлтэй буряад хүн ороогүй гү? - гэжэ һурана.

- Үгы! Үгы! - гэлдэжэ, үбгэн хүгшэн хоёр бэе бээ харалсаншьегүй харюусанад.

Нима гүйжэ гараад, гэрэйн зүүн урда тээ орбойходожо байһан хара бани хүрэтэр гүйжэ ябахадаа: «Халаг, Пунсок намайе мэдэнэгүй даа. Мүнөө уулзажа шадангүй, тэрэниие алдаа хаа, хамаг хүдэлмэримни хойшолхонь» гэжэ ябууд һанахадаа, ямар нэгэ хүсэ ороһондол, хара баниин үүдые ябууд дундаа татажархина. Пунсок хара тортог болошоһон томо гэгшын шулуу далайжархёод, Нимын урдаһаа хүрэжэ ерэнэ. Арадахи үүдэниинь нээгдэжэ, мэнэ һаяхан Нимые сай уугты гэжэ уряаша үбгэн хуһан эшэтэй томо салир барижархёод, богоһо хоорондо зогсожо байба. Нима хүлзэшоод байһан хоёр бүхын хоорондо ороһондол, хүндэ байдалда

ороошые хаа, Пунсок гансаараа бэшэ, тэрэнэй хэрэгые хубаалдаха олон нүхэдтэй юм байна гэжэ бодоходоо, зосоонь айхабтар омогорхолтой боложо:

- Пунсок! Шамайе би мэдэнэб. Табхайн Дугарай шинии юумыешни тоорголһыень, шамайе алахаяа бэдэрһыень - бултыень мэдэнэб, - гээд, арадаа салир далайгаад байһан үбгэн тээшэ эрьен: - Та Пунсогой түлөө намайе алахаар бэлэн байгаа хадаа мүн лэ муу бэшэ хүн байгаа ёһотойт. Та хоёртой хөөрэлдэхэ ханаатайб. Пунсог хая шулуугаа, та үбгэжөөл, салираа орхигты! Үүдээ хаагты, хөөрэлдэе, - гээд, богоһоо хандайлаад хуушана. Пунсок үбгэжөөл хоёр урда урдаһаа харалсаһаар барижа байһан юумэдээ газарта табижа, һэжэглэһэншые хэбэртэйгээр Нимые шэргэнэд.

- Бидэнтэй хөөрэлдэхэ хэрэгтэйб гэнэ гүш? - гэжэ Пунсок мүнөө хүрэтэр юушые дуугарангүй байһанаа, нилээд шэмэрүүнээр асууна.

- Хөөрэлдэхэ хэрэгтэйб. Магад, намайе этигэнгүй байжа болохот. Тээд би таанадта нэгэ хэрэгэй түлөө ерээ хүм, - гээд, Нима хирбэгэр хара хахалаа эмирээд, мэхэгүйгөөр мийһэжэ, - би таанадта ерээб. Петровые намда олгожо үгэгты! - гэжэ ехэ батаар хэлэбэ...

XXIV

...Үдэрэй наран нилээд дээрэхэн гаража, халхи бордоһон намдажа, хүхэ буурал ямаанай хөөбэр мэтэ үүлэд садатараа эдеэлжэрхёод, бэлшэжэ ябаһан хүрэг малдал, аалихан урагшаа зөөнэ. Тэрэнэй забһараар һамбаашалан, хүргүйхэн үбэлэй наран бултагашана. Эгээл үүлэнэй забһараар бултагашаһан наран мэтэ оодон богонихон аад, удаа дараа таһалдалгүй һубарижа ябаһан адаалхай хүндүүлхэй бодол хүбүүнэй сээжэдэ ухарин тэхэрин байба. Энэнь үнөөхи тэрэниие хүндэ бэрхээр ханаа алдуулдаг Сэсэгмаа тухай бодол бэлэй.

«Тэрэниие хараһан хүндэ ямар һайн һэм. - гэжэ Дэлгэр бодоно. - Хүнэһэндэ гэжэ шалтуулан ябашаха юм байна».

Дэлгэр үдэ үнгэрһэн хойно адуугаа захадажа, хараатай болгоод, нүхэртөө ошоно. Тэрэнь дүтын айлһаа урьһанай мяха асаржа, шүлэ шанажархёод, өөдөө хаража тарайшоод, хурхиржа хэбтэбэ. Дэлгэр арай шамай Базараа бодхоожо, тэниижэ, маһайжа, эдеэлжэ хуухадаа, ехэ болгоомжотойгоор:

- Нэгэмнай хүнэһэндэ ошожо ерэхэ болохонь ха, - гээдхинэ.

Базар хара хөө болошоһон уралаа галда хёрбоһолуулшаһан туруугаараа аршажа:

- Бишни мүнөө ябажа ерэхэм даа. Шимни танилтай юутэйгээрээ Сагаалганаар ошоорой, - гээд, нэрэ һурагүй түхээржэ эхилбэ.

Дэлгэр арсабагүй. Базарайнгаа тон лэ ябаха дээрэнь сэргын хажууда ошожо:

- Сэсэгмаае хараад ерээрэй. Олон табан үлүү бүлүү үгэ бү шашаарай, - гэнэ.

Базарай Табтаанай хүрэхэдэнь, айл хотоор «Сэсэгмаае Тһототон эрээ»

гэлсэһэн суу хунхаг таража байба. Тэрэ Тоһототоной хадаг табиһыень лаблан дуулахадаа, Дэлгэртээ хара буужа, үглөө үглөөгүүрнь Дамбатан хотон гараба.

Дамбын газаа Базарай хүрэжэ ерэхэдэнь, Сэсэгмаа малдаа үбһэ үрижэ дүүргээд, хуһамагай үүдэ түшөөд, гажарһан янзатай зогсожо байба. Газаа хэдышые хүйтэн байгаа хаань, басаган огто даараагүй хэбэртэй. Наяхан мандажа байһан наранай туяа хойто хадын торгон оройдо тудажа, яаралгүйхэн доошоо холжорон буухадаа, Сэсэгмаада тудана. Саб сагаан хурьган малгайн сэнтэнги шэхэбшын дундаһаа Сэсэгмаагай тунга сагаахан нюурын, тодо харахан нюдэдын урда мэтэ элээр харагдана.

- Мэндээ, Сэсэгмаа! - гэжэ хадамнуулжа байһан тухайдань юушые дуулаагүй хэбэртэй Базар мэндэшлэнэ.

Сэсэгмаа улагад гээд, танижа ядаһан янзатай Базарые хараадхиба. Жаахан хээр моритой хүрхэгэр хүдэһэн дэгэл дээгүүрээ хониной ноохон шарфаар боохон, ехэ залаатай хархагар малгай үмдэһэн хүн эмээл дээрээ лаб хуугаад, нилээд хүхюу янзатай хархайжа байба.

- Мэндэ, Базар! - гэжэ удаан болоһон хойно басаган харюусаад, - манайда буугыт. Хэзээ ерээбта? - гэжэ огто хитэһэн янзагүй хэлэнэ.

- Уржадэр гараа хүм. Хайнууд байна гүт? - гэж томоотойгоор хураад, Базар моринһоо буужа, бээлэйтэй гараараа моринойнгоо сэнтэнги уусые эльбэжэ, Сэсэгмаа худар дүүрэн харасаа шэглүүлжэ, Базарай баруун хасартаа хорьботой, үргэн шамбай нюурын, жаахан нидхэ дороһоо гилэлзэжэ байһан хурдан хара нюдэдын, урихан, улаахан уралын бэеын дүрсэ түхэлдэ тааруугаар харагдана.

Базар Дамбын нэеы гэртэ орожо, Рэгзэдэй халааһан аарса уужа хуухадаа:

- Рэгзэд, яагаа сулалтай аарсатайбши! - гэжэ Рэгзэд Сэсэгмаа хоёрые энеэлгээд, тугаарай хураха гээд, халажа ядан байһан асуудалаа зүрхэлжэ, зүрхэлжэ хураба.

Тэрэ асуудалын Базарай ара үбэр тээшэнь олон удаа эрыюулжэ үзэһэн «хэзээ түрэ дээрэшни зугаалхабиди?» гэхэн удхатай байба.

Сэсэгмаа улайһаншые, сайһаншые юмгүй.

- Яатараа хүлэжэ ядаабыши? - гэнэ. Хүлээгдээгүй эрид үгэдэ хамараа сохигдоһон Базар торон тогтон алдаһанаа мэдүүлхэгүй гэжэ:

- Хүлэжэшые ядаа бэшэб даа, басагад, бэрээд, - гэбэ.

- Мэдэхэгүй даа. Өөрөө хаагуур харайлгаха ханаатайбта, - гэжэ Сэсэгмаа бүри шангарна.

- Бүшые мэдээл даа. Нүхэрни юун гэхэ юм, - гээд, Базар мийэд гэжэ, - нүхэр гэхэһээ, нүхэрһөө мэндые дамжуулха захяатай хүн нэм, - гэжэ одоошые Сэсэгмаае торгохом сохом гэхэндэл хэлэбэ.

Тээд Сэсэгмаа бэлэн хямда торохоор бэшээр:

- Нүхэр, нүхэд гэнхаар, тэрэнээ наашань эльгэхээ яагаабыши? Наадана бэшэ, үнэхөөрөө хэлэнэб, - гээд, Сэсэгмаа одоошые эшэһэн хэбэртэй туруугаараа нюураа далдалаад, гүйжэ гараба.

- Энэшни үнэхөөрөө хэлэнэ, - гэжэ Рэгзэд дабтаба. - Дэлгэртэ хэлыш: хүлэжэ байнал...

...Моридто үбһэ үгэжэ, шабааһатай хуһамаг соогуур Рэгзэдэй томо томо тэбэри үбһэ үрижэ ябахадань, тэрэнэй шэхэндэ хазаарай ханхинаха дуулдажа, шүргын забһараар харахадань, хашаа хуһамаг хоёрой ниилэһэн буланда хайхан сабидар морин тархья ганхалзуулан, хазаараа химэлжэ байба. Тэрэнэй хажууда Рэгзэдтэ хайн танил болоһон ямаан дахаа харбалзуулан Дэлгэр зогсожо байба.

Дэлгэр нэгэшье сэдхэлээ хүдэлгэһэн янзагүй, Рэгзэдһээ юунэй боложо байһые дууһан хуража абаад:

- Хүнэй унтаһан хойно Сэсэгмаатай уулзуулжа шадаха гүш? - гэжэ асууба.

- Тэрэмнай юун гээшэб!.. - гэжэ Рэгзэд хүйтөөр хандана.

- Бү хатуурхыш даа. Бишье шамда нэгэ туһа хүргэжэ магадби.

- Хулээхээ залхуурхагүй гүш? - гэжэ бард байса Рэгзэд хурана: - Тиигээ хаа эндээ байгыш даа.

- Малгайн зэргэ үбһэ мориндом асаржа үгыш даа, - гэнэ Дэлгэр.

- Залхуутай гээшэтнай, - гээд, Рэгзэд урагшаа, хашаа уруу гулгиржа ороод, үбһэнэй хорёо сооһоо үбһэ асаржа шүргын буланда хаяжа үгэжэрхёод, аятайгаар ябашана.

Дэлгэр аниргүй үлэбэ. Тэрэнэй аяшарһан мориниинь хяаг үбһэ тамшаархажа, ехэ амтатайгаар түбэрсэ жажална. Дэлгэр хазаарыень ханхинуулхагүй гэжэ сахаригһаань баряад байна. Тэнгэрийн уужамһаа Долоон үбгэд мийһэрэлдэжэ, хүбүүнэй тархи дээгүүр үлхэлдэн, мүнгэн хутагын үлгүүртэл унжалдана. Дэлгэр байра дээрээ газар дэбһэжэ, даараһан хүлөө дулаасуулна...

Дамбын орбогор харахан байшангай зүүн тээхи шара нэеы гэрһээ бушхажа байһан утаан, бага боло болоһоор, аалихан намдаба... Дэлгэр түшэгэнэжэ байһан зүрхээ номгодхохые оролдон, үбсүүгээ шанга тэбэрижэ, далай араар хүнэй бултайхые хүлэжэ ядан байна.

Нэгэ хэды болоод, Рэгзэд ерэжэ, адуулхайгаар алхалан, Дэлгэрые дахуулаад, гэр тээшээ ябаба.

Харанхы... Манаһан галда шатаһан үнэһэнһөө таагүй үнэр гутана. Дэлгэрэй орохотой хамта, Сэсэгмаа даарашаһан гараараа гарһаань хүтэлэн, галай баруугаар һунажа байһан годон шэрдэг дээрэ һуулгажа:

- Ши Дэлгэр мүн гүш? - гэжэ хурана.

- Таагыш даа: мүн гүб, али бэшэ гү?..

- Ерэнһнни хайн даа.

- Шамайе абаашахаа ерээб. Сэхыень хэлэнэб - гоёоһоной хэрэггүй - гэжэ Дэлгэр ханаһанаа хэлэнэ.

- Намһаа шалтагаалһан хэрэг бэшэ. Шинии мэдэхэ хэрэг болоо.

- Үнэнийн хэлэнэб. Абаашахам. Ходо сугтаа ябахабди. Шамайе гомдохохогүйб. Адуу манахабди, зөөри олохобди, үхибүүдтэй болохобди, - гэжэ Дэлгэр Сэсэгмаагайл ханадаг бодолые хэлэнэ...

XXVI

Дэлгэр Дамбатан хотонһоо этигэл найдал дүүрэн мордоходоо, энэ хүнээрээ Урда Табтаанай гүйлгэжэ ошохо гэжэ шийдэбэ. Тэрэнэй дүтын түрэл, тон хайса таниха хүнийн Нима байһан байгаа. Дэлгэр Нимые хамгыемни абаашалдажа үгыш гэхэ гэжэ ханаба. Зүгөөр тэрэнтэй үнийнэй уулзаагүй байһандаа, ямаршые зантай болошоод ерэхыень ойлгохогүй байжа, даб дээрээ юрэ хөөрэлдэхэ гэжэ бодобо. Дэлгэр Шодонтон хотон ерэхэ мүртөө, моринойнгоо эмээлшые абаһан юмгүй, мориёо халуудахашые гэжэ айһан юмгүй, уяатай зандань үбһэнэй түйрмэг хормойлон асаржа үгөөд, Нимында оробо. Хэдышые орой болоһон байгаа хаань, Нима унтаагүй, хамганиинь эдеэ хэжэ, гал нижагануулжа хууба.

Үглөө үдэшэнь нара орожо, харанхы болоод байхада, эдэнэр Ара Элеэ хүрэжэ, нэгэ танигдаагүй айлда буужа, Сэсэгмаада морхигор жааханууд туйба зүүлгэжэ, хамган болгоод, саашалба.

- Дахин намайе хэншые басаган болгохогүй, - гэжэ Сэсэгмаа хэлэбэ.

- Ши бидэ хоёрые хэншые халгахагүй, - гэжэ Дэлгэр Сэсэгмаагай үгые зүбшөөбэ.

Дэлгэр баярта эзэлэгдэхэндээ удаан гэгшэ аниргүй ябатараа, моринойнгоо хатарые аалидхан, баруун дүрөө дээрээ һүүжэлдэжэ, Сэсэгмаае гэтэн харана. Тэрэнь нэгэ гараараа жолоогоо бүхөөр адхаад, нүгөө гараараа ташуураа далгашуулжа, мориёо баалан ябаба. Моридойнь хүл доогуур хүр торто баригдаһан газар дайда хойшоо ходорно. Халхин аалихан хэбшээлнэ. Моридой һүүл, дэлһэн сахилна.

Иигэхээр ябатарнь, эдэнэй урда налшагар жаахан һэеы гэр бии боложо, Дэлгэр тэрэ гэрые заажа:

- Энээн соо байха гүш? - гэжэ һурана.

- Байхаб, шамтай сугтаа хаанашые байхадам хамаагүй, - гэбэ Сэсэгмаа.

*Даширабдан
Батожабай залуу
уран зохёолиодтой.*

*Шираб Нимбуев, Цырен Шагжсин «Байгал» журналай редакцияда.
Ахамад редактор Африкан Бальбуров*

II. 1950-1970 ОНУУДАЙ ПРОЗЫН (ТУУЖАЛАЛГЫН) ШЭЛЭГДЭМЭЛ ЗОХЁОЛНУУД ТУЙЛАГДАХАН АМЖАЛТА, ШЭНЭ ШЭНЖЭ

Уран зохёолой антологи бүридхэн согсолхо гээшэ ямаршые арадта үндэр дээрэ тоологдохо үйлэ хэрэг. Антологи соо уран зохёолой шэлэгдэмэл зохёолнууд ородог хадаа энэмнай уран хайханай, олониитын ухаан бодолой буйлуулан тодорүүлхан эрдэмэй шэнжэлэлгын, нарин ухаанай сэгнэлтын амжалта гэжэ тоолохо ёһотойбди. Уран зохёолой хүгжэлтөөр арадайнгаа гэгээрэлэй бүхэдэлхэйн соёлой шатада хүрэхэниие бидэ ойлгон тэмдэглэнэбди. Энэниие бидэ гүн ухаанай, сэдхэлэй баяр гэжэ шэлэгдэмэл зохёолнуудаа – антологи болоһон номоо уншаха бээбди. Арад зоной анхаран баярлаха хайхан ушар гэжэ тоолоё. Үндэһэн уран зохёолойнгоо хуби заяан тухай үнэн ехэ ханаагаа табиһан хүнүүдые дурдахаар: Буярадай арадай уран зохёолшо А.Л. Ангархаев, хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат Буянтуева Г.Ц.-Д. хоёр буярад уран зохёолые үндэһэн хэлэн дээрэнь антологи болгон согсолон бүридхэнэ. Түрүүшын боти «Буярад шүлэгэй далай» гэхэн шүлэгүүдэй ном 140 уран зохёолшодой зохёолнуудые, 15 уран зохёол шэнжэлэгшэдэй ажалнуудые, өөһэдын гэрэл зурагуудтай (фото дүрэтэй), ажабайдалайнь намтартай согсолон хэблээ [«Буярад шүлэгэй далай» (Буярадай гүрэнэй университет, Монгол шэнжэлэлгын түб, Республикын типографи, 2013. – 448 н.). Буярад хэлэ бэшэгыг хүгжөөхэ гэхэн Буярад Республикын гүрэнэй хараа түсэбөөр Антологи хэблэгдэжэ байна.

Энэ мүнөө маанадай урда Антологийн хоёрдох боти – буярад прозын (туужалагдаһан уран зохёолой) шэлэгдэмэл зохёолнууд: «Буярад уран зохёолой шэлэгдэмэл шэнхинээн».

1950-1970 онуудта буярад уран зохёол хүгжэлтынгөө үндэр шатада хүрэхэн юм, илангаяа прозо уран хайханайнгаа, удха шанарайнгаа талаар хүл дээрээ бата бэхээр гараа. Энэнэй гэршэ – буярад роман өөрынгөө үнэн нуури олоо: роман уран зохёолой хүгжэлтын шата элрхэйлдэг ха юм.

Романай жанрай эхин үндэһэн аман үгэһөө байгаа юм ааб даа, эрдэм бэшэгтэ хамжажа, уран зохёолой урасхалда абтажа байһан СССР-эй олон арадуудай харгы зам адлишуу һэн гэжэ олонхи уран зохёол шэнжэлэгшэд тэмдэглэдэг; хүсэ тэнхээгээ абажа хүгжэжэ эхилһэн уран зохёол ородой болон дэлхэйн алтан жасаһаа арга шадалын абаа, гүрэн түрэнүүдэй, хубилжа хэлгэжэ байһан оршом байдалай оньһые шэнжэлэн гуурһаяа хурсадхаа.

Энэ үеын буярад прозые Д.-Р. Батожабай, Ч. Цыдендамбаев, Ц. Жимбиев, А. Бальбууров, Н. Очиров болон бэшэшые уран зохёолшод үргэжэ, түлөөлжэ ябаа. Эдэнэр эдэбхитэйшые, бэлигтэйшые бэлэй, эрдэм ухаан шудалхынгаа хажуугаар, оронойнгоо эрхим бэрхэ зохёолшодоор нягта нарин холбоотой, нарин дулаан нүхэсэлтэй һэн. Энэ холбоон соогоо өөһэдынгөө зохёолшо нюур шарайгаа алдаагүй, арадайнгаа үндэһэн соёлой, мүргэл шүтөөнэй, гүн ухаанай, илангаяа

Зүүн зүгэй бодолой, нарин шугам табяагүй. Харин уран найханай шэнэ шата, арга шадал тогтоон табижа ябаа, энэнь буряад уран зохёолые баяжуулаа, сагай эрилтэдэ дүүрэн хүргөө юм. Буряад проза гүн ухаанай (философиин), уран найханай, уран үгын удха шанарые үргөө (создавались возможности более глубоких, философских подходов к изображению жизни, одновременно новые приемы поэтики, которые художественно формируют и обогащают прозу возможностями изображения, особенно в романистике – тематическими, структурно-образными, жанровыми).

Буддын шажанай гүнзэги ухаан бисалалгын, онсо нэгэ шанарай янзые Д-Р. Батожабайн, Ж. Тумуновай, Б. Мунгоновой, Н. Очировай зохёолнууд соо олонобди.

Эртэ сагһаа абажа ябаһан арадай үндэһэн соёлой, Буддын шажантай ерэнһэн мүргэл шүтөөнэй дүрим журамай янза буряад уран зохёол соо байхал ёһоороо байна; энэнь уран зохёолшын ухаагаараа ганса бэшэ, ууган урин сэдхэлээрээ, уран үгөөрөө зурагладаг болоһониинь манай хаража үзэжэ байһан сагай шэнжэ, шэнэ амжалтань болоно. Үйлын үри (карма) тухай тодохоноор хэлэгдэжэ эхилээ, тиихэдээ нүгэл буян хоёрые зохёолшод шэнээр тобшолоо; амиды ябахадаа үйлэдэһэн хэрэгэйнгээ түлөө ганса һэшхэлэйнгээ урда бэшэ, дээдын ехэ бурхадай урда харюусаха гэхэншые бодол хэлэгдэһэн байха. Сансарын хүрдэ (кругообращение, непрерывность, перерождения и перевоплощения и т.д.), хүниие тойроһон юрын ажабайдалай гайхамшагта, юрэл таагдахагүй удха тухай буряад прозодо туужалагдадаг болоһониинь хүгжэлтын нэгэ шата гэжэ тэмдэглэхэ ёһотойбди. Буддын хургаалһаа һабагшалһан уран аргуудые Д-Р. Батожабай «Төөригдэһэн хуби заяан» соогоо, арад зоной заншалнуудһаа үндэһэлэгдэһэн зурагуудые Б. Мунгонов «Харьялан урдаа Хёлгомнай» соогоо харуулаа. Энэ хадаа буряад уран зохёолой үндэһэн удхаяа үшөө гүнзэгырүүлжэ, уран найханайнгаа удхалагдаһан шадалые (обогащение и расширение формы народно-поэтического творчества, переосмысление (понимание) традиционных обычаев) хүсэндэнь хүргэжэ байһан үйлэ гээшэ.

Антологийн хоёрдохи хубида ороһон дээрэ нэрлэгдэһэн уран зохёолшодые саашань дурдабал, романуудые бэшэһэн («Хүнэй шарай», «Түхэрээн жэл») Ш-С. Бадлуев, («Паровоз хуугайлна», «Сэнхир хаданууд») Ж. Балданжабон, («Хун шубуун») Ц. Галанов, («Тайгын мүрэн Витим») Ц. Номтоев, («Заяанай зам») Балдан Санжин, Бидия Дандарон болоно.

Тэнгэри, газар болон байгаагийн хүсэндэ этигэһэн, шүтэһэн болбосоролые шэнэ үетэй тааруулха гээшэ уран зохёолшын бэлиг шадабариһаа юм ааб даа, маанадай үзэжэ байгаа үеын уран зохёолдо энэ шэнжэ шанар аржытар харагдана.

Талын нүүдэлшэн зоной ажабайдал хүнгэн бэшэ, хүн тиимэхэ өөрынгөө хүсэ шадалда найдан ябахал юм гэжэ үшөө Доржо Банзаров бэшэһэн байдаг.

Эндэ Н. Конрадай Зүүн зүгэй уран зохёолой хүгжэлтын шэглэлнүүд тухай хэлэһэниие ханая: урдань хүгжэнги уран зохёолгүй байһан арад романууд соогоо сэхэ дүтэ харгыгаар «шамдашаха» нэгэ ушартай (наверстывая упущенное

стяжением – синтезом, национальная литература пользуется элементами всех развитых форм романа – приключенческих, плутовских, исторических и т.д.).

1950-1970 онуудай прозо арадайнгаа ёһо заншалые, маяг заршамые, ухаан бодолойн, сэдхэлэйн онсо нэгэ шанарые харуулжа шадаа, түүхын ябасадахи хубитыень тодоруюлаа, Сибириин болон Холын Дорнодой (Дальний Восток) уран зохёолтой нэгэн долгииндо бүүбэйлэгдэн ябаа.

Энэ үсын буряад прозодо ород уран зохёолой нүлөөн доро хүгжэһэн юм. Ород уран зохёолой – А.С. Пушкинай, Л.Н. Толстойн, Ф.М. Достоевскиин, М. Горькиин – бэлиг, шадабариин дүтэрхыгөөр хажаалдаха ушар байгаагүй, өөрынхээрээ, арадайнгаа үндэһэн янзаар буйлуулжа, аргагүй шэнэ бүтээл зондоо хүргэхэ гэхэн ханал эрмэлзэлэ бүтээжэ, бэлүүлжэ шадаха болоод байгаа бэлэй.

Иигэжэ буряад уран зохёол соо ухаанай далда ехэ удха (метафорическая сущность) туужалагдажа эхилээ, уран зохёол соо тобойжо гараһан дүрэ зурагууд (конкретный художественный образ) гаража ерээ, энэнь зохёолнууд соо уран хайханаар туужалагдаһан хөөрөөн боложо тодорхойлогдоо (проза вышла на новый художественный уровень типологизации).

Энэ үсын буряад уран зохёолой үшөө нэгэ онсо шанар юун бэ гэхэдэ, рассказһаа эхилээд роман хүрэтэр байгаали тухай ондоохон, шэнэ аялгатай, уран аргатай болоо. Хүнэй оршон тойронхи байгаалитаяа холбооо элишэлжэ эхилээ (связь человека с природой, геоландшафтом), иимэ уран хайханай янза хэбэр Сибириин бэшэшье арадуудай зохёолнууд соо бии болоо (баһашье ород болон дэлхэйн уран зохёолдо хүгжэһөөр хэн). Юуб гэхэдэ, дэлхэйн арадуудай, илангаяа Азиин (Түб Азида, Урда Сибирьтэ) үльгэр онтохоной, домог туужын эхин (мифофольклорные основы) нэгэл үндэһэтэй ха юм.

Бүхэдэлхэйн уран зохёолой хүгжэлтэ XX зуун жэлэй тэнһээ, илангаяа хоёрдох хубидань домог түүхын дээжэһээ абалсажа, уран аргаяа хурдан, нарин болгожо эхилээ. Түүхын ябасые хүсэд дүүрэн ойлгожо абаха эрмэлзэл бэхижээ: дэлхэйн үйлэ ушарнуудай, арад зонуудай, оньһон аргуудай, гүрэн түрэнүүдэй уг ехэ, үндэһэн ехэ, үргэн холбооо уран үгын аргаар шэнжэлэлгэ, сэдхэл арюудхаха, сээжэ үргэдхэхэ тээшэ дабшалта бүгэдын анхарал татан аржыгаа. Тиингүй яахаб! Хүн гэшэ ухаагаараа түби дэлхэе тэбэрижэ, тэнсүүриинэ оложо эхилээ – Хүн гэшэ Түби дэлхэйн нэгэ арсахагүй агуу удхын абажа ябаһан хубинь, үринь ха юм!

1950-1970 онуудһаа эхилһэн буряад уран зохёол монгол-түүрэг арадуудай нэгэн ехэ амжалта, түрэл дүтэ, түүхэтэ хэрэг үйлэнь болоно.

*Светлана Гармаева,
хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор,
профессор*

ШИРАБ-СЭНГЭ БАДЛУЕВ (1924-1985)

Шираб-Сэнгэ Бадлуевич Бадлуев Агын Зугаалай нутагта түрөө. Агын дунда хургуули дүүргэжэйнэйгээ хүүлдэ, сэрэгэй албанда татагдажа, Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агуухэ дайнда хабаадалсаа. Шахтёрой, модо үйлэдбэрийн болон хургуулийн багшын, соёлой таагыг даагшынйе ажалда ябаа. Буряадай сонинууд болон сэтгүүлүүдтэ, Россиин «Дон», «Дальний Восток» сэтгүүлүүдтэ шүлэг болон расказуудын 1960-аад онуудһаа хэблэгдэжэ эхилээ. «Золтой хүн» (1960), «Сад дүрөө» (1980) гэхэн расказуудай суглуулбаринууд, «Сэбэр басагад» (1963), «Түрэн үдэр» (1964), «Сагаан тала» (1970), ород хэлэн дээрэ «Счастье тебе, Сыдылмаа!» (1970) гэхэн туужануудай номууд, «Хүнэй шарай» (1968), «Түхэрээн жэл» (1975) гэхэн романуудай автор гэжэ Ш-С. Бадлуев олондо мэдээжэ. Баһал зүжэгүүдэй автор гэшэ. Улаан Одоной, Эсэгэ Ороноо хамгаалгын II шатын орденуудаар болон олон тоото Хүндэлэлэй грамотануудаар шагнагданхай.

АРЮУН СЭДЬХЭЛ (Туужаһаа хэхэгүүд)

1

Һүнийн тэн үнгэртэр унтаагүй байһан Дамдин оронойнгоо урда туул, дээрэнэ үнэһэнэй саба табяад, хурга бүдүүнээр ороһон мохоорхоёо угсаруулан, нэгыень нүгөөдэһөөнь носоожо байгаад тамхилна. Утаанийн сонхын ставнийн гэшүүһэнэй хүхөөр харбаһан зурагар нарын туяан соогуур урбалдан, мушхаралдан байхадаа сэдхэлэйн хүмэриһэнтэй адли шэнги.

Тэрэ аманһаа халадаггүй тамхья угзаран һагад абажа, низа даран унтараагаад, саанаһаа һанаа алдажархина. Һүүлээрнь саашаа эрьелдээд, уйтан унталгын таһалгын дундуур һөөлжэн гараад, ханада ялайжа байһан таба сагаанай шэнээн туяа сабшалаагүй нүдөөр шэртэһэнэ. Тиихэдэнь гушаад сүүдхэһээ үлүү уйдхарта эдигдэжэ ябаһан сэдхэлэйн түрүүшынхиеэ гэгээн гэрэлдэ хүртэһэн хэбэртэй. Түхэрээн туяан улам улам томо болобо; тиихэдэнь гурбан үхибүүдэ орхёод, һаһа бараһан һамганийн дахин зандаа үзэгдэбэ.

«Дарима энеэнэ. Уйтан, зурагар зубхинуудһаа газар тээшээ буяалдаһан ходоодоо хүхюүтэй нүдэнийн ошо хаялан мэшээгээд, жэгдэ сагаан шүдэнэйнгөө забһараар хонгёо шангаар энеэхэ бүринь уһатан елэлзэнэ. Богонихон һамарайн хоёр тээ хасарнуудын хонхойлдошобо. Түхэрээншэг шарайень хүрээлээд, мүрэ дээгүүрнь урагшаа һанжаһан гүрэмэл хара үһэнийн, набтаршаг аад, тэртэгэр үбсүүнийн энеэдэһэйн шангадаха бүри доһолно, дорьбоно. Басаган баруун гарһаань татаад, үндэр ногоон соо унаха зуураа, нүгөөдэ гараараа хүзүүгээрнь тэбэрижэрхибэ.

Хэдэн хоногто газраа нэгэ бүрхэжэ, нэгэ сэлмэжэ байба. Саһанай бургажа байн гэхээ саанаһаань наранай халта шагаадаг, алишье зүгһөө үлэһыень мэдэхээр бэшэ халхинай номгон байдалые хүлгүүлдэг, тиигээд огторгойн дуугай, хара хүхэ болодог үдэрнүүд эндэхи нютагуудташые үзэгдэдэг.

Бээдэ хүндэ, бүглэгэр тиймэ үглөөгүүр Дамдинай сайлажа һуутар, харуулшан хадамынь орожо ерэбэ «Мэндэһээ» ондоо үгэ дуугарангүй, тэрэ удаан һуугаа, аягалаад урдань табиһан гашуун сайень хүлэртэрөө оошолоо. Үбгэн буржагар үндэһэн гааһандаа набшаһан тамхи удхажа носоогоод:

- Хүрьгэн, уһа нёлбоһо удаан бү шэрэ. Хүүгэдтээшые, өөртөөшые шалаагүй эхэнэрые оло, - гэбэ.

Дамдин дуугарбагүй. Харюу хүлэжэ ядаһан харуулшан урдаһаань шэрүүнээр шэртээд:

- Миил гушан зургаатайш. Арба дахин һамга абахаарши. Хаанашье эхэнэр дүүрэн, - гэжэ тудхаба. Тамхинайнгаа дууһатар харюу хүлэжэ ядаһан хадам эсэгэ мантан гааһаараа гуталайнгаа ула шангаар тоншожо, үнэһыень унагаагаад, хажуудань углууда табятай хооһон горшоогой ханхинатар ханяагаад гарашаба.

«Болохо юумэн болуужан. Хүдэлмэридэ гаража, нүхэдтээ хүхилдэхэ, һамаарха арга бэдэрхэм. Даб дээрэ үхибүүдыемни һахиха эхэнэрые правлениһээ эрихэм!». Дамдин дары хубсалба.

Тэрэ уданшыегүй «Колхозой түрүүлэгшэ» гэхэн тэбхэрхэн шэл дээрэ бэшэгдэһэн гаршагтай үүдэндэ хүрөөд байба.

...Аяар тэндэ, һаарал үүлэнүүдэй халхинда туугдан урилдажа ябаһан феввалиин тэнгэй тэнгэридэ, хүдэлмэри хэхээр хүнүүдэй нэрэнүүдэй бэшээтэй байдаггүйшые һаань, түрүүлэгшэ сонхоор шэртэн, удаан һууна. Забһартань намарай мүнгэн хюрууда сайрантаһан һаншагаа маажана, мүрэ дээгүүрээ зээгэйнь унатар хюмһалдана. Тэрэ гэнтэ Дамдин уруу эрьелдэжэ хараад:

- Али городһоо няниие бэдэрхэ гүбди? – гэбэ.

- Олдохонь бэрхэл ааб даа.

- Ясли, сад хоёрой барилгын дүүрэтэр һахиха эхэнэрые хаанаһаа олохоннайб?

Колхознигой дэмы дэмы шүлһээ залгихые обёорһон түрүүлэгшэ: «Хэсүүл байна даа. Эндэ тэндэ ходол дутуу дунда гараха. Нэгыень хүсэлдүүлхэдэ нүгөө тээнэ дутаха. Яда ядаһаар багашуулые байлгаха газартай болоогүйбди», - гэжэ бодожо һуутараа, гэнтэ Дамдинай һамарай үзүүр хадхалхаяа забдаһандал хургаяа сэхэ ёдойлгоод:

- Нимын Сэдэлмаа хоёр жэлдэ мүртэй амараагүйб, колхозой центртэ нэгэ һара хубсаһа хунараа нэргээхэм гэнэ. Оромынь оложо ядаад, үглөөдэр ерээрэй гээ һэм. Ши энэ дороо хуряахайндань хүрэ, тэрээнтэй хөөрэлдөөд туршай, - гэбэ.

- Хадамда гарахаяа түхээрхэнэ бэшэ гү?

- Хэлээгүйл.

- Шаргаев Ильятай хамтархань гэлсэдэг.

- Ильятай? Болоол даа. Хоюулан хүдэлмэришэ... Тээд үнөөхи городһоо асарһан һамганиинь ерэхэгүй юм аал?

- Ерэхэдэнь үлдөөб гэдэг. «Зөөхэй мяхан дээрэ байжа маряажахадаа, городоо арилдаг эхэнэрээр юу хэхэбиб!» гэдэг хаш.

- Тээд хэды болотор һамга хэлгүүлхэ хүн гэшэб?

- Бү мэдэе.

- Нүхэр, Сэдэлмаае ерүүлэ.

- Дүшэ хүрэтэрөө багашуулай хажууда байгаагүй, арсаха даа.

- Ерэг. Түргэлэ!

Дамдин залуудаа мартахаар бэшээр Сэдэлмаада дээрэлхэнэн гэлсэхэ. Хүршэ колхозой нэгэ хүбүүн Сэдэлмаатай уулзаха, танилсаха ханаатай ахындаа байтарынь ерэнэн гэхэ. Тиихэдэ Дамдин, үшөө хоёр тоомгүй хүбүүд, сахариг хүлтэй, аяга нюдэтэй, хоёо хахалтай эхэнэрые саарһан дээрэ хөөгөөр зураад, хүрыгэн болохо хүсэлтэй айлшанай кухни соо үлгэнэн субын арада утаһаар торгожорхиһон гэхэ. Тэрэ хүбүүн юушые мэдэнгүй субаяа үмдөөд, мориндоо мордоод, һөөргөө бусаһан юм ха. Нютагайнь залуушуул нюрганайнь зураг харажархёод, хүхэ модоор энеэлдэнэн, мухарилдаһан, хашхаралдаһан гэдэг.

Түрүүн Сэдэлмаагай, тээ хойнонь Дамдинай контородо ороходо, хэдэн колхознигууд, һамгад түрүүлэгшын таһалгаһаа һая гараһан янзатай, коридор соо үймэлдэжэ, энеэлдэжэ байба. Сэдэлмаа заримантайнь үг-маг мэндэшэлэлсээд, шуудтаа үүдэ татаба. Хойноһоонь Дамдин оробо. «Һуугты!» гэнэн абяантай адли Дамдин зүүн ханын, Сэдэлмаа баруун ханын хажуудахи һандалинуудые ээлбэ. Бальжан Гармаевич зүүн нюдөөрөө нэгыень, баруунаараа нүгөөдыень халта хаймадаад:

- Яахамнайб? - гэнэн галиг удхатай аад, хайшаашые зохижо ядахагүй асуудал табяадхиба. Хэнииншые харюусанагүй. Тугаар һэжэглэнэнэ тааха хүсэлтэй түрүүлэгшэ һомоёо харбаад, номоёо нюугаад, баһал дуугай һууба. Бэе бэеэ хүлээлсэхэ, агналсахада угаа энхэгэр, аягүй хэбэртэй болоходонь, Сэдэлмаа түрүүн ама хахалба:

- Бальжан Гармаевич, юундэ дуудаа һэмта?

- Дамдин хэлээгүй аал?

- Үгы.

«Хэзээ халбагаяа хахарһан хоёр бэ? Өөһэдөө үгээс ойлголсохогүй» гэжэ мэдэнэн түрүүлэгшэ:

- Сэдэлмаа, үхибүүдыень нэгэ һара хахижа үгыш даа. Зай гү? - гэжэ захирһыеньшые, гуйһыеньшые тааха аргагүйгөөр дуугарба.

- Шадахагүйб. Намда хара хүдэлмэриһөө хүшэр байха.

- Үншэрхэн үхибүүдые, колхозник нүхэрөө хайрлаа хаа шадахаш, ядахагүйш.
- Үгы даа. Ондоо эхэнэрые ологты.

«Арсанганинь лэ болоо. Баарһадни нюдэ аманһаань айха. Угайдхадаа дуугархадаа бадарган. Үшөө үнинэйхиеэ мартаагүй аабза» гэжэ Дамдин ханабашье, абаахайн шүлһэндэ адли олон тухашаралда орёогдохон туладаа хөөрэлдөөндэ оролсохо оромоо олобогүй.

Түрүүлэгшэ дахин шангашагаар үгэлбэ:

- Сэдэлмаа, шамайе үхибүүдэйнэ эхэ, Дамдинай тогоошон боло гэнэгүйб. Захирна бэшэб. Туһалай гэнэб.

- Амарха гэжэ ханаа хэм.

- Мэдэнэб. Хуримдаа түхээрхэ сагаа олохош. Хүлһэгүй хүдэлмэри бэшэ. Туһаламжын фондһоо түлөөһэ үгүүлхэб! - гэжэ түрүүлэгшэ шэрүүншэгээр дуугараад, арбан хургаяа ээлжэлүүлэн, стол дээгүүрээ торшогонуулжа эхилбэ. Тиэхэлээрнэ таһа арсажа хууһан эхэнэрэй шарай хара дээрээ харлаад:

- Туршаһууб даа. Ядалдаа хаа... гэжэ дутуу ядуу дуугараад, хууриһаа бодоодхибо. Дамдин мүн лэ хандалиһаа дары хобхорбо.

3

Үнэндөө хадаа түрүүлэгшын баалалтаар ерһэн эхэнэр сабшалан дээрэ гү, али орооһоной амбаар соо хэдэг лэ хүдэлмэриэ хэхэ даабаритай болоһоншуугаар Дамдинай гэрэй богһоо алхаа хэн. Түрүүшын хоёр үдэр Сэдэлмаа үнэзень хаагаад, үхибүүдыең эдеэлүүлээд, пезшэниень үни бутартар түлээд үгэдэг байгаа. Үглөөгүүр эсэгэнь дарханай зэмсэгтэй модон хайрсагаа тохоногтоо үлгөөд: «Энэ хээтэй таанадтай үнжэхэ. Шууялдангүй, үгөөрнэ байгаарайгты. Үдэшэлэн ерэхэб», - гэхэ. Тиэхэдэнь хүл нүсэгэн, орон дээрээ обооролдон наадажа байһан багашуулын: «Саарһатай конфетэ асархаш!», «Намда гүйдэг «Москвич!», «Намда кукла!» - гэжэ ооглолдоһоор, хашхаралдаһаар үлэдэг байба. Дамдинай үүдэ хаахалаар, тэдэнь зөөлэн орон дээрээ дүүжэндэдэг, хүнжэл доогуур шургажа хоргодоолсодог, бэе бээ сошоожо наададаг байгаа. Тэдэний тэсэшгүй шангаар шууялдахаданьшы Сэдэлмаа нэгэшы хорёогүй. Хажуур гү, али хүрээ баряа хаа, хүрэ хүрэхөөр хүдэлмэриэ эршэмтэй ябуулдаг шиираг эмэгтэй шэнэ хүдэлмэреэ хаанаһаань захалхаяа ойлгожо ядадаг, угайдхадаа гэрэй ажал хэхэ хожорыньшы хурэдэггүй хэн.

Гурбадахи үдэр тэрээндэ хүшэр хүдэлмэри өөрөө ерээ. Үхибүүдэйнэ аашалалдахые кухнийн үүдээр хаража, хашаржа хуутарын, багахан басаганинь орон дээрһээ толгойгоо уруу унашалай. Хоёр хүбүүдэйнэ хойноһоонь хүрээ буухаһаа урид Сэдэлмаа уйлаһан хүүгэндэ хүрээ, мэгдэхэндэ ухаангүй түргөөр хоёр хугаһаань өөдөн үргэбэ. Үлирбэ шэнги шэмэрүүн, адаалхай гарнуудай хабшахада, хүрөөтэй барзагар нюурай харагдахада, хөөрхэй аһан шадалараа шашхаба, хүлөөрөө хайшаба. Тэбэрээд, гэр соогуур хөөргэ уруугаа алхалха,

гар дээрээ үлгйдэхэ, унахадаа хурга дармаар хүхэршэһэн магнайень үлэхэ бүринь басаган гаараа, сабиргайнгаа худахануудай гүрьлдэтэр орилоо. Сэдэлмаа тэрээхэниие яажашье болжуулжа ядахадаа: «Эхээ ханаандаа оруулна ха. Дан гэнээртэйгээр, утаар татажа уйлана. Орон дээрэн орхиууб», - гэжэ ханаа. Эхэнэрсье, эршьеһыень хүсэд танихаар бэшэ шарайтай, аймшагтай амитанай һабарһаа дүүгэйнгээ мултарһанда баярлаһан нүгөөдүүлын баһа унтари дээрэ гараба. Уданшьегүй тэрэ хөөрхэйн уйлахаяа болёод, аханартаяа наадажа, шууялдажа байба гэшэ. Сэдэлмаагай сэдхэл тиихэдэн хүлгөө, хүмэрэ: «Нарайтай болоогүй эхэнэртэ багашуул дурагүй юм аал? Али ходо гансаараа, үхибүүгүй ябахыем зүгнэн гэшэ гү? Горитойнуудынь баһал ада шүдхэртэ адляар намайе харана хаш. Али эжыемнай ондоо тээшэн абаашаад, өөрөө ерэнэн һамган гэжэ ойлгоно ха гү? Шанаһан эдеем юундэ мүртэй эдидэггүйб? Нүхөөр хүлөө сабшаад байхадаа, бригадынхидай тогоо барижа туршаа һэмнэйб. Хэнэн эдеем хэнсье голодоггүй һэн лэ. Бальжан Гармаевичта ошоожо, ондоо хүдэлмэри эрээ һаам яаха юм? Үгэхгүй, заяандаашье хэлэнэн алдахгүй. Тээд яаха хээхэ юм гэшэб?»

Үдэшлэн Дамдинай хүдэлмэриһөө ерэхэлээр, Сэдэлмаа хуряахайндаа ошобо. Үдэр соохи һониноо үлөөнгүй хөөрэхэдэн, хуряахайн гансашье үгэ дуугараагүй. Харин эгэшэн сухалдан алдаад: «Ганса һара тэсэжэ ядахашни һэн гү? Үншэн бэшэсье үхибүүдые өөдөн болгохо гэшэш шинии хэдэг хара хүдэлмэриһөө бэлэн байхагүй. Маанадайсье эхэ эсэгэ эдихэ, үмдэхэ юумэнэй хомор сагта бултыемнай хүнүүд болгоо. Юугээ гэнтэ гайхаа хүмши!» - гэжэ нилээд хадхуугаар дуураад, саашаа хүжүүнээр эрьелдэн, баһал дуугай болошобо.

Удаадахи үдэрын Сэдэлмаада үшөө хүшэр, тэсэшгүй байгаа. Үглөөгүүр хүдэлмэридөө ерээд, Дамдинай һарбайһан аяга сайн хахадые айлшанда адляар уугаа, зөөхэй, хилээмэ мүртэй эдижэ үгөөгүй. «Хүнэй хилээмэ эдибэб, хорообоб гэжэ һанана хаяа? Өөһдөө ядалдажа байн гэхэнь, үхибүүдэйн хоол дууһахам гэжэ гү, али намайе хилээмэ, зөөхэйгөө харамнана гэжэ бодоо гү?» Тиигэжэ гайхаһан Дамдин ханаань заһаха хүсэлтэй:

- Гэртээ байнаб гэжэ ойллогты. Байдал, хогшолнай үнинэй һэргээхээр болошоо, халта өөдөн татыт даа. Зай гү? - гэжэ дуугараад, түлхюурнүүдые хармаанһаа ханхинаса гаргажа, Сэдэлмаада үгөөд, үгэ дуугарха забда үгэнгүй яаралтай хүдэлмэридөө гараба.

Юуень арилгаха, һэргээхээ ойлгожо ядажа байтараа, тэрэ хажуудаа байһан буфедэй доодо үүдэ нээгээд хараба: туламтай талхан адхарһан, дээгүүрн арбагар, гарханууд хэбээрээ бууһан, үхибүүнэй үрөөһөн валенка, хүлгүй кукла, хаташаһан зүһэм хилээмэнүүд, бута сохигдоһон хармаанай фонарь болон элдэб зүйлнүүд... Буфедэй дээдэхи таһалга соо угаагдаагүй, эдэ халдаад хаташаһан шаазан, түмэр амһартанууд. Эгээ наада таладан угаагдадаг, өөһдэйн уудаг дүрбэн кружка. Угаальнигтань ошобо: доронь адхарһан уһан үнинэй аршагдаагүй, буриһаа ногооржо эхилһэн байна.

Сэдэлмаа веник абажа, тэбхэрхэн зал, үхибүүдэй унталгын таһалга хамаад, хүнэгөөр дүүрэн шорой, нобшо суглуулжа хаяба. Шифоньерэй гэрэлдэ һууһан тоонһондо хургаараа зураба: «27» гэхэн тоо тодоор гараадхёо. Тиихэдээ өөрөөшье мэдэнгүй, үлэхэн гасаланта үдэрнүүдээ бэшэжэрхёо бшуу.

Үнинһөө хойшо хүнэй гараа хүргөөгүй хогшол, нобшотой Сэдэлмаагай носолдоһоор, хоёр удаа шала угааһаар байтарынь, боро хараан болошобо. Һүхэдөө бревной тайрадаһа шагтагалаад үргэлхэн Дамдинай хашаагай саагуур үнгэрхэлөөр, нюур гараа угаахыень бүлээн уһа угаальнигта юулээд, тэрэ газашаа гараба. Гэрэй эзэн хэрэлсы өөдэ абирха зуураа:

- Таанад хэр үнжэбэт? - гэжэ асууба.

- Һайн, - гэбэ Сэдэлмаа.

...Дамдинһаа тиимэ үгэ дуулахаб гэжэ огто ханаагүй ябаһан эхэнэр гайхашоод, дуугай һуунхаар:

- Барагтай ааб даа. Хүдэлмэри захагүй даа, - гэбэ.

- Өөрөөл мэдыш даа, - гэхээр, Дамдин зал сооһоо түлхюурнүүдые асаржа үгэхэ зуураа: - Хармаандаа хадагалаад ябаарай, намда бү үгөөрэй, - гэбэ.

«Намда яаһан эртэ этигэжэ эхилбэш? Дэмы, удааншье болонгүй ондоо хүдэлмэридэ ошоно бээб», - гэжэ ханахадань, түлхюурнүүд альгыень галаар хайраһан шэнги болоно. Тиигээд мэгдэхэн түхэлтэй Сэдэлмаа иигэжэ ама гараба:

- Хамаг түлхюурыеш хаяжархёо һаам яахабши?

- Өөрөөл мэдыш даа, - гэжэ Дамдин үнөөхи үгэнүүдээ дабтаад, хоёрдохи һара соо түрүүшынхией мийэржэ туршаха зуураа:

- Зүрхэ уудалдаг түлхюур бэшэ хадань, хаяашье һааш, шэнээр дархалхада бэлэн, - гэбэ. Теэд шоглохо, хүхихэ һэдэлгэнь юуншье боложо үгөөгүй, зубхи доогуурхи зурагар уршалаань халта утаар харагдаба, тамхинда шарлайтаһан үүдэн шүдэнүүдынь миил ирзайлдаба.

«Баарһан даа. Һүүлэй Һүүлдэ намда Һүгэдэхэ, мүргэхэ баатай болобо гүш? Шамһаа бэшэ хэн намайе элэг наадан болгоо һэм? Тэрэ хүбүүн намайе һамга абаха зүбшөөл эсэгэхээм һураа һэн лэ. Шил намайе хүүгэдгүй, эрэ нүхэргүй үлөөгөөш», - гэжэ ойро зуура досоогоо бусалгаһан эхэнэр эридээр тудхаба:

- Юу суурга, түлхюурээ дурдабаш? Ондоо суурга бэдэрэ. Һайхан суурга. Ойлгоо бээш?!

Тиихэдэнь Дамдинай шарай хүхэ сагаан болошоо. Энэ муухай дүрсэтэй эхэнэрһээ хүзүүгээрээ оһорлоотой байһанаа ойлгоһон, урдынгаа уймар ааша үсөөхэн үдэр соо хэдэн зуу дахин буруушааһан хүн самсынгаа захада тулатараа ургашаһан үһэтэй шэлээ хэды хэды һабардаба.

«Яжа галзууржа байнабиг! Үнгэрхэн юумэн үнгэрөө. Ай зайлуул, иимэ хоролхуу, муу ханаатай амитан байшаба гүб? Үшөө хүн гэжэ тоотой ябанаб. Теэд хүн сэдхэлдээ хоро холтоһо хадагалдаг юм гү? Тиигэхэ ёһогүй!». Сэдэлмаагай иигэжэ өөртөө голхоржо байтар, нүгөөдэнь гэнэн, аймхай зангаар үг-маг үгэлбэ:

- Сэдэлмаа, хайрлыш даа. Уймар, тэнэг лэ ябахдаа... Тиимэ муу юумэн болошоод лэ...

- Дамдин, орхи. Өөрыгөө бү тамала. Би гэмтэйб, - гэхэн эхэнэрэй хоолой зүрхэнхөө доһолонгёор шэшэрбэ, үнгэрһэн юумэн үнгэрөө, дахин дурдахаяа болёолби, хэшээгыш гэхэншүү аялгатайгаар дуулдаба. Тэрээниень бэрхээр таажа абahan Дамдин хэшхэл дараһан хара шулуунда адли гасалангһаа бэлэхэнээр гарабaб гэхэншүүгээр, уужамаар амилаад, «һүүлшынхэ» ханаа алдаа.

Хоорондоо хүйтэншье, халууншье харилсаатай хамаагүй, нэгэ хүдэлмэри сугтаа хэһэн гү, али холын аян замда ябаһан хүнүүдэй урдахи зорилгодоо, сэдхэлэй эрилгэдэ диилдэжэ, эбтэйгээр тэмсэдэг, зүһэм хилээмэ хубаажа эдидэг хууляар, Сэдэлмаа Дамдин хоёрой саашадань андалдаһан үгэнүүд хөөрлэдөөн болохо, урда урдаһаа хаа-яа харбалсаһан харасануудын хэдышье уужа байгаа уляһан түлээнэй утаатай согуудтай сасуулхаар гэбэшье, дээрэһэнь уһа адхаагүй хаа, ошотой, дүлэтэй болохо бүрүүл шэнжэ үзүүлбэ. Тэдэниие бэе бэеһэнь үнинһөө хойшо халхалһан мүльһэн ханые хожомоо хайлуулжа магадгүйгөөр халаажа эхилһэн хэбэртэй.

Би гэмтэйб гэжэ хэлээ. Тиимэшье бэшэ даа. Хоро хүргэһэн хүн биб. Ехээр ханааем зобоохоёо хайрлаад, дуугарбал хаш. Намда дурагүй Сэдэлмаагай хайрлаа хада нютагайхидни бултадаа хайрлана гэжэ шэбшэһэн Дамдин баяртай, этигэлтэй боложо, бушуу нууриһаа бодоод, хүдэлмэридөө гараба.

4

Хэдэн үдэр Дамдинай сэдхэл яһала сэлмэг ябаа. Үглөөгүүр дархалхаяа тэнигэршэг гарадаг, үлэһэн багашуулдаа ходо ханаагаа тамалдаггүй, үдэшлэн ерэхэдэнь һонгинын хангал хаялһан талхатай шүлэн, заһамал унтари угтадаг болоһон гэхэ. Тэрэнэй сэдхэл гэртэхи байдалдаа, хожомойнгоо ябадалда ханаа үнөөн болохоёо болиһондонь гансата талаараа бэшэ. Үдэр һүнигүй удаан хүхэрһэн бороогой халта замхаха һамбаанда үдхэн үүлэдүүдэй һуга доохонуур наранай туяагай наартай уриханаар юртэмсээ мэндэшлэһэндэ адли, тэрэ нэгэ хүниие монсойтор орёоһон уйдхарай үүлэнүүдэй ойро зуура таһаржа, таража эхилхэ сагын дүтэлһэн байгаа хаш.

Тиигэжэ Дамдинай хэды ухаан бодолоороо ойлгоо, тэмсээшье хаань, хаанаб даа холо, гүнзэгы сэдхэлэйн оёрто бишыхан һэжэгэй бутархай тунаха, тогтохо дуратай буляалдана. Бэрхэшээлтэй байдалда орохыень агнаһан, хүлэһэн адхаг һэжэгэй хорхой колхознигой ухаан бодолдо, уураг тархида һэмээхэнээр мүлхижэ ороод, тэндэһээ эхилжэ, хамаг шуһа мяхыень хибэхэ, химэлхэ таатай сагаа бэдэрээ бэшэ аал?..

Дамдинай дайнда мордохонь, эхэнь шабар шагса бурхан шара торгондо бөөмэйлэн орёогоод, тэрээнээ миндаһан ооһортой бүтүү гуу соо хээд: «Энээниие зүүжэ ябаарай, бурхан ганса хүбүүемни буугай һомонһоо зайлуулха даа, шүтэжэ

ябаарай», - гэжэ хэлэхэн юм. Бурхан хахюуһаяа манай хүн пересыльнэ пунктда банида ороходоо, солдат нүхэдһөө нюужа, хирэтэй хубсаһан соогоо орёогоод орхихон аад: «Муухай хубсаһаяа углууда хаягты?» - гэжэ старшинагай хашхархада, шадал мэдүүлэн шэдэжэрхихэн юм ха. Тиихэдэнь зосооһоонь шулуун шала дээрэ амиенень абарагшань унажа, үй бута хүрэшэһэн гэхэ. Дамдинай бахардантаад, хараһаар байтар, хамуур бариһан үбгэн солдат хэлтэрхэй, бутархайень хамаад лэ, уһанай гоожодог нүхэн уруу ябуулжархёо хэн. Зай даа, түрүүшын лэ тобшо толгойдом бууха гэжэ хана ханаһаар, байлдаанай газарта уданшьегүй хүрөө хэн. Ами наһанай андалдаанай секунда бүхэндэ бодожо байдаг шанга тулалдаанай халта замхахалаар, солдат магнайгаа баряад дэ үзэдэг зантай болоһон байгаа. Тээд дайнай дүүрэтэр Дамдинай толгойдо буугай һомон хүрөөгүй, харин толгойень бэшэ – шинель, гар хүбөөнь һомондо дайрагдадаг хэн. Мүн инаг Даримынгаа аминай саглажа байхадашье, хайратай эхынгээшье юрөө юрөөһөөр, дуунайнь дуулдахаяа болиходошье, тэрэнэй ой ухаанда бурхан, тэнгэри оройдоо ороогүйл.

Дархашуул һубариһаар сугларба. Манай дархан хоёр хүнтэй хамта үндэр ханын аһан дээдэхи модонуудые табижа дүүргэхэ даабаритай болобо; олонхи дархашуул хушалтада гараа. Тэдэ гурбан һубарилдаад, мүрэ дээгүүрээ бревно гонзойтор табяад, нулуугаар хэгдэхэн хабтагай дугынуудай нахилзатар үргэжэ, өөдэнь гэр дээрэ гаргадаг, бага зэргэ амья даруулаад, доронь хүбхэн зузаанаар, жэгдээр тараажа хээд, үнөөхи бревногоо табидаг, модон хадаһаар бүхэлдэг, дээрэхэнь модон балтаар шадал соогоо наншаад дүүргэдэг байба. Дамдин дархалхадаа яһала шадамар, дүрэлхэг байбашье, үдэ дүтэлтэр тэрэнэй ухаан хана табилсаха хүдэлмэридэ мүртэй хамһалсадагүй, харин гол түлэб үе мүсэнь, бар хүсэниинь модо үргэлсэдэг, табилсадаг байгаа. Тодхорто миисгэйн мүнөөдэр дайралдахада ерэхэн һэжэгээ хэды ой ухаанһаа намнажа шадашье хаань, тэрэ ушаралһаа сэдхэхэлынь һууриһаа улам хүдэлшоо - элдэб эрээн бодолдо эзэлэгдэхээр, дахин үхибүүд, нарата юртэмсэдэ бусахаяа болиһон һамган тухайдаа дахинаа бисалгажа эхилээ: «Байдални хайшаа байдал бэ? Урагшаашье бэшэ, хойшоошье бэшэ. Үнэндөө хадаа ходо хойшоол буляалдажа байна хаям даа. Тэрэ нэгэ эхэнэр ерээ. Уринэрыем һахижа шадахагүй яяр гү гэжэ ханаһамни, үшөө ханаашаһаа дээрэ ухаантай гээшэ гү даа? Хүүгэдэйнгээ бээ дааха хүнүүд болотор байха аргатай хаа, наһандаа һамгагүй байхал һэм. Хожом хээзэб даа, эхэнэртэй ушарха, таатай сагай олдoo хаа, нэгэ эрэгүй эхэнэртэй хамтархада яаха һэм...» Гэнгэ хамаг бэень электрын элшэдэ сохигдоһондол, жэрд гэшоод, тэрэ дороо һалганашаба. Татагад гэхэн һалгай гарынь улаан түймэр, гар уруунь шуһан гоожоно; сабшажа байһан шаантагынь, саанань долёобор хурганайнь үзүүр хахад хюмһантаяа хэбтээ. Хурса сарбан нүхэнь баруун гарһаань мултараад, барилгын дугынуудай тулаһа, хабтагай гунигтайгаар ханхинаса дайраһаар, доошоо газар уруу арилшоо.

Дамдинай хургаяа таһа сабшажархёод, оромоо олохоёо болёод байхыень харажархихан хажуудахи нүхэрын хашхаржа мэдэб.

- Ерыт! Докторы! Ерыт!

Нүгөөдэ дарханайнь:

- Яахам бэ?! Яахам бэ?! - гэжэ дээрэ дээрэһээнэ дуугарһаар, мэгдэхэндээ шархатаһан хүнэйнгөө бүтэн гарһаа таамаг татаһаар байтар, бригадынхид нахилзама, найгама дугинууд дээгүүр гүйдэлөөрөө шахуу сугларбад.

- Дүйржэ, уймарлажа байтараа сабшажархёоб, - гэжэ Дамдинай тэндээ эрьелдэн зогсохо зуурань, залуухан хүбүүн телогрейкэ, гадар самса хоёроо гансата гэхээр тайлажа шэдэжэрхёод, шэнэ дотор самсынгаа хормой шуулаад, шархыень шанга гэгшээр боожорхибо... Һүүлээрнь Дамдин талархай долёобороо элүүр гараараа этэржэ, газар уруу унагаагаад, тэрэ хүбүүндээ үдэшүүлэн, больница тээшэ галгиба.

Һанаагаа зобоһон хажуудахи нүхэрынь һамааруулха, һанааень тэгшэлхэ хүсэлтэй уриханаар дуугаржа ябана. Тээд Дамдин юун тушаа хэлэһыень оройдоо ойлгоногүй, харин огто сүлөөгүй, өөрынгөө бодолдо баригдашоод, аалаяр алхална: «Жэгтэйхэн лэ байна даа. Бүхы хэрэг хуу буруу тээшээ. Эсэгэм жарашье хүрөөгүй, эхэм табин зургаатайдаа мордоо. Даримамни... Юуниинь дутаад, долёоборгүй болонобиб? Ямар ехэ жаргалтай түрэнэн хүнүүд үе һанандаа үхэл, гасалан мүртэй үзэнгүй ябадаг юм бэ? Нэгэ тодхор болог, нүгөөдэнь заал һаа бии болоодхихо. Энээнэй удаа хүлни таһарха, хухарха ээлжэтэй ха гү? Өөрөө амиды мэндэ үлөөе һаа, харана аабзаб. Саашаа ябажал ябаһуу, үшөө юун бологшо ааб?» Тиигэжэ һанаһаар Дамдин больницын байшангай хэрэлсы өөдэ гараба. Барбагар миисгэй хараад, тэрээнһээ улам сэдхэлээ өөрөө хүлгүүлээд, заха хизаараа алдаһан гасаландаа дахин диилдэһэнээ, баруун гартаа сарбан хүхэтэй, тэрээн дороо долёобор хургатай байһанаашье ойлгохоёо болиһоноо тэрэ огто мэдэнгүй.

5

Больницада хэбтэхэдэнь, Дамдинда баһал шалаатай, ужаг байгаа. Гарайнь шарха үе үе тэсэшгүйгөөр үбдэдэг, нервээ хэтэрхэй ехээр хүдэлгэһыень элдэб эм уулгажа аргалдаг, таһаршагүй хани тамхиень шоо үзэдэг, танюуһатай хоол эдюулдэг һэн. Тэрэнэй ходо бодолгото болонхой, коридор соогуур һөөргэ уруугаа һүндэлхыень ажаглаһан врач: «Үхибүүдэйнгээ хажууда хэбтээ һаань, һанааниинь тэгшэрхэ, өөрөө бэлээр эдэгэхэ», - гэжэ шэбшээд, уданшьегүй Дамдиниинь гэртэнь табья һэн. Эсэгээ үүдэндээ харахадаа, багашуулынь гүйлдэжэ ерээд, аһашоо: Дамдин бултанайнь толгойнуудые хамаг уушхаараа хорожо таалаа, элүүр гараараа ээлжээгээр эльбээ. Тиихэдэнь эхээ эрьелсэхээ больницада ошолдодог байһан, тэндэхи эм домой шороб үнэрһөө айдаг болошоһон горитой хүбүүниинь гэдэргээ сухаряад, эсэгынгээ шарай гэнэн нюдөөр ажаглаад, дүтэлхээ хитэн байгаа.

Мүнөө Дамдинайда орогты. Дүрбэн сонхоор дүүлиһэн тунгалаг туяа аршагдаһан, арилгагдаһан гэр соохиинь улам үнгэлнэ, һэргээнэ. Стол, һандалинуудын хүдэр хүлтэйнүүд болошоһон, унтари хэбтэринь зөөлэршэһэн,

аяга амһартань амтатай эдээнэй үнэр шэнгээһэн. Агаарынь сэбэр, аадарай һүүлээр сэсэгтэ нугада амарһанда адлишуу.

Үнөөхи ороной үрөөһэн талада гэрэй эзэн буруу хараад, альгануудаа дэрлээд хэбтэнэ. Ерэхэ нилээн үды урин сагай эхиие дурдаһан алаг туунуудай даан-даан дарьялдаха, гэрэй хушалтаһаа игаабарида унаһан дуһалнуудай яаралгүйгөөр тос-тос тоншолдохо, хүршэ хүүгэдүүдэй шаг шууяа табилдаха абяанууд тэрэнэй шэхэндэ дуулдажа, шархануудайнь шархирха, хордохые номгоруулһан түхэлтэй. Модон тэбшэ соо уядаһан мяха баахан һүхөөр түг-түг хэршэхэнь, горшоогой амһарые шанагын дайрахань, хурса хутагын талха таһалхань - кухни соохи хүдэлмэрийн дохёо хуу шэхэндэнь хүрэнэ. Сэдэлмаа галаа худхаба хаш: дабирхайтай шэнэһэн түлээнэй пишаганахань, пеэшэнэйн халуун ульһаар амилан, байшангаа жүдхөөд ябажархихая айһаншуугаар хүнхинэхэнь тон тодо болобо. Уданшьегүй буриад айл бүхэнэй заншалта үдын хоол – барбагын шэнээн хэршэмэгтэй, хамар шабхадама ута лабшаатай шүлэнэй хангал унталгын таһалгада мүн лэ ерэнэ, садахаяа болиторoo сүлдэршэһэн Дамдинай эдихэ хүсэл габжагануулна. Дзинь-дзинь... Эхэнэрэй гарта амидырһан аяга, амһартануудай аялгалхань дуулдаба. Саашань залгуулан, Сэдэлмаагай аман соогоо аалиханаар татахань эли:

Набшаһатай, сэсэгтэй нютагтайл аад,

Намарайнгаа болоһые мэдэбэгүйб даа.

Наһандаа жаргалтай ябаһан аад,

Наһанайнгаа ошоһые мэдэбэгүйб даа...

Дамдин бүри хэргэшбэ. «Таагдаагүй, дуулдаагүй дуун. Шангаар татахаяа яанаб? Али кухни соо дуулахада зохид нугалбаритай дуун гү? Бэшэ. Тад ондоо удхатайл, өөр тухайдаа дуулана хэбэртэйл. Тээд яахадаа һанаандам иимэ тааруу байшабаб?»

Түрд гэн үүдэн нээгдэбэ. Баһал тиимэрхүү абятайгаар хаагдаба. «Басагамни, хайн байна алтайш?» - «Шадал соохоноо». - «Дамдин хэбтэжэ байна гү?» - «Мэдэнэгүйб». Иигэжэ орожо ерэхэн харуулшан хадамынь Сэдэлмаатай дуугаралдаба. Эдээнэй газарта сугларһан багашуулда Сэдэлмаа хэлэнэ: «Абаяа һэрюулэгты, халуундань эдээлэг». Нюсэгэн хүлнүүд шала дээгүүр тэбжэгэнэлдээ. «Аба, аба! Бодогты! Эдээлэгты! Нагаса ерээ!» - гэлдэн, тэдэнэй үрдилдэжэ байжа хүнжэлһөөнь татахада, эсэгэнь оронһоо бууба, кухнида оробо.

- һабаршни? Хюмһаниинь үлөө гү? - гэжэ үбгэн утгаба.

- һалаа, хюмһантаяа.

- Тархишни мултаршоод, талаар мухаряагүй хадаа болоо. - гэбэ шэрүүн абаритай хадамынь.

«Үгэшни үдэр ерэхэ бүри ёборгон болоно хаяа? Хүл дээрээ тогтохоор бэшээр үгөөрөө нюдаргалнаш» гэжэ һанабашье, Дамдин үлэ мэдэг уршын алдаад, амаяа хам баряад, харюу хэлэбэгүй. «Һамгаяа алдаһан уйдхартай хүнби гэжэ

сэдьхэлээ тамала тамалһаар, дүйрэн дүжэ болотороо үнөөхиеэл бодо бодоһоор, өөрөөшье мэдэнгүй хургаяа хэршэжэрхёош. Хамаагүй уйлаарай. Тиихэдээл ухаан дээрш ухаан нэмэхэ. Бодоогүй юумээ бодохош, ханаагүй юумээ ханахаш», - гэжэ шэбшэһэн үбгэн мүн лэ дуугарбагүй. Тэдэнэй өөр өөрынгөө хамар хараад һуухан һамбаанда, табагуудта шүлэн билтарба, багашуулай бариһан халбаганууд урилдажа эхилбэ. Зээнэрэйнгээ амтархан эдеэлхые хараһан үбгэн шэрэнги соохи хүйтэн булагуудта адли тунгалаг, хүйтэн нюдэнүүдээ Сэдэлмаа тээшэ ялалзуулаад:

- Эдэ дүйрэн амитадые ухаантай хүбүүд болгыш даа. Зай гү? – гэбэ.
- Ойлгоногүйб.
- Хүүгэдынь баганууд, уймарнууд, - гэнэб. – Өөрөөшье мүр улаяа олохоо болёо хаш. Бултанайнь эхэ боло гэнэб.

Үхибүүдэй шүлэндэ садаад, наадахаяа гаратар, хэнииньшые дуугарбагүй. Угайдахадаа буряадууд эдеэлжэ һуухадаа мүртэй хөөрэлдэдэггүй заншалтай хаям даа. Гэнтэ хүнэй үүдэ тоншоходо, Сэдэлмаа Дамдин хоёр танил абяанай табжаганаа дуулажархёод, һууриһаа хуга бодохо зуураа: «Орогты, орогты!» - гэлдэн, гансата харюусаба. «Бальжан Гармаевич!» - гээд, хүндэтэ айлшанай хамсыда Сэдэлмаа аһашаба. Түрүүлэгшэ тогтон торонгүй урдаһаань угтажа ябаһан Дамдиние хам тэбээрэд:

- Ээллээ! Үрөөһэн гаргүй болоһон шэнгээр шууялдаал! Докторһоо һуража мэдээб! - гэжэ үлэ мэдэг шэшэрэнги хоолойгоор дуугараад, хоёр хасарыень эзэ эхигүй таалашаба. Үбгэншые һууриһаа бодошобо. Һүүлээрнь Сэдэлмаа түрүүлэгшын дэгэл мүрһөөнь хүсөөрөө шахуу хуулажа, «яаранаб, хожом» гэдэг үгэнүүдээ хэлэхэ забдыень үгэнгүй, шэрэхэ тооной столдо һуулгаба.

- Бальжан Гармаевич, гэрэй эзэниие хоблоод, обедһэнь хожомдоош, - гэжэ Баадай бар-бур дуугарба.

- Зүб лэ даа. Тугаар суглаан дээрэ энэ гэрэй эзэндэ мүнгэн туһаламжа үгее гэб. Правлени зүбшөөгөө. Эгээл тиигэжэ хоблоод ябанаб, - гэн, түрүүлэгшэ мийэрнэ.

Энэхэн һамбаанда Сэдэлмаа горшоогтой шүлэнэй оёороор шанагаараа шүүрдэжэ, айлшандаа аягалаад, урдань табяа. Дамдин унталгын таһалгаһаа гарахадаа, мантан бутылъ соо дундашаг эһэшэһэн айраг асарба. Дүрбэн аягада дүүрэтэр юулэгдэһэн хөөһэтэй, хүшэтэй айрагай түрүүшынхиень Бальжан Гармаевичта зорюулагдаба. Улхан аягатай умда дуратайгаар тогтооһон түрүүлэгшэ:

- Һайн лэ гээшэ. Сагаан һарын гаратар сагаан эдеэнтнай таһараагүй. Хамтын, үмсын мал тарган. Юун гэхэбиб? Ерэхэ жэл болотор сагаан эдеэснэй салгидажа байг! - гээд, собхормо гашуун айраг нилээд уршыгаад уужархиба.

- Энэш манай эхэ эдеэн. Архинь хайшаа хатуу байдаг нэм. Мүнөө духаряагай орондо барижархиһууб. Мэндээ! - гэжэ Баадай үбгэн өөрынгөө абари занһаа тад ондоогоор, нугархайгаар юундэб даа дуугарба.

Сэдэлмаа Дамдин хоёр тэдэнтэй ана мана айрагуудаа гудамхяа. Түрүүлэгшын шүлэ халбагадажа эхилэн сасуу харуулшан иигэжэ наяруулба.

- Бальжан, айрагын бү голоё. Наядаа эдэнэйш хурим дээрэ хара архи ууха байхабди. Ерээрэй!

Дан нэнгэр нэшхэлгүйгөөр дуугархадань, түрүүлэгшэ хажуу тээшээ халта далюутан хараад:

- Хуримда хүрэтэр хояулан амиды мэндэ ябая. Саг дээрээ эли болоно аабза, - гэжэ балайшые дуратай бэшээр дуугараадхиба. Тиихэдэнь Баадай нэтэршоо:

- Заал хаа эдэ хоёрш гэрлэхэ!

- Зай, зай. Харана үзэнэ бээбди, - гэбэ түрүүлэгшэ.

- Мийн хүлэхэ гүбди? Болиш. Бидэ хоер лэ мэдэхэ, шийдхэхэ хүнүүд гээшэлди. Ши нютагтаа ахан ехэ ноён, би хүл дээрэ ябаһан үбгэд хүгшэдэй эгээл ахань. Эдэ хоёрые бажуугаад, айл болгоходо барагтай бэшэ гү?

- Али правлениин суглаагаар шийдхэе гэбэ гүт? Болиё даа. Дэмы хөөрэлдөөн үлүү, - гэбэ Бальжан Гармаевич.

«Болиһууб, бү дуугарһууб - хамаагүй. Теэд Дамдиние заал хаа һамгатай болгожо шадахаб, үзөөрэй! Шамтай арсалдажа шортоо. Шамтай туласалдахал һэм, теэд ганса хүн бэшэ, хоер хүлтэй колхоз ябана хаямши даа», - гэжэ суутай хүтэлбэрилэгшые өөрынхээрээ сэгнэдэг Баадай саашань дуугарбагүй. Бальжан Гармаевич һууриһаа шамдуун бодоод:

- Хүрөөт даа. Дамдин, түргэн эдэгыш даа, - гээд, хэндэшые үрдюулэнгүй, пальтогоо өөрөө үмдөөд, «эдэ хоёр эбтээ ороо хаяа?» гэхэншүүгээр хояулайень ябууд дундаа шэртээд гарашаба. Хэлэһэн үгээ хэндэнышые өөгшөөлгөөгүй үбгэн үшөө хоёр аяга айраг өөрөө юулэжэ, дээрэ дээрэһэнь хашалгүй ябуулжархёод, хаража байгуужабди, болохо юумэн болохол байха гэжэ занһан түхэл хараса, хүдэлсөөрөө харуулаад, ууртайшаг гаража ошобо.

Дамдин дахин унгаридаа хэбтэбэ. Кухни соо гансаараа үлэһэн Сэдэлмаа сэдхэлдээ нэгэ мантан юумэ яажашые багтаажа ядаһан гү, али ямар нэгэн үнэтэй шухаг зүйл олоод, тэрээнээ нюуха газар бээдээ бэдэрһэн гү – юрэдөөл бэлэхэнээр таахын аргагүй абари үзүүлэн, һууридаа нэгэ һуужа, нэгэ болижо байтараа, бутыль соо үлэһэн бүхы айраг багахан шабхаруу үлөөгөөд, амтархажа, шэмэжэ байгаад уужархиба. Удаань холоһоо һанаа алдаад, халта шуухираад, нюдаргаараа шанаагаа тулгалан нам һуугаад, оройдоо хүдэлхээ болишобо. Сэдэлмаа шагнаархана: «Яагаабиб? Али архиин үгэдэ айрагһаа зосоом гал аһашаба гү? Үгы аабза. Теэд юундэ амийем агаарай хаахая забдаһан шэнгээр сээжэмни дорьбоно гээшэб?». Нүгөөдэ нюдаргаяа шанаадаа абаашаад, нюдэнүүдээ зоргондонь табиба - хамаг юумэн нэбтэ харагдаһан хэбэртэй. Урдуурнь гүйлдөөд гараһан үхибүүдэй зургаан хүлнүүд хуу обёорогдобо, оногдобо. Дамдинай дархалһан буфет табигдаха газартаа табигдаһан, хажуу тээшэнь, халташые хүдэлгэхөөр бэшэ. Түмэн жаргалан

угалзатай хүбөөнь хуу холонготоно гү даа гэхээр. Шэрэм дээрэхи хөөтэй горшоог хүрэтэрөө хара алта хаялжа, сасаргажа байһан шуу... Гэнтэ шэхэндэнь хүнэй амилха абьяан соностобо. Мэгдээд лэ гэдэргээ эрьен харахадань, хажуудань амилхаар амитаншье, хүншье үгы. «Али гүсэтэй сай иитэрээ бусалаа юм гү? Үгы. Али Дамдинай амилхань аяар унталгын таһалгаһаа хүрэнэ гээшэ гү? Үүдэниинь хаагдаһан дуулдаха ёһогүй». Сэдэлмаада таагдаха юумэн үгыл аад үгы. Һүүлдэнь лимбын ирагуу абяанда адли аад лэ хураггүй эршэтэй, огсом сохисотой абяанууд шэхэнэйнь оёрто жэнгинэлдээд халабагүйл даа. Уданшьегүй тэдэнь хадын саанаһаа арай дуулдаһанда адли болоһоор, аалидаһаар замхашаха юм. Гайхашаһан Сэдэлмаа өөрыгөө маряашоод, амилхаяа болин, шалатараа хүдэлэнгүй һуугаа. Энэ эмэгтэй гэнтэл ойлгожорхибо: «Урин нугалбаритай аялга, амилха абьяан хааяһаашье, үүдэнэй саанаһаашье дуулдана бэшэл ха! Гансал намда тиимээр үзэгдэб. Байза, зүрхэмни юундэ тэнсэлгүйгөөр тэршэлжэ, лугшажа байнаб? Юу зүгнөө гээшэб? Али хүгшэрһэн хүнэй инаг дуран иимээр эхилдэг юм гү? Тээд хэндэ дурлаабиб? Дамдинда гэжэ гү?..»

6

Удаадахи арбан үдэр, арбан һүни удаа дараа угсаралдан, урилдан үнгэрөө. Колхозой ажабайдалдашье, Дамдин Сэдэлмаа хоёрой хоорондох ирилсаандашье урдынхиһаа ондоо хубилалта балай болоогүй.

Эртэ үглөөгүүр, заримдаа үүр хираанаар, Дамдинай байшангай хоолойһоо ошо хаялһан утаанай өөдөө дэгдэхье, уданшьегүй Сэдэлмаагай хоёр хүнэг хонгируулһаар худаг тээшэ харайхыень, тэрэ дороо үргэбшэ - номо нахилзуулан, һөөргөө жороолхыень дүтын һамгад хаа-яа харадаг байгаа. Үүрһээ урид ерээд, өөһдһөөнь урид гал түлихыень, үдэшэлэн орой болотор гэрэй ажалда нэтэрээд, харанхы һүнидэ халхалуулан хуряахайндаа ошохыень мэдэдэггүй тэдэнэр Сэдэлмаагай хаана хонодогыень тагнажа, таажа ядадаг һэн. Ёноюуша, ута шэхэтэй һамгадһаа байтагай, тэдэ хоёр өөһдөөшье хожомой инаг дуранай утаһанай хоорондонь һэмээхэн һабагшатаха тушаа ой ухаандаа оруулаагүй.

Нээрээшье Сэдэлмаа хоёр һүни Дамдинайда хоноо, тэрэнээ хэнһээшье нюугаагүй. Түрүүн угаал хэлһээр оройтошоо. Үдэшэндөө үхибүүдые ванна соо зоргондонь умбуулаа; удаань бухалай шэнээн обогор хирэтэй хубсаһа хэдэн удаа сэбэр уһанда угаагаа. Илбарай баарһадай үнжэгэн сэдхэл гамнаха гэжэ һанаад, багашуулай унтахые хүлэжэ, нилээд удаан һуугаад, һаһа бараһан эхынь тортогтой, хүлһэтэй бүхы хубсаһа угаа арай шамай дүүргэхэдэнь, һүниин тэн дүтэлшоод байгаа. «Гэртээ ошоо һаа орой болотор унташахаб. Тэрэшье тэрэ. Эхынгээ эдлэл үглөөгүүр харажархёо һаа, хөөрхэйнүүд уйлалдаха. Эртэ бодожо, угааһанаа һайса элюурдээд, эмхилээд, хадагалхаб». Тиигэжэ бодомжолһон Сэдэлмаа кухни соо үндэр, набтар стулнууды зэргэлүүлжэ табяад, дээрэнь хүүртигээ дэбдээд, мухаришоо һэн. Һүүлдэ? Тугаллаха үнэзень манажа, нэгэ дааратараа дал соо зогсожо, нэгэ гэртэ гүйжэ ороод дулаасажа бүхэли һүниие нойргүй үнгэргөө һэн.

Боро хараа таһарха багта Сэдэлмаагай газраагаар хүдэлмэрийг дүүргээд, үдэшин сайлалгада түхээрж эхилээд байтар, Дулсан хүгшэн халирһаар орожо ербэ.

- Ах-ха даа. Үглөөнһөө хойшо ерэхэ саг оложо ядаалби. Сэдэлмаа, хэр байнаш даа?

- Яһала һайн.

- Бурхан үршөөг. Һайн лэ хаа болоо даа. - Шэхэтэйн бүтүүгээр үбшэгдэһэн тугалай арһан туулмаг сооһоо хүгшэн шанагдаһан хониной ууса гаргаба. - Басагандаа хубита хэшэгыень асарбаб. Түрэхэн һайхан басаганайм гуламтада гал залируулнагүйш, утааш хараад уйланаб, баярланаб. Мал үүсэлхэдэ Даримадаа үгэдэг бэлэгийем тогтоогыш, мухамни, - гээд, тэрэнэ хоёр альган дээрэ бөөмэйлэн тогтоожо, бүхэтэр нюргаяа бүри дугаатуулан бүхылгэбэ, тонгойбо.

«Басаганайн хэшэг абахадам хайшаа юм? Тээд абаагүй хаа, хүгшөө гомдохо», - гэжэ һанаһан Сэдэлмаа хүн соо шанагдаһан тарган ууса дүмүүхэнээр бариба. «А-һааш! Зээнэртэнь эдюулхэлби, эгээл болоо! Талаан!». Тиигэжэ ойлгоходоо, уусадаа тэрэ олзуурхашаба.

Һанаһан хэрэгэйнгээ һаадгүй бүтэхэндэ баярлаһандаа тиигэе юм гү, али гэртэхи ажалдаа үе һаһандаа яаража ябадаг зангаараа «бодоо юм гү — харуулшанай хүгшэн һуужа угтаа үгэбгүй.

- Байгыт! Сай! - гэжэ хэлэхээр байтарынь, Сэдэлмаада ута һаһа, удаан жаргал хүсөөд, урматай хүнгэнөөр гарашаба. «Баарһан. Зээнэртэе һанаагаа зобоод, бүдэржэ ябана хаям даа. Зүб ааб даа. Мяханһаан таһарһан мяхатай, шуһанһаан таһарһан шуһатай амитад. Жэгтэй уян сэдхэлтэй, ухаансар хүгшэн гэлсэдэг. Нээрээл тиимэ ха. Дамдинай оромоо олотор энэ хүгшэн зобохонь. Бултадаал хайратайнууд, бултадаа!» гэжэ бисалгажа, гараһан үүдыень сабшалаагүй нюдөөр эльгээгдэһэн эхэнэр шэртэжэ һууба.

- Шархыем уялсажа үгыш даа. Дахин шархирба, хордобо, - гэхэн абьян араһаан аалиханаар дуулдаба. Сэдэлмаа һууриһаа габшагайгаар бодоод, унталгын таһалгада шуудтаа оробо.

- Буглашоо гээшэ аабза. Тэсэхын аргагүй.

- Али фельдшертэ ошохом гү? – гэбэ Сэдэлмаа.

- Задала. Дахин эм түрхээд, уяжархи.

Бүдүүн эбэрдэ сарай эбэртэ эгэлдэргэлхэ, үбһэ шаргада ашаалхадаа улһан аргамжаар бастариг нахитар татаха, хүрмэхэ гү, али уян бургаһаар гасуу үртэхэдэхэ мэтэхэ ондоо уялаа мүртэй хэжэ үзөөгүй барбагар гарнууд шарха орёонон марли хурганайнгаа үзүүрээр задалжа, шэгшэгыень шэмхэжэ ядана. Халтад гэхэдэ хүндүүлхэй газартань шангаар хүрэхэрхин алдаха юм. Тиигэбэшье нилээд удаан хамарайнгаа шииганаса оролдожо, зарим тээн хайшалжа байжа задална, сагаан эм шарха дээрэн үбэнүүлнэ, һөөргөн боожо эхилнэ. Шэнэ марли хушууртар хайшалаад, сарбууһаан доошонь орёожо уяхадаа, һүүлэй үедэ

бага зөөлэрхэншые хаа, шүрбэхэлиг шэмэрүүн дүрээ алдаагүй гарын уялаагаа шангаар татажархиба хаш. «Хайр-р-рлыш!» - гэн, Дамдинай шүдэнүүд хайр шулуу жажалжа байһанда адли абятайгаар хабиралдашаба. Тэрэ сошордоод, хашхарһанаа ойлгожо, шүдөө зууба. – «Мммм...»

- Хэшээгыш даа. Зай гү? Зай гү? – гэбэ мэгдэһэн Сэдэлмаа.

- Үбдэд гээд болино аабза. Барагтай.

- Мэдэнгүй... Ойлгомторгүй...

- Хүрөөл даа. Өөрөө яажа байнаб? Энээнһээ даамай шархада ёлоогүй бэлэйб. Һүни, арбаад хүн холбомол бревнуудта һуужа, Одерой саада эрье тамаруулжа гараад, үдэ болотор тохомой шэнээн гэхээр газар фашистуудтай буляалдаа һэмди. Тиихэдэ һүбөөгөө шобто буудуулжархёо һэм. Нүхэртээ хамһажа байжа, дотор самсаараа шархаяа уяад, өөһэдынхидэй ерэтэр автомадаа гарһаа табяагүй, хоёр хүлтэй арьятануудай урдаһаа буудажал байгаа бэлэйб. Яажа доройтошообиб?! - гээд, Дамдин самсаяа өөдэнь үргэжэ, һүбөөгэйнгөө гонзогор хорьбо харуулаад, өөрөөшые мэдэнгүй, һөөл аягүйгөөр нюураа уршылгаба. Шарайнь уршалаа бүхэниие обёорһон эльгэ нимгэнтэй эхэнэр өөрөө сэдхэлээ шархаташоо хаш. Өөрэйнь һүбөөе халуун түмэрөөр нэбтэ хайраһанда адли тэсэшгүй болобо; бэһэньн хүдһэн адхарна хэбэртэй. Даашагүй хүшэр гэм хэһэн түхэлтэйгөөр, тон һэмээхэнээр гарайнь шарха дахин эдиршэлжэ, уяжа дүүргэмсээрээ, Сэдэлмаа үнөөхил кухни уруугаа дуугай шургашаба. «Халаг даа. Дайнай шарха һанатарын үбдэхөөгөөб. Тиихэдэ ами һаһаа алдахаяа ябахадань, би хаа-яа гэдэһээ үлдөөшые хаа, колхоздоо һанаа амар, шогложо зураһыень һанажа, хороо бусалжа ябааб. Үшөө мүнөө хүрэтэр мартаагүйб. Уймар лэ байнаб даа. Сэдхэлэйн бүри гүнзэги шарха яншаха, габжаганахань гээшэл. Даримань намда адли модон гартай бэшэ һэн лэ. Би гэмтэйб. Баарһан даа, Дамдин! Энээнһээ урда ябаһыень, гасаалһыень һанахадаа, һанаагаа зобошохоор», - гэжэ һубарюулан бодоһон Сэдэлмаагай нүдэндэ үлэ мэдэг уһан гүйшэбэ.

Тэрэ Дамдинай кухни хүрэжэ ерэһые дуулаагүй! Хажуухандань стул табяад, ах-ха даа гэхээр, һөөл аяшарангыар һуухадань, толгойгоо үргэбэ.

- Шинии һанал хэншые таадаггүй байгаа. Таагаа хаа... - гээд, саашань дуугаржа амжаагүйдэнь, Сэдэлмаа таһа дүүрээд:

- Нютаһаа газашаа гараагүйб. Зонойнгоо дунда ходо ябаа хаямбид. Муу һайниием хүнүүд хуу мэдэжэ байгаа бээ даа. Үндэр малгай үлүүл даа, - гээдхибэ.

- Үгы даа, хүнһөө орёо онһон үгы хаш даа.

- Хайшань нугалжа дуугарһыеш ойлгожол һуунаб, хүрөө.

«Нээрээ һайхан һанаатай юм гү? Хажууһаань ажаглаад харахада, шарайнь даншые муухай бэшэ гээшэ ха. Иимэрхүү дүрсэтэй эхэнэрнүүд биил хаям даа... Али энээнниие һайхашаадаг боложо байна гүб?» - гэжэ бээдээ этигэжэ ядажа, маргажа һууһан Дамдинай ухаанда гэнтэ тад ондоо, өөрын байдалай шэрүүн эрилтэдэ түлхигдэжэ ерэһэн бодол оробо, тэрэнээ дуугарба:

- Нүхэр, ошохо дүтэлбэш. Үшөө нэгэ нара маанадые орхингүй туйлыш даа. Заа гү?

- Аргагүйб. Яяхашье... Юушые бэлдээгүйб.

- Хахадшые нара...

- Үгы даа. Хүниие мэхэлжэ, хуримаа хойшолуулжа болохогүй гэжэ өөрөөшые мэдэнэш, - гэбэ Сэдэлмаа.

- Бидэшые баһал хооһоной хойморто үлэхэмнай гээшэ.

Хоюулаа удаан дуугай хууба. Сэдэлмаа намдууханаар, нүгөөдэдөө уг удхыень ойлгуулхаяа хүсэнгээр, сэхэ уруунь хөөрбэ:

- Илья мүнөөдэр бригадаһаа ерэхэ һэн. Хуряхайнда гү, али ахайнда хүлэжэ хуугаа ёһотой. Үгээ үгэһэн, үгыень абahan хүн гээшэб. Дамдин, өөрөөшые бодоод үзыш даа. Хэзэ болотор бригадаһаа бригада уруу жэлэй дүрбэн сагта тэнэхэбиб даа? Эхэнэр түрэн хадаа эхэнэр бололтой болоо бэшэ гүб? Угайдхадаа Ильяе яһала таатай, намдаа хүсэд лэ хүрэхэ хүн гэжэ һананаб. Заримашуул шархи паараа олоо гэхэдээшые болохо. Хамаагүй. Гурбан һамганһаа һалаһан, тогтууригүй амитан; уданшыегүй хүбүүд, басагадынь эсэгээ абашаха, тиихэдэнь ори гансаараа үлэхэдөө ойлгохош гэһэн нүхэдшые бии. Теэд Ильяе хайрла хайрлаһаар лэ дуратай бололби даа. Хэдэн ехэ үринэртэй аад, бээ гамнангүй, колхозой хүдэлмэридэ махадаг, хүйтэн нойтон хоол эдэд ябадаг, табиндаа дүтэлһэн наһатай хүн хаанашье бэшэ ябахадаа хайратай хаям даа. «Залуу шиираг ябахадаа ойлгодоггүй һэм. Теэд мүнөө заримдаа бэрхэтэйшг даа. Саашадаа яахабиб? Хүн лэ үхибүүдээ, һамгаяа бү хаяха болтогой» гэжэ ходо хэлэдг. Хайрлаһыем харюулха һэшхэл ороһон хүн гэжэ һананхайб. Үгы даа, Илья дахин һамганһаа һалахаяа болёо. Найдахаар.

Дамдин харюусаха үгэ олобогүй, холоһоо һанаа алдаба.

- Ши бү тэбдэ. Уданшыегүй мүнөөдэрэйхэе мартаһаш. Һайхан сэдхэлтэй хүнүүд, эхэнэрнүүд дэлхэйдэ тоогүй олон. Хожом зүб хэлээ һэнши гэхэш. Үзөөрэй! - гэһэн Сэдэлмаагай сэсэрхүү хөөрөөн хоер шэхыень дайраашыегүй, тэрэ дахин гуйба:

- Гараймни хүсэд эдэгхые хүлээгыш даа. Эдээнээ ундалуулжашье шадахагүй шүүрхэ үлэхэмни.

- Хэлэһэн үгэдөө эзэн байха ёһотойли. Хэшээгыш даа, - гэһэн харюу дулдаба.

Гэр соо дахин хон-жэн... Абаахайн шүлһэн шэнгээр бусайдаһан бэрхэшээлнүүдтэ үлгэлдэшэһэн эрэ дорьбогүйгөөр гэшхэлһээр, үнөөхи бүтүү таһалгадаа оробо. Хойноһоонь хулгай нүдөөр хараһан Сэдэлмаагай зүрхэн үшөө хүсэтэйгөөр өөдөө дэбхэржэ эхилбэ... «Ай, зайлуул! Арьяатаншые, дайсаншые эжэлээ бү алдаг лэ. Тииһээ тиитэрээ хүн. Дарима... Дарима, хүхюу согтой наһан дундаа юундэ ябашообши даа? Юундэ? Теэд үбгэн залууешье, ухаатай уймагыешье, өөдөгүй баатарыешье илгаруулангүй абашадаг үхэлэй ерэхэдэ, Дарима тэрбелхэ аргагүй байгаалши даа. Шинии амиды мэндэ

ябахада, юундэ миил «Дамдинай хамган» гэжэ харадаг, мэндэшэлхэһээ саашань хөөрэлдэдэггүй байгаабиб? Хэмнай зэмэтэйб? Би! Теэд маанадаа орхёод, ошохо дүтөлөө гэжэ мэдээгүйлби! Ши мүнөө эндэ хууһыем мэдээ хаа, нүхэрэйшни хэдэн дахин гуйхада арсаха, тумархахыем шагнаа хаа, юун гэхэбши? Гомдохо гүш? Уйлаха гүш? Ойлгохош. Минии саашанхи наһанай ябадалда ханаагаа зобохош, хүлисэхэш, хуу мэдэнэб. Ши намайе хайрлахаш. Ами наһантаяа адлида тоолодог үринэрыешни, нүхэрыешни хайрлана гүб? Орхёод ошохо эрхэтэй гүб?»

Оромоо олохоёо болиһон тэдэ хоёр бүхэли үдэртөө хулаханаар, зөөлэхэнөөр дуугаралдаа: үе үе уйдхартай номгонууд болодог байгаа. Оройдоо дууһадаггүй гэрэй ажал гол түлэб томиргоод, Сэдэлмаагай газашаа гарахадань, одо мүшэд бултадаа носоһон, огторгойн үбсүүнһээ шэнэ хара хамагые хаража байгаа. Бартаа соогуур соологдоһон хабшуу үүдээр гулдирха тооной гараад, буусын углуу тойроод ябаба. «Сэдэлмаа!» Сошоод хүлэмхи абьян тээшэ шэртэхэдэнь, Илья гэдэгынь һүүрыжэ байба гээшэ.

- Ши үни ерээ гүш? Юундэ эндэ тэбээлээбши? - гэбэ Сэдэлмаа.

Тэрэнь ерээд, сэб хүйтэн гараараа сарбууһаань адхаад:

- Һайн байна гүш? - гээдхибэ.

- Өөрөөшье мэдэнэгүйб.

- Юундэ?

Сэдэлмаа харюусабагүй. Хуряхайн тээшэнь хояулаа аалихан алхалбад. Илья газар уруу хэды хэды нёлбоод, ама хахалба:

- Дамдинтай дадалсаа хаяаш?

- Яһала.

- Намайе хайрлаһанһаа үлүүгээр тэрэниие хайрлаа алтайш?

- Хэнһээш хайратай!

- Гурбан хоног үлэбэ. Хуримдаа түхээрш даа. Али Бальжан Гармаевичһаа табилга шамда эрихэ гүб?

- Үмдэһэн лэ хубсаһаараа ошохооб. Юушые түхээржэ үрдихэээ болигдоо.

«Таби хүрэхэээ ябажа, шамайе аргадаха саг ерээ. Халаг даа, халаһан гурбан хамганайм алинайшые шэгшүдэ хүрэхэгүй эхэнэрши. Хахад олзоёо алиментдэ тоншордог, үбгэрэнтэһэн намайе шамһаа ондоо хэн тоохооб? Хүзүүндээ хаяһан бугуулидаа шэрэгдэ шэрэгдэһээр, эгээл эндэ, эгээл энээндэ тумархуулагдаха болобо гүб?» - гэжэ Илья ханаандаа голхорно.

- Юундэ дуугарнагүйбши? - гэбэ Сэдэлмаа. Ямар бэ даа айлай үндэр хашааһаа һүүдэртэһэн харгыда ороходоо, Илья үгэ дуугүй эхэнэрэйнгээ гарһаа татажа, урдаа асараад, хасарыень таалаадхиба. Удаань хоолойгоо заһаад:

- Дамдинайда дахин бү ошо, хүрэг саашаа. Би һүүлшынгээ түрэдэ, ши түрүүшынгээ хуримда шадалайнгаа зэргээр бэлдэхэ, нүхэдөө уриха, баярлуулха ёһотойбди. Зай гү?

Мүнөө Сэдэлмаа өөрөө дуугаа хуряаха хашаланда оробо. Юундэ? Таалахадань Ильягай хамар дорохи тэбхэрхэн нахалай хүйтэ даамаар хадхажархиһаниинь бүхы бэеыень дааруулһан шэнги, урал аманиинь хүшэлдэһэн, хабдаһан шэнги болоо: үргэниинь зааража үгэ хэлэхээршые бэшэ. Хоолойн хордоно; гансал шүлһэниинь аяар саана түбэнгидэнь монсогойрно. «Зүб лэ даа, Дамдинай үхибүүдхээ байтагай, өөрынхидөө хайрлаагүй хаямши. Атаа жүтөөн урид ухаандаш ороно хаяа?» Сэдэлмаагай үшөө саашань шэбшэжэ үрдээгүй байтар, хабшуу үүдэн урдань ерөбэ, Илья дуугарба:

- Танайхин хуу гэртээ гү?

- Хуряахай город ошоо хэн.

- Ороёл даа. Үүрээр болоходоо бригададаа хүрэнэ аабзаб. Мотоциклдаа шэнэ мөөр табинхайб, үрдихэб.

- Яанаш даа. Өөрөөл мэдыш даа.

- Ороёл даа, - гээд, Илья залуу наһанайнгаа зангаар гарһаань татаба.

Тэрэ хүни Сэдэлмаа зобожо хоноо. Үе мүсэнь агсагаданхай, сээжэ соонь дүүрэтэр уһа юулэһэншүү бүглэгэр, хамар аманиинь бүтэлдэнги байгаа. Сэсэгтэй тюль нэбтэ шагааһан нарын сарюун туяаншые Ильягай шарайе биратай гэрэлтүүлээгүй, хаб хара гү, ягаан хүхэ гү гэхээр харуулаа. Тэрэнэй гарнуудын халуун хүйтэниинь ойлгохоор бэшэ; үшөөл нулараагүй зүрхэнэйн солгёон сохисо, уужам сээжын амисхал Сэдэлмаае мэдэрэлдэ мүртэй хүрөөгүй «Дан иимэ ульһагүй бэшэ хэмнэйш. Хахад жэл соо намда халдааһан дураниинь гансата дууһашаба гээшэ аал? Али ойлгомторгүй шамда үгээе үгэжэрхёо хэн гүб? Үгы. Зүбшөөхэл мүртөө зүбшөөгөө хэм. Тээд мүнөө яахамниб? Хадамда гарахаяа арсажархихам гү?» - гэжэ бисалгажа байтараа, хүлэршоод, хажуудань дууража хууһан нүхэрэйнгөө балсан бажуун татаад:

- Хуримаа хойшолуулая. Яаха юм? - гэжэ зоримгойгоор үгэлбэ.

- Хэлсээл хадаа хэлсээ бэшэ гүбди. Зарлажархёод тиигэжэ яажа болохоб. Одоол шоо үзүүлхэ, шобто харуулха гээшэлди. Хайрлыш даа.

- Аргам үгы.

- Сэдэлмаа, гуйналби. Хожом хүнһөө хүрдэжэ, нюураа ходо хамсыгаараа халхалжа ябаха гүбди? Ойлгыш даа.

- Үгээе үгэһэндөө хаагданаб даа. Угайдхадаа тунхаг болошоо, - гэбэ Сэдэлмаа.

Залаата үндэрэй оройгоор үүрэй туяанай улыжэ, үлэ мэдэг үзэгдэхэ багта Илья бушуу хубсалаад, дурлаһан эхэнэрэйнгээ дүлэтэмэ хасар дахин шоб байса хороод, мотоциклдаа мордожо, талын харгыгаар залуу задарюун зангаар табилуулаа хэн. Һүүлээрнь ганса эхэнэрэй толгой соо хоёр эхэнэр эдилдэжэ, тэмсэлдэжэ захалаа: нэгэниинь хорёод жэлдэ хуримаа хүлэһэн үгэдөө торонон, нютагайхидайнгаа дура гутаахаяа зэбэрһэн Сэдэлмаа, нүгөөдэнь хүниие хайрладаг, хүнэй түлөө аһан хэсүү алхам хэхэ зүрхэтэй, зоригтой Сэдэлмаа. Эдэ хоёр нилээд удаан тэн тэрээн туласалдаа, хэниинь хэнээшые диилээгүй, тиихэдэнь бүхы бэень, зүрхэниинь

хоёр тээшээ таһалагдахаяа байһаншуугаар татагдах юм. Өөрыень хүлэжэ ядаад, сонходоо обооролдожо байһан гурбан үхибүүд нюдэндэнь харагдана, эсэгынэ энэбхилхэ, олиггүй найнаар гал аһадаг пээшэнэйнь хүгжэмтэн хүнхинэхэ... бүхы зурагууд дахин гэрэлтэн тэрэндэ харагдаба. Уданшьегүй хурим... тамхинай бүтүү утаан, хотуу хүнүүдэй таамаг таамагаар дуугаралдаан, һүүлээрнь Ильягай хахал бии болоно. Тиигэжэ сэдхэлээ гасалһан Сэдэлмаа бодохоёо гү, али үшөө унтахаяа, дээшээ һүрэхээ гү, али газар доро орохоёо ойлгохоёо болишоод хэбтэбэ.

7

Дамдин бусадаг газарһаа бүри саашаа ойлгомторгүй холо ябашаһанаа гэнтэ ойлгоод, зүргэ гаратар ябуулһан харгыгаараа дахин һөөргөө алхалба. «Ошоһон хойнонь... Үхибүүднi Сэдэлмаатай эжэлшэжэ байтараа тэрэнэ алдажархиба. Ай, баарһадни. Үшөө ямар эхэнэрнүүдые гэтэхэ, маряаха болохобта? Таанадайнгаа урда би баһа гэмтэйб... Байза, Сэдэлмаада дурлашаһан байгаа гүб? Бү мэдэе. Юушье ойлгонгүй халагдаа. Сэдэлмаа өөрөө намда һанаархадаг һэн гү? Заримдаа намайе харахадань, нюдэндэнь ошон ялагад гэдэг бэшэ һаал? Ай, халаг! Тэрэхэн һамбаанда урдаһаань уринаар шэртээдхихээ гү, али альганһааш аалиханаар адхаадхихаяа яагаабиб? Яагаабиб?! Тээд мүнөө тэрэ гарнууд долоон уулын саана болохонь!» Дамдин мэгдээд, тэбдээд, айхабтар түргөөр хэды дахин урагша хойшоо алхалба.

Тиигэжэ бэрхэшээлтэ байдал соо мүнделжэ эхилһэн инаг дураяа өөрөө таангүй үлэһэн Дамдинай зүрхые тунгалаг хирэгүй сэдхэлээрээ хайлатар халааһан эхэнэртээ хуримһаань урид уулзаха, болихоёо ойлгойжо ядаһаар ябатырын, боро хараан дүтэлбэ. Тэрэ шүдэнэйнгөө табжаганалдаха тооной болотор бээрэһэнээ гэнтэ ойлгоходоо, гэртээ орожо, нагаса эхэтээ дарьялдажа, энээлдэжэ һууһан үхибүүдээ ябууд дундаа таалажархёод, эдээлэншьегүй унтаридаа бухашаба. «Сэдэлмаагай манайда ерээгүй һаа яаха һэнбибди? Яахашьегүй. Байһан лэ зангаараа байха һэмди. Үхибүүдээ орхёод, барилгада гараха аргагүй, гарни, бултанайнгаа хоол тэжээхэ гарни элүүр, бүтэн байха һэн лэ. Хэдэн шарха дээрэм үшөө нэгэ шарха...» - гэжэ һанахадаа, Дамдинай тамир тэнхээн һуларжа, ядаралай һабарнуудта монсойтороо бажуугдаһан түхэлтэй, борхигорхон болотороо бээе хуряагаад унташаба.

Үүрэй сагаан толондой забһар солоохойгоор харагдаха саг багта унталгын таһалгын ставни аалиханаар торшогонолдон, абяа гараба. Тэрэ абяае нойрмог дундаа Дамдин бүүр-түүр дуулабашье, элдэб танигдаагүй абяануудай ходо шэхэндэнь соностоһон шэнги байдаг хада алинданьшье этигэхээ болиһон туладаа хэрэгсээбгүй. «Тос-тос-тос!» Дамдин нойрмоглоһон, шэхээ шэгшыгээрээ ухашалаадхина. Бүри шангаар хабхагууд наяралдашаба. «Һалхин гү? Бэшэ. Хүн тоншожо байнал». Зүүдэнһээ туулга шудхагдаһандал хүндэ болоһон толгойгоо

тэрэ үндылгөөд шагнаба. «Зүб лэ даа. Хүн. Хэн гээшэб? Юун болооб? Хэрэгтэй ерэхэн хүн». Дам унтариhaа бодожо хубсалаад, үүдэндэ ошобо. Гэр соо хүдэлхэ, ябахыень газзахи хүн дуулаhan байгаал ха, үүдэнэй саана ерээл даа. - «Хэн бэ?» - «Биб, даарашооб». Сэдэлмаагай уташагаар татаад, уринаар харюусахадань гайхажа, сошожо байhанаа, гансата урма ороhon Дамдин үүдээ тайлаадхиба. Һүүлээрнэ һохороор тэмтэржэ, штепсель оложо, дараадхиба.

- Ши хаанаһаа ерэбэ гээшэбши?

- Гэртэхээ. Гэртэхээ гэлтэй даа, хуряхайнхиhaа. Шамтай уулзаха ондоо забһар олоогүйб. Үглөөдэр түрэ, - гэбэ Сэдэлмаа.

- Али урихaya ерээ гүш?

- Таанадтаа татагданаб. Ойлгоно гүш? Зүрхэ сэдхэлни амарнагүй, ходо хүлгэнэ һууха байха аргам халана.

- Бидэшье баһал шамaya үгылнэбди даа. Хүүгэдни бүхэли үдэртөө дурдаа, би өөрөөшье...

- Бишье... Баарһадаа һүүлшынхией таалахам. Үглөөдэр сүлөө олдохогүй, - гээд Сэдэлмаа үхибүүдэй таһалгада орожо, гэрэл носооно. Саһаа хожомдожо хэлэндэ орожо байһаншье хаа, «минии Сэдэлмаа, минии» гэн, ходо хормойһоонь адхаад, ябаһан газартань ябалсадаг Дулсаахайн хөөрхэниинь гайхалтай. Нарата дэлхэй дээрэ, энээхэн дүрбэн ханын хоорондо ямаршье баяр жаргалай, ямаршье гасалан оршолонгой болодогыё мэдэхгүй хадаа һанаа амархан унтаж байнал даа. Гансахан һара соо сэбэр ариг, садхалан байхадаа булхагар хасарнуудын бүри булхайшаһан. «Халаг даа, энээниие орхёод ошобоб», - гэжэ хара бууһан энэрхы эхэнэр оронойнь урда унан алдаһаншуугаар һэхэржэ һуугаад, хоншуухан магнайень, хөөршөөдэг хасарнуудаа, барбагархан гар, хүлнүүдын таалажа хананагүй, «Намайе хүлисэхэ гүш? Али үгы гү? Хайрлыш даа», - гэжэ дуугараадшье абана. «Энэ дунда хүбүүмни. Ямар һонор, һүбэлгэн эрэ болохо ааб? Нургуулида ороходоо тусгаар бэрхээр ном үзэхэ аабза. Долонгир, ухаансар. Эжымнай ерэхээс болёо, энэ эхэнэр эжымнай түлөө ерээ. Тиимэл хадань эхэдээ адляар хандаха, үгыень дуулаха гэжэ өөрынгөө ухаагаар ойлгоһон хөөрхэй. Борбиижо даа, баарһан. Хэзээ, ямар үдэр, ямар һарада ухаагаа хүсэхэн эрэ болохо аабши? Маанадыё орхёод ошоо гэжэ һанахадаа, ягараа гомдохо аабши? Хоёр нүдэниинь нуутагар, хирэ хүрэтэй. Уйлаал хаш даа. Наһаараа намда гомдожо бү ябаарай. Шинии хуби заяан иимэл байгаа. Ойлгоорой. Ойлгоошьегүй һааш, хожом шамда хуу хөөржэ үгэхэб. Заа гү?» Иигэжэ түргэ түргэнөөр, тэбдэнгээр шэбшэхэ зуураа, Сэдэлмаа дорюун Данзаниие баһал таалаа, уйдхараа улам һүжэрөөгөө. Баатарын бүри томоотой эрэ янзатайгаар, юун тушааб даа бодожо хэбтэтэрээ, унташаһан маягтайгаар хоёр альгаа дэрлээд, нэгэ хүл дээрээ нүгөө хүлөө хаяад, бууяна. «Үнэндөө хадаа ехэнь бултанһаань хайратай. Энэнь лэ эхынгээ һаһа бараһыё, оройдоо бусахaya болиһыё ойлгодог хэбэртэй хөөрэдэг. Энэнь лэ сэдхэлдээ үбшэнтэй үхибүүн. Заримдаа наадахаяшье болишоод,

углууда удаан дуугай нуудаг, заримдаа эдээнхээ гарашадаг. Баатар эхээ заяандаашье мартахагүй. Бү мартаг. Мартажа болохогүй. Тээд түрэнхэн эхэдэнх адляар энээниие харууналха, хүмүүжүүлхэ эхэнэр олдого гү? Үгы, үгы! Халагдаа! Мухаан, тиимэ байха; ши яаха болонобши? Би мэдэнэгүйб...» Сэдэлмаагай нүдэнһөө хэдэн хүндэ дуһалнууд ута хорьмоһонуудтань даагдаагүй, хүбүүнэй хасар дээгүүр һубарилдашаба.

Соохор мэдэрэлтэй гэхээр гүйжэ ерэнхэн Сэдэлмаа юундэб даа тэбдэжэ, борьбоороо бохигонон зогсоһон Дамдиниие хам тэбэрээд, урал хасарыень таһа таалажархихаяа забдаба. Тиихэдэнх Дамдин толгойгоо доошонь тонгойлгоод, тэрээгээрэ яһалиг үбсүүень тулгаад, хоёр гарыень сарбууһаань саб шүүрэн холодуулха зуураа:

- Иихэдээ яагаабыш? Юундэ гэнтэ? - гэжэ бахардангаар дуугарба.

- Үгэ хэлэжэ үрдихөөр бэшэл, Дамдин. Ойлгыш даа! - гэжэ һүүлшынгээ үгэ шангаар аад, хайра гуйһан аялгатайгаар хэлээд, дахин унан тэбэрэхэдэнх, нүгөөдэнх түлхихэ, мултархашье ойлгохо бодолоо олонгүй, столбдо адли зогсожо үгэбэ. Сэдэлмаа юундэб даа таалаагүй, үрөөһэн ээм дээрэнх толгойгоо ашаад, бүтүү һугшана... Һанаа алдана.

- Сэдэлмаа, юундэ уйланаш? Болиш даа.

- Шамайе хайрлаад... Даримые, үхибүүдые ... досоом тэсэбэгүйл. Зобохо, гасалхыеш хайрла хайрлаһаар дурлашоолби. Ши үнэншэнэгүйш. Худалаар хэлэнэ гэжэ һананаш! – гээд, уян сэдхэлтэй табисууртай эхэнэр хүн дахин хайлана.

- Этигэнэлби, Сэдэлмаа, хэшээгыш даа.

- Ши нам шэнги муухай эхэнэртэ этигэхэ ёһогүйш. Мэдэнэб. Дүшэ хүрэнхэн хойноо хүндэ дурлаһан минии хохи. Иимэл буруудаһан хуби заяатай байһандаа хэндэ гомдохобиб? Хэндэ? - гээд, Сэдэлмаа доошоо һолжорон, үбдэглэшэнэ. «Мүнөө Дарима хажуудамни хаража байгаа һаа, заал һаа хүл дээрэнх бодхоо, ханатараа таала гэхэ һэн». Тиимэ сахилгаан бодолдо ой ухаандаа сүмэ харбуулһан Дамдин үбдэгыень дэрлээд, дэмырхэ шахуу, дүрбэн мүсөөрөө тулган, болин тэмтэржэ хэбтэһэн эхэнэрые сошордуу мундуугаар өөдөнх үргөөд, уралыень уралаараа һороод, баһал уйдхар жаргал хоёрой уһануудые холисолдуулан урадхуулжа эхилээ.

... Колхозой һууринай захада хүрэтэр обёорогдохоор һаруултаһан хойно:

- Хуримдаа уринаб. Ерээрэй! - гэжэ хонгёо шангаар, хүхюүтэйгээр хэлээд, Сэдэлмаа үндэр хэрэлсы уруу арбан долоотой басаганда адляар гүйдэлөөрөө буугаад, хабшуу үүдээр харагдахаяа болибо.

8

Урданх гурба дахин түрэ наяруулаад, һанаһан хүсэһэндэнх хүрэжэ бираагүй Ильягай түрэлхид үлэ мэдээшэ болоод гү, али ёһо түшүүлээд һууха аргагүй, мүн лэ доохонуур урагуудтаяа мүрысэжэ оробо; басаганда үгтэхэ бэлэгүүдые мэдэжэ ядадаг, һэмээхэн тагнадаг байба.

Энэ үдэр гансахан лэ Сэдэлмаа өөрөө уруу духа, ямаршые баяр хүлээнгүй ябана. Тэрэ хуряхайнгаа газаахи багахан байшан соо үүдээ шэбхэдээд, дуурахан унтахан хоёрой хоорондо эрьелдэжэ, тэршэлжэ хэбтэбэ; унтариhaа оройшог хугараад, сонхоёо тоншоожо, хүршынгөө арбатай басага ерүүлбэ:

- Энээхэн тэмдэг Ильяда абааша, хэнэйш хараагүйдэ үгэхэш, - гээд, дундуурнь дүрбэ нугалхан тетрадин хуудаha барюулба. Тэрэнь сошоһон инзаганда адли солбоноор гүйжэрхёо.

Хүсэд арбан минутын үнгэрөөдүйдэ, элюурдэгдэһэн шэнэ дарагар костюмтай, соохор галстугтай, уралайнгаа хахал шойнжоноор хюһажархиһан наһажаал эрэ бардамшаг орожо ерэбэ.

- Нуугыш даа.

- Юундэ ерүүлбэш, Сэдэлмаа?

- Хэрэг... Шухала хэрэг.

- Хэлыш даа. Маанадайш түхээрхэ юумэн ехэ. Яараналби.

- Илья, хүлисэ. һанаһанаа хэлэхэмни. Зай гү?

- Хэлыш даа, түргэлыш даа.

- Нүхэр, зоргондом табиш даа. Гуйналби.

- Тухайлаал һэм! Тездэ һэшхэлдэш найдаад, дуугай ябааб. Иигэжэ гэнэтэй муухайгаар мэхэлэнхаар, тээсгэнэй таһа арсахаяа яагаабы!

- Һаяхан лэ тиимэ бодол...

- Саашань хэлэлтэгүй. Эли. Хуу ойлгосотой! - гээд, Илья нюурайнгаа хамаг уршалаа хамар дээрэ суглуулан гэмэрбэ, суhalдаба. - Дамдинда жүтөөрхэнэгүйб. Байшангай оёрто юуншые болоһон байг - намда хамаагүй, болоогүй байг - бүри һайн. Хорёод наһатай хоёр бэшэбди, гэнтэ бурханууд болоё гэнэгүйлби. Өөрөөшые магтахаар ябадалтай хүн байгаагүйб. Улаан нарай хүбүүтэй һамгаяа хорин табатайдаа хаяад, малгайгаа табяал һаа манайхи гээд ябааб. Дайнда үншэрһэн украинка басагантай фронтһоо бусахадам угталсаа һэмнэйш. Хоёр баахан басагадтаяа орхихыем мэдэнэш. Тэрэ Полинамни райкомой инструктор Жаргаловтай ямар һайнууд һуудаг бэ! Варвара Тахаевна хэнһээ юугээр дутууб? Сэбэршые, налгай зантайшые, бүхэриг бэрхэшые. Гэдэһээ садахадаа городоо тэрбелнэ гээшэ худал үгэ, минии тарааһан. Дахуул басагандань дурагүй байхадам өөрөө ошоо. Басагандань дурагүй аад, эхэдэнь дуратайб гэхэдэм хэн үнэншэхэб даа. Сэдэлмаа, нүгэлни ехэ, даашагүй ехэ. Үбгэрһэн хойноо таатай нүхэртэй болохоб гэжэ һанаалби, халаг даа! Гансал мэхэлүүлһэндээ, хайратай муухайгаар мэхэлүүлһэндээ хоромни бусална. Яашооб, өөрыншни үгэһэн үгэ?! Намда этигэжэ ядашоолтойш! Дахин һамга абаха наһамнишые дууһаа гээшэл! Түрэээ зарлажархёобди, хүн зониие хүл хөөрсэг хүдэлгэжэрхёобди!

Сэдэлмаа ургамал шулуунда адли хүдэлэнгүй дуугай һууһаар. Илья улам гааража, урдань гүйжэ ерээд, үбсүүгээ сэлээд:

- Намда мүр ганса, мүргэл нэгэ! Хэһэн гэмээ гансата амасаха сагай ерээ һаа,

Залаатын булагай соолгодо тархья уруу унахадамни намайе багтааха! Хамаагүй! Хамаагүй!!! - гэжэ хашхарха зуураа, галстугаа баруун нюдаргаараа орёогоод, орилхо тооной хэды хэды угзарба, урьхада ороһон шандаганда адляар шуухирба. Нээрээ уһа уруу хүрөөшье хаань, ооһорто үлгэлдөөшье хаань, тэбдэхэ түхэл үзүүлэнгүй, хүлһөөнь шүүржэ абаад, таһа зада альгадаад хаяхаар хүдэр, тэсэмгэй буряад эхэнэрэй сахариг сагаанаар сэхэ хараад, хууриһаа бодожо ерэхэдэ:

- Үүдэн шүдэгүй хүнэй һүүлшынхиеэ дурлаһые хүндэлыш. Намайе хээрэ бү хаяыш! - гэжэ Илья һураггүй һуларангяар, хүлэмхи хоолойгоор орилбо.

- Үхэлөөрөө хэнииеш айлгахагүйш. Үхыш! Би гансал нэшхэлһээ айдагби. Хүнэй нэшхэлһээ!

- Айлгаха нэшхэл намда үгыл. Хүн хадам хайрлыш даа.

Тиигэжэ Ильягай шэшэрэнги, гомдонги хоолойгоор дуугарһан үгэнүүд эрэлдэг эхэнэрэй шэхэндэ баһал нээрээ аймшагтайгаар, мундуу хүсэтэйгөөр хүнхинэн соностоходоо, зүрхэнэйн бүхы зарим утаһа, хүбшэргэйнүүдые ёложорхихоор угзаран, харюу хэлэхэ бодол, шадальнь бултыень буляаба. Бахардаха, абиртахыень бэрхээр ойлгоһон Илья хармаан сооһоо тугаарайнь тэмдэг гаргажа, нүдэндэнь тулгахы тооной харуулаад:

- Аба, энээнээ! Галда! Тиихэдээ нэшхэлшни хирэгүй болохо, - гэжэ бардаасатайгаар хэлэбэ. Шүдөө зууһан Сэдэлмаа тетрадингаа хуудаһа гарһаань шүүржэ абаад, джемперэйнгээ хармаанда һэгээ ороһон янзатайгаар хээд:

- Өөрыгөө хүн гэжэ бү тоолоһууб. Ши түрэнэн үхибүүдээ, нютаг зоноо орхёод, энэ хайхан дэлхэйһээ арилхам гэхэдээ өөрөө нэшхэлээ хаана хаяад аашалнаш? Минии нэшхэлэй хирэтэй, хирэгүй тушаа шүүлэхэ тэнхээн шамда үгыл! Арил! Минии хажууһаа дары холодо! - гэжэ Сэдэлмаа шангарба. Тиихэдэнь хэлэхэ үгэгүй үлэнэн Илья борьбо дээрээ бохигонон шэшэрһээр, доошоо үбдэглэжэ:

- Түрээс хээл даа. Хожом намайе оройдоо хайрлаарай. Сухалаа барижа шадангүй дуугараалби. Иимээр мэхэлүүлхэдээ хэншые ухаа мэдэрэл алдаха даа. Хүлисыш даа, - гэжэ үхибүүндэ адли гэнэн хонгороор гуйба, тайба. Хүн гэнтэ үүдэ татаад, нюураа харуулангүй:

- Яаһамши! Бальжан Гармаевич дуудана. Шамай үнинэй бэдэрээб. Шамдуун! - гэжэ хуугайлаад, үүдээ дахин хаажархёо. Сэдэлмаа пальтогоо үмдэхэ һамбаан даа:

- Ябахам. Ерэхыем хүлээ, - гээд, үүдэнэй барюул адхаадхиба.

Илья нүгөөдэ гартань аһаад:

- Түрээс? Түрээс! - гэжэ хүлһэ алдан дуугараад халабагүй.

- Мэдэнэгүйб!

Түрэдэ түхээрэгдэнэн баян байшан соо хэншые үгы, хооһон. Гурбан һэрбээтэй шаазан люстрэ гэрэйнгээ эзэндэ тохёолдоһон уршагта ушар ойлгохогүй хадаа

гэрэлээ гам хайрагүй хаялхаар, найрхахаар. Ханада үлгөөтэй угалзата ковёр, ялагар хээрэгэр орон, шэнэ мебель бултадаа миил промкомбинадай выставкэдэ табигдахан шэнги шортоо урда урдааа ялаганалдана, туяа булалдана. Зэргэлээ столнууд дээгүүр жэрүлдэтэр табяатай хрусталь, шэл хундаганууд хооһоор нэшэлдэһэн юумэд шэнги гунигтайгаар жэнгинэлдэнэ гү даа гэжэ ханахааршые. Яһалал гоё гоо байдал, наяраа ехэтэй байхаар түрэ бэлдэгдэһэн юм хаш даа. Тээд лэ...

Энэ үедэ Ильягай түрэлхид эльгээ тэбэрээд хуубагүй. Уг гарбалайнгаа нангин нэрэ түрэ хиртүүлэнгүй абархын хойноһоо аһан түрүүн абahan хамгандань олоороо ошобо, хорин табан жэлэй саанахи байдалаа хэргээхыень тэрээнһэнь гуйба. Саһаа урид сайрашahan ханшагтай хамган Илья эсэгэтэй тракторист хүбүүнэйнгээ, орхижо арилхан эсэгын уйлаха тооной гуйхадашые тоогоогүй, хожом түрэн хойр нурадаг басагадаа хаймадан хараад, сэхэ уруунь хэлэбэ:

- Энэ Ильяда хадамда гарахадаа, шулуугүй харгыда хойр дахин торожо унашоо һэм. Энээндэ этигэжэ ядахан хүн гүб? Юрэдөө, юун хүлыем дэгээдэһэн юм ааб? Һүүлэй Һүүлдэ энэтнай эрьежэ ерэхэ гэжэ баһал тухайлдаг һэм. Тээд лэ залуу наһыем дэбһээд тэрбелһэн эрые аргадангүй, яһала дорюун ябагдаа. Хүлисэгты, нүхэд, үлэһэн наһаяа өөрынгөө дураар үнгэргэһүүб даа. Зай гү?

Хамараа сохюулхан хуушан урагуудай һөөргөө гургалдан субажа ябаха үедэ, электрын гэрэлээр һаруултан гол үйлсые гурбан хүнэй яаралтайгаар үгсэхэнь харагдаба. Дамдин элүүр гарайнгаа тохонгогто эдеэнэй сүүмхэ үлгэнхэй, харуулшан Баадай холбоотой матрац хайрсаг хойрые ээм дээгүүрээ тээнгилдүүлэн ашанхай ябаба. Сэдэлмаа уллаха һэеы түриидэнь углаһан ганса паар хуушан валенка һугабшалаад, дундань дорюунаар гэшхэлнэ. Тэдэнэй нилээд холо ошожо, гол үйлсэһөө хажуу тээшээ гараад, харанхы углуугай саагуур далда ороторынь хүнүүд хараад зогсобо.

1963 ондо басаганай тиигэжэ хадамда гарахыень хараһан хүнүүд яатараа гайхалдаа, һүрдөө гэхэбибди? Тээд мэнэ һаяхан хажуугаарнай үнгэрһэн тэдэнэй зүрхэнүүд ямар эршэтэйгээр лугшажа, булгилжа ябаа гэхэбта? Илангаяа Сэдэлмаагай зүрхэн ямар солёоноор дуулаа хаб? Минии нютагай тэрэ басаганай Дамдинтаяа зэргэлээд, гурбан багашуулаа үбэр дээрээ һуулгаад, ханхинаса дуулахыень шагнадаг хайт! Тэрэнэй ирагуу дуун соо наһа бараһан энэрхы сэдхэлтэй Даримын дуун зандаа дуулдахал! Сэдэлмаагай дуун - сэбэр эхэнэрэй дуун, минии дуун, бүхы хүнүүдэй дууладаг дуун лэ!

ЖАМЬЯН БАЛДАНЖАБОН (1909-1967)

Жамьян Балданович Балданжабон Хужарта нютагта, мүнөөнэй Агын буриад автономито округто түрөө. 1928 онһоо һургуулин шаби байхадаа, шүлэг бэшэжэ эхилээ. Шүлэгүүдэйн түрүүшын номууд «Бэлэхэн» (1931), «Хабарай уряа» (1932) онуудта хэблэгдээ. Ж. Балданжабон хүүгэдтэ зориулһан рассууды, онтохонууды, повестьнууды бэшээ, «Паровоз хуугайлна» (1960), «Дабаан» (1962) романууды зохёогоо. Ж. Балданжабон журналистын, багшын ажалда ажаллаа. Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай үедэ сэрэгэй албанда ябаһан, япон милитаристнууды дараһан дайнда хабаадалсаа. КПСС-эй гишүүн. Хүндэлэлэй Тэмдэг орденээр шагнагданхай.

БҮРГЭД (Туужаһаа хэһэгүүд)

Хүндэтэ уншагшад!

Ши хаанашье ажаһуужа, ямаршье үйлэ хэрэг бүтээжэ байгаа хаа, буриад арадай хуушанай байдалтай, тэрэ үеын хүнүүдэй нэгэн болохо Аригуун Бүүбэйтэй танилсахаһаа арсахагүй байхаш - этигэнэм.

- Аригуун Бүүбэй...

Иигэжэ хэн нэгэнэй хэлэжэ эхилхэлээр, хүнүүдэй нюур шарай гансата ондоо боложо, тэрэнэй олон тоото ушаралта ябадалнууды хэдэн удаа дуулаһаншье, өөрөө хөөрхэншье хаа, баяртайгаар хүлээн угтадаг.

Аригуун Бүүбэй гэшэ үнгэрһэн зуун жэлэй хоёрдохы хахадта Ага нютагта үнэхөөрөө ажаһууһан юм...

Гурбадахи бүлэг

Үдэшын боро хараанаар Аригуун Бүүбэй хүршэ айлһаан хүрин хээр мориень, хүбүүнэйн хүхэ торгон тэрлиг эрижэ асараад, морёо эмээллэмсээрээ, торгон тэрлигыень бааданнажа, ганзагадаа уяба.

- Үмдэхэгүй аад, яахаа асарһан хүмши? – гэжэ Булхар гайхана.

- Хэрэгтэй болохо даа, - гэжэ Бүүбэй эмнээдхинэ.

- Намайе хаана ошооб гэжэ хүнэй хураа хаань, Аргалиин сэлээн ороо һэн гээрэй, - гээд, моринойнгоо жолоо барин байжа, хүбүүнэйнгээ толгой үндэжэ, Булхараа тэбэрин, уралыень таалажархиба.

Булхар хүбүүгээ тэбэрин, Бүүбэйнгээ хойноһоо хараһаар үлэнэ.

«Яахадаа, зангаа хубилһан шэнги, үгэ дуугүй, бодолгото болон ябадаг болоо

гээшэб? - гэжэ Булхар үбгэн тухайгаа ханаата болоно. - Урдань иимэ бэшэ хамнай. Ямар хэрэг бүтээхээ юундэ хэлзбэгүй гээшэб? Гэбэшье, манайнгаа хоол яажэ тэжээхэ болоо гээшэб гэжэ бодолгото болоо юм ааб даа» гэжэ сэдхэхэтэйгээ сасуу, баһал Сандан ноён шэнги ямар нэгэ баянай һабарта бажуулгахань бэээ гэжэ ханахадаа, зүрхэнийн үбдэхэдэл гэнэ. Тээд иимэл хуби заяатайгаар түрэн хаддаа яахаби...

Үдэшын боро хаарал соогуур агаарта дэгдэһэн шааруулнуудай шааяан дундуур Бүүбэйшье, хүрин хээрынгээ хатар табилуулһаар, будан манан соо харагдахаа болишоно.

...Шэб харанхы хүни болобо. Иимэ хүниие хоёр хүнэй тэбэрилдэмэ, хомхой нохойн төөримэ харанхы гэдэг гээшэ ха юм. Бүгшэм халуун гээшэнь! Һэбшээн һалхиншье гэжэ үгы. Тэрэ мүртөө илаһа боргооһонууд һииналдан, бүри гааралдажа, бүхы мал адууһанай һуга сами, шэхэ нюдэ уруу орожо, үһэ нооһонойнь оёороор шэгэжэ, амар заяаень үзүүлнэгүй ха.

Зүгөөр баруун урдахи хадануудай оройгоор, алтан һэлмээр сабшажархиһан юм шэнги, ялаб-салаб гэжэ сахилгаан сахилаад, тэнгэрийн дуун, газар доро түмэр бухын шэлгээһэн юумэдэл, лужаганана. Мүн сахилгаанай гэрэлдэ холын хадануудай оройнууд обого-собого гэлдэнэ. Ножын сагаан нуурай урда эрьсэр бэлшэжэ ябаһан тоо томшогүй олон мал барсайжа харагдахадал гээд, дахин балай болошоно.

Баһа сахилгаан сахилшана: арбаад толгой сарнуудые зүүн тээшэнь туужа ябаһан моритой хүн харагдахадал гэнэ.

Баймга сахилгааншье замхажэ, хүнийн харанхыда юуншье харагдахаа болино. Оршон тойрон байһан бүхэ нойроор унташана хэбэртэй.

II

Нараншье дээрэ гараба. Ногоо набша дээгүүр сэлсүлдэн тогтоһон шүүдэрэй дуһалнууд, субад һубһа адхажархиһан мэтэ, ялалзана.

Зүүн урдаһаа урыадаһалжа үлээһэн һэбшээн һалхинай урдаһаа арбан амба сарнуудые тууһан, хүрин хээр моритой, хүхэ торгон тэрлигтэй хүн Суусалай тосхон ородог харгыгаар аргаахан галгижа ябана. Хайшаашье хара: үргэн тала, нүсэгэн гүбээнүүдһээ бэшэ юуншье үгы.

Тэрэ хүн эмээл дээрээ баа һүүжэлдэн татажа һуугаад, энэ заха хизааргүй тала шэнги, гунигтай ута дуунай аялга дуурыан эшхэржэ, хараашална.

Харгын хажуугаар тарбаганууд дошо дээрээ гаража, бүхы шадалаараа ягдайжа зогсоод, тэрэ хүниие, сарнуудыень хаража байжа гошхоролдоно.

Тэрэ хүн, гэнтэ ташуураа далагад гүүлэн, дошо дээрээ гошхоржо байһан бурхи тээшэ даб гэнэ. Тэрэнь бурд гээд, үгы болошоно, гэбэшье тэрэниие гасаалһан мэтэ, саада тээһэнь баһа гошхорхо юм.

- Һэ, буутай һайб, - гэжэ үгэлэн дуугараадхина. Уданшьегүй гүбээгэй оройдо гараба, баруун гар таладань сэнхирлэн урдааша Онон мүрэн, эндэ тэндэһээ нүсэгэн гүбээнүүдээр хүрээлэгдэһэн хүнды харагдашана.

- Суусалай тосхон алин гээшэб?

Мүн нэгэ хэды ябаһаар байтарнь, үндэр эгсэ эрьенүүд дээгүүр жэрылдэһэн хэдэн орбо-сорбо модон гэрнүүд бии болоодхино. Тэндэ Энгидэйн эрьейн тосхонуудайхи шэнги үйлсэнүүд, шабар шабха соогуур оймолдожо байһан шантагар хамартай гахайнууд огто харагдабагүй.

Зүгөөр нэгэ гэрэй үүдэндэ монгол янзын ута халхагар хамсытай шэршүү тэрилгтэй, буршалдашанан шара үһэтэй, улхархайнгаа оёрто шэргэшэһэн ногоон нюдэтэй хүн хитад хэлбэрийн ута хоруултай сад гааһаар тамхи татажа хууба.

Тэрэнэй хажуудань хүрэтэр ошожо, морёо татана:

- Мэндэ амар!

- Мэндэ! - гэжэ ногоон нюдэтэй хүн дохигод гэжэ, монголшолон һагад асууба. - Тала, хаанаас ерэбэ?

- Танинагүй гүт? Та Гоохмон купец бэшэ аалта?

- Тиимэ, тиимэ. Гофман, - гэжэ буруугаар нэрлэһыень заһабарилан, ехэл удаан шэртэн хараад, мihэд гэжэ, толгойгоо һэжэрнэ. - Танинагүй.

- Би Бооржоһооб. Далай баянай ехэ хүбүүнийн гээшэб. Борогшоон.

Гофманшые хуга харайн бодожо, Борогшооной хажуудань гүйжэ ерээд, толгойгоо тоншоно:

- А-яа-яа, толгой ехэ муу болоо. Далай бидэ хоёр аха дүү байха, - гэжэ байжа, Борогшооной мориень абажа, буряад ёһоор сэргэдэ уяна. - Эдэ сарнуудые хэндэ асараа?

- Тандал абааша гэжэ абамни эльгээгээ һэн.

- Болоо, болоо! Гэртэ орогты, - гэжэ Гофман альгаа дэлгэнэ.

Гофманай гэр соо гоё гоошые юумэн балай харагданагүй. Зүгөөр ханаар үлгөөтэй хэдэн янзын буунууд, баһа түмэр боолтотой ханзанууд аба абаһаар лэ нюдэндэ торолдоно. Стол дээрэ саарһанууд, мандагар томо шоото...

Гофман Борогшоон хоёрой хөөрэлдэһөөр байтарнь, ута улаан сарафантай, пилхагар шара эхэнэр ороод ерэнэ.

- Энэ - минии самган, буряад хэлэндэ суранагүй, - гэмсээрээ, юушыеб өөһэд хоорондоо хөөрэлдэжэ, һамганиинь зүбшөөрһэн хэбэртэй толгойгоо дохисогоон гарана. Эдэнэй хөөрэлдөөн сооһоо «буряад» гэхэн ганса үгэ Борогшоон ойлгожо, ямар удхатайгаар хэлэһыень өөрөө тайлбарилжа ядана. Мүн байд байд гээд лэ, сонхоор газашаа сарнуудаа харадаг байба.

- Зай, Далаев, - гэжэ Гофман алтан бэхэлигтэй гараа мүрэ дээрэнэ табижархиба, - сарнуудаа юугээр худалдаха?

- Хаража үзэгты. Тиигээд сэнгээ тааралдана бээбди, - гэнэ Борогшоон.

Гофман Далаев хоёр гаража, эдэлжэ байһан сарнуудта ошоно. Гофман сарнуудайн уусануудые баряад, баряад лэ үзэнэ.

- Юу эрихэ? - гээд, Гофман Борогшоон тээшэ мэхэтэйхэнээр харана.

- Та юу үгэхэбта?

- Арбан таба-табые.
- Хори-хорёор абагты, - гэнэ Борогшоон.
- Үнэтэй, - гэжэ Гофман толгойгоо хэжэрнэ. - Мяхан үнэгүй болоо.
- Арбан табаар худалдахань хайратай байна даа. Абамни үнэ хүрөөгүй хаань, асараарай гээ нэн, - гэжэ Борогшоон хатуурхана.

Гофман сарнуудые тойрон хаража ябатараа, гэнтэ Борогшоондо ерэжэ, гараа үгэбэ:

- Талынгаа эльгээсэн сарнуудые бусааха гэжэ яаха! Абаха болоо бээ.

III

Үсэгэлдэр Суусал дээрэ арбан амба сараа Гофман купецтэ худалдааша Далайн Борогшоон нөөхил арбан сараа туугаад, гүбээ дээгүүр гаража ерэнэ. Нөөхил хүрин хээрээ унаһаар, нөөхил хүхэ торгон тэрлигээ үмдэхөөр.

Ундуугай тосхондо дүтэшэг нэгэ ород хүбүүнтэй уулзашана.

- Купец хаанаб? - гээд Борогшоон асууна.

Тэрэ хүбүүнийнь бурыад хэлэ мэдэхгүй байгаа ха: нюурыень хаража байд гээд, «купец, купец» гэжэ байжа Борогшооной дабтахадань, тосхон тээшэ зааба.

Тосхоной үйлсэдэ шабар шабха. Сарнуудаа аалихан туугаад, иишэ тиишээ хараашалан ябана. Гэнтэ хүрин хээрэнэ будхаад, арайл эмээл дээрээ тогтоно: хажуу тээшээ харан гэнэнь, борохон тахяанууд бүрбэгэнэлдэжэ ябаба.

- Һэ! Бузарнууд, - гэнэн бээрээ ташуураа далгануулба. Харин тэдэнэ пур-пар гэлдэжэ, далая хэбижэ, иишэ тиишээ паршаганан ниидэнэ. Тэрээнһээ сарнуудынь, мориниинь улам үргэжэ, гүйлдэхөө забдана. Харин, зол болоходоо, урдаһаань ерэжэ ябаһан ута сагаан хахалтай, ород үбгэн сарнуудыень тогтоолсобо.

- Һайн даа, тала, - гэжэ Борогшоон тэрэ үбгэндэ баярые хүргэнэ.

Тэрэнэ хахалаа сүмөөхэнөөр эльбэн байжа, шал бурыадаар хөөрөжэ оробо.

Борогшоон гайхангяар харад гээд, асууба:

- Та яагаа бурыад шэнгээр хэлэнэ гээшэбта?

- Шэхэтэ тархья шэрэжэ, ородойшые, бурыадайшые дунда бүхы наһан соогоо ябаа хүм даа. Та Агын бээ! Тэрлигээртнай тухайлжа байнаб.

Тиин, тэдэ хоёр хөөрэлдэхөөр тэндэхи купецтэ ошожо, тэрэ үбгэнөөрөө зууршалуулжа, сарнуудаа наймаалба.

Тэрэ ород үбгэн Далайн үбдэгы барижа, шэбэнэн хэлэбэ:

- Энэшни аймшагтай мэхэтэй хүн. Арайл үнэгүйгөөр худалдабаш даа.

- Зай, яахаб, - гэнэ Далай.

Далай нөөхи үбгэнтээ хөөрэлдэн ябажа, гэртэнэ хүрэбэ. Жэбэтэй түмэрөөр, шэнэһэнэй холтоһоор хушаһан газар гэрһээ шархинуудтайшые, хүлшые нюсэгэн, муу хангигар хубсаһатай хүбүүд, басагад гаража байба.

- Энэ минии хүүгэд, - гэжэ үбгэн хэлэнэ.

Газаа талаагаа гэр байрань хэды муушые хаа, досоонь нэгэшые тооногүй, газар шалань сэбэрхэнээр хамагдahan байба.

Далай үбгэн хоёр энэ тэрэ юумэ хөөрэлдэн байжа, хара хилээмэ үмхэлэн, дабhalмал хара сай ууба.

- Айлшанай ерэхэдэ, хара сайгаар хүндэлөөд байха гээшэ муу байна даа, - гэжэ үбгэн ханаа зобонгёор дуугарна.

- Бараг, бараг. Бишые иимэшүүл байдалтай хүн байхаб.

Үбгэн ехэ гайхангыар Далайн торгон тэрлигые шэртэн харана.

Далай энеэнэ.

- Ехээр бү гайхагты! Моримнишые, тэрлигнишые хүнэй юм.

Далай мордолгон дээрээ үбэрhөө арбанай улаагшаниие гаргажа, үбгэндэ харбайба:

- Танилсаһанай баяр болгоноб. Үбгэн, тэрээнһэнь айһан сошоһон мэтэ, хойшоо боложо, сабшалаагүй нүдөөр хараад байшана.

- Баригты, баригты, үнэн сэдхэлһээ үгэнэб, - гээд, Далай харбайһаар лэ байба.

- Танда ямар аштай тунатай юумэ хэһэн аад, иимэ ехэ бэлэг абаха хүн гээшэбиб?

- Танилсаһанай баярта...

Далай, үбгэниие баалан, арбан түхэригөө гартань барюулба.

Үбгэн тэрэ мүнгэе харан байжа:

- Ородшые, буряадшые баяшуулда хүдэлөөб, иимэ ехэ мүнгэ гартаа барижа үзөөгүйб. Агада Сандан ноёнойдо нэгэ жэл хүдэлөөд, гурбан түхэриг абалитай бусаа һэм, - гэбэ.

Наранай орохын урда тээ, тэрэ үбгэнэй юрөөлэй һайн үгэнүүдээр үдэшүүлэн, тэрэ Далайшые, Борогшооншые болодог хүн тэндэхээ мордоо һэн.

IV

Гурбан хара мори бүхөөгтэй тэргэдэ хүллэһэн хүн дугаагайнгаа хонхо жэнгируүлһээр ерэжэ, Ага гол умбуулан, аргааханаар гарана.

Голой эрьедэхи хүрин шэрэтэй хүрхигэр ехэ Дүүмын байшангай хажууда хөөрэлдэжэ байһан хоёр хүн гүбэр-шэбэр дуугаралдана:

- Ноён ерэбэ.

- Оо-ё даа. Юуншые болохонь бээ даа.

- Нөөхил улаан бургааһаараа хөөрэлдэнэ ааб даа...

Дары бүхөөгтэй тэргэ байшангай үүдэндэ тогтожо, тэрээн сооһоо Сандан ноён Халзан Жамса хоёр гараад, хажуу тээшээ харангуй, гэртэ оробод.

- Үгы, энэ Халзан Жамса юушэн гээшэб! - гэжэ нэгэниинь шоо үзэнгээр хойноһоонь хараһаар үлэнэ.

- Ябаа юм ааб даа.

- Шорын үзүүр долёолсохо гэжэ гү?

...Дүүмын бэшээшэ Хорчинов Шарии гулваа хоёр хүл дээрээ бодожо, Сандан ноён Халзан Жамса хоёрые амаршалан угтана.

- Судья хаанаб?
- Гэртээ аабза.
- Судьяе ерүүлэгты, - гэжэ хэлээд, Сандан ноён столой саана мидагад хуушана. Уданшьегүй судья ерэнэ. Сандан ноён үбэрһөө эбхэмэл саарһа гаргажа:
- Үнөөхи Аригуун Бүүбэй минии арбан сар хулуугаа, - гэжэ мэдүүлнэ.
- Юу?! Арбан сар?! - гэлдэжэ, Шариин гулваа Хорчинов хоёр бэе бээ харалсана.
- Яаһан үзэгдөө дуудлаагүй юм гээшэб!
- Гурба хонобо гээшэ ха. Ножын нуурай тэндэ адуулганда байһан хүрэгһөөмни арбан сар хулуугаа.
- Үдэр дунда гү?
- Һүни, һүни гэнэб, - гэжэ Сандан ноён сухалтайгаар ганирба. - Тэрэмнай арһа мяхыень үбшөөгүйдэ, хоёр нюдыень шэргээгээгүйдэ, манда амар заяа үзүүлхээ болёо гээшэ.
- Зүб лэ даа, - гэжэ судья ноён зүбшөөрэн, энэ дороо Аригуун Бүүбэйе саб шүүрэхэ байһандал, үндэлзэшэнэ.

V

Мухани, бодолгото болон, унтаж шаданагүй. Халтал нюдэнэйн анилдахатай сасуу, хаанаһаашьёб буха магнал тэрлигтэй Сандан ноён урдань бии болоод лэ, «үрээ түлэжэ шаданагүй хадаа, барлагни болобо гээшэш» гээд, нударгаа зангидаха юм. Үнэхөөрөөшье наһа бараһан эсэгынгээ үриие үглөөдэр түлөөгүй хаа, Сандан ноёной хэлэһэн ёһоор, тэрэнэй барлаг болохоһоо ондоо зам огто үгы ха юм. Гэбэшье, үхибүүдын ханаа амараар аажам тэнюунээр хурхиралдана.

«Эй, барһадни юушье мэдэнгүй гээшэл даа. Эдэмнишье баһал Сандан ноёной үхибүүдэй барлаг боложо, бүхы наһандаа зобохо ха даа», - гэжэ Мухани нюдэнэйнгөө нёлбоһо эжэлэнгүй дуһалуулна.

Иигэжэ натагар хара һэеы гэрэйнгээ тооно өөдэ хараад хэбтэбэ: Муханиин уйдхартай һанал бодол шэнги бараан хара үүлэн булангиртана.

Гэнтэ газар мориной түбэрөөн дуудлахадал гээд, үүдэниинь нээгдэжэ, нэгэ хүн ороод ерэнэ.

Мухани, одоол нөөхи Сандан ноён хүрэжэ ерэбэ гээшэ гү гэжэ айһан мэтэ, шангаар амиланшьегүй хэбтэбэ.

- Мухани, байна гүш? - гэжэ гэнтэ һураха юм. Юрэдөө, таниһан хүнэй абьян хэбэртэй.

- Байнаб, - гэжэ Мухани айнгяар абья гараба.

- Би шамда хэрэгтэй ерээ һэм, - гэжэ хэлээд, хэтээ сахижа, ошо сасаргаба.

Аригуун Бүүбэйн нюур халта харагдаадхина.

- Бүүбэй гүш даа? - гэнээр Мухани нэмһэгээр бодоно, баһа һамганииньшье ундынэ.

- Юундэ бодобо гээшэбта? Унтагты, - гэжэ байжа Бүүбэй гал аһааха гэжэ шиигэргэнэ. - Би халта уулзаад лэ ошохоб. Мухани, ямар байнат даа?

- Голтойл хадаа... Үглөөдэр Сандан ноёндо ошоожо, наһа үеэрээ барлагынь болохо сагни хүрөөд лэ байна, - гэжэ Мухани ханаа алдана.

- Мүнгэ олоогүй гүш?

- Үгы даа. Бамбадашыё ошооб. Гурбан жэл соо ажалыешни хэһүүлби гээд ядааб, - гэжэ Мухани уй гашуудалаа тараахын тула олон табые тоолохоор забдана.

Бүүбэй, үбэрөө һуулин, асууна:

- Хэды түхэриг үритэй байгаабы даа?

- Арбан табан түхэриг.

- Энээгээр тэрэнэйнгээ амыень бүглыш даа, - гэжэ Бүүбэй хэдэн саарһан мүнгэ харбайба.

...Мүн гэрһээ гаралган дээрээ газараар ирайлдажа, таһархай дэглнүүдэй хормойдо орёолдон хэбтэһэн үхибүүдыень хаража, үбэрһөө үшөө мүнгэ гаргажа үгөөд:

- Эд бүд абажа, хүүгэдтээ самса үмдэ хээрэйгты, - гэжэ хэлэмсээрээ, гаража ябашаба.

Муханиин дэглээ хэдэрэн газаа гарахада, Бүүбэй үни мориндоо мордоод, баруун хойшоо гүйлгэжэ ябаба.

... Үүрэй сайхын урдахана Аригуун Бүүбэй, гэртээ хүрэжэ ерэмсээрээ, хүршынгөө хээр мориёе һула табижархёод, унташаһан байгаа.

VI

Столой саана хамараа харашаһан, нюдэндөө шэлтэй судья ноён һууна. Хажуудань Дүүмын бэшээшэ Хорчинов урдаа саарһа дэлгэнхэй, мүнгэн үлгүүрээр ооһорлоһон часынгаа шэхэндээ шагнаһан, дээгүүр харана. Зүүн гар тээнэ Сандан ноён гансаараа мидайжа һуушанхай.

Тэдэнэй урда Аригуун Бүүбэй зогсожо байна:

Хүн зоншыё юрьен орожо, Бүүбэйн араар һууна.

Судья һууриһаа бодожо, хоёр гараараа урдахи столоо тулгалан, Аригуун Бүүбэйдэ хандаба:

- Бүүбэй Аригунов, ши энэ Сандан Зодбоектой арбан сар хулуугаад, хаана хээбши?

Бүүбэй Сандан ноён тээшэ халта хараад, дам асууба.

- Энэ тоншыё худал. Сандан ноён яаха гэбэ гэшэб? Аригуун Бүүбэйн үгытэй хадын, хулуугаа аабза гэжэ баһа хардаха гэбэ гү?

Ноёд эндэ тэндэһэнь ёлогод гэлдэб:

- Хулуугаагүйб гэжэ юугээрээ баталхабы?

Аригуун Бүүбэй мihэд гээд, судьяда мэдүүлнэ:

- Ноён судья, Сандан ноёной ямар сарнууд хулгада ороһон байгаа хаб?

Сандан ноён үбэрһөө саарһа гаргажа, сарнуудаа зүһэ зүһөөрнь тооложо ороно:

- Далюу эбэртэй хүрин сар, хоёр шэхэ шуурхай...

Тэрэнтэй хамта Бүүбэй ноёдыё гуйна:

- Ноёд, тэдэ сарнуудайнь үнэ зүһыень, тамгыень бэшэжэ хайрлыт!

Хорчинов бэшээшэ, үдэн гуурһаяа амандаа зуужа заһасагаан, Сандан ноёной хэлэһэн үгэнүүдые шүрд-шүрд лэ бэшэжэ абана...

Нэгэ хэды абяагүй байһанай һүүлдэ, Аригуун Бүүбэй, үгээ үргэлжэлүүлэн, дохин байжа мэдүүлбэ:

- Сандан ноён хэды шэнээн баяншые хаа, тоотой, зүһэтэй малтай юм бээ даа. Тэрэ мал хүрэгэйн дундаһаа намайе хулуугааш гэгшэ сарнуудыень үзэжэ шалгажа үршөөгйт!

Ноёд хайд нюур нюураа харалсашаба.

Судья ехэл болгоомжотойгоор бодожо соносхоно:

- Ойро зуурын забһарлалта болохонь!

Ноёдой нүгөө таһалга уруу һубарилдан оромсоор, тэндэ байгшад юун болохонь гээшэб гэжэ, бодолгото болонгёор гүбэр-шэбэр дуугаралдана. Мүн Аригуун Бүүбэйн сэсэн үгэнүүдтэ омогорхоһон хүнүүд, Бүүбэй тээшэ харан, эрхыгээшые ёдойлгонод, толгойгоошые дохинод.

Ноёдшые удаан хүлээлгэбэгүй, һөөргөө ороод ерэнэ - зон дурд гэжэ хүл дээрээ бодошоно.

- Һуугты!

Аригуун Бүүбэйн мэдүүлгыё хүндэтэй дээрэ тооложо, Сандан Зодбоевой мал хүрэгтэ ошожо, сарнуудыень бүридхэхэ гэжэ шийдэһэнэ судья мэдүүлээд:

- Үглөөдэр үдэ багта сүүдэй зүблөөн үргэлжэлхэ, - гэжэ соносхоно.

...Ножын нуур зүүн эрьеынгээ хабсагайнууд хүрэтэр сайража харагдана. Тэрэнэй саадахи гүбээнүүд дээгүүр бараан хүрэг мал, заха хизааргүй юм шэнги, бэлшэжэ ябаба.

- Энэл даа, - гэжэ Сандан ноён хүрэг тээшээ заагаад, бултанайнь урда орожо, хайхан бууралаа хайбарлуулна. Тэрэнэй хойноһоо судья, Бүүбэй, үшөө бэшэшыё хэды хүнүүд һубарилдашана.

«Зай, Сандан ноён яагша ааб? - гэжэ Бүүбэй бүтүү мihэржэ ябаба. - Одоол шамайе шадахам бээ. Минии яһа хухалха гэжэ оролдодог байгааш. Мүнөө би тэрэнэйшни харюуда нэрыешни хухалаад туршаһуу. Нэрээ хухаранхаар, яһаа хухара гэдэг бэшэ аал?».

Ута гэгшын урга тулаһан мархагар хара үбгэн гүбээгэй үнсэг дээрэ зогсожо байба.

Сандан ноён, үбгэнэй хажууда хүрэмсөөрөө, моринойнгоо амыё гэнтэ угзаржа, морёо хахалзуулан:

- Энэ Аригуун Бүүбэйдэ сарнуудаа харуула. Хулуугаагүй һэм гэнэ, - гэжэ сухалтайгаар хэлээдхинэ.

Малшан үбгэн үг маг гээд:

- Үгы, ноён ахай, нөөхи үгы болоо гэлсэгшэ сарнууднай хүрэгтөө ябанал даа, - гэнэ.

..Үдэ үнгэрөөд байхада, сүүдэй зүблөөн дахин үргэлжэлбэ. Тэндэ хүн зон баһал дүүрэн байгаа хэн. Сандан ноён уруу дуруу болонги, шанаагаа тулаад, абяагүй хуудаг байба.

Бүүбэй хууриһаа бодожо хэлэнэ:

- Энэ Сандан Зодбоев намайе хардаһан байбал...

Сандан ноён хууриһаа бодон:

- Бүүбэй, өө Бүүбэй, газаа гараял даа, - гээд Аригуун Бүүбэйе дахуулан гараба.

Тэндэ байһан хүн зоной нюур шарайнь гансата гэрэл ороһон мэтэ боложо, тэдэ хоёрой хойноһоо хаража мийэрэлдэнэ.

Удангүй Сандан ноён Бүүбэй хоёр мүн лэ хубарилдан ороно.

Аригуун Бүүбэй, гэртэ орожо ерэмсээрээ, дахин хэлэжэ ороно:

- Сандан ноён намайе хардажа, түмэр гэнжээр шүдэрлүүлхэ ханаатай байһан аад, бирахаа болиходоо, газаа гаргаад, арба-табан түхэриг эдилгэ үгэжэ байнал...

Зон дүрьсэсэ энеэлдэшэнэ. Сандан ноён уб улаан болошоод, хүнэй нюур хараха аргагүй, баһал үндэлзэн, Аригуун Бүүбэйе дахуулан, газашаа гараа хэн.

Аригуун Бүүбэй гэм зэмгүй байба гэжэ сүүд тогтоожо, сугларһан зон ханаа амарангяар тарана.

Бүүбэй Сандан ноёной унажа ябаһан хайхан бууралыень унажа, хатар табилуулан, баруун хойшоо ябашана.

VII

Тэргэ дээрэ зэргэлэн хууһан ноёд, ород буриад хоёр, ехэл хүхюүгээр мийэрэлдэнэ, таһалгаряагүй хөөрэлдэнэ. Ородын сэрэгэй генерал-губернаторай дэргэдэхи тусхай даалгабариин чиновник Николай Петрович Орлов, буриадын - тэрэнэй оршуулгаша Ринчин Эрдыниев гээшэ байгаа.

Николай Петрович, нарһан ойн сэбэр агаар хамараараа унхидан, гүнзэгыгөөр амилна:

- Иигэжэ хүдөө гараад ябахата, яагаа зохид гээшэб!

- Хазаар морёор гүйлгэжэ ябаа хаа, - гэжэ Эрдыниев Николай Петрович тээшэ энеэбхилэн харана. - Бидэ буриадуд, хүлдэ ороходоо, мори унадаг ха юмбиди.

Иигэхээр, энэ тэрэ юумэ хөөрэлдэхөөр, Николай Петрович Петроградска университетэ хураһан үе байдал тухайгаа домоглон хөөрэнэ.

- ...1868 ондо университетэ дүүргэжэ байгаа... Нэгэтэ бага сага малаан боложо ябаһан толгойтой, үбсүүндээ тулама барбагар хахалтай хүн бии боложо, университетэ ороо хэн. Тэрэмнай суута аяншан Петр Алексеевич Кропоткин байгаа бэлэй. Петр Алексеевичтэй танилсажа нүхэсөө хэм. Байгал шадарай нютагуудаар, Читагаар, Иркутскаар ябаһанаа ехэл һонирхолтойгоор хөөрэдэг байгаа. Кропоткин нэгэ хирэ Иркутскад нам шэнги чиновнигыё байгаад туршаһанаа энеэдэтгээр хөөрэдэг хэн, - гээд Николай Петрович мийэд гэнэ. - Би тиигээд лэ энэ хизаар ерэхэ гэжэ зорюута тэгүүлһэн хүн гээшэб.

- Төэд манай энэ хизаарта байхада ямар шэнги байнаб даа? - гэжэ Эрдыниев хонирхоно.

- Хонин лэ байна. Зүгөөр чиновник байхада тиимэшье аятай бэшэ, миин лэ хүн зоной дундуур сүлөөтэй ябадаг хаа ехэл хайн байгаа, - гэжэ хэлэмсээрээ, ямар нэгэн ханал бодолдо баригдахан хэбэртэй түр зуура дуугай болоодхино. - Минии эндэ ерээд байхада, Агын Дүүмэхээ Сандан Зодбоев гээшэ нэгэ гуйлта баринхай орожо ерээ хэн. Тэндэхи нэгэ хүн тухай хэн даа. Нэрэ обогыень мартаад байнаб. Хэн бэлэй?.. Нэгэ үгөөр хэлэхэдэ, Сандан Зодбоев тэрэ хүнэй урда үгэ хэлээрээшье, үйлэ ябуулгаараашье орожо ядахан байгаа ха... Төэд намайе худалдажа абаха гэжэ ханахан юм гү, гуйлта соогоо мүнгэ хабшуулаад бариба гээшэл даа. Би тэрэниинь урдань хаяад үгөө хэм. Нилээд зэбэржэ гарахан байха...

Ринчин Эрдыниев ехэл хонирхон шагнажа, байд байд гээд лэ, тобшо үгэнүүдээр өөрынгөө ханамжа хэлэдэг байба.

Николай Петрович арадай дундахаа гарахан эрдэмтэд тухай, нэн түрүүлэн Михаил Ломоносовой ород гүрэндөө ашатай туштай хэрэг бүтээхэниие хөөрэхэ зуураа, Эрдыниевхээ асууба:

- Танай буряадайшье дундахаа гарахан Доржо Банзаров гээшэ юрын малша буряадай хүбүүн аад, ямар бэлигтэй хүн байгаа гээшэб! Та тэрэнэй бэшэхэн «Харын шажан гү, али монголнуудай бөө мүргэл» гэжэ ном уншаа хэн гүт?

Долоодохи бүлэг

I

Бүүбэй сонхоороо газашаа хаража зогсоно: ухаа тоохон болошоһон үйлсөөр хоёр мори зэргэшэжэ оруулхан хүнүүд наярһаар үнгэрнэ; дүрбэлжэн оройтой, сонхо дээгүүрээ тахья һиилэхэн гоёолтотой гэрэй газар, хандал дээрэ, хоёр хүн хөөрэлдэжэ һууна; тэдэнэй хажууда халтар нохой годирон хэбтэнэ.

Бүүбэй, ханаа алдан, нүдөө халта аняадхина. Ямар нэгэн агшан зуура эндэ һая түрэлхи Ага нютагаараа ябажа, ноёд һайдые бохиноулһаниинь, нүхэд зоноороо уулзаһаниинь харагдахан шэнгээр үзэгдэхэдэл гэбэ! «Манайшье ноёд гээшэ бирагүй, ганса хара тархья харахан амитад гээшэ ха даа, - гэжэ Бүүбэй бодоно. - Ямар айран, мэхэтэй шүдхэрнүүд гээшэб? Намайе таниһан лэ байгаа ёһотой, төэд хэр хойноһоом мүрдэхэ гээшэб? Ханаан байгаашье хаа, һабарынь хүрэхэгүй гээшэ гү али...».

Гэнтэ үүдэ тоншоһонь дуулдажа, Бүүбэйн ханал бодолые гансата таһалдуулба. Бүүбэй эрьелдээд:

- Орогты! - гэжэ харюусахатайнь сасуу, Николай Петрович энэһээр бултайба.

Тэрэ зуура Николай Петрович шляпаа ябажа, дохигод гээд, буряадаар хэлэбэ:

- Садааб!

Бүүбэй хүхэ модоор унажа байжа энэһэбэ. Тэрэнэйнгээ забһарта дуугарха юм:

- Николай Петрович, хаана эдээлхэн аад, эндэ ерээд садааб гэжэ хэлэжэ байна гээшэбта?

- Эй, шүдхэр абаг! Яатараа эндүүрбэбиб! - гэж байжа Николай Петрович багал энеэнэ. - Ринчин Эрдынеевич, мэндэ амар!

Тэдэ хоёр, гар гараа барилсан, энеэлдэнэ.

Николай Петрович, Агаһаа бусажа ябахаһаа эхилэн, буряад хэлэ Бүүбэйдэ заалгадаг болоһон байгаа. «Һайн даа, мэндэ амар, ноён, садааб, наашаа ерэгты...» гэхэ мэтын үгэнүүдые яһала мэдэхэ болоһон аад, мүнөө «мэндэ амар» гэхын орондо «садааб» гэжэрхёо ха юм. Теэд яахаб! Бүдэржэ унангүйгөөр, үхибүүдшые хүлдэ ородоггүй гээшэ ааб даа.

- Николай Петрович, нуугты, - гэжэ Бүүбэй стул табина. - Шэнэ юун боложо байнаб? Хөөрыт!

- Шэнэшые юумэн үгы даа, Ринчин Эрдынеевич' - гэжэ Николай Петрович хэлэхэ зуураа, таһалга соогуурнь хараашална: һонирхолтойшые юумэн балай үгы хэбэртэй. Нэгэ орон. Тэрэнэй арада хитад хэлбэрийн луу һиилүүртэй мүнгэн хутага ханада үлгөөтэй. Стол дээрэнэ ходо зүүгээд ябадаг хара шэлынэ газетэ дээрэ табяатай байба.

Николай Петрович тэрэ газетынь абажа, халта харамсаараа, һөөргэнэ табижархина.

Би танда нөөхи хэлэгшэ номоо асарааб, - гэжэ байжа Орлов хармаанһаа нэгэ ном гаргажа, Бүүбэйдэ барюулна. - Энээнине уншагты!

- «Харын шажан гү, али монголшуудай бөө мүргэл. Д. Банзаров. Казань. 1846 он», - гэжэ Бүүбэй уншаад, Орловто баярые хүргэнэ. - Магад, ехэ һонин ном байжа болоо ха.

II

Утаа уняаршые үни сэлмэжэ, түймэрэй гүйһэн сурма сэл хүхэ ногоогоор хушагдаад байба.

Нэгэтэ Монголһоо зорюута - халхагар хүхэ тэрлигтэй, ута хара гээгэгтэй монгол - Агын Дүүмэ хүрэжэ ерэбэ.

«Нөөхи түймэрэй хэрэгээр тэрэ зорюута ерээ ха», - гэжэ хүн зон һабир-шэбэр хэлсэдэг болоно.

Дары Агын Дүүмэдэ буха ехэ суглаан боложо, Сандан Зодбоев, Шариин гулваа, Морхоо, Бамба, Халзан Жамса, Хорчинов ба бусад ноёд һайд, ламанар сугларна.

- Зай, үндэр түрэлтэ ноёд, ламбагайнар эндэ һая Монголой Хэшэгтэ ваанһаа зорюута ерээ, - гэжэ Шариин гулваа хирбэгэр хара һахалаа эмэрин байжа, тэбхэр шара тамгатай моотуу саарһа харан харан, томоотой янзаар айлалдхана.

- Манай эндэһээ алдагдаһан түймэр Монголой хилые гаража, хэдэн баяшуулай мал зөөрине гэмтээжэ, далан долоон мянган түхэригэй гарза ушаруулаа гэнэ. Яаха гээшэбибди, ноёд, ламбагайнар? Агын буряадһаа энэ далан долоон мянган түхэриг нэхэжэ байнал.

III

Хоёр мори зэргэшжэ хүллэһэн хятагар тэргэтэйшые, хазаар моритойшые хүнүүд Ножын нуурай баруун эрьсэр урагшаа хубарилдана.

Аригуун Бүүбэй, моринойнгоо ама татан, ялбайн байһан нуур, тэрэнэй ганга эрье хаймадан хаража, мihэд гэнэ: арбан табан жэлэй саана ажабайдалайн түрүүшын алхам эндэһээ, Сандан ноёной мал хүрэг сооһоо эхилһэн байгаа ха юм. Тэрэ гэхэнһээ хойшо хэды олон хубилалта болооб! Түрмын оёороор түлхюулээдшые үзөө, орон нютагһаа хоргодожшые ябаа, Агынгаа ноёдые үбдэг дээрэнх үндэлзүүлээдшые туршаа. Теэд мүнөө эдэ ноёдоороо хамта ябажа ябана. «Эдэнэй зөөри зөөшын эдэнэй нэрэ солын түлөө ябана бэшэ бээб? - гэжэ Аригуун Бүүбэй өөрөө өөрөө асуугаад, өөрөө харюусана. Үгы. Зонойнгоо түлөө ябанаб. Хэрбээ Хэшэгтэ ваанда далан долоон мянган түхэриг түлэхэ болоо хаа, бүхы зоной хүзүүн дээрэ буухал байха даа. Эдэ ноёд баяд хэншые гэхэгүй. Харин хоорондоһоонь юу хээ үлүү гаргажашые болохо бэшэ аал?..».

Энээнһээ Аригуун Бүүбэй бүри сухалаа хүрэжэ, морёо халта ташуурдан, бага һүүжэлдэн татаад, шуумайса хатаруулна. Гэбэшье, ханал бодолһоонь тэрэниие хүлэжэ байһан ушар байдал гаранагүй: «улаан хэлэтые урдаа оруулаагүй Ага нютагай Аригуун Бүүбэй Хэшэгтэ ваанда торожо, дохолон нэхэлэн болоһон юм гэжэ уг удамдам улад зон энээлдэжэ ябаха гээшэ гү? Али Аригуун Бүүбэй ахай вааниие торгоһон юм гэжэ хүн зон хүхидэг байха юм гү?..».

Уданшыегүй урдань жэрэгэр нарһад һаглайлдан харагдажа захална.

- Сэрэг нарһан!

Булган малгайта буряад зоной дунда Бабжа-Барас гэжэ баатар хүбүүн түрэнэн байгаа ха. Долоотой байхадаа, дошхон зуудаг нохойтой тулалдаад, хүзүүень булга мушханан, хүлыень хуха үдхэлһэн юм гэдэг. Хүлынь дүрөөдэ, гарынь ганзагада хүрэхэдөө, хариһаа довтолһон харатан хоротоноор хаба шадалаа үзэлсэдэг, одхон дүү Хонтолёо ойроо абаад ябадаг байгаа хэн ха.

Нэгэтэ Манжа хаанай сэрэгүүд, Бабжа баатарые намнаһаар, Онон мүрэнэй урда эрьедэ үдэшэ орой тулажа ерэхэдэнь, тээ хойнонь тэгшэ һайхан талмайда морин сэрэг жагсанхай, номо годлёо дэлинхэй, гал түүдэг түлинхэй байна гэжэ хараад:

Дары түүдэгэй гал соробхилжо, тэдэнэр ехэ багын илгаагүй зэргэлэн һуубад. Энэ тэрэ юумэн тухай хөөрэлдэһөөр байтараа, 1727 ондо Ород, Хитад, Монгол гурбанай хоорондын хилэ табигдаһанай тухай хөөрэлдөөн болоно. Булагай адагһаа ерэнэн, буурал толгойтой үбгэн хоёр нюдөө анин байжа, утаар уянгалан түүхэлбэ.

Ород, Хитад, Монгол гурбанай алтан хилэ табилган болохонь гэжэ тиимэ гэшэгүй ехэ хүл хүдэлөөн болоһон байгаа. Аяар эзэнэй хотоһоо Савва Владимирович Рагузинский гэжэ ехэ ноён ерэжэ, Хори буряадай дундаһаа газаршанууд

томилогдоһон, хилэ дээгүүр зоохо столбнуудые үдэрһөө үдэртэ хэдэн олон унаагаар шэрэһэн байна.

Хилэ табилганда гэжэ Монголойшые, манайшые зүгһөө хүн зон олоороо сугларжа, хилын хоёр тээгүүр һеы гэрнүүдые баряад, найрта бэлэдхэл боложо байгаа ха: бүхэнүүдэе шэлэдэг, моринуудаа хоридог байба. Хоёр талаһаа бэе бээдэе нюуса тагнуулнуудые эльгэжэ, ямар мори, бүхэ табихаа байһыень мэдэжэ абаха гэжэ оролдодог байһан байгаа.

Манайхинай тагнуул тэдэнэй буусада ошонхой ябажа ябаба ха. Хүнүүдэй обооролдоһон тээшэ ошожо, юу хэлсэнэ ааб гэжэ шагнаархана ха. Тиигэжэ ябаһаар, манайхинай буусаар тагнажа ябаад бусаһан хүнэй хөөрэхые шагнаба гэнэ.

«Ород хаанайхид бүхээшые олоогүй, гүйгөөшөөшые олоогүй ха даа, - гэжэ тэрэ хүн хэлэнэ. - Ёһотой гүйгөөшэ азаргаараа уһа шэрэжэ ябана. Шэрбэ шарба хүбүүдые барилдаашад гээшэ гэжэ бэлэдхэнэ гээшэ ха. Тэдэнышые манай Арсалан бүхын шэгшэдшые хүрэхэгүй даа. Одоол бүхэ гээ һаа, бүхэ нэгэ хүн бии аад, тэрэнь хүхэ торгон тэрлигтэй, тэргын һүүдэртэ унтажэ хэбтэнэ. Доронь газар гурбан хурга хотойгоод байна...».

Манай тагнуулшаншые, тэрэниие дууламсаараа, өөһэдынхидтөө ерэжэ, тэндэ дуулаһан һониноо хөөрбэ ха.

«Ямар азаргаараа уһа шэрэнэбиди?» - гэжэ манайхин бэдэрбэ ха.

Тэрэнь хүлдөө хүрэмэ дэлһэтэй Шууяата һаарал гэжэ азарга байба ха. Тэрэнэе һорёод үзэбэ гэнэ. Юрэдөө, урагшаа ябаха юумэ бэшэ. Хашан гээшэнь яшагүй адууһан байһан байба.

«Хэмнай тэргын һүүдэртэ хэбтээ һэм?» - гэлсээн болобо.

Һурагшалһаар, иишэ тишээ гүйдэһөөр байтараа, олоной шоодбори гэжэ мундуу муяа хүбүү олоһон байгаа. Тэрэ ямаршые уряалгүйгөөр, хаанаһаашыеб хүхэ торгон тэрлиг оложо үмдөөд, энэ найрта ерэхэн байгаа ха.

Гансата: «Өөдхэй, Өөдхэй, наашаагыш! Ши барилдаха болоболши», - гэлсээн болобо гэнэ.

Одоол тэрэ ёһото найр нааданиинь боложо, Шууяата һааралдаа туулмагаар дүүрэн үнэхэ тэгнээд, урилдаанда табихан байгаа.

Тэрэнь гүйн гэхэдэ, булгыень түрүүлжэ, үнэхэнэйнгөө бурьяха бүри, тэрэндэ хүсэгдэхгүй гэхэндэл, харай харайһаар, Монголой хилые дабажа, урагшаа орогүй ошоһон байгаа. Барилдаан болобо гэнэ. Монголой Арсалан бүхэ гээшэ, нээрээл, өөрынгөө нэрэдэ хүрэмэ аймшагтай багжагар хүн тээхэр-тээхэр дэбхэрһээр, гуяа альгадаһаар гарашаба ха. Урдаһаань Өөдхэй гэгтшоод байба гэнэ. Тиигээд лэ хам оролсожо барилдан гэхэдэ, Өөдхэй гэгдэхэн Арсалан бүхые дээрэ үргэжэ, дүхэригэй саада тээ шэдэжэрхёо һэн гэдэг.

IV

Үдэ багта шорхогор оройтой, шүрэ дэнзэтэй малгайдаа бүргэдэй үдэ хадхаһан, халхагар хамсытай буха магнал тэрлиг дээрэ хүрин торгон хүрмэтэй, хургы шуудай

бүхэдөө хабшуулхан шалхагар хара хүн хэдэн түшэмэдтэй хамта Агын ноёдой байрада туласа моридоо соёруулхаар хүрэжэ ерэнэ.

- Хэшэгтэ ваан, - гэлдэжэ, Агын ноёд хайд, хабир-шэбэр дуугаралсан, хүл дээрээ угтажа, ехэ сагаан майхан соо урижа оруулба.

Дары ноёдой урдуур тэбшэнүүдээр обойтор мяхан табигдана. Мүн архи дарханшые бии болоодхино. Ноёдой дунда Аригуун Бүүбэйшые хуулсана.

Хэшэгтэ ваан хирбэгэр хара хахалаа шобторон эмэреэд, үбэрһөө эбхэмэл саарһа гаргажа, буряад ноёдтоо хандаба:

- Ноёд сайд! Танай нутагаас гарсан түймэр манай Монгол орон нутагта ехэ сүйд хиисэн байна, - гээд, саашань ямар гарза гайда ортохоноо хурга хухадгүй тооложо оробо.

Аригуун Бүүбэйшые толгойгоо дохин:

- Зүб лэ даа, - гээд лэ хуужа байба.

Хэшэгтэ ваанай тоолохоор байтар, Агын буряадууд далан долоон мянган түхэриг түлэхөөр хэбэртэй болошоно.

- Зүб лэ даа. Иимэ ехэ гарза гайда оруулаад, тэрээнһээ арсаха гэжэ яаба гээшэбибди, - гэжэ Бүүбэй зүбшөөрбэ.

Сандан ноён ёлогод гээд, хуури дээрээ тогтожо ядан, зэргэлжэ хууһан Шариин гулваае тохоногоороо түлхезд:

- Энэ шүдхэрнай яажа байна гээшэб? Манаа худалдажа байна бэшэ гү? - гэжэ гүбэд гэнэ.

Шариин гулваа хамар дороо бүрд-бард гээдхинэ.

Хэшэгтэ ваан мидагад гэжэ, эрээн модон хоруултай мүнгэн гааһаараа тамхи татажа ороно. Дүнсэ тамхинай аятайхан үнэр хангалташана.

Аригуун Бүүбэй, хамараа мушхагад гүүлэн, нэгэ унхидажархёод:

- Хүндэтэ Хэшэгтэ ваан, Онон мүрэн гээшэ Монголһоо гараһан юм гэлсэдэг. Тэрэ зүб бээ? - гэжэ хурана.

Хэшэгтэ ваан:

- Манай Монголын Хэнтэй хаан уулаас эхи абана, - гэжэ омогорхон хэлээдхинэ.

«Энэмнай юун Ононоо дурдаба гээшэб? Өөрөөл түлэхэ зөөритэй бэшэ хадаа маниие хооһолхо гэжэ байна бэшэ аал? Халаг даа. Юундэ энээниие асарһан байгаа гээшэбибди», - гэжэ Сандан ноён аман соогоо гүбэнэн, Бүүбэй тээшэ хёлойно.

- Гал уһан хоёрой аюул адли юм гэжэ манай буряадта хэлсэдэг байнал, - гээд, Бүүбэй баһал Хэшэгтэ вааниие харана.

Вааншые мүн лэ зүбшөө, толгойгоо дохёод абана.

- Онон мүрэн гээшэ хэр үнинэй урдаа хаб даа? Хэншые харюу хэлэбэгүй.

- Танай Онон мүрэн, юрэдөө, эртэ үни саһаа хойшо манай газар дээгүүр урдадаг байна. Тиигээд жэл бүри үерлэжэ, манай ажабайдалда үзүүлһэн хохидолынь хэмжээлшэгүй, - гээд, Бүүбэй Хэшэгтэ ваанай урда Ононой үөрһөө гэмтэл болоһон юумэнүүдые тооло тоолохоор, зуун арбан мянган түхэриг болгоод, - энэ нэгэ жэлэй

гаршал даа. Энээнийемнай түлэхэ аабза гэжэ бидэ баһал хүлэжэ байнабди, - гэнэ.

Хэшэгтэ ваан сухалтайгаар ёрбогод гээд:

- Бид ус гол зорюут урасхаж байдаг бэшэ, бурханай зарлигаар урасж байгаа юм бээ, - гэнэ.

- Зүб лэ даа, - гэжэ Аригуун Бүүбэй баһал зүбшөөрнэ. - Бурханай зарлигаар болодог ха юм. Үнэндөө тэрэ түймэрые хэншые табяагүй юм лэ даа.

- Юу яриж байн? - гээд, Хэшэгтэ ваан Бүүбэйн үгые сухалтайгаар таһалдуулба.

- Үнэн ушарыень хэлэнэб. Түймэр хэншые табяагүй, - гэжэ Бүүбэй дабтаба.

«Юугээ шашаба гээшэб? Гарза гайетнай түлэхэбди гэжэ зүбшөөһөн аад...» - гэжэ Сандан ноён досоогоо хараана.

- Өөрөө гарсан түймэр байбуу? - гэжэ Хэшэгтэ ваан мийэд гэбэ.

- Зүб лэ даа, Хүндэтэ ваан! Хоёр модоной хабираанһаа гал гарадаг ха юм. Һалхинай хүдэлхэдэ урдаһаа нэнгэһэн хоёр нарһанһаа гал гараһан байха.

Хэшэгтэ ваан:

- Этигэшгүй юум яриж байн. Модоноос гал гараха гэжэ яаха юм? - гээдхинэ.

- Хаража байгты, - хүндэтэ ваан, - гэнэ бэээрээ Бүүбэй галай хажууһаа хоёр нарһан сусал асараад, хабиржа ороно. - Һалхинай болоходо, иигэжэ бэе бээдээ үрэлсэхэ бээ?

Булта шэртэн хараад байшана, зүгөөр хэтэ сахюур хоёрые сахижа байһандал, гал сахижа, утаан бааяжа үгэнэгүй.

Хэшэгтэ ваан, Аригуун Бүүбэе наада барингяр энэбхилэн, баһал тамхья татажа, дүнсынгоо үнэр майхан соогуур тунаана...

Дары дабирхайн үнэр гутадаг болобо.

Сандан ноён унхидаад-унхидаад абана.

Бүүбэйн үрэжэ байһан хоёр сусалай забһарһаа утаан бааяжа, дүлэн гарашана.

- Заа, иигээд лэ гал түймэр гарашадаг байнал даа, - гэжэ Бүүбэй дуугараад, сусалнуудаа хажуу тээшнэ табижархиба. - Этигээгүй хаа, тамхья аһаагаад үзэгты!

Хэшэгтэ ваан, бүглэртэрөө сохиулһан мэтэ, гэнтэ обогод гээд, амаа ангайн байгараа, абяагүй болошно. Сандан ноён Шарии гулваа хоёр, юун болохонь гээшэб гэнэндэл, Хэшэгтэ ваан Аригуун Бүүбэй хоёрой нюурнуудые үүлэн харасагаана.

Хэншые абяа гарабагүй. Илааһанай һиинаан Сандан ноёной шэхэндэ дуулдажа, хасараа хии альгадаад абаба. Шарии гулваа, ханаа алдан, гээгээ маажасагаана.

Хэшэгтэ ваан, нөөхи саарһаа харан харан, дуугай һууд гээд:

- Онон мүрэнэй үерөөс тиимэ ехэ хохидол болосон байха ёсогүй, - гэбэ.

Бүүбэйшые баһал үбэрһөө саарһа гаргалсаба.

- Би нэгэ жэлэй нюурта болоһон хохидол тухай хэлэнэб. Үнэндөө болобол жэл бүри иимэ хохидол болодог...

Хэшэгтэ ваан нэгэ хэды абяагүй хуугаад, ута гааһаа сохилууртаа тоншосогоон, шантагар хамартай луушан гуталайнгаа түрийдэ хэмсээрээ:

- Заа! Хожом ярилдаа даа, - гэнэ. Тиин, Хэшэгтэ ваан түшэмэдтээ бусажа мордоно.

АФРИКАН БАЛЬБУРОВ

(1919-1980)

Африкан Андреевич Бальбуров Усть-Ордын буряад автономито округой Нүхэдэй аймагта түрэхэн юм. Прозаик, публицист, журналист. Эрхүү хотодо фабрика – заводой училищи дүүргээд, Буряадай багшанарай болон Эрхүүгэй дээдэ хургуулинуудта хуралсаа. Улаан-Үдэдэ «Паровоз-вагон заһабарилгын заводто», «Бурят-Монгольская правда», «Бурят-Монгольский комсомолец» газетэнүүдэй редакцида (1938-1939), Буряад-Монголой хэлэ бэшэг болон уран зохёол шэнэжэлгын институтда, КПСС-эй Буряадай обкомдо, «Правда» газетын корреспондентээр ажаллаа (1944-1947). Республикын хүтэлбэрлэгшэдые шүүмжэлхэн статьяйнгаа түлөө партиһаа уран зохёолшодой холбоонһоо гаргагдаад, Эрхүүгэй областин Алайрай аймагай хургуулин багша, Ангарск хотын хургуули-комбинатда директорэй орлогшо ябаа. Улаан-Үдэдөө бусажа ерээд, Буряадай телевидени болон радиогой комитеттэ, «Бурят-Монгольская правда» газетын болон «Свет над Байкалом» гэхэн журналай редакцинуудта (1955-1961), «Байкал» журналай ахмад редактораар (1961-1974) ажаллаа. Һүүлэй жэлнүүдтэ Москвада, Алма-Атада ажаһуугаа. «У нас в Зергентуе» (1959), «Мы живем за Байкалом» (1976), «У нас в Бурятии» (1909), «Чау-чау» (1972), «Белый месяц» (1973), «Поющие стрелы» (1962) гэхэн роман, туужанууд болон расказуудай номуудые Москвада, Улаан-Үдэдэ хэблүүлээ. «Зарево революции» гэхэн зүжэгэй, «Лягби» гэхэн баримтата фильмын сценарийн автор: «Двенадцать моих драгоценностей» гэхэн болон үшөөшье хэдэн олонитэдэ зорюулагдаһан номуудые бэшээ. Монголдо, СССР-эй арадуудай хэлэн дээрэ зохёолнуудынь оригуулагдаа. Буряадай арадай уран зохёолшо, Буряадай Гүрэнэй шангай лауреат, Буряадай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ. СССР-эй медальнуудаар шагнагданхай.

ЗЭДЭЛЭЭТЭ ЗЭБЭНҮҮД

(Романһаа хэхэгүүд)

Нэгэдэхи бүлэг

Ганга эрьёын хажууда

Огторгойдо аяараа ябажа байһан улаан наранда улад зоной хуби заяан ямар хабаатайб даа. Өөрынгөө замаар эрьежэ байгаа наран мянга юһэн зуун арбан зургаан оной майн хорин зургаанай үдэршье урдынхяараал уялгаяа дүүргэжэ, газар дэлхэйе гэрэлтүүлэн, холын холо баруун зүгтэхи Обоо хадын саагуур орохо тээшээ боложо байгаа һэн. Хасанга нютагта Магрина гэдэг эхэнэрэй үбшэлһэнһөө хойшо үдэр хүнинүүд үнгэржэл байба. Дээрэ дурсагдагша майн

хорин зургаанай үдэр Пилай гэдэг ехэ бөө залуулжа үбшэн һамга эмшэлхээс ерэбэ. Ядажа, арай гэжэ хэбтэһэн эхэнэрые бодхоожо, халюун туруутай, хязатай, сагаан мүнгэн гоёолтотой, ангажа, үнгөө буураһан хүндэ дэгэл хүсөөр үмдэхүүлбэ. Эдэ бүгэдэ наранда оройдоошые хамаагүй. Гэбэшые ханаа амар юумэ хадын орой дээрэ ошоод, оруутай байхадаа, үдэшын арюун наран хайлаһан алтан шэнгээр шарлажа, туяагаа гэрнүүдэй сонхын шэл дээгүүр наадан ялалзуулаад, гушаад шахуу хүнэй гааһаар тамхи татажа, хүхэ манан болгожорхихон гэрэй сонхоор үсэд нэтэрүүгээр шагаагаад абаба. Эндэ һуугшад барандаа үбшэн эхэнэрэй түрэл түдхэмүүд бэлэй. Ондриин һамган Магринын бөөһээ юундэшыеб гаража арилшаһан хүнэһыень һөөргэнь бусаажа оруулхаяа суута Пилай бөөгэй бөөлэхые тэдэнэр харахаяа ерэхэн байна. Улаан толбонуудтай Магринын нюур дээрэ наранай гэрэлэй тудахада, тэсэшгүй үбшэн зоболонгһоо анилдан татаһан нүдэниинь һэргэгшэн хараадхина. Тээд хажуудаа һууһан бөөшые, үбгэнөөшые, сугларһан хүнүүдыешые обёорногүй, хайшааб даа, нэгэ ондоо тээшээ төөрингээр шэртэхыень тэндэ һуугша зон хаража байгаа һэн. Наранай элшэ нюуртаа тудхаахадаа, Магрина һорьмоһоёо хүдэлгөөд, нэгэ юумэ дуугарха таамтай болобо. Тээд энэ үедэ бөө тэмдэг үгэжэ, үбшэн эхэнэрые хүнүүд һугадаад, үүдэн тээшэ хүтэлбэд.

...Зүлгэ ногоо ургажа байһан нуга дээгүүр олон хүн аалиханаар субана. Боро хараанай барагар харанхы сооһоо тамхинай галай улагашалдахада, тэрэ хүрэг зон бүришые һаа хүртэйгөөр харагдажа, хүхэ сүсэгһһөөшые байха юумые үргөөжэрхихөөр байгаа. Халюун малгайдаа шубуунай үдэ хадхаһан, торгон тэрлигтэй, ягаан утаһан бүһээ баруун мур дээгүүрээ хаяжархихан, үндэр сэхэ бээтэй Пилай бөө хамаһаа түрүүлэнхэй. Тиин нэгэ юумые ерэ гэхэндэл ходо гараараа даллажа:

- Ай, схуури! - гэжэ шангаар ооглоно.

Арайхан хүлөө һольбуулан табижа, амидажа аахи уухи болоһон Магрины бөөгэй хойноһоо хүтэлнэд. Зүүн талаһаань Ондрии үбгэниинь, баруун тээһэнь алтан утаһаар угалзатуулан гоёожо оёһон түхэрээн малгайтай, сагаан мүнгөөр гоёһон аад, сула тоһон, хирэ болошоһон хупаахатай, бойногтоһон хоёр үргэтэй тарган һамган Магриные һугадажа ябанад.

«Ай, схуури!» гэхэн бөөгэй бүдүүн, шанга абяан үдэшын аалин байдалые таһалдуулан, тала дайдые сууряатуулна. Тэрэнэй хашхархада, үбшэн эхэнэр залд гээд, тойрон хараашална, халуурһандаа омголтожо хахаршаһан уралынь, абяагүйгөөр хүдэлжэ, нэгэ юумэ гуйха гэнэ хэбэртэй. Тиигэбэшые Магринын хэлэхэн юумые дуулаха хүн тэндэ байбагүй. Тэрэ эхэнэрэй хоёр хүлынь һольболдохоёо болижо, толгойнь ганхалзажа, нэгэ зүүн, нэгэ баруун мур дээрээ гү, али үбсүүн дээрээ унажа ябана. Тээд хүнүүд тэрэниие хайшаншыеб хүтэлжэл ябана. Магрина һугадажа ябаһан Ондрии үбгэнөө арай гэжэ танина хэбэртэй. Байза, тэрэниие нимэ холо, хайшань хүтэлжэ ябана гээшэб.

- Ай, схуури!

Иимэ бардаасатай бүдүүн хэнэй абьян дуулданаб? Энэ абья дуулаха бүридөө Магрина залд гээд, зүрхөө шэмшэрүүлнэ, зосоогоо уйтаруулна. Үшөө холо ошохо гээ юм гү? Юундэ ОндриИ зогсоногүйб, хэр ябанаш гэжэ үбшэн хамганһаа юундэ хуранагүй гээшэб? Магринын толгой эрьежэ, сээжээрнь хадхана, бүхы бэень аймшагтайгаар үбдэнэ ха юм...

Магринынгаа гэнтэ хал унаад, гар дээрэнь ханжашахыень ОндриИ мэдэрээд, нүгөө гараараа дүнгэлсэжэ, газарта унагаабгүй. Урдань наадангаа үрөөһэн гар дээрээ үргөөд, ямаршьегүй ябадаг Магринань мүнөө хоёр гараараа үргэжэ ябахын аргагүй шулуун хүндэ болошобо. Хүхюутэй ябаһандал, зоной урда мадайса алхалжа ябаһан бөө тээшэ ОндриИ ээлүүдгүй айнгяар хараад, хүлөө татахаяа болишоһон Магринаяа үргөөд, хойноһоонь ябаба. Яажашье хаа Ганга эрьедэ хүрэжэ үзэхэ хэрэгтэй. Тэндэ хүрөөд, бөөгэй онгонуудтаа хандажа, бөөлэжэ байха хамбаанда газарта табяад, халта амаруулхад болохо ха юм. Гангашье дүтэлөө, оройдоол табяад алхам ябаха үлэбэл даа...

- Ай, схуури!

Зунай шэб харанхы хүни боложо, харын гарахааа урид үдэрэй бүхы үнгэнүүдые үгы хэжэ, хамаг юумые харанхы хүсөөрөө эзэлжэ, хара зүһэтэй болгохо гэхэндэл яарана янзатай. Гансал дээрэ, огторгойн сээжэдэ, одо мүшэд эмнилдэнэ. Хэншьэб ОндриИн мүр дээрэ гараа табиба.

- Ута Мархаас! - гэжэ ОндриИ сошон дуугарба. Тугаар хүнүүдэй хойноһоо дахажа ябаһан мүнөөхи хүбүүн урдань зогсожо байба. Тэрэ һөөргөө бусажа ябагшадай хойноһоонь хараад, утаар шэрд гэтэр нёлбожорхибо.

- Гэртээ хариябди, - гэжэ тэрэ хүбүүн хэлээд, ОндриИн гарые дүмүүхэнээр залаад, Магриные саб байса хүнгэхэнөөр үргөөд, айлнууд тээшэ холо холо алхалан ябаба. ОндриИ үгэ дууламгайгаар хойноһоонь дахаба.

ОндриИн муухан гэртэ үнөөхи бүгшэм халуун зандаа. Тамхинай утаанай гашуун үнэр хамар сорьёжо, арһа шүрбэхэнэй хангал гутана. Үхибүүдын унтаж хэбтэнэд. ОндриИ Магринаяа хэбтэри дээрэнь хэбтүүлээд, лампаяа носообо. Ута Мархаас столой хажууда һуугаад, хармаан сооһоо шэлтэй архи гаргаба.

- Уужархиябди. Тиигээд би мориешни абаад, Лазари станци ошоһууб. Фершэлые асархадаа болохоб, - гэжэ Мархаас дуугарба. - Бишни мүнөөдэр баянби. Хантаһаа бүхэли солхооб эрижэ абааб. Сабхи абаха гэжэ хананан хүм даа. Тээд яахамниб, юрэдөө, даб дээрэ сабхишьегүй ябуужам.

- Һайн даа, Мархаас, ши ехэ Һайн хүн байнаш. Би нэгэ аргаа оложо... - гээд, ОндриИ үгээ дүүргэнгүй, альгаараа нюураа бүтүүлээд, бархиршаба. Ажалда дарагдажа, холошоһон туранхай мүрнүүдэйн хайратайгаар, хара буухаар

татагалзажа байхыг харахадаа, Мархаас нэгэ юумэндэ хахахан шэнгээр ханяагаад, эрэ хүнэй дүйгүй энхэрэлдэ эзлэгдэн, Ондриие тэбэрибэ.

- Ши бидэ хоёр багадаа сугтаа наадажа ябахан нүхэд гээшэбди... туһалха хэрэгтэй... Юуень аягүйрхөө хүмши, - гээд Ута Мархаас хүндөөр ханаа алдаба.

Ондрии нэгэ бага зүрхөө даража, хууриһаа бодоод, тэбшэтэй мориной мяха асарба.

- Гансал туранхай мяхан даа, - гэжэ Ондрии нэгэ юумэ заатагүй хэлэхыг оролдон, дуугарба хаш.

- Туранхайшыг хаа яаха хэм, - гэжэ Ута Мархаас харюусаба.

Ута Мархаас архья уужа, мяха эдеэд, Ондрийн улыгм зээрдые эмээллэжэ, Лазари тээшэ ошоһон харгыгаар харын сагаанаар хатаргашаба. Ондрии үбшэн һамганайнгаа хажууда гансаараа үлэбэ. Магринамни хүл дээрээ гаража, зөөлөхөн гараараа хэзээ нэгтэ хасарыемни илдамаар эльбэхэ, хонгёо хайхан хоолойгоороо дуу дуулаха гээшэ гү, али үгы гү гэжэ даншыг найдалгүйгөөр бодоод, инаг нүхэрэйнгөө толгой эльбэн хуугаа хэн...

Дүрбэдэхи бүлэг

Сээр

...Кузнецов гэнтэ һэрижэ, нюдөө нээхэдэ, жаахан эрэн тугалай һүүлээ хүдэлгэн байжа, шэхэ амынь, хасар нюурын долёожо байхыг хараба. Савелий Григорьевич эльгэ хатаад, тоомгүй тугалай хүзүүг эльбэсэгээн, саашаа болобо. Үүр сайшаһан байба. Соол соо харшынай үнэр гутана. Энэ айл дэнтээ хоноһон байгаа. Столой саана уйдхар гашуудалда эзлэгдэжэ, уруу дуруу болоһон эзэн һууна. Пеэшэнэй хажууда үһээ тулахаһаа нааша үндэр, богони түриитэй үмдэтэй, багадаһан хахархай самсатай, хүл нүсэгэн, барьягар шиираг хүбүүн зогсоно. Хоюулаа дуб дуугайнууд. Хаанаб даа, саада буланда хүнэй хүндөөр ёолохо абьян дуулдана. Тугал Савелий Григорьевичто хүрэжэ ядан, хэлээ гарган, тэгүүлнэ.

- Сайн байна! - гэжэ Кузнецов эзэниг амаршалба.

- Һайншыг юумэ үгыл даа, зобоод лэ байнабди, - гэжэ үдэшэлэн Ондрии гээшэб гэжэ бээ нэрлэн гэрэй эзэн яһала бэрхээр ородоор дуугарба.

Эзэнэй ехэ сүхэрэнги, уйдхартай абья дуулахадаа, Савелий Григорьевич үдэшэ уулзаһанаа ханаандаа оруулба. Ондрии үдэшэлэн ехэл уруу дуруу, галгүй нүдэтэй, дүхэгэр юумэ байгаа хэн. Үдэшэлэн һураха гэнэн аад, эсэшэн байжа, хөөрэлдэншыг юумэгүй, хэбтэри заһуулаад, унташоо ха юм.

- Юун болооб? - гэжэ Савелий Григорьевич ханаата болон асууба.

Хэлэхэ гээшэ гү, али үгы гү гэжэ шийдэжэ ядан, Ондрии айлшанаа хаража байд гэнэнэйнгээ һүүлээр толгойгоо ганхуулан:

- Һамгамни үбшэн, ехэл хүндэ байна. Хүн болохоо болёо... Нүхэрни фершэлдэ ошожо ерээ, - гэжэ хулахаанар дуугарба.

Савелий Григорьевич пеэшэнэй хажууда байһан хүбүүн тээшэ асуунгыар хараба. Тэрэн байһан газартаа абяагүйл байна. Гэрэй саада буланһаа үбшэн хүнэй нулаhanaаар ёлохо абяан дуулдаба. Кузнецов хүл дээрээ бодобо. Пеэшэнэй хажуудахи хүбүүн дурагүйлхэн зэртыгээд, урдаһаань даб гэбэ. Ондрии нүхэртөө боли гэхэн тэмдэг үгэбэ.

- Танилсая, би Савелий Григорьевич Кузнецов гээшэб. Сүлэлгэдэ ябаһан хүнби. Врачби. Үбшэнтэниие үзэхүүб. Арга шадалаараа туһалжа үзэхэб, - гэжэ врач эрид эгсээр дуугарба.

Кузнецов чемоданаа нээжэ, тэндэхэ заанай яһан үзүүртэй могойн арһандал эрэн ооһортой гоё гоомой фонендоскопоо абаба. Үбшэнтэниие шагнаха энэ хэрэгсэлые түрэн үдэрэйн найр дээрэ суг ажалладаг врач нүхэдын бэлэглэһэн байгаа. Савелий Григорьевич энэ үнэтэ дурасхаал болохо бэлэгэе халгаангүй абаад ябадаг бэлэй. Хуухан хайрсаг соо хээд ябадаг энэ хэрэгсэлын Ондрии Ута Мархаас хоёрые ехэтэ гайхуулба. Хоюулаа бэе бээе хүхюүгээр хараад абаба. Ондриин нюдэндэ баярай хүлэмхихэн гэрэл ялагашаба.

Үбшэн эхэнэрэй хажууда ошоходоо, Савелий Григорьевич ханаагаа зобохо хамаг юумээе хуу мартажархиба. Дураа гутан, даб гэхэн энеэдэтэй оодон түриитэй үмдэтэй хүбүүшье, яаха хээхээшье ойлгожо ядаһан Ондриешье мартаба. Үглөө мүнөө үхэхэ болоһон энэ үбшэн эхэнэр хамаг ханалын эзэлбэ. Үбшэнтэнэй зүрхэн хэмһээ үлүү түргөөр сохилжо, аминийн бүтэхөө ханажа байгаа хэн. Бүхы бэень хүүлшынгээ шанга ордохото сагта хүрэбэ гү гэхээр. Уушхандань агаар багадана, зүрхэнийн шуһаяа бэээрээ тараажа үрдихөө болёод байба. Савелий Григорьевич сээжыень тоншожо байжа, хэды дахин шагнаад, сэдхэлээ хүдэлгэн, фонендоскопоо һөөргэнь хайрсаг руугаа хэбэ.

- Уушханай хадхалаа боложо, ехээр хүжэршоо юм байна. Ехэл хэсүү сагын ерэнхэй, - гэжэ дуугараад, Савелий Григорьевич столдо һуужа, эм абаха хэдэн олон саарһа яаралтайгаар бэшэбэ. Тэрэнэ дүүргээд, сагаа хараба. - Аптекэдэ ошожо, табан чашаа удаан болонгүй, эндэ бэшэһэн эмүүдые асаржа үзэгты, - гэжэ ханаагаа зобон хэлэбэ. - Эмэй ерэтэр өөһэдын арга бэдэрхэ болободби.

Ондрии халгананан гараараа тэрэ эмэй саархануудые абаад, баярлан нюдөөр үйлын үрээр тудалдажа орожо ерэхэн энэ урин зантай хүниие хаража байба. Ондрии гэнтэ урма зориггүй болон барайгаад, пеэшэнэй хажууда байһан хүбүүндэ юуншыеб гэжэ уйтайгаар дуугараад, эмэйнгээ саархануудые стол дээрэ табиба.

- Мүнгэ үгыбди, нэгэш сагаан байхагүй, - гэжэ Ута Мархаас ушарын хэлэбэ. - Би нэгэ солхообтой нэм, тэрэнэ фельдшертэ үгөөб. Энэ эмэй түлөө, - гээд, хүбүүн Кузнецовто Вирко фельдшерэй үгэхэн шэлтэй эм харуулба. Савелий Григорьевич тэрэниен абажа, үнэрдэжэ үзөөд, гайхашаа баран, дала мүрөө хабшаба.

- Эмшэн энээниие үгөө гээшэ гү? - гэжэ хураба.

- Самсон үгөө, фершэл.

- Үбшэнтэниие үзөө юм гү?

- Сүлөөм угы гээ нэн.

Савелий Григорьевич үүдэ нээжэ, шэлтэй эмыень сухалтайгаар газашань шэдэбэ.

- Юундэ хаябат? - гэжэ Ута Мархаас гайхаба. - Али танай эм фершэлэйхихээ хайн байха гү?

- Таанад мэдэнэ гээшэ гүт, тэрэ үхэмэртнай юу үгөөб? - Касторко! - гэжэ Савелий Григорьевич шэнээгээ таһаран хэлэбэ.

Касторко гэдэг эмэй ямар ушарта хэрэгтэй болодогыё Кузнецовой ойлгуулжа үгэхэдэ, Ута Мархаас уураа хүрэн, шэшэржэ, хүмэдхөө буулган, газашаа гүйжэ гараад, тэрэ шэлтэй касторкоёо асаржа, аятайгаар бүдгэ орёожо уяад, хармаандаа хэбэ.

Савелий Григорьевич сүүмхэхээ арбанай улаан шарбуунса гаргажа, Ондриидо үгэбэ.

- Абагты энээние, тиигээд энэ бэээрээ ошоожо, эмээ асарэгты! - гэжэ зөөлөөр захирба.

Кузнецов газар гаража, мүнөөхи муухай таасаа элһээр үрэжэ байжа, зада сээрлээд, хатахыень наранда табиба. Һөөргөө гэртэ орожо, нойтон бүдөөр гэрэй үһээ, ханые үрэхэ гэжэ шиидэбэ. Үбшэн Магринын орон дээрэ, ханада нэгэ жэгтэй зүйлнүүдэй үлгөөтэй байхыё Савелий Григорьевич харажархиба. Энэ тортог болошоһон ута нарин хайрсаг, тэрэнэй дээдэ тээ тооһон боложо борлошоһон булганай дүршэг аад, үшөө дээрэнэ түмэр зэбэтэй хара годли байба «Эдэ бүгэдыё ханаһаа абаха хэрэгтэй!».

Савелий Григорьевич ороной хажууда ошоод, тэрэ дүршэг тээшэ гараа харбайба. «Тооһо хүдэлгэнгүйгөөр, болгоомжотойгоор лэ абаха байна...».

- Та намайе ехэ хүн болгожо, үлүү дээгүүр абхуулнат.

- Угы, угы, бү арсагты. «Речь» газетэдэ таниие ямар хүн гэжэ бэшэһыень би уншаа нэм. Тиихэдэ таниие пэшээлшэг болгожо долоон уулаһаа сааша, мунхаг харанхы зэрлиг хүнүүд руу сүлөө байна.

Багша шомшорон, гараа арбагашуулан, гэр соогуур ябажа ороно. Тэрэнэй шуумар түргэн нюдэд зузаан хүндэ зубхи дороһоо ялагашана. Хүлөө шангаар табижа алхалһанһаань юм гү, али сэдхэлээ хүдэлгэһэнһөөнь гү, хасарынь шэшэргэнэнэ.

Савелий Григорьевич пэшэнэй хажууда зогсоод, буряад багшыё ехэ һонирхожо, адаглан хаража байгаа бэлэй.

- Үндэр түрэлтэ ноён, аюулта үе сагта бидэ ажаһуунабди. Үзэшэгүй муухай зэмэтэ ябадалнууд хойно хойноһоо болоно. Иимэ ехэ мэргэжэлтэниие эды олон жэлдэ түрмэдэ хаагаад, һүүлдэнэ бүхы наһаарнь сүлэхэ гэжэ юун гэһэн муухай юм гээшэб!.. Угы даа, жэрхэмшэгтэйл байна даа! Орой мэдэгдээ дуулдаагүй Хасанга худар сүлэхэ гэжэ!.. Ай даа.

Дорондоев хоёр гараараа тархияа хашажа, нэгэ заа байһанайнгаа удаа Кузнецовой хажууда ерэжэ, гараа харбайба.

- Энэ минии үнэн сэхэ гар байна. Би таниие үнэн зүрхэнхөө хайрланаб. Би шадал зэргээрээ таниие дэмжэхые оролдохоб, - гэжэ ордохотойгоор хэлэбэ.

- Ехэл хайн гээшэ, Михаил Андреевич, - гэжэ Кузнецов харбайхан гарыень адхаба. - Хэрбээ танда залхуутай болохогүй хаа, танай аша туhada түшэглэхөөр бэлэн байнаб. Тиимэһээ энэ дороо танда гуйлтатайгаар хандахамни...

- Хүсэһэн юумыетнай дүүргэхэб! - гэжэ Дорондоев агсамнаба.

- Байза, минии эльгээһэн Мархаас Табханович танайда ошобо гээшэ бэээ?..

- Хэн, хэн гэжэ! Мархаас Табханович?.. ha-ha-ha! - гэжэ дабтан асуугаад, Дорондоев шангаар эльгэ хатаба. - Үгы, намда бэшэ, минии дүүгэйдэ ошоһон байха. Танай эльгээһэн Мархаас... Табханович... ha-ha-ha! Хүлисэгты намайе... Иимэ тааруу хүндэ ямбата нэрэ түрүүшынхией дуулажа байнаб. Танай эльгээһэн хүбүүнтнай горчица үгыт гэжэ минии дүүгэйдэ ошоо. Дүүмни бүхы ажахыгаа баридаг юм. Тэрэмни ехэ гайхаба гээшэ. Ута Мархаас горчицаар яаха гэбэ гээшэб, наһан соогоошые горчица амталжа үзөөгүй ха юм. Хэр ехэ горчица хэрэгтэй юм гэжэ дүүмни һураба бшуу. Танай эльгээгээшэ тэрэ Мархаас Табханович гэдэгтнай... ha-ha-ha! Бодожо үзөөд, бии хаань пүүд үгэгты гэбэл даа. ha-ha-ha!

- Пүүд? - гэжэ Савелий Григорьевич гайхан утаар татаба. Дорондоев амидатараа энеэжэ, тэнхээгүйгөөр стул дээрэ һуужа, нэгэ бага амяа абаба.

- Дүүмни гайхажа тагнажа абаа ха юм. Намдаа гүйжэ ерээд: «Ута Мархаас үбэштэйрөө! Пүүд горчица эрижэ ерээ!» - гэбэ гээшэл даа. Тиигээд лэ би тэрэ хүбүүнтэй хөөрэлдэжэ, танай ерэһые дуулааб. Энэ би танда горчица асарбаб, - гээд, багша хармаанһаа амһартатай горчица гаргаба.

- Ехэ хайнта даа. Хэрбээ арсахагүй хаатнай, энээниетнай үлөөнгүй һулажархиһуу. Намда горчица пүүдшые бэшэ хаа, ашагүйхэн хэрэгтэй, - гэжэ Савелий Григорьевич хэлэбэ.

- Абагты, абагты! Би ойлгоноб, баруун зүгһөө ябаһан соёл болбосоролтой хүн гээшэ ха юмта, харин манайш эндэ барга бүдүүлиг зон, - гэжэ Дорондоев харюусаба.

- Минии өөрымнишые хэрэглэмжэ ээлтэй юм бэээ, Михаил Андреевич, би эмнэхэ зорилготойгоор горчица хэрэглэхээс һананаб, - гэжэ Кузнецов харюусаба.

Дорондоев бушуухан булан тээшэ хаража, тэрэ бэээрээ томоотой шарай шарайлаба.

- Хэшээгты, би оройдоо юушые ойлгоногүйб, - гэжэ Савелий Григорьевич дуугарба.

- Хэрбээ та эндэхи барга бүдүүлиг, мухар хүзэгтэ газар нютагта өөрөөш мэдэнгүй аюулта муу юумэндэ орохо гээгүй хаа, энэ үбшэнтэнэй ойро бү хүрэгты, эмшэлхэм гэхэн бодолһоо арсагты. Минии хүндэтэ доктор, энэ эхэнэртнай сээртэй болоһон хүн юм. Зүб!

Кузнецов сошожо, нюдөө бэрэ бэлтэгэр болгобо.

- Юу? - гэжэ тэрэ хашхаржархиба. - Та намда, врач хүндэ, үхэжэ байһан эхэнэртэ бү туһала гэжэ хэлэнэ гээшэ гүт?

- Хүлээд гэхэ, хүндэтэ доктор, хүлээд гэхэ! - гэжэ багша заһажа хэлэбэ. - Энэ эхэнэрые үхэжэ байһан гэбэ ха юмта... Үдэшэ болотор хүлээгты. Манайда ошожо, үдэшын хоол барихабди. Би хуу хөөрэжэ үгэхэб. Бодожо үзэгты, гуйнаб таниие. Энэ танай ерэнэн газар бирагүйхэншые хаа, хүрөөтэйшэг байха. Энэмнай аюулта Ази түби гээшэ бшуу, хүндэтэ доктор!

Иигэжэ дуугараад, Дорондоев бушуухан гаража ябашаба.

Савелий Григорьевич гайхан тагнан гээгдэбэ. Энэ үедэ үбшэн эхэнэрэй ёолохо абяан дуулдажа, Кузнецов дала мүрөө хабшагад гүүлээд, хабтагар ехэ саарһан дээрэ адхаһан горчицаа баряад, үбшэнтэн тээшэ эрид шууд алхалшаба.

Дорондоевой таабари

Савелий Григорьевич тэрэ хүниндөө хоёр нюдөө халташ анингүй хонобо. Үбшэн Магрина олойржо тэршэлдэг, бодохо гэжэ тэгүүлдэг байгаа. Халуурха гээшэнь болзоргүй. Ород докторой хэрэглэнэн бүхы эмүүдһээ Ондрии гансал камфара аспирин хоёрые асараа һэн. Уушхыень сэбэрлэхэ тон хэрэгтэй эм байгаагүй, тиихэдэ баанхануудшые олдоогүй. Магрина баарһан жэн табюулаад хэбтэнэ. Үнгэ дорһогүй болоһон нюдэдынь харахатай харахагүй тооной, хүнжэл дээгүүрээ тэниилгэн табиһан гарынь ходо дээшэ доошоо хүдэлжэ байха юм. Савелий Григорьевич ехэл һанаата болон, үбшэнтэнэй гар харана. Ажал хүдэлмэридэ элэжэ, холошоһон хургануудын уяхан зандаа. Хамаг бүхы сээжэ зосоохиинь шэшэргэнэһые элитэ харуулхые оролдоһон юумэдэл, хургануудын һалган алдана. Иимэ һайхан хургатай эхэнэр нэгэн гэбэл эрдэмтэ хирург гү, үгы хаа, алдар суута хүгжэмшэн байхаар лэ даа. Эмшэн ехэ олон юумэ бодоно. Энэ эхэнэрэй ами абаржа шадагдаха гээшэ гү? Ехэл долоон голтой хүн байна. Зүрхэниинь лэ тэсээ хаа, саашадаа һайн тээшэ эрьехэ бэлэй...

Савелий Григорьевичой гар дээрэ үглөөнэй наранай үшөө хүлэмхихэн туяан тудаба. Бүхэли хүниндөө соромш гэжэ нюдөө анингүй үбшэн Магриныень үхэлэй һабарһаа һуга татан абаһан ород эмшэнэй гар дээгүүр наранай элшэ наадана. Ондрии тэрэ туяае харахадаа, һамгыем абарһанайнь түлөө наран ород эмшэндэ баяр баясхалан хүргэжэ байна гэжэ һанаад орхино. Энэ һайн зантай ород хүнэй хара гэртэнь орожо, Магриныень эмшэлжэ эхилһыень наран хараһан байгаа. Пилай бөөгэй эдэгээжэ шадаагүй юумые, ядалсахадаа арсаһан юумыень энэ ород хүн эмшэлхэ гэжэ шиидээ ха юм. Наран ямаршые бөөһөө хурса гээшэ ааб даа... Магринынгаа һайжаржа захалһые Ондрии хараа, хамаг бүхы сэдхэл зүрхөөрөө тухайлаа. Амилхадаашы мүнөө һэб гэхэн шэнги. Хургануудын татаганажа, хүдэлжэ байхая болёо, уралын үнгэ ороходол гээ. Савелий Григорьевич Магринын гарые дүмүүхэнээр табижа, һууриһаа бодоод, туяатан һаруулһан

нюдөөрөө Ондриие хаража, эсэнгээр энезбхилбэ. Ондрии бүхы наһан соогоо иимэ урин зөөлэхэн, иимэ сэбэр харуулхан нюдэ хаража үзөөгүй юм. Ондрии дуугайхан Савелий Григорьевичто дүтэлжэ, тэрээнэй баруун гарые ёозогүйгөөр хоёр гарһаа барижа, шангаар адхаба.

- Савёол, ши хайн хүн байнаш, - гэжэ Ондрии аргаахан дуугарба. - Ши минии нүхэрниш, Савёол, эрхим хайн нүхэрниш! - гэжэ хүүлээрнь нэмээбэ.

- Сайн байна, хүндэтэ доктор! - гэжэ нэгэ хүнэй амаршалха абьян арадань дуулдаба.

Савелий Григорьевич гэдэргээ эрьебэ. Урдань Дорондойн Михаала байжа байба.

- Сэнгэжэ ябана гүт? - гээд, Михаала гараа харбайба, - Би тантай уулзахаяа Ондрииндо ороод гарабаб. Та ехэ хайн хэрэг хээ байнат. Амаршалнаб!..

- Үшөө юунш мэдэгдэнэгүйл даа, - гэжэ Кузнецов харюусаба. - Нэгэ заа дээрэ шэнги байгаа гээбы, саашаа юуншые боложо болохо.

- Би үбшэнтэниие хараалби, оройдоо амаршанан юумэ унтажэ хэбтэнэл. Доктор, би наһан соогоо юумэ үзэһэн хүм, үбшэн хүнэй үхэхыень үзөөб, эдэгэхыешье харааб, би хүниие аргалха эрдэм нэгэ бага шудалһан хүн шууб. Хүниие эмшэлхэ ородой эрдэм бэшэ даа, түгэдэй, зүүн зүгэй арга хурга, эм дом шудалһан байнаб. Зүб даа. Пилай бөөгэй үбшэн Магриные Ганга эрье худар абаашахын урда тээ хараһан хүм. Амиды үхэһэн хоёрой хоорондо байһан юм. Юрэдөөл, та эдэгээжэ шадаа гээшэт, бү арсагты. Эдэгээгээт гэжэ хэлэхэ ёһотой байна, зүб. Манайда ошожо, нэгэ аяга сай барижа хайрлыт...

Ехэ бага хоёр гэрынь үнинэй тобойлдон харагдаа һэн. Сонхо хаалгань айхабтар гоёор шэрдэгдэнхэй. Дорондойн ехэ хүбүүнэй байдаг томо байшан наранда ялалзаһан түмэр оройтой. Газаа талыень харуулдамал хабтагайгаар эржытэр шэнэлэн гадарлажархинхай. Сонхо тушаагаа агаарта байһан шэнги балконтой, Хантаын байдаг гэр миил төс хушалтатай, ханань газаагаа монсогор модон зандаа, балконшыегүй. Хашаа соонь барилганууд олон, бултадаа хайнаар баринхайнууд. Юһэн амбаар, зунай модон гэр, уужам завуужан бии. Ара таладань зараса хүлһэншэдэй байрладаг соол харагдана. Зарасанарай байдаг гэрһээ саашаа малай хото хорёо болошоно, хото хорёоһоо саашалхада хорёолжорхихон ехэ сабшалан оршоно.

Эдэ бүгэдын доктор һонирхон хараба.

- Михаил Андреевич, буусатнай Россиин помещигэйхихээ дутуугүй юм байнал. Ехэ баян байдалтай хүн байнат, - гэжэ Савелий Григорьевич хэлэбэ.

- Энэмнай Сибирь орон гээшэ гүб даа, хүндэтэмини, эндэл баян бардамаар нууха ёһотой юм шуу. Орожо хайрлагты, энэ зэнхэ зайдан дайдын эзэн боложо нууһан нютаг хүнэй айлшан болохот, - гэжэ Дорондоев докторые уриба.

Савелий Григорьевич гэрэй эзэнэй ажалай таһалгада оробо. Михаала гараа дэлгээжэ, айлшанаа столой зүүн хажууда байһан гүрэмэл креслэдэ нуулгаба.

- Гуйнаб таниие, хоюулаа үглөөнэй хоол барихабди, эдээнэй бэлэн болотор энэ газетэ, журнал үзэжэ байгты. Хуушаршоошье хаш даа, теэд хүлисэжэ хайрлана бээт. Би ошожо, заа зуухан захяа заабари үгөөд ерэхүүб, - гээд, Михаала гаража ошобо.

Дорондоевой ажалай таһалга гурбан сонхотой, сонхоорнь үзэсхэлэн найхан зураг харагдана, наранда яларжа байһан горхон һунан зурыгаад, саада тээнэ хониной хуса хамар шэнги хада мандайна. Хадын бооридо горхоной саада тээ нэгэ ори ганса жэгтэй һонин нарһан һууна. Һуунашье гэжэ даа, хажуу тээшээ хэлтыжэ, оройдоо унуутай байһан шэнги... Теэд унанагүй, һуужал һууна. Гурбадахи сонхоорнь гэрэй хорёо соохи байдал үзэгдэнэ. Харин харшаһаа саашаа шэртэхэдэ, докторой ерээшэ аянай харгы годирон һунана. «Эндэ, нээрэ, ехэл үргэн дэлюун байдалтай зон байна даа. Гэрэй гэнтэ галдуулшаха болоо хаа, эндэхээ гүйжэ гарахыншье аргагүй юм ха» гэхэн бодол гэнтэ Савелий Григорьевичой толгойдо оробо. Ород доктор мийэрээд абаба. Дорондоев иимэ өөдэгүй бодолыень таагаа хаа, юун гэхэ гээшэб?..

Стол дээрэ һаял ерэхэн почто байгаа ёхотой. Гараһаар хори хоноһон газетэнүүд байба. Теэд эдэшье бүтүү бүглүү газарта байһан Савелий Григорьевичто олдошогүй һонин зүйлнүүд ха юм. Ород доктор тэдэ газетэнүүдые дуратайгаар үзэжэ эхилбэ...

... Эдээлжэ садаад, Михаала айлшанаа дахин ажалайнгаа таһалгада уриба. Хоюулаа гүрэмэл креслэдэ һуужа, тамхилбад.

- Хүндэтэ доктор, би танда мүнөө түрүүшынгээ таабариие тайлажа үгэхэ хүсэлтэйб, - гэжэ Дорондоев хэсылдин һуужа, тамхинайнгаа сайбар утаа өөдэнэ дүхэриглүүлэн табяад, яаралгүй үлээн һуухадаа хэлэбэ.

- Ямар таабари гээшэб, Михаил Андреевич?

Дорондоев бодожо, үшөө хахадсааш хүрэтэрөө татагдаагүй тамхияа унтарааба.

- Та үнихэнэй һураха ёхотой нэгэ асуудал һурангүй энэ болгобот. Та намайе ханажа болоот, яһан жэгтэй, шэрүүн хүн гээшэб, тэрэ үбшэн эхэнэртэ туһа үзүүлхые арсагты гэжэ эмшэн доктор хүндэ юундэ хэлээ гээшэб гэжэ досоогоо гайхаһан байгаа ёхотойт. Сэхээ хэлэгтыл даа, доктор, иимэрхүү удхатай юумэ досоогоо бодоо һэн гүт, а?

Дорондоев үбсүүн дээгүүрээ гараа хэрээһэлүүлэн табижа, зүүн нюдээ халта ониилгон мэшээһэн хэбэр үзүүлнэ. Иигээд байхадань, нюурын туйлгүй мэхэтэй хүнэй янзатай болоод орхино.

- Намайе хүлисэжэ хайрлагты, Михаил Андреевич, намда тэрэ ушарые ханахашье сүлөө болоогүй. Хүнэй амин үхэл хоёрой тэмсэжэ байхада, ондоо юумэн тухай бодожо байха аалши даа, - гэжэ гэрэй эзэнэй асуудалһаа Кузнецов онобшотойгоор зайсан харюусаба. - Хэрбээ тэрэ болоһон юумые дахин дурсаагүй хаамнай һураггүйл хайн байгаа, юуб гэхэдэ мүнөө тэрэ хөөрэлдөөмнай үнгэрхээс үнгэршоо, удхаяа гээгээ ха юм...

- Та ехэ хайн түрэлтэй, урин зантай хүн байнат, минии хүндэтэ доктор, гэбшье тэрэ манай хөөрэлдөөн мүнөө удха ушараа гээгээ гэжэ болохогүй, та эндүүрнэт. Зүб, эндүүрнэт. Хүндэмүүшэ зүлгы зантай байхан дээрэхээ намхаа һураагүй асуудалдатнай мүнөө харюусахым зүбшөөгты. Зүбшөөгты. Юуб гэхэдэ, би тиихэдэ таниие иимэ хүн гэжэ ханаагүй байгааб. Гайхалтай уран бэлигтэй, бэлигүүн сэдхэлтэй хүн гэжэ таниие оройдоо мэдээгүй ха юмбиб. Тиимэ, тиимэ, бү арасгы, бү арасгы. Үндэр түрэлтэ докторни, танай үзэхэнэй һүүлээр хэрбээ тэрэ үбшэн эхэнэрэй үхэшөө хаань, юун болохо байгааб гэжэ та мэдэнэ гээшэ гүт, үгы гү? Би эндэхи зоной ёһо заншалые, зан абариие хайн мэдэдэг хадаа танда сэхыень ойлгуулан хэлэхүү. Тэрэ үгытэй Ондрийн һамган Магринын, жэшэнь, наһа барашоо хаань, та ехэл муу юумэндэ орожо болохо байгаат, хүндэтэ доктор. Орожо болохо байгаат. Танда эндэхи зон миил дураа гутаха бэшэ, харин зорюута алаһан хүн гэжэ тооложо, үзэн ядаха байгаа. Та ойлгыт, эндэхи буряадууд Байгалай зүүн бэсын Будда бурханда шүтэдэг зон бэшэ ха юм. Эндэхи буряадууднай бөөгэй шажантай зон гээшэ. Эндэхид таниие эдэгээжэ шадангүй, ядалса ядалсаһаар үхүүлбэ гэжэ ханаха бэшэ, хорото сэдхэлтэйгээр үбшэн эхэнэрые алаһан хүн гэжэ сэдхэхэ байна бшуу. Тезд энээниие ехээр гайхаһанай хэрэг алга юм бээ. Түүхын баримтые хараха болоо хаа, зарим болбосоронги орон нютагуудташые эмшэлжэ байһан үбшэнтэнөө харата сэдхэлтэйгээр алаба гэжэ зэмлээд, хэды олон врачнуудые түрмэдэ һуулгадаг, бүри аладаг байгаа гээшэб. Ондрии баарһанай тиигэжэ танда муу ханахань гайхалтайш бэшэ ааб даа. Тэрэтнай нэн түрүүн таниие зэмэлхэ бэлэй, доктор!

- Ондрии гү?! - гэжэ гэнтэ Савелий өөрын эрхэгүй асуужархиба.

- Тиимэ даа, тиимэ. Ондрии аба абаһаар лэ һамгыем алабаш гэжэ таниие зэмэлхэ байгаа. Манай эндэ хэншые, хэзээшые ямар нэгэ ушараар бөөе зэмэлээгүй юм шуу. Зүгөөр пэшээлшэгые зэмэлхээ гэхэ гү даа, али тэрээндэ муу ханахаяа хэншые сээрлэхгүй. Зүб, сээрлэхгүй. Нээрээ, доктор сэхыень хэлэнэб, танай һуража болохо асуудалда иигэжэ харюусаха байналби даа. Тиин саашадаа алибаа хэрэг ушарта эдэ бүгэдые мэдэһэн байхынтнай тулада хэлэнэ гээшэб. Харин тиихэдэ һэргылэн, үбшэн эхэнэрэй ойро хүрөөгүй хаа шүүхэ байгаат гэхэдээ, би алдуу хэһэн байгааб. Зүгөөр хамаг юумэнэй хайнаар дүүрэхэндэ ехэ баяртайб. Зай, доктор, минии номой һангые хаража хэшээгты.

Савелий Григорьевич сагаа хараба.

- Хүлисэгты, Михаил Андреевич, би хожом нэгэ сүлөөтэйдөө ороод харуужам, - гэжэ харюусаба. - Дан удааршабаб. Намда нютагайнгаа зоной зан абариие, эндэхи хүзэг суртаалые тодорхойгоор ойлгуулан хэлэжэ, намайе алдууһаамни һэргылхэнэйтнай түлөө тон ехэ баяр хүргэнэб. Тиихэдэ намайе үнэн сэхэ сэдхэлхэ хүндэлхэнэйтнай түлөө хайниие хэлэхэ байнаб. Харин мүнөө үбшэн хүндөө ошожо, уялга үүргээ дүүргэхээ яаранаб.

- Иигээд лэ үбшэн үлбэр зон тан тээшэ урдажа эхилхэнь гээшэ даа. Нэгэ

талаараа энэ ушар ехэ хайн гээшэ ааб даа. Зүгөөр нүгөө талаараа аюултай байна. Тэрэ бүгэдэдэ тон нэргэг байха ёһотой болонот. Буряадууд гээшэмнай бодото үбшэнһөөшье, нюдэндэ харагдадаггүй ада баршадһаашье аргалуулха ехэ дуратай зон юм, - гэжэ Дорондоев үгүүлбэ.

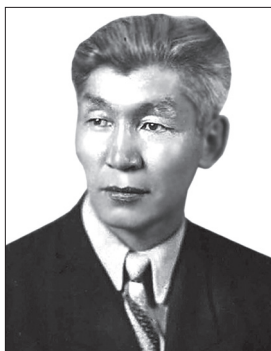
«Дахин таабари хэлэбэ ха» гэжэ Савелий Григорьевич зосоогоо бодосогоон, таралгынгаа мэндые хүргэн гараа һарбайба.

Савелий Григорьевичой Дорондойн Михаалынхиһаа гарахадань, наран дээрэ гарашанхай, газаа халуун болошонхой байба. Хаалгын газаа айхабтар томо алаг нохой ута унжагар хэлээ гаргажархёод, аахиргажа хэбтэбэ. Танигдаагүй хүниие харахадаа, нохой хэлээ саашань татажа абаад, халта эрхирэн алдаһан аад, эзэнээ хаража номгороод, дахиад хэлээ гаргажа, аахир-аахир уухилжа оробо.

Үдэшэжэ хаалга үүдэндэ гараһан Дорондоевһоо холодон ошожо ябатараа, Савелий Григорьевич эзэлүүдгүй гэдэргээ эрьен хараба.

- Ехэ жэгтэй, мүн тэрэ хоорондоо тон һонин байна. Тэрээнтэй түргэ түргэн уулзажа байха ёһотойб. Тэрэнэй хэлэжэ ойлгуулһан зүйлынь намда хэрэгтэй болохо бшуу даа, - Савелий Григорьевич өөрөө өөртөө дуугарба.

Пэшээлшэг Ондриин гэр тээшэ шуумараар алхалшаба.

ДАШИРАБДАН БАТОЖАБАЙ **(1921-1977)**

Даширабдан Одбоевич Батожабай Агын Догой нютагт 1921 ондо түрөө. Зугаалайн долоон жэлэй хургуули дүүргээд, Улаан-Үдын театрай болон хугжэмэй техникум (1936-1940) дүүргээ. Эсээг Ороноо хамгаалгын дайнда татагдажа, Новосибирскын агаарай сэрэгэй техникумдэ түргэн бэлэдхэл гаража (1941), холо саагуур довтолдог хүндэ бомбардировицигой командираар ябажа, дайшалхы замаа дүүргэһэн юм. Дайнай хүүлдэ Буряад драмын театрта актёроор, «Буряад-Монголой үнэндэ» (1945-1952), Буряадай радиокомитеттэ (1946-1952), Буряад драмын театрта литконсультантаар (1957-1977), Агада уран зураашаар ажсалаһан юм. М. Горькийн нэрэмжэтэ Уран зохёолой Дээдэ хургуулида (1952-1957) хураа. Ороной ниислэл Москва хотодо болоһон (1940-1959) Буряадай уран зохёол болон искусствын I, II Декадануудта хабаадалсаа. Уран зохёолойнгоо займ эхиндэ «Сэсэн Сэнгэ» гэхэн ульгэрые найруулан хэблэһэн юм. «Багшаини хэн бэ?» (1958) гэхэн туужа бултанай анхарал татаа. Арба гаран жүжэгүүдэй автор. Нэгэ акттайхиһаа эхилээд, Москвада Буряад драмын театрай харуулһан «Барометр шүүрга харуулна» гэхэн драма хүрэтэр, «Зүрхэнэй шарха» гэхэн уянгата драма, «Дойбод сохилго», «Модон шоро» - үлхөөтэйхэн комединүүд уласхоорондын засаг түрын удхатай «Катастрофо» хүрэтэр жүжэгүүдынь олондо найшаагдан утгагдаһан юм. «Төөригдэһэн хуби заяан» (гурбалжан роман-трилоги) (1957-1965) зохёолиһын эгээн ехэ амжалта гэгдэдэг. Улаан-Үдэдэ, Москвада, Хүх-Хотодо (монгол хэлэн дээрэ) хэблэгдээ. Д. Батожабайн сценаряар «Адуушанай дуун», «Алтан гэр» гэхэн кинофильмүүд буулгагдаа. «Хадын бүргэдүүд» гэхэн роман (1978), «Шалхуу Рабданай хөөрөөн» (1991) гэхэн туужа бэшээ. Ажсалай Улаан Тугай орденээр, медальнуудаар шагнагдаа.

ТӨӨРИГДЭХЭН ХУБИ ЗАЯАН

(Трилогиһоо хэхэгүүд)

Гэмтэн баригдаба

Далай ламын багшаһаа адис абахадаа, наһаараа гэр бараагүй зобохоёо болихол байхаб гэжэ этигэһэн Аламжа: «Яахадаад, байза, бултанһаа урид хамба ламаһаа адис ааб», - гэжэ шэбшэжэ байгаа һэн. Үенһөө үнгэржэ ябаһан нарай үхибүү тэбэриһэн хамганиинь хүзэглэһэн номгон дасангай үүдэ шэртэнэ, Аламжын тушаа урда хууһан Намдаг баян хүзүүгээ үлылгэн, аман соогоо уншана. Бултанһаа ехэ ноён болохо болтогойб, хамагнаа олон малтай болохо болтогойб!» гэжэ тэрэнэй хажууда хууһан гулваа ноён шэбэнэжэ хууна. Сэхыень хэлэхэдэ, олбог дээгүүр

жэрылдэжэ хууһан хүнүүд ханаһан ханалаа сэхэ хэлээшьегүй хаа, баян зөөритэй, ехэ ноёной зэргэтэй болохын буян гуйжа байнад ха юм. Харин Аламжын хажууда зогсожо байһан Намдаг баянай тарган шара хамган нюдэнһөө уһа гүйлгэнхэй, тон ондоо үгэнүүдые шэбэнэнэ. Наһаараа түрөөгүй энэ байтаһан хамган Туваан хамбаһаа үри хүүгэдые эрижэ, адис хүртэхээс ерээ. Тэрэ хамганай арада байһан туранхай хара эхэнэр мүн лэ өөртөө хамаатай асуудал шэбшэжэ байһан хэбэртэй. Дүшэ шахатараа хадамда гаража ядашаһан тэнэгшэг гэлсүүлдэг энэ эхэнэр Туваан хамбаһаа үбгэниие гуйхаяа ханаа бэээ гэжэ таниха зариман шоглон хөөрэлдөөд абана. Эхынгээ гарһаа шанга баряад зогсоһон долоо наһатай Булад хүбүүхэн толгойдоо ямаршые бодол хадагалангүй, «амиды бурханай» гаража ерэхые эзлүүдгүй хүлээнэ. Тэндэ араар түригдэһэн хохор дохолон хүнүүд юун тухай бодоно хаб? Наһаараал архи хаарта намнаһан хүнүүд, наймаа аралжаа бэдэрээшэд ямар юумэ бодожо байна хаб? Элдэб үбшэндэ дарагдашаһан хүнүүд хүүлшынгээ хүсэ эршэдэн, Туваан хамбаһаа буян гуйхаяа ерээ ха юм. Мүн тэдэнэршые айхабтар ехэ гуйлтатай нюдөөр энэ ламын гаража ерэхые хүлэжэ байгаа хэн. Хамаг зоной арада бурханда хүзэггүй, Шара Дамба гэхэн алдартай хүн, зорёон бэээ харуулха гэхэн юумэдэл, нюргаа үргэлөөд, ханаа амархан зогсожо байгаа хэн.

Торгон хушалтатай шара жууза соо хуунхай Туваан хамбые тэлэһэн, зургаан ламанар аргаахан гаража ерэбэд. Хамаг зон үхэр малай бархиралдаһан мэтээр шууялдан, малгайнуудаа абаад, толгойгоороо газар наншахаһаа нааша дохибод. Һүгэдэжэ байһан тэдэ зоной өөдөө үндыхэдэнь, Агын тайшаа Намсарай ноён Туваан хамбын зүүн хажууда бии болоһон байба. Хүхэ торгон дэгэл дээгүүрээ улаан бүһэ бүһэлжэ, ута мүнгэн хутага зүүнхэй энэ хүниие харахада, зүгөөргүй хүртэй байгаа хэн. Тиигээдшые морход гэхэн һарюу хамарайнь узуурай шэргэшэһэн нюдэд дээрэхи ута нидхэнүүдын тэрэнэй шарайе хүйтэрүүлнэ. Үхэхэн мориной таха хүлһөөнь хангилжа абаха болоод, алтан шүдэтэй хүнэй наһа барабал, хүүр дээрэнь һүни ошожо, шүдыень хулууха ба хара бэһээ зөөриесэ харамнажа, хуухалһан үхэрэй арһаар шүлэ гаргажа эдидэгыень мэдэхэ зон Намсарай ноён нёлбоһон нёлбоһоёо һөөргэнь абажа эдихэдээ болохо гэлсэдэгшые хаа, Ага соо үзүүр баян болоһон тайшаа ноёной урда бүгэдэ Һүгэдэхэ уялгатай болодог бэлэй. Тиихэдэ Туваан хамбын баруун хажууда досоошоо хуушаһан шанаатай, малаан толгойтой хүн зогсожо байба. Тэрэ хүнэй набтархан бэетэйшые хаань, мур дээрэхи аягын шэнээн эполедүүдыень, хажуу тээнэ һанжажа байгаа мүнгэ һиилэһэн хуйтай һэлмыень харахада, айхабтар хүртэй боложо үзэгдэнэ. Энэмнай Туваан хамбые үдэшэхээс ерэхэн генерал-барон Корф мүн гэшэ.

Арад зон нэбшэгэрээрэ дахин газар тулахаһаа нааша дохибод. Уданшьегүй Һүгэдэжэ байһан зоной толгойгоо үргэхэдэнь, хоёр тээгээ барюултай томо гэгшын зэд тогоо асаржа, Туваан хамбын урда табижархиһан байба. Тэндэ байһан мүргэлшэд нэгэнтэ бэшэ энэ тогоон соо мүнгэ алтаяа табихан дээрэхээ гайхал болонгүй, ямар ушартайгаар энэ тогооной бии болоһые мэдэжэ байгаа хэн. Тэрэ

тогооной хоёр хажууда дэбдигдэһэн олбогууд дээрэ Агын дасангай шэрээтэ Самбуу лама хоёр дабшалжа хуубад. Самбуу ламын үбэр дээрэ табяатай ебхэгэр саарһа хараһан хүнүүд гайхалаа барабагүй. Энэ саарһан дээрэ мүргэлшэдэй үргэһэн адуу мал бэшэдэг байгаа бшуу. Нүүлшынгээ ганса үнээ үргэжэшье үзэһэн хүнүүд эндэ байжа болоо. Нүзэглэһэн мүргэлшэд дахин хүгэдэжэ, гурбадахияа газар һабардан тонгоршообод.

Набтархан бээтэй, хурса сагаан шарайтай Туваан хамба нимгэн уралаа таһа зуужархёод хууна. Эндэ сугларһан зон гурба мүргэһэнэйнгөө нүүлээр һубарилдан зогсоод, хамба ламаһаа адис абаха ёһотой юм. Бурханай орон болохо һасаһаа ерэһэн Далай ламын ахалагша багша Туваан хамбын адиста хүртэһэн хүнэй һанажа ябаһан һанал хэрэг бүрин бүтэхэ ёһотой гэдэг юм шуу. Мүн тиихэдэ һаһа үеэрээ хэһэн бузар нүгэлынь һалажа, хамшаг үбшэниинь бэеһэнь зайсаха ёһотой гэдэг ха юм. Анха сагта Туваан хамба миин лэ Агын дасангай шэрээтэ лама байһанаа, Түбэд ороной Брайвун хийдтэ нургуули хэхээс ошоһон байгаа. Хэдэн жэлдэ түбэд хэлэ үзэжэ, һаарамбын нэрэ зэргэтэй лама болоходонь, бүхы буриад дасангуудта энээниинь тэмдэглэжэ, ехэ найр хэһэн юм. Мүнөө Туваан хамбын ямар хэрэгээр нютагаа бусажа ерэһэн тухайнь арад зон бүгдөөрэн дуулаһан байба. Байгалай үмэнэдэхи, теэд буриад нютагтаа ерэһэн хамба лама ажалаа бүтэхээһэ гадна, Байгалай үмэнэдэхи буддын шажантанай буриадуудые христос шажанда орохыень хүсөөр баалахадань, тэрээндэ эсэргүүцэһэн ламаһан Далай ламада гомдол оруулһан юм. Арбан гурбадугаар Далай лама Байгалай үмэнэдэхи генерал-губернаторта тусгаар хандалга бэшэжэ, Туваан хамбые эльгээһэн юм шуу. Теэд буриад нютагтаа ерэһэн хамба лама ажалаа бүтэхээһэ гадна, Байгалай үмэнэ шэнэ дасангуудые бариха зүбшөөрөөл генерал-губернаторһаа абажа, мэнэ һая Петербурghаа бусажа ябаһан генерал-адъютант барон Корфтой танилсажа, тэрэ ноёндэ үдэшүүлэн ерэбэ ха юм!

Урдуур байһан баяд, ноёд Туваан хамбаһаа хамагһаа түрүүн адис хүртөөд, ехэ дасангыё нара зүб гороолон, саашаа ошожо захалбад. Бултанһаа ехээр нүзэглэнхэй, гараа дээрэ наманшалһан Аламжын урагшаа алхахатай хамта хоёр сарбуудань хүнүүд аһалдашаба. Аламжын ехээр сошоод харан гэхэдэнь, полициин урядник Пустьяков дасан дээрэ байдаг Шаргай хоёр хэлэгүй үхэрнүүд мэтэ шиигналдан: барьягар томо гарайнь сарбууда гэнжын замагтай бугааг үмэдхүүлжэ байбад.

- Юун болооб? - гээд, Аламжын гараа угзаран абаха гэхэдэ, гарынь гэнжэлэгдэшэһэн байба.

- Яба! Урагшаа яба! - гээд, полициин хоёр хүйхэрнүүд хойноһоонь үдхэлэн, Аламжыё урдаа туубад.

- Аба-а, аба-а! Абыемнай абаашабал! - гэжэ Булад хүбүүнэйнгээ хашхархада, нарай үхибүү тэбэрээд дохижо байһан Жалма гэдэргээ эрьбэбэ. Шоргоолзон мэтэ исалһан зоной дундуур Аламжын түнтэгэр шанаанууд харагдахадал гээд,

угы болошобо. Юунэйш болоһые мэдээгүй һамган хэлэхэ үгэгүй, гараа миил арбагашуулһаар гээгдэбэ.

1864 ондо ород арадай хубисхалша демократ Чернышевский Петербурһаа Сибирь худар сүлэгдэһэн байгаа. Чернышевские Петербургын бусааж, Шлиссельбургска хэрэм соо хааж, тамалха гэхэн захиралтатайб гэжэ жандармын хубсаһа үмдөөд, Вилуйскэ исправнигта ошожо, хубисхалша демокрадые сүлэлгэхөөнь тэрьедүүлхэ гэхэн бодол технологическа институтдай студент Мишкинэй толгойдо түрэбэ. Энэ түсэбэйнгөө амжалтатай дүүрэхэ байһандань этигэһэн Мишкин аяншан болон, Эрхүү хото ерэжэ, нэгэ хэдэн һара эндэ байгаад, һүүлэй һүүлдэ жандармын корпусто абтажа шадаһан юм. Уданшьегүй нютагаа бусаха болооб гэхэн шалтагаан дурдажа, ажалһаа сүлөөрөөд, Вилуйск городок ябашоо һэн ха. Үнэндөө Мишкин гээшэ айхабтар зоригтой, хурса, шэг шарайгаар һайхан, уран үгэтэй хүн бэлэй. Гэбэшье Вилуйскэ исправник энэ офицерые шарайшалан харахадаа, айхабтараар һэжэг түрэхэн байгаа. Үглөө үглөөгүүрын сай уужа байхадаа, Якутскдахи генерал-губернатор Черняевай үнэмшэлгэгүйгөөр Чернышевские табихагүйб гэжэ исправник соносхобо.

- Зай, яахаб! - гэжэ Мишкин һанаа амарханаар харюусаба һэн ха. - Би мүнөөдэртөө ошожо, губернаторһаа үнэмшэлгэ асарха болоо бээзб!

Мишкиниие һэжэглэһэн исправник хоёр солдадые – ами сахигшадые – абажа ябахыень дурадхаба ха. Мишкин яахаш аргагүй хоёр солдадуудтай хамта Якутска губернаторта ошохо гэжэ гараһан аад, замдаа тэрэ хоёрһоо тэрьелжэ, Ленэ мүнэнэй эрьеын буртаг ой хүбшэ соогуур долоон хоногто зайгаа һэн. Бэдэрүүл хэжэ, полициинхид Мишкиниие барихан байгаа. Тиигэжэ түсэблэһэн түсэбөө дүүргэнгүй, Мишкин Трубецкой бастииондо хаягдажа, хожомоо хэдэн олон харанхы хара шорониие дамжа дамжаһаар, Ага нютагта дүтэхэн байһан Карийска алтанай уурхай хүрэжэ ерээ һэн. Эндэхээ Мишкин дахин зугадажа, Агын талаар гүйһэн байгаа. Тээд хубсаһа хунар муутай хүн үбэлэй хүйтэндэ юун удаан тэсэхэ һэм даа. Хээрэ зууража үхэхэ болоходоо, Мишкин һүүлшынгээ хүсэ суглуулан хашхарһан байгаа. Һүни адуу манажа ябаһан Аламжа хүлэмхихэн оог хашхараа дуулажа, хүр саһан соо хэбтэһэн хүниие оложо, гэртээ асарһан юм. Талын буряадай гэр соо мэдээ ороходоо, Мишкин Аламжатанда намтараа хөөрөө һэн. Тиигээдшые гэрэй эзэнэй сэдхэл һанаа хүдэлгэхгүй гэжэ бодоһон байгаа һааб даа. Гансал Аламжын хахархай хүдэхэн дэгэлээ үгэхэдэнь, нюдөөрөө уһа гүйлгэн, тэрэнэй ёнтогор хасарыень хэды дахин таалаа бэлэй.

Мүнөө Жалма эгээл тэрэ Мишкинэй таалаһан ёнтогор хасарыень зоной толгой дээгүүр дутаг ядаг хараад алдажархиба ха юм!

Туваан хамбын урда табятай зэд тогоон соо алта мүнгэн хахадһаань дээшэ боложо эхилбэ. Самбуу ламын үбэр дээрэхи саарһанай хахадтань шахатар хони,

тугал, үнээ, мори гэхэ мэтын мал үгэһэн хүнүүдэй нэрэнүүд бэшгэдэшоод байба.

Аламжын һамган үбгэнөө алдаад, хаана абаашаһыень мэдэхэ ханаатай, зоной дундуур нүгөө тээшээ жүдхэнэ. Тэбэрээд ябаһан нарай Балбарай шашхаан соогуур: «Танайда шолдоон байрлаһан байгаа!» - гэжэ хүнэй хашхархые дуулахадаа, гэдэргээ эрьебэ. Мүнөөхи Намдаг баян хойноһоонь дахажа ябажа, зоной дундуур толгойгоо үлэгшүүлэн: «Шолдооной нүхэр! Шолдооной байра!» – гэжэ байжа. Жалма тээшээ заажа ябаба. Сүлэлгын хүнүүдые «шолдоон» гэжэ нэрлэдэг дээрэһэнь энэ үгэ дуулаһан зон жэрхэхэн шарайгаар Жалма тээшээ ирбайлдан харана.

Дүрбэдэхи бүлэгһөө *Далай ламын шагнал*

Саг үргэлжэ шааян байдаг ойн абаян, хадын заахан горходой шэбэнэлдээн замхажа, захагүй үргэн, нэгэ янзын тала үзэгдэбэ. Аяар холо манатан байгаа тэнгэрийн хаяагаар бэлшэһэн малнууд зэрэлгээндэ эршэгэнэлдэн, уһан соо хэбтэһэн шулуунууд мэтэ, һарюу боложо харагдана. Тэргын мөөртэ эдигдэжэ, даланташаһан хүдөөгэй харгынууд добо гүбээ дээгүүр аргамжа мэтэ һунан бүгтэрнэ. Мо Фэй хитадай мухар улаан сар харгын хобол алдангүй, нэгэ жэгдэ аалихан алхалжал ябана. Хирэ хирэ болоод лэ Мо Фэй «шь-шь-шь!..» гэн, ташуураа ёдогонуулна. Толгойгоо дабигашуулан, һүүлээ шарбажа, эзэнэй сэдхэл заһадаг эдитэй болоһон сарын ябадалаа түргэдүүлнэгүй. Жалма Булад хоёр ашаатай юумэн дээрэ урагшаа үгсүлдэшоод һуунад. Тэдэнэй нюдэндэ алад холо хүхэрэн байгаа үндэр орой харагдажа эхилбэ.

О-о, харыт Хан-Уула! - гэжэ Булад хашхаржархиба. Эхынгээ үбэр дээрэ унтаж хэбтэһэн Балбархан залд гээд, нюдөө харашаба.

- Хара!.. Тэрэ-э, Хан-Уула! - гээд, Балбарай һанжан татаһан хасар дороһоонь Жалма альгаараа дүнгэн, толгойень үндылгэбэ.

Борохон жэргэмэл огторгойдо хөөрөжэ, тэдэнэй баяр дэмжэн жэргэнэ. Мо Фэй хитадай «шь-шь-шь...» гэжэ байгаад, ташуураа ёдогонуулхань түргэдэнэ. Мухар улаан сар һүүлэй һүүлдэ гэшхэдэлээ халта нэмэбэ түхэлтэй. Теэд тэргын хойноһоо дахажа ябаһан Аламжын шарай заахашье ондоо болоногүй. Тэдэнэй баярлаһан оог дуулахагүйһөө гадна, урдаа манатан байгаа Хан-Уула тээшээ толгойгоо үргэжэ харанашьегүй. «Хэрбээ найр дээрэ оройлжо, бүхын түрүү шагнал абаагүй хаа яаха гэшэбиб?» гэхэн бодол тэрэнэй толгойһоонь огто гаранагүй. Орохо гэргүй, мал зөөригүй хүн энэһэнһээ бэшэ ондоо юу бодолтойб? Жалма һамганиинь дуугай ябаһан Аламжынгаа шарай шэртэбэ. Тиихэдээ мэнэ һаяхан хүхюүтэй ябаһан нюурын сог залигүй болошобо. Харсага шубуун гэнтэ огторгойдо бии болоод, борохон жэргэмэл тээшээ шуумайн унана. Дууша жэргэмэл дээрэ ортожо, зугадахые хүсэбэшье, мяхаша шубуунай далида сохигдон, үдэ жэгүүрээ, хашарһа мүнгэн мэтээр, агаарта сасаруулшаба. Энэхэн дууша шубуунай һүүлшын дуу

шагнахан хүнүүд хэды хайрлабашье, тэрэнэй ами абаржа шадахагүй байгаа. Аламжа мяхаша муухай харсага тээшэ хурса нюдээ тодхобо. Үни хада шубуунай хүнэһэн болоһон жэргэмэлэй найхан дуун шэхэндэнь жэнгинэһээр байна түхэлтэй. Тээд дайсан муухай харсагыг огторгойгоор намнаха далигүйдөө Аламжа хара бууна.

Хан-Уулын наада хотогор соо суглархан хэдэн мянган моридой барайхань, тоогүй олон зонй үймэхэнь харагдажа эхилбэ. Эндэ зон сугларһаар үнинэй һэн. Найрай болзорһоо урид хаарташан, мори урилдуулха хүнүүд, наймааша хитадууд суглархан байгаа. Олон хүүгэдэй эсэгэ, үгытэй хитад Мо Фэй унаха унаагүй Аламжа хоёр хамагай һүүлдэ ерэжэ ябана ха юм! Шоргоолзон мэтэ үймэһэн зонй дунда нэгэ хэдэн сагаан майханай оройнууд сайран харагдана. Мүн зонһоо холо, гүбээ дээрэ, бариһан гурбан һеы гэр, хайр дээрэ хаягдаһан үндэгэнүүд мэтэ мүнсылдэжэ үзэгдэбэ.

Иимэ гэрнүүдые сэхэ зиндаагай ноёд, ламанар барюулдаг һэн. Иимэ гэр майханда орходоо наранда халасагүй, һэрюун ха юм. Тэдэ гэрнүүдэй газаа ута ургын үзүүртэ уяатай даржаг² хийдэнэ. Шоно бажуудаг монгол нохойнууд мүн лэ үймэлдэн байбад. Хэрэггүй хүн эндэ ерэхэгүйн сохом! Эдэ нохойнууд дасангай жасын шүлэнэй үлөөдһэ эдидэг, хэрүүлшэ гээшэнь хэлэшгүй, «хара» хубсаһатай хүнүүдые барижа эдижэрхихэһэ нааша болодог юм. Гэбэшье тэдэ гэрнүүд тээшэ наанаһаань хоёр һогтуу хүн ошожо ябаа һэн. Хамаг хүнүүд гайхал бололдон, тэдээн тээшэ харанад. «Юун хүнүүд гээшэб? Нохойдо барюулхань лэ!» гэхэн хашхаралдаанууд соностобо. Уданшьегүй томо хара нохой тэдэнэй урда ерэжэ, хойто хүл дээрэ бодошоно. Хойноһоонь үшөө хэдэн нохой зурыса гүйдэбэ. «Эй, абарыт! Нохойдо барюулхань лэ!» гэхэн хашхаралдаанууд зонй дундаһаа соностобо. Һеы гэрнүүд сооһоо нохойгоо хорихоёо хүн гаранагүй. Тэдэ хоёр һогтуушуулай нэгэн томо хара нохойтой носолдошобо. Уданшьегүй бэшэ нохойнуудын хүсэжэ ерэбэд. Тэрэ үзэгдэл хаража байһан хүнүүдэй зариман нүдэнүүдэ анишабад. Үхэхынгөө урда тээ «абарыт» гэжэ тэдэ хоёр хашхарха байха гэжэ тэдэниие хаража байгаашад хүлээнэ. Тээд «абарыт» гэхын орондо хоёр дахин буугай абян соностожо, тэдэ нохойнууд гэдэргээ гүйдэшэбэ. Һүүлээ хабшаад, харайлдажа ябаһан нохойнуудай нэгэниинь хэды дахин тэмтэрһээр, дороо хэбтэшэбэ. Нүгөө томо хара нохойтой носолдожо байһан хүн газар дээгүүр нохойгоо даража, гарһаа табинагүй. Аюулай бага болоһые лаб мэдэһэн хүнүүд тэдээн тээшэ гүйдэбэд. Хүниие аюулһаа абархаяа гүйдөө бэшэ, ямар хатуу зүрхэтэй, юун хүнүүд гээшэб гэжэ харахая һанаһан байгаа. Мууда хүгтэйшүүлэй ба хүүгэдэй гүйдэжэ ерэхэтэй хамта Суусалай тосхоной наймааша ород Кукушкин газарһаа бодожо:

- Нохос! Би өөрөө нохойб! Иимэ нохой үзөөгүйб! – гээд, һунашоод хэбтэһэн нохойе этэрнэ.

² туг

- Мууса бахалуурдаа байнаш! Удаан үхэжэ үгэбэгүй... - гэжэ полицийн урядник ноён Пустяков Игнат гарайнгаа буу гэр соонь хэхэ гээд, оножо ядан, хажуудань зогсоно.

Костюмайнгаа таһархай хамсы Кукушкин гэнтэ хаража, газарта хэбтэһэн нохой тээшэ дахин хашхаран алдаад, зон руу эрьежэ:

- Энэ нохойн эзэн хэн бэ? - гэжэ асууна.

- Эзгүй нохойнууд! Дасангай газаа ябадаг зольбо нохойнууд!...

- Энэ хубсаһыемни хэн түлэхэб? - гэжэ хэрүүлхэһэн Кукушкин тогтууригүй хүхэ нюдөөрөө энэ тэрын нюур шагаан байжа, хоёр хамсыгаа тохоногтоо хүрэтэр шамажархиба. Богонихон аад, бүдүүн сарбуугайнь үһэнүүд барбаганан, баабгайн һабар һануулна.

- Тэрэндэ һанаагаа бү зобо! Дасангай газаа байдаг нохойнууд гэнэ ха юм!

- гээд, ноён Пустяков Кукушкинай гарһаа хүтэлэн, ламанарай байдаг һэеы гэр тээшэ алхалба.

Зон шуулдан, бүхын барилдадаг хонгор добын тэндэ үймэшэбэд. Хирэ хирэ болоод лэ, шанга энеэдэн гарана. Заахан арһан туламай хахадсаа хашарһан мүнгэ бариһан хүн бултанһаа ехээр хүхинэ. Шэхыень таһа сабшаһан тэмээнэй хара һээр хүн бүхэн шаажа, толгойгоо һэжэрэн, холо болонод. Энээнине хуха шааһан хүн эзэнэй гарт байгаа арһан туламтай мүнгэ бултыень абаха юм. Барагби гэхэн хүбүүд хүсээ үзэнгүй яахаб! Гурба шаагаал һаа, хори мүнгэнһөө һалаад лэ дүүрээш. Энэ һээр хухалха хүн үгы. Загдын барижа байһан арһан тулам шандагар боложол байна.

- Һээр! Һээр! - гэжэ хүхишэһэн Загда хашхарна. Һээр шадар бүри олон зон сугларба. Шара Дамба Кузьма Кузьмич хоёр ерэжэ, тэрэнэй хажууда зогсоно. Ганса түхэриг гаргажа хаяад, үгэ хэлэнгүй, тэрэ һээрыеень Шара Дамба гартаа абажа, нэрэ һурагүй наншаба. Гэнтэ тэрэнэй хамарһаа шуһан дуһахадал гээд, сохижо байһан һээрээ хаяжархина.

- Холо газар ябагаар ябажа, ангаһанһаам болобо гү?

- Газарта бү хая! - гээд, Загда ухаа алдажа, тэрэ шиигтэй шорой уруу һээр хадхана. Шинии туражашье үхөө хада намда ямар хамааб!

Нара харуулангүй, нойтон газарта һээр байлгалбал, улам бүхэ боложо байдаг юм гэжэ тэндэ байһан үбгэн зугаална. Харин Шара Дамба тээшэ гансахан Кузьма Кузьмич шаналһан нюдөөр хаража байба. Энэ хамарһаа шуһа гарааша хүн эдир залуу ябахадаа, һээр бүтэн үлөөгөөгүй, суута бүхэ Шара Дамба ха юм даа! Тэрэнэй һүүлээр хэн гараа зобоохоб! Үшөө мүнгэ түлэжэ байжа гү?

- Байгтылши! Байзагтылши! - гэн, Бүхэ Лама бии болошобо. Газарта хадхаатай һээр гартаа абажа, шоройеень хамсыгаараа аршаад, наран өөдэ харана. Мэхэтэй лама миин хараагүй юм. Наран өөдэ барихадань, химэтэй газарынь улайжа харагдадаг байгаа. Энэ ламын хүсэн мэхэ хоёрые мэдэхэ Загда шэгээ хубилгаба. Аюул болоо

хаань, хула халахагүй гэжэ бодоһон эзэн арһан тулам соохи мүнгэнһөө өөрөө хулуужа эхилбэ. Ута хамсытай тэрлиг үмдэһэн Загда хажуудаа байһан хүнэй хараһаар байтар, улам туламайнгаа мүнгэ хооһолжо байба. Тиигээдшые олон жэл элдэб дойбод сохижо дүршэһэн хүйхэр хааб даа!

- Юу түлэхэбиб? - гэжэ Бүхэ Лама наринаар асууба.

- Байз! - гээд, Намдаг баян бии болошобо. – Боосоо хэхэ хүн бии гү?

Нэгэшые хүнэй хухалжа шадаагүй тэмээнэй хара һээр хухарха гэхэнь бэрхэ байгаа. Тиибэшые үни саһаа хойшо хүсэ шадалаараа суурхаһан Бүхэ Ламые хухалхагүй гэхэнь үшөө бэрхэтэй.

- Боосолдохо хүн байна гү?

Хүнүүд абяагүй зандаа.

- Ай, айгаа... айгаа!..

Мэхэтэй Загда бага багаар мүнгээ хулууна.

- Хэр ехэ мүнгэн сугларааб! Харуулалши!

- Энээхэн! - гээд, арһан туламай амһар бүхөөр бажууһан Загда оёорһоонь халта дүнгэн харуулба.

- Һөө, дүүрэн шахуу!

Загда өөрөө үнэншэнгүй, тулам тээшээ харана. Оёортонь оротор мүнгиень хулуужархиһан тулам соонь дүүрэн агаар орожо, пүсхэгэр болошоод байба бшуу.

Туламаар дүүрэн хашарһан гэжэ һананһан Намдаг бээ барибагүй.

- Энэ туламтай мүнгэнэй тоогоор боосолдоё! - гэжэ Загда тээшэ хашхарба.

Мэхэтэй Загда бодолгото болон зогсоно. Тэрэнэй томо урал няалдаһан юумэдэл халташые хүдэлбэгүй.

- Баһа айгаа!

- Хамаагүй! Боосолдоё!

- Энэ тулам соо хэды мүнгэн байнаб, тэрэнэй тоогоор!

- Зүб! - гэжэ Загда хашхарба. Хэрбээ боосоондо алдаа һаамни, тулам соо биратай мүнгэн үгы гэжэ мэдэһэн һээрэй эзэн балайшые айбагүй.

Пүсхышоод байһан тулам хараһан Бүхэ Лама зөөри хүсэн хоёрые гамнахаар бэшэ түхэлтэй нэгэ түхэриг хашарһаар хаяжа үгөөд, тэмээн һээрны наран өөдэ дахин хараба. Тэрэ хашарһыень тулам уруу хэжэ байһан Загда Бүхэ Ламаһаа нүдөө холо болгоногүй. Энэ баһал зүйтэй, мэхэтэй амитан гартаа нюуса түмэр хээд, һээртэнь сараа гаргахадаа болохо бшуу!

Бүхэ Лама тэмээн һээр хийдэ далайжа ерээд, зэрлиг шангаар шааба. «Хииг» гэхэн абяан соностоходол гээд, һээр бүтэн байба. Бүхэ Ламын нюур зуухын халуун шэрэм шэнги боложо, түргэ түргэн хэды дахин шааба. Һээр зандаа. Бүхэ Ламын нидхэгүй нүдэн түхэрээн боложо, һээртэй гараа баһа наран өөдэ үргэбэ.

Загда һээрһээ нүдөө холо болгоногүй. Тиибэшые тэрэнэй ута хамсы амидыршоод байгаа һэн. Арһан тулам доторһоо хулуугдаһан мүнгэн һөөргөө сугларшаба түхэлтэй. Бүхэ Ламын һээр хухалхагүй байһые тэрэ таахадаа, һөөргэнь мүнгээ хэнгүй яахаб!

«Намдаг баян одоол хахуулида оробо ёһотойш» - гэжэ Загда аман соогоо хэлэжэрхибэ. Тэрэнэй хэлэһэн үгэ сүлөөгүй байһан Намдаг баян үшөө нэгэ Ламые тухиржа байба. Туламтай мүнгэн һээр хоёрые ээлжээлүүлэн хаража байһан Бүхэ Ламын гар үни хада мэдэрэлээ табишанхай байгаа һэн. Тэрэ дахин гараа дээрэ далайжа, хэды дахин шаагаад абаба. Һээр зандаа... Голхорһон Бүхэ Лама гарайнгаа араар хүлһеэ аршажа, һээрыень газарта хаяад, саашаа ябашаба.

Намдаг баян шулуун хүхэ болоод, дуугай зогсожо байгаа һэн. Боосоондо шүүһэн Загда газар дээрэ хуушанхай, монгол дэгэлэй хормой дээрэ туламтай мүнгээ бүгэдыень адхаба. Тэндэ хүнүүд тулам соо хэды мүнгэн байгаа гэжэ һонирхонод.

- Зургаан түхэриг, - гэн зоной дундуур шууян болошобо.

- Зургаан түхэриг баһажа болохогүй. Эрье хониной сэн ха юм.

Намдаг баян шэшэржэ байһан гараараа шиилдэнхэй уялаатай туламаа тайлажа, арба арба саарһанда боохон мүнгэ үгэбэ. Энэнь тоололтогүй амар байба хаш. Загда тэрэниень абажа саарһанһаань һалгангүй, тулам уруугаа хаясагааба.

Мо Фэйн мухар улаан сар эндэ туласа ерэбэ. Аалихан ябаһан ашаанай оройһоо энэ боосоо хаража ябаһан Аламжа бээе барибагүй: дүхэриг зоной дунда халааһатай тэрлигтэй хүн бии боложо, газарта байһан һээр гартаа абаһадань, хүхишэһэн Загда мүнгээ тоолоһон зандаа хуугаа һэн.

- Юу түлэхэбиб?

- Хори сагаан, гурба сохихош!

Аламжатай хамта бии бололдоод байһан Мо Фэй хитад хори сагаан хаяад үгэбэ. Энэ хитадые буряадууд танидаг байгаа. Мо Фэй гэхын орондо «Муухай» гэжэ нэрлэдэг һэн. Нээрээшье, муухай гэхээр хитад юм. Харуу гээшэнь хэлэшэгүй! Ганса мүнгэнэй хойноһоо харуу «Муухай» хитадай хори сагаан харамнангүй, даалин тэрлигтэй хүнэй орондо түлэхыень хараад, зон гайхалсаба.

Бүхэ Ламын хухалаагүй һээрые энэ хүн хухалха гэжэ һанахаар бэшэ байгаа. Дүшэ дээрэ табижа, хүхөөр сохибол хайшаа юм гэжэ тэрэ һээрыень үбгэд хөөрэлдэнэ. Саашаа ошожо ябаһан Намдаг һөөргөө гүйжэ ерэбэ. Энээнһээ бэшэн Аламжые танихагүй байгаа һэн. Шүүбэри ехэтэй болоһон Загда хүн бүхэнэй нюур харасагаан байжа энеэбхилнэ. Энэ һамбаандань тэмээнэй хара һээр гартаа хэды дахин хэмнэжэ, нударгаа һээр хоёрой хоорондохы зай тэнсүүлһэн бээерээ Аламжа хүсэлэн шаажархиба. Яһан һээр дундуураа хоёр боложо, шанагын шэнээн толгойнь хийдэн, Загдын магнайда сэхэ буушаба. Баяр энеэдэнһээ боложо, уһаташоод байһан тэрэнэй нүдэндэ улаан гал сахилхадал гээд, аргаахан газар шарлажа, Хан-Уула хэлбэлзэхэдэл гээ һэн. Зоной шууяанда дүлииршоод байһан Загдын халта солоохой орожо хараһадань, туламтай мүнгэниинь үгы, харин толгойнь шулгархайһаа хоохон альган соонь шуһан дуһалжа байба. Саашаа ошожо ябаһан Аламжа Мо Фэй хоёрые араһаань хүнүүд заажа байжа энеэлдэнэд. Гурбан үдэр зогсожо, хэлэн дээрээ унда хэхэ сүлөөгүй, пүүнтэ пүүнтээр олоһон

зөөриг гансата пүүдээр алдахада ямар байлтайб! Наяхан баяраар халижа хууһан Загда нэгшье үгэ хэлэнгүй, газар тэбэрин хэбтэшоо һэн.

Улаан орхимжо зүүһэн, толгой нүсэгэн хубараг тэмээнэй хүзүүндэ шагтагалаатай заахан хэнгэрэг нэгэ жэгдэхэнээр сохижо эхилбэ. Тэрэ хэнгэрэгэй абьяан газарта хэбтэһэн Загдын зүрхэн уруу хүнэй үдхэлжэ байһан мэтэ үбшэнтэйгөөр дуулдаа һэн. Тэсэхэ аргаяа халаһан тэрэнэй үндыжэ харахадань, зон үймэлдэн, тэмээн шадар шэнэ дүхэриг татажа эхилнэ. Тойрожо хууһан зоной хойто захата олон олбогууд дээрэ гурбан ламанар зэргэлжэ хуубад. Эгээн доодо захадань шэнэ сан малгайтай томо хара лама ташаагаа тулашоод, хитайжа хууна. Тэрэнэй хажууда хууһан заахан үбгэн лама, юумын үнэр абаад унхидажэ байһан юумэдэл урагшаа үльшоод, ута эрхээр гараа орёонхой, саг үргэлжэ аман соогоо юушьеб шэбэнжэ байгаа һэн. Тэдэнэй дээдэ захата хирбэгэр хахалтай залуу лама тогтууригүй хара нүдөөр энэ тэрэ эхэнэрнүүдые мийлэһэн хаража хууба. Ехэнхидээ тэрэнэй нүдэн дүхэригэй зүүн хажуугаар хууһан баяшуулай тарган һамгад тээшэ шэртэнэ. «Түбэд оронһоо ерэнэн Чойжоншо!.. Далай ламын шагнал мүнгэ Агын дасан асараа!» гэхэн үгэнүүд юумэ мэдэһэн хүн болохые оролдодог эхэнэрнүүдэй дундуур тараба. «Яһан сэбэр ламаб! Манай эндэ удаан болохо гээшэ гү» гэхэн үгэнүүд бүришье нюуса аргааханаар зарим алая эхэнэрнүүдэй хоорондо доогуур хэлэгдэнэ. Дүхэригэй баруун захаар ехэнхидээ хүхэ торгон тэрлигтэй баяд, ноёд хуунад. «Тайшаа ноён хаанаб? Үбшэн аад, ерээгүй!» гэхэн хэрэг үйлэ тухай хэлэгдэһэн томоотой үгэнүүд тэдэнэй зүгһөө соностожо байгаа һэн. Тайшаа хүн нютагай найр эхилхые захирха аад, үгы байба. Үргэндөө ута сагаан хахалтай, өөдөө зэртын татаһан нүдэтэй хүн бодожо, хоймороор хууһан гурбан ламанарһаа адис абаад, томо сан наярған ябажа, дүхэриг соогуур, хүлөө даажа ядаһандал, ганхалзан тойролдобо. Бээ бэлэн болгоһон дүшэн бүхэнүүд зэлэ татан, дүхэригэй дунда бии боложо, ламанарһаа адис абаад. Сан хэнгэрэгэй абьяан доро тэдэнэр һубарилдан, хори хорин хүн болон жагсаһабад. Сагаан хахалтай хүнэй бүхэшүүлэй урда ерэжэ зогсоходонь, барилдаха бүхэшүүл хүл дээрээ бушуу бодоод, тэрэниие хүндэлэн дохинод. Бүхэшүүлэй хубсаһа, бүһэнэйн уяае сагаан хахалта шалгажа үзэдэг байба. Тарган бэетэй Бүхэ Ламын урда тэрэ ерэбэ. Бүхэ Лама зорёоншоог ханаатай хоёр гурба үндэгэд гээд, хууриһаа бодобогүй... Үргэндөө сагаан хахалтай хүн Бүхэ Ламын гэдэргээ хүнтэршэтэр магнай уруунь нударжархиба. Дүхэригтэ байһан зон айһан гайхашаһандаа гансата абяагүй болошобод. «Энэ хэн гээшэб? Лубсан бүхэ гээшэ! Манай тайшаагай заседатель болоо юм. Хаанахи хүн бэ? Ононой хүн! Анха сагта Сэлэнгэдэ хууһан юм» гэхэн үгэнүүд араар байһан эрэшүүлэй дундаһаа соностожо байгаа һэн.

Шад улаан болошоһон Бүхэ Лама хууриһаа бодоод, хүн юун гэжэ хананаб гэхэндэл, түхэрээн болошоһон нүдөөр иишэ тиишээ хараашалан байба.

- Залуу ябахатаа шинии зэргын хүнүүдээр яһалал носолдоол хүнби! - гэжэ Лубсан бүхэ тэрэнэй шэхэндэ шэбэнэн байжа, бүһыень татажа үзэбэ. Шангашаг

татажал болоо хаш - тарган ламын бэе уруу сарбуугай шэнээн бүхэн үгы болотороо шэнгэбэ.

- Бүһэшни һула! Заһажа уя!

Лубсан бүхэ сагаан хахалаа эльбэн, дүхэригэй дундуур алхална. Тэрэнэй хүхэ торгон тэрлигэй энгэртэ георгиевско хэрээһэн мүнгэн медаль хоёр сэрбэжэ ябаа һэн. Тэбхэр сэхэ бээтэй үбгэн улам хүртэй шэг харуулхые оролдон, зэтгэр углуутай нюдөөрөө газар шагаашоод ябана.

Энэ үбгэнэй хүртэйшые байхань зүб. Наполеонтой Смоленск шадар тулалдахадаа, Сэлэнгын полк сууда гараһан юм. Тэрэ үедэшые бэшэ хаа, энэ полкдо алба хэһэн хадаа ехэ хүн гээшэб гэжэ бээ бододог һэн. Энэ полкдо ехэнхидээ Сэлэнгын хасаг буряадууд алба хэдэг байгаа. 1853-1856 онуудта полк Крымскэ кампанида тусгаар суурхаһан юм. Тэрэ дайнда Сэлэнгын полкдо алба хэжэ ябаһан эдир наһатай Лубсан өөрынгөө зориг габыа харуулһанайнгаа түлөө хоёрдугаар Александр хаанһаа георгиевско хэрээһэ медаль хоёрые абаһан байгаа. Тэрэ гэхээр олон жэл үнгэрөө. Тугшанай хилын харуулай дарга боложо ерэхэн Лубсан үбгэ наһан боложо, албанһаа болиходоо, Онон шадар хуудал байдалтай болоһон юм. Тэрэнэй үнгэрһэн габыа хүндэлжэ, тэрэниие мүнөө тайшаагай заседатель болгоһон байгаа. Шэнэ заседательтай болоходоо, нютагай зон балайшые баярлаагүй һэн. Омог бүдүүрхүү зантайһаа гадна, халтад гэбэл гарай хуули хэрэглэдэг үбгэн байгаа ха юм. Иимэ улад хаанай засагта хэрэгтэй байгаа, Нерчинска уездын ноёндо Лубсаниие гомдоо хаань тэндэхин анхаралаа табидаггүй, Лубсаниие дэмждэг һэн.

- Саашаа, саашаа болоод хуугты!

Заахан түхэрээн дүхэригые ехэ болгожо ябаһан сухалтай Лубсанһаа хүрдэжэ, зон гэдэргээ болонод. Дүхэриг зоной дундаһаа хашарһа мүнгэ адхажа байһан шэнги жэнгинээн соностоно. Эхэнэрнүүдэй гэзэгэ, туйба, даруулгада үнэтэй хуба, шүрэ, сагаан мүнгэн гэхэ мэтын зүүдхэл шагтагалагадаг юм. Баян эхэнэрнүүдэй гоёолтын абьян доро ябаһан эрэшүүлэй бүхэдэ ута ооһортой мүнгэн хутага, булад хэтэ заабол ябадаг һэн. Яндан үгытэй хүн хара эбэрэй орондо модоор хэһэн гуулин гоёолтотой хутага зүүгээд ябадаг һэн. Эдэ бүгэдые буряад зон өөһэдөө дархалдаг юм. Юрэнхы дээрээ Түгнын дархашуул тульска дархашуулһаа дутуугүй нарин дарха хэдэг байгаа. Һүүлэй жэлнүүдтэ ород гүрэнһөө сүлэлгөөр ерэхэн ремесленнигүүд, мүн ород купецүүдэй асарһан эд бараан ехэхэн нүлөө буряад зондо үзүүлһэн юм. Тиигээдшые Баргажанай буряад наймаашад Волго хүрэтэр булга халноу наймаалжа ошодог һэн. Зарим ехэ наймаашад Италиһаа шүрэ асаржа худалдадаг байгаа. Буряад эхэнэрэй зүүдхэлдэ шүрэ, хуба гол гоёолтонь болодог юм. Һүүлэй үедэ мүнгэн дээрэ алта шараха ба үнэтэй шулуу, шүрэнүүдые мүнгэн гууда³ хуулгаха ябадал ехээр дэлгэрээ. Элдэб хайхан угалза, ниилүүр хэхэ талаар буряад дархашуул хитадһаа гаргахаяа болёо юм.

³ гууда - Эхэнэрэй зүүдхэл

Дүхэриг ехэ болгоһонойнгоо һүүлээр сухалтай Лубсан бүхэшүүлэй урда ерэжэ, шара сад сан наяргаба. Хоёр бүхэшүүл түргэнөөр бодожо, олбог дээрэ һууһан ламанарта дохинод. Баруун хажуудань һууһан түбэд чойжоншо гарайнгаа альгаар бүхэшүүлэй толгойдо халта хүрэхэдэл гэнэ. Агын дасангай шэрээтэ болохо үбгэн лама тэрэнэй удаа адис үгэбэ. Мүнөө шэнэ мүндэлһэн арбан гурбадугаар Далай ламын бэлгэй найр, Далай ламын эрхэ засагыг Хитадай Богдо хаанай баталһанай түлөө бүхы буддын шажантан иигэжэ найр хэдэг болобо гэжэ үбгэдэй хоорондуур хөөрэлдөөн боложо байгаа хэн. Зүүн хажуудань һууһан бүдүүн хара лама модон соголигтой⁴ тангад номоор адислаба... Энэ хадаа Сүүгэлэй гэгээн гээшэ. Хараха таамда залуу омог лама түхэлтэй: хүнэй толгой адислахадаа, хэнгэргүй тос байса сохижорхидог байба.

Барилдаан эхилжэ, дүхэригэй дундуур хара тоһон бурьялшана. Зарим бүхэшүүл бэе бээдээ хүлээлдэн, шорой гартаа үрэжэ, мүргэлдэхээ байһан буханууд мэтэ үзэгдэбэ. Зэд улаан бээтэй, хүдэр сээжэтэй буриад хүбүүд үрөөһэн хүл дээрээ ээрэмшээн, баярай хатар хэнэд. Тойроод байһан зоной дундуур шэнэ шэнэ бүхэшүүл гүйлдэн, адис абахаяа ошодог байбад. Агын дасангай үбгэн лама һарлагай һүүлээр хэнэн пагсагар хилгааһан һэбюурээр нюураа һэбижэ һуугаа хэн. Сүүгэлэй дасангай гэгээн доошоо тонгойшоод, шунал ехэтэйгээр барилдаа хаража байба. Илангаяа Бүхэ Ламын барилдахыг тэдэнэр һонирхонод. Нюусаар мүнгэ табижа, боосоо хэнэншые байжа болоо. Юундэб гэхэдэ, дасангай гэгээн ламын боосоо хэжэ байхань аягүй ха юм! Теэд зөөри хэндэшые хэрэгтэй; омог залуу наһан алая боосоондо дуратай юм.

Бүхэ Ламыг хаража һуухань урматай байба: зарим бүхэшүүлгые хам тэбэрижэ ерээд, даражархихадань һуушана. Сүүгэлэй гэгээн зоной дунда байһанаа мартаад, гэдэргээ налайн, энеэжэ захалаа хэн. Агын шэрээтэ лама тэрэһнээ аягүйрхэжэ, хажуудаа байһан шүхэр абааша болоод, алая ламын хабһа уруу хадхаад абаба. Тиигээдшые гэгээн хүн шэнээр мүндэлдэг дээрэһээ хүмүүжэл багатай байгаа. Сүүгэлэй гэгээнэй наһа барахада, тэрэ үдэрын түрэн гурбан хүүгэдыг асаржа, яһан шоо орхидог юм. Тиигэжэ гэгээн болоһон ламын нэгэн, Сахияа гэгээн мүнөө энэ һууна ха юм. Хүл дээрээ бодохоһоо хойшо хүнэй толгой адислаха ажалтай байһан хүн хайшан гээд ухаанай ургалтатай болохоб? Һүүлэй һүүлдэ энэ тэрэ лама бурханай ном аман соогоо зальбаран үршөөхын орондо соголигтой номоор хүнүүдыг шиидамдажа һууна бшуу. Үбгэн ламын шүхэрөөр хадхажа, нүдөө хёлогонуулха бүринь Сүүгэлэй гэгээн эльгэ хатан энеэдэг байба. Түбэд оронһоо ерэн Чойжоншо лама хирэ хирэ болоод лэ, Сахияа гэгээн тээшэ хулгай нүдөөрөө хараад абана. Холын айлшанһаа аягүйрхэн үбгэн шэрээтэ сэдхэлээ зобоһонһоо боложо, бүхын барилдаан тээшэ хүсэд харанагүй. Дүшэн жэрбэгэр хүбүүдэй дундаһаа арбаад хүрэхгүйн үлөөд байба. Хаягдаһан бүхэнүүд тэрэ дороо хубсаһаа үмдэдэг хэн. Газар газарай бүхын хойноһоо харууһалдаг тусгаар хүнүүд бии юм. Дүхэригэй баруун хажууда татаатай түбэд хара майхан соо Бүхэ

⁴ гууда - Эхэнэрэй зүүдхэл

Ламые хубарагууд хүтэлжэ абаашадаг байба. Ойро зуурын зали соо хэрюун халхи хэбижэ, бэеын амараана ха юм. Тээд түбэд майхан хара үнгэтэй аад, бүгшэм халуун гээшэнь хэлэшэгүй хэн.

Мүн Аламжашье зүгөөргүй эсэбэ түхэлтэй. Тиибэшье тэрэнэй түлөө боосоо сохёошон олон байжа, халхи хэбихэ хүнүүд үсөөдэбэгүй. Аламжын хээр хуха сохихыень хаража байхан Намдаг баян ханагдаагүйгөөр Бүхэ Ламаһаа урбажа, тэрэнэй түлөө табиһан 100 түхэригөө һөөргөн абаад, Аламжа тээшэ болоо ха юм. Хүхишэһэн Намдаг сагаан майхан соо Аламжые оруулжа, бүдөөр халхи хэбидэг байба. Жэжэхэн боосоо хэһэн хүнүүд газаагуур зогсонод. Зарим боосоошод ханаа үнөө бололдон, архи уужа, сэдхэлээ заһанад. Тиигээдшье хайн сар үхэр табин түхэригтэ юм. Зуун түхэриг бага мүнгэн бэшэ гээшэ.

Сагаан хахалта Лубсан дахин сан наярба. Зон шуужа, «Сэлэнгын сонгоол бүхэ тарайшоо» гэлсэбэ. «Сонгоол Дамдин! Сонгоол Дамдин!» гэһэн үгэнүүдые хүн бүхэн хашхарна. Сонгоол Дамдин гэжэ суутай бүхэ һүүл хүрэтэр тулалдажа ерээд, Аламжада хаягдашаба ха юм. Тэдэнэр зүгөөргүй удаан носолдожо, шэнээ шадалаа баралсаһан байгаа. Ангжа унаха болоһон Аламжа худагай уһа балгаад лэ, газарта турьяжа зогсоо хэн. Хэдэн арбаад хүн ээлжэлэн байжа, тэрэнэй урдаһаа халхи хэбинэд. Хүн бүхэн хүхюутэй, дүшэн хүнһөө оройдоол гурбан хүн шалгаржа үлөө ха юм. Бүхэ Лама Баргажанай Тэнэг Бүхэ хоёр шалгаржа барилдахаяа байба. Эдэ хоёрой хэн нэгэн оройлбол, Аламжатай тулаха болоно ха юм. Жалма Балбар хоёр эсэгынгээ хажуудань һуунад. Сагаан майхан дүхэриг хоёрой хоорондо шадал соогоо Булад гүйжэ байгаа хэн. Гэнтэ майхан дотор газар дорьбоходол гэжэ:

- Баргажан, Баргажан! - гэлдэн зон шууяшаба.

Майхан соо һууһан хүнүүд Бүхэ Лама хаягдаа гэжэ ханаба. Тиибэшье Аламжын досоо заһарнагүй. Баргажан бүхэ баһал аймшагтай дайсаниинь ха юм.

Хүхэ даалин тэрлиг хэдэрхэн Аламжа дүхэриг тээшэ гүйжэ ерэбэ. Барилдаха бүхэ иигэжэ гансаараа гүйдэггүй юм. Тэрэниие анхарһан хүн хүтэлжэ асарха ёһотой бшуу. Аламжын сэдхэлээ хүдэлжэ: «Хоёрой нэгэн... Ами наһанай түлөө тэмсэл боложо байна ха юм!» - гэжэ бодохонь зүйтэй хоһон хүүгэдээ хээр сохижо олоһон мүнгөөрөө мэнэ хая хооллуулба ха юм. Бүхын барилдаанда Аламжа оройлоогүй бол орохо гэргүй, эдихэ хоолгүй, нарай хүүгэдээ тэбэрээд, хээрэ үлэхэнь сохон. Хүлэйн ула долёогоогүй гүйжэ ябаһан Намдаг баян тэрэнэй нюурта нёлбохол! Зуун түхэригөө шинии түлөө алдааб гэжэ галзуурхадань, Аламжа юун гэхэб? Бүдөөр халхи хэбижэ байһан хүнүүд бирагүйхэн эдээ алдажа, хэниие хараахаб?.. Хаягдаһан Аламжые наһаараа хараана бээ! Хэрбээ эндэ түрүүлээгүй хадань, Аламжада нүхэршье үгы, зөөришье үгы байхал. Һүүлэй шиидхэхи саг дээрэ шэхээрнь шуһаниинь шуужа, зүрхэнэйн сохилхо абьян өөртэнь соностожо байгаа хэн. Нюдэндэнь харагдаһан хүнүүд эригэшэлдэн, дүхэриг зон хэлбэлзэн үзэгдэбэ. Дүшэн хүн сооһоо хоёр хүнэй үлөөд байхада ямар байлтайб! Ламанарай урдуур адис абажа ябаһан Бүхэ Лама омог зандаа

харайна. Тэрэний хубарагууд хара майхан тээшэ хүтэлөөд абаашаба. Энэ үедэ тэрэндэ хаягдахан Баргажан бүхэ хубсаһаа үмдэжэ һуугаа һэн. Булигдахан бүхын нюдөөрнь шуһа гүйшэнхэй, хасар дээгүүрнь хагзараад, шоройн няалданхай байхые харахада, бүришые хүртэй шэнгээр үзэгдэбэ. Хамаг зон баяртайгаар Бүхэ Ламын нэрыень дуудан хашхаралдана. Эдэ зон зэмэтэй бэшэ!.. Иимэ найхан найр дээрэ ами наһанай тулалдаан боложо байна гэжэ хаанаһаа мэдэхэб? Үглөөдэр өөрөө яахаяашые мэдэхэгүй хүнүүд хаанаһаа эдээн тухай шэбшэхэб? Хоёр хүүгэдээ нэгэ нэгээр озожо, Жалмын нюдэнүүдые Аламжа хараад зогсошобо. Хүшэр сагай ерээд байхада, Жалмын гал харахан нюдэнһөө хүсэтэй юумэн байбагүй; зориг мохошоод байһан Аламжын зүрхэндэ шэнэ хүсэн бии боложо эхилнэ.

Хоёр хүндэ хүтэлүүлһэн Бүхэ Лама гаража ерэбэ. Дүхэригэй нүгөө хажууда мүн лэ Аламжые хүтэлэн абаашанад. Тэрэнэй гарһаа баряад ябаһан Намдаг баян зүрхөө үбдэнһэндөө нохой шэнги аргаахан гиинаад абаба. Хэдэн газар арһаа хагза оруулһан нюуртай үбгэнэйнгөө дуугай зогсохые Жалма харахадаа, юүндэшыеб уйлаха дуруниинь хүрэнэ. Дүхэригтэ байһан зоной мянган нюдэд тэдэнэй хүдэлхэ бүхэниие гэтэжэ, хоёр арьятанай бажуулдахые хүлэһэн мэтэ, «энэнь диилэхэ», «тэрэ бүдүүниинь диилэхэ!» гэжэ байжа шууянад. Сагаан хахалтай Лубсан барилдажа байһан мэтэ, мүн лэ тонгойшоод, хаража байгаа һэн.

Бүхэнүүд гарайнгаа хурга мушхалсаба. Гэнтэ даб гээд, Бүхэ Ламын толгойе Аламжа һугадаа хабшуулжархиба. Хүзүүгүй толгойгоо бэлэхэнээр Бүхэ Лама һугалжа, нюдөө шабхагашуулба. Хүлһэн болошоһон хүнэй һугада нюураа хабшуулхада юу найн байхаб! Хэды дахин нюдөө аршажа, һөөргөө хараад зогсохотойн хамта, Аламжа дахин довтолбо. Бүхэ Лама тэрэнэй үбсүү уруу толгойгоороо сохижо, нюргыень халта шүүрээд алдажархиба. Бүхэ Лама иигэжэ хардажа ородог дүрэтэй юм. Аламжын нюдөөр харлан алдаад, ойро зуурахана досоонь муухай болобо. Бүхэ Лама үшөө дахин мүргэхэ һанаатай гэдэргээ сухариха һамбаандань, Аламжа доогуурнь орошоо һэн. Толгойдонь углажархиһан шэрэм лонхо шэнгээр Бүхэ Лама тэрэнэй хүзүүндэ няалдашаба. Үргэхэ гэхын аргагүй... Арһан туламтай шабар шэнгээр Аламжын хүзүүе доошонь даражал байна. Обоо бухал бэетэй Бүхэ Ламада дарагдаһан тэрэнэй хүзүүн аргаахан тонгойжо эхилбэ. Энэ үедэ Жалма Булад хоёрой нюдэд сабшахаяа болишоод байгаа һэн. Тэдэнэй шүдэнүүд зуулданхайнууд... Намдаг баян гэдэһээ мушхуулһан юүмэдэл, эльгээ тэбэрээд, хэбтэшөөгүйхэн годиролдожо һууба. Сүүгэлэй гэгээн өөрөө мэдэнгүй һууриһаа бодошоод, бүхы шадалаараа хашхаржа байна. Бүхэ Лама хоёр нюдөө аниһай, амаяа жэмынхэй, нюуртаа нэгэшые хонхойхо юүмэгүй болоод байба. Тиигээдшые тэрэнэй нюур дээрэ хамар гэжэ харагдадаггүй, харин хониной һүүл шэнгээр һанжанхай томо хасарайн шэшэрхые дүхэригэй зон бүгэдөөрэн харабад. Бэе бэеынгээ мяханһаа зуулсаһан арьятанууд мэтэ, тэдэнэй хэршэгэнэлдэһэн абяан хүн бүхэнэй сэдхэл хүдэлгэбэ. Бүхэ Лама бүдүүн сарбуугаа Аламжын аман дээрэ няажа, амиинь хаахые оролдоно түхэлтэй. Теэд хаража байһан зоной

дундааа нэгэшье хүн абья гаранагүй. Буряд барилдаанай ёһоор хүнэй нюдэ уруу хургаа хээд, шахахааа бэшэн хорюулгүй шахуу юм. Хэрбээ Аламжын амиенъ хаажа шадабал, эрхим бүхэ гүүлэхээ мэдэжэ байһан Бүхэ Лама шуһа хүүхэдэг хорхой шэнгээр тэрэнэй хүзүүндэ орёолдошоод байгаа һэн. Аламжын дүтэлхэ бүринь Бүхэ Ламын нюур дээрэ зааханууд хүхэнүүд бии боложо эхилбэ. Энэ хадаа анишаһан нюдэнүүдынъ нээрэжэ эхилбэ ха юм. Теэд тэрэнэй уйтахан нюдэд Аламжын томонууд булшантай хүл шэртэжэ байгаа һэн. Энэ миин хаража байна бэшэ! Хэрбээ энэ хүсэтэй хүлые нугартар дэгээдэжэ шадаа хаа, гурбан зуун түхэриг алтаар шагнал абахаяа байна ха юм. Шарахан алта хараһан хүнэй нюдэнүүд шараһан галуу харагшада орходоо үшөө хомхой, хурса боложо үзэгдэхэ ёһотойл! Ай, халаг даа!.. Хэды дахин Аламжын хүл дэгээдэхэ гээд, богонихон хүлөө Бүхэ Лама үргэнэ гээшбэ! Теэд гахайн хүл шэнги ала богонитой тагалсагынъ нимэ ехэ жаргал асарха хубигүй байшоо.

- Аба-а, аба-а! Дэгээдэхээ байна! - гэжэ хашхараад бээ барихаяа болиһон Булад дүхэригэй дунда гүйжэ гараба.

- Наалта бү хэ! - гээд, сагаан нахалта Лубсан тэрэниие саашанъ түлхижэрхёо һэн. Хороо бусалһан хүбүүн эжынгээ хажууда ошожо, сурхирса бархиршана.

- Харыг, угаа уһанда хаяагүй ха юм! Хоротой шолмо бархиржа байнал! – гэжэ хэншьеб зоной дундааа ёротойгоор хэлэбэ. Теэд хамаг зон барилдажа байһан хоёр бүхэшүүлһэ нюдөө холо болгохоор бэшэ байгаа һэн.

Амияа хаагдажа, Аламжа хүбүүнэйнгээ абья дуулахадаа, дүхэригэй дунда байһан гэртэхинээ хараһан шэнги болобо. Теэд урихан шарайтай һамганайнъ орондо шулуутай гүбэгэр добуун тэрэнэй нюдэндэ улам дүтэлжэ байгаа һэн. Хүзүүн дээрнъ тохоотой ашаан хүндэ боложол байба: монгол барилдаанай ёһоор газар тулабал, булигдаһан болохо ха юм. Хоёр хүүгэдэйнгээ бархиралдахые, Жалмын һамааруулха гэжэ оролдохые шэхэндээ дуулахадал гэбэ. Нүүлэй нүүлдэ хамаг хүсээ Аламжа суглуулжа, шабар хүндэ бэетэй ламын гэдэһэн өөдэ нударан һагад нюргаа тэниилгэжэрхёо һэн. Бүхэ Ламын «түмэр» гар түс байса зааража, бухал томо бэень хэдэн алхамай газар хажуу тээшэ хүрэшэбэ. Хамаг зон хоёр анги болон шууяшана. Намдаг өөрөө мэдэнгүй байрадаа дэбхэншээбэ.

Ямаан нахалтай Тагар үбгэн хаанаһаашьеб бии болоод, хүхижэ байһан Намдагай хажууда ерэжэ:

- Харанагүй гүш? Тэрэ нүсэгэн «халаһанууд» энэ Аламжын түлөө хүхижэ байна ха юм! - гэжэ шэхэндэнь шэбэнэбэ. Намдаг баянай харан гэхэдэнь, Бүхэ Ламын гарһаа Аламжын хүзүүгээ нугалжа абаһанда баясхалан хүргэжэ, барлаг хүнүүд шуужа байба. Үгытэй Аламжын булихада баясажа байһан Намдаг баян шэгээ хобхо татан гэдэргээ болобошье, зуун түхэриг шүүхэмни гэжэ һанахадаа, эзлүүдгүй дахин энэхэ дуранинъ хүрэбэ.

Аламжын һамарай нүхөөр халта шуһан гаража ябаа һэн. Тиибэшье ой соо отогонъ арада хэбтэдэг томо шэнэһэнэй аша хэлэшэгүй ехэ байгаа. Мүнөө

тэрэ улам хүсэ ороһон янзатайгаар зэрлиг түргэнөөр Бүхэ Ламын урдаһаа хам орошобо. Үрөөһэн гараараа бүһэ бүһэнһөө барилсаад, нүгөө гарнуудайнгаа хурга мушхалсан эхилбэд. Мүр мүрөө шанга тулалсаад, толгойнуудаа үһэрилдүүлэн, сэхэ углуу гаратар тонгойлдошоод дүхэригэй дундуур тойролдонод. Уданшьегүй бүхэнүүдһээ барилсажа, тархинуудын ниилүүлээд гагнажархиһан шэнги бүхөөр холболдошобо. Эдэ хоёрой хэн хэнийньше унахагүй гэжэ, бүхэнэй ханамаар байгаа һэн. Тээд гэнтэ Бүхэ Ламые бэе тээшээ угзаран, Аламжа гэдэргээ бухаба. Энээхэн зуура баруун хүлөө хоёр хүлэйн хоорондуур гасажа, тэрэниие унагаахые хүсөө һэн. Тээд Бүхэ Лама газарта унаашьегүй хаа, тогтууригүй болоодхибо. Энэ һамбаандань Аламжа дахин доогуурнь орожо, хоёр хүлэйн тахимаар тэбэрихэтээ хамта нэгэ һэдэлгээр нюргаа тэнийлгэжэ, найман пүүдэй мяхан ашаае толгой дээгүүрээ ара тээшэнь хаяжархёо һэн. Зоной шууян шэхэ дүлиирмөөр нэрьешэбэ. Халта мийд гэхэнэ бэшэ хэбэр үзүүлэнгүй, томоотойгоор бээе барижа хууһан Чойжоншо түбэд хэлэн дээрэ шанга шангаар дуугаржа эхилнэ. Тэрэнэй аманһаа үгэ бүхэниие тодожо абаһан мэтэ үбгэн шэрээтэ ханамжатайгаар нюур өөдэнь харашоод хуугаа һэн. Барилдаанда түрүү хуури эзэлһэн Аламжа шууян байгаа зоной урдуур ээрэмшээн гүйжэ, толгойгоо доро гэгшээр дохино. Уданшьегүй ламанарай урда ерэжэ, адис абахаяа тонгойбо. Холын түбэд оронһоо ерэн Чойжоншо мүн лэ шанга шангаар түбэд хэлэн дээрэ дуугаржа байгаад, гурба дахин Аламжын толгой гараараа адислана. Тэрэнэй хэлэн үгэнүүд сооһоо: «Далай лама! Далай лама!..» гэхэнэ бэшэ юумэ Аламжа ойлгоогүй һэн. Үнэн дээрээ үбгэн шэрээтэнэ бэшэ түбэд хэлэ мэдэхэ хүн зоной дунда байгаагүй. Өөрөө Сахияа гэгээн амаа ангайшоод, Чойжоншо Аламжа хоёрой нюур дуутай хаража байгаа һэн. Түрүү хуури эзэлһэн Аламжа үшөө дахин дүхэриг зоной дундуур доро дохин ябажа тойролдоод, Намдагай сагаан майхан уруу гүйжэ ошобо. Дүхэригэй газар талада эмээл моритой зон суглараад, хэдэн үе зогсоһон хүнүүд дээгүүр хаража байбад. Тэдэнэй досоо таладань газарта хууһан хүнүүд байгаа һэн. Моритой, ябаганиешье илгаруулхаяа болишоһон Аламжа дүхэригэй сахариг таһа сохин гарахадаа, ойлгомторгүй Тагар үбгэниие дайражархиһан юм. Хэнтэг үбгэн Аламжада дайрагдан унаад, «Гэшхэжэ алахань лэ! Абыт!» гэжэ байжа зорёоншог һагад хашхарба. Газарта хэбтэнэн Бүхэ Лама аргаахан үндыгөөд, Тагар үбгэн тээшэ нюураа уршылган, хэды дахин шуһатайгаар нёлбожо, аман соогоо «хүрөө», «нохойн эсэс» гэжэ шэбэнэн хараһаар, хара майхан тээшэ ябашоо һэн.

Намдагай майхан соо Аламжа ерэжэ, ногтуу юумэдэл, газар тэбэрин унаба. Хэдэн хүн тэрээндэ һалхи һэбинэд. Баярлаһандаа үгэ хэлэжэ шадахаа болиһон Жалма үбгэнөө дуугай тэбэрээд, үбсүүн дээрэнь толгойгоо табижа уйлашаба. Булад хүбүүнийн «Һүмбэй уудаг болохоб» гээд, мүн лэ эсэгээ тэбэринэ. Мансы соо байһан Балбар баһал хүнһөө арсахагүй байбашье, энэ үедэ бүхэ нойроор унтаж байгаа һэн.

- Иигээд лэ дүүрээ! Жаргал ерээ гээшэ... хааха үнээн, орохо гэр бии. Саашань бурханай заяагаар болоно бээзбди! - гэн, намган хүбүүн хоёройнгоо толгой Аламжа забдагүй эльбэжэ байба. Тэндэ суглархан зон хүсэтэй бүхэдэ атаархан, дуугай зогсоно.

Нэгэ хэдэн хүниие дахуулхан Намдаг баян гүйжэ ерэбэ.

- Шэнэ бүхэ хожомдожо ерээд, барилдахамни гэжэ байнал!

Гэртэ байхан хүнүүд гансата Аламжа тээшэ харашабад.

- Минии дабажа гарахан бүхэшүүлые дабаад ерэхэдэнь болохо! - гээд, эдирхэшоод байхан Аламжа хэбтэһэн зандаа харьюусаба.

- Аламжа-а! - гээд, Жалма үбгэнэйнгөө гарыень барина.

- Бү ханаагаа зобо! Баргажанай Тэнэг Бүхэдэ хүрэнгүй эсэхэ байха. Ямар нэгэн бээ мэдэхэгүй бардам амитан тиигэжэ ябаал бээ! Минии барилдахаяа арсабални, нэрэдэмни муу! Аймхай гэжэ улад наадалха!

- Бидэ шамайе барилдуулхагүйбди! - гэжэ Намдаг баян Мо Фэй хоёр нэгэ доро хэлэбэд.

- Хайшаа юм, бодожо үзэ! - гэжэ Аламжын хажууда хууһан нүхэдэйш дундаһаа Шара Дамба гүбэд гэбэ.

- Зай, Аламжа, бээ заһа! Шэнэ бүхэ барилдахань! - гэжэ Тагар үбгэн ёгтотойгоор хашхарһаар ороно. Уданшьегүй сагаан хахалтай Лубсан орожо, үүдэндэ дуугай зогсобо.

- Юу!.. Тиигэжэ болохогүй! - гэлдэн, хүнүүд шууялдаба. Эдэ барлаг зон өөһэдынгөө бүхые хамгаалхые оролдонод ха юм.

- Хэн тэрээндэ барилдахыень зүбшөөхэ юм! - гэжэ Намдаг баян хашхарна. Энэ хүн Аламжые хюмһанай харын зэргээ хайрлаа бэшэ, харин зуун түхэриг алдахаһаа айна бшуу.

- Айшоод байна гүш? - гэжэ Тагар үбгэн хоротойгоор! Аламжые енгэлбэ.

- Агын дасангай үбгэн ламхай Сүүгэлэй гэгээн хоёр зүбшөө! Аламжа, бээ заһажа бай! - гээд, сан бариһан Лубсан гаража ябашана.

- Ойлгоо гүш? - гээд, Тагар үбгэн мүн лэ хургаа ёдогонуулһаар гараба.

Майхан соо байгшад шууялдан, газаашаа жүдхэбэд. Хүнэй хуга доогуур хабшуулдан, Булад гаража ошоно.

- Аламжа... Иигээд лэ, гэнтэ...

- ханаагаа бү зобо! Мүнөө хэншые намда хүрэтэр ерэхэгүй! - Жалмын уһатай харахан нюдэдые Аламжа халуун хасартаа няжа, сэдхэлыень намааруулхые оролдоно.

- Агын үбгэн ламын урдаһаа хэн арсаха юм! Барилдажа эхилээ! - Намдаг хараал табиһаар һөөргөө ерэбэ.

- Хаанахи хүн бэ?

- Бү мэдэе! Холын хүн гэлсэнэ... Байза, мэдээд ерэхүүб! - гээд, Намдаг баһа гараба. Аламжатан дуугай байнад. Тэдэнэй зүрхэнүүд нэгэ болон, дээрэ дээрэһээ

сохилхон юумэдэл, Жалмын шэхэндэ түг-түг гэхэн абьян соностожо байгаа хэн. Тээд зүрхэнэй абьян бэшэ, газааһаа гүйжэ ерэнэн Буладай түбэрөөн байба.

- Бүхэ хүн түхэлтэй! Хоёр бүхые хаяад байнал!

- Наашаа хүбүүмни!.. ханаагаа бү зобо! Эсэгынгээ хаягдабал, ши томо болоод, харюуень абана бээш! - гэжэ Буладай толгой эльбэжэ байһан Аламжын гар шэшэрхэдэл гээбэ. Гэнтэ газар дороһоо зэрлиг хүсэтэй хүн байшаг!» гэхэн бодол Аламжын толгой соо сорьёжо, нюрга уруунь хүйтэ даана. «Үгы, тиимэ ушар байхагүй!» гээд, сэдхэлээ тэрэ дахин заһана. «Минии илаһан бүхэнүүдые тэрэнэй илажа ерэтэр, би хайн амарха ёһотойб!».

Бархирхаяа ханаһан Намдаг гүйжэ ерээбэ.

- Дээдэ-Үдэхөө ябаһан хүн гэлсэнэ! Зэрлиг баабгай шэнги шадалтай хүн! Зарим жэжэ бүхэнүүд айжа арсаа! Баргажанай Тэнэг Бүхэдэ хүрэтэр бүгэдыень илажа ерээл!

- Юу? – гээд, Аламжа толгойгоо үргэбэ.

ханаагаа зобоһон хүнүүд гүйлдэжэ оробод.

- Тэнэг бүхэтэй барилдахань!

- Хамаагүй! Тэнэг Бүхын удаа Бүхэ Лама гэжэ байха! - гэжэ сэдхэлээ хүдэлһэн Аламжа хэбэр мэдүүлхгүйе оролдобо.

ханаата болоһон хүнүүд шууялдаһаар, гаража ошобод. Булад тэдэнэй хойноһоо абяагүйхнөөр дахажа ябаа хэн.

- Аламжа, Аламжа!.. Бээ дүмөөрэй...

- ханаагаа бү зобо! Бөөмни амаршоод байна... Дахин эхилээд, бүгэдэнтэйн барилдаһаар болоод байнаб! - гэжэ Жалмын сэдхэл заһахые оролдон, аргааханаар Аламжа хэлэбэ. Газар зон шууяшаба. Аламжа сошоһондоо залд гээд, бодошоо хэн. Жалма шэхээ үргэн шагнаархаба. Уйтай халаглаан соностоһоор, хэдэн хүнүүд - Намдаг, Мо Фэй болон бэшэшье хүнүүд гэрээр дүүрэшэбэд.

- Бүхэ Ламатай носолдохо болоо! Хүсэниинь гэжэ арьяатан шэнги, юун хүн гээшэб! Аламжа, бээ бэлдыш! Шинии унабал, бидэ хосороолди!..

Намдаг баян түрүүтэй боосоо хэнэн хүнүүд ханаагаа зобожо эхилбэд. Ламанар нюуса боосоо хэжэ, Бүхэ Ламын түлөө алдахадаа, энэ бүхые зорёон барилдахыень зүбшэһэн байгаа. Газар шанга энээдэн гаража, гэртэ байһан хүнүүдэй хууха бахын аргагүй шууян болошоно.

- Бүхэ лама! Бүхэ Лама, абарыш! - гэн, Намдаг наманшалһаар гараба.

Аламжын зүрхэн хүдэлжэ, гэртэ байхын аргагүй болобо. Тэрэнэй газашаа даб гэхэтэй хамта:

- Бари, тэрлигээ хэдэрэ! - гэжэ Жалма хашхарна. Тээд Аламжа гэдэргээ эрьенгүй ябашаба. Баахан Балбар бархиржа эхынгээ хүмбээгүй болоһон хүхэ зулгаана. Тиигээдшье томо болоһон хүбүүндэ эхын хүн хүрэхээ болиһоор үнинэй юм. Балбарые тэбэрээд байһан Жалмын шэхэн газашаа шагнаархана. Зөөлэн газар дорьбоходол гээд, дүлии абьян соностошобо. Зон хүнэй абьян алаг туунай

шууяантай адлирхуу боложо дарьяна. Дүхэригэй дундуур зониие иран, Аламжын гарахада, Бүхэ Лама газарта хэбтээ хэн. Үргэн сээжэтэй, бүгдэгэр бээтэй хүн ашаа жүдхэхэн сар мэтэ найгарган, хара майхан уруу орошобо. Тэрэнэй дүгдэлзэхэн гэшхэдэл харахада, зүгөөргүй эсэхэн түхэлтэй ябаа хэн.

Нэгэ хэдэн саг үнгэрбэ. Аламжа дүхэригэй урда гараад, дүлии юумэдэл, дуугай зогсоно. Үргэн мүртэй, сажан тухай үндэр гэдэхгүй тэрэнэй бээе харахада, «энэ хүниие булиха хүн дэлхэй дээрэ үгы» гэжэ хэнэйшые шэбшэхээр байгаа хэн.

- Бэлэн гүт? - гэжэ Лубсан хажуудань ерэжэ асууба.

- Бэлэн!

Аламжын гар дээгүүрнь няһан шабар мэтэ обойлдоһон балсангууд дээшэ доошоо холжоржо байна.

Лубсанай сан наярна... Хара майхан сооһоо дүхэгэр хүн гансаараа гүйжэ гараба. Тэрэнэй хара бэнь хара майханда тааража, ямар нэгэ эльбэ шэдитэй «шолмос» мэтэ үзэгдөө хэн.

Доошоо харашоод байһан Аламжа ногоо хүрһэнтэйнь хамта һабардаад, альгандаа үрэн байба. Дүхэгэр хара бүхэ халта дохолон һагад ламанарай урда ошожо, адис абана. Аламжа мүн лэ адислуулба. Тэрэнэй даруу байдалые хаража байһан зон гайхалсана. Залуу омог шарай дээрэн бааханшые хубилалта болоногүй. Мэнэ мэнэ ошоод лэ, энэ бүхые нуга даражархихоор мэтэ. Аламжые шүтэхэн боосоошод ханаа сэдхэлээ номгоруулнад.

Бэе бээдээ ороһон барасууд мэтэ, хоёр бүхэнүүд толгойгоо ниилүүлэн, ээм мүрһөө зуулдаһан шэнги болобод. Дүхэгэр бүхэ Аламжын хургануудые мушхан һагад бажуушана. Аргаахан гараа хуга татаһан Аламжа гэдэргээ холо болошобо. Тэрэнэй мухар хурга альган соогоо мэдэрхэн дүгдэгэр бүхэ газарһаа ургаһан нүүлэ мэтэ, амигүй зогсошоо хэн. Ута үһэтэй ой дээрэн аягын шэнээн ялан һорьбо дээшэ доошоо холжоржо байба. Барбагар нидхээр хушаатай сог шара нюдэдын ошотой галнуудые шэдэлжэ, шулуун хүхэ углуутай уралнуудын һориилдошобо. Тэрэнэй урдаһаа сэхэ хараад байһан Аламжын хурса нюдэд соо шэртэнэ, шанаа дээгүүрнь хүйтэн хүлхэн елэржэ, далайн эрьсын нойтон шулуун мэтэ үзэгдэнэ. Урдаа байһан хүнэй толгойн шарха тээшэ нюдээ Аламжа дахин шэглүүлжэ, мэнэ үбдэг дээрээ унахаяа байһан шэнги, хүлөө шэшэрүүлшоо хэн. Жэбжэгэр сэхэ бэнь, халаһан шубуун дэн мэтэ нугаралдажа, булад сэхэ нюрганиинь углууташаба. Тэдэниие хаража байһан боосоошой зүрхэн дүгдэгэр хара бүхын хүл доро гэшхэгдэхэн шэнги болоно. Намдаг баян тэсэхэ аргая барагдан, аргаахан ёоложо байгаа хэн. Дуугай хууһан ламанар амидыржа, аляа һамгад шэнги бэе бээ хэмээхэн хургаараа хадхалсанад. Дүгдэгэр бүхэ Аламжын мухар хурган тээшэ сэхэ шагаһан нюдөөрөө хадаһа хабшаһан хазуур мэтэ зуулдашоод байба.

Дүхэригэй зон бүгэдөөрэн гайхалсашабад. Лубсан бүхэ һаднаг мэтэ хүдэлэнгүй зогсоно. Эдэ бүхэнүүднай ябаа гэшшэб гэжэ һэжэглэхэн хүнүүдэй харахада,

барилдаашадай гэзэггүй мухар толгойнууд бүришье аягүй байгаа хэн. Манжын Богдо хаанай буряад, монгол зоние гэзэг зүүхыень баалахадань, энэ манжа ёһоһоо арсаһан байгаа. Уур хороо бусалһан Богдо хаанай эзбсэгэй хүсөөр гэзэг зүүлгэхые оролдоходонь, үсэд зантай монголнууд буһалгаа хэжэ захалһан юм. Мэхэтэй хаан хулгайшан алууршад хоёрой гэзэг зүүхые хорихон хуули гаргаһан юм. Амгалан байһан буряад, монголшууд хулгайшан гүүлэхэгүйн тулада гэзэг зүүдэг болоо хэн. Мүнөө хамаг зоной урда гэзэггүй хоёр бүхэнүүд хулгайшад мэтэ үзэгдэб.

Аламжын үбдэгүүд урагшаа углуутан, хоёр гарын аргамжа мэтэ һанжашоод байгаа хэн. Долоон жэлэй саада тээ эсэгынгээ толгой сохижо унагаагаад, тэрбедэһэн хүбүүн түрэн ганса эсэгээ үхөө гэжэ тоолодог байгаа... Харыт, толгойдоо шиидамай хорьбоотой Наваан Чингиз урдань ерээд зогсожо байнал!.. Энэ хүниие нэгэ сохилгоор алахагүйш! Аламжын зула барижа шатааһан мухар хургы алыган соогоо бажууһан, алдаһан Наваан Чингиз юу бодоноб? Долоон жэлэй саада тээ арбан долоо һаһатай эдир залуу хүбүүгээ Шаралдайн тэнэг басагы абахыень баалаһанаа һанана гү? Мухар хургыень харахадаа, бурханай урда хургаараа зула барихыень баалаһанаа һанана гү?..

Али мэдэе табижа унаһыень досоогоо шэбшэнэ гү? Тэрэнэй дурлаһан үншэн басага - Шаралдай баянай барлаг Жалмые - худаг уруу һүни хаяһанаа өөрөө шанална гү?.. Али харанхы һүни хүбүүнэйн гарта шидам зурагад гээд, нюдөөрнь гал гараһаниие шэбшэнэ гү?.. Тэрэ гэхээр үгы болоһон хүбүүниинь түрэн ганса хүбүүниинь, энэ урдань байнал! Шоно бажуудаг нохойнууд мэтэ, яһа буляалдахаяа байнад ха юм! Далай ламын шагнал эсэг хүбүүн хоёрые нохойнууд болгобо гэшэ гү? Үгы... Наваан Чингиз түрэн хүбүүнтээ носолдохогүй гэжэ досоогоо бодонобшуу.

Дүлии болошоод байһан Аламжын шэхэндэ үлэн хоһон хүүгэдын бархиралдаһан шэнги үзэгдэнэ. «Мүнөө үбэл хээрэ байха аргамнигүй» гэжэ һамганайн шэбэнэхэ соностон шэнги болоно. Гэнтэ мэдэхэдэ бүхы хүсээ суглуулжа, урда байһан эсэгэдэ Аламжа аһашоод байба. Үргэхэ гэхэдэ хоһон гараа даахаар бэшэ, дэгээ хэхэ гэхэдэ, хүлөө үргэхэ тэнхээн үгы... Тиибэшье Наваан Чингизые унагааха һанаатай, хүлдэнь аһажал байба. Ухаагаа дүйршоод байһан эсэгнь хүбүүнэйнгээ дайлажа байхы гэнтэ ойлгожорхибо: толгойнь ялан хорьбо дээшэ доошоо һолжоржо, шара нюдэдын сахариг түхэрэзнүүд болошобо; сабиргай өөдэнь зааханууд төөлүүр хорхой мэтэ, хүхэ һудаһанууд годиролдожо, хара үүлэнэй забһарай сахилгаан мэтэ, сагаан шүдэд тэрэнэй аманһаа ялагашалдахадал гэбэ. Аламжын хоёр хүл агаарта сэрбэжэ, нюдэ сабшаха зуура толгойгоороо газарта унашана. Наваан Чингиз ламын урда үбдэг дээрэе мүлхин ошожо, адис абаад, өөдөө дахин бодобогүй. Дүхэриг зон сошордохондоо, хүхихэ мүрөө алдашоод, дуугай байнад. Тэндэ зогсоһон Лубсан гэнтэ сан наярба... Зон шууашана... Теэд газар тэбэрижэ хэбтэһэн Наваан Чингиз түрүү һуури эзлһэндэе баярлаха хүхихынгөө орондо, үхибүүн мэтэ бархиржа хэбтэнэ түхэлтэй.

...Хан-Уулын хүүдэр найрай болохон газарыг хушаба. Аламжын шэхэндэ забдагуй соностон байгаа зоной абьян, тэргын таршаганаан, моридой түбэрөөн үсөөн болоно. Тэрэнэй хүзүү руу модон шоро хадхахан мэтэ үбдэжэ байгаа хэн. Бархигар гарыень саг үргэлжэ урихан халхин эльбэһэн шэнги болоно. Хаа-яа бороогой бүлээхэн дуһал нюур дээрэнэ унана шэнги. Юундэшьеб, нэгэ нэгээр дуһална... Угы! Ямаршые бороо бэшэ, ямаршые халхин үгы! Хээрэ хэбтэһэн тэрэнэй гарыг Жалма эльбэжэ һууна. Намганайнгаа нүдэнһөө дуһахан нёлбоһодыг дуһаа гэжэ Аламжа бодоно ха юм. Булад хүбүүнийн түрүүшынхэ Балбар дүүгээ гар дээрээ абаба. Юундэб гэхэдэ, Жалма эхэнэ хүүгэдээ даахаяа болёо...

Мэнэ хаяхан задалжа ашаалжархиһан ламанарай гэр шадар буу хүрэшэб. Хан-Уулын үбэрөөр сагаан галуун шэнги моридыг зэргэшүүлжэ оруулһан тэргэтэй хүн, шэдэһэн шулуу мэтэ, монсойжо ошобо. «Энэ юун болобо? Хэн буу табиба гэшэб?..» гэхэн бодол Аламжын сэдхэл хүдэлгэжэ эхилээ хэн. Уданшьегүй хүнгэхэн жороо тэргээр шэрүүлһэн Самбуу лама аргааханаар Аламжын хажууда ерэжэ тогтобо. Тэрэнэй нүдэн Жалмын нюурта сабуугаар няалдашаһан мэтэ, хажуу тээшэ хилайшоод байгаа хэн. Аягүйрхэһэн Аламжын намган буруу харашаба.

- Юун буу хүрэнэб?

- Пустяков буудана ха даа, - гэжэ Самбуу лама Жалмыг хараһан шэгтээ дуугарна.

- Хэниг буудаба гэшэб? – гэжэ Жалма аймхайгаар һөөргөө эрьен асууба.

- Тэрэ хариһаа ерэхэн «шүдхэры» буудаа! Алахан гэжэ ханаһамни, һогтуу Пустяков тудахаар бэшэ байба! – гээд, Самбуу лама михэд гэнэ. - Тэрэ «шүдхэр» шамайг намнангүй, тархиешни уруу хаяһандаал адли, Демьян Пустяковыг газар уруу толгойгоорнь сохижо хаяад тэрьедэб?.. Э-эй, шэрхил шолмо байна даа. Һогтуу Пустяков хэршыг шангаар толгойгоороо газар сохижо унаа һаа, мэдээ табингүй, хойноһоонь буудажа байнал!.. Ай хөөрхэй!.. Нойтон мунса!.. Мүнөө тэрэниг хүсөө һаань, юун болохо гэшэб?.. Кукушкин Пустяков хоёр тарантас тэргэдэ һуужа, хойноһоонь һомон мэтэ намнажа ошобод...

- Юундэ тэрэ хүниг буудаха болоо юм? - гэжэ Жалма Аламжа хоёр зэргэ асуубад. Харин үнгэрөөшэ үбэл Агын дасанда Аламжыг гээгэһэнь оһорлоод яһаһан Пустяковыг тэдэнэр нэрээрнь танихагүй байгаа.

- Бүхын барилдаанда үгэхэ гэхэн шагналай мүнгэнһөө дасангай нохойн Кукушкинай хубсаһа таһалһанай яла түлөө ха юм. Тэрэ барилдаһан бүхэмнай шагналаа голожо, һогтуу Кукушкин Пустяков хоёртой хэрэлдээд, нимэ юумэ болоо!

- Нохойн яла түлэхыень... Далай лама мүнгээ үгэнхаар, нютагай полициин урядник Пустяков Кукушкин хоёртой үгэхэ гэлсээ бээ!

- Нохосууд!.. - гээд, Аламжа тэдэнэй намнасалдан ошоһон зүг тээшэ даб гээд, зогсоһобо.

- Зай, Аламжа, сэдхэлээ бү гута! Наашаа тэргэдэ һуугты! – гэжэ Самбуу лама уриханаар хэлэбэ. – Манай шэрээтэ шагнал мүнгэнэйн хахадые Пустяков ноёндо эдилгэ болгон үгэжэрхёо...

Хүн ламада харюу үгэбэгүй... Энээхэн үедэ толгой дээрээ аягын шэнээн ялан хорьботой Наваан Чингизэй дүрэ Аламжа Жалма хоёрой урда зогсоһоһон мэтэ байба. «Таанадай түлөө... Түрэнэн үридөө үгээ дуулгахагүй байһандаа иигэжэ зобожо ябанаб!» гээд, тэрэнэй хүмэдхэ доошоо һанжан, нюур дээрэн олон дабхар уршалаанууд бии болошоно түхэлтэй. Үнэн дээрээ тэдэнэй урда байһан тэнгэрийн хаяае хара үүлэн хушажа, Хан-Уулын гүнзэги жалганууд уршалаатан харагдажа байгаа һэн.

Аламжын тангари

Шэрээтэ лама бага ехэшье һаань шамарлангүй, бурхан бүхэнэй урда ошожо, шэбэнэн хөөрэлдэнэн мэтэ болоно. Самбуу лама хайшаашьеб үгы болоһоһон байба. Яахашье мүрөө төөриһэн Аламжа шэрээтые дахаад, тогтоһон газартань тогтолсожо ябаа һэн. Эдэ олон бурханууд бүгэдэ адлинууд бэшэ: гараа далайһан, хургаа тэртылгэн, хоёршье гартай, зургааншье гартай, гурбаншье тархитай, арбаншье нэгэн тархитай бурханууд бии. Моришье унаһан, гахайшье зайдалһан бурханууд үзэгдэнэ. Эдэ олон бурхадые Аламжа удаан шэртэжэ ябаһаар, нүдэниинь эрээлжэлхэдэл гэбэ. Үнгэржэ ерэхэдэ, урдань байһан томо шара бурханай олон гарнууд хүдэлһэн шэнги болоо һэн. Үнэн дээрээ зулын бүрэгэр галнуудай эригэшэлдэхэдэ, тиигэжэ харагдадаг юм. Шэрээтэ лама нэгэшье үгэ хэлэнгүй, гэдэргээшье харангүй, саада таһаг уруу орошоно. Улаан гал болоһон дэлхэтэй морин дээрэ хоёр гартаа һэлмэ бариһан Ямаан-Дага бурханай урда шэрээтэ ерэжэ зогсобо. Хүжэ санзайн утаан, түймэр болоһон юумэдэл манатажа байгаа һэн. Тэрэ бурханай сахарилдаһан улаанууд нүдэ, утаар бултайһан хэлэ Аламжа зохидшообогүй. Гэнтэ тэрэнэй мэдэхэдэ, хутагаар хюһажархиһан нүсэгэн толгойтой хүн хажуудань ерээд, зогсожо байба. Самбуу лама тэрэнэй хойноһоо бии боложо, зузаан арһан туламтай юумэ Аламжын гарта хэжэрхинэ. Харахада балайшье ехэ бэшэ аад, айхабтар хүндэ байба. Ойлгомторгүй Аламжа арайл алдажархихыгаа тэндэ барижа абаа һэн.

- Самбуу ламын хэлэнэнэй ёһоор, Баруун Жуу Туваан хамбада алта абаашахаяа та зүбшөөгөө бээтэ? - гэжэ шэрээтэ лама аргаахан асууба.

- Тиигээ! - гэжэ Аламжа удаан болонгүй харюусаа һэн. Хажуудань байһан Самбуу лама тэрэнэй нюур баяртайгаар хараад абана.

- Тантай хамта ябаха нүхэртнай! - гээд, шэнэ ерэнэн хүн тээшэ заажа, - дасангай хэрэгээр, буянай түлөө ябаа хадатнай ахалагшатнай болоно бээ! Нэрэ алдарынь Шобдог лама гээшэ! - гэжэ шэрээтэ бүришье аргаахан хэлэбэ.

Аламжын хажууда зогсож байсан ута хүзүүтэй, морхогор улаан лама өөдөө хэргышлэн уйтахан нүдээ анилдуулан, Аламжа тээш мийнэд гэнэ. Аламжа мүн лэ толгойгоо дохиходол гэжэ ойлгоһон тухайгаа тэмдэг үгөө хэн.

- Зай, эхилэгты! - гэжэ Самбуу ламада шэрээтэ хандаба.

Зогсож байһан тэдэнэй урда Самбуу лама хүнгэхэнөөр ерэжэ, гараа наманшалаад, тогтошоно. Шобдог лама, хашар тэмээнэй хэбтэнэн мэтэ, бээ ганхуулһаар, шала дээрэ үбдэглэн хуугаа хэн.

- Та хуугты! - гэжэ шэрээтэ лама Аламжада аргаахан хандаба.

Ойлгомторгүй зогсож байһан Аламжа түргэн үбдэг дээрэ хуушана. Шобдог лама яаралгүй наманшалба. Мүн Аламжа нажаалдаба.

- ...Лама бурханай урда... - гэжэ Самбуу ламын хэлэхэдэ, Шобдог лама тэрэниие дабтана.

- Та баһа тангариг үгэлсэгты! - гэжэ шэрээтэ лама Аламжада хануулна.

- ...Лама хүнэй урда... - гэжэ Аламжа хэлэбэ.

- ...Лама хүнэй бэшэ, лама бурханай урда! - гэжэ шэрээтэ тэрэнэй үгэ заһаба.

- ...Лама бурханай урда... - гэжэ Аламжа тодо бэшэхэнээр дахин дабтаба.

- ...Үнэн сэхэ ябажа... - гээд, Самбуу лама дахин үгээ таһална.

- ...Үнэн сэхэ ябажа!.. - Шобдог лама Аламжа хоёр тэрэнэй үгэ дабтабад.

Шэрээтэ сэдхэл ханангыр толгойгоо дохиж зогсоо хэн.

- ...Энэ наһанайнгаа буян хэхэб! Бодото хүнэй бэе оложо мүндэлһэн бурханай изагуурта Туваан хамбада амитан зоной буян хүсэһэн үргэлэй зөөри арюун һайханаар хүргэжэ үгэхэб! Аюул боложо алдаа хаа, тодхор боложо тоногдоо хаа, хоёр нүдэмни тээржэ урдаг! Үһэтэ тархимни таһаржа унаг! Үтэ хорхойн хоол болог! - гэн, Самбуу лама хоолойгоо шэшэрүүлэн, утаар татажа уншаба. Шобдог лама Аламжа хоёр мүн лэ тэрэниие дахан, Ямаан-Дага бурханай урда тангаригаа үгэбэд.

Долоодохи бүлэгһөө

Хара наһалай далда хэлсэн

Даг хирэдэ дарагдашанхай, арһа яһан болоһон туранхай хүнүүд Баруун Жуу ороһон харгын захаар барайлдажа хуудаг байба. Таар үргэлһэн зарим гуйраншад хүдөө тосхонуудаар зайжа, бадар суглуулдаг хэн. Үбгэн зүнэг ба һохор дохолон болоһон гуйраншад шадаха соогоо дуу дуулажа, зонһоо эдихэ юумэ гуйнад. Хэзээ урдань лама ябаһан хүнүүд ябаа хаа, бурханай тарни шангаар уншажа, гараа тододог хэн. Будда бурхание хахархай шара дэгэл үмдөөд, эдэ хэхэ аягаһаа бэшэ зөөригүй ябадаг хэн гэжэ хэлсэдэг ха юм. «Дулдуй» гэжэ нэрэтэй эшэтэй хүрдэ газарта хадхаад, тэрэниие тойрон, хууһан хүнүүдые харахада бүришье уйтай бшуу. Ута эшэтэй «дулдуй» хажуугаар эд мүнгэн, хуушан шүрэ, хахархай бүрээ болон хаа-яа мүнгэн бугааг, хухархай һиихэ мэтын хаясаанай эд зөөри хэбтэдэг хэн. Тээд тэдэ хууһан хүнүүдэй хоолойнгоо хататар хашхаралдажа, яһан болоһон

набараа бүхэли үдэртөө урагшань харбайжа олоһон юумэнь энэ гэжэ ханахада, ямаршые ажалһаа хүшэр ажал байна гэжэ бодомоор.

Табагтай шүлэнһөө шадал ороһон Кончун-Сойбон һэжэг түрүүлхэгүйн тулада томоотойгоор алхалан, үнөөхи адууһанай байрын хажуугаар үнгэрэнтэрөө, гэдэргээ эрьен, гэр дотор гүйжэ оробо. Талаан болоходоо, тэндэ нэгэшые хүн үгы байгаа хэн. Газараар хэбтэһэн гуйраншад бүгэдөөрөө бодожо, «ажалдаа» гараһан байбад. «Иигээд яахамни гээшэб! Баһа ямар амитан намайе хаража байба гээшэб?» гэхэн бодол толгой соогоо шэбшэжэ дүүргээгүй байтарнь, тэрэнэй танил бадаршан лама ерэбэ.

- О-о, ши хаанаһаа орожо ерэбэш? - гээд, Кончун-Сойбон мэхэтэйгээр мэндэшэлнэ.

- Тантай уулзаха гэжэ ерэб! - гэжэ бадаршан лама хэлээд, тэрэнэй нюур шэртэнэ.

- Юундэ намтай уулзаха болобош?

- Хари газарһаа ерэнэн хүн намда хэрэгтэй!

- Юу?

- Та намда хэрэгтэйт!

- Минии хари газарһаа ерэһые яажа мэдээбта? – гээд, Кончун-Сойбон гэдэргээ сухарижа, орхимжо доогуураа гараа хэбэ. Түбэд гуримаар оёһон халхагар үмдэнэйнгөө хажуу талын халааһанда ябаһан оло хүрэдэг заахан ташуур буугаа адхаалхиба. Гэнтэ аюулай ушарбал, халааһан сооһоо гараа гаргангүй, дайсанаа буудажархидаг байгаа. Энэ шадабалингаа һайгаар Кончун-Сойбон нэгэнтэ бэшэ амиа абарһан юм. Эндэ һая Шигадзын хүрэн дээрэ баригдаха болоходоо, урдаа байһан дайсанаа буудажа унагаагаад, тэрьедэхэдэ һомондо дайрагдаһан соорхой орхимжонь мүнөөшые халааһа табигдаагүй харагдажа байба. Мэхэтэй бадаршан энэхэн соорхойень алдангүй хаража, дуугай зогсоо хэн.

- Намһаа юу эрижэ даханат?

- Бээ нюуһанайтнай үрэ үгы! Би таниие... - гээд, бадаршан үгээ таһалба. Кончун-Сойбон буугайнгаа шабха эрхы хургаараа бодхоодхибо. Үгэ хэлэжэ байһан бадаршан гэнтэ даб гээд, энэ аюул мэдэһэн юумэндэл, баруун гарыень хубсаһан дээрэһэнь лаб бажууна. Кончун-Сойбон нүгөө гараараа энгэр дээрэһэнь бажуугаад, «джиу-джитсу» гэжэ үбшэнтэйгөөр хүндэ ородог япон барилдаанай дүрөөр эльгэн дундань үбдэгөө тулган, гэдэргээ унаха гэхэдэнь, тэрэниие урид мэдэһэн бадаршан тахим дээрээ һуушана.

- Һэ, һэй-эй! Намайе иигэжэ абахагүйш!

- Шамда юун хэрэгтэй? – гээд, Кончун-Сойбон гэдэргээ болохые оролдобо. Тээд бадаршан ламын бүхэ һабар тэрэнэй буутай гар табинагүй.

- Троттер гэжэ дуулаа хэн гүт?

- Капитан Троттер?

- Тиимэ!

- О-о, - гэж аргааханаар шэбэнэн, урдаа байхан бадаршаниие Кончун-Сойбон зорёон тэбэрибэ. Хоёр гараараа бэеыень үлэ мэдэг эльбэн, үбэр халааһыень шалгажа үзэхэдэнэ жэжэнь хониной үргэнэй зэргэ гонзогор юумэн альгандань торолдошоо хэн. Мүн лэ Смит ба Вессонной системын гурбан фунт тухай болодог гар буугай байһые Кончун-Сойбон бээ зобоонгүй таажархиба бшуу. Мэхэрхэжэ байхан мүргэлшэниие мэдээгүй бадаршан лама үнэнхэ зүрхэнһөө тэрэниие баһал тэбэрижэ, мэндэшэлхэ ханаатай гараа үргэхэдэнэ, Кончун-Сойбон болошонхой, заахан пулаадаараа нюураа аршажа байгаа хэн. Энэ бузаршни халааһыемни эльбэжэ үзөө бэшэ гү гэжэ тухайлһан бадаршанай сэхэ залан нюурыень харахадань, тэрэ хүнэй туранхай яһалиг шанаадаа абаашанан ута хургадайнэ забһараар ногоон набша нэхэнэн пулаадай углуу ханжажа байба.

«Манай хүн!» - гэжэ нюуса тэмдэгыень таниһан бадаршан өөрөө шэбэнэбэ.

Бадаршанай уралай хүдэлсөөр ойлгоһон Кончун-Сойбон үүдэн тээшэ ошожо, хэмээхэн газаашаа харана.

Манай тагнуулай нюуса тэмдэг гэжэ лаблаһан бадаршан тэрэнэй хойноһоо даб гэбэ. Нюдэнэйнгөө түхэрээн хара шэлнүүдые бадаршанай урдаһаа сэхэ залаад, Кончун-Сойбон зогсоһоно:

- Томас! - гэжэ шэбэнэжэ хэлээд, гараа харбайба.

- Синг! - гэжэ бадаршан нэрээ хэлэбэ.

- Аа, ямар золтойби!..

Хариин газарта иигэжэ уулзаһан англичан энэдхэг хоёр яһанай хүнүүд англо-энэдхэгэй топографическа бюрогой дарга капитан Троттерто алба хэдэг байһанаа мэдэлсэжэ, хоюулан хамта Түбэд ороной дайсад байһан туладаа дахин тэбэрилдэшэнэ. Үнэниенэ хэлэхэдэ, Синг англичанинуудта дуратай бэшэ хэн. Энэдхэг урашуулай харгама хайханаар бүтээһэн Агууехэ Моголнуудай ордон дотор англиин сэрэгэйхидэй архиин склад хээд байдагыё ханахадаа, тэрэ ордоной мрамор шулуун хадань һогтуу офицер, солдадуудай нёлбожо, хутагаар нэрэнүүдээ һиилэһэн байдагыё ханахадаа, Сингын шарай гансата ондоо болодог байгаа. Болбосорол багатай буса яһатан колониин газарай һуудал хүнүүдые гарһаань барижа мэндэшэлхээ нэрын хоромто гэжэ Томас тоолодог хэн. Харин мүнөө тэдэ түрэл хүнүүд мэтэ хүхюутэй золгобод.

Англиин топографическа бюрогой ажалшан, Энэдхэг оронһоо ерэхэн пандит Синг Томасыё дахуулаад, Будала-гол тосхоной заха гараба. Уданшьегүй углууһаа хандаржа байһан үндэр хашаагай үүдэндэ тэдэнэр ерээд. Түхэрээн сахариг шагтагалһан үүдэнэйнэ барюул Синг хас байса доошонь хаялан, хашаагайнэ хаалга гурба дахин наяргаба. Хүнэй абья хүлэжэ, зүгөөргүй удаан тэдэнэр дуугай зогсобод, тээд хүн ерэжэ, үүдэ нээбэгүй.

- Аша басаганиинэ үгы юм аабы? – гэжэ Синг аман соогоо гүбэрэн, газарта

хэбтээл, үүдэн доогуурнь гараараа хуулижа захалба.

- Болгоомжотой байя! Гэнтэ хий газар...

- Һанаагаа бү зобогты! - гээд, Синг уруугаа хаража хэбтэһэн шэгтээ харюусана. Уданшьегүй ута ооһор үүдэн доогуурнь тэрэнэй татажархихадань, хашаагай хаалга өөрөө нээгдэшэбэ.

«Англовернакуляр скул» гэжэ доодо шатын зоной хүүгэдтэ ном заадаг, Энэдхэгтэ тогтоһон английска хургуулида эхин эрдэм хэжэ гараһан Синг өөрынгөө наһан соо колонизаторнуудай зүгһөө оло дахин доромжолол үзэһэн юм. Арбан жэлэй саада тээ Биконсфильдын консервативна кабинедэй унажа, Гладстоной либеральна засагай Англида тогтоходо, «колониин зоние доромжолхо ябадал болижо, хүн бүхэн адли эрхэтэй болохо юм» гэһэн үгэнүүд тараһан, тэрэ үгэдэ этигэһэн Синг Англиин полицейскэ хүсэндэ эсэргүүсэн, Чандриин хүтэлбэри доро тэмсэжэ байгаа энэдхэг буһалгаашадай дунда «Дай бү хэгты!» гэһэн урыал тараһан юм. Харин энэдхэг зоной байдал хайжараагүй, орон нютаг дээрээ ажалгүй боложо, хүүгэдэ тэжээхэ аргынгаа барагдахад, капитан Троттерой тагнуулшан боложо, Түбэд орон эльгээгдэһэн байгаа. Тэрэ гэхээр хара бээ Түбэд орондо английска тагнуулшадай нюуса зургаан байгуулжа, баяжахын хойноһоо бүхы хүсэ шадалаа үгөө һэн. Эндэ хаяхан түбэд тагнуулшадай гарта орошон алдаһан Сингтэй барисаатай байһан Парканг-дзаса саазалагдаа бэлэй. Харин Синг арайхан мултаржа амиды гараа бшуу. Яхашье мурөө төөришэһэн Синг бадаршан лама боложо хубсалаад ябатараа, энэ Томастой уулзажа, баярлангүй яхааб! Гүсэ соо бүлээхэн уһа тааруулжа, тэрэнэй толгой дээрэһээ адхажа үгэнэ.

- Ай! Ай! - гэжэ байжа Томас зүгөөргүй удаан уһанда умбаба.

Бээ угаажа, һахалаа хюһажархихан Томасые европеец гэжэ маргангүй танихаар байгаа һэн.

Гэрэй ханаар бирайлдашатар няаһан саархануудые, шарлаһан хитад газетэнүүдые, түбэд, монгол номуудай таһархайнуудые хаража хэбтэһэн Томас мihэржэ:

- Хэн иитэрээ энэ гэр гоёодог байгааб? Тэрэ улаан нюдэтэй дүлии хугшэн гү? - гэжэ һэжэглэн асууба.

- Аша басаганиинь!

- Энэ хитад газетэнүүдые хаанаһаа олоноб?

- Эндэ байрлаһан хүнүүдэй хаяһан саарһа бүгэдыень ханадаа няадаг зантай басаган һэн! - гээд, Синг мihэд гэбэ. - Тэрэ-э, харана гүт? Нёдондо минии хаяһан сайн саарһа баһа няагаад байна.

Тэдэнэр бэшэ хөөрэлдэбгүй. Томас хана тээшэ эрьсэд хэбтэшэбэ. Нюдэниинь

анилдахаяа ханабашье, сэдхэлынъ ехээр хүдэлхэн дээрэнээ бүришье унтаж ядаба.

Нютаг оронхоо холын газарта хаягдахан хүн танил газетынгээ таһархайшье хаань уншажа үзэхые хүсэхэн зүйтэй. Шарлашахан, мүн зарим газараараа хара толботой болошоһон газетын жэжэ үзэгүүдые харанхы таһаг соо хаража ядахадаа онигорхон сонходо ошобо. Шэлэй орондо суухаар хэнэн сонхын бүрүүл гээшэн хэлэшгүй ха юм. Тиибашье Томасой хурса нюдэн газетэ уншажа ядабагүй. Тэрэнэй нюдэн хурса дээрээ хурсадажа, үзэг бүхэниенъ намнажа байһан мэтэ, түргэ түргэнөөр альганай зэргэ саарһан дээгүүр халтиржа захалба.

- Харана гүш! Хэншье бэшэ, наһаараа тушаал бэдэрхэн радикал Чемберлен министрэй портфель абахань гээшэ!.. Харин тиихэдэ би... Мүнөө болотор...

- Английска газетэ хаанаһаа эндэ байгаа? – гэжэ Синг тэрэнэй үгэ таһална.

- Английска газетэ гү? - гэжэ гаршагыень хараһан Синг хүл дээрээ бодоод асууба.

- Хана өөдэ улыжэ байгаад, юумэндэ хэжэгшэ англичанин эндэ няалгаатай газетэнүүдэй гаршаг бүхэниен уншахые оролдобо. «Нитинити симбун», «Тей симбун» гэхэн япон газетэнүүдые хэжэгтэй нюдөөр удаан шагаажа хараад, танихагүй дээрэнээ толгойгоо хэжэрнэ. Мүн лэ нүгөө ханаарнь «Цзин бао» гэжэ газетэ няалгаатай ирайлдажа байба.

- Энэ газетэнүүд хаанаһаа иимэ олоороо байна! Хариин хүниен табидаггүй Түбэд орондо би гансаараа шургажа ерээб гэжэ ханаалби! - гэжэ Томас уйтайгаар шэбэнэн хэлэбэ.

- «Цзин бао» манай дэлхэй дээрэ эгээ түрүүн гараһан газетэ ха юм. Хэдэн зуун жэл соо Хитад гүрэндэ гаража байха зуураа газар бүхэниен дүүрэн тараа юм бээ!

- Тэрэ худал! Түрүүшын газетэ болбосорол ехэтэй Англида гараһан байха! - гээд, урдаа няалгаатай газетын Томас оло дахин хюмһалдан, хэдэн зурагар сараа гаргажархиба. Хобхолжо хаяһан газетынь саанаһаа үшөө томоор бэшэһэн гаршагтай саарһан үзэгдэшоо һэн.

- Энэ юун саарһан бэ? - гээд, Синг Томасой хамта гэрэй хана тээшэ дүгэлэн харабад.

«Телеграф» гэжэ томоор хэблэгдэһэн ород журналай гаршаг урдань байба.

«Хаанаһаа ород бэшэг байгаа гээшэб! Баһа нам шэнги зорилготой ород хүн энэ Түбэд орондо ерэдэг байгаа гээшэ гү» гэжэ шэбшэжэ байһан Томасой нюдэн онигорхон сонходо ошожо тогтобо. Онигожо харан гэхэдэн, сууха сонхынъ досоошоо хонхойшотор нюураа няаһан хүн гэр дотор байһан гэдэниен хаража байба.

- Энэ хэн шагаажа байна? – гээд, Томас ара тээшэ боложо, ханада няалдашоо һэн.

Сонхоор хүнэй хаража байһые хая ойлгоһон Сингын хажуу тээшэ болохотой хамта, газар байһан хүнэй нюур сонхоһоо холодошобо.

- Юун хүн хаража байба гээшэб? - гэжэ Томас шэбэнэбэ.

Синг үүдэн тээшэ даб гэнэ.

- Үүдэ бү нээ! - гээд, Томас гараа халааһандаа хэжэрхибэ.

Орхимжынгоо забһараар хургаа ёдогшуулан, хүниие буудаһан тухайгаа мэнэ һаяхан хөөрөжэ һууһан Томасой шарай танихаар бэшэ болошоод байгаа һэн! Халааһан сооһоо Синг буугаа гаргажа, ута хамсыһаа гараа бултайлангүй хажуудань зогсобо. Заахан сууха сонхын хажуу тээгүүр зурагад байса хутагаар газааһаань хаха отолжорхибо түхэлтэй.

Томас халааһан соохи буугайнгаа шабхыень тагаха зуураа:

- Хэн бэ? - гэжэ хашхарба.

Хүн харюу үгэбэгүй. Харин хатанхай сууха һаршагануулан байжа, хаха отолуулан забһараарнь саарһанай шэгшэг бултайшаба. «Үхи хүүгэд дүлии хүгшэниие баһажа байна бэшэ гү!» гэхэн бодол Сингын досоо ороходол гээд, һэмээхэн үүдээ нээжэ, халта забһар гаргаад хараба. Үүдэн багта хүн харагдабагүй. Тиихэдэнь түргэн газаашаа гараад, гэрэй араар углуу тойрон сонхо доро хэн байнаб гэжэ мэдэхэ һанаатай харайба. Углууда ошоод, хахад нюураа бултайлгаад, һэмээхэн шагаахадань, улаан лама дэгэлэй хормой гэрэй саагуур һарбагад гээд орохонь харагдаба. Буугаа бэлэн урдаа баряад, хана шүргөөһөөр, тэрэнэй хойноһоо Синг дахасалдаба. Гэрэй саана байһан хүн саашаа гүйжэрхибэ хэбэртэй. Синг ябадалаа түргэдхэбэ. Хашаагай үүдэн таб байса хаагдашана. Түргэн гүйдэлөөрөө ошожо, хашаагай үүдээр харахадань, туранхай үндэр бэетэй бүгтэд гэхэн нюргатай лама хүн дохолон һагад, ута утаар алхалан, хашаагай саагуур орошобо. «Яһан танил гэшхэдэлтэй хүн бэ, байза, хэн бэлэй?» гэхэн бодолдо Синг баригдажа, удаан дуугай зогсоно. Гудамжаар ябаһан зониие гэнтэ тэрэ харахадаа, «Яжа байна гэшэбиб? Хашаагай үүдэ нээгээд, бултанай урда зогсожо байһаар танигдажа болохолби!» гэжэ шэбшэхэтээ хамта хаалгын арада ороод, нэрэ һурагүй нюргаараа үүдэ тулажа байгаа һэн. Хүн орохоо жүдхэжэ байна бэшэ ха юм гэжэ һанахадаа, нэгэ бага досоонь номгоржо, үүдээ шэбхэдээд, һөөргөө бусаба.

Мүнөөхи ламын сонхоор шургуулан альганай зэргэ саарһа бариһан Томас гэр соогуур гүйгөөгүйхэн, үүдэ уруугаа алхалжа байба.

- Газаа хүн үгы гү?

- Лама хубсаһатай хүн тэрьедэжэ ябашаба.

- Элдэб саарһан энэ ханаар хии талаар няалтатай байна бэшэ! Хариин тагнуулшадай байрладаг уурхай соо байнабди! - гээд, Томас барижа байһан саарһаа Сингдэ үгэбэ. Синг уншаба: «Эндэ һаяхан Далай ламын хэһэн нюуса суглаан дээрэ Англи Ород хоёрой али нэгэнтэй эб найрамдалай хэлсээ хэжэ, Түбэд орониие абарха гэхэн хөөрэлдөөн болоо. Зургаа хоноод, гарагай бимбада, үглөөнэй сайн үедэ хэдэн ламанараар үдэшүүлэн, Монголой Богдын хүрээ мүргэлэй хэрэгээр ошобо гэхэн шалтаг дурдаад, санид хамба Туваан һаарамба Ород гүрэнтэй нюуса хэлсээ хэхээ мордохонь!».

Энэ бэшэгэйнь доро гаршыё табигдаагүй, һара үдэршыё заагдаагүй байба.

Ойлгоо гүш? Хариин тагнуулшан бидэниие туршажа, энэ саарһа асараа!

Синг бодолгото болобо. Ута утаар алхалһаар ошоошо дохолон лама нүдэндэнь ходо харагдахадал гэнэ.

Али түбэд тагнуулшад туршажа байна ха гү? – гэжэ Томас дахин асууба.

Бидэнтэй холбоотой хүн энэ саарһа асаржа үгэһэн байха... Һаял ойлгобоб! Далай ламын ахалагша багша – Иондзын-Римбочэ энэ саарһа бидэндэ асараа!

Тэрэ хаанаһаа шамайе мэдэхэб?.. Яагаад танибаш?

Мэнэ Һая саазалуулааша Парканг-дзасатай хамта Иондзын-Римбочэ ерэжэ, энэ гэр соо намтай нюусаар золгоһон юм. Тэрэ лама Английн үзэл баригшан лама! Алхадалаарнь танияб! Мүн!..

- Тээд юундэ ороогүйб?

- Нарин бодолтой лама бшуу, хоёр хүнэй байхые хараад ороогүй!

- А-а, тиймэ бы! - гээд, Томас нюдаргаа зангидажа, хүүлэйн үгэнүүдые шэбэнэбэ.

- Хайшан гэхэ гэшэбиди?

- Хайшан гэхэ? - гээд, Томас Сингын хажууда ерэжэ, мүн дээрэнь гараа табина. - Тэрэ Туваан хамбые бидэнэр харгыдань отохо ёһотойбди!

Монгол тайжын хубсаһатай английска церквиин епископ

Ригбии хамбын гэрэй доодо дабхартахы олон таһагуудай аһан ехэнь болохо баруун захын таһаг дотор хоёр ханыень зубшуулан табяатай, зааханууд стол бүхэниие нэгэ-нэгээр эзэлжэ һууһан айлшад эдэе хоол барижа байба. Тэдэнэй урдахы столнууд ямаршые хушалтагүй, харин хэлэшгүй һайхан хитад лаагаар лаагдаһан оройнуудын елэржэ байгаа һэн. Хүн бүхэнэй урда томо түхэрээн шаазан табагууды табихын орондо, жэжэхэн аягатай халаамал хитад архи болон жолбогор соусник шэнги амһартаханууд соогуур хэһэн хэршээтэй мяхан байба. Хутага, һэрээ мэтын хэрэгсэлнүүдые айлшадта табидаг гуримгүй дээрэһээ жаахан халбага болон заанай аһан этэшлүүрнүүд хүн бүхэнэй урда табяатай байба.

Эндэ һууһан хүнүүдэй дээдэ захада торгон хибэсээр хушаһан жабдан дээрэ аһан хүндэтэй айлшан һуудаг гуримтай: мүнөө тэндэ һууһан хүнэй урагшаа улхангашаһан магнайень, доошоо унжан татаһан үндэр хамарыень харахада, мүн лэ бараг янзын хүн байба; илангаяа тэрэнэй нимгэхэн уралтай заахан аманинь, богонихон үргэниинь салир мантан хамарыень үшөө томо болгоно. Энэ хүнэй хүдэлдэггүй түхэрээн нюдыень, Чингис хаанай үсын тайжанарай үмдэдэг шара торгон суба нэмэрээд һууһан үргэн мүртэй яһалиг бэеыень харахада, бүришые һүр ехэтэй байгаа һэн.

Нүгөө ханын захада айлшадай урдаһаа сэхэ хаража һууһан Ригбии хамба хажуудаа байһан Энхэ Тайван бэшээшээ али болохоор магтажа эхилбэ. Олон хэлэн дээрэ бэшэжэ шадахаһаа гадна уран үгэтэй, сэсэн хүн гэжэ тэрэнэй хэлэжэ һуухада, шара суба нэмэриһэн айлшанай хүхэ нюдэн хурсадажа, ямар нэгэн бодолдо баригдаһан янза харуулаа һэн. Энэ үедэ Энхэ Тайван хүмэдхэ дороһоо хулгай нюдөөрөө урдаа байһан шара субатай хүниие шобто хараһан шэнги болобо.

- Тонуулшан... То-то-нуулша-ан! - гэжэ хүүлэй һүүлдэ Ригбии хамба хоёр дахин хашхаржархиба.

Хүнүүд обогод гэлдэшоо хэн. Вазатай шүлэ уруу харбайхан шэгтээ Эмчи Соном тогтошоод, дасангай шэрээтын хамарай шэшэрхые шэртгэн зандаа байба. Эндэ суглархан хүнүүдэй дунда үгы бииньшые мэдэгдэхээр бэшэ дуугай хууһан Энхэ Тайван түргэн хара нюдээ дахин анилдуулан, шара субатай хүнэй шарайе хорьмоһон дороһоо гэтэжэ хараба.

- Тэрэ хүн алууршан!.. Нүгэл буян мэдэдэггүй амитан... Эндэ хая минии дасан тоноһон байгаа! - гэжэ Ригбии хамба толгойгоо шэшэрүүлэн хагад, нэгэ бага намдуугаар хэлэбэ.

- Үсэгэлдэр хүни түрмэхөө тэрьедээ гэлсэнэ. Манай нүхэдэй тэрэниие олобол, мүнөө үдэшэ эндэ ерэхэ...

- Мүнөө?.. Эндэ!.. - гэжэ шара субатай хүнэй үгэ таһа дүүрэн, Ригбии дала мүрөө хэды дахин хабшагад гүүлэбэ.

Тэндэ байгшад энэ үгэ хүлээгээгүй дээрэхээ нюур нюураа харалсажа, шэхээс үргөөд хуубад.

- Очир тайжа... - гэжэ Ригбии хамба хэлэнтэрээ, юундэшьеб дуугай болошобо.

Хамбын үгээс хүсэд хэлэнгүй болиһон ушарые хэжэглэнэн янзатайгаар шара субатай хүн ёрогор хамараа Ригбии шэрээтын хоёр нюдэнэй хоорондо тулгажа, хонхор улхархай соохи хүхэ нюдөөрөө урдаа хууһан нүхэрэйнгөө нюур хайража захалаа хэн. Тэрэнэй урдаһаа удаан сэхэ харахаяа түбэгшөөһэн дасангай шэрээтэ дахин уруугаа хараад, дуугай хуушаба.

- Минии нэрэ юундэ дутуу хэлээд болишобо гээшэбта? Очир тайжа бэшэ гэжэ ханаад, хэжэглэжэ хууна гүт? - гэжэ шара субатай хүн яаралгүйгөөр, хамбые догоодон хагад асуужархина.

- Хүлисыт, танай хэһэн габыа бүхэниие ушар ёһо ойлгодог монгол яһанай хүнүүд мэдэхэлди! - гээд, Ригбии хамба толгойгоо дохибо.

Очир тайжа халта мийд гэхэн нюдөөр хүнүүдэй нюурнуудые хараад абаха зуураа Энхэ Тайванай нюдэнтэй нюдэниинь уулзашоо хэн. Тээд тэдэ хоёрой толгойдо юоншые орожо байһые тэндэ хуугшадай нэгэнииньшые таажа шадахагүй байгаа.

Үнгэрөөшэ жэлдэ Хобдын монголшуудай дунда болоһон Манжын Богдо хаанда эсэргүү хүдэлөөе английска церковиин епископ Гордон хэрэглэн, авантюрист Жалсаниие тэрэ хүдэлөөнэй ударидагшань болгон дэмжэлсэхэн юм. Хамаг монголшуудай буу зэбсэг барижа бодоо хаа, алта мүнгэ хайрлангүй, али болохоор туһа хүргэхэ тухайдаа буһалгаашадай урда епископ Гордон хэлэнэн ба Англиин гүрэнһөө туһаламжа эриһэн тусхай бэшэг монгол арадай зүгһөө бэшэхыень Жалсанда заажа үгэнэн юм. «Һайн ханаата» Гордондо этигэнэн Хобдын монголшууд тайжа хүнэй үмдэдэг шара торгон суба энэ епископто ёһолол болгон бэлэглэхэхээ гадна «Очир тайжа» гэжэ монголоор нэрлэнэн юм. Уданшьегүй Хобдын монголшуудай хүдэлөөе Богдо хаан даража, хабаадаһан хүнүүдыень гам хайрагүй мүрдэн хэхээхэ үедэнь епископ Гордон тэндэхээ тэрьедэшөө хэн. Харин мүнөө Манжын засагые үзэн ядадаг монголшуудай

дунда дахин ерэхдээ, тэрэ шара субаяа хэдэрээд, Очир тайжа гээшэб гэжэ соносхоһон байгаа бшуу.

Эндэ хаяхан Һасаһаа гараһан Туваан хамбые харгыдань отожо бариха түсэб зохёогоод, Энэдхэгэй «пандит» Сингээр газаршаниие хэжэ, Цайдам хүрэтэр ерэхэн Томастай Хүхэ-Нуур дээрэ золгохо гэхэн болзоотой дээрэнээ Бээжэн хотоһоо эндэ ерэхэн Гордон «Очир тайжа» гэжэ дахин алдаршаа ха юм. Синин хотые Богдо хаанай сэрэгэй эзэлхэдэ, ой худар зугадажа ошоһон мусульмануудые суглуулжа, гуша гаран хүнтэй тонуулшадай отряд байгуулһан Очир тайжа Ород гүрэнтэй уласхоорондын хэлсээ хэхэ даабаритай Далай ламын элшэн сайд боложо гараһан Туваан хамбые Бурхан Будда уулын дабаан дээрэ отожо барихан байгаа. Далай ламын элшэн сайдые болон үдэшэжэ ябаһан хүнүүдыень бултыень алажа, үхэхэн бээнүүдыень хүнэй олохогүй газарта нюухаһаа гадна Туваан хамбые амидыгаар Лондон абаашахыень Томаста үгэхэн юм. Синг хүтэлбэрилэгшэтэй, эбсэгтэй арбан шиираг мусульмануудта үдэшүүлжэ, английска авантюрист Томас хульгэтэй Туваан хамба хоёр Энэдхэг орон зүглэжэ гараа һэн. Эдэ бүхы хэргыге ударидажа ябаа толгойнь болохо Томас Түбэдэй зүүн хилэ дээрэ «Цайдамай республика» тогтоохо гэжэ арбан гурбадугаар Далай ламын «үнэтэ ехэ багша» Иондзын Римбочэтэй нюуса хэлсээ хэһэнэйнгээ ашаар Цайдам, Хүхэ-Нуур шадарай хэдэн дасангуудаар дэмжэлгэдэ хүртэхэн байба. Нютагай тонуулшад, ой худар тэрьедэхэн бодхуулнууд, Манжын Богдо хаанай засагта эсэргүү монгол, түбэд зониие суглуулжа, журам хайта сэрэг байгуулха зорилго Очир тайжада даалгагдһан юм. Эмчи Соном Һасаран хамба хоёр айлшалажа ерэхэн хүнүүд хэбэртэй, эдэе хоол барихаһаа бэшэ ажалгүй байбашье, мүн лэ өөһэдынгөө хэрэг тушаал нарин бэрхээр хэжэ ябаа һэн. «Үнэтэ ехэ багша» Иондзын Римбочын захяа заабаряар энэ багай хэдэн дасангуудаар ябажа, тус хэрэгтэ халуунаар хабаадалсаха ламанарые эмхидхэн, хүдөө зоной дунда «Цайдамай республика» байгуулха гэхэн бодолоо нэбтэрүүлжэ ябаһан Эмчи Соном Һасаран хамба хоёр Ригбии хамбада Иондзын Римбочын эльгээһэн нюуса бэшэг мүнөө асаржа үгэхэн байгаа. Тиигээдшые энэ дасангай мүргэлшэдэй тэн хахадынь шахуу буддын шажантай хитадууд ха юм. «Очир тайжын хэрэгтэ шадаха соогоо туһа хүргэ!» гэхэн захиралта тэмдэг «үнэтэ багшаһаа» мүнөө абаад байһан Ригбии хамба ой тайга зайжа ябаһан тонуулшадые суглуулжа, сэрэг эмхидхэхэ ябадалые огтолон буруушааһан, «шажанда эсэргүү ябадал» гэжэ тоолоһон байгаа. Илангаяа алуур дээрмээр алдаршаһан Ван Түмэр хулгайшаниие сэрэгэй эгээн аха дарга болгохо гэхэн ханамжые яашье тэрэ зүбшөөхэгүй гэжэ бодобо. Үсэрхэхэн Ригбии хамба үнгэрөөшэ жэл Иондзын-Римбочын хайгаар хамба ламын нэрэ зэргэтэй болоһоноо сэдхэхэдээ, зүгөөргүй ехээр маргажа захалаа һэн. Чэйбзэн дасангай бариса олзоһоо жэл бүхэндэ бэлэг алта «үнэтэ багшада» үгэдэгөө ханахадаа, би хүндэ уялгатай бэшэб гэжэ хашхарха дураниинь хүрэдэг байба. Уур сүхалаа хүрөөд байхадаа, Очир тайжые алууршан гээшэш гэжэрхин алдаад, миин «Очир тайжа...» гээд болишоо һэмнэй. Нэргэг зантай англичанин хурса нюдөөрөө Ригбии хамбые

дэмы шэртээгүй юм. Ригбии хамбын досоогоо юу бодож байгнание дүршэл ехэтэй авантюрист уни хада таагаад хуугаа бшуу.

Хайшан гээд, хаагууршые ороһыень мэдэхэ аргагүй. Нэмээхэнээр хоёр хүн бии болошоод, гэртэ хууһан зонй дунда зогсодод. Чахар монголой гуримаар альганай зэргэ үргэнтэй, зурагар ута пулаадаар толгойгоо тойруулжа боожорхихон залуу хүбүүнэй хажууда урдаһаань сэхэ харахаяа зэбүүсэмээр хүн хүлээшөөд байба. Энэ хүнэй наһаараа сохюулжа, хабтагар болошоһон хамарые, хэдэн дабхар шархада баригдажа, дамбайшаһан уралыень, уршалдашаһан мяхатай үргэн ехэ магнайень хаража, хүрдэһэн хүнүүдэй нюрга уруу хүйгэ даахадал гээд, амандаа уһа балгаһан юумэдэл, тэдэнэр абяагүй хуубад. Бульдог нохойн нюдэн шэнги углуутай зубхиинь забхарһаа хүн бүхэниие шагаажа байһан хоёр нүхэн соо шуһа хабшашаһан улаан нюдэд, галтай согууд мэтэ, ошотожо байба.

- Ван Түмэр, амгалан һайн уу! - гэжэ һүүлэй һүүлдэ Очир тайжа хууһан шэгтээ мэндэшлэнэ ха.

- Зүгөөр, зүгөөр! - гэжэ үнөөхи хүлээшэһэн хүнэй дуугархада, шулуун хүхэ уралынь хүдэлнэгүй, харин няапагар хамарайнь нүхөөр энэ абяан турьягдан гараа һэн.

Иимэ алууршанай гарта бүрин түгэд зэбсэгтэй сэрэг үгэбэлнай, манай дасангуудые хооһортор тоноод, үнэһэн болотор галдажа хаяхань гайхалгүй гэжэ тэндэ хууһан ламанар досоогоо шэбшэбэд.

- Айлшад, наашаа ерэжэ хуугыг! - гэжэ Очир тайжа дахин хэлэбэ.

- Алдарта ноёд, танай уряалаар ерэбэ гээшэлби, хуужа байха сүлөөмнигүй! - гэн, дэн-дэн байса үгэ бүхэнөө таһалдуулан, Ван Түмэр харюусажа байхадаа, хоёр нюдэнһөө уһа шахажа байһан юумэдэл, толгойгоо дүхэлзүүлэн, углуутай зубхиингаа анишатар шабхалзана.

Энэ хүниие түрүүшынхиде хараһан Энхэ Тайван амиды хүнэй мяха түгдэ татажа абаад, түүхэйгээр эдидэг арьяатаниие үзэһэнһөө өөрэгүй зэбүүсээ һэн. Хуйлангүй, бүһэндөө миин шагтагалжархихан хитагар томо нэлмын эшэ дээрэ байһан гарыень харахада, хүхэ түмэрэй үзүүрһээ ургаһан модоной үндэһэн шэнгээр бархайжа, барисалдашаһан байба.

- Бидэ хуушанай танил байжа болохобди, ханадаг хаатнай, Лянь-Чжоу город дээрэ толгойн сааза хүүлэхээ байхадатнай мусульмануудые хүлһэлжэ табюулаа нэмнэйб!

Очир тайжын мүнөө хэлэхые шагнажа байһан Ван Түмэрэй уралнуудын аягүйгөөр шэшэрэлдэхэдэл гээд, арза-барза гэшэһэн томо шара шүдэдөө харуулжа, хэрхирһэн мэтэ абяа гаргаба. Хүн болоһоор энэжэ шадаагүй хүнэй баярай тэмдэг иимээр харагдадаг байһые гэрээнтэй хамта ерэһэн нүхэрһөөнь бэшэ хүн энэ гэр соо ойлгоогүй һэн.

- Намда толгойн сааза хэхэмнай гэхэдэнь, «мэндэ» гэбэ гэжэ ханадагби. Город бүхэнэй түрмэнүүдые минии түрэл гэр гэшээ гэжэ шүтэдэгби. Гараймни хурганай хюмһан доогуур хурса үзүүртэй хулһа гудархадань, ёоложо үзөөгүйб! Хүлэймни хургануудые нарин аргамжаар орёогоод, таһарха болотор татахадань, хайра

гуйгаагүйб! Намда хэн най хэжэ туһалааб, тэрэниие тонодоггүйб! - гэжэ шүдэнэйнгөө забһараар хэрхирэн һагад Ван Түмэр хэлэбэ. Тэрэнэй зузаан уралнууд үшөө ехээр нээрэжэ, хурса үзүүртэй шүдэдые харуулан, сог улаан нюдэдөө Очир тайжа тээшэ хёлойходонь, тэндэ байһан хүнүүдэй досоо агзагад гээд, ара нюрга уруунь хүйтэ даагаадхина. Энэ хүнэй урдаһаа хаража һууһан Очир тайжа ядабаритайгаар нюураа уршылгаад, уруугаа харашаба. Тиибэшье Ван Түмэрэй хүн дүрсэгүй шарай, һэшхэлгүй зангынь энэ англичанинда яаха аргагүй үнэтэй байгаа һэн. Гансал иимэ амитан тэрэнэй шуһан харгытай хара бодолые дэмжэжэ болохо бшуу.

- Таниие юундэ уриһан тухаймнай дуулаа ёһотойт!... - гэжэ Очир тайжын эхилхэдэ, тэндэ һууһан ламанар нюур нюураа харалсан, хабхаанда ороһон шононууд мэтэ, хамар дороо гииналдабад.

Ван Түмэрэй харюу үгэхые хүлээһэн янзатай, нэгэ хэды дуугай һууһан Очир тайжа толгойгоо үргэжэ:

- Яһа шуһанайнгаа эрхын түлөө, тахижа байһан бурханайнгаа түлөө хүдэлөө хэһэн дунгануудай үри бэенэр, Манжын Богдо хаанай засагые үзэн ядадаг монголшууд, түбэдүүд хурса һэлмэнүүдэе барижа, хурдан моридтоо мордохонь гээшэ! Бүргэд мэтэ зоригтой эдэ зоной уг түүхэнь хурса һэлмэ эмээлтэй морин хоёр юм. Тэрэниие ударидан түрүүлхэ түмэр туруутай хүлэг морин, булад зүрхэтэй баатар хүн хэрэгтэй. Эндэ һууһан бидэнэр энэ ехэ хэрэгые танда найдажа, алдар нэрынтнай сууда гарахын түлөө, зүүжэ ябаһан һэлмынтнай дайсанаа хэһээхын түлөө зальбарна гээшэбди! - гэжэ үгэ бүхэнөө бодожо үзэһэн янзатай, яаралгүйгөөр хэлэбэ.

Энэ «ээрлиг» хүндэ эриһэн алтыень хайрлангүй үгэжэ, урдаа һууһан Очир тайжые мүнөө хүнндэнь яажа алуулха болообиб гэжэ толгойгоо үбдэжэ һууһан Энхэ Тайван бултанһаа ехээр һонирхон, юун гэжэ харюусахань гээшэб гэжэ Ван Түмэрэй урдаһаа сэхэ харашоо һэн. «Амиды ороолонһоо» нэгэ дуугаар арсаха гэжэ шиидэһэн ламанар дайсанайнгаа хүл доогуур нюдэнүүдэе шургуулаад, мүн лэ амилангүй тооной харюу үгэхыень хүлэжэ байбад. Харин гэр дотор байһан гоёолтонуудые хомхой нюдөөр хаража зогсоһон Ван Түмэр хэды шэнээн алта мүнгэн энэ гэр соо бии гээшэб гэжэ тон ондоо юумэ толгойдоо оруулжа байһан тула харюу хэлэбэгүй.

Урдаа байһан дайсанайнгаа гутал харашаһан ламанарай нюдэдэй бэлтылдэшоод байхыень харажархиһан Очир тайжа бултанһаа ехээр һанаагаа зобожо эхилбэ. Тээд хүнэй ухаанда орохоор бэшээр энээхэн хүшэр минутын үе хубилшоо һэн: Ван Түмэрэй улаан будагтай арһан гуталай түрии хараад һууһан гурбан ламанар наманшалаад, һууриһаа бодошобод.

- Ай, бурхан! Ай, бурхан! - гэлдээд, тэдэ ламанар Ван Түмэрэй хажууда ерэжэ, гуталыень таалахаһаа нааша һонирхобод.

Очир тайжа Энхэ Тайван хоёрһоо байтагай Ван Түмэр өөрөө энээниие һонноушархажэ, хажуудаа байһан нүхэрэйнгөө нюур уруу асуудалтай нюдөөр хараад абаба.

- Энэ гутал хаанаһаа абаабта? - гэжэ үрдилдэн байжа ламанар асуубад.

- Миниин нүхэр бэлэг үгөө хэн! - гэжэ Ван Түмэр шара шүдээ халта бултайлгаадхиба.
- Нүхэр!.. Танай нүхэр гү?.. «Үнэтэ ехэ багша» өөрөө үгөө гү? - гэлдэн, тэдэ хамбанар яхашье зүгөө төөрихэн янзатайгаар шууялдашоо хэн.

Ёhoto адагуусан абаритай Ван Түмэр шал тэнэг амитан бэшэ ха юм! Эдэ ламанарай аашануудые хэжэглэхэнь гадна шалгажа үзэхын тулада ажаглажа захалба.

- Тиимэ!.. Минии эрхим нүхэрэй үгэһэн бэлэг!

- Эрхим нүхэр!

- Тиимэ! - Гайхахын ехээр гайхашоод байһан Ригбии хамбада шархатай нюураа дүтэлүүлэн нагад, Ван Түмэр энэ үгэ хэлэбэ. Тэрэнэй үргэн магнай дээрэхи уршалаануудай ялан хорьбонууд байһые лаблажа мүнөө хараһан шэрээтэ лама нэгэ алхам гэдэргээ болоодхибо.

Ван Түмэр тэрэндэ нэгэ алхам дүтэлшэбэ. Зай, хэрэггүй юумэн боложо захалба хаш!.. Эндэ хаяхан Чэйбзэн дасангыё тоноо гэжэ Синин городской амбанда мэдүүлхэн тухайдаа Ригбии хамба ханаадхиба.

Ямаанай бэе шэнгээр эриишэтэр хайшалһан үһэтэй Ван Түмэрэй тархиие шэрээтэ лама харахадаа, хара эрэн арбузтай адлишааба. Ван Түмэрэй үрзэгэр «зантуу» Ригбии хамбада аятай сэдхэл түрүүлхэ арганы үгы бшуу; харин хүхижэ ерэбэл, мохоо хүхөөр талхижа хэһэн нойтон мунсаһаа хайханаар тэрэнэй тархи харагдаатай гү?..

- Манай «үнэтэ ехэ багшын» нүхэр болохо Ван Түмэр таниие шажан гүрэнөө абархын тулада гүрэнэймнай сэрэг ударидажа, амитан зоной буянгаар ашата жаргал асархыетнай гуйналди! - гээд, тэндэ байһан хамбанар гэнтэ ханагдаагүйгөөр хүлдэнэ мүргэхэһөө нааша болобод.

Юуншыё болоһые ойлгоогүй Энхэ Тайван эдэ ламанартай хамта мүн лэ нарийхан хоолойгоо утаар татан улилсаба; теэд энэ «үнэгэнэй» гол бодолынь хадаа Очир тайжын хэжэгтэ орохогүй гэхэн байгаа.

Ван Түмэрэй гуталай түриин хоёр хажуугаар хии угалзануудые утаһаар нэхэжэ, түбэд хэлэн дээрэ бэшэһэн арзагар үзэгүүдые тэдэ ламанар үшөө дахин уншахые оролдон, «Хара ороолоной» хоёр хажуугаар тойролдошобод.

- Иондзын-Римбочэ багшын гутал!.. Бурханай захяагаар та түрэхэн хүн байба ха юмта! - гэлдэжэ байжа тэдэ ламанар наманшалхаһаа гадна хэдэн тээһэнь Ван Түмэрыё хүтэлжэ, Очир тайжын хажуудахи үндэр олбогууд дээрэ хуулгаба.

Дуугай хууһан Очир тайжа: «Харыш, Азийн амитадай арга мэхээ гаргахые» - гэжэ хэжэглэхэндээ Цзинь-пинь-пей тээшэ халта нюдөө эмнихэдэл гээ хэн. Хахинадаг луушан⁴ гуталай хоёр дахин шард гэхэ соностоод, үнөөхи хитадай үгы байхые хараһан Энхэ Тайван энэ бузар англичанин нюуса тагнуулуудые газаа табяад байна гэжэ тааба. Цзинь-пинь-пей хитадай тэдэ нохосуудтаа дуулгахатай хамта энэ гэрыемнай бүһэлжэ, добтолго хээ хадань, нэн түрүүн минии заахан бэе үлгөөтэй байха гэжэ ханаһан Энхэ Тайванай зүрхэн агшажа, үндэгэнэй шэнээхэн шуһагүй шулуун боложо өөртөнэ үзэгдөө хэн. Нээрээшыё, тэрэнэй шэг шарай үнэхэн хүхэ болошоод байба.

⁵ луушан - эрмэгтэй

«Халагни халаг! Бүхэли наһаараа тагнуул хэжэ ябахандаа, алта мүнгэнэй гарашын ашагүй бага дээрэнээ хара толгойгоороо амиа гамнангүй, аюул соогуур гаража энэ болооб! Яахан ехэ зөөри табижа, намдал адли Гордониие хари газар эльгээдэг Англи гээшэб! Ганса бөөһээ байха ами сахиха агентнуудые нюусаар хүлһэлжэ абаад ябахандаа, иимэ ехэ амжалта туйлангүй яахаб!..» гэжэ бодоод, хоро үһөө шэбшэһэн Энхэ Тайванай нюдөөр уһа гүйхээс ханаба.

Ригбии хамба нирваанай жүһэ бариба

Ригбии хамбын гэр дотор байһан хүнүүд ханаа бодолдо дарагдажа, хүн бүхэн хуби хубидаа сэдхэлэй үбшэндэ дайрагдаба. Ригбии хамба дээдэ таһагтаа гаража, алталмал бэетэй Будда бурханай урда бүхэли хүнндөө толгойгоороо газар сохин мүргэжэ хоноо һэн. Хамаг байдалда хэжэг түрэнһэн Очир тайжа Ригбии хамбын унталгын таһаг соо нойр барихаяа оробошье, үүдыень хам шэбхэдэжэ ерээд, хоёр нюдээ анилдуулангүй, элдэб орёо асуудалнуудые шэбшэжэ хонобо. Тэрэниие алаха гэжэ шиидээд, зэргэлжэ байһан таһаг доторын харууһалжа хоноһон Энхэ Тайван хирэ хирэ болоод лэ үүдэнэй түлхюурэй нүхөөр шагаана ха. Тээд үнөөхи луушан гуталтай хитад Очир тайжын хоножо байһан таһагай үүдэндэ зөөлэн креслэ табижа һуугаад, бүхэли хүнндөө тэрэниие манажа хоноо һэн. Хэрүүлээ хүрэнһэн Энхэ Тайван хэды дахин нарийхан хутагынгаа эшэ барибашье, шагнаархан болидог байба. Юундэб гэхэдэ, зэргэлээ таһаг соонь хонохоёо ороһон Эмчи Соном һасаран хамба хоёр унтахагүйһөө гадна, саг үргэлжэ гүбэрэлдэн, юушьеб зүбшэнэ түхэлтэй.

Энээхэн хитадыень дуудажа ерээд, хүлһөөр холо болгобол яахаб гэжэ шэбшэхэ зуураа, Энхэ Тайван хэды дахин һууриһаа һуха харайн бодобо. «Үгы, мэхэтэй англичанин намайе хэжэглээд, алхам бүхэнииемни харахыень энэ барлагаа табяа ха юм» гэжэ сэдхэхэдээ, заагагүй һөөргөө һууха ушартай болоно. Уур хоронойнгоо бусалхада тэсэжэ ядаһан япон: «Халагни халаг!.. Үүдэнэйнэ забһараар нэгэл сайн халбага «йодоформ» үлэжэрхибэлни дүүрэхэ байгаал» гэжэ шэбшэхэдээ, эрхы хургаяа нэрэ һурагүй хазажа захалба. Ямар хэрүүлшэ амитан гээшэб! Хэды дахин хурганайнгаа шард-шард гэтэр хазахаһаа гадна, шүдэнэйнгөөшье үбдэһые, али хурганайнгаашье бизаржа байһые ойлгохо сүлөөгүйгөөр үнөөхи үүдэнэй замагай нүхөөр дахин шагаажа харана. Тээд мүнөө тэрэнэй уһатай нюдэн заахан түлхюурэй нүхөөр юумэ ялижа харахаяа болишоһон байба.

Ригбии хамбын унталгын таһаг соо хүндэтэй айлшанай ёһоор амархаяа уригдаһан Очир тайжа хургаяашье хаа, мүн лэ шүдээ зуунхай һууба. Газар богоһодо табиһан нохойемни хүн хүлһэлжэ абагшаб гэжэ муу ханаархаһаа гадна, Цзинь Пинь-пей хитадай унтаагүй байһые шалгаха ханаатай үүдэндэ ерээд, удаан саг соо шагнажа байба. Тэрэнэй нюдөө анихал гэхэдэнь, ирзагархан шүдэтэй Энхэ Тайванай шарай урдань бии болоһон шэнги үзэгдөөд, хүйтэн уһа толгойдоо адхуулһан мэтэ, хамаг нойрын гансата сэлмэшэнэ. Зай яахаб, үдэр боложо, шаргал наранай хүжэ улаан элшэ хүйтэн хүхэ сонхонуудаарнь шагааба. Муу хэжэгһээ боложо, унтаагүй хоноһон Очир тайжа

сэдьхэлээ халта амархан янзатай, үнгэрхэн сагай уршагта ябадалнуудыг шэбшэжэ захална. Гэнтэ аргааханаар хүнэй үүдэ тоншоходо, магнайгаа алхаар наншуулһанһаа өөрөгүй сошоборитойгоор Очир тайжа нууриһаа бодожо, хоёр гарайнгаа альгаар хэды дахин нюураа эльбэжэ, хэргэг шарайтай болохыг оролдобошье, хабдан татаһан зүбхитай хонхор нүдэнийн хэргэжэ үгөөгүй хэн.

- Очир тайжа!..

Цзинь Пинь-пейн абяаг танибашье, англичанин юундэшьеб худалдажа абанһан барлаг хитадһаа айжа, хамаг зүрхэнийн халганаба.

- Очир тайжа! - гэжэ үүдэнэй саанаһаа Цзинь Пинь-пей зориггүй аалиханаар ооглоод, ганса хургаараа халта дуулдахаар үүдэ тоншоод абаба.

Иимэ байдал бүришье ехээр Очир тайжын зүрхэндэ һэжэг түрүүлхэнэ гадна, энэ таһаг соо тэрэнэй нууха һамбаанда хамаг тагнуулашадын, ламанар хамтаржа, Очир тайжыг үгы хэхээ зүбшэжэ байһан мэтэ, хара һанаан зүрхыг зобоожо захалаа хэн. Аяар тэрэ орьёл хадын хүмэг соо ёло шубуудаар хамта байдаг үсэгэлдэрэй улаан нүдэтэ Ван Түмэрыг тэрэ һанахатаяа хамта нюурһаан хүйтэн хүлһэн адхаржа эхилбэ.

Дахин үүдыг аргааханаар хүн тоншожо:

- Иимэ бүхөөр унташоо гээшэ гү? - гэбэ.

- Үгы, унтаагүй ёһотой! - гэхэн хоёр хүнэй хөөрэлдэхэ соностобо.

Барлаг хитадайнгаа хүнтэй хөөрэлдэхыг шагнаһан Очир тайжа бээ барингүй, үүдээ түргэн нээжэ хараба. Тиихэднэ үнөөхи ирзагархан шүдэтэй Энхэ Тайван өөрын барлаг Цзинь Пинь-пей хоёр үбсүүндэ гараа хэрээһэлжэ баринхайнууд, доро дохилдон байбад.

- Юун болооб? - гэжэ Очир тайжа сагахан пулаадаар нюураа аршаха зуураа ууртай нүдэ харуулан асууба.

- Баруун гэртэ орожо, сай баригты! - гэжэ Цзинь Пинь-пей Энхэ Тайван хоёр зэргэ дохибод.

- Бэемни муу байна! Нэгэ бага байд гээд, Цзинь Пинь-пей, орожо ерээрэй! - гээд, Очир тайжа үүдээ хаажархиба.

Нэгэшье үгэ хэлэнгүй, Энхэ Тайван өөрынгөө хоноһон таһаг уруу орошобо. Юунэйш болоһыг ойлгоогүй Цзинь Пинь-пей байрадаа хэды эрьелдээд, баруун таһаг тээшэ ябашаба.

Үүдэнэй забһараар тэрэниг гэтэжэ байһан Энхэ Тайван шууд түргэн гаража, мүн лэ баруун таһаг соо Цзинь Пинь-пей хитадтай хамта орохо мүртөө Очир тайжада хэгдэһэн аягатай сай абажа:

- Танай тайжын сай барихагүй бол, би абаашажа уухамни, - гээд, аягатай сайгаа баринһан шэгтээ гаража арилба.

Һэмээхэн гэдэргээ хаража ябажа, өөрынгөө таһаг дотор ороһон Энхэ Тайван бишыхан түхэрэн столой арада нуужа, аягатай сайгаа урдаа табяад, уйтай нүдөөр хаража байба. Мүнөө Очир тайжыг сайда урихынгаа урда тээ нүсэгэн толгойтой

хубарагуудай асаржа табиһан аягатай сай соо хоро хэжэ үрдihэн энхэ Тайван энэ яндан хитад уужархёод, хамаг ажални хии хосоруужан гэжэ айһан байгаа ха юм.

Цзинь Пинь-пей хитадай Очир тайжада орожо ерэхэдэ, ямаршые хүниие дүтэлүүлэнгүй, өөрөө хоол бэлдээд асара гэжэ тэрэ захирһан байгаа. Хүн бүхэндэ ямаршые хоро һанадаггүй, нэгэтэ үлэсхэлэн байдалай эрхээр алтан домбо хулуужа, аюулда ороһон хитад үнэн сэхэ хүн байһан туладаа өөрөө хоол бэлдэжэ, нимгэхэн улаан модон поднос дээрээ халуун эдэе табяад, Очир тайжада асарһан юм. Энхэ Тайван харагданагүй гү гэжэ эзэнэйнгээ асуухада, үгы гэжэ харюусаад, Цзинь Пинь-пей хитадай гараха гэжэ ябатар, Очир тайжа тэрэниие байлгажа, хамаг эдээнэйнгээ дээжэ бүхэнһөө нүхэр тогоошондо аягалжа үгэхэ мүртөө: «Удаан саг соо намтай нүхэсэжэ ябаһанайнгаа түлөө минии эдihэн эдээнһээ ама хүрэжэл байхаш!» - гээд, ууриханаар мийэд гэхэн юм. Эзэнэйнгээ һайн һанаатай байһанда баясаһан Цзинь Пинь-пей хэжэ үгэхэн юумыень түргэн эдихэ мүртөө доро гэгшэ дохёод, гаража ошобо. Энэ хитадай һэжэггүй эдээлээд, элүүр дээрэнһээ хорогүй хоол асаржа үгөө гэжэ лаблаһан Очир тайжа яаралгүйгөөр эдэе хоол бариба.

Халта үүдэ тоншоод, орогты гээгүй байтарнь Энхэ Тайван орожо, доро дохёод, шаазан табак дээрэ табяатай дүрбэ нугалһан саарһа хоёр гараараа Очир тайжын урда бариба.

- Ригбии хамбаһаа бэшэг!

Очир тайжын тэрэ бэшэгыень абахатай адли Энхэ Тайван уриханаар энэбхилэн байжа доро дохёод, гаража ябашана.

Нэгэ гэр соо байгаад, өөрөө орожо ерэхэгүй, юун бэшэгээ эльгээнэб гэжэ гайхаһан Очир тайжа аргагүй һонирхолтойгоор тэрэ бэшэгыень задалба.

Иимэ удхатай бэшэг байба.

«Хүндэтэ Очир тайжа, эдэе бариһанайнгаа һүүлээр манай дээдэ таһагта морилжо, бурхан шажанай түлөө ажал ябуулжа байһан туладаа нангин шүтөө Будда бурханииемнай бараалхахые гуйнаб! Ригбии хамба».

Урдаа табяатай хэршэмэг мяхануудые яһан этэшэлүүрээр хабшажа ядан һууха зуураа үнөөхи ирзагархан шүдэтэй Энхэ Тайванай уриханаар энэбхилэн байһан шарай дахин хараадхина ха. Юундэ энэ хүнэй дүрэ минии нүдэнһөө һалахаяа болишобоб гэжэ ойро зуурахана бодолгодоо хатабашье, түрүүн уулзахадаа ехээр һэжэллэхэн дээрэнһэмни болобо хаш гэжэ сэдхэлээ заһаба. Тиибэшые тэрэнэй досоо аягүй хара һаналнууд зүрхыень абалжа, хэлэшэгүй уйдхартай байдалда орохо мүртөө: «Юун хараалта муухай ажал хэнэ гээшэбиб! Нэгэ үдэр, нэгэ час, нэгэ минута хүн шэнги амар хүхюун байха аргагүй байдалда хэн намайе асарааб?» гэхэн гомдол зүрхыень голхоруулжа захалаа һэн. «Юун эндэ һуужа байнабиб?... Ригбии хамба хүлэжэ байна ха юм. Тэрэнэй шажан бурхан намда хэрэгтэйшые бэшэ һаань, хэжэ ябаһан ажалайнгаа бүтээхын тулада хүндэлжэ, саг соогоо ошохо ёһотойб! Будда бурханай урда толгойгоороо газар наншахаһаа нааша мүргэхэдэмнишые яахаб! Яба намайе хаража байг, бүри ехэ этигэдэг

болохо!» гэжэ шиидэһэн Очир тайжа хэзээ хэзээнэйхиһээ шадабаритайгаар хоёр яһан этэшлүүрээр хэршэмэг хабшажа, ама уруугаа хэжэрхибэ. Яаража байһан тайжа тэрэ мяхаяа жажалангүй залгихатайа хамта толгоймни дүйрэбэ гү гэжэ бээе марьяан байшана ха. Зүб даа, тэрэнэй урда байһан гэрэй хана саашаа холжорон арилхааа гадна, хоёр нюдэнһөөнь жэжэхэн түхэрээн сахаригууд хубарилдан, томо боло болоһоор, тэрэ ханада нэгэн болон няалдажа байна бшуу.

- Э-э-ээ, япо-он!.. - гээд, Очир тайжа, буудуулжа унаһан шара шубуун шэнги, шара торгон субаяа газар дээгүүр нарбулаад, бүргэд хамараараа газар догоодон унашаба. Энээхэн зуура хаана байһанаа, юу хэжэ ябаһанаа бүгэдыень мартаад, уурал манан соо журылдэн, өөдөө харбаһан хурса оройтой Лондон городской ордонууд нюдэндэнь харагдахадал гэбэ. Тэрэнэй шэхэндэ томо хонхын абьян удаа дараагаар наяржа, гэнтэ өөдөө харан гэхэдэнь, үндэр ехэ английска церквиин оройдо үлгөөтэй аһан томо хонхыень зэрлиг харлаг толгойгоороо мүргэжэ байна түхэлтэй. «Энэ харлаг буха хайшан гээд энэ үндэр церковь дээрэмнай гарашаба гээшэб?» гэжэ гайхаха мүртөө «Намныт! Ёро хараал!..» гэжэ хашхарна хэбэртэй. Сасагтай хүүлээ дээрэ үргөөд, томо хонхын хэлэ забдагүй шүргөөжэ байһан харлаг буха хашхаржа байһан Гордон тээшэ эрьежэ, «Би мүргэхгүйб, миин толгойнгоо зохолоо гаргажа байнаб!» гэжэ хүнэй хэлээр хэлэхэдэнь, тэрэнэй тархи үнөөхи Ван Түмэрэй шархатай нюур болошоно түхэлтэй. Ах! гэжэ айһан сошоһон Гордон нэгэ утаар ёолоһонһоо хойшо зүүдэлхээшье, амилхаяашье болишобо. Ямаршые бүхын церковиин хонхо мүргөөгүй байхада, харин тэрэнэй зүрхэнэй хүүлшын сохидол дүлииршоод байһан шэхэндэнь иимээр дуулдаа ха юм.

Буянай хүсөөр ябанаб гэжэ ханадаг Ригбии хамба үсэгэлдэрэй айлшадһаа дуулаһан һонинһоо үнэншэжэ ядахааа гадна, Далай ламые абархын тулада «Цайдамай республика» тогтоогоод, ой, хадаар ябадаг тонуулшадые эмхидхэжэ, Далай ламын ордоной урдаһаа сэрэгээр орохо гэхэн удхатай хөөрэлдөөнэй тайлбариень мүнөө болотор оложо ядана, мүн «үнэтэ ехэ багша» Иондзын-Римбочын үмдэжэ ябаһан гуталаа алууршан Ван Түмэртэ бэлэглэһэн ушар ханахадань, баһал зүүдэлжэ байһандал байба. Хамаг энэ ябадалда хабаадахагүй гэжэ хэдышые оролдобол, Иондзын-Римбочын захяа бэшэг абаһан Ригбии хамба арсажа шадахагүй байгаа ха юм. Тиибэшые хамаг энэ ушарые нүгэл хилэн гэжэ этээрхэһэн дээрэһээ гууляар шудхаһан Будда бурханай урда магнайнгаа шулан улаан болотор газар наншажа, «Зүб юумэ боложо байна гү? Яаха ёһотойбиб? Хэлыт!» гэхэ мэтээр мүргэжэ хонобо; тээд нэгэшые үгэ тэрээндэ бурхан багша харюусахагүйһөө гадна хамаг оршон тойрон байдалда хабаагүй шарайгаар хараһан тээшээ хараад байхадань, уйдаһан Ригбии хамба наманшалаад, газарта нууна ха.

Һара шэнги түхэрээхэн нюуртайнууд, хюһажархиһан хундан сагаан толгойтой хоёр хубараг үүдээр түрисэлдэн гүйлдэжэ ороод:

- Үнэтэ багша! Үнөөхи хоёр хамбанарнай харанхы үглөөгүүр бодоод,

мүргэлөөр ерэхэн зоной моридые хулуужа унаад, тэрyedэшоо гэжэ хэлсэнэл! - гээд, зэргэ наманшалан, доро гэгшэ дохибод.

Бурханһаа абарал гуйжа һууһан Ригбии хамба, яһа залгижа хахашаһан юумэдэл, дуугай шэгтээ байба. Энэхэн зуура газаһаа хэдэн ламанар гүйлдэжэ ороод, баһа наманшалан зогсошобод.

- Юун болооб? - гэжэ һүүлдэ Ригбии хамба шэшэргэнэхэн хоолойгоор асууба.

- Хамба ламбагай! Үнэтэ ехэ хамба ламбагай! Танай нарин бэшээшэ Энхэ Тайванай ой уруу гуйжэ ябахые хараад, хаана ошохотнайб гэхэдэмнай, бидэнэй урдаһаа гар буугаар хэды дахин буудаад, тэрyedэжэ арилбал! - гэжэ тэдэ ламанар нэгэн дуугаар хэлэбэ.

Юуншые боложо байһыень ойлгохоо болиһон Ригбии хамба хоёр нюдэнһөө уһа дуһалуулан байжа, дээрэ наманшалаад:

- Ашата ехэ бурхамни, абарал үгэ хэлыш! Яаха ёһотой гээшэбиб? Ямар тодхорто дайрагдаба гээшэбиб! - гэжэ шэбэнээд, нүсэгэн толгойгоороо шала сохёод хэбтэшэбэ.

- Ригбии хамба-а! Ригбии-и хамба-а! - гэжэ утаар татан ооглохоор, Цзинь Пинь-пей хитадай орохотой хамта газар дороһоо гараһан юумэдэл английска хубсаһатай офицер хүнүүдээр хойноһоонь ерэжэ, Цзинь Пинь-пей хитадай урбалдашатар наганай эшээр нюур уруунь сохижорхибо.

Хамарһаа шуһа гоожуулан, газарта хэбтэхэн хитад шал бэеэ өөдэнь үндылгэжэ:

- Цзянь-вэнь Энхэ тайван!.. Цзянь, цзянь!... - гэжэ байжа нэрэ һураггүй офицерэй урдаһаа гараа үргэбэ.

- Ни-зянь! - гэжэ гэртэ орогшодой нэгэнэй хашхархада, Цзинь Пинь-пей абяагүй болошоо һэн.

«Тэрэ муухай хорото Энхэ Тайванһаа асуугты!» гэжэ хитад хэлэн дээрэ гуйжа байһан Цзинь Пинь-пейе «Ши муухай хоротонши!» гэжэ тэдэнэй нэгэн хараһан байгаа.

- Английска аяншание хэн алааб? Тэрэнэйнгээ түлөө харюусахат! - гэжэ хашхараад, мүнөөхи офицер хүхэ үнгэтэй саарһаа Ригбии хамба тээшэ харбайба.

Өөдөө үбдэг дээрэ үндыһэн Ригбии хамба офицерэй гарһаа саарһыень абажа харахатаяа хамта гараа һалгануулан, үгэ хэлэхэ гээд, дуугаржа ядана хэбэртэй.

Тэрэ саарһан дээрэнь Англиин миссионер Гордоной хорин хүниие абажа, Хүхэ-Нуур хүрэтэр аянда ябахыень зүбшөөһэн Бээжэн хотодохи Пинг-пу гэжэ сэрэгэй министерствын үгэхэн үнэмшэлгэ байгаа һэн. Эдэ аяншадай али болохо хэрэгтэнь туһалха гэхэн эрилтэ мүн лэ тэрэ саарһан дээрэнь байһан юм.

- Доодо таһагта орогты! Тэндэ хөөрэлдэхэбди! Синин городой амбанда хүниие эльгээгээд байнаб! - гэжэ Англиин офицер Ригбии хамбада хандаха мүртөө тэрэнэй гарта байһан үнэмшэлгээс шобто татан абаба.

- Бүгэдөөрэн доодо таһагта орогты! Би бурханай урда нэгэ үгэ хэлэхэ уялгатайб! - гээд, Ригбии хамба газарта хүрэтэр толгойгоо дохижо, Англиин офицерһээ гуйлта эрибэ.

- Арбан минута үгэнэб! Танай байра аяншаниие үдэшэжэ ябаһан зэбсэгтэ хүнүүдээр бүлэлэгдэнхэй. Та хаанашье зугадахагүй байхат! - гэжэ тэрэ офицер енгүүгээр хэлээд, гаража ошобо. Гэртэ байһан хүнүүд газаашаа гарабад. Газарта хэбтэһэн Цзинь Пинь-пей хитадай гарһаа хоёр хүн угзаржа бодхоогоод, урдаа түлхин ошобо.

Үсгэлдэр айлшадай бэе бээдээ дохилдон, эдээ хоол барижа үнжөөшэ баруун захын таһаг дотор ханаарнь байһан жэжэхэн столнууды зэргэлүүлжэ табяад, дээрэнх үхэһэн Очирые хэбтүүлһэн байба. Томо аягын маягтай улхагар хара малгай тэрэнэй толгойдонь үмдэхөөд, монгол шара субынь орондо сагаан захатай ута хара халаад хэдэрүүлжэрхиһэн байба. Тайжын бэе ута дээрээ ута болошонхой; үнөөхи хүртэй бүргэд хамарынь хабшыгаад хүхэршэнхэй; түхэрээн нидхэ дороһоо хүниие гэтэдэг нюдэдынь анишанхай; урагшаа улхантаһан магнай дээгүүрнь хара толбонууд соохорлоод, хоёр жабжань уйтахан ама уруугаа таталдажа, ёһотойл англиканска церквиин епископ бэээрээ болошоод байба. Хамаг зон тэрэниие тойроод толгойнуудаа ганхуулан, дуугай зогсонод. Гансал Ригбии хамба оршон тойрон боложо байгаа хэрэгтэ ямаршые хабаагүй янзатай, юунэйшые болоһые мэдээгүй юумэдэл, дээгүүр алад хараад зогсоо һэн.

Ригбии хамбын урдаһаа сэхэ шэртэһэн английска офицер шадал соогоо хүртэйгөөр харахые оролдоһон түхэлтэй, доодо уралайнгаа ама уруугаа орошотор шүдөөрөө зуугаад, үхэһэн Гордоной толгой голлон байба. Миссионер Гордоной хайшан гэжэ үхэһые энэ офицер юрэнхы дээрэнх элирхэйлһэн юм: уулзаһан сарһаа хойшо английска агентые алаха гэжэ ядаһан Энхэ Тайван һүүлэй һүүлдэ Ригбии хамбын нэрээр хуурмаг бэшэг өөрөө зохёожо бэшээд, хамсы соогоо сайн халбага хүрэхэгүй «цианистый калий» гэжэ хорон порошок зохёоходожо хэһэн юм. Тээд шаазан табак дээрэ табяатай үнөөхи бэшэгээ Очир тайжада һарбайха зуураа урдань байһан шараатай мяхан дээрэ хамсы соохи порошогоо адхажархиһан байба бшуу.

Наймадахи бүлэгһөө

Сади-Сурук-Сум уулын орой дээрэ

«Хари хүнүүд түхэлтэй!.. Мүргэлшэд!..» гэхэн үгэнүүд газааһаа соностобо.

Һэжэгтэй нүдөө Ван Түмэр урихан басаганай урдаһаа хёлойжо хараад, абяагүй гаража ябашана. Үнэн зүрхэнһөө этигэл түрэжэ хайхашааһан энэ дэлхэй дээрэ гансахан найдаха хүнэйнгөө иигэжэ хараһанда гомдоһон Юлдас басаган бээ барингүй, сурхирса бархираад, газар эльгэлдэн хэбтэшоо һэн. Тээд энэ басаганай бархирхые дуулаха сүлөөгүй Ван Түмэр Гүн Эрбэд хоёр эмээл мориндоо мордонхой, гурбан моритой нүхэдөө хойноо дахуулаад, Сади-Сурук-Сум уулын ташалан уруу хурдан моридой шадал соо гүйлгэлдэжэ арилшабад.

Эгээл энэ үедэ Тэнтэнгын үндэр шэлэнүүдые тэмгэ дабажа гараһан Аламжа Шобдог хоёрой морид газар шүүрээд, урагшаа алхажа үгэхээ болишоод ябаба.

Алад холые хараашалан ябаһаар, нэгэ горхоной эрьедэ туласа ерэнэн байгаа. Тээд ойн оёороор годилзон урдаһан заахан горхоной эрьсын шабар уруу морёоршые, ябагааршые орохын аргагүй дээрэнэнь заха газарыень зубшан, Садис-Сарук-Сум уулын боори хүрэтэр харгыһаа хажуу тээшээ тэдэнэр годирон ошобо.

Ногоон зүлгэтэй ойн талмай дээрэ гараһан тэдэнэй морид шиидамааршые сохижо байгаа хаа, урагшаа ябажа үгэхөөр бэшээр алхам бүхэндөө газар шүүрэдэг болобо.

- Энэ багтаа тогтожо, амараялши даа! - гэжэ Аламжа нүхэртөө хандаба.

- Тиигэе, тиигэе! - гээд, Шобдог лама дурагайгаар мориёо татаба.

Гэнтэ моридой түбэрөөн соностожо, олон хүнэй хөөрэлдэхэ абьян тэдэнһээ холо бэшэ дуулдашаба. Моринойнгоо шэхээ хуумайлган хараһан тээшэ Аламжын харан гэхэдэ, тэдэнэй байһан газарһаа хоёр зуугаад сажан болохогүй газарта хадын нахид дээрэ табан моритой хүн бии болошоод, нэгэ газар обооролдон, юушыёб ярилдажа байба.

- Тэрэ харыш! Тонуулшад бэшэ гү? - гэжэ моритой хүнүүд тээшэ Аламжын хургаараа заахатай хамта тэдэнэй түрүүндэ зогсоһон томо бээтэй хүн гараа урагшань харбайн, өөр тээшэнь зааба.

- Тонуулшад хаа нэгэл шэбэнэжэрхихэдэмни үгы болошохо! - гэжэ Шобдог лама урданахидаал адли бээе магтаба. - Ум-мара-зүе-ман-суухаа!

- Гү-үг, гү-үг!.. Урья-а, урья-а! - гэлдээд, тэдэ хэлмэнүүдээ дээрэ ялартар даллан, Аламжа Шобдог хоёр тээшэ гүйлгэлдэжэрхибэ.

Мэнэ хая бээе магтан, тарни уншажа байһан Шобдог нүгөө тээшэнь моринойнгоо ама залажа, шадал соонь харайлгаба. Нүхэрэйнгөө бурхан тухай үргэлжэ хэлэхэдэнь, үнэншэхэ шүтэхэ хоёрһоо гадна Шобдог ламые айхабтар ехэ эди шэдитэй хүн гэжэ найдадаг болоһон Аламжа юугээшые ойлгонгүй, байрадаа байгаа һэн. Табан моритой хүн Аламжын байһан газарта зүгөөргүй дүтэлжэ ябабад. Тэдэнэй урда захида байгаад, тугаар хургаараа заагша хүн мүнөө мориёо аалидхан, юушыёб хашхараад, Шобдогой хойноһоо гараараа зангаба.

Энэ хадаа Ван Түмэр өөрөө байһан юм. Тэрэнэй хажууда гүйлгэжэ ябаһан Гүн Эрбэд мориёо аалидхан, баһал юушыёб хашхараад, Шобдогой хойноһоо гараараа зангаба.

- Гү-үг, урья-а!

Гүн Эрбэдэй хойноһоо ябаһан сагаан моритой хүн монгол дэгэлэй хормой хоёр тээшэнь хийдхүүлэн, хадын бүргэд мэтэ, урагшаа шуумайшоо һэн.

Нүүлэй нүүлдэ тонуулшад довтолжо байна гэжэ ойлгоһон Аламжа моринойнгоо жолоо нуладхан, урагшаа нэнгэхэтэйн хамта байрадаа унтаж байдаг «Хашан хара» шэхээ хуумайлган, хэзээдэ үзэгдөөгүй шуран хурданаар дайсадай урдаһаа шуумайшаба. Морин болоһонһоо хойшо түрэ найрай дунда суутай хурдан моридоор тэмсэжэ, эзэнэйнгээ нэрэ үмөөржэ ябаһан «Хашан хара» үнгэрһэн наһаяа мүнөө һанаһан юумэдэл, хэлмэ баряад даллажа ябаһан Ван Түмэрэй урдуур наадалһан юумэдэл тойроод гарашаба. Өөрөө мэдэнгүй, хэлмын эри доро толгойгоо табихаяа

ябахан Аламжа ухаатай мориндоо баясан, толгойень эльбэхэтэйн хамта нүгөө хажууһаань амадан хагад хоёр монголшууд гүйлгэлдэжэ ерэбэ. Аламжын хажуугаар алад гүйлгэжэ гарахан Ван Түмэр уур дундаа моринойнгоо гэдэргээ һуутар жолоогоо угзаржа, эмээл дээгүүрээ ара тээшээ хэбтэн хагад, гараа үргөөд, «Амидыгаар!.. Амидыгаар!..» гэжэ байжа хашхаржа байгаа хэн.

Шобдог ламаһаа худалдажа абахан Аламжын ташуур буу эндэ хэрэгтэй болобо. Ван Түмэрэй «Амидыгаар!..» гэжэ захирхыень дуулаагүй монгол, хурса һэлмээе далайхан шэгтээ, шэдэһэн шулуун мэтэ, Аламжада дүтэлшоод ябаба. Хайшаншье гэжэ мориёо хажуу тээшэнь залабал, тэрэнэй хурса һэлмэхээ зайсахын арга байбагүй... Харин тэдэнэй хоорондо арба гаран алхамай зайтай газар үлөөд байхадань, английска хоёр аматай ташуур буугаа дайсанайнгаа гэдэһэ уруу харуулжа ерээд, Аламжа буудажархиба. Түргэн мориной гүйдэл дунда гэдэһэ уруугаа гэнтэ буудуулһан монгол һэлмээе алдабашье, моринойнгоо хүзүү тэбэрижэ унаад, морин дээрэхээ хобхорбогүй. Жолоо залахаяа болиһон эзээе дээрээ һуулһахан тэрэнэй морин, ойн буга мэтэ, харайжа арилаа хэн. Тээд Аламжын толгойгоо залажа үрдэсгүй байхада, һалхин түргэн мориной гүйдэл соо хоёрдохи монгол ута аргамжаар хэһэн бугуули тэрэнэй хүзүүндэ хаяха мүртөө гэдэргэ һуун угзарба. Урагшаа гүйжэ ябахан моринойнгоо түргэндэ эмээлэйнгээ хойто хажууда гарашатараа Аламжа татагдабашье, хүлөөрөө хабшажа, моринойнгоо нюрган дээрэ тогтожо шадаа хэн. «Хашан хара» моринийн эзэнэйнгээ унахаяа байхые мэдэһэн юумэдэл, байрадаа зог татан хажуулдишана. Бугуули хаяһан монгол Аламжые моринһоонь хобхо угзархые оролдон, хүбшэргэй мэтэ татаатай аргамжын узуур гартаа эрэжэ байгаа хэн. Энэхэн зуура үрдижэ, хоёр аматай ташуур буугай һомо мүн лэ энэ тонуулшанай үбсүү уруу Аламжа шэнгээбэ. Буудуулжа унаһан тугад шубуун мэтэ, улаан дэгэлтэй монгол газарта унабашье, моринойнгоо жолоо гартаа орёһон шэгтээ табингүй хэбтээ хэн. Тиибэшье Аламжа аюулһаа зайсаагүй... Богонихон хүлтэй, ута дэлһэтэй, хүдэр үргэн сээжэтэй морин дээрэ хэбтэшэһэн нүүлэ хара бээтэй Ван Түмэр шуухиран орожо ерэбэ. «Хашан хара» мориной шадал соо Аламжа урагшаа дүүлнэ. Буугаа дахин һомолхо саг үгы... Ван Түмэр тэрэнэй арада дүтэлэн, сог улаан нюдөөрөө Аламжын нюрга хайража ябаһан мэтэ үзэгдөө хэн. Наһа үеэрээ урилдаанда тэмсэжэ һураһан «Хашан харын» һайгаар үнэгэн мэтэ хажуу тээшээ халба унан, Аламжын гарахатай хамта Ван Түмэрэй һомон түргэн морин бээе барингүй, тэрэнэй хажуугаар шууд үнгэршэнэ. Сээжэдээ үлгэлдөөд үлэһэн бугуулиа гартаа абажа үрдиһэн Аламжа мүн лэ зэрлиг адууһанда хаядаг дүршлөөрөө Ван Түмэрэй толгой уруу урьхадан шэдэбэ. Яабашье бугуулиа дайсанай сээжэдэ үлгөөд табихагүй гэжэ бодоһон Аламжа аргамжын ута узуур түргэн гэгшэ бээдээ орёһон юм. Тээд тэмээнэй нюрган дээрэ ургаһан бүхэн мэтэ бүхөөр мориной нюрган дээрэ һууһан Ван Түмэрые эмээл дээрэхэнь хуу татаха хүн үгы байгаа. Мүн Аламжашье Ван Түмэрһөө урид морин дээрэхээ хуурахагүйнэ эли! Иимэ хоёр хүсэтэн хоорондоо аргамжаар холболдон, хоёр тээшээ жүдхэжэ гүйһэн моридой хоорондо юун боложо һалахыень ямарханшье талын эмнигшэ, ямарханшье эрхим

джигит хэлэжэ шадахагүй байгаа. Хэндэшые хүлээгдээгүй нонин ушар болобо. Бүхэ аргамжаар холбогдон татагдахан Ван Түмэр эмээлтээ морин дээрэнхэ хуу буужа, үндэхэтээ огло бууһан томо модоной түгсэг мэтэ, газар дээгүүр мухаришоо хэн, тээд энэхэн зуура Аламжын дүрөөгэй хэнжэ таһа буугаад, мүн лэ бэээрээ газар шабхадан унашаба.

Газарта унаһан дайсанаа үрдихэ ханаатай Аламжа барас түргэнөөр байраһаа хүрэхэ мүртөө Ван Түмэр дээрэ яг бууба. Тээд хаанаһаашыб ялалзһан булад кинжал Ван Түмэр гаргажа, сээжээрнь орёогдоһон бугуулияа таһа отолбо. Энэ үедэ Ван Түмэрэй хутагатай гарай тохоногые Аламжа үдхэлжэрхибэ. Ута булад кинжал наранда ялагашан, арба гаран алхамай газарта хиндэн ябашана. Наһа үеэрээ бариһан зэбсэгээ алдажа үзөөгүй Ван Түмэр шүдэ амаяа зуулдан, Аламжын бахалуурта аһашаба. Харлагта аһаһан эрээн гүрөөһэнһөө өөрэгүйгөөр Аламжа тэрэниие хам тэбэрин, хубсаһа мяхыень хамта балсайтар бажуужа, барилдааша дүрөөр ташаа дээрээ татан, дороо абаба. Арьяатад мэтэ бэе бээдээ зуулдаһаһан Аламжа Ван Түмэр хоёр дээрэ дороо оролсон, мухарижа захалбад. Миин гар хүлөөрөө Ван Түмэр Аламжада орёолдоогүй, үнгэржэ ерэхэдэ, тэрэнэй гүрэгэр мяхатай томо нидхэ дээрэнхэнь шүдөөрөө зуулдаад, яабашые табихаар бэшэ байгаа хэн. Хэлэгүй амитад мэтэ, эдэ хоёр хоорондоо нэгшые үгэ хэлсэнгүй. Тэдэнэй хэршэгэнэлдээн, уухилалдаан хэрүүлшэ нохойнуудай эрхирээн мэтээр соностоно. Хүнэй нюдэ баярлуулхаар ургаһан магнал һайхан сэсэгүүдые низа дараһаар гүйхэн уһатай һубаг уруу тэбэрилдэһэн шэгтээ тэдэ хоёр унашабад. Тээд ээрэмэ тэнсүү носолдожо байбашые, Ван Түмэрэй аза буруулхадаа, тэрэ уһатай һубаг соо Аламжада дарагдан унаа бэлэй. Ван Түмэрые даража унаһан Аламжа хоёр гараараа дайсанайнгаа бахалуур дээрэнхэ хүсэлэн тулгажа, нидхэнхэ хазагдаад байһан толгойгоо угза татан абаба. Тиихэдэнь зууһанаа табихагүй Ван Түмэрэй шүдэндэ Аламжын нидхэ хагза буун үлэшөө хэн. Шалбааг уһан соо Ван Түмэрэй ами хаажа алаха ханаатай бахалуур дээрэнхэнь дараад һууһан Аламжын нюур уруу улаан шуһан урдажа, шархатаһан бүргэд мэтэ, өөдэ уруугаа тэрэ хараашалжа захална. Тиибэшые даруулаад хэбтэһэн Ван Түмэр хүл гараараа уһа сохин, мэнэ мэнэ өөдөө суган бодохоёо байба. Тээд һубагай эрьедэ байһан табгай шэнээн хүхэ шулуу Аламжа шүүрэн абаха мүртөө өөдөө үндыжэ ябаһан Ван Түмэрэй толгой уруу бүхы далайсаараа сохижорхибо. Шуһан улаан нюуртай болошоһон Ван Түмэр нюдээ сагаанаар сахаригтуулан, үдхэн шабар болошоһон һубагай уһа уруу толгойгоо хинсайлган хэбтэнэ ха. Үхэлэй гарһаа мултарһан Аламжа бамбалзуур соогуур уһа, шабар умбан, ой уруу зугадаба.

Хүл дороо газар мэдэхээ болишоһон Аламжа бүтүү шабхые хуха нуга даран, харгы гаргажа, ойн модо мүргөөгүйхэн ябаһаар, нарихан горхоной эрьюулгэ уруу бээ татангүй орошобо. Хадын тунгалаг хүйтэн уһан соо хүзүүсээ орошоһон Аламжа тэрээн сооһоо юундэшыбэ гараха дураниинь үгы шэнги болоод тогтохо зуураа тонуулшад намнажа ябанагүй бээ гэжэ шагнаархаба. Тэрэнэй дүлииршэһэн шэхэ уруу нударгаар ёборжо байһан мэтэ, зүрхэниинь түшэгэнэн соностожо байгаа хэн.

Хадын түргэн горхоной эрьюулгэ соо нюурхаань набажа байхан шуһан бэеын хара хүлһэнтэй холилдон, өөрынь тойрон урдана. Тээд тэрэниие илгаруулхаяа болиһон Аламжа хоёр гарайнгаа альгануудые ниилүүлжэ, хүлһэн шуһан хоёртоёо холилдоһон уһа амилха сүлөөгүй уужа захалаа хэн.

Удаан саг үнгэрһэн хойно, зүрхэнэйнгөө нэгэ бага номгорголоор, амиды үлэһэнөө лаблажа мэдэһэн Аламжа уһанай гэрэл соо үрөөһэн нидхынгээ үгы байхые хараба...

«Ай, хараалта дэлхэй!.. Үнэн юумэ хаана бииб?.. Хүн болоһоор үнэниие бэдэрээб?..» гэжэ тэрэнэй досоогоо шэбшэхэтэй хамта бүхэли наһан соогоо хайн хайханиие зорин, дуулажа ябаһан зүрхэнэйн аялгата хүбшэргэйнүүд гансата таһар буушаһан мэтэ, зориг зүрхэниинь мохоно. Тээд уһан соо наһаараа зогсохо бэшэб. Хаана ошохо ёһотойбиб гэхэн асуудалда баригдан байһан Аламжа хүлөө арай ёохон шэрэхээр, голой эрье өөдэ абиран гараа хэн.

Үрөөһэн гуталтай, шал нойтон таһархай хубсаһатай Аламжа Садн-Сурук-Сум уулын хаяагаар бүтүү ой соогуур хайшаашье ошожо ябаһанаа өөрөөш мэдэнгүй зайба. «Дасангһаа найдажа үгэһэн алтыень Туваан хамбада хүргөөгүйдөө бусахагүйб?» гэхэн тангариг бурханай урда үгэһэнөө тэрэ шэбшэб. Хоёр хүүгэдтэй хамгаяа наһа үдэнь хаяжа, хаана тэнэхэбиб гэжэ ханахадань, нюдөөрнь дүүрэн уһан сугларжа, ямар нэгэн далайн оёорто хаягдаад, төөрижэ ябаһандал, хамаг дэлхэй ногоорон, харанхы болоһоно. Гэнтэ тэрэнэй мэдэхэдэ, наран үни оронхой, хүни эзэрхэн байгаа хэн. Саашаа ябаха аргаяа халаһан Аламжа хүмэг шулуун соо хонохо гэбэ. Бүхы наһан соогоо үзэһэн хараһанаа, зобоһон тулиһанаа шулуунай хүмэг соо байрлаад, шэбшэжэ һууһан Аламжын гэнтэ ойлгоходонь, хүниин агаар хүйтэржэ, хүлһэ уһанһаа норшоһон хубсаһаниинь дарсайгаад, бээдэнь няалдаһан байба. Тээд яаха ёһотойб? Хээрэ зууража үхэхэ гү? Гал носоохо зуруул үгы... Нэлгэжэ үмдэхэ хубсаһан үгы... Ошожо хонолго гуйха айл дүтэ нааша байхагүй...

Шүдөө хажагануулжа һууһан Аламжа амияа абарха тухай удаан шэбшэнэ. Намдаг баянай адуу манажа, шуургатай хүни хээрэ хоноходоо иигэжэ даараагүйгөө, дасангай модо отолжо, ой соо байхадаа иигэжэ эсээгүйгөө шэбшэжэ, одоол мүнөө үхэл ерээ гэжэ ханаба. «Үгы, би үхэхэ ёһогүйб!.. Дэлхэй дээрэ хоёр хүүгэдни, хамгамни хүлэжэ байна» гэжэ шэбшэхэдэ, Жалмын урихан хара нюдэнэй галаар ялагашан байхые хараһан шэнги болоно. Тээд үнэн дээрэ тэрэнэй нюдэндэ аяар холо оргойдо байһан хоёр бүрүүлхэн мүшэд үүлэнэй забһараар эмнигэшэлдэн байгаа хэн. «Ай, бурхамни!.. Бурхамни, абарыш!..» - гээд, хүзүүндээ үлгэлдэн үлэһэн үнөөхи гуулин гуутай бурханаа гаргажа, толгойдоо хүргэнэ... Үгы даа, ямаршые харюу үгы...

ЦЭРЭН ГАЛАНОВ (1932-2009)

Цырендоржи Раднаевич Галанов Хэжсэнгын аймагтай Уйхайта нутагта түрэнхэн юм. Республикын радиокомитедэй таһагыг даагшаар, Буряадай Уран зохёолиодой холбоондо (литконсультантаар, түрүүлэгшын орлогшоор, «Байгал» журналай ахамад редакторай орлогшоор, СССР-эй Литфондын түлөөлэгшөөр ажаллаа. Шүлэг бэшэжэ эхилээд, прозодо шэлжэн ороо. Буряадай болон Россиин сэтгүүлнүүдтэ зохёолнуудын толилогдоо. «Эсэгийн хүбүүн» (1957), «Харгы» (1960) гэхэн рассказыудай ном, «Түрүүшын саһан» (1964), «Мүнхэ хабар» (1966), «Рэгзэмаа» (1970), «Тайгын эзэн» (1973), «Саран хүхы» (1979), «Алирһанай улайха хаһа» (1982), «Дулмаадай» (1962), «Этигэл» (1986), «Мүнхэ зула» (2002), «Түрэнхэн газарай амисхаал» (2007) гэхэн туужсанууд болон рассказыудай номууд хэблэгдээ, «Память сердца» (1973), «Время созревания брусники» (1986), «Вечная весна» (1984) гэхэн туужсануудай номууд ород хэлэн дээрэ Улаан-Үдэдэ Москвада ориуулагдан гараа. Тува, Яхад хэлэн дээрэ зохёолнуудын ориуулагдаа. «Хун шубуун» гэхэн роман 1975 ондо хэблэгдээ. «Жаргал», «Намарай гурбан үдэр» гэхэн зүжэгүүд Буряад драмын театрта табигдаа. «Гэсэрэй нэлмэ» гэхэн драма бэшэгдээ. Буряадай Гүрэнэй шангай лауреат, Республикын И. Калашиниковай нэрэмжэтэ шангай лауреат. Буряадай арадай уран зохёолио, Буряадай болон Россиин соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ, «Хүндэлэлэй Тэмдэг» орденээр шагнагданхай.

ХОЛЫН БЭРИ (Туужаһаа хэһэгүүд)

I

Городто ехэ болоһон, тэндээ институт дүүргээд, хүдэлхээ үлэнхэн Галина Забановада саһан ороходоо хүдэлмэри гаргаба. Бурзан сагаан болошоод газаһаа таһалгадаа оромсоороо, саһаяа унагаажа оробо. Пальтогойнгоо захи буулгажа, шагтануудын тайлаад, бүри шангаар һэжэрбэ, перчаткаараа сохибо. Перчатканы шал норшообо. Тиихэдэнь тайлажа, гараараа пальтоого эльбэбэ. Гарын баһа нороод, халуудандаа Галина нюураа нойтон гараараа ойлгомторгүй барижархиба. Тэрэ нэгэ ехээр уршагад гээд, сухалын хүрэшэбэ. Тээд үнгыень газашань хэһэн, хара баабгайн арһандал, папагар пальтонь мэлшэгэнээд, саһаниинь арилгагдахагүй, хайлаад лэ уһан боложо байба.

- Юун гэхэн муухай саһан гээшэб? Арилгал даа! – гээд, Галина гэнтэ эрхэжэ, баһа саһаяа гүбижэ байһан залуу үбгэндөө хэлээд, ара нюргаараа урдань дүтэ толгойгоо тонгойгоод үгэбэ.

- Мүнөө хүдөөдэ энэ бамбагар саһан дээрэ ангай мүнүүд аржыжал байна

гээшэ даа! Ши хэрбээ дуулаһан, хараһан байгаа хаа! - гэжэ Гарма Галидаа арба хори дахин шэхэнэйнь жэбэртэр хөөрэхэн шандаганай мүнүүд, шонын мүнүүд тухай, баһа ямар ангуудай яажа гэшхэдэг, халаатай халаагүй туруунуудтай тухайнь хөөрэшбэ.

- Шандаган яахадаа дүрбэ бэшэ, табан мүртэй гэхэбиш? Яахадаа? Мэдэнэ гүш?

Ангууд тухай Гармынгаа хэлээшыень Галя үнэн зүрхэнһөө ойлгохо гэжэ оролдодог һэн. Мүнөө тэрэ тон анхаралтайгаар шагнабашье, баһал шандаган яахадаа табан мүртэй юм гэжэ ойлгонгүй гээгдэшэһэн байба. Саашань Гарма мүнөө баабгайе хүшүүргэдэхэ эгээл эшээнэй саг ерэжэ байна гэжэ хөөрэбэ. Хүшүүргэдэхэ - энэ үгэ Галида ородооршые, бурядааршые хүсэд Гарма ойлгуулжа ядаба. Ойлгоһон лэ хэбэртэй болоһон аад, Гармын дахин хурахадань, Галя яашье тайлбарилжа шадахагүй юм. Галиин ухаан бодол энэ үгын хажууда хоножошые үзөөгүй, холо байгаа даа! Хүндэлөөшэньшые, утаашаньшые табилань, тархидань энэ багтахгүй, хэлэндэнь эрьелдэхгүй, одоол хүшүүргэ хэрэгтэй байба.

Галимни зарим бурядаар хэлэһэн үгыемни ойлгодоггүй гэжэ Гарма мэдэдэг һэн. Энэндэнь дураашье гутадаггүй байгаа. Гармынгаа хэлэһэн үгыень Галинь хойноһоонь дабтажа, «Үзэглэл» уншаһан үхибүүн мэтэ тодоор, үе үеэрнь таһалан хэлэдэг юм. Энэнь Гармада үгэ бүхэниень бүри һонирхолтой, ямар нэгэн гүнзэги удхатай болгожо, инаг нүхэрэйн хэлэһэн үгэ хүсэд үгэшые болоогүй хаа, урихан абьян шэхэндэнь үлэдэг һэн.

Мүнөө тэдэ хоёрто хүдөө гараха бодол гэнтэ түрбэ. Галиин амаралтада гараха сагын дүтэлһэн байжа, бүри энэ бодолойн хүсэлдэхые түргэдүүлбэ. Тэрэ энэһнээ урид амаралтаа зун абадаг, «Аршан», «Горячинск» курортнуудта хоёр дахин ошоһон, харин мүнөө зун Хара Далайн эрье ошохо ханаатай аад, хадамда гараад, хүдэлмэрийн газар нэлгэгдээд, амаралтань үбэл тудаха болоһоһон юм.

Гармашье мүнөө ажалһаа хэдэн хоногоор табилга абаба. Зүгөөр хаана, хэнэйнгээ гэртэхиндэ айлшалажа ошохоб гэжэ хэлсэхэ хэрэгтэй байба.

Галиин эсэгэ городто байдаг аад, хүдөөдэ хүдэлхээ хэдэн жэлэй саада тээ гушан мянгатанай тоодо орожо гараһан, тэндээ хуурижаһан байгаа. Тэдэнэйдээ һая гэрлээд байхадаа, нэгэл ошожо ерэхэн юм. Харин холын Тэлэмбын колхоздо байһан Гармынгаа баабайнда огто тэдэнэр ошожо үзөөгүй, городто түрүнгөө болоходо уулзаһаар, уулзаашьегүй байшабад.

II

Тэлэмбэ гээшэмнай ехэ холо нютаг байба. Үглөөнэй долоон час хахадта Гарма Галя хоёр Улаан-Үдэһөө автобусоор гараһан аад, үдэшэлэн харанхы болоһон хойно арайшые гэжэ Нарһата хүрээд. Тэндэ хоноод, үглөөдэрын баһа эртэлэн бодожо саашаа ябаха ушартай болобод. Ашаа тээдэг такси һарьмай хайрамхай брезент доро ялхи бүхэндэ иишэ тиишээ һэнгэргүйгөөр нилээд шэдүүлэн, бишыхан гэрнүүдтэй тосхондо хүрэжэ ерээд.

Үйлсэдэ нэгэшые хүн харагдабагүй. Саһанда булагдаһан эзгүй шэнги

гэрнүүдэй хоолойнуудһаа шанха дээшээ гараһан утаанууд бур бурхан сайран ууяха удын орооной үнгэржэ байһые мэдүүлнэ.

- Зай, даараа гүш? - гэжэ үйлсын тэгэндэ хожуулан бууһан хойноо Галиһаа Гарма асууба.

- Үгы. Одоол хүрэжэ ерэбэ гүбди? - тэрэ машинаһаа һая бууһан, тойроод заха хизааргүй саһанһаа нүдэнүүдын эрээлжэлэн, хүлөө татаха, ябаха гэхэдээ, пэниитэй, дахатай. Нэгэ алхахдаа, тэрэ харгын бэлшэртэ һуушаба.

- Бодо, бодо. Үшөө хүрөөдүлди. Эндэхээ таба зургаан модоной газарта, ой уруу, хониной отара ошохо ха юмбиди. Баабай угтабагүйл даа, сүлөөнь болоогүй гү, угышые һаа, манай эльгээһэн телеграм абаашыгүй байжа болоо даа.

Уданшыгүй бүри холоһоо, жалга сооһоо хоёр гурбан газарһаа утаан харагдаба. Утаанай хаанаһаашые гаража байхань модоной, бургаһанай саанаһаа үшөө илгаруулагданагүй.

Тээд Гарма:

- Оһоо! Манайхин хүлэжэ байна ха даа! - гэжэ мэшээгээ заһаад, ябадалаа бүри түргэдхэбэ.

- Гарма, нэгэ бага аргаарыш, хүсэнэгүйлби. Хүлэжэ байһыень хаанаһаа мэдэбэш? Угтаһан хүн үгы ха юм, - гэбэ Галы.

- Харыш, тэрэ гурбан зурагар утаанай эгээ баруун тээхине! Тэрэшни манайхин гээшэ. Утаанинь эгээл ехэ. Мүнөө, харыш, бүри мушхаршаба. Эжы хэдэн дабирхайтай түлээ дээрэ дээрэхэнь нэмэжэрхибэ ха даа! Гэдэхэтэй мяхан гү, али адуунай сэмгэн хүлэжэл байна гээшэ! Галы, ши аляандань дуратайбши?

- Би мэдэнэгүйлби! Алинииншые эдижэ үзөөгүй ха юмбид. Гэдэхэтэй мяхан гээшэш юун бэ, баһа адуунай гү?

- Бэшэ ааб даа. Үхэрэй гэдэхэн соо хэһэн мангиртай хэршэмэл мяхан.

- Колбаса гү?

- Юу хэлэнэ гээшэбши! Нураггүй амтатай юумэ ааб даа! - Гарма Галидаа ойлгуулжа шадахагүй байһан урмаа хухаран, мэшээгээ харгы дээрэ һал табижарба.

- Эдээд байхадаа мэдэхэш даа.

- Үнэртэй гү? Үнэртэй һаань, эдихэгүйб, - гэбэ Галы.

- Ши юун тоолхогүй амитамши! Амтатай гэнэ бэшэ аалби! - гэжэ Гарма бүри сухалаа хүрэшэбэ.

- Би өөрөө мэдээгүй аад, юу шиниихээр хэлэхэ хүнбид! Намда түрүүн бү заа. Өөрөө өөрыгөө мэдэхэб! - гэбэ Галы.

- Би, тээд, амтатай гэнэб!

- Гэдэхэтэй мяхан тухайшые, хүдөөгэй байдал тухайшые мүнөө эндэ байхадаа хуу мэдэнэ бээбэ, - гэжэ залуу һамганиинь баһа урдаа огто оруулбагүй.

- Энэ үедэ гэнтэ урдань нэгэ түргэн амитан бии боложо, Галы түрүүн хараад, аһан шадалаараа:

- Шоно, шоно! Абарыт! - гэжэ хүхирөөд, Гармынгаа арадань аһашаба.

- Хаана шоно, юун? - гэжэ үшөө ойлгоодүй, юу обёороогүй Гарма Галиин зааһан тээшэ хараадхиба.

Нээрээшье, бургааһанай, хүрнүүдэй саагуур нэгэ юумэн бүрэлзэн бии болоод лэ угы боложо байба. Шоно гэхэдэ, дан сэхээр дүтэлнэ, бэшэ гэхэдэ - тон адли зүһэтэй.

- Барда! Манай нохой! Баабай ерэбэ! - гэжэ Гарма нэгэ үгөөр хэлээд, урагшаа угтан гүйшэбэ.

Барда Гармада ерэжэ нэгэ аһаад, сэхэ Галиин хажууда ошожо тойроод, үни удаан унхидаба, үнэрдэбэ.

Айһандаа дуугаржа шадахаяа болишоһон Галя нохойн нэгэ бага саашаа болоходо:

- Гарма, абыш энээнээ! Зуухань лэ, - гэбэ.

- Хаана зуухаяа һананаб? Танилсажа байна ха юм, - гэжэ Бардынгаа дахин ерээд, Галиие шэншэлэн ээрэхэдэньшье, нюур өөдөн аһахаданьшье, Гарма болноулангүй энеэбхилжэ байба.

Энэ үедэ Гармын баабайн Халзан Зээрдын толгой уурал бааюулһаар тохойн саанаһаа бултайба.

III

Гармын гэртэхин хониндо ороһоор тиимэшье олон жэл болоогүй юм. Гармын баабай - Найдан - дайн соо хүндөөр шархатаад гэртээ бусаһан, ерэ ерэнээр балай хургуулишьегүй һаа, колхозойнгоо түрүүлэгшэ олон жэл ябаһан юм. Һүүлдэнь бригадирлаад, һаяшагайл гэнтэ хониндо өөрөө орохом гэнэн юм. Хүнүүд түрүүн ехэтэ гайхаһан, Найдан Гунзыновичнай яаба гээшэб, ахирдаба, үбгэрбэ гээшэ гү гэлсэһэн байгаа.

Тездэ өөрөө хэлэхэдэ: «Амархамни, шууяанһаа холо болохомни», - гэнэн юм. «Хонинтой носолдохоһоо хүндэ ажал, тэдэнэй маараанһаа ехэ шууяан хаана бии юм?» - гэхэдэ, толгойгоо һэжэрэн, энеэбхилэн, өөрынхэ хэлээд лэ байһан гэдэг.

Хүн бүхэн Найданай нэгэ газартаа үни һуужа шададаггүйень, ой тайгада дуратай, ямаршье сагта тэргэ дээрээ буутай ябадагыень мэдэдэг һэн.

Гармын баабай Галида хүсэд мэндэшье хэлэбэгүй. Галиин перчаткая абаха, үшөө тэбэрилдэхэ, таалалдаха зон гүбди гэжэ һанаһаар байтар:

- Зай, зай. Энэ талада юу гараа барисалдажа байхабибди даа. Гэртээ ошоод мэндээ мэдэлсэнэ бээбди. - Һуу, - гэжэ үгэшье хэлүүлэнгүй, хахад жэл харалсаагүй бэшэ, ходо хажуудань байдаг хүндэ хэлэһэндэл хэлээд, шаргынгаа арада Галиие гэдэргэнь харуулаад һуулгажархиба.

Эдэ бүгэдые холоһоо хаража байһан хүбүүндээ:

- Моринойм сэртээниг доро гү даа, харал даа? - гэбэ. Гарма түргэн сэртээниг заһаад, шаргын хойноһоо аһаад орхибо. Тэрэ баабайнгаа нимэ угталгада һурамар байгаа ха: энеэжэ һуугаа һэн. Харин Галя нюргаараа баабай уруугаа хаража һуушанхай: «Талада энэ хүнөөр гансаараа уулзаа һаа, таниха гээшэ гүб даа, али

угы гү, городто түрэдэ нэгэ хараа нэм, тиихэдэ зон олон байгаад, нюуринышье хүсэд тогтоожо үрдеэгүй нэм. Ямар бэлэй даа?» - гэжэ ханаандаа оруулжа ядан ябаба.

Гэртээ бүри дүтэлһэн хойноо:

- Саһан тиишэтнай хэр орооб? - гэжэ Гармын баабай гэнтэ гэдэргээ эрьен асууба. Иимэрхүү асуудал хүлээгээгүй тэдэ хоёрой хүсэд харюусаагүй байтар?

- Эндэмнай амаргүй ехэл даа. Гүрөөһэ дахахата ёһоор аад, хони адуулхата тон муу, - гэжэ саһанай ехые найшааһан болиһыеньше мэдэхын аргагүйгөөр хэлээд, абяагүй болошобо. Бэшэ юушые хурабагүй. Город тухай, түб хотоор ямар һонинууд болоноб гэжэ хүн бүхэ хурагша гүб даа, хүдөөгэй зон баһа базар дээрэ мяха тоһоной сэншые мэдэхые хүсэгшэ, харин Гармын баабай энэ саһанһаа бэшэ юугээршые һонирхоогүй шэнги байба.

Гэрэйнгээ газара асаржа, тэдэнээ буулгаад, Найдан хонидоо эдээлүүлхэм гээд, үдэшэ болотор гэртээ оробогүй.

Гармын эжы мяхалиг томо һамган, халаад хэдэрэнхэй, уршалаатай нюуртаа баярай тэмдэг үзүүлэн, гэр соогуураа гүйжэ, бэри хүбүүн хоёроо һуулгаха газараа оложо ядажа байба.

- Баабайтнай угтаа гү даа?

- Угтаа.

- Баһа хаанаашые хүрэнэгүй, сүлөөнь болоногүй даа. Һаянай бүри хонид дээрэ дээрэхэ түрэхэ болоод, харууһаниинь ехэдэшоо. Үдэр һүнигүй ойроһоонь холо ошоногүйбди, - гэжэ байжа Гармын эжы Найданайнгаа автобус угтаһаа гээгдэхэндэнь гү, али мүнөө гэртээ ороогүйдэнь гү, али миин үгынгөө олондо гү - нэрэ хурагүй дуугаржа ябаад, сай аягална, эдихэ юумэ хэнэ. - Галя, даараа гүш? Бээрээл хаш. Дулаасыш даа. Эндэ галай амһарта дүтэ һуу. Гараа шара, хүлөө галда хэ. Гуталаа тайла. Ээ даа, энэ хайшан гэжэ ботинкаар аяар Улан-Үдэхөө эрээ гээшэбши даа, хүлшни хүлдэшэхэнь гээшэл даа!

- Пэниитэй эрээ ха юмбид. Даараагүйбди, - гэбэ Галя. Тээд гэнтэ даарашаһанаа, хүл гарайнгаа эзэгүйе, гал соо хэршые саана хэхэдэ дулаа ойлгохоо болишоһыень тэрэ мэдэбэ.

- Пэниишьеш юун ехэ дулаа барихаб даа... Энэ оймһоншни гү? Ганса халиндар бүд, яажашые шэлбэшни хүлдэшоогүй гээшэб даа, - гэжэ Гармын эжы хаанаһаашыеб ехэ түргэн шэб шэнэ ноһон оймһо, валенка асарба, - эдэниие үмдэ. Нэгэ дахин уллуулһан юм. Тиибэшые хаа, шэлбэшни бүтэн үлэхэ.

- Оймһонни ноһон ха юм, - гэжэ Галя бээ тойруулан хэлэбэ.

Нэгэ минута соо тэрэ алиш тээшээ бэнь тэбхэр, хүдэр улаан хүдэлмэришэ басаган болошобо.

Энээнһээ урид Галя үбэл зунгүй үндэр һуеытэй гуталтай ябадаг аад, мүнөө валенка үмдэхэдөө гэнтэ һуеынь хойшоо һогло һуушаһан шэнги, урагшаа бэшэ, гэдэргээ ябахаар байба.

Уданшьегүй шэнэ оймон Галиин хүлын үржэ гэжэгынүүлэн, дороһоо дулаасажэ эхилбэ.

IV

Үүдэн нээгдэжэ, гэрээр уурал бааян жабар дүүрэшэбэ. Жабарай гэр соохи дулаанда сохюулан шэрээ, стул, стол доогуур ороходонь, Гармын баабай Барда нохой хоёр харагдаба.

Найдан үүдэндэ байгаад, малгайгаараа үни удаан сухалдаһан шэнги мого сохино, хүлөөрөө пол дэбһэнэ.

Нохой пэшэнэй баруугаар ошоод гонзойн хэбтэшэбэ. Галиин үшөө үдэр ехээр айһаниинь гараагүй; хэды багтаа баһа аһагшааб гэжэ жэһын хууһаниинь, тэрэнь хуушанайнгаа танилые хараһандал урдаһаань залхуугаар нэгэ амаа ангайн һуныагаад, хоёр һабараа дэбдэд, унташаба.

- Зай, эдэнэ эдэлүүлэе гүш даа, хүгшэн? Манайдаһни архи гэжэ байхагүйбиш бы даа. Центһээ холо байдаг зон гээшэбди. Ошохо арга болоогүй, - гэжэ Гармын баабай дэглээ тайлан хэлэбэ. - Зай, гарнуудаа барилсаял даа. Бэримнай ерээ ха юм даа. Бишһини шамайгаа хүсэд хараагүй гэхэдэ болохо, зун түрэдэ нюурыешһиньшэ гэтэхэ саг олдоогүй, мүнөөшье түрэнэн хүбүүнээрни ябаагүй һааш, хажуугаарһини алад хатаргаад гарахадаа болохо байба гээшэб. Танилсаял даа, - гээд, сэхэ Галида ошоод, мүрэнөөнь баряад, бэе тээшээ эрыюулбэ. Галиин урдаһаа тон Гармынхидал адли хоёр нүдэнүүдэй шэртэн байхадань, тэрэ айха гайхахаяашье ойлгонгүй, уралаа шэрүүн үргэндэнэ хүргөөд абаба.

Гарма эхэ эсэгынгээ иимэ һайнаар һаһанайн нүхэрые угтаһандань баярлабашье: «Хэршье архи уудаггүй, һаа, нэгэ шэл баярай ёһололдо, айлшалажа ерэнхэндэн абахагүй байба гээшэ гү? Урдань минии институтта һуражашье байхада, дүүргээдшье ерэхэдэ - архи табигшагүй һэн... Һайн лэ ябаа хадаа яба: мүнөө дээрээ һайрхаха, хэһэн юумэнһини үгы гүб даа гэгшэ һэн. Харин мүнөө бүдүүн хүн болоо, нэгэн бэшэ, хоёр зон ерээ ха юмбибди», - гэжэ һанаандаа гомдол оруулан байба.

- Эндэ нэгэ хахад би, - гэжэ Гармын эжы гэнтэ шкаф соо, дороһоо нэгэ шэл архи гаргажархиба.

- Юу хэлээ гээшэби?! Хаанаһаа байба гээшэб, би асараагүй бэшэ һаалби, - гэжэ Гармын баабай бултанһаа ехээр баярлаба.

- Шамайе уухагүйб гэхэ, шууяха шурхирха юм гү гэжэ, тээсэгэн центр ошоходоо би асарһан аад, доро табигархёо һэм, - гэжэ Гармын эжы харюусаба.

- Юу хэлээ гээшэби! Би юундэ шууяха һэнбиб, ёһоор лэ зохид гээшэ. Асарал даа аягануудые, рюмкөнүүд манда үгы һэмнэй даа, - гэжэ Найдан бүри ухаа мэдээ алдашаба. Аягануудые абажа архияа өөрөө аягалхадань, ёһотойл архинша хүн шэнги гарын гэнтэ шэшэргэнэн байба. «Үбгэрөөл байна даа», - гэжэ Гарма бодобо. Юуб гэхэдэ, баабайн юунэйшье болоо һаа, баяраа газаһаань мэдүүлдэг хүн бэшэ гэжэ тэрэ һайн мэдэдэг байгаа. Табан жэл институтта һурахадань нэгшье угтаа, үдэшөөгүй, Гарма ерээл хадаа ерээ, ябаал хадаа ябагша һэн. Тэрэ Ленинградта байхадаа, ехэ үсөөн бэшэг бэшэдэг һэн, тиихэдэнэ

баабайнь нэгэшые гайхадаггүй бэлэй. «Һайн ябаал хадаа бэшэг бэшээгүй бээ, муудаад орхёол хаа, бэшэг бэшээд, мүнгэ эрүүлээд орхихо һэн», - гэжэ хүнүүдтэ хөөрэдэг байгаа.

Баабай хүн хүбүүндээ муу ханаһандаа иигэжэ хэлээ бэшэ ааб даа. «Хэрэгтэйб», - гэжэ тэрэнэйнгээ дуулгахада, телеграфаар гурбан зуун түхэриг тэрэ үдэртэнь табяад лэ байдаг байгаа. Яагаад, юун болоод энэ мүнгэ хэрэглээбши? - гэжэ баабайнь һурахагүй. Тиигэхэ бүринь аягүйрхэжэ, эхэ эсэгингээ дэлгэр зан дээрэ наадана гүб гэжэ Гарма ханагша бэлэй.

- Энэ, ши, Гарма, стаканшни хоһон лэ, үни уужархёо гээшэ гүш? - гэжэ гэнтэ Гармын баабай асууба. - Гая, энэшни архи уудаг боложо байнагүй аабза? Шамаяа зобоогшоб, хаража бай.

- Үгы ааб даа, юун тиимэ юумэн байха һэм. Гарма бодолтой хүн ха юм, - гэжэ Гая өөрыгөө хэлүүлһэндэл улайгаад, Гармынгаа өөрынгөө түлөө харюусажа шадахагүй, жаахан үхибүүн байһандал тэрэниие үмөөржэ, магтажа оробо.

Харин баабайнгаа хуушан түхэлдөө ороод, юухэ юухэгүй зэмэлжэ ороходонь, Гармада һайн, зүгөөр Галиин энээниие ойлгохогүй, үшөө үмөөрхөө оролдохонь, энеэдэтэй байба.

Тиигэбэшые, эсэгингээ нэгэл эхилхэдээ дан үнгэрүүлхээ ханадагынь Гарма баһа мэдэдэг байгаа.

- Энээгүүртнай ямар һонин болоноб даа? Цыденжаб, Гомбоцырентэн һайн байна гү? Хүгшэн эжы баабайтамнай Бимба абгындаа зандаа гээшэ гү? - гэжэ тэрэ хөөрөлдөөгөө ондоо тээшэнь абашахаяа һэдэбэ.

- Һайн байнабди даа, тон һайн. Хүгшэдшни, нагасанар, ахайнаршни бултадаа бии, яшаха һэм. Үглөөһөө уулзана, харана бээш. Талха тарьян энэ жэл элбэг, саһан эхэ... Цыденжабшни һамга абая һэн, һаяхан хүбүүтэй болоо, - гэхэдэнь, Гармын баабайн хоолойнь һалхинда гараһандал, нэгэ һуладан, нэгэ шангадан байба.

Гармын амин багын нүхэр Цыденжабай армиһаа бусаад, колхоздоо ямаршые дутагдалгүй хүдэлжэ, һайн ябахадань, Гармын баабай хүбүүмни иигээд лэ хажуудам ябаһай даа гэжэ ханадаг байжа болоо.

Мүнөө энэ ханалынь һаял үгэнүүд боложо гараба гээшэ.

- Баабай, битнай инженер ха юмбид, Гая – врач. Баһал түбхинэжэ байна бэшэ аалди?

- Тиимэ даа, тиимэ. Би ондоо юумэ хэлэнэ аалби? Гармын баабай бэшэ дуугархаа болёод, доошоо хараад, толгойгоо баряад һуушаба.

- Баабай, бидэшые хүбүүтэй болохолди. Бү муудыш. Гая, юун миин һуунабши, нэгэ юумэ баабайдаа хэлыш, хүбүүтэй болохо болоо бэшэ аалди, хэлыш! - гэжэ байжа Гарма эсэгээ гэнтэ айхабтар хайрлашаба.

- Баабай, яагаабта? Толгойтнай үбдөө, зүрхэнтнай муудаа гү? - гэжэ Гая Гармын баабайн толгой, сээжэ баряад үзэбэ.

- Юун зүрхэн муудаха нэм даа... Энэ архи наһаараа уугаагүй, дурагүй хүм. Зуун грамм лэ уухадаа, шунам буруу тээшээ эрьелдэдэг. Одоол муухай юумэ гээшэ даа... Гармаяал хаража бай, - гээд, үбсүүгээ барин шэрээ дээрээ ошоод, Гармын баабай хэбтэшэбэ.

V

Гармын баабай эжы хоёрой эртэ бододогынь эхэ Галие гайхуулба.

Үглөөгүүр бүри тэрэ ходол тэдэнэй бодошоһон хойно дуугаралсаха абяагаарнь гү, али ажалдаа гарашаһан, үгы байхадань гансаараа хэбтэтэрээ һэришэхэ юм.

Үдэр болоод, Галиин хэхэ юумэниинь олдохогүй, эжы баабайтаяа хүсэд хөөрэлдэжэ ойлголсохогүй, Гарма хахяад, хайшаньшые табиха дурагүй байгаа.

Гарма эндэ ерэхээр баһа эртэ бододог болошоо. Галя ханаандаа гансаараа орой болотор унтахадаа эшэдэг, хамта һэрюулыш гэхэ юм.

Зүгөөр үглөөгүүр тэрээнэйнгээ һэрюулхэдэнь лэ, Галя толгойгоо бултайлгаад, гэр соо харанхы, амияа абангүй хүйтэн байхадань, һөөргөө бухашана.

- Үгы, юу һэрюулээбши, унтаг лэ, гэр соо хүйтэн, гэжэ байгаад Гармын эжы дээрэхэнь бүтэшэхэ болоторнь элдэб хонин дэгэл, дахануудые обоолхо юм.

- Городто орой болотор унтаж хуранхай юм ааб даа. Хэбтэг лэ, - гэжэ Гармын баабайшые баһа Галие үмөөрһэн шэнги байдаг байба.

...Энэ үглөөгүүр Галя баһа гансаараа хэбтэтэрээ һэришэбэ. Хонин хүнжэл халуун, үнэртэй, үһэниинь шэрүүн, бишыхан зүүхэнүүд шэнгээр бэеын хадхажа, арһанһаань заяандаашые гарахагүй үнэр тарижархинхай хэбэртэй. Галя орон дээрээ үни удаан һууба. Гараа үнэрдэнэ, хазайжа хоёр мүлигэр мүрөө үнэрдэнэ. Бэень мүнөө харахадань, урданайхидаал адли саб сагаан бэшэ, ямар нэгэн зунай халуунда батаганаанда эдюулшэхэндэл, боро улаан шэнги байба.

Нюсэгэн хүлөөрөө Галя гэр соогуур үни удаан ябаба, нюураа угааба, тийһэн хойноо хубсалба.

Пешэн үни түлигдэхэн, галын унтаранхай. Тээд шэрэмынь үшөө халуун, дээрэнь юумэн шаршаганана: эдээн бэлдээтэй.

Бэридээ гэжэ үглөөгүүр бүри Гармын эжын хэхэн хониной һайхан хүнэй хүшөөмэг дээгүүрээ гантан, сөөрэмтэн байна. Шанаһан талхан сарсашаагүйнь тула табгаар бүглөөтэй. Хажуудань амаараа бушхан бусалжа байһан гүсэтэй сай. Үшөө саанань хушаатай юуншыеб бии, тээд Галя онгойлгожшые харабагүй.

Пешэнэй амһарта табсан дээрэ таһа угаалгаатай аяга, хутага, халбага, баһа хаанаһаашыеб олдоһон жэбэршэнхэй эдээнэй һэрээ.

Галя хүшөөмэгһөө нэгэ бага эдээд, бэшэ юумэнэй ойроньшые хүрэнгүй газашаа гаража, хониной хашаа тээшэ ошобо.

Хониной хашаагай солоомон хушалтатай дал дээгүүр олон амитанай аминһаа дэгдэхэн уурал тунана.

...Галя түрүүн эндэ баһа хэншые үгы гэжэ ханаад, гарахаяа ябатараа, эгээ захын

тахалга соо Гармын эжын толгойе обёоржорхибо. Дүтэлжэ ерэхэдэнь, сагаан халаадтай, урдуураа хүхэ фартугтай, доктор шэнги, танихаар бэшэ юумэ нэгэ хони унанхай дэлэнгын угааж, татажа байба. Хажуудань элдэбын эм домуд, хүнэгтэй унан, пүнтэгэр ябаган шэлтэй марганцовко байна.

Хонин тархияа үндылгэн, хүхэ эрэнээр хараад, бодохоёо ханана.

- Энэ марганцовкоор баһа угаадаг юм гүт? - гэжэ Галя удаан абяагүй хонирхон хаража байтараа нураба. Тэрэндэ эндэ гурба-дүрбэ хонотороо зоной иигэжэ үдэр хүнигүй хүдэлжэ байхадань, юушые хээгүйгөө, мүнөөшые унтаж, унтаж ерэхэнээ ханахадань, тон эшхэбтэр байба. Тээдшые Гармын эжы мүнөө сухалтай, ерэхыень обёорхон хэбэртэй аад, мэдээшгүй болохон шэнги ханагдаба.

- Үү, энэ ши гэшэ гүш? Ерээбши, - гэжэ Гармын эжы хониноороо носолдожо, түрүүн ойлгоогүй байханаа, гэнтэ уриханаар энэбхилбэ.

- Эжы, би танда туһалалсахам гү? Марганцовко унантай холёо гүт даа? Гэнтэ дэлэнгын дүргэжэ байхагүй юм бээ, - гэбэ Галя.

- Энэшни хонин гүб даа, яаха хэм. Ши тээд, хамһалсаха хаа, ондоо юумэ, минии телогрейкэ үмдөөд, пулаад боогоод ерэхэ байгаа гүбши даа. Эдээлээ гүш даа, юумэ халуун байгаа гү даа?

- Эдээлээ! - гэжэ гэртээ һөөргөө гүйжэ ябахадань Галя хашхараад: «Эдэмни минии өөрөө ойлгохые хүлээгээ гэшэл даа, тиихэдэнь би унтажал хэбтээб. Гармын баабай юун гэжэ ханахань, хэлэхэнь гэшэб!» - гэжэ шэбшэн, түргэдэхэ бүхэндэнь, бодолын бүри урид, хүсэгдэшгүйгөөр толгойдонь гүйжэ байба.

VI

Эсэгэ хүбүүн хоёр энэ үглөөнэй уур хираанаар хойто Хужарта Буланай соорхойһоо хурьганай найхан хяаг үбһэ хоёр морёор асархаяа ошолон аад, ехэтэ оройтобод.

...Галиин зүрхэн түшэгэнэн, ехэтэ ханаагаа зобожо эхилбэ. Газар гараад шагнахадань, тойроод лүн хара хүниһөө бэшэ юуншые үгы. Ойро наашашые шэмээгүй. Нохойшые хусанагүй. Тээд хусаха нохойшые үгы: Барда үбһэшэдөө дахажа ошолдохон байгаа.

Гэшүүр дээрэ үни байнгүй, Галя жэхэгэд гэн гэртээ ороод орхибо. Сонходо ошобо. Үнөөхил харанхы хүни.

Дахин газар гарахадань, урдань гэнтэ һүүлээ шарбагашан Барда нохой ерээд байба. Галя тон дүгынгөө нүхэрые хараһандал баярлаад, гэртээ оруулхаа ханахадань, тэрэнь харанхы уруу ороод, һөөргөө үгы болошобо.

- Галя, муха, эдэнээ хүлээнэ гүш? Юумэ абяагүй гү? Харанаб гэжэ энэ хүниин дунда дэмы даа, газар гараад шагнахал юм, - гэжэ Гармын эжы шүлээ табяад, кирмасаа хэршэжэ байханаа, ехэл ханаа амарханаар хэлэбэ.

- Нохоймнай ерээл.

- Тиигээ хаа, эдэшни дүтэлөө гэшэ.

- Тээд Бардаяа гэртээ оруулха гэхэмни, дахин үгы болошоол.

- Нэгэл юумэн болоол даа, саһан ехэ. Эдэмнай буутай, хүхэтэй ошоо һэн гү?

Гая гэнтэ айшаба. Сонходоо няалдаһандал, холо болохо аргань үгы байба. Хүдэлөөл хаань, хойноһоонь хүни дахаха, хабхалжархиха шэнги. Тэрэнэй урдуур сонхын шэлэй саана элдэб галнууд ялагашалдахадал, юумэн бүтгэгшэлдэхэдэл гэдэг болобо.

Баһа харанхы сооһоо шонын галта нюдэнүүдшье монсолзон илгаруулмаар, үглөөгүүр хонидһоо айһаниинь юоншье бэшэ, мүнөө үнэхөөрөө газань үй түмэн шононууд исалжа байхань харагдахадал, улилдахань дуулдахадал гэбэ.

Гармын эжын газар гарааһадань, гэр соонь гэнтэ баһа харанхы, стол дээрэ носожо байһан дэн унтархаяа, юумэнэй үлээһэндэл галынь иишэ тиишээ хүдэлэн, далдиран байба.

Галида энэ барилсаад байһан сонхынгоо мого табяа хаань, дэншье унтаржа, полшье сүмэршэхөөр һанагдаба. Хүхирхэ гэхэдэнь, уралынь хүдэлһэн шэнги аад, оог гарабагүй. Амилхаяа болибо, амимни дэнгэй гал үлээнэ гэжэ бодобо.

Гармын эжы газарһаа орожо ерээд:

- Эдэмнай ерэбэл даа, - гэбэ.

- Юун гэнэт, нэрээ гү? - Гая өөрынгөө хоолой танибагүй. Ондоо хүн хэлэһэн шэнги байба.

- Гараад шагныш даа, шаргын хахинаха дуулданал даа.

Эдэ үгэнүүд Галие хуушан түхэлдэнь оруулба. Хажуудань эжынь байна, гал дүжэгэнэнэ, горшоог бусална. Дэн носоно.

- Эжы, би гаража шагнахамни, - гэжэ Гая буядаар хэлэбэ. Өөртөнэ энэ хэлээшэнь анха түрүүшынхэ хэлэндэ орожо байһандал, һайхан, хэлэшгүй зохид байба.

- Тиигэ, тиигэ. Пальтогоо хэдэрэ, али минии хүдэһэн дэгэл үмдэхэш гү, дулаан байха.

- Зай, эжы, тиигэһүүб, - гэжэ Гая баһа сэбэр буядаар үг-маг гэнгүйгөөр хэлэбэ. Эдэ тэрэнэй эндэ ерэхээр түрүүшынхэ шахуу буядаар хэлэһэн мэдүүлэлнүүд һэн.

Газар гараад, Галиин шагнахада, хойто ойн харгыгаар дүтэхэнэ нэгэ юумэн утаар шарьяна. Тэрэ мүнөө айнашьегүй. Теэд тэрэ абяаниинь хүрэжэ огто ерэнгүй, нэгэл газартаа хүдэлнэ хэбэртэй. Гая дааршаба.

Гэртээ ороод хэды һөөргөө гарахадань, үнөөхил абяаниинь нэгэл байрадаа байһан шэнги дуулдаха юм.

Тииһээр байтар, Барда дахин гүйжэ ерээд, гэртээ орохом гэбэ. Гэртээ ороод, пешэнэйнгээ баруугаар сахариглан хэбтэшэбэ.

Нохойгоо эрхэлүүлжэ эрхэлүүлжэ, хоншоор амыень таалажа, һүүл, нюрган дээгүүрнэ эльбэжэ, Галиин гарахада, газар одоол хүнүүдэй шанга шангаар дуугаралсаха, үбһэнэй хорёогой үүдэнэй абятайгаар нээгдэхэ, мориной турьяа дуулдажа байба.

Гая тэдээн тээшэ гүйхэ гэхэн аад, гэнтэ Гармынгаа баабайһаа түбэгшөөбэ. Үглөөгүүр бодоһон бодолын дахин ухаандань орожо эхилбэ.

Үнишье болонгүй, гэшхүүр дээрэ хори гушан хүнүүдэй гарахан шэнги нэжэгэнээн, тажаганаан боложо, гутал хубсаһаа арилгаһан Гармын баабай Гарма хоёр гэртэ орожо ерэбэд.

Хоюулаа зүдэршэнхэйнүүд, малгай, дэгэл, хамаг бэень хуу боро үнгэтэй, үбһэн болошонхойнууд. Гармын нюур бүхэли жэл халхинда ябаһандал халсаршанхай, үһэнийнь үбһэн хүлһэн хоёртоо шэрэлдэшэнхэй байба.

- Зай, ман үгыгөөр хэр үнжэбэбта? Гүнжэд, ши хонидоо эдээлүүлээ, хаагаа хүн бээш даа? - гэжэ Гармын баабай хураба.

- Бидэ яшаха хэмбибди даа. Галя хамаг угааха хонидыемнай хуу угаалсаа, хони түрүүлэлсээ, энэ үглөөнһөө хойшо хунаа юм аабза, - гэжэ Гармын эжы Галиие магтажа оробо.

- Тээд аргагүй олон хонидой хүхэ угааха гэжэ ветеринар хэлээ бэшэ һэн гү? Бултыень угаагаабди гэжэ гү?

- Тиигээбди гэжэ шамда хэлэжэл байна ха юмбиб. Энэ Галиимнай бэрхэ, шуумгай гээшэнь аргагүйл.

- Һайн лэ гээшэл даа, молодец, - гэжэ Гармын баабай хэлээд, - Гарма, Галидаа олоһон олзоёо һайрхыш, - гэбэ.

- Гарма үүдэндэ үшөө буутаяа, малгайһаа бэшэ юумээс абажа үрдегүй байһан аад, гэдэргээ эрьелдээд орхиходонь, ара таладань бүһэдэнь саб сагаан ямаршьеб амитан хабшуулаатай байба.

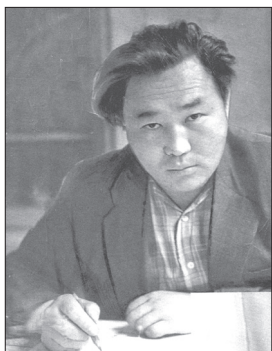
- Энэмнай юун гээшэб?

- Шандаган гээшэ. Би алааб. Үнөөхил минии хөөрэдэг табан мүртэмнай даа, - гэжэ Гарма Галиин яхаяашье ойлгоодүй байтар, гартань шандагаяа барюулжархиба. Дэрбэгэр хоёр шэхэтэй, зулзагы зөөлэн арһатай, багадаа наададаг, досоогоо хюрөөгэй хибэдэһэтэй бүд нааданхайнь бэшэ, харин нээрээ шандаган Галиин урда байба.

- Энэ хойто ойгоор иимэнүүдшни дүүрэн, - гэбэ Гарма. Гэнтэ Галида мүнөө Гарма ямаршье костюм үмдөөд, галстук зүүгээд байхадаа, эгээ иимээр - энэ буутай, энэ бушлаадтай байһанһаа таарадаггүй шэнгээр ханагдаба.

- Гоёл амитан даа шандаган, гансал аймхай, - гэжэ Гармын баабай тээ саана хаража байһанаа хэлээд, ехэ залуугаар энеэбэ. Энэ буурал болоһон хүн үглөөнһөө хойшо нэгэшье эдээлэнгүй хүнийн тэн болотор ябаашье хаа, нэгэшье эсээгүй, үшөө үбһэндэ мүнөө ошоод ерэхээр огсом, урда урданайхиһаа хүхюутэй, сэдхэл дүүрэн байба.

«Кинодошье огто харахагүй юумэнүүдээ эндэ харахам ха даа!» - гэжэ Галя шандаганайнгаа зөөлхэн, үни хүйтэршэһэн бэеые тэбэрин, ханаандаа бодон хууба.

АЛЕКСАНДР ЖАМБАЛДОРЖИЕВ (1935-1990)

Александр Жалсанович Жамбалдоржиев Хэжэнгын аймагай Хэжэнгэ тосхондо түрөө. Хэжэнгын дунда хургуули, Эрхүүгэй хүдөө ажрахын институт дүүргээ. «Молодежь Бурятии» газетын редакторай орлогшоор, «Буряад үнэн» сониндо корреспондентээр, харюусалгата секретаряар, Буряадай номой хэблэлэй редактораар, Ивалгын аймагай «Заря коммунизма» газетын харюусалгата секретаряар ажаллаа. «Ангарын хабар» (1959), «Цехэй одод» (1962), «Гэрэлтэй мүшэн» (1964) гэхэн номуудые хэблүүлээ.

«Сэнхир алас» роман «Байгал» журналда 1966 ондо толилогдохон юм.

НИИДЭЛГЫН УРДА ТЭЭХЭНЭ...

(Рассказ)

Зина улымы дээрээ үндыжэ, пивын нойтон аягануудые угаахан аад, үшөө хатаадүй, сэбэрүүтэн алдахан бишыхан гарнуудаараа харабшалан, самолёдой хүнхинэнэн зүг тээшэ шэртэбэ. Тиихэдээ аягануудаа дутуу ялуу угаагаад, һабхархыень табяад, гүйжэ гараһандаа бээ зэмэлбэ: захын ИЛ юрэл байра дээрээ хүнхинэжэ байба. Баһал техосмотр ха юм даа. Энэ үглөөнһөө хойшо тэрэ захын самолёт Зины хэды дахин мэхэлээ. Ушар юуб гэхэдэ, Зина самолёдуудай хүнхинэн, аалиханаар аад, хонгёо огсомоор газар шэшэрүүлэн байраһаа хүдэлөөд, үндэрые харайхаяа байһан хүнэй зүрхэлжэ ядан байһандал, хэды хэды уухилаад, баруун хойшоо, наранай ородог сэнхир зүг уруу шэглээд, хойноо хуй һалхи татан гүйшэхыень, тиигээд һүүлээрнь энэ дорьбон байгаа түрэл газарһаан гэнтэ, агшан зуура һалан, мүнгэн сагаан бээ наранда омоогоор ялалзуулан дэгдэшэхые хараха юунһээшье ехэ дуратай һэн. Аяар саашаа холо ошожо элээд, үүлэнүүдэй ягаабтар, мориной далан шэнги үнгэтэй хүбөөе дайран һагад һөөргөө бусан, аэропорт дээгүүр гурба дахин эрьежэ, хахасалгын ниидэлгэ хэтэрнь хүдэлэнгүй, нүдэнэйнгөө бүлээн уһаар халитар үүдэнэй мого түшэн зогсодог һэн.

Тиихэдэнь Зинын досоо юундэшьеб уйтаржа, сэдхэлыннь тэрэ холо ошохон самолёдой һулахан абяандал ямаршьеб, өөртэнь хүсэд ойлгогдосогүй хүгжэм аялгын далида эльбүүлэн, һалганан байхадал гэдэг һэн. Тэрэ ниидэн арилһан самолёдууд, өөрымни хүсэлнүүдэй зарим хубие сэнхир мүнгэн далинууд дээрээ тээн абаашана гэжэ Зина заримдаа һанагша һэн. Зүгөөр Зина тэдэ самолёдуудай хаанашье ниидэн ошодогые ёһоор мэдэдэггүй һэн. Танил штурмануудһаа һурахадань:

- Шинии үгы газар уруу, үгышье һаа, сэнхир далайн саагуур, - гэжэ шоглон татажа хэлээд:

- Зиночка, хүйтэн пивэ хоёр аяга, - гэжэ гү даа, али ондоо ямаршьеб, тон хонигүй, Зины шэбшэхэдэ, даншье жэжэ юумэ урдаһаань хэлэдэг бэлэй. Гансал тетя Варя уухилан, амияа абажа:

- Юун ходол хүндэлэндэ хүлөө табигшаби! - гэжэ сухалдаһан, зэмэлһэн хоёрой хоорондуур Зинэдэ хандахадань, тэрэ бага гомдонгёор замхагша хэн. Зина уралаа жэмыгээд, тетя Варя тээшэ хэды дахин хилам гэжэ харахадань, тэрэнь зузаан, ходо задархай ябадаг уралнууддаа доошонь табижа:

- Зина, стаканууддаа угаал даа, ах-ха. Би нэгэ бага хуужа амархам. Яаһан халуун гээшэб, - гэгшэ хэн.

Зина үгэ дуугүйгөөр, пивэһээ хөөһэтэһэн аяганууддаа столнууд дээрһээ суглуулжа, сайр сагаан угаалайнгаа таз уруу зорюута шангаар, алдажархиһан мэтээр хэхэдэнь, аахилан хүлһөө аршан, пивэ уужа хууһан тетя Варя хүлэршэһэн уйтан боро нюдэнүүдтээ энэбхилһэнэй тэмдэг үзүүлэн:

- Зиночка, уралаа жэмылгэхэш хүрэг лэ даа.

Самолёдуудш Эрхүү, Шэтэ, Улаан-Баатар ошоно ха юм... - гэдэг хэн.

Зина тиихэдэнь гансата сухалаа тараажа, аяга табагаа зөөлөөр табидаг, хэрбээ буфет соонь хүнэй олон хаа, пивэ шударгыгаар аягалдаг, улаан архинуудые шадамараар нээжэ эхилдэг хэн. Тээд Зина тетя Варида этигэдэггүй бэлэй: өөрөө ниидэжэ үзөө бэшэ аад, тэрэ хаанаһаа мэдэхэ хэм гэжэ тоолодог хэн. Тетя Вариин пивэ ехээр ууха гээшэнь! Фу, эхэнэр хүн аад, эрэ хүн шэнги гү, али ямар нэгэн үхэрэй уһа ууһандал пивэ уужал уужал хууха. Хүлһээ аршажал аршажал байха. Хашархаяа яанаб. Хэрбээ Зина тэрэнэй туһалагшань бэшэ хаа, хэрбээ тээ мэндэ ерэгшэ трестын дарга эхэнэр хаа, пивэ уухыень гансата хорижорхихо бэлэй. Мүнөө тээд яахаби даа. Туһалагша, буфедые даагшын туһалагша ха юм даа. Тэрэ трестын хаб хара үһэтэй, нариихан ута аад, елэн хара нидхэтэй, сагнайд гэхэн толгойтой, эрид шамбай хүдэлсэтэй эхэнэрэй ерэхэдэ тетя Варя агшан зуура танихаар бэшэ болоо бэлэй. Үнгэрхэдөө уухилхаяа болёод, Зина шэнги шуранаар урда хойнонь оросогоон, ходо можодо үлгөөтэй байдагһаа аржагар шара болотороо батаганаанай бааһанда хушагдаһаан «Гомдол дурадхалай дэбтэрээ» дэлгээн гүйжэ байһыень ханахадаа, Зина сэдхэлээ ханангаар гансаараа мийлээдэг. Тэрээн сооншье магтаалай хоёр бэшэг бии хэн. Уухилха аахилхаяа болишохо юм гэжэ хэн мэдэбэ гээшэб. Һэ! Зина ходол аахилха уухилхадань тэсэдэггүй хэн. Пивэ хорожол хорожол хууг лэ, зүгөөр бү уушилаг... Үбшэн бэшэ ха юм. Тээд үнэн дээрээ тетя Вариһаа халаха болоходоо, Зина баһа уйдашадаг хэн. Хаяхан нэгэ хани басаганиинь городто столовын кухнида хүдэлэе, тэндэ ажал бии гэжэ дурадхадань, тэрэ гол таһа арсаа бэлэй. Энэхэн аэропортын хирэ хирэ шууяатай болоод замхада бишыхан, пластмассова набтархан столнуудтай улаан архи, пивэ худалдадаг буфедынь өөрын түрэл дүтын гэр мэтээр ходол ханагдадаг юм. Үншэн хэнзэ, детдомдо үдэһэндөө юм гү, али тетя Варида, тэрэнэй захиралта, аахилха уухилха абяанда дадаһаһандаа юм гү – зүгөөр Зина эндэһээ халахаяа шийдэдэггүй бэлэй. Али, магад, тэрэ сэнхир хүхэ

зүг уруу, Зинын хэзээшье ошоожо үзөөгүй зүг уруу, сэдхэлдэнь бишыхан шуурга хүдэлгэн, хүсэл ханалайнь ямар нэгэн хубиие сэнхир мүнгэн дали дээрээ тээн абаашадаг тэдэ самолёдуудай эндэхээ үдэр бүри нийдэдэг байһанда аэропортоо ондоо тээ хүдэлхээ арасадагышье байжа болоо. Хэн мэдэхэб. Зинэшье мэдэнэ аал?..

Зина мүнөө гарайнгаа хаташаһые ойлгоходоо, байра дээрээ хүнхинэн байгаа тэрэ захын ИЛ-ые нилээд удаан адаглаба ха юмбиб гэжэ шэбшэбэ. Тээд тэрэнь нэгэ шанга, нэгэ нула болон хүнхинэнэн зандаа. Зинэдэ нэгэ бага уйтай болошобо. Мүнөөдэр аэропорт дээрэхээ нэгэшье самолёт нийдэхэгүйнь... Сэдхэлэйн оёрто хоохон шэнги болобо. Хүниндөө, магад, нийдэжэ болохо, тээд тэрэ үедэ Зина аяар холо, самолёдуудай зоридог зүгһөө тон буруу тээ, булангиртай үргэн мүрэнэй саана манаран байгаа городто, өөрынгөө бишыхан таһалга соо «Консуэлэеэ» уншажа хэбтэхэ. Тиихэ үедэнь орой дээгүүрнь одо мүшэдэй тоохон соо улаан, ногоон, хүхэ гурбан шэнэ мүшэд бэе бээтээ холбоотой шэнгээр харагдан, хүнхинэлдэн, эмнилдэн ябаха. «Консуэлэдэ» хэдыш обтон, бүхы анхаралаа хандуулан уншажа хэбтээш хаа, Зина заагүй бишыхан сонхоороо замбуулин дэлхэйн хүйтэн гүн соохоо тэрэ улаан, ногоон, хүхэ ододые оложо, сэдхэлээ ханан, абяанайнь танил аялгада абтан, өөрөө шэшэрэн, хүсэл бодолнуудайнгаа далида үргэгдэн байха. Доронь ямаршьеб хүхэ, далай мэтэ хоохон, юуншьеб бии боложо долгилоод, Зина айһандаа нүдээ нээжэрхихэ.

Тиимэхээл тэрэ самолётто нуухаяа бэлдэжэ байһан зоной буфет соо орожо ерэхэдэнь, хайрлангяаршье, нийдэхэхээ айхагүй ямар зоригтой гээшэб гэжэ гайхангяаршье гэтэдэг бэлэй. Зүгөөр лётчигуудые болон штурмануудые Зина хайрладагышьегүй, гайхадагышьегүй бэлэй. Тэдэнэр тусгаар зон гэжэ Зина юундэшьеб досоогоо этигэдэг хэн.

- Зиночка, хайшаа үгы болообши?
- Эндэ байнаб, тетя Варя.
- Хаахаар болоолди.
- Тиимэ, тетя Варя.

Мүнөөдэр самолёт нийдэхэгүйнь. Зина, ямар нэгэн адуушанай хүрэгөө эрьен хараһандал, нийдэлгын талмай дээрэ суглараад, үгэ дуугүй зогсоһон ИЛ-нүүдые һүүлшынхией мүнөөдэр гэтэбэ. Наран хүрөөгэй эридэл оройнуудтай баруун хойто хадануудай нэгэнэй эгээл ёдогор эридэнь тудан буухаяа ябана. Элшэнүүдын сайбар самолёдуудай бээдэ нулахан гуулин шара үнгэ түхөөнэ, зүгөөр кабинануудайнь шэлнүүд нүдэ харгаан үшөө хурсаар толорһон зандаа. Хадануудай һүүдэр манаран, үдэсын эрбээхэй шумуулнууд, шааруулнууд мүн лэ нийдэдэг абарга ехэ «шубуудые» тойрожо, гайхаһан мэтэ олоороо тооһорон исална. Зина нюрганайнгаа һэрюу даажа байһанда татагад гэжэ, уни хада хаташаһан гараа сагаан фартугтаа юундэшьеб аршажа, буфет уруугаа гүйн орошобо. Тетя Варя мүнөөдэрэйнгөө мүнгэ уни хада модоһоо гарашаһан зузаан арһан сүүмхэдээ хэнхэй, суургаяа гартаа баринхай ханхинуулжа байба:

- Зай, түргэлэ, хайшаа үгы болошнош! Ах-ха, мүнөөдэр автобусаар городоо орохоннай хаш даа.

- Намда хамаагүй, тетя Варя.

- Үдэр бүри мүнгэ түлэхэдэш хамаагүй бы?

- Тээд дяди Цыбан ерэхэгүй бэшэ аал? Самолёдууд нийдээгүй ха юм.

- Мэдэнэб, - гэжэ тетя Варя тагалба. Зина хүхэ талын уняарай үнгэтэй косынкаа богонихоноор, хүбүүн янзаар хиргуулхан шэрүүн шара үһэн дээрээ нэмэрбэ.

Тэдэнэр удаан автобус хүлэжэ, аэропортын гэшхүүр дээрэ хуубад. Тетя Варя хирэ хирэ Цыбанаа хараана.

- Угайдһаа тэрэ бэлтэгэр хара Доржо ерэхээ янаб...

Зина абяагүй хууба. Тэрээндэ автобусһе, Цыбанһе, Доржоһе булта адли!

Цыбан тетя Вариин нүхэр һэн. Томо, шүрбэһэлиг гарнуудтай, һоёо һахалтай, ходо хитагар гааһа зуугаад, нарай үхибүүнэй хүхэлтэ хүхэхэндэл поршогоносо хорожо ябаха. Тэрэ самолёдуудта бензин зөөдэг машинада хүдэлдэг һэн. Кабина соонь гурбуулаа хуухадаа, тетя Варя Зиные ходол дундаа хуулгаха гэжэ оролдохо. Өөрөө багтадаггүй һэн, тиимэһээ захадань хууха. Зүгөөр Зина дяди Цыбанай гааһанай поршогоносо, гашуун аад, шороб үнэрые тэсэдэггүй, амаяа бүглөөд хуудаг бэлэй. Харин хоёр машинын ябахада, Зина нүгөөдэдэ хуудаг һэн. Жолоошонь ехэнүүд хара нюдэтэй, наранһаа хүрилшэһэн шарайтай, дяди Цыбандал адли, үгэ дуугүй залуу хүбүүн Доржо бэлэй. Зина тэрэнэй болгоомжотойгоор хүдэлэн, машинаа бүмбэлзүүлэн гүйлгэхэдэ дуратай һэн. Хажуу тээһэнь тэрэниие адаглажа эхилхэдэнь, нүгөөдэнь юундэшьеб болгоомжоёо алдажа, машинань годи-бэди гэжэ, ялхида дондоржо эхилдэг һэн. Доржын томонууд хаб хара, нүүрһэн мэтэ нюдэд, юундэшьеб байраяа, аалин даруу яларсаяа алдажа, тэрэ машинадаал адли хүрэжэ, гүйжэ эхилдэг һэн. Тээд Доржо хаа-яа самолёдуудай олоор нийдэхэ үдэрнүүдтэл ерэдэг. Харин гааһаа зуунхай дяди Цыбан нэгэшье самолёдой нийдэхэ үдэр ерээд, баһал пивэ гааһан хоёроо ээлжэлүүлэн хорожо, буфедэй хаагдахые хүлээн хууха. Эх, Доржо ходо ерэдэг байхаяа яагаа! Тээд һүүлэй һүүлдэ Зинэдэ ямар хамааб даа.

Боро хараан аалихан унажа эхилнэ. Нойтон шүүдэрэй үнэр ногооной үнэртэй худхаралдан, хурсаар анхилба. Зина кофтынгоо шагтануудые шагталжа, мүрнүүдээ хабшаадхиба. Хэзээ автобус ерэхэ гээшэб. Дяди Цыбанһе һаа хамаагүй һэн. Зина гааһанайнһе үнэртэ дадаа ха юм. Тетя Варя зунай пальтотой. Тэрээндэ үшөө часһе хуугаа һаань - хамаатай бэшэ... һанаандань Консуэлэ оробо. Ах, Зина ямар зол баяргүй гээшэб. Үдэр бүри олон модоной газарта автобус соо нэшүүлэн ажалдаа ерэхэ, һүүлдэнь ажалһаа бусаха. Али, магад, столоводо орожо хүдэлэлтэй гү? Зина тиигэжэ һанахадаа зэргэлээд, юунһеб тухай бодожо хууһан тетя Вариин зунайнь пальтогой хамсыһаа аалиханаар, шийдэнги бэшээр татаба.

- Юун бэ?

Зина – хүйтэнһөө нэгэ жэхэгэд гээд:

- Үгы даа... юрэ, - гэбэ.

- Даараалтайш? Кино, театр зайжа салингаа дууһанхаар, нэгэ мүртэй зунай пальто абаха хэн бээш...

Аэропортын галнууд үшөө носоогүй. Хүхэ боро хараан соо самолёдууд элээр сайбалзана. Сэнхир, тэдэ самолёдуудай шэглэн дэгдэдэг зүг мүнөө ягаа улаанаар хүбөөтэнэ. Зина пассажирнуудай зал соо дулаасажаяа орохо гэжэ ябатараа:

- Автобус! - гэжэ шангаар, үхибүүн шэнги баясхалантайгаар хашхаржархиба...

Хэдэн хоногто удаа удаагаар бороо адхаржа, тэнгэри нэгэл сайбар боро үнгэтэй болошоод, доошоо ханжан бууһандли ханагдана. Тэрэнэй хайра гамгүйгөөр адхаһан зөөлөн ба булангиртай уһан дэлхэйн бүхы юумэн дээрэ тогтожо, Зинэдэ тэрэ сайр таз соохи пивын аягануудые угаадаг угаадаһантайнь тон адляар үзэгдэнэ. Үнэхөөрөөшье бүхы юумэн угаадаһаар хушаатай шэнги. Сонхоор газашаа хараха гэхэдэнь - мүн лэ булангиртай дуһалнууд сонхын шэлье абьяастайгаар сохижо сагаалхад, тэрэнэй саана байһан юумэн баһал һонёор сагаалхин нэгэ эли, нэгэ бүрүүл болон, арай обёорогдоно. Самолёдуудшье, бороодо сохюулжа зүдэршэһэн борбилоонуудтал, хүдэлэнгүй ханаа зоборитойгоор харагдана. Иимэ сагые лётчигууд Зинын дуулахада «ниидэлгэгүй байгаали» гэжэ хоёр үгөөр тайлбарилалга хэн.

Буфет соонь хэншьегүй. Тетя Варя Зинэдэ бүхы буфедээ даалгаад, мүнгиень нарилжа абаарай, хоёр дахин тоолоорой, бү яараарай гэхэ мэтые олон табан үгөөр заабаришалан захяад, ойрохоно байдаг танил айлайдаа ошоо. Тээд хэншье иимэ сагта орожо ерэхэб даа. Баран лётчигуудшье мүнөө гэртээ, дулаан таһалганууд соогоо энэ бороо, ниидэлгэ тухай, үхибүүд, һамгад тухайгаа яаралгүй хөөрэлдэжэ, сайгаа гү даа, али ондоо юушьеб даа уужал хуугаа ааб даа. Тетя Варишье баһал тиигээ бээ. Гансал Зина хоохон буфедээ хахижа һууна. Ах, яһаншье үнгэрхэгүй, унжагайрһан бороо гээшэб! Тетя Варя бороогой һүүлээр һархяаг түүхэбди гэжэ хэлээ хэн гэжэ ханахадаа Зинын энеэдэһэн хүрэбэ. Энэ бороогой һүүлдэ ямар һархяаг байхаб даа. Хэрбээ Зина борооо болюулжа шадаха наа, ямар омог, дорюун ябаха хэм! Бүхы танил, бэшэшье лётчигуудын, штурмануудын, ялагар арһан аад, элдэб шара, улаан, хүрин үнгэтэ хайрсагуудые баряад ябадаг пассажирнуудшье бултадаа Зинэдэ һайниие хүргэхэ хэн, шляпануудаашье абан, гарын бариха хэн. Тиигэжэ ханахадань, Зинын досоо ямарханшьеб зөөлөн аад, халуун нэгэ юумэн бии болоод, тэрэнэй сэдхэлые дэбтээн, ямаршьеб охи түхөөн байхадал гэнэ. Тэрэ бишыхан, тэбхэрхэн, хоёр тээшээ адли, гэрэлээ урдаа табижа, нариихан уралнуудаа жэмьлгээд хургануудаараа эльбээд үзэбэ. Нидхэнүүдын зурын, намарай шугыдал, шарална. Тэрэл хургануудаа норгон, нидхэнүүдээ шэмхэн баһа эльбэбэ. Һүүлдэнь үндэр сагаан духа дээгүүрнь ханжаһан үһэнүүдээ аалар хубилба. Тэдэнь өөртэнь мүнөө аятай зөөлөөр үзэгдэбэ. Газаа заахашье

намхангүй, нэгэ адляар шааян байгаа бороогой абьян шэхэнэй шиир таһалнагүй. Тиимэһэнь Зина даншье ехээр өөртөө хамааран, энэ шууянай бии үгыешье ойлгоно үгы хэбэртэй: энэ шууяан ходол дэлхэйе эзэлэн дуулдажа байдаг мэтээр тэрэндэ мүнөө һанагдана.

Гэнтэ үүдэниинь түрд гэжэ абятайгаар нээгдээд, нойтон амин агшан зуура таһалга дүүрэн бурьяжа, тугаарай шааяһан абьян улам шангаран, Зинын бишыхан буфет уруу һурангүй ямар нэгэн үерэй уһан шэнгээр шууян орошобо хэбэртэй.

- Эх, шүдхэр абаг, ямар тэнгэри гээшэб, - гэхэн хонгёо абьян энэ шууяан сооһоонь элээр дуулдашаба. Зина агшан зуура гэрэлээ саашань хэжэрхёод, эшэнгээр орожо ерэхэн хүниие шэртэхэдээ, нүдөөрөө энеэбэ. Шал мяхан болотороо бороодо сохюулаһан штурманска курткатай залуу үндэр хүбүүн фуражкаяа абаад, үһыень гүбижэ байба. Тэрэнэй томонууд, ногоон замагай үнгэтэй нүдэд Зина тээшээ хёрхоор гэтээд орхибо. Нойтон уралнууд дээрэнь энеэдэнэй тэмдэг наадажа байхадал гэбэ. Теэд нүдэдын тон сэнгэнгээр шэртэнхэй зандаа. Нойтон хасарһаань аалиханаар дуһаа дуһална.

- Нэгэ мүртэй аэропортгүй ямаршье городхон гээшэб. Шүдхэр абаг. Гостиницын орондо бүтэжэ үхэшэхөөр хамтын байшан - модон гэр, ресторан тухай хэлсээн юун байхаб, - гэжэ тэрэ Зина тээшэ ногоон нүдэдөөрөө хараһан зандаал дуугарна. Зина түрэл городоо зэмэлүүлһэндээ нэгэ бага голхорбо.

- Ресторан городто бии лэ. Та олоогүй хат.

- Шүдхэр абаг, би городой бэшэ, аэропортын ресторан тухай хэлэнэб.

- А...- гэжэ Зина юумэ һаял ойлгоһондли дуугарба. Теэд тэрэ аэропорт дээрэ ресторан байха гэжэ хэзээшье һанадаггүй һэн. Тэрэнэй ухаанда али бүхы самолёдуудай агаарай замууд дээрэ иимэхэн пластмассова набтархан столнуудтай, улаан архи пивэ хоёрые наймаалдаг буфедүүд байдаг шэнгээр бодогдодог бэлэй.

Энэ үедэ танигдаагүй штурман Зинын хажууда ерэнхэй, наймаанайн зүйлнүүдые тэрэл хёрхо харасаараа ажаглажа байба.

- Танда нэгэ бага хатуу зүйл үгы гү?

Зина ойлгобогүй:

- Юун?

- Хара архи, үгышье һаа коньяк үгы гү? Харана гүт, би нойтон тахяадал болоод байнаб! Хүйтэшье абажа магадгүйб, - гээд тэрэ норһонһоо яларан байгаа сэнхир хүхэ куртка уруугаа зааба.

- Үгы.

- М-даа... Үгытэйл зон байнат даа. Яахаби даа, Эрхүү бэшэ ха юм даа. Иимэ бороодо орохоёо мэдээ һаа, ондоо рейсын самолёдоор Братск ябашаха байгаа...

Эдэ городуудайн нэрһээ Зинын толгой бишыха эрьхэдэл гэбэ. Сэлмэг үдэрэй ногоон үер соо халбайн хэбтэһэн шэб шэнэ үндэр гэрнүүдтэй Эрхүү, тайга соогуур шурган гараһан Ангарын асари богоһонууд дээрэ баригдажа байгаа ГЭС-үүдэй город Братск агшам зуура Зинын нүдэндэ гэнтэ бии болоходол гэжэ, холынгоо

галнуудаар, гэрнүүдэйнгээ сонхоор, огсом хүнхинөөгөөр даллан байхынь тэрэ обёорбо, шагнаба хэбэртэй. Тэдэ бүгэдэ самолёдуудай ниидэн ошодог сэнхир хүхэ зүгтэ байдаг ха юм... Зина танигдаагүй энэ залуу хүнэй урдаһаа гайхангяар гэтээд орхибо: үнэхөөрөө тэрэ городуудаар ябаһан хүн гээшэ гү, али худалаар хэлэнэ гү?

- «Гурбан долоо» бии гү?

- Юун гээшэб?

- Шүдхэр абаг. Та буфедые даагша аад, «гурбан долоо» гэжэ портвейн мэдэхгүй хүн гүт.

- Би... би буфедые даагша бэшэлби. Туһалагшаньби.

- А? Тиигээ хаа, ойлгосотой.

Тиигээд хоёр зуун грамм портвейн абажа, ямаршые холисо даруулалтагүйгөөр гудамхижархиба. Ногоон нюдэдөө агшан зуура анижа, уршыба. Амья дарангүй:

- Иигээд ТУ-дэ ороходоо, танай городтол иимэ бишыхан городуудые алагад ниидэдэг болохобди, - гэжэ дуугарба.

Зина бүришые гайхангяар, этигэжэ ядангяар энэ гэнтэ орожо ерэнэн хүнөө шэртэбэ. Тиигээд юундэшыеб:

- Тетя Варя эндэмнайшые ТУ буудаг болохо гээ һэн, - гэжэрхибэ.

- Һэ, тетя Варя...

Тэрэ үшөө дахин хоёр зууе эрибэ. Зина угаа яаран, гэнтэ уухаяа болишуужа гэнэндэл, мүртэй хэмжэншьегүй, тухайлад гээд хэжэ үгэбэ. Үнэхөөрөөшые тетя Варя ходо заабаришалжа, энэ тэрэ гэжэ байха хэн гээшэб?! Һэ, тетя Варя. Тугаарайнь ногоон нюдэд зубхяараа нулаханаар улайжа, нойтоор ялалзабад. Тэрэ хармаанһаа тооһотой пулаад гаргажа, нюураа, нойтон хасараа аршаба. Тиигээд:

- Фу, - гэжэрхибэ.

Үшөө нэгэ зуун грамм портвейн урдаа табяад, тэрэнээ гайхангяар гэтээд хуушаба. Улаабар гэрэлтэй шэнгэн умданиинь аяга соонь аалиханаар сахаригтан мэлмэрнэ. Газаа бороогой шааяан улам шангадана. Зина гэнтэ түлбэри мүнгыень эрээгүй байһанаа ханажархёод, хануулалтай гээшэ гү даа, али яалтайб гэжэ агшан зуура шиидэжэ ядажа хууба.

Тэрэнь хүхэршэнэн бүдүүн худалатай гарнуудайнгаа альган соо аягатай архияа хам барижа, тэрэнээ уухаяа зүрхэсэндли, эрьюулэн харана. Зина ханаата болонгёор гарайнь хүдэлэсэ бүхэниие адаглана.

- Юун гэнэн тэнгэри гээшэб, - тэжэ аягүй номгон байдалые эбдэхэ хүсэлтэйгөөр Зина үлэ мэдэг дуугаржархиба.

- Юун... А... Тэнгэри гү? Тиимэ. Тиимэ.

Тэрэ гэнтэ шиидэнгээр аягатай гараа амандаа абаашаба. Тиижэ ябатараа гэнтэ зүг татуулан байлгаад, Зина тээшэ яаралгүй хазайн хаража:

- Та, намтай, үһөөгэйхиие гэжэ зуун грамм уужархихагүй гүт? Би түлэхэб.

- Би гү? Үгы. Үгы, - гэжэ тархьяа һэжэрбэ. Танигдаагүй хүнэй урал дээрэ тэрэ тугаар ороод байһанайхидань адли, арай ойлгомо энеэдэн баһа наадахадал гэбэ.

Нойтоор ялалзагша нюдэдынь Зинын нюдэд уруу бэшэ, харин тээ доогуурнь, сээжэ багаарнь хонюушаар хараад байба.

Зина гарнуудайнгаа альгаар сээжээ түргэхэн бүглээдхибэ.

- Тиихэдээ та арсана гүт?

Хонгёо шэнгээр ханагдахан хоолойнь мүнөө зөөлөөр, уянаар соностобо.

- Тиинэ.

- Халагламаар байна даа.

- Юу?

- Таниие.

Зина баһа ойлгобогүй. Тэрэ дахин Зина уруу харахаяа болижо, аягатай архияа эрьелдүүлэн наадажа эхилнэ. Тиигээд гэнтэ гудамхижархёод, түргэн бодожо:

- Намһаа хэдые абахабта? - гэбэ.

Тугаар хая Зина ууһан архиинь сэн тархи соогоо тооложо байһан аад, мүнөө иимэ түргэн, гэнтэ бодожо ерэнхэндэнь түдэгсэхэндөө мартажархиба.

- Хэды гэнэт?

- М... м... хоёр түхэриг, дала мүнгэн. Тэрэнь гурбан түхэриг гаргажа урдань табижархёод, юушые дуугарангүй, курткынгаа заха бодхоогоод, шааян байгаа бороото дэлхэйе зурын гаража ябашаба.

Байгыт, бусаалтын абыт гэжэшые үрдингүй хойноһоонь баһал гайхангяар, хажуугаарнь иимэ, тон хүнһээл һаа ондоо, хүнтэй удаан хөөрэлдэхэндөө омогорхоһон мэдэрэлтэйгээр хараад гээгдэшэбэ. Гартаа гурбан солхообын эрьюулжэ, иимэ купюр түрүүшынхэ хаража байһандал удаан шэртэбэ.

Газаа бороо шааяһан зандаал һэн. Бүхы дэлхэй дээрэ иимэ унжагай бороо орожо байһан шэнгээр агшам зуура Зинэдэ ханагдаад, нэгэ бага досоонь уйтаржа эхилбэ. Али, магад, ондоо ушар шалтагаанһаа гү - бү мэдэе. Зүгөөр тэрэндэ нэгэл юумэн дутуу, хүртэхэ аад, үшөө хүртөөгүй шэнгээр ханагдажа, тэрэнээ бүри урда урданайхиһаа хурсаар мэдэрбэ. Юун гээшэб? Консуэлэ, тэрэнэй даншые энэ бороодол унжагай һанал бодолнууд, дан уян сэдхэлэйшые долгинууд мүнөө Зинэдэ хэзээ хэзээнэйхиһээ холоор ханагдаба.

Бороо үшөө адхаржал байгша һай. Тиигээ һаань, тэрэ танигдаагүй, нэрээшые хэлэнгүй ошоошо ногоон урин нюдэтэй хүн Зинын бишыхан буфет соо орожо болохо. Али тэрэ сэнхир хүхэ зүг уруу ниидэшэхэ гү! Иигэжэ бодоходонь, бороо үглөөшые үдэр орожо байгаа һаань, хамаагүй шэнгээр ханагдаба. Эрхүү, Братск, Байгалай номин долгидой толон... Эдэ бүгэдэ хуу хаанашыеб, холо бэшэ. Али, магад, тэдээн тээшэ Зинын сэдхэл эрмэлзэнэ гү? Бү мэдэ!

Зина тэбхэрхэн гэрэлээ гаргаад, дахин урдаа табиба. Энэ үедэ баһа үүдэн түрд гэжэ, тетя Вариин аахилха абьяан дуулдаба. Зина зорюута гэрэлээ хуряабагүй.

- Фу, яһан тэнгэри гээшэб.

Зинын энедэлхэн хүрбэ. Булта тэнгэриие хараана. Юундэ? Юундэ Зина баяртайб...

- Ябая. Автобус ерэхэ болоо...

Зина тон һонин зүүдэ үзэбэ. Үдэр буфет соонь орожо ерэхэн, шал норшоһон үндэр аад, замаг мэтэ ногоон харасатай хүбүүнийн тэдэнэй хажууда бии болоходол гээд, шийдэнгээр хуга дороһоонь абажа, хайшаньшьеб хүтэлбэ.

- Би хархяаг түүхээ ошохогүйб, ошохогүйб, - гэжэ Зинын гэдэргээ буяалдахада, тэрэн бүришье зөөлөөр урдаһаань шэртэжэ:

- Тэнэгхэн басаган, юун хархяагаа хэлэнэш, би тетя Варя бэшэб. Би лётчик гээшэб. Хоюулан ниидэе... - гэнэ хэбэртэй. Тээд Зина хашан мориндол гэдэргээ шархаан:

- Үгы, үгы, - гэжэ, юундэшьеб, уйлаганана.

- Аһаа, тиихэдэ холын ехэнүүд городуудые хараха дурагүй ха юмши даа. Тиигээ һаа, эндээ хэтэдээ үлэ. Хэншье шамайе, хайшашье абаашахагүй, хэншье шамайе харахагүй...

Тиигэжэ хэлээд саашаа ябашахадань, хаанаһаань нариихан үндэр бэетэй ялалзама торгон үһэ мүрэ дээгүүрээ сасан намилзуулһан, гүнзэгы урин хүхэ нюдэтэй саб сагаан торгон платитай басаган бии боложо, тэрэ штурманиие, этигэнгээр, дурлангыар хугадажа, Зина тээшэ нэгэ дахин эрьелдэжэ, үзэн ядангыар хараад, нүгөөдэдөө:

- Ябая, - гэбэ. Тиихэдэнь штурманиинь:

- Ябая, минии Консуэлэ, - гэжэ мүн лэ шүтэнгээр урдаһаань хараад, хоюулаа хүтэрэлдэн ноб ногоон, өөрын нюдэндэл үнгэтэ талаар, мүн Консуэлын платидал сагаан сэсэгүүд соогуур саашаа ябашаба хэбэртэй... Тиихэдэнь Зина хойноһоонь:

- Консуэлэ, ши бэшэш, - гэжэ хашхараад гээгдэшэхэдээ, духаараа ямаршьеб хүйтэн хатуу юумэ мүргэжэ һэришэбэ. Тэрэн оронойн эрмэг байшаба. Таһалга соонь харанхы. Зүгөөр һарын мүнгэлиг сагаан гэрэл ямар нэгэн гэрэлтэ горхон мэтээр сонхоорнь урдан орожол орожол байхадал гэбэ. Тиибэшье харанхы. Тэнгэри сэлмэбэ ха юм гэжэ шэбшэжэ үрдеэд, тэрэ дахин зөөлэн аад, бүхэ зүүдэндээ диилдэн, нэгэ иираглан һанаа алдаад, халуун унтари уруу бухашоо һэн...

Үглөөдэрын үнэхөөрөөшье сэлмэшоод, холын таланууд наранай элшэхээ ууралтан, манаран ногооржо байба. Зина үшөө автобусай сонхоор эдэ бүгэдые адаглажа һууха зуураа зүүдээ дахин дахин һанаад, тэрэһнээ һалажа ядаба. Буфет соогоошье ороод байхадань, нюдэндэнь торгон үһэн, үндэр нариихан сагаан платитай басаганай дүрэ ходо харагдаад лэ һалабагүй...

- Үбшэн бэшэ аабзаш. Яагаа нюдэдшни хонхогор улаанууд бэ, - гэжэ тетя Вариин халдаха хэбэртэй болоходо, Зина:

- Үгы, үгы, - гээд, уруугаа хараад лэ, үгэ дуугүйгөөр хэ гэхэн юумыень түргөөр, шуналтайгаар хээд байба.

- Ах, баһал халуун болохонь даа. Ши юундэ абяа гаранагүйбши, хэлээ таһа хазаа гүш? Харыш, тэдэ самолёдууд ниидэхэнь, гүйжэ гарыш; - гэжэ Зинын сохом

лэ нэгтэйе лаблан ойлгоһон тетя Варя дуугарба. - Мүнөөдэр Цыбан тэрэ бэлтгэгэр Доржо хоёр бензинээ асаржа ерэхэ. Миинтээршые һуужа ошохомнай юутэгүй...

Мүнөөдэр буфет соо урда урданайхиһаа хүлгөөтэй, шуужатай байба. Тамхинай сайбар хүхэ утаан булан ханаар аалихан тунана. Шэл аягануудай ханхинаан, шанга шанга хөөрэлдөөн, стулнуудай гажанги шархираан таһарбагүй. Зүгөөр Зиның хулгайгаар зал соохи́е адуулхада, үсэгэлдэрэйншэ штурман огто харагдабагүй.

«Ябашоо гээшэ гү? Тээд мүнөөдэр самолёдууд ниидээдүй бэшэ аал?» - гэжэ Зина досоогоо таамаглана.

Сайбар мүнгэн далинуудаа наранда ялалзуулан, самолёдууд ниидэлгын талмай дээрэ хүнхинэлдэнэ. Зина гайхахадаа тэдээн тээшэ хаража газар нэгэ хэды зогсобо.

- Хайшаа үгы болообши! Ах-ха, ябыш, хүн зоной олондо талаар гүйхэ, - гэжэ тетя Варя зэмэлээд, тэрэ дарыдаа зөөлөржэ: - Хайшан гэбши, үбдөө гүш? - гэжэ дахин асууба. Тоголиг уралаа хүдэлгэн, уйтан боро нюдөө ехэ болгоод, урдаһаань асуунгяр хараад байба.

Үгы, - гэжэ Зина зэмэлүүлһэндээ багаха голхорон, дурагүйгөөр харюусаба.

- Зай, зай, пивынгээ аягануудыг суглуулаад, угаа. Нэгэшые сэбэр амһарта үгы, - гэжэ тетя Варя дахин гэмэржэ эхилбэ.

Зина пивын шэл аягануудыг суглуулхаяа зал уруу һанаандаа зорюута хашанаар ороходоо, залд гэнһэндээ стулһаа торожо унашан алдаба.

- Зай, буфедыг даагшын туһалагша, ямар ууртай ябанат? Бү уныт, - гэжэ үнөөхил шогтой ногоон нюдэдыншэ урдаһаань энеэбхилэн хаража байба. Зиның хасар, шэхэнииншэ гансата халуун элюурээр хайруулһанда болжо, уралыншэ ангайн шэшэрхэдэл гэжэ, хоолойншэ саглаба. Зина ходо аяга угаажа улайшаһан гарнуудаа айнгяр хирэ болоһон сагаан фартуг доогуураа хэжэрхёод, тэрээн тээшэ ойлгожо ядангяр шэртээд байшаба. Һүүлдэнь һулахаанаар, хүнэй дуулахаар бэшээр:

- Сайн, - гэжэ гүбэрбэ.

- Танай энэ тосхонһоо мордохо сагни болобо, - гэжэ тэрэ Зина тээшэ бэшэ, харин хөөһэтэн байгаа шара улаан үнгэтэй, бочкын жэбхэнгэй үнэртэй пивэ тээшэ энеэбхилэн хараха зуураа, дуугарба.

- Ямар тосхонһоо... - гэжэ Зина түрүүн ойлгобогүй.

- Ямар, ямар? Танай түрэл городтой мүнөө хахасахам. Һаяар ТУ-да штурман болжо ороходоо, энээн уруу мүр улаашыг харуулхагүйб.

ТУ - гэжэ тэрэ Зинэдэ хэлэжэ байһан бэшэ, харин тэрэл аягатай пивэтээ дуугаралсаһанда, хомхойгоор хороод, уралаа аршан дуугарба. Тиыхэдэнь Зина түрүүшынхэ аягүйрхэбэ.

- Һуу, - гэжэ хажуудаа байһан хоһон стул зааба. Зина үгэ дуулангяр һуугаадхиба. Гарнуудаа фартуг дороо барилан зандаа. Тиыхэдэ нүгөөдынгөө нарийхан ута аад, хилэн хара нидхыг агшан зуура хайшаба. Ноб ногоон хурса

харасыень Доржын бэлтгэгэр хара нюдэнэй мойһолиг ялалзаантай жэшээд үзэбэ.

- Зай, ши хэн гэжэ нэрэтэйбиш? Хүлисэ, би үсэгэлдэр хурахаяа мартажархиһан байгаа.

- Зина, - гэбэ.

- Би Петиб. Штурман Петя гэхэдэш, намайеш бүхы Эрхүүгэй аэропорт мэдэхэ. Хэрбээ шишье тэрээ руу хэзээ нэгэтэ ябаа хаа, штурман Петя гээд хурагшалаарай.

- Зай, - гэбэ Зина.

Тэрэнэй нюдэд үсэгэлдэрэйхидээл, Зинын сээжэ руу хараад байба. Уралнуудын харюугаар жэмьлдээдхибэ. Тэрэ юундэшьеб, өөртөө мийэд гэжэ, харасаараа Зинын гарые дахаба. Зина ямар нэгэн довтолгооо бээ аршалха гэхэндэл нударгаяа фартуг дороо өөрөөшье мэдээгүйдөө бажуугаадхиба.

- Гм... үшөөшье нэгэ хоноо хаа, хамаагүй хэн ха даа, - гэжэ тэрэ даруугаар, хайша хэрэгээр дуугараад, дахин пивэээ хорожо эхилбэ.

Зина гайхаһандаа:

- Юу хэлэнэт... үшөө хонохо гэжэ гү? Та манай городоо түргэн лэ ходорхом гэжэ хүсэнэ бэшэ аалта?

- Иэ, тэнэгхэн басаган. Юушье ойлгоногүйш даа, - гээд, кружкатай пивынгээ үлөөдэһые гудамхад, тэрэнэ шангаар стол дээрэ табижархиба. Зина хоохон кружкыень абаадхиба. Штурман Петя бодожо, Зина тээшэ дахин хайша хэрэгээр шэртээд:

- Уулзатараа баяртай, Зиночка. Хожом ТУ-гээр тетя Варитайш абаашахаа ерэхэб, - гэжэ шоглоһон гү, али үнэхөөр хоёрой хоорондуур хонгёо хоолойгоороо дуугараад, һөөргөөшье харангүй гарашаба.

Тэрэ үдэр Зинын досоо ямаршьеб тэнэнги ба орёо мэдэрэлнүүд долгижло, басаганай хүлнүүд газаршье гэшхэнэнэ ойлгоногүй хэбэртэй. Харасань гансал пивын хоохон кружкануудһаа бэшэ юумые обёорногүй. Харин самолёдой нийдэлгын талмай дээрэ хүнхинэхэдэ тэрэ бүхы бэээрээ залд гэжэ, гүйжэ гараха гэхэдээ, юундэшьеб шийдэнэгүй. Тетя Варишье Зинын мүнөөдэр тон жэгтэй зантайе ойлгоод, иигэ тиигэ гэжэ үлүү ехээр зараха зандархаяа номгорбо, үнгэрхэдөө пивынгээ кружкануудые хаа-яа өөрөө суглуулан зайлана.

«Тэнэгхэн басаган... үшөөшье нэгэ хоноо хаа...», - гэхэн үгэнүүдын зүүдэн сооньшье хэлэгдэһэн, үнэхөөрөөшье хэлэгдэһэнийн тодо бэшэ боложо, Зиные таабарита удаараа хайран, шэхэндэнь эдэлжэл байхадал гэнэ... Харин нойтон нюдэдэйн ногоон толон хирэ хирэ пивын хөөһөн соо, сонхын аршагдаагүй шлэнүүд сооһоош бии болон, Зиные наадалан байхадал гэнэ...

Тэрэ сонхын могоо түшөөд, гэрэй хаяада һаяын борооһоо үдхэнөөр, эбтэйгээр нэбшын гараһан ногоон хилэн хягуудые хаража байтараа, тэрэнэй хажууда пүмпэгэр сагаахан хархяагай бултайн гаража байхые обёоржорхибо. Тээд тетя Варидеа баясан дуулгаха гэхэн аад, юундэшьеб дуулгабагүй. Тэрэ хархяаг Зинэдэ ямаршье хабаагүй шэнгээр үзэгдөө. Тээдшье хорото мөөгэ бэээ даа.

Хэншье тоохогүй. Хэндэ хорото мөөгэ хэрэгтэйб даа. Тиигээд сонхын хүшэгын хадааһанда үлгөөтэй байдаг, батаганаанай олоороо хууһанда шарлашан «Гомдол, дурадхалнуудай дэбтэрье» Зина юундэшьеб нээбэ. Тээд гомдолоо энээн дээрэ Зина бэшэхгүй. Тээд гомдолшые гэжэ даа. Гомдол үгы бэшэ аал? Тэрэниие Зина өөрөө ханажа бии болгоо бэшэ гү? Бү мэдэе.

Тээ мэндэ трестын түлөөлэгшэ, хаб хара үһэтэй, эрид шамбай хүдэлсэтэй тэрэ эхэнэртэ тетя Вариин харуулхан магтаал нэгэдэхи хуудандань томонууд үзэгүүдээр аржыса бэшээтэй байба. Доронь «шофер Доржо Найданов» гэжэ барламар үзэгүүдээр гар табяатай байба. Бэлтгэр Доржын хайниие хүргэһэн энэ бэшэг зохёожо, тээ тэрэ булангай столой саана, урдаа хоёр кружка пивэ табяад, бүхэли оролго соо хууһые ханахадань, досоонь нэгэ бага хүнгэн болобо. Энээхэ дураниинь хүрбэ. Мүнөөдэр тэрэ ерэхэ... Зина хажуудань хуугаад, тэрэниие адаглажа эхилхэ. Машинань бүмбэлзэн ябаһан аад, гансата годи-бэди гэжэ, ялхида хүржэ эхилхэ. Эдэ бүгэдэ Зинэдэ үнинэй танил, дүтэ шэнгээр ханагдаадхиба...

Ниидэлгын талмай дээрэһээ бүришые шанга хүнхинөөн хүндөөр эдэлнэ, сонхын шэлнүүд дорьбон, шэнхинэжэ эхилбэ. Зина бээе барижа шадангүй, газаашаал гүйшэбэ. Тетя Варя хойноһоонь:

- Энэ Зина мүнөөдэр яажашье байна гээшэбши. Үбдөөл хаш даа, - гээд гээгдэбэ.

Ногоон талмай дээгүүр хэтэ гараһан, асфальтаар хушаатай, зурагар боро харгыгаар хойноо хуй халхи татан, газар шэшэрүүлэн, мүнгэн сагаан далияа ялалзуулан нэгэ ИЛ бүмбэгэнэжэ, наранай ородог сэнхир зүг уруу гүйжэ ябаба. Тээд, юундэшьеб, Зинын сэдхэл урданайхидаал адляар доһолон, ниидэһэн самолёдой холын хүгжэм аялгада абтан байбагүй хэбэртэй. Тиихэдэньшые Зина гайхабагүй. Зүгөөр досоогоо тэрэл самолёдоор Петя-штурман ресторантай, ТУ-нуудай хүлгэжэ байдаг Эрхүүгэйнгээ аэропорт ниидэн, хэтэдээ бусахагүйгөөр ошобо гэжэ соохор мэдээндээ шэбшэжэ байхадал гээ һэн.

Үдэшэниинь тэрэ Доржотой дулаахан, бензинэй хангалаар дүүрэн кабинань соонь хуугаад ябахадаа, энэ үдэрөө дахин ханаандаа оруулба. Тиихэдээ, юундэшьеб, эшэдэһэниинь хүрбэ: яагаа гээшэбши, Зина, Зинка! Ямар хэбшээн шамайе мүнөөдэр дайраад, хүнгэн далинуудаараа сэдхэлэйш оёорые хүлгүүлэн үнгэрбэб? Али, магад, шинии хүлээдэг, шамда хүртэхэ ямаршыеб ехэ мэдэрэлэй эхин энэ гү?

Дяди Цыбан тетя Варя хоёр бидэнэй урда бэшэ, харин хойномнай дахан, машинаар гүйлгэжэ ябана гэжэ ханахадань, Зинын досоо омогорхолоор дүүрэнэ. Тамхинай шороб үнэр, тетя Вариин уухилха аахилхань ханаандань орожо, тэрэ сэдхэлээ ханангыар өөртөө мийэрээд, Доржые адаглажа эхилбэ. Тэрэнэй нүүрһэн хара моро монсогор нюдэд тэбдэнгээр Зина тээшэ эрьсэлдэбэ. Зөөлэхэнөөр бүмбэлзэн ябаһан машинань гэнтэ угзага-тагзага гэжэ, дондоржо эхилнэ.

- Доржо, а, Доржо...

- Яагааб?

- Ши дяди Цыбандал хара ямаан хахал табихагүй гүш?

- Үгы...

Зинэдэ бүри энеэдэтэй болошобо. Досоонь гансата гайхалтай хүнгэн, ямаршьеб зөөлэн дулаан үни бутаржа, бүмбэлзэн ябаа энэ машинын кабина соо бэшэ, харин ёхотой ТУ соо нуугаад, нийдэжэ ябана бэшэ гүб гэжэ агшан зуура шэбшэбэ. Нийдэлгын үедэ хүнэй досоо бии болодог мэдэрэлнүүд тэрээндэ энэ агшан зуура хуу ойлгосотой дүтэ шэнгээр ханагдажа, Зина юундэшьеб шэшэрэн, урдань самолёдой нийдэхын урда үзэдэг бүхы долгинуудтаа үргэгдэн нууба. Тиэхэдэнь тэрэ холо уруу нийдэн арилхан ногоон харасатай Петя-штурманшье, орёо мэдэрэлтэй, жэгтэй бэлигтэй холын Консуэлэшье, үнгэрхэдөө энэ хажуудань нуугаа эдирхэн Доржошье тэрээнһээ гээгдэн, хаанашьеб олон хоногой бороогой һүүлээр ногоорһон газар дээрэ хойноһоонь харан үлэшэнэ хэбэртэй.

ЦЫДЕН-ЖАП ЖИМБИЕВ (1928-2006)

Цыден-Жап Арсаланович Жимбиев Хёлгын аймагай Бада нютагта түрөө. 1948-1950 онуудта Москва хотын М. Горькин нэрэмжэтэ литературна институтта хураа. 1951 ондо СССР-эй Уран зохёолишодой холбооной гэшүүн болоһон юм. Тэрэнэй томонууд найруулганууд гэбэл: «Баян-Нуга» гэхэн шүлэгүүдэй согсолбори, «Москва-Прага-Гавана» гэжэ публицистическэ дэбтэр, «Талын харгыннууд», «Гал могой жэл», «Урасхал» гэхэн романууд болоно. Зарим номуудын ород, тува, хальмаг, молдаван хэлэнүүд дээрэ хэблэгдэхэнээ гадна, ГДР-тэ, Польшодо, Монголодо толилогдонхой. 40 гаран номууд хэблэгдээ. ВЛКСМ-эй ЦК-гай эмхидхэнэн, Н. Островскиин дурасхаалта литературна конкурсын дипломант, Буряадай Гүрэнэй шангай лауреат, Буряадай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ.

ГАЛ МОГОЙ ЖЭЛ (Романһаа хэхэгүүд)

Үдэртөө...

- Дайн!..
- Дайн эхилээ!..
- Дайн болоо гэлсэнэл!..

Дайнай эхилһэн тухай хажар шэрүүн үгэнүүд, муу юумэ модон хүлтэй гэхэндэл, сахилгаан түргөөр нийдэн ерэжэ, Байгал шадархи нютагуудта хүрэбэ. Гангата голой зон ехэ муухай юумэн болоо гэлсэн, нюур шарайгаа барайлгаба. Манай гэр бүлэ соо эгээл үндэр наһатай хүгшэн эжымнай гэрэйнгээ урдахи гэшхүүр дээрэ хара эрхиеэ мухарюулан хуутараа, мухар сагаан тархи дээрээ тойробшо малгайгаа табижа, хүрин тэрлигэйнгээ хормой набтагашуулан үндыжэ, хараал шэрээл табиба:

- Яяр янданууд даһаа!.. Һайн юумэ зүгнөөгүйт гэгшэл һэнби... Наадан зугаа барагдаа гэхэндэл, яһан муухай аашатай болоһон зон гээшэб?!.. Үдэр хүнигүй буу шуу табижа ябаад лэ гүйлдэхэ... Тиигээд лэ энэ дайн дажар боложо халаба!..

Би тэрэ дайн тухай дуулгаад байһан хүн иимэ хараалда хүртэхэдөө, яхашье мүрөө оложо ядан байтараа, бэээ үмөөрөөд үзэхэ гэжэ бодобоб:

- Тээд бидэнһээ боложо, дайн эхилээгүй ха юм...

- Абяагүй бай! Үтэр наашаа яба!.. Тэрэ тараажа хаяһан шабаһыетнай шамаар суглуулүүлжа халахаб!

Үхэрэй далай зүүн тээ обоо хүбөө аргал байдаг һэн, харин бидэнэр һая дай хэжэ наадахадаа, тэдэниие үй бута шэдэжэ орхёо бэлэйбди. Тиигээд лэ хорёо хотон

соогуур ябахын аргагүй, шабааһа аргал гаража тархиржа хэбтэнэд. Мүнөө тэдэниие һөөргөнъ обоолхо хэрэг гарабал даа. Теэд яахабши, би хүл доогуураа хэбтэһэн бутархай аргал бургааһан оёорсог соо түүнэм. Юрэдөө, түүхэдэ хашартай гэшэнь, хорожойше үгэхэ юм бэшэ.

Хүгшэн эжымни яагаашье энеэдэтэй гэшэб даа, намайе ёро муутай юумэ зүгнэжэ наадаа гэнэ. Теэд хүзэгтэй зомнай иимэл ха юм. Хүгшөөдэймнай үндэр ута наһан соогоо юу хээ үзөө юм бээ. Тэрэнэй абань дэлхэйн түрүүшын дайнай үедэ сэрэгэй арын хүдэлмэридэ ошоод, тахал үбшэндэ дайрагдажа, хахад хүн болошоод, нютагаа бусажа, наһа бараһан гэдэг. Үбгыень, манай үбгэн абые, эндэ колхоз - хамтын ажал тогтохо жэлдэ кулаагууд хороожорхихон юм. Ори ганса хүбүүень, манай түрэнэ эсэгые, гушан долоодохи ондо «арадай дайсан» гээд, абаад ябашоо ха юм. Энэ эхилһэн дайн баһал үри бээнэрэймни ами наһанда хүрэхэнь гэжэ айһан байгаа бээ. Мүнөө шабганса тархи соогоо муул бодолнуудые мухарюулжа ябаа ёһотой. Хүгшөөдэй тархи сайшанхай, минии мэдэхын дун сагаан, юрэдөө, урдань хара үһэтэй ябаһан юм гү, али үгы гү гэжэ ханахаар. Тэрэ бүхэтэр дээрээ бүри бүгтышэнхэй юумэ хормой соогоо аргал түүжэ ябаха зуураа гэмэр гутар гэнэ:

- Мүнөө гал могой жэл. Энэ могой жэлдэ, минии мэдэхээр нэгэл муу юумэ болодог. Урдань ган гасуур гү, тахал үбшэн гү, али нэгэ хёмороон тохёолдодог байгаа. Энэ мүнөө дайн байлдаан...

Үдэшын галай ойгуур һууһан эжынэрэй шэг шарай уйдхарта дарагданхай, Сэрэн-Дулма хээтэй жаахан хүбүүгээ үбэр дээрэнээ буулганагүй, тэрэ гансал нүхэр тухайгаа ханаа үнөөн болоно хаш. Залуу эжы амһартаяа наярзулан угаана, тэрэнэй нюурын барагар, манайнгаа эсэгэ тухай ханаанда абтаһан байха. Хүгшэн эжы галайнгаа хойто талада сомсойнхой, хара яһан эрхией мухарюулан, маанияа аалиханаар уншан һуухадаа, энэ дайн дажарые болуулха тухай мүргэл хэнэ ёһотой даа.

- Батажаб! - гэхэн нэгэ таниһан хоолойн ооглохо соностообо.

«Энэ нэгэ нүхэрни намда ерэбэ алтай, баһа буу шуу табижа наадахатнай гүүлэжэ, хараалда хүртэгшэ аа гүбди» гэжэ сэдхэн, тэрэ оогые дуулаашагүй болоод һуунам.

- Батажаб, наашаа ерэ даа!..

- Шамайе хүн дуудана бэшэ гү? - гээд, Сэрэн-Дулма хээтэй нам тээшэ эрьбэбэ.

Дурата дурагүй бодожо, хорёогой хажууда ошоходомни, тэндэ түргэн гүйжэ ерэн хэбэртэй, уухилан аахилан зогсожо байба минии нүхэр Мүнхэ.

- Ши... Ши... ши...

«Ши» гэжэ шииганан байхадаа, үгэ холбожо хэлэжэ ядана, тэрэ яараха тэбдэхэдээ ээрүү болошодог зантай юм.

- Юу хэлэхээ ханаабши?

- Ши... д-д-дайн тухай дуулаа гүш?

- Дуулаа... Тигээд мүнөө гэртээ дайлуулжа байнаб. Хүгшэн эжымни бүхы буунуудыемни галдуулаа... – гэнэб.

- Хүгшэн эжышни тиимэл хэмнэй даа. Т-т-т-тэрэш-ни дайн тухай юу мэдэбэ гээшэб. Ма-ма-манайхин бүхы дайсадые дараһандал адляар тэдэ фашистнуудые б-бу-бута сохихобди! - гэжэ хэнэйшьеб хэлэһэн үгэнүүдые дабтаһандал адляар дэдэгэнэнэ Мүнхөөдии.

- Нээрээ... - гэжэ би зүбшөөнэб.

Нүхэрни үбэрһөө нэгэ саарһа гаргаад һарбайба.

- Батажаб, бари энэ бэшэг! Энээнине шамда Эрдэни ахай үгөө... Тэ-тэ-тэрэшни өөрөө аймагай түб ошобо...

- Юундэ?

- Мэдэнэгүйб... Би яаралтай ябанаб. Алагша үнөөгээ ха-ха-харюулхамни... - гээд, нүхэрни далда оробо.

Би тэрэ бэшэгээ задалбаб. Тэрэнь яаралтайгаар та-талуулжархинхай. Тэндэ иигэжэ бэшээтэй байба:

«Нүхэр Батажаб! Ши намтай колхозой моридые хэдэн удаа маналсаһан хүн гээшэш. Харин мүнөө хүни гансааран моришон болоод үзэл даа. Ядахын сагта нэгэшье хүни хаань. Моридоо дан орой болгонгүй гаргажа үзөөрэй. Энээн тухай бригадир болон бусад хүнүүдтэ дуулгажа болохогүй. Би үглөө ерэжэ, контородо ажалаа тушаахаб. Би мүнөө сельпогой машинаар аймаг ошобоб. Хайн дураараа фронт ошохоёо военкоматта гуйлга хэхэмни. Ерээдүйн ахалагша лейтенант Эрдэни Гармаев».

«Эрдэни Гармаев, манай нютагай Гарма дарханай хүбүүн, манай колхозой хүнийн моришон хайн дуратан боложо, дайнда ошохонь гээшэ гү? Эрдэни моришон баһал зүрхэтэй байна даа» гэжэ досоогоо атаарханам. Тэрэнэй бүхы моридоо намда найдаһандань ехэ баярлабаб. Теэд гансааран моридые манажа шадаха гээшэ гүб, али үгы гү гэжэ марганам. Гэбэшье моришон болохо гээшэ хэды хайхан бэ! Юрэдөө, туршаад үзэхэдэ яаха юм!» гэжэ шиидэбэб. Тугаарай болоһон хэнээлтын һүүлээр гэртээ байхашье дурагүй хэм, мүнөө хүниие үнгэргэхэ газар олдобо ха юм. «Мүнөө хүни адуушан боложо гарахам» гэхэдэмни, гэртэхимни «гарашье», «болишь» гэбэгүй, - тэдэ энээнһээ урда минии манаанда гаралсаһые мэдэнэ ха юм, мүнөө баһал тиигэхэнь гэжэ ханаа бэшэ гү даа, одоо гансааран хүнийн моришон боложо гараба гэжэ тухайлаа хаа, зүбшөөхэшбегүйдөө болохо хэн. Би амбаарһаа хазаар, тохом, эмээлээ гаргабаб. Энэ эмээлтэй минии эгээл хайхан дурасхаалнууд холбоотой. Түрэнэн эсэгэмни энэ эмээлээ мориндоо тохоод, «ши эмээлэй дүрөөдэ хүрөөш, эрэ хүн болоош» гээд, намайгаа, гурба наһатай хүбүүгээ, мордохуулһыень мартагшагүйб. Нэгэ үедэ хургуулидаа морин унаагаар ябадаг байхадаа, энэ эмээлээ тохогош хэмби. Мүнөө хүнийн моришон боложо гарахадаа, энээнээ тохонгүй яаха хүнбиб. Энэ эмээл манай гэр бүлын ханаха байха зөөри юм, элинсэг хулинсэг эсэгэ абанараймнай омогорхол, эрэ хүнэй эмээл хааб даа. Урданай уран хайханай хэнэн сайр мүнгэн табнуудтай, хуһа модон бүүргэнүүдтэй, ногоон сэмбэ маюузатай, хара булгайр дүрөөбшэтэй хэн. Тэрэнэй мүнгэн гоёолто, хара дүрөөбшыень үшөө

гоё найхан болгохо гэхэндэл аршанам. Гүрэмэл хилгаахан уламуудыень, гуулин горьёнуудыень, нур ганзагануудыень шалганаб. Ямар нэгэ холын замда ябахаяа байхандал түхээрнэм. Нээрээшье, ажал хүдэлмэрийн харгы замда гарахамни гээшэ бээ даа.

Дүүнэдни намайгаа тойробо.

- Ахай, ши, нээрээ, хүнийн моришон болохошни гү?

- Би таанадта хэзээ худалаар хэлээ хүнбиб. Мүнөө шогложо наадажа байха саг бэшэ. Дайн эхилээ бшуу, - гээд, томоотойгоор саашаа алхалбаб.

Бүгдөө...

Зай, би иигээд лэ ёхотой моришон болобо гээшэб. Юундэ «ёхотой» гэжэ хэлэнэбиб гэхэдэ, мүнөө ори гансаараа манаанда гарахамни ха юм. Юрэдөө, нэгэшье хүни моришон боложо гарахамнай юутэгүйл. Би моримни болохо дуратайб, одоо дуратай мориёо унаад ябахаш, гэбэшье энэ колхозой таби нэгэн морид сооһоо гансал Хүрин хээрые шэлэжэ унабаб. Энэ хүгшэрэн алдажа ябаһан морин намда юунһээшье найханаар, түрэл садан шэнгээр ханагдана. Адууһа малые түрэл гэжэ хэлэжэ болохо аал гээд, гайхана ёхотойт, ушарынь ойлгуулжа үгэхүү. Эсэгэмни эдир залуу комсомол ябахадаа, энэ мори унадаг байгаа, тиигээд лэ тэрэнэй хурдан түргэндэ найдажа, ангиин дайсадай һомондо дайрагдангүй гарасалдаа юм. Тиимэл хадань тэрэниие манай эжы унаха дуратай юм. Бишье тэрээгээр нёдондо зун бухал шэрээ һэм. Хүрин хээрынгээ хүзүүн дээгүүр ута жолоогоо хаяжа бариһан бэээрээ тархидань хазаараа углаха гэхэдэмни, тэрэмни хоншоороо өөдэнь үргөөд, амалуулжа үгэнэгүй. Энэ моримни иимэ зантай юм, намайе набтар гэжэ наадалагша гү, али яагшаб, хэды тиигээшье хаань, би үльмы дээрээ үндыжэ байгаад лэ, хазаарлаа болобоб. Удаань эмээлээ тохоод, дүрөөгэйн ута байхадань богони болгон тааруулжа, мордобоб.

Моридоо хорёо сооһоо гаргажа, хойшонь туубаб. Колхозой морид туранхай, эдэнэр хабарай тарилгын үедэ хүл алдатараяа хүдэлһэн юумэд һаял мүнөө тамир тэнхээ орожо ябанад. Энэ хүрэгыемни толгойлһон Тахим таһархай боотолхонхо зүүнхэй юумэ наярғана. Тэрэ юундэ Тахим таһархай гэжэ нэрэтэй болоо юм бэ гэхэдэ, урдань гуриныха шонодо хүлөө зуулгаһан аад лэ, хурдан гүйгөөшэ байхандаа амиды мэндэ гарасалдаһан юм. Шаргалдай, дуутай суутай морин, манай нютагай гүйгөөшэнүүдэй уг залган ябадаг, тэрэ хэдэн найрта түрүүлэн ерэжэ, оло дахин солоёо дуудуулаа, жэлэй дүрбэн сагта заһуулжа, үһэ дэлһээ хамнуулжа байдаг юм. Тэрэнэй ойгуур Табгай сагаан гэжэ ноёд найдай унадаг морин баһал «биб» гэхэн янзатай юумэ табарна. Хажуугаарнь Үндэр боро гэжэ нэрэтэй, хүн бүхэндэ баригдаад орхидоггүй, дошхон зантай морин хатарна. Наанань Бүхэтэр боро гэжэ амгайгшаар унахаар номгон, ажалша хүдэлмэришэ агта ябана. Манай эндэхи морид тэдэниие хургаһан эзэдэйнгээ нэрые абадаг юм, тиимэ алдар нэрэтэй морид олон, жэшээлхэдэ, Сэрэн-Доржын хээр, Гунгаа сабидар, Сандаг хула, Сэбээн боро,

Олёшхын зээрдэ гэхэ мэтын морид бии. Харин эндэхи моришон хэнһээшье олон эмнигүүдые хургаа юм, тиигээд лэ хүрэг соомнай хоёр Эрдэнинүүд: Эрдэнин хаарал, Эрдэнин хула ябадаг. Цыган соохор гэжэ элдэб муу эрдэмтэй: хазадаг, үдхэлдэг, тангардадаг морин бии. Эндэ Төөнтэй хара ябууд дундаа унтаж ябаһан юумэдэл, нозог аалин, шоодборишог амитан байха. Тээ һүүл багаар Халтагша гүүн жороолно, энэ түл хайтай амитан, тэрэ мүнөөшье магнайдаа төөнтэй солбон хурдан унагые дахууланхай. Тэрэ унаганайнь Хөөрхэн гэшэнь аргагүй, юрэдөөл, унагандал адли хайхан амитан үгы хаш даа, яаһан гоёор бүмбэрнэ гэшэб?!. Заримандаа эхээ тойрон, тангаржа ябаад гүйнэ, хүхэ ногоон дээгүүр хульбэрөөдшые абана, хүл дороһоонь ямаршыб шубуухайн гэнтэ нийдэн дэгдэхэдэ үргөөд, саашаа гүйшэнэ. Би энэ унаганай дааган болоходонь дэллэлсэхэб, үрээ болоходонь барихаб, тиигээд морин болгожо хургахаб. Юрэдөө, эмниг мори эмээллээгүй эрэ хүн байдаггүй ха юм!..

Эдэ моридой боотолой ханхинаха, турьян нарьян ябаха, заримандаа хии табин хатарханышье ямар нэгэ хайхан хүгжэм шэнгээр дуулдана. Баһа минии зүрхэн сооһоо ирагуу гоё аялга дуун түрэжэ тарана. Би ехэл баяртай ябанам. Түрэн эсэгмни намайгаа хараа хаа, яатаргаа хүхихэ байгааб ёһотой эрэ хүн болоош гэхэл һэн, теэд яахабши. Одоо хүнийн моришон болоод ябахадамни, ондоошье хүн хараһан гэхэдэ - үгыл.

Ороһон наранай улаан шара голой һула боло болоһоор, уула хадануудай оройнуудые мүнгэлэн унтарба. Тэрэ голондонь уулануудай орой дээрэхи ой модоной үзүүрнүүд эли тодоор ирайлданад. Үндэр уулануудай дунда Гурбан Байтаһад илгаран харагдана. Тэдэниие юундэ тиигэжэ нэрлэдэг юм бэ гэбэл, ушарынь иимэ: урдань эндэ гурбан байтаһан гүүдээр тайлга тайһан гэлсэдэг, тиигээд лэ Гурбан Байтаһад гэжэ алдаршаа ёһотой. Бабжа-Барас баатар Буряад орон нютагта халдан ороһон харатан дайсанай урдаһаа тэмсэн бодоходоо, эндэһээ мордоһон гэдэг. Далан үдэрэй дайн байлдаан соо дайсанаа даража, даагаяа һүүлдэжэ, түрэн нютагаа бусаһан юм. Харин мүнөө тэрэнэй аша гушань гэжэ баатар хүн ябахаяа яагааб?!. Тэрэ баруун хилые дабаһан балмад дайсадтай тэмсэхээ зорихо һэн. Али тиимэ баатар хүн манай дунда түрэхөө байгаа юм гү? Айл соо баатарай мүнделөө хаа, адуун соонь хүлэг түрэдэг гэлсэдэг ха юм.

Энэ үльгэр домогто уулануудай хормойдо түрүүшынгээ маналгы хэхэ гэжэ бодобоб. Тиигээд адуун хүрэгөө энэ багтаа ээрэбэб. Моридни бэлшэн тарахадаа, өөр өөрынгөө абари зангые алданагүй, зариманиинь ябуултан зайхаяа һанана, нүгөөдүүлэнь хара амиа хараад лэ гансаарханаа эдээлнэ, саадахидуулынь үдэртөө тэргэ, косилка, жаадхада зэргэшэн ябаһан байгаа хаа, энэ мүнөөшье бээ бэһэнэ халангүй бэлшэнэд. Харин Эрдэни моришоной хургаһан хаарал хула хоёрой ходоодоо хамта ябан эдээлхыень харахадаа гайхахаар.

Зунай хүни түргэн ерэдэг. Гэб гэнтэ огторгойн орьёлоор үй түмэн мүшэд адуун хүрэг шэнгээр бэлшээридээ гарабад. Одоо яаһан олон одод гэшэб,

нээрээшье, тэнгэрийн мүшэд олон аад, тэмдэгтэй мүшэнийн нэгэн-хоёр, тэдэнэй нэрнүүдыньше гоё хайхан. Шанха хойто зүгтэ Алтан гадахан яларна, Долоон үбгэд тодо элеэр толорно. Гурбан ногоон хадын оройгоор харайнхай. Дохиур мүшэд, Шонын нюдэд болон бусад туд тудтаа гоё хайхан домогтой. Суг мүшэд орой дээрэхэмни шагаана, тэдэнэй баруун тээ ошонон хойно үүр сайха ёхотой, мүнөө тэрээгээр бодоходо, үдэр болохо үды хаш. «Һэ, хая эндэ ерэхэн аад лэ, үдэр болохо тухай бодобо гээшэ гүб» - гэжэ ханахадаа энээдэхэмни хүрэхэдэл гэнэ.

Эндэхи байгаали үдэртөө ехэ юумэ хэжэ эсэхэндли унтаха тээшээ түхээрнэ хэбэртэй. Оршон тойрон хон-жэн, номгон дүльээн байдал тогтоно. Гансал боргооһонууд уншарагтайгаар нииналдана. Баханууд бар-бар абяа гаранад. Шара шубуун хаанашьеб һүүхирхэдэл гэнэ. Бэшэ шубуу шонхорой жэргэхэ барихань дуулданагүй. Мүнөө хүхын дуунай һүни гэлсээ һэн бшуу. Бүхэли хүниндөө хүхы шубуун донгодожо хонохо ёхотой байгаа. Тээд хүхыдэшые адли юумэ дуугарнагүйл.

Хүнэй нюдэн харанхыда бэлээр дададаггүй, бишые баһа энэ хүнийн хабхар соо юушые обёорногүйб, хаанаһаамнишые хамаагүй түглэгэр хара юумэ орёожо орхинхой хэбэртэй. Эндэ тэндэхэмни барбагар хара һүүдэрнүүд булталзахадал гэнэ, тэдээн тээшэ зүрхэлэн ошоходом, тэндэ моридой байхадань ханаамни амарна. Юрэдөө, мүнөө хоёр нюдээ аняад ябаа һаа дээрэ хаш даа гэжэ ханахаар, юундэб гэхэдэ, нюдэ руумни ямар бэ даа нэгэ жэжэхэн шумуулнууд орошохоёо ханана. Ямар бэ даа сохо шэлэ хүзүүн дээгүүрни аһасалдана. Гэнтэ нюурыемни нэгэ зөөлэн юумэн альгадажархиһан мэтээр дайраба. Энэ үрмэшэ шубуун далаяараа шэрбээд ябашаба гү? Али унажа ябаһан моримни һүүлээрээ шарбажа орхёо юм гү? Юун гээшэб... Юрэдөө.

Минии айдаһамни хүрэхэбэ. Яаһан айран хүн гээшэбиб. Туулай жэлдэ түрэхэмни энэ ха юм даа. Элдэб эсын юумэнүүд ханаандамни орожо захална. Эдэ моридыемни хулгайшад туугаад арилна аа гү гэжэ шэбшэнэм, үгы даа, морид үгы болоо гэжэ хая наашашье дуулдаагүй. Али гуринха шононууд моридто добтологшо аа гү? Тээд ута һүүлгэ арьяатан тухай һураг үгы һэмнэй. Шүдхэр, шолмос, ороолонууд моридые төөрюлдэг, хоёр хүлыень тушадаг, тамалдаг юм гэлсэгшэ. Зарим үбгэд хүгшэд үхэдэл шүдхэрнүүдые эндэ тэндэ хараабди гэжэ хэлсэдэг. Нёдондо Дундай үбгэжөөл Ямаатын эзэниие хараа юм гэлсэгшэ. Тэрэ Ямаата гээшэ эндэхээ холо бэшэ юм, тэндэхээ ямаанай маарахань дуулдажа магадгүй. Энэ зүүн хойно үхэхэд бии, тэндэ шүдхэрнүүд обооржо хонодог байгаа ёхотой гэжэ ханахадаа, ара нюргаарни хүйтэ даахадал гэнэ. Тэрэ үхэхэд гээшэ моридни тэгүүлхээ ханана, тэдэниие ходоодо тогтоожо байха хэрэгтэй, шангаар хуугайлжа ябаад, тэдэнээ захадаа болоноб.

Юрэдөө, ондоо юумэнүүд тухай бодолгото болохо юм байна гэжэ шиидэбэб. Найдан-хуурша үбгэнһөө баатар, мэргэн сэрэгшэ тухай үльгэрые шагнаһанаа ханаандаа оруулбаб. Баатарнууд яаһан зүрхэтэй байгаа, үшөө ондоо үльгэрнүүдые хөөрүүлхэ байгаа гэжэ сэдхэнэм. Мүн ондоо арад түмэнэй баатарнууд тухай номуудые оложо уншаха хэрэгтэй, тиихэдээ зүрхэ зоригтой боложо магадгүйб.

хургуулида үзэдэг түүхын номууд соо байдаг, урда сагай Римэй богоол Спартак, Франциин коммунын революционер Марат, болгар арадай коммунист Димитров гэгшэдые баһал баатар зон гэжэ сэгнэдэгби. Манай Совет орон соо баатар герой зон баһашье олон даа: граждaн дайнай герой, Нэгэдэхи морин сэрэгшэдэй армиин ударидагша Буденный, Америкэ ниидэжэ ошоһон алдартa лётчик Чкалов, Финляндиин байлдаанда шалгарһан буряад хүбүүн, Советскэ Союзай герой Гармаев - эдэнэй зурагууд минии орон дээрэ ханада няагдаатай байдаг. Гармаев гэхэхэ уламжалан Эрдэни моришон ханаандамни орошобо. Тэрэмнай баһа Гармаев гэжэ нэрэ обогтой бшуу. Тэрэ тэбхэгэр бэетэй, юунһээшье тунхаришагүй зоригтой хүн, байлдаан соо баатаршалга харуулхань лабтай, удангүй Советскэ Союзай герой Эрдэни Гармаев гээд лэ дуулахадаа болохобди. Эндэхэ хэдэн мянган модоной саана баруун хилэ дээрэ нэжэгэнэһэн дайн дажар тухай ханаата болоноб. Манай улаан сэрэгшэд ямаршье байлдаанда илалта туйладаг хэн хойноо, тэдэ фашистнуудые хяа бута сохёод байна гү, али үшөө буудалдаһаар гээшэ гү? Юрэдөө, тэдэнэр өөһэдынгөө ами бэеые гамнангүй тэмсэнэ ёһотой, зариманинь буугай һомондо шархатажа, үхэжэшье болоо. Тэнгэрийн орьёлһоо нэгэ мүшэн унашахадал гэбэ. Хүнэй нүгшэхэдэ одон унадаг юумэ гэлсэгшэ гү даа. Байтараа хоёрдохинь таһаршаба... Гурбадахинь... һүни соогоо хэдэн олон мүшэд огторгой уруу мухаринаб? Дайнай эхилээ хада тиимэ олоороо унажа болоо юм бээ гэжэ ханахадаа зосоомни баһа уйтаржа, эжэ эхигүй эбжэгэнэхэдэл гэнэм, тиигээд лэ хүрэг моринойнгоо дундань ороод зогсоноб.

Һүнийн дуугай байдалые сошоон, мориной хуухиралдаха, туруунуудай пас-пас гэхэ, боотолой хангирха гээшэнь олиггүй болошобо, бүхы хүрэгни хэдэн тээшээ тараад гүйлдэшэндэл болобо. Тиигэхээр моридни үргэхээ болижо, һэр-мэр гэлдэн номгорбод. Зосоомни гансата муу юумэ ороодхино, хэн юун мориध्येмни хүлгүүлбэ гээшэб гэжэ сэдхэн, тэрэ шууяанай болоһон газар тээшэ аргаахан дугшуулам. Юрэдөө, намайе хаанаһаамни аюул хүлэжэ байнаб гэжэ иишэ тиишээ хараашалнаб, тээд юушье туданагүйб. Үшөө муу юумэ болоогүйдэнь, эдэнээ хорёо хотон тээшэнь дүтэлүүлхэ гэжэ моридоо туужа оробоб. Тэдэмни ёһоор садаагүй аад лэ, урагшаа ябажа үгэхэ юумэ бэшэ; заримынь ташуурдажа байгаад намнанам.

Үдэшэлэн хүгшэн эжыдээ губарюу болотороо сохюулһан бөөмни хордоходол гэбэ. Тэрэмни халуудахадаа үбдөө гээшэ ха. Юрэдөө, морин дээрэ юушье хээгүй ябаһан аад лэ, яатараа хүлэрөө гээшэбиб гэжэ гайханам. Байза, айхадаа иигэжэ хүлэржэ, уһан шэбшээхэй боложо ябана гүб? Ехэл эшэдэһэмни хүрэхэдэл гэбэ. Яһан зүрхэгүй хүнбиб. Эх, эрэ хүн бэшэл байнаб даа гэжэ бээ шоолоном.

- Тпруу!.. - гээд Хүрин хээрынгээ жолоо татабаб.

Хүрэг моридни тиигэхээр тогтожо бэлшэбэ.

- Эй, холо бү ошогты!.. Энээгүүрээ ябаад эдээлэгты!.. Нэгэ хэды болоод лэ моридтоо абяа үгэн, шанга шангаар хашхарнам.

*Колхоз дээрээ унадаг
Хүрин хээрни адуундаа бэлиээ.
Хотон соогоо хүндэтэй
Хани нүхэрни сэрэгтээ ошоо...*

- гээд, дуушашье бэшэ хаа, бүхы шадалаараа татанаб, тэрэмни мүртэй дууншые боложо үгэнэгүй хэбэртэй, юрэдөө, хүн зоной үгы нэн хойно тиигэжэ ябаял даа, моридни намайгаа наадалха бэшэ даа. Би энэ дуугаа сэрэгтэ ошоһон нүхэртөө зориулнаб. Тээд Эрдэниин үнэхөөрөө армида абтаа хаань яалтайб? Би тэрэнэй орондо хүниин моришон боложо шадахагүй хаб даа. Үгы...

Хүрин хээрни гэнтэ сухалдаһан янзатай турьяал, эршэтэйгээр доошоо тонгойн, газар шүүржэ оробо. Би мориёо орой эдээлэнгүй ябаһанаа одоол хая ойлгожо, жолооень була табибаб. Унажа ябаһан моримни угаа амтатайгаар үбһэ ногоо зулгаан жажална... Тиэхэдэнь хорхойтоһон юумэдэл, шүлһээ гүлд гэтэр залгинам, баһа миниишые гэдэһэн үлдөө даа. Тээд эдихэ хүнэхгүй гэрһээ гараһан хадаа яахабши, үглөө болотор хооһоор ябахадаа үхэхгүй бээб.

Зунай хүниие богони гэлсэдэг. Даншые тиимэ бэшэ ха даа. Намда угаа утаар үзэгдэхэдэл гэнэ. Хүниин шүүдэр унажа, бүхы юумэн - моринойм дэлһэн, һур жолоонуудни, минии хубсаһан нойтон болошоо. Агаар һэрюу орожо, хүйтэбгэр болоһон янзатай. Тойроод дүлии балай. Нэгэшые шубуу шонхор абья гараһагүй. Үнөөхи хүхын дуунай хүни гээшэмнай алин бэ?

Мүнөө үргэһэ нойрни хүржэ зобообо. Нюдэмни эжэ эхигүй анилдахадал гэнэ. Энэ хаанаһаа үргэһэмни хүрэнэ гээшэб?! Юрэдөө, үхэдэл шүдхэрнүүдээ ханаандаа оруулжа ябаа хаа дээрэ нэн. Тээд тэдэмнишые толгой сооһоом гарашаһан хэбэртэй. Толгоймни туулгаар шудхагдаһан юумэдэл, хүндэ болон, доошоо ханжана. «Зөөлэн бүхэ» гэжэ үргэһэ нойрые хэлэхэнь зүйтэй, тэрэ яабашье хүниие дороо абахая хананал. Юрэдөө, унтахагүй гэжэ хэдышые оролдоо хаа, гэнтэ мэдэхэдээ, үргэһэндөө диилдэһэн байбаб. Хэды саг соо нойрсоо хүнбиб, мэдэнгүйб, гэнтэ эмээл дээрээ дүхэгэд-дүхэгэд гэжэ һуутараа һэришэбэб.

Үүр сайжа байба. Гэгээ орожо, оршон тойронхи байдал харагдахаар болобо. Би түбхын түрүүн морин хүрэгни бүтэн бүрин гээшэ гү гэжэ эрьен харабаб. Үбдэгсөө ногоон соо унтаж хэбтэһэн садхалан унагадые харахадаа атаархадаһамни хүрэнэ. Хажуугаарнь гүүд - эхэнүүдын һэргэг юумэд бэлшэнэд. Эндэ хоёр Эрдэнинүүд үнөөхи зангаараа зэргэлэн ябанад. Тахим таһархай боотолоо аргаахан хан-хан ханхинуулна. «Зай, иихэдээ хүрэг моридни бултааран бии ха юм даа» гэжэ ханаагаа амарбаб. Харин тэдэнэй саана танигдаагүй хаб хара зүһэтэй мориной ябахые обёорбоб. Би хаял ойлгобоб: хүниндөө энэ бодхуул морин ерэжэ, моридыемни үргөөгөө, тэрэ муу зантай амитан хэбэртэй, дүтүүр ябаһан моридые хазаад абахая ханана. Дохолон хойто хүлһөөнь нэгэ юумэн ханжагашана - тэрэнь таһаршанхай шүдэр. Энэ мориной хүлыень харахадаа, хайрладаһамни хүрэбэ, тэрэнь шагайһаа дээгүүр холошонхой. Би Хүрин хээрһээ буугаад лэ, морёороо бээ халхалан дүтэлөөд

тонгойбоб. Хара морин намайе хайн юумэ хэхээ ерээ гэжэ тааһандал, хүдэлэнгүй зогсобо, тиихэдэнь шуһан болошоһон шүдэрыень мулталан хаябаб. «Байза, энэ юун морин гээшэб, эзэнэйнгээ гарһаа алдуураад лэ, төөрижэ түгэншэлжэ ябаа юм гү. Юрэдөө, энээниие хайшань туухабиб даа, өөрынгөө хүрэгтэй ниилүүлээд лэ абаашаха болоо бээб» гэжэ бодобоб. Би энэ мори олоһондоо ехэ баяртай ябанаб. Урдань хада хээрэхэ морин олодо гэжэ дуулаагүй һэм. Харин лэ энэ тэрэ морин алдагдаа, үгы болоо гэжэ дууладаг байгааб.

Би омогтой хатарганам. Минии унажа ябаһан Хүрин хээршые хүгтэй согтой хэбэртэй. Нүрэг мориднишые бидэнэй баярые хубаалдаһандал, хүгжэл ехэтэй табарнад.

Уданшыегүй хотон айл харагдаба. Зарим айлнуудай үрхөөр хүхэ утаанууд һуунагтана. Хотоной захада байдаг ород айл Тюриковтэнэй тахянь хуугайлна.

Үдэртөө...

Наран зүүн тээхи ханада гарашаһан байба. Би нилээдгүй орой һэрибэ гээшэ хаб. Үдэртөө унтаха гэжэ мэдэдэггүй аад, мүнөө иимэ удаан нойрсоһондоо тархимни мэнэрхэдэл гэнэ. Үшөөшые унтахал һэн хаб, теэд хүрөө даа. Бүхэли үдэрые орон соогоо үнгэргэхэ гээшэмнай һонигүй бшуу. Тиигээд лэ һуха харайн бодожо, нюураа угааһан бэсэрээ столойнгоо хажууда зогсожо, юумэ эдihэн болоод, гэрһээ гарабаб. Газаамнай нюдэ һаргама гэрэлтэй, арюун сэлмэг үдэр байба. Дүүнэдни дүтэ нааша үгы, тэдэнэй хаанашые ошоһыень бү мэдэе. Юрэдөө, нэгэ тээ наадаха газараа олоол бээ даа. Би өөрынгөө үетэн нүхэдтэй уулзаа һаа гэжэ бэдэрбэб. Мүнөө халуун дулаан үдэр хадань сасуутамни аралай эрьедэ хэбтээ ёһотой. Бидэнэр тэндэ ошожо, уһанда ородог ха юмбибди. Одоо нэгэшые хүбүүнэй олодо һаань, тэрээнтэй нилээд лэ, арал ошохо һанаатай айлнуудые шударан ябажа үгэбэб, заримдаа газаань зогсоод, нүхэдөө ооглоноб, теэд хэншые дайралданагүй.

Мүнөөдэр манай тосхонойхид бултааран гэр тойрон үнжэһэн хэбэртэй, хорёо хотон соогуураа харагданад. Манай баруун тээ байдаг айлай хүгшөөдэй хабтагай дээрэ хатаагданхай айрһа зуһалан гэр дээрэхэ абана. Хажуудахи айлынь газарта дэлгээтэй брезент дээрэ орооһо хийдхэнэ. Теэд мүнөө һалхи һэбшээгүй үдэр аад, тэрэнь ёһоор сэбэрлэгдэнэгүй ха. Саадахи айлынь хорёо хашаа дээгүүрээ эрэ хүнэй хубсаһа хунар гаргажа һэхэрүүлэнхэй. Тэдэнэр хэнэйшыеб холын замда түхээрнэ. Эдэ гэрэй эзэд гэнтэ ямар бэлэдхэл хэшэбэ гээшэб гэжэ гайхан хаража ябатараа, һаял ойлгожо орхибоб: дайн эхилээ һэмнэй!

БАРАДИЙ МУНГОНОВ (1922-1989)

Барадий Мунгонович Мунгонов Шэтын Хэлгын аймагтай Хүсөөтэ нютагта түрэнхэн юм. Прозаик, журналист. 1942 ондо дайнда мордожо, Москва шадархи байлдаануудта мэргэн буудагша боложо хабаадаа. 1942 ондо шархатажа, сэрэгнээ табигдажа, Сре́тенск хотын хүдөө ажыхын дунда хургуули агроном мэргэжлэтэйгээр дүүргээ (1944). М. Горькин нэрэмжэтэ уран зохёолой дээдэ хургуулин дээдэ курснуудта хуража түгэсхэн юм (1961-1963). Бага наһанһаань нютагтаа хонишиноор, газар элдүүлгэ дээрэ, бригада хүтэлбэрлэгшөөр, агрономоор ябаа. «Буряад-Монголой үнэндэ» (1947-1959), «Байгал» журналда прозын таһаг даагшаар (1963 онһоо) ажаллаа. «Ангуушад» (1945), «Радость труда» (1950), «Түрүүшын нугаһан» (1955, 1997), «Харьялан урдаа Хёлгомнай» (1959, 1960, 2003 онуудта ород хэлэн дээрэ Москвада, тэрэ тоодо «Роман-газетэдэ» хэблэгдээ), «Белый месяц» (Улаан-Үдэ, 1962), «Опасные встречи» (Москва, 1963), «Эдирхэг наһан. Баримтата туужа» (1967), «Не все тихо в тишине» (Улаан-Үдэ, 1969), «Хара халхин. Ушаралта туужа» (1971), «Черный ветер» (Москва, 1970, 1978), «Баян зүрхэн» гэнэн роман, хоёр номһоо бүридэн: I том – 1974, II том – 1980, 1983 – ород хэлэн дээрэ), «Аймшагтай арьяатан» (1993). Роман «Харьялан урдаа Хёлгомнай» Ленинскэ шанда зууршалагдаһан байгаа. Буряадай республикын соёлой габьяата хүдэлмэрлэгшэ. Улаан Одоной, Эсэгэ Ороноо хамгаалгын I шатын орденуудаар, «Ажалдаа шалгарһанай түлөө» болон бэйшье медальнуудаар шагнагданхай.

ХАРЬЯЛАН УРДАА ХЁЛГОМНАЙ

(Романһаа хэһэгүүд)

Нэгэдэхи бүлэг

Жаахан хара тархитай годигор хорхой зунай хайхан үнэрөөр хангалтаһан үбһэ ногооной хоорондуур түргөөр годилзон ябатараа, хабтагар үргэн аад, хүбөөгөөрөө долгитонго гоё угалзатай, үнжэгэн зөөлэхэн набшаһан дээрэ гараад, аятай хайхан охиндонь һогтожо таашааһандал, хүдэлхэээ болишобо. Арбан эрээгэр хүлыншые хүдэлнэгүй. Харин хайса адаглан хараа хаа, набшаһанай үнгэтэй энэ ногоон хорхойн олон үетэй, үһэтэй нюрганиинь ута богони боложо, хумиралдан хүдэлнэ, хурса шүдэниинь набшаһанай мяхалиг зөөлэхэн нюргые абааштайгаар хибэнэ, нүхэлнэ. Удангүй хорхойн хара тархи набшаһанда шэгэдэжэ, шэмэтэй һэрюухэн шүүһыень шэмэжэ эхилбэ. Тезд ургамалай дайсан тиимэшые удаан таашааж, ундалжа шадабагүй. Ойн шуумар улаан баатар - бишыхан улаан шоргоолзон - энэ хорхойн мурөөр набшаһанай эшэ дамжан, дээрэн гүйжэ гараад, хоёр ута хахалаа иишэ тиишэнь залан, зуг татажа, хүсэ абахаяа һанаһандал, байра дээрээ

нэгэ хэды байһанаа һүүлээр, урагшаа зурагад гэжэ, ногоон хорхойн хондолойдонь аһашаба. Хорхой буршагад гэжэ годиролдошобо, гэдэргэ урагшаа атиралдаба, теэд энэ нэтэрүү шоргоолзонһоо яажашье халажа ядаба. Эдэ хоёр тэн тэрээ носолдожо байтараа, набшаһан дээрэһээ халижа, газарта унашаба. Амин голой шанга тулалдаан газарташье үргэлжэлһөөр байна. Гэбэшье ой тайгын үшөө нэгэ улаан баатарай харайжа ерэхэдэ, энэ тэмсэл дүүрэхэ тээшээ ойртоо һэн. Хоёрдохи шоргоолзон хорхойн тархида аһашоо. Хоёр хурса үлирбэдэ бажуулгаһан ногоон хорхой шадалаа барагда барагдаһаар, хүдэлхэ тэршэлхэнь аараг болобо. Байн байн оройдоо хүдэлхээ болиходонь, шоргоолзонууд мүнөөхи хорхойгоо бута уруугаа шэрэһээр шэрэбэ.

- Дороо даража халабал. Яһан гайтайнууд гээшэб! - гэжэ Дугар аман соогоо гайхангыар дуугараад, толгойгоо үргэжэ оршон тойрон хараба. Тэрэнэй түхэрээн улаан нюуртань, шаргалтаһан нюдэндэнь, бага шантад гэхэн хамартаньшые бодолгото болоһоной тэмдэг үзэгдэнэ. Нюдэнэйн хараса хуһа, шэнэнэйн хоорондуур шэрбээд, тээ холошог ногоорон һаглайлдаһан бүлэг залуухан уляһануудта тогтошобо. Тиихэдэ Дугар өөрөөшые мэдэнгүй заригад гэжэ, ара нюрга уруунь, хүйтэн бэтэй гүрбэлэй гүйһэндэл, дагжа хүрэшэбэ. Уляһанай хабтагар ногоон набшаһанууд сооһоо хоёр хара нюдэнэй сабшалаагүйгөөр гэтэшоод байхадань, Дугар юугээшые мэдэнгүй гүйжэ бодошобо. Тэрэ бэээрээ уляһанууд тээшэ дахин харахадань, мүнөөхи хара нюдэнүүдынь үгы болошоод, юумэндэ дайрагдаһан гү, али татагдаад байтараа табигдаһан набша намаа намхалзан хүдэлжэ байба. Нэгэ амитанай һаршаганаан саашаа гүйхэнь дуулдаба. Тэрэшые бээ, улаан пулаад гэдэргэнь бооһон, сагаан сээжэбшэтэй, ута хара үмдэтэй басаганай гүйжэ ябахань тээ саанахана, модоной забһараар харагдаадхиба. Ехээр залд гэхэндээ өөртөө дураа гутаһан Дугар: «Норжимол аашалжа ябана хаш. Шамай шолмые даһаа, яагша аабиб», - гэжэ һанаад, тэрэниие эрьюулшэбэ.

- Байз! Норжимо! Байз гэнэм! Байгаагүй һаашни гү даа миил... - гэжэ уухилан, Дугар тэрэ басаганай хойноһоо бии шадалаараа намнаба. Теэд тэрэнэйн хурдан гээшэнь! Ойһоо гаратараа хүсэхэшгүйдөө болохо байгаа. Харин Дугарай талаан болоходоо, тэрэнь ногоон соо байһан мухар түгсүүлһээ торожо, ойн зөөлэн шэрдэг дээгүүр оро бодогүй тарайшаба. Халуудашаһан Дугар басаганай ойро туласа гүйжэ ерэбэ. Тэрэ басаганайнгаа гэнтэ эрьен харахадань, Дугарай зүрхэн шангаар сохилжо, хоолойдонь томо гэгшын бүлхинэй тогтошоһондол агзайшаба.

- Дулма... - гэжэ Дугар арайхан дуугараад, өөрөөшые мэдэнгүй, баяртайгаар энеэбхилбэ. - Норжимо... гэжэ һанаалби.

- Тиигээд мүнөө халаглажа байна гүш? - гээд, Дулма мойһон харахан нюдөө аниилган хураба.

Дугар шэмээгүй байжал байна. Аман соонь аргажа хаташоод, дуугараа һаань, һөөлдэнхэй, муухай абьян гараха янзатай. Ньюрын галда шаруулһан мэтээр халуу бусалба.

- Юундэ абяагүй байнаш? - гэжэ Дулмын аргаахан дуугархые дуулаба.
- Ши Норжимын пулаад боогоолши. Тиигээд гайхажа...
- Буруу ойлгоһондоо халаглаба гүш? - гэжэ басаган баһа дахин хураад, хонгёо найхан хоолойгоор ханхинаса энеэбэ. - Зорёон Норжимын пулаад боогоод ерээ нэм...

Үглөөгүүршье, үдэшэшье, зүүдэндээшье - хэзээ бүхэндэ ханажа ябаһан басагантаяа иимэ ойрохон, иимэ жэгтэйгээр уулзажа үзөөгүй залуу хүбүүн хэмгүй ехээр мэгдэшоод, хэлэхэ үгээ оложо ядан байгаа бэлэй. Дугар үнинэй даа Дулмада дурланхай ха юм. Тэрээн тухайнь хэншье мэдэдэггүй. Инаг дуран тухайдаа Дулмада хэлэхэ зүрхэн тэрээндэ оройдоошье байдаггүй. Тээд юундэшье хэлэхэб даа - гайхангяар энеэбхилээд, наада хараад ябашана аабза...

Тэдэ хоёр нэгэ нютагта түрөө, ходо сугтаа наададаг байгаа, нэгэ хургуулида, нэгэ класста сугтаа хураа ха юм. Долоодохидо хуража байхадаа, өөрын нэрые энэ басаганай нэгэл ондоохоноор дурдаһыень Дугар наһаараа мартахагүй. Үшөө тиихэдэ нюдэниинь нойтон мойһондол яагаа адли юм даа гэжэ ханаа агша бэлэй. Дулма зоригтой басаган. Хэшээлэйнгээ забхарта хүбүүдэй ойро ерээд, хөөрэлдэгшэ нэн. Хүбүүд тэрээнһээ гайхад гэхэ. Дулма класс соохи басагадһаа бултанһаань хайнаар Дугарта ханагдаха. Тэрэниие олохон хүбүүд нэмээхэн харадаг бэлэй. Тээд тэрээн тухайгаа хэн хэлэхэб даа. Хүбүүд хадаа баһа бээрхүү юумэд ябаха. Зүгөөр наймадахи класста хурадаг Рэгзэдэй Бахана гэжэ хэрзэгыхэн хүбүүнэй Дулма тушаа муу юумэ дуугархадань, Дугартай сугтаа хуудаг Дампилай Лубсан гэжэ аймшагтайхан хүсэтэй хүбүүн нэгэ шалтаг оложо, Баханые наншалдаанда дуудаа бэлэй. Хэшээлэй хүүлээр харанхы бүрүүл коридор соохи гэшхүүр доро Лубсан Баханые хайсахан сохёо нэн. Арбаад үхибүүд тэдэниие тойрожо байһан аад, хэншье Баханые хамгаалаагүй, хэншье үгэ дуугараагүй. Дугар иимэ наншалдаа урда тээнэ оройдоо хараагүй байгаа. Харин тиихэдэ юунэй болоһые ойлгоо бэлэй... Лубсанай орондо энэ зантагар хүбүүнтэй өөрөөшье наншалдаа хаа, яһалал сэдхэлээ ханаха байгаа бшуу...

Баһа ондоошье юумые Дугар ханадаг... Физкультурын хэшээлэй боложо байхада, Дугар үндэрые харайхадаа хүлөө тулгардашоод, хоёр-гурбан үдэр хургуулидаа ошоогүй. Нэгэтэ үдэшэлэн Лубсан орожо ерэхэдэ, Дулмын эльгээһэн тэмдэг үгэбэ гээшэ. Тэндэнь оройдоол хэды үгэ бэшээтэй байба. Дугарай бэень ямар ааб гэжэ басаган ханаагаа зобоһон хэбэртэй. Дугар аргагүй ехээр баярлажа, бархиран алдаһан аад, Лубсанһаа гайхажа, бээ баришоод хэбтээ нэн. Угайдахдаа хожомын Дулмада баяршье хүргөөгүй, үгэшье хэлээгүй. Юрэдөө, тэдэнэй хоорондо тиимэшье ехэ юумэ байгаагүй нэн гээбы...

Тиигэбэ яабашье нэгэл юумэ байһан байгаа. Дулма Дугар хоёр хургуулидаа заримдаа сугтаа ошодог бэлэй. Тиихэ үедөө Дугарай зүрхэ сэдхэлдэ наран гарашаһан мэтэ бологшо нэн. Дугар залуу басаганай нюдэндэ ходо торосолдохые оролдодог болобо. Дулма тэрээнтэй үелхэ дуратай шэнги байдаг нэн. Али Дугарта

миил юрэ тиигэжэ ханагдагша хэн гү? Юундэб гэхэдэ, Дулма хамаг хүбүүдтэй үелдэг байгаал.

Тииһээр байтараа тэдэнэй харгы хоёр тээшээ халан ошоо. Дулмын долоодохиие дүүргээд, наймадахида ороходо, Дугар город ошожо, ремесленнэ хургуулида ороо хэн. Тэдэнэр үсөөн уулзадаг болобо. Уулзахадаашье, анханайнь юумэ мартагдахан хэбэртэй. Хоюулан ехэнүүд болоо хаям даа. Дулма хураггүй ондоо даа, улаан бургаахан мэтэ нариихан, залуухан хуһан мэтэ үндэрхэн, түхэрээхэн сагаан нюуртай, сэбэрхэн басаган болошоо. Намтай уулзахадаа, Дулма зөөлэхэн уралаа зорёон шангаар жэмынэ, мойһон хара нюдөөрөө сухалтайгаар хюрын харана гэжэ Дугар ханадаг хэн. Дугар хургуулиа дүүргэһэнэй хүүлдэ гурбан жэлдэ заводто хүдэлөөд, нютагаа бусаба. Дулма арбадахиие дүүргээд, институтда ороһон юм. Теэд тэндээ удааншые хуража шадаагүй: эсэгэн - үбгэн Дамдин - хүндөөр үбшэлжэ, хургуулиа орхихо ушартай болоо хэн. Нютагайнь комсомолшууд тэрэниие өөһэдынгөө эмхиин секретарь болгон хунгаа. Дугар тэдэ хоёр комсомолой суглаан дээрэ, клубта гү, али үйлсэдэ уулзахааа бэшэ тээ уулзадаггүй. Үнгэрэгшэ үбэл тэдэнэр кукуруза ургуулха комсомол-залуушуулай хоёр звеногой ахалагшадаар томилогдоо.

Дулмын хубиин байдал тухай Дугар өөдэтэйшые юумэ мэдэхгүй даа. Арбадахида хурахадаа, Лубсантай ямарааб гэлсэгшэ хэн. Теэд мүнөө... Дулмада городһоо бэшэг ерэнэ гэлсэдэг. Хани басагадын бэшэдэг юм ааб даа. Магад ондоошые хүн бэшэжэ болоо. Теэд хэнэйшые бэшэжэ байхада, Дугарта ямар хамаатайб. Дугар иигэжэ бододог, энэ бодолдоо өөрыгөө этигүүлхые оролдодог бэлэй.

Харин мүнөө өөрөө хүрэжэ ерээд, тэрэниие энэ ой сооһоо бэдэржэ олобо. Юундэ ерэбэ гээшэб? Юун хэрэгтэй болооб? Ойн ногоон дээрэ хуугаад, нөөхи анханайхи шэнги энэбхилэн, хүхюу баяртайгаар хөөрэхэн гайхалтай.

Ойрохон үбһэнэй бригадынхид үбһэ сабшана ха юм. Тэндэ баабайнь бии. Баабайтаяа уулзахаяа ерэн аад, намайе ой уруу ошоо гэжэ Норжимоһоо дуулаад, миин юрэл, зугаахин гүйжэ ерээ гээбы. Унтаһан Дугарые гасаалха ханаатай, тоомоо таһаржа ябаа ааб даа.

Теэд нээрэ тиигэһэн юм гү? Нээрээ хүбүүе гасаалха гэжэ Норжимын улаан пулаад боогоод ерээ юм гү?.. Дугартай гансашье ажалай талаар хөөрэлдэхэ хэрэгэй гараһандань, «Кукурузынгаа газарые орхёод, юундэ үбһэндэ гарашабат?» - гэжэ миил хурахаяа ерээ бэшэ нэм даа гэжэ Дулма ханаандаа бодоно гү, али үгы гү, басаган өөрөөшые тэрэнэ хүсэд ойлгоногүй, Дугарай ойро юушые дуугарангүй, юуншые тухай бодонгүй хууһайб гэжэ, юундэшыеб, гэнтэ ханаандань ороодхёо ха юм... Теэд юуншые тухай бодонгүй хуужа болохо аал? Үгы даа, болохогүй хэбэртэй. Мүнөө эндэ иигэжэ хуухадаа, анхан Дугартай үедһэнөө ханаадхиба. Тиихэ үедэ яагаашье жэгтэй зохид байгша бэлэй гэжэ ханаад, басаганай зосоо гажаран байна. Тэрэ саг бусалтагүйгөөр үнгэрэн ошоо. Тэдэнэр мүнөө ехэнүүд,

тад ондоонууд болоо. Хожомоо бага тиимэ тэмдэг, нөөхи үни заяанда бэшээшэдээл адли бишихан тэмдэг мүнөө бэшэжэ шадаха аал даа? Тэрэ тэмдэгийн аргагүй дулаахан, гүнзэги сэдхэлэй оёорһоо бэшэгдэһэн юумэл. Хожомын ондоошые хүбүүдтэ бүри ехэнүүд бэшэг бэшэһэншые байха. Тээд тэдэнь, юундэшыеб, үни мартагдашоо. Харин Дугарта бэшэһэн бишихан тэмдэгээ хэзээдэшые мартахагүй даа. Яагаашые жэгтэй юм!..

Дугар бидэ хоёрой хоорондо ямар нэгэ харагдахагүй утаһан татагданхай гэжэ басаган ходо ханадаг хэн. Тэрэ утаһан анханайнь гүлмэр залуухан сэдхэлнүүдые дахин холбоһондол үльгэр мэтэ хайханаар ханагдадаг даа. Тэрэ утаһаниинь эгээл энээхэн залуу хуһанай ногоохон набша дээгүүр татагдаһан абаахайн шүлһэн шэнги нарихан лэ. Басаганай зүрхэн баяртайгаар сошордолтойгоор сохилно - Дугар оройдоо ондоо болоогүй, нөөхил долоодохидо хуража байдагтаал адли, үндэр аад, нэгэ бага һожоргүй, нөөхил уралаа зуудаг зандаа... Уралаа зуужа хураһан яагаа һонин хүбүүн агшаб? Зохидхон уралтай... таалажархёо хаа яаха ааб? Энээхэн абаахайн шүлһэн бү таһаршаһай даа гэжэ тэрэ ханана... Тээд Дугар хуһанай мүшэр татаад, зөөлэхэн набшыень хургаараа эмирнэ. Арай зай харагдахаар абаахайн шүлһэ аһаагаад, зөөлэхэнөөр үлгэдэһэн тэрээхэн багахан мүшэрые ойлгомторгүй таһалхадаа болохонь...

- Дугар! - гэжэ сошордонгёор дуугаран гэхэдээ, басаган өөрынгөө хоолойе танибагүй. - Зай, яагаабши даа?.. Ерыш даа наашаа.

Жэгтэйгээр елэлзэһэн түхэрэн хара нюдэтэй, онгойд гэхэн уралтай басаган Дугарые хүлээнгээр харан нууба. Залуу хүбүүн тэрээн тээшэ нэгэ алхаба...

- Нуугыш даа, - гэжэ басаганай аргаахан дуугархыень дуулаба. Дала мүр дээрэнь басаганай гараа хэхэдэнь, зөөлэхэн үһэниинь Дугарай нюур гэжэгынэбэ... Юушые ойлгоогүй байтарнь, басаган гэд гэнтэ хасарыень таалажархиба:

- Инаг гансамни!

Тиигэжэ үнэхөөрөө хэлэбэ гү, али буруу ойлгогдобо гү? Энээхэн агшан зуура болоһон ушарые хожомоо дахин дахин ханажа ябахын тула, хуурайхан уралайн хүрэсые, халуудаһан бэеын хоншуухан үнэрые хожомоо дахин дахин мэдэрхын тула сэдхэлдээ бүхөөр хадуужа абахые Дугар оролдоно. Тээд энэ ушар ямар нэгэ харанхы бүтүү манан дундуур тохёолдоһон шэнги...

Дулма хүл дээрээ бодоод, үһээ заһана. Халуу бусалшаһан хасартай Дугар шэмээгүй байжал байна, нэгэшые үгэ хэлэхээ айна ха. Тээдшые мүнөө нэгэ юумэ хэлээ хаа, тон үлүү, тоолхогүй тэнэг үгэнүүдые дуугаржархиха хэбэртэй. Дулма тэрэниие манатаһан нюдөөр удаан хараба. Амаа гомдолтойгоор жэмылгэн байтараа, харахан нюдөөрөө, пүлхэгэрхэн уралаараа мэхэтэйхэнээр энэбхилхэдээ, зосоо газаагүй гэрэлтэн, тад ондоо болошоходол гэдэ.

- Дугар, ши нөөхил үхибүүн зандаа байнаш даа. Шамае дан эртэ звеньевод болгоо бэшэ гү? - гээд, Дулма хүхюунээр энэбэ. - Хай даа, арайл эртэдээ ха даа. Дугар звеньеводнай кукурузаяа хаяжархёод, комсомолой секретарьтай ой соогуур

зайжа ябаха. Секретариинь тэрэнээ зэмэлхын орондо адли тоомоо таһаржа, аашалжа байха.

Хоёрдох илгээ

Гурбан тээхээ хургаг ханатай, дараанса хушалтатай ехэ балагаанай хажуугаар багахан үбһэн отогүүд орбойлдоно. Тала дайдаар үбһэ ногооной хоншуухан найхан үнэр хамар сорьён хангалтана. Сэнхир хүхэ огторгойдо нэгэшье үүлэгүй. Зунай наран галдама халуунаар шарана. Сабшагдахан мүнүүд, баалнууд дээгүүр эрбээхэй, тэрмээлжэн эрбэлзэн нийдэнэ. Таршаа, тэжэн голёогой шарьяан таһарнагүй.

Үбгэн сабшаланша Гармын Дамдинай бригада эндэ үбһэ сабшажа байнхай.

Үбһэшэдэй байрлахан Боори гэжэ нютаг ехэл гоё газар даа. Баруун эрье дээгүүрнь тээ саахануур үргэлжэ ханатаһан, элдэб янзын модотой ой. Зунай шатама халуунда, үбэлэй сийдэгэр шэмэрүүн хүйтэндэ нөөхил сэл ногоон шэлбүүһэтэй, һаглагар бүдүүн арьялаа гү, али үндэр нарин хондообо⁶ наһадшье, хара ногоон намиргаяа⁷ доошонь эльбээргэтүүлһэн, шобхо хурса оройтой хасууринуудшье, шэбэнэлдэн һууһан наһажаал тарган һамгадтал, алсагар бүдүүн аад, набтаршаг маяа хуһануудшье эндэ ургадаг, үдэшэ үглөөнэй һэбшээндэ дабирхайлиг набшаһаяа намилзуулан байдаг. Тэдэнэй дундуур жэрбэгэс гэтэр сэхэ өөдөө харбаһан нарийхан сагаан, үндэрхэн хуһанууд аялдар зулгыхан аад, залуухан даа хөөрхэн басагад бэрээдгэл, һөөл альярхуу янзатайгаар харагдахадал гэхэ. Эндэ нөөхи ягаа улаахан тэрэнгиеэ яжа мартажа бодохоб. Тэрэнги энэ ойн оёороор бүдүүрхүү томо наһадай хормойе шүүржэ, зай забһаргүйгөөр хүрмэлдэн ургашанхай. Хабартаа тэрэнгийн һалбархада, баруун ой соо үргэлжэ ягаараад, айхабтар гоё болошодог. Иимэ үедэ тэндэ ябаа һаа, аргагүй хоншуухан, хамар гэжэгынэмэ найхан үнэр анхилан байдаг. Үшөө тиигээд булхагар ногоон, бамбагар зөөлөхөн хүбхэн олбог дээгүүр худхалдаһан арса, нэрһэнэй эшэнүүдшье баһал өөрынгөө шадалаар хангалтама найхан үнэрөө дэлгээлсэдэг.

Энэ ой үбэлдөө нэхы саһан малгайгаа углажархёод, сэн бун, уурал һаарал болошоод, зунайхиаашье дутуугүй, баһал гоё байдаг даа.

Тээ зүүгээрнь, налгай эрье доогуур, бүлэг бүлэг бургааһа һөөгүүдэй хоорондуур Хүсөөтэ горхон тунгалаг сэбэр уһаяа булгилуулдаг. Зунай эгээн халуун сагташье удаан оймохын аргагүй, сэб хүйтэн уһатай, түргэн урадхалта энэ горхоной шааян урдахань холоһоо дуулдадаг...

Хүсөөтын нуга тохойнуудаар, бургааһа һөөгүүдэй хоорондуур гар хажуурай хиир-хюур гэлдэхэнь, мүн наагуурхи нэмжээ талын сабшалан дээрэ морин косилкануудай таршаганахань таһарнагүй.

Дулма хажуураа эршэтэйгээр далайна. Хажуурай хюурд гэхэ абяантай зэргэ ногоон таһа хиргагдан этэргэдэжэ, мур болоод, нэгэ жэгдэхэнээр зурына. Ойрохон

⁶ хондообо - сэхэ, хуурай

⁷ намиргаяа - үмэдхэлөө

хахай халаг зүдхэжэ ябаһан баабайгаа Дулма ханаа зобонгөөр харана. «Үбгэрөөл байна даа. Урдань ямарханаар сабшагша гээшэ нэм», - гэжэ ханана.

Дамдин үбгэн самсынгаа хамсыгаар магнайнгаа хүлһэ аршажархёод, хажуураа лабаадхдаад, нэтрүүгээр сабшажа оробо. Дабтагда дабтагдахаар нариихан болошоһон хурса хажуурын болдогой хоорондуур, болдогой оройгоор холжорон, ногооборишые үбһэ үлөөнгүй, хара хүрьһөөрнь хюһана. Гэбэшые үбгэжөөл мүнөө өөрыгөө шамарладаг болонхой. «Урданай шадал халаал даа. Гамбал гулваагайда үдэр соо дистийнэ унагаагша бэлэйб», - гэжэ ханадаг. Зоболон гасалангые, үлэхэлэн хооһониие үзэжэ, баяшуулда барлагай ажал хэжэ, дэмы үнгэргэһэн залуу наһаяа Дамдин үбгэнэй шаналан ябаһыень өөрһөөнь бэшэ хэншые мэдэнгүй бээ даа.

Үбгэжөөл хахад оролгодо байнгүйгөөр сабшажа. сабшажа, мүртэй үбһэн дээрэ дабшалан, амархаяа нууба. Хуушан хара шляпаяа абаад, нужуур сагаан хахалтай, уршалаатай, гонзод гэхэн нюурайнгаа, үбгэрхэдөө нариихан болошоһон хүзүүнэйнгээ хүлһэ аршаба.

Дамдин үбгэн уужам түриитэй буряад үмдэнэйнгөө хармаанһаа гааһа алшуураа гаргажа, яаралгүйхэнөөр тамхи удхаад, хүхэ утааень ууюулан, бодолгоёо мухарюулна.

«Иихэдэ энэмнай ямар хүдэлмэри гээшэб даа? Хүнүүдые иишэ тиишэнь дэмы дэмтгүй намнаха. Үсгэлдэр Дугарай звеное Боори эльгээбэ. Юундэ эльгээбэ гээшэб? Үбһэ ногооншые муу, кукурузаншые орхигдобо. Үбһэ сабшаха үшөө эртэшые хаань, машина болон хүнүүд үдэр бүри нэмэжэ байна. Долоон хоног соо тэды гектар сабшаха, тэды сомоо табиха гэхэн график правлениһээ ерэжэл байха. Тээд тиймэ график табидаг уладууд бага балшарһаашые хойшо Боорёор ябаагүй, эндэхи үбһэ ногоо нюдэ амандаашые хараагүй ёһотой. Харин Дамдин үбгэжөөл эндэхи добо, хонхосог бүхэниие, хаанань ямар ногооной ургадагые мэдэхэл. Үбэлдөө хүр саһанда шаагдажа ябажа, Хүсөөтэ дээрэ тошон⁸ хүргэдэг, хүлдэтэрөө хүрэтэрөө хүдэлдэг гээшэбди. Хабартаа үбдэгсөө уһа шабар оймого ябаад, газараа уһалдаг гээшэбди. Юрэдөө, элдэбын юумэ бологшо хааб даа. Тээд ямаршые үрэ гараха юумэ угы, Боорин ногоон улам бүри муудана.

Мүнөө жэл Ширабоной хэлэдэгһээ ондоогоор, харин үе наһаараа хээрэ талада, сабшалан дээрэ ябаһан үбгэн сабшаланша минии хэлэдэгтээр одоолшые үбһээ сабшаха хэрэгтэй».

Дамдин үбгэн тамхинайнгаа утаагаар боргооһо батагана үргөөн, иимэрхүү бодолгодо эзэлэгдэн нууна. Үбгэжөөл иигэжэ тамхья зуугаад амарха дуратай юм. Тамхинай утаанай нунаһаар байтар олон юумэ бодожо болохо.

Бооридо Гармын Дамдин сабшалгаяа хойшолуулаа гэжэ дуулахадаа Ширабон юун гэхэ гээшэб? Дамдин тушаа ехэл муугаар ханаха даа. Жаяг журамай эбдэгдэжэ,

⁸ тошон - мультан дээрэ гараһан уһан

даабари захиралтын дүүргэгдэхэгүйдэ юун хайтай юумэ байхаб даа. Үбгэн Дамдин колхозой гурум журам мэдэдэг, хүндэлдэг. Бригадирнуудай түрүүлэгшынгээ үгэ дуулахаяа болёод, звеньеводуудай бригадирайнгаа үгэ дуулахаяа болёод байгаа хаань, юун бололтойб? Ехэл муу юумэ болохо.

Тиимэхээ бодолгото болохоор юумэ бии даа, биил гээшэ... Энэ үедэ Дулма ойронь ерэжэ нууба. Эсэтерээ, хүлэртэрөө сабшабашье, нюдээ баяртайгаар елэлзүүлнэ.

- Баабай, эсээ гүш даа? Юундэ хажуур барина гээшэбиш?

Хүн зон олон ха юм, шамгүйгөөршье хүшэ хүрэхэл байгаа.

Үбгэжөөл гааһаяа шиигануулан, абяагүй нууна. «Эдэ залуушуулшни дууһан иимэнүүд хаям даа, - асуудал табяад, харюу үгэхэдөө түргэн. Иигээд хэбгүйгөөр гутал оёдог болохонь гээбы таахада», - гэжэ Дамдин үбгэн ханаадхиба.

Баабайнгаа ханаа алдан, хүндөөр амилхадань, тиигээд удаан игсуугаар ханяхадань, Дулма ханаагаа зобонгёор харана:

- Амархаар болоолши даа, хүдэлхысэ хүдэлөө хаямши.

- Үшөөл хүдэлэд гэхэ байхаб даа. Үбгэн баабайшни зуу хүрэншье байжа болохо, хэн наһыень тооложо үзөө хэм даа. Юрэдөөл, саб сагаан тархитай агша бэлэй. Гартаа хүхэ бариһан зандаа мордохон юм. Нургааг отолжо, посхоод барижа байтараа үхэшэһэн хэбтээ агша хэн. Бишни баһал тиимэ ута наһатай, адхаһан бүхэ голтой байха гээби.

Табадахи бүлэгнөө

Үдэшын наранаар Бүмөөдэй хонидоо бэлшээриһээн бусаажа, Хёлгын голһоо урагшань Хүсөөтынгөө зуһалан худар туужа ябаа хэн. Бүмөөдэй, дүшөөд наһанай набтар хара һамган, эсэнтэһэн янзатай, хонидойнгоо хойноһоо удаахан һалирна. Баруун гартаа ута бургааһа баринхай. Тэрээгээрээ хаа-яа газар шабхуурдан: «Тадь! Тадь! Хулай!» - гэжэ хахиршаг хоолойгоор хашхарна. Зүүн гартань хүхэ эрээн туулмаг. Тэрээн соогоо үдэрэйнгөө хоол, сай шанаха хотелоогоо хээд ябадаг ха.

Үбэлдөө Бүмөөдэй хонидоороо Бооридо үбэлжэдэг, зундаа Хүсөөтын зуһаланда зуһадаг юм. Колхозойнгоо ехэ нуурин - Шэлэ - һая наашадашье ошоогүй, ошохо сүлөөньшье болодоггүй ааб даа. Тиимэхээ шэлынхид Бүмөөдэе оройдоо мартажархёо ёһотой. Тэрэниие хэн харадаг, ажал болон байдалаарнь хэн һонирхдог юм? Хаа-яахан түрүүлэгшэ гү, али бригадир ерэхэдээ хараа юм бээ. Тиихэдээшье хэрэгшни хэр ябажа байнаб гэжэ хоёр-гурбан үгэ һураад лэ, нэгэ аяга сай ууха һаа уугаад лэ ябашадаг ха юм даа. Бүмөөдэй нөөхил хонидоороо гансааран үлэдэг. Харин нэгэл үедэ тэрэниие колхозой хүтэлбэрилэгшэд яашье мартадаггүй - июнь соогуур хони хайшалаһын болоходо, тэрээн туһаа хөөрэлдэжэ эхилдэг юм. Нооһо ехээр хайшалдаг хадань, ханын һониндо тэрээн тухай хэды үгэ бэшэгдээдхидэг. Тиигээд нооһо хайшалаһын дүүрэмсээр, хуушан заметкэ шэнэ заметкээр һэлгэгдээд лэ, Бүмөөдэй дахинаа бүхэли жэл соо мартададаг.

Бүмөөдэйн үшөө багахан ябахата, эхэ эсэгэнь наһа баража, аха дүү хоёр үншэрхэн байгаа. Ахань коммунада орожо, Бүмөөдэй залуугаар гэртэхи, газаахи хамаг юумээ хэдэг болоо һэн. Анхан ёохор наадандашье ябаха арга олдоогүй: үмдэхэ хубсаһа муутай гү, али ходо сүлөөгүй байха. Тиигээд нэгэшье хүбүүн, юундэшьеб, Бүмөөдэйдэ анхаралаа хандуулаагүй юм. Бүмөөдэй нюур шарайгаар сэбэр бэшэшье наа, сээжэдэнь яһала халуун зүрхэн сохилдог байһан юумэл даа.

Хожомын дайн дажарта ахаяашье алдаа. Дүшэн хоёр оной намар Дон шадар байлдаанай боложо байха үеэр ахаһаань һүүлшын бэшэг ерээ бэлэй. Тэрэ гэхэнһээ хойшо юушье дуулдаагүй - ахань һураггүйгөөр үгы болошоо һэн. Бүмөөдэй ори гансаараа үлэжэ, хэмгүй ехэ гашуудалда дарагдан ябадаг байба. Хүнөөршье хөөрэлдэхгүй. Мяха марьяанинь дууһажа, нюдэнэйн улхархай хонхойшоод ябаха. Хүн зонһоо холуур, өөрынгөө бодолые бодожо ябахын тулада хонишон болгыг гэжэ правленидэ хандаһан юм. Хонишон болоходоо, гансааран ябажа һураад, иимэ байдалдаа дадажашье байна ха хэбэрын. Нээрээшье, заримандаа хүнэй үйлэ хубида хэды ехэ бэрхэшээл тудатаг бэ даа! Тэрэниие дабажа гараха хүсэтэй хүн байдаг гү? Магад байдагшье байгаа гэшэ ааб даа. Мүнөө Бүмөөдэй һөөргөө анханай Бүмөөдэй болонхой агша. Тэрэнэй нюур шарайда гомдоһон голхорһоной тэмдэг балайшье үзэгдэхээ болиной. Зүгөөр хаа-яахан даа ханаандаа хатаһан янзатай, үгэ дуу үсөөнтэй, энсэдэ наада хомортой болоод ябадаг.

- Тадь! Тадь! Хулай! - гэжэ Бүмөөдэй хонидоо тууна. Тэдэнь хүсэд садаагүй хэбэртэй, ябууд дундаа абар табархан ногоо түргэ түргэн зулгаана. Теэд мүнөө садахашьегүйнь ха, наран аяар баруун хойгуур хүхэрэгшэ хадын саагуур шургашаба.

Удангүй боро хараанаар хотондоо ойртожо ерэбэ. Зундаа хонидоо байлдадаг байрань үдэшын бүрэнхыдэ арһагар муухан хушалтаараа дарайжа, даншье өөдэггүйгөө, үнгэ зүһээ алдангаар харагдаба. «Иигээд үһээрээ хаань, хушалтань нэгэшье дуһал бороо барихагүй даа. Нёдондо, урзанданайхи шэнги баһал зүдэрэгдэхэ, зүлгэнэгдэхэ юм бээ. Дарханиее эльгээжэ, сарайемнай заһуулыш гэжэ Базаров бригадирта хэды хэлээ гэшэбиб. Теэд Рэгээдтэш хэлэ, эргэнэгтэш хэлэ адли. Хони хайшалалгын үеэр машинкатай хүнүүдые эльгээжэ, ноһо хайшалуулжа абабалшье дүүрээ, һүүлээшье барюулангүй арилха», - гэжэ Бүмөөдэй, хонидойнгоо муухан байрые харахадаа, баһа дахин зүрхөө үбдэн бодобо.

Хуудам сагаан талада бурыад эхэнэрэй хони адуулжа ябахые хараа һэн гүт? Тэрэнэй ажалые тиимэшье хүнгэхэн гэжэ бү ханагты. Һалхиндашье, зунай галдама халуундашье, намарай саһа бороодошье, үбэлэй янгинама хүйтэндэшье һалан һандангүй, нөөхил хонидоо дахажа ябадаг ха юм даа. Зундаа халуун наранһаашье, аадар борооһоошье хоргодохын аргагүй. Үбэлдөө галзуу дошхон һалхин гам хайраггүйгөөр, ямаан дахыень нэбтэ, яһанай хуудаһаар үлээдэг. Хээрэ

талада ябатарнь халхи шуурган болоо хаа, одоол аймшагтай. Хонид саһа бордоһон соогуур таран гүйлдэжэ, нэгэ тээ хүлдэжэ зууража үхэхэдөө, хүхэ шонын хүнэһэн болоходоо ядахагүй. Хонидой хурьгалжа эхилхэдэ, хонишон унтажа хонодоггүй шахуу. Нүниндөө хэды дахин бодожо, нарай хурьга абаха, зарим хурьганда һу угжажа, ами оруулха. Манай буряад хонишон эхэнэр эдэ бүхы хүдэлмэриие дуугайхан хэжэл байдаг. Тиихэдэ нэгэшые гомдожо гү, али зэмэлжэ дуугархыень дуулахагүйт. Өөрынгөө дуратай ажалһаа тэрэ хэзээшые арсахагүй. Тээд энэмнай эхэнэр хаям даа! Үндэр һэсытэй туфли үмдөөд, ажалдаа ошохо, гоё түхэлэй плати үмдэхэ, хайхан үнэртэй духи түрхихэ дуратай байгаа аалам? Магад кино, театр хараха, танца хатарха, ном уншаха, хүхюу хун зоной дунда ябаха дуратай байгаа аалам? Эдэ хамаг юумэндэ хонишон эхэнэрнай хүртэдэг гэшэ гү? Бүмөөдэйдэ үсөөн даа, даншые үсөөн газетэ асардаг даа. Ном тухай хэлэлтэшыегүй. Хэзээ кино хараһанаа тэрэ оройдоо мартажархёо.

Үдэшэ бүри ёхор хатархаар, ном, газетэ уншахаар, кино харахаар гү, али хүн зоноор хөөрэлдэхөөр газарта - колхозойнгоо ехэ һуурин - зөөжэ ошохогүй гүш гэжэ хонишон эхэнэрһээ һураад үзөө хаатнай, тэрээндэтнай харюусахашыегүйдөө болохо. Хонидоо орхихо гэжэ мэдэдэггүй тула тэрэ асуудалыетнай ойлгохогүй ха юм даа.

Хуудам сагаан талын дунда хони адуулжа ябаһан хонишон буряад эхэнэртэй хэзээ нэгэ уулзаһоо хаа, эдээн тухай бодооройгты...

...Үдэшын боро хараа таһарха үеэр Бүмөөдэйн хонидоо байрынгаа ойро асархадань, Халзанов Мухар-Сагаан гэжэ үрөөһэн хүлтэй харуулшан угтан гаража, хонидынь хаалсаба. Одоолшые Бүмөөдэйн хүлөө жиин амарха саг боложо, заахан модон гэртээ оробо. Харуулшаниинь ходо хайхан сай шанаад, хүлээжэ һуудаг - энэньшые Бүмөөдэйдэ ехэ олзо байдаг даа. Тиигээд хоюулан тулгатай галайнгаа хоёр тээ һуугаад, хүлэртэрөө, халуудатараа хэдэн аяга халуун сай амарангүйгөөр уужархибад. Баһашые сайһагхан хоёр! Мухар-Сагаан халуудажа ерэхэдээ, самсынгаа шагта тайлаба. Хүлэрһэн нюурын галай гэрэлдэ елэлзэнэ. Сай садатараа уһандаа баярлангүй яахаб! Бүмөөдэишые хамаг юртэмсын юумые хуу мартаад, аягатайхан сайгаа хорожо, таашаан таашаан һуудаг хаям даа. Сай хадаа тэрэнэй юунһээшые үлүүгээр дурладаг юумэнь һэн. Тэдэ хоёр түхэрээн углуутай ногоон сай айхабтар гашуунаар шанажа уудаг. Сайгаар гандаад байхадаа, Мухар-Сагаан мориндоо мордожо зургаа-долоон модоной газарта байһан Шэлэ, Зүхэлитэшые гүйлгэжэ ошохол.

Бүмөөдэй сайгаа уужа садахадаа ханаагаа амаржа, сэдхэлээ тэниижэ, хүүртигээ тайлажа хаяад, тамхяа орёобо. Тамхиниинь Бүмөөдэйн хоёрдохи жаргалын юм. Бү гайхагты, энэмнай буряад нютагта ехэ багагүй тамхи татадаг байһан үедэ түрэнэн хүн гэшэ. Анхан аралжаа наймаашад буряадта хамагай түрүүн гурбан бараа - тамхи, архи, сай - асаржа худалдадаг байһан юм! Иигэжэ эгээлэй зоной ухаан бодолые хэдэн зуун жэлдэ мунхаруулжа байгаа. Тэрэ

урдын харанхы байдалай үлэгдэлнүүд тиимэ бэлэхэнээр, тиимэ түргэхэнөөр угы болоодхиногүй ха юм даа.

Сайдаа садажа, ан-бун гэжэ, нэгэ бага сүлөөтэй болоод, тамхяа татажа хуухадаа:

- Рэгзэд бригадирһаа юумэ дуулданагүй гү? - гэжэ Бүмөөдэй гэртэ ороһонһоо хойшо түрүүшынхиде дуугарба. Томо гэгшын гааһа хүхэжэ хууһан Мухар-Сагаан толгойгоо үргэжэ:

- Угы. Тэрэ хара сэдхэлтэй амитанда юун хашалан байхаб даа. Аадар бороодо абхуулаашье һаамнай, маниие һанахагүйл, - гээд, сулалтайгаар хэлэбэ. Мухар-Сагаан Бүмөөдэйн ахатай сугтаа сэрэгэй албанда мордожо, сугтаа фронт ошоһон юм. Воронеж шадар Мухар-Сагаанай хүлын минын хэлтэрхэйдэ таһа сохигдоһон байгаа. Тиимэл хадаа мүнөө харуулшан боложо, «Мухар» гэхэн нэмэлтэ нэрэ абанхай ябана ха юм.

- Хониной сарай хушахань барагтайл юм аабза, - гэжэ Мухар-Сагаан дуугарна. - Теэд модон хүлтэй хүн сарай дээрэ гаража арайл бирахагүй гэеби...

Дайнай урда тээ Мухар-Сагаан колхоздоо эрхим дархашуулай нэгэн байһан юм. Тэрэнэй дархалһан стол, һандалинууд мүнөөшье тракторна бригадануудай байрладаг хүдөөгэй стануудта бии гэлсэгшэ. Мухар-Сагаан өөрөө үхибүүгүй, ганса бэе хадаа үхибүүдтэ аргагүй дуратай. Һайн һайхан сэдхэлтэй хүн үхибүүдтэ дуратай байдаг гэлсэгшэ. Теэд үхибүүдшье Мухар-Сагаанда баһал дуратай юм. Ганса нэгэ Шэлэ ошоо һаань, тэрэниие үхибүүд тойрошодог. Мухар-Сагаан үхибүүдтэй тон томоотой янзаар хамаг юумэн тухай хөөрэлдэхэ, сүлөөгүй ябанаб гэжэ хэзээшье хэлэхгүй. Тэдэндэ модон буу, пароход, таршагануур дархалаад үгэхэ, бүри ехэшгүүдтэнь урьха, хабхаан табихые зааха.

Бугатын дунда һургуулида һурадаг Этигэлжаб гэжэ зээ хүбүүнэйнгээ хаа-яа амаралтынгаа урда үдэшэ: «Зай, нагаса, агнахамни» - гээд, хүрэжэ ерэхэдэнь, ухаа алдажа байха, үглөөнэй үүр сүүрээр сай шанажа уулгаад, зуд ханамжатайгаар түхээрүүлээд, агнууридань ябуулха. Тиигээд нэгэн-хоёр хэрмэ гү, али шандага асараа һаань, өөрөөшье бариһанһаа өөрөгүйгөөр баярлаха, магтаха гээшэнь тэнсэлгүй. Һула орожо ерээ һаань, тархяа маажад гээд: «Би хожом нэгэ юумэ ооһорлоод байгуужам даа», - гэжэ хүхихэ. Иимэ һайн хүндэ үхибүүд дуратай байнгүй яаха һэм!

Мухар-Сагаан Бүмөөдэй хоёр сугтаа байдаг аад, уулзахань тон хомор юм: үдэшэ үглөөгүүр хоёр лэ уулзадаг шуу. Үдэртөө Мухар-Сагаанай унтажэ хэбтэхэдэ, Бүмөөдэй хүдөө талаар хонидоо адуулжа ябадаг. Тэдэ хоёр бэе бээс хүндэлдэг хэбэртэй. Бүхы бэээрээ дурлан хэдэг ажалын энэ хонишон эхэнэрэй гансахан зол жаргалын юм байна гэжэ харуулшамнай үнинэй ойлгонхой. Өөрөө долоон заяанһаа хүхэ, харуул барижа һураһан тула ажал гээшые аргагүй сэгнэдэг ха юм даа. Мухар-Сагаан гартаа дүйтэй, арюун сэдхэлтэй хүн гэжэ Бүмөөдэйшье мэдэдэг юм. Заримандаа Бүмөөдэй тэрэнэйнгээ хубиин хэрэгтэ оролсожо,

самсынъ угаагаадхидаг гү, али шагтынъ хадаадхидаг. Анхан солдат ябаһан Мухар-Сагаан өөрөө угаажашье, зүү барижашье шадаха хадаа, Бүмөөдэйгөө болуулха гэжэ оролдодог. Тээд Мухар-Сагаан эхэнэрэй ажал хэжэ шадаха гэжэ Бүмөөдэйнъ балайшые этигэдэггүй.

Сугтаа байһан хүнүүд бэе бээдээ дадажа, гэнтэ мэдэн гэхэдээ түрэнһэн аха дүү мэтэ болошоһон байдаг ха юм. Тиигээд һүүлдэнь хахасаха болоходоо, хэн нэгэнгүйгөөрөө байжа шадахаяа болишоһоноо, бэе бээдээ ямар ехэ хэрэгтэй байһанаа, тэды олон жэл соо бэе бээз хүсэд хайнаар хайрлаагүй, хэлсэхэ юумээз хүсэд хэлсээгүй байһанаа гэнтэ мэдэрдэг шуу. Тэрээн шэнги Бүмөөдэй Мухар-Сагаан хоёр удаан саг соо сугтаа байхадаа, бэе бээдээ дадаһаншые хаа, тэрэнээ мүнөө дээрээ өөһэдөөшые хүсэд ойлгоногүй ёһотой.

- Добомнайш хаташоол дөө. Эндэхи үхэрнүүдһээ байха хониднишые садахаяа болишобо, - гэжэ Бүмөөдэй һанаа алдан гэмэрээд, унтарияа заһана. Мухар-Сагаан дахин гааһандаа тамхи удхажа носоогоод, гал уруу гэтэнһэн зандаа дуугарба:

- Энэ олон малда бэлшээринъ багадаад байнал даа. Добо газар шатажа, үндэгэ мухарюулхаар халсагай болошобо.

- Тиибэл даа. Миил таршаа хорхойнь гэжэ-э жэрхэдэнэ хүрэхөөр, ой гутахаар оройдоо. Хүл дороһоомни арбан тээшээ сагаалхина..

- Бүмэ, энэ бэлшээри, юу хээн тухайгаа правленидэ хэлэхэ байгаа.

- Энэ бригадирнай, юрэдөө, ямар хүн гээшэб? Оройдоо ойлгодоггүйб.

- Ябаашан лэ ааб даа, - гэжэ харуулшан сулалтайгаар бүрд гээб.

- Үглөөдэр хонидоо хайшаншые туухаяа мэдэнгүйб.

- Аргагүй олон мал нэгэ газарта суглуулаа, - гэжэ Мухар-Сагаан дураа гутангыар дуугарна. - Хүсөөтэһөө зүүлжээ һүүл Нарһан хүрэтэр манай отаратайгаар тоолоо хаа, табан отара ябана. Тэрээн дээрэшни энэ гүүртын зуу гаран үнээн.

- Хүсөөтымнай баруун бээдэ байза юуд байна гээшэб? Горхонһоо баруулжаа Хидам хүрэтэр Цыренэй Машаанай, Будын Дэжэдмаагай, Гатабай Гунгаагай отаранууд...

- Үшөө азарга адуун.

- Дубдан Сэжэдмаа хоёрой хашарагууд.

- Нэхъ дөө, газарынъ альганай шэнээн аад, малынь яагаашье олон юм, - гэжэ Бүмөөдэй тархья хүдэлгэн шомшорно.

- Һүүл Нарһанһаа Хидам хүрэтэршни мянга зургаан зуун гектар тухай бэлшээри бии. Тэрээн соошни үшөө намаг налхи оролсохо.

- Яагаа юумэ мартахагүй тархи гээшэб, - гэжэ Бүмөөдэй гайхана. - Үшөө дайнай урда хэмжэгдэнһэн газар ха юм.

- Мухар-Сагаан түрэхэһөө хойшо үрөөһэн хүлтэй байгаа аабза гээ гүш. - Харуулшан һуури дээрээ обогонон, зуд баяртайгаар, хүнхсэтэйгээр энэзбэ. -

Багахан үхибүүн ябахадаа, газар хэмжэдэг хүнүүдтэ туһалхан байхаб.

- Дайнай урда тээ олон малаа Улхата оруулдаг бэлэй, - гэжэ Бүмөөдэй бодолгото болон дуугарна.

- Мүнөө Улхатын бэлшээри манай юм агша гү, али бэшэ гү? Ойллогшогүйб. Хүршэ колхоздоо худалдаа гү, али болзороор үгөө гү?

Хонишон харуулшан хоёр абяагүй боложо, өөхэд өөхэдынгөө бодолдо эзэлгэдэн, нулахаанаар носоһон галаа шэртэжэ, нилээд удаан дуугай нууба. Тулгын хоёр тээ тамхинай галнууд анилзажа, гааһанай мохин урматайгаар шаршаганан бусална. Хана уняагаар галай хүлэмхи хүүдэрнүүд гүйлдэнэ. Улам бүри олошорон бадархан одо мүшэд үрхөөрнь иралан шагаана. Тэрэ зүүн тээшэ, Хулхатын намаг тээһээ бахын шарьяан бүри түргэдэнэ хэбэртэй.

Правленимнай Улхатаһаа юундэ арсаа гээшэб гэжэ Мухар-Сагаан бодоно. Нохой хусуулхын тула эдээлүүлхэ хэрэгтэй гэлсэдэг. Тиимэ хадаа хүршэнэр газараймнай орондо нэгэ юумэ үгэһэн байгаа ёһотой. Улхатын сабшалан, бэлшээрийн түлөө гүрэндэ уялгата тушаалга үгэхэ хэрэгтэй ха юм даа. Мяхаар, хүөөр, нооһоор түлэхэ хэрэгтэй. Тээд эдэниие хэн түлэдэг юм? Ширабон түрүүлэгшэ харуу хамнай, тиимэ бэлэхэнээр амбаараа онгойлгохогүйл байха. Тиихэдэ уялгата тушаалгыё хүршэнэрнай түлэхэ болоһон байгаа гээшэ гээбы... Энэнь тэдээндэ гарзатай гү, али бэшэ гү?

Иимэ орёо бодолдо эзэлэгдэһэндээ харуулшан оройдоо халуудашаба. Юунэй боложо байһые ойлгохонь бэрхэтэй.. Үгы даа, мүнөө дээрээ Базаровтай тоосолдохогүй. Харин түрүүн хуу мэдэһэн, бодожо үзэһэн хойноо бригадирта ошожо, хайсахан хөөрэлдэхэ байха. Тиихэдэмни: «Һайн юумэ дурадхахаяа һанаа гүш?» - гээд нуража байгуужан. Мухар-Сагаан одоолшыё хэлэхэ юумэээ оложо хэлэхэ байха даа!.. Таягаар шэлэ хүзүү уруунь гүбшэхэ...

Бүмөөдэй унтаридаа орожо хурхиршанхай. Тулгын гал улайһаар унтарна. Харуулшамнай хүбэнтэй хүүртигээ, хасабшатай малгайгаа үмдөөд, углууһаа ганса аматай буугаа абажа, модон хүлөө хахинуулан, газаашаа гараха зуураа: «Иигэжэ байһаар оройдоо бэлшээригүй үлэгшэ аа гүбди? Байгаашыень энэ олон малай мүлжэжэ, гэшхэжэ дууһахадань, яалдагшал аабиди? Ээ, жаалда, хулһа ожорһо эдюулхэ болохоннай гү байһаар?» - гэжэ гүбэрнэ. Газаа гаража, шагнаархан байд гээд, үүдээ хаана: «Боргооһотой, дулаан хүни ха. Баханууд хабарайхи шэнгээр дарья табина - бороо орохоёо һанаа алтай».

Мухар-Сагаан хонинойнгоо байрыё тойрожо, удаахан гэшхэлнэ. Оршон тойрон абяа аниргүй...

Зунай хүниин богонишыё һаань, Хулхата нуурай ойро хүниие гансааран үнгэргэхэдөө, зүүн хойноһоо удаахан үүр хираалхыё харахадаа, харанхы талын бүдэхихэн шэмээ шагнажа нуухадаа, нилээдгүй олон юумэ бодоходо болохо даа.

ЦОКТО НОМТОВ

(1910-2003)

Цокто Номтоевич Номтоев Хэжээнгын Хөөрхэ нутагта түрэн юм. 1929 ондо «Сагаалган» гэжэ зүжэсгын гараа бэлэй. «Зориг» гэжэ поэмэ «Хүсэн» (1940), «Эх орондоо магтаал» (1958) гэжэ шүлэгүүдэй суглуулбаринууды, үхибүүдтэ зорюулхан «Хүлэг» (1947) гэжэ рассказ, «Эдэбхи» (1956), «Далинууд» (1961) гэжэ повестнууды, «Гайн хүн» (1972) гэжэ рассказуудай ном бэшэжэ гарганхай. «Шэлэгдэмэл зохёолнуудын» 1969 ондо, хүүлэй үедэ бэшэһэн томо бүтээлын болохо «Тайгын мүрэн Витим» гэжэ романинь 1980 ондо, Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агуухэ дайн тухай «Хүсэн» гэхэн суглуулбаринь 1982 ондо хэблэгдээ. Ород хэлэн дээрэ «Ойн нуурай дэргэдэ» (Улаан-Үдэ, 1974), «Адуушанай хүбүүн» (Москва, 1979) гэжэ рассказ, повестнуудай номууд гаранхай. Ц.Н. Номтоев олон жэлэй туршада багшалжа, «РСФСР-эй габьяата багша» гэхэн хүндэтэ нэрэ зэргэдэ хүртэһэн, Социалист Ажалай Герой болоһон юм. Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агуухэ дайнда хабаадалсаа. КПСС-эй гэшүүн, СССР-эй Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн. Сталинградһаа эхилээд, Калининград хүрэтэр дайралдажа гараа. Япон дайнда хабаадалсаа. Улаан Одоной болон Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай хоёр шатын орденуудаар, Хүндэлэлэй Тэмдэг орденээр шагнагданхай. Буряадай арадай уран зохёолшо.

ШАГЖЫН ХУЛА

(Туужаһаа хэлэгүүд)

Үүр сайжа, абья шэмээгүй уужам дайдые гэрэлтүүлнэ. Эндэ тэндэ угаанай ууяха харагдана. Хуншуу хёрбоһоной үнэр гутана. Холошоһоо харахада, орбо сорбо юумэн олон аад, юуншые хүдэлнэгүй. Эсэһэн сусаһан юумэн бүхэ нойроор унтаж байһан шэнгээр харагдана. Ойрошоһоо харахада, эндэ бүтэн үлэһэн юумэн дайралданагүй. Булта һамна бута сохигдонхой. Мододшые дальба хуха сохигдоо. Газаршые бүтэн бэшэ, хэды нүхэ хүбэтэй болошоо гээшэб. Үсэгэлдэр эндэ дайнай тулалдаан түлэг дундаа боложо, газар тэнгэри хоёр ниилэжэ, элдэб буугай һомо агаараар хииганалдаа, томо, жэжэ үхэр буунуудай һү абятайгаар лужаганаа һэн. Эндэхи газарай үрэгэлтэй хүрһэн дээрэ дайсанай аюулта һомонууд тэһэржэ, улаан бурмаар сасарһан улаабхилна. Булигдажа доройтоһон дайсад баруулжаа намнагдаһан түригдэбэ. Манайхин газар уһаяа сүлөөлэн дабшажа, хэрзэгы дайсadye халуун мүрөөрнь мүрдэжэ, амья абаха забда үгэнгүй намнан сохёо.

Дайн тулалдаанай болоһон газарта утаан хөөрэн баглайрна. Үхэр буунуудай хүрэхэ дуулдана. Утаа манан хөөрэнэ. Хара утаан нара бүглэн, барагар бүрхэг

шэнги болоно. Тэндэ, баруун дайн байлдаанай түлэг дундаа ябажа байһан газарһаа үхэр буугтай абяан дуулдана.

Эндэ дайнай болоһон талмай. Манайхин хүнндөө эндэһээ шархатаһан хүнүүдээ, мүн алдаһан унаһан хүбүүдэйнгээ бэенүүдые абаашаа. Харин дайсадай үхэһэн бэенүүд унаһан газартаа архайлдажа хэбтэнэ. Тэдэнэй гал дүлөөр соробхилһон үхэр бүм эбдэржэ хандарбашье, бүлээн зандаа байһан ута сэмгээрээ газар тулган зогсоно. Үсэгэлдэр наранай туяада яларалдаһан жадатай буунуудын шорой шуһанда зууралданхай хэбтэнэ. Үхэһэдэй энэ газарта элдэб мяхаша шубууд: бүргэд, хирээ, элээ, шаазгайнууд шаг шууяа татан, ниидэжэ ерэнэ.

Ехэ хара дэлһээ дэрлэжэ, шархынгаа үбшэндэ ядаржа хэбтэһэн хула морин үдхэн һамбайнь забһараар нюдыень тоншохоёо хажуудань һууһан сагаан тархитай, бүхэтэр хурса хушуутай, шара эрээн нюдэтэй бүргэдые урда хүлөөрөө сабшажархиба. Тэрэ бүргэд аяар холо шэдэгдэжэ, бүглэрэн унаба. Хула морин бээ баалан бодоод, эзээ бэдэрэн, иишэ тиишээ хараашалаад, шэхээ һүрмылгэн шагнаархаад, ханхинаса инсагаалба, шорой дээгүүр шуһан мур гарган, газар үндэбэ. Эзэнэйн үнэр гутанагүй. Дайн байлдаанай боложо байһан баруун зүг тээшэ хараад, халдаһан шорой шохой һалгааха гэжэ бээ һэгсэрбэ. Баруун тээһээ хоёр машина һубарилдан ерэжэ, ойрын харгыгаар үнгэрбэ. Тэдэ машина дээрэ сагаан бүдөөр толгойгоо, гараа боолгоһон хүнүүдэй һуухань харагдана. Хаа-яа иимэл бүдөөр эзэнэйнгээ толгойгоо гү, али гараа боонхой ябахые хараһанаа тэрэ ханаад, эзээ бэдэржэ, тэдэнэй ошогшо харгыгаар хойноһоон дахан бүншэнэ. Тэрэнэй шархань үбшэнтэйгөөр яншана.

Удангүй тэрэ эдеэлсэтэй талмайда таталаад, горхондо хүрэжэ уһалба. Нюдэниинь гэрэл оробо. Хээрэ бэлшэжэ, хээли орожо ябабашье, үбшэндөө ядалдана, эзэмни хаана гэшэб гэжэ үгылнэ.

Нэлэнхы боролжын дундахи талмай дээрэ бүлэг адуунай бэлшэжэ ябахые тэрэ хараад, тэдэндэ сэхэ ошобо. Шархануудаа боолгоһон, дохолоншые, эмэй үнэрөөр хангалтаһан морид байба. Тэрэ тэдэ моридтой хамта бэлшэбэ. Үдэшэлэн ангаһан шара самсатай сэрэгэй хүн моридые хуряан абаашажа, хорёо соо хааба. Хула мориинь хазаарлан барижа, бэеыень үзэһэнэй һүүлдэ хүтэлжэ абаашаад, һаруул гэртэ оруулжа уяба, эдеэлүүлбэ. Үглөөгүүр хоёр сагаан халаадтай хүнүүд ерэжэ, бүхы бэеыень шэнжэлэн үзөөд, шархануудыень угааба, ухашалба, үтэнүүдыень унагааба. Хула морин аргалуулжа байһанаа ойлгоһон шэнги хүдэлэнгүй зогсоно. Нэгэ хоног соо тэрэ бэшэ морид шэнги эмэй үнэртэй болошобо.

Тэрэ эндэ хэдэн хоногто аргалуулжа бараг болоходоо, хорёо соо байдаг, хээрэ бэлшэдэг моридоор ниилүүлэгдэжэ, дура зоргоороо бэлшээрид гарадаг боложо сэнгэбэ. Дайнда шархатаһан моридые эмшэлэн аргалдаг газарта шархатаһан морид байлдаанай боложо байһан талмайһаа асарагдана. Мэргэжэлтэд хүсэд эдэгэжэ һайжарһан моридые шалгажа үзөөд, һайн моридые сэрэгэй албанда үлөөнэ, муу бэтэй моридые фронтын ара талын ажалда ябуулна. Бүхэли зундаа шахуу

бэлшээридэ ябажа zahaphan Һула морин комиссиин шалгалта гаража, сэрэгэй албанһаа табигдаһан моридоор ниилүүлэгдэбэ.

Үдэр һүнигүй зоргоороо бэлшэн ябадаг эдэ моридые нэгэ үдэр хорёодо хаажа, олон моридые хазаарлажа хүтэлөөд, вагондо тээжэ, хоёр хоногшын газарта амгалан нютагта абаашажа буулгаба. Һула морин наһатайшаг эзэтэй боложо түбхинэбэшье, уялгата ажалайнгаа хүндэ бэшэшье һаа, хашаржа эхилбэ. Хүхэрхэ ногоогүй, хара шорой, тоохон болошонхой шахтын газарта үдэр бүри эрьюулгэ тойродог байба. Тиигэжэ тэрэ намарай дулаахан үдэрнүүдтэ нэгэшье дахин бэлшээридэ гарангүй, дулаахан нэмэритэй байрада байжа, хуурай үбһэ, холоомо, обёос эдинэ, мүн хобооһоо уһална. Наһатай эзэниинь тэрээниие хайрлажа, үдэр бүри һамнадаг, ууса хүзүүень эльбэдэг, наруулида уяжа амаруулдаг байба. Мүн иимэ ажалда ябадаг морид тэрэнэй хажууда байлсана.

Нэгэтэ моридой эзэд сулараад, хөөрэлдэжэ, тамхилжа һууба. Бултадаа дайн байлдаанай газарта шархатажа, хүл, гар муутай болоһон тэдэ сэрэгшэд хара хүдэлмэридэ эльгээгдэжэ, албаяа үргэлжэлүүлжэ ябанад бшуу. Эдэнэй зариман дайралдажа байһан сэрэгэйнгээ частһаа таһаржа, хара ажал хэжэ байһанаа шанална. Нүгөө зариманиинь үхэлһөө холодон, амгалан ажалда орожо, амиды мэндэ үлэжэ, сохом гэр бүлэдөө бусаха болоһондоо баярлажа, хайнаар хүдэлхэ гэжэ оролдоно. Тэдэнэй нэгэн хуя мориной эзэн юм. Дайнай урда түрэл колхоздоо машинаар ажаллахадаа, морин унаагаар ажалайнгаа урда ородог байһан тэрэ фронтдо абтажа, томо үхэр буу шэрэдэг батареин моришон болоһон тула ходоодоол мори магтан хөөрэдэг, хүнэйшье, өөрынгөөшье мори хайрлажа, эдээлүүлхэ гэжэ оролдодог, хомууд эбсэгынь тааруулдаг, моридоо муугаар харадаг нүхэдөө шүүмжэлдэг, тэдэндээ туһалдаг бэлэй.

Мүнөөшье тэрэ хүн морин эрдэни тухай дуратайгаар, сэдхэлһээ иигэжэ хөөрэнэ:

- Морин гээшэ хүнэй ёһотойл нүхэр юм даа. Дайсанай буудаха, бомбын тэһэрхэдэ, морид хайратай. Тэдэнэр аюулһаа абардаг эздээ дахадаг. Набтар газарта хэбтүүлхэдэ хэбтэхэ, ямаршье байра нүхэндэ оруулхада орохо. Тархья доро нюуха.

- Моридто окоп малтадаг гү?

- Малтаал бэд даа. Жалгын гү, али хадын боориин эрье руу ороһон нүхэ малтадаг. Ой, шугын бүглүү газарта моридоо нюуhash.

- Ой соо моридто хайн ааб даа?

- Ой соо муу. Дайсанай буудаха, бомбодоходо, аюултай. Һомон, бомбо модо тудажэ тэһэрээд, шанха дээрэнһээш тэдэнэй хэлтэрхэйнүүд мүнээр шэнгээр адхардаг юм. Ой соо гансал блиндаж хамгаалха. Ой соо моридые абарха аргагүй байдаг бэлэй.

- Талада бүри доро ааб даа? Харагдажа байха.

- Талада мориной хэбтэхээр хонхор газар олдохо, окоп соо байхадаа, ямаршье һомонһоо айлтагүй. Тулалдаанай бэрхэ үедэ морид эзэнһээ, хүнһөө туһа хүлээдэг. Адагуусан гээшэ сэсэншье, хайратайшье амитад юм даа. Манай эдэ морид юумэ

үзэхэн, шуһаа адхалан байна. Эдэниие хайнаар эдэлүүлхэ хэрэгтэй. Нанатайшуул армиин албанһаа табигдаха боложо, моридоо залуу сэрэгшэдтэ тушааха болобо. Хула мориной эзэн айхабтар сэбэр болотор угаагаад, хазаар зэмсэгийн хайнаар заһажа тааруулаад, ута жолооонь хоёр гараараа барижа, залуу эзэндэнь үгэхэдөө:

- Энэш зан хайтай, хүсэтэй морин юм. Амар ажаллахаш. хайнаар лэ хаража, саг соонь эдэлүүлжэ ябаарай даа, - гээд хүзүүнэнь эльбэнэ. - Хэрбээ намда үгөө хаань, армиһаа табигдахадаа, энэ мори унаад, нютагаа бусаха һэм.

- Намда трактор үгэхэгүй, энэ яндан мори үгөө гээшэб?

- Юу хэлээ гээшэбиш? Эндэш һэнэгтэй трактор үгыл, тракторай утаан, тоохон соо ябахын орондо морёороо сэбэр агаарта, сэсэг ногоон соо, аглаг дайдада сэнгэжэ ябахалши. Морин ухаатай амитан юм лэ. Тийһээ тиитэрээ энэ хула.

Залуу хүбүүнэй трактор хайн мэдэхэ, ябуулжа шадаха байбашье, мори унажа эхилһэниинь энэ бэлэй.

Хула мориной харууһан хараа байса муудаж, саг соогоо дуратай хоолоо садатараа эдихэгүйһөө гадна, хомуудтаяа хоножо захалба. Шэнэ эзэниинь сохидог, угзардаг, хараадаг зантай байшаба. Ходол сохюулхадаа, далтирдаг, холонхойнгоо үбдэхэдэ, һүүлээ шарбадаг болошонхой хула морин үбгэн эзээс үгылэн, эдэ хоолһоо гаража, туража эхилбэ.

Үбэл үнгэржэ, хабарай дулаан үдэрнүүдэй ерэхэдэ, гэдһэ садхалан амитадай үе мүсээ тэниихэ хайхан саг эхилбэ. Хүхэ ногооной хангал гутадаг болобошье хаань, эзэдын моридоо хүдөө бэлшээжэ гарганагүй, үнөөхил байрадань хуурай үбһэ, холоомо үгөөд, шэбхэ дээрэнь байлганаар. Моридтоо дуратайшуул хайн дураараа моридоо хүдөө абаашажа, ногоондо бэлшээжэ сэнгүүлнэ. Тээд залуу эзэн хула мориёо хүдөө гаргажа һонирхуулха мэдэрэлдэ абтанагүй. Хүдөө талынгаа хүхэ ногооо ханаһан хулын үһэ нооһониинь үрзыжэ, зүдэрүү болошобо. Тэрэ хүдөө талада хүльбэржэ, шэнэ ногоондо бэлшэхэ аргагүй, барянда хаалгана. Тангаржа, хатаржа, зоргоороо уужам талада ябахагүй гээшэ ямар уйтайб даа. Морин болоһоор иимэ байдалда байжа үзөөгүй хула морин гашуудан уйдана, тала дайдые харана, урда хүлөөрөө газар сабшана, сахынгаа столб шүргөөнэ.

Сахада уяатай мориёо эзэн хүбүүн байра тээшэнь хүтэлбэ. Ябууд ногоо зулгаагаад халахагүйдэнь, угзаран бадашаад, тархиинь шаахадань, хула далтиран, гэдэргээ хазагад гэбэ. Хүбүүнэй бии шадалаараа угзархадань, жолоонь узуураараа таһаршаба. Хүбүүн гэдэргээ унашаба. Хула морин хатарһаар саашалжа, добо дээрэ гаража, удаан хүльбэрбэ. Бодожо, бээс һэгсэрээд, ногоо шэмхэлэн, саашаа хатаршаба. Залуу эзэниинь хараажа, бадашажа ябажа, хүлһэ алдатарая хойноһоонь эрьюулбэ. Тээд хула морин эзэниингээ харааха бадашахаһаань айжа, тогтонгүй саашаал тэгүүлнэ. Муу эзэһнээ алдагдаһан морин зэрэлгээтэн хүхэрэгшэ хүхэ ногоотой тала тээшэ шэглэн, ута хара дэлһээ хийдхүүлэн гүйшэбэ. Сэбэр агаар, хангал ногоотой тала, арюун уһатай гол угтажа, улам саашань уряална. Элдэб шэмэтэ ургамалтай сэсэгтэ уужам талмайда, хүйтэн уһатай харьялаа горхоной

эрьедэ, набшаһата модотой намдуу шугын нэмэридэ, һэбшээ татаһан үндэр добын бооридо хула морин байрашан эдээлжэ, шадал шэнээ орожо, таргалжа эхилбэ. Аюулта дайнай боложо байһан баруун зүг тэрэнэй сэдхэлдэнь зэрлиг муухайгаар ханагдан ороно. Ехэ һамбайтай тархияа омог дорюунаар дээрэ үргэн, зүүн тээшээ тэгүүлэн бэлшэнэ. Баян һайхан тоонто нютагынь, амгалан эбтэй адуун хүрэгынь, хужартай дайдань, хурса хяаг ногоотой бэлшээринь тэрэниие суранзан шэнгээр татана. Хоёр шэхээс бодхоожо, тархья дээрэ үргэн, зүүлжээ хараад, шангаар инсагаалжа, бээ шангадхан зогсоно.

Хула морин наранай гарадаг зүг барин, зүүлжээл ябана. Үдэр бүри үглөөнэй улаан нарые үндэр газарта гаража утана. Тэрэ тала нютагта тэнжэн бэлшэжэ ехэ болоһон тула уужам салуу газараар хатарна, һайн ногоотой газарта тогтожо эдээлээд, хүбшэ ойнуудые тойрон гарана. Тэрээндэ ходол тааруу модотой арюун бэшэ, буртаг шэрэнгитэй, булаг намагтай ой дайралдана. Бүхэли үдэр ябаашье һаань, газар хороногүй. Тэрэнэй замда шононуудшые хаа-яа дайралдадаг байба. Тиигэбэшые шуурга һалхинһаа ой тайгын нэмэри шугы бургааһан тэрэниие аршална.

Тала газарта ямар гоё гээшэб. Холо хүрэтэр харагдаха, сэхэ ябагдаха. Талын дунда олон, үсөөншые хаа хүрэг адуун, бүлэг морид дайралдана. Тэдэ хүрэг гү, али бүлэг адуунай азарганууд хүрэгтөө дүтэ табингүй, урда хүлөөрөө сабшажа байжа, тэрэниие намнана. Ганса нэгээрээ бэлшэжэ ябаһан моринтой ушархадаа, эжэл болохые хүсэн дахана. Тэдэнтэй хамта ябахадаа, бэлшээри, уһалууряа мэдэхэ болоно, хэдэн хоногто хамта байха зуураа, хорёодо орожо үгэдэггүй эрдэмдэ һураба. Тиихэдэнь тэдэ хоёрые намнажа, бугуулидажа баряад, шүдэрһөө һалгаангүй бариха гэжэ эзэниинь олон эмээл моритой хүнүүдые суглуулан ерэбэ. Зэлэ татан ерэжэ ябаһан хазаар моритой хүнүүдые харахадаа, тэрэ аюулай ойртоһые тухайлаад, ой руу тэрьедэн, дуратай зүүн зүг тээшээ тогтон торонгүй гүйшэбэ. Тэрэ олон үдэрэй туршада ута зам гаталба, хэдэн дабаа дабаба, гол горхонуудые тамаран үнгэрбэ. Уһа голоор элбэг, ургасатай баян нютагууд барагданагүй. Тэрэнэй хүрэжэ ерэхэн нютаг бүхэн нүгөөдэхөө үлүү һайханаар үзэгдэнэ. Тиигэбэшые садатараа эдээлхэ, бухиндатараа амархаһаа бэшэ нютагжан хододоо үлэхэ огто хүсэлэнгүй тэрэ нүдэнэйнгөө үзүүртэ бүри һайхан тоонто нютагаа, хүрэг эжэлээ, ажалша малша эзэдээ харахал гээд, зүүн зүг руу хатарна.

Тала дайда, ой тайга алтаран шарлажа, ехэнхидээ нэгэ үнгэтэй болоошые хаа, ногоорһон ой, улайрһан бургааһад байгааһиие бүри гоёон шэмэжэ, хула мориндо нютагыень һануулна. Дуратай зүг тээшээ зүүлжээ холые шэртэн, хороосотойгоор хатарна. Бэень урда урданайхиһаа хүнгэдэнхэй, тэрэ ошохо газар дайдаһаа тухайлан хараад лэ, зүүлжээ тэгүүлэн, үдэр бүри холынгоо замые хорооно.

Буруулган хагсуу хүйтэн үдэрнүүд хойно хойноһоо үргэлжэлжэ, уужам зэнхэгэр огторгой үргэлжэдөө бүрхэжэ, шанга жабартайшые, һалхитайшые үбэлэй саг бүрин эрхээрээ ерэбэ. Саһа шуурган хэдэн үдэр соо үргэлжэлжэ, дайда дэлхэйн үнгэ шарайе нэгэ адли болгон, сагаан хүнжэлөөр бүрхөөжэрхибэ. Хаанашье саһан ехэ.

Ойн захаархи сагдуулнууд, тэрэнгийн эшэнүүд саһанда ирагдажа, нахиин бүхыбэд. Ногообори хагдан мүлһэндэ баригдан хүрэбэ. Саһанай орохо бараг болобошье, халхи шуурган түргэдэжэ, газарта унаһан саһые иишэ тиишэнь хөөрсэгэнүүлэн хиидхүүлнэ. Хэдэн үдэр соо буглуу нэмэридэ хороһон үлэн хоһон хула мориин шанга жабар тала тээшэ намнаба. Бүхы хүбшэ тайгын амитад хүлгэбэ. Гүрөөһэд бүлэг бүлгөөрөө суглараад, зүүн хойто зүг барин субажа, хүр саһан соогуур зүргэнүүдые гаргана. Хула морин тэдэ зүргэнүүдые хүндэлэн гараад, харгыень хааһан бүлэг мододые тойрожо, талада гарахаяа яарана. Ойн сууряататар хоёр дахин буудаһан буугай абяанһаа тэрэ зүрхөө доһолгон, тогтошобо. Ехэ һүүл дэлһэнийнь, шарабтар бэень ута ногообори, нарһан модоной шара холтоһонтой үнгэ нэгэдэн, амитанай нюдэндэ обёорогдохоо болишоно.

Ута хайхан шэхэтэй томо хуурай хүрин улаан шуһаараа дун сагаан саһан дээгүүр улаан тоборуулгануудые үлөөһөөр тэрэнэй хажууда ерэбэ. Амидажа амаа ангайнхай тэрэ гүрөөһэн ябууд саһа эдинэ, юушьеб хүлээн татагасана, хойшоо харана. Саһан соогуур зүргэ гаргаһан тэрэнэй мүрөөр инзаган ерэбэ. Тэрэнэй хойто баруун хүлынь ташуур боложо һанжанхай. Гурбан хүл дээрээ арай шамай һалиржа ябатараа, һүүлэ дээгүүр бүгтэрэн, саанань унашоод, дахин үндыжэ бодобогүй. Амиды хэбэртэй: хоёр шэхэнийнь һүрмыжэ харагдана. Хуурай инзаган хоёрой мүрөөр урбуулга сагаан ямаан оодон дэгэлтэй, шара нохой малгайтай, үндэр багжагар бэетэй, үдхэн һахалтай, арадаа буу үргэлһэн хүн санаар зурьса хиидэжэ ерэбэ. Дээрээ ортоһон инзаган зугадан гүйжэ шадабагүй. Шохогонон, жаахан үхибүүн шэнги хайратайгаар бархираад, хажуу тээшэ мүлхибэ. Нохой малгайта томо магардаан хутагаяа хуйһаань һугалан абаад, инзаганай дээрһээ даран унаба. Ялайха өөхөгүй инзаганай гэдэһэн доторыень гаргажа, һүүлэ дээрэ хаяад, саһаар аршан, гарайнгаа шуһыень угааба. Тугаар һаяхан амиды гүйжэ, үхэлһөө тэрьелжэ ябаһан инзаганай шүдэгэрхэн улаан мяхан нохой малгайтын нюрганда үргэлэгдэбэ...

Хула морин ойн захын добуун дээрһээ наранай гарадаг зүг тээшэ шэртэнэ. Сахилма сагаан саһан хамагыё хушан бүрхөөнэ. Гэдэһэндэнь тулама хүр саһанда харгыгаа хаагдахыдаа, тэрэ хүлөө дээгүүр таган, саһа сагаалхюулан, зурьса хатаршаба.

Хадын бооридо, боролжын нэмэридэ газаагаа үбһэтэй айл харагдаба. Ой соо байдаг ойн харуулшан муу хүн байгаагүй ёһотой гэхэн шэнгээр морин сэхэ ошожо, хорёо тулан зогсобо. Гэрэйн хажуугаар үлгөөтэй байһан ангай арһануудһаа үнэр гутана. Гэрэй үүдэн нээгдэжэ, ехэдэнги хүбэнтэй хүүртиг хэдэрһэн, хуушан хиирзэбэ сабхитай, хухигар сагаан шарайтай жаахан хүбүүн гаража ерэбэ. Тэрэ хула мориин һайшаан хаража тойробо. Үбһэнэй хорёо соо гүйжэ ороод, һайхан үбһэ зулгаан хаяжа үгэбэ. Дахин, дахин үбһэ үгэжэ, моринтой бүхэли үдэр шахуу байба. Үдэшэлэн хулыё хазаарлан, зайдаар унажа, урдахи ойн захадахи харзаһаа уһалхаяа ошообо. Унаад ябахадань, дэншээ бэшэ, зөөлэхэн ябадалтай, тархья дээгүүр үргөөд ябадаг айхабтар һайн морин байба. Үдэшын боро хараанаар ябаган шарга дээрэ

арха барха улаан мяха ябталжа шэрэнхэй нохой малгайта санаар гэрэйнгээ газар ерээд, хамсыгаараа хүлхөө аршаад, буугаа нюржанһаа абаба. Тиигээд тэрэ хорёо соо үбһэ эдижэ байһан хула мориин шэртэн хараба.

Хүбүүн эсэгынгээ урдань орожо:

- Энэ морин өөрөө ерээ. Номгон, хайн морин. Би унахаб, - гэбэ. Нохой малгайта мориной хажууда ошоожо, шуһанай, хүлхэнэй үнэртэй гараараа далангыень бажуужа үзөөд, гэртээ оробо. Үглөөгүүр эртэ нохой малгайта агнууридаа гараба. Морин хүбүүн хоёр баһал зоргоороо үнжэхэ зуураа, хоёр дахин харзада ошобод. Гэр харза хоёрой хоорондо сарья харгы бии боложо захалба. Хүбүүн морёороо гүйлгэхын урманда гурбадахия хара уһан хүрэтэр табилуулба. Һүни гэртээ ерэхэн нохой малгайта оройшог бодобо. Газар гараха зуураа, мориной хажууда ошоожо, далангыень бажуужа үзэбэ. Нохой малгайтын хоёр нүхэд ерэбэ. Бүһэдөө томо хутага зүүхэн тэдэ нүхэдын мориной далан барижа байжа үзэбэд. Гэртэхэ уйлаганан гаража ерэхэн хүбүүн мориной хүзүүе эльбэн тэбэрижэ уйлаба. Нохой малгайта мориной ахирхан хазаары хандагай ногтоор хэлгээд, гэрей хажуудахи шэнэхэн столбо абаашажа, богонихоноор уяба. Нүгөө хоёрын шанага, хүнэг асаржа табяад, ондоо юумэндэ ошобо. Энэ үедэ хүбүүн моринойнгоо хүзүү эльбэжэ байтараа, ногтын һагалдаргы тайлаад, хансабын саагуур хабшуулжархиба. Хоёр хүн нэгэ нэгэ үргэнүүд хабтагай асаржа, столбын хажууда хаяба. Хутагата бүлюудэжэ дүүргэхэн нохой малгайта шүдэр түлээнэй хүхэ хоёры баринхай юумэ мориной хажууда ерэжэ, хүхээ хабтагай дээрэ табижархёод, шүдэрөө барин, мориной хүлдэ дүтэлбэ. Хулгай нүдөөрөө хаража байһан морин халба хүрэжэ, столбоёо тархяараа шударан, гэдэргээ һууха зуурань, ногтонь мулта хүрэжэ, саашаа гүйшэбэ. Нохой малгайта гэртэ гүйжэ ороод, буу баряад гүйжэ гараба. Холошог ябаһан мориин шагаажа буудаба. Шэхэнэйн хажуугаар хииганан гараһан һомонһоо хула халба хүрэжэ, ой тээшэ шэглэбэ.

3

Муу хүнэй гарта орожо, хайн хүбүүнэй аша туһаар амиды мэндэ мултарһанһаа хойшо хула морин хүнүүдхэ хоргодон, ой соогуур замаа үргэлжэлүүлдэг болонхой.

Үглөөнэй улаан наранаар эгээл үндэр газарта зогсожо, үдэр соо ябаха зүгөө харадаг заншалаараа мүнөөшье үглөөгүүр ойн захидахы шулуун байсын оройд байна. Үүрэй толон сайража, наранай гарадаг зүг гоё хайханаар харагдана. Хайхан ногоотой, амтатай хужартай арюун булаг уһатай дайдадаа эжэл хүрэг адуунайнгаа бэлшэн атарлажа ябахыень хараһан шэнги болоно. Улаан наран элшэ туягаа татан мандахадаа, тон дүтэ шэнгээр харагдана. Аяр холын нутагта эжэл хүрэг адуумни, элдин хайхан дайдамни байнал даа. Хэзээ тэндэ хүрэжэ ошохо гэшэбиб, хэды болотор хари холын газарта эжэлхэе холо зэрлигшэжэ, гансаараа хатаржа ябахыб гэжэ сэдхэлдээ оруулан шэнги болоод, толгойгоо һэжэрээд, урда хүлөөрөө газар сабшаад, хоёр шэхээ хүрмылгэн үргэжэ, наранһаа нааша газар дайдын нюруу шэртэн харана. Уужам сагаан тала нэлэнхы тайгатай нэгэдэн сайрана. Талын захиһаа

үргэлжлэлхэн үндэр дабаанууд, жалга хүтэлнүүд хубагтан харагдана. Талын саада захада хүндэлэн урдахан ехэ гү, али нуурай хүхэ мүлхэн яларна. Энэл хүхэрэгшэ мүлхэ шэглэн ошохо дуранинх ходо хүрэдэг. Хайр шулуу бутара гэшхэн саһатай элхэ сагаалхиса сасарган, хадын ташалан руу буужа, бооридохи талмай дээрэнх эдеэлжэ, хүйтэн хара уһанһаа садатараа уужа, хээли ороод, ойн захаар ошоһон харгы барин, замаа үргэлжэлүүлэн хатарнашье, галгинашье...

Үбэлэй богони үдэрэй тэн боложо, наранай элшэ аятайханаар шараба. Хула морин игаабарида бээе шаран зогсоно. Наранай доошоо һанжажа, үдэшин сагай ойртон эхилхэ үедэ тэрэ бээе шангадхан зүүлжээ зурыса хатаршаба. Гэнтэ абяархаад, гэдэргээ эрьелдэн харахадань, һүүлнүүдээ буулганхай, амануудаа ангайнхай шононууд һубарилдан, хойноһоонь гүйлдэн ябаба. Хула морин шугы бургаһагүй арюун газарта гаража, хоёр томо шэнэһэнэй хажууда зогсобо. Хоёр гүлгээ дахуулһан эрэ эмэ хоёр томо шоно хүрэжэ ерэбэ. Мориной шангаар хуухиржархихада, шононууд залд гэжэ, зүг татан зогсошобод. Айһан мэгдэһэн түхэлгүйгөөр газар сабшажа, туруугаа арилгажа байһан мориндо добтолон орохоёо зүрхэсэжэ ядаһан азарга шоно тэрэниие тойроно, гэнтэ хажуу тээһэнь гүйн, тэрэндэ дүтэлөөд үзэнэ. Азарга шоно үлэгшэнтээ тэрэниие айлгаад гүйлгэхэ гэжэ, хоёр талаһаань дүтэлбэ. Хоёр гүлгэдын удамарша хоёроо алдангүйгөөр нэгэ нэгээр хаража, амаа долёон, согсойн һуунад. Эрэ шоно - нара зүб, эмэ шоно нара буруу мори тойроод гүйлдэшбэ. Хула морин байра дээрээ эрьелдэшбэ. Урда хойноһоонь нэгэ доро добтолон орохо гэжэ шиидэһэн арьяатан дайсад добтолгоёо эхилжэ, эрэ шононь мориной оморуудань аһан гүрөөнь таһа хазаха гэхэдээ, шэрэлдэнхэй ехэ үүр дэлһэндэнь зуураһан шүдэдын шагтагалдашаба. Энэ үедэ хойноһоонь аһаһан эхэ шоные хулгай нюдөөрөө хаража байһан морин хойто хүлөөрөө холо хүрэшэтэр үдхэлжэрхибэ. Халта эрьелдэхэ зуураа, дэлһэнһээ шагтагалдаһан шоные эршэгьдэн һэжэржэ, нюргаарнь наһа сохюулжархиба. Шоно мууханаар абья гаража, ирзагар шүдэтэй амаяа ангагад гэхэдээ, дэлһэнһээ табигдан газарта унажа, ууса нюргаяа саһан дээгүүр шэрэн, саашаа мүлхишэбэ. Хула морин һолжорон мүлхижэ ябаһан шонын нюргыг урда хүлөөрөө сабшажархиба. Тэрэнь муухай шара шүдэнүүдээ арзагануулаад, саашаа һолжорбо. Тархья шангаар адислуулан эмэ шоно хара хүрин шуһаяа амаараа гоожуулан, амиды голтой юумэ хэбтэнэ. Хоёр гүлгэд бүри саана ошоод, гэдэргээ хаража зогсонод. Сохом илажа, аюулһаа гараһанаа мэдэрһэн хула морин амьяа даруулжа амарһанай һүүлдэ шононуудта дүтэлхэдэнь, тэдэ хоёр арай амиды голтой юумэд урдаһаань муухайгаар хаража хэбтэнэд. Морин һанаагаа амаржа, саһанһаа бултайһан һогообори шэмхэлһээр, замаа үргэлжэлүүлэн, саашаа ябажархиба. Гэнтэ мэдэн гэхэнь хүзүүн гуя хоёрын яншажа, улаан шуһанинх дүһалжа байба.

Хүсэ шадалаа буураагүй тэрэ газараа хороон, саашаа галгижа, хагда зулгаажа, татална, саһа эдинэ. Тээд унданинх аргагүй хүрэнэ. Уһан дайралданагүй. Зогсожо, газарай нюруу харана. Байһан газартаа дуһаһан шуһаяа харахадаа, зосоонь

муудаж, хүнэй туһын хэрэгтэй болоһые ойлгожо, хайн эзэдээ ханаандаа оруулна. Туһа эрижэ, зондо ошохо дураниинь булижа, тала тээшээ шэглэн, ойһоо гаража ябатараа, нэгэ айлай гэр харажархиба. Газаань худаг байна. Аргаахан газань ошобо. Хайхан үбһэнэй үнэр тэрэнэй хамарые сорьён хангалтана. Хорёо соо байһан хандагайн хашараг тэрэнһээ үргэжэ саашаа бодобо. Газаагуурнь арһа шүрбэһэнэй харагдахагүйдэ, эзэниинь амитанда дуратай гэжэ тухайлаад, үбһэнэй хорёодо туласа ошожо, үргөөрөө хургааг шүргөөбэ. Үбһэнэй захада унтажа хэбтэһэн шара халтар нохой гэнтэ һэрижэ, тэрэниие борошобо. Жаахан гэрэй үүдэн сэлигдэжэ, хуушан хүдэлэн дэгэлэ хэдэрһэн, бүтүү сагаан хазаар хахалтай, энэбхилһэн урин шарайтай гохигор ута үбгэн гаража ерэбэ. Мориндо сэхэ ошожо:

- Яагаа хайхан ехэ дэлһэтэй, баян хэшэгтэй морин хаанаһаа ерэбэ гээшэб? Энэ бага нютагай морин бэшэл даа. Аянай хөөрхы гээшэ ха. Гэдэһээ үлдөө байна, - гэн хүзүү, нюргыень эльбээд, хайхан үбһэ асаржа үгэбэ. Ехэ дуратайгаар үбһэ үнэрдөөд, саһа мэрээд абахадань, ундаа ехээр хүрэһыень ойлгожо, хандагайн ногто тархидань углажа, худагта абаашажа уһалба. Хула амаржа байжа, хэдэн хүнэг уһа уужархиба. Гэрэй эзэн тэрэниие хандагайн хорёогой хажууда абаашаад, хайхан үбһэ нэмэжэ үгэбэ. Үдэшэлэн моринойнгоо сэнтэһэн бэе хирмажа байтараа, хулын омориун болон гуя хоёртонь шонын зууһан шарха ажаглаба.

- Һүү! Шонодо зуулгаал! Яажа амиды гараа гээшэб? Ээллээл байна. Бээе хамгаалжа шадаал гээшэ ха, - гээд, үбгэжөөл шархыень бүлээн уһаар угаажа, эм хэжэ аргалба. Хула морин хайхан үбһэ эдижэ, нүдэндэнь гэрэл орожо, һэргүү боложо захалба. Үбгэн тэрэниие хайрлажа, һамбай дэлһыень эльбэнэ. Морин хайнаар угтаһан эзэндээ баяр хүргэһэн юм шэнги тархья няан, аргаахан шүргөөбэ. Энэ үедэ хандагайн хашараг тэрэнэй хажуудань ерэжэ, нүгөө талаһаань няалдан шүргөөбэ. Тиигэншьегүй яахаб даа, энэ хандагайн нарай тугалхан байхада, эхыень байгаалиин амитадые хюдагшад буудаж алаһан юм. Тиихэдэ буртаг соо тэрэнэй ангажа үхэхэ туйлдаа хүрөөд хэбтэхэдэнь, энэ үбгэн оложо асараад, тэжээн хургажа, уһаа болгоһон байгаа. Наһан соогоо ойн харуулшан ажалтай ябаһан үбгэн морин хандагай хоёройнгоо хоорондо орожо, хоюуланайнь хүзүүе эльбэн эрхэлүүлбэ. Эжэл нүхэргүй гансаардажа байһан хандагайн хашараг мориин дахажа, саашадаа тэрэнэй таһаршагүй эжэл нүхэрын болошоо һэн.

Эртэ үглөөгүүр агнаһаа ой гараһан үбгэнэй аша хүбүүн орой үдэшэлэн гэртээ бусажа ерэхэдээ, хоёр томо шонын арһа асаржа, пэшэнэйнгээ амһарта гарайнгаа альга шаража, аһаа хүлэжэ һууһан үбгэн баабайнгаа хажууда унжагад байса хаяба.

- Үгы, юрэдөө, ямар баян олзотой агнууриһаа бусаба гээшэбши? Ангуушанай оройнь, адуушанай эртэнь дээрэ гээшэ энэл даа, - гээд, үбгэжөөл шонын арһанууды унжытар үргэжэ, гайхан хараһана.

Хүбүүн ундаа харюулжа, бүлээн сай уугаад, эдэлхэ гэжэ һуухадаа хөөрөжэ захалба:

- Үбгэн баабай, ой соо олон шонын шэнэ мур олоод, мурөөрнь мүшхэжэ ябатарни, тэдэ шононууд нэгэ мориной халуун муртэ ороод гүйлдэшэһэн байба. «Юун ганса морин ябаба гээшэб? Боорложо барихань гээшэ гү?» - гэжэ һанаад, хойноһоонь нилээд дахааб. Тэрэ морин хүсэгдөө. Удаан саг соо ехэ тэмсэлэй болоһон газарта сарья мурнууд, шуһа, ноһон хэбтээ. Ёонирхон хаража байтараа, саана холохон шонын хэбтэхые хаража, ойрошог ошоод, буудажархёоб. Тэрэмнишыё үргөө хуха мориндо үдхэлүүлээд, үхэжэ хэбтэһэн амитан байгаа. Тэрэнэ наашань шэрэжэ, сарья дээрэ асараад, гал түлихэ гэжэ байтараа, бүри саана нэгэ шонын хэбтээд холжоржо ябахые хараад, угтан ошожо буудааб. Нюргаа хуха, нугарһаа зада сохюулжа, баһал нилээд ахир болоһон шоно байгаал даа.

- Ямар ехэ олзо дайралдаа гээшэб? Эдэниие үхэхэ туйлдань хүргэһэн, эдэндэ зуулгаһан морин шинии агнуурида ошоһоной һүүлээр манайда ерээ бшуу. Газаамнай эдеэлжэ байна.

- Юу хэлээ гээшэбта? Ямар морин бэ? Хаанаһаа ноһон гээшэб?

- Холоһоол ерэһэн морин хэбэртэй. Хүлэйн ноһон саһанда халсаршанхай. Хула морин лэ даа.

- Ута хара дэлһэтэй бэшэ гү?

- Тиимэ, хара дэлһэтэй, сагаабтар улаан бэтэй, хула морин.

- Тулалдаһан газартань нэгэ адха тухай шэрэлдэнхэй хилгааһан хэбтээ, хаб хара. Абажа харахадам, ута хилгааһан аад, шэрэлдэн бусайданхай. Шэрүүн. Буугаа арилгадаг зүлгүүр хэхээ гарааб, - гээд тэрэ халааһанһаа хаб хара хилгааһа гаргажа харуулба.

- Зүб лэ даа, энэ мориной дэлһэнэйн хилгааһан мүн. Ошожо харая.

Хоюулан фонарь баринхай ошобод. Хандагай морин хоёр зэргэ тэдэниие угтан хаража байба.

Хүбүүн тэрэнэй хажууда ошожо, нарбагар ехэ дэлһыень эльбэхэ зуураа:

- Мүн даа, эгээл иимэ түхэрээн туруунай мур саһан дээрэ байгаа һэн. Хилгаһанииньшыё мүн байна, - гэжэ баяртайгаар хэлэбэ.

- Хүнэй нүхэр морин эрдэни гээшэ. Дайсанаа даран, манда олзо оруулан ерээ бшуу, хөөрхы. Морин хүндэ туһа хүргэжэ, һайниие хүсэжэ ябадаг, - гээд, үбгэжөөл гэртээ ошожо, нэгэ табаг орооһо асаржа, мориндоо табижа үгэбэ.

Һайн эзэтэй, хандагай эжэлтэй болоһон морин аргалуулжа эдэгээд, заһаран таргалжа, ондо оробо. Хандагай эжэлтэээ бэлшэнэ. Морин талада, хандагай ойдо ябаха дуратай. Тиигэбэшыё хандагай мориной ошоһон тээшэ ябалсана. Эзэн үбгэжөөл хоёр унаатай боложо, дуратайгаар гэр шадарайнгаа ажал хэдэг болонхой. Морёо унажа, хандагайгаа дахуулаад, ойнгоо харуулда ябадаг.

Хабарай һайхан саг ерэбэ. Үбһэ ногоон үндэһэнһөө амилжа хуһан, уляһан мэтын набшаһата модод ногооржо захалба. Харуулшан үбгэн газараа хахалжа, борнойлжо, огородоо тарижа дүүргэбэ. Мориндоо гэжэ хахад га обёос тарига.

Хандагай морин хоёр үдэрэй халуунда харабша сарай доро тиирэнэ, үдэшэ, үглөөнэй хэрюүндэ, хүннндөө дура зоргоороо тунга ногоондо бэлшэнэ.

Таргалхан морин хужар ханажа, эжэл хүрэгөө үгылжэ уйдадаг, үглөө бүри үндэрэй оройдо гаража, наранай мандахые утгадаг болобо. Хоёр захаараа ой модотой хада, ута уужам тала тэрэниие уряална. Талын дундуур зурын үнгэрхэн үргэн халбагар гол харагдана. Тэрэ хурса харасаяа гол дээгүүр абаашан, наранай гарадаг зүг тээшэ шэртэнэ. Хандагай морин хоёрто дуратай ойн харуулшан үбгэн тэдэ хоёройнгоо эжэлшэхэндэ баярлана. Эжэлшэхэн хандагай хайн эзэн хоёртоёо хэдыш болотор байжа боломоор. Тээд юүндэ хула мориндо наранай гарадаг зүг хайханаар харагданаб, зүрхэ сэдхэхлыень татанаб? Дулаанай оронһоо элдэб үнгын шубууд шууян ерэжэ, уургайгаа заһан хүүенэ. Сагай дулаарха, ургасын хайжарха бүри хула морин аян замаа үргэлжэлүүлхэ хүсэлдэ абтажа, гэрһээ холо хүрэтэр ошоожо, хонон үнжэн үгы болодог болобо. Мориндойнгоо холо ошоходо, хандагай хашаржа, гэр багтаа байхань һонигүй, ой соогуур зайха дураниинь хүрэнэ. Тээд нялха багаһаа үбгэнэй хажууда ехэ болоһон амитан тиигэншьегүй яахаб даа.

Нарата нэгэ сэлмэг үглөөгүүр морин үндэрэй оройһоо сэхэ хатаран, үргэн мүрэнэй эрье ошоожо, хүйтэн сэбэр уһанһаань уһалба. Гүнзэгышье, үргэншье мүрэнэй уһан мушхаран эрьелдэжэ урдана. Томо томо долгинууд хойно хойноһоо эбхэрнэ. Зарим газарта сахаригтан эрыюулгэтэнэ. Хүсэ ехэтэй, хүйтэн уһатай тэрэ мүрэн хула мориной зориһон зүгэйнэ харгые хорёо шэнгээр хаана. Мүрэнэй саада эрьедэхи хүхэ ногоон уряална. Бага голнуудые тамаран гаталжа һураһан хула морин уһа сагаалхиса оймон, эрье руу орохо зуураа, хүлөө алдан тамаржа, мүрэнэй хахадта ядамаргүй хүрэбэ. Ехэ һүүл дэлһэниинь уһан дээрэ хөөрэнхэй. Гэнтэ һүүжэнь үбдэжэ, шүрбэһэниинь татажа, шадалайнгаа гансата буурахада, аюулай ерэхые мэдэржэ, шангаар хэды хэды инсагаалжирхиба. Эрье дээрэхээ үдэшэн хаража зогсоһон хандагай эжэлэйнгээ аюулда ороһыень мэдэржэ, зурыса тамаран, хажуудань ошоод, бээдэнь бээ тулгалба. Шадалаа нилээд буураһан морин хандагайнгаа ута бойногһоо зуужа, үхэлһөө абарагдан, эрье дээрэ гараад, дүрбэн хүлөөрөө газар гэшхэн зогсожо, дээрэ дээрэхээ харнагар уужам хамараараа амилна, амаараа уһа адхана. Бээһэнь уһан һабиржа, хайр шулуун дээгүүр урдана. Халта шадал ороходоо, бээынгээ уһые һэгсэрбэ. Һүүжэ далань айхабтараар үбдэжэ, шал дохолон болошобо. Эжэлэй халуун мэдэрэлдэ бүри ехээр абтаһан эдэ хоёр мүрэнэйнгөө тохойн талмайда бүхэли үдэр үнжэбэ. Тоонто тайга нютагһаа холодохо дурагүй хандагай эжэлһээ һалажа ядаһаар, үдэшэлэн тээ мүрэниие хүндэлэн тамаржа гаталаад, гэртээ бусаба. Хула морин эдэгтэрээ, шадал тэнхээ ороготороо тэндээ байражан амараа бэлэй.

Зунай манатай дулаахан үглөөгүүр шүүдэртэй ногоон дээрэхи адуунай шэнэхэн мүрөөр нютагтаа Бэлигтын баабай гэжэ алдаршаһан Санжа адуушан мориёо аргаахан галгюулна. Маряагүй набтархан бэетэй тэрэ эмээл дээрээ һуугаад, бээ

хүдэлгэнгүй газар шэртэнэ. Уурал бааянхан тонтоогоолнууд хэбтэдэг болохоор, адуунай турьяа абяан шэхэндэнь элихэнээр дуулдаг болобо. Моринойнгоо ама татан байлгахадань, хүзүүгээ нугалан заадажа, урда хүлөөрөө газар сабшан хүндэлдэбэ.

Голхоо эхилэн дэгдэжэ захалхан манан соо адуун хүрэгэй гаран бэлшэжэ ябахань аржын харагдаба.

Үндэр наһатай боложо, амаралтада гарабашье, хорёод гаран жэл соо хэһэн ажалаа орхихо дурагүй тэрэ үбгэн залуу адуушадтай үгээ нэгэдэжэ, тэдэндээ хүндэтэй, урдаа хараха хүнийн ябадаг юм. Тэрэ унага, даагадаа дахуулаад бэлшэжэ ябаһан адуугаа хараад, ханаагаа амаржа, адуунайнгаа залуу түлнүүдые шэнжэлэн ажаглажа эхилнэ: «Энэ ута бэетэй, хойто хүл алсагар, гүйгөөшэл болохо ха. Үндэр сээжэтэй, ута хүзүүтэй, тэмээн һамбайтай тэрэ хатаршал болохо шэнжэтэй байна. Саана байгшаньшье паадайжа, үхэр адуулхадаа, хүлөө тээхэдэ таатай набтархан, шабааһа шэрэхэдэ, номгохон унаа болохо» гэхэ мэтын залгаа олон бодолнуудые сээжэ соогуураа гүйлгэнэ. Энэ адуун колхозой долоон азарга адуунай эгээл түрүү хуури эзэлдэг үүлтэр хайта халюун азаргын хүрэг ха юм. Энэл хүрэгһөө олон гүйгөөшэ, хатарша морид гаража, нютагаа, Ленинэй нэрэмжэтэ колхозоо суурхуулаа юм. Түл хайта халюун азарга колхозойнгоо бүхы адуунай аха заха болонхой. Бэшэ зургаан азарга халюун азаргаһаа түбэгшөөдэг, хүндэлдэг шэнгээр харагдадаг. Үбэлдөө нуурай нэгэ ута соолгоһоо бүхы азарга адуунай уһалдаг болоод байхада, халюун азаргын хүрэгэй уһалһан хойно бэшэ 6 хүрэг өөһэдынгөө тогтооһон гуримаар һубарилдан уһалдаг юм. Эгээл һүүлдэ 6 азаргаһаа айдаг, үсөөн гүүтэй боро азаргын хүрэг уһалдаг. Колхозой бүхы азарганууд халюун азаргын байһан гол шадар хүрэгөө байлдаг. Өөһэдөө мэдээд, дуратай тээшээ ябашахагүй. Адуушанайшье һургаһан һургаал байжа болоо. Дүршэлтэй Санжа үбгэн халюун азаргын хүрэгтэ ерэлһэнийн ушартай юм. Энэ хүрэгэй эндэ байгаа хада, бэшэ адуунай хаана бэлшэжэ ябахы тухайлжа болохо бшуу.

Ябаган манан таран дэгдэжэ, нарата сэлмэг үдэр эхилбэ. Үндэрэй оройн шүүдэр наранай гэрэлдэ яларан мүнгэтэжэ, гоёор харагдана.

Улаан-Хушуун энэ уужам нютагай тэг дунда оршодог эгээл үндэр хада юм. Бороо хуратай жэл энэ хада хүхэ ногоогоор, үнгэ бүрийн сэсэгээр бүрхөөгдэн хушагдадаг. Гэбэшье ган хуурай болоходо, элһэнэй үнгэдэ булигдан, хүрин улаанаар харагдаха. Энэ Улаан-Хушуунай оройһоо 4 зүг тээшээ шэртэн харахада, колхозой отара, гүүртэнүүд, бүхы малай бэлшээри аржын харагдадаг юм. Санжа үбгэн Улаан-Хушуунай оройдо хара хубсаһатай үндэр хоёр хүн ябана гэжэ обёорбо. Тэдэ тэрэл багтаа эрьелдэн, бэе бэеэ дахасалдан, иишэ тишээ ябуултана.

«Хэн юу бэдэрнэ гээшэб? Иимэ эртэ хэд эндэ гараа гээшэб? Мал хараха гү?» - гэжэ тэрэ сэдхээд, дурамаа гаргажа хараба. Тэрэнь хүн бэшэ, харин хара һүүлтэй, шара улаан бэетэй адуун болошобо. «Яагаа жүһэ буруу морин гээшэб? Ямар ута дэлһэтэй, һүүлтэй юм? Хара һүүл, дэлһыень хараад, хоёр хүн гэжэ ханаа байнаб.

Тэрэ морин хэбтэжэ хүлбэрөөд, бодожо бээе нэгсэрээд, хушуу уруудан, сэхэ адуун тээшэ хатаршаба. «Халюун азаргада таһа татуулхань гээшэл даа. Халюун азарга өөрынгөө гүүнүүдтэ, адуун хүрэгтөө дүтэ табидатгүй, ехэл харша юм даа» гэжэ тэрэ сэдхэн, һонирхон ажаглана.

Халюун азарга адуун хүрэгтэнь дүтэлжэ ябаһан тэрэниие харажархёод, тархьяа үргэжэ, сэхэ урдаһаань угтан ошобо. Гансааран ябаһан ута бүтүү һамбайтай, үүр ехэ дэлхэтэй морин тархияа дээрэ үргэн, тэрэндэ ойртобо. Тэдэ хоёр уулзажа, аргагүй удаан бэе бээе тойролсон үндэлсэһэнэй һүүлдэ мундаагаа, хүлнүүдээ хазалсан наадаба. Халюун азарга ерэгшэ айлшанаа орхижо, адуун хүрэгэйнгөө захада эдэлшэбэ. Хула морин бэлшэжэ ябаһан адуун соогуур зоргоороо зайжа, томо эмэ гүүдээр үндэлсэнэ, тэдэниие шууюулна, иин-уун гүүлэнэ. Халюун азарга тэрэниие огто хэрэглэнэгүй. Олон жэлдэ адуушан ябахадаа, иимэ ушар оройдоо үзөөгүй Санжа үбгэн гайхахын ехээр гайхажа, эбтэй энэ уулзалгын ушар удхыень таажа ядана. Улаан-Хушуунай хормойдо халюун азарга айлшан хулатаа уулзажа, дахин мундаагаа хазалсаад, зэргэлэн зогсошобод. Унагад хажуудань олоороо сугларжа, тэдэниие тойрон урилдан гүйлдэбэ. Айлшанаа хүндэлжэ, найр наада үнгэргэжэ байһан шэнгээр харагдана.

Санжа адуушан залуу нүхэр хүбүүнтээ ушархадаа:

- Халюун азаргын адуунда нэгэ жүһэ буруу морин ерэжэ ниилээ. Ябуул адуун хаа, арилхадааш болохо. Энээн тухай хүндэ бү хэлээрэй. Ерээ хадаа ябажа ябаг. Азаргамнай газашална намнанагүй, гайхалтай, - гэбэ.

Хүбүүн үбгэнэй үгэ зүбшөөхэ зуураа: «Байражан үлөө һаань, намар үүсэлээд, хубаажархина бээбди. Тиимэһээл хүндэ бү хэлээрэй гээ ха», - гэжэ бодоно.

Санжа үбгэн уйтахан нюдөөрөө адуунайнгаа түл адаглаха, шэнжэлхэ зуураа, ерүүл хулаһаа харасаяа һалгаанагүй. «Энэ, юрэдөө, манай адуунай таһардаһан байгаа юм аа бы? Хаанаһаа ерэхэ ёһотойб? Олон бэшэшье һаа, хула хүрэг адуундамнай байһан гээшэ. Муушье үүлтэр байгаагүй. Энэ халюун азарга тэдэнэй таһардаһан байжа болоо. Үгы, юрэдөө, Шагжын хула гэжэ бараг морин бии бэшэ һэн гү? Үни даа, бүри Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агуухэ дайнай урда тэрэ морин сэрэгтэ абтаа һэм шуу. Дайншые дүүрэхээр дүрбэн жэл болошобо. Нэгэ газарта ябаһанаа нютагаа бусажа ерээ гү? Адуун газаршал амитан гээшэ даа. Урдань басагадай моридой Агаһаа, Түгнэхөө, Хэжэнгын Хөөрхэхөө бодхуултажа ерэхэн ушар тухай үбгэд, хүгшэд хөөрэлдэгшэ бэлэй. Үгы, юрэдөө, энэм Шагжын хула мүн лэ гээшэ ха. Дайнай урда айхабтар дошхон хула морин сууда гараа һэн. Хэдэн бараг эмнигшэднай тэрэниие нуга даража ядан, нюргаа шоройдоо бэлэй. Таба-зургаа һаһа хүрэтэрөө тохомой сараа оронгүй, дээрээ шаазгай һуулгангүй ябаа. Тездэ тэрэ хүрин шара зүһэтэй һэм шуу. Харин энэ морин сагаабтар зүһэтэй байна. Наһатай болоходоо мориной зүһэ хубилдагынь гээшэ ааб даа, гайхалгүй. Шагжа гэжэ айхабтар эмнигшэ, мориндо дуратай, мориной хүр даража номгоруулдаг эрэ ябаа даа. Нэгэ шүдэрөөр гурбан эмниг мори хүтэлжэ асарһан юм гэжэ сууда гараа һэн.

Тиихэдэ Шагжа тэрэ дошхон хула мориной шэхэндэ аһажа, хүлыень шүдэрлэһэн, тархидань хандагай ногто углаһан, эмээл тохожо мордохон юм. Дошхон хэдэр хулын хатуу жабжые хүсэтэй Шагжа хазаарай амаар шуу татажа зөөлэрүүлээ һэн. Амаа мэдэжэ, эзэнэйнгээ гарта ороходоо, айхабтар шадалтай, эсэхые мэдэхэгүй, хатарша гүйгөөшэ морин боложо, Шагжын нэрые суурхуулһан юм. Шагжа хула морёороо түрэ найр дээрэ олон мориной наһа буляһан, урилдаанда түрүүлэн ерэхэн байха. «Энэ, юрэдөө, холын харгыда эсэхэгүй, добын урилдаанай гүйгөөшэнэртэ гартахегүй морин болохо даа. Найнаар лэ һургаха, заһаха ёһотой», - гээд Шагжа хулынгаа амидахагүйн тула хамарайнь хоёр нүхые һэтэлжэ, һарнагар ехэ болгоһон юм. Хамарайнь нүхэн һэтэрхэй, жабжань шуурхайн сараатай һаа, Шагжын хула мүн байха», - гэжэ шэбшээд, Санжын хазаар барижа, хаалтатай байһан адуун сооһоо ерүүл хулые барихаа хорёо соо ороходонь, хула тэрээндэ тархья улыжэ үгэбэ. Ууса нюргыень эльбэжэ, дэлһэ хүзүүень һабардаад, хамарыень харахадань, хамарайнь хоёр нүхэн дээрэ һэтэрхэтэй, жабжань хахараад эдэгһэн һорьбоһотой байба. «Шагжын хула мүн лэ байнал даа. Зүб танияб, - гэжэ тэрэнэй баярлан, бэеыень эльбэжэ байхадань, шархын олон һорьбонууд гартань торосолдобо. Тэрэ үбшэнтэй газараа барюулхадаа, тархья һэжэрэн, байра дээрэ хүдэлбэ. - Хаанаһаа ерээ гэшэб? Туруунуудын ехээр элээ. Уладаа бэшэ гү? Абаашажа, дарханда альган тахаар тахалуулха байна».

Санжа үбгэн мориёо хүтэлэн, дарханда ошожо, урда хоёр хүлыень үргэжэ, туруунуудыень тахалаад, хойто баруун хүлыень үргэжэ харахадань, элэшэһэн хахад таха байба. Хангилжа абахадань, тэрэ хахад таха дээрэ «г.Тула» гэжэ бэшэһэн үгын үзэгүүд элихэнээр аржын харагдаба. Тулада хэгдэһэн тахаар тахалуулһан хадаа энэ морин баруун зүгһөө ерэхэн болобо.

Санжа адуушан гудамжада мориёо байлгаад, колхозой правленидэ хүдэлдэг Дулма бэритэй уулзажа:

- Басаган, Шагжын хула гэжэ нэрэтэй морин дайнай үедэ сэрэгтэ тушаагдаһан гэшэ ха. Тушаагдаһан һаа, хэды ондо сэрэгтэ абтаһан болоноб? Энээнии мэдэжэ болохо гү? - гэжэ асууба.

- Бэлигтын баабай, дайнай үеын архив соо олдожо болохол даа. Би нэгэ забдын гарахада харуужам, - гэбэ.

Энэ хөөрэлдөөнһөө хойшо олохон хоног үнгэрһэн хойно Калининай нэрэмжэтэ гудамжаар баруун гартаа ташуур баринхай, хээр морёороо һайбарлуулжа ябаһан Санжа адуушаниие Дулма угтажа:

- Бэлигтын баабай, 1942 оной мартын 11-дэ хорёод моридтой хамта сэрэгтэ тушаагдаһан акт соо Шагжын хула гэжэ нэрэтэй морин байна. Аймагай военком капитан Шулуновой, малай аргашан Батуевай, зүблэлэй түрүүлэгшэ Гончиковой гар табилгатай аржагар саарһан байна, - гэбэ.

НОРПОЛ ОЧИРОВ (1930-2003)

Норпол Аюшеевич Очиров Агын Могойтын аймагай Догой нютагта түрэнэн юм. Прозаик, драматург, ориуулагша. Агын багшанарай дунда хургуули, Буряадай багшанарай дээдэ хургуули, М. Горькин нэрэмжэтэ Москвагай Уран зохёолой дээдэ хургуулин аспирантура дүүргээ. Буряадай багшанарай дээдэ хургуулида, «Байкал» журналда, «Буряад үнэндэ», М. Горькин нэрэмжэтэ Уран зохёолой дээдэ хургуулида, Москвада Профсоюзудай болон Комсомолой дээдэ хургуулинудта ажсалаа. К. Черемисовэй «Буряад-Ород толиин» эрдэмтэ редактор, Х.

Намсараевай наһанай намтар, уран зохёолойн харгы зам тухай номой автор (Улаан-Үдэ, 1988), Дотор Монголой эрдэмтэ Сайишялай «Чингис хааны тобчоон» гэнэн томо номые хуушан монголхоо ород хэлэн дээрэ ориуулагша («Сказание о Чингисхане» (Улан-Удэ, 2006). М. Шолоховой «Поднятая целина» болон И. Тургеневэй романудые буряадишалаа, буряадһаа А. Ангархаевай «Мүнхэ ногоон хасуури» гэнэн роман, монголхоо (Ж. Бямба, Д. Гарма, С. Пүрэв, С. Эрдэнэ болон бэшэшье зохёолиодой номуудые ород хэлэн дээрэ ориуулаа. Социалис Ажалай Герой Валентина Романова тухай баримтата туужа (Москва, 1985) бэшээ. «Олзо хүбүүн» («Найдёныш») гэнэн туужаараа суурхаһан юм (Москва, 1965, 1966), «Дружба народов» журналай шанда хүртөө һэн.

ОЛЗО ХҮБҮҮН (Туужаһаа хэһэгүүд)

Гэрэйнгээ һүүдэртэ Дэмаа хүгшэнэй арһа мушхажа һуутар, дүтэшэг морин турьяба. Колхозой ноёдой нэгэн ерөбэлтэй гэнэн сэдхэл түрэжэ үрдээд, гэдэргээ эрьен харахадань, өөһэдэйн хашан хула ута жолоогоороо хойто хүлһөө уюулһан юумэ, хүзүүгээ доогуур нугылгаад, һэлдэгэ-сэлдэгэ гүхэлзэһөөр гол орожо ябаа һэн. Унажа гараһан эзэниинь хаанашье аад, моринойн гол орожо ябаһые түрүүшээр ойлгонгүй, миил хаража һуутараа, хүгшэнэй зосоо нэгэ һанал хаха орожо, тэрэ ухаа алдан гүйжэ бодобо...

Эрэжэ эрэжэ, мушхалаагаарнь гасууда тэбхэдэнгүй орхиһон арһаниинь эрхэһэн төөлүүр шэнги һөөл сухалтайгаар загашан, һөөргөө эбхэрнэ. Хамһууригүй боложо гансаардаһан модон мушхалаахан хоёр үзүүрээрээ газар хадхан хадхан, байһан шадалаараа тулгалха эсэргүүсэхэ гэжэ оролдоошье наа, бүхэд барюулха дурагүй арһанай эршэдэ яаха аргагүй диилдэхэдэ, яагшааб гэнэндэл, зоргооройн орхёод үзэбэ. Тээд сүлөөдэ гарахаа жүдхэһэн арһан түрүүшээр хүсэрхэжэ, байһан шадалаа баражархёод, һүүл тээшэ өөдөгүй нулаһанаар годилзоһоор, өөрыень шэхэдэһэн мушхалаа һахюулһаа халаха-халаха аргагүйгөө мэдэрхэдэ, бээдэ урмаа таһаран, гансата һал унаад, сэхэ дороо хумиралдан хэбтэшэнэ хэбэртэй...

Дэмаа хүгшэн хула моринойнгоо хойноhoо бээбэйсэ гүйжэ, хүсэжэ ядахадаа шангашагаар: «Дбр-руу!» - гэжэ турьян бадашаба. Эзэнэйнгээ суhalтaй абя дууламсаараа хашан хула гансата зуг татан байшоо hэн.

Хүрэжэ ерэхэн Дэмаа хүгшэн мэгдүү түргөөр хойто хүлэйн хаятараа тайлахадаал, हुладaнaн уламаа заһаншьегүй, мордохо хэбэртэй түгэшэбэ: арай гэжэ дүрөөдөө хүлөө хүргөөд, эмээл дээрээ аһаха һанаатай бүүргэхээн шагтагалдаһаар байтарын, тэрэн мориной нюрганһаа хобхороод, хажуу хабһан дээрэн гарашаба... Гэдэргээ унан, газарта һуушаһан хүгшэн уйлаганан, нэгэ юмэ дуугараад, аман соогоо гэмэржэ байжа, эмээлээ заһажа тохобо. Улам шангатай боложо һуурижаһан эмээлын тэрэнэй һэбхигэр хүнгэн бэеые даажа ядангүй, үрөөһэн дүрөөгөөрөө һэнгэргүй үргөөд орхёо hэн.

Аһажа абахадаа Дэмаа хүгшэн ута жолоогойнгоо үзүүрээр хашан хулаяа шэрбэхээр шэрбээд, хара үхэрэй түүхэй арһаар үһөөрын газаашан хэһэн хүрдэгэр дүрөөбшээ эрмэгтэй бүд гуталаараа нэшэхээр, ондого-сондого оодоруулан, Марсатые өөдэ гараба.

- Хаанаш байгаа баарһан ааб даа... Үрдихэм гээшэ гү, али үгы гү?... - гэжэ байжа мориндоо дугтаруулхынгаа забһарта тэрэ гансаараа дуугарна.

Хонидойнгоо хараа харахадань, хадын ташалангаар бүлэг бүлгөөрөө монсогойрон хургаад, тиіржэ байха юм. Зүгөөр адуулжа гараһан Субадин хаанашье харагданагүй. Аягүй юмэнэй болоһые тухайлжа мэдэхэндэл, хүгшэнэй зосоо барайгаад орхибо. Үндэр газарһаа холые шэртэхэ дуратайень мэдэдэг аад, Дэмаа хүгшэн шэлын оройгоор зулажа бэдэрхэ гэжэ шиидэбэ.

Марсатын зүүн шэлээр ябажа харахадань, хаанашье олдобогүй. Нэгэ тээ шүүр соо унташоод, харада даруулжа зобожо байгаа үгы юм гү даа гэжэ Дэмаа хүгшэн гэнтэ һанаад орхиходоо, айдаһаа хүрэн, шүүр соогуур лэ бэдэрхэ юм. Оложо ядахадаа, һөөргөө ташалан уруугаа буужа, жалгын адагай сахилза шударха һанаатай ябатараа, тээ тэндэ байһан хүһөө шулуун тээшэ гайхахадаа ошоо һэм.

Урда сагай баатар хүнэй хүүр дээрэ хадхаһан хүһөө шулуунууд дүрбэн хана болон ёдойлдоно. Тээ зүүн урдань гансаараа ургаһан багашаг шулуун шодойно. Тэрэниие морёо уяха сэргэнь гээшэ гэдэг бэлэй. Дэмаа хүгшэн түр зуура ямаршые хүнэй хүбүүн эндэ яһаа хаяһан юм ааб даа гэжэ үни холын юмэ һанаандаа оруулаад, тэрэньхэ улам энэ дэлхэй дээрэ мүнхэ юмэн үгы, хуу хосордог, хумхийн тооһон болодог, удахагүй миниишые яһан хээрэ хаягдаад, үхээри үмхи, хохимой хүһэрэй урьжа хэбтэхэ гээшэл даа гэжэ шэбшээд орхиходонь, зосоонь уйтай шэнги болошобо. Яһын хаяха хүн олдохол юм аабза, зүгөөр хойто түрэлөө бэдэрэн ошоһон Дэмаа хүгшэниие дурдан нэрлэхэ, аша буянгын сэгнэн һанан, амиды мэндэ алтан дэлхэйдэ үлэхэ үри хүүгэдэй үгын лэ харатай ха юм даа... Энэ мэтээр төөрин түлгэн ябатараа, хүгшэнэй бодол мүнөөдэрэйнгөө байдалда, мүнөөхил Субадидаа эрьен ерэхэ...

Гэнтэ обёорон гэхэдэнь, далаа хухараад хэбтэһэн тоодог шэнги хүбхэгэр сагаан юумэн шулуунай забһараар харагдажа байба. Дэмаа хүгшэнэй зосоо заригад гээд, морёо пар-пар нэшэн, шамдуулха ханаатай эмээл дээрээ үбхэгэнэшэбэ. Тээд хашан хула хүрэхөөр хүдэлжэ үгэнгүй, хэды дахин амаа угзаруулһан, сами доогуураа шабхадуулһан хойноо дурата дурагүй шогшоондоо ороо һэн.

Хүһөө шулуунда хүрэжэ ерэхэдэнь, зумбараанай нүхэнэй амһарта обойһон шорой тараажа, дороо зөөлзлөөд, Субадии түрэжэрхихэн байба...

Нялха тулюурхан хүүгэнэй нойтон улаахан бээ хуу шоройдо зууражархёод, һөөлдэнги нарайханаар шашхажа хэбтэхэдэ, Дэмаа хүгшэн моринһоо хүрэжэ буугаад, хормойдоо орёожо, тугал абанан шэнги шэхэ ама уруунь үлэжэ оробо... Забһартань хоёр альган дээрээ ээлжээгээр хаян хаян:

- Хүбүүн лэ... Баатарай хүүр дээрэ хүлөө шоройдоо хадаа баатар болохош... - гэжэ байжа баяртайгаар үгэлхэ юм.

Һая газар гэшхэхэн «баатар» харюудань суhalдahan янзатай, сошордуу нарайхан хоолойгоор шашхаад абаба.

Дэмаа хүгшэн һаамайса мийһэрээд:

- Яагаа суhalтай шолмохон гэшэбши! - гэжэ эрхэлүүлэн хошонон дуугарба.

Энэ үедэ нойтон газарһаа мүлхижэ холодоод, тэмээшэлһэн зандаа гэншэжэ хэбтэһэн Субадии арай гэжэ тархья үндылгөөд:

- Хүгшөө, намайе бү хараагаарайгты, - гээ һэн.

Дэмаа хүгшэн зэмэлхэхэ наана нэгшье үгэ харюудань дуугарха забдагүй, харбагайдаһан тэбээхэйдэхэндээ шулуунай забһарта унаһан тойробшо малгайгаа абаншьегүй, морёо хүһөөгэй хажуугаар хүтэлжэ, эмээл дээрээ гарахадаа: «Баарһанш даа», - гэжэ нэгэ удаа ханаа алдан шэбэнэжэрхёод, хормойдоо орёонон хүбүүгээ тэбэрээд, гэр тээшээ шогшуулшоо һэн.

Гэртээ хүрэхэдөө, тэрэ хормойлжо асарһан хүбүүгээ гал дээрэ байһан гүсэтэй бүлээхэн уһаар халта мүлтэ зайласагаагаад, хойморойнгоо ханза сооһоо хонин хушалта гаргажа мансылжархиба. Тиигээд гаралгандаа тогоого мүргэжэ ябажа, мэгдэл тэбдэл соогуур хула морёо хаһаг тэргэдээ оруулаад, Субадиигеа асархаяа Марсатые өөдэ һахай-һалаг оодоргошоо һэн.

Хашан хулань үзүүртэй модоор хойноһоо хадхуулхадаа дурагүйдэжэ, хэды еды хондого-ёндого тангаряашье һаа, аргагүй яарал хэрэг гараа гэжэ ойлгоһон янзатай, нүһэр нобишоор инсаглан, шардайса орохо юм.

II

Уужам элдин дайда дэлхэе үзэхөө яараад, бүтүү халуун гэр сооһоо газашаа тэгүүлэн, үсэд шангаар үдхэшэ үдхэшэхөөр, шиираг залуу бэеыень һубижархиһан хүбүүхэндээ ханаагаа табиha шадалгүй, зосоонь өөдөө хөөрэхэн юумэндэ амьяа хаагдан алдажа, соохор мэдээтэй тамалжа хэбтэһэн Субадии хойтынгоо үнгэрхэдэ, гансата сүлөө орошобо. Бээ адаглаад үзэхэдэнь, гэдһэниинь һабшыгаад, зосоонь юуш үгы болоһон юумэдэл, хоонон хии хулгашанаха юм. Гарааш үргэхэ

тэнхээнийнь үгы хэбэртэй. Хаана байханаа, юунэй болохыг ханаха гээд, толгой соонь эрьюулгэтэн дүүрэн бодолнуудай эхи хабагшын оложо ядан, нэгэ хэды хэбтэбэ. Айхабтар ехээр гэдэһээ үлдэшэһэнөө найл мэдэбэ. Бүхэли хони хуу багтаахаар шэнги хотонь хоол эрихэ юм. Үлдэһэн тухайгаа мартаха гэжэ яагаад энэ шулуунай забхарта ерэнэһээ ханаад үзэбэ.

Бэеынгээ нэгэ тиимэшэг шэнги байхада, хээр моринһоо буухаяа зүрхэ алдаад, энэ хүһөө шулуун тээшэ ерээ гээшэ хэн ха. Тиигээд яагаа бэлэй? Арай гэжэ шулуу дамжан, газарта буугаад, ута жолоогоороо моринойнгоо хойто хүлһөө эгэлдэргэлээд, тархья үргэжэ бодохо гэхэдэнь зосоонь гэнтэл таа эбхэшоо бэлэйл. Тиихэдэнь Субадиин үбшэндөө нюдөө эрээлжэлжэ ябажа, шулуунай забхар уруу мүлхижэ ороод, үбдэгөө зөөлэлжэ, дороо нүхэнэй амһарай шорой дэлгээд, сохоороо газар тулан тэмээшэлээд, гэдэһээ таа тэбэрээд хэбтэшоо хэн...

Саашаа юунэйшье болохыг тэрэ хүсэд хананагүй. Нюдэмни харанхалаад лэ, ёолоо гэншээ хэн хаб гэжэ бүүр-түүр мэдэнэ. Зобохо хүүшэлхынгээ забхарта гэнтэл харан гэхэдэнь, Дэмаа хүгшөөнь ерээд, түлгэжэ байгаа хэн.

Хүгшэнэй хүбүүень абаад ябашахада, хэршье зобожо байгаа хаа, Субадиин хойноһоонь ооглоогүй. Зүгөөр хэдышье болотор гансаараа хээрэ хэбтэхэ мэдэнгүй үлэхэдэнь, аягүй муу шэнги байба. Юунтэш бэшэ гэнтэ сэдхэлхын уяраба.

Энээнһээ урагша зосоогоо багтаагаад, даража ябаһан гомдол гашуудалын мүнөөдэр дэлбэ түрээд, хүүгэнээр хамта гараһаһан шэнги, Субадиин нюдэн эжэлүүдгүй уһаар жэлэгдэхэ юм. Хадамда гаража эндүүрһэнэй хойшолон иигэжэ ерэбэ гэхэн бодол зосоонь орожо, гэнтэ үерлэһэн уйдхарай уһанда гансаарданги зүрхэнийнь дарагдашана хэбэртэй. Жаргалай заха халта үзэгдөөд лэ, бусалтагүйгөөр үгы болошоһон юумэдэл, саашанхи байдалын хүрөөтэй барагараар ханагдана. Үбгэндөө орхигдоод, үшөө хойтын хүүгэдыг тэбэрээд, нютагаа бусахадань хүн юун гэлсэхэ гээшэб? Ямар нюураараа тэрэ үетэн нүхэдэйнгөө урдаһаа харахаб? Түндэбыемнай голосогоожо ябажа, хайхан сэбэр, холшор зүлгы хүбүү дахаад, хамараа дээгүүр үргөөд ошоһон аад, тэрэ дороо өөрөө гологдоод, үшөө дээрэһэнь олзо хүүгэдтэй болоод, һөөргөө бусаа ха даа. Түүргэһээ хайхан нютаг олдоогүй юм ха гэжэ байжа хороор хошхоролдохол. Тиихэдэнь яажа тэсэхэб? Үгы даа, мүнөөдөө иигээд лэ Дэмаа хүгшэнтгээ хони хаража, дөөгүүр зөөжэ ябаһань дээрэ. Тиигээдшье хаюулһан доромжолуулһан харюугаа абаха хэрэгтэй ха юм. Байн байтар саашаа юун болоноб. Зол хубиин байгаа хаа, жаргалаа олохо саг ерэжэшье болоно бээ!

Иигэжэ шиидээд орхиходоо, Субадиин гэнтэ зориг ороһон шэнги хүл дээрээ бодоод туршаба. Хүһөө шулуунһаа абиралдаһаар бодоһон аад, газар тулгаад зогсон гэхэдэ, хоёр хүлнь таягад гэлдээд, тэрэ унашоо хэн...

Үрөөһэн хүлөө дороо дараһан шэгтээ нилээд удаан хүдэлэнгүй хэбтэбэ. Шагнархаад үзэхэдэнь, ерэжэ ябаһан хүнэй абьян дуулданагүй. Зүгөөр ногооной оёороор тараһан үй түмэн хорхой шумуулнуудай шиигэнэлдэхэ шэшэргэнэлдэхэ

абьяан эһэжэ бусалжа байһан зунай халуунтай хабсаран, нужаг нобшо исалаатай, нэгэ жэгдэ байдал тогтоожо, шэхэнэй шиир таһалангүй шааяха юм. Тээ тэндэ дүтэшгэ далан шагшага Субадиине наадалһан шэнги тонгогошон, шаханажа нуутараа, сагаан һүүлээ арбайтар задалаад, эшхэрэн хашхаран, саашаа ниидэшэнэ хэбэртэй.

Үдэрэй халуунһаа зугадан дэгдэһэн ори ганса элээ огторгойн үндэртэ элин дуулин эрьехэ зуураа уужам дуулим үндэрһөө эгшэгэдэһэн янзатай, үлэмжэ нариихан, шэнгэн зөөлэхэн хоолойгоор холын ханиаа дуудан инсагаалха юм. Нимгэн жэжэхэн мүнгэн хонхын жэнгирээн шэнги абяаниинь холоһоо соностон, үлэ мэдэг бүглүү, зөөлэн болоод, зунай үдэрэй зэрэлгээн шэнгээр миралтан, газарта хэбтэһэн Субадиин шэхэндэ дуулдаха юм. Аяар тэрэ дуулим сүлөөтэ огторгойдо дэгдэн гараха шадалтай омог дорюун энэ шубуунда, тэрээнэй тэнигэр жаргалтай абяанда һэмээхэн атаархалан мэдэрэл Субадиин сэдхэлдэ бии болохо юм.

Элээ шубуун тиимэ хүрөөтэй мяхашан аад, яахадаа иимэ шэхэндэ урин, зөөлэхэн абятай гээшэб гэжэ Субадиин ходел гайхадаг һэн.

Нээрээшье, огторгойдо элижэ ябаһан элээгэй абьяан яахадаа тиимэ зөөлэн шэнгэн байдаг бэ? Дэлхэйн уужамые эзэн янзаар эрьен шалган, элин дүүлин ябахадань, шубуун зүрхэн соонь жаргалта мэдэрэл али билтаран хөөрэдэг байгаа гү? Жаргалһаа эхитэй абьяан заабол шэхэндэ урин байдаг ха юм.

Оёоргүй гүнзэгы огторгой тээшэ, тэндэ элин дүүлиһэн элээ тээшэ шэртэн, шэртэн Субадиин бодолгодо хатажа хэбтэбэ. Өөрынгөө хүүгэн - бишыхан тулюурхан, танигдаагүй амитан тухай, тэрээнэй эсэгэ тухай бодоходонь, аятайшье шэнги, уйтайшье шэнги байба. Дагбажалсанда орхигдоһон гомдолтойшье һаа, Субадиин саагуураа тэрээнине гэмнэдэггүй, омог һайханиинь зохидшоһон шэнги хайшааб даа нэгэ жэгтэй мэдэрэлээр сэгнэдэг байгаа. Хоротой гашууншье хэбэртэй, аятай амтатайшье хэбэртэй сэдхэлэй үбшэн зүрхыень бажуун үрсэгэшүүлхэ юм. Бүлээн нөлбөһон хасарынь зохолгон мухарижа, бүхы бэеынь нэгэ танигдаагүй тамалаагаар шархируулан сорьёно хэбэртэй. Зобонги хоёр уралынь үлэ мэдэг хүдэлэн, зосоохи һаналынь дабтан шэбэнэхэ юм: «Инаг ганса амарагни, юундэ намайгаа орхёо гээшэбши? Хээрын хоһон талада тамалжа хэбтэхым харанагүй аалши? Шинии хүүгэ зосоогоо үргэлжэ ябаһым мэдэнэгүй аалши? Хүндэрхүү нүхэдэйш хуха нуга хэлээш һаань, хүүгэнэйнгээ үндыгэр хүлээхэб. Хүбүүгээ адлишаажа танихадаа, хүлисэл гуйжа ерэхэш... Тэрэ саг болотор тэсэхэб...».

Субадиин энэ нангин уйдхарые, гологдоһон дуранайнь хорогүй гэнэхэн гомдолые хэн нэгэн дуулаһан шэнгээр, ядахын сагта дуулажа болохо шэнгээр өөртэнь үзэгдэхэ юм. Иимэ һайхан аяг аашаар хүндэ дурлажа шадааб гэжэ һанахадань, тэрээнһээ улам өөрһөөм ондоо хэншье энэ дурыем ойлгожо сэгнэхэгүй гэнэн бодол зосоонь орожо, сэдхэлэнь шалаан, зүрхыень гуниглуулан, инаглал гашуудалай һаруул уһаар нюдыень жэлэхэ юм. Үглөөнэй сэлсэгэр шүүдэртэл адли тунгалаг монсогор нөлбөһонууд хасар дээгүүрнь мухарин, аман соонь гашуу бүлэз урьяашье һаань, Субадиин ойлгоогүй юумэдэл, хүдэлэнгүй хэбтэжэл байгаа һэн.

Гэнтэ тэргын сахаригай тас-тус, амиданги мориной инсаглаха турьяха абьян дуулдашаба...

Дэмаа хүгшэн ехэл яаралтайгаар тэргэнэ буугаад, бүхэгэшэн, Субадиин хажууда ошоходоо:

- Намайгаа хүлээж ядаба гүш? - гэжэ шарайшалангяар асууба.

- Зосоомни тэнийжэ, бараг болоод байнаб, - гэжэ Субадиин аалиханаар харюусаба.

Хүгшэндэ хугадуулан, арай гэжэ хоёр алхын газарта байһан тэргэдэ хүрэхэдөө, Субадиин дэлгээһэн дабхар шэрдэг дээгүүр хэбтэшоо һэн...

- Энэ муу моримнай гол орожо, туһа хэбэл. Турьяхын дуулажа хараагүй хаа, мүнөөш хүрэтэр гэртээ хуухадаа болохо һэм. Хии мориншни уруугаа унаагүй, өөдөө заяатай далбажа хийдэжэ байгаа гэшэ аабза, - гэхэ мэтээр Дэмаа хүгшэнэй харгыдаа үгэлхэдэ, Субадиин харюудань юумэ дуугарбагүй.

III

Һанаамгай хүнгэн Дэмаа хүгшэнэй хаһа дээрэнэ ерэжэ абаагүй хаа, шоройдо зууралдашоод хэбтэһэн нялха улаахан хүүгэн яаха байгаа гэшэб? Энэхэн үедэ эрэ мүндэлжэ байна гэжэ мэдээ хаа, хүдэлхэ гүйлдэхэ хүнүүд олдохол һэн бээ, тээд хүнэй үри хээрэ түрэдэг бэшэ ха юм...

Эхын умайһаа гараад, нарай тулюурхан бэээрээ газар мүргэн унахадаа, хүй хүндэхэ ёһотой эхэмни абабагүй гэжэ хүн түрэлтэндэ гомдохон юумэдэл, шадалайнгаа зэргээр абья гаран, энэ дэлхэйдэ бии болоһоноо мэдүүлхэдэньшье хүн дуулажа ерээгүй һэн. Тээд шүдэгүйхэн аманай оёрто шодойходожо гараһан хүүгэн хэлэнэй абьян сошордуу мууханаар шааяхаһаа сааша хаана холо дуулдахаб даа? Дэмаа хүгшэнэй ерээгүй хаа, эсэтэрээ гэгээд лэ, болихо һэн бээ.

Хүбүүгээ хээрэ гаргабаш гэжэ зүгөөр Субадиин эмэлхын аргагүй һэн. Юундэб гэхэдэ, Субадиин шадаһандаа бэшэ, ядаһандаа тэрэ боложо ябаа. Яаһандаа ядаха болобоб гэлсээ хаа, тэрээнэй намтар иимэ юм.

Субадиин үншэн басаган һэн. Холын түрэл айлда тэжээлгэжэ хүн болоод, арбан наймаяа оруулхадаа айдарай ябадал мэдэжэ, түрэһэн Түүргэ нютагаа ульгам дуратайгаар орхиһон байгаа. Дахажа нютагаһаа гараһан Дагбажалсандаа дурлаха инаглахынгаа саана үнэнхэ зүрхэнһөө этигэдэг дээрэһээ ямар байдал урдмни хүлээжэ байхаб, саашанхи ябадалдамни юун тохёолдохоб гэжэ оройдоошье бодожо үзөөгүй, сэбэр сэхэ сэдхэлдээ хирэ тортог аһаангүй, Амидхааша нютаг ерээ һэн. Тиихэ үедэ дуратай хайхан нүхэртээ һаһа эдлэжэ хуухаб, жаргаха үдэрнүүдни олон гэжэ Субадиин хүхюун сэлмэг ябаа. Хүн мэхэлдэг, хүлэг булгидаг юм гэжэ тэрэ мэдэхгүй, хонгор гэнэхэн зүрхэниинь буян юрөөлөөр булгилхадажа, хотогор залуухан бэнь холшорой ааша жүрөөдэжэ, хүүгэд һонорхон бодолын инагай абьясһаа бүрүүлтээд, мэдэрэл махабуудын илгадгүй амгалан тэнигэрээр нойрсонги ябаа ха юм.

Тээд жаргалтай һаруул үдэрнүүд удангүй барагдажа, орондонь гашуудалта бүрхэг хүнинүүд халан ерээ бэлэй...

Инаг ганса Дагбажалсаниинь удангүй залуу нансагһаа һонёо бууража, ондоо тээшээ харгылдаг болоо һэн. Үелһэн хани нүхэрэйнгөө энэ мэтэ жэгтэй аашада яажашье хандахаяа түрүүшээр бахардаһандал ойлгожо ядан, амтатай хүхэлтэеэ аманһаа гэнтэ ходо татуулһан хүүгэд шэнги, Субадии гайханги номгохон нюдөөр энэ тэрын шарай адаглан байдаг аад, һүүлдэ Дагбажалсанайнгаа саашаа хулжадаг зангай ямар муутайе тухайлхадаа гансата хубилшоо һэн.

Энээнһээ урагша барагдашагүй ехэ баяр жаргалаар билтаран, булагай уһандал тунгалаг һаруулханаар сээжэ соонь булгилан байдаг инаг дураниинь далайн уһандал дабһатай хоротой гомдол үһөөгөөр эбхэрэн ерэбэ. Гашуудал жүтөөн хоёрой шороб хорондо эдюулхэдэ, гүбэгэр сагаахан бэнь дүлэндэ диилдэһэн шубуун дэндэл һайла һайлаһаар, мяха маряаниинь шуурашаба. Үнэһэн дээрэ хаягдаһан бурма соохоно үлөөд, үшөөл улаб улаб гэжэ ошотон байһанаа аадарта сохюулаад унтарһан согтол адли айдар зүрхэнэйн абыас энэрхэл гансата залиршаба. Һүниндөө Дагбажалсантай нэгэшье үгэ хэлсэдэггүй, үхэһэн юумэдэл тэрэ абяагүй хэбтэдэг һэн.

Бэе бээдээ хүйтэрэлсэшэһэн Субадии Дагбажалсан хоер салаатай хуурмаг байдалда удааншье тэсэжэ шадаагүй һэн. Эхэнэрэй илдам зулгыдань, монсогор суладань баригдажа байдаг Дагбажалсан хур хагданда һонёо буураһан ургын гүрөөһэн шэнги, Субадидаа һожоргүй боложо, үлүү амтатай үлэмжэ холшор басагадые бэдэрхээ ошоһон юм гү, али нээрээ адуундаа татагасаһан юм гү - мэдэхэ аргагүй, нэгэтэ үглөөгүүр ургаһа хээрээ эмээллээд: «Адуундаа ошохом!» - гээд ябашоо һэн.

Хоёрдоху бүлэг

Үнээшэд, үхэршэдэй намаржаандаа орожо, дээдэ газарайнгаа бууса хүүтэрнүүдээр таран зөөшэхэдэ, хоохон болоһон зуһалангай талада хонишодойл һэеы гэрнүүд эндэ тэндэ хүнды жалгын адагаар тобхойлдон үлэдэг бэлэй.

Хожомдонги борооһоо хойшо гэнтэ папайшаһан үдхэн зөөлэхэн хэнзэ ногоогоор һаяхан лэ хүхэрэн байһан бэлшээринүүд ольбондо долёолгожо, хюрууда нэрбэгдэжэ зүдэршэһэн хүхэ боро хагдаар, сахалайташаһан хүйтэн шарайгаар хонишодые утана.

Һая болотор зоной шууялдажа, дуу дорьбоон болон байһан зуһалангай модон гэрнүүдэй орхигдон хоһорходо, онгорхой займагар хаяагаарнь хээрын зайгуул һалхин шурган орожо, плитагүй бутархай пеешэнүүдэй үнэһэ худхан бурьюулна; хүнүүд ерэжэ, үүдэ хаяагаа бүтүүлжэрхюужэн гэжэ айһан шэнги, яаралтай түргөөр гэр соогуурнь шандаруу сасажа абана. Тиигээд сэлэртэй үүдээр саашаа ходорон гараад, тала дунда гансаараа ёдойжо байһан шэнэһэн сэргын ган забһар алин бэ гэжэ сэхэ оложо, хабшуулдан мухардахадаа, амһарта уруу төөрижэ ороһон зүгэдэл адли, сухалтай нэтээр гиинан гонгиноно хэбэртэй...

Анханда зонһоо холо ябаха гэжэ оролдодог Субадии үнэн зоной үгы болошоходо уйдажа эхилээ һэн. Намарай хара һалхин, хүһэрэй хүхэ дайда тэрээнэй зосоохиие улам уйтаруулдаг болобо...

Зунай найхан сагта хони адуулжа, хээрэ ябахата жаргал гэшэ хэн ха даа гэжэ тэрэ шаналан ханаха юм. Дахин зун болохоо яана гэшэб гэхэн сэдхэл зосоонь орожо, шубуун шэнгээр дулаан орон руу нийдэн ябашадаг хаа гэхэдэнь, тойроод зүдэрүү хүйтэн тала нэмжыгээд лэ, тэрээнхээ улам хүйтэ урьянан уйдхар зүрхыень бажуун дарадаг байба.

Ольбон халхинхаа мөрөө хабшан, хабшан Субадии зунай халуун үдэрнүүдые ханаандаа оруулжа, сэдхэлээ заадаг хэн. Зунай найхан ехэл зохид бэлэй даа! Иишэ тишээ юрэ шэртгэжэшье хуухадань, дайда дэлхэй уняартан хүхэрөөд, намжаа тэнюунээр зэрэлгээтээд, ямар гоё гэшэ хэм! Халуунда хургахан хонидойнгоо хажууда, хадын ташаланда шулуу хандайлаад хуухадань, елэгэр боро түмэр үнгэтэй боориин шагшаганууд нүхээ харууалан шаханалдажа, элдэб янзаар эшхэрэлдэн инсагалалдан байгша бэлэй. Субадии тэдээнэй абья шагнасагаан, шулуунхаа ургахан бүтид үбхэ носожо гү, үгыш хаа манзаргайгаар малгай оёжо хуудаг хэн. Хонидоо дахажаш ябахатаа, Субадии мүнөөхил шубуудаа адаглан хамаардаг бэлэй. Хэдэн мянган туруунда гэшхүүлхэ болоходоо, бээ абаржа дэгдэхэн жэжэхэн шубуу шонхорые барижа эдихэ хүсэлэнтэй бүхэли үдэртөө хонин дээгүүр элижэ үнжэдэг элэ харсагануудай олзоё буляалдан эрыоусэлдэхэ намнасалдахынь хаража, хонгёо зөөлэхэнөөр аад, хурса нарийханаар шашхалдан, тэдээнэй хэрэлдэхые шагнажа, ходол сүлөөгүй ябадаг, мяхашадай эдишэ болохон бишыхан шубуудые хайрла хайрлахаар сагайшыё ошоһые мэдэдэггүй гэшэ хэн ха. Мүнөө тэдэ мяхашадшыё зүрхэндэнь дүтэ шэнгээр ханагдаха юм. Юундэб гэхэдэ, үнгэрэн ошоһон жаргалтай найхан зунай сагыё Субадиин толгой соо хэргээн зурагладаг байгаа ха юм.

Бодолгото болоод, галгижа ябахан Субадии уйтай хахирханаар «гу-ииг» гэхэн абья дуулахатаа, дальбараагаа тэнжээдэг ута һүүлтэй эмэ булжамуур гэжэ дуугарнь танияад орхибо. Хажуу тээшээ харан гэхэдэнь, үрөөхэн далая шэрэхэн хүрин борохон ута һүүлтэй булжамуур шүүрэй оёорхоноор гүйжэ ябаа хэн. Дулаан ороноо яажа ошоогүй, иимэ хожом болотор энэ хүйтэн зүдэрүү дайдада ябахан амитан гэшэб гэжэ хайрлан ханаад, гараа арбагануулан үргөөхэдэнь, тэрэнь хард гэтэр үрөөхэн далаяараа шүүрэй үзүүр сохёод, тэрээнэйнгээ эршэдэ дийлдэн, нүгөө тээшэ урбалдашаба. «Бархан, дайсанда далая хухалуулаад, эжэл нүхэдхөөшыё гээгдээд, энэ хоохон талада эдихэ хоолшыёгүй, шургаха уурхайшыёгүй гансаараа үлэшэбэ ха юмши даа, тэнжээхэн дальбараануудшынш шамайгаа орхижо ошоо ха юм даа» гэжэ Субадии уяран ханана. Үншэрхэн хайратайхан шубуухайдаа ханаагаа зобон байтараа тэрээнхээ улам өөр тухайгаа бодожо эхилхэ юм. Өөрөөшыё тэрэ мяхашанай хабарта сэхэ дэгдэн ородог тэнэг минор шубуудтал адли гэнэн сэхэ ябахан болоно хэбэртэй. Дагбажалсан шубуу бариһан харсагадал адли өөрэйень бажуугаа ха юм! Тэрээнэй тэбэрхэдэ, Субадиин гэнэн зүрхэн мяхашанай хабарта ороһон аймхай тулюур шубуухайдал адли мэдэрэл алдажархёол гэшэ ха. Тиижэ мэдэрэл табихадаа, намдуу байһан улаахан зүрхэниинь инагай халуун аминхаа буурагшан олойроо бэшэ, харин хоротой хабарһаа шархатаад, шуһа бүлиндөө

баригдан хахашоо болоно. Шубуу баригдан харсагадал адли Дагбажалсан Субадин зүрхые шүүрэн дэгдэһэн аад, үшөө ондоо, үлүү улаахан эдишэ харахадаа хомхой сэдхэлдээ диилдэн, бажуужа мүнхэрүүлһэн олзоёо алдажархёод, хаяхан уургайһаа дэгдэһэн мүн лэ тиимэ гэнэн хонгор шубуухайн сэхэ дээрэнх хүрэжэ бууха хүсэлэнтэй, ай сүй болон, доошоо шуумайшоо ха юм. Тиихэдэнь номин хайхан огторгойн дуулим сэнгэлигтэ гаража, гаража хаягдашаһан Субадин шархатай зүрхэн газар мүргэн унахадаа, хэтэ хэзээдэ эдэгэшгүйгөөр оборготоо. Нээрээл тиигээ байна даа! Субадин харатанай зугаа болоод лэ халаа, тэнэг шубуухайдал...

Мяхаша харсагын һабарһаа мухар талаанаар мултаржа, амиды үлөөш хаа, ори гансаараа хоһон хүйтэн дайдада үлөөд, шүүрэй оёороор дэмы гайхахадаа гүйсэгөөн, «гу-ииг», «гу-ииг» гэжэ гунигтай нулахаанаар орхижо ошоһон нүхэдөө ооглон ябаһан дали хухархай шубуухайдал адли баһал хэрэгтүйдэ хээрэ хаягдаад, үгэ хэлсэхэ нүхэршьегүй, ори гансаараа хэлэгүй хонидой хойноһоо дахаад, намарай сагаан дайдаар зайжа хэрэжэ ябанаб гэжэ ханахадань, Субадин зосоо барагар бүрхэг болоно.

Дэмаа хүгшэнэй гэртээ орожо, галаа түлээд, сайгаа шанаад, дээжэһэнь хөөрүүлһэн хүнэйнгөө дээжэтэй холин, бишыхан зэд шанага соо сайдамнаад, ябууд дундаа малгайгаа тархи дээрээ табижа, газаа үргэхөө гарахадань, алаг шаазгай хаһаг тэргэ дээрэнх нуугаад, шаханажа байба ха. Дэмаа хүгшэн тэрэ шаазгайе үргөөһэн бээрээ: «хай хэл, хай хэл», - гэжэ байжа аман соогоо хэды еды гүбэнөөд, Баруун Эрээбэй тээшэ наманшалан, шанагатай сайдамаа орон дэлхэйдэ сасаа хэн.

Субадин бодоод: «Юундэ тархим үбдэһэн шэнги байна гэшэб даа?» - гэхэдэ, Дэмаа хүгшэн шарайшаланги нюдөөр нюурынь хараад: «Орой болотор унтаад, тиигээ ёһотой даа», - гэжэ хэрэглэмжгүйшгөөр харюусаа хэн. Тиихэдэнь Субадин энэ хэлэһэнээ мартажархиһан юумэдэл, ямаршьегүй нюур гараа угаагаад, сайгаа уугаад, хонидоо гаргажа тууба ха юм. Тээ дахад гээд, хонидойнгоо мүнөөхил таряанай поли дээрээ тогтошоходо, Субадин һөөргөө бусаа хэн. Газаагаа хэбтэһэн ганса модон түлээ харахадаа, тэрэ гэгтэ ханаа абажа:

- Хүгшөө, би энэхэн Эрээбэйн араһаа түлээнэй юумэ түүгээд ерэхүү, - гээд, хула мориёо шаргада оруулаад гараһан байгаа.

Дэмаа хүгшэн тиигэ болишье гээгүй, Субадингаа ханаамгай бэрхэдэ баярлаад лэ, хүүгээ хахижа үлөө хэн.

Хойто хүндыдэнь буусатай Субаантан хотонһоо нэгэниинь ерэжэ, хаа-яа Дэмаа хүгшэнтэй ярилдад гээд ошодог байгаа. Мүнөө Субадин ошоһоной хүүлээр өөрөө Субаанай һамган ерэбэ ха. Хүнэй ерэхэдэ, Дэмаа хүгшэн ехэ баярлаад, энэ тэрэ юумэ хөөрэлдэһөөр нуутараа, үдэрэйшье ошоһые мэдэбэгүй. Гэгтэ ханаһан янзатай гүйжэ гараад, хонидойнгоо хараа харахадань, мүнөөхил поли дээрээ барсайджа байгаа хэн. Дэмаа хүгшэн баруун тээшээ, абяагүй хүрөөтэйгөөр мантайжа байһан Эрээбэйн ара өөдэ, һарабшалад гээд, Субадингаа харагдахагүйдэ ханаагаа зобожо эхилбэ.

Мүнөөхи үглөөгүүр үзэгдэгшэ шаазгайн хониной хашаа дээрэ хуугаад шаханахада, Дэмаа хүгшэн ехэл ёрогшоохон янзатай забда залигүй: «Най хэл, най хэл», - гэжэ байжа хабинаха юм.

- Энэ түлээндэ ошоһон басагамни яшаба гээшэб даа? - гээд, гэртээ ороходонь, Субаанай хамган мүн лэ ханаата болон хууха байхаа болишобо.

- Үглөөгүүр эртэ ошоһон юм гү?

- Хонидоо гаргажа, дахад гээд ошоһон юумэл даа.

- Бэлэн түлээ оложо ядаад, отолжо удашоо бэ даа.

- Хари тиибэ, яаба гээшэб даа.

Энэ мэтээр гайхалсан гэлүлдэн, тэдэ хоёр сайгаа халаажа уубад. Ябахаа түхээржэ байһан Субаанай хамган Дэмаа хүгшэнэй баалалгада орожо, үшөө нэгэ хэды хууба.

Морин турьяба гү даа гэлдээд, гүйлдэжэ гарахадань, хашан хулань шарга дээрээ нунаад хэбтэшэһэн Субаадингаа шэрээд, хотондоо орожо ябаа хэн.

Хоёр хамгад ухаа алдажархибад.

- Энэ яаба гээшэбши ихэдээ? - гэжэ дээрэнь хүрэжэ бууһан Дэмаа хүгшэн уйлаганан асууна.

Субаадин нюур шарайнь ехэл ядархан түхэлтэй байгаа хэн. Тэрэ зоболонтой хулаханар гэншэн ёолоно. Харюу хэлэхэ сүлөөгүй хэбэртэй. Өөдөө үндыхэ гээд, сээжээ даабагүй.

Субаанай хамган Дэмаа хүгшэн хоёр хамжажа, шаргаһаа буулгаад, хоёр тээһэньн хугадан, гэргэ оруулбад.

Дэгэл гуталын тайлаад, хойморой орон дээгүүр хэбтүүлбэд. Дэрымни абагты гэхэн тэмдэг Субаадин мэдүүлхэдэ, толгой доронь ганса хүнгэхэн пудуушхаар набтар, зөөлэн дэрэ хэбэд. Манатан бүрүүлгэшэһэн Субаадин нюдэн юумэ балай обёорногүй хэбэртэй. Айхабтар ехээр зобоһоной тэмдэг нюур дээрэһэньн халанагүй. Шадалгүй тулюурханаар гэншэхынгээ забһараар бага сага дуугарна. Тархимнил үбдэнэ, хоёр болошохоо ханана гэхэ юм. Тиихэдэнь Субаанай хамган хажуудань хуугаад, хоёр гараараа тархиинь хашан, сабиргай уруунь нэгэ хэды соо бии шадалаараа нидхэрээд туршаба. Тээд туһа боложо үгэбэгүй. Дэмаа хүгшэн иишэ тишээ түгэшэжэ байна, бурханайнгаа урда зулашы аһаана, гал дээрээ хүшы халаана. Забһартань забда залигүй: «Бурхан багшадамни, абыш, абарыш! Яһан ехэ лай тодхор дайраба гээшэб? Харыш, туһалыш!» - гэжэ байжа хэлэхэ үгэлхэ юм. Тиийһээр байтараа Субаадин халууниинь түргэдэһөөр түргэдөөд тэрэ мэдээ табижархиба. Амаарнь хөөһэ буража эхилбэ. Яахашы мурөө төөришэһэн Дэмаа хүгшэн Субаанай хамган хоёр санзайгаар ама хамарын утажа, үбсүүень сэлээд, хөөрэхэн халуун хү турьяна. Туһаш хэжэ шадангүй, гэр соогуураа гүйлдэһөөр тэбээхэйдэһээр байтарын, Субаадин нэгэ хулаханар абья гараад, ами табишаба хэбэртэй. худалын баряад үзэхэдэнь, сохилхоо болишоод байба. Айһан бахардаһандаа соохор мэдээтэй болошоһон, орилһон гэгэһэн Дэмаа хүгшэнөө орхёод, Субаанай хамган хойто хүндыгөө моринойнгоо шадалаар ошожо, зондо дуулгаа хэн.

...Жэбхээхэн нютагтаа байхадаа, Дулма Дагбажалсантай танилсаа хэн. Тиихэдэ басаган хүн хадамда гарадаг юм гэжэ мэдэдэггүй шахуу, мэдээшье хаа тэрээн тухай бододоггүй дундаа ябаа. Зүгөөр гүлмэр сээжэ соонь эдэшэн болбосорһон үрэ халтад гэхэн шалтагһаа шамбай бэеынь худал хужаануудаар инаглалай абьяастай элшые тараан гүйлгэхөө бэлэн байгаа. Нөрөөндө зэхүүлжэ бухиндашоод, уяанһаа залхууржа эхилхэн гүйгөөшэдэл адли, залуугай ябадал жүрөөдэжэ, гэр бараандаа тогтохо хуухаа болиһон басаган шарай сэбэртэй, хараса нюдэ хурсатай, саб гэхэн бэетэй салбуу холшор зантай хүбүүнээр дайралдаал хаа, халаа юм даа. Аадарай үүлэнэй уулзагшадал, инагай залин тэдэнэй хоорондо ялагад гээд, халуун охитой галаар хоёр зүрхыень нэбтэ харбажархиха юм... Тэрэшэлэн хаһадаа хүрөөд, ханилха нүхэрөө хүлээн байһан Дулма Дагбажалсантай түрүүшынхээ харалсахадаа, ямар нэгэн хүсэтэй юумэн, татуулһан шэнги өөрөө ошоод, тэрээндэ тэбэрюулишоо бэлэй.

Наадан дээрэ Дулматай нүдөөрөө уулзаад, нюурай халуу бусалан, улагад гэхые обёорһон Дагбажалсан хэнгэргүйгөөр хажуудань ерээд, гарһаань татан, ёохорто оруулаа хэн. Тиигээд бүхэли үдэшэндөө Дулмые хажууһаа табяагүй. Залуушуулай юун тухай дуулалдахынь Дулма ойлгоошьегүй өөрөө дуулаашьегүй хэн: баригдаһан шубуухан шэнгээр бахардаһандаа зүрхэнийн түшэгнөөд, хамаг бэе руунь халуун шуһа гүйлгэн, мэдэрэл бодолын манаруулаад орхиһон байгаа. Гансахан лэ Дагбажалсанай шахамал хайхан хоолойень хабарайнгаа хаарине табяагүй, үшөө шэрүүтгэр зандаа Дулмын бишыхан гарые шангаар лаб адхаһан хүлэрэнги халуун гарын хээээдэш мартахагүйгөөр тэрэ ханаандаа хадугаа.

Нааданай хүүлээр бэе бээе ооглолдон, залуушуулай таража эхилхэдэ, хорёоһоо уяатай олон моридой дунда өөрынгөө мори арай гэжэ олоод, Дулмын мордожо байтарынь тэб-таб дэбхэншээхэн, уг-заг собхошоһон моритой Дагбажалсан туласа гүйлгэжэ ерээд, ута жолооень шүүрээдхөө бэлэй...

Һүнийн харанхыда хүбүүдтэ намнуулһан басагадай энээлдэн шашхалдан, иишэ тиишээ хаха бутаран, тэшэгэнэсэ гүйлгэлдэхэнь, холохон ошоошодойнь хаана ябаһаанаа мэдүүлэн, ханхинаһан шанга хоолойгоор жиияса дуулалдахань элихэнээр соностон сууряатажа байгаа хэн. Дулмын ута жолоо өөрынгөө мориной хазаарай сахариг соогуур оруулаад, үзүүрынь бүхэдөө хабшуулан уяжархиһан Дагбажалсан баруун тээшээ һүүжэлдин, Дулмые тэбэридэг, урдаа һундалдуулхаа ханаһан янзатай, эмээлһэнь хуу татан алдадаг байба. Эзэнэйнгээ иигэжэ аягүйгөөр аашалхада дурагүйдэхэн Дагбажалсанай хортогой дошхон моринийн хуухиран, халба хүрөөшье хаа, хатуу гараар амаа татуулан номгордог, саагуураа дуратайшье хаа, ёһо сахиһан Дулма буруу бухан носолдодог, мултархаа дугташадаг байба. Тээд хэдышье эсэргүүсээ хаа, Дагбажалсанай абьяастай халуун шэбэнээндэ, зунай хүнийн дуурама намжаа дулаанда эльбэдүүлээд, абяагүй, гудагар, хүлээнги номгон болошоо хэн...

Ербэн намдашаһан хүнийн байдалда гансахан лэ дархан шубуун залуугай абьяаста һогтоһон хүбүүн басаган хоёрой ханилан холбоорилдохые хэрэгсээгээгүй

янзатай, «дуг-дуг-дуг» гэтэр модон алхаараа яаралтай түргөөр дугтаран тоншожо байгаа бэлэй.

Зүгөөр хохор жаргалаа Дулма удаан эдлээгүй: удангүй Дагбажалсан Жэбхээхэн нютаг ерэгшэдээл адли хүнгэнөөр ургааша мориёо тээгэлүүлээд ябашоо хэн. Дулма тэрээниие бай гэжэ баряаш бэшэ, хөөргөө дахин ерэнэл бээз гэжэ инагай мэдэрэлээр этигэһэн найдаһан янзатай, бодолгодо хатанги уйтаншаг нюдөөр хойноһоонь хараһаар үлэхэн байгаа.

Богонихон шубуун жаргалай амтатай абьяаста һогтон олойрһон мэдэрэл уняар мананай сиибэгэр хушалтаар халхалуулһан юумэдэл, холо саагуур хаймадан хаража шадахгүй ха юм. Инаг нүхэрэйнгөө бусалтагүйгөөр ошоһые ойлгоходоо, хонгор гэнэн басаганай ханаандаа юуш бодоһые бү мэдэе. Зүгөөр лэ өөрыгөө хануулха дурасхаал болгон, Дагбажалсанай орхинһон үриие зосоогоо үргэлжэ ябахагүйб гэжэ тэрэ шиидэхэн байгаа. Тэрээнһэ хойшо эхэ болохо хубита жаргалаа хэтэ мүнхэдөө гээһэн юм.

Инагай жаргал мүндэртэй хүйтэн аадар шэнгээр үнгэрһэндэл тэрээндэ үзэгдөө хэн: айнгй гудагар Дулмын юугээш ойлгоогүйдэ, гэнтэ дээрэнь буугаад, гэнэн тэнэг зүрхыень зобоод шэшэрүүлэд гээд, сүлөө ороһон хойноо эрьен тойрон харахадань, үни тооһорон ябашаһан байгаа бэлэй. Дахин наран игаажа, тэрээнэй урихан хүхюу элшэдэ шаруулхадаа, таашаан жаргаһан дайдын дахин һэргэн тэниигээшье хаа, бахарданги басаганай сээжэ соо уужам һаруул болоол хэн. Орьёлһон бушуу хүсэндэ дайруулан оборготоһон бэень обогошон татаганаһан зандаа, инаглал гомдол хоёрһоо уйлан хайлаһан зүрхэниинь хатааржа ядан һугшахадажа байгаа бэлэй. Хараха янзада Дулма хуушан түхэлөө табяашьегүй хаа, энгэхэдэ бэлэн хонгор сэхэ нюдэниинь үлэ мэдэг һэргылэнги шэнжэ оложо, ондоо даруу болоһон, халтад гэхэн охинһоо сорьёлон носохоо ханадаг хараа соохи абьяастай хурса ошониинь унтаран залирһан байгаа. Ухаа орожо, номгорһон зүрхэниинь урданайхидаал адляар булгилхаа болижо, нэгэ жэгдэ аргааханаар, хэрэглэмжэгүй тэнигэрээр сохилдог болоо хэн. Тиибэшье анханда үзэхэн баярынь, амасаһан амтатай жаргалынь хаа-яахан сэдхэлэйнь оёрто уйтай хорогүйхэн гуниг түрүүлдэг хэн.

Хэндэшье хадамда гарахадань сасуу болоһон Дулма Дугшанда ошо гүүлэхэдэе, заяагдаһан нүхэрөө таниһан юумэдэл, хүндэлэн үгөөр арсангүй зүбшөөһэн байгаа. Гэрһээ сааша гэшхэдэггүй үнэн сагаан ханаатай Дугшан үбгэнөө хүндэлдэг өөгшөөдэгшье хаа, үри хүүгэдгүйдөө тэрэ голхордог заримдаа залуугайнгаа ябадал тухай шаналан ханадаг, тэрээнһэ улам уяраадшье абадаг хэн. Зүрхэн дорохоһонь гашуун хүлһэн болон хадагалагдаһан урдын дуранай үлэгдэл үе үе хороор лугшан, хуушарһан гомдолынь хануулаашье хаа, хадамаа олоһон хамганай уялгата мэдэрэлые диилэдэггүй, хүдэлэн сасуу хөөргөө номгорон хэбтэдэг бэлэй.

Дагбажалсанай Субадиинь хамга асархада, өөрһөөнө үлүү жаргалтай хүнэй үридэ атаархаһан шэнги. Дулма нэгэ үе үгэ дуугүй ябадаг, уйтай нюдэтэй болоо хэн. Тээд тэрээнэй үлэ мэдэг зангаа хубилһан шалтагые ондоо хэншье мэдэдэггүй

дээрээ хоб үгэдэ дуратай Амидхаашын гэргэд юумэ обёоронгүй халахан байгаа. Бэшэ намгадаар адли шэнэ бэриие харахаяа Дулма гүйлдэһэн хаа, нэгэ мүрөө олоод, урдань Дагбажалсантай яажа хахасаһанаа хүндэ мэдүүлхэдээшье болохо хэн, тээд гэртээ шэбээлээд нуухадань, тэрээн шарайе хэн адаглаха гэшэб?

Субадин орхигдоһон тухайшье дуулахадаа, Дулма хэбэр мэдүүлээгүй хэн. Зүгөөр ганса ханаандаа тэрэ Субадине хайрлаһан, түрэлөө олоһон юумэдэл, зүрхөөрөө тэрээниие энэрхэһэн байгаа. Субадин ямар байдалда ороһые тэрэ хэнһээш үлүүгээр мэдэхэ хэн туладаа гомдол гашуудалыень баларуулалсаһайб гэжэ үнэн сэдхэлһээ хүсэдэг, нэгэ ушар боложо уулзана бээбди гэжэ найдан хүлээдэг байба. Хүбүүтэй болоходонь, тэрэ Субадинда үлэ мэдэг атаархаад абаа хэн. Орхигдоошье хаа, хүбүүтэй үлэһэн Субадине тэрэ өөрһөө үлүү жаргалтай дээрэ тоолохо байгаа. Тээд гашуудал гомдолоороо ганса шуһанай болоһон дүүхэй Субадинь энхэрэн хүлээһэн эгшэштээ танилсажа үрдингүй, наһа барашоо ха юм даа...

Субадин гаргаһан хүбүү үргэжэ абахадаа, Дулма түрэхэн дүүһээ түрэл мяхаяа абаһанай зэргэдэ ханаха байгаа. Үншэрхэн хүбүүе үргэхэ тэжээхэ хүнийнь бил гэшэб гэжэ үлүүсэ тоолоһон дээрээһээ олзуурхаһан хүхихэн Дулма Дэмаа хүгшэн тухай огтолон мартажархёо ха юм. Хүгшэн юун гэхэ ааб гэжэ тэрэ ухаандаашье оруулаагүй байгаа. Баярай бахардаһанаа һүүлдэл мэдээ хэн.

Колхозой правлени Олзобойе хүндэ үгэхэ гэхэн шийдхэбэри гаргаа гэжэ дуулахадаа, Дэмаа хүгшэн гани галзуу болоһон байгаа.

- Намайе хүн гэжэ тообо тоолобогүй гэшэ гүт? Амиды амитан айбайлгажа ябана ха юмбиб! Энэ болотор тэжээжэ үндылгэһэн ганса хүбүүгээ хүндэ үгэ гэхээе хаанашажа, ама хэлэнһээ унагаадаг юм? Үлдэжэ туража үхэшүүжэн гэжэ али айгаа ханаашархаа юм гү? Нютаг гол дээрээ, амитан зонингоо дунда байна ха юмбиб! Яаһан ёро муутай, ёһо буруутай юумэ хэлэдэг айладхадаг ноёд гэшэб? Хоёр хүлөөрөө газар гэшхэжэ, амиды голтой ёсхойлгожо ябаа сагтаа үргэжэ хаража байһан үриес хүнэй гарта табихагүйб даа, юрэдөө!

Гомдоһон, дураа гутаһан хүгшэнэй энэ мэтээр шангархада, хүн тэрээндэ хүндэлэн үгэ хэлээгүй, болгоомжогүйгөөр буруу «тогтоол» гаргаһандаа правлениинхид өөһэдүгөө зэмэлжэ, абяа хэрүүлгүйгөөр энэ хэрэгы саашаханань дараһан юм ха.

Тиигээд лэ урид тэжээһэн талаантай Дэмаа хүгшэн үншэн Олзобойн үргэмэл эхэнь болоо хэн. Минии хүбүүн гэжэ буялалдаха аргагүй Дулма хүнэй үгэһөө баярлаад, эртүүр энгэһэндээ голхорһоор, мүнөөхил зангаараа үри жаргалгүйдөө уйдаһаар, нула халаһан байгаа. Тээд хайшан гэхэб? Үншэн хэнзэшье байг хамаагүй, хүнэй хүүгэдые дура зоргон соогоо өөрын болгохые зүбшөөдэг хуули гэжэ үгы ха юм.

Арбан хоёр сагта военкоматда байха ёһотой хэмди, хожомдохомнай, - гэбэ.

Яараха тухай дуулахадаа, Дэмаа хүгшэн һөөл мэгдүүгээр байраһаа хүдэлөөд, гэртээ орохоо ябаһан Түгдэмые үүдэнэй хажууда хүсэжэ, ханшыһаань татан байлгаба.

- Юун болооб, хүгшөө? - гээд, Түгдэм түхэрээн нюдөөр нөөргөө хараба.
- Дагбажалсаниие орхёод бү ябашагты... Уржадэр бүлэ эгэшэдээ хүрэхэм гэжэ ошоо хэн.

- Тэрэ хүмнай бии бэлэйл. Орогуй мартаад байбаб... Жэгтэй бэ даа, нютагайнаа хүбүүдээр мордохо ёһотой...

Түгдэмэй үгээ дүүргээгүй байтар, хүлээлгэһэнэ мэдэһэн юумэдэл, хорёогой баруугаар хазар моритой Дагбажалсан харагдашоо хэн...

- Хэлсэдэг Дагбажалсантай ерээл даа! - гэн нэгэ огсом янзын эхэнэр хоолойн хүхюуншэгээр абяа үгэхэдэ, Дэмаа хүгшэн Түгдэм хоёр паар сарнууд шэнги зэргэ эрьелдээд, зуг татан байшабад.

Дагбажалсан хорёоһоо морёо уяад, адаглан хараһан хүнүүдэй хажууда зориггүйшгөөр ерэжэ, аягүйрхэнги шарайгаар эрьен дохижо мэндэшэлбэ. Нөөл таниһан түхэлтэй хоёр харахан нүдэнэй соо шэртэн байхые мэдэрһэн аад, хэнэйгээш тиитэрээ хараһые хүсэд танижа ойлгоодүйдэнь, Түгдэм түрүүлэгшэ угтан ерэжэ, гарын баряад, гэртэ хүтэлэн оруулжархёо хэн.

Гэртэ удааншые болоһон юумэ үгы, хайн ябахын түлөө нэгэ аяга тогооной архи сэржэм үргөөд, Дагбажалсан нөөргөө гараба. Машины хажуугаар эрьелдэһэн хүүгэд соо Олзобойе бэдэрэн хараашалжа байтараа, тэрэ Дулматай нюдөөрөө уулзаһаба. «Энэ шэртэһэн байгаа ха юм» гэхэн бодол толгойдонь хаха орон сасуу эжэлүүдгүй нүдэниинь халтираад орхибо. Дулма зосоогоо нэгэ юумэ шиидэн ханаһан түхэлтэй, халтад гээл хаань, зоной хараһаар байтар урдаһаань гүйжэ ерэхээр бэлэн байһан шэнги тэрээндэ үзэгдөө хэн. Энээнһээ улам бахардаһан Дагбажалсанай саашаа яахаш мүрөө олоогүй, халаахай залгиһан тэмээн шэнги миил тээлмэрдэшоод байтарынь Дэмаа хүгшэн хажуудань ерэжэ:

- Манайнгаа гэртэ ороод гара, - гэбэ. Дагбажалсан абяа гарангүй, зэргэлээ байһан холтоһон хушалтатай зуһалангай модон гэр тээшэ алхалшаба. Дулма хойноһоонь арайл даб гэн алдаад, нэгэ юумэндэ барюулһан шэнги, зуг татан байшоо хэн. Дэмаа хүгшэнэй юундэ гэртээ оруулхаа ханаһые хүнүүд хуу зосоо зосоогоо ойлгожо байһан янзатай, хэншые хажуу тээһэнь дуугарбагүй. Хүгшэн ондоо зоной бии үгыеш обёороогүй юумэдэл, хүбүүгээ бэдэрэн, бүрэгэр хүхэхэн нюдөөрөө хүнүүдэй забһараар иишэ тиишээ хараашалан байтараа:

- Олзобой аа! - гэжэ эрэ хүнэй хоолойдол бүдүүн дуугаар гэнтэ оогложорхибо.

Олзобой абяа үгөөд орхибогүй. Хэды дахин ооглуулһан хойноо тэрэ Түгдэмэй далай саанаһаа хэдэн хүбүүдээр хамта бии болоходонь, Дэмаа хүгшэн угтажа абан гарһаань хүтэлөөд, эрмэгтэй бүд гуталаараа тэс-тэс гэтэр шанга шангаар газар гэшэхээр Дагбажалсанай хойноһоо ошожо гэртээ ороо хэн.

Удангүй гэрһээ Түгдэм түрүүлэгшэ хэдэн хүнөөр гаража, сэрэгтэ мордохо хүбүүд машинадаа хуужа эхилбэ. Түгдэм ябууд дундаа тэндэ байһан нэгэ бэридэ:

- Дагбажалсанай мори адуунда табяарайгты, - гэжэ захиралта үгэбэ.

Сэрэгтэ мордоошон булта хуурия оложо хуубад. Залуушагууд хүбүүд хүл дээрээ

зогсоод, хэнгэргүйгөөр энеэлдэн, тэндэ байхан басагад тээшэ хандан, оромоо табилдана.

- Зай, жунхаяханууд, юундэ гурилдабат?

- Эрэгүйгөөр ямаршые амитан гуриидаг ха юм.

- Хүлээнгүй хадамда бү гарашагты!

- Абида үбгэнһөө бэшэ эрэшүүл үлэхэгүйл эндэш. Абида үбгэнэй нэрэ дуулахадаа, абяагүй гурыгаад хууһан тураг эрэшүүлшые, хүүгэдэ тэбэриһэн һамгадшые эжэлэнгүй булта энеэлдэшэбэд. Хотон айлаар ябажа хоолойгоо тэжээдэг, наа гараһан ганса бэе үбгэниие тиигэжэ хэлэхэдэ үнэхөөрөөшые энеэдэтэй байгаа һэн. Теэд энеэдэнэйнгээ ондоо удхатайе гэнтэ ухаалдижа ойлгоһон янзатай зариман гэнтэ замхан, барагар шарайтай боложо эхилбэ.

- Энеэдэ наадашыегүй, нээрээл Абида үбгэнһөө ондоо эрын оро хааха хүнгүй үлэжэ болохобди, мүнөөдөө хүхижэ ангагашалдажа байя даа, хүнэй хорихо бэшэ хада, - гэжэ Бүтидэй Жигзамаа гэдэг үбгэнгүйгөөр гурбан хүүгэдые гаргаһан һамганай гэмэрэн дуугархада, оромоо алдадаг хүбүүдые түбэгшөөһэн хэбэртэй, шог зугаагаа татаадхиба.

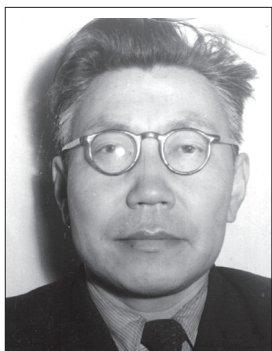
- Жигзамаа үшөө хүбүүтэй болохо ханаатай, - гэжэ нэгэнэй оромоо алдахада, хэншые үгынь өөдэ абажа үгэбэгүй. Кабина соогоо ороод хууһан Түгдэм түрүүлэгшэ бултанай абяагүй болошоходо, аягүй байдалые эбдэхэ ханаһан янзатай:

- Дагбажалсан, түргэлышээ! - гэжэ ооглобо.

Теэд Дэмаа хүгшэнэй модон гэрэй үүдэн нээгдээд орхибогүй. Тиихэдэш, жолоошон Жамбал машинаа «бииб» гүүлээд абаба. Амигүй машинын ооглоое үлүү сэгнэһэн юумэдэл, Дагбажалсан гэнтэ гараад гүйшэбэ. Хойноһоонь гараһан Дэмаа хүгшэнэй тушалдаһан хубсаһаяа ташаа дээрээ гаратар татажа ядаһаар, ууса бээе һолхигонуулһаар хүдэлгэһөөр байтарынь, тэрэ машинын хажууда хүрэжэ ерэбэ. Эржэгэр сахариг дүрөөлөөд, буруу тээһэнь машина дээрэ гарахаа забдаха үедэнь Дулма хажуудань гүйжэ ошоод:

- Хүгшэнэй алдаршоо һаа, хүбүүеш би үргэжэ абахаб, - гэжэрхибэ.

Энэ үгыень Дэмаа хүгшэн дуулаһан юм гү, али үгы гү, зүгөөр Дагбажалсан болон машина дээрэ хууһан хүбүүдэй, зариман тон элээр дуулаһан байгаа. Теэд харюу үгэхэ хамһагүй Дагбажалсанай кузов өөдэ аһаһаар ябатар, мотоор хүршэгэнөөд, машина хүдэлшоо һэн... Тиижэ һаалта хэһэнииншые болоо юм гү даа. Үнөөрөөшые, юун гэжэ тэрэ харюусаха байгаа гээшэб?

БАЛДАН САНЖИН (1911-1989)

Балдан Санжиевич Санжин Агын Могойтын аймагтай Зугаалай нутагта түрэхэн юм. Прозаик, оршуулагша, багша. Буряадай багшанарай техникум 1963 ондо дүүргээ. Багшын ажалда республикын хургуулинуудта болон Хяагтын областной багшанарай дунда хургуулида ажаллаа. 1938 онхоо Буряадай номой хэблэлэй харюусалгата ажалшан, ахамад редактор. Хургуулида үзэгдэхэ буряад хэлэ бэшэгэй учебнигүүдые согсолон бүридхэгшэ. «Шэнэ заншал» (1959), «Дүүрээгүй онтохон» (1976), «Шэдитэ сэсэг» (1988) гэхэн бэшэшье рассузуудай суглуулбаринуудые ахалан, «Заяанай зам» (1969) гэхэн роман эрдэмтэ Б.Д. Дандаронтой хамтаржа бэшэхэн юм. А.П. Чеховэй, И.С. Тургеневэй, М. Горькийн болон бэшэшье ородой уран зохёолишодой номуудые оршуулаа. Буряад Республикын соёлой габьяата ажал ябуулагша.

БИДИЯ ДАНДАРОН (1914-1974)

Бидия Дандарович Дандарон Ленинградай Авиаприбор бүтээдэгыг шудалдаг дээдэ хургуулида, Ленинградай университетэй Зүүн зүгэй факультеттэ (найн дураараа) нуража гараа (1934-1937). Буряадай Олонийтын эрдэм шудалдаг институтта ажаллаа. «Түбэд-ород хэлэн дээрэхэ гүн ухаанай толии (1958-1959), «Описание тибетских рукописей и ксилографов Бурятии (1960-1965), «Источник мудрецов: Парамита мадхьямана» (1968), Перевод с тибетского «История Кукунора «Сумба-хамбо» болон бэшэшье эрдэмэй ажалнуудые бүтээхэн юм. Уран зохёолио Балдан Санжинтай «Заяанай зам» (1969) гэхэн роман, «За великой правдой» (1966) гэхэн повестийн оршуулгын номуудые хэблээ.

ЗАЯАНАЙ ЗАМ (Романһаа хэхэгүүд)

Одоошье эзэнэй хото Москва. Эсэхэн ядархан аяншадай урда хаалгаяа яһала тагааламтайгаар нээбэ хэбэртэй. Уринай амин ороһоншье саг хадань саһан бургана. Жэгтэй хубсаһатай буряадууд Москвагай годи-бэди болоһон нарин үйлсэнуүдээр урагшаал ябанад, шууяатай үхибүүд хүрэгөөрөө хойноһоонь гүйлдэнэд. Дайралдаһан хүнүүд дороо зогсоод, амаа ангайлдан, гайхан харанад.

Яба ябахаар Улаан талмай дээрэ гаража ерэбэд. Базаар боложо байһан үдэр аад, талмай дээрэ мори тэргэ, хүн зон дүүрэн. Ута үһэтэй бага наһанай хүбүүд халуун хуушуур, сагаан халааша наймаалжа, бардаасатайгаар хашхаралдана. Пагсагар сасагтай хара шальнуудые хэдэрһэн ород эхэнэрнүүд жэрылдэн жагсана, хажуудань хушалтатай томо түрсүүгүүд.

Заахан буряад морид эрээ марьян хубсаһатай, дуутай шуутай зоной хажуугаар аймхайгаар гэшхэлнэд. Шэнгэхэн нахал ургажа, сэлмэг залуу шарайнь задарюун шэнжэтэй болоһон Бадан түрүүлэнхэй. Удаань Абжаа-удаган - ута намарай ольбон халхинда, уршагта үбэлэй шэмэрүүн хүйтэндэ харлашанхай. Ой соохи нариихан зүргөөр ябаһандал, бэшэдынь хойноһоонь хубаринхай. Бултадаа сахалайташаһан нюуртай, зүдэрүү барагарнуудшыё хадаа согтой дорюунууд: одоошыё хуби заяанайнгаа зам гаталжа, ород гүрэнэй ниислэл хүрэжэ ерээ ха юм. Тала танил болоһон Фёдор Алексеевич Головин эндэ бшуу...

Талмай дээрэ байһан зон наһаараашыё үзөөгүй жэгтэй хүнүүдые харахалаараа, гайхахын ехээр гайхажа, үйлсэ болон жагсанад. Урдуурнь ута кафтануудые үмдэһэн, хүрээ нахалтай боярнууд, тужагар тужагар купецүүд. Жэбхүүн дэгэлтэй, дурһан шархитай мужигууд тэргэ дээрээ гаража байжа харанад.

- Хэд гэшэб?

- Сибирьһээ гү, али Уралһаа ябаһан татарнууд гэшэ гү даа.

- Бэшэ даа. Татарнууд иимэ бэшэ, би тэдэнээр гурбан жэлдэ дайлалдаа хэм, танихаб тэдэниие, - гэжэ купецэй хажууда байһан туранхай мужик хэлэнэ.

- Хитадууд ёһотой, - гэжэ хажуудахи залуу купецынь дуугарна.

Эндэ тэндэ хүмэнүүдэй хонхо даан-даан гэлдэнэ.

Абжаа-удаган богсо сооһоо хониной хоёр дала гаргажа, эрьелдүүлжэ байжа хараад, нэгыень сог дээрэ табиба. Тэрэнь түрүүшээр тоһо бушхан шииганаад, нүүрһэн болотороо дүрбэ. Абжаа-удаган тэрэнээ болгоомжотойгоор этэржэ, галһаа гаргаад, шэбэр-һабир гэн үлээжэ, шэнжэлжэ оробо.

- Энэ, харагты даа, - гээд, удаган далаяа заана. - Ехэ ган байна ха юм - энэ Москва ерэһэн замнай гэшэ.

Нүхэдынь шатаһан далыень бултадаа анхаралтайгаар харанад.

- Харана бээт, замаймнай дууһахада олон аса халаанууд байна. Харин энээхэн хүндэлэн зурлаа манда хаалта хэнэ. Энэ Баданай хэлэгшэ малаан ород ноён гэшэ. Мүнөө намда заяамни шэбэнэнэ, - гээд, удаган баяртайгаар далаяа дээрэ үргэбэ. - Головин хаанашыё ошоогүй. Бидэнэр олохобди. Баатар сагаан хааниешыё харанаб. Хаалгань бидэнэй урда нээлтэтэй байна. Тэсэжэ хайрлагты - энээнһээшыё болохо ядарал ерээ бшуубди. Һайн заяан тэхэрихэ - Ойхон ноён мандаа туһалха!

Нэгэ үглөөгүүр Бадан Тасха хоёр хэзээдэш хүн зон олонтой, шууяатай байдаг Улаан талмай дээрэ ерэбэ. Тиихэдэнь алаабхинууд хая нээгдэжэ, эндэ тэндэһээ тулюур дорой гуйраншад сугларжа, альгаяа тодон эхилжэ байба. Тээ захашаг тээ

хүнүүд хаараглана, юушьеб хаража, зугаатай хүхюунээр энеэлдэнэ. Манай хоёрой дүтэлэн гэхээ, нэгэ мужик хургаалтай баабгай харуулжа байба. Эзэнэйнгээ хоохон торхо мухарюулаад үгэхэлөөр, баабгайнь досоохиень хэды хэды долёохон бэээрээ, толгойдоо углаад, зантаг-зантаг хатарна. Бадан Тасха хоёр хүнүүдээр адли хүхилдэн энеэлдэбэ.

Мясницка тээхээ хазаар моритой хоёр офицер гаража ерээд, Бадан Тасха хоёрто дүтэшэг зогсобо. Тэдэнэй нэгэн буряадууды ажаглаад:

- Харал даа, Андрей, эдэ юун хүнүүд гээшэб? - гэжэ нүхэртөө харуулба.

- Үнэхөөр гээшэ гү? Буряадууд лэ, бурхан зүг! Байгалай саанахи! Хайшан гэжэ эндэ ерээ гээшэб?

- Байгалай саанахи? Ши тэндэ алба хээ һэмнэйш, шамда ерээ ха юм!

Андрей нүхэрэйнгөө үгэшье шагнангүй, буряадуудта ошоходоо, хүрэхөөр Баданиие таяад:

- Бадан Турахин, мэндэ амар! - гэжэ хүхюутэйгээр ооглобо.

- Бадан эрьежэ харахалаараа, Головинай үедэ острогто алба хэһэн офицерые таяад, баярлаба. Тиигээд моринһоо хүрэжэ бууһан бэээрээ Андрей тээшэ гүйшэбэ, тэдэньшье моринһоо буугаад, хоюулан тэбэрилдэбэ: таниха хүнөө Москвада харахада, Бадан Тасха хоёрто түрэхэн эсэгэтээ уулзаһанһаа өөрөгүй байгаал.

- Хэзээ ерээбта? Хайшан гэжэ? Ямар хэрэгээр? - гэжэ Андрей дээрэ дээрэхэнь асууба.

- Арбаад хоножо байнабди, Боярин Фёдор Алексеевичы оложо ядаад ябанабди.

- Зай, ябая түргэн, - гэбэ Андрей. - Боярин баярлаха байха.

- Тэрэш Москвада юм аал?

- Бэшэ хаана байха һэм?

- Ондоо гүрэндэ элшэнээр ошоо гэжэ манда хэлээл.

- Мэдэхгүй хүн хэлээ.

Тиин тэдэнэр Кремлийн Спасска хаалгада хүрэжэ ерэбэд. Андрейнь буряадуудта хүлэжэ байгты гээд, өөрөө нүхэртгээ дотор ороһон аад, уданшьегүй бусажа, түлөөлэгшэдые Кремль соо оруулба.

Уужам ехэ таһалга соо томо дуб столой саана хууһан Фёдор Алексеевич хүлээгдээгүй холын айлшадые энеэбхилэн угтаба. Бадан Тасха хоёр хажуудань ошожо, хүлдэнь хүгэдэн унабад. Тиихэдэнь Фёдор Алексеевич өөрөө хууриһаа бодожо, тэдэниие стулнуудта хуулгаба. Буряадуудай нюдэд баярай галаар ялалзана.

- Зай, хөөрэгты, хоюулан ерээ гүт?

- Бэшэ, арбан хоёр хүмди.

- Тээд бэшэнтнай хаанаб?

- Ой соо, эндэхээ арба гаран модо газарта. Тэндэ байнабди.

- Ай, хөөрхэд, юу хэлэнэ гээшэбта? – гэжэ Головин гайхаба. - Москвада буудалай гэрнүүд барагдаа юм гү?

- Буудалай гэрлээ хайшан гэжэ үлдүүлхэнээ Бадан хөөрэбэ.

- Мэдээрэйл даа, Андрей, юун буудалай гэр гээшэб? Үбэл дунда хүнүүдые үйлсэдэ гаргажа байха. Эдэниие Мясницкадахи минии хуушан гэртэ байлга, хашаа соонь моридой байра бии. Эдэе хоол бэлдэжэ үгэ, моридтонь үблэ, обёос оло. Тиигээд өөхэдэнгөө дураар байг. Манай айлшад гээшэ. Бидэнэй тэндэ байхада, эдэнэр манһаа юушыё харамнадаггүй нэмнай. - Головин буряадууд тээшэ эрьебэ. - Зай, хэлэгты, ямар хэрэгээр ерэбэт? Эсэгэшни хэр байнаб. Бадан, энхэ амгалан гү?

Бадан баярлаһан, бахардаһан хирэдээ юушыё дуугаржа ядашаба. Тэрэниень боярин ойлгоод:

- Хамаагүй, һүүлдэ хөөрэлдүүжэбди, - гэбэ.

Бадан байн байн зүрхэ сэдхэлээ намдуулжа, Бояриниие анхаралтайгаар шэртэбэ: эли бодо маряжаа, нюурын шалхайд гээ, нүдэниинь мүнөөхи урин харасатай, хурса зандаа...

- Зай, мүнөө ошогты, хэдэн үдэр амарэгты, тииһэн хойнотнай эзэн хаанда оруулхаб, һонирхохо байха, - гэжэ Головин һууриһаа бодон хэлэбэ.

Нэгэмнай бэшэнээ асархаяа ошог гэжэ Тасхын газараа гараад хэлэхэдэ, Андрей арсаба.

- Үгы, түрүүн байха гэрыетнай хараябди, һүүлдэнь гурбуулан ошохобди. Москвадахи байрыетнай харахабди, - гээд. Андрей эльгэ хатаба.

Хэниешье намда бү оруулаарай, үлдэжэ гаргаарай, һаалта хэнэ, - гэжэ Пётр хаан үглөөгүүр Меншиковтэ захиһан байгаа.

- Хари гүрэнэй элшэдэй ерээ һаа яахабиб?

- Тэдэниешье намнаарай.

- Боярнуудай нэгэнэй ороо хада?

Иигэжэ Меншиковэй һураад халахагүйдэ, хаан эзбүүнээр хёлогод гэн, стол дээрэ байһан лагбан уруу һарбагад гээ. Тиихэдэнь Меншиков түргэһэн гараа һааб даа.

Тэрэ үдэр лэ Нэгэдэхи Петр ордон дотороо, элдэб станогүүдтай, далбагата онгосонууд болон ехэ буунуудай македүүдые табиһан ехэ таһалга соо, хүлэй станок дээрэ юушыёб тоншолдожо байба. Тиихэдэнь үүдэнэй саана хэншыёб ерээд, халажа ядангаар тоншобо. Хаан шагнаархад гээд, абяа гарабагүй. Дахин аалиханаар тоншобо. Пётр үүдэн тээшэ эрьежэ:

- Юун хэрэгтэйб? - гэжэ бадашаба. - Оро!

Меншиков оробо.

- Юун болооб?

- Полковник Головин Байгалай саанахи албатанарай түлөөлэгшэдые асараа, буряад зон гэнэ, - гэжэ Меншиков аймхайгаар дуулгаба.

- Ямар зон? - гэжэ хаан лаблаба.

- Буряад зон, албатанар.

Пётр хаан нюдэнэйнгөө түмэр хүрэтэй шэл абаад:

- Головиние дууда. Бага залда орог, - гэбэ.

Энэ үедэ хори бурядад түлөөлэгшэд ехэ таһалга соо хүлээжэ ядан байбад - баатар сагаан хаание бараалхажа шадаха гээшэ гү, али үгы гү? Тэдэнһээ түрүүн хоёр хүн таһалга соо байба: нэгэниинь ута хахалтай, үзэмжгүй шарайтай үбгэн боярин; нүгөөдэнь, ялагар шэнэ мундиртай, урал дээрээ хахалтай залуухан сэрэгэй хүн. Тэдэнэр буряадуудые гайхашаа баран харанад.

Бадан Абжаа-удаган хоёр нүхэдэйнгөө урда зогсоод, Головинай ороһон адар ехэ үүдэн тээшэ шэртэнэ. Бэшэниинь залай зурагтай хананууд болон баханануудые хонирхооно.

Нэгэ хэды болоод, Головин мihэлзэхээр гаража, Баданай хажууда ерээд:

- Үндэр дээдэ түрэлтэ хаан, Пётр Алексеевич, мэнэ гэхээр таанадтай уулзахань, - гэжэ баяртайгаар хэлэбэ. Тиигээд үргэн ехэ гэрэлэй урда ошоожо, мундираа, паригаа, орденуу заһаба. Хориинхид гэрэлэй урда ошоогүйшые хадаа мүн лэ бээс эхэбэд. Бадан Тасха хоёр шэнгэхэн хахалнуудаа эльбэбэ.

Одоошые хиилүүртэй хүндэ дуб үүдэн нээгдээд, ялагар салагар ливрейтэй ордоной хоёр зарасанар хоёр тээнэ зогсобо.

Флигель-адъютант нээлтэтэй үүдээр бултайгаад, Головиние, делегацие уриба.

Набтаршаг пүнхэгэр үнээтэй уужам таһалга. Дээгүүрээ түхэрээн хэдэн ехэ сонхо Кремлин хашаа уруу харанхай. Пётрой эсэгын, Алексей Михайлович хаанай, томо дүрэ ханада хадаатай. Таһалгын дунда бэшэгэй стол, ханын захаар үндэр түшэлгэтэй стулууд табяатай.

Ногоон сугсага кафтантай, мүр дээгүүрээ үргэн сэнхир хүхэ лентэ бүгтэрүүлэнхэй Пётр хаан өөрынгөө креслэдэ хуугаад, гэдэргэнь хамнаһан долгитонги үһэн дороһоо урагшаа түнтыһэн магнайтай гаһар сагаан шарайгаа маһаруулжа, аяар холоһоо зорижо ерэхэн албатанараа галтай хурса нюдөөр шэртэн, хонирхолтойгоор харана. Зүүн хизаарһаа ерэхэн, үзэхэлэн хонин хубсаһатай буса түрэлтэниие хонирхонгүй яахаб. Һүүлэй жэлнүүдтэ үдэр бүри шахуу Зүүн зүг уруу ханалаа хандуулдаг байһан юм. Тэрэ үедэ хүгжэнги далайн флоттой Европын гүрэнүүд Зүүн зүгэй баялиг оронууд худар байн байн нэбтэржэ байгаа бшуу. Тиимэхээ Ород гүрэн зүүн хизаарайнгаа хилэ тогтоохо, тэндэ хуудог буса түрэлтэниие наашань хандуулха тухай политика ябуулжа байһан юм. Алас Дурна хизаарайнгаа болбосоролтой, баян Хитад хүршэтэй эб зүбөө хэлсэжэ, хани барисаатай болохын тулада элдэб наймаанай делегаци, шажанай түлөөлэгшэдые Бээжэн хото ябуулдаг һэн. Энэл хэрэгээр Фёдор Головин хэдэн жэлдэ Байгалай үмэнэ байжа, 1689 ондо Хитадай Богдо-хаанай найдалгагатай Нэршүүдэ боодол баталаад ерээ һэмнай. Манжа-монголтой хаяа хадхажа хууһан буса түрэлтэниие Пётр хаан али али талаһаань хонирхохо байгаа бшуу.

Бурядад түлөөлэгшэнэрэй хаанай урда ерэжэ, нэгэ хүндэл адли, бултадаа үбдэг дээрээ нэхэрэн хүгэдэхэдэнь:

- Бодхыш, эдэниие, - гэжэ хаан Головинда энеэбхилэн хэлэбэ.

Бадан Абжаа-удаган хоёрой бэлэг барихаяа асархан булган дэглээ дэлгээхэдэнь, Тасха дээрэнь бутархай шэжэр алта үбэнүүлбэ.

- Агуухэ баатар сагаан хаанда буряад албата зонойтнай бэлэг, - гээд, Бадан доро дохибо.

Эзэн хаан бэлэгыень абажа, гар дээрээ нэгсэрэн байха зуураа:

- Харыт, хүрхэй бэлэг гээшэб! Ямар ажал эрхилдэгбта? Ангуушад гүт? - гэбэ.

Мал үдхэдэгбди, баһа агнуури хэдэгбди, орон нютагнай ой тайгаар баян юм, элдэб ан гүрөөл элбэг, - гэжэ Бадан тэбдэнгээр харюусаба.

Петр энеэгээд, хажуудаа зогсожо байхан князь Меншиковтэ хандан:

- Дуулана гүш, Алексаша, шил тэндэ ошохо байгааш, агнажа ханаха хэнши, - гэбэ.

Меншиков маһайса мийлэзэн, нахалаа эмирээд абаба.

- Орон нютагтнай үшөө юугээр баян бэ? – гэжэ хаан һонирхобо. – Алта асараа гүт? Хүл доогууртнай алтан хэбтэдэг аабза?

- Юун тиимэ элбэг юумэ байха һэм. Тиибэшые хааяа сула алтан дайралдадаг. - гэжэ Бадан шиидэбэригүйгөөр харюусаба.

Пётр Бадан тээшэ һэжэгтэйгээр шэртэн хараад:

- Эд бараа хаанаһаа абадагбта, хубсаһантнай манай эд бэшэ хэбэртэй, далайн саанахи гү? – гэжэ эридээр асууба.

- Торго, сай хитад наймаашадһаа абадагбди. Бухараһаа наймаатай хүнүүд ябадаг. Баһа острогтошые юу хээн байдаг, - гээд, Бадан ханаа алдаба. – Мүнөө наймаатай хамбы тон үсөөн ерэдэг болоо.

Эндэл хариин харатан дээрмэшэд тухай, Бергер Овчинников хоёрой харшалдаг тухай Баданай хэлэхэ гэжэ байтар, Тасха араһаань һэмээхэн татаад, мүнгэн гоёолтотой түйсээ харуулба.

- Тэндэ үшөө юун бэ? - гэжэ Петр ажаглаба.

- Үндэр дээдэ түрэлтэ та, эдэнэр танда хүнэй архи асараа, - гэжэ Фёдор Алексеевич Баданиие абарба. - Өөһэдынэ бэлэдхэн. Тиимэ заншалтай юм, үнэн сэхэ албатантнай байһанаа мэдүүлнэ.

Пётр Бадан тээшэ бэлтэгэршэг хара нюдээ сэхэ залаба.

- Хүнэй архи гэнэ гү? Ёонин байна. Амсахада болохо, - гэбэ.

Поднос дээрэ табиһан хэдэн хундагануудые зараса асарба. Абжаа-удаган хөөһэгэн хүйтэн сэгээгээр хундагануудые дүүргэбэ. Тиихэдэнь Бадан хаанай урда зогсоод:

- Агуухэ эзэн хаан, манай хүндые, сагаан эдээнэймнай дээжые, тогтоожо хайрлыт! Зуун сагаан гүүнэй хүнһөө бэлэдхэгдэнхэй, - гээд, доро дохибо.

- Харыш, - гэн, Пётр эльгэ хатаба. - Гүүд тухай дурдаагүй һааш дээрэ байгаа, ород хүн балай дуратай байхагүй, - гээд, хаан поднос дээрэнхэ хоёр хундага абаад, нэгыень Баданда харбайжа, юутэ юугүй:

- Уу! - гэжэ захирба.

Бадан харюудангыар тэрэниень абаба - абай хаанай гарһаа хундага абаха гээшэ бэлэн хэрэг бэшэ! Хоёрдохи хундага Пётр Меншиковтэ харбайба.

- Уу, Алексаша, шамда баһал һонин байха.

Тиигээд өөртөө нэгэ хундага абаад, тэдэнээр халта мүргэлдүүлбэ. Һүүлдэнь, нэгэ зулаар уужархиба.

- Болохотой бээ, Алексана? - гэжэ хаан хүхюунээр һураба. - Ойлго, бү һогтошо!

- Яһала, - гэжэ Меншиков харюусаад, сагаан пулаадаар уралаа аршаба.

- Зай, ямар хэрэгээр намда ерэбэт? - гэжэ хаан Баданда хандаба.

Бадан харлашаһан баруун гарайнгаа альга зүрхэн тушаагаа табяад, түдэгэсэн барин, хэлэжэ эхилбэ:

- Манай арад буряадууд гэжэ нэрэтэй, ородууд бидэниие браты, братские гэдэг...

- Браты? Братские? - гэжэ Пётр лаблаба. - Болоо байна!

Бадан бага зүрхэ ороод:

Бидэнэр Байгал далайн зүүн бэдэ һуудагбди. Хори буряад гээшэбди. Арбан нэгэн эсэгбди. Отог бүриһөө ерэнэн түлөөлэгшэдынь эдэ байнабди...

- Байза, байза, - гэжэ Пётр баһа таһалдуулба. - Байгал далайн саада бэдэ гэнэ гүш? Хайшан гээд Москва хүрэжэ ерэбэт?

- Хазаар морёор ерээбди, хаан баабай.

Хаан Абжаа-удаган тээшэ хараад:

- Энэ һайхасаан баһа хазаар морёор ерээ гү? - гэбэ.

- Тиигээ.

- Юундэ энэ баарһаниие зобоогоо гээшэбта? Хэдэн мянган модо газар ябуулжа. Харыт, зүдэршоо.

- Энэ эдэнэй поп гээшэ. Бөө мүргэлтэй зон. Харгыдаа муу заяанһаа, ядарал зоболонгоо эдэнэй аршалжа ябаһан байха... - гэжэ Головин тайлбарилба.

- Харин эдэнэй попуудай политикада оролсодоггүй байһаниинь болоо, - гэжэ Пётр дуугарба. Тиигээд Головиной хэлэхые шагнахаяа болин, өөрынгөө бодолдо эзлэгдэнэ. Патриарх Иоахим - хара хубсаһатай, һалганаһан гартай, уншараг дуутай үбгэн ойдонь оробо. Юу хэхэ гээ һэм? Гүрэн доторхи буса шажантанай мүргэлэй газар болон хариин абари заншал үгы хэхэ гээ. Попто юун хэрэг юм? Сэрэгэй ябадалда буса түрэлтэн хэрэгтэй гэжэ ой ухаандаа оруулнагүй. Тэнэг! - гэжэ Петр шангаар дуугаран, бодолоо дүүргэбэ. - Манай ехэ ехэ хараа бодолнуудые ойлгоногүй.

Бадан айнгыар хаан тээшэ хараад, яахадамни уурлаба гээшэб гэжэ һанаба. Али боярин буруу дуугараа гү? Мүнөө юун болохонь гээшэб? Бергерые хаан үмөөрхээс һанаа гү? Тээд тэрээн тушаа мүнөөдөө ямаршые үгэ хэлэгдээгүй бэшэ аал...

Хаан хүрөөтэйгөөр хүмэдхөө атируулан, хориинхидой толгой дээгүүр алад холо уруу харан, абяагүй һууна. Ямар нэгэ юумэндэ дураа гутаһан янзатай.

Удаань хаанаһаашьёб бусажа ерэхэндэл, Бадан тээшэ нюдөө залаад, намдуугаар дуугарба:

- Зай, саашань хэлэгты, юундэ ерэхэнээ.

Һанаа үнөөн болоһондоо Баданай магнай дээрэ хүлһэн тоборюулгатан лэбшэбэ. Тиигээд түлгүүгээршые хаа, яһала тодоор хэлэбэ:

- Манай хори буряад зон ород гүрэнэй албатанар болохо дуратай байһанаа аяар 1647 ондо ородой элшэн Москвитинда мэдүүлһэн аад, харин 1653 ондо минии эсэгэ Тураахи Табанай ударидалгаар ород гүрэндэ хамжаа һэмди. Тэрэ гэхээр танай һанда алба түлэдэг байгаабди. Гэбэшые һүүлэй жэлнүүдтэ Түшөөтэ хаанай хүнүүд манһаа алба татабари нэхэдэг, мал адууһыемнай туужа абаашадаг, эхэнэр хүүгэдыемнай буляжа, ясарта абадаг болонхой. Энээн дээрэхээ арад зомнай зобоно тулина, ажана амгалан һуунагүй. Фёдор Алексеевич Головин воеводо байхадаа, бидэниие холо ойрын дайсадһаа абардаг, үнэн сэхээр бидэндэ хандадаг байгаа. Харин мүнөө байһан воеводо Николай Бергер бидэниие үмөөрхэ харгалзахаһаа байтагай, Овчинников приказчигтай хамта буряадуудые харшалжа, хуули бусын алба татабари абажа, хүл хөөрсэг үрхидхэжэ байна. Тиигээд манай арбан нэгэн эсэгын найдалгатанар суглаа хэжэ, эзэн хаан танда гомдолоо айлалдахыемнай бидэниие эльгээһэн байна...

- Бергерые эльгээе гэжэ ши дурадхаа һэн бээш, Александр Данилович? - гэжэ Пётр дураа гутаһан янзатайгаар Меншиковһээ асууба.

Ошохо хүнэй олдохогүйдэ, саг зуура байхаар Бергерые эльгээгээ һэмнайбди. Тэндэхиин хасагуудһаа Овчинников Бергер хоёр тухай гомдол ерэхэн хадань тэндэ шалгалта хэхэ комисси ябууланхайбди. Харюусалгатай участок гээшэ Меншиков нал наһан болон хэлэбэ.

Тиимэ шухала газар уруу Бергерые ябуулхынгаа урда тээ бидэнээр зүбшэхэ байгаат, Александр Данилович. Хүсэтэйшые, ехэшые Хитад гүрэнэй хилэ шадар байһан харюусалгатай газар ха юм, - гэжэ гадаадын хэрэгүүдээр советник граф Толстой оролсобо. Меншиков өөрынхээрээ мэдээрхэдэг, богонихон саг соо хаха шуу баяжаһан хадань Толстой тэрээндэ дураа гутадаг, мүн хаанай урда хүндэтэй, тоогдодог хадань атаархадаг байһан юм. Тиимэхээ Толстой халташые шалтаг олдоо хадань Меншиковые муудхаха гэжэ оролдодог һэн туладаа мүнөө хаанай дураа гутаһан тамир мэдэхэдээ, дуугай үнгэрхэ аргань үгы байгаа.

- Байза, - гэжэ Пётр дахин Бадан тээшэ эрьбэ. - Хитадай, Бухарын купецүүд танда эд бараа худалдадаг гэнэ гүш?

- Тиимэ, хаан баабай, - гэжэ Бадан хэлээд, Москва ерэхэн гол шухала хэрэгнай хойшоо гаража байна, абай хаан ямар нэгэ ондоо юумэндэ һаналаа табина гэжэ мэдэрбэ. - Харин мүнөө наймаатай хамбы тон үсөөн ябадаг болоо. Дээрмэшэд һаалта хэнэ.

- Манай купецхэнүүд тиишэдэ нюдөө табидаг юм гү? - гэхэдээ, Пётрой нюдэн дахин уур хилэнээр ялалзаба. - Хаанай зарлиг хүлээнэ гү? Тиигээ хадань һаатуулхагүйбди.

- Сибирь уруу харгы муу, - гэбэ Головин. - Тиихэдэ эд бараа абаашаха гээшэ бэлэн хэрэг бэшэ. Ой тайга соогуур хулгайшад, тонуулшад шэбээлэнхэй.

- Манай купецүүд мүнөөдөө юушые хэхэгүй, - гэжэ граф Толстой голхоронгёор дэмжэбэ. - Апраксин, Терентьев болон бусадтай хөөрэлдөө һэм. Тиимэ харгы замгүй, заха хизаар газар уруу эд бараа абаашахань аюултай, ажалынь ехэ гэнэ, тиигээд олзо ямар олдохонь үшөө мэдэгдэнгүй ха юм.

Пётр хүндэ сабхитай хүлөөрөө дороо дэбһээд абаба.

- Юун шамда хэрэгтэйб? Хүнүүд гү харгы заһаха? Али мүнгэн гү? Ураалай баялигые ашаглахань бэрхэтэй байгаа, тиимэшые хадань ашаглажа байнабди, юундэб гэхэдэ шэрэм, түмэр яашагүй хэрэгтэй болоо.

- Ашаглаабди, - гэжэ Меншиков үндэгэд гэн дуугарба. Харин эндэ, харыт, юун болоно гээшэб: архангельска купец англичануудта модо худалдана, харгы муу гэжэ шалтаад, иишэ асарнагүй. Бэшэшые газарнуудта нэгэл шалтагаан, хаанашые харгы гэмтэй...

- Архангельска купец англичануудта модо худалдана, - гэжэ Пётр дабтаба. Тэнэгшни өөһэдтэмнай модон хэрэгтэй гэжэ ойлгоногүй: Нева мүрэн дээрэ город байгуулха болоод байнабди, хэды ехэ модон хэрэгтэйб! Харгы түхээрэгты гэнэб. Боярнуудай мэдэлэй хүнүүдые худалдажа абагты. Гүрэмнай мүнгөөр балай баян бэшэ, тиибэшые харгын хэрэгтэ олдохо! Гансал ойлгогты! - гээд, Пётр долёобороо ёдойлгон, боярнуудые занаба. - Манай Сибириин алта, үнэтэ ангай архануудые хитадууд, бухарынхид өөһэдтөө абаашажа байна. Харин бидэнэр хаядаа өөһэдынгөө алта гурба дахин үнэтэйгөөр тэдээнһээ худалдажа абаха болохобди. Тиихэдээ бү гомдооройгты, намһаа хайра хүртэхэгүйт! Һанаа зоборитой абяагүй байлган болобо.

- Хүрөө иигээд, - гэжэ хаан ханамжагүйгөөр дуугараад, һууриһаа бодобо. - Сүлөөгүйб!

«Юуншые болобогүй, юушые айлдабагүй, - гэжэ Бадан ехээр голхорбо, - дэмы ерээбди...».

Хаан гэнтэ Меншиков Головин хоёр тээшэ эрид эрьежэ, хаха шуу хэлэбэ:

- Дуулаа бээт? Манай буса түрэлтэ албатанарые харшалдаг, туляадаг хүнүүдэй голдонь хүрэхэ хэрэгтэй. Алексаша, минии гар табилгатай зарлиг бэлэдхэ!

ЧИМИТ ЦЫДЕНДАМБАЕВ **(1918-1977)**

Чимит-Доржи Цыдендамбаевич Цыдендамбаев Тарбагатай нутагта, мүнөөнэй Загарайн аймагта түрөө. Хургуулида байхааа эхилжэ шүлэг бэшээ. Шүлэг ба поэмэнүүдын «Эхэ оронойм үдэрнүүд» (1940), «Илалтын замаар» (1943), «Үглөөгүүр» (1948), «Гвардеец» (1945), «Соном Гармаев» (1954), «Бурядад угалзанууд» (1958) гэжэ номууд боложо хэблэгдээ. 1978 ондо шэлэгдэмэл шүлэгүүдын хэблэгдээ. Ч. Цыдендамбаев бурядад түрүүшын эрдэмтэ Доржо Банзаров тухай диологи («Банзарай хүбүүн Доржо» (1952), «Түрэл нутагһаа холо» (1959) бэшээ. Ч. Цыдендамбаев журналистаар ажаллаа. Ажалай Улаан Тугай орденоор шагнагданхай.

БАНЗАРАЙ ХҮБҮҮН ДОРЖО

(Романһаа хэһэгүүд)

Нэгэдэхи бүлэг

Борхоног

Эсэгынгээ өөрөө барихаяа гамнадаг хутагын мохотор талхижа, Доржо томо гэдэг номо дархална. Гэр соо абяа шэмээгүй, үе үе болоод лэ гэр дээгүүр хараасгайнууд пишаганалдана. «Дархан болохош! Дархан болохош!» - гэжэ эдэ шубууд Доржые магтана хэбэртэй. Мүнгэ шарагдаһан зэд гуугай үлгүүрэй жэнгирхэ дуулдаад, Доржын эхэ аарсатай оёорсог тэбэринхэй оробо. «Ямар хашартай дархан бии болооб!» гэжэ эхэмни зэмэлхэнь гэжэ Доржо һанаба. Харин эхэнь нэгэшье хазагай үгэ хэлэбэгүй: хүлэршэһэн хүбүүгээ энхэрүү дулааханаар хараад, оёорсогоо эргэнэгэй урда табиба. Тэрэ дары годон шэрдэг дээрэ үбдэглэн һуугаад, хургандаа арһан хурабшаяа углаад, үшөө, уллагдаагүй гуталаа абана.

Доржын сэлмэгхэн шарай зол баяраар гэрэлтэнэ. Мяхалиг хасарнуудын ягаа улаанууд. Хүбүүн тунгалаг хара ошо дэлгэжэ байһандал харагдадаг хурса харасатай: тоомгүй зээрэгхэн нюдэдын ходо ходо энеэбхилнэ. Зузаахан уралай саанаһаа сайбалзһан, багахан забһартай жэжэхэн шүдэдын, дэрэгэрхэн шэхэдын, морхогор хөөрхэн хамарын хүбүүнэй шарайе улам урихан, улам өөрөхөн болгоно. Үни уятадаһан хара боро самсын хамсы охорхонууд, хүхэ үмдэнэйн үбдэгүүдэй соорхойнуудаар хүрин улаан мяханиинь бултайна.

Доржын баяр үгөөр хэлэшэгүй эхэ - иимэ номон Затагархандашье байхагүй. Хэр холо харбагша ааб! Нарабша дээрэ хатааһан айрһа хурууды хобдог борбилоонууд хулуухаяашье, хорёо соохи хэнзэ эшэгэдтэнь халзан бүргэдүүд хорхойтохоошые болихол! Ойро дүтүүр ниидээд туршаг!.. Далай таһар удар харбуулаад арилхал.

Үглөөнэй улаан наранай үшөө гараадүй байхада, эхэтгээ аб адли һэрээд, гараа

холотороо талхиһан номоороо нэгэшые һурша үндэр хүхэ тэнгэри өөдэ табижа үрдэггүй һуутарынь, газар хазаарай аманай жэнгирээн шэнги үхибүүдэй энээдэ хөөрөөн гараадхина. Эрдэмтын хүбүүд - Аламжа Эрдэни хоёр - тэрэ дары үүдээр шагаажа:

- Борхоног!.. Ульгэршэ ерээл!.. - гэжэ амияа абажа ядан дуулгабад.

Хаанашьеб, холын маната хүхэ хадануудай саагуур оршодог Түгнэ, Мухар-Шэбэр нютагуудай али нэгэндэ ехэ суутай, олондо мэдэгдэһэн Борхоног ульгэршэ бии юм гэжэ Доржо һайн мэдэхэ байгаа. Тэрэнэй ульгэрнүүдые шагнаад, Доржодо дамжуулжа асараашад эндэ, Үшөөтэдэшые, олон. Долоон хоногтошые хөөрэхэдэнь, Борхоног ульгэршын ульгэр дундархагүй юм гэжэ хүнүүдэй хэлэхые Доржо олон удаа дуулаһан юм.

Доржын ошотой урихан нюдэд улам бүри хурса хөрхө боложо, хасарайнь ягаан бүришые арюуханаар сэсэглэжэ, шэг шарайнь гэрэлтэн сэлмэгжэнэ:

- Хаанаб?.. Хаанаб Борхоног ульгэршэ? - гэжэ асуугаад, Доржо үүдэн тээшэ дары хараадхина. Доржын хэһэн шэнэ номо һайшаан магтаншыегүй, ондоо үгэ андалданшыегүй, үхибүүдынь унинха-тунинха гүйлдэжэ арилшаба.

Хутага номон хоёроо хаяжархёод, Доржо хуга харайн бодоно. Абья аниргүй һуужа, гутал оёжо байһан эхэнь хүбүүнэйнгээ үүдэ гаража ябахата, нэгэ юумэ халта хэлээд, гээгдэшэнэ.

Уур мунсын дуунай дуулдаха хирын газарта байһан Үхинхэн ахайн орбогорхон эшэгы гэр тээшэ хоёр хүбүүд гүйлдэжэ ябабад. Хүл нүсэгэн Доржо удаан маргангүй, доошоо тэгүүлдэг үмдээ нэгэ удаа дээшэнь татажархёод, тэдэнэй хойноһоо гүйжэрхибэ. Олон хоногой уһа бороо үзөөгүй дээрэһээ үнгэ зүһгүй боложо шарлашаһан дайдын адаалхай шэрүүн ногоое хүлөөрөө шэрбэн, тэрэ харайжал мэдэнэ. Үдэр ерэхэ бүри талын сэсэгүүдэй үсөөржэ, ангаһан газарай нюруугай сайран хубхиин байһые хүбүүн ажаглана.

Доржын хүршындоо хүрэжэ ерэхэдэ, гэрэйн урдахи үнгэгдэһэн ногоон дээрэ, сагаан эшэгын тэг дунда, нютагай залуушуулаар хүрээлэгдэһэн нэгэ үбгэхэн һууна. Ангаһан залаатай хуушан хилэн малгайгаа ойроо табинхай. Боро һарьмайхан дэгэлтэй тэрэ үбгэн яһан шүрбэһэн хоёр болошоһон бишыхан гараараа шэнгэхэн хүхэ һахалаа эльбэнэ. Нюурайнь олон уршалаанууд ураар һийлэһэн үзэгүүд шэнги аржайна. Бишыхан шара нюдэдөө түргэ түргэн сабшасагаан һуужа, халуун сай ууна. Магнайдань хүлһэнэй дуһалнууд буржылдана. Урдань аягын шэрээ. Шэрээ дээрэ булаһан талхатай, айрагай тоһотой улаан модон табат.

Борхоног энэ гээшэ гү? Доржо урмаа хухаран гайхана. Иимэ бишыхан үбгэн байха гэжэ огто һанаагүй юм. Энэ үбгэнөөр уулзажа, өөрһөөнь гансашье ульгэр шагнаха золтой байгша һайб гэжэ Доржо үшөө үнгэрэгшэ жэлһээ нааша хүсэдэг байгаа. Хун шубуунай дали шэнги, торгон сагаан һахалаар үргэн үбсүүгээ хушаһан, үндэр томо үбгэниие һүниингөө эрхим зүүдэнүүдтэ харадагыше, нойр соогоо хөөрэлдэжэ, мийлэлзэн энэбхилдэгшые байгаал!

Тэндэ байгшад соо наһажаал эрэшүүл гэхэдэ: Үхинхэн, Сундайн эсэгэ Мүнхэ баабай, Холхой дархан, Дагдай дүрбэн. Еши Жамсуев үншэхэн зээрдээрээ гүйлгэжэ ерэбэ. Бултадаа нэгэ юумэ хүлээнхэй. Басагад, намгадай заримад нооһо ээрэнэ, оймһоо оёнод. Нүгөөдүүлынь эшэгэ, хурьгадай арһа элдэнэд.

Улаан зэд гүсэтэй сайшые дууһажа, Борхоног үбгэншые садаба. Тиигээд ойро байһан үхибүүд тээшэ хандажа:

- Зай, ашанар... Үльгэр хэлэжэ байхада шуужа, юрын хөөрөө хэжэ болохогүй. Хүнэй наалта хэбэл, би хөөрэхөө болишодог зантайб. Шагнаха хабагүй сэрэг зондо хөөрэхэнһөө шагнаха шуналтай ганса хүндэ хөөрөөшэ дээрэ юм гэжэ минии багша, үльгэршэ Далай, хэлэгшэ хэн... - гэжэ аргааханаар дуугарба. Тэрэ ойроо хууһан Даржай хүбүүнэй толгой эльбээд, - гэртэхэ хуур абаад ерэ, - гэбэ.

Даржай гүйжэ ошоод, олон жэлдэ баригдаһандаа хара боро болоһон, эндэ тэндээ эдэрэтэй, хуушан хуур асарба. Тойрожо хуугаашад бүришые абяа аниргүй болоһод. Борхоног өөрөөшые абяагүй болоно. Тиигээд тон намдуу аалиханаар эхилбэ.

Доржо амиа татаад, үбгэнэй аманһаа мэнэ мэнэ үльгэртэ хайхан шубуунай нийдэн гарахые хүлээһэндэл, тэрэнэй амые гэтэшоод хууна. Үльгэршын хөөрэхэ бүри дууниинь нэгэ жэгдэ, үгэнь хурса, нугалбари аялгань ирагуу зөөлхэн болоно. Хүнүүд ехэнхидээ үльгэрнүүдэй гол удхые арайхан дамжуулдаг байгаа. Сэдьхэл зүрхэ хүдэлгэдэг үльгэрэй тиймэ ехэ хаба шадалай хажуугаар гайхамшаг гоё хүгжэмыень тэндэ хууһан Доржо һонор ухаа зүрхэндөө хадуужа абана.

Хуурайнгаа хүбшэргые аалиханаар шударжа, үльгэршын түүрээхэдэ, ойронь хууһан Еши Жамсуев, хошоо хүхюун үгэтэй, магазейн амбаарые даагша, хүсэ шадал оруулалсан, адлихан түүрээлсэнэ.

Борхоног үльгэртөө арадай түлөө тэмсэхэн баатар тухайда дуулана. Тэрэ баатар арбан табан тархитай абарга могойн арбан тархинуудые тала сабшан, хойноһоо нийдэхэн хирээдэ сагаан үдэртөө тоншуулжа, урдаһаа субаһан шонодо харанхы һүниндөө мэрүүлнэ. Үльгэр шагнагшад ёро бузар могойһоо тэрэ баатартай үһөөгөө абahan шэнги боложо, үндэлзэн жарганад. Хэншыеб: «Суу, яба тиигэг!» - гэжэ хэлэжэрхибэ. Ёро муута могойе диилээшэ Эдир Шулуун баатарай арад зондоо элдин жаргал эдлүүлһэн тухайда Борхоног уран гоёор түүрээжэ, үльгэрөө түгэсхэбэ.

Үльгэрэй үнэншэмэ һаруул дэлхэй Доржые гэнтэ тойрошоно. Үхинхэн ахайнь хуушан эшэгы гэр «Ордон сагаан үргөө» боложо, Ешиин үншэхэн зээрдэ үрээ газарта хүрэмэ дэлһэтэй, ган булад туруутай Эдир Шулуун баатарай эмниг шарга морин болошобо. Доржо Борхоног тээшэ үльжэ:

- Үшөө хэлэгты! - гэжэрхинэ.

- Хэлэгты! Хэлэгты! - гэжэ тэндэ хуугшад Доржын үгые дабтабад.

- Тиигээ наа амараябди, сай ууябди, - гэжэ Борхоног хэлээд, хүлэрһэн халзан толгойгоо худалтай пулаадаар аршаба.

Доржо өөрөө хүсэтэ баатар болошоод нууба. «Далан табан тобшотой дар торгон дэгэлэй» бээдэнь арайл үгы байгааша харамтай. Хирэтэй хара боро самсаяа харана. «Ерэн тэхын эбэрээр елэн байжа бүтээхэн» номо асараад, хэн нэгэн Доржодо үгэхэй даа. Тээд гэртэнь үлүү үнэтэй, үлүү хайн, өөрын дархалхан номон бии ха юм!

Гурбадахи аяга сайгаа аалихан уугаад нуухадаа: Таанад соо үлгэршэ болохо хүн бии гү? - гэжэ Борхоног үхибүүдтэ хандаба.

- Доржо... Энээхэн хүбүүн үлгэршэ болохо, - гэжэ үхибүүд хэдэн тээхээн нэгэ дуугаар дарьяжархибад. Доржын шэхэн улайжа, хасарнуудын халуу бусалба: «Яалтай гэшэб? Гүйжэ бодоод, уһа шүүдэргүй ангаһан холын сайбар халзан тала уруу тэрьедэжэ гүйшэхэ болоо гэшэ гү? Энэ үбгэнэй өөрын хэлэгшэ шэнгээр хэлэжэ шадахагүй хаа, ямар үлгэршэ гэшэб!».

Борхоног үбгэн галтай залуу хайхан нюдөөрөө Доржые анхаран хараад, халуун зөөлөхөн гараа монсогор харахан толгой дээрэнь табина.

- Энээхэн хүбүүн үлгэртэ дуратай гү? Тээд шэхэтэйл хүн бүхэн үлгэртэ дуратай юм бэшэ аал? Үгы. Үлгэр хадуужа абаад лэ, хөөрөжэ ябаһан хүн бүхэн үлгэршэ бэшэ юм: ёһотой үлгэршэ гэшэ үлгэрые улам бүри уран хайхан болгон мүлижэ, баатар эрын багажа эбсэг шэнгээр хурсаджажа ябадаг, - гэжэ Доржодо үлгэршэ хандана. - Ши өөрөө үлгэр зохёожо нура. Тиихэдэ арал зон шамда дурлаха, үлгэрыешни шагнаха. Ой соо хашхархада, абяанинь суурян болон, дабтагша бэшэ гү? Үлгэр хадаа залхуу оһолнуудай зугаа бэшэ юм...

- Доржо заатагүй үлгэршэ болохо, - гэжэ Аламжа Затагархан хоёр зэргэ дуугарбад.

- Хэн мэдэхэб... Боложошыё болоно аалам. Хүбүүн, ши үлгэршэ болоол хаа, ёһотой үлгэршэ болоорой. Үлгэршэ хүн хадаа дундаршагүй ехэ баялигай эзэн гэшэб гэжэ ханажа ябадаг юм.

- Би олон үлгэр, бүхы үлгэрнүүдые хадуужа абахаб, - гэжэ Доржо түргөөр хэлэжэрхибэ.

- Тээд үлгэр олон янза. Хамагай толгой, архи хурма шэнги манаруулан ногтоодог, харгы замуудай худал хуурмагыень заадаг үлгэрнүүд бии юм. Хүнэй бодол ухаае сэбэрлэн угаадаг, шагнагшадай гуниг уйдхар маргуулжа, тэдэнэртэ зориг хүсэний зула одо бадараадаг үлгэрнүүд арал зоной дунда бүришыё олон. Тиимэнүүд лэ үлгэрнүүдые шудалжа ябаарай, - гэбэ Борхоног.

Доржо ехэ баяртай.

- Та хэды үлгэр мэдэхэ гэшэбта? - гэжэ Үхинхэн Борхоногһоо асууба.

- Үлгэр гэшэ үхэр мал бэшэ. Би тоологшо бүридхэгшэгүйб... - гэжэ саадань омогоор хэлэбэ.

Борхоног яаралгүйхэн сайгаа ууба. Наран хахад үдэрһөө үнгэрбэ. Шагнаха дуратан бүришыё олон болоно. Үшөө үнэр олон болошоод, хүлээн нуугшадые үлгэршэ урматайгаар хаража, Доржын урдань дуулаагүй шэнэ шэнэ үлгэрнүүдые эхилнэ.

Доржо хани хайн нүхэд соогоо хуужа, хүндэтэ үбгэнэй уран сэсэн улыгэрнүүдые бүхэли үдэртөө шагнаба. Үдэшлэн болошоһыень улыгэр шагнаашад гэнтэ мэдэбэд.

Хэшэгтэ нагаса

Юрын гурбан үдэрнүүд үнгэрнэ. Үдэшлэн, харанхы боложо байтар, хэрбээ гэнтэ танигдаагүй хүнэй ерээ хаа, Хорёошонь аймхай мэгдүүгээр хусадаг. Тиигээд ойрын хүршэнэрэй, дам саашаа бүхы хотоной ондо ондоо нохойнууд дууряжа, дарья табин хусалдадаг. Тиихэдэнь Цоли газар гаража, нохойгоо хорёод, танигдаагүй айлшанаар ородог. Харин мүнөө ерээшэ танигдаагүй энэ хүн нохойнуудые хусуулангүй, хэндэшые угтуулангүй, аргаахан ябажа гэртэ оробо. Энэнь шобхо үндэр малгайтай, хуушан тэрлигтэй, бүдүүн тулгуур тулаһан хүн байба.

Айлшан хүн хүзэггүй залхуугаар, ямар нэгэ алба ёһо дүүргэхэндэл, бурханда мүргэбэ. Тиигээд ехэ илдам налархайгаар мэндэшэлбэ. Иигэжэ, ехэ хүнүүдээр золгоһондол, наһажаал хүнэй үхибүүдээр мэндэшэлэлдэхые Доржо нэгэтэшые хараагүй байба.

- Зай, Хэшэгтэ нагаса, хаанаһаа орожо ерэбэ гэшэбта? - гэжэ Цоли Банзар хоёр баяртайгаар угтабад.

Хаанашыеб Хэшэгтэ нагаса бии юм гэжэ Доржо урданай мэдэхэшые хаа, хаража үзэхэнөө ханадаггүй. Ороошо айлшаниинь галда ойрохон хуужа, мэнэ хаяхан ерээгүй, харин олон хоногто эдэнэрээр байлсаһандал, халуун хөөрөө тэрэ дары эхилнэ. Үхибүүдэй түргөөр ехэ болоһые гайхана. Сайн бусалхые хүлээжэ хуухадаа, мал адууһан хэдыб, энэ нютаг баһал ган гасууртай гү, зайһад ноёд хэд бэ гэхэ мэтын асуудалнуудые һонирхоно. Тиигэжэ байтараа үни заяанда үхэхэн үбгэдые, иишэ тиишэ зөөжэ арилһан айлнуудые асууна.

Эхэнь сай аягалжа, тоһо, айрһаар, үнэхэндэ булаһан талхаар хүндэлбэ. Айлшаниинь табагай ойро хүрэнэгүй; монсогор тоһо абажа, аягатай сай соогоо хэбэ. «Яахадаа юумэ эдинэгүйб. Хатуу булаша даалгаха шүдэгүй гэшэ гү?» гэжэ Доржо ханаба.

Хэшэгтэ нагасань удаа удаагаар зургаан аяга сай ууба. Халуудажа хүлэршэбэ. Галһаа холо боложо, гэдэргээ хууба. Ехэ хүрин пулаадаар нюураа аршана. Тиигээд гүсэтэй сайн хоһорһон хойно үбэрөө удаан уудалжа, гурбан шарахан хитад аягануудые гаргажа, набтархан шэрээ дээрэ зэргэлүүлэн табиба. Удаань үбэр сооһоо бэдэржэ, улаахан туулмаг гаргаба. Туулмагһаа шара саахар, саагтай конфетэнүүдые гаргаба. Иимэ конфетэ Доржо үни хада, станична атаман Колотилинай бэлэг үгэхэдэ эдихэн юм. Халуун үбһэтэй: Доржын хэлэн эртэнһээ зохидхоноор хордоходожо байна. Гурбан аяга соо гурба-гурбан шара саахар, нэгэ-нэгэ конфетэ хэбэ. Хэшэгтэ нагасань хүбүүдые толгойһоонь хүл хүрэтэр нэгэ-нэгээр хараба:

- Хэнтнай аха юм? - гэжэ суhalтайгаар асууба.

- Биб, - гээд, Харагшан даб гэбэ.

- Ерэ наашаа, - гэжэ нагасань айлгуур бардамаар дуудаба. Айлшаниинь бэлэг барюулхаяа яаранагүй:

- Хэн болохобши? Үхэр адуулдаг хүн болохо гүш, али үзэг адуулдаг хүн болохо гүш? - гэжэ асууба. Харагшан асуудалынь ойлгобогүй, хэлэхэ харюугаашье мэдэбгүй.

- Харюу хэлыш, - гэжэ эхэнь ханаагаа зобоно. Харагшан абья аниргүй.

- Яахан олон хүбүүд гээшэбта? Бултандатнай хайн бэлэг асарха болоо хаа, намдал иимэ ахир хүн үгыршэхэ гээшэ ха, - гээд, нагасань бэлэгээ Харагшанда үгэбэ. Бадма өөрөө нагасынгаа ойро ошобо.

- Хожом, нагасынгаа ерэхэдэ, юугээр хүндэлхэбши? - гэжэ асууба.

Доржо хүлэжэ ядана. Бадма өөрынгөө амтатой гэжэ ханадаг юумэнүүдые бултынь тоолобо. Мойхо, хониной бөөрэ, хушын хамаршые дурдалсахаяа мартабагүй.

- Шинии аман үнэншэ хүнэй аман болог даа, - гээд, нагасань энезбэ. Золи Банзар хоёр энеэлдэбэ. Үхибүүдынь эльгэ хатабад.

- Ерэ наашаа, - гэбэ Доржые нагасань. Доржо ойронь ошобо.

- Зай, хэр хатуу тамхитайбши? Тамхитай гүш? - гэжэ нагасань асууба. Доржо уб улаан болошобо. Шэхэ хасарынь хордоно. Бэлэгээ үгэхэ гү, али гэдэргэнь хадагалха гү? Яахан хонин айлшан гээшэб!..

- Сагаалганда бүхы тамхияа гэжэрхёоб гээд хэлыш! - гэбэ эхэнь.

Доржо тиигэжэ хэлэбэ. Гурбан хүбүүд Үшөөтын эгээл баян гурбан хүнүүд болошобо.

- Доржо, үбшэлөө гүш? - гэжэ эсэгэнь асууба. - Юундэ нүдэншни нёлбоһотойб. Тархишни халуун хэбэртэй!

Доржо юушыё дуугарбагүй.

- Заримдаа галзуу юм шэнги гүйдэг, харайдаг, заримдаа үгэ дуугүй болоод нуудаг хүбүүн бэшэ гү? - гэжэ эхэнь Доржо тухайгаа эсэгэдэнь хэлэбэ. - Мэдэнэ гүт, хаяхан яажа тоомоо таһарааб. Хүнэй сэдхэл сээжэдэ орошогүй юм. Үдэшэ орой үхибүүдээр Мархансайн гэрэй үүдэндэ тэмээн халаахай дэбдээ.. Тиигээд хорёодонь хэнэйшыёб нохой оруулаа. Үхэр малайнь мөөрэлдэжэ эхилэмсээр: «Шоно! Шоно!» - гээд гүйлдэбэ. Мэгдэһэн Мархансай хүл нүсэгөөр гүйжэ гараад, халаахай дээгүүр дэбхэрээ. Үхибүүдэй хэнэн хэрэг гэжэ мэдэбэшыё, хаанаһаа эдэниие барихабы, харанхы хүни дунда...

Эсэгэнь садатараа энезэжэ, Доржын толгойе эльбэбэ.

Алексей Аносовой ерэнхнээ хойшо хоёр үдэр үнгэрбэ. Хэшээлэй хүүлдэ Доржо үдээс хурсадаад, столдо хуужа, номоо үзэбэ. Бэхээр бэшэхэдэ түбэгтэй: шэнгэн шара бэхэ саархан дээрэ дуһахаяа тэгүүднэ. Гэдэргээ найгаһан һарюу мурюушаг ород үзэгүүдые үгэ болгон үлхэнэ. Нүхэдтөө арифметикын дүрбэн үйлэ, естественнэ түүхээр, землеописанияар үнгэрэгшэ жэлдэ үзөөшыень заалгана.

Алексей Аносов ехэ баяртай ороно. Шарабтар ногоон нюдэдын нарага баяраар наадана. Үглөөгүүр эртэ өөрынгөө дархалһан үлгэсэдэ хухархай һарабшатай хасаг малгайгаа үлгэбэ. Тиигээд сүүмхэхэ гоё хальхатай ном гаргаба.

- Энэ ямар ном гээшэб? - Доржо асууна.

- Сумароковой зохёолнууд, - гэбэ нүхэрынь.

- Хаанаһаа асарбаш?

- Библиотека нээгдээ...

- Биб... биб... - Доржо хэлэжэ шадабагүй. Ямар һонин, хэлэгдэшгүй бүхэ үгэ гээшэб? Алексейн хүхюүгээр энэхэдэ, Доржо дураа гутаба:

- Хэрбээ үнэн нүхэр хаа, хэлэжэ ойлгуульш... Манай тэндэ тиимэ юумэ үгы. Али магазин гү?

- Үгы... Тэндэ ном худалдадаггүй, харин түлөөһэгүйгөөр үгэдэг юм. Уншаһан номоо бусаагаад, шэнэ ном тэндэхэ абадаг.

- Би... би... би тантай хөөрэлдэхэ дуратайб. Би... Бидэнэр Казань ошохомнай. Гимназида һурахаяа... Николай Александрович, та өөрөө гээшэ гүт?

- Тиимэ, би өөрөө гээшэб? Ши хэн гээшэбши?

- Би Доржо гээшэб... Доржо Банзаров.

- Зай, юу хэлэхээ һанааби, Доржо?

- Би өөрөө... Хэлэхэ юумэ олон... Би Войсковой хургуули дүүргэб. Би таниие Троицкосавскад харааб... Үни болоо... Шэгнүүрэй үндэр хабтагайһаа намайе буулгаат. Һанадаг гүт? Рынок дээрэ... Би уйлаад, тэрьелэб... Танда һайниешье хэлэхые хүсэхгүй, тэнэг байгааб... Бидэ мордохомнай...

Николай Александрович энэжэ:

- Зүб, зүб! Һананаб, Һананаб... - гэжэ баяртай хэлэбэ. Доржын хасарнууд хитадай пряникууд шэнги ягаа улаан болошобо. Зэргэлэн саашаа ябажа, зоной шуһанһаа холохон болоод, хүхэ зүлгэ дээрэ, үндэр гэрэй һүүдэртэ һуунад.

- Зай, Казань ябахамни гэнэ гүш?

- Тиигэнэб... Гурба-дүрбэ хоноод мордохомнай. Ганса би бэшэб... Табан хүбүүд, - гэжэ Доржо яаруухан хөөрэнэ.

- Волго... Казань... Зүб даа... Табан хүбүүдые бэшэ, табин хүбүүдые эльгээхэ хэрэгтэй байгаа. Табан зууншые хүнэй эрдэмдэ һураа хаа, хэхэ ажалын олодохол һэн. Доржо, ши мэдэнэ гүш, эрдэмтэй хүнэй эрдэмгүй хүнһөө үлүү хүсэтэйе?

Банзарайда хүн зон олон, хүбүүдье үдэшэн мордохуулхаяа Үхинхэн Дарима хоёр ерэбэ. Тэдэнэй хаяхан оромсоор Даржай гүйжэ ерэбэ. Хүршэнэр сугларжал байна. Тэдэнэр сэсэн урин үгэнүүдые хэлэнэ. «Хүнэй хүбүүн хүлэгэй унаган хоёр хаанашье ябаха. Хүн зөөрийн түлөө хан харгы зайдаг юм. Харин эрдэм номой түлөө газарай хизааршые ошоо хаа, гайхалтай бэшэ» гэжэ зүдхүүлнэд. Эдэ үгэнүүдхээ дүрбэн хүбүүдэй нюдэд баясан наадана. Тиигэн байтарын хэн нэгэ хүгшэн ехэ хайрлан: «Ай, баарһад даа, хайшаашье ябахатнай гээшэб даа? Холын лэ замда зорихон баарһад гээшэ ааб даа» гэнэ. Тиихэдэнь хүбүүдтэ зэргэ уйлалдаха хүсэл гэнтэ ерэнэ. Ойро зуура хөөрөөн замхана. Тиигээд дахиад эб эмхигүй бабаралдаан болоно:

- Хамаг дулаан хубсаһыень үгэгты!
- Тэндэ үбэл болодоггүй юм бэшэ аал?
- Ород шажанда оруулхал бээ даа...
- Ай, бурхан, ямар холо ошохонь гээшэб!
- Хүнөөр эбтэйхэн ябагты!

Энэ үедэ хара азаргаяа хүллэһэн тайшаа ерэбэ. Тайшаа хара хилэн малгайтай, сайбар торгон дэгэлтэй, хүлдөө улаан булгайр сабхитай. Улаабар шарайень хүртэй шэрүүн болгожо, ногтуу ууртай нюдэд согтоно. Хара хахалын шүрмэгэр хурса. Бүдүүн шара бүһэндэш, алта шарамал ниилүүртэй, ута мүнгэн хутага толорно.

- Зай, юундэ нобшорообта? - гэжэ тайшаа бадашана.

Морид тэрэ дары тэргэлэгдэжэ, хоёр тэргэнүүд дээрэ үхибүүдэй абаашаха унтари, модон хайрсагууд ашагдаба.

- Доржо, унташоо гүш? - гэжэ улаашан хүбүүн гэдэргээ эрьенгүй асууна.
- Үгыб! - гэжэ Доржо хэргүү омогоор Доржо унтаагүй, бодолгото болон ябаа. Холын зам, Троицкосавскаа хэдэн арбаад дахин ехэ город, уулзаһан бүхы нүхэдһөөнь үлүү эрдэмтэй, үлүү хайн нүхэд моридой алхалха бүри улам улам ойртон дүтэлнэ.

Урдань юун угтажа байнаб? Таба мянган модонхой хирэдэ ошоходоо, олохо зол жаргал тэсэхэ уй гомдол хоёрыень шэгнэбэл алиниинь дараха хаб? Эрдэмэй үндэр баян оройнууд хуби золой гэрэлтэ горхон хоёр угтажал байна гэжэ Доржо найдахаяа оролдоно. Жэгдэ сэхэһэн зам, үүлэгүй сэлмэг үдэрнүүд, үндэр хайхан соло угтажал байха гэжэ Доржо найдана.

Үнэхөөрөө тиимэ гээшэ гү?

Юунэйшые угтажа байгаа хаа яахабши даа. «Эрдэм номдо хайнаар нуража, зон арадтаа туһатай бологты» гэжэ Николай Александрович Андреев хэлээ һэн. Хэрбээ Николай Андреев гэгшэтэй бэшэ, Николай Бестужевтай өөртэйнь золгожо шадаһан хаань баһал тон тиимээр хэлэхэ байгаа. Владимир Яковлевич гэнтэ бидэнээр уулзашоо хаа, энээнһээ ондоогоор хэлэхэгүйл һэн. Доржые иимэ холын замда али зэргэ баясажа юрөөхэ бэлэй!

Хаанабши мүнөө, хүндэтэ Владимир Яковлевич? Хаанабта таанад, Степан Тимофеевич Саша хоёр. Ямар газарта, ямар ажалда ябанабта?

Урдахаань тэргэтэй сагаан морин хатарна. Тэргэ дээрэ залуухан хүбүүндэ шэрүүлхэн үбгэн. Доржо харахаар таниба. Борхоног үльгэршэ ерэбэ ха юм! Гартань мүнөөхи хуушан хуур...

- Зай, хүбүүд, ябаба гүт? Хайн хурагты! – гэжэ үбгэн юрөөбэ.

Үни үнгэрхэн нэгэ үглөө Доржодо ханагдана. Доржо шэнги хүбүүнэй гараа холотороо номо дархалжа хуутар, газааһаа үхибүүдэй энеэдэн дуулдаад, тэрэ дары «Борхоног» гэхэн танил ба үнэтэй ганса үгэ дуулдахал.

Үхинхэнэй газаа хүн бүри олон сугларжа, Борхоног бүри һонин, тон шэнэ үльгэрые дахяад захалхань бээ.

Зай, яахабши даа... Доржошьегүйгөөр тэдэнэр үльгэрнүүдыень шагнаг лэ даа. Эрдэм ном хурахаяа холье зорихон зоригтой табан хүбүүд тухай энэ үбгэн заал хаа шэнэ үльгэр зохёохо байха!..

ТҮРЭЛ НЮТАГҢАА ХОЛО

(Романһаа хэһэгүүд)

Нэгэдхи бүлэг

Һангаһаа хоолтой студент

Модон столойнгоо ойро Доржо тонгойжо хууна. Столойнь таряшанай хүдэр тэргэ шэнги адар дээрэхээ, уранаар тошылдоһон хүлнүүдынь дээдэ хабтагайдаа тааранагүй. Хүдөөгэй тэргын томо армагые хото городой хурдан каретын мөөрнүүдтэ табиһаншуу. Анханда үнэтэй байһан энэ столойнгоо хүлнүүдые хаяхаа гамнаад, эзэниинь ямар нэгэ модошо дарханда юрын хабтагайгаар стол болгуулаа гэшэ ха.

Дэнгэй харалшанан хоёр табюур стол дээрэ дүтэ дүтэхэн байна. Үнинэй аршагдаагүй үнэтэй гуулиниинь, харин мүнөө, үнэгүйхэн улаан эзэдэй түхэлтэй болошоо. Баруун талынь нарин ута дэн хаяхан аһаагдаад, сагаабтар галаа бардамаар сасана. Харин зүүн талынь дэнгэй охорхон түгэсэг хайлаһан тоһоёо үерлүүлэн билтаргаад, мэнэ мэнэ унтархаяа, галаа шобхогод, шобхогод гүүлэн, үе-үе уйтай ааляар залиран шатана.

Яһархаг аад, бишыхан хоёр нюдаргаараа үнгэ дорхогүйхэн шанаагаа тулажа хууһан Доржо, шарабтар хуудаһатай зузаан номоо түр зуура уншахаяа болин һамааршана. Тиигээд, бодолгодо хатанги, шогууша эсэсн нюдөөрөө хоёр дэнгүүдэй галые нэгэ доро обёорно.

Тойрожо байгаа хүниин харанхые арга шадалаараа гэрэлтүүлээд, нэгэ дэнгынь шобо-шобо гээд наһаяа барагдан унтаршаба. Хайлаһан тоһон соо үлэхэн шандаруу голһоонь шороб утаан гарана. Харин нүгөөдэ дэнгынь шатажа унтарһан ханияа халан абажа, хэрэгтэй ажал хэжэ хууһан хүнэй туһада үшөөл үни удаан гэрэлтэн туярха юм. Эдэ хоёр дэнгүүд Доржодо юундэшьеб амиды хоёр хүнүүдэй хуби

заяан, зам харгы шэнгээр ханагдаба. Мэнэ хаяхан наһа дүүрэхэн буурал үбгэжөөл, үшөөл эдир залуухан үхибүүн хоёртол эдэ хоёр дэнгүүдынэ эгээ мүнөө аб адлишуу байба...

Доржын урда дэлгээгээтэйшье, ябталаатайшье номууд ехэл олон. Бултыень суглуулжа мэшээг соо хэжэ абаашаад, наймаанай рядуудта шэгнүүлээ хаа - сохом гурбан пүүд болохол ха.

Эдэ олон номуудай газаа талань тон ондо ондоонууд. Теэд эдэ номуудай газаа талынь илгаае доторхи удхынь илгаатай сасуулха болоо хаа - юуншье бэшэ. Эдэ номууд өөһэд өөһэдынгөө үсэд хуудануудта али зэргэ олон янзын үзэл бодолнуудые баталан түүхэлнэб! Ондо ондоо хэлэнүүд дээрэ бэшэгдэнхэй. «Гансахан лэ агуухэ императорнууд болон булгаатай шуран дипломууд түүхын алхамые ханаһан тээшээ залажа байдаг юм» - гэжэ зарим номой трактат соо байхадань, ондоо номой хуудаһад: «Үгы! Тиимэ бэшэ! Газар дэлхэйн хуби заяае гансахан лэ гал дари хоёр шийдхэнэ» - гэнэ. Зарим зохёолнуудта авторнууд хуушан сагай рыцарьнуудтал адляар һэлмэ шпага барижа нюдэ нюургүй добтолнод, харин нүгөөдүүлынь ханал үзэлөөрөө дайсан зонойгоо доогуур нүхэ уута малтажа, үнэгэ мэхэтэйхэнээр үзэлсэнэ...

Гэбэшье, ехэнхи номууд болон гараар бэшэмэл зохёолнуудынь олон янзын яһатанай зан заншал, шажан мүргэл тухайда байна. Шүтэдэг онго тэнгэридээ ямар арадай яажа шарууһа мүргэл хэдэг тушаа, шажанай болон бурхадай тухайда эртэ урданһаа хойшо хэлэгдэдэг түүхэ домогуудшье олон.

Доржын хүзүүн шалажа нюрганиинь үбдэнэ. Толгойнь ехэл хүндэ. Хүлэйнгөө шалаа гаргажа столонгоо ойгуур ябахадань, үни унтаһанань хаяхан һэриһэн нарай бага үхибүүдэй һуняадагтал адляар сэдхэлээ ханан жарган һуняана.

Тэрэ дары самсаяа тайлажа хаяад, яб ягаан мылэ абажа, сэбэр сагаан полотенцээ һэжэрэн, Доржо харанхышаг коридор руу самнан һагад гараба.

Һангай тэжээбэрийн арбан дүрбэн студентнэр суг хамта байдаг. Теэд кандидат болохоор бэлдэжэ эхилһэн зарим нэгэ студентнэртэ харюусалгата ажаллаа бэлдэхэ арга олгожо, тус тустань бишыханууд таһалга гаргажа үгэдэг. Түрүү студентнэрэй нэгэн болохо Доржодошье нариихан аад, зурагар ута нэгэ таһалга, зун болотор үгтэнхэй. Энэ таһалгынь досоо тала хараха янзада тиимэшье һүрхэй бэшэ юм, гэбэшье дэлхэйдэхи али бүхые мартажархёод, гансал хэхэ бэшэхэ ажаллаа хараад һуухадашни эндэ хэншье шамда хаалта хэхэгүй байдаг. Номой хуудань һаршагануулжа хэн нэгэн ханалыешни төөрюулхэгүй иимэ нэгэл һайтайл даа.

Гансахан дэнгынь яла ялбагар гэрэлээрээ таһалга доторхиене гэрэлтүүлнэ. Таһалгань газашаа ганса сонхотой. Сонходо ойрошог ходол Доржын торожо унан алдадаг нэгэ табсан бии юм. Хэндэшье мүнөө хэрэггүй, харин анханда юунэйшьеб түлөө хэгдэһэнэ таагдахагүй энэ табсан дээрэ хан шэрээ шэнги үндэр түшэлгэтэй, айлшанай һуудаг ори гансахан стул байдаг. Табсангай дорохоно хуушан түмэр орон. Хара хүхэ үнгэтэй сэмбэ хүнжэл дээрэнэ саб сагаан подушка

сайбайна. Бишихан тумба дээрэ, мүн сонхын можо дээрэшье, углуу булангааршье эб эмхитэйхэнээр ябталаатай номууд...

Энэ таһалгын эгээл ганса гоёолто боложо ханадань хара раматай хуушанай гэрэл байна. Үргэншье, үндэршье энэ гэрэлын гансахан дэнгэйн галые холын жаахан одон болгон харуулна. Энэ гэрэл тушаа Доржо хүхэдтөө шог үгэ хэлэдэг:

«Энэ гэрэлдэ туранхай шарайгаа, хуушархан хубсаһа мундираа ходо́л хаража бай! Үгытэй студентэб гэжэ огто бү марта гэжэл хэлэхын тулада үйлэ хубимни энэ гэрэл намда үршөөгөө бээ даа. Тээдшье минии өөрыгөө, илангаяа хубсаһаяа харахада, тиигээд эдир залууб гэжэ ханахада, ханаанда дорой болодог. - Заримдаа Доржо ханаа алдан нэмээдэг: - Хэрбээ судья адвокатуудай бултадаа хүнэй хэһэн гэм зэмые энэ гэрэлдэл тон адляар, хубилгангүй, байһан соонь харуулдаг шийдхэдэг хаань, манай Россиин болон Баруун зүгэй бүхы түрмэ шороной хахадын хооһон байхал хэн ха даа».

...Алёша орожо ерэбэ. Тээд энэнь үдэр байхаһаа хойшо Доржын хүлээһэн, «яяр яндан нүхэр гэшшэб» гэжэ харааһан Алексей Бобровников бэшэ, харин казанска залуу театрал, ехэ зөөрийн эзэн боложо эсэгынгээ хуурида хуухаяа байһан залуухан помещик Алексей Угрюмов байһан байба. Хэрбээ үглөө мүнөө бэшэшье хаа, хэдыхэн жэлэй үнгэрэмсөөр энэ Алексей хадаа үлбэр үбшэн эсэгынгээ мэдэлэй табан зуун амин албата крепостной таряашадай ёһото барининь боложо, үргэн ехэ тосхоние өөрынгөө гарта хан шүүрэхээ байна.

Алексей сэб сэхэ ерэжэ аристократ гарбалтай эхэнэрэй гартал бүлсэгэр сагаахан аад, ехэл хүйтэн гараа хаанай бэлэг бариһандал омогоор Доржодо харбайба. Үбэлэй хүйтэн жабараар Доржые хайраба. Алексейн ойро ерэхэдэ жаксон гэдэг эгээл үнэтэй шампанска архиин үнэр анхилба.

Харанхы бүрүүлшэг таһалга соогуур алхалаад, нэгэтэ унан алдаһан мүнөөхи «хараалта муухай» табсанһаа баһа торожо унан алдаад, айлшадай хуудаг стул дээрэ хуун сасуу Алёша хоолой хашан хэлэнэ:

- Эрдэмтэй ботогон, монголо́й академик, шимни намда хэлэл даа, ши юрэдөө шаргада хүллэһэн гурбан морёор үбэлэй хүни Казаниие ото хэтэ гүйлгэжэ үзэһэн хүн гүш, али үгы гү? Саһанай бургажа байхада, Алексей Угрюмовай моридой хурдые үзэһэн нүхэр гүш гэнэб?.. Үгы бээш?.. Тиигээ хаа түргөөр хубсал! Би мүнөө шамда помещигүүдэй ямар түргэнөөр гүйлгэдэгы харуулжа үгэһүү? Намдашни морид бэшэ, харин эрээн гүрөөһэд, дуулана гүш, хумхаатай галзуу эрээн гүрөөһэд лэ байха... Этигэнэгүй гэжэл мэдэнэб. Гэгээн бурхад гэршэмни гэхэб...

- Урижа ороһондошни, Алексей Григорьевич, би ехэ баяртайб... Һайн даа гэжэ үнэн зүрхэһнөө хэлэнэб... Тээд лэ бишни мүнөө суг хамта ябалсажа шадахагүй байнаб. Яабашье аргамни үгы. Мүнөө шимни өөрынгөө гэгээн бурхад гэршэнэртээ хамта галзуу эрээн гүрөөһэдтөө хуугаад хиидэхэ ниидэхэл болоош!

Хоюулаа хүхюүгээр эльгэ хатабал.

- Доржо, ши хайшаа түхээрбэш?

- Би мүнөө Ольга Николаевнада айлшалха урьалтай нэм. Үгээ үгэһэн хадаа ошонгүй байха аргамгүй. Гансал Бобровниковые хүлээжэ байнаб. «Хэлэһэн саг соогоо заатагүй ерээрэй» гэжэ Николаевна занаа нэн... Ехээр лэ гомдохо байха...

- Ехэ хайн сэдхэлтэй эхэнэр даа....

Хара һүүдэр, саһанай сагаан толон, фонарьнууд ба сонхонуудай шара гэрэл гурбанай ондо ондоо үнгөөр зурагдаһан хүнийн сагай городой тусгаар ондоо тиимэ хайхан байдалые хайхашаажа, Алексей Доржо хоёр аалиханаар алхалнад. Дундаа шашаг олон үгэ хөөрэлдэнэшьегүй. Нариихан үндэр бэетэй Алексей хэтынхидээл адляар бээ сэд сэхээр баряад, хоёр тээшээ ходо ходо харасагаан ябана. Хойноһоомнай хүн намнабагүй аа гү, гэхэндэл үе-үе гэдэргээ эрьежэ хараадхина. Харин Доржонь урагшаа бага бүхынхэй, намшагтайгаар найгаргана. Үшөө жаахандаа талада бэлшэжэ садаһан хонидоо гэр тээшээ туужа ябахадаа, тон иигэжэ хашалгүйхэн алхалагша нэн.

- Һэ гэжэ даа... Эрдэм хургаал заахаяа забдаба гүш?.. Бишни тэрээгээрээл амиды ябана бэшэ гүб? Энэ шинельшни юрэл гоёын тулада... Һамгад басагадые һан хуулгахын түлөө байһан хубсаһан гэжэ мэдыш! - гэжэ Доржо шоглоно.

Тэдэнэр Ехэ Проломно үйлсэдэ байдаг нэгэ набтархан гэрэй ойгуур ябанад. Энэ гэрэй үргэн сонхонуудай ойгуур гарахадаа, клеткэнүүд соо хаалгаатай бишыханууд шубуудые Доржо ходол харадаг. «Алтан клеткэ соо хуужал байһан жэргэмэлһээ, агаарай уужамда аяараа ябаһан борбиллоохон золтой» гэхэн нэгэ үгые Доржо энэ гэрэй ойгуур гарахадаал һанадаг нэн. Теэд энээнине хаана ном сооһоошы уншаһанаа, хүнһөөшы дуулаһанаа, өөрөөшы һанажа зохёһон хэлэһэнээ мэдэдэггүй.

- «Шубуу барижа худалдадаг гү, али өөрөө дууша шубуудта дуратай хүн эндэ һуудаг», - гэжэ мэдээгүй шэнэ юумыень ойлгуулһандад адляар Алексей⁹ хэлэнэ.

- Мэдэхэб даа... Зариман хүнэй бэе бээ алаха гэжэ хэһэн урданай дай дажарай элдэб зэбсэг, жэбэтэй түмэр суглуулдаг. Нүгөөдүүлын ухаагаар дутуу бэшэл һаа, гансашы наймаашанай һүүнтэ үзэм үгэхгүй үе заяанай мүнгэ монетэнүүдые суглуулдаг. Тиихэдэ бусадын үхэһэн эрбээхэйнүүдые шэлэй саана хээд, эрэн гоё далинуудыень хайхашааха... Хари энэшни үнгэ бүрийн шагшага шубуудые хаажа зобоодог эдитэй хүн бэшэ аал даа? Энэшни шубуу худалдадаггүй, өөрөө үнгын шубуу худалдажа абаха хүн ёһотой.

- Ши ямар юумэ суглуулһайб гэжэ һананаһ?

- Би гү? - Алеша, бишни холын аян замда мордохойб гэжэл һананаб. Газар дэлхэйе дүүрэн зайжа, зон яһатанай заншал байдал шудалхааа үлүү юумэ байха аал? Юумэ суглуулха гэнэ гүш? Бишни арад бүхэнэй таабари, оньһон үгэнүүдые бэшэжэ суглуулхал нэм. Шкаф соо, архивай подвал соо хосорхын түлөө бэшэ, харин хүнүүдэй шудалан үзэхын, ерэхэ үетэндэ хүргэхын түлөө хэхэб.

⁹ Алексей - Алексей Бобровников, бурад эрдэмтэн, монгол-хальмаг хэлэ бэшгэ шэнжэлэгшэ

- Зүб лэ даа, Доржо. Индусуудай гү, али бусад яһатанай үмдэдэг малгайнуудыһые суглуулжа шадаа хаа, ехэл үнэтэй коллекци болохо бшуу... Зулуусска гарбалтадай хүгэдэдэг онго бурхадые суглуулалсаашье хаа, эрдэмтэндэ ехэ шухала байха.

- Эдэшни баһа һониншые, шухалашье хэрэг байна. Алта бэдэржэ алад холые зорижо хэдэ мянган миль ябаһанһаа жэшээгүй ондоо удхатай бшуу. Мүнөө хүн гээшэмнай үльгэр таабариин хойноһоо бэшэ, үнэтэ субад эрдэниин, алта сагаанай хойноһоо хан харгые зорижо түгэншэлнэ ха юм.

- Теэд бишни, бүхы наһан соогоо грамматика зохёожол ябахамни гээшэ ха даа... Минии хүндэтэ уялга шадабаримни энэ гээшэ ха гэжэ, Доржо, бишни һананалби... Грамматика гү, словарь толи зохёохо гээшэшни, арадуудай бэе бээ ойлголсон харилсаха ухаа оюунай хүүргэ бодхоожо байһантай адлил. Магтаалтай һайн ажал хэжэ эхилжэ байнаб гэжэ ханахада, сэдьхэлдэ ехэл аятай байдаг.

- «Грамматика, илангаяа словарь хадаа зон арадуудай уулзан ойлголсохо оюун ухаанай хүүргэ гээшэ» - гэжэ ши тон мэргээр хэлээш... Алешомни, шимни һойзойлогжо, заримдаа айхабтар сэсэн мэргэн юумэ хэлэжэрхидэг гээшэ хаш! - гэжэ Доржо баясан олзуурһаханайнгаа удаа, - теэд бишни онго заяан, удага бөөгэй талаар юумэ хүүмэ бэшэхэжэл байна ха юмбиб даа, - гэбэ.

Ород, француз, немец, англи, манжуур хэлэнүүдые Доржо мэдэхэ. Теэд эдэ бүхы хэлэнүүдые шудалхын түлөө Доржо али зэргэ олон жэлээ гээжэ, хэды ехэ оролдолго хэшээлээ хандуулааб? Теэд яахадаа хүгжэмэй шэдитэ һайхан хэлые иигэжэ, гэб гэнтэ, гансахан үдэшэ соо шудалан ойлгожо һуубаб? Хэлые шудалха бүхы хэшээл лекцинүүдэй нэгэнииншые энэ арбаад жэл соо иимэ баяртай тодоор, иимэ хүнгэн һонороор үнгэржэ байһан юм аал? Үгы даа, уран хүгжэмые хамгаалдаг Аполлон бурханай дуһалшые шуһан бээдэмни байхагүй гэжэ энээнһээ урда ханахадаа, Доржо эндүүрдэг байгаа гээшэ ха.

«Би баһал студент байгаа нэм»

Мартын наратай нэгэ үдэр хахад үдэрэй һүүлдэ университетэй ректор Николай Иванович Лобачевскиин өөрын кабинет соо үһээ хэбтүүлжэ һамнаһан, нарин ута нюуртай туранхайшаг бэтэй залуу хүн оробо. Энэ хадаа магистр Тхоржевский гээшэ. Хилын саана гараха командировкын хэрэгээр энэ хүн ректорто хандаба. Магистр Василий Васильевай хилын саанаһаа бусажа ерэтэрын хүлээхэ хэрэгтэй гэжэ Николай Иванович хэлэбэ. Гансата уруу дуруу болон урмаа хухарһан, номгон дээрээ бүри номгорлон энэ хүнэй гараха тээшээ шэглэжэ доро дохиходо:

- Клотильд Станиславович, би танда нэгэ бишыхан гуйлтатайб, - гэжэ ректор хандаба.

- Николай Иванович, би бэлэнби, - гэжэ магистр зогсобо.
- Бэшэжэ байһан зохёолнуудаа абалсаад намда орохо гэнэ гэжэ забдатай хаа дүрбэн студентнэртэ дуулгыт.
- Болохо, Николай Иванович... Хэд гээшэб?
- Михаил Кавроцкий, Лаврентий Морозов, Константин Широков, Доржо Банзаров гэгшэд орожо ерүүжэ...
- Ойлгооб, Николай Иванович, би мэнэ гэхээр дуулгахаб.

 - Энэ монгол хайшаа арилшоо гээшэб даа? - гэжэ гаража ябахадаа тэрэ гүбэр шэбэр гэнэ.

Тээд тэрэ монголын эгээ энэ үедэ Хэшэгтэ нагасадаа ябашаһан. Галсан Гомбоев ламатаяа тэндэ хоёр тээһээ золгошоһон байгаа ха юм даа. Тиигээд, Хэшэгтэдээ эрхэ тэдэ хоёр хүбүүд, нагасынгаа гаргаһан талхатай бүшэмэг шүлэ пашаганаса эдижэ һууһан байба. Тиигээд, эдээнэйнгээ һүүлдэ Хэшэгтэ нагасадаа Доржо бурядай түрүүшын бөө мүргэл харан түүхые хөөрүүлжэ һуугаа бэшэ һэн гү?

Тэрэ үдэр Николай Иванович нүгөөдэ гурбан студентнээр хөөрэлдэһэн байгаа. Тэрэ үдэшлэн ректор Осип Михайловичтай уулзахадаа Банзаров Доржые үглөө үдэр намда оруулыт гэжэ хэлэбэ.

«Али бүхы онго бөөнэрөө бултыень абалсаад орожо ерүүжэ», - гэжэ ректорэй захиһые Осип Михайловичһаа дуулахадаа Николай Ивановичын ямар ушарһаа захирһые Доржо таамаглан мэдэбэ. Бусадай гоё гоё аман уялгада түргөөр этигэдэггүй хүнүүдэй нэгэниинь Николай Иванович ха юм даа. Николай Иванович гээшэмнай студент бүхэнэй бэшэһэн ажалые өөрынгөө гараар барижа, хүндэ хүнгыень мэдэржэ, һаршаганатар ираха дуратай хүн. Тиигээд нэгэ гэдэл хэлэгдэһэн удхын гүнзэгдэ, үгэ мэдүүлэлэйн һонорто баясажа байдаг. Үгыһые хаа ужаг тойруу мэдүүлэлэнь тэмдэглэжэ, бүдэхи бүрүүл, эсэргүү тобшололнуудтань голхорон уншажа эхилдэг. Николай Иванович хадаа студентээ ойроо һуулгаад, толгойдонь байһан һаналынь нюур шарайгаарнь тодолон харадаг. Энэ хүн хэр холо ошохо хүн гээшэб, өөрын онсо һаналтай гү, алибаа юумые зүбөөр ойлгохо толгойтой хүн гү гэжэ эгээ тиихэдээл мэдэдэг. Хэһэн ажал хэрэгтээ залуу студентын хэрбээ үнэн сэдхэлһээ оролдожо, өөрынгөө зүбые элирүүлхээ хэнтэйһые тулахаар бэлэн байгаал хаань, Николай Иванович гээшэмнай үнэн зүрхэнһөө баясадаг хүн юм. Тээд лэ булта тиимэ байдаггүй ха юм даа. Зарим нэгэ студентнэр зохёол бэшэжэ эхилээшые хаа, эдэбхи зориггүй, өөрынгөө хүсэндэ найдадаггүй байшадаг. Тиимэ нүхэдүүдые юунтэй жэшээлэлтэйб? Уһатай болоходонь даажа дээшэнь гаргахагүйгөө мэдэбэшые, хоһон торхотой тэргэ жүдхөөд уруудуул худар һэнгэргүй дугшажа ябаһан мориндол адли ха юм. Тиимэнүүд студентнэр ректорын хурса нүдэнэй ойгуур алад үнгэрдэггүй.

Хэрбээ зэмэтэй бэшэ хаа Николай Ивановичын дуудахада Доржо айдаг ербэдэдэггүй. «Яагаашыгүй байтарни Николай Иванович намда зэмэ

амасуулхагүй», - гэж тэрэ хайн мэдэдэг. Түбэгшөөхэ шалтагаан Доржодо мүнөөшье үгы ха юм. Нэгдэхээр хадаа Доржо ямаршье муу юумэ хэжэ гурим эбдээгүй, хоёрдохёор хадаа хэжэ бэшэжэ байһан ажалынь яһалал амжалтатайгаар ябажа, дүүрэхэ болзорынь ойртожо байна. Тээд өөрынь бэшэжэ байһан зохёол соо зарим нэгэ алдуу дутуунуудай магад бииньшье хаа, гол түлэб тобшололнуудынь яашагүй зүб ха юм. Доржо харин ямар нэгэ зэмэтэй хаа гансахан ректорэй бэшэ, бүхы профессор адъюнктнарай, юрынгөөшье студентнэр нүхэдэйгөө урда харюусаха ушартайл.

Хэды тиигэбэшье ректорэй кабинетэй үүдэндэ ерэхэдэе аалидажа, зүг татан зогсобо. Тиигээд хабтаһанһаа бултайһан саарһануудаа саашань эмхилэн оруулжа жэгдэлбэ. Доошоо тонгойжо бэһээе заһаба. Энгэр хоолойнгоо шагтануудай бултадаа шагталаатайе шалгаба. Малгайгаа абаад байхадаа юуншье бологшо гүбэ гэжэ сээжэ дүүрэн амилһанай һүүлдэ аалиханаар үүдэ тоншобо.

Үргэн ехэ кабинетэ Доржын зүбшөөлгөөд ороходонь, государь императорай айхабтар томо портредэй доро байдаг хүндэ ехэ столгойгоо саана ректор гансааран һуужа байна. Николай Иванович ехэ сүлөөгүй нэгэ юумэ хэдэ хэдэн саарһануудһаа шоото дээрэ татаад, гараһан дунгыень ондоо саарһанда бэшэжэ һууна. Бишыхан яһан шоотын сахаригууд яс-тас гэжэ, тэрэ дары галуун гуурһан түр зуурахана хахинана.

Николай Иванович холоһоо харахада арсаланай зогдортол һаглагаршье хаа, ойроһоонь харахада айхабтар бүшэмэг гоё, һайсахан бууралтажа ябаһан үһэтэй толгойгоо үргэбэ. Тиигээд «орогты» гэжэ хэндэ хэлэһэнээ тодолон хараба.

- Наашаа ерээд эндэ һуугты... - гэжэ дуугарба.

Доржо урагшаа хэды оло алхалан столдо ойрошог ерэбэшье, ректорэй хажууда һуушахаа аягүйрхэбэ. Арһан креслэнь хүдэлхэ бүринь шэнэ сабхи гуталдал хахинажа сүлөөгүй байһан Николай Ивановичта ойронь үлүү хүнэй байһые һануулжа яаралтай шухала ажалдань һаалта хэхэ ха юм. Доржо хүл дээрээ зогсон байжа, ректорэй сүлөө орохые хүлэбэ. «Мэнэ гэхээр энэ хэрэгээ дүүргэхэнь гээшэ гү, али үдэшэ болотор энэ һаглагар толгойгоо үргэнгүй ажаллахадань би ойронь зогсожол байха хүн гээшэ гүб?» гэжэ Доржо бодомжолно. Толгойгоо үргэнгүй ажалладаг энэ хүн һаһанайгаа һүүлшын үдэр болотор гансаханшье үдэр амарха гээшэ гү, али тиимэ саг тодорхогүй гээшэ гү?

Николай Иванович зүүн гартаа биллиардын монсуудайн зэргэ томо аад, ялагар эшэтэй янтарь гаһа баринхай. Гаһаниинь үни унтаршанхай. Николай Иванович ногообтор хүхэ үнгэтэй, үндэр захатай профессорскэ фрак үмдэнхэй. Батист бүдөөр хэгдэһэн дун сагаан шарф хүзүүндэнь ялбана. «Казначейн хэхэ ёһотой юумые хэжэ байна гээшэ ха. Хамагые өөрөөл хээ хаа һанаагаа амардаг хүн. Өөрһөө бэшэ хэндэшье шухала хэрэгүүдые этигэнэгүй» гэжэ Доржо һанана.

Бэшэжэ байһан хэрэгтэнь һаалта хэхэгүй гэжэшье, мүн Николай Ивановичые өөрыень ехээр хүндэлдэг дээрэһээ хүл дээрээ абяа шэмээгүй зогсоһон Доржые

ректор тэрэ дары мартажархиба. Гурбан саархан дээрэ байһан тоо хамталаад лэ тэрэ дары өөрынгөө дүрбэдэхи саархан дээрэ бэшэнэ. Тиигээд студентые ойроо хүлээлгэжэ байһанаа дахин ханажа толгойгоо үргэбэ. Энэ удаа тон болгоомжогүй, халиргай түргэн нюдөөр Доржые халта хараад:

- Нуугты... Би мэнэ гэхээр сүлөө орохоб... - гэбэ.

- Хүлээхэб, Николай Иванович...

- Нуугты, нуугты, - гэжэ ректор бэшэжэ байһан ажалаа үргэлжэлүүлэн байжа хэлэбэ.

Доржо сүмөөхэн нууба.

Ректор гааһаа хүхэжэ үзөөд, утаанай гарахагүйдэ дахин аһааха забдагүй дээрэхэ бэхынгээ гуулин приборой ойро орхибо. Уралын үе-үе маани уншажа байһандал хүдэлнэ. «Ажал хэжэ байхадаа али бүхые мартажархидаг зантай хүн гээшэ ха» гэжэ ойронь нууһан Доржо ханана. Тиигээд мартагдаһан энэ һамбаандаа үргэн ехэ кабинет соо байһан юумэнүүдыень анхаралтайгаар хаража ороно.

«Кабинедынь даншые хаа үргэн ехэ гээшэ ха, арбан студентын хашалгүй байрлахаар» гэжэ Доржо ханана. Баруун таладань ногоон сэмбэ хушалтатай айхабтар ута ехэ стол. Бүдүүн хара хүлтэй түшэлгэтэй зөөлөхөн үндэр креслэ стулнууд ногоон столые алишые талаһаань тойронхой.

Ханада хоёр планууд раманууд соо байна. Нэгэниинь университетэй анханайн хуушан корпус. Нүгөөдэ планинь шэнэ баригдаад байһан мүнөөнэй корпусые харуулна. Тоо дугаар хэжэ харуулагдаһан бүхы зал, аудитори коридорнууд элитэ харагдан тэбхылдэнэ. Эдэ бүхы ехэ барилганууд Николай Ивановичын тон ехэ оролдолго ажалаар, ударидан хүтэлбэрлхэ хэмжээгүй ехэ шадабариинь ашаар хэгдээ. Саархан дээрэ зураатай ханада байгша план проектые шулуугаар бэхилэн бүтээхын түлөө хэды ехэ дүй дүршэл, арга мэхэ, хэды олон хүйтэн зузаан ханануудые соо һэтэ нүхэлхэ ёһотой байгааб!

Николай Ивановичын шэрүүн зантайшые хаа, үнэншэ сэхыень Доржо мэдэхэ. Хүнэй эрид хатуу зан хадаа үнэншэ сэсэн абаритайн зэргэшэн ябахадаа хайн ха юм. Хэдэн жэлэй саана тон тэнэг нэгэ аашын түлөө Николай Иванович хоёр үдэрөөр Доржые карцера, квас хилээмэн хоёр дээрэ нуулгаһан юм. Түрүүшынгээ гол түлэб сухалай номгороод байхада Николай Иванович тиихэдэ Доржодо хандажа:

- Зай, ошоод тэндэ нуужа албаяа гарга. Ёһотой студент бүхэн тэндэ нуужа гараһан лэ байха юм, - гээ һэн.

Доржо тиихэдэ бүрүүл харанхышагыше хаа һэрюухэн карцер соо байраһаа хүдэлдэггүй түмэр орон дээрэ нуужа байхадаа өөрынгөө болон нүхэдэйнгөө ажабайдал тухайда бодожо үзөө һэн. Эгээ энээхэн үедэ эхэ эсэгэмни юу хэжэ, юун тухай хөөрэлдэжэ байна ааб гэжэ ханаа һэн. Үни хадаа эгээ тэрээхэн карцер соо Николай Ивановичын өөрын студент байхадаа нууһан тухай хүнһөө дуулаашань ханаандань ороо һэн. Хожомоо университетэй ректор болохошые

хаа тэрэ үедэ зэмэтэй болошоод карцерта хууһан студент Николай Лобачевскиин тухай ханажа үзэхэдэнь ехэ һонин, энеэдэтэйшые, этигэшэгүйшые шэнги байба. Николай Иванович тиэхэдэ Городской сад соогуур нүхэдөөрөө ябажа ябатараа тэндэ үхэрэй ябахые хараад, «би энэ үхэртэ мордоод гүйлгэхэб» гэжэ боосолдобо ха. Тиигээд, тэрэ дары бэлшэжэ ябаһан үхэртэ гүйдэлөөрөө мордоод, хоёр эбэрһэнь залаад гүйлгэшэһэн байгаа. Тэрэнь наһан соогоо нюрган дээрээ хүниие хуулгажа үзөөгүй үнээн байшаһанһаа ехээр үргэжэ, айжа гүйшэһэн байба ха. Хаража байһан нүхэдынь эльгэ хатан энеэлдэбэ. Тоомгүй студентын аза талаан буруулхадаа өөнтэгшэ муу зантай, алибаа юумэндэ үһөөтэй ординарна профессор Илья Яковкин харажархиба. Тэрэ үедэ ухаатай сэсэншые, зангааршые һайн хүн һуралсалай округын попечитель байжа Николай Ивановичые абарһан юм. Разумовскиин энэ хэрэгтэ тухалаагүй ха студент Николай Лобачевский гаргагдажашые болохол байгаа! Тиэхэдэ Николай Иванович карцер соо арбан үдэр хууһан юм гэдэг. Тэрээнһэе хожомынь Магницкиин хэһэн хатуу шанга ревизиин һүүлдэ энэ карцерай ханада нүгэлтэдые зобоожо байһан эрлигүүдтэй тамын зурагууд зурагдаа юм. Тэрэ хүртэй зурагуудынь һүүлдэ ректор болоһон Николай Ивановичын зохистой саг оложо дээрһэнь харагдахаяа болиторынь шэрдүүлтэр аржыжа байһан юм гэдэг. Тэрэгүй хаа һэрээ шородо хадхагдаад гал дүлэндэ шарагдажа байһан хүнүүдые Доржо бүхэли хоёр хоногто харажал хууха баатай байха байгаа. Николай Ивановичтал адляар Доржо тиэхэдэ, хэдэн жэлэй саана баһал дүрбэн хүлтэй амитанһаа боложо хохидоо һэн. Тиэхэдэ Доржо нэгэ нүхэртээе университеттэ алба хэдэг хүнэй хаб нохойдо архи шудхажа һогтооһон юм. Тиигээд һогтуу нохойн мухариха хүльбэрхэ аяг аашые хаража эльгэ хатан сэнгээ һэн. Тэрэ нүхэрынь энэ хэрэг үүсхэһэн байгаа. Хэды тиигэбэшые хаань нүхэрөө зэмэтэй болгохогүй гэжэ бүхы гэмыень Доржо өөрынгөө бээдэ даажа абаа бэлэй.

Эгээ мүнөө ректорэй урдахи арһан креслэ дээрэ хуухадаа «эгээ тэрэ карцер соо минии нүхэдшые, би өөрөөшые дахяад бү хууһайбди даа» гэжэ Доржо хамаг бурхадгаа зальбарна. Тиигээд мүнөө юундэшыеб Иван Кондратьевай нэгтэ хэлээшэ ханагада. «Радищевай энэ номые уншаһыемнай мэдээ хаа университетэй карцерта хуулгаад табиха бэшэ, харин Шлиссельбургска крепость соо үжөөхэ байха» гэжэ тиэхэдэ Иван һануулаа һэн.

Гурба дүрбэ һарын урда тээ ректор бэшэжэ байһан ажалайнь хэр ябажа байһаниие асууһанайнгаа удаа Доржын түрэлхидэй гэрэй байдалаар ехэ һонирхоо һэн. Гэртэхидэйн хэр зэргэ байһанаар һонирхоһонойгоо удаа ямар ажалтайень, хэды малтайень асууба. Тиигээд малаа яажэ тэжээдэгыень, малайн хэды шэнээн хү тоһо, арһа ноһо үгэдэгые асуугаа бэлэй. Малай түл абалгаар баһал һонирхоо һэн. Тиэхэдэ Николай Иванович илангаяа хонидой үсхэбэрилгэ тухай элдэб асуудалнуудаар хандаа бэлэй. «Ямар үүлтэрэй хонидые үдхэдэг бэ?» гэжэ асуухадань Доржо багадаа хони адуулаагүй юумэ шэнги «жэжэхэн үүлтэр» гэхэһээ

бэшэ болхотой тодо харюу үгэжэ шадахагүй байгаа. Ямаршые үүлтэрэй хонидые адуулжа ябаһанаа, хэды шэнээн мяха нооһо үгэдэгыень мэдэхэ хонишон тиихэдэ ябаа хаал? Арбаад наһатай Доржо юу бодохо мэдэхэ байгааб даа? Тиихэдэ, гурба дүрбэ нарын урда Николай Иванович юрэ хонирхожол намһаа эдэ бүгэдые асууна гэжэ Доржо ханаһан юм. Тэрээнһээ хойшо нилээд оло хоноод байхада Николай Ивановичын «Беловолжска слобода» гэжэ өөрынгөө хабаатай бишихан тосхондо жэмэстэ модо тарихаһаа гадуур, хонидые үсхэбэрилдэгыень ханажархёо һэн. Николай Иванович хадаа император Николайн бэлэглэһэн бриллиантово бэһэлиг худалдаһан мүнгөөрөө мирносо үүлтэрэй хонидые худалдажа абаа ха юм. Тиигээд хонидой нооһоной аша шанар дээшлүүлхэ ажалайнгаа түлөө хүдөө ажалай Московско обществын медалээр хаяхан шагнагдаа. Николай Иванович гээшэмнай юумэхэ һэлгүүлжэ шададагхан ректор байна. Император хаанай бэлэглэһэн бэһэлигыё хүдөө ажалай обществын медаль болгожорхёо ха юм! Энээдэтэйл байна даа!

Харин мүнөө Доржо тиихэдэ ойлгоогүйгөө ойлгожо һууна. Николай Иванович хадаа хонидой үдхэбэрилгөөр олохо гансахан өөрынгөө олзо тухай бэшэ, харин холын ондоо губернинүүдтэ һууһан таряашад, малшад яагаа хаа малаа ашаг шэмэ ехэтэй болгохоб гэжэ ехээр бодолсодог байһан байна. Байгалай саада талаар һуудаг буряадуудайшыё ажалаар хонирхолсоно ха юм.

Юумэ бэшэжэ һууһан Николай Ивановичын үндэр аад, мархагар томо хамаарай үзүүр, түхэрээн үргэниинь Доржодо харагдана. Государь императорай томо портретэ Доржын нюдэн тогтоно. Университедэй ректорэй кабинет соо байһан энэ император хадаа, Кяхтинска ород-монгол войсковой хургуулиин смотритель Уфтяжановай таһалга соо байдаг императортал тон адли. Харин эндэхи портредын хэмжээгээрэ тон ехэ, тээд үлүү һаруул гоё шэрээр зураатай. Император хэтынхидэ адли уйтан сагаан үмдэтэй, хүлдөө хөө хара үнгөөр ялабхиһан ботфорт үмдэнхэй.

Император айхабтар шэрүүгээр хамагыё соо нэбтэ гэтэжэ байна. Юунэйшыёб тоо байе гаргажа, үе-үе болоод лэ бэшэжэ байһан ректорэй гарыё, креслын буланда һууһан Доржотойгоор император алдангүй, нюдөө сабшангүй хүртэйгөөр харан шэртэнэ. «Николай Павлович Романов хадаа Россие суурхуулхаяа түрэнэн хүн. Хэрбээ оюун бэлиггүй император бэшэ байһан хаа, оюун бэлигтэй актёр байха һэн» гэжэ Россиһоо бусаад бэшэһэн хариин нэгэ яар хүнэй тэмдэглэл уншаһанаа Доржо ханана. Французска аян замшыншыё, английска наймаашанайшыё, итальянска актёройшыё тэмдэглэл соо уншаһанаа хананагүй. Хариһаа ерэнэн тэрэ хүнэй иимэ эгсэ тэнэг тобшолол энэ үедэ Доржын дураа гутаана. «Манай ород гүрэнэй императорай ямарыень хариһаа ерээшэдэй шиидхэхэ юун гээшэб? Ямар императортайгаа Россин гүрэн соо һуугшадай өөһэдөө шиидхэхэ хаа дээрэ юумэ бэшэ гү? Айлда айлшалажа гараад гэрэйнэ эзэн иимэ тиимэ гэжэ хэлэхэдэ тааруу ябадал гээшэ гү?

Доржын нүхэдөөрөө Казань ерэжэ, Волго мүрэниие харахаар хэдыхэн хоноод байтар император өөрөө Казаньда ерэнэн юм. Зарим зүйлнүүдыень Доржо мүнөөшье тон элээр ханадаг. Ямар ехэ хүл хөөрсэг, мэгдээн тэбдээн болоо нэм. Кафедральна соборто тусхай мүргэлэй болоһые Доржо мартадаггүй. Тиигээд Император университетгэ ерээ нэн. Нэгэдэхи гимназииншые хурагшад байлсаа. Доржо мүнөө Государь императорай наашаа бэлтгэн, оройдоошье сабшалдаггүй нюурыень, зүүнхээ гараһан шэб шэнэхэн аад, бэеыень бариһан, даншые уйтахан хубсаһыень лэ элитэ ханадаг. Бэшэ юушые тодоор ханадаггүй. «Тиихэдэ хараашадаа адли, хоёр гурбан алха хажууһаань хааниие мүнөө хараал хаа хайн байгаа. Юрэ хэзээ нэгэ хараха саг тохёолдохо гээшэ гү?».

Энэ үедэ Николай Иванович хэнэн ажалаа дүүргэжэ, бишыхан шоотоёо саашань болгожо, саарһануудаа хуряаба. Тиигээд Доржо тээшэ эрхэ ехэтэйшые, урин зөөлэхэншые, эрилтэ хатуушые нюдээ сэб сэхэ хандуулба. Ректор намайе ехэ шэнжэлжэ, соо нэбтэ хаража байна гэжэ Доржо мэдэнэ. Ректорэй нюдэд Доржые хүрдөөгөө бэшэшые хаа, ойроо байгша хүнэй газаа талыень хараһанһаа үлүүгээр доторхиинь хаража байһаар ханагдадаг. Мүнөөшье тиимэ. Ууртай сухалтайханшые зан, сэдхэлэй энхэ аажам анхарал, ханаагаа зобонги байдаг эсэгын хараса эдэ нюдэд соо зэргэ байлсадаг. Тиигээд Николай Иванович толгойнгоо үһые баруун гараараа зулгаан татажа эльбэнэ. Айл болохоһоо хойшо зүүхэн обручальна бэһэлгитэнэ багаханшые хаа, ехэ үнэтэй шулуун бүрүүлшэг ногоон галаар толотоно.

- Удаан хүлээлгэжэ байна гүб? Доржо, шалажа байна гүш?

- Хамаагүй, хамаагүй, Николай Иванович.

- Хамаагүй бэшэ, хамаатай. Университедэй гү, али бэшэшые газарай ахалагшад ерэнэн хүниие хэншые хаань хүлээлгэжэ байхадаа ехэ муу. Хүлээлгэ гээшэ сагаа дэмы гээһэн хэрэг. Хэрбээ хэн нэгэнэй гэмээр сагаа гээгээд, сагаа гээлгэһэн тэрэ хүндэ хүлисэжэ байха гээшэ бүтэхэгүй! Хойрог хэрэг! Үбгэнэй үгэ зүйтэй гү?

- Тиимэшые гээшэл ха!

- Гээшэл ха гэхэ хэрэггүй. Тон зүб гэхэл ушартайш. Сагаа гамнажа хурагты... Зай, асарһан юумээ наашань үгэл даа... Юун боложо байнаб?

Доржо хүл дээрээ бодожо, дотороо ебхэтэр саарһатай хабтаһаа урдань сүмөөхэнөөр дэлгэбэ. Тиигээд хууридаа хүлээн хууба. Ректор хабтаһатай саарһыень урдаа ойро болгожо, түрүүшынь хуудаһые эхинһэнь эхилээд уншажа ороно.

- Зүб, зүб... - гэжэ аргаахан дуугараад, толгойгоо үргэжэ харана. - Иакинф багша хитадуудай дунда өөрын хүн боложо дадалсашоол даа. Юрэ хитадууд гээшэмнэй түбһэндэ, этигэдэггүй далда ханалтай зон юм. Хэрбээ манай хүндэтэ Никита Яковлевичта хамагаа үзүүлдэг харуулдаг, али бүхыгөө хөөрэдэг хаань манай миссионер гансашье миссионер хүн бэшэл байгаа байна гэжэ ханагшаб. «Хитад болон, тэндэ хуугша зоной үзэл ханал, ёһо заншал ба гэгээрэл» гэжэ тэрэнэй

бэшэһэн ном намда бии юм. Би хаяхан хоёрдохиёо ехэ һонирхожо уншааб. Ехэ тухатай ном байна.

Николай Иванович бэшэмэл зохёолыень аалиханаар саашань хэхэнэ. Доржо нэгэ үе хуудаһа хэхэнэн хургыень харана. Тиин байтараа хүдэлжэ байһан уралыень гэтэжэ, бодолыень нюур шарайдань хаража таахаяа оролдон шарайшална. Ректор гэдэргэнь хэхээд хоёрдохи хуудаһа ханаглан уншана. Уншажа байтараа гэд гэнтэ:

- Бэрхэ, ехэ бэрхэ! - гэжэ Николай Иванович дуугарба. Тээд хэнэй «ехэ бэрхэ» байһы Доржо тодолжо мэдэбэгүй. Шажанай албанай Миссида ажаллахынгаа хажуугаар эрдэмэй номуудые бэшэдэг Никита Яковлевич Бичурин «ехэ бэрхэ» юм гү, али энэ хүнэй бэшэһэн ажалай зарим зүйлнүүдые зохёолдоо зүбөөр хэрэглэһэндээ Доржо «ехэ бэрхэ» гээшэ гү? «Бэрхэ, ехэ бэрхэ» гэхэн энэ магтаал намда өөртэмни хабаадаһан байһай даа гэжэ Доржо ханаба.

Хоёрдохи хуудаһанай сум уншагдажа эсэслэхые Доржо хаража һууна. «Хэн нэгэн кабинеттэ ороод, эгээлэй хөөрөөн эхилжэ ректорэй иимэ анхаралые бү хамааруулһай даа» гэжэ Доржо бүтүүхэн шүтэнэ. «Бага хэрэгээр хүнэй ороошые хаа Николай Иванович сүлөөгүй байһаб гээд, гэдэргэнь гаргажархиха бэшэ аал даа?» гэжэ Доржо дотороо найдана. Доржын аза талаан боложо мүнөө хэншые ороногүй. Хоёрдохи хуудаһа уншажа дүүргээд Николай Иванович саашань аалиханаар, нэгэшые хуудаһа алгад гарангүй хэхэжэ ороно. Зарим хуудаһанда тогтожо ехэ ханагтайгаар уншана. Нюдэндэ элитэ харагдаһан тиимэ газарнуудта, нэрэнүүдтэ Николай Иванович ханалаа хандуулна. Тиихэдэнь Доржо хайшаа удхатай ханал бодолоор бэшэһэнээ гү, хаана байһан хэнэй зохёолһоо эндэ ямар хүсэлтэйгөөр хэрэглэһэнээ элирхэйлжэ үгэнэ.

Ректор гэнтэ гэдэргэнь хэхэжэ нэгэ газар бэдэрнэ. Тиихэдэнь Доржо юун байба гээшэб гэжэ һэр-мэр гэнэ. Николай Иванович тэрэ газараа оложо ганса өөртөө бэшэ, Доржын дуулалсахаар уншаба.

...Дэлхэйн байгаалие бурханай шадалтай холбуулха тиимэ инстинктивна ойлгомжын хүнэй бодолдо түрэдэг байхадань, тон тиимэ балай бүдэхи мэдэрэл хадаа хүндэ хүнэһэн тухай ханал түрүүлнэ... «Зүб лэ даа, энэ тон тиимэ... Гэгээрэл мэдэхэгүй хүн аба абаһаар лэ алибаа юумые дээдын хүсэнтэй холбуулха ха юм. Хабартаа модоной гүлгэлхэдэ энэ хадаа дэлхэйн байгаалиин хэдэг ажал гэжэ жаахан ябахандаа би огто этигэгшэгүй хэм. Хүнэй унтаһан һамбаанда, һүниндөө, эдитэй шэдитэй амитад модоной мүшэртэ гүлгэ болсойлгоод ябашана гэжэ ойлгогшо хэм... Эхин түрүүн модоной мүшэртэ жаахан гүлгэхэ нягаад, һүүлдэнь тэрээнээ ногоон набшаһан болгодог тэрэ амитание хараха гэжэ зарим хүни би газраа, модон доро марьяжа хоногшо хэм... Тээд лэ хүлэжэ ядахандаа сучалаа хүрэхэ хүнши. Модоной гүлгэн хадаа тон хэмээхэнээр, далда нюусаар, ойронь хүнэй үгы байхада, түр зуура мартахадашни гү, али унтаандашни набшаһан болошодог... Тиимээр ханагадаг бээ?..

- Тиимэл байдаг, Николай Иванович, - гэбэ Доржо.

- Дэлхэйн байгаали гээшэмнай бурханай туһаламжагүйгөөр нилээд ехэ юумэ

хэдэг, өөрөө яһалашье уран дархан юм гэжэ мэдэхын түлөө би һайсахан номшые уншаһан, ухаагаараа мухарюулжашье үзэһэн хүн байхаб. Һүнэһэнэй үеын үедэ зайгуултажа ябадаг тухайда домог үльгэрнүүд баһал олоной һанал төөрюулнэл даа. Гэгээрээгүй хүнэй һанахада зүүдэн гээшэ ехэл хүртэй бартай байна. Тэдэнэр нойр соогоо үни үхэһэн эхэ эсэгээ гү, али хани нүхэрөө харахадаа түрэлхид нүхэднай үхөөгүй, бидэндэ харагдахаяа болинхой энээгүүр тэрээгүүр зайгуултан ябана гэжэ һанана ха юм... Тиигээд байхада манай, эрдэмтэй зоной, юуншые гэжэ хэлээ һаа тэдэ хүнүүд Һүнэһэн мүнхэ гэхэн домог үгэдэ этигэхэл эрхэтэй болоно ха юм. Хүнэй нойр соогоо зүүдэ хараха ябадал уураг тархиин айхабтар һонин хүдэлмэри болоно. Би һаяхан эндээ, энэ кабинет соогоо һуугаад, өөрынгөө коллегэнэртэ хараһан зүүдэн тухайдаа хөөрөжэ байнаб гэжэ зүүдэлээб. Зүүдээе хүндэ хөөрөжэ байнаб гэжэ зүүдэлээб...

- Зүжэг нааданай тухай зүжэг харуулһан шэнги гээшэ гү? - гэжэ Доржо асууба.

- Тон зүб... Баяжанаб үгырнэб гэжэ гү, али жарганаб хохидоноб гэнэн зүүдэ харахамнай жама ёһо... Хари би һаяхан өөрынгөө хараһан зүүдые буса хүндэ дам хөөрөжэ байһаар зүүдэлээб. Шадаһаданал бээб! Мүнөө эндэ намтай ажаллажа байһан амиды мэндэ хүнүүдэй ойро үни һаһа бараһан нүхэд коллегэнэрни һуулсажа, эльгэ хатажа байжа зүүдыемни шагналсана. Ямар бэ? Гайхалтай бээ?

- Ехэ һонин, Николай Иванович.

Дахяад хуудаһаяа хаража һуутараа ректор монгол бэшэгтэй нэгэ мур хургаараа заажа, Доржо тээшэ эрьюулнэ.

- Эндэ юу бэшээтэйб.

«Багаатар тэнгри» монголоор энэ хадаа дайнай Һүлдэ тэнгри гэхэн болоно.

- Монголоор мэдэхэгүймни муу байна. Бишыханшые үлүү сагтай һаа энэ хэлэ шудалхал һэм... Энэшни Чингис хаан болон бусад олон түүхэдэ суутай дайлагшадай, юрын уран сэсэн малша зоной хэлэн ха юм... Саашаа юм? Дайчин тэнгэри гээшэмнай - дайнай бурхан. Энэ ехэл һонин байна... Эдэ гэнэ боложо байһан зүйлнүүд бэшэ ха юм даа. Ойлгосотой даа... Эртэ урдын императорнууд сэрэг дайгаа эхилхээ һанахадаа гал гуламтынгаа амгалан бурхадта бэшэ, харин Һүртэ дайнай дошхон сахюусадта тахилга хэдэг байгаа ха юм.

- Николай Иванович, би тиигэжэл ойлгожо бэшэнэб.

- Зүб, зүб... Дээрэһээ, тэнгэриһээ абажа бэшэхэ хэрэггүй. Газар дээрэхи юумэнһээ, бодото байдалһаа, арад зоной ёһо заншал, арад зоной түүхэһээ хүбшэлхэ харбаха хэрэгтэй. Тиигээд лэ байхада һурша холо хүрэжэ шадаха.

Гараар бэшэмэл зохёолойнь захадаа хүрэтэрөө харагдаад байхада Николай Иванович нэрэгүй хургандаа бэһэлигтэй баруун гараараа хуудаһануудыень жэгдэлбэ. Тиигээд Доржые тон хёрхоор адаглан хараба.

- Энэ хүдэлмэри бэшэхэдэтай туһалһан Осип Михайлович хоёр нэгэ һара болоходо энэ ажалые дууһаха байха гэжэ намайе найдуулаа һэн. Өөрөө юун гэжэ һананат?

- Николай Иванович, энээн тухай Осип Михайловичтай бүри хаяхан зүбшэжэ хэлсээ нэмди... Хорин таба, гушаад хоноод дүүргэхэ бээб гэжэ нананаб... Рецензентын удаан саг соо баряагүй хаа майн хүүлдэ гү, али июниин эхин багаар энэ ажаллаа олоной шийдхэбэри шүүмжэлдэ табиха хүсэлтэйб.

- Болоо, тон зүб... Бэрхэш! Тиигээ хаа университетэй, удаадахи Совет дээрэ энээн тухай Осип Михайлович элидхүүжэ. Тиигээд майн хүүлээр гэжэ болзор гаргахадби. Тэрэ болотор үшөө гурбан диссертаци дууһаха. Тэдэ гурбанаар би хөөрэлдөө нэм... Морозов Широков хоёр хүдэлмэрээ бэлэн болгонтоо... Харин нүгөөдэнь...

- Навроцкий гү? - гэжэ Доржо хануулба.

- Тиимэ, Михаил Навроцкий нүгөөдүүлхээ гээгдэжэ ябана... Наяхан шамайе бэдэрүүлхэмни олдоогүйш...

Ректор үшөө юу хэлэгшэ ааб гэжэ Доржо хүлээбэ.

- Саашадаа ехэл ханагтайгаар хүдэлмэрилхэ байна. Хайсахан бодожо үзэгты... Дахин дахин хэмжэжэ шалгажа үзэгты... Дутуу дунда ойлгогдонгүй алгад гарагдашахан юумэ үгы гү, үлүү юумэ орошоогүй гү гэжэ алишье талаһаань харагты... Хэжэ байһан ажалдаа тон наринаар, эрилтэ ехэтэйгээр хандалга, өөрынгөө хүсэндэ найдалга гэшэ юунһээшье шухала хэрэг байха. Иимэ хэрэг ажалдаа хайша хэрэгээр хандалга гү, өөдөгүй бэлэхэнээр бодолго хадаа - өөрөө өөрыгөө алаһантай адли. Тиимэ бээ?

- Тон тиимэл даа, Николай Иванович.

- Даажа байһан уялгадаа хайша хэрэгээр хандадаг чиновник байжа байхадань үшөө болохошье гэшэ. Харин өөрынгөө хэжэ байһан ажалда тунайша, эрдэм нарын дэбжэлтын хэрэгыг тоохогүй эрдэмтэ байжа огтошье таарахагүй. Лекциһээ бү гээгдэгты. Май болотор театраа орхиходотнай болохо. Тиимэ гү, али бэшэ гү?

- Тон тиимэл даа, Николай Иванович... Ехэл оролдожо, бии шадалаараа ажалланаб... Ухаан бодолойноого хүшхэржэ ядаһан дээрэһээ хэгдэһэн алдуу эндүүнүүд байха юм бээ, харин хайша хэрэгээр ажалдаа хандаһан гү, али залхууржа байһанай гэмээр гараһан алдуу байхагүй бээ гэжэ нананаб.

- Мэдэжэ байнаб... Доржо, би шамда, шинии хүтэлбэрилэгшэ Осип Михайловичта найданаб. Энэ эсэс хүүлшын текст гэшэ гү?

Эсэс хүүлшын буулгабари бэшэ. Хоёр нэгэ үдэр амараад, үшөө нэгэ удаа уншажа эрэлүүлжэ гарахаб. Тиигээд одоошье хүүлшынхия шэнээр буулгахаб.

- Зүб шийдээш... Буулгажа бэшэлгэ ехэ тухатай хэрэг... Манай эрдэмтэдэй хэжэ байдаг ажалда буулгажа бэшэлгэ гэшэ - алта бэдэрэгшэдэй бур шоройгоо оло удаа угааһантай адли. Алтанай шоройе оло удаа угааха бүри элдэб үлүү юумэнүүдын уһанаар урдажа ошоод, гансал сула алтаниинь оёортонь үлдэдэг ха юм. Буулгажа бэшэхэдэ гэнэ боложо толгойдо ороһон тобшолол, мэргэнээр яб байса хэлэгдээгүй газарнууд сагаалагдан жэгдэржэ, ёһотойл буруушаагдашагүй үнэн бодото элирхэйлэлтэнүүд тобойжо үлдэдэг. Би тиигэжэ өөртөө ханагшаб.

- Зүб, Николай Иванович... Тон зүб...

- Хэрбээ зүб хаань үшөө хайсахан бодожо үзэһэн хэдэ хэдэнтэ удаа уншаһанайгаа удаа буулгажа бэшэгты, - гэжэ ректор энеэбхилбэ, - иигээд байхада шухала ажал хэжэ байһан студентые шашаг хөөрөөгөөр наатуулхаяа айнаб.

Доржо хүл дээрээ бодожо иимэ анхаралтай хандалга хонирхолойнь түлөө ректортээ һайниие хүргэбэ. Николай Иванович дохёод абаба. Тиигээд Доржын үүдэн тээшэ алхан ябатарань араһаань:

- Доржо, түр зуура тогтогтыл даа, - гэжэ ректорэй дуугархые дуулаба.

Доржо гэдэргээ эрьен зогсобо.

- Хэрбээ ямар нэгэ хашалангай гараа хаа Осип Михайловичта хандагты. Угышые хаа ербэдэнгүй өөртэмни сэб сэхэ ерэгты.

- Ехээр һайниие хүргэнэб. Николай Иванович, мүнөөдөө намда ямаршые хашалан үгы байна.

- Боли, боли... Дэмы бү ёһорхо... Мэдэжэ байнаб... Би өөрөө баһал студент ябаһан хүмби... Зай, хашалан үгы хаа һайн лэ бээ. Бурханай абаралаар хашалгүйл байгты...

Газаашаа гаража ябахадаа, Доржо баһал нэгэ тээшээ ошохоёо бултанһаа урид гараһан Лева Толстойтой уулзаба. Парадна үүдэнэй тэндэ ябахадаа, «ехэ бэрхээр наадажа жаргуулбат» гэжэ Доржо Лев Николаевичые магтаба. Наһаараашье болоо хаа зургаа дүү, классаараашье өөрһөөнь доошо Лева Толстой граф хүн хадаа Доржодо «та» гэгдэнэ. Тээд энээн тухай ухаанданшые ороногүй, жама ёһо юумэ шэнгээр бодоно.

- Та ехэ бэлигтэй байнат! - гэжэ Доржо хандана.

- Би гү?... Хүндэтэ Доржо, намдатнай ямаршые бэлиг гэжэ байхагүй... Зүүн зүгэй талаар эрдэмтшые, философшые, мүртэй юристшые боложо шадахагүйл хаб... Актёршые болохонни бэрхэтэй гэжэ ханаад байнаб. Бухиндаагаа гаргажа, ондоо шэнэ юумээр сагаа үнгэргэхээ амиды картинада оролсоноб. Тээдшые зониие эльгэ хататарынь энеэлгэжэ байхада аятай ха юм... Хүнүүдтэ, илангаяа эхэнэрнүүдтэ өөрыгөө наада барюулхада һонин бэшэ гү? - Лев Николаевич мһэд гэбэ. Аба абаһаар тамираа мэдэгдэхгүй, һонин зантай, номдоо залхуушаг энэ залуу графай наадалжашье, үнэн зүрхэнһөөшье хэлэжэ байдагые Доржо мэдэдэггүй юм. Тэдэ хоёр газар гараад, тротуар дээгүүр зэргэлээд ябабад.

- Оюун бэлиг намда үгы гэжэ, Лев Николаевич, дэмы хэлэнэт. Оюун бэлигээ элирхэйлэн гаргахын тулада хайсахан ажаллахал хэрэгтэй байна. Таниие һуури байрагүй студент гэжэ хэлсэхые би дуулагшаб.

- Һуури байрагүй бэшэ, залхуб... би һуужа тэсэмгэйгээр һураха юм... Тульска газарта түрэн арба найматай ород шухатай хүндэ һуужа бололтой аал? Тэрэ мүртөө би багаһаа хойшо ондоогоор һураһаһан хүнби... Мүнөө энэ бал танцанууд ехэ түбэг татана... Эхэнэрнүүд эндэ олон ха юм... Би заримдаа бал нааданда

ябадаггүй, номоо үзэжэл хуудаг студентнэртэ ехэ атаархадагби... Тэрээнһээ гадуур, заримдаа тэбшэээ хахиһан гүлгэндэл, урдаа байһан номоо шагаагаад лэ үдэр үдэрлэжэ хуудаг, тэсэмгэй студентнэртэ дураа гутагшаб... Би өөрөө номдоо ехээр һонирходогшые хаа, ном дээрэ үдэр үдэрлэжэ хуужа огто шадахагүйб.

Доржо залуу графтаа зэргэлээд ябана. «Үе-үе бодолгодо хатан уруу дуруушаг болохо, гэб гэнтэ айхабтар огсом нэргүү, шулуун хатуу зан харуулаха, хэды тиигэбэшые ажабайдалые өөрынгөө нюдөөр обёорон ойлгохоёо оролдодог, али бүхыдэ өөрынгөө сэгнэлтэ үгэдэг һонин нүхэр байнаш», - гэжэ Доржо ханажа ябана. Үнэхөөрөөшые ойронь ябааша Толстой гэб гэнтэ тэнэг Антошын хэлэхэгүй юумэ хэлэжэ болохо, тэрэнэй удаа, үнишые болонгүй дэлхэйн суута мэргэшүүл болохо Вольтер, Гегельнүүдэй аманһаа гараагүй юумэ хэлэжэ болохол хүн лэ даа.

- Заримдаа, хашараад ерэхэдээ намда энэ университет, лекци ямар хэрэгтэй гээшэб, хэрэгтэйл хүндөө хэрэгтэй байг лэ гэжэ ханагшаб... Эндэ ёһо гуримыншые минии ханаанда тааранагүй... Элдэб физикэ, түүхэ гэлсэхэ... Түүхэ гэдэгын хэндээ хэрэгтэй, юун гээшэб?... Түүхэ гээшэтнай үргэ хэлэ хабирхаһаа бэшые хэжэ шадахагүй, хур бааһаар һонирхоошодой сагаа барахал хэрэг ха юм... Механика гэнэбди. Тэрэтнай англичануудай хабаадахал хэрэг... Немецүүд францууд өөһэдынгөө философёор хооллоод байг... Би һүүлэй үедэ элдэб энэ философи, илангаяа түүхые түү һүрэг гэжэ ханадаг болоод байнаб.

- Танайхяр хадаа, Лева, манай эсэгэ ороной тон түрүүшын историограф Николай Михайлович Карамзин хадаа баһал үргэ хэлэ хабирхаһаа бэшые мэдэдэггүй, хур бааһаар һонирхожо сагаа бараашадай нэгэн гээшэ гү?

- Тэрэшни ехэ үнэн сэхэ, ажал хэхэдээ тэсэмгэй хүн лэ даа. Өөрһөө урда байһан олон түүхэшэдһээ буланһаань ехээр ажаллаа хадаа «Россиин Гүрэнэй түүхэ» бэшэжэ гараа бээ даа. Карамзин гээшэмнай тон тэсэмгэй, айхабтар зоригтой хадаа, тэрэ зэргэ ехэ материал онгиргоһон, тиигээд тэндэһээ хүндэ айхабтар, шухала хэрэгтэйшые, хэндэшые хэрэггүй юумэнүүдые элитэ болгон гаргаһан байна. Доржо, та намда хэлэгтыл даа, тэрэнэй бэшэһэн уран сэсэн зохёолые хэр олон хүндэ хэрэгтэй гэжэ бодонот... Зунай халуунда хубааһанай хүн бүхэндэ хэрэгтэйн мэдээжэ... Хилээмэ эдеэгүй хаа, хүн туража үхэдэг... Тиимэһээ талхан хүн бүхэндэ шухала... Тээд лэ ямаршые тиимэ шэмэглэл гоёолтогүй, политикагүй, тон сэхэ сэбэр түүхэ хэндээ хэрэгтэйб? Холисогүйгөөр бэшэгдэһэншые хаа, тэрэ түүхэ олон хүндэ хэрэгтэй аал? Элдэб зохёолһоо, номуудһаа юумэ ойлгожо ухаан бодолой хүнэһэн болгохын түлөө ядахын сагта үзэг бэшэг таниха байха ёһотой ха юм. Тээд, манай мужигуудай, таряашадай дунда үзэг бэшэгтэй зон олон аал? Зуун хүн сооһоо табан хүн олдохошыегүйдөө болохо...

- Хэрбээ...

- Хүлээгты, Доржо... Наһаар дүүшые хаань, граф хүнэй хэлэжэ байхада, наһаар ахашые хаа, малша пастух хүн дуугай байха ёһотой. Зүб бээ?

- Тон зүб даа...

- Хүндэтэ монголни, намаяа шагнагты... Би заримандаа иигэжэ ханадагби... Эндэ элдэб үнгын сэсэншые, тэнэгшые юумэнүүдээр тархья таглажа байхын орондо, багашуулда ойлгосотой хонорхон үзэглэл зохёогоод, хүдөө дэрээбэндэ, поместидээ ябашоо хаа дээрэ бэшэ аа гү гэжэ үе-үе хэжэглэнэб. Хэрбээ зуун гү, али табан зуун студентнэрэй энээндэ бүхы нахаяа зориулжа, ханшы шамажа орошоо хаа, Россиин тэн хахадын уншадаг, бэшэдэг болохол хэн... Тиигээ хаа, хэдэ мянган эдэ түүхэшэдэй, али бүхые хонирхожо хур бааһа малтагшадай ажалһаа мянга дахин ехэ туһа асарха хэн...

- Лев Николаевич, та намайе хүлисэгты... Эдэ түүхэшэд юугээрээ танай дура гутаагаад, та иигэрээ тэдээндэ довтолно гэшэбта? - гэжэ Доржо асууба.

- Түүхэшэд гү? Тээд тэдэшни өөһэдөө намда ямар аша туһа хээ юм? Би тэдэнэй урда эбы хөөрхы гэн байхаар тиимэ шалтаг олоногүйб даа. Тэдэнэр намда юу үгөө зон юм? Тэдэнэрэй бэшэдэг, архив онгиргожо олодог юумые шудалаад байхада ямар хайтайб? Доржо, намда хэлэгтыл даа. Алибаа юумэдэ хэршые хонирхуу зон үхэнэн хүнэй хүүрые онгиргодоггүй ха юм. Элинсэг хулинсагайнгаа үмхи хүүрые онгиргохо гэшэ арилшагүй ехэ нүгэл гэжэ хүн бүхэн мэдэдэг... Энээниие гансал түүхэшэд мэдэдэггүй... Үни заяанда үнгэрһэн, ошонгоо ошохон юумэ мэдэхэдэ хэндэ туһа болохоб? Түүхэ гэшэмнай элдэб дэмы туужаар амта оруулһан, тоо бай, һара он хэлэжэ баримтатай болгоһон, «тиигээ иигээ ёһотой» гэхын орондо «тиигээ иигээ» гэжэ сэб сэхэ хэлэнэн шашаг зохёол лэ ха юм. Кочубейн үхэл гү, али Олехе хадхажа алагша могой гэшэмнай үльгэр лэ ха юм. Та бидэ хоёршые үльгэр зохёожо шадахабди. Иоаннын 1562 оной августын 21-дэ Темрюкын басага хоёрдохы һамган болгожо гэрлэһые тоб байса мэдэхэдэ хэндэ туһатайб? Үшөө тиигээд Анна Алексеевна Колтовская 1572 ондо Иоаннын дүрбэдэхи һамган болоо гэжэ мэдэхэ хэрэгтэй ха юм. Университедэй дүрбэн ханын дунда байһан лэ сагтаа би энэ хамагые алдуугүй мэдэжэ байха уялгатай ха юмбиб. Хэрбээ, энэ хамагые тархиингаа бамбайтар сээжэлдээгүй һаам, нэгэ гэхэн сэгнэлтэ табяад, үшөө юушые мэдэхгүй, үүхи мохоо студент гэжэ шоо үзэхэ болохо ха юм. Тиигээд профессор ректортэ дуудаха, тэндэ муушалха, зэмэлхэ, номнол табиха ха юм, тиигээд заһараагүй хаа, университетһээ гаргагдажашые болохо ха юмбиб.

- Түүхэ мэдэхэ хэрэггүй һаань, юу мэдээ хаа һайн гэшэб?

- Манай Россиин таряашадта, юрэ хүн бүхэндэ бултандань ямар газарта, ямар тарьян һайн ургадаг бэ, мориной үбшэ яажа аргалдаг бэ, хайшан гэжэ олообши, һайнаар гүрэхэб гэжэ мэдэжэ абаа хаа, шухала бээ даа.

- Лев Николаевич... Би танһаа ондоогоор һананаб...

Үгэ хэлэхынгээ урда тээ Толстой хүхюу аялдарааршые хаа, худалханаар эльгэ хатаба.

- Ондоогоор һананаб гэнэ гүш? Танһаа байха би өөрөөшые өөрһөө ондоогоор ханадагби. Битнай тон ондоо, үзэгдөөгүй дархан байхаб. Минийтнай баруун гар

айхабтар гоё нааданхай, үзэгдөө харагдаагүй гоё юумэнүүдые бүтээжэ байха юм. Тээд тэдэ бүгэдые зүүн гарни хандаргажа хаядаг... Юрэ хэлэхэдэ, би түүхые огтолон буруушаадаггүйб... Түүхэдэ онсо хэрэгтэй, хургаал болохо юумэн яһала олон лэ даа... Туһатай юумэ даншые олон. Хэрбээ түүхын үгы хаа, би Александр Македонский тухайда юушые мэдэхгүй, Цицерон тухай огто дуулаагүй байхаһаа гадна, өөрынгөө уг гарбалыешые үндэнэ залгуулжа хэлэжэ шадахагүй байха һэм... Эшхэбтэр байха һэн бээ. Тиимэ гү?.. Гэр бүлын түүхын үндэнһөөр би хэн гээшэбиб, хаанаһаа гараабиб гэжэ хэлэжэ шадаха байна бэшэ гүб?.. Минии үбгэ эсэгын эсэгэ зуун жэлэй саана, долоон зуун табин дүрбэн онһоо табин юһэн он болотор секунд-майор албатай байгаа гэжэ би түүхын ашаар мэдэнэб. Тэрэнэй удаа үбгэ эсэгымни эсэгэ эндэнһээ Казаньһаа хэдэн модондо, Свияжскда, воевода тушаал даажа байгаа гэжэ баһал түүхын хайгаар хэлэжэ шаданаб.

- Тиигээ хадаа түүхэ хэрэгтэй гээшэ бээ... Эзэнэйн түлээн болгожо хахалхаяа забдааша тэрээхэн тэргэ үшөө юумэ шэрэхэдэ туһатай байһан болоно гү?

- Хэлсээн хаана байхаб... Мүнөө минии хэлээшэ үсөөхэн халаатай гэр бүлын, ябаган жаахан түүхэ гээшэ бээ даа... Энэтнай минии эхын ба эсэгын талаһаа хоёр бүлын намтар ха юм... Энэтнай ганса нэгэ бүлын аша гушанарта һониншые, туһатайшые түүхэ болоно гээшэ...

- Гүрэн уласай түүхэ яагааб?

- Гүрэнэй, улас зоной түүхэ байна ха юм, зүб! Энэ ехэ аша туһатай! Олон гүрэнүүдэй, тэдэнэй дундахи нүлөө барисаагай түүхэ ехэ һонин ха юм... Амгалан сагай дипломатиин, аюулта дайнай жэлнүүдэй угай бэшэгүүд бүри ямар гээшэб?!

- Энэ тэрые хөөрэлдэхэдэ, тиигээд арсалдахада туһатайшые, һониншые гэжэ би ханадагби...

- Тон зүб... Зүб, Доржо, би баһал энэ тэрые шашажа хэлэ холгоохо дуратайб... Иимэ тиимэ ёһотой гээшэ ха гэжэ бодожо үзөөгүй хаа, ухаа бодолоо хурдаар ниидхүүлжэ хургаагүй хаа, бусадһаа дулдыдангүй, өөрынгөө ханал хэлэжэ шадаха хүн хүмүүжэхэ юм аал?

- Таниие ехэ олон ном уншана гэлсэдэг... Ном уншашые саг олдоно гээшэ гү?

- Доржо, ном уншаха, тиигээд уншаһанаа бодожо үзэжэ буйлуулха саг даншые ехэ байдаг. Тээд лэ, үшөө саашадаа юрэ зайлганда, хаартын нааданда балнууд болон баярай үдэшэнүүдтэ ошохо, дээдэ хайдуудай суглаануудта хабаадаха саг бүришые ехэ байдаг лэ байна... Зүб лэ даа, хэндэшые туһагүй, иимэ хоохон ажаһуудалда бүришые ехэ саг ошоно... Һүүлэй үедэ би эндэхи, Казаньда байдаг зоной, илангаяа өөрынгөө ажаһуудалаар ехэ урмаа хухаранхайб...

- Юундэ?

- Би өөрынгөө үнэнтэ хэрэг ажалаа оложо шаданагүйб... Хамаг юумые бултыень мэдэнэйб гэжэ хананаб. Тээд үнэн дээрээ юушые мэдэнэгүйб. Яагаа хаа хамагые бэлээр ойлгохоёо баһал мэдэнэгүйб... Ашагтай туһатай хэшээлэй орондо, элдэбын аша туһагүй, хубхай мухар ханал бодолнууд толгойдомни ороно... Тээд тэрээнһээ

яабашье толгойгоо сэбэрлэн аршалжа шаданагүйб. Заримандаа айхабтар үнэтэй, алтанһаа үлүү сэнтэй бодолнууд хонохо зуура толгойһоошни ниидэшэхэ юм. Харин заримандаа жэрхэмээр муухай ямар нэгэ анекдот яабашье мартагдахагүй, ходо ходо ханагдаад лэ байха юм. Заримдаа юунэй түлөө амиды ябагдана гээшэб гэжэ ханагдаха...

- Яахадаа юунэй түлөө амиды ябагданаб гэжэ ханана гээшэбта? Казаниин ехэ дээгүүр зоной дунда таниие тон ехээр хүндэлдэгшые, танай үгые дууладагшые ха юм... Илангаяа гоё хайхан эхэнэрнүүд таниие харахадаа, ехэ хужарладаг бэшэ гү?

- Үгы даа, дэмы... Тэдэшни тиимэл зон даа... Мэдэхэб... Тэдэнэрэй заримад нам тээшэ харахаяа ядадаггүй хаа, минии граф титултэй, залуу хадамни тиигэнэл даа... Харин Алексей Угрюмовые эхэнэрнүүд сэбэр хайхан шарайтай хадань, тэрэ мүртөө элбэг дэлбэг хадань хайхашаана... Тэрэнэйшни малахидтал адли гоё нюдэниинь суранзандад адли... Харин намайе бурхан хадаа гоё нюдөөр, уран хурдан ухаагаар илгәһан байха... Юрэ би олондо суутай, хамагта танигдаха мэдэгдэхэ зондо ехэ атаархадагби... Гуша дүшэн хаарташад, мүнгэ үрешшэдһээ, үшөө тиигээд хэдэн баян айлнуудһаа, арба гаран профессорнуудһаа, таанадһаа, студентнэрһээ бэшэ хэн намайе Казаньда таниха мэдэхэб даа? Улаан хайрсаг үргэжэ ябадаг тэрээхэн тэнэг Антошада би заримдаа атаархан алдагшаб. Тэрэниешни Казанска губерниин алишые уезддэ хүн бүхэн шахуу таниха мэдэхэ ха юм. Шара байшангай надзирательһаа алдагдаһан галзуу хүнэй эндэ Казаньда ябахата, Загәһанай гү, али Кузнечна талмайда байгшад бидэ хоёрой эндэ зэргэлжэ ябаһанһаа үлүүгээр ханалаа табина бэшэ гү? Бидэнээр хэн һонирхоноб?

- Лев Николаевич, юу хэлэнэ гээшэбта?.. Би яаба хээбэшые энэ хайратай хубигүй Антошада гү, али галзуу хүндэ атаархахагүй байнаб.

Дээгүүрынь туунууд шуулдан ниидээд, церквин ойрохи мододто һуунад.

- Доржо, би юундэшьеб ажабайдалые сүм мэдэхэйб, шудалһайб гэжэ хананаб. Заримдаа шубуудай байдал ямар ааб гэжэ хананаб. Нэгэ үдэр туун шубуун болоод хүрэг шубуудаар ниидэжэ ябаһайб гэжэ хананаб. Тэрэнэй удаа уһан соо сурхай болоод, али бүхы загәһадые хүрдүүлэн тамарха дуран хүрэнэ. Һүнэхэнэй элдэб амитан боложо түрэдэг тухайда хэлэгдэхэн буддын номнол намда ехэ һонин байдаг. Будда болоод тэрэнэй шабинарынь намдал адли, али бүхые бээрээ үзэхэ дуратай, хамагта шуналтай байһан байгаа бэшэ гү? Тиимэхээ хүсэл бодолойнгоо, фантазиингаа ехэ дээрэхээ һүнэхэнэй элдэб амитаниие дамжадагаар хургаал гаргаа ха... Та, Доржо, буддын шажанай ха юмта, юун гэжэ хананат?

- Би баһал тиигэжэ хананаб... Хэрбээ хүн гээшэ айхабтар хурдан, юундэшье хаягдаагүй бодол фантазигүй хаа, хүнүүд ажаһуудалайшые, шажанайшые хургаалгүй байха һэн. Гадна, юрын ситецшые, үбһэнэй тармууршые байхагүй һэн.

- Би тиигэжэ хананаб. Үнэн үгын урдаһаа арсажа болохогүй. Зай, бишни иишээ ябахамни... Түр зуура дворянска Собранида орохо ёһотой һэн... Нүхэдни хүлэжэ байна бээ... Ерэхэб гэжэ үгээ юундэ үгэхэнөө өөрөөшые мэдэнэгүйб...

- Лев Николаевич, хэдыдээ номоо үзэдэг гээшэбта?

- Хэзээ номоо үзэнэбта, гэнэ гүт? Өөрөөшье мэдэнэгүйб... Юрэ хэлэхэдэ, заримдаа бусадһаал бага бэшээр, үшөө үлүүгээршые номоо үзэнэб, теэд хэндээ хэрэгтэй ямар юумэ шудалһанаа өөрөөш мэдэнэгүйб... Заримдаа толгоймни эрьюулгэдэл эрьелдэжэ байдаг, үглөө үдэр юу хэхээ, жэл болоод хаана байхаяа хэлэхэ аргамни үгы... Зай баяртай...

- Дуугаралсаһандаа ехэ баяртайб... Уулзатараа баяртай...

Гар гараа барилсалдабад.

Газаа хүйтэн бэшэшые хаань, Лева Толстой дэгэлэйнгээ булган заха бодхообо. Тиигээд шагтануудни булта шагталаатай юм аа гү гэжэ сагаан һарьмай перчаткатай гараараа шалгажа үзэбэ. Иигээд байхадаа, тугаархан хамагаа хуу хэлсэжэ ойронь ябаһан нээмэл дэлгэр зантай Лева Толстой бэшэ, Казаниин баян аристокрадууд соо үбдэг хашан байдаг тон ондоо хүн. Дворянска Собраниин ноён козырьнуудай дунда нилээдгүй дээхэнүүр козарь бололсодог залуу граф Лев Николаевич Толстой болошобо.

Татарнуудай үбһэ ашаатай тэргэнүүдэй саагуур орожо набтаршаг, үргэн мүрэнэй Лева Толстойнь арилшаба. Тиигээд бүри саана нэгэ удаа харагдаад, буланда байһан гэрэй саагуур орошобо. «Энээнэй хэн юун болохые хэн мэдэбэ даа. Хожомоо олондо суутай актёр болохошые юумэ аалам? Хожомоо олондо эндэ тэнсүүриез оложо ядажа ябаһаншые байжа болоо».

Энэ Лева Толстойн тон ондоо, ханагдаагүй үгэ хөөрөөе шагнаха Доржо дуратай юм. «Энээнэй аманһаа юуншые гэхэн үгын гараа хаа гайхалгүй», - гэжэ хэншыеб хэлээ һэн. Юрэ, үе-үе болоод лэ зангайнь түргэ түргэн хубилхань гайхалтай. «Залхуу бэшэ хаа, хайнаар һурахал һэн. Хэрбээ граф бэшэ хаань, нэрэтэй түрэтэй уг изагуурыень баян бардам байдалыень хүндэлдэггүй хаа, университетһээ үни гаргажа хаяхал һэн» гэжэ Доржо һанана. «Алексей Угрюмов иимэ бэшэ. Тэрэшни һайрхахадаашье булгаатай тойруу бэшээр, сэб сэхэ хэлэжэ һайрхадаг. Һананааа нюуртань хүнэй хэлэхэдэшые дураа гутадаггүй. Тэрэнэйшни сэдхэлынь далда нюусагүй, зан абаринь һайн. Энэшни тээд, ямар һонин хүн гээшэб?.. Студентын ойро студент бололдоод, дворянуудай ойро дворян болоно. Хоёр нюуртай юумэдэл... Энэ һайн гээшэ гү, али муу гү? Теэд һаналаа хэлэхэдэшые нэгэл хэлэһэнэ хэлэхгүй, бодоһон бодолоо хубилгажа худхажал байдагынь гайхалтай... Николай Михайлович Карамзинай соло нэрые довтолхоһоо түбэгшээншыегүй, мүнөө үдэр түүхэ шудалагшадые шулажа хаяба!.. Теэд энэшни мүнөө хэлээшээ сүм мартаад, үглөөдэр түүхые шудалагшадые хэм гаднаар магтаад, наука эрдэмэй Олимпын эгээл дээдэ табсанда һуулгажархихал... Ямараашье мэдэгдэхгүй, далда нюуса студент юм даа. Теэд лэ али бүгэдые өөрынгөө ухаагаар туйлаха танихаяа оролдодогынь, ямаршые нэрэтэй алдартанай һаналда һохороор этигэдэггүйнь тон һайн гээшэ. Али иигэжэ хүниие туршанашье гээшэ гү? Юрэ хэлэхэдэ, бидэнэр студентнэр хадаа эһэ түбһэндэ танигдаха хазагдахагүй, бэрхэтэйл, хатуул зон

гээшэл хабди».

Ямар нэгэ найхан үнэртэй эдээнэй, ехэл амтатайгаар шарагдаһан мяханай үнэр анхилжа, үнхэнэй юумэ эдеэгүй байһанаа Доржо гэнтэ ханаба. Гээгдээгүй дээрээ университетэйнгээ кухни тээшэл харайха болоо гэжэ шиидэбэ.

Актова зал хунхинэнэ

Сууряатан хунхинэжэ байдаг гэрэлтэй харуул энэ актова зал соо Доржо ехэл оло удаа ороо юм. Заримдаа үдэр соо хэдэнтэ удаа эндэ орогшо. Хэды мянга дахин ороһоншье байжа магадгүй. Университедэй болон бүхы Казаниин алибаа баяр ёһололой болоходо нэгэдэхи гимназида хуражашье байхадань, эндэ орохо арга заримдаа олдогшо лэн. Ямар нэгэ хэрэгээр иишэ шагаагагүй, энэ богоһо алхаагүй тиимэ үдэр Доржодо ханагдахагүй янзатай. Доржо дүүрэн арбан жэл соо Казаньда хуража байна. Тээд нэгэ жэл соо гурбан зуун жаран табан үдэр ха юм даа. Тиимэ хадаа Доржо хэды удаа энэ шала дээгүүр алхалжа, эдэ үүдэнүүдэй барюул хэды удаа татажа орооб? Шэхээ нэртылгээд, нюдөө бэлтылгээд хэды удаа энэ зал соо нүхэдэйнгөө дунда хуулсааб? Хэрбээ долоон хоног соогоо нэгэшье удаа үүдэ ороо хаань, хэды долоон хоногууд үнгэрөө гээшэб даа?

...Доржын зүрхэн ехэл дээрэ. Хадамда гараха басагандал ханаглажа нюураа үни удаан угааба. Хамаг найнаа үмдэжэ хара эртүүр Актова зал тээшэ ошобо. Үүдэнүүдэй хаалгаатай бэшэшье хаа, үшөөл хүн зон суглараадүй байба. Доржо байдаг таһалгадаа бусажа, столдоо хуужа гараар бэшэмэл зохёолоо дахин дахин ирасагаана. Доржо өөрөөшье, найн ханалтайгаар заабаришалһан зүбшэһэн нүхэдын, профессорнуудын хаана нэгэ юумэ ойлгонгүй гарашаһан байжа болохол. Гансаханшье үгыг үлүү ойлгосотой үгөөр хоёо хаа тухатайл ха юм. Хуудаһан абзац бүхэндэ тогтожо бодолоо хёрхоор хандуулна. Тээд лэ байха юумэнь байрадаал шэнги, халаглахаар тиимэ буруу зүйл, обёорогдонгүй мартагдажа үнгэршэһэн газарнуудыг олохоһоо байха, грамматикын талаар алдуушье харагдахагүйл шэнги.

Зарлагдаһан саг дүтэлшэбэ. Ерэхэ ёһотой хүнүүд бултадаа эбтэй эмхитэйхэн сугларна. Университедэй алба хаагшадшье баһал байлсана. Доржо түрүүшэгээр ерээд нарин хүбээгээ хамтадаа эндэ эмэрюүлхэ гурбан нүхэдөөрөө хажуу талада хууба. Доржын үгэ дуугүй боложо, үлэ мэдэг бодолгото болоһон байдалыг, өөһэдөө баһал тиимэ байдалда ороһон нүхэдын дам ажаглана. «Хэшэгтэ нагасамни энэ зал соо, эдэ олоной дунда хуулсаа хаа яһан найн хааб?» гэжэ Доржо дотороо харанхалан, сээжээ бүрхөөн халаглана. Нагасамни мүнөө эндэ хуугаа хаа али зэргэ баяртайшье, минии түлөө ханаагаа ямар ехээр зобоһоншье байха хааб? Аляхан стулда нагасань хууха хааб? Тэрүү тэрээхэн сэнхир, ногоон мундиртай шулхимайн хуугааша гурбадахи зэргэдэ хуухал лэн даа. Али заха талада өөрын хуужа байгааша хандай дээрэ хууха байжа болоо. Хуби золгүй хоёр нүхэдын баһал эндэ үгы ха юм даа. Арска талын үхэхэдэй арын зэргэнүүдэй нэгэндэ хүнэй хүнэр дайдын хүйтэн шорой соо үмхиржэ хэбтэнэд. Гэтэл Бадаевыншье үгы даа.

Хэрбээ үшөө амиды хаа, солдадай хүндэтэ сүлэлгын шэрүүн ногтодо хүзүү бээ дуунажа ябана ёготой.

Хашалгүй маадагарханаар харагдахaya Доржо хүсэнэ. Сэдхэл зүрхэнэйгөө бэлхэлзһые хэндэшые мэдүүлэнгүй зал соогуур бодоод, ягдар-ягдар ябаха хүсэл түрэнэ. Тиин сугларагшад соо хууһан Татьяна Алексеевна бэдэржэ олоод, урдань доро дохин, бултанай хараһаар байтар баруун гарыень абаад үнэсэн таалаха, тиигээд харюу энеэбхилэлгыень хүлээхэ дуран гэнтэ ерэнэ. Ойронь ошоо хаа яаһан хайн хааб! Үндэр амжалта туйлахын дулаахан найдал нюдэндэнь харагдажа, арюухан баяр шэг шарайдань наадахажа байгаал бээ даа. Гарыень таалаад, үнэтэй торгон хубсаһанайнь харшаганаае дуулаад, ягаахан бэшгээр эрэлсээшэ духиин хангал тэрэ үнэрые хамараараа танияд лэ, хууридаа бусахал хэн. Тээд тиигэжэ яажа болохоб даа... Доржо мүнөө хүлөөрөө бэшэ, гансал ханал ухаан соогоо ябажа Таниин ойро ошожо шадаха ха юм.

Энэ зал соо амиды картина харуулхадань Доржо ерээ хамнай. Тиихэдэ Лева Толстой наадалсаа хэн. Загаша үбгэнэй губшуур соо орошоһон һүүлээр аажам хүбүүе хаража хүн зон ехэ энеэлдээ хэн. Хүрьгэн болохо хүсэлтэй тэрэ хүбүүе Доржошые наада хараа хэн. Тиихэдэ хүн зон олон байжа, Доржо ханын ойро хашагдашоод, халуудажа хүлэршоод байгаа хэн. Зал соо Таниин хуухые Доржо обёороо хэн. «Эндэ байхыемни Таня бү хараһай даа» гэжэ тиихэдэ гэдэргээ шахыгаа бэлэй. «Иимэ ехэ зал соо хууха хууришые Доржодо олдоогүй даа» гэжэл ханахаһаань хэмшээрхээ хэн. Харин мүнөө тон ондоо ханал Доржые эзэлнэ. Таня кафедрада ойрошог хууһай даа, намайе ажаглан хаража, хэлэһэн үгэ бүхэнииемни хэнһээшые үлүүгээр ойлгон шагнажа, нам тээшэ уриханаар хараһай даа гэжэл хүсэнэ. Доржын хэрэгэй урагшатай хаа, далда нюусагүй баясажа, Доржын энэ үдэшэ дорой муу байшоо хаа хайрлангүй, харин дотороо уурлахажа байһай гэжэл сэдхэнэ. Кафедра дээрэ гараад байхадань Таня Доржые сэхэ хараад, гансал өөртэнь хүрэхэ, бусадта дуулдахагүй доторой шэдитэ хоолойгоор: «зоригтойхоноор эхилэ... Би шамда найдажа байнаб», - гэжэ хэлэһэй даа.

«Таня Иван хоёр лаб ерээ юм аа гү?» гэжэ ханахадань, эрьежэ хараха хүсэл эзэлжэ ядуулан түрэмбэ. Хэды тиигэбэшые Бурхан багшадал хараһан тээшээ хараад хуужал байна. «Таниин хани басагадаараа, ахатаа гээгдэжэ ерэхэдэнь, хамаг хуури эзэлэгдэһэн байжа, үүдэнһээ бү бусаһай даа» гэжэ Доржо айна. Тээд Татьяна Алексеевнагай орожо ерэхэдэ хүн бүхэн, губернатор өөрөөшые хүл дээрээ бодожо хуурияа үгэхэ шэнгээр дурлаһан Доржодо ханагдана.

Ерэхэ зон ерээд, хуурияа эзэлбэд. Хоёр гурбахан үдэр соо урда урдынхиһаа нарин болошоһон шарайтайгаар, юундэшыеб ууртай шэнгээр харагдаһан Николай Иванович ерэжэ, ута столой тэг дунда хууба. Хододоо нэгэ янза аали номгоноор, сэдхэл тэгшээр харагдадаг Иван Михайлович орожо ерэмбэ. Иван Михайлович хэтынхидээ адли дүүрэн ягаан шарайтай, шэб шэнэ мундиртай. Бүхы профессорнууд соо монсогонуур тэршээгээр харагдадаг. Осип Михайлович ерэжэ

хуурияа эзэлбэ. Шанаа ехэтэй туранхайшаг нюурыень хахагар сагаан толгойнь шэмэглэн гоёоно. Тэниглэн зантай, өөрынгөө лекцээр олониие һонирхуулан гайхуулдаг гражданска эрхэ заадаг залуу профессор Дмитрий Иванович Мейер ерэжэ, ара талада, амьаршагаа хууба.

Дээдэ ехэ люстрэнүүд үнинэй толоронхой. Ханын ойгуур ябажа, Игнатьевич захын бага люстрэнүүдые дурд гэтэр аһаана. Зал соо улам бүри гэрэлтэйшье, баярай түхэлтэйшье болоно. Сугларагшадай дуугайхан хуухаяа оролдобошье эндэ тэндэ хүнүүдэй ханяаха дуулдаад халанагүй. Уданшьегүй Николай Иванович хүл дээрээ бодожо, хоёр гараараа ногоон сэмбэтэй стол тулаад, зоной тон шэмээгүй болохые хүлэжэ зогсоно. Зал соохи зон абяагүй болоод ректорэй юу хэлэхые шагнана. Николай Иванович ехэ шанга бэшэшье хаа арадашье хууһан хүнүүдтэ тодоор дуулдадаг хоолойгоороо хэлэжэ эхилхэнь. Ректор үгэ хэлэхэдэ тон удааханаар үгэнүүдэ үлхэлдүүлэн, яашагүй мэргэн үгэнүүдые олодог. Үгэ хэлэжэ байхадаа үнгэтэ шэл шулуу зүйжэ дойбодтоһон зураг бүтээжэ байһан зураашадал адли хүн юм. Тэрэнэй хэлэһэн үгэ бүхэниинь хүнэй сэдхэлдэ сэхэ ябаад орохожо, шагнагшадай ухаа зоригые ханаан баясуулхажа байдаг. Үлэсхэлэн сагта хүнүүд таряанай үрһэдые нэгэ нэгээр суглуулан абажа аман тээшэ абаашажа хотын хоол, замай залгамжа болгогшо бэшэ гү? Доржо нүхэдэйгөө дунда хуухадаа тон тиимээр лэ энэ хүнэй хэлэһэн үгэ бүхэниие хадуужа, сээжын шэмэг, ухаанай умдан болгодог зантай.

- Үндэр түрэлтэ айлшад! Профессорнууд, багшанар, магиструуд, кандидадууд, студентнэр. Хүндэтэ бусад олон ханинарни, - гэжэ энэ үдэрһөө эхилээд диссертаци хамгаалха дүрбэн студентнэрэй обог нэрэнүүдые дурдажа, хэһэн ажалайнь гол удха тухай Николай Иванович тон тобшоор хэлэбэ. Нэрээ дурдуулһан тэрэ студент хүл дээрээ бодоод зал тээшэ хаража намжартай гоёор дохисогоогоод хууна.

- Бидэнэр олондо анха урданай мэдэгдэһэн элидхэл лекци шагнахын гү, али аман захяа зарлигыше дуулахын түлөө энэ зал соо суглараагүйбди. Хурдан хэлэтэй ораторай эрдэмээр баясан һонирхохоёошье ерээ бэшэбди. Харин энээнһээ урданиие шагнажа хуудаг байһан хүнүүдые өөһэдые шагнаха зорилготой ерээбди. Мүнөөдэр бидэнэр Доржо Банзаровай бэшэһэн харын шажан тухай зохёол сэгнэхэ байнабди. Энэ зохёол хадаа энээнһээ урда тээ хэнээршье бэшэгдээгүй, ойроо хүртөөгүй шахуу хэбтэһэн темээр бэшэгдэнхэй. Тиимэһээ Банзаровай урдахи бэрхэшээлнүүд айхабтар ехэ байгаа. Хүндэтэ ханинарни! Газар дээрэхи эхин түрүүшын тэргэ холбоһон тэрэ дархан хадаа, мүнөө үсын шэрэм рельс дээгүүр гүйдэг ууралта машина бүтээһэн мэргэшүүлһээ үлүү ехээр хүлэрһэн байгаа гэжэ мэдэнэбди. Манай энэ студентын байдал түрүүшын тэргэ дархалааша эртэ урда сагай дарханай байдалдал адлишуу байна. Залуу студентын бэшэһэн түрүүшын ажал хадаа наука ба ажаһуудалайн саашанхи хэрэг ябадалдань ехээр шалтаг нүлөөтэй байдаг. Тиимэһээ бидэнэр энэ ажалыень аха нүхэдэй гуримаар анхаржа,

үнэн зүбөөр сэгнэхэ ушартайбди. Залуу эрдэмтэдэй эхин түрүүшын ажалда эльгэ нимгэтэйгээр, үндэр эрилтэгүйгөөр хандаа хаа: «Буугаа дахин бү шалга, орхи саашань»! Эндэхи сагаалсаяа тудаагүйдөө бү гажара. Ойдо ороходоо мэргээр буудахал байхаш! Буугайшни аараашье хаа, баахалдай гээшэшни аймшагтай амитан бэшэ. Өөрөөрни хүрдөөд саашаа гүйшэхэл байха! - гэжэ баабгайе агнахаяа гараха гэжэ байхан хүндэ иимэшүү зүбшөөл үгэһэнтэй адли.

Зал соо энеэдэн дуулдаба.

- Эрдэмэй замаар зорихон эдир залуу нүхэдэй ажалые хүнгэн мүртэйгөөр хараад, магтаал үгэ хэлээд лэ дүүргээ хаа, баабгай агнахаяа байхан хүндэ минии хэлээшэ тэрэ зүбшөөл үгэһэнтэй тон адли гээшэ. Эдир нүхэдэйнгөө ажалда бидэнэр хайша хэрэгээр хандаха бэшэбди. Наукада шэнэ хуудаһа бэшэхэ хүсэлөөр хайхан эдэ нүхэдтөө бидэнэр ехэ анхаралтайгаар, тэсэмгэйгээр хандаха ёхотойбди. Шадаха зэргээрээ туһаламжа үзүүлжэ, эдир залуу сэдхэл бодолыень үнэн зам тээшэ шэглүүлхэ уялгатайбди. Хүнгэн һэбхи амжалтын түлөө, нэрэ түрын түлөө улаагаараа бү оросолдогты. Үнэн сэхэ сэдхэл эрмэлзэлээр, хүндэ ажалаар туйлагдаһан амжалта гээшэ тон үнэтэй байха юм. Бээ ехэрхүүлэн һаналга, дан ехэ омогорхол гээшэ эрдэмэй замаар шармайгшадта харша хэрэг болоно. Тон ехэ баяртай хэрэгтэ хабаадажа байһанаа мэдэнэбди. Эдир залуу үетэн, шэнэ халаан, оюун бэлигтэ эрдэмтэд наукада шэлжэн орохоор ерээд, наукин гэрэлтэ һаруул ордоной гэшхүүрэй нэгэдэхи табсан дээрэ хүлөө табяад байнад. Айхабтар сүлөөгүй үетэй байшаһан дээрэнһэ, тээд баһал бэеынгээ ехэ муу дээрэнһэ дүрбэн ажалай хоёртойнь бии ёхотой гуримаарнь танилсажа шадаагүйб. Өөрынгөө зэмэтэйе элитэ гэршэлнэб. Физикэ болон математикин талаар бэшэгдэһэн диссертацинуудтай танилсаһан, өөрынгөө һанамжа зүбшэл үгэһэн байнаб. Мүнөө үдэр дүрбэн диссертаци бэлэн болонхой. Эдэниие хаража эхилхэ гэһэн байгаабди. Тээд оройтожо эхилһэн хадаа эдэнэрэй хоёрын гү, ядахын сагта нэгыень хараха байнабди. Иигээд лэ эхин түрүүндэ студент Доржо Банзаровһаа эхилээбди. Монголһоо уг гарбалтай, Чингис хаанай дуһал шуһа халдаһан хүн байха. Тиимэһээ гүн зоригтой байжа, хамагһаа түрүүндэ энэ кафедра дээрэ гараха аабза гэжэ һананабди.

Альга ташалга гэб гэгтэ наяржа, зүбшөөн һайшааһан дүй дүрьеэн уужам зал соо хүнхинэбэ.

Доржо ехэ яаража, гүйдэлөөрөө ябажа, урдаа бүргэд гербтэй сарса модон кафедра дээрэ гарашаба. Тиигээд графинтай уһа, шаажан аяга саашань болгобо. Гэб гэгтэ ямар нэгэ зэбүүрхэл айдаһан тэрэниие эзэлээд абана. Далай дабирхай ехэ зал соо сугларһан зоһинь хэмгүй олон. Тээд лэ Доржо өөрөө даншые бишыхан, гансаарданги шэнги байба. Гэгтэ хүлэйн үбдэг үлэ мэдэг һалганаба. Доржо урдаа байһан үргэн хара хабтаһаа нээжэ, хоёр гурбан хуудаһа хэхэбэ...

Нилээд олон танил һайн нүхэдһөөнь муу һанан атаархажа хёлойгшодһоонь, мүн бусад олон танигдаашьегүй зонһоо гадуур Доржын хойноһоо хамагһаа

үлүүсэ ханаагаа зобохо гурбахан хүн энэ зал соо бии байгаа. Эдэнэрнай ректор Николай Иванович Лобачевский, официальна оппонентэнь, монголист, урин хайн сэдхэлтэ Осип Михайлович Ковалевский, Татьяна Алексеевна Кондратьева гурбан ха юм. Зал соо нуугшадай хүлэжэ байһые Доржо мартажархёод, гэнтэ зал тээшэ нюргаараа эрьжэ гэдэргээ хараба. Ута столой саана амгалан тэнюунээр шанаагаашье тулаһан, шагнахаар зэһээд дээшэ хаража, стулай үндэр түшэлгэ түшэн налайһаншье, наһажаал, залуушье профессорнууд харагдаба. Доржо нюдэ сабшаха зуура Николай Иванович тээшэ хараадхиба. Бодолгото болоһон боро нюдэдын, хамар дээрэхи духын уршалаа, хам гэжэ зууһан уралын айлгуур шэрүүнээр үзэгдэнэ. Харин дуугархадань, дууниинь, нюур шарайн айлгуур байдалһаа тон ондоогоор зүрхыень доро оруулан дуулдаба. «Арсалан шэрүүн харасамни энэ залуу студентдэ хүйтөөр харагдаад, мэгдэжэ байһан байдальеень бүри ехэдхэбэ» гэжэ ректор ханаад, нюурайнгаа айлгуур ууртайшаг байдалье хоолойngoо аалин налархайгаарын зөөлэрүүлхээ хүсэбэ ха:

- Доржо Банзаров, тишшээ, тишшээ... Сугларһан хүндэтэ зон тээшэ хандагты, - гэжэ тон ондоо, эсэгын урин налархай дуугаар хэлэбэ. Эдэ үгэнүүдын Доржые анханайн хуушан түхэлдэнэ оруулба. Үбдгөөрөө үлэ мэдэг халганһан хүлын бата тулгатай боложо, зүрхэниинь доро оробо. Амилхадань, игсууншье бэшэ болобо. «Доржо Банзаров» гэжэ хандаһан энэ хандалгань тон ондоохоноор энхэрүү уужам сээжэһэ гараһан байжа, анханда, театральна талмай дээрэ Татьяна Алексеевнагай «Доржо» гэжэ хандаһандал адлишагаар дуулдаба.

Доржо ханяагаад, уралаа пулаадаар аршаба. Тиигээд байрадаа хүлөө урилжа, зүүн гарайнгаа альгаар хойшоо унама ута, торгон шэнги зөөлэхэн үһээ гэдэргэнэ нэгэ удаа эльбэбэ. Өөрөөшье мэдэнгүй түрүүшээр ара тээшэнэ хайсахан хэхэжэрхихэн хуудаһануудаа яруугаар урагшань хэхэжэ эхилнэ. Айжа халгайржа байһан түрүүшынгээ түр зуурын тэрэхэн саг соо Доржо диссертацияа хори гарадахи хуудаһанай гаратар хэхэжэрхихэн байгаа. Эхин түрүүшынгээ хуудаһа олоходоо сэдхэлын одоошье амаржахадал гэбэ.

Гэдэргээ харахадаа, хүхэ ногоонууд мундиртай бултадаа шахуу бууралтаһан хахагар толгойтой профессорнуудай дунда хууһан Николай Ивановиче, саб сагаан толгойтой Осип Михайловиче обёорбо. Монголой кафедрые эрхилэгшэ тон амгалан тайбанаар харагдаба. Тэрэнэй удаа зал тээшэ харахадаа, Доржо гурбадахи зэргэдэ, өөрын тугархан хуугааша газарта ойрошог, өөртөөл адли эдир залууханууд хани басагадйнгаа дунда ехээр гоёнхой Татьяна Алексеевнагай хуухы хараба. Тая Доржые хаража хууба. Ёһотой гранд-дама шэнги томоотойгоор харагдаһан Тая үлэ мэдэг дэлгээгдэһэн ногоон хэбюурээр урдаханаа аалиханаар хэбихэдэнэ. Тэрэ веер хэбюурһээ нэгэ бага шарабтар ногоон плати үмдэнхэй хууна. Урин налархайгаар Таниин хараад, миһэд гэн алдажа, мүн хуулгань, хэбюурэйн нэгэ жэгдэхэнээр хүдэлэлгэ хадаа Доржодо ханаань заһаха үгэ хэлэжэ байба. Ехээр бү мэгдыш даа. Николай Ивановичын шамда

ямараар хандаагые хүн зон бултадаа хаража дуулажа байна ха юм. Тэрэ зэргэ этигэл найдалыень голхороожо, хан хуудхажал бү орхи. Би баһал шамда найдажа байнаб» гэхэн захяе Таниин бүхы байдал гэршэлнэ. Тэрэнэй удаа дундахи сайбар худалаа эли харуулжа ногоон хэбюурынъ нэгэ бага үргэхэн боложо арбайба. «Таниин гар соо хэбюур веер бэшэ, харин ноб ногоон далитай шубуун хууна. Тэрээхэн шубуун мэнэ гэхээр нийдэжэ ерээд, мүр дээрэмни хуушахань. Тиихэдэ бүхы студентнэр, профессорнууд, айлшад, Николай Иванович, бултадаа Татьяна Алексеевнагай хэндэ дурланхайе мэдэхэнь» гэхэн ханал Доржын толгойдэ үлэ мэдэг айлган татажа ороно. Доржо саг зуура олон зоноор исалхан зал тээшэ харахадаа, элдэб хубсаһатай, залуу хүгшэншье, тарган туранхайшье хүнүүдые обёорно. Таниха танихашьегүй хүнэйнъ олон гээшэнь... Айхабтар гоёор үһээ һамнаһан, юридическэ факультедһээ гаража филологическэдэ ороошо залуу граф Лев Толстой эхин зэргэдэ хуужа байна. Хоёр хүниие алгад Алеша Бобровников, тэрээнһээ саашадаа гимназиин багшанар, нотариус, мүн биллиардын нааданда шуналтай, Алексей Угрюмовһаа дутуугүйгөөр театрта дуратай баһал һайрхуушаг Галкин харагдана.

Айхабтар олые хүнэй хаража шагнажа, мэдэрэн ойлгожо үрдидэг тэрэ охорхон саг дүүрэбэ гэжэ Доржо ойлгобо. Хүлээһэншье зоной, хүлээлгэһэншье хүнэй саашадаа тэсэн үргэлжэлүүлжэ болошогүй тиимэхэн секунда бии ха юм. Тэрэ секунда үнгэршэбэ. Эхилхэл хэрэгтэйл даа. Гаража ябашоогүй, бултадаа хууна аа гү, гэхэндэл Доржо ара тээшээ хараадхиба: профессорнууд хуужал хууба. Дүрбэн басагадйингаа дунда Татьяна Алексеевнашье хүлээшэнхэй харагдана. «Зай, зай, эхилэгты!» - гэжэ ара талаһаа үшөө дахин ректорта гү, Осип Михайловичта хэлүүлхэхээ айһан Доржо үргэн ехэ зал зоригложо хараад, нүхэдөөрөө болон Танитай хөөрэлдэдэгһөө тон ондоо, танигдашагүй, бага халганан шэшэргэнэһэн хэдэ тиибэшье дуулахада аятай хоолойгоор эхилбэ:

- Үни урданһаа хойшо ориенталистнар хадаа дунда Азиин арадуудай хуби заяагаар һонирходог болоо юм, гэбэшье, тэдэнэр хадаа ехэнхидээ монголнуудай сэрэг дайнайнь хэрэгтэ гол анхаралаа хандуулдаг байгаа. Тиимэхээ арадуудай зан абари, ёһо заншал болон шажан мүргэлынъ эрдэмтэдэй анхаралда абтангүй үлдэшэдэг, түүхэдэ хабаагүй тусгаар зүйл боложо таһаршаһан байха юм.

Таня баруун талада хууһан хани басаган тээшээ нэнгээд хууна. Доржын пулаад гаргахые хараба. «Угаалгаһан хирэгүй сэбэрхэн пулаадтайл байһай даа» гэжэ сэдхэнэ. Доржо саб сагаахан пулаад гаргаад, таһа үнгэжэ байба. Таниин ханаан амархадал гэнэ. Мэгдэн тэбдэнгүй нэгэ жэгдэхэн хэлэхыень дуулажа, сэбэрхэн пулаад гаргахыень хаража, ханаагаа амархадаа, Таня ногоон хэбюурээрээ үлэ мэдэг хэбихэдэнэ. «Эрхим хайн нүхэрни эгээ энээхэн үедэ эндэ хуугшадай бодол ухаан соо эрдэмэй үрһэ тариха байна, тиимэхээ эдэ зон бултадаа Доржые хайшаан анхаржа байна» гэжэ дурлаһан басаган омогорхон ойлгоно. Татьяна Алексеевнагай сэдхэл зүрхэн соо ехэл аятайхан байба.

- Монголнуудай буддын шажантай болохоноо урда тээ байхан тэрэ шажанда эрдэмтэд илангаяа наналаа табидаггүй байгаа. Тээд наналаа табингүй байхын онсо шалтагааншье бии байгаа. Юундэб гэхэдэ монголнуудай эртэ урдын шажаниие эли тодоор харуулан хэлэхэ баримта байгаагүй бшуу.

Доржын сэдхэл доро орожо, үгэнэ нэгэ жэгдэ намдууханаар дуулдана; орьёлоо шулуун хаалта, хүүнур эгсэ тэбсэгыгэ үнгэрэн гаража жэгдэхэн набадаа ороhon унан иигэжэ амгалан тойбоноор урдажаал байдаг.

- Европеецүүдхээ байха монголнуудта өөхэдтэншье харын шажаниие дэлгэрэнгыгээр газар гэшхүүлэн харуулхан зохёол байхагүй юм. Харин шажан тухай хэлэгдэнэн зүйлнүүд хадаа элдэб зохёолнууд соо эндэ тэндэхэнэл халта хэлэгдэнэн байжа, заримдаа, тэдээн сооноо ганса гансахан үгөөр түүжэ абаха жэшээтэй байгадаг.

Урдаа байхан хуудаха шэмээгүйхэнээр иража, хургаараа хуудахадай углуу булангыгэ улам жэгдэлэн заахажа байжа, шагнагшадые улам улам нонирхуулан, мүн өөрөөшье нонирхон халажа Доржо зохёолоо уншана. Хуудаха хэхэхэ бүридөө Доржо хэлэнэн бэшэнэн хамагайнгаа урасхалда абтан ороно. Хэн нэгэнэй урдань байхан зохёолыень абашоошье наа Доржо тогтохо торохогүй, магад саархан дээрэ бэшэгдэнэнхээ бүри ойлгосотой тодоор өөрынгөө баталан элирүүлэн хамагыгэ тайлбарилан үгэхэл янзатай. Заримдаа уншажа байхан газараа алдажа, өөрынгөө харахан үзэнэн өөртөө тон ойро болоhon юумэ шэнгээр харын шажан тухай хэлэшэнэ. Үгэдэ бэрхэ Цицеронхой мэргэн бэлиг гэб гэнтэ Доржодо халдашандал байжа, иимэ бэрхээр хэлэжэ хаана хэзээ хураhanaа өөрөөшье гайхахадал гэнэ. Хэрбээ хэн нэгэнэй ойронь ошоод ханшынаань угзараа наань аба абахаар обёорхошьегүй, обёоржо хажуу тээшээ эрьезыгэ хадаа хэн хаб гэжэ аба абахаар танихагүй зэргэтэй.

Эрдэмтэ энэ хүбүүнэй иимэ халуун шунал, шумуулан хурса абаринь, бэшэнэн зохёолдоо үнэн зүрхэнхөө найдахан найдалын Николай Ивановичта хайшаагдаба. «Заганаа барихан хүнэй аали дуугай, нойртой нажалуур байхада үшөөл болохо! Хэрбээ эрьедэ нажан алдаа наань бүришье хайн - заганан үргэхгүй. Хахуулидань оросотой байха. Харин обтой халуун шуналгүй, шулуун хатуу зориггүй эрдэмтэ гэжэ байха ёногүй. Тиимэ эрдэмтэ байхадаа хэндээ хэрэгтэйб?» - гэжэ ректор баясан бодомжлоно. Өөрын толгойлжо байхан университетдэ гансахан ородууд бэшэ, бусадшье олон үндэнэтэдэй түлөөлэгшэнэрэй хуралсажа байханда урмашан нууна. - «Гансахан французууд, немецүүд, ородууд эрдэмыгэ урагшань ябуулжа байнгүй, харин зэрлиг шахуу гэгдэнэн үндэнэтэдэйшье зарим нэгэ хүбүүдэй эрдэмэй арюун ном соо шэнэ хуудаха бэшэлсэжэ байхан али зэргэ үндэр хэрэг бэ?»

Татьяна Алексеевна Доржые гэтэн хаража нууна. Доржо Танида ехээр хайшаагдан үмөөрэгдэнэ. Кафедра дээрэ гарахадаа ербэдээшэншье, үхибүүн зангаар халажа ядан түр зуура айгаашаншье, профессорнуудай стол тээшэ хоёр

удаа эрьен хараашаншые хабатай зохид ха юм. Урдахи саарһаяа урагша хойшонь хэхэнэнэ мэдэнгүй, хэхэншьегүй яахаб! Теэд үгее эхилхынгээ урдахана Танииншьетухай мартажархёо бэшэ байна. Үни удаан хараашалаашьегүй, залтээшэ харамсаараа хани басагадаараа һууһан өөрыень обёороол. Тиигээд лэ Таниие нэгэ зулаар хубсаһа хунартайнь, нюур шарайтайнь, ойроо һууһан басагадтайнь ябууд түргэн хаража шадда. Үсөөхэн, тоотойхон үедэ баридаг ногоон веер һэбюурыень адаглаһан байха. Эхин түрүүшээр тон ондоо, танигдашагүйгөөр хубилшаһан аад, баймга хуушан түхэлдөө ороһон үгэ дуунииншье Танида һайшаагдана. Энэ үдэр сэбэрхэн пулаад абажа ерэхээ мартаагүйншье хүрөө даа. Теэд лэ, халуун шунал, хурса зоригынь, зохёолдоо үнэн зүрхэнһөө этигэдэг этигэлынь Танида баһал, Николай Ивановичта һайшаагдаһандал тон адляар һайшаагдаба. «Өөрынгөө яашагүй үнэн байһан зүрхэнһөө этигээгүй арай шамай гэжэ зохёоһон хүн иимээр үгэ хэлэжэ кафедра дээрэ иигэжэ эзэн янзаар бээ барижа шадаха аал? Өөрынгөө эхин түрүүшын энэ зохёолые иигээ хадаа хүбүүгээ хамгаалһан арсаландал адляар аршалхал. Зохёолые нь муу һаналаар доройтуулха һаналтаниие шүдөөрөө таһар удар татаха шэнжэтэй хүн гэшлэл ха» гэжэ Тания һайшаан бодомжолно.

Сугларагшад абяагүйхэн һуужа һонирхон шагнанад. Монголнуудай болон бусадшые олон үндэнэ яһатадай шүтэдэг харын шажанай ямар эрхэ байдал дээрэ бии болоһые, яагаад харын шажанай буддын шажанда түригдэхэ болоһые сугларагшад мэдэжэ абана. Иимэ набтархан, хараха янзада ташарайгүйхэн, тэрэ мүртөө ондоо, монгол яһанай хүнэй кафедра дээрэнэ иимэ хурса сэбэр ород хэлээр хэлэжэ байгааһан заримадые һонирхуулна. Зариман нэгэ газарта ойлгоошоёо ондоо хуудаһанда дуулаһан таяа худжаа һууна. Хэды тиигэбэшые ехэл ойлгожо һонирхожо һууһан шэнжэ үзүүлнэ. Заримад бусадай ханагтайгаар шагнаал хадаа шагналсана: иимэ олон зон хамтаршоод, эндэ һуугаа хадаа ехэл хэрэгтэй, ехэл һонин юумэ бээ даа. Даб дээрэ һонин бэшэшые һаа, саашадаа һүүлшгэ тээгээ ойлгосотой һонин болоно бээ даа.

Доржо стакан соо уһа хэжэ хоёр балгаба. Үлэ мэдэг амарад гээд, саашань үргэлжэлүүлнэ. Зарим газарта түр зуура тогтоод, үшөө бүришые ойлгосотой болгон өөрынгөө үгөөр хэлэжэ үгэнэ.

- Иимэ дээрэнэ айл гэр болохо залуушуул түрэ хуримайгаа үдэртэ галда мүргэдэг байнал даа, - Доржо зал тээшэ харахадаа, Таниие обёоржорхёод, түргөөр саарһан тээшэ харана. Зал соо гэнтэ айхабтар халуун болоһондол Тания ногоон һэбюурээрэ түргэ түргэн һэбихэжэ эхилшэнэ.

- Тэдэнэр гэрлэхэ үдэр галаа тахидаг байна. Галые арюун амгалан байдалай һүр һүлдэдэ тоолодог дээрэнэ монголнууд галаа бузарлахагүйе оролдодог, тиимэнэ хёрбоһо хоншүү гаража болохо гү, галые залируулан унтарааха юумэ гал дээрэ хаядаггүй, уһа адхахагүй ба нёлбохогүй байна гэхэ мэтэшлэн...

Ногоон һэбюурэ Тания мартажа, һэбихээ дахяад болино. Тиигээд айхабтар холо, Доржын түрэнн нютагай оршодог хизаарта Доржотой ябашоод байһаар Тания

ханана. Церковь соо гэрлэлгээ баталһанай удаа тиишэ ябашоо гэлэй. Тэнигэлэн хайн зантай Доржын түрэлхид угтажа байна. Бултадаа башкирнуудтал, киргизүүдтэл адлишагууд. Доржын эхэ эсэгэ хоёр урдань түүдэг аһаана. Тэрэ нангин түүдэгэй урда һэхэржэ һуугаад Таня Доржо хоёр мүргэл үйлэдэнэ. Тиигээд галда ямар муу юумэ хаяһан тухайгаа Таня ханажа үзэнэ. Дачада байхадаа зарасынгаа үгэдэ газаашаа арилха болоходоо гал аюулай гэнтэ болохоһоо айжа түлүүрэйнгээ гал дээрэ уһа адхагша һэн. Нэгэтэ, бишыхан байхадаа яагшааб гэжэ харахаяа гал соо бишыхан шэлтэй горчица хаяһан юм. Хүхэ бэшэ, харин улаабтар шара утаан ууяа һэн. Галай дүлэн уурлаһан могойдол шииганаа хамнай. Нэгэтэ гал соогоо бүдэй үртэһэ хаяһан юм. Гэр соо айхабтар муухай үнэр гутаад, гэртэхидын гал болобо гэжэ тэбдэшөө һэн. Ехэ түймэрэй болоходо хүнүүдэй гэр байраяа абархын түлөө гал соо гахай болон галуунай оймонон муухай уһа шабар хаяһыень Таня ханана. Монголнууд түймэрэй болоошыё хаа муухай уһаар тиигэжэ сарахагүй байгаа гээшэ ха.

Доржо намдууханаар нэгэ жэгдэхэнээр үргэлжэлүүлнэ.

Эхин түрүүн кафедра дээрэ гарахадань зал соо һуугшадай нюур шарай Доржын урда үргэлжэ боложо бирсайшаһаар харагдаа һэн. Харин мүнөө хүн бүхэниие сүлөөтэйгөөр танин харана. Хэшэгтэ нагасыень аргалааша лекарьнүүдэй ойро, Доржодо өөртөнх тоогүй олон ном үгэһэн библиотекарь һуулсана. Театр ошохоёо зэхэһэндэл гоёһон Ольга Николаевна бүри саанахана һууна. Казаниин эгээл хайхан сэдхэлтэ энэ эхэнэр церковь соохи номнол гашай шагнаһандал хүзэгтэйгөөр шагнаһанхай. «Хэрбээ Мария Николаевна эндэ Казаньда хаа баһал ерэхэ һэн. Ольга Николаевна эгэшэдээл адляар, үшөөшыё үлүүгээр баясан байхал һэн» гэжэ Доржо түр зуура ханана.

Суглаагшад нилээхэн шалажа эхилбэл ха. Эндэ тэндэ ханяаданшыё дуулдана. Хаһа саг соогоо Доржо дүүргэбэ. Бултанай дуулахын түлөө ехэ шангааршыё, бээе хүсэлэн баалажа уншаһанаа Доржо дүүргээд байхадаа мэдэрнэ. Хахад аяга бүлээн болошоһон уһа уужа байхадань олон зоной обтой шангаар альга ташалга, мүн хайшаалай үгэнүүд эндэ тэндэхэнь дуулдана. Тиигээд саарһаяа хам-хом суглуулжа зал тээшэ бууба. Толгойнь үбдэжэ, ойронь ханын ехэ часай забдагүй ябажа байһандал шанаадань нэгэ юумэ тяг-тяг сохилно. Мэнэ хаяхан уһа балгаһаншыё хаа хоолойн хатанхай зандаал байна.

Таня бусадар адли альга ташабашыёгүй, Доржыё һууридаа ерэтэрын адаглан гэтэжэ хараба. Тээд лэ бусадар обёоржо шадаагүй юумыё - Доржын айхабтар ехээр эсэнхэйнь - гансахан Татьяна Алексеевна обёорон ойлгобо. Ашаа үргэжэ ябаһандал арай гэжэ ябахыень, тиигээд энэ зэргэ хүндөөр һууридаа халд һуушахыень элитэ ажаглаба. «Бээдэ туһатай эмэй гансаханшыё дуһал дуһааж, нэгэ аяга халуун кофе эгэ мүнөө Доржодо үгэдэг хаа яһан хайн хааб. Үшөө сээбэр агаарта газаа гарахал байгаа» гэжэ Таня ханаата болоно.

Николай Иванович хоёр тээшэ хаража ойроо һуугшадаар аалиханаар юушыёб зүбшөөд, хүл дээрээ бодожо түр зуурын забһарлалга соносхобо.

Забхарлалга тон удаан саг соо үргэлжэлхөөр, тамхинай таһаг соо хүнүүд яашагүй уни тамхилхаар Доржодо ханагдаба. Болохо юумэнь түргөөр болоод лэ дүүрэхэй гэжэл тэрэ юундэшьеб гэнтэ яарана. Нүхэдын ойронь ерэхэ Доржын гарые барижа уридшалан амаршалнад. Уншаһан диссертациен магтажа, амжалтатай гарахыень уридшалан таамагланад. «Кандидат болобо гээшэш» - гээдшые хэлсээшэд олон. Иван, Татьяна Алексеевна хани басагадаараашье ехэл уринаар мэндэшэлэлдэн амаршалбад. Ольга Николаевна ехэл баяртай, сэдхэлээ айхабтар ехээр хүдэлэнхэй ойронь ерэнэ.

Сугларагшадые уряалжа зэд хонхо хонгиргобо.

Хүн бүхэн хуурунуудаа эзэлбэ.

Уйтахан түриитэй үмдэтэй дээрэхэ нарихан ута хүлтэйгөөр харагдаһан, айхабтар томо сагаан торгон бантик үбсүүндэ уянхай Василий Иванович Ланге кафедра дээрэ хамагай түрүүндэ гараба. Тэбхэр ягаан шарайень, ялалзаһан бишыхан нюдэдыень хаража зал соо хуугшад юу хэлэхыень хүлээнэд. Ехэ бүдүүн янзатайгаар Василий Иванович өөрыгөө баалажа худалаар ханяаба. «Научна зохёол тухайда ханамжаяа хэлэхээ байна бэшэ, харин романс дууе сэдхэлээ уяран дуулахаяа байһандал адляар харагдана» гэжэ Доржо ханаадхина.

- Хүндэтэ ахмад ноёд! Нүүдэл байдалтай зэрлиг шахуу монгол угтанһаа гараһан эдир залуу манай хани, манай хурагша Доржо Банзаровай хэлэһэн, ехэл уран хурдаар бэшэгдэһэн зохёол мэнэ хаяхан шагнабади. Ямар ехэ ажал хэхээр манай студентын хэдэһые бултадаа хаража байнабади. Монголой харын шажан тушаа зохёолнууд тон хомор, энээн тухай хүн гүнзэгыгөөр шэнжэлээгүй гэжэ манай эдир залуу нүхэр хэлэжэ зохёолоо эхилнэ. Хэншые эрдэмтын бэшэхээ зориглоогүй зүйлые би гансаараал бэшэжэрхёоб гэжэ манай эдир залуу нүхэр эндэ баталнал гээшэ бээ даа. Өөрынгөө хэһэн ажалые иигэжэ хэм гаднаар ехэдүүлхэдэ, өөр тухайдаа онсо ехэ ханалтай байхада эрдэмэй хэрэгтэ харшашаг лэ бээ. Энэ хадаа залуу хүнүүдтэ бултандань үзэгдэдэг шанар байха юм. Алибаа научна зохёолнуудта үндэр эрилтэтэйгээр хандахади гэжэ Николай Иванович тон зүбөөр хэлэнэ. Би баһал манай хүндэтэ ректор Николай Ивановичын талые баринаб. Тээд, энээнхэ урда тээ гэнэ гай боложо харын шажан тухайда нэгэшые гүнзэгы удхатай зохёол бэшэгдээгүй байшаһан байба гээшэ гү? Гэнэ гай болошоһон гэжэ би хананагүйб. Монголой харын шажан тухайда онсо тодо үгэ хэлэхэ саг үшөө хүсэлдэжэ ерээгүй. Тиимэ байн байтарынь иимэ олон хуудаһа бэшэжэрхихэ гээшэ үшөө эдэшээгүй таряанай ойро ерээд, хүхэ зандаа колосуудыень хадуураар хадажархихантай адли.

Зал соо гайхаһан, дураа гутаһан хүнүүдэй иишэ тиишээ хүдэлхэ үзэгдэбэ.

- Байзагты, залуу нүхэд... Би хэлэжэ байнаб... Эдээнэйнь эдээн болохыень хүлэжэ таряагаа июнь һарада бэшэ, харин сентябрьда хадаха ёһотой ха юм. Тэрэ сентябриинь гаража ерээдүй байһан дээрэхээл эрдэмтэд энэ темэ дээрэ зохёол бэшэжэ шадаагүй ха юм даа. Харын шажанай тухайда иимэ ехэ зохёолой

бэшгдэхыень уридшалжа, монголоЙ эртэ урдын дэлгэрэнгы түүхэ, тэндэхи зоной ёһо заншал, ажахы тухайда нилээд олон, дуулана гүт, үшөөл олон зохёолнууд бэшгдэхэ ёһотой байгаа.

«Энэшни хайшань үгээ заланаб? Доржын диссертациие буруу тээшэн хазагайруулхал хүсэлтэй гээшэ ха. Онсо тобшололой хэгдэхэ болзор ерээдүй гэнэ гээшэ гү?» - гэжэ Осип Михайлович гайхан ханана. Айхабтар ханагтай шагнабашье Василий Лангын тон булгаатайгаар мушхажа гүрэжэ хэлэһэн, үнэгэн мэхэтэйгээр хотирхойлһон үгые аба абаһаар ойлгохонь бэрхэтэй байба. Василий Лангын энэ хоротой булгаатай үгэһөөншыё Осип Михайлович ехээр айнагүй, харин залуухан Доржын энэ бүгэдыё сэдхэлдээ хүндөөр хадуужа, үбшэтэй бэлхитэй байхаһаа, хууриһаа харюу үгэ хаяжа хамагыё буруутуулхаһаа түбэгшөөб. Тээд Доржо бага бүглэрэн татанхай хууридаа хуужал байба.

Василий Иванович Лангын аяг зангыё, хэлэһэншыё хэлэгдээшыёгүй үгэнүүдтэйнэ университетдэй ректор баһал хайн мэдэхэ юм. «Эсэс һүүл болотор шархаалхангүй хананан байһанаа, аба абаһаар гаргаашаһни ехэл даа. Хэн нэгэн шинии бусайдуулһан энэ асуудал элитэ болгохо бэшэ даа» гэжэ амгалан зантай ректор ханана.

«Бурхан зайлуул даа, юун лэ бологшо ааб даа? Доржын ямар хүндэ хүшэр ажал хэһыё Василий Иванович Ланге харанагүй гээшэ гү? Магад, ямар нэгэ алдуу дутуунууд байгааһыё хаа байгаа юм бээ. Тээд Доржын бэшээшэ бултадаа буруу байхагүй» гэжэ Таня ханаагаа тон ехээр зобонги хууна.

Юунэйшыё боложо байһыё, юугээршыё энэ хамагай дүүрэхыё Доржо түрүүшээр мэдэнгүй. Зохёол тушаамни халуун арсалдаан болохо гэжэ Доржо уридшалан мэдэбшыё, аба абаһаар лэ иигэжэ эхилшэхэ юм гэжэ огто хүлээгээгүй. «Ууртай атаархуу, хорон хурса хэлэтэй студентнэрэй инспектор Ланге энэ тухай байнгүй яахаб» гэжэ Доржо мэдэрнэ. Гэбшыё, зал соо хуугшадай заримад энэ хүнэй хэлэһэн үгыё зүбшөөн абаха таамтай, эндэ тэндэ хайшаан зүбшөөхэшыё янза үзэгдэжэ, зарим хүнүүдэй нюур шарайда сэдхэл нэгэдэн дэмжэһэн тэмдэг харагдаад байхаяа яданагүй.

- Манай Эсэгэ ороной наука шэнэ шэнэ зохёолнуудаар баяжажал байһай гэжэ ханадаг хүнүүдэй нэгэниинь гээшэб. Би өөрөөшыё монгол үндэһэтэнэй ажабайдал, ёһо заншалаар бага бэшэ һонирхоһон хүнби. Тиимэһээ энэ үдэрыё би тон ехэтэ хүлээгээб. Тиимэһээ би энэ зохёол тон гүнзэгы ехэ удхатай байха, тиимэһээ эрдэмэй бусадшыё һалбаринуудыё гэрэлтүүлхэ бээ гэжэ найдаһан байгааб. Би өөрөө Чингисэй дайнуудай үе тухайда бэшэхэ гэжэ анханда хэдэһэн хүнби.

- Василий Иванович, та юундэ өөрөө бэшээгүйбта?

- Энэ үүргын тон ехэ харюусалгатай дээрэһээ халаагүйб. Энэ хадаа минии даашагүй хэрэг гээшэ гэжэ үнэн сэхээр ойлгоһон байгааб. Тэрэ үе сагыё тон гүнзэгыгөөр мэдэхгүй хаа үни холын элинсэг хулинсагайнгаа хүһэрэй яһа доромжолон онгилжо болохо аал? Чингисэй үндэһыё гэрэлтүүлэн бэшэхын

түлөө морин сэрэгэй туруунай тобороо, жада хэлмын даршаае шэхээрээ дуулаха хэрэгтэй. Хамагта мэдээж ушарнуудыг үлхөөд залгаад зохёол болгохо хаа гуурһа гартаа абахагүй. Арадуудай эртэ урдын сагай түүхы, ёно заншалы, шажан мүргэлы зүбөөр элрхэйлхэ, хүндэтэйгөөр хандаха саг ерээ. Хэршы хурдан ухаатай, зоригтой эрдэмтэ арадай шажан мүргэлэй түүхы тиймэ бэлхэнээр, үшөө тэрэ мүртөө тон химдахан материалтайгаар бэшэжэрхёгүй юм.

Доржо Осип Михайлович тээшэ харана. Саадань урдахаань үлэ мэдэг мihэд гээд, оро орбогор сагаан үһэтэй толгойгоороо халта дохёод абана. Эрхим багшанарайнгаа нэгы Доржо ойлгожо һууба: «Доржо, ши үшөө юу ханаабы? Бултадаа «ура» - гэжэ хашхаралдаад, хонгёо хүгжэм дуун доро лаврын татуур асаржа толгойдомни зүүлгэхэ, олондо тухатай зохёолыешни гансата нэгэ дуугаар сэгнэхэ гэжэ ши хүлээгээ гүш?» - гэжэ Осип Ковалевский хэлэн дохиһон байба. Доржо тиигээд Николай Ивановичыг обёорон хараба.

«Манай залууда иимэ юумэнүүд болоогүй гэжэ ханаа гүш? Үшөө хорин зургаан ондо минии неэвклидово геометрийн тухай элидхэлээ хэхэдэмни олондо мэдэгдэһэн тон ехэ эрдэмтэдшыг ойлгоогүй хэн. Заримад ойлгоһоншыг хаа хашаа харшалаа бэлэй. Алибаа шэнэ юумэ гээшэ хүндэ хүшэр хаалта хабшалта дабажа ердэг байна бшуу. Хэды тиигэбшыг бидэнһээ һүүлдэ түрэхэ зон манһаал золтой байха гэжэ хэлэхгүйбди. Манай хойно ажаһууха хүнүүд манай хэһэн нилээд олон юумэнүүдтэ баясан атаархахал байха. Нервэ муутай хүн наукада ямаршыг шэнэ юумэ асаржа шадахагүй гэжэ ши энэ үдэрһөө хойшо мэдэжэ аба. Хамаагүй даа. Шагнаад һуужал бай, манай Доржо», - гэжэ эрилтэ ехэтэй шэрүүн боро нюдөөрөө Николай Иванович ойлгуулан хэлэжэ байба.

Доржын дотор нэгэ бага сүлөөтэй болоно. Гэдэргээ эрьежэ Таниие халта хараһайб гэжэ ханабашыг, харабагүй. Таниие урин нюдөөр хараад, «сэдьхэлээ бү зобоорой» гэхэн харасыень харюу болгон хадугаа хаа хайн лэ хэн.

Василий Ланге үргэлжлүүлжэл байна:

- Нэгэшыг шажан харын шажанда нүлөөлөөгүй гэжэ манай эдир залуу коллега, та батална бээт? Танайхяар хаа бөөгэй шажан гэд гэнтэ бии болошоо гээшэлтай? Иимэһээ холынтнай, элинсэг хулинсаг өөһэдынгөө хайн дураар энэ шажан баталан бии болгоолтай? Хэрбээ танда болоод, танай энэ зохёолдо этигэхэ болоо хаа, нэгэтэ суббото үдэшэ, эшэгы гэр соо хори гушан монголнууд, яхадуд суглараад гүүнэй хүн кумыс уужа байжа ярилдаһан болоно гү? Хүхын шажантай болохоннай гү, али харын шажантай болохоннай гү гэжэ арсалдаһан болоно гү? Тиигээд харын шажантай болохо гэжэ олонхиин дуугаар тогтоожорхёолтай?

Зал соо эндэ тэндэ энеэдэн дуулдажа, хонхо хонгиржо тэрэ дары хүнүүдыг абья шэмээгүй болгоно.

- Уһанай үерлэжэ хабаһаа халихада, буудал сахилгаанай болоходо элинсэг хулинсагни шажан бурханаа ханажа бии болгоо гэжэ та, хүндэтэ Банзаров, батална бээт? Нэгэ аюулай тохёолдоходо нэгэ бурхан ханагдажа, ондоо усалай

ерэхэдэ удаадахи заяа тэнгэри ханагдаба гэнэ гүт? Танай үни урдын уг гарбалтнай сахилгаан болоод буудалай буухада ямар бурханай уур суhal бэ гэжэ философско бодол түржэ хууха сүлөөгүй, али нүхэн хонхор соо бээ абархамнайб гэжэ гүйдөө бэшэ гү? Хэрбээ талада түймэрэй гараа хаа, хэн сахюусанай суhal бэ гэжэ бодожо хуугаагүй, бээ абархаяа уһанай саана гүйдэжэ гараад, хүзүүсээ нуур соо ороод хуугаа бэшэ гү?

Банзаров тэсэжэ ядаад:

- Василий Иванович, хүзүүсээ нуур соо ороод лэ хабжатажа хуухадаа галай эзэн заяанда мүргэжэ, гал түймэрөө хүнөөхынь маани уншажал байһан байха.

Хонхо дахиад хонгирбо.

- Хүндэтэ эдир залуу коллега, би танай үгые таһалаагүй хэм. Энэ кафедра дээрэһээ хэлэхыетнай эхинһэнь хүүлдэнь хүрэтэр тэсэмгэйгээр шагнажал гараа хэм.

Бээ барингүй харюу хэлэжэрхихэндээ Доржо тон ехээр бээ муудан халаглаба.

Ланге үргэлжэлүүлнэ. Үшөө оло удаа зал соо энеэдэ гаргажа Василий Ланге ханагдаагүй асуудалнуудые ехэ бэрхээр табижа, өөрынгөө буруушаалга баталхаяа оролдоно. Оло удаа энеэдэнэй гаража, олонто удаа хонхын хонгирбошье, Доржо гүйжэ бодонгүй бээ барижа шадаба.

Кафедра дээрэ Осип Михайлович гаргаба.

- Хүндэтэ коллегэнэр, профессорнууд, студентнэр, манай хүндэтэ айлшадууд! Бидэнэр мүнөө Доржо Банзаровай бэшэһэн түрүүшын ажалые шагнажа үзөөд байнабди.

Сэсэн гоёор дуугаржа бусадһаа онсо илгарха гэжэ тэрэ оролдоношьегүй, өөрынгөөл юрэ хэлэдэг гуримаар үгээ үргэлжэлүүлнэ. Осип Михайлович үгээ хэлэжэ байхадаа актова залай үндэр кафедра дээрэ бэшэ, харин өөрынгөө гэртэ, ууралтай самоварай ойро хууһандал шэнги. Иимэ олон зон, нэрэтэй түрэтэй айлшадшье үгы, харин өөрынгөө гэр бүлэнэр, түрэл түдхэмэйнгөө хажууда байһаншуугаар харагдана. Энээнһээ урдахана үгэ хэлэхэдэ хоротой харатайгаар гасаһан галхаһан Василий Лангеда тон налархай зөөлөөр хандана. Хэды тиигэбэшье даруухан үгэнүүдэйнгээ забһарта шангалад гээд абахаяал һанана.

- Эсэгэ оронойнгоо эрдэмэй амжалтын түлөө ехэтэ оролдодог хүн гэжэ Василий Иванович, би танда үнэн зүрхэнһөө этигэдэгби. Танай сэхэ сэбэр абари занда, үндэр эрмэлзэлдэ би жаахашье һэжэгтэй бэшэб. Хэды тиигэбэшье, хэлэһэн үгэ соогоо эндэ тэндэ үлэ мэдэг шэрэ будагаа бүшэмэгдүүлээ, гуурһаяа үлүүсэ дараад абаа гү гэжэ һананаб. Доржо Банзаровые эдир залуухан хүн гэжэ бултадаа хаража мэдэжэ байнабди. Тиимэл хадаа бүри һайн бэшэ гү? «Эдир залуухан коллегэ», «үнжэгэ нарайхан эрдэмтэ» - гэжэ байжа Василий Иванович Банзаровай һананайнь эдир залууе ехээр дайраһыень тоншоһондол оло удаа дабтажа хэлээ. Хэды тиигээшье хадань Доржо Банзаров наһаар залуу байһандаа эшэжэ улайжа, залуу гүүлэһэндээ гомдохо голхорхогүйл бээ гэжэ һананаб.

Зал соо нуугшад наярма шангаар альга ташаба.

- Хүдөө талада анзаһаар газар хахалжашье хаа, университетдэй зал соо гуурһаар юумэ бэшжэшье хаа даа, өөрынгөөл ажалай замые эдир залууһаа эхилээшэд үлүү ехэ золтой гэжэ би хананаб. Хэнэй ямар ханалтайе би мэдэнэгүйб, теэд лэ би өөрөө хадаа нилээд олон жэл боложо Доржо Баззаровай намдал адли иимэ буурал сагаан толгойтой болохо байһандань ехын ехэтэ атаарханаб!

Дахяад альга ташаан наяршаба. Ара талада нууһан студентнэрэй заримад хүл дээрээ болоно.

- Монголнуудай шүтэдэг харын шажанда бусад ондоо шажанууд газар талаһаань нүлөөлһэн байгаа гэжэ Василий Иванович баталан хэлэнэ. Тиимэшье байжа болодог. Энэндэ ямар арсалта байхаб! Теэд тон ондоошье ушарал зүйлнүүдэй байдагынь һэжэгтэ орохогүй гээшэл ха.

Доржо Банзаров хадаа байдалай онсо ушарал хараадаа абана. Хүн гээшэ хүндэ хургаал үзүүлдэг, мүн нэгэ арад зоной түрүү байдалые хаража ондоо гээгдэнги арад урагшаа дабшадаг. Энэ хадаа нүлөө гээшэ. Бусад шажанда үзүүлһэн шажанайшье нүлөө баһал эрхэ бэшэ байлсадаг. Банзаров энэение буруушаанагүй, теэд буруушаахашье ёһогүй. Харин монголой түүхэдэ, монгол арадай байдалда харын шажан хадаа тон ондоогоор, онсо ушар шалтагаанаар бии болоо гэжэ Банзаров тон элирхэйгээр харуулна гээшэ. Монголой эрхэ байдалда харын шажан хадаа газар талын нүлөөе зайсажа, өөрөө бии болоо гэжэ элирүүлээ. Энээнһээ урда энээнэй тухайда хэнэйшье хэлээгүй байһан ушар, Василий Иванович, таниие залд гүүлбэл ха. Мэдээжэ даа, мэдээтэй. Харын шажанай яжа бии болоһон тухайда эрдэмтэдэй шэнжэлхэ сагынь үшөө гүйсэд хүрэжэ ерээгүй, тиимэһээ манай залуу эрдэмтэ эдэшээгүй таряе хадажа ороо гэнэ бээт? Энэ жэшээ хадаа газар талаһаань дуулахада тон уран гоё, сэсэ мэргэнээр ханагдажа болохо байна. Минии ханахада хоёр ондоо энэ хадалга хурялгын дунда нэгэ бишыхан илгаа биил гээшэ ха. Зүб лэ даа, таряанай колосуудые эдэшэхэн үдэр саг соонь хадажа абахал ёһотой - хэрбээ сагһаа урда хадажархёо хаа хатажа эдэшээгүй нойтон хүн сагаан ороһон үжэжэ хосоршохо ха юм. Хэрбээ сагһаань багашье үнгэргөө хаа ороһо үрэхэн гээшэ колосхоо газар уруу адхаршадаг. Теэд лэ эрдэмэй ургаса хадалангые бидэнэр үдэр саг бүхэндэ өөһэдөө яаража, бусадые яаруулжа байжал, зоригтойгоор, юун хүн бологшо ааб гэжэ гэдэргээ харангүй, хэгдэжэ болохо алдууһаа айнгүй хадахал ёһотойбди! Эрдэмэй таряанай сасагта залаае бидэнэр гансахан намарай наартайхан үдэр бэшэ, харин январин ян гэмэ хүйтэн үдэрнүүдтэ хадалсахал ёһотойбди.

Эбтэй шанга альга ташаан дахяад наярба.

- Эрдэм ухаанай дэлгэрэн мандаха тала дайда заха хизааргүй үргэн. Эрдэмэй зула унтархагүй мүнхэ зула юм. Тиимэһээ эрдэм наука байрадаа байшоод, хэниешье хүлэжэ шадахагүй. Харин зарим нэгэ эрдэмтэд саг үнгэргэн хүлэжэ болохо юм бээ. Наука эрдэм гээшэ өөрынгөө ябаха алхамаар, өөрынгөө

хуули ёһоороо сухаришагүй урагшаа ябажал байдаг. Наукин ямар нэгэ нээлтэ хадаа эрдэмэй ондоо бусад халбаринуудай урагшаа ябаха харгыг сэбэрлэнэ. Урагшаа дабшаһан тэдэ науканууд өөһэдөө бусад наукин амжалтыг түргэдхэжэ, хүдэлмэрийн хүнгэдхэнэ ха юм.

Дахяад баяртай шангаар альга ташалган зэдэлжэ, эдэ үгэнүүдые зүбшөөн хайшаагшадай суурята хүнхинөөн дуулдана.

Осип Михайловичын хэлэхыг Татьяна Алексеевна ехэ баяртайгаар, хэлэшгүй ехэ омогтойгоор хуужа шагнана. Эдэ бүхы үгэнүүдэй өөрын тухай хэлэгдэжэ, мүн өөрынгөө ажабайдалай хэрэгэй хайнаар шийдхэгдэхыг дуулажа байһан шэнги тон тиимэл байдалтай.

«Үгы даа, иигээ хадаа Доржын өөрын тухайда, мүн зохёһон номойншыг тушаа Тания түрүүшээр дан яарахажа ханаа үнөөн боложо муудаһан байба гэшэ».

Татьяна Алексеевна мүнөө хуужа байхадаа Осип Михайлович тухайда ехэл хайнаар ханана. Аймшагтайгаар гоёжо ерэнхэн Василий Лангын удаа кафедра дээрэ гараад байхадань Осип Михайловичын хубсаһан бүришье боро бааза шэнги. Энэнь тон хайшаалтай. Хэм гадна ехэ бэшэ, дунда зэргын бантик хоолойдонь уяатай. Хаглагар ехэ аад, сайбар буурал толгойнь, таряашанай шарайдал маряатай шарай нюурын, урин сэсэн харасатай нүдэнийн Танида урда урдынхиһаа үлүүгээр хайшаагдана. Осип Михайловичын иимэ амгалан тэгшээр бээ барижа, аалиханаар хэлэжэ байханы бүришье магтаалтай. Эрхим хайн хурагшаны болохо Доржын тухайда Василий Лангын хэлэнхэн гашууханууд үгэнүүдые огтошье хараандаа абаагүй шэнги. «Мүнөө Василий Лангын сэдхэл аягүйшэг байна ха. Осип Михайловичын иимэ амар амгалан байдал тэрэниг ехээр сулалдуулна ха» гэжэ Тания ханаандаа ханана.

Доржын зүрхэн доро ороно. «Хүнэй гоё магтаал дуулахаяа эндэ ерээ бэшэ ха юм. Хүн бүхэн өөрынгөө ханан юумэ хэлэхэ ёһотой. Тээд тэрэ ханалай заримдаа хара ханалаар хэлэгдэнхыг наа яаха юм? Тиимэ ушар байгшал бэшэ гү? Яахадаа гэдэ гэнтэ уруу духа болоодхёо гэшэб?».

Анха түрүүн бээдээ ехээр найдашоод байхандаа, тиигээд Василий Лангын хэлэжэ байхада гэнтэ хал хуужа муудаһандаа, сэдхэлээ үбдэн уруу дуруу болоһондоо Доржо тон ехээр эшэжэ, өөрөө өөртөө голхоржо хууна. Тиигээд олон бодолдо хатана:

«Хэрбээ энэ ажалын хүнүүдэй мүнөө алдуу эндүүтэйдэ тоолошыг наа ехээр голхорхо гомдохо, хана уняа мүргэжэ байжа гашуудаха шалтаг бии аал? Өөрынгөө ханалай тон зүб байн байтарынь, ханан ханалаа зүбөөр тайлбарилан гаргажа шадаагүйшыг ушар заримдаа байдаг ха юм. Оёдолшо хүн гэшэ оёхо гэжэ хэдэнхэн тэрэ хубсаһандаа тон тааруу бүд шэлэжэ абабашье, тон ондоо, тэрэ бүдтэ таарахагүй хэб фасоноор эсхэжэрхижэ болодог ха юм. Тиихэдэ үнэтэй хайн тэрэ бүд зэмэтэй бэшэ, харин ондоо хэб табижа буруу фасоноор оёжо эхилээшэ оёдолшо өөрөө зэмэтэй болоно ха юм. Тугаар намайе буруушаһан Ланге,

энээнһээ хойшошье зохёолдомни Ланге шэнгээр добтолоошод ама алдахаар эндүүрнэд. Харин би өөрөө, минии үнэн нурагшад зүб лэ болохо байхабди» гэжэ Доржо найдан бодоно. «Бээдээ ехээр найдаһан дан найзгайхан аяг ааша гаргана бэшэ гү?» гэжэ Доржо байн байтараа һэжэглэнэ. Тиигээд уданшьегүй өөрынгөө үнэн зүб тобшололнуудта үнэн зүрхэнһөө, сухаришагүй хатуугаар этигэнэ.

«Осип Михайловичын удаа арба хориншье хүн үгэ хэлээд, бултадаашье Доржые буруушааг, Доржо өөрынгөө һаналһаа сухаришагүй. Үгэ хэлэжэ буруушааһан арба хорин ораторнууд бэшэ, Доржо өөрөөл эсэсэй эсэстэ зүб боложол халаха. Мүнөө үдэр өөрынгөө үнэн байдал эндэ элирхэйлжэ шадашьегүй хаа, Доржо жэл болоод, хоёр гурбан, арбан жэл болоод өөрынгөө үнэн зүбье элирхэйлхэл байха. Хэнэй зүбье, хэнэй бурууе хүнүүд нюдөөрөө хаража шэхээрээ дуулаха байха».

Энэ үдэрэй хүдэлмэри орой дүүрбэ. Тусхай тобшолол соносхогдоошьегүй хаа, эрдэмтэдэй Совет хадаа Доржо Банзаровта кандидадай нэрэ зэргэ олгуулха гэжэ сугларагшад мэдэжэ байба. Доржо өөрөөшье тэрээн тухайда һэжэглэнэгүй.

- Энэ һонин хүдэлмэриие үнэн зүбөөр сэгнэхэ тухайда би өөрынгөө шадаха зэргые хэхэб, - гэжэ ректорэй хэлэхэдэ зал соо нуугшад ехэ баяртайгаар хүлэжэ, тон шангаар альга ташан угтабад. Ректорэй хэлэһэн түгэхэлэй эдэ үгэнүүд хадаа: «Банзаровые кандидат нэрэ зэргэтэй болгожо эрдэмтэдэй Совет тогтоохол гэшэ» гэхэн удхатайгаар дуулдаба.

Солбон Ангабаев, Сергей Цырендоржиев, Исай Калашиников

«Буряад үнэнэй» сэтгүүлиэдтэй хамта уран зохёолшод (зүүн гархаа нууна) Шираб-Сэнгэ Бадлуев, Матвей Осодоев, Цырен-Дондок Хамаев, Булад Жанчипов

III. 1970 ОНУУДЫН ЭХИЛЭН БУРЯД ПРОЗО (ТУУЖАЛАЛГА) ХҮЛ ДЭЭРЭЭ ХҮСЭН ТҮГЭС ГАРАХАН ҮЕ

1970-1980 онуудта буряад прозо (туужалалга) шэнэ хүсөөр эршэлэн ерээ.

Газаа далайн томо долгиной хаана холо эхиндээ түрөөд, эрье бэдэрэн, эбхэрэн тарахаар, дайдын үбсүүе тэбэрин, байсын үндэрье сохижо байһан мэтэл нэн. Юуб гэхэдэ, Даша-Рабдан Батожабайн «Төөригдэһэн хуби заяан», Чимит Цыдендамбаевай «Банзарай хүбүүн Доржо» («Түрэл нютагһаа холо» гэхэн хоёрдохон номтоёо), Жамсо Тумуновай «Нойрһоо һэриһэн тала», Хоца Намсараевай «Үүрэй толон» Ц. Доной «Хиртэһэн һара», «Брынзын санха» гэхэн туужа болон романуудһаа саашалан, буряад уран зохёолой үндэр уулын хүтэл дабаан болоод ербылдэһэн үе байгаа ха юм.

Барадий Мунгоновой «Харьялан урдаа Хёлгомнай» үнэхөөрөөшье харьялан булгилан ерээ бэлэй. Ленинэй нэрэтэ шанда зууршалагдаад, хүн зониие найдуулан хүлээлгээ. Дондок Улзытуевай, Даша Дамбаевай дабхаряатаһан аялганууд эдэлжэ, Даша-Рабдан Батожабайн, Николай Дамдинойай жүжгүүд театрай тайзан-сценэ дээрэ альга ташалгаар нэржэ байгаа. Чимит Цыдендамбаев гайхамшагта расказуудые бэшэдэгтээл гэб гэнтэ буряад түрүүшын сатирын роман «Байгал» журналда хэблүүлжэ, байха зониие одоол гайхуулаа, хүлээлгээ бэлэй.

Энэл үедэ Доржо Эрдынеевэй, Балдан Ябжановай, Сергей Цырендоржиевай нэрэнүүд оркестрын эдэлээн соо сангай абяанай сад гэхэндэл дуулдашоо юм. Хоорондуурнь Даша-Дабаа Мункуевай, Ким Цыденовэй уянгата туужалалга лимбэдэл жэрьсэ.

Энэ үедэ уран зохёолой шэнэ онһоо олохонь хүнгэн бэшэ һэн гэжэ нэн түрүүн тоолоё.

Шүүгээд бодоод үзэхэдэ, хүгжэлтын дүрбэн хараа шэглэл харагдаадхина: нэгдэхээр, хүнэй зосоо шанарые, сэдхэлэй хүдэлөөе шэнжэлэлгэ үргэдөө (психологизм прозы), хоёрдохёор, түүхын асуудалнууд энэл шэнжэлгэтэй холбогдоо, гурбадахаяар, уянгалан туужалха арга шадал онсологдоо (лиризм прозы), дүрбэдэхээр, иигээд ерэхэдэ, сүм дээрээ туужалалга гүн ухаанай (философиин) талаар үндыгөө.

1970-аад онһоо энэ шэглэлэй зохёолнууд урдан ерэжэ эхилээ.

Доржо Эрдынеев Сергей Цырендоржиев хоёрой зохёолнуудые эндэ дурдая.

Доржо Эрдынеев «Газарай амисхаал» гэхэн расказуудай суглуулбари 1963 ондо үшөө М. Горькийн нэрэмжэтэ Уран зохёолой дээдэ хургуулида һуража байхадаа хэблүүлээд, саашадаа эршэтэйгээр хүдэлжэ, расказ болон туужануудай номуудай һүүлдэ 1974 ондо «Хүлэг инсагаална» гэхэн уран хайханай үйлэнүүдээр яһала туужалагдаһан романаараа уншагшадаа баясуулһан юм.

Түүхын сагаар яһала ехэ, үе харуулаа: хубисхалай жэлнүүдһээ эшэ абажа, совет засагай буряад нютагуудта тогтонижорхиходо болоһон олон янзын орёо хэрэг

үйлэнүүд болоо юм ааб даа: зохёол соо Холхой гэжэ хаарташье наадаһан, хари холо Манжуур руу хилэ дабан ошоһоншье, хэдэн жэлэй үнгэрхэдэ нютагаа ерējэ, гэр бүлэтэеэ нэгэдэһэн хүнэй дүрэ шарайн хажуугаар, харуул хайхан ханаатай Ошорхай, тэрэнэй хүбүүн Холхойн басаган Ханда хоёрой хуби заяан зураглагдан үнгэрнэ. Энэ уран хайханай үйлын гол утаһан – барибша болоһон хурдан гүйгөөшэ Хуа буряад-монгол зоной түүхэ удхалһан үльгэр домогой шэнжэ романда оруулаа гэжэ тэмдэглэе, хоёрдохёор, Холхойн һүүлэй һүүлдэ даяанша боложо, улад зонһоо, шэнэ саһаа огтолон тэрьедэшэһэниинь баһал эртэнэй нэгэ гүн ухаанай гүнзэгы удха ханагдаагүйгөөр зохёолой хүгжэлтын нугарал болоно. Энэ зохёол соо хүнэй хубиингаа зам бэдэрэлгэ, хүлэгэй үнэн эзэнэ бэдэрэн инсагаалһан абьян зүрхэ зуран, үни удаан сэдхэл соо эдэлнэ.

Хүн түрэлтэнэй ажахын, хүгжэлтын, байгаалиин байдал (хүн – байгаали) хоёрой хамаадал тухай асуудал уран зохёолшо «Үйлын үри» гэхэн роман соогоо буряад-монгол зоной гэр бүлын, хүнэй үйлэ тухай, үйлэ хэрэгэйн үри тухай түүхын, гүн ухаанай (философиин) хараа бодолдо үндэһэлэн бэшэнэ. Энэ зохёол яагаашье хаа «Хүлэг инсагаална» романтай уран хайханай талаараа, удхаараа, уг эхин бодолоороо холбоотой. Тэндэ – хурдан гүйгөөшэ Хуа, эндэ – Соохорхон унаган... «Үйлын үриин» уншахада аргагүй Виктор Астафьевай «Царь-рыба» ханагдаадхидаг ха... «Царь-рыба» 1976 ондо бэшэгдэе. 1970-1980 онуудаар ород туужалалга тон эршэмтэйгээр хүгжэжэ байгаа: Чингиз Айтматов, Василий Белов, Юрий Бондарев, Валентин Распутин, Георгий Бакланов, Василь Быков ...Хүдөөгэй туужалалга (деревенская проза), «лейтенантская проза» гэжэ дайнай уран зохёол нэрлэгдээд байгаа. Буряад туужалалгада хүдөөгэй темэ ехэнхи һуури эзэлхээрэе эзэлэе.

Доржо Эрдынеев Сергей Цырендоржиев гэгшэд «хүдөөгэй темэ» эхилэе гэнэгүйбди, юуб гэхэдэ, Барадий Мунгонов, Шираб-Сэнгэ Бадлуев, Цыденжаб Жимбиев гэгшэд романуудаараа олондо мэдэежэ, тэрэл үедэ шахуу, болонхой бэлэй. Жэшэнь, Б. Мунгоной «Харьялан урдаа Хёлгомнай» 1959 ондо бэшэгдэе, тиихэдэ Ш-С. Бадлуевай «Хүнэй шарай» 1968 ондо, «Түхээрэн жэл» 1975 ондо, Ц-Ж. Жимбиевэй романууд («Талын харгынууд», «Урасхал» (1976) хэблэгдэһэн ха юм. Цэрэн Галанов, уран зохёол шэнжэлэгшэ эрдэмтэ Саян Балдановай хэлэһээр, «буряад туужын эзэн» болоһон шахуу һэн («Түрүүшын саһан» (1966), «Рэгзэмаа» (1970), «Тайгын эзэн» (1972), «Дулмаадай» (1962).

Хэрбэеэ Доржо Эрдынеевэй түрүүшын хоёр рассузуудайнгаа ном 1963 болон 1966 онуудта хэблүүлэе хаа, Сергей Цырендоржиев «Хүлгөөтэ һүни» гэхэн туужаяа 1972 ондо барлуулаа, тэрэнь «Хүлэг инсагаална» гэхэн номтой «сасуутан» болоно.

Хүдөөгэй юрын шахуу байдал харуулһан зохёолой үйлые Сергей Цырендоржиев тон шадамараар хурсадхажа шаданаараа буряад уран зохёолдо шэнэ долги асаралсаһан нэгэн болоно. Буряад «хүдөөгэй прозын» эхи табилсаа. Буряад туужые хүнэй сэдхэлэй байдалда үндэһэлэн зүрилдөөтэ янзатай (привнес в бурятское

повествование конфликтное, драматичное состояние души человека) харгы замда гаргалсаа. Энээгээрээ Ш-С. Бадлуевай «Арюун сэдхэл» гэхэн туужада дүтэ. Тээд С. Цырендоржиев, үнэхөөрөө, «Хүлгөөтэ хүнийе» харуулжа шадаа. Туужа ород хэлэндэ оршуулагдахадаа, «Встречный огонь» гэжэ нэрлэгдээ, энэ хадаа зураглагдахан үйлэ хэрэгүүдэй зүрилдөөе зүб тобшолоо гэжэ ханагадаг. Туужын Москвада хоёр дахин (1976, 1984) хэблэгдэхээрнь уран зохёолшын хайн зохёолнуудайнь «Үүрэй солбоной гоё гээшэнь» (1975), «Үбгэдтэ - мэндэ» (1983), «Бусалга» (1977), «Баяртай, тохорюун шубууд!» (1985) дунда түрүү зэргэдэнь байлсана гэе. 1972 ондо хэблэгдэһэн номуудай зүбшэн хэлсэлгэ Бурядай уран зохёолшодой холбоондо үнгэргэгдэһэн юм. Тиыхэдэ Ардан Ангархасвай «Суранзан» гэхэн физикэ шудалдаг эрдэмтэд тухай расказуудай болон туужын ном хэблэгдээд байгаа. Тэрэ үедэ Бурядай уран зохёолшод, уран зохёол шэнжэлэгшэд тон эдэбхитэйгээр өөхэдынгөө ажалда хандадаг бэлэй. Энэ зүбшэн хэлсэлгэ дээрэ «Хүлгөөтэ хүни» дээрэ дурсагдахан талаараа үндэр сэгнэлтэдэ хүртэһэн юм.

Москвагай уран зохёолой дээдэ хургуули дүүргэжэ ерэхэн Гарма-Доди Дамбаевай 1973 ондо «Гүнсэмаа» гэхэн туужа баһал тэмдэглэхэ ёһотойбди. Буряад ажалша эхэнэрэй дүрэ шарай харуулхан Чимит Цыдендамбаевай, Цэрэн Галановай эрхим зохёолнуудтай хубарилдан ошоно.

Гарма-Доди Дамбаевтай нэгэл үедэ Матвей Осодоев Москвагай М. Горькийн нэрэмжэтэ уран зохёолой дээдэ хургуули дүүргэһэн юм, тэрэл 1970 онуудһаа эхилхэн «долгин» дээрэ үргэгдэһэнийн нэгэл шухала удхатай: манай гүрэн түрэ тиыхэдэ уран зохёол бэшэхэ залуушуулые гансал дээдэ хуралсалда хамжуулхын түлөө бэшэ, совет уран зохёолой солото шэглэл бүридүүлхын түлөө Москва хотодо дээдэ хургуули гэжэ нэрлээд, харгамзалжа байгаа юм; энэмнай бүри дайнай урда тээ И. Сталинай М. Горькийн дэмжэлгэтэйгээр эхилхэн ород совет уран зохёолой эхи табиха гэхэн хараа бодолой гүрэн түрын, ород совет арадай одон заяагаа олохын түүхэтэ хэрэгһээ удхатай юм ааб даа.

Манайшые буряад уран зохёолой хүгжэлтэдэ гайхамшаг ехэ туһаа энэ хэрэг хайрлаа гэжэ тэмдэглэхэ ёһотойбди. Юуб гэхэдэ, хаял хүгжэжэ, хүүжэжэ байгаа уран зохёол гүрэнэй дэмжэлтэ үгыгөөр дээшэлэн дэбжэжэ шадахагүй байгаа: нэн түрүүн хуралсал, хоёрдохоор, хэблэл, гурбадахар олонийтын анхаралые залуу уран зохёолой залаа болохоор шэнэ зохёолнуудта хандуулха, олон миллион зондо ойлгуулан дэмжэхэ хэрэгтэ хан зөөри, мүнгэ алтан хэрэгтэй байгаа бшуу.

М. Горькийн нэрэмжэтэ уран зохёолой дээдэ хургуулийн түрүүшын оюутады Цыденжап Жимбиев гээд лэ нэрлэхэ ёһотойбди. Тэдэнэй дунда манай уран зохёолой омогорхол болохо Д. Батожабай, Ц. Галанов гээд лэ дурдахаар, дээдэ курсануудыень дүүргэһэн Б. Мунгонов гээд лэ Бурядай ород зохёолшод Исай Калашниковһаа Степан Лобозеров хүрэтэр тоолохоор.

М. Осодоев тэрэл 1970 онуудта хайн зохёолнуудаа «Заха холын заямхада» (1975), «Баршуудхын дүүхэй» (1978) бэшэжэ суурхахан юм. Түрүүшын зохёол Москвада

ород хэлэн дээрэ ородой мэдээжэ зохёолшон Эрнст Сафоновой оршуулгаар хэблэгдээ.

«Баршуудхын дүүхэй» буряад нютагай домог туужатай, мүргэл шүтөөнтэй, хүзэг бэшэрэлтэй холбоотой зохёол юм. Энээгээрээ, тон хурсаар, урдань бэшэгдээгүй янзаар бүтэһөөрөө олониитые гайхуулаа юм. Энэ зохёол, манай ханахада, үшөө хүсэд шэнжэлэгдээгүй, гансашье уран зохёолой талаар бэшэ, мүргэл шүтөөнэй удхаар (по мифорелигиозной, магической, философитуалистической и т.д. линиям) харагдажа үзэхэ ёһотой: Жэшээлхэдэ, Г. Маркесай «Сто лет одиночества» гэхэн роман соо иимэ шэнжэ нэгэнтэ бэшэ ушардаг ха юм; тэрэмнай испан хэлэнэй мүнөө үеын зохёол соо болоно, яагаашье хаа, буряад уран зохёол шэнжэлэгшэдэй анхарал М. Осодоевой туужа татаха ёһотой. Энэмнай Зүүн болон Баруун зүгүүдэй гүн ухаанда (философидо) хабаатай.

М. Осодоевой «Заха холын заямхада» гэхэн туужа «хүдөөгэй туужалалгада» («деревенская проза») орохоор гээшье хаа, энэмнай «лейтенантска прозо» бэшэшье хаа, Эсэгэ ороноо хамгаалга тухай бэшэгдэһэн агуухэ уран зохёолой нэгэ шэглэл; дайн байлдаанай үрэ дүн энэл хүдөө нютагуудта, буу зэбсэг дархалжа байһан завод фабрикануудта эгээл түрүүн мондогойроод, дайсанай тархида дари туулгаар буудаг байгаа ха юм.

М. Осодоев 1975 ондо туужаяа хэблүүлээ, Ц. Жимбиев «Гал могой жэл» гэхэн романаа – 1972 ондо.

Тиихэдэ Балдан Ябжанов «Саяанай домог» гэхэн энэ үеын буряад зоной Агуухэ дайнда өөрынгөө хубитые оруулһан тухай туужа 1971 ондо барлуулаа юм.

Балдан Ябжановой зохёолой янзада аргагүй уянгын шанар байдаг юм. Энэшье туужаяа хууршан Майсаан тухай, хуур, дуун, уянга юун гээшэб гэжэ эхилһэн аад, тэрэ үедэ яашье таарахагүй нэгэ юумэн тухай зохёолдоо оруулжархихадаа яахабши: Сэсэрэн гэжэ хүн дайнда ошожо ябатараа, зуураа нэгэ түмэр замай буудал дээрэхээ нютагаа хулжажа ерэшэнэ. Буряад уран зохёолдо хабаатайшуул – зохёолшод, зохёол шэнжэлэгшэд нэгэн дуугаар дураа гутан Ябжановые шүүмжэлжэ, хараажа оробо: буряадууд соо дайнһаа зугадаһан хүн гэжэ байгаагүй юм! Уран зохёолшо энэ туужа соогоо нютагайнгаа буряад зон сооһоо Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай түрүүшын Герой Жамбал Тулаевай дүрэ шарай гаргалсаһаншье хаа, «эзмэтэй» болошоо хэн. Тиибэшье зүрюу хоёр шэглэлтэй зохёолоо хэблүүлжэл халаа бэлэй. Тиигэһээр байтар, 1974 ондо Валентин Распутин «Живи и помни» гэхэн дайнай нэгэ муухай талые харуулһан туужын (тэрээн соонь гол үйлын хүн – дайнһаа хулжаһан лэ хүн бэлэй) бүхы гүрэн соо суурхашоо юм. Иигэжэ түүхын ехэ үйлэнүүдые уран зохёолдо хаража эхилһэнэй гэршэ болоно. Энэ хараа бодолой үндэһэн гээшэ түүхын гүнзэги, уран зохёолой, гүн ухаанай гүнзэги сооһоо юм ааб даа. Л.Н. Толстой 1812 оной дайн тухай иигэжэ бэшэһэн ха юм: «... началась война, то есть свершилось противное человеческому разуму и всей человеческой природе событие... («Война и мир»).

Дайнай аймшагтай хоёр «нюур – янзые» дэлхэйн уран зохёол шэнжэлэн,

зураглан харуулхан гээшэ: Э. Хемингуэйн «Прощай, оружие», Л. Фейхтвангерай «Иудейская война», Г. Маркесай «Полковнику никто не пишет» гэхэн зохёолнууд ханагдаадхина.

В. Распутинай, Б. Ябжановой дээрэ дурсагдахан туужанууд энэл аймшагтай зүрюу удхын халаа харгы дээрэ: арад зонойнгоо аймшагтай аюулда ороод байхада өөрынгөө ами наһанайнгаа хэды хайратай, үнэтэйшье хаа, олонойнгоо хэрэгһээ ондоо тээшээ хадууралга оһол ехэтэй, яагаашье хаа үхэл тээшэ абаашана гэхэн (к трагическому концу) уйдхартай бодолые уйлахын хоорондо хэлэгдэһэн зохёолнууд болоно. Сэсэрэн баригдахадаа, буудалдаад алуулна, Жамбал Тулаев Баатарай алтан мүшэ яларуулһаар ерэнэ, Ж. Тумуновай «Талын бүргэдэй» хурса хурдан домогой хажууда Сэсэрэнэй үхэл сэдхэл зүрхэндэ хутага шаана; В. Распутинай туужын дүүрэхэдэ, Ангара мурэн руу амьяа хороон орошоһон арюухан эхэнэрые мартаха аалши, энэл үедэ Ю. Бондарев «Выбор» гэхэн романаа бэшээ бэлэй (1980): хүн ами наһанайнгаа замай халаатахада зүб тээшэ нугаран ошоһонь болтогой!..

Б. Ябжановой саашанхи зохёолнууд уран һайханайнгаа туужалалга болон ябасаараа (по сюжету, композиции и динамике повествования) тон нягташье, шуумаршье юм. «Эхэ шоно», «Зол шор хоёр», «Үнэн нүхэр» гэхэн туужануудын гэршэлнэ. Энэ манай тобшолол 1970 онуудһаа эхилһэн, һүүлдэнь нэгэ үе үргэлжэлһэн бурыад прозын онсо шанар гэжэ тэмдэглэнэбди.

Хоёрдохи онсо янзань юун бэ гэхэдэ, дайнай үеын бага наһан тухай уран зохёолнууд нэгэ шэглэл болон тогтонижороо гээшэ. «Дружба народов» журналай шанда хүртэһэн Норпол Очировой «Олзо хүбүүн», М. Осодоевой дээрэ дурсагдахан «Заха холын зямхада», Владимир Сыреновай «Гуламтын ошон», Владимир Тулаевай «Эсэгээ хүлээлгэ» болон бэшэшье зохёолнуудые дурдаагүйдэ аргагүй. Эдэ зохёолнууд юрэнхы хүүгэдтэ зорюулагдаһан бэшэ, түүхын нэгэ үеые харуулһан, бага балшаршье, ехэшье, наһатайшье зоной ажабайдалай хатуу шэрүүниие дабаһан тухай уран һайханай, гүн ухаанай хөөрэлдөөн гээшэ. Энэ шанар, илангаяа үхибүүдэй, сэдхэлэй хүдэлөөнэй уран зураглалые шэнэ шатада хүргөө (художественные достижения по отражению детской психологии и миропознанию), уран зохёолой арга шадал элсүүлэн хэрэглэжэ, һэлгэлдэжэ хубилжа байдаг наһанай үе, үри үхибүүдэй, аша гушанарай холбоо (средствами современного состояния художественной литературы расширяет временные связи жизни людей, смены поколений); энэ хадаа бурыадай заншалта ёһо янзые үргөө, заншалта аман зохёолһоо эхи абаһан уран зохёолой зам харгые үргэдхөө.

Эндэ үшөө нэгэ һүүлэй үеын бурыад прозын арсаһагүй амжалта дурдаха ёһотойбди.

Байгаали зураглалга, байгаалие хүнэй сэдхэл соогуур зураглан гаргалга, хүнэй сэдхэлэй хүдэлөө байгаалиин зурагтай, байдалтай, жама ёһонтой нэгэн болгожо, уран һайханай, уран зохёолой шэнжэ шанарта оруулга хэзээдэшье бэлиг талаанай харюусалгата уялга, тэрээн тээшэ дабшалга гээшэ дууһашагүй, эсэсгүй утын харгы юм.

Даша-Дэмбэрэл Дугаров 1969 ондо «Хара булган» гэжэ туужа бэшэжэ, «ёһотой агнуурийн» прозын «үүдэ нээһэн» ха. Саашадаа туужын удха «Хангай» (1984) гэхэн роман болон хүгжөө, удаалуулан «Хатан Удалха» гээд, бүри гурбан номһоо бүридэһэн роман-трилоги болоо.

Дэлхэй дээрэ мэдээжэ үнэтэ ан булган гээшэ ааб даа, тэрэниие агнажа олзоборилходо баһал дээдын шадал хэрэгтэй – Д-Д. Дугаров энэниие зохёолойнгоо журам болгон, булган талатай, хадатай уулатай Бурядайнгаа хүн зоной ажабайдалые үндэр хэмжээндэ туужалан гараа гээ. «Хара булганиие» тэрэ үедэ ород уран зохёолдо шэнэ шэглэл руу ошоһон, нэрээ нэрлүүлжэ шадаһан Анатолий Ким ород хэлэндэ оршуулжа, Москва хотодо хэблүүлһэн юм. Энэ ушар буряад прозын бэшэ арадай уран зохёолой хүгжэлтэһээ гээгдээгүйень харуулна. Тиихэдэ үшөө Б. Ябжановай «Эхэ шоно», «Үнэн нүхэр» гэхэн туужанууд илангаяа американ (Канадын) зохёолшо Сетон-Томпсоной уран бэлигтэй утаһалагдан холбоотой. Б. Ябжановһаа оло дүү Баатар Романовай расказуудые эндэ аргагүй тэмдэглэлтэй: «Хоёр ами наһан», «Шонын хорон», «Олзоодой», «Ангай зүргэдэ анхан гаралга» хэмжээгээрээ баахануудшыё хаа, шэнэ һонин амисхаалтай, байгаалиншыё байдалай, хүнэйшыё ами наһанай нарин асуудалнуудые дайрана. Илья Намсараев зохёолойнгоо маягаар онсо илгардаг: богонихонууд расказуудын новеллын жанрта дүтэрхы, заримдаа бүри хурсалагдан, туужалалгаар бэшэгдэһэн баллада мэтэ болошодог. Жэшээлхэдэ, энэ номдо ороһон «Һоёд» тиимэ гэжэ ханагдана. «Дабаан» гэхэн ном энэниие гэршэлнэ. Энэ янзаараа Александр Лыгденов расказуудайнгаа «Морин хуур» гэхэн номоороо уншагшадые һонирхуулаа бэлэй. Мүнөө уран зохёолшо уран аргынгаа талаар аргагүй ургажа, зохёолһоо зохёолдо шэнэ юумэ асарна.

Энэ номдо ороһон расказууд 1970 онуудһаа эхи абahan зохёолнуудта нэгэ шата табилсаа.

Галина Базаржапова-Дашеевагай прозын маяг баһал нэгэ онсохон юм: нэгэдэхээр, оройдоол юрын юумэн тухай бэшээшыё хаа, тэрэнэй нэгэ түүхын һабагшатай, улад зоной унгитай холбоодхидог, хоёрдохор, һагсуухай нохой, Федора миисгэй тухай аад, хүнэй сэдхэлэй байдал (душевные движения, психологические нюансы) дайраадхидог, урданайхьяар эрьюулгэ тойрон арһа элдэхые гү, али модоной борбоосгойнуудые энэнэй түлөө түхээрэгдэһэн нүхэн соо шатаагаад, утаандань утажа эдэй шанар оруулжа һуухышыё зураглахадаа, гүн удхын (философин) утаһа олоодхидог. «Ямаршыё сагта зүб бодол, зүб ябадал иладаг, дэмбэрэлтэй һайханиинь диилэдэг гэхэн тобшололтой нарайхан найруулганууд нютагайм хада уулануудай хабшалда, халзан майлануудай энгэртэ мүнөө болотор нюугаатай ха гү? Бага наһыемни шэмэглэһэн эрьюулгын голой дэргэдэхи онтохонууд, жэгүүр далитай зандаа, эдир бишыхан бэшээшын гү, али болбосон гуурһатай зохёолшын досоо нэбтэрэн орохотнай болтогой гээд үрээ...» [«Онтохонууд яагаад мүндэлөө һэм»]. Энэ хэһэг манай хөөрэлдэжэ байһан буряад прозын үеын үшөө нэгэ шэглэл, шэнжэ шанар харуулна: тэрэнэй

уянгые (лиризм), гүн ухаанайнь талые (философия) уншагшадта аржылгана бшуу!

Эхин алхам энэ шэглэлдэ Даша-Дабаа Мункуев хэһэн юм.

«Шш-ш! Ааляр, ааляр нүхэд! Юумэ бү түергыт, аяга табэг бү хангиргыт даа. Эхэ амаржа байна ... [«Эхэ тухай дуун»].

Иигэжэ уран зохёолшо эхилхэдэ, шүлэгөөр бэшгэдэг прозын нангин шугамаар ошоно. Тезд энэмнай шүлэг бэшэ, шүлэгөөр бэшгэдэһэн драма боложо үргэлжэлнэ: үе саг дээрэ үндэлэн, хүнэй ажабайдалай баяртайшые, уйдхартайшые үйлэ хэрэгые домоглон, «адхарһан нюдэнэйш нёлбоһон аршаан шэнги арюуншые хаа, мүнхын уһан бэшэл даа...» гэжэ эхэдэ хандаһан драма трагеди хоёрой дүүжэнхэй дээрэ хэлбэлзэһэн зохёол болошоно. Хүн шанарай гүн удха, хара сагаан хоёрой дунда миралзаһан үнгэнүүдын харуулна (этические и эстетические мироощущения и мировосприятия человека). «Эхэ, эхэ ... Юун гэһэн нангин үгэ гээшэб даа! Байгаа замби, хүнүүд, ажабайдал, сэсэгүүдэй хангал, дуун, хүжэм...». Уран зохёолшо иигэжэ наранда хүрэхээ дэбийһэн булжамуур мэтээр, замбуулинай захагүй дайда руу эдэлэн ошоһон аялга мэтээр сэдхэлээ хүшэлнэ, хүбшэлнэ.

Рассказуудын Иван Бунинай богонихон, шүлэг дуун мэтэ, уйдхарай утаһан, сэдхэлэй сэсэрдэһэн мэтэ зохёолнуудые хануулна. Энэ болбол буриад уран зохёолой хүгжэлтын дэбэрэлгэ, дэмбэрэлтэ хэзээдэшые таһаршагүй, дууһашагүй зам. Энэ зам урдахи хүгжэлтэһөөн хүсэ абан үргэлжэлөө гэхэдэ алдуу болохогүй, нэн түрүүн Ч. Цыдендамбаевай уянгата прозын үргэлжэлэл.

Үшөө нэгэ юумэ нэмэжэ хэлэхээр: энэ үедэ буриад туужалалгада жанрнуудын бэе бэдээ нүлөөлэн, худхаржа, нэгэдэн буйлажа эхилээ (синтез жанровых особенностей), гадна туужалалгада шүлэгэй болон жүжэгэй уран һайханай удха нэмэгдээ, һолонготуулаа: дээрэ үгтэһэн жэшээ энэниие батална, хоёрдохор, туужалалга жүжэгэй (драмын) үлхөө нягта үйлын ябаса (динамика драматических произведений) шэнгэжэ абая – энэ Д-Р. Батожабайн зохёолнуудай уран маягай хүгжэлтэ, үлхэлөө хурса үйлэ үнгэтэ һайхан уянга хоёрые ниилүүлгэ ород туужалалгада Чингиз Айтматовай «Джамиля» гэһэн туужатай хүтэрэлдэн бии болоо. Энэниие эгээл түрүүн Франциин уран зохёолшо Луи Арагон анхараа бэлэй – тиигээд лэ Айтматов агууехэ зохёолшодой хойноһоо дабшаһан юм лэ.

Буриад уран зохёолдо энэ хүгжэлтын тон шухала шата.

Ким Цыденов «Һарата һүни» гэһэн номоороо баһал энэ шэглэлээр ошохонь гү гэһэн найдал асарһан юм. Яагаад Александр Жамбалдоржиев «Ангарын хабараар» аргагүй баярлуулаа һэм.

Цырен-Дондок Хамаевай «Һолонго» гэһэн рассказ уран зохёолшын уянгата туужалалгада дүтень гэршэлнэ. Автор баһал шүлэгүүдые бэшэдэг бэлэй, тэрэнэй «Дуг-дугхан моримни дугшана» гэһэн залуугайн шүлэг поэзидэшые, туужалалгадашые өөрын аялгатайхан байһаниие харуулна.

Бадма Шойдоковой нэрэ Эсэгэ Ороноо хамгаалгын дайн тухай гурбан холбоо роман-трилоги бэшэһээрэ буриад туужалалгада үлэхөөрөө үлэнэ. Илалта хүрэтэр

гал дүлэн соогуур ябажа гарахан сэрэгшэн болоно. Буряад туужалалга бэшэдэг зохёолшодой дунда дайн соогуур ябажа гарагшад Ж. Тумунов, Д-Р. Батожабай, Ц. Номтоев энэ шэрүүн жэлнүүд тухай бэшэһэн юм. Ж. Тумуновай «Алтан бороо» Москва шадархи байлдаанууд тухай хэнэйшые зүрхэ сэдхэхдэ үлэхөөр бэшээтэй, тэрэ дороо Смоленск шадар 1942 ондо хүндөөр шархатаһан бэлигтэ зохёолшо Барадий Мунгоновые ханаадхина бшуубди. «Алтан бороо» Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайн тухай түрүүшын буряад роман.

Багша мэргэжэлтэй Бадма Шойдоков үхибүүдтэ зорюулһан олон зохёолнуудые бэшэжэ, доодо үеые хүмүүжүүлгэдэ ехэл габьяатай, прозаигуудай дунда уран зохёолшо, хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор, профессор Дамнин Ошоровтой адли шахуу намтартай.

1970 онуудһаа эхилһэн буряад туужалалгада баһал нэгэ шэнэ шэнжэ тэмдэглэхэ ёһотойбди: энэ түүхын романда хабаатай.

Цыдып Цырендоржиев Чингис хаанай үеын түүхэтэй холбоотой гурбан мэргэд гэхэн холбоо уг зоной түүхэдэ хандаа.

«Гурбан мэргэд» гэхэн холбоо уг зон (союз племен) Чингис хаанай эхин түүхэхэ һүүл түүхэ хүрэтэрнь шахуу монголшуудтай тэмсэлэй харилсаатай хадаа уншагшадай анхарал татаа. Юуб гэхэдэ, Исай Калашниковай «Шухата эзбүүн саг» («Жестокий век») мүнөөшые түүхын талаар, уран хайханай хэмжээгээр, арад зониие зураглаһанай зарим асуудалаар (этнографиин) шэнжэлхы һонирхолтой. Хоёрдохөөр, мэргэдүүд ажамидарһан газар дайдаараа буряад түүхэдэ тон дүтэ. Владимир Митыповай хунну мэтээр («Долина бессмертников»).

Цыдып Цырендоржиевай буряад арадайнгаа түүхэдэ үндэһэн хэлэн дээрэ хандаһаниие тэмдэглэхэ ёһотойбди: түүхын зохёол мүнөө үедэ бурыадаар бэшэхэ гээшэ хүнгэн хэрэг бэшэ. Иигэжэл бидэ Самбу Норжимаевай зохёохы ажал сэгнэнэбди.

Цыдып Цырендоржиев буряад арадай, илангаяа хори зоной, түүхые уран зохёолой арга шадалаар шэнжэлнэ.

Буряад уран зохёолой энэ шэглэл Жамсо Тумуновай «Нойрһоо һэриһэн талаһаа» эшэтэй гэхэдэ болохо, юуб гэхэдэ, түүхын зохёол гансал түүхын ехэ хубилалтануудтай холбоотой бэшэ (жэшээлхэдэ, дэлхэйн дайнууд, хубисхалнууд, газар уһа эзэмдэлгэ), болоһон бодото хэрэгүүдые, тэрээн соо ябаһан үнэн бодото хүнүүдэй ажаябуулгануудые харуулһан байха ёһотой; «Нойрһоо һэриһэн тала» соо атаман Семенов, Дугар Тапхаев гэгшэдые үзэнэбди. Энэ хараа бодол баримталбал, Ц. Галановай «Хун шубууд», Ц-Ж. Жимбиевэй «Сагаан шубуун», Д. Батожабайн «Төөригдэһэн хуби заяан», Ж. Балданжабоной «Паровоз хуугайлна» гэхэн зохёолнууд энэл тоодо орохо болоно. Тиихэдэ Б. Санжинай, Б. Дандароной «Заяанай зам» түүхын романда табигдадаг эрилтэнүүдтэ хүрэнэ.

Түүхын зохёолнуудта 1970 онуудһаа урид манай Буряад республикын уран зохёолдо тодорхой һонирхол бии болонхой һэн: «Заяанай зам» гэхэн романтий

зэргэсүүлмээр Виктор Сергеевэй «Унтовое войско» дурдая. Тиихэдэ В. Митыповэй «Долина бессмертниковые» ехэнхидээ түүхын үндэһэн дээрэ бэшгэдэһэн энхын гүн ухаае, зүрхэ сэдхэлэй хүдэлөөниие адаглаһан зохёол гэхээр.

Түүхын эдэ томо зохёолнуудта нэмэри болгон Самбу Норжимаевай өөрынгөө дүрбэн холбоо роман бэшэһэниинь найшаалтай. «Зугадагшад», «Сэлмэхэ тэнгэрийн хаяа», «Тэмсэлэй дүлэн соогуур», «Нэгэдхэгшэд» гэхэн нэрэнүүдээрнь буряад-монгол зоной түүхын нэгэн ехэ үеые харуулһые гансата ойлгонобди. Ородоор бэшэдэг Владимир Гармаев баһал эдэ асуудалнуудта хандана.

С. Норжимаевай романууд юугээрээ илгарнаб гэхэдэ, түүхын үйлэ ушарнуудые харуулхад, үнэн болоһон бодото хэрэгүүдые түүхын эрдэмэй шудалһан, элирүүлһэн шугам баримталагдана. Жэшээлхэдэ, манай энэ ном соо түүхэдэ найн мэдээжэ КВЖД түмэр замын дарга генерал-лейтенант Хорват, Монголой Богдо хаанай захиргаанай премьер-министр нэгэ үе болоод байһан генерал-лейтенант барон Унгерн хоёрые харанабди; Унгернын Урга хотые добтолон абахадаа, улаантанһаа айжа, Шэтэһээ шэлжэн гараад, Борзя, Даури түмэр замай буудалнуудта тулгалжа, Манжуур болон Хайларта түшэглэн орожо ерэһые бодото мэдээнүүдһээ абажа, зураглан бэшэнэ. Илангаяа барон Унгернын Ехэ Монголые тогтоогоод, баруун тээшээ дабшажа, Россиие большевигүүдһээ сүлөөлжэ шэнэ үеын импери хэхэ гэхэн хомхой хурса бодолые аржылгана.

Энэ талаараа С. Норжимаев буряад түүхын романай хүгжэлтэдэ нэгэ алхам урагшаа хэбэ.

Хоёрдохёор, уран зохёолшо буряад-монгол зоной XIX-XX зуун жэлнүүдэй түүхые бүхы монгол арадай хуби заяантай холбон, тэрэ үеын бүхэдэлхэйн засаг түрэнүүдэй зүрилдөөн соогуур харуулжа, монгол туургата зоной ерээдүйе шэнжэлэн үзэхэ хараа бодолдо асарна.

1970 онуудһаа буряад туужалалга хүгжэлтынгөө шэнэ замда хүл дээрээ бэхи бүхөөр гаража эхилээ гэжэ тобшолхо ёһотойбди. Иимэл шатадаа буряад шүлэг гараа. Буряад зүжэг хүшэгөө шэнээр дэлижэ эхилээ.

Тиимэл байха ёһотой ха юм даа: шүлэг сэсэг мэтээр, шэдитэ һолонго мэтээр задаржа, байса мэтэ прозо – туужалалга баржылган үндын бодхоодог, зүжэг ухаан сэдхэлэй бүжэг болон, шүлэг туужа хоёрой шүхэр болон татагдадаг.

*Ардан Ангархаев,
түүхын эрдэмэй доктор,
Буряадай арадай уран зохёолшо,
Гэрэлма Буянтуева,
хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат*

АРДАН АНГАРХАЕВ

(1946)

Ардан Лопсонович Ангархаев Түнхэнэй аймагай Табангууд нютагта түрөө. Буряадай багшанарай дээдэ хургуули физик мэргэжэлтэйгээр дүүргээ. Тоорын дунда хургуулида багшаар, Түнхэнэй «Саяан» газетэдэ, Буряадай номой хэблэлдэ редактораар ажаллаа. Түнхэнэй национальна паркин, «Буряад үнэн» хэблэлэй байшангай ударидагшаар, Буряадай Уран зохёолиодой холбооной түрүүлэгшээр, Россиин Уран зохёолиодой холбооной секретаряар хүдэлөө.

Буряад республикын Президентын дэргэдэхи Зүблэлнүүдэй, Буряад республикын Конституционно Суглаанай гэшиүүнээр хунгагдаа. Поэт, прозаик, драматург. 60 гаран уран зохёолой (тэрэнэй тоодо романууд – «Мүнхэ ногоон хасуури», 5 номоо бүридэһэн «Тэнгэри газарай тэнсүүри»), 10 гаран эрдэмэй номуудые Улаан-Үдэдэ, Москвада хэблээ, зүжэгүүдын Буряадта, Монголдо табигдаа. Зохёолнуудын англи, француз, монгол болон бэшэшье хэлэн дээрэ оршуулагдаа. Буряадай Гүрэнэй шангай лауреат, Буряадай арадай уран зохёолио, Россиин соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ. Агваан Доржиевай нэрэтэ медальар, Хани Барисаанай орденоор шагнагдаа. Уласхоорондын шагналнуудта болон нэрэ зэргэнүүдтэ хүртөө. СССР-эй арадай депутат. Түнхэнэй районой Хүндэтэ эрхэтэн. Түүхын эрдэмэй доктор. Буряадай гүрэнэй университетдэй багша.

МУНДАРГАНУУД

(Түүрээлгэ)

Үнсэг сагаан дэлхэй... Анха түрүүн иигэжэ түүрээһэн үльгэршэн агууехэ хүн байгаал ёһотой...

Үүрэй толоной задархада, үлгэн дэлхэй үнсэгһөөнь сайража байгша.

Одо мүшэд унтаржа эхилдэг. Нюдэндэ арай гэжэ торосолдодог, хүлэмхи ошон мэтэ заримашуулын түрүүшын нэбшээндэ үлээгдэн бүхэшэдэг.

Баатарай үбсүүндэхи тобшо мэтэ томонууд, бадма эсэсг мэтэ элихэнүүд нүгөөдүүлын үшөөл бадарһаар байха...

Агууехэ хадаа тэдэнэр унтаржа үгэнгүй иигэжэ үнихэн аһан дүрэн байна гэжэ артаг тоороггүй арюухан сэдхэлдээ айдар багадаа бодогшо нэм... Һүүлдэнь ойлгооб - тэдэнэр юрэл газартаа дүтэ...

Мүнөө би сог залитай одо мүшэдые шэртэн шэртэн зогсоходоо, агууехэшье, дүтэшье, маанадта түрэлшье гэжэ этигэхэ дурамни хүрэдэг.

Үбэлдөө Үүрэй солбон уулын саанаһаа улаан наранай бултайтар хүни дүүрэн бусалһан бодолой һүүлшын зула мэтээр толоржо байдаг.

Мундарганууд... Үшөө урид мундаргануудай шорон шобхо орьёлнууд улаахан үнгөөр залаалшадаг, хараһаар байтар ягааржа эхилдэг; дарханай хүсэтэй хөөргын үлээсэ доро хяһын галай нюдэ далтирмаар сасаршахада, буладай үнгын алтан уһаар миралан бэлигэнтэшэхэ мэтээр байсануудай хаяа туяаржа байха. Ханхинама тунгалаг агаарта хаданууд тон элихэнээр харагдаха; гараа харбайгаал хаа, тэдэндэ хүрэшэхөөр, хутагын эри мэтэ хурса эрмэгүүдтэнь хургадаа отолжорхихоор ханагдаха.

Наранай түрүүшын элшэ Мундаргануудай эгээл зүүн орёлые Уран гоохоной алтан утаһандал һабагшалаадхидэг.

Тиигээд лэ наранай толон орёлһоо орёлдо дамжан ошоно, олон мянган байсануудай олон ондоо түһөөтэй хасарнуудаар урдан доошолно - байтараа хүхин хөөрэн, хүгжэн наадан эхилнэ, тиигэншьегүй яахаб! Мундаргануудай хэлбэри түхэлһөө гайхалтай һонин һайхан юумэн үгы, эдэ орёлнуудай үндэрһөө хаймадахада - хизааргүй ехэ дэлхэй, юушые хэжэрхихэ, хаанашье харбан хүрэшэхэ арга боломжо агаарһаа һогтон мэдэрхээр!

Үглөөнэй энэ уран зурагһаа нюдөө һалгаангүй зогсожол байхаш... Хүл гарайнгаа хургадай хүйтэндэ дааран жэбжэгэнэтэр...

Багадаа һургуулидаа ошожо ябахадаа, Мундарганууд тээшэ хараад лэ дугшагша һэм – мүнөө гайханаб: гүнзэгы саһан соогуур гаргаһан уйтан зүргөөрөө таамаг алхалан, оройдоошые хажуушаа гарагшагүй һэм.

Эгээл энэ үедөө Мундарганууднай, нээрээшые, Алтан Мундарганууд гэжэ этигэгшэ бэлэйб!

* * *

Барихада баригдашагүй элшэ туяанай эзэрхэн дабахада, гансата дабагдашагүй далан уула хадын үбсүүн дээгүүр зуун янзын зураг хүрэг нюдэ сабшаха зуура һэлгэн хубилган зураад, залгаад, хээлээд гарашахада - түби дээрэмнай юумэн бүхэн өөрын һаһатай, хаһатай, сагтай гэжэ гайхалтай һонороор сэдхэл соо нийдэн орошодог.

Эгээл иигэжэ эртэ урдын үедэ саг тухай анха түрүүн анхаран ойлгогдоо ёһотой.

...Эгээл эртын эртэ, урдын урда сагта болоһон юм хаш... Амитадай түлөөлэгшэдэй агуухэ суглаан зарлагдаба. Булта ерэбэ.

Бутын хоорондохи буурсагта ногооной набша доро хороод харагдахагүй бишыхан хулгана, баран ангуудые шэшэрүүлэн айлгадаг бар, хорхойдо хориггүй һонин, тээбэгэр ехэ тэмээншые ерэбэ. Гахай хоршоһоноһоор бии болоод, нохой хусаадхиба. Могойн хоротойгоор эшхэрхэдэ, туулай һалганан бүмбэйхэдэжэ һууба. Үхэр морин хоёр эбтэйхэнээр зэргэлэн зогсоно. Бэшэнниё һажаан наадалжа, бэшэн модоной оройгоор аһалдажа, абиржа ябана. Тиихэдэнь таһаа сошон донгодоод абана. Аяар дээгүүр арбан гурбан тархья үргэн, тэнгэрийн дуун мэтээр луугай лужаганаад абахада, булта жэһын, хүгэдэн хүрдэн байна.

Энэ суглаан дээрээ тэдэнэр саг гэшые арбан хоёр амитанай нэрээр хэмжэн тэмдэглэхэ, жэлые эдэл арбан хоёр һарада хубааха гэжэ хэлсэбэд.

Тeesд хэнһээ эхилжэ сагаа тоолохоб гээд арсалдашабад.

Һүни дүүрэн арсалдаба. Һүүлэй Һүүлдэ иигэжэ тогтообо: хэн мандажа ерэнэн нарые эгээл түрүүн харанаб, тэрэнэйл нэрэнээ саг эхилэгдэжэ тоологдохо.

Тэмээн гойногор ута хүзүүгээ үшөө гойнойлгоод, зүүн тээшээ хараад хэбтэшэбэ.

Гансал бишыхан хулгана үрэл мэтэ урмагүй жаахан нюдөөрөө бэлтэгэнэжэ, наранай гараха зүг тээшэ оройдоошье харангүй, ногооной узуурта харшаганана. Тэрэниие хэншье тооногүй, обёорношьегүй, нэршэгэнэхэдэнь шэлээрхэжэ, шоо үзэжэ, хэн нэгэниинь турьяна, шуухирна, зандарна.

«Наран! Наран гарашаба!» - гэжэ гэнтэ хулганаан шис-пис гэжэрхибэ!

Тэрэ хадын орьёлнуудта наадажа байһан наранай элшэ туяан тээшэ заажа байгаа хэн...

Хаана ямар хадын хормойдо энхэ ехэ энэ суглаан болоо юм?.. Ази түбиин али үбсүүндэ?.. Теэд хамаагүй - хаанашье болоһон байг! Газар дэлхэймнай ганса нэгэн! Олон эсэгын үринэрые үбэр бөөдээ няажа, үргэн тэжээһэн үлгэн ехэ Дэлхэймнай!

Хадануудай нюур шарайн мандажа байһан наранай туяан доро хубилжа хэлгэжэ байхые харахадаа, байсануудай хушуун, нюргануудһаа Һүүдэрнүүдэй урган гараад, жалга хабшалнууд руу унажа байхые обёорходоо, саг гээшэмнай дайда дэлхэйн нюруу дээрэ ойлгосотой юм байна, замбуулинай гүн соо түрэдэг юм хаш, тиихэдэ дайда дэлхэй, замбуулин сагай гүйдэл соо бүрилдэн бии болоод, тогтон торон байна гэжэ ойлгохош.

Хадануудай хормойдо Һуудаг арад зон эртэ саһаа хойшо энээниие ойлгоһон,мэдэһэн байгаа хаш...

Дүрбэн зүг, найман хизаар руу ябашаха гэхэдэнь, хаданууд харгыень хаагаад байгаашье бээ, харанхы Һүни төөрин алдахадань, хараа самсаал болон тобойлдожо Һуугаашье бээ...

Хүнэй түрөөд,үтлөөд наһа барахадашье, хэдэн үеын хэлгэлдэн, мартагдан ошоходошье, хаданууд оройдоошье хубилангүй ёһоороо ербылдэнэ.

Теэд гансал эдэ мундаргануудые шэртэн, ялагас гэхэн бодолдо дайрагдахадаа, гоё хайхан юумэмнай арюухан энэ агаар соо, алтан наранай туяан соо үргэн замби дэлхэй дээрэ үе сагтаал тааралдан, үерлэн задаршаха юм байна гэжэ дахин дахин лаблахаш!

Харгын далан дээрэ ургажа Һууһан сэнхир дуһал мэтэ сэсэгыешье харахадаа, хайхашаан, гоёшоон байдаг юм аабзабди...

Теэд дэлхэйн үнсэг болон тобойшоһон Мундаргануудай гоё хайхан шэг шарай, шэжэр түхэл гээшэ ондоохон лэ, гайтайхан лэ юм!

Хадын гоё хайхан тухай хэлэжэ ойлгуулха гээшэ хүшэр, аргагүй шахуу, - гоё хайхан юумэн хүнэй досоо өөрөө бии болохо ёһотой, тиихэдээл хүн газаа талын, ондоо юумэнэй гоё хайхание ойлгодог юм, гоё хайхан юумэн сэдхэлыешни хүлгүүлэн, гэнтэ бии болошодог, олон янзын холонго туяагаар миралан хубилаад,

хэдхээд, тэрэ дороо үхэлтэ номондо дайрагдахан мэтээр үгы болошодог.

Тээд баһа гоё хайхан юумэн заримдаа оройдоошье мэдүүлэнгүй үнихэнэй досоошни уурхайлшахан байха, тэрэнэй аалин намдуу аялга доро дууран, таашаан ябахаш, тэрэ үедөө бүхы юумэнэй эб эмхи, ухаатай сэсэн уялаа холбоо оложо барихаяа оролдохош.

Үбэлдөө наранай орохо, гараха үедэ Мундаргануудай орьёлнууд дүлэ татан жэрүлдэжэ, тэнгэри газар хоёрой зүйдэл дээрэ бужаганан гарашахан шухата оёдол мэтээр харагдадаг аабза...

Тээд зундаа үүлэгүй номгон үдэшэ тон ондоохоноор һүүдэртэ хүнийн хүнжэлдэ хушагдадаг.

Үдэртөө наранай шанха дээрэһээ шахуу хайра гамгүйгөөр шаража байхада, хаданууд аргуу боро уняараар нэмэрилдэнхэй, амья татахашье шадалгүй арай шамайхан һуухадал ханагдагша.

Наран баруун тээшэ тонгойжо, элшэ туяань бутаран сасаржа, эридээр дээшээ үндыһэн хадануудай хаяа хана шударан халтиржа, жалгануудые, хүтэлнүүдые аржытар нюдэндэ ойртуулан асардаг: хасуури, шэнэһэдэй шэлбүүхэд хадаряатажа, байсын хамартахи тобойлдоһон, халхинда үлээгдэн мүлиршэһэн шулууд тодохоноор гэрэлтэжэ харагдаха; харин саһа мүлһэдһөө сүлөөршэһэн һарьдагууд гуулин үнгөөр толорногүй, юрэл элдэб өөдэһэдөөр зүйжэрхиһэн мэтэ - хара хүхэ, үдхэн ногоон үнгэһөө эхилээд, хүрин, боро үнгэнүүд хүрэтэр эрэлжэлэн, нэгэнһэнь нүгөөдэдөө гайхалтай һонёор, таарууханаар шэлжэн ороно. Иймэ үедөө Мундарганууд зөөлэн, зулгы хайхан амисхалаар амилжа байдаг... Эдэ хадануудай хабшалнууд соогуур дошхон дорюун горход яһанай хуудаһаар нэбтэ үлээһэн халхидтай урилдан, хөөһэ татан хүүежэ байна, тэндэ дээрэ зунай эгээл халуун хаһада хайладаггүй ондоли мүлһэд үшөө хорон хэбтэнэ, эдэ хаданууд нюдэнэй үзүүртэ хүртэшгүй үргэн дэлюун, хатуу шэрүүн шулуун боложо загсаһаһан дэлхэйн атираанууд гээшэ, тэндэ хэншые үгы, орьёлнуудтань амиды юумэншые үгы шахуу гэжэ ханаандаа бодоод үзэхэншые гайхалтай байдаг.

Гол газарта һэрюүхэн боложо, зөөлэн зулгы мэдэрэл хүгжэн ерэнэ. Эрбээхэйн далайар һэбшээн һэрьежэ, үһыешни, үдэрэй ажалһаа хүлэршэһэн бэеышни эльбээдхинэ. Нуга сабшалан дээрэхи ногооной үнгэ үдхэржэ, урихан шэнжэтэй болоно; халуун наранай булад сагаан толондо сайрашаһан үндэр тэнгэрийн үнгэһөө ангашоод байһанаа урда уулын мүндэгэрхэн нюрган баһал һэргэжэ эхилнэ. Ногоон үнгэ үдхэршэхэдөө, ута болон унжыжа байһан һүүдэрнүүдэй элихэн хүбөө бэхилнэ. Һүүдэрнүүдэй һэрюун гоё гээшэнь, дүрэжэ байһан бэеэрээ сэлмэг хүйтэн урасхал руу шунгашаһан мэтэ... Халбагар модонуудай, һөөг бургааһадай, хүринүүдэй, гэрнүүдэй, хорёо харшын һүүдэрнүүд амидыршахадал гэдэг, үдэр хүни хоёрой һэлгэсээниие мэдэрэн хүлгэшэһэн мэтэ, - тиингүй яахаб - ямаршые хубилалта, һэлгэсээн, эрьсэ гайхалтай һонин юумэ, нюуса, ямаршыеб нэгэ найдал асаран ерэгшэ бэшэ гү?!

Баруун тээшэ ербылдэн, хүтэрэлдэн ошоһон орьёлнуудые дайран, хандагайн эбэр дээрэ мухарилдан буушаһан үльгэр онтохоной алтан зээрэмхэй мэтэ наран агшан зуура тогтоод, нэмээхэнээр доошоо хайлан, зүһэн орошоно. Нара халхалжархиһан үндэрэй орой дээрэ түхэрээн залаа сасараадхиха, гансал зэргэлээд байһан харьдагуудай хяра ялайһаар байха. Хара хүхэ үнгэ хадануудай үбэрөөр үерлэн, үдхэрэн ошоно, жалга хүтэлнүүд нэгэн болон холилдошоно. Баруун тээхэнэ ягааран байһан тэнгэрийн хаяада Мундарганууд зураг хүрэг болон элихэн аржына.

Наранай һүүлшын элшэ саг зуура хадын орьёлодо торосолдон тогтоодхино. Агууехэ замбуулинай гүн руу дэлхэйн нюрууһаа халюухайдан ошохоһоонь урдахана түрэл газарһаань таһаран арилхаяа зүрхэсэһэн энэ дэлхэйн элшэн сайд мэтээр ээлтээл тогтоод абаашье бээ!

Тэнгэрийн хаяа элдэб үнгөөр миралан, долгилон холонготожо эхилнэ. Хадын хяра дээгүүр наранай элшэхэ бусалшаһан мэтэ тэнгэри саб сагаан шэнгэн зуруудаар нюдэ харгаана, тэрэ үнгэнь хурса ягаан боложо, саашадаа шара, шара ногоон үнгэ руу шэлжэн ороно. Бүхы дайдые дулааханаар жэгнэһэн энэ холонгын долоон үнгэ агууехэ тогоон соо һубһагтажа, хөөбэрилжэ байһан уурал мэтээр намилзан, нэхэгдэн угалзатана. Энэ хайхан үзэгдэлые нюдөө һалгаангүй шэртэжэл байхаар...

Онсо ондоо оршон байдал гол газарта тогтошодог, тэнгэрийн толонһоо алтан гургалдайншые аяр шара үбсүүн аятай зөөлэхэнөөр яларшадаг. Хабшалгын оройдо гү, али бургаһанай мүшэр дээрэ һуугаад, тэдэнэр дам дамаа урда хойно уян хайхан хоолойгоо нэгэдүүлэн дуулалдажа эхилдэг.

Номгон һайн зантай, тархи малаан аад, магнайдаа малгайн хоондор мэтэ зуруудтай, тиймэ хадаа Хоондор гэжэ нэрлэгдэһэн хурибтэр улаан үнээгээ эжымни һаажа һуугша бэлэй... Эжымни үнээнэйнгээ гэдэхэндэ духаяа няан һагад, һаһан соогоо яһала ажал хэжэ, морхигор мэрхигэр болошоһон аад, гайхалтай уян хургадаараа зөөлэн урихан хүхыень шобторжо, саб сагаан һү хүүетэр һаажа һуугша бэлэй... Эгээл энэ үедөө шарайнь гэрэлтэжэ байгша һэн... Тэнгэрийн толонһоошые юм гү?.. Модон хүнэгэйн мүнгэн сүхэ тэнгэрийн ошото дүлэнэй ульһа абан, улаабтар үнгэ түхөөхэдэл гэгшэ һэн. Баруун гарайнь хурганда алтан бэһэлиг ялалзаадхиха... Эхэнэр хүн гартаа эрдэнийн зүйл хэжэ ябаха ёһотой гэгшэ һэн. Алтан һайн шанартай зүйл гээшэ, тиихэдэ эхэнэр хүнэй гарнууд һайн юумэ бүтээжэ, үйлэдэжэ байха ёһотой, алтан бэһэлиг гоёлтын түлөө зүүжэ ябанаб гэжэ бүһанагты, алтан бэһэлиг эгээл хайхан эдэе бэлдэхын түлөө, эгээл һайн һаналтайгаар үхибүүгээ бүүбэйлэн һуухын түлөө, эхэнэр түрэхэн үйлэ хубияа эгээл һайн хайхан удха шанартайгаар эдлэхын түлөө зүүжэ ябаха юм гэжэ залуу бэрээд, басагадта хэлэжэ һуухыень нэгэтэ шагнаа бэлэйб...

Иимэ үдэшэ хорёогой элэшэһэн хуушан һургаагуудшые алтаар шэжэртэн байхадал гэгшэ һэн.

Унай аргааханаар ууяжа, утаанинь нэгэ дээшээ дэгдэн, һэбшээнэй һэрбен ерэхэдэ, нэгэ доошоо боложо, газар дээгүүр нэмжын ошоно.

Иигэжэ байтар тэнгэрийн хаяада үшөө ондоо үзэгдөөгүй үзэхэлэн гое үнгэнүүд, үнгэнүүдэй ханагдаагүй жэгтэй холисонүүд - шэнгэн ногоон, номин, сэнхиршые, бэхэлиг хүхэшые - бэлигтэ уран зураашын сэдхэлэйнгээ дэбэржэ, бусалжа байхада, бахархан бэлдэн тааруулха үнгэнүүд утаһад мэтээр урилдан ерээд, ухаанай, мэдэрэлэй гэнтын набагша мэтээр бүрилдөөд, хүрмэлдөөд, тэрэ дороо хайлан тунашана... Эгээл унайн сиибэн хүхэ утаанай намаг, хужааг тээшэ халганан, шэшэрэн ошоод үгы болошоһон мэтэ... Тэрэ хужааг хэтэлжэ, нарихан горхон урдажа байгша хэн. Хүйтэн сэбэр уһатай, хэндэшые мэдээжэ бэшэ горхон... Тээд тэрэ горхон холын холо зорин шолшогоножол, хулахан худал мэтэ сохилжол байгша хэн... Холын холо, зүүдэн холо дайда руу, газар дэлхэй бүхэлхэн газраа ехэ далай тээшэ!

Нарата дулаан үнгэ тэнгэридэ залирна; зүүн зүгһөө үдхэржэ, бүрыжэ эхилхэн хабхаг, нээрээшые, бүгэдыс хаан унахаяа забдажал, улам хомхойгоор залгилал байгша.

Мундарганууд баһал харанхы хүхэ үнгэтэй боложо, хойгуур гүрылдэн лүнхышэдэг. Хүрөөгэй шүдэд мэтэ һадаряа орьёлнуудын эршэтэйгээр өөдөө харбан, үшөө гэрэлтэйшэг тэнгэрийн хаяада гэд гэнтэ бии болошоһон хирүүшэг, халгануур, аабарган одыё һонирхон дайраад абахаяа, хэргээн хүгжөөхээ ханаһан мэтэ...

Ухаагаар хаймадан ухамйлхын аргагүй холоһоо энээхэн одоной туяан хийдэн ерэжэ, хадата энэ хангай дайдада шэмэг болон тодоршобо гэжэ ханахада, сэдхэлдэ хайншые, гайхалтайшые байдаг.

Иимэ үдэшэ мүнхын аршаан тухай домог үндэр наһатай үбгэд хэлэгшэ хэн. Мүнхэ наһа бэлэглэхэ мүнхын аршаан тухай...

Минии таабай тэрэ домог намда хөөрөжэ үгөө юм. Балшар бага байхадамни... Тэрэ гэхэнһээ хойшо тэрэ домогһоо хайхан, тэрэ домогһоо һонин удхатай, сэдхэл зүрхэ хүлгүүлдэг домог шагнаагүйб.

Алтан Мундаргануудай нэгэ орьёлдо мүнхын аршаан бии юм. Хэнэйшые, юунэйшые хүрэжэ шадахагүй орьёлдо...

Нэгэтэ мүнхын аршаанда хирээ хүрэжэ ошоо юм хаш. Ганса дуһал балгаад, энэ жэгүүртэмнай нийдэшэбэ. Хэндэ, юундэ абаашахая ябаа юм, бү мэдэе. Тиигэжэ ябатараа наһан дээрэ тэрэ дуһалаа алдаржархёо... Хасуури, хуша дээрэшые гэлсэдэг. Тиигэжэ эдэ модод мүнхэ ногоон үнгэтэй болошобод. Хирээшые мүнхэ наһатай болоошыегүй хаа, жэгүүртэн соогоо эгээл ута наһатай юм.

Нэгэтэ нэгэ гэгээн тэрэ аршаанда хүрэхэ гэдэ. Эгээл бэрхэ ангуушаниие газаршан болгожо абаба.

Хадын нэгэ нюрган дээрэ гэгээн газаршандаа хэлэбэ: «Би эндэһээ сааша өөрөө ошохооб. Хүлээгээрэй, гансал хойноһоомни бү хараарай!».

Ангуушан ара нюргаа алтан мундарга тээшэ залаад хуутараа, бээ барингүй эрьен харажархихан юм.

Гэгээн орьёл үндэр өөдэ ниидэжэ ябаба!

Һүүлдэнь гэгээн бусажа ерээд, хэлээ юм гэлсэдэг: «Мүнхын аршаанһаа хүн түрэлтэнэй хүртэхэ саг үшөө ерээдүй юм байна!».

«Юундэ?» - гэжэ ангуушан гайхаба.

«Мүнхын аршаанай энэ дэлхэй дээрэ байһаниинь болоо гэжэ зальбарая! - гэбэ гэгээн. – Үшөө таанадта юун хэрэгтэйб?».

«Тээд та тэрэл аршааниие хүн зондо залажа асархын түлөө тэрээ руу морилон ошоо бэшэ гүт?» - гэжэ ангуушан гайхаба, гэлыбэ.

Гэгээн үнихэн дуугай һууһанай һүүлдэ: «Тэрэ аршааниие абарга могой гурба тойрон хүрээлээд хэбтэнэ!» - гэжэ хэлээ юм.

Ангуушантаяа тараха дээрээ гэгээн тэрээндэ хадын нэгэ хүтэл дээрэһээ абажа тулаһан модоной хара үндэһэн һорьбоёо бэлэглэбэ.

«Хадагалаад байгаарай!» - гэжэ захиһан юм.

Ангуушан тэрээниинь баруун хойтохи тээнгидээ үлгөөд байба. Бүри үндэр наһатай болоһон хойноо гэгээнэй хэлэһэн үгэнүүд тухай дахин дахин бододог болошобо. Абаргаһаа боложо, аршаанһаа хүртэхэ аргагүй гэжэ намайе мэхэлээ хаш гэжэ һанаба.

Сэсэн мэргэн тэрэ үбгэжөөл нэгэл юумэ ойлгожо магад... Юундэ энээхэн тулгуураа үгөөб? Тулгуур?... Хүн түрэлтэмнай үшөө хүл дээрээ хүсэд гараадүй, хүл дээрээ хүсэд тогтожо шаданагүй - тулгуур хэрэгтэй гэхэн далда удхатай юумэн бэшэ гү? Тулгуур хэрэглэхэгүй болоходоо, ёһотой хүн шанараа олоходоо, мүнхын аршаанһаа хүртэхэ эрхэтэй гээгүй гү?... Мүнхэдөө оршон байха эрхэтэй...

«Хүн бүхы муу муухай юумэнһээ халаха, һайн һайхан болохые оролдохо ёһотой - тиигэһэн лэ хойноо мүнхэ наһа эдлэхэдэнь хамаагүй гэжэ бидэнэрэй һанажа, ойлгожо ябахын түлөө энэ тулгуур орхигдоһон юм гү?» - гэжэ үбэлэй ута һүни үбгэн бодомжолно.

«Али энэмнай хүн түрэлтэн хэзээдэшье тулууруһаа халахагүй гэхэн тэмдэг гү?» - гэжэ бодоходоо, үбгэн муудан гэдэргээ хэбтэшэнэ.

«Али тэндэ оройдоошье мүнхын аршаан байгаагүй юм гү? - гэжэ үбгэнэй досоо хүйтэ даашана. - Энэмнай юрэл хоһон хөөрөөн, һайхан онтохон юм гү? Тэрэ сэсэ мэргэн гэгээнтэн дэлхэй дээрэ мүнхэ юумэн үгы юм байна, бүхы юумэн эсэстэй, бүхы юумэн иигээд лэ үгы болошохо, үнгэршэхэ юм байна гэжэ ойлгожорхёо гү? Мүнхэ юумэн хүндэ оройдоошье хэрэггүй, мүнхэ наһаншье хэрэггүй гэжэ? Мүнхэ юумэ бүтээхэмни гэжэ, мүнхэ юумэндэ һүгэдэжэ, тэрэниие бэдэржэ ябаһанай огто удхагүй гэжэ?... Хүнэй наһан гээшэ өөрынгөө заршамаар байдаг юм, мүнхэ юумэн тухай, мүнхэ сэсэн хуули заршамууд тухай бодоһонойшье, энээн тухай хэлсэһэнэйшье хэрэггүй гэжэ гэб гэнтэ тэрэ зайдан хоһон хабсагайн орьёлдо элихэнээр сайран ойлгогдошоо гү?»

«Мүнхэ юумэн бии, тэрэмнай мантай маанадшыегүй мүнхэ байдаг ха юм даа! - гэжэ үбгэн ханаагаа амаран бодомжолно. - Оршолонто юртэмсын иимэшые хэн туладань бидэ зальбаран хүгэдэхэ ёһотойбди!».

«Тээд юундэ иимэ һонин домог мүнхын аршаан тухай хүн зохёогоо юм бэ? - гэжэ үбгэнэй сэдхэл дахин хүлгэшэнэ. - Хэншые наһа бараха дурагүйдөө гү? Али юумэндэ садахагүй хомхой досоохитой хадаа гү?».

«Тиихэдэ хүнэй хүсэл эрмэлзэл тад ондоонууд, - гэжэ үбгэн ханаа алдаадхина. - Тэрэ гэгээн ухаатай үбгэнтэй хадын үбсүүндэ хоюулханаа аһалдажа байһан аад, нэгэн һаналтай боложо шадаагүй бшуубди. Гэдэргээ бү хараарай гэхэдэнь, зүбшөөһэн аад, үгэдөө хүрөөгүйб... Иигэжэ захихадаа, хүнүүд нэгэн һаналтай, нэгэ хүн мэтээр бэе бэенэйнгээ һанал бодол тэбшэжэ, хүндэлжэ шадаха юм гү, үгы гү гэжэ туршаа гээшэ гү?».

«Али энэ домог эсэстэйхэн наһаяа мүнхэ мэтээр ханажа ябахымнай түлөө хэлэгдэһэн юм гү? Мүнхэ наһа эдлэжэ болохоор гэжэ гэнэн хонгороор этигэжэ ябахымнай түлөө?.. - гэжэ үбгэнэй сээжэ гэрэлтэшэнэ. – Үхэл тухай маанадай бодожо ябахагүйн түлөө, үхэлэй зайлашагүй амисхаал мэдэрэн, зориг хүслөө мохон, холынгоо хайхан эрмэлзэл хүл дороо гэшхэн бүглэршөөд, һохор болон охор ханаа ханаалшоод ябахагүймнай түлөө?.. Үхэл байгаа юм ааб даа, тээд ами наһан – маанадта үгтэһэн, заяагдаһан агууехэ жаргал, энэмнай мүнхын жаргалтай тэнтэй юумэн, мүнхын жаргал гэжэ өөртөө этигээ хаа, мүнхэ наһа һаһалһантай тэнтэй гэжэ уряалһан уг холын домог гү? Ганса хүнэй наһан мүнхэ бэшэшые хаа, хүн түрэлтэн мүнхэ, һайн хайхан хэрэг үйлэнь мүнхэ, һайн ханаан, һайн үгэ мүнхэ, һайн хайхан юумээр өөрыгөө хүрээлжэ, тойруулжа шадаа хаа, һайн хайхан юумые сэдхэлдээ шэнгээжэ, һарган, хүгэдэн ябажа һураа хаа - мүнхэ хайхан юумэнэй манлайда хүрэхэнтэй адли гээшэл ха!».

Бишые модоной үндэһөөр хэгдэһэн тэрээхэн морхигорхон тулуурые хадын хормойдохи нэгэ бишыхан тосхондо найман ханатай буряад гэрэй хойморто тахяатай байхыень сэдхэл зүрхөө хүдэлгэн хараа һэм, үзөө һэм...

Нэгэтэ эмшэлгын байшан соо залуухан ангуушан хүбүүнтэй зэргэлээд хэбтээ һэмди. Тэрэ оройдоол арбан найматай һэн.

«Хүнэй хүһэрэй яһануудай хада соо олон гээшэнь!» - гэжэ гэнтэ нэгэтэ хэбтэтрээ дуугаржархёо юм.

Мундарганууд сэдхэл татажа, дуудан, хүтэлэн абаашадаг.

Хада соо хүнүүд бишыханаар, ташарайгүйхэн тажагарханаар харагдадаг. Холоһоо харахада... Хабсагайнуудта хабшагдан, эрхирэн, эшхэрэн байһан гол горход дээгүүр табсантаһан зүргөөр байсаһаа аһалдан, абиран ябаһан хүнүүд... Хашхархадашые, дэбһэхэдэшые, шулуу, түмэр сохиходошые дуулдахагүй шууян хүүеэн соогуур...

Хада уула алтаар баян.

Урда сагта нэгэ хүн агы соо тон ехэ алта оложорхиһон юм. Агын хаяа сула алтаар ялалзажа байба. Манай хүн арһан уутаараа дүүрэн алта шэхэн хэжэрхёод, аһан хүсөөрөө зууралдан дээшэнэ шэрэбэ. Даабагүй. Уутаяа дундаруулаад абирба. Гаража шадабагүй. Оёртохононь хэдэн адха алта үлөөгөөд туршаба. Агын нүхөөр багтабагүй... Оройдоол нэгэ монсогорхон алтатай нарата дэлхэйн нюрууда бусахал хубитай байшоо. Хожомоо олон зониие абаад, тэрэ агыдаа ерэхэдэнэ - агын үгы байшаба! Хабсагайнууд хууриһаа хүдэлэн, алтан агы руу орохо амһар орой таһа хаагдашаһан юм.

Хангай өөрын ехэ хуули заршамтай, намтарайнгаа хүсэлдөөгүй һаа, баялигаа нээдэггүй.

Хадануудай хашарһан - шулуун, үнэн бэнь - алтан. Алтан сээжээ сэхихэ сагын нэгтэ ерэхэ юм. Муу муухай ханаанай, хомхой сэдхэлэй, хоро шаранай, эрлигэй хүсэний түхэрэн энэ түби дэлхэйһээ огтолон арилһан, хамагдан хаягдаһанай һүүлдэ...

Нэгтэ хоёр хүбүүдэй хөөрэлдэхые шагнаа һэм. Дэлхэйн амиды бүрэлхэн болохо - биосферэ, тэрэнэй арга шадал үдэжэл байһан хүн түрэлтэниие хангажа шадахагүй гэнэн һургаал гаргаһан Мальтучаа эхилээд, элдэб юумэ тухай эдирхэлдэн, хабархалдан, эрдэм мэдэсээ туршалдан дуугаралсажа хууһаар, түрэл хаданууд, хада уулануудай хоорондох гол газар тухайгаа дурдан, хэды хүн эндэ ажаһууха аргатайб гэжэ арсалдашабад. Яагаашье һаа, Байгал гүнзэгы далай хүхэ сэнхир Хүбсэгэл хоёрой хоорондох холбоо хонхор гол газарнуудай таряалан, сабшалангай арга боломжо заха хизааргүй бэшэ, тоотойхон толгой мал эндэ үдхэжэ болоно гэбэ. Нүгөөдэнэ хада уулын гүн соо байһан баялигуудые, ургамал, жэмэс бү мартая гэбэ.

Зунай һайхан зулгы сагта хадын хормойгоор ябахадаа, байгааһин баяниие, хангай тайгын һайханиие гайхан тагнажа барахагүйш. Үлгын урга, шаргын үргэшье хэдэг уян нарихан хуһадые түрин шахуу, үндэр сулагар, зуймаа нарһад һаглагар ногоон оройгоо наран тээшэ монсойтор үргөөд ербылдэдэг. Түмэр дайраһандал хурса һүхын ханхинан, гэдэргээ һүрэжэ байдаг хатуу шэрхи шэнэһэдтэй зэргэлээд, тэбэрижэ хүрэшгүй бүдүүн хүгшэн уляаһан хуужа байха. Үльгэрэй баатарай хуяг дуулга мэтэ зузаан, баржагар, бүхэ холтоһоор баригдаһан ангуушадай, улаагана түүгшэдэй саг зуурын балгаан ойро тойрониинь дайралдажашье болохо. Бороогой үедэ уһанай халин ерэшэдэг ямар нэгэн хобол дахан зайгаад, морин бургааһанай һөөгүүд уляаһа, хуһанай сагдуулхануудтай мұрысэһэн мэтээр баржылдана. Гурбан һалаа набшаһатай гандагаари... Наратай игаабари талмайхануудта улааганын һөөгүүд улаан тажа болон ирайлдана. Дайрахада тас гэн тэһэршэхээр шэмэ шүүһээрээ сэндышэһэн хүхэльбии нэрһэндэ өөрөө гаршни таталдан ошоод таһалжархиха... Улааганата талабаринууд нуур далай мэтээр хүхэржэ байдаг... Зогсоһон лэ газартаа хуулга һабаяа гансата дүүргэхээр, хажуу тээшээ хайхарамжагүй алхаа һаа, халтиржа унашахаар гэжэ хэлсэдэг. Эгээл энэ үедэ тайгын эзэн энэ далай соогуур садхалан юумэ, хуу улаагана болоһоһон һабараа хүхэжэ, һамаран махажа ябаха...

Үхэр нюдэнэй болохыг хүлээн, үбэлдөө хадагалжа абаха хоолни хэр ургаж байна ааб гэжэ шалгажа, сэгнэжэ үзэхээ нэдэнхэндэл, гал мэтэ хурдан шуумар булганай зурагас гэн хөөгүүдэй дундуур үнгэрхыг харажархёо хаа, ехэл золтойт! Үбэлдөө хөө хара болошохо булган мүнөө хүрибтэр шара үнгэтэй ябаха...

Сэсэгүүд!.. Ургамалнууд ямар янзаар, ямар сэсэгээр сэсэглэнэб гэжэ бултыень мэдэхэ хаа!.. Мойһоной сэсэглэжэ байхада, толгой эрьехээр. Зэдэгнын сэсэгүүд үбэр ташалан, талабаринуудта бишыхан эрбээхэйнүүд мэтээр сайран, долгион бии болошохо... Һүүдэртэ ара руу, үржэлтэ хүрһэтэй сэбэр газар руу харабша мэтээр дээрэшни нэлмьһэн мододой набшаһад доогуур алхалан ошоо хаа, үндэр, бамбагар сэсэгүүдэй хаан мэтээр үндыһэн, үдхэн улаан үнгэтэ пион гэдэг Хаан сэсэг ургажа һууха...

Агаарай энэ үедэ эдэ бүгэдэ ургамалнуудай уушхан соогуур гараһан хада, гараа харбайгаал хаа, альган дээрээ, хургад соогоо али нэгэн сэсэгэй, али нэгэн ногооной шэдитэ хүсые мэдэрхээр гээшэ гү гэжэ ханагдадаг. Энээхэн агаар соо хүниие тэжээһэн хүсэ шадал байна гэжэ лаб этигэхээр, гансал агаараар амилаад, ами зуужа ябахаар байдаг!

Тэрэ зуураа үнгэнүүдэй олон миралаанһаа, үнэр хангалнуудай үдхэн аянгаһаа, аляһа батаганаанай, хоно зүгынүүдэй аяг аашаһаа саагуураа гайхан заригад гээд абахаш... Энэ агуухэ байгаали өөрынгөө аяг зангаар байхаараал байха, хүн, юрдөөл, тэрэнэй нэгэ заахан таһардаһан, хүнэй ханал бодол, хүсэл эрмэлзэл байгаалида юуншье бэшэ - байгаали шамайе тэжээхэ, тэнжээхэ, хүл дээрэшни табиха аргатай, тезд баһа оройдоошье мэдүүлэнгүй шамда хорото муухай хашаг гү, али нюдэндэ харагдахагүй, алуурай нэгэ хумхиин тооһо эльгээжэрхихэдэ болохо... Ойлгогдохогүй орёо оршолонто юртэмсэ!.. Түби дэлхэйе орёохон эрдэм шадалай, түмэр хүлэгэй үедэ хүн болоһон аад, саарһан дээрэ саглашагүй ехэ юумэ уншаһан, шудалһан аад, ухаанай арга шадалда уйгаргүй ехээр этигэдэг аад, энэ тайгын гүнзэги гүзээн соо ороод байхадаа, агшан зуура айһанай, тулгардаһанай, тээлмэрдэһэнэй мэдэрэлдэ абтан, зоогдоһон бахана шэнгээр зогсохохош: байгаалиин бүхы нюусые таахаар юм гү, үгы гү; байгаалиин бүхы нюусые хүн ургалжа абажа шадаха юм гү, үгы гү; байгаалимнай ходоодоо иимэ баян тарган, өөрынгөө түрэхэн хүбүүндэ - хүндэ хайн ханаагаараа эрьсэд байха юм гү, үгы гү?!

Хадын бэһэлүүртэ хушануудай хүбшэ нэмжыдэг. Хушын хара хүхэ үнгэ нюдэ татадаг. Намартаа эндэ хүнүүд бии болохо. Өөрһөө ехэ тэншүүр шэрэхэн эдэ хоёр хүлтэй, хоёр гартай тоншуулнууд сугларан, халхин мэтээр хиидэжэ ябадаг хомхой онголонуудтай урилдан, хамар суглуулжа эхилдэг. Мантан томо хуша холтоһонойнгоо низартар сохигдоходоо, шэшэргэнэһээр, нюдаргын зэргэ монсон хүндэ сомсогойнуудаа хүнэй дээрэнхэ мүндэр мэтээр адхажа, хагдаржа байһан ута ногоон соогуур собхортор сасажархидат.

Хадын хабшал жалганууд соогуур эм домто аршаан булагууд бурьялжа байдаг. Газарай гүн сооһоо хабиран ерэхэдэ, хүн зондо хэрэгтэй хүсэтэ шэди абаад ердэгын гайхалтай.

Хэдэн зуун жэлнүүдтэ хүнэй гэшхэн нэтэлжэрхиһэн зүргөөр дамжан, байсын эльгэнһээ мүнделжэ байһан аршаан тээшэ ерējэ ябахатаа, досоошни гэгээржэ эхилхэ, зүрхэ сэдхэлшни энэ арюудхажа байһан агаартай нэгэдэн миралзажа байхадал гэхэ! Эгээл энэ үедэ үнэхөөрөө хүн гэшэмнай агуу байгаалин хуби гэжэ ханахатаа, өөрыгөө үндэр дээрэ тогтоогоод абахаш... Тиигээд лэ аршаанай толгой талада ургажа хууһан модондо бүдэй шэб шэнэхэн өөдхэ зэлэ нэмэн үргэжэ байхатаа, гаршни халганаад абаха... Урда сагта үбгэ эсэгмни уймар тэнэг хадаа анха түрүүшынхэ энэ модондо моринойнгоо һүүл дэлхэнһээ хилгаана ходољо, эндэ торгоо бэшэ гэжэ ойлгохош. Тэрэ хүн магад энэ аршаанһаа хүртэжэ, үбшэ зоболонгоо тонилгоһон байгаашье бээ... Иимэ нэгэ аршаанда холын нотаһаа таяг тулажа ерээд, тэрэнэ орхёод мордожо байһан хүнэй баярлаһан хирээ бархирба гэдэгтэл нүдэнһөө уһа дуһалуулжа байхыень би өөрөө хараа һэм!

Мундарганууд һарата хүни шубуунай үдэтэ дали мэтээр хүнгэхэнөөр харагдажа байдаг. Мүнгэн сагаан нюруу мэтэ хүйтэн һэмүүн туян доро...

Нарин дарханай дүшэ дээрэ оролдожо хуужа дабһан саарһан мэтэ нимгэн мүнгөөр бүтэшһэн, досоогоо хүнды хөөргэ юумэдэл толоржо, шаргын үргэн доро шаршаганаһан, хүлэй ула доро лужаганаһан саһанай абьян доро шэмшэрэн, энэ тэнгэри газар хоёрой хабшаса дунда һэрдшые гһэн юумэн бүхэниие дуулажа, бөөдэ шэнгээжэ хууһан мэтээр ханагдаха.

Зундаа баһал тиимэ һэргэг һэрюун юм. Нарихан горхоной харанхы эрье соогоо харьялхые, ойн тэндэхи намаг сооһоо нойрмог дундаа шубуунай дуугараад абахые, марса хахиһан ангуушанай зүрхэнэй сохилхые, холохоно модондо уяатай моринойнь турьяадхихые, олон халаата эм домто шуһан эбэрэе гамтайханаар дээрэ үргэн уһалуур тээшэ ошожо ябаһан бугын туруунай модоной үндэхэ үлэ мэдэг дайраад абахые алдангүй шагнаад лэ хуухаар...

Хадын голой харанхы сээл соо һүүдэр мэтээр хүдэлһэн хадаринай абья дуулан омоорхооршые ха!..

Харин тиихэдэ гол газарта паар хахалжа ябаһан тракторай хүүеэн олон дабхарьяа уулануудай жалгануудаар үнхэн суурятан ошодог.

Залуу ябахатаа түүдэг тойроод, ёхор хатарагша бэлэйбди. Энэмнай зэрлиг наадан гэжэ нэрэтэй һэн. Мундарганууд маанадые дэмжэжэ, маанадтай хамта дүхэриг тойроод эрьелдэжэ байһандал баяр жаргалаар дүүрһэн нүдэдтэм харагдагша һэн... Үүрэй сайхада һүүлшын дуунай бадаг замхабашые, аялгань үшөөшые үни үндэрһөө үндэртэ дамжан, үнсэг сагаан дэлхэйн заха руу ниидэжэ ябагша бэлэй...

Үйлсын нэгэ тохойдо эшэн гайхан энеһэн басаганай абьян гэгээржэ сайража эхилһэн жалгын аманда эрбээхэй мэтээр элин һэршэгэнһэн байхал даа...

Арбан табанай аржагар малаан һара адар энэ дэлхэй дээрэ гансаараа мэтэ... Арбан табанай һара... Юундэ энэ тэнгэрийн толи өөрөө дүрэжэ шатажа байдаггүй аад, наранай элшһээ толордог лэ аад, хүнэй зүрхэ сэдхэл гайхалтай хүсэтэйгөөр,

агуухэ хүлгөө татан, аймшагтай нюуса юумэ хэргээн, арюун хайхан бодол шатаан бии болошодог бэ? Үдэр бүри орой дээрэмнай мандажа байдаг наран иимэ бодол асарнагүй, иимэ хүлгөө татанагүй бшуу! Үдэр бүрингөө наранда дадашаһан гэшэ гүбди? Али баһал агуухэ юумэнһээ элшэ толо абажа шадыха гэшэмнай хайн хайхан юумэ гү? Агуухэ юумэнһээ өөрынгөө хуби абажа шадхад, өөрын янза маяг оруулжа шадыха гэшэмнай шэб шэнэ шэдитэ үйлэ - энэмнай иигэхэдэ гансал өөрын юумэн болошоно бэшэ гү? Хэн хэзээ харын туяае наранай толон гэжэ хэлэжэ байгаа юм?!

Арбан табанай гараг - онсо нэгэ дүйсэн гараг. Иимэ гарагта муу үйлэ үйлдэжэ болохогүй. Бодол соогоошые, сэдхэл соогоошые муу юумэн тухай шэбшэжэ болохогүй. Иимэ гарагта сэдхэлээ сэбэрлэн, сэдхэл бодолоороо үндэр дээрэ дэбин гараха ёхотой.

Иигэжэ арад зоной хэлсэдэг үгые, энэ хорилто, энэ хайхан уряае харын толон доро нангин туяагаар намиран байһан Мундаргануудые харан шэртэн байхадаа ойлгохош. Ойлгохош!

Яагаад бидэ агаараар амилхадаа, уһаар умдалхадаа энээнээ мэдэрнэбиди - тэрээн мэтэ энэ хайхан уряа-бодолые Сагаан байсын дорохоно харата хүни мэдэрэ һэм. Сагаан байса үнэншэхын аргагүй үргэн үндэр, сагаан шулуун самбар мэтээр ербынэ... Энэ самбар дээрэ сагаан сэдхэл дэлгэн, сагаан үйлэ хэжэ ябаһан гараараа: «Хайн хайхан юумэн мандаха болтогой!» - гэжэ бэшэжэрхихэ дуран хүрөө юм!

Харанхы хүни хаданууд хүрөөтэйгөөр, хүндөөр харагдабашье, хүнэй сэдхэл дараад байдаггүй.

Эрьежэ байһан тэнгэрийн зарим нэгэ одон Мундаргын орьёл дайраад абадаг. Тиихэдэ юунһээшье айхагүй зүрхэтэй хүнэй хабсагайнууд өөдэ абиран ошоод, аһаажархиһан түүдэг мэтээр яларха юм. Иигэжэ байхада тэнгэри газар хоёрой уулзаһандал ханагадаг... Тэнгэрийн хүбүүнэй газарта бууһандал... Иимэ юумэ гансал хада уула соо харахал юм!

Зундаа тэнгэрийн хаяада - холо даа, холо - абяа шэмээгүйгөөр улаабтар үнгэ түхөөн галай сахилаад абахада, Мундаргануудай нэгэ-хоёр орьёл Газарай гани бүхын өөдөн зааһан хургад мэтээр элихэнээр бии болоод, дахин хоргодошодог.

Үхибүүн ябааб... Гурба-дүрбэн хүни тэнгэри улайгаа һэн. Хүн зон газаашаа гаража, үбэлэй хүйтэндэ дааратараа үнихэн харадаг һэн... Тэнгэрийн хойто тала хүрин улаан дүлэндэ абташоод байха. Тэрэ дүлэнэй гайхалтай ута хэлэд заримдаа шанха дээрэ хүрэтэр соробхилон дүүлин ерэнэ; могой мэтээр годиролдоод, тэршэлээд абана; хүхэшые, ногооншые, сагааншые болоод унтаршана; дахин хүгжэн, аашалан, дэбэрэн бусалшана... Хаданууд дэмыршэһэн, галзууршаһан энэ толон доро нэгэ улайн, нэгэ сайран, үхэлтэ аюулай урда үнгэ зүһөө хубилгаһан нюур шарай мэтэ һэн!

«Дайнай болоһон жэл иигээ юм!» - гэжэ эжымни ханаа зобоһон, халганад гэхэн хоолойгоор хэлээ хэн.

«Иигээд үнгэрнэ бээ!» - гэжэ эсэгэмни намдуу дарууханаар, бээ барингяар дуугараа.

Үнгэрөөл хэн...

Тэрэ гэхэнһээ хойшо тэнгэрийн улайхые би хараагүйб... Нүрөөтэйшые, найханшые бэлэй...

Тэнгэрийн шарай шэртэн, сагай уларил мэдэжэ болохоор: үнгөөрнь, үүлэдэй янза түхэлөөр, хара наранай хүрээгээр, одо мүшэдэй ошон туяагаар...

«Мүшэд гарашоо, уһан хүйтэн амитай болоо, - гэжэ үбгэд хэлсэдэг. - Шэнэ хара өөдөө хараад байна, хии бараантай байха...».

Одо мүшэдэй, хара наранай ябасаар, тохёолдолгоор дэлхэй түби дээрэ болохоёо байһан үйлэ хэрэгүүд, хүл хүдэлөөн тухай уридшалан таахаяа урда сагта оролдодог байгаа.

Арад зон барга балар дээрэхээ иигэжэ этигэдэг хэн гэжэ хургуулида хэды хэлэгдээб...

Тээд тэрэ урдын этигэл хайн найхан юумэн мэтээр, удха ехэтэй нюуса мэтээр сэдхэл зүрхыем долгисуулан, хэзээдэшье дэлхэйдэ түрөөгүй шүлэг дуунай түрүүшын аялгада намайе уряалдаг хэн... Хүнүүдые одо мүшэдтэй нэгэ хуби заяатай, нэгэ жиирэй мэтээр хануулһан найхан этигэл бэшэ гү?!

Эдир залуудаа бүхэли үдэр сабшалан дээрэ хүдэлөөд, хүнийн тэндэ һүүлшынгээ һүри толгойлжо, отог гээшээ эсэхэншые хаа, омог дорюунууд ошогшо бэлэйбди. Огторгой өөдэ шэртэн, орьёл уулануудаа тойрон харан, үглөөдэр ямар байхаб гэжэ ойлгохоёо оролдохош... Орхигдоһон бухалнууднай, тармагдаагүй үбхэмнай аадар бороодо сохигдошохо юм гү гэжэ...

Хэрбээ жалганууд өөдэ сагаан боро манан хүбхын хүхирэн ошоо хаа, агуухэ зулын шулуун гол мэтээр орьёлнуудай энэ хүбэнгөөр орёолдон үгы болошоо хаань - олон үдэрэй үһэн болоо гэжэ тоолоё... Хада ууланууд огто үгы болохо, гол газарта бүрыжэ, бороон һиинажа эхилхэ... Иимэ үе саг баһал гоё юм... Юушые хэнгүй, элдэб бодолдо баригдан, гуниглан уйдан, отогтой далабша доро хуухада онсо нэгэ ондоохон лэ юм...

Уһа шийгээ адхажа хүнтэршэһэн, хээли алдашаһан үүлэдэй дээшээ үндын һагад, зүүлэн уруудажа эхилхэдэ, Мундаргануудай нэгэн гэд гэнтэ мантан ехэ жада мэтээр нэмэргээ хахалан бии болошохо... Газаа далайн хоһон зайдан нюруу дээрэ гэнтэ тодоршоһон мүлһэн байса мэтээр үүлэдэй дээгүүр үндышэхэ... Омог хүсэтэйгөөр, олодоггүй ехэ, гансата дэбэршэһэн найдал мэтээр!..

Заримдаа Мундарганууд муулашаһан мэтэ үни соо ханги набта хүрэшэһэн халхабшайа нээжэ үгэдэггүй... Заримдаа нэгэ харахашни, угаагдашаһан, уһан хүхэ болошоһон юумэд, сэмсылдэжэ зэлэ татан зэргэлээд зогсохо, хаа яахана

хүбэнэг мэтэ манан хүрхэгэр ехэ үбсүүндэнь арайхан аһашоод арилхын, хайлахын урда амилхадажа байха.

«Энэл Мундарганууд тухайгаа хэлэжэл, үгын хүсөөр үнгэ зүһыень, хүрэг зурагыень бүтээжэл шадаа хаа, бүхы наһанаймни хэрэг гээшэ гэжэ тоолохо ёһотой!» - гэжэ үүлэн сагаан үһэтэй үндэр наһатай уран зохёолшо хэлээ нэн. - Мундаргануудай шарай мянга түмөөр хубилха юм байна, нюдэнэй гал буляама хурсашье, сэдхэл хайлуулма зөөлэншые юм байна... Һайхан шарайень, Һайн хүсыень үнэн дээдэ үгэ хүүр болгожо шадаа хаа, энэхэнииен дааха саарһан, барлаха бэхэ байха гээшэ гү гэжэ һанахаар...».

Аадарай шууян дүтэлхэдэ, амин тогтошоходол гэдэг.

Хөө хара үүлэд Мундаргануудай хөөргэ ехэ сээжэ соо түрэжэ, мушхарһаар, дэбэрһээр, тэһэрһээр, гол газараа үрэхийһөөр орожо ерэдэг. Эгээл урид хаданууд энэ абаргынгаа аманда залгигдашадаг. Үгы болохынгоо урда шатаһан түгэлсэгэй үнгэтэй, аймшагтайгаар харлаадхиха. Шулуун махабадаараа хүсэлэн тэргышэхэ, дэлхэйн ехэ дээшээ тобойн гүрышэһэн шархын һорьбо мэтээр энэ үедөө һанагдаха, өөрынгөө хүсэндэ тэһэршэхэнь гээшэ гү гэжэ айхаар юм. Энэ хүсэнһөөнь үүлэ зүһэһэн, уула шабхадаһан сахилгаан зуралзаадхина, байсанууд байраһаань хүдэлшэбэ гү гэхээр, нюдэ анимаар, шэхэ тагламаар тэнгэрийн дуун нэршэхэ!

Харин тиихэдэ хадын гүн соо, холын тэрэ хүтэл дабаануудай саана галаб эрьешэбэ гү гэхээр юм... Һалхин хүйлэн ерээд, шэрэм тогоо тулга дээрэһээ хийдхэжрхидэг, хүл дээрээ хүнэй тогтохоһоо байха, морин хэбтэшэдэг. Мүндэр модо шуу сохижорхидог.

Нажарай сагта олон үдэрэй үһээн болошоходо, хадын бэлшээридэ гараһан малшад тухай ходол һанаандаа оруулдагби. Нюдэндэмни агуухэ урасхал мэтээр мододой оройнуудые шүүрэн хийдэһэн манан соо эмээл дээрээ мордохон хүбүүн эмниг солбон мориёо дүүлүүлжэ ябагша...

Табан толгой мал - мори, үхэр, хони, ямаа, тэмээ – үдхэжэ һууһан ууган ехэ уг гарбалнай... Табан толгой малай манлайда хүлэг морин гээшэ ха гэжэ һананаб... Далита хүлэг!.. Хуби заяанай һүлдэ болон, дарсаг тугта зурагдан тахигдаһан хүлэг!

Хүлэгтэ мордохон хүн... Түмэр хүлэг хүн түрэлтэн бүри һаяхан ургалаа юм ааб даа!..

Мориной нюрган дээрэ хүн аһажа, уула хада дабаа, уһа мүрэн гаталаа... Сүл губи дунда ангажа унаха болоходоо, моринойнгоо һудаһа ханажа, балга шуһа хүхэжэ уухадаа, тэнхээ шэнээгээ залгагша бэлэй...

Уула мори зобоодог... Тиихэдэ хада уулын ара, үбэр газар тунга ногоо халюуруулһан, тунгалаг нуурнуудые толотуулһан, түргэн горходые харьялуулһан хадаа, тужа хүбшөөр хүрээлэгдэһэн талабари нуга дээгүүрээ түүхын тээрмэ соогуур татагдан гаража, эсэһэн элэһэн арад зониие түбхинүүлжэ, агуухэ замдань амаруулан тэнжээн гаргаха амраг зулгы нютаг бэлэй...

Мундаргануудай эгээл зүүн орьёл Үншэн хада гэжэ нэрэтэй юм. Юундэ тиимэ нэрэтэй юм, бү мэдэе... Эгээл захынхи хадаа гү?.. Эгээл захын хабһа баһал үншэн хабһан гэдэг ха юм.

Газаашалуулшаһан, түригдэшһэн мэтээр тэрэ огто харагдадаггүй...

Тэрэ эгээл түрүүн наранай элшэ тодожо абадаг.

Тэрэ үндэжэ байһан наранай урдаһаа гүйжэ ябаһандал... Хүнгэхэнөөр, ульгамаар... Эгээл һайн һайхан хүүр зугаагай эхин үгэ мэтэ...

Тэрэнэй хойноһоо хүтэрэлдөөд, ээм ээмээ түшэлсэн, Түнхэнэй Алтан Мундарганууд алхалжа ябаһан мэтэ...

Үгы даа, тэрэ оройдоошые үншэн бэшэ...

Иимэ һайхан дэлхэй дээрэ үншэд байха ёһогүй!

Мундарганууд тээшэ шэртэн зогсоходоо, иимэл бодолдо эзэлэгдэхэ.

...Эртэ үглөөгүүр нюураа угааһаа ханхинуурхан гол тээшэ годируухан зүргөөр ошожо ябахадаа, Мундаргануудһаань нюдөө һалгааха аргамгүй...

Гол дээрэ тонгойходомни, Мундаргануудни сэб сэгээхэн тэнгэритээ хүмэрилдэшэнхэй толотожо байна.

Арюухан уһа альгаараа удхаад абахадамни, Алтан Мундаргануудни амисхаал доромни миралжа байна.

Ами наһыемни залгаһан аршаан гэжэ досоогоо зальбаран хүртэнэб...

ТЭНГЭРИ ГАЗАРАЙ ТЭНСҮҮРИ

(Романһаа хэһэг)

Булат Борисовичай маанадта дүтэлжэ ерэхэдэнь, Виктория гүйжэ бодон, дуугараадхиба:

- Эндэ хүйтэн лэ!.. Жабарлажа байна... Гэртэ ошоё!

- Бүришые харууһанай хүн бү болгожорхигты! – Булат Борисович энэ бхилээдхибэ, бээнэ заһаршаһан лэ хэбэртэй. – Тэрээхэн бишыхан зунай гэртэ, үүдыень хаагаад, зайн галай шангахан пеэшэн табижархихадатнай, амилхыншые хүшэр болошоол... Эндэ һуугаад абаһуу... Зай, дэлхэйн ямар дээдын асуудалнуудые шиидхэнэбта?

Булат Борисовичай хүнгэншэг, хүхюуншэг болошоһондо Викторин ханаа заһаршаниинь шарайдань толотобо.

- Доржо Банзаров Чингисын гэгдэһэн шулуун дээрэ һиилэгдэһэн бэшэг тухай арсалдаанда оролсонгүй байжа шадахагүй байгаа бшуу, - гэжэ урдахи хөөрэлдөөгөө үргэлжэлүүлһэндэл Булат Борисович хэлэбэ. – Академик Шмидтын уншаһаниие үй бута сохибо гэлсээ бэлэй. Үнэндөө статьяга гурбан жэл үнгэрһэнэй һүүлдэ Эрхүүдэ дүүргэһэн юм. Тиихэдэ Шмидт наһа барашаһан байгаа. 1847 ондо һэн, тэрэл жэлдэ Банзаров эрдэмтэдэй энэ арсалдаанда оролсоһон юм. Гансата Банзаров лэ шулуун дээрэхи бэшэгые зүб тайлбарилха гэжэ булганда мэдээжэ болоо. Тээд тэрэмнай оройдоошые дээрэлхүү, һаймнархуу бэшэ хадаа, Палладий Кафаровта «Чингисын бэшэг дээрэ уураг тархья хэды биһалгабашые, ямаршые үрэ дүндэ хүрэхэмни үгы»

гэжэ Эрхүүнээ бэшэһэн ха юм. Оройдоол дүрбэн үгыень үшөөл элирүүлээдүй байһан аад!.. Зүүн зүгые шэнжэлэлгын мэдээжэ эрдэмтэн Савельев «Доржо Банзаров маанадай дунда ороһоор лэ бара хүшээ харуулһан юм» гэжэ 1895 ондо Петербургда хэблэгдэһэн «Доржо Банзаровай намтар болон шэнжэлгэнүүдын» гэхэн ном соогоо дурдаһан юм. Бүри урдань Банзаровай Петербургда Орос Академиин түүхын болон хэлэ бэшгэй таһагай даабари дүүргэжэ байхадань, академик Бетглинк Академиин бюллетень соо тэрээн тухай иигэжэ тэмдэглээ һэн: «... багшанарын болоһон эрдэмтэд болон нүхэдын тон ехээр найдажа, агуухэ эрдэмэй нээлтэнүүдые тэрээнһээ хүлээнэд гээшэ».

Булат Борисовичай сэдхэлэй гүнһөө, үндэр ехэ удхатайгаар Доржо Банзаров тухай хөөрэхэднэ тэрэ үеын нэрэтэй түрэтэй хүнүүдэй үгэнүүд ой ухаанай оёорһоо дэбэрхэдэл гэнэ.

- Тэрэнэй «Харын шажан» 1891 ондо Петербургда хэблэгдээ. Григорьев Савельев хоёр урид хэлэгдэхэ үгые бэшэһэн юм...

«Европын алиныше университетдэ докторой үндэр ёһоной малгай үмдөөд ябаха байгаа», - гэжэ Григорьев тэмдэглээ.

«Дотор Азиин эртэ сагайн шэнжэлэгшэ гэгдэжэ, Европын Зүүн зүг шудалдаг эрдэмтэдэй дунда өөрынгөө һуури лаб эзэлжэ шадаа; буряад зон эрдэмэй дээдын хэмдэ хүрэхэ гэжэ харуулаа, түрэл арадын нэрыень омогорхон дурдажа байхань дамжаггүй. Хүн шанараараа гайхал болон элирээ, энэнэ бүхы арадын дээшэнэ үргэнэ; буряадууд саашадаа олоной анхарал татаха эрхэтэй болоо, юуб гэхэдэ, тэдэнэй дундаһаа Доржо Банзаров урган гараа, - гэжэ Савельев бэшээ.

Банзаровай нүгшэһэн тухай мэдээ абаад, нүхэдын уй гашуудалда унажа, Савельев дурасхаалай статья соогоо ажабайдалыень, ажалыень дурдаһан юм: «Урда Сибирьтэ олдодог монголоой эртэ үеын зүйлнүүд сагай ошохо бүри үмхирнэ, хосорно – шэнжэлдэг эрдэмтэдэй хүсэл найдал Банзаровтай хамта хэмхэрбэ. Банзаров олон юумэ бүтээхэ һэн. Бэлигтэ монголшо эрдэмтэнэй дурасхаалы мүнхэлжэ, энэхэн наһандаа гайхалтай шэнжэлгэнүүдые хээ гэжэ дурдая».

Дурасхаалай статьянууд «Современник», «Отечественные записки», «Москвитянин», «Библиотека для чтения» гэхэн журналнуудта болон газетэнүүдтэ толилогдоо. «Современниктэ» «Доржо Банзаровай наһанайн, ажалайн зам» гэхэн Савельевэй номые шэнжэлһэн рецензи Некрасов гаргаа, ном эрхим бэрхэ хүнтэй маанадые танилсуулба гэжэ тэмдэглээ. «Отечественные записки» соо «мүнөө үеын эрдэм эгээл хэрэгтэй шэнжэлэгшэдэйнгээ нэгые, эрдэмые халбаруулан хүгжөөгшэдэйнгээ нэгые, хурса хурдан ухаатай эрдэмтэнээ алдаба», - гэжэ бэшээ.

Булат Борисовичай дуугаржа һууһан юумэн бидэ гурбанда хэзээнһээ мэдээжэ, үзэглэл мэтэшые хаа, дүтэ түрэл, үнэтэй сэнтэй ха юм даа – бидэ нүхэрнай юрэл сэдхэлдэнэ гэнтэ хабшуулдан орошоһон юумые газаашан шахан гаргахын түлөө хөөрөө юм ааб даа гэжэ мэдэрнэбди.

- Доржо Банзаровые дурсахадаа ямар үндэр томо нэрэнүүдые дурданабиди! –

гэбэ Булат Борисович. – Бичуринай үгы хаа, бидэ Түб Азида ямар арадууд эртэ урда сагта ажаמידардаг байгааб гэжэ мэдэхгүй нэмди... Тэрэнэй «Собрание сведений о народах...» гэхэн ном хэнэй шэрээ хэбтэнгүйб...

Булат Борисович шоглонгёор намайе хараадхиба... Тэрэ ном намда мүнөө үгы гэжэ мэдэнэ ха юм... Хэншьеб абаад, намда эрьюулээгүй...

- «Чингисын изагууртанай түрүүшын дүрбэн хаанай түүхые», «Записки о Монголии» гэхэн ажалнууд тухайн хэлэншьегүйб... Шажанай нүгөөдэ санаартан архимандрит Палладий Кафаров «Монголою нюуса тобшые» маанадта хүргэн асархан хүн лэ даа! Эдэ хоёрнай Доржо Банзаровай нэрэ түрые гэршэлнэ бшуу... Банзаров баһал эдэ эрдэмтэдэй дунда элитэ нэгэнийн гээшэ!.. Иигэжэ хэлэхэдээ дэгэд табина, өөһэдынгөө хүниие магтана бэшэбди! Хуби заяагаараа тушаан боложо ушархан, нэрэнүүдээрэ нэгэдэһэн томошуул гэхэ аргагүйбди!..

- Дорн юрэл Азийн музейе сахижа нуугаа бэшэл даа, - гэжэ би дуугарбаб. – Энэмнай мүнөө Зүүн Зүг шэнжэлдэг хүрээлэн...

- Индиие шудалдаг байхан Беттлинк, эртэ урдын инди хэлэнэй грамматика бэшэһэн эрдэмтэн, түүрэг хэлэнүүдые түүхын ёһоор сасуулбари хэһэн эрдэмэй шэглэл эхилһэн ха юм... Тэрэмнай Шмидт мэтэ немец яһанай бшуу...

- Шмидт Чингисын шулуун дээрэхи бэшэгые хүсэд тайлбарилаагүй, - гэжэ, Булат Борисовичые хөөргэдэхөөр дуугараадхиба.

- Тиибэшье монгол хэлэ бэшэг, зохёолшэнжэлэлгые Европын эрдэм шудалалганда хамжуулан үргэжэ шадаһан юм, - гэжэ тэрэ дороо Булат Борисович мэхэтэй шатаршанай зорюута хюлгэ дээрэ бодоороо ябажархихадань харюусаһандал һөөргэдөөдхибэ. – Бичурин Григорьев хоёртой арсалдаһанайн, һүүлэй һүүлдэ Банзаровтай алгасалдаһанайн түлөө Шмидтые муушалха ёһогүйбди... Харыш, Виктория минии шамтай зүбшөөрэлдэхэгүйдэмни хараанагүй ха юм!

Викториин шарай сэлмээдхинэ, энеэбхилээдхибэ: Булат Борисович үбшэнөө диилэбэ хаш...

- Григорьев Савельев хоёр тухай юу хэлэхэбиб, - гэбэ Булат Борисович. – Виктория тэдэниие намһаа үлүү мэдэнэ. Гайхалтайл зон байгаал даа тэрэ үедэ! Д'Оссон хододоол ойндом орогшо, тэрэнэй ажалнуудые Доржо Банзаров бэшэһэн хэлэн дээрэнь уншадаг байгаа... Барон Д'Оссон, Сайшаал Доссон гээд бэшэнэ, Швециин Берлиндэхи элшэн сайд, гарбалаараа армянин. Монголою түүхэ шудалжа, номууд болгожо хэблээ. Түрүүшынхын 1824 ондо барлагдаа. Хожомын заһаһан залгаһанайнгаа һүүлдэ, арбан жэлэй үнгэрхэдэ, дүрбэн боти болгон хэблээ. Тиихэдэ Тамерланай түүхэ абалсаа... Бидэ шведүүд, немцүүд, армянуудые шэнжэлнэгүйбди... Хүшэ тэнхээмнай оборхон ха юм даа!

- Д'Оссон олон хэлэ мэдэдэг байгаа ха юм, - гэжэ Виктория зугаа дэмжэбэ. – Турок, перс, лата, Баруун Европын хэлэнүүдые, ородооршье мэдэдэг байгаа... Армяншье хэлэтэй һэн гэдэг!..

- Иимэл эрдэмтэдэй дунда Доржо Банзаров өөрын мэргэжэлтэн гэгдэһэн ха юм

даа, - гэбэ Булат Борисович. – Һүзэглэн бодоод үзэхэдэ, үдэр бүхэндэ Азиин музейдэ ерэхэдэнь, үүдэндэнь Чингисын шулуун угтажа байдагынь юрэл юумэн бэшэл хэн ха. Тэрэ Шампольной Розеттын шулуундли... Хэрбээ Розеттэдэ бэшэг хээлээтэй шулуун олдоогүй хаа, хүн түрэлтэн эртэ урдын Египтын хэлэ бэшэгшье, түүхэшье ойлгожо абахагүй хэн. Хэрбээ урма зоригоо хухардаггүй, ухаан бэлигээр түгэлдэр Шампольной үгы хаа ... тиймэл үндэр сэгнэлтэдэ Доржо Банзаров хүрөө. Доржо Банзаровые эртэнэй хуушан монгол бэшэгыг уншажа, тайлбарилжа шадаһан хүн гэжэ эрдэмтэд тоолохо ёһотой – Чингисын шулуундахи бэшэг уйгаржан монгол бэшэгэй эгээл эртэ урдынхи бшуу! Монгол Ехэ хаашуулай Римэй папада, Франциин императорга эльгээһэн бэшэгһээ урид энэ шулуун дээрэ һиилэгдэһэн ха юм!

... Банзаровай тайлбари яһала үни зүб гэгдэн байгаа. Тиыхэл ёһотой хэн. Монголой эртэнэй элдэб зүйлнүүд шэнжэлэгдэжэ байгаа, сүм дээрээ түүхэшье баһа... Банзаровай тайлбариин буруу зүбтэнь һэжэглэхээр бэшэ хэн. Үнэн удхадаа эгээл дүтэ гэжэ тоологдоо юм ааб даа. Тиигһээр байтар академик Радлов «Атлас древностей Монголии» эгээл эрхим шанартайгаар барлаһан юм. Владивостогой университетэй Зүүн Зүгэй факультедэй доцент Клюкин Атлас соохи шулуунай бэшэгэй гэрэл зураг анхаралтайгаар үзэжэ, өөрынгөө тайлбари хэжэрхибэ. Эгээл түрүүн бараглан уншаһан Хяагдаахи монгол хэлэнэй багша Ванчиков Онон мүнэнөөр ажамидардаг зониие гурбан зуун гушан табан сэрэгшэдые эльгээжэ эзэмдэһэн тухай бэшэгдэһэн ха гэхэн юм. Харин Шмидт гурбан зуун гушан табан ада шүдхэрнүүдые (элеэнүүдые) намнан арилгаһанай тэмдэг болгон табигдаһан шулуун гэбэ. Банзаровай тайлбари соо гурбан зуун гушан табан сэрэгшэдые Чингис хаанай аша Есунхэйдэ үгтэһэнэй гэрэлтэ хүшөө тухай хэлэгдэнэ. Клюкин 1927 ондо уншахадаа, Есунхэ гурбан зуун гушан табан алда газарта эбэр номһоо харбаба гэбэ. Намда, юрын хүндэ, һүүлшын хоёр тайлбари сэдхэлдэм таашаагдадаг. Клюкинэйхинь хүнэй, дайшалхы баатарай хүсэ тэнхээе магтана: дэлхэйн ехэ һур харбалгада туйлагдаһан эгээл ехэ онсо нэгэ амжалта, ээбсэг дархалагшын дээдын шадабариин гэршэ, ном годлиие тон һайнаар тааруулан бүтээһэниие, харбалгын эди шэдиие сэрэгэй эрдэм һургаалда нэлэнхы үргэнөөр нэбтэрүүлһэниие харуулна гээшэл!.. Банзаровай «гурбан зуун гушан табан хонгоодор» - шулуун дээрэ һиилэгдэһэн үзэгүүдэй тодо бэшэһээ, палеографиин балархайһаа боложо алдуутайгаар тайлбарилагдаа гээшье хаа – манай монгол түүхэдэ тон дүтөөр соностонол. Клюкинай удаа мэдээжэ монголшо эрдэмтэд Амбис, Лигети, Ракевильц, Дамдинсүрэн, Бямбын Ринчен, Пэрлээ, манай Радлов өөһэд өөһэдынхээрэ уншаһан байха. Тээд «гурбан зуун гушан табан алда» гэхэн буруушаагдаагүй. «Хонгоодор» гэхэн үгэ үлэлсөөд байха юм. Клюкинэйдэ үгы бшуу. Есунхэ «Есунхэ хонгодорун» гэгдэнэ. Есунхэ Хасарай, Чингис хаанай дүүгэй, хүбүүн, эхэнь олхонууд аймагай басаган. Олхонууд хонгирадһаа таһарһан гэжэ мэдэнэбди. Тиигээд, магад, «хонгодорун» гэхэн байгаа гү, юуб гэхэдэ, монголшууд нагасанараа үндэр дээрэ тоолодог ха юм. Энэ асуудалые тусхай ёһоор шэнжэлжэ үзэхэ юм ааб даа. Хорезм дайлажа эзэмдэхэдэ, монголой хонгирад,

урууд, мангад аймагай сэрэгүүд илангаяа шалгархан юм. Тиимэхээ Чингис хаанай үеһөө удаалан Дунда Азида эзэрхэжэ эхилээ: мангадууд Бухарада, хонгирадууд Хивэдэ, үнэн Хорезмдэ.. Энээн тухай хөөрэлдөө хэмди. Тамерлан – Дохолон Түмэрэй – үедэ хонгирадай Сулейман Суфи Хойто Хорезмдэ, Ургенчдэ захиржа байгаа. Дохолон Түмэрэй урдаһаа эсэргүүсээд, түрэ засагаа алдаһан юм. Дахинаа XVIII зуун жэлдэ Суфи хаашуул бии болоо. Урууд, мангадууд Чингисэй Монголые нэгэдхэлгэдэ габыятай юм. Хөөрөө бэлэйб: мангадууд хонгирадуудтай хүршэнэр байһан юм гэжэ... «Мангад» гэхэдээ ородуудые муушалжа нэрлэһэн бэшэ юм, юрэл «хүршэнэр» гэхэн удхатай, «түрэл бэшэ зон». Үнгэрһэн гушаад онуудта «Гэсэртэ аһахадаа», ородуудые мангад – мангадхай гэхэн большевик үзэлдэ харша юм гэшэ гэжэ хашхаралдаа бэлэй. «Мангадхай» - хүн бэшэ гэхэн удхатай үгэ эртэ урда сагта байгаа юм ааб даа, мэтэр лэ урданайнгаа удха алдажа, гансал үльгэр соо үлөө. «Мангад» - аймаг зон гэжэ, баһал мартагдаад, юрэл манай яһанайхид бэшэ гэхэн удхатай буряад үгэ болоһон бээ, «инородец» гэшэ ородуудта байгаа, засагайшые талаар тиигэжэ нэршэһэн ха юм, «варвар» гэжэ грегүүд хэлэдэг, хитадуудай «хунну/сюнну» варвартай адли хэн бшуу.

- Маанадайшые шуһан соо «мангад» хуби бии, - гэжэ Виктория энэбхилбэ. – Тиигэжэ хэлээ наашни, хүнүүд ородой хуби гэжэ ханахал...

- Һанажашье байг! – гэжэ Булат Борисович дамжуулба. – Алинииншые байгаал юм ааб даа!

- Би үшөө совет сагта Урда Украинада ошоо хэм, Николаевска областдо, манай Советскэ Союзай Герой Жамбал Тулаевай дайралдажа ябаһан дивизиин ойн баярта. Жамбал Ешеевичэй хани нүхэр Гарма Дашеевна, хүбүүдын аха Владимир – уран зохёолшо, дүү Владимир – барилгын инженер, уран зохёолшо Шагдар Байминов уригдаһан байгаа, - гэжэ би нэмэбиб. – Дивизи тиихэдэ ракетна-ядерна стратегическа томо часть болонхой хэн. Тулаевай дайшалхы нүхэд гол айлшадын бэлэй. Тала руу зэбсэгтэ хүсэний нэгэ точкодо абаашаба. Ракетэнүүд газар соо гүнзэги шахтанууд соо нюултатай, хоёрхон лэ юрын, анхархааршые бэшэ барилгануудые харабабди. Уулзалгада солдадууд, офицернүүд ерэбэ. Солдадууд багахан дошо дээрэ зогсонод. Тэдэнэй дунда долоо-найман буряадууд мэтэ хүбүүдые обёорбоб. Частьдаманай буряадууд үгы гэжэ хэлэһэн байгаа. Һонирхоод, тэдэндэ дүтэлжэ, буряадууд гүт гэжэ асуубаб. «Узбегүүдбди» - гэлдэбэ тэдэнэр. Теэд юундэ ямар хотонуудай болонот гэжэ асуугаагүй хэнбиб... Зэргэлээд хальмагууд байгаа хэн.

- Каракалпагай эгээл олон тоото аймаг хонгирад юм, - гэдэ Булат Борисович. – Кунград гэжэ хототой... Мангыт гэжэ хотошые бии.. Чингис хаан маанадай уг гарбалые холуур саагуур тараажархёол даа! Шаналхааршые хаань, мүнөөшые, ерээдүй сагташые шуһаараа түрэл арадуудта хэрэгтэй юумыень оложо үгэхэ хэрэгтэй! Үнгэрһэн юумэн үнгэрөө, урдын манан холо, мартагдаа, хосороо гэнгүй!..

Холохоно Алтай уула хүхэрнэ, Чингис хаан үглөө бүхэндэ тэрээ руу сэдхэлээ ханангяар шэргэнэ, түрэл дүтэ Монголой хизаар эндэхээ эхилнэ ха юм; мянга мянган сэрэгүүдын адахгадаха нюдарга мэтээр нэгэдэнэ, сугларна, - шэнэ дайнда бэшэ, харин ууган нютагуудтаа бусахын түлөө, дайсанаа дарахан даагаа һүүлдэһэн баатарнууд гал гуламтадаа, гол сэргэдээ хүрэжэ ерэхэдээ һэргэлэн солбон, хүр хүлдэ гайхамшаг байха ёготой. Сэрэгшэд амархан, дуулга зэбсэгнэ яларжа толоржо байха ха юм. Аяар зургаан жэл соо хари холын газарнуудаар хайра гам мэдэхгүй тулалдаан соогуур гарахан хүнүүд түрэл оронойнгоо түхэл түһөөгөөр нюдөө баярлуулан, бахатай баян, сэбэр сэлмэг агаараарнь баатар үргэн сээжэ дүүрэн амилхань гээшэ!..

Хорезмын урда хаданууд соо Джелаладдин султанай Шин мүрэн дээрэ илагдаад Инд мүрэн тээшэ зугадахадань, Чингис хаан Энэдхэг Түбэд хоёрые дайлан дабаад, түрэл орондоо тэхэрижэ ерэхэ гэжэ бодомжолһон юм.

Тээд һүүлэй һүүлдэ тэрэнһэнь арсаа: бүгшэм, халуун орон, хура бороон, шииг, танил бэшэ, үдхэн шэрэнги ой модон, хада уула морин сэрэгэй гаталхада гайтай, уһа ногоониинь таарахагүй, газарай нюруу, хүрьһэниинь гажа буруу, тиимэхээ хүнүүдэйнгээ, хүлэгүүдэйнгээ олонхиинь гарзалуулхаб гэжэ тоолоо.

Эды олон жэлдэ хэды олон нютагуудые, хото хэрэмүүдые дайлажа гарахан сэрэгшэдээ Чингис хаан хайрлаал ха юм!

Энэдхэг тээшэ сэрэгүүдээ залахан аад, нугаржа, Хорезм руу ходорон, нэбтэрэн ороһон харгыдаа ороо.

Алтай уулын хормой болохо Буга-Сочихой гэдэг буга гүрөөһэ, бусад ангуудые эртэ үниһөө аба хайдаг – һуури хэжэ агнадаг тала дайдада тогтожо амарха гэхэн шиидхэбэри абаба.

... Чингис хаан тэрэ үглөө сэдхэл дүүрэн һэн.

Хорезмые илаад бусажа ябаа юм ааб даа; анха түрүүн хорезмшахда хэһэн гэмьнэ түлөө зэмын аmsуулха гэжэ шиидэхэн аад, байтараа зориг хүсэлын дэлгэрээ бэлэй: Хорезмые, Баруунай хүсэ ехэтэй гүрэниие, эзэмдэлгэ Монгол улсын саашадаа һалбаран мандахын үйлэдэ зайлашагүй ехэ удха шанартайнь ухаан бодол соонь элирээ. Энэ баян тарган газарнуудһаа саашаа дабшаха дайнай харгы нээлтэй ха юм: урда уулануудһаань байсануудай шулуунай нураһан мэтээр заха хизааргүй сүл губинуудай дундахи сэсэг мэтээр һалбарһан сэнгүү һэрюун, аршаан булагуудтай, һүүдэртэ сэсэрглигүүдтэй баруун-урдахи нютагуудые мэдэлдээ абаһаар, адуу малаар олон, алта мүнгөөр элбэг һуурин хотонуудтай гол газарнуудта, холын ороннуудһаа хурдан наймаанай мантан онгосонуудай тамаран ерэжэ байдаг халуун бүлээн газра далайн эрьенүүдтэ хүрэгдэхэл ха юм.

Эрхэбэшэ ердэг эзэмдэлгын энэ бодолнуудһаа Чингис хаан баяртай байгаа бэшэ: ниислэл нютагһаань томо гэгшын хамбы хүрэжэ ерээ бшуу. Арбатай Хубилай, зургаатай Хулагу ашанарын үндэр ехэ илалта туйлаһан үбгэ эсэгээ угтажа ерээл!

Чингис хаанай Хорезм дайлахаар мордоходонь Хулагу үшөө түрөөдүй һэн..

Энэ холын газарта ашанараа энхэрэн тэбэрхэдээ, Чингис хаан уяраал даа: орон түрэнүүдые олзолон абажа ябана гээшэ, тиихэдэ ашанарын алтан дэлхэйдэ бии болоод, ургаж мандайжа байна, оройдоошье дайн дажанай үгы мэтээр; эзэмдэлгэ, эзэрхэлгэ гээшэ хүнэй сэдхэлэй, ухаан бодолой, улаан мяха шуһанай ургалта хүгжэлтэтэй огто холбоогүй юм байна, нэгэнийн нүгөөдээ үрэжүүлнэ, үндылгэнэ бэшэ, харин харша буруу удха узууртай! Тиимэ хаань, Чингис хаан юунэй түлөө бүхы дэлхэй дээрэ дай хэжэ ябанаб? Хүн түрэлтэнэй ажамидараалһаа дайн аюулые огто үгы болгохын түлөө гү?! Чанчунь Арши багша хүндэ мүнхэ наһан үгы гэжэ хэлээ. Хэрбээ мүнхэ наһан аша үринэрөөр дамжаха, үргэлжэлхэ хаа, Хубилай Хулагу хоёр Чингис хаанай үйлэ хэрэг бүтээхэ...

Ямар үйлэ хэрэг: дайнай гү, али амгалан байдалай гү?!

Чингис хаан замдаа түхээрһэн хүрэнэйнгээ досоогуур үглөө бүриингөө ёһоор нара зүб гороолжо, хаданууд тээшэ харан харан ябана.

«Хэрбээ эсэгынгээ зан абаа хаа, ашанарни амгалан байдалай арга бэдэрхэ, - гэжэ Чингис хаан ханаандаа орууладхина, одхон хүбүүн Тулуйн дүрэ шарай дүлэ татан дүтлөөдхинэ. – Ямар амгалан байдал? Амгалан байдал дайсантайгаа эбэй хэлсээ хэжэ тогтоожо болохо. Эбэй хэлсээн илалта туйлагдаагүйдэ баталагдадаг! Эбэй хэлсээ хээд, дайгүйгөөр амгалан байдлаар дашууржа болохогүй, энэ үедэ дайсад хүсэтэй болошохо! Амгалан байдалые дайсадаа дараад лэ тогтоохо! Энээнһээ ондоо амгалан байдал үгы, энээнһээ ондоо үнэн үгы!».

«Яагаад дайнай мүн мүрлэхэб, яагаад амгалан байдал асархаб? – Чингис хаанда тэрэл асуудалнуудын табигдаад халанагүй. – Энэ хүнгэн бэшэ юумэн! Олон ондоо харюутай шүүбэриие – бодолые эргээнһээ элирүүлхэ хэрэгтэй: хуби заяанай гэнтэ гэнэдэжэ, холборон хобхорон, доройтохогүйн түлөө!».

«Ехэ аба хайдаг – агнуури хэхэ! – гэжэ урдахи бодолһоонь гал сахигдаһан мэтэ Чингис хаанай тархида зуралзаадхиба, тэрэнь сэрэгэй һорилгын, хэзээдэшье сэрэгэй бэлэн байлгын түлөө бэшэл һэн. – Сэрэгшэд амараг, сэдхэлээ хүнгэлэг! Ашанарни агнажа, агуухэ юумэндэ хамжажа, хабаадажа эхилэг!».

Чингис хаан бүхы сэрэгэ үргэн тала дайдаар ангуудые абалаха – һууридахые эльгээбэ, өөрөө ашанараа, эгээл дүтэ хүнүүдэ абаад, хада руу хушууран ошоһон гол газарта агнуури үүдхэбэ, тэрэ олзын олонойхи бэшэ, харин һонинойхи һэн: элдэб ангууд элбэг – буга хандагайһаа, баабгай гахайһаа эхилээд, шандаган хэрмэн хүрэтэр; һөөг бургааһатайшые үндэр сулагар модотойшые, наруули арюухан ойн соорхойнуудтайшые, үргэн тэгшэ талабаринуудтайшые, болдог дошотойшые, ганга гуутайшые газар, үндэр ногоон соогуур гүйлгэжэшье ябахаш, амияа абан, амаран һагад эбээр хүйтэн булагуудһаашье морёо уһалхаш, хайр шулууд дээгүүр шууяһан, мэлмэрһэн гол горходошье гаталхаш... Сэдхэлээ баярлуулхаш, сэнгэхэш!..

Ангуудые һууридажа эхилжэл байхада, Хубилай шандага харбан унагаажархиба.

Хүбүүнэй нюур гэрэл сасараадхиба, тэрэ түрүүшынхие ан олзолоо бэшэ – теэд үбгэ эсэгынгээ хажууда арга шадалаа харуулба ха юм: шэрэнги бургааһан сооһоо

шандаганай эндэ тэндэ хүрэхөөр бии болоод, тэрэл дороо угы болошихын тэндэ оноо бшуу! Ямаршы ангуушанда энэ хүнгэн бэшэ гэжэ Хубилай өөрөө мэдэнэ хаям...

Хубилай бушуу түргэн шандагаяа ганзагалжархиба.

Холошые бэшэ үндэр ногоон сооһоо үргэшэһэн бугын толгой бултагад гээд, Хулагугай годли эшхэрэн ошожо тудаба гү гэтэр зургаатайхан ангуушан тэрэ худар морёо залаадхиба.

Хойноһоонь Хубилай даб гэн шуумайшаба.

Чингис хаан ашанарайнгаа хэргэг габшагайе, ухаамлигые тэмдэглээдхибэ.

Һууридалга гэнтэ эхилээд, гэнтэ дүүрэшэбэ: хэншые баригдаһан олзоор һонирхоногүй; түүдэг ангуушадай дунда соробхилно, хөөрүү зугаа, хүхюу энээдэн дэбэрнэ – Хулагу Хубилай хоёрой асарһан буга шандаган хоёрой мяхан шарагдажа, хэзээ хэзээнһээ амтатай садхалан хоншуу үнэр һэрюухэн һэбшээнээр тарана, тээд үшөө ангай халуун шуһанһаа хэншые хүртэнэгүй, болоһон эльгэн бүгэдэндэ тараагданагүй.

Эдээнэй эзэн тогоошо-буурчи тоһо дуһажа байһан бугын, шандаганай мяха, өөхэ Чингис хаанда барина.

Чингис хаан эртэнэй монгол ёһо заншалаар өөхэ мяхаар ашанарайнгаа дунда хургануудые түрхибэ – Хубилайн хурганда хүрэхэдөө зүүн тээшээ хараба, Хулагугай хурга ёһолходоо баруун тээшээ шэртэбэ.

Хубилай хаанай зүүн тээшээ Ехэ Монгол уласые үргэдхэхые, Хулагу хаанай – баруун тээшээ газар дайдые эзэмдэхые; ашанартаа газар далайһаа газар далай хүрэтэр монгол моридой туруунай абяан эдэлжэ, юһэн тугуудай үргэгдэжэ байхые иигэжэ юрөөл табиһан ха...

Аба ехэ агнуури – һүр ехэтэ һуури дүүрэжэ, баатар эрын гурбан наадан – морин урилдаан, һур харбаан, барилдаан – эхилбэ: мянгата сэрэг бүхэн өөһэд өөһэдынгөө бэрхэшүүлэй, бүхэ бүдүүнэйнгээ алдар солые үргэбэ.

Һүүлдэнь Чингис хаан нэрэтэй түрэтэй ноёд һур харбажа мүрысэхэ ёһотой гэжэ зарлиг буулгаба.

Түмэнүүдэй, мянгадуудай, зуунуудай дарганар Чингис хаанай үндэр ехэ Шэрээн урда арюухан тэгшэ талмай дээрэ жэрытэр зогсодод.

«Дүрбэн һайн нохой гэхэн хушуушын нэрэ зэргэдэ хүртэшэһэн Зэбэ баатараа һанан дурсан һур харбаял даа, - гэжэ Чингис хаан жэгдэ гоёор зэргэлһэн олон ноёдоо ошотойхон, одотойхон нюдөөрөө хаймадаба. – Хэрбээ тайчиудтай хам орон сабшалдажа байхадамнай, тэдэнэй сэрэгшэн Зургаадайн ама сагаан хула моринойм амаргал хүзүүе шархатуулаагүй хаань, Зэбэ гэхэн сэрэгэй агууехэ ноён хүлэг баатар бии болохогүй байгаа бшуу. Минии зэргэдэ зэбэ мэтэ хамгаалжа яба гээд, Зэбэ гэжэ нэрлээ бэлэйб. Зэбэ мэтээр бүхы дайн байлдаануудаймни урдань шармайн орожо ябаа. Цзинь гүрэндэшые, эндэшые Хорезм байлдан абахадамнай! Монгол Ехэ уласын бүгэдэ ноёдой зэбэнүүдэй эдэлээн бүхы дэлхэй дээрэ шэнхинэн, ханхинан

байг- Баруунайшье, Зүүнэйшье дайдада, дүрбэн зүг, найман хизаарта!.. Илаад дараад ерэнэн Сартуул – Хорезмээр... Эндэ Буга-Сочихойдо эхилээд, хэзээдэшье бү замхаг!».

Үндэр тэгшэ бээтэй, үргэн багжагар ээмтэй Сүбэдэй баатар хушууша жанжан мантан томо эбэр номоо үхибүүнэй нааданхай мэтээр хоёрхон хургандаа торгонхой, годлимни хаана унагша ааб гэжэ шүүжэ хахаржа байнал хаш, тэрэ харбалдаанай дохёогоор годлиёо ууга сооһоонь сахилгаан түргөөр нугалан, хүбшэлбэ гэтэр, номоо бүхы арга соонь, бүхы алда соогоо дэлиһэн мэтээр татаад табижархиха бшуу... Яагаад өөрөөшье, Зэбэ ноёншье дабшажа дүтэлһэн дайсад руугаа сэрэгээ хүсынь зангидан харбажархидаг байгааб – тогтоохын аргагүйгөөр, тэсэхын аргагүйгөөр!..

Шигихутаг сэб сэхэ, үнэхөөрөөшье сэхэ хутага мэтээр бээ барин сэмсэгэрхэнээр зогсоно. Боложо байһан юумые оройдоошье анхаралдаа абангүй, теэд ондоо бодолдо абтанхай мэтэ: Ехэ Монгол уласын дээдэ заргаша-шүүгшэ хадаа ерээдүй тухайн тархидаа шүүжэ биһалгана хэбэртэй. Чингис хаанай һайн мэдэхэ янзаар мүнөөшье харагдана: Хорезм шах Джелаладдинда Бараганай талада илагдаадшье байхадаа, «сэхэ хутага» шанараа алдаагүй, оройдоошье ханаа үнөөндэ дарагдаагүй, харин өөрынь диилһэн хүниие түүхын хуули заршамаар сүүдлэжэ, толгойн сааза хэхээр шиидһэн мэтэ һэн...

Боорчу Зэлмэ хоёр зэргэлэнхэй, годлинуудаа номуудтаа һомолонхой; Ехэ Монгол уласын хамагые ахалха ниитын захирагшад хадаа хэзээдэшье ямаршье хэрэгтэ бэлэн байха ёһотой бшуу, тийбэшье Чингис хаан тэдэнэй, шарай түхэлөөрнь энэ харбалдаанда үзүүлэхэ илахагүйгөө лаб мэдэнхэй гэжэ ойлгоод хуугаа юм ааб даа.

Бааринай Алаг Нюсэгэн, хонхотонарай Сүйхэтэ Чэрби, сулдусай Тахай добтолгын гурбадахи зүг шэг барин, Фэнэкт болон Ходжент эзэлһэн – жанжанар ээмэйн хүсэ элсүүлнэ, энэшье мұрысөөндэ шалгарха бэшэшье һаа, эрын хурса хүсэлтэйнүүд зогсонод.

Харлугуудай Арсалан хаан, уйгарнуудай Итугуд Барзок Арт Тикид, алимарнуудые толгойлогшо Сүйхэнэр Тикид – тэдэнэр Тангадай Бурхан мэтээр Хорезмын дайнда хабаадалсахаяа арсаа бэшэ – үзүүр мэргэн болоошьегүй һаамнай, годлинууднай түрүүлһэн хүнэйхидһэ арайл наана хэбтэхэ ёһотой гэжэ һанаата болоно гэжэ Чингис хаан таажа мэдэнэ. Тэдэнэр номо годлинуудаа хараад абана, тэрэ зуураа урагшаа харбаанай бай хүрэтэр хурса нүдөөрөө хаймадаадхина, тэндэ тагаатай аргамжада элдэб үнгын торгон зуруудууд һэбшээндэ һэмээхэн нахилзанад.

Цагаадай, Үгэдэй, Тулуй гурбан аха дүүгэй, наһанай ёһо баримталан зогсонод. Тэдэндэ хамаагүй: хаана хүрэтэр харбахаяа һайн мэдэнэд, түрүү зэргэдэ, урда захада гаранад бээ; годлинуудай ошожо унаһан зайһаа боложо, баатар солонь, жанжан алдар нэрэнь доройтохо, доошоо унашаха бэшэ, хаанууд ёһоороол үлэхэ, Ехэ Хаан гэжэ үргэмжэлэгдээшьегүй һаа!.. Гансал ехэ ахань Зүчи дээдэ таладань баатар янзаар бархайжа байнагүй: Үргэнгэ хотые эзэмдэхэ гэхэн байлдаануудай үедэ Цагаадай дүүтээ саана наана арсалдаһанайнгаа түлөө эсэгэ Чингис хаанай

зарлигаар хушууша жанжанһаа буулгагдажа хойто зүгэй талануудые бүри мүнэн эзэлхэ гэхэн даабаритайханаар ябуулагдашоо ха юм. Орондонь Үгэдэй табигдаа. Ууган хүбүүгээ гомдохоожорхёо гүб гэхэн улаан гал соохи унтараадүйхэн сог мэтэ бодол Чингис хаанай сээжэндэ саг зуура сахилаад абана...

Ехэшүүлэй дунда Хубилай Хулагу хоёр бишыхан номо хаадагуудаа баринхай зогсонод. Тэдэнэрые тойроод боложо байһан юумэн тон һонирхолтой: иимэ ехэ эрын гурбан наада түрүүшынхэе үзэжэ байна бшуу: мянга түмэн сэрэгшэд, хүлэг морид ехэшье багашье, шэнэшье, холын замда хуушарһаншье һэеы гэрнүүд, элдэб янзын ашаа обоолон тээһэн тэргэнүүд, эндэ тэндэ түүдэгүүд соробхилно, тэдэнэй утаан, хурса туруудта үригдэһэн тоохон үргэн талые хушанхай, шарагдаһан мяханай үнэр, моридой инсагаалдаан, хүнүүдэй хүүр зугаа, ооглолдоон, ээбсэг дуулгануудай даршаан... Хоёр хүбүүд барууншье, зүүншье зүг руу хараад абанад... «Баруун тээшэшье, зүүн тээшэшье сэрэглэн ошохот!» - гэжэ Чингис хаан бодоодхибо.

Хасарай хүбүүн Есунхэ Хонготорун зогсоно. Шулуугаар бүтэшэһэн мэтээр огто хүдэлэнгүй, баряад байһан номо годлинь бэетэйнэ нэгэдэнхэй, үндэршье, үргэн ээм далатайшье, нюур шарайнь удаан сагта, утын дайнай замда зузаарһан, зэд мэтэ болошохон лэ даа. Оройдоошье энэ олон түмэн сэрэгэй обооролдоониие баатар оройдоошье анхарнагүй хэбэртэй, үндэр наһатай үбгэнэй үхибүүдэй наадые омоороогүйдэл... Харбалдаае дохёохон шанга гэгшын абяанай зэдэлшэхэдэ иигээд лэ хүдэлэнгүй байха мэтээр ханагдана.

«Урилдаанай урда заха, барилдаанай баруун заха, харбалдаанай холын заха бариха, илалта түгэс баатар! – гэжэ Чингис хан сэгнээдхибэ. – Эсэгэнэ Хасар эбэр ехэ номһоо табан зуу алхада харбагша бэлэй...».

Гурбан алда ута, хоёр шиираг мундуу сэрэгшэдэй ээм дээрэ табяатай үхэр бүрээе хүрхэгэр ехэ сээжэтэнэй нэгэн үлээгээдхибэ, хүрин хара нюурнь гал дээрэ улайһан шэрэм мэтэ болошобо - өөрөө абяа ехэтэйгээр тэһэршэхэнь ха!..

Бэшэ ехэшье багашье бүрэнүүд буханууд мэтээр бүрхирэлдэшэбэ, сан хэнгэрэгүүд сад мэтээр наяралдашаба, тэнгэрийн дууе һажаан түерэлдэшэбэ, нэршэбэ.

Эдэниие ударидаһан баатарай гараа һэбихэтэйнэ адли булта замхашаба.

Зуугаад зуугаад эзбэнүүд лэ зэдэлшэбэ – эгээл шанга баатарнуудай, эрхим харбагшадай хүсэтэй гарһаа, хүдэр ээмһэнь хургадай шадалаар номой хүбшын шангаар эршэдэн хийдэшэбэд, зуралзан ябашабад бшуу!

Эзбэнүүдэй зэдэлээн, бүрэнүүдэй, сан хэнгэрүүдэй хүрөөтэ хүгжэм дамжуулба даа.

Дайгаа дараһан, даагаа һүүлдэһэн баатар ехэ сэрэгэй соло иигэжэ дуудагдаба!

Бүхы годлинууд Есунхэ хонготорунай годлиие дахалдан ошобо гэжэ Чингис хаан баталаа бэлэй...

ГАРМА-ДОДИ ДАМБАЕВ (1941-2013)

Гарма-Доди Дамбаевич Дамбаев Агын Могойтын аймагтай Зугаалай нюталта түрэнх юм. М. Горькийн нэрэмжэтэ Уран зохёолой дээдэ һургуули дүүргээ. Локомотив-вагон заһабарилгын заводой слесарээр, Соёлой министрствэдэ, «Байгал» журналда харюусалгата тушаалтай ажаллаа. «Дружба народов», «Байгал», «Байкал», «Морин хуур» сэтгүүлнүүдтэ зохёолнуудын хэблэгдээ. «Харгы дээрэ» (1971), «Дэлгэр сэдхэл» (1979), «Намарай һүүлшын үдэрнүүд» (1976), «Гүнсэмаа» (1973), «Эхын уян сэдхэл» (1988), «Эжын хоёр» (1980), «Эсэгийн дуран» (1981), «Харгымнай эхин» (2006) гэхэн расказыуд болон туужануудай номууд буряад болон ород хэлэн дээрэ барлагдаа.

ГҮНСЭМАА

(Туужаһаа хэһэгүүд)

Сиидгэр хүйтэн үбэлэй бүрхэг нэгэ үдэр «ГАЗ-69» түхэлэй хүнгэн автомашина Балташын дабаан өөдэ аалихан гаража ябаба. Тэрэ машина елүүр саһан харгыда халтиржа, хажуу тээшээ гараад, ташан годирһоор, арайшые гэжэ харгын даланда ороходоо, элэшэһэн сахаригаа һуури дээрээ эршэгэнүүлэн, угзага-тагзага гэнээр, урагшаа дабхина. Тээд ута дабаанай хорохогүйн жэгтэй. Газараа хороожо ядаһан машинын халашаһан мотор ута хүндын сууряататар нэгэ шанга, нэгэ һула болон ууртай гунигтайгаар хүнхинэнэ.

Машинын хойто һуурида жолоошон тушаа округой газетһээ ерэнхэн дүшөөд наһанай, хурса хёрбогор харасатай корреспондент дуугай һууна. Тэрэ дала мүртэхи репортероо дээшэнь үргэн заһажа, урагшаа халта үндыгөөд, дүтэлжэ байһан дабаанай оройе шэртэнэ.

Дуугай ябаһан, үнгэртэрөө таргалһан жолоошоной хажууда үхибүүн шэнги жаахан торшогор бээтэй колхозой түрүүлэгшэ гэдэргээ эрьелдэжэ, корреспондентдэ тамхи залаба.

- Би татадаггүйб, - гэжэ тэрэнь арсаба.

- Оо, ехэ һайн. Энэ дабаа дабахадаал түрүү хонишонойдо буушахабди. Сэхын хэлэхэдэ, Цыбаан шэнги хонишон манай аймагта үгы бшуу даа. Үнгэрэгшэ жэл зуунһаа зуун гушан хурьга абаа. Гүнсэмаа гэжэ һамганиинь жэгтэй шэрхи, ажалша бэрхэ хүн юм, - гэжэ түрүүлэгшэ хэлээд, тамхияа носоожо, үдхэн утаа бааюулан гаргамсаараа, тугаархана үгэ дуугүй, даруу номгон зантай шэнгээр үзэгдэгшэ корреспондентын гэнтэ шэг шарайгаа хобхо татан, ямаршые унаа оложо, суута хонишонойдо хүргэжэ үгэхэ ёһотойт гэнэн эрилтэ табиһын ханаад, сэдхэлдээ абажа ябаһан бодолын тааха гэнэндэл бодолгото болоодхибо.

Аалин намдуу байдал таахалжа, үгэ андалдан хөөрэлдөө дэлгэхэ үгэ тэдэ гурбанай хэнииньшье оложо ядана. Гансал машинын дунгинөөн замханагүй. Өөдөө хараад, налайжа хууһан түрүүлэгшэ угжаар үхибүүндэл, тамхияа дээрэ дээрэхээн хорожо, гашуун шороо утаагаар машинын кабина дүүргэжэрхибэ. Орёо бэрхэ асуудал тухай ухаагаа гүйлгэжэ байһан конструктортал сохоёо уршылгаад, нюдэээ ониилгоод, халта мнһэрэн байһан түрүүлэгшэ арадань хууһан Тагарта, юундэшьеб мэхэээ хүдэлгэжэ хууһан хүн шэнгээр ханагдана.

- Үбэлэй янгинама хүйтэндэ юу бэдэржэ ошохотнайб. Цыбаан тухай үлөөн дутаангүй, түрэхэн гараһан нютаг, ажалайнь амжалта тухай хуу хөөрөөд үгэхэдэмни, бэшэжэ абаад, бусаа хаатнай дээрэ гэжэ хананаб, - гэжэ түрүүлэгшэ нялуунаар хэлбэ.

- Хонишоной ажабайдалтай танилсахаяа, өөртэйн уулзажа, хөөрэлдэхээ зорюута ошожо ябаһан аад, хахад харгыһаа бусажа шадахагүйб, - гэжэ Тагар үсэд зангаа алдаагүй һөөргэдэбэ. - Дүтэ хаань ябагааршье ошохо хэм, - гэбэ.

Корреспондентын шийдэн хэрэгэ хубилгангүй, шэрүүнээр харюусахадань, үгэээ ойлголсожо, үгэдөө оруулжа ядаһан түрүүлэгшэ түр зуура тээлмэрдэшье хаа, удаан дуугай байхагүйе оролдобо.

- Танай заал хаа уулзаха гэжэ ерэхэнтнай хайн байна. Нэгэ зариманай арба модон газар ябахаяа залхуураад, телефоноор хонходожо, хайн ябаһан хүдэлмэришэд тухай хурахадань, дурам гутагша. Ямар болоһон саг гээшэб даа, хүн ябагаар ябаханаа байха, машина ташинын таһалдангүй хаанашье хүрэтэр гүйлдэдэг сагта нэгэ модон зайтай газарта ошожо ерэхэээ залхуурха. Гайхалтай болоһон саг гээшэ ха даа...

Түрүүлэгшын хэлэн үгэнүүд Тагарай анхарал оройдоошье татабагүй. Тэрэ суута хонишоной амжалта илалта тухай очерк бэшэхэ гэхэн хүсэлдэ эзэлэгдэшөөд, һунан годирһон харгы руу харасаяа гүйлгэн хуугаа хэн. Дабаанай монсогорхон хара толгой дүтэлжэл байна. Торгон утаһан мэтэ ябаган бордоһон харгы хүндэлэн эхи захигүйгөөр шэлжэрэн холжорно. Эзэгүй хоһон тала, арба табан модотой гүбээнүүдэй сайбалзан угтахадань, шууяатай гудамжа, олон дабхар шулуун гэрнүүд эжэлүүдгүй ханаандань орожо, сэдхэлын уйдхараар дүүрэнэ.

Тагар городто хүн болоод, дээдэ хургуули дүүргэмсээрээ, олон жэл тэндэ хүдлөө бэлэй. Округой газетэдэ ерэхээр оройдоол хоёр жэл боложо байна. Тэрэнэй хүдөө гараһаниеньшье оостой бэлэй. Нэгэтэ түрүү хаалишан тухай очерк хайнаар бэшэхэнһээ хойшо ахалагша даргадаа хүндэтэй болоһон байгаа. Тэрэ гэхээр тахяашан, шубуушан, тракторист, комбайнер тухай очеркнүүдые бэшэдэг болобо. Тээд хонишон тухай очерк нэгэтэшье бэшэжэ үзөөгүй, ажал хүдэлмэриень хараагүй байшоо. Гансал харгыгаар ябахадаа, үбэл зуншье нэлэнхы уужам талада хүрэг хонидой бэлшэжэ ябахые харадаг хэн. Тиимэхээ хонишониене нюдөөрөө хаража уулзажа ерээгүйдөө бэшэжэ шадахагүй байтаа бшуу. Тиигээд лэ тэрэ эргэнһээ очеркынгоо түсэб табижа ябаа хэн.

- Шуурган болохо янзатай байна. Гарагай долоодо эхилээ хаа, хэдэн үдэр

шуургалхань гээшэ, - гээд, түрүүлэгшэ аалихан ханаа алдаба. - Малшадай үбнэ хулхагүй хаань, хүшэр хүндэ саг тохёолдохонь. Мүнөөдэртөө яаж гурбан участок эрьехэ гээшэбиб, - гэжэ ханаа зобон дуугарба.

- Шуурганай болохые яагаад мэдэбэт? - гэжэ Тагар асуугаад, дуугархадань дуулангүй үлэшэнэ аа гү гэнэншүү, халта урагшаа нэнгэбэ.

- Тэнгэрийн баруун хойто хаяаһаа бүүдэгэр боро үүлэн нэмжыжэ эхилбэ. Тэрүү тэрэ, харана гүт? – гээд, түрүүлэгшэ хургаараа зааба.

Теэд Тагар ямаршые үүлэ харабагүй, гансал огторгойн хаяагай барайхань эли байгаа хэн.

- Шуурганай үедэ хээрэ газардашоод, хаатаагүй хаамнай хайн бэлэй, - гэжэ дуугай хууһан жолоошон арай дуулдахаар хэлээд, дээрэхэ абан ханаа алдаба.

Тэдэнэр гурбуулаа дуугай болошобод. Жолоошон хүр саһанда хаатажа, хээрэ хонохоһоо бэрхэшээнэ, түрүүлэгшэ хони малай хоол тухай ханаагаа зобоно. Тагар колхозой түрүү хонишон тухай бодоно. Тэрэ правлени соохи түрүү ажалшадай самбар дээрэ Доржын Цыбаанай фото зураг хараа хэн. Тэрэ гэнээр урихан харасаарнь таамаглажа, эгээл энэрхы сэдхэлтэй хүнүүдэй нэгэндэ тооложо, эзэлүүдгүй нюур шарайень ханаандаа дүрсэлжэ оробо. Нүүлэй үедэ бүришые ехээр суурхаһан хонишоной ажалай амжалта тухай бэшэһэн хэдэн статья уншаһанаа ханаад, гүнзэги бодолдо абтаба. Теэд хайн очерк бэшэхэ гэжэ найдажа, даргынгаа иишэ эльгээһэн хада тэрэ харюусалгатай даабари абаһанаа мэдэжэ, эльгэ зүрхөө хүлгөөн, ханаа үнөөндэ абтанги ябаба.

Удангүй үбэлэй элшэгүйхэн наран үүлэнэй саана орожо, арба-табан абаахай саһан агаарта хийдэнээр унажа эхилбэ.

Гэнтэ мотоорой абьян арай дуулдахаар хүршэгэнэн, уруудам харгы руу урагшатай түргөөр машинын сахаригууд мухарилдана. Аяар холоһоо, нүдэнэй үзүүрэй газарһаа угтан хийдэнэн бишыхан саһаханууд хойно хойноһоо урилдан, нүдэ сабшаха зуура дүтэлхэдөө, адха болохоор олон боложо, машинын сонхын шэл сохёод, хэдэн тээшээ сасаран гээгдэнэ. Хаа хаанагүй арбаганан унаһан саһан тэрэ дороо хабтагараараа хийдэнэн бордоһонтой худхаршана.

Хадын боори тойроод гарахатайгаа сасуу машина мухар ута хүнды өөдэ гараһан муухай харгыда оробо. Хони малай гэшхэжэ, сарья гаргаһан субасанууд гарай альганай нугаляа шэнги хэдэн тээһээ сугларжа нэгэдэнэ. Уданшыегүй муухан харгы мухардажа эхилбэ. Тээ холо, бүлэг бургааһанай үбэртэ, монсогор заахан нэеы гэр, түхэрээн томо хониной хотон бүрүүлхэнээр харагдаба.

«ГАЗ-69» сарья харгы дээгүүр дэржэгэнэн дондорһоор үбэлэй буусата дүтэлбэ. Ута хуһан модоор гэрэй униндал түшүүлэн бариһан, тэрэнээ тойруулаад холоомоор дулаалһан хотоной хажууда хүрэжэ ерэбэд. Үбһэнэй хорёотой зэргэлһэн хуһамаг соо таруугаар байһан хонид машинын абья дуулахадаа, эдихэ хоол эрижэ мааралдаһаар үүдэндэ сугларшабад. Хуһамаг үүдэндэ үбһэнэй хог эдижэ байһан зээрдэ морин хүзүүгээ дээрэ үргэн, машинаар ерэгшэдые харашаба. Машинын хүршэгэнэхэдэ,

нэеы гэрлээ буряад оодон хонин дэгэлтэй, томо шэгэбшэтэй малгайтай зургаа-долоо наһанай, хүбүүнш басаганишьенынь ойлгохын аргагүй үхибүүн шохогонон бултайжа хараһанайнгаа һүүлдэ газаашаа гараба.

- Тагар Будаевич, хүрэхэ газартаа хүрэжэ ерээбди, - гээд, түрүүлэгшэ машинаһаа бууба.

Тагар дала мүртөө үргэлхэн репортёроо хугабшалан, түрүүлэгшын хойноһоо шамдаба.

- Бутид, хайн байна гүш? - гэжэ түрүүлэгшэ тэрэ заахан үхибүүндэ хандаба.

- Гэмгүй, - гэжэ Бутид томоотойгоор дуугараад, нэгэл газартаа зог татан, хүдэлэнгүй байшаба.

Түрүүлэгшэ гэртэ оронгүй, хониной хотон руу сэб сэхэ алхалшаба. Тагар түрүүлэгшын хойноһоо үлэнгүй дахаба. Бутид тэдэ хоёрой хойноһоо гүйшэбэ.

Хотон соо дулаан. Хэдэ хэдэн газарта обоолоотой хохир бурзан сагаан сэн болошонхой тобхойлдоно. Бухал шэнгээр шобойлгожо бариһан хотоной шанха дээрэ халхинһаа хамгаалха ута модоной архагар шэлбэнэ мүшэртэй үзүүрнүүд, бэе бээтээ үлхэлдэн, нэеы гэрэй хууриин зэргэ соорхой нүхэ үлөөнэ. Тэрэ соорхойгоор бүрхэг тэнгэри харагдана. Түрүүлэгшэ хотон соогуур ябажа, эндэ тэндэ гуталайнгаа хоншоороор онгилоод, хонидто дэбдихэн хохир шэнжэлээд, хуһамаг соо мааралдаһан хонидто хүрэбэ.

- Тэжээбэритнай яһала олон гээшэл ха. Үбһэ обёостнай багашаг болоо байна, - гэмсээрэ түрүүлэгшэ үнөөхи басаганда хандаба: - Обёос, хүхэ холоомо хэзээ асараа нэм?

- Мэдэхгүй, һананагүйб, - гэжэ Бутид харюу үгэбэ.

- Эжы, абашни хаанаб?

Бутид зэмэтэй юумэдэл, уруугаа хараад: - Эжы хониндоо. Аба үсэгэлдэр хайшааб даа ошоһоор ерээдүй, - гэжэ Бүтид хамар дороо гүбэрбэ.

- Мм... даа. Тиихэдээ ши гансааран гэрээ һахижа үлөө гээшэ гүш? Эдэ хонидто үбһэ хаяжа...

- Гансаараа бэшэб. Намтай Маруся миисгэй үлөө бшуу, - гэжэ Бүтид түрүүлэгшын үгыень таһалаадхиба.

- Энэ хүниие гэртэ үлөөхэ гүш? Эсэгышни хүлээхэ, хони малдатнай үбһэ тараалсажа туһалалсаха... - гээд, түрүүлэгшэ гараашье Тагарта үгэнгүй, һөөргөөшье харангүй, сэб сэхэ машина тээшэе бушуу алхалшаба.

II

Саһанай бургажа эхилхэдэ, Гүнсэмаа хонидоо нэлэнхы талада тараан эдеэлүүлһээр яаралгүй, гэр тээшэе сэхэ тууба. Агшан зуура халхин шангадажа, бургааһан саһанай мушхараадхихадань, түрүүшын хонид урагшаа ябахаа болижо, монсогойрон сухарижа эхилбэ. Тэг дунда ябаһан хонид хамагай урда гарахатайгаа

сасуу, шэрүүн халхинда хамараа сохюулхадаа, Гүнсэмаагай туухые мэдэхээ болижо, гэдэргээ буляалдана. Пират Барас хоёр эзэн эхэнэргтээ хамһалсажа, хоёр тээһэнь хасардан, хусажа ябаад гүйдэнэ. Тээд мэдээ алдаһан хонид туһагүй халхи уруу тэгүүлнэ.

Хонидоо сэхэ хотондоо абаашажа шадахаа болиһоноо хонишон эхэнэр ойлгоходоо, голой бургааһатай шугы зубшуулан, гэртээ дүтэлүүлхэ гэжэ шиидэбэ. Тээд гол хүрэтэр саһан хүртэ дарагдаһан нугые гаталха хэрэгтэй бшуу.

Гүнсэмаа яахашье аргаа барагдахадаа, хонидоо дураарнь табижа хоёр нохойтоёо хамһан, гол тээшэ хасардан тууба. Урагшаа ябахаа болиһон хонид халхи уруу ульгамаар гүйдэнэд.

Шугы хүрэхэднэ, лүн харанхы боложо, түрүүшын хонид арай арайхан харагдана. Хоёр нохойнууд хасардан туухадаа һурамхи байбашье, оромоо алдажа, тууха тогтоохые мэдэхэ болиһон хонидто хороо бусалан, гүйдэл дундаа ута ноһонһоонь зулгаанашье, хусанашье. Тиһээр бүтүү бургааһатай шугы соо ороходо хазаар моритой Гүнсэмаада ябахань бэрхэтэй болошобо. Эндэ халхин намдуу. Гэбэшье модоной үзүүр хухархаһаа нааша найгалзан хүүенэ, саһан арбаганалдан, нюдэнэй үзүүртэ халта үзэгдөөд, үгы болошоно.

Харанхыда хонид урагшаа ябаха дурагүй, бээ бэгзылгэн ногоон галаар ялалзаһан нюдөөр Гүнсэмаае хараха юм. Дулаан хэбтэриез үгылжэ, шууяса мааралдан, бургааһа модоной оёороор иишэ тиишээ таража эхилбэд.

«Ху-лай! Ху-лай! Барас! Пират!» гэжэ Гүнсэмаа бүхы шадалаараа хашхаран, хонидоо гол өөдэ тууна.

Гэнтэ хонид үргэжэ, хаха бутаран гүйдэшбэ. Пират Барас хоёр зэргэ хусалдаһаар харанхы руу хургашаба. Үргэһэн хонид мэдээ алдан гүйдэжэ, гэдэһэндээ хүрэмэ хүнгэрэгтэ зоогдошоод, хайшаашье гараха аргагүй, һуури дээрэ үндэгэшэлдэнэ.

Нохойнууд ойро зуура юуб даа ээрэн боһоһоноо эзэндээ мэдүүлжэ, дарья табилдан хусанад. Гүнсэмаа ургаа дээрэ үргөөд, моринойнгоо гуя ташуурдажархиба.

Хээр морин урагшаа һуга хүрэжэ, бургааһанай соорхой руу гүйшбэ. Гүнсэмаагай нюур шэлбэһэ мүшэртэ хоротойгоор шабхадуулаад абана. Бургааһа мүшэртэ хубсаһа хунарынь шагтагалдажа хахархаяа һанана. Гүнсэмаа гараа тохиилгожо, нюураа халхална.

Гэнтэ бургааһа модод үсөөржэ, Гүнсэмаа тэбхэрхэн талмай дээрэ гаража ерэбэ. Хээр морин һөөл аягүйгөөр хажуу тээшээ халба хүрэн, хамараа хоршогонуулан, хуухираад абаба.

Айһан, хүрдэһэн хонид мэдээ алдажа, модо бургааһа нэшэн, дуратай тээшээ сасаран гүйдэнэд. Хээр морин шэхээс һүрмылгөөд, хүзүүгээ дээрэ үргэжэ, огсом гэгшээр хуухираад, - мушхаран носолдогшо амитадһаа зэбүүрхээд, гэдэргээ буляалдан сухарина.

Пират шонодо бажуулгаһан янзатай, хүзүүгээ хажуу тээшэнь атиралдуулан, дохолһоор эзэн эхэнэргтээ ерээд, үбшэнөө мэдүүлжэ, гунигтайгаар гиинаба.

Тээд Гүнсэмаа шонодо бажуулгаһан нохойнгоо шарха барижа үзэхэ, эрхэлүүлхэ сүлөөгүй, дүтэхэнэ шэрэнги соо хусаһан Барас тээшээ мориёо шамдуулба. Тэрэ нюураа гараараа бүглэжэ, бургааһа мүшэрһөө нюдэ амаа аршална.

Гэнтэ Гүнсэмаагай хажуудахана нэгэ бэгзэгэр амитан газарта хэбтэһэн юумэ зулгаажа байба. Нохой гэхэдэ, Барасай бүдүүн хоолой дүтэхэнэ хусахань дуулдана. Гури́нха шоно бажууһан хонинойнгоо халуухан мяхан дээрэһээ халахагүйгөөр нэтэршэһэн янзатай. Хээр хамараараа хуухираад, хажуу тээшээ халба хүрэбэ. Гүнсэмаа хүлнүүдээ тэртэдэн, дүрөөгөө шангаар гэшхээд, эмээлэйнтээ бүүргэ тэбэрээдхибэ. Барасай хусаха абьян дүтэлхэдэл гэһэн аад, баһа холодон үгы болошобо. Гүнсэмаа олзоёо орхихоо харамнаһан шонын хажууда дүтэлхээ оролдоно, тээд хээр моринийн гэдэргээ буляалдажа, газар хорооногүй.

Арай гэжэ тохёолдохон олзоёо аманһаа алдаха дурагүй гури́нха шоно хойто хүл дээрээ согсойн хуугаад, амаа ехээр ангайлган, үе-үе шүдөө хабиран, хонишон эхэнэртэ хүрэн буухаар бээ эһэшөөд, муухайгаар хэрхирэн байба. Гүнсэмаа айхаяашье мэдэхэ болишоод, мориёо урагшань дугшуулна. Юуншье болохо хэн бээ, тээд эгээ энэ үедэ шэрэнги бургааһан сооһоо Пират дохолһоор гарахадаа, аюулай болохоо байһые мэдээдхибэ. Гэдэргээ буляалдаһан хазаар моритой эхэнэрэй хашхархаһаа бэшэ аюул хэхэгүйе мэдэһэн шоно дүтэлжэ ябаһан нохой тээшэ бүхы ханалаа табижа бээ аршалхые оролдобо.

Гүнсэмаа нэгэ һамбаа олоходоо ургаа дээрэ үргэхэ мүртөө, согсойжо хуугаад, нохойтой эрхирэлдэн адарилдаһан шоные ургадажа, хур гуйбаа эрэжэ оробо. Шоно нарин гуйбада хоолойгоо хаалгажа эхилхэдээ, хэды дахин хүсэтэйгөөр хажуу тээшээ хүрэн, ургаһаа мултархаяа хэдэбэ. Тээд хур нарин гуйбатай ургаяа Гүнсэмаа алдахаар бэшээр адхашанхай.

Нохойн хусаха, ургада ороһон шонын улиха, хээр мориной хуухирха, Гүнсэмаагай хашхарха абьянууд хамтархадаа, һэжэг түрэмэ зэрлиг муухай эзбүүн шууян, шорхиرون боложо, оршон тойрониёо дүлиирүүлбэ.

Хэды ехээр шархатаашье хаа, Пират ургада ороһон шонын хойто хүлһөө борьбодоно. Гүнсэмаа ургая гар соогоо монсогонуулан, эрэжэл мэдэнэ. Жэгшэнги хээр ургада ороһон шоно хоёр дүрэ буруу тээшээ таталдан буляалданад. Ургын узуур хонишон эхэнэрэй гар сооһоо шэлжэржэ, алдуурхаар болобо.

- Барас! Барас! – гэжэ Гүнсэмаа һөөлдэшэһэн хоолойгоор гүйжэ арилшаһан нохойгоо дуудаба.

Хонид модондой захаар бүлэг бүлэгөөрөө жэрылдэшоод, хэды харанхышье хаань, юунэй боложо байһые гайхан харана. Хүзүүгээ бажуулгаһандаа Пират хэды зүрхөө үхөөшье хаа, эзэн эхэнэртээ арга шадалаараа туһалан, нүхэрһөө туһа эрин хусажа, шоные борьбодоно. Үшөө нэгэ заа удаараа хаа, хонишон эхэнэрэй гар шалажа, ургань алдагдан, шуурган халхи һамбаашалжа, олзо бэдэрһэн шоно сүлөөдэ табигдахань гээшэл.

- Барас! Барас! Шүдхэр шамайе, хамһалсаха сагта үгы болошохош! Барас! - гэжэ Гүнсэмаа нохойдоо сухалдана.

Эхэнэрэй хүсэн хүзүүгээ боолгоһон шонынхиһоо урид буурабал ха. Гар хүлнүүдын шэшэрэлдэн һалганажа эхилхэдээ, удаан тэсэхэ шадалын барагдаба. Энэ үедэ гэнтэ харанхы сооһоо Барас нохой гүйдэлөөрөө гараад, гуйбын хурта эрэгдэһэн шоные бэээрээ сохин, саһан дээрэ унагаамсаараа, түбэнгидэнь зулгаалдашаба. Хонишон эхэнэр ургаяа табижархиба.

Тээд ами бүхэтэй шоно хэды хүзүүгээ нарин гуйбаар| эрүүлээ. Барасай шүдэндэ бажуулгаашье хаа, уусаяа үндэгэнүүлэн, хүл дээрээ бодохоёо һэдэнэ. Пират һамбаашалан, араһаань борьбодоно. Гүнсэмаа бүхы бэээ шэшэрүүлэн, моринһоо буужа, газарта унагааһан ургаяа абажа, дахяад эржэ эхилбэ. Тэрэ бүхэнэйнгөө саагуур хабшуулһан хутагаяа һугалба.

Баатар хүнэй дүрдэ орожо, бата бүхөөр хам тэбэрюулһэн барилдаашан шадалаа буурахадаа, диилдэһэнэ ойлгожо, һал хэбтэжэ үгэгшэ. Эгээл тэрээн шэнги Барасай аманда түбэнгигэ бала бажуулгаһан шоно һүүлшынгээ хүсэ туршажа, уусаяа үндылгөөд, саһан дээгүүр шарбаба.

Барас шонын бахалуур табижа, лаб үхөө гээшэ гэхэндэл, дээрэнь ойр зуура хүлээгээд, эзэн эхэнэртэ дүтэлбэ. Гүнсэмаа хутагаа бүхэдөө хабшуулжа, урга шонын хүзүүнһэ абаба. Хонишон эхэнэрэй Барас нохойгоо магтан эрхэлүүлжэ, нюргын эльбэхэдэ, Пират эзэнэйнгээ хажууда ерэжэ, хүлын шүргөөн байгаа һэн.

III

Зээрдэ морин гэр тээшээл буялдан, дурагүй тэшээ һожоргүйгөөр бүншэнэ. Ойро тойрон юуншые харагданагүй, гансал шэмэрүүнээр үлээһэн хүйтэн һалхин улина.

Сэлмэг үдэшэ гансааран ябахаяа айдаг Тагар досоогоо жэжышоод, үе-үе болоод лэ дүрөөгөөрөө дүрөөбшээ сохино. Зээрдэ хүр саһанда ороходоо аалидажа, хүлөө залхуугаар һугалан абана. Тагар хасарайнгаа жэмжэгэнээд абахада, дулаахан бээлэй сооһоо гараа гаргажа, хасараа дулаасуулха юм. Шанга һалхин нимгэн үмдын нэбтэ, можын сэмгэнэй зарсахаа нааша үлээжэ, дулаахан гүйсэтэй шуһыень тогтооһон шэнги болоно.

Удангүй Тагар бүлэг хуһан ойдо хүржэ ерэбэ. Хэды һалхитайшые хаань, эндэ нэгэ бага намдуу. Тэрэ моринһоо буужа, саһатай газар дээрэ тэмээшэлжэ, өөдэ уруугаа хониной мур хараашалан бэдэршэбэ. Тээд харанхы һүни саһан дээрэ хүлтэй амитанай ябаһан мур олохоб гэжэ ханаха дэмы.

Тагар зээрдэ морин хоёрой һанал хүсэлэн нэгдэжэ, ойн нэмэридэ халта амарха дураниинь хүрэнэ. Шуурганда һаатажа, оройтоһон Гүнсэмаае яажашье хаа олохо минии уялга гэжэ Тагар сэдхэлдээ шэбшээд, хуһан ой сооһоо гараба.

Тагар ябаһан зүгөө алдажа, бүтүү жолоогоо урагша хойшонь үргэлжэ татахадаа, унажа ябаһан мориёо хүлгүүлнэ. Зээрдэ морин тад ондоо тээшээ залуулхадаа,

дахаяад хөөргөө тэхэрихээс хэдэнэ. Тээд үсэд эзэн өөрынгөө ханал бодол огтошье хубилгангүй, жабжын холотор хюрөөдэн, жолоогоо угзарна.

«Төөришэбэ... Яаха бэлэй?.. Хонишон эхэнэрые бэдэржэ гарахан аад, өөрөө бэдэрэлгэндэ орохо болоо хаа, аягүй байна даа. Али тэрэ хамган минии туһагүйгөөр гэртээ үни хада хүрэшөөд байна ха гү?.. Угы даа. Энэ шуурганда бэрхэл бээ даа. Минии туһалаагүй хаа, хэн туһалхаб. Заабол олохо минии нангин уялга. Тээд хаана гэжэ мэдэхэбиб?» - гэжэ Тагар уураг толгойнгоо мэнэртэр ухаан бодолоо гүйлгэнэ.

Нилээд зайтай газархаа эжэл хоёр морид бэе бээ танижархихадаа, дохёо үгэлсэн, инсагаалаад абаба. Тагар соорхойн доболиг газарта гаран сасуу, хазар моритой хүнэй бүүдэлзэхые хүнийн харанхыда арайхан обёороо лэн.

- Тарахан хонидые үтэр суглуула! Үдэр болоһон хойно айбала бодхоохоо ерээ гүш! – гэжэ хонишон хамган хашхарба.

Туһа хүргэхээс ерэнэн Тагар хонишон эхэнэрэй уйгаргүй сулалтайгаар угтахадань, халта урмаа хухараашье хаа, үгэ дуугүй шугы бургаананай оёроор тарахан хонидые суглуулжа эхилбэ. Барас хусажа ябаад, шэрэнги сооһоо намнажа соорхойдо гаргана.

Тагар нэгэ хэдэн хони соорхойдо асараад, Гүнсэмаатай зэргэлшэбэ.

- Зайжа, архидажа сададаггүй ямар амитан байдаг юм! Гэр бараамнай... басагамнай яажа байгаа юм. Харин ши энэ шуурганда хашалан бага, ханаа амар, гэр бараагаа мартажархёод, хэдэн хоногто архи шудхажа ябахаш, - гэнэн Гүнсэмаагай хараал шэрээл табихань дуулдаһаар. – Тэнэжэ, зайжа ябахаа яагаабиш?! Зайжа ябахагүй, юундэ ерээбиш!.. – гэжэ байгаад гэмэрхэнэ улам эли болобо.

Гэнтэ Барас хусажа, харанхы шабха руу гүйшэбэ. Айһан, хүлгэнэн хонид соорхойдо тогтохоор бэшэ, хөөргөө бургаананай оёор руу буляалдана.

- Юу эндэ ногнойжо байгаа хүмши! Барас шонын дүтэлхэдэ гүйбэ! Бүһэтэй эрэ хүн байгаа хадаа абаад үгыш! Арбаад хониимнай бажуугаа!

Тагар ямар аюулай тохёолдоһые мэдэмсээрээ, хожомдожо ерэнэн зэмэтэй хадаа үгэ дуугүй эмээл дээрээл һууба.

Гүнсэмаа ерэгшэ хүнэй дуугархагүйдэ гайхаад, мориёо түргэнэн хатаруулжа хажуудань дүтэлэмсөөрөө бүүргэ дээгүүрээ урагшаа нэнгэн шэртэбэ.

- Энэ ши ногтуу гүш?! - гэжэ тэрэ нилээд шэрүүнээр эхилһэн аад, үбгэнһөөнь тад ондоо бэтэй, үндэр нарин хүнэй эмээл дээрэ һуухадань, досоонь барагад гээдхэбэ. - Хэмта, хүлисэгты!

- Районһооб! Газетһэбэ! - гэжэ Тагар эшхэрһэн халхин соогуур шангаар дуугарба. - Танай үбгэн тухай бэшэхээс ерээ нэм... Басаганайтнай «Эжы, эжы!» гэн һугшархада, таниие бэдэржэ, уулзахаяа гараа нэм...

ГУШАБАЛ ДАРЖАИН (1936-1965)

Гушабал Дышинович Даржаев Хэжэнгын аймагтай Тураасгай нютагта түрэхэн юм. Дунда-Худанай долоон жэлэй нургуули, Улаан-Үдын багшын училищи дүүргээд, 1955 онһоо Агын округой Могойтын райондо багшаар ажаллаа, 1958 он үнгэртэр Совет Армиин албанда ябаа. Хэжэнгын нургуулин эхин классай багшаар, «Хэжэнгын таряашан», «Буряад үнэн» газетэнүүдэй редакциин литературна хүдэлмэрилэгшээр, Буряад-Монголоой АССР-эй радиокомитедэй редактораар ажаллаа. Энэ үедэ тэрэ

Буряадай багшанарай институтта заочноор нураһан байна. Рассказуудын республикын хэблэлнүүдтэ 1959 онһоо толилогдожо эхилээ. 1964 ондо Буряадай номой хэблэл «Элдин Тураасгайда» гэжэ рассказуудайн түрүүшын согсолборише хэблэһэн юм.

ХОЁР ДУРАН

(Рассказ)

Тэнгэрийн хаяада гансал ягаан толон үлөөд байна.

Дулсан гуша тухай наһаяа шахажа ябабашье, үшөө хүсэд дүүрэн маряажажа үрдээгүй, гүлмэр залуухан басагандал адли уяхан жэрбэгэр бээтэй, зөөлөхөнээр ялалзаһан елэн харахан нүдэтэй, даруу аалин абаритай эхэнэр энээниие обёорходоо залд гэн зуг тудаж, бодолгото болон шэртэбэ.

Иигэжэ шэртэхэдээ тэрэ өөрынгөө үнинэй ойлгожо ядаһан нэгэ юумэндэ харюу хүлээһэн мэтэ болоно.

Энэ ушар хэдэн жэлэй урда тээ тэрээнтэй тохёолдоо юм. Тэрэ гэхэн сарһаа хойшо Дулсан энээхэн туяае мартахагүй бүхөөр ойндоо орууланхай.

... Тиэхэдэ тэрэ залуу сэбэр ябаа һэн. Байгаалин хамаг һонирхолтой үзэгдэлнүүдтэ багахашье һэжэг түрэдэггүй, тэдэниие өөрынгөө ажабайдалда тохёолдоһон ушар ёһонуудтай холбожо бодомжолдоггүй һэн. Тэнгэрийн хаяаһаа үдэшлэн бадаран носодог энээхэн ягаан толониё һайхашаадаг, нүдэнэйнгээ шалатар шэртэдэг юм.

Нэгэтэ баһал тэрэниие хаража байтарнь гүүртынхид шууян, нуур тээшэ субан гүйлдөө һэн. Дулсаншыё дахалдан ошоо.

Аймшагтай тэрэ ушарыё ханахадаа Дулсан мүнөөшыё зүрхөө доһолуулан, хоёр нүдэнһөө нулимса дуһалуулдаг: сэдхэхэдээ ханажа ябадаг танил ганса нүхэр хүбүүниинь уһанда шунгажа байтараа, эрьһеэ холодон тамаран ошоод, һөөргөө бусаха тэнхээ тамираа алдаад, уһанда шэнгэшэһэн байгаа. Уһа һабинаһан үдхэн үһэтэй толгойёнь доошонь һанжуулан, хүнүүдэй тэрэниие хэдэн тээһэнь тэлээд

ябагханиень ханадаг. Тэрэ нуурта дүтэ оршодог хаалин гүүртэдэ ажалладаг болоходоо эрьедэнь ерэжэ, хүхэ ногоон долгиуудайнь хүндөөр мушхаран байхые адаглан хаража, үни удаан дуугай хуудаг, инаг хайрата нүхэрөө дурсадаг.

Үбэл болоходо Дулсан Сагаан нуур дээгүүр сарья харгы гарган гүйлгэжэ, саада бээдэхэ Тураасагай тээшэ ошодог.

Хабартаа мүлхэнэйнь хайлаха үдэр тойроод ябадаг юм.

- Аюултай басаган даа! - Бусадын нуур тойроно. Энэнь сэхэ ябахан зандаа! - гэлдэн хүнүүд тэрэниие шоо үзэдэг.

Дулсанай абань үншээг, эжынь нёдондо наһа баранхай. Тиимэһээ хууриндахи гэр байдалаа эрьенгүй ябаха аргагүй.

Тэрэнэй хууринда бии болоходо агрономоор эндэ хүдэлхээс ерэнэн гэрлээдүй залуу хүбүүн тэрэнтэй дуугаралсахые, танилсахые оролдодог.

Тээсэгэн газарай соохорлон харлаха үеэр тэрэнэй хууринһаа фермээ бусажа ябатарын хэншьеб хойноһоонь марьяан хүсээд, хүсэтэй альгаар хоёр нюдыень агшан зуура халхалаадхёо.

Дулсан ехээр залд гэхэдэ тэрэ хүнэй үбсүү руунь ёборон, холо болошоо хэн. Тэрэ хүн үнөөхи агроном Даша байһан байгаа.

- Болёоб! - гэжэ тэрэнэй хүлисэл гуйгаад, саашаа ябахаар забдахада Дулсан:

- Хүлисыш! - гээд хажуудань зэргэшбэ.

- Үнэн дээрээ, шамтайл уулзаха гээ нэм, - гэжэ Даша хэлбэ. - Хабарай мүлхэн аймшагтай, нарилыш, шамайе нуур дээрэ харахадаа зүрхөө үбдэнэб.

- Минии хэрэгтэ оролсоһонойш хэрэггүй! - гэжэ Дулсан тэрэндэ хэлээд, бээс абан саашалба.

Хүбүүн гомдоходол гэбэшые, Дулсанай хажууда зэргэлэн, нуурай саада эрье хүрэтэрнь ошолсобо.

Дулсан агроном Дашын тэрэндэ гүнзгыгөөр ханаагаа зобожо шадаха байһые ойлгобошые, балай баярлагагүй, харин сэдхэлдээ улам түгшүүрилтэй үлбэ. Тиихэдэнь тэнгэрийн хаяада толорһон ягаан толон тэрэндэ хэзээ хэзээнэйхиһээ хүрөөтэйгээр үзэгдэбэ ха юм.

Дулсан Даша хоёр одо ушардаг болоо хэн.

Мүнөөдэр дахиад золгобод. Энэнь зохид мэтэ үзэгдэбэ.

Дулсан хүбүүнэй хүдэр бээые, даруу харасые, долонгир шарайе түрүүшынхиеэ обёорбо.

Зон нүхэдынышые эдэ хоёрой хоорондохы харилсаанай хубилһые ойлгожо эхилээ.

- Тугаархана агроном Даша өөрөө ерэжэ, шэбхэ поли дээрэ зөөлсөө, - гэжэ нэгэ нүхэр басаганиинь хэлбэ.

- Энэ нүхэрнэй хамга абаадүй ха юм, - гэжэ нүгөөдэнь хэлбэ.

- Шэбхээс саг соонь полидо гаргадаг хаамнай агроном ерэхгүй хэн!..

Дашын бии болоходо тэрэ нэмээхэнээр саашаа болохы оролдоно. Харин

басагад хажуудань сугларба. Даша эдэ басагадые тоогоошогүй янза үзүүлэн байтараа:

- Эрэ хүниие хаража үзөөгүй шэнгээр юундэ аашалданабта? - гэжэрхибэ.

- Оһоон, Дашамнай гуулиа бултайлгаба! – гэжэ басагад шашхалдаба. - Хоолойн абьян яһала хонгео!

Даша эдэнэй урда орохогүй байһанаа ойлгоходоо дуугай үлэбэ. Тиихэдэнь басагад һөөргэдэхэ, тэмсэхэ аргагүй боложо, хороо бусалбад.

Харин Дулсанай сэдхэлдэ нэгэ жэгтэй болошоо һэн. Тэрэнэй һанаандань үнинэй хуурижаһан бодолнуудһаань ондоо мэдэрэл бии болоһон шэнги үзэгдэжэ, хани басагадаа нэгэ шэнээр хараба. Тиигээд нэгтэ Дашатай хуурин ошожо ябатараа нуурай мүльһэн тээшэ годирходонь хүбүүн:

- Мүнөөшни хабар эхилээ. Мүльһэн сүмэрхэл! - гэжэ һэргылбэ.

Тиихэдэнь Дулсан тэнгэрийн хаяа руу шэртэһэн харасаяа хүбүүн тээшэ шэглүүлбэ. Нэгэ юумэ хэлээ һаа гэжэ һанаһан аад, мүльһэн дээгүүр саада бэе гарахаар ябажархиба.

Нуурай эрьһэнэ тэрэнэй холодоходо гэнтэ мүльһэн намхалзаба. Энээхэн зуура Дулсан богонихон һанандань ушарһан ябадалнуудаа ойндоо оруулаадхёо. Тиихэ зуураа Дашын үгэ дуулангүй мүльһэн дээрэ гараһанаа гэмшэхэдэд гээд, хүсэд бодожо үрдибэгүй, бэеынгээ хүйтэн уһанһаа хаха ташахада мэгдэн шашхажа, хоёр гараараа нэгэ хэмхэрхэй мүльһэнһөө аһалдаба. Энэ үедэ Даша тэрэниие хойноһоонь хүсөөд, эрьедэ гаргаба...

Тэнгэрийн хаяагай ягаан толондо бодолоо булялгахадаа Дулсан энэ ушарые һанаһан байгаа...

Тэрэ зогсоһон газартаа байжа байтараа: «Даша мүнөө клуб ошонхой ха гү? - гэжэ шэбшээд, ябажархиба. Алхалха бүринь тэрэнэй зүрхэ сэдхэлдэ үнинэй туһанан, оршолонто юртэмсын гашуудалай хара манан хүнгэрһэн шэнгээр үзэгдэбэ.

ГАЛИНА БАЗАРЖАПОВА-ДАШЕЕВА (1952)

Базаржапова Галина (Доржо-Ханда) Хандуевна Захааминай аймагай Үлэгшэн нютагта түрэнхэн. Бурядай гүрэнэй багшанарай институтдай түүхэ болон хэлэ бэшэгэй факультет түгэсэһэн. 1974 ондо «Буряад үнэн» сониндо ажаллахаар ороод, эндээ 40 жэлдэ хүдэлөө. Хүүлэй 15 жэлэй туршада «Буряад үнэн» сониной редакторай тушаалда ажаллаа. 2002 ондо «Буряад үнэн» «Россиин үндэһэн эрхим газетэ» гэхэн нэрэ солодо хүртэһэн, 2008 ондо Россиин Хэблэлэй алтан жасада оруулагдаһан байна. Мүнөө

Г.Х. Базаржапова-Дашеева «Байгал» журналай редактор мүн. 2006 онһоо хоёр жэлэй туршада Бурядай Уран зохёолшодой холбооной түрүүлэгшэ байһан. Бурядай арадай поэт Галина Базаржапова-Дашеева – «Эхын энхэрэл» (1983), «Уулзуур» (2001), «Дыхание Хангая» (2002), «Одото заяа айладхыт» (2007) гэхэн номуудай автор мүн. Зохёолнуудын «Сибирские огни» (Новосибирск), «Морин хуур» журналнуудта толилогдоһон, монгол, таджик, хальмаг, ород хэлэнүүд дээрэ шүлэгүүдын оршуулагдаһан байна. 2004 ондо Галина Базаржаповагай шүлэгүүд «Россиин арадуудай мүнөө үеын литература» (Поэзия, Т.1) гэхэн энциклопедидэ толилогдоо. Бурядай болон Россиин соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ, Сибирийн журналистнуудай конкурсын лауреат, Ярослав Гашегай нэрэмжэтэ шангай лауреат, Бурядай арадай поэт.

ГУЛАМТЫН УЛЬГЭР

(Үгүүлэл)

Зухалангай ошотон носоһон гуламтын хажууда гартаа гаһар томо гаһаа бариһан төөдэйм буряад янзаар забиһан һуунхай. Хажуудань би – борсогорхон, борохон басаган сомсойнхойб. Магад, эгээл иимэ үдэшэнүүдэй нэгэндэ дэлхэй дээрэ хүн байһанаа эгээл түрүүшынхиеэ мэдэрээ һэн гүб? Хонгёо задаруун аад, хорогүй шанга дуутай төөдэйһөө айдаггүйшые наа, түбэгшөөдөг һэм. Тиимэһээл бодоод, һарсаганаад гүйхыем хориходонь, нилээд дууламгай бэлэйб. Гэбэшые заримдаа хүрэхэ, харайха дуран, ямаршыеб хорхой досоохиеш гэжэгэнүүлээдхихэ, тээд иимэ һэдэлгын удаа хатуу шанга балсантай гарнууд хам шүүрээд, хажуудаа лабхайса һуулгажархиха. «Гал гуламтадаа хани боложо һура. Бүхэли наһа наһалха гүбши», - гээд, төөдэй зааха.

Тээд гансал зууха тээшэ шэртээд һууха арга бишыхан минии досоо нэгэтэ барагдажа, толгойгоо хинсайлгаад, шэллэгдэһэн шагаабари-үрхэ өөдэ улыбэб. Тэндэ... үнөөхил гални дүлэтэн носожо, уяанһаа хадуурхаяа һанаһан зээрдэ мориндол бушаганажа байба. Сэдьхэлээ ехээр хүдэлгэһэндөө, «Төөдэй!» гэжэ

хамсыень татаад, ами абаһанай удаа: «Харыт, шагаабари дээрэмнай хэн гал түлжэрхео гээшэб? Баяр абга алтай?» – гэбэб.

Иимэ юумэ огто хүлээгээгүй төөдэйм ехэл гайхангыар нам тээшэ хараба. «Хүүхэмни, минингээ заяагаар түрөө ёһотойш. Тиимэ. Баяр абгашни гуламтаяа дэгжээжэ һууна. Алтамни, Баярни, дайнда нүгшөөгүйш, эхэдээ эрьежэ ерээ ха юмши. Хайрата үримни, энээхэн ашамни шамайем тэхэрюулбэ ха юм», - гэжэ уйлан һагад хэлээд, духыем таалажа, нариихан шордогор гээгэнүүдыем эльбэбэ.

Иигэжэ хүбүүгээ дайнда алдаһан эхэ табатайхан аша басаган хоёр сэдхэлээ ниилүүлжэ, аяар холын фронтоо бусажа ерээгүй Баяр абга тухай дурасхаалай үдэшэнүүд һубаряа хэн. Үдэрынэ хэды наадажа эсэһэншые хаа, үдэшингөө үльгэртэ заатагүй саг болзортоо ердэг хэм. Наадандаа дашууржа, үглөөнһөө үдэшэ болотор үлгэн дэлхэйе соносожо ябаһан би бодото ажабайдалай гасалан ядаралые хаанаһаа мэдэхэ бэлэйбиб? Тиимэһээл өөрынгөө һуурида һуун сасуу, үрхынгөө «айлшан» тээшэ харасаяа залажа, «харатан муухай хариин дайсдые» һамна сохиһон баатар зоригто Баяр абга тухай хөөрөөнүүдые эсэлтэгүй шагнагша хэм. Мундуу шиираг, үргэн сээжэтэй, гартаа һэлмэ далайһан гү, али буу бариһан, батаар гэшхэлһэн хүн нюдэнэйм урда харагдаха.

«Басаганиинь эсэгээ һажааһан, иимэл түнтэгэр магнайтай, урин тунгалаг нюдэтэй. Амиды Баяр. Ажалшыень абаһыень ямар гээбши...» гэжэ байгаад, нютаг зоной эгэшэ тухайм хэлсэхэдэнь, тэрэнээ дахажа һаладаггүй бэлэйб. «Би юугээр дутаабиб? Баяр абгада адли гэжэ хүн хэлсэхэй» гэхэн найдалтайгаар, хони, ямаа шордойсо туулсажа, оролдогшо хэм.

Төөдэйнгөө үргэн гэгшын дэлисэтэй мүр гаргаад, үбһэ сабшан саашалхадань: «Ай даа, төөдэймни ямаршые дайсаниие бутаруулжархиха хүсэтэй», - гэжэ һанагша бэлэйб. Хэдэн иимэ мүр гаргаһанай удаа орооһотой айраг асарһан намдаа дүтэлжэ: «Хээээш хажуурыем халаха хүн болохобши даа? Баяр абгаһаа дутуугүйл байха ёһотойш», - гэжэ айрагаа гудамхиха зуураа хэлээ хэн. Удаань һанаяа гүйсэхэдөө, хурса хажуурай хүсэ мэдүүлэн, хагда ногоо узуураарнь хюһаһантай өөрөгүй хирган сабшадаг болоо хэм.

Энэ бүхы оролдолгодомни һаһан соогоо минии хаража үзөөгүй Баяр абгын нүлөөн ехэ хэн. «Энэ ушарта Баярнай иигээд хэлэхэ хэн», «Баярнай иигээд хэхэ хэн» гэхэн үгэнүүдые ото шагнажа өөдөө болоо ха юмбиб.

Төөдэй мэтэ эхэнүүдэй үри хүүгэдые үрэхин абаһан үхэлтэ дайнай гэмээр ондоошые гэр бүлэнүүдтэ зуухын дэргэдэхи онтохон зохёогдодог, үрхэ-шагаабари дээгүүрхи үльгэр түүрээгдэдэг байгаа ёһотой. Элүүр энхэ, хүсэн түгэс үримни эльгэн нютагаа харангуй, хариин этэгээдүүдэй гарһаа харанхалан унаба гэхэн бодолтой эбсэхэ Эхые энэ дэлхэйдэ олохогүйт. Эгээл тиимэһээ минии зохёоһон гуламтын үльгэр төөдэйдэм Эхын найдал тэхэрюулээ хэн гү?

ОНТОХОНУУД ЯАГААД МҮНДЭЛӨӨ ҺЭМ?

(Уянгата рассказ)

Арбаадтайхан наьатайдам хүршэ хүбөө һуудаг түрэлэйм төөдэй нютаг зоньоо бодо малай арьа абажа элдүүрилхэ диилдэшэгүй шуналда абташаан юм. Ехэ бүлын гэшүүд ехэ багагүй, илангаяа төөбиин өөрын зээ Дамби бидэ хоёрто үдэр һүнигүй гэхээр ээлжэлэн эрьюулгын хүшүүргэ нилээн хүшэн арьа элдүүрилхэн байхабди. Төөдэй нютагтаа хара ажалша суутай, захиргааша маягтай, юрын бэшэ бэлэй.

Иимэ шуналыень мэдэжэрхиён нютагаархин мүртэй һүүрээжэ эбэрээгдээгүй, сагаа эдэе түрхигдээшьегүй арьануудые улаан түүхэй янзаарнь асараад, төөдэйн газар буулгажархидаг болобо. Тэдэнэ хашаанда нэмэрээд, арьанда эндэ тэндэнь үлээн мяха, өөхэнэй үлэгдэлнүүдые хальмажа, шулажа хаядаг, һалхитуулдаг, удаань тусхай бэлдэгдээн сагаа тараг арьанай үнгэ таладань түрхижэ эдэшүүлдэг ҺЭН.

Шабар шалбаагтал нойтоор урьһан гү, али зариманиинь дардайтараа хаташаан ута унжагар арьа элдүүрилхэнь хэды хүшэр байгааб даа. Мүнөө хүдөө нютагуудта эрьюулгэ гэһэн хэрэгсэл үгы болошоён, нютагай музейнүүдтэшье үгы ёһотой. Тиимэһээ этнографуудай бэшэһэн нэгэ заа тайлбари хэрэгтэй болоно ха: «Газарта зоогдоён бүдүүн модон гол дээрэ тодхогдоён хоёр хэрһэн модоньоо, мүн голойн хажууда һуулгагдаһан арьа хабшадаг хэдэн хабһануудһаа, хэрһэнэй хоёр үзүүргэ һуулгагдаһан, хүшүүргээ тулаха хабһануудһаа бүридэһэн эрьелдэдэг зэмсэг юм. Элдэхэ арьһаа эрьюулгын голдо ореогоод, хабһануудай хоорондуур хүшүүргэ хабшуулаад, эрьюулдэг юм. Эрьюулгэ нэгэл шэгээр эрьюулжэ байдаггүй, шэгынь һэлгүүлжэ эрьюулхэ ёһотой юм».

Иимэл эрьюулгэ тойрожо, нэгэл дүхэригөөр нара зүб, нара буруу хэды гороолоо юмбиди, мэдэхын аргагүй. Онсохон энэ ажалда нилээн үсэд, шүрбэһэлиг хүсэн хэрэгтэй. Бэлхүүһээсэ урдаа бариһан гү, али сээжэдэ тулгһан түхэрээн хүшүүргэ модоёо шадал байнал гэжэ түлхихэш. Илангаяа шэнэ арьа ореонь наа, эхин дээрэ нилээн тулгардуу бэлэй. Эндэ-тэндэнь дарбайгаад-дэрыгээд, зариманиинь шальпиинжа, зарим тээгүүрээ унжыгаад, заһантуу ябаагүй нааш, нэгэ тээшээ сомсойгоод, бүри диилдэхэ болихо. Дүрбэ-табан хоногһоо нилээн зөөлэрэнтүү, сайраһанай гэмдэг ородог, эрьюулгэдэ «һөөл дууламгай» болодог ҺЭН.

Арьа иимэ аргаар янзалха урданай энэ урлал үхибүүн намда нэгэ янзын, уйтайшаг байжа, хани басагадаа энэ хэрэгтэ яажа хабаадуулаб гэһэн бодол досоом түрээжэ, тэдээнэ ээлжээ ээлжээгээр дуудадаг болобоб.

Манайхинһаа сэхэ хойшоо, үйлсын үгсүүшэг дободо дүтэ ажаһуудаг Дулма-Сэрэн хани басагамни ехэл дуратайгаар ерэхэ. Бидэ хоёр уулзахадаа, ямар нэгэн жэжэ бужын үзэгдэл соо заатагуйл наа, шог үүсхэмэ, хүхимэ юумэ оложо, обооржо, эгшэтэрээ энеэлдэдэг бэлэйбди. Дулма-Сэрэн уран һайханда, урлаг соёлдо угаа дуратай ҺЭН. Нэгэгэ эрьюулгээ орхижорхоод, һорнии, Пиглайнгаа

рольдо шадахысаа орошонхой жүжэглэжэ байһамнай хүршымнай Шагдар хүбүүн шагаажа харажархеод, «шаахай» болоторнай наадалһан юм.

Эрьюулгэмнай хүнэй нюдэньөө, үйлсэ талаһаа нилээн далдахан газарта, үбьэнэй хорео соо тодхоотой, нэгэ талаһаа шажан түлээгээр, нүгөө тээһээ малай харша хореогоор халхалаатай ён. Хойто талаһаа абгайтаны гэр, харин баруун тээ нэгэ ташалангаараа үсөөн модотой, орой дээрээ ори ганса түгсүүлтэй хадамнай малайжа-милайжа һуухал даа. Шагдарта наадалуульһандаа юун удаан гуниглахабиди даа, удангүй өөрыень лэ нажаан, тонгойн шагаажа байһан дүрыень, тоомгүй абариень дуураан тэрэнэй дүрөөр бүхэли роль гүйсэдхэжэ байхабиди.

Эгээл энэ үедэ үйлсын зүүн талын хүгшөө ёнин ёрьмой олзолхо һанаатай ябаһандаа юм гү: «Юун гээн хүхэ модон болотороо энеэлдэдэг зомта?» – гэн гэмэрэнтүү дуугараад ябашахадань, Дулма-Сэрэн бидэ хоёр бэе бээе бэлтылдэн шэртээд, «хүхэ модон» гээн үгыень асууһан тэмдэгтэйгээр дабтаад, юундэшьеб эгшэтэрээ энеэлдэшэхэбди.

Тээд Дулма-Сэрэн саг үргэлжэ намдаа ерэхэ аргагүй, хони ямаа, хашараг буруугаа бэдэрхэ, уһа саһаа асарха – хүдөө һууринда багаһаа заруулжа һураһан үхибүүдэй хэхэ юумэн дууһахагүйл даа.

Заримдаа нэгэ класста һурадаг хаяа хүршэ Долсон ерэдэг ён. Сэбэг-Доржо абгайтаны ехэ басаган, олон дүүнэрэй эгшэ ехэнхидээ забда сүлөөгүй, багашуулаа абалсаха, хубсаһа хунарыень угааха, аршаха, угаа хүшэр уялгатай юм ён. Тоо бодолгодо тоти мэргэн, ном һудартаа абьяас оролдосотой, томоотой түбшэньөөрөө бусадһаа илгардаг ён.

Харин Замбалын Тогоошо абгайн Надя эгээл сүлөөтэймнай ён ха. Олон аха дүүнэрһээ амяараа, төөбии, таабайдаа үргэгдэжэ абтаһан, тоёо, торгон соо гэхээр, өөхэ үндэгэн мэтэ найжалуулан, эрхэ бэрхэ гүүлэн, дураараа томо боложо ябаһан, зугааша зүлгы нүхэрнай ён. Надя түбьэн юумэндэ угаа ёнъюуша бэлэй. Түб түхэрэнь нюуртань ажабайдалда дурлал билтаран, мэнэ-мэнэ миһэрэн мэшээхэ янзатайгаар үзэгдэхэ. «Надя, намдаа ерыш, арьа эрьюулэе», - гэхэб бинь. “Дамбиин ээлжээн бэшэ юм гү?” – гээд, тэрэм ёнирхохо. «Үгы, Дамбиинхи үсэгэлдэр байгаа, мүнөөдэр – миниихи». «Ши намдаа онтохо хөөрэхэ гүш? Тиигээ һааш, ошохоб” гээд, Надя наймаасалдаха. Юун арсаан байхаб, - «Заа» гээл гүби даа. Надийн шарай сог зали ороһондол бадаршаха. Арьа эрьюулжэл ябанабиди. Зай, номуудһаа уншаһан үльгэр онтохон дууһантаһан хэбэртэй, байз яаха бэлэй... «Өөрөө зохёо» гээд досооһоом ямар нэгэ юумэн шэбшэн, һанаа оруульһандал. Надя – тулгатай туһамаршан, маряалиг сула бээтэй, шадалтай. Залхуураад, ябахам гээ һаань, яахабши.

Нэгэтэ зохёохы абьяастаа эгээл ороод, шурьёулма зохидоор хөөрэжэ ябан гэһээмни, Надийн досоо хүлээгдээгүй ёжэг түрөөд, гэнэн хонгор нюдөө ониилгон татаад, нюдэ нюургүй асуубал даа: «Доржо-Ханда, ши өөрөө зохёогоод

хөөрэнэлши даа». Ямар нэгэн худал үгэ үлхэжэ байһаар балшыса баригдаһандал нюурни халуу бусалшаба. «Тээд номууд соохи онтохонуудай дууһашахада, яаха юмбид, хаанаһаа, тэнгэрийээ абаад шамда хөөрэхэ гүб? Тиигээ болбол, бү хөөрхүүл даа».

Надя тэрэ дороо «яаралһаа – даарал» гэжэ ама алдажархиһанаа халаглажа, энэдхэг түхэлтэй ута юбкынгаа хормойгоор нюурайнгаа хүльэ аршаха зуураа: «Өөрыншниш зохёон байгуужаг лэ даа. Тэнгэрийээш абаад хөөрыш даа».

Иигэжэ хэлээд, нүхэрни эрьюулгын зүргэһөө гаража, «Би шамдаа мостик харуулхаб» гээд, яһала сулахан аад, яһагүй мэтэ уян бэээрээ «мостик» харуулжархихал даа. Тиин «Бү тумархыш даа» гэһэн янзатайгаар түб түхэрээн нюурайнгаа бүри түхэрээн болотор жэгнэһэн мэтэ хөөрхөнөөр миһэржэ байха.

Иигэжэ намаяа гуйжа байхадаа, яаһаншье илдам сэдхэл нэм? Ульгэр, онтохон соохи гүн шэдитэй үйлэ хэрэгүүд нүдэнэймнай урдуур жэрэлзэхэдэл гээд, Надин аргагүй юньюша ухаанда зариманиинь торон хадуугдаад, бэшэниинь – оршон агаарта туһан, тэнгэрийээ ерэһэн һаа, тэрээн руу һөөргөө дэгдэшэдэг нэн гү? Буряад угалзын хэлбэритэй хөөбэри, үдэ һодо мэтэ хүнгэхэнүүд – тэдэнэр бүмбэгэр сагаан үүлэнүүд тээшэ шэглэн, зөөлхэн үбэртэнь эгээл һайхануудын, эгээл удхатайнуудын һуурижадаг нэн гү? Мэдэхын аргагүй. Хаанаһаа ерээд, хайшаа ошодогын... Хайшаншье гээ һаа, энэ дэлхэй дээрэ ямаршье зохёолнууд, ямаршье найруулганууд мур сараагүй үгы болошодоггүй ёһотой.

...Саарһан малгайнууднай үнидэ һандаран һаланхай, хүл нүсэгэн хүлөөрөө галаар хайраһан хүрьһэ огто мэдэрхээ болин дүжэршэнхэй – онтохоной орон соо үлгэдүүлэн шунашанхайбди. Иигэжэ Газар эхэтээ, Гал халуун нарантаяа харилсажа, элшэнүүд соонь умбажа, эршэһэнь халан абажа ябаһан сэгнэшгүй һайхан бага наһамнай бэлэй.

Табяад жэлэй саана эрьюулгын голой дэргэдэ мүнделэһэн онтохонууд хүнгэн далаяараа һэбин-дэлин, жэрэхэдэл гээд, оёоргүй огторгойн уудамтай ниилэн хайлашанал ха. Эхиниинь ямар бэлэй, эсэсын хаанаб? Ямаршье сагта зүб бодол, зүб ябадал иладаг, дэмбэрэлтэй һайниинь диилэдэг гэһэн тобшололтой нарайхан найруулганууд нютагайм хада уулануудай хабшалда, халзан майлануудай энгэртэ мүнөө болотор дууран нюугаатай ха гү? Бага наһыемнай шэмэглэһэн эрьюулгын голой дэргэдэхи онтохонууд, жэгүүр далитай зандаа, эдир бишыхан бэшээшын гү, али болбосон гуурһатай зохёолшын досоо нэбтэрэн орохотнай болтогой гээд үрээ. Боро хара ажалда һуража, болбосорон хатуужаагүй һаа, һүүлдэнь ажабайдалдам ушарһан аргагүй ехэ хүндэ хүшэрнүүдые дабажа шадаха хүсэн олдохо нэн гү?

«Тэнгэрийээш абаад хөөрыш даа» – гэһэн аяа хайрата Надин хонгёохон хоолой эдэлхэдэл гээд, сагай хүшэһын саанахи сагаан манан соо сууряатан тунашана хэбэртэй...

БУУСЫН НУРГААЛ

(Уянгата рассказ)

Элинсэг хулинсагһаа эртэ урданһаа дамжан ерээн ажахы эрхилэлгын зарим аргууды бэе дээрээ үзэһэндөө мүнөө болотороо Һанаан бодолдоо ханалгатай ябадагби.

Арья элдүүрилгын һүүлшын шата болохо арья уталгада бүри нургуулида ороогүй байхадам, ехэ төөбиим хабадуулжа эхильэн юм. Эндэ минии юушьеб тодорхой хэжэрхихэ, бүтээжэрхихэ юмэн байгаагүй, утаарин нүхэнэй дэргэдэ хэдэн час соо һууха уялгатай бэлэйб. Энэ ехэ хүндэтэй уялга мүн гэжэ төөбиим абаһаар ойлгуулжа үгэһэн юм. «Утаарин нүхэнэй эзэн ехэ юм. Түбьэн хүнииэ тэсэдэггүй. Һанаандань тааруу хүнэйл хажуудань һуугаа һаа, урматайгаар утаагаа ууюулжа, арьаншье айхабтар һайхан, шарабтар үнгэ ородог. Таагүйшгэ хүнэй нүхэ һахибал, мүртэй үнгэ зүһэ орохогүй, сайбартаад лэ үлэхөө һанаха», - гэдэг Һэн төөбиим.

... Хабарай һалхигүй намдуу нэгэ үдэр Сэбэг төөбиим наадандаа дашууршоод, «ондоо түбиин» оршон соо шунгашоод ябаһан намаяа дуудаба. Хүрин ута тэрлигтэй төөбиим хэрэлсы дээрээ зогсоходоо һүрөөтэйшгэ, намаар юушьеб хүүлэхэ гэһэн шэгтэй шэнги. Орохотойм сасуу набтархан ябаган шэрээ дээрэ шара тоёоной нэмэргэтэй, саахартай худхаатай, хэлээ таһа хазама мойһон модон улхан соо дүүрээ хээтэй намайе хүлээжэ байба. Хахад литрэй баанханууд соо ябталаатай энэ үлир эгээл шухала ушарнуудта төөбии подвал сооһоо гаргадаг юм Һэн.

- Зай, хүүхэм нилээн мондойгоош, солоохойтой болоош. Төөбиидөө гансал түлээ оруулаад байхагүй, үшөө юу хээ хэжэ һура. Хоюулан мүнөөдэр арья утая. Биш хуу бэлдээд үгэхэб, шим һуушаш.

- Хэр удаан юм? – гээд, наадандаа эрьехэ найдалаа алдаагүй би хойшоо таталдахаа һананаб.

- Удаахан даа. Наранай һайса тонгойтор. Би үе-үе болоод ошожо хаража байхаб. Хоорондоо зугаалхагүйбди. Утаарин нүхэнэй эзэн хүнэй хөөрэлдэхэдэ дурагүй юм, - гэнэ төөбиим.

- Тэрэ эзэниие хаража болохо юм гү?

- Харагдадаггүй юм. Харагдаа һаа, шэдиэ алдажархихаб гэнэ бшуу.

Ямар жэгтэй юм. Ута сагаан һалтай, дуб дуугай үбгэжөөл лэ байгаа бээ. Хүршэ Сэрэмпэл таабайда адли. Тэрэ үхибүүдэй шуулдахада ехэ дурагүй, хүгшөөтэйгөөшье дуугарха дурагүй, үдэрэй нэгэл үгэ алдаа һаань, дээдын зэргэ гэлсэдэг шуу хүршэнэрнай. Һамарын Сэрэмпэл таабайнхидал һарнагар томо һаа, бүришье адлишуу байха. Үшөө колхозьоо үнидэ абаһан, хүгшэрэнтүү мориндоо хүггүй дуратай, ходол эльбэжэ, дэлыень һамнажа байха гэлсэдэг манайда сугларһан хүгшөөнэр. Магад, шабгансадаа хэлээгүй юумээ мориндоо хэлэжэ, сэдхэлээ ханаадаг аалам гэлсэхэ хүгшэшүүл.

Хүнгэн сагаан түмпэн соо хэрэгтэй юумээ хэжэ, үбьэйнгөө хореогой баруун талада хэр үнинэй малтаатай утаарин нүхэн тээшэ ошобобди. Нэбшээхэн зулгылаад, зохид гээшэнь, наранай элшэ хабарайхьяр халуухан, тэнгэри хүбхэлзэн зэнхыгээд, зай захагүй мэтэ. Гараа наран тээшэ дэлгээгээд, нюдөө ониилгоод зогсоноб.

- Элдэбээр аашалаад, ьалхи бү дуудажа орхи, эшхэрхэ бариха, шолмонууд, юугээшье хэхэ зонта. Ерэ, энээнээ барилса, - гээд, жэжэ үйэндэ гал носоожо бадаргаагаад, түмпэн соохи аргал, тонгогоол, нарьанай шэнгэрүүнэ, борбоосгойгоо дүлэтүүлбэ. Тиин галай унтаржа, юрэл нэгэ жэгдээр ууяжа эхилхэдэнь, эдэ бүгэдээ нүхэн руугаа болгоомжотойгоор, аалиханаар хэбэ. Уданшьегүй хүхэбтэр утаан өөдөө сорьежо, элдэб үнгын угалзануудые ьиилэхэ гьэндэл, хойшо урагшаа ьэлбэлзэнэ. Энээнииншье гоёшоохо гээшэм аргагүй, утаарин нүхэнэй үбгэжөөлэй ута ьахалынь ха юм гээд төөбиидөө зэмэлүүлнэб Нүхэн дээрэ ьалаатуулан табигдаһан гурбан шоро модоной дээдэ үзүүрнүүдыень холбон, бүхэлэн уяад, арьаяа үнгөөрнь зосоошонь нэмэрюулээд, эндэ тэндэнь утаанай нэбтэрэн гарахагүйн тула хабшуураар хабшаадхиба.

Одоошье би модон ьандали дээрэ табигдаһан талбаг дээрэ ьуужа, харууһаншанай үүргээ эхилбэ хаб. Бүри бишыхандаа, удаань ьургуулида ороёнойшье удаа ьахюулшан болодог байгааб. «Энэтнай юундээ хэрэгтэй юм? Ганса өөьэдынгөө малай арьа утаад орхихогүй, үшөө хүнүүд юундэ манайда арьа асаржа утуулха болоо юм?» – гэхэб. «Утагдаһан арьа хорхой хибэн эдихэгүй, дэгэл оёходо үзэмжэтэй гоё болодог. Теэдшье маниие арьа ьайнаар утана гэлсэнэ ха юм. Доржи-Хандадаа утуулаад үгыг гэхэдэнь, яагаад арсахабши. Зондо шадаал ьаа, ьаие хэжэ ябаха юм. Хожом хойно байдалдашни ьайн байха, хэьэн туьашни бусажа эрьехэ» – гэхэл даа, төөбиим.

Үзэг бэшэг таниха болоходом, энэ ажал тиимэшье шэлээтэй, хашартай бэшэ шэнги болоо ьэн. Утаанайнгаа нэгэ жэгдэ гарасые тухайлан, түни түбшэхэн номоол уншажа ьуухаб. Хаа-яаниинь оршон дайдаяа ьайхашаан харахаш. Баруун хадам түрэлшөө түрэл таабайм мэтэ духаяа мэлиилгэн милайхадал гэхэ. «Һуу, ьуу, ьууһан хүн ьуурья олохо», - гьэндэл. «Яба, яба, ябаһан хүн яһа зууха» гэжэ ном соо бэшээтэй байнал гээд ьанаандаа ьөөргэдэхэб. «Һууха, ябахашни – саг сагтаа, тэсэбэритэйл ьаа, тэбэри олзо олохош», - гээд Баруун хадам дам маьалзаха.

- Тэсэбэри гээшэш юун юм?

- Халуун, хүйтэн, үгсүүр уруудам, годируу бэдируу гэжэ голон гонгинонгүй, бүрхэг сэлмэгыеш, бэрхэшээл золыеш нэгэ адляар дабажа гараха гьээн юумэл даа. Тэсэбэритэй хүн түбэгтэ абтахагүй, табисуурайнгаа голые заатагүй олохо, - гьээн номнолоо үргэлжэлүүлхэл даа, Баруун хадам.

Нэгэтэ иимэ ушар болоһон юм. Оршон байгаалитаяа харилсан, хон-жэн байдалаа сахин, урдынхяараал ьуун гьэьим, үү-татай, хашаанай саана хүнэй

ханяахань дуулдаад, уданшьегүй аабагар жаахан бэетэй хүгшөөдэй бии болоод, хашаанай забьараар зай захагүй үгэлөөд эхилбэ:

- Ай, Доржо-Ханда, арьяа утажа ьууна гүш? Хари, хүн хэлээ юм, шамайе энээндэ ехэ бэрхэ юм гэжэ... Хэнэй асарьан арьан бэ?

Хамагай түрүүндэ үлүү үгэ гарахагүй гэьэн хорюулаа ьанан, миин лэ дохисогооноб, тиин хургая амандаа абаашааж, бү дуугарыг гэьэн тэмдэг үгэнэ хэбэртэйб. «Танай Түртэтэн угаараа шанга зон юм. Ши эжытэээ эдээндэ шадарлаан хүн ха юмши даа. Тожоон төөбиин шүльэ эдижэ томо болоош. Уг удхынэ энээнэй ашаар абалсаал гээшэш», – гэхэ мэтээр, түргэ-түргэн ярихадань, үгэнүүдынэ ямар нэгэн хүндэ тоборуулганууд мэтээр газар дээрэ абятайгаар мухарин унаьандал ьанагдаа бэлэй. Эгээл энэ үедэ гайха-ехэ, утаарин нүхэн соо тас-няс гэьэн абьян дуулдаад, гал дүрэлзэн носошобо хэбэртэй. Нюдэ сабшаха зуура улаан согууд дээшэ хиидэн, хэдэн тээ арьа соолон дүргэжэрхибэ. Тээлмэрдэшөөд, «Төөбии!» – гээд, шангаар хашхархым тэндэ борсогорхон шабгансашье ьанагдаагүй түргэнөөр арилшаан байба.

- Энэ Ханда гэжэ хаа яагүй хэлэээ бүлюудээд лэ зайжа ябаха. Юугээ гэжэ энээ руу шагааб, шалиба гээшэб. Ёьо мэдэнэгүй гээ гүш, юумын саана аад лэ...- гэжэ мэгдэн гүйжэ ерьэн төөбиим үгэлжэ байгаад, эсэстээ хүрэтэрөө борлуулагдаагүй, тэрэ мүртөө дүрэнхэй арьа шоронуудьаа хуулан, хурьян абаба.

Нүхэ руу шагааб. Утаарин эзэн уурлаад, собхороод-соёрлоод, намдаба хэбэртэй. Үлэ мэдэг носожо ьайьан ошохонуудшье унтарба. Төөбии санзайн эдэе тэрээ руунь сасажа, алдуугай түлөө дуугайханаар хүлисэл гуйба. Харин арьанай бодото эзэндэ иимэ байдал яагаад ойлгуульан, бээе сагааруульан юм - мэдэнэгүйб. Гансал Ринчин төөбиитээе хоюулан хушуугаа холбон, энэ оьолто ушарай «гэмтэн» – Ханда хүгшөөе эбтэйхэнээр зэмэлэн шүүмжэльэн юм. Хэды соо ямаршье оьолгүйгөөр арьа утадаг ьайьан намда энэ ушар одоол гайхамаар таабари, мартагдашагүй заабари мэтэ ухаандам хадуугдаа юм. «Олоной шууян соо ходол дүжэршөөд ябангүй, хаа-яаниинь өөрөө өөртэйгөө харилсажа, досогоо намдуухан байдал тогтоогоод, бээе шагнаархаад үзэдэг бай. Сэнтэй бодол гү, али ямар нэгэн туьатай тобшолол хаананаашьеб бугаад ерэхэл байха», - гээд, мүнөө табиад жэл үнгэрьэнэй удаа утаарин нүхэнэй эзэн ьануулжа ьайьандал...

Үнэхөөрөөшье, хаа яаниинь зүрхөө даража, зүнгөө зүб руунь шэглүүлжэ, ая намдуухан ьуухада аятай бэшэ аал? Харин утаарин нүхэнэй эзэн яахадаа намда талархалтай ьэм гээд ьонин асуудал өөртөө табинаб. Ажабайдалай али нэгэн зүрилдөөндэ оролсоогүй, хара сагаанай хэрэгтэ хамааралсаагүй, буруу, зүбые буляасалдаагүй – гэнэн хонгор, аригуун сэбэр ухаандаа ябахадаа, үхибүүн бүхэн боди садын шэнжэтэй гээд зүб лэ хэлсэдэг шуу. Үерэй харьялаа үзөөгүй, булагай нэгэ жэгдэ бурьялаан мэтэ тэнигэр сэдхэлтэй үхибүүндэ байгаалин, оршон ехэ дэлхэйн үзэгдэлнүүдшье ьаа, хайра үршөөлөө үзүүлдэгынэ элил даа.

Үнгэтэ байдалай үймөөн соо маргаха, сошордохо, тэбдэхэ сагууд али олон дайралдадаг. Заримдаа яарал-дааралай мэдэрэлдэ абтан, дээрээ ортоо ьаа, бууса тоонтынгоо бухал үбьэнэй саана, утаарин нүхэнэй дэргэдэ дабшальан шэгшын зэргэ шордогорхон басаган ухаандам ородог. Тэрээхэн хүүгэндэл адляар дэлхэйе мэдэржэ, ажабайдалай тэнсүүрээ олодог хүм, хаа-яанинь...

ҺАГСУУХАЙ

(Рассказ)

Манай гэртэй хаяа хадхажа ьуудаг хүршынхимнай хоёр нохойтой юм. Нэгэнийн ьилээн томо, үнэ нооьогүй халзабтар, шаргал улаабтар зүьэтэй, ухаатай харасатай, хэрзэгышэг зантай. Хашаа хорёо дээгүүртээ ьаадгүй ьүрөөд гарашадаг, шамбайлиг шүрбьэлиг. Нүгөөдэнь – ьаглагар ута нооьотой, төөмэй зэргэ гэхээр бишыхан бэетэй, сайбар боро зүьэтэй, гурбан хүлтэй, хойто нэгэ хүлынь үгы юм. Тиимэшье ьаа, оройдоошье ондого сондого гэнгүй, шиид хурдаар харайдаг, өөдэргэн зантай. Хашаа доогуураа малтаан нүхээрээ шуд гээд лэ шургаад гарашадаг.

Минии хорёогойнгоо үүдэ хаахын тэндэ агнажа-адаглажа байьан юумэдэл эдэ хоёр урдаьаам угтаад гүйлдэдэг юм. Томонь (Шаргал гээд нэрлэе) бүдүүлэг янзаар нам тээшэ харасагаан, сүүмхэ юу хээгым унхидан, тойрожо байжа шэншэхэ. Харин багань (Һагсуухай гээд нэрлэе, эгээ тааруу) нэгэ хэды метр саана сомсойд гээд, ута нооьотой бээ ьэжэрсэгээн, ьагсалзаха-ьарсалзаха гээшэнь, «Амар сайн-уу» гэьэндэл нэрэ ьурагүй монсолзохо.

Нэгэтэ зун эдэ хоёр харуулшадтай автобусой буудал тээшэ шэглэбэб. Урда-хойгуурни гүйлдэнэ, эндэ тэндэ халаахай, шаралжаа унхидана, тэрээнээ норгоно, дайралдаан нохойнуудтай аржаганалдаадшье абана. Автобус үнинэй ерээгүй, арба гаран зон обоорон харагдаба. Тээ хажуудань ошоод зогсожо байьам, гэнтэ Һагсуухай Шаргал хоёр бии болоод, Һагсуухайнгаа ьүүлээ шарбалзуулан урдам ьуушахадань, Шаргалынь юумэ эриьэндэл аьалдажа мэдэбэ. Сошоьондоо шангаар «ьүү-е» гээ ьэн гүб, тиихэдээ хазахань гэжэ айгаа бэшэ, зунайм яла сала хубсаьые шоройдожо, тооьо тортог болгохонь гү, толбо табихань гү гэжэ ьэргылээ бээбэ. «Ямар дурандаа нохойнууд гээшэб, эдээни ьургahal хэрэгтэй» – гээд нэгэ хүн үг маг гэбэ. Теэд залуу эзэдынь бүри үүр хираанаар машинадаа ьуугаад ажалдаа ябашадаг, орой ьүни ерэдэг, хаясаанай гэхээр нохойнууд гээд хэндээ ойлгуулха бэлэйбиб. Намайел зөөлэшэлжэ, өөьэдын дураар харууьашадни болоод, үшөө энээнэйнгээ түлөө «гонорар» эринтүү байна бэшэ гү?

Тооьон болоьон хубсаьаяа ьэлгэхээс ьөөргөө бусаха бэшэш, гүбид-ьэжэрэд гээд автобустоо ьуугаал ьэн бээбэ. Дахин эдээни хараад, нэгэтэшье «А, таанар гүт?» гэхэ мэтээр мээхэйрхэгүйб гээд эрид шиидэбэб. Иигэжэ бүтэхэгүй. Эдээ хоол үгөө ьаа, бүришье ьалааш, борожо хусажа байжа эридэг болохо,

теэдшые хүршэнэр дураа гутажа магад бшуу. «Зольбонууд нэн гү даа, яахынь хооллуулнабта?» гээ наань, юун гэхэбши.

Энээнхээ бүри урид, хоёр-гурбан жэлэй саана нэн ха, эдэ хоёрнай намайе, зээ хүбүүем бүри холын буудал хүрэтэр, добо руу бууһан зүргөөр хүргэжэ ошодог зантай байба. Тээд тэндэ буудалда хүрэхэдэ, «микрик» саг дары ерэшхэ, Шаргал һагсуухай хоёр «ркедээ» хэжэ үрдихэгүй, һөөргөө гэр тээшээ шогшохол даа. Үдэшлэн ажалһаа ерэжэ ябахыеш хараад, «А, шимнай гүш даа, заа-заа...» гээншүүгээр хайша хэрэг, үлэ мэдэг обёороод абаһандли болохо.

«Зай, энэ хүршэ эхэнэрхээ бадарлаһанай үлүү, тоохоёо болие» гэлсээ гээд, тон буруу бодоһон байбаб. Шаргал һагсуухай хоёр тээшэ хазайжашые харангүй, хэды энеэдэһэтэйшые наань, шэрүүншэг шэг нюуртаа түхөөгөөд ябахам гэжэ шийдэбэб. Илангаяа Шаргалынь ямаршые психологһоо дутуугүй, хүниие шарайшалан, онобшолон харахадаа угаа бэрхэ юм. Хүринүүд томонууд нюдээ мэлмэгэд гүүлэхэ зуураа хуу юумэ ойлгоод орхихо. Харин һагсуухайда ута һорьмоһониинь угаа наалта хэдэг ёһотой гээд тухайлмаар, гэбэшые обеоросотойл, онсогойлиг даа харасань.

Нохойд эзэдэ дууряадаг, һажаадаг гэлсэдэг. Хатуухан эрид зантай хүнэй нохой галзуушаг, хазахадаа дүтөөр аашалха. Харин абари аалихан зоной нохой аймхайшаг, хусахадаашые абьяасгүй, һулашаг гэхэ. Иимэ шэнжэ анханһаа мэдээтэй байһан гү, али зарим нэгэнэй тухайламжаар иимэ һанамжа бүрилдэһэн юм гү – бү мэдэе. Энэ шэнжээр болбол, Шаргал һагсуухай хоёр нилээн ухаатай һүбэлгэн, өөдэргэн эзэдтэй ёһотой. Тиимэл хадаа залуу эзэдынһ олзын хэрэгтэ урагшатай байгаа бээ.

Амаралтын нэгэ үдэр машинадаа һуухаяа түхээржэ байһан хүршэнэрэй хажуугаар үнгэржэ ябаһам: «Бидэнэртэй доошолыт, һуугыт наашаа» гэбэ. Эзэлүүдгүй бинь һонирхобоб: «Гурбан жэжэ гүлгэд харша доройтоотнай гүйлдөөд гарадаг болоо. Олошорбо ха юмта». Одоол намайе гайхууһан харюу дуулабаб: «Гурбан хүлтэмнай хүбүүлээ. Гэнжэдэ уяжа һургаагүй дээрэһээ иимэ юумэн болоо. Мүнөө хүнүүдтэ тарааха гэжэ оролдожо байнабди».

Гурбан хүлтэ? Гайха-ехэ... Төөмшые болохогүй бишыхан, зэргэсүүлэһэн хоёр нударгын зэргэ шэмхэхэн һагсуухай хүбүүлээ гэжэ гү? «Шаргал нохой ханиһаань гү?» гээд лаблабаб. Бүри энеэдэһэтэй харюу хүршэнэрхөө дуулабаб: «Яагаад таараба гэшэб. Үндэр набтар таараагүй гэлсэдэг гүбэ».

Жэгтэй. Хэды зэргэ минии адаглаха-обёорхын һагсуухай Шаргал хоёрой ами амяараа зайгуултажа ябахынь нэгэтэшые хараагүйб. Ходол хоюулаа. Хоомуушкынгаа сэлэһение хойшо урагшань, түхэрээлүүлэн, тэбхэрлүүлэн хэды тойродог, зурадаг-зайдаг юм, һайбар жороогоор мэдэхын аргагүй. Доошоо уруудаад, зүүлжээ годирон һайбарлахадань һанаанда тааруу шэнги байдаг. Мандан гаража байһан нарые угтан амаршалан мэндэшлэндэл. Үглөөнэй гүйдэл ашатай туһатай, ажабайдал гэшэ амитадташые наа, аргагүй арюухан ёһотой.

Һагсуухай Шаргал хоёрнай эдэхитэй амидаралай жэшээ харуулна бэшэ аал. Бэе махабадаа ёрино, ёнюуша абари зангаа харуулна.

...Һая хорёо сооёоо гарахадам, урдаһаам танигдаагүй мантан нохой гүйжэ ябаба. Намае юу тооход, өөрын хэрэгээр хайшаашёб шармайнхай. Энэ үедэ хэлсээ баталаагүй «харуулшадни» нэгэнийн харша дээрэһээ, нүгөөдэнь - дороёонь ьуга гүйжэ гараад, тэрэ томо нохойе барижа эдихын наана борон хусашаба. «Хүршэёомнай саагуур яба, үгы һаа, хүсээ туршалдахадни» гэбэ ха. Мантан нохой үндэр набтар хоёр руум балайшыё хэрэгсээгүй янзаар хилам гээд, нөөхил шэгээрээ саашалба. Шаргал томо хүрин нүдөөрөө намае зэмэлэнгээр хаймадан хараад, сүүмхыем унхидаад тойробо. Үшөө ууртайшагаар нэгэ – хоёр хусаад абаха юм. «Бололгүй болзорто гараад ерэнш» гээншүү. Һагсуухай оро ьэрэгүй Һагсалзан, бүжэглэн хатарьһандал бүмбэлзэшбэ. Энэ үедэ хашаа дороёо гурбан хөөрхэн гүлгэд булталзажа, гииганан ёнюушархана. Һагсуухайн Һартагархан бэе бүри монсолзошобо, ямар нэгэн «шэшэрдэг» бүжэг гүйсэдхэһэндэл, баяраар халин бахархана. Һагсуухай бидэ хоёрой хоорондо дуугүй харилсаан тогтоодхибо.

«Харыш, энэ минии хүүгэд, би Эжы болооб, Эжы...» гээд, Һагсуухай омоглон хүхинэ.

«Баярыеш би хубаалданаб, Һагсуухай. Иимэ жаахан аад, агууехэ Эхэ болоош. Һабарыеш адханаб. Нэгэ ёһо ушар намдаа тайлбарилыш. Намае харан сасуу юундэ иитэрээ хүхидэг гээшэби? Али урда түрэльөө танил юм гүбди?» – гэжэ асуунаб.

- Харэз даа, хэн мэдэбэ, - гээд, Һагсуухай хүндэшэг асуудалда тулгардана хэбэртэй. – Замбиин нюусыё хэншыё гүйсэд таадаггүй: хүнүүдшыё, нохойнуудшыё. Би урда түрэлдөө баруун зүгтэ дворян угтай айлай айхабтар хоморой үүлтэрэй нохой байһанби гээд Һанадагби. Үе-үе болоод зүүдэлдэгби: гоё каретэ соо гоо Һайхан хатанай хажууда ьуугаад ябатараа тэрэ каретэмнай хүмэришэбэ. Хиидэжэл мэдэб. Саашаа үргэлжэлэл байдаггүй. Үхэшөө гээшэ ьэн хаб.

«Үндэр угаа дамжаагүйш. Юрын лэ боро юрьёонэй Һагсуухайш. Гэбэшёе шамда бээз голохо, голхорхо үндэһэн үгы. Амандаа зууха бардам хоолтойш. Урихан дулаахан мэдэрэлтэй энхэргэн Эжы болоош. Энэ дэлхэйн эгээл ехэ баярай эхин болоош».

Энэ бодолыем Һагсуухай угаа уринаар угтажа абаад, тээ урда тээм бүри хүнгэдэшэһэн юумэдэл харайна. Һагсуухайн анхарал татаха гэжэ хэлсээ шомшорон Һагад аалиханаар дуудахадам, ямар ьэргэг ёнор шэхэтэй гээшэб, наашаа эрьелдээд, зумбараадал адли сомсойгоод, гайхангыар гэтэжэ байһанаа, «Буруу дуулаа гээшэ гүб?» гэһэндли саашаа гүйшэнэ.

Дуугай харилсаагаа хизаарлаад, дуугаран магтаа һаам, Һагсуухайн сэдхэл эли бодо өөдөө дэгдэн хөөржэ, дээшэл дээшэльээр захагүй замбуулинда тунашаха мэтээр Һанагдана. Харин үгэгүйгөөр харилсаад ябабал, газарай татасаһаа холодохогүйл ха, жэгтэйгээр жэгнэһэн элшэ дулаатай, эмээхэй эльгэтэй Һагсуухай...

ЗУҮАЛАНГАЙ ЭЗЭН – ФЕДОРА

(Рассказ)

Нэгэтэ зуһаландаа байхадамнай, олоной дунда Олтух гэхэн ара нэрэтэй ород хүн орожо ербэ. Энгэрээ хуулижа, тэндэхээ шаргал-эреэн зүһэтэй томохон миисгэй гаргаад, шала дээрэ табиба.

- Битнай эхэ нютагаа бусахам даа, гүрэн түрэмнайшые халажа, Украинашые амьарлаба. Эндээ үлөө хаа, түрэл газараа дахин хаража шадангүй үлэшэхэ хүн гүб? Айдаһам хүрэнэ, - гэжэ хөөрбэ. Сай ууха хоорондонь миисгэйн гэр соогуур ябажа, юу хээ унхидаба, танилсаба хэбэртэй. Удаань эзэнэйнгээ хүлэй хажууда ержэ, согсойн хуугаад, нюдөө аниба, дуураба янзатай.

- Энэ миисгэйм эмэ юм, Федора гэжэ нэрэтэй. Ехэл мээхэй, намдаа үнэн амитан. Теэд поезд соогуур хайшан гэжэ шэрэжэ ябахабиб даа. Харгыдаа үхэшэхэ гү... Хоюулан эбтэй ажаמידараа юумэбди. Теэд яахаб... хахасахал болообди. Таанарта орхиуу Федороёо. Газаа досоо хулганаа байлгахагүй. Дайсadye дүтэлүүлхгүй.

- Ямар дайсанаа хэлэнэш? - гэлдэбди.

- Мэдэхэт даа һүүлдэ. Зай, битнай ябауу, - гээд, өөр тээшэнь тэгүүлхэн Федора тээшэ уярангыар хилам хараад, шийдэмгэйгээр саашалшоо һэн.

Анханһаа миисгэйнүүдтэ дурагүй би Федоротой болоһондоо огто баярлабагүйб. Ямар нэгэн үлүү үзэгдэл, шоодбори мэтээр ыанагдаха юм. Теэд уданшыегүй, нэгэ мэдэхэдэ, тэрэндээ дадаһанаа ойлгоо һэм. Үшөө тиигээд Федорые магтаха зон олдодог бэлэй.

- Миисгэйншни нюдэн яагаа һайхам... Шара хуба далайн замаг хоёрые холилдуулан мэтэ үнгэтэй. Эмэ амитан хадаа зөөлэхэнөөр марьян гэшхэлхыень... Эрэ миисгэй тад ондоо. Анхараад харыш, - гэбэ нэгэтэ нүхэр басагам.

Үнэхөөрөөшые, Федора агнуурида гараад, олзоёо айлгахые нарибшалһандал, һэмээхэн һэргылэн ыагад ябадаг гэжэ обёорбоб. Хүнэй хажууда ерээд мээхэйрхэдээшые, өөрын онсо аягтай шэнги һэн. Нэгэ хэды сагай үнгэрһэнэй удаа Федора хүбүүлбэ. Ондо ондоо зүһэтэй табан бишыхан монсогууд пишаганалдаһаар өөдэлжэ эхилбэ. Хабтагай модоной саана тэдэнэ нюугаашые ыань, байн-байн тэмтэрэлдэхээр, тэндэхэнь бэлтылдэн булталзадаг болобо. Байгаалиин табисуураар эхэ болоһон Федорыншые энхэргэн гэшшэнь. Эдээ табижа үгэхэдэ, «һайн даа» гэжэ баяр хүргэхэндэл, «яһаншые жаргалтайбиб даа» гэхэндэл «ур-ур...» гэжэ ногоон-шара нюдээ аниб-ониб гүүлэн хэбтэриһээ бодоодхихо. Монсогхонуудаа хооллуулхадаашые, «ур-ур...» гэжэ эрхэлүүлхэнь таһалдахагүй.

Нэгэтэ Федоромнай баатар эхэ байһанаа, угаа эрэлхэгээ харуулжа, бидэниие гайхуулба. Газаа гайтай ехэ гангинаан шууяанай болошоходо, гүйжэ гарабаб. Тээ баруун захаар зуһалантай Лев Мадюскин бишыхан сагаан Пуся нохойгоо дахуулаад ерэхэн байба. Тэрээниие верандын сонхоор обёорһон Федора шэллэгдээгүй нэгэ онгоошхоорнь доошоо хүрэхэдөө, эрхэ доргон аад, угаа аймхай Пусиин нюрган дээрэ буушоо бшуу. Пусиин айһан, соһохон, гангинан харайһыень хараһан

хайт! Лев эзэнэйн арай хүсэжэ, Федорые нюрганһаань хуулаһанайншые удаа Пуся бүхы бэээрээ һалганажа, шэшэржэ муурашанхай, мэдээгээ алдаха хабандаа хүрөөд байба.

Тэндэ байһан зоной энээлдэбэшые, эзэниинь Пусия тэбэридээ абажа, «Яаһан зэрлиг юм, Федоротнай» гэһээр гаража ошобо. Тэрээнһээ хойшо Лев Пуситайгаа ерэхэдээ, хашаагай үүдэ нээхынгээ урда «Федора гэртээ гү?» гэжэ асуудаг болобо. Пусишые ехээр ороһойб гэһэн хүсэлгүй, сагаахан «дэгэлээ» һагсалзуулан, саашаа таталзадаг, «Бү ороёл даа» гэһэндэл эзэн тээшээ хёлогод гэжэ хараад, гангинан сухаридаг һэн.

Энэ ябадалайн удаа хүршэ басагамнай миисгэйемнай хүндэлһэнэй тэмдэг болгожо, «Федора Олтуховна» гэжэ нэрлэдэг болобо. Ойр тойрон зоншые баһал энэ нэрэдэнь һураба. Нэгтэ хүршэ айлайхимнай орой һүни болотор сэнгээ ха. Федора манай үгьдэ энээгүүр-тэрээгүүр айлшалажа, амьа залгажа һуранхай һэн ааб даа. Тэдэнһидэ ороод, үүдэндэнь соморхоноор һууба. «Байз, энэ миисгэйнгээ нэрые һанайлши» гэлдээд, нилээн удаан зүбшэһэнэй удаа Олтуховна гээшэтэйн хуу тодоруулаад, мяхаар хүндэлбэ. «Урялгүй айлшанби гэжэ өөрыгөө мэдэһэндэл ьмээхэн хооллоод гаража ошоно ьн. Нэрыень хэлсэжэ байхадамнай, сэхэ урдаһаамнай хараад, ехэл тэсэмгэйгээр сомсойжо һууха юм. Ухаатайхан миисгэй даа, хүнэй нюдэн дээрэ нэтэрхэгүй, хулгайлхагүй. Далда саанаа ямар юм, ходолхол бээ даа, зоргондонь орхёо һаа», - гэжэ гэрэй эзэн эхэнэр һүүлдэ хөөрөө бэлэй.

Федора гансал бишыхан «дайсадта» һүрөө үзүүлдэг бэшэ, мантан амитанайшые амие таалхаар бэлэн гэжэ һүүлдэнь элирьэн юм. Пуситай болоошо үзэгдэл дабтагдаа ьн. Энэ удаа Николай Эпов гэдэг зуһаланшан ямаршыеб зэмсэг эрихээ томо хара овчарка ханитаяа ерээд, гэрэй эзэнтэй хөөрэлдэжэ байба. Федора «дайсанай» үнэр унхидан сасуу нөөхил янзаараа дээрһээ һүрөөд, хондолой дээрэнь буушаба. Тугалай зэргэ гэхээр нохой айхабтар шангаар, һүрөөтэй муухайгаар гангинаад, ьуга гүйшэбэ. Федора хондолойһоонь таһа бажуулданхай, баһал муухай гэгшын абья гаргаһаар хийдэлсэнэ. Нюдэ аниха зуура гэхээр хашаа соогуур хэдэ дүхэриглэһэнэй удаа «зайданаар» гүйлгэһэн Федорошые газарта монсолзон унаба. Тээд саашаа гүйшоо гэжэ һанаа һаа, буруутахат. Һэг орон сасуу нөөхил янзаараа – нюргаяа бүхылгөөд, үһээ үрзылгөөд, зэбүүрхэһэн абяагаа шангадуульһаар шууд довтолжо мэдэбэ. Тэрэ нохойн хашаагай нээлгэтэй үүдээр шурд харайшоо ьн.

Энэ үзэгдэлые адаглаашад хэлсэбэ:

- Яаһан зүрхэтэй миисгэйб. Хүбүүлээд байхадаа, иимэ болодог гэжэ дуулаа һэм.

- Тээд миисгэй бүхэн иимэ байхагүйл.

- Эрээн гүрөөһэн лэ ха юм даа. Нэгэ аймагай амитад.

- Ямаршые нохойһоо үлүү гэр хамгаалха байнал.

- Иигэжэ эрэлхэглэһээр нохойдол бү зуулгаһай даа. Үтэр-татар гүүлээд хаяхал.

Баатар ябадал гаргаан Федора Олтуховна номгоронхой, хүүгэдээ аршалжа шаданандаа ехэл ханасатай хэбэртэй, «ур-ур» гэнээр тэдэнээ долёожо байгаа нэн. Миисгэйхэнүүдэйн томохонууд болоходо, айлаар бултыень арай гэжэ тараабабди. Федорын хэдэ хүбүүлхэдэ, иимэл ажал гараад байхал даа. Тээд Олтухай үгэдэ орожо абаан хадаа...

Зухалангай харуулшантай Федора хэдэн үбэл үнгэргэбэ. Городой гэрэй журамда яашье нургажа ядаад, тэрэ харуулшантай хэлсэһэн байгаабди.

Дулаархатай сасуу өөрынгөө зухаланда ердэг ьэн. Нэгэтэ хабар тишээ ошоһомнай, нөөхи харуулшамнай үүдэндэ бидэнэрые угтажа байба. - Федора хаанаб? - гээд, үрдилдэн асуубабди.

- Олтуховна бурхандаа мордошоол даа, - гээд, харуулшан хүн тухай хэлэжэ байһандал үгүүлбэ. - Зайгуул нохойнууд барижархёо.

Досоомни саг дары жэхэгэд гээд бүрышэбэ. Энэ амитание ехээр эльбэжэ эрхэлүүлдэгшьегүй хаа, аяг аашыень адаглаһаар, миисгэйхэнүүдыень тарааһаар - бариһаар, хооллуулһаар байтараа угаа хайрладаг болоһон байбаб. Эзэлүүдгүй ерэхэн шаналаа мэдүүлхэгүйн тула бусадһаа таһараад, гансаараа алхалшоо һэм.

ДАША-ДЭМБЭРЭЛ ДУГАРОВ (1936)

Даша-Дэмбэрэл Дармабазарович Дугаров Зэдын аймагтай Подхолдоошо нютагта түрэнэн юм. Хяагтын, Зэдын аймагуудай сонинуудта редакторай орлогшоор, Буряадай Уран зохёолишодой холбоондо, «Буряад үнэнэй» тусхай корреспондентээр ажаллаа. «Хара булган» (1969), «Хаанабиш, минии холонго», «Тепло таёжного костра» гэхэн туужануудые хэблээ. «Хангай», «Хатан Удалха» гэхэн романуудай автор. Буряад Республикын соёлой сабьяата хүдэлмэрилэгшэ.

ХАНГАЙ

(Романһаа хэһэгүүд)

Бэлшээри дээрэ

Ганбата зуһалангай айлнуудые үнгэрөөд, булагай наада дободо хүрэжэ, Дунда гол өөдэ хараашалан, ойро зуура зогсобо. Гансашье мал дүтэ тойрон харагдабагүй... Хойто зүгтэхи Баруун Хүндэлэнэй үбэртэ колхозой хүрэг олон хонид сагаан шагайнууд мэтэ ярайн бэлшэжэ харагдана. Зүүн Хүндэлэнэй үбэрөөр баһал нэгэ хүрэг хонид зүүлжээ гулгижа ябана. Үхэр малнууд ехэнхидээ эдэ хоёр хадануудые үгсэжэ, Дунда голойнгоо эхин өөдэ һүүдэрлиг ой соогуур бэлшэдэг. Тиигээд баһа Баруун Хүндэлэнэй урдуурхи худалай эхээр баруун тээшээ Нарин гол руу, үгышые хаа Зүүн Хүндэлэнэй наада хүтэлөөр Зүүн гол руу дабажа ородог. Нарин гол ороһон һубай үхэр, малнуудай заримдаа үшөө саашаа дабажа, Баруун голой эхээр наалин фермын зуһалан руу голлодогые, хэдэн хоног бэлшээриһээ бусангүй, эзэдэйнгээ ханаа зобоодогые Ганбата һайсал мэдэнэ. Эдэ дүрбэн халаа худалнууд Баян Жаргалантын ехэ голдо ниилэн оронхой. Зундаа эдэ халаануудай эхээр хамтыншые, үмсыншые малнууд бэлшэдэг. Адагаарнь сабшалан, таряалангай ургаса долгион байдаг. Харин Дунда ба Зүүн голнуудай уулзуур дээрэ, горхоной баруун тээ ойто ташалангай хаяада нарата һайхан Баян Жаргалантын айлнууд зуһалангаа түхээрэнхэй. Амаралтынгаа үдэр жэмэс, һархяаг түүхээс аймагай түбһөө ерэнэн хүнүүд нютагай байгаалие бахархан хаража: «Ямар сэсэрлиг һайхан нютаг гээшэб! Ой соонь гүлзөөргэнэ улаан таша!», «Ямар хангал сэбэр агаартайб!», «Ямаршые һалхитайда тооһо шорой хүдэлдэггүй ёһотой даа!» - гэлдэдэг.

Ганбата Дунда гол өөдэ үгсэбэ. Харгыһаа, хажуу тээхэнүүр, зүлгэ дээгүүр ябаханда ямар зохид бэ! Шэмээгүй зөөлэн, тооһогүй хибэс дээгүүр ябаһандал. Хотошонь нэгэ зумбараагай хойноһоо намнаһан аад, хүсэжэ ядаһаар нүхэндэнь оруулжархиба. Һүүлээрээ шоглоод орошоһон зумбараада тэрэ хоролхон, нүхэнэйн амһар малтаад туршана.

Улаан Шулуутын саада шэбэрэй соорхойдо хүрэг үхэрнүүдэй дунда Мухагшанаа, мүн нүгөө гунжан үнээгээ харахадаа, Ганбатын досоонь уужам болобо. Тээд Мухагшаниинь түрэхэ янзагүй. «Тугаллахагүй үнээ хахижа голой соорхойдо үнжэхэм гээшэ аал?..» - гэжэ Ганбата урмаа хухарба.

Ганбата хуһанай һүүдэртэ хоёр гараараа үбдэгөө тэбэрээд, ногоон дээрэ хууба. Хүхюүгүй бодолоор эзэлэгдэнэ. Эдээлжэ байһан хүрэг үнээдые обёорношые гү, үгы гү, ойн шубуудай абяа шагнанашые гү, үгы гү - хурса харасатай нюдэниинь үлэ мэдэг гунигтай болошонхой.

Мухагшаниинь юундэшыеб эдээлхээ болишоод, бээ шагнаархандад зогсоно. Тиигэжэ байгараа, сошод гэхэндэл хүдэлөөд абаба. «Хэдэгэнэндэ хадхуулаа, үгышые хаа, тугалын досоонь тэршэлээ ха», - гэжэ ханаһан Ганбата ойн шубуудай пишаганалдахые, дүтэхэнэ хүхын донгодохые шагнан, юуншыеб тухай бодолгото болоно. Тугаллаханышые, үгынышые мэдэгдээгүй үнээ хахижа хуухань һонигүй хаяа? - Тиимэшые байжа болоо. Тээд хээрэ, газарай мухарт ашоожо тугалладаг ахиад зантай үнээгээ харууһалжа байхадаа, хэлэшгүй ехэ түбгые сарана ха юм. Үнгэрэгшэ хабар Ганбатын хургуулидаа байхадань, Мухагшан бэлшээриһээ голложо ерээгүй, эжын гурба-дүрбэн үдэр хэдэн һамгадтай хаа-яагүй ара хүбшөөр бэдэрхын хүшөөр Хиитын дабаанай саада буртаг жалгаһаа оложо асараа бэлэй. Тугалын зэрлиг амитандал болошонхой, хүнүүдые ойро үзэжэ үгөөгүй, арайшые гэжэ голлуулжа асарһан юм. Нарай тугалтай үнээнэй хэдэн хоног хээрэ байха үдэнь яаж шон нохой дайралдаагүй гээшэб. Урзанда энэ Дунда голой эхиндэ нэгэ үлэгшэн шонын гүлгэлһые ангуушад намар болоһон хойнол мэдэһэн ха юм...

Ганбатын самсаяа тайлаад, бээ наранда шаруулан хэбтэхэ зуура, тугаарай дүтын хуһан соогуур зайжа ошоһон Хотошонь хаанашыеб гиинаад, аниргүй болошобо. Нёдондо үдэжэ тараһан үнөөхи шононууд гэнтэ ханаандань ороодхибо.

- Хотошо! Хотошо!.. - гэжэ Ганбата дуудаба. Ерэхгүйдэнь бэдэржэ ошобо. Шэрэнги хуһадай саана унанхай үмхи модоной узуурта Хотошонь ехэл тухашаржа байба. Ямар амитан хоргодоо хаб гэжэ ханаһан Ганбата дархиин хүнды руу нариихан модоор хадхаж туршаба. Тэрэшые, эрэн жэрхи һуга хүрэн, шэнэһэнэй сагдуул өөдэ гарашаба. Ганбата ута гэшүүһэ абажа сагдуулай оройдохи жэрхиие үргөөн, Хотошоёо тухирна. Тээд тэрэн өөдөө хаража үгэбгүй. Дүрбэн һаратай энэ гүлгэнһөө байха агнуурида хургагдаагүй томошые нохойнууд модон өөдэ гараһан жэрхи обёордоггүй бшуу. Ганбатын үргөөхэдэ сошоһон жэрхи зэргэлээ сагдуулда хүрэшэбэ. Хотошо дүүлихыень обёоржорхин сасуугаа, обтойгоор гиинаадхин, хусаж оробо. Тэрэнэй өөдөө хараха үдэнь үшөө бодоогүй шэхэнүүдын сэхэжээд, хурса шэхэтэй нохой болохо шэгтэйгээр үзэгдэбэ. Ганбата урмашаһандаа үшөө һонин юумэ нохойхондоо үзүүлхээ шэрэнгиин узуур руу сабхяараа удхэлөөдхибэ. Сагдуулай гуйбаад абахада, жэрхи агаарта харбагашан, доошоо унаба. Нохойн аман соо ороһон алдахадаа, тэрэ Ганбатые модон гэжэ

hanaa юм гү, бэе өөдэнь хүрэшэбэ. Хурса набарнуудаараа нюуртань аһалдахань гэжэ ханахан Ганбата тэрэниие һөөргэнь унагааба. Тээд Хотошонь зүүн гарайнь хургыг зуушанхай, үбшэнтэйгөөр угзарба.

- О-е, цыдь! - гэжэ Ганбата мэгдүүгээр дуугаран, хургаяа бушуу сүлөөлбэ. Жэрхи барибав гээд Хотошонь эзэнэйнгээ хурганһаа зуушоо ха юм. Ганбата хурганһаань шуһанай сэлсыжэ гараад байхада:

- Тэнэг!.. - гэжэ Хотошоёо хорогүйгөөр зэмэлбэ. Хүн нохой хоёрые өөһэд хоорондонь һамааруулаад тэрбелшэһэн шуран ан холохоно ошохолоороо тэдэниие гасаалһандал хэдэ хэдэ шулганан дуугараад, унаһан модоной хүнды руу орошолой. Хотошо тэрэниие барижа шадаагүйдөө хоролхон, модоной хүндын амһарые мэрэжэ, тэрээн руугаа тархья шэхэн, хусажа оробо...

Ганбата багахан хүбүүндэ адляар гүлгэн нохойтойгоо жэрхи намнажа, нилээд удаан болоһоной һүүлээр гэдэргээ бусаба. Тээд гансашье үхэр үгыл! Зүлгэ дээрэ хэбтэһэн самсаяа ябууд абаад, Ганбата гол өөдэ шамдаба. Тугаарайнгаа хүрэг үхэрнүүдые хүсэбэ. Гунжаниинь байбашье, Мухагшан юундэшьеб үгы. Түрүүлээд ябашоо гээшэ гү гэжэ ханаад, хүндэлэнүүдэй дооро хүрэтэр ошоходоньше байбагүй. Гэдэргээ бусахадаа, үнөөхи үхэрнүүдэй хажуугаар үнгэрөөд, голой баруун талаар ябажа хараба. Мухагшан зүүлжэ гараа һаа, Ганбатын жэрхи намнажа байхадань харагдахадаа болохо хэн. Баруулжаа гарашоо ха. Иигэжэ багсааһан Ганбата Баруун Хүндэлэнгэй урда жалга өөдэ ошобо. Һая наашадаа энээгүүрхи зүргөөр үхэр мал ябаагүй хэбэртэй. Яалтайб гэжэ ойро зуура шэбшэжэ, хараашалжа зогсоһон Ганбата жалгын урда буртаг ой соогуур ябажа харахаяа шиидээд, эгсэ ташалан өөдэ хүлһээ адхаруулан зүдхэбэ. Хотошонь түрүүшээр энээгүүр хүрхэй харайжа ябаһан аад, мүнөө хэлээ ханжуулшанхай, хойноһоонь дахана.

«Мухагшан нэгэл ушартайгаар эжэлнүүдһээ халажа ошоо. Һүүлһэнь баряад ябаһан аад, харатайгаар алдабав», - гэжэ Ганбатын өөрыгөө зэмэлэн, гэмшэн ябатырынь, Хотошонь мэгдүүгээр гэнтэ хусаадхиба. Унаһан модоной дорohoо боро бүмбэгэнүүд шэнги юумэнүүдэй иишэ тиишээ хүрэн дэбхэрэлдэшхые харахадаа: «Шандаганай гүлгэд...» - гэжэ Ганбата танижа үрдибэ. Хэдэ харайгаад хоргодошоһон «бүмбэгы» Хотошо үнэрдэхэ гэбэ. Тээд тэрэнь бүмбэгэд гээд хайшаашьеб үгы болошобо. Һотойл антай ушарһанаа нохойхон хойнотожо ойлгоод, аман соогоо ороһон юумые алдаһандаа хороо бусалһаншуу нэгэ удаа гиинаад, һөөгүүд соогуур тэрэнэ бэдэрэн харайшаба. Удангүй тэрэ эзэндээ ерээд: «Ан тэрбелшоо, юундэ байнаш, бэдэрел!» - гэнэндэл хусаад абаба.

- Ямар ангууша нохой хоргодошоод хэбтэһэн ангые үнэрдэжэ байдаг юм? Энээнһээ хойшо мэхэлүүлхэээ болихош! - гэжэ Ганбатын наада харан дуугаржа ябатырынь түгсүүлэй саанаһаа үшөө нэгэ шандагахан харайшаба. Хотошо тэрэниие обёоржорхин сасуугаа халан хандангүй намнажа оробо. «Шандаганай хүбүүн ха юм даа, хүсэгдэхэгүй» гээд Ганбата ханаа. Тээд дары юумэнэй шашхаха абяан

гараба. Хүл дорхоонь үшөө нэгэ шандагаханай харайшахыешье анхарангүйгөөр Ганбатын шамдажа ерэхэдэнь, Хотошонь намнааша ангаа хүсэжэрхинхэй, бажуужа байба. Нохойгоо тэрээнһээ арай шамай халгааба. Тээд шандагахан һүүлшынхией халта тэршэлээд, хүдэлхэээ болишолой.

- Үбэл агнаха ангаа мүнөө дэмы барибалши, халаг, - гээд, Ганбата нэгэшье хэрэггүйгөөр, удха зорилгогүйгөөр хороогдоһон шандагаханиие хайрлабашье, гүлгэн нохойнгоо түрүүшынгээ ан бариханда урмашан баясахадал гэжэ байба. Тиигэбэшье, энээхэн ан түрэл ой соогуураа амиды харайжа ябаа хаа гоёл хэн даа гэхэн гэмшэнги бодол досооһоонь гаранагүй. Харин арбаад хүрэжэ ябахандаа, тэрэ шубуу шонхор, зумбараа, жэрхией алаа хаа, ухаангүй обтон баясадаг хэн. Тээд ажалда ошодоггүй хүгшэд үдэшлэн эжыень угтажа, Ганбатын борбилоонуудые агнажа үнжэһэн тухай хоблодог, тиихэдэнь эжынь тэрэниие: «Амитанай дайсан!..» - гэжэ хараадаг, агнахыень хоридог хэн. Ямаршье шубуун дэлхэйн шэмэг гээшэ гэжэ Ганбата һүүлдэ өөрөөшье ойлгодог болоһон, жэгүүртэдые дайлахаяа болиһон юм.

Ганбатын үнээгээ бэдэрхэээ яаран саашалжа ябахадань, доодо тээһээ ямаршьеб томо амитанай шэрэнги соогуур зүдхэхэ, гэшүүхэнэй хухарха шэмээ дуулдаба. Хотошо үнөөхи шандагаяа газарта хаяжархин, шэмээ гараһан зүг тээшэ жэрхэнгээр хусаад абаба. Мухагшан гаража ербэ!

Ганбата Мухагшанаа гол руу шэглүүлбэ...

Энэ шэлын буртагта тугаллахаяа гү, али Нарин гол орохоёо һанаһан үнээн дурагүйгөөр голложо, Улаан Шулуунай баруун ойн захаар харгы руу туулгажа ябахандаа, тэрэ гэнтэ зогсоод, хүн нохой хоёрто ууртайгаар хүлзбэ. Мүргэхөөр бэээ зэхэшоод байхадань, Ганбата гэдэргээ сухариба. Үнөөхи шандагаханаа орхингүй амандаа зуунхай ябаһан Хотошошье үнээнэй ойро ойлгомторгүй ошожо, мүргүүлжэрхин алдаад, гэдэргээ зугадаба. Энээнэй һүүлээр Мухагшан һүүлээ юундэшьеб шарбан ойн захын хуһад руу оробо. Хуһадай саана сэбэр газар шэлэнхэндэл үнэрдэжэ үзөөд, ядаруушагаар хэбтэшэбэ.

Мухагшанай үбшэлхэн янзатай, хибэдэхэшье хибэнгүй хэбтэхэдэ, одоол тугаллахань гэжэ таагаад, Ганбата нэгэ бага холо, ошожо, харгын хажуудахи һаглагар хуһанай һүүдэртэ һууба. Зарим үнээд ондоо амитадай, илангаяа нохойн ойро байбал, гараха тугалаа хабшажа хаатуулдаг ха юм. Зэрлиг аашатай Мухагшан яабашье харгыда дүтэ, хүн нохой хоёрой дахажа ябаханда тугаллахагүй аад лэ... сагынь тулашоо гээшэ.

Ганбата хаанаһаашьеб нэгэ элээгэй бии боложо доохонуур элихые хаража һууһанай һүүлдэ харасаяа сэхэ урдаханаа тогтоон юуншьеб тухай бодоно. Заримдаа элээгэй һүүдэр ойрохонуур холжороод үнгэрнэ. Зүгы шара сэсэгүүд дээгүүр ээлжэлүүлэн һуужа, бала суглуулна. Хотошо тээ саана шандагаханаа ноолон хэгсэргэ наадана, тойрожо байгаад хусана.

«Ангууша болохо даа», - гэжэ Ганбата ханамжатайгаар шэбшэнэ. Жэрхидэ хусаһан нохой хэрмэшэ болодог гэжэ ангуушад хэлсэдэг ха юм. Амаралтынгаа

энэ үдэр гэртээ нобшоржо хэбтэнгүй, үнээгээ харюулжа гараашань тон лэ аша тухатай байшаба. Ангууд гансашье газарай нүхэн соо гү, али унаһан модоной хүндыдэ орошодог бэшэ, мүн зарим ангууд модон өөдэ гарашадаг гэжэ нохойдоо ойлгуулаа. Мүнөөнөө эзэнэ ойлгохо ухаатай, анда обтой хадаа заяанай агнаха бэлигтэй байшаба бэшэ гү?

Үнгэрһэн хабарай эхээр Ганбата нэгэ нүхэртээ ангууша нохойн гүлгэ бэдэрхээ, Армагай дэрэвэн ошоо хэн. Тэндэхи нохойнуудай суутайе холо ойрын ангуушад хуу мэдэхэ тула Дансаран үбгэн Армаг ошохыень Ганбатада дурадхаа бэлэй.

Хоёр хүбүүд Хайрпын Баанхитанай хаана байдагыё хүнүүдхээ хураһаар, зөөлэн тэргэтэй боро мориной газань уяатай байһан тэрэ айлайда ерээ. Хорёогой буланда эрхиржэ хусаһан томо боро нохой гэнжээ таһалаад ерүүжэ гэжэ айһаар тэдэ гэртэ ороо хэн.

Гэрэй эзэн, нахалтай наһажаал ород хүн үүдэнэй хандали тээшэ зааж:

- Нуугты, хүбүүд, - гэжэ юрынхээр дурадхаа хэн. Харин столой хажууда үбгэн наһатай, үнэһэн шарайтай, нэхы нидхэтэй, үнгэгүй нюдэтэй буряад хүн тамхияа нэржэ нууба. Ойлгоходо тэдэ хаял сайлажа дүүргээ хэбэртэй, стол дээрэ аяга табаг, архиин хоохон шэл байба.

- Хаанаһаабта? - гэжэ гэрэй эзэн асууба. Ганбата Доржо хоёрой нютагаа нэрлэхэдэ: «Хэнэй хүбүүдбта?» гэжэ буряад хүн һонирхоо хэн. Доржо түрүүн харюусаа. Удаань Ганбатын эсэгынгээ нэрыё нэрлэхэдэнь, тэрэ хүн урдаһаань хүйтэшгөөр, шэнжэлэнгээр харан нуутараа:

- Зай-зай... тэдэнэй үри һаданар гээшэбты... - гэжэ хүбүүдэй эсэгэнэрыё мэдэхэ, таниха байһан янзатайгаар дуугараа бэлэй.

Суутайл ангуушан байжа болоо гэжэ ханаһан Ганбата:

- Та хэн гээшэбта? - гэжэ асуугаадхиһан юм.

- Танихагүйли даа... Жэгжэд гээшэб, - гээд, тэрэнэй харюусахадань:

- Харацайһаа ерээ гүт? - гэжэ Ганбата юундэшьеб дам саашань һонирхоо хэн.

- Доодо Ториһооб. Угаараа эндэхи хүм даа... - гэжэ Жэгжэд гэгшэ ехэшье дуратай бэшээр харюусаад, хүбүүдэй ямар хэрэгээр иишэ ерэһэн тухай асууһан юм. Тиигээд пеэшэнгэй дэргэдэхи хандали дээрэ нууһан гэрэй эзэн тээшэ хаража:

- Гүлгэ эрихээ шамда ерээ, - гэжэ хэлээ.

- Булта гүлгэнүүднэй эзэтэй болонхой. Эртэнһээ захиһан ангуушадта гүлгэ үгэдэгби. Тиигээдшыё таанад үшөө агнажа үзөөгүй аад, һайн нохойтой болохоёо хүсэнэ ёһотойт, - гэжэ гэрэй эзэн хоёр хүбүүдыё голоһон янзатайгаар хэлэбэ:

Хүбүүдэй дуугайхан болошоод нуухада:

- Эндэхи нэгэ ангуушаншыё гүлгэ захиһан юм. Үбэл баабгайда бажуулгаад, больницада хэбтэнэ. Тэрэ нүхэртэ нэгыё үлөөгөөд байнаб, - гэжэ гэрэй эзэнэй хэлэхэдэ, пеэшэн сооһоо халуун бүүлхэнүүдыё гаргажа байһан һамганиинь:

- Хэлэхээ мартаад байналби, тэрэшни больницаһаа гаража ерээ. Үсэгэлдэр

гэртэн ороо нэм. Бээнгээ хайжархада, хойто жэл гүлгэ абажа хургахаб гэнэ хэн, - гэбэ.

- Хари, тиигээ хаа... үгэхэ болоо гү? - гэжэ гэрэй эзэнэй шиидэжэ ядангыар асуухада хамганиинь:

- Үгөөдхиинь, харин нэгэниинь Халтаркын гүлгэ абаг, эхэнэ хайн гарбалтай ха юм, - гээ хэн.

Ганбататай зэргэлжэ хууһан Доржо хууридаа эжэлүүдгүй хүдэлөөд абаа бэлэй. Нүгөө суута үлэгшэнэинь гүлгэ абаһайб. гэжэ тэрэ байжа ядашоо ха юм.

Удаань гэрэй эзэн айлшадаа дахуулан газашаа гараа хэн. Буряад ангуушан амбаар соо байһан хоёр гүлгэ хаража байтараа, хятагар хүүлтэй дорюун янзын, эхэдээл адли харабтар борыень заажа, гэрэй эзэнээр асаруулаад, яармаг дээрэ мори шэлэһэнһээ өөрэгүйгөөр тэрэ гүлгэхэниие шэнжэжэ үзөө. Газарта табяад хүлнүүдыень хараһанай удаа тархиинь уруу хүүлһэнь үргөөд туршаа. Амыень нээжэ, тангалайдахи дабхаряануудыень тооложо үзөөд:

- Арбан нэгэ, - гэжэ нэгэ бага ханамжагүйгөөр дуугархадань, Баанхи:

- Энээнһээ үсөөн дабхаряа тангалайтай гүлгэн шухаг ха юм даа, - гээд, үлөөшэ сайруу боро гүлгыё заажа: - Хэнтнай абахаб? Табин түхэригтэ. Ангуушадай өөөһэдын тогтооһон сэнтэй юм... - гэхэдэнь, хоёр хүбүүд гуша гушан лэ түхэригтэй хэн хойноо тулгардашоо бэлэй.

Нэгэниинь нүгөөдэһөө хорин түхэриг урьһаар абажа үүлтэртэ гүлгэнэй эзэн болохо, харин нүгөөдэнь эрэмдэг үлэгшэнэй гүлгэ абаха баатай болоо. Энээн тухай хэлсэжэ байхадань, Жэгжэд гэшэ Ганбатые ехэ хайнаар хараһан хэбэртэйгээр: «Хүбүүн, шамда хорин түхэриг үгэхүү, энэ гүлгэн шинии болог лэ даа», - гээд, энгэрэйнгээ хармаан хуулижа захалаа хэн. Хүлээгдээгүй, гэнтын ямаршыё ушаралай болоо хаа эбдүүсэдэггүй, гайхаһан түхэл янзаяа мэдүүлдэггүй Ганбата: «Юунэй түлөө та намда мүнгэ үгэхээ ханаа гэшэбта?» - гэжэ аха хүнэй хайн талархалда огто урмашаһан янзагүйгөөр асуугаа. «Бэрхэ ангуушан болоо хаа, хожом ханажа ябана аабзаш», - гээд, Жэгжэд хоёр улаан шарбуунса харбайхадань: «Та Арампилов гэшэ аабзат?» - гэжэ Ганбата асуугаадхёо. Нүгөөдэнь үлэ мэдэг сошоһондол болоод, Ганбатые һэжэгтэйгээр хаража: «Тиимэб. Яагааб?...» - гэжэ урдаһаань асуугаа хэн. «Яагаашыёгүй даа... Танай мүнгэн намда хэрэггүй, - гэжэ Ганбата хатуушагаар дуугараад, Доржодоо хандажа: - Үнэ сэнтэй гүлгэ худалдажа абаха гээ хааһни, би хорин түхэриг урьһаар үгэхүү», - гэхэн юм. Тиихэлээрнь Арампилай Жэгжэд: «Ши хүбүүн, аба энээхэн мүнгэ. Эсгэнэрыетнай мэдэхэ хэм, туһалхаяал ханана гэшэ гүб. Таанадтай сасуу хүбүүтэйшыёб. Дэлэг гэжэ нэрэтэй. Магад дуулаһаншыё байжа болохот... - гээд тэрэ мүнгээ Доржодо үгэхэн юм. Доржо Ганбата тээшэ хараадхиха зуураа, тэрэ мүнгыень абажа, Хайрпын Баанхида табин түхэриг хүсөөжэ үгөөд, үнөөхи үнэ сэнтэ гүлгэнэй эзэн болоо.

Гэрэй эзэн амбаарай саанахи балгаан дороһоо халтар хара дохолон үлэгшэниие үлдөөд, гурбан гүлгэдыень газашань гаргаа хэн. Бэе бээдээ аһалдан дорюуханаар

наадаха зуураа, заримдаа хэрүүлхэлдээд, арьяатан янзаар эрхирэлдээд абажа байхан гүлгэдхөө үбсүү сагаан аад, хаб хара гүлгые Ганбата шэлэнэн юм. «Дэрэвэнэй залхуу зайран эрэ нохойнуудай хадахан, юун горитой ангууша болохо хэм», - гэжэ түрүүн Доржодо гүбэд дуугархан Арампилай Жэгжэд:

- Яажа мэдэхэб, энэшни бодонгые борьбодохо, баабгайтай бажуулдаха нохой боложошье магадгүй, - гэжэ Ганбатын шэлэнэн гүлгые хайшаахан хэбэртэйгээр хэлээ хэн. Тиэхэдэнь Хайрпын Баанхи:

- Хорёод-гушаад онуудаар иимэ хара аад, үбсүүндээ, мүн хүүлэйнгээ үзүүртэ сагаантай хэдэн нохой манай эндэ ехээр суурхахан юм. Тээд эзэдын дайһаа бусаагүй дээрэхээ тиимэ лайкын үүлтэр алдагдаа хэн. Минии эдэ нохойнууд тэднхээ уг абаһаншье хаа, үнгэ зүһнэ ондоо болошоо юм. Хэн мэдэбэ, энэ гүлгэншни тушаа боложо урдынгаа зүһые, агнаха шэнжые бүхыдэнь абажа гараһан байгаа гү, би тээсгэнэй хараад тиигэжэл бодожо байһан хүм, - гэжэ хөөрөө хэн. Энэнь үнэхөөрөө нэгэ ушартай шэнги байгаа бэлэй.

Арампилай Жэгжэдэй тэргэдэ нуужа, дабаанай адаг хүрэтэр ерэхэ аргатай байбашье, Ганбатынгаа арсахада, хоюулан ябагаар Тэмээн уулын урдуурхи сэхэ зүргөөр дабажа, Баян Жаргалантаяа ерээд бэлэй. Һайн үүлтэртэй гүлгэ гартаа оруулһандаа урма баяртай Доржо Ганбатын юуншьеб тухай бодолгото болошоод ябахадань: «Наһажаал хүнэй Һайн Һанаагаараа мүнгэ үгэжэ байхада, танай мүнгэн намда хэрэггүй гэжэ хэлэхээр ямар шэрүүн хүмши даа... Юундэ тиигээ юмши?» - гэжэ үгэлжэ, гайхажа ябаа хэн. «Минии үбгөөе худалаар гүрдэжэ, түрмэдэ оруулһан хүн ха юм», - гэжэ Ганбата Доржодо хэлэхэ хэн гү даа. «Минии арсаһанда шамда мүнгөө һарбайха баатай болоо. Энэнь ойлгосотой. Харин юундэ намда түрүүн үгэхэ гэхэн байгааб, энээниень хүсэд ойлгоногүйб. Нэгэ ушартайл ёһотой...» - гэжэ тэрэ дуугаржа ябаа хэн.

...Хотошо ногоон дээрэ хэбтэнэн амигүй шандагаяа тойрон хусажа байһанаа эзэнэйнгээ урда ерээд, нойтон хэлээ ханжуулан, ойро зуура аахилжа, амисхалаа даруулба. Тиигээд тэндэ хэбтэнэн олзо тээшээ соёршобо. Энэ үедэ огторгойһоо хүүһэн шэмээ дуулдажа, үнөөхи тугаараймнай элээ газарта хэбтэнэн шандагханиень шүүржэ абаад, даажа ядан, өөдөө дэгдэбэ. Элээгэй һабар дороһоо ханжаганһан шандагаяа буляаха ханаатай нохойнгоо дэмы дахажа харайгаад, хоёр-гурба хии хусаад лэ үлэшэхэдэнь, Ганбата энээдээ хүрэн хаража нууба.

Тээ нэгэ хэды болоһон хойно Мухагшан хүл дээрээ бодошонхой, өөртөөл адли духадаа төөнтэй, хуаа хүрин тугалаа долёожо байба. Ганбата досоогоо баясана: үхэр малайн тоодо нэгэ толгой нэмэбэ ха юм. Малтай байха гэшээ хайхан байна даа. «Үбгэ эсэгэшни хэр угһаа ажалша, малша хасагай албата хүн байгаа юм», - гэжэ эжынгээ хэлэдэгые Ганбата ханаандаа оруулан, үнээ тугал хоёроо мээхэйгээр харан зогсоно. Чүлтэм гэгшэ арбан хоёр үнээ, зуун табяад хони, гушаад толгой адуу моритой хэн гээ. Хамтын ажахын тогтохын урдахана тэрэ хүбүүгээ гэрлүүлээд,

басагаяа хадамда үгөөд, тэдэндээ малаа хубааһан юм. Удангүй Чүлтэм, мүн, амьараа айлнууд болонхой үхибүүдыньше колхоздо орожо, Ганбатын эсэгэ Базар унагатай гурбан гүү, хоёр даага, нэгэ эмниг мори, табан үнээ, хори гаран хони хамтын хүрэгтэ оруулаа бэлэй. Мүнөөшье колхозой адуун хүрэг соо Базарай Халюугшан гэжэ хүгшэн томо гүүн ябагша. Тэрэниие адуушан урзанда Ганбатада заажа харуулаа һэн. Халюугшан, мүн тэрээнһээ түрэнэн залуу Халюугша гүүн жэл бүри унага түрэдэг юм. Тэдэнһээ тараһан гүйгөөшэ шэнжэтэй эмнигүүд бии гэжэ адуушан хэлэжэ байгаа һэмнай. Нэгэ эмнигые барижа хургадаг хаа! «Дуратай хаа правленидэ ошожо, зүбшөөл бэшүүлжэ абаад, хайн эмниг мори барижа хургахадaшнi болохо», - гэжэ тээсгэн колхозой түрүүлэгшэгыше Ганбатада хэлээ һэн лэ.

Нэгэ хэды болоһон хойно нарай тугал тэмтэргэһээр тэнжэжэ, эхээ хүхэхые туршажа захалба. Эхэдээ долёогдоһоной һүүлээр үһэнииньше түргөөр хатаа. Мүргүүжэ гэжэ Мухагшанһаа айһаар Ганбата тугалай хажууда ошожо, гар дээрээ үргөөд, ойн захын хуһад сооһоо гаража, харгы тээшэ шэглэбэ.

Хахадшые модо ошонгүйгөөр Ганбата гарайнгаа эсэжэ захалхада, тугалаа ногоон дээрэ табижа амарба. Тиигээд баһал саашаа ябана. Мухагшан үүгэнэжэ ябаад хажуугаарнь дахана, тиихэ зуураа Хотомые тугалдаа ойртуулхагүйе оролдон үлдөөдхинэ.

Дунда голой хонидой байрын зүүн нугада тугалаа эхэдэнь табижархёод, Ганбата булаг дээрэ ошобо.

Үглөөнэй нарые угтажа гараһан аршаан булаг алтан хайр шулуунууд дээгүүрээ харьялна. Булагай эхиндэ оймохоёо һанаһан Хотомёо саашань намнаад, Ганбата модон хобооһоо гоожожо байһан хүйтэн уһанһаа хүртэжэ, ундаа харяба. Тэрэ хүл нюсэгэн хүбүүхэн ябаханаа хойшо халуунда ундаа хүрэхэдөө, үетэнөөрөө энэ булаг дээрэ ходол гүйлдэн ерэдэг байгаа. Хэдышые ехэ ган болоо хаа, огто шэргэдэггүй энэ мүнхэ булагһаа Баян Жаргалантын айлнууд уһааа зөөдэг. Эгээл ехэ хуурай үедэ заримдаа бүбөөлжэн, алаг туун болон бусадшые ойн шубууд хаданаа буужа ундалаад лэ, һөөргөө нийдэн бусадаг. Булаг шадарай һагсагар ногоотой дэгнүүлнүүд дээгүүр ургаһан амиды сэсэгүүд мэтэ сагаан, шара үбсүүтэй хүхэ сүгсэгы шубуухайд һүүлхэнээрээ һэбилзүүлэн, хонгёохоноор дуулалдажа байһань хайхан. Зонойнгоо хараха, һахиха булагые нютагай үбгэд урданда тахюулдаг, эхиень бузарлахагүйе захидаг һэн гээ...

Булаг дээрэ һэрюусэжэ, тэнхээ ороһон Ганбата дахин амарангүйгөөр Зуһалангай айлнуудта хүрэжэ ерэбэ. Магазинай туһаа үйлсэдэ дайралдаһан һамгад тэрэнэй төөнтэйхэн тугал тэбэрээд ябахыень харахадаа: «Баһа хээрэ тугаллаба гү? Газаагаа ерэхээ яадаг үнээн бэ! Эды томо тугалые Ганбатаһаа ондоо хүнэй даажа асарханышье хэсүү даа...» - гэлдэһээр саашалбад. Ганбатын тугалаа газарта табижа гараа амаруулха зуура Шара Бэлшэрэй фермын хоёр һаалишад хэбэртэй, тэргэ морёор ойртон ерэлэй.

- Баархан, Ганбата, эсэшоо хэбэртэйш, тэрээхэн тугалаа тэргэ дээрэ таби, гэртэшни абаашаад үгэһүүбди! - гэлдэн хоёр басагадай зорёолхон хайрлааша болоходо, Ганбата:

- Хайнта даа! Иимэ ханаамгай басагадые түбэглөөдшье яахабиб! - гэжэ харюусаба.

- Дэмы арсанаш, шамһаа хүлһэ эрихэгүйл һэмди! - гэжэ шарабтар зүһэтэй Цыбигмаагай шоглон хэлэхэ үедэ нүгөө басаганиинь, Долгор, яараһан хэбэртэй боложо:

- Таанад хөөрэлдэгты, магазин хаагдашахань, ошоһуу, - гээд тэргэһээ буужа ябашаба.

- Яаралтай ябахьетнай таагаад арсаба ха юмбиб. Магазин хаагдашахань...

- Нээлгэхэ һэн аабзабдэ. Мүнөө үдэшэ Шара Бэлшэрээрхин Долгорой түрэнэн үдэрые, хори хүрэнэниень тэмдэглэхэмнай. Дуратай хаашни, шамайешье урихабди!

- Магад би Долгорой хорин таба хүрэхэ үедэнь дурлажа болохоб, тиихэдэ ошоно аабзаб. Харин мүнөө хоритойдонь дуратай байһан хүбүүд ошог лэ даа! - гэжэ Ганбата Цыбигмаагай «Дуратай хаашни урихабди» гэшын удхые зорюута хазагайруулан, шогтойгоор арсажа харюусаад, эхынгээ дэргэдэ тэмтэргэһэн тугалаа гар дээрэ абаба.

- Шамтай хөөрэлдэхэньше хэсүү болошоо юм байна даа! – гэжэ Цыбигмаа гомдолтой янзаар хадхан шоглоод, морёо ябуулба...

Ехэнхидээ үүрэй хараанаар отогһоо гаража тайга руу яарадаг ангуушад энэ үглөө оройхон бодожо, сайлаһанай, нохойнуудаа эдээлүүлһэнэй һүүлээр түүдэгэ тойрон һуужа хөөрэлдэбэд. Жамсаран ахын хүлэйн үбшэн буураагүй, харин үбдэгын нэгэ бага хабдартай болоод хоноо. Тоолоод үзэхэдэнь, тэрэниие морёо буулгаһан хүн анхан хэлсээшэ болзоройнгоо ёһоор үшөө хоёр гү, али гурбан хоногһоо абаашахаяа ерэхэ юм ха. Тэрэ болотор Жамсаран аха үдэрынь отогоо һахижа үлэхэ, тэрэнэй буугаар Ганбата агнаха болобо. Харин Доржо үглөөдэр ябахам гэнэ. Үшөө хэды хонохоһоо тэрэ юундэшьеб түбэгшөөһэн янзатай. Тиигээд тэрэ нүгөө хоёртойгоо удаан хөөрэлдэншьегүй һүүлшынгээ үдэр агнаһаая гараба.

Ганбата үглөөдэр ехэ эртэлжэ, Түмэгэрэй ара өөдэ ошохо, үнөөхи булгаяа мүшхэхэ гэжэ шиидээд, отогтоо амаржа үнжэбэ. Зүүн хажууда тэрэ хохюур шэнэһэ унагаажа, гурба хубаан тайраад, нэгэ нэгээрнь доошонь шэрэжэ оруулаа. Тиигээд түлээнүүд дээрээ нэгэ хэды амаржа һуухадаа, жэгтэй мэдэрэлдэ абтаба. Юуб гэхэдэ, гэгээн һаруул үдэр дунда отогтоо байгааһань юрэ буса шэнги ханагдаа. Хахад һарын саада тээ анха түрүүн энэ отогтоо ерэжэ буухаданшье, мүн хойто тээнэ үглөө бүри агнажа гарахаданшье, үдэшэ бүри хээрэнһэ голлоходоншье ходол бүрүүл харанхы байдаг байгаа. Тиин Ганбата энэ урсахан гэрхэниие, энэ шадархи байгааһиие үдэрэй һаруулда балай хаража үзөөгүй байшоо. Нара игаһан

энээхэн соорхойдохи отог дээрээ үдэрые үнгэргөөшэнь гайхалтайшые, нониншые, мүн тэрэ үедөө даншые шэмээгүй, уйтай шэнги байна. Үдэрын ангуушадай үгэдэ нохойн эдээнэй үлэгдэлдэ суглардаг итаг шаазгайнууд мүнөө отогой газар ерэхээ зүрхэлэнгүй, тээ саагуурхи модонуудаар «шаг-шуг» гэлдэхэнь дуулдана. Олон үдэр хада хүдөөгөөр харайжа эсэһэн Хотомо үглөөнөө хойшо нэгэтэшые бодонгүй гэрэй урда игаажа хэбтэнэ. Нэгэл удаа тэрэ һэргэг боложо, модо һаршагануулха шэмээ абаа ха, баруун тээшээ харайжа ошобо. Тээд хэрмэн гэжэ һанаһаниинь, улаан залаатай томо хара тоншуул саашаа ниидэн ябашаба.

Ганбата уһа асараад, Жамсаран ахын мяха хэршэжэ, шүлэ шанаха зуурань, хоёр хоногой түлээ тайража хахалаадхиба.

... Доржо баруун урда ара хүтэлэй буртаг мододто, үдхэн тэрэнгидэ хаагдаад, захаарнь зубшан, баруун тээшээ ташажа ябаа һэн. Нэгэшые хэрмэ олоогүй хүгшэн нохойнь ямаршыеб шэмээ абаһандаа тэрэнги дундуур орожо харагдахаяа болибо. Дары гэнтэ тэндэһээ томо амитанай харайха шэмээ дуулдаба. Харан гэхээн харабтар боро юумэн нохойень намнан ерэжэ ябаба. «Баабгай!..» - гэхэн бодолһоо Доржо үсэгэлдэрэйхидөөл адли бахардажа, буугаа хии хүргөөдхибэ. Үдхэн тэрэнгинуудые хуха нуга дайран, хүрөөтэй шэмээтэйгээр нохойень хүсэн алдажа ябаһан томо бодон гахай тэрэнгийн захаар халта харагдаад, гэдэргээ эрьешэбэ хэбэртэй, буртаг шэдхэ соогуур шэмээниинь холодоһоор холодобо.

Эзэнииншые, нохойншые адли - ангай үни харагдахаяа болиһон хойно нэгэниинь «бодоние тарайлгахаяа» буугаа бүтүү шэрэнги руу хоһон шагаагаад, баһа нүгөөдэнышые бодоние «борьбодохоёо» шэрэнгийн заха хүрэтэр һөөргөө харайн ошожо, хар-хур хусаад лэ гээгдэбэд.

Һүүлээрнь Доржо буугаа бэлэн баряад, буртаг шэрэнги руу орожо, гахайн харайһан мүрые мүшхөөд үзэбэ. Хүбхэ урбуулжа нобшолоод хэбтэһэн хээрын гахайнуудай удамарша томо мэгэжэ ойроо хүрэжэ ерэхэн нохойе үлдэжэрхөөд, хүрэгөө дахуулан, холодожо ошоһон байба.

Үсэгэлдэр энэ зүнтэг нохойн һүүлээ хабшаад урдаһаань харайжа ерээгүй хаа, Доржо гэдэргээ тэрьелжэ голлохогүй, хээрэ хоһон Ганбатые эртэхэнэ мүрөөрнь оложо ошохол байһан юм...

Хүнүүдэй ябадаг зүргэ дээрэ огто һанагдаагүйгөөр баабгайн мүрнүүдэй бии болошоодо, Доржо зуг татан зогсошоо һэн. Шалгаад үзэхэдэнь, халуубтар шэнги байжа, гуринхалан тэнэһэн аюултай арьятан хаанашыеб урда тээхэнэнь байһандал һанагдаад, нюргаарнь гэнтэ хүйтэ даагаа. Эгээл энэ үедэ юумэндэ намнуулһан, айһан янзатай нохойнгоо һүүлээ хабшан наашаа харайжа ябахые Доржо харажархин сасуугаа: «Баабгайда намнуулжа ябана!..» - гэжэ ухаа алдаад, нэгэл мэдэхэдэ өөрөөшые зүргэ руу хүлөө мэдэнгүй харайжа ябаа. Нохойн гэдэргээ харан, жэрхэнгээр хусажа ябаад, эзэнэ ахижа, оро һээгүй арилба. Хэдышые холо тэрьелһэнэ Доржо мэдэнгүй, баабгайн бараа хараагүйшые хаа, эсэжэ унаха

болотороо гүйнөөр, нэгэл мэдэхэдээ, отогтоо хүржээ ерээд байгаа хэн. Гэрэйнгээ булангай саана бээ нюугаад, томоор номолхон буугаа бэлэн баринхай, нилээд удаан тодожо зогсоо. Тээд баабгай ерээгүй. Байн байтараа нүхэдөө ханаандаа оруулаа. «Жамсаран ахын мүрөөр баабгай зүргэ өөдэ үгсэжэ ошоһон байгаа хэмнэй... Ганбата яашоо юм бэ?..» - гэхэн аймшагтай бодолнууд ханаандань орожо захалба. Гэртэ орожо, наар дээрээ нуугаад, яалтайб гэхэн түгшүүрилтэй бодолдо эзэлэгдэнэ. Ганбата төөрижэ оройтоо хаа, баруун гол руу, үгы хаа, зүүн хажуу руу буужа ерэхэдээ болохо гээдшые ханаа. Тээд гэрхэн соо зэнхэгэр хүйтэн, даншые анир шэмээгүй, түүдэгынь үни унтаршанхай - Доржын досоо улам уйтан боложо, хоёр нүхэдэйн хуби заяан аюул тодхорто ороһоор ханагдан, удаан нууха аргань барагдаа.

Доржо хэжэгтэйгээр урагшаа хараашалан, нүхэдөө бэдэрхээс гараба. Баабгай Ганбатын мүрөөр ябаа, Жамсаран аха арьяатанай хүүлээр ябаа гэжэ тэрэ элирүүлбэ. Харин баабгай хүнэй мүрые удааншые дахангүйгөөр баруулжаа хадуржа гарашан байгаа. Тиэхэдээ арьяатан үнэхөөрөө Жамсаран ахааа урид, орой хүни гү, али үүрэй сайха үеэр энээгүүр ябаһан болоно. Хуушан үнэрыень абамсаараа, зүнтэг нохойн гэдэргээ харайжа ерэхэдэ Доржо ухаа алдан гэдэргээ тэрбелээ ха юм. Жамсаран аха яшахаб, ябажа ябаа бээ, харин Ганбатын үгы болоһониниинь гайхалтай. «Энэ баабгай харанхы тайга соо оройтоһон Ганбататай дайралдахадашые болоо...» - гэхэн сошордолтой бодолдо эзэлэгдэн Түмэгэрэй ара хүтэлөөр тойрожо, залирһан түүдэгэй нуурида хүржээ ерээ... эндэхээ доошоо голлоһон хүнэй мүрөөр жалгые уруудажа, Жамсаран ахые хүсөө. Тиигэжэ хахад часай урда тээ Жамсаран аха Ганбата хоёрой уулзаһаниинь; мэдэхэдээ баярлабашые, нүхэрэйнгөө булга модолуулаад, хахижа хоноһониниинь, үглөөнөө хойшо нүхэрөө хүлэһыень дуулаад, Доржо досоогоо муудаа хэн: Ганбатын отогтоо бусангүй хээрэ хоноходо, ханаа амар байһан алдугаа мэдэржэ, досоогоо гэмшээ.

Доржо хүрэг бодон гахай үргөөхэнэй хүүлээр саашаа холошые ошонгүйгөөр, нохойнгоо харагдахагүйдэ, гэдэргээ бусаа хэн. Агнуурида гологдожо, хотоной харуулша болоод байһан энэ нохой түрүүшээр хүрхэй янзаар хэрмэ бэдэржэ шогшодог аад, хүүлэй үедэ залхуурһан янза орожо, хээрэ хүдөө тээшэ баалалтаар хүтэлүүлжэ гарадаг болоһон юм. Мүнөөдэр бодон гахайда намнуулһанайнгаа хүүлээр тэрбелжэ гэртээ ябашаба гэшэ. Хээзэл тэрбелжэ ошоно ааб гэжэ анханай нэргылжэ, шангаар дуугархaya айжа ябаһан Доржо мүнөө гайхабашыегүй, гэмшэбэшыегүй, үглөөдэр гэртээ бусаха болоһондоо досоогоо баяртай отогтоо голлобо.

Отогой гурбан эртэхэнэ эдээлээд, унтахынгаа урда тээ түүдэгэйнгээ гурбан тээ амаржа нууха зуураа хойшо ороһон ангуушадаа дурсажа, тэдэнэй хэр олзотой, хаана агнажа ябаһан тухай таамагшалан хөөрэлдэбэд.

- Хойто, саада жэлһээ таанадшые мори унаатай, хайн буу тоногтой боложо, Химниин саада харьдагта агнахалта даа. Элүүр энхэ, залуу байнат, агнуури

гээшэ урдатнай... - гэжэ Жамсаран аха хоёр хүбүүдэй ехэ ерээдүйтэй байһанда бахархажа, өөрөө холын агнуурида ябажа шадахаяа болиһондоо, саагуураа уйдажа дуугарһаниень мэдэхээр һэн.

Ара хабсагайн булган

...Хирмаг саһан ороод хонобо. Үүрэй хираалха үедэ Ганбата отогһоо гаража, саһанай һүүлээр бүдэхиршэһэн зүргые дахаһаар үгсэбэ. Хужартын эхиндэ хүрэжэ, үнөөхил Түмэгэрэйнгөө ташалан өөдэ зүдхэжэ гаратарынь, һаруулхан үдэр болошобо. Гурбан хоногой саада тээ булга мүшхэжэ захалһан газараараа үнгэртэ. Тээд нэгэ шандаганһаа ондоо ан ябаагүй хэбэртэй.

Һүни орой хирмаг ороо - олоол хадаа булганай халуун мур мүшхэхэб гэжэ ханахадаа, Ганбата ехэл яарана. Тэрэ халуудашанхай, шэмээтэй хүндөөр амилна. Гэнтэ урдаханаа юушьеб харажархиба хэбэртэй, түргэ түргөөр хэды алхабашье, доошоо хараад байшаба. Хоёролжон мурнууд шэнэ саһан дээрэ аржыжа байна даа! Хоёр-гурбан часай урда тээ томохон булган доошоо буугаа. Үнөөхи тэрьелшоошо булганайнь мүртэй адлирхуу янзатай. Ганбата мүшхэжэ оробо. Нилээдгүй холо ошоһон хойнонь Хотошонь хүсэжэ ерэбэ. Булган холо ошоогүй, энэ багтаа байжа магад гэжэ ханаһан Ганбата шанга абья гаргахагүйн тулада нохойгоо дуудангүй ябаа ха юм. Заажа үгэхэтэйнь зэргэ Хотошонь халуурхаад, хоёролжон һубарья мүрөөр шууд харайн ошобо. Ганбаташье хойноһоонь яаража, эгсэ эрье руу буугаад, хүрэшэһэн горхо зубшан үгсэбэ. Хүхэбтэр борохон шубуухайнуудай «Сиг!» гэхэн абья гаралдан, хоол болохо юумэээ бэдэржэ, холтоһо һаршагануулан, мододой дээгүүр бүрсэгэнэлдэхыень харан, амисхалаа даруулхые халта зогсожо байтарынь, нохойн хусаха дуудашаба.

Шулуунай хүмэг нүхэн руу орошоһон булганда Хотошо хусажа байба. Хайша хайшаа таба-зургаан метр зай эзэлһэн обогор-тобогор шулуунууд саһанда хушагданхай, бөөгнэрэн хургаһан хони хурьгадта адляар үзэгдэнэ. Иимэ адха руу ороһон булгые бариха тон хэсүү дээрэһээ олонхи ангуушад нэгэ-хоёр арга хэжэ туршажа үзөөд лэ, туһагүй янзатай байхадань, саашаа агнажа ошодог. Тиимэһээ Түмэгэрэй арадахы адха шулуун соо байрладаг булгые хоморой аза талаан гэжэ ангуушад үни заяанһаа мэдэхэ тула энээн худар балай ердэгшыггүй ха юм. Гурбан хоногой саада тээ Түмэгэрэй урда шэлэдэ модоной оройдо һууһан булгые үбэртэлжэ шадаагүй аад, барья-тарья шулуун дороһоо мүнөө тэрэниие барижа абаха гэжэ ханаашархахань дэмы шэнги байба.

Хаанашьеб тон дүтэһэн, магад энэ гэшхээд байһан шулуунуудайнь дорохи хүнды соо үнэтэ ан хоргодожо һууна ха гэхэн бодол Ганбатын зоригые ташуурдажа, нэгэ томо шулуу үрөөһэн талаһаань тэрэ үргэхэ гээд үндылгэбэшьегүй. Ондоо аргаар түрүүн туршаха гэжэ тэрэ шийдэмсээрээ, дүтэ тойронһоо хуурай гэшүүһэ суглуулжа, хатанхай харбиинха хухалжа асараад, адха шулуун дээгүүр хэнэг хэнэгээр тараажа, гал аһааба.

Тээ нэгэ хэды болоһон хойно, галай шэмээтэйгээр носожо, согуудай доошоо унажа, адхын хүндүнүүд соогуур утаанай үнэр таража эхилхэдэ, буугаа бэлэн баряад байһан Ганбатын хараһаар байтар хара хүрин ан хабтагай шулуунай дороһоо хуга хүрөөд, тушаан боложо урдань байһан нохойдо шүүрүүлэн алдахадаа, хажуудахи томо шулуунай доогуур орошобо. Ганбата үлөөшэ хэһэг гэшүүһэ, мүшэрнүүдые тэрэ багтань обооломсоороо гал аһаагаад, шатажа дууһатарынь хүлэбэ. Нохойтой ангуушанай тодоод байхые хараһан ан юундэ тиймэ бэлээр дахин гараха хэм даа. Тэндэхи шулуунуудые хажуу тээшэнь мухарюулжа туршаагүйдэ ондоо аргагүй болобо. Тиин Ганбата хүнэй зүрхэлшэгүй ажал хэжэ оробо. Багшаг шулуунуудые арай шамай үргэжэ шэдэнэ, томонуудыень мухарюулан зайсуулна. Тийһээр эсэжэ, унахадаа хүрэбэ. Шулуунуудһаа сүлөөржэ бии болоһон хонхор соо һуужа, амарха зуураа булганай ямар хүнды руу орожо хоргодоһые таажа туршана. Шулуунуудай хоорондуур годирон, доошоо ороһон хүндын оёорһоо булган өөдөө, галай урдаһаа хуга хүрэжэ гараха аргагүйдөө гэжэ таахаар байба. Тиймэһээ үшөөл доошонь урбуулжа малтаагүйдэ аргагүй болоо. Мүнөө хүл дээрээ байхадань, Ганбатын гансал толгойнь хонхор сооһоо бултайна. Томо шулууе өөдэнь гаргахадаа даажа ядана, нюдэниинь харанхалхадал гэнэ. Заримдаа хажуу талаһаань шулуун нураадхижа, Ганбата арай шамай хүлөө зайсуулжа үрдинэ. Наранай орохо ойртожо байхада тэрэ абажа боломоор бүхы шулуунуудые гаргаба. Хонхорой оёрто даашагүй томонуудынь лэ үлөө. Тэдэнэй хоорондуур хүнды нүхэнүд, оёоргүй юумэдэл, үшөөл доошоо ороһон байна. Дэмы ажал хэжэ зобобо хаб гэжэ Ганбата ойро зуура амаржа зогсоходоо бодоно. Адха гэшэмнай иимэл ха юм даа. Хайшан гээд бии болоһон адханууд бэ? Газар дээрэ бэшэ, харин газар руу ороһон шулуунууд.

Ганбата нохойгоо хонхор руу оруулаад, туршаба. Хажуу тээһээ хүмэгтэн бултайһан томо шулуунай доогуур шургажа үнэрдөөд, Хотошо хоёр удаа хусаадхиба. «Энэш иихэдээ мэдээл даа!..» - гэжэ баярлаһан Ганбата нэгэ тэбэри гэшүүһэ, харбиинха хухалжа асараад, хонхорой оёрто түүдэг носообо. Хүүртигээ тайлаад, утааень нүхэнүүд руу сохюулхаяа гал дээрэһээ доошонь һэбюүрдээдшые үзэнэ. Нүүлээрнь буугаа бэлэн баряад, Хотошоёо һэргэгшүүлхээе оролдон: «Үйсь-үйсь!» гэжэ зогсохо юм. Тездэ юуншые үгы. Дахин хонхор соогоо орожо, гэшүүһэнэй носожо байһан үзүүрнүүдые энэ тэрэ нүхэнүүд руу тараажа хэжэрхилэй. Утаанай ууяһан хонхор сооһоо нүдээ хордохуулан мүлхижэ гараад, баһал һэргэгээр хүлээн зогсожо байтарынь хонхорһоо юм гү, али саанахи хүнды сооһоо юм гү, хүрин хара юумэнэй хуга хүрэн, саашаа харайхань утаанай таһархайгаар халта харагдажа, Ганбата Хотошоёо тухираадхин, тэбдэхэдээ сэхэ шулуунууд дээгүүр дамжан, хэды харайгаад лэ үлэшэбэ. Эзэнэйнгээ даб гэнэн тээшэ харайһан Хотошо булгые дары обёоржорхёод, саһатай мүндэгэр шулуунууд дээгүүр халтиран унажа ябаад, адхын саада талада гарашаба хэбэртэй.

Шулуун дээрэ халтиржа, үбдэгөө үбшэнтэйгөөр сохижо унаһанаашье

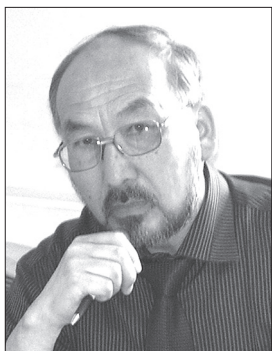
ойлгоогүй. Ганбата адха сооһоо гараад, нохойнгоо хойноһоо халта дохолон хагад нэгэ хэды харайба. «Баһал алдагдаба гээшэ гү?» - гэжэ гэмшэн бодожо ябатарынь, Хотошын хусаха абяан үдэшын һүүдэр буушаһан тайга соо зэдэлшэбэ. «Модолуулаа бэшэ гү?» - гэхэн найдал Ганбатын досоонь түрэхэдэл гэн, хэрээһэлэн унашаһан бартаа модотой газарые бушуу үнгэрөөд, нохойнгоо мүрөөр эгсэ ташалан өөдэ зүдхэжэ гараба. Эндэхээ саашаа табсагшуу тэгшэ болобошье, тэрээхэндэ баһал эгсэ, хабсагай шулуутай ташалан харагдана. «Баһал шулуун доогуур орошоогүй юм аабза?» - гэжэ ханаагаа зобоһон Ганбата нохойнгоо өөдөө хаража байгаад хусахые обёоржорхиходоо, буугаа мүрэхөө ябууд абажа, марьян хагад дүтэлбэ.

Бүлэг хушанууд доро Хотошо хусана. Үндэр хушада түшөөд унангүй тогтошоһон найгуу шэнэнхэнэй узуурта булган сэхэ харайжа ерээд, эндэ тэндэ саһыень унагааһаар тэрээн өөдэ дугьсан гарашаһаниинь эли байна. Тойрожо хараашалһанай һүүлээр Ганбата буугаа хии хүргөөжэ, хоргодоһон ангые сошоон үргөөбэ. Хушын халааһаа харахан ан дээшээ хүрэжэ гараад, улам ганиран хусажа байһан нохой руу хаража һууна.

- Болоол даа... - гэжэ Ганбата буугайнгаа оньһо бодхоохо зуураа энэ домогто андаашье, Хангайдаашье баяр хүргэхэндэл, ханамжатайгаар дуугараад, хараагаа яаралгүй шагааба.

Холын хүбшэдэ ангуушанай гурбан зоболонгые - эсэхэ, үлдэхэ, даараха үлүү гаратар үзэхэнэйн, хэдэн удэр, хоног соо хэһэн туйлай хүндэ ажалайнь аша үрэ одоошье энэ мүнөө үзэгдөөд байнал: үдэшын хүхэ огторгой өөдэ шоройһон үндэр модоной оройһоо хүрэжэ тэрьелхээр бэлэн байһан домогто хайхан ангые манажа хаб харахан залуу нохой сэнхир саһан дээгүүр ээрэмшээн, обтойгоор ганиран хусана. Нохой дахуулжа ябагаар агнагшадта иимэ зураг олошье дахин үзэгдэдэггүйл. Иимэ зураг удааншье үргэлжэлдэггүй. Буугай дуун - хүрин хара булган дурата дурагүй, доошоо унажа захалба. Шэнэнхэнтэй нэшэлдэшэһэн хушын мүшэрнүүд үнэтэ хайхан ангые шангаар унагаахагүй гэхэндэл ногоон шэлбүүхэтэ альган дээрээ тодон, зөөлэхэнөөр намхаад лэ, доодо тээхи арбагар мүшэрнүүдтээ дамжуулһаар хүбэн сагаан хибэс саһан дээрэ баяртайгаар угтан ерэжэ ябаһан ангуушанай урда буглалзуулан хаяжархиба.

Улаахан шүрэнүүдтэл адли шуһанай дуһалнуудые шэнгээжэ үрдээгүй саһан дээрэхээ үнэтэ ангаа Ганбата гар дээрээ абажа, Хангайн хайра үршөөл булган хадагта хүртэхэ золтой байһандаа ангууша хүнэй урма баяраар эзэлэгдэн шэжэр хайхан нормыень хайхашаан харана. Мүн Хотошоньшье балай ехээр хүхижэ шарбаганаха зангүй аад, эзэнээ тойрон, баяртайгаар хаахарна.

АЛЕКСАНДР ЛЫГДЕНОВ (1952)

Александр Галсаннимиевич Лыгденов Зэдын Цагаатай нютагта түрэнхэн юм. П.И. Чайковскийн нэрэмжэтэ Зүүн-Сибирийн гүрэнэй соёлой дээдэ хүргүүли дүүргээ. Номгон Далайн уһан сэрэгэй албанда ябаа. Л. Линховоиной нэрэмжэтэ хүгжэмэй училищид багшаар ажаллаа. Соёлой министерствэдэ хүдэлхэн байна. «Байкал», «Байгал», «Вершины», «Морин хуур» гэхэн сэтгүүлнүүдтэ зохёолнуудын хэблэгдээ. «Морин хуур» (1966), «Отцовская коновязь» (2005), «Тохорюудай бусалган» гэхэн рассказаудай болон шүлэгүүдэй номууд барлагдаа. «Зүрхэн шулуун» (2004) гэхэн зүжэг Х. Намсараевай нэрэмжэтэ Буряад драмын театрта табигдаа. И. Калашиниковай нэрэмжэтэ литературна шангай лауреат. Республикын соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ.

САМСААЛТАЙ СЭРГЭ (Рассказ)

Зулгы хайхан зунай нэгэ үглөөгүүр хүбүүхэнэй нойрһоо һэрхэдэ, һеы гэрэйнэ нээлгэтэй үүдээр наранай элшэ туяа нааршаан шагаажа байба. Гэр соо хон-жэн, гансал газааһаа хүхын тос-тас байса сабшаха абьян дуулдана. Бурханай хайраар балшар наһанайнгаа баяр жаргалда умбажа ябаһан үрзэгэрхэн хүбүүн һунажа эбһээлһээр газаашаа тэгүүлбэ. Огторгой сэлмэг, наран хурса гэрэлээр наадана. Хүхы донгодоно, жэргэмэл жэргэнэ.

Хүбүүнэй хүгшэн аба гэрэйнгээ урдахана нэгэ ута модо мүлжэрхинхэй, юушьеб сүлөө забдагүй дархалжа байба. «Ямар гоё сэбэрээр модоной холтоһон хуулагданхайб», - гэжэ хүбүүн хайхашаан харана.

- Та энэ юу хэжэ байнабта?

- А, аша хүбүүхэмни, унтажа садаба гүш? Айлшадай буухада агта моридыень уяжа байха алтан сэргэ бодхоохомни. Мориной жолоо дүнгэн уядаг сэргэ гээшэмнай монгол туургата арад зоной хүр хүлдэнь бололсодог, гар дээрээ дэлгэн баридаг үнэтэй сэнтэй сэнхир торгон хадаг, үнгын сагаан эдээнһээ юугээрээшье дутахагүйдэ тоологдодог юм. Тиимэһээ эртэ урда сагһаа нааша табан хушуута мал ажал эрхилжэ, тала дайдаар нүүжэ ябаһан элинсэг хулинсагнай газар хуурияа һэлгэжэ, һеы гэрээ бодхооһонойнгоо удаа заатагүй сэргэ бодхоолсодог гээшэ. «Нохойгүй малшан - дүлии» гэдэгтэл, мүн лэ мори уяха сэргэгүй айл - хотон дүлии балай гүүлэдэг юм, - гэжэ үбгэжөөл хүбүүхэн тээшээ мийнэд гэн, ундаа харяаха гэжэ гэртэ оробо.

Энэ хэлээшыень гүлмэрхэн ухаандаа хүбүүхэн хэды хадуубашье, үхибүүн лэ хадаа үхибүүн, үбгэ эсэгынгээ модондо түшүүлээд орхиһон хүхыень һонирхон

барига, сэргэ болохоёо байхан модоной тэг дундань сараа гарган сабшаад абаба.

- Һүүе, болииш, хүхэдэ адашахашнил! Ай, халаг, юу хэжэрхибэ гээшэбишн ихэдээ, - гэжэ гэрһээ гарахан үбгэ эсэгэнь ухаа алдаба. Елытэр зулагдахан модо хонхойтор сабшажа гутааһанаа хойнотожо ойлгоһон хүбүүн эжэлүүлгүй уйлаба.

- Зай, боли даа, хүбүүхэмни, ашамни. Яахабиш, болоһон юумэн болоо... Үбгэ эсэгэшни энэ юртэмсэтэй хахасахынгаа урда газар дээрэ Алтан гадаһа - сэргэ зоохоёо һанаа һэм, шимни энэ сэргэдэ өөрынгөө мүр сараа баһал табилсаба ха юмши даа. Энэмнай тиихэдээ самсаалтай сэргэ болобо гээшэ. - Зай, шулуу суглуулаадхи, сэргынгээ хэлтыжэ унахагүйн тула һайса бүхэлхэ, шэглэхэбди...

...Саг сагтаа, сахилза хүхэдөө... Сэргэ бодхооһонойнгоо һүүлээр хэдэхэн жэлэй үнгэрһэн хойно үбгэ эсэгэ бурханайнгаа орондо, хада гэртээ хариба. Хүбүүхэнэй хүлэйн дүрөөдэ хүрэжэ, гарайн ганзагада хүрэжэ байха үедэ хара хирээнүүдэй хаагалалдаха, хорон хэлэтэдэй хүхилдэхэ саг боложо, хатуу шанга хёморгооноор ангиин дайсан, баян нюдарган гүүлэһэн гэртэхиниинь гэнтэ нэгэтэ үдэшэлэн байра байдалаа алдажа, газарай мухар руу сүлүүлбэд.

Хооһон хубхай талада сэргэ ори гансаараа ёдойжо үлэшэбэ. Үни удаан саг үнгэрбэ, сэргэ гансаараа уйдаба... Нэгэтэ хагсууха хабарай халхитай үдэр эхэ, эсэгэ, аха дүүнэрээ Алас-Дурнын газар дайдаар алдахан хүдэр шамбай хүбүүн хүдөө нютагаа бусажа ерэбэ, хубхай талада, хооһон буусадаа үни удаан зогсобо... Аба эсэгийн алтан гуламтаһаа, айлшадай буухада агта моридыень дүнгэжэ байха алтан сэргэһээ үнэтэй юун байхаб!

Хүдэр хүбүүн хүсэ шадал орожо, хатуу зориг нэмэжэ, урданайнгаа буусада урсахан гэр шэнээр бодхоожо, хүндэл адли хүн шэнгээр шэнэ байдалай ёһо гуримаар түбхинэжэ эхилбэ. Сэргэдэ дахинаа сэлмэг үдэрнүүд үзэгдэбэ.

Гэбэшье гал могой жэлдэ газар тэнгэри хоёр ниилэхэдэл боложо, галзуу шанга дайн байлдаан эхилшэбэ. Юундэб даа, ангиин дайсан гүүлэжэ, үшөө амар заяагаа оложо ядаһан шоодборихон хүбүүн Эсэгэ оронойнгоо, арад зонойнгоо амгалан байдалай түлөө харин хархис дайсадтай тэмсэхээ түргэн зуураар татагдажа, түрэл нютагһаа баруун холо зүгые барин мордобо.

Айлшалжа хүнүүдэй ябалсахаяа болиходо, агта моридуудай үсөөржэ, аюулта дайнай газар тээшэ ябуулагдажа байхада, алтан сэргэ дахинаа аалин гунигта абтажа, олон һара, жэлээр дуугай зогсобо.

Аза талаантай байхан хүбүүн «дайсанаа дараад, даагаяа һүүлдээд», абынгаа нютагта амиды мэндэ бусажа, урсахан гэрэйнгээ оройгоор утаа дахинаа бааюулба, һананайнгаа хани нүхэрые оложо, налгай зохидоор түбхинэжэ һууба.

Сэргэдэ һөөргөө сэлмэг үдэрнүүд үзэгдэбэ. Уданшьегүй сэргые тойроод багахан хүбүүн баяртай зохидоор наадажа эхилбэ. Нэгэтэ томо боложо ябаһан хүбүүн сэргын тэг дундаханань хонхойтор сабшагдахан сараа обёоржо, эсэгэдээ гүйжэ ерээд:

- Аба, аба, ошожо харыш, сэргыемнай хүн хүхөөр сабшажархёо, - гэбэ.

Эсэгнэ энэбхилэн, хүбүүнэйнгээ толгой эльбэн байжа, үни холо өөрэйн шэнээн наһатай ябахатаа, үбгэ эсэгэтээ яаж сэргэ бодхоолсоһоноо, зулагдаһан модондонь сараа үлөөжэрхихэн тухайгаа хөөрөжэ үгэбэ.

Саг сагтаа.. Дайнай урдахана бодхоогдоһон урсахан гэр хажуу тээшээ түригдэжэ, һууридань томо гэгшын байшан баригдаба. Гэрэйн эзэнэй ан-бун гэжэ амгалан ажаһуужа, арюун сэбэр байдалай газаа досоогуур үзэгдөөшье һаань, сэргэ зарим сагтаа уйдхар гунигта абгадаг болобо. Али магад өөрөө хуушарантажа, үбгэржэ үмхиржэ захалба гү? Хара хирээнүүдэй хагалалдаха, гал могойнуудай галзуурха сагуудай газар дээгүүр үсөөн үзэгдэдэг болошье һаань, монгол туургата арад зоной хүр хүлдэнь болохо морин эрдэни мартагдажа, энэ урсахан гэр мэтэ хажуу тээшээ түригдэжэ эхилбэ гү?

Үйлсэ гудамжаар хүнхинүүр дуутай, хүсэ шадалтай түмэр моридой харайлдажа эхилхэдэ, алдар суута агта моридой жолоо тогтоожо абахань Алтан сэргэдэ тон хомор болошобо. Нэгэтэ буурал толгойтой боложо үбгэржэ бүгтынэн эсэгэдэ өөрөө эсэг болошоһон хүбүүнийн иигэжэ хандаба:

- Аба, энэ танай үбгэ эсэгэтээ сугтаа бодхоон сэргэ машинаа газагаа табиһадамни һаалта хэнэ, абажа хаяхамни гү?

Мүнөөнэй сагай хубилалтануудые хуу ойлгожо байһан үбгэжөөл:

- Зай, тиигээд... Тиихэл болоо гүлши даа, - гэжэ уруу дуруугаар дуугархааа ондоо юумэ хэлэжэ шадаагүй һэн.

Үглөө үглөөгүүрын үндэр наһатай үбгэжөөл орой бодобо. Наһан ябанташоо, үни холо үрзэгэрхэн хүбүүн ябахатаал иигэжэ нойртоо диилдэгшэ һэн. Үбгэн таягаа тулаһаар газашаа гараба. Теэд тэрэ гэшхүүр дээрээ зог татан байшаба... Хари, муу бэшэ, һайн лэ хүбүүн хүл дээрээ үндыгөө һэн. Юуб гэхэдэ, үбгэ эсэгэтэйгээ сугтаа бодхоон, мүнөө боробтор хара болошоһон хуушан сэргэн абтажа хаягдаагүй, хуушан һуридаа байба. Үшөө саашань адаглажа харахадань, хүбүүнэйн хүбүүн, арбаад гаран наһатай аша хүбүүхэнийн, самсынгаа хормойдо шулуу суглуулжа асараад, сэргын хажууда хаяжа байба.

- Аа, хүгшэн аба, бодобо гүт? Ямар орой болотор унтанабта, би үни бодонхойб. Аба намда шулуу суглуулаад байгаарай гэжэ хэлээд, өөрөө ажалдаа ошоо. Абынгаа үдэшэлэн ажалһаа ерэхэдэ, энэ танайнгаа үни холо сагта бодхоон сэргэ жэжэ шулуугаар шэгдэжэ бүхэлхэбди. Хожом, энэ сэргынгээ хуушархада, гэрһээ бага урдахануур шэнэ һайхан сэргэ хоюулан бодхоохобди гэжэ абамни хэлээ, - гэжэ аша хүбүүнийн сэлмэг хурса нүдөөр үбгэ абынгаа урдаһаань харан байба.

- Зүб хэлэнэш, хүбүүхэмни. Айлай газаа алишье сагта айлшадай буухада агта моринынь дүнгэжэ абаха алтан сэргэ байхал ёһотой юм даа. Саг хубилшоо, морин эрдэнийн саг дүүршөө гэжэ огто ханажа болохогүй. Алтан сэргэ гэшээ айл хотондо амар заяа, зол жаргал асардаг юм. Үглөө бүхэндэ, улаан наранай уужам дайдаараа туяаран мандажа байхада, орон нютагаймнай уула хадын эзэдүүд улад зоноо эрьежэ, гэр хотынь тойрожо, нааршаама һайхан хии моридойнгоо хазаар,

дүрөөнь ханхинуулһаар, айлай газаахи Алтан сэргэдэнь ойро зуура тогтод гээд ошодог юм. Гансал тэдэниие бидэ хаража шададаггүйбди, - гэжэ сэдхэлээ хүдэлһэн үбгэжөөл аша хүбүүндээ ойлгуулан хэлэжэ байгаа нэн...

Огторгой сэлмэг. Наран хурса гэрэлээрээ наадана... Хүхы донгодоно, жэргэмэл жэргэнэ.

ҮНШЭН

(Рассказ)

Гэр соо хон-жэн, ханын сагшые тогтошонхой. Гэрэй эзэн, гансаараа байдаг далан наһатай хүгшэн, үглөөнэй сагаашье залаагүй. Теэд ябуулаадшые яахаб, мүнөөдэр гэрһээн гаража ошохонь ха юм. Городой наһатайшуулай хамтын байра гээшэнь ямарханаар Сэндэмэ хүгшэниие угтаха хаб? Хүн үтэлжэ хүгшэрхэдөө, гансаардажа ядархадаал тэрэ байрада, хүнэй харууһан доро ошожо ородог хаш. Үгы даа, Сэндэмэ эмгэйдэ иимэрхүү ябадал ехэхэн тааранагүй. Теэд яаха болонобши: наһатай гү? - наһатай, гансаараа гү? - гансаараа. Бэе муутай гү? - Найн юумэниинь үгы. Бэе махабад, сээжэ зүрхэнэй найншые хаань, хоёр хүлһөө буушанхайл даа. Үе мүсэ, үдэгөөрөө хадхашанхай, арай ёхоно нэгэ хэды алхам гэр соогуураа хэдэг. Гэрэй нэгэдэхи дабхарта байдаг хаа гү, али хүдөө нютагта ажаһуудаг хаа, хаа-яашье газаагуур ябажа, үгышые хаа, гэрэйнгээ хажуудахи хандали дээрэ хуужа, хүн зоноор хөөрэлдэжэ, сагаа үнгэргэжэ байха байгаа. Харин городто, гэрэй табадахи дабхарта байдаг хүгшэн хүүлэй үедэ хилээмэ, хүндөөшые ошожо шадахаа болишоо. Хүршэнэрөө хэды соо гуйжа байхабши. Үтэлһэн зониие хамгаалдаг, туһа хүргэдэг эмхи зургаанай ажалшад шадахаараа болодог. Тэдэ ажалшадай: «Хүбүүнэйнгээ ерэжэ харалсахагүй, абаашахагүй юм хаань, хүгшэдэй хамтын байрада ошожо орогты, ядажа тулихаяа, гансаардахаяа болихот», - гэжэ хэлэдэг болошоходо, түрүүн арсадаг аад, үнгэрһэн долоон хоногой саана зүбшөөлөө үгөөд, энэ мүнөөдэр ерэжэ абаашахыень хүлэжэ, хон-жэн хоһон гэгтээ һууна гэшэ. Тиимэһээ Сэндэмэ хүгшэн хэзээл үүдэнэй хонхын жэнгирхые шагнаархажа байна.

Газаа, коридоороор хүнүүдэй шангаар хөөрэлдэхэдэ, хүгшэн бээе зһэжэ, таягаа шангаар адхаад абаба. Үүдэнэй хонхын жэнгирэнгүй, хүнүүдэй хөөрэлдэхөөр үнгэршэхэдэ, дээрэһээ ханаа алдаад абаба. Теэд хүгшэнэй хэды ханаа алдаашье хаань, ерэхбди гээ хадаа, ерэхэ зонуудынь машинаар харайлгалдан ерэжэ, хоёр-гурбан сүүмхэ хубсаһа хунартайень абаашаха гэхэн газартаа абаашажал хаяна бээд.

«Хүбүүнэйнгээ ерэжэ харалсахагүй, абаашахагүй юм хаань...» - гэжэ энгиин зоной хэлэхэдэ, хүгшэн хоёр хүлөө хуха сохюулһандал болоо нэн. Зүб, Сэндэмэ энэ газар дэлхэй дээрэ ори ганса сусал бэшэ, түрэн, тэнжээһэн ганса хүбүүтэй юм.

Залуугай жаргалые жаргал гэжэ бү тооло гэлсэдэг. Үтэлһэн хойноо уй гашуудалда абташоод, үри хүүгэдээрэ омогорхохо, баярлахын орондо гажарлажа,

гомдожо ябаха гээшэмнай ехэхэн хүшэр хүндэ байдал хаш. Пүнсэг хүбүүнийн архинай тулам боложо хосорхон бэшэ, залхуу зайраншые гэхэдэ буруу байха. Нэгэл тиимэрхүү, хүнөөр муухан хүниие тэнжээһэндээ Сэндэмэ хүгшэн өөрыгөө зэмэлдэг. Орой түрэхэн, хара багадаа эсэггүй үлэжэ үншэрхэн ганса хүбүүгээ ехээр эрхэлүүлжэрхёо хаш. Пүнсэгынь жаахандаа хөөрхэн, дорюун хүбүүн юм хэн. Нурахадаашье номдоо бэрхэ байгаа. Һүүлдэнь институтда орожо, инженер мэргэжэлтэй болоод, хоёрхон жэлэй туршада Улаан-Үдэдэ шэнэ гэр байратай боложо шадаа, һамгашье абажа үрдэе хэн. Хүгшэн хүбүүгээрээ омогорхожо хэды баясаа хэм. Түшэг тулгуури болохо ганса хүбүүн тухайгаа Сэндэмын ехэтэ хөөрэхэ дуратай байдаг хадань, хүршэнэрынь, нютагайнь наһатайшуул ядарха тулиха гээшые үзэхэн энэ эхэнэрые дэмжэжэ, хүгшэнтэй адли баясадаг байһан. Юрэдөө, нэгэл мэдэхэдэ, эхын зүрхэн эндүүрдэг байшаба. Сэндэмэ энээнээ дэн оройтожо мэдэ. Түрэхэн хүбүүнэйнгээ абари зангые мэдэхгүй байшаха, эхын эльгэ зүрхэнэй эндүүршэхэ гээшэ хайшаа юм?

Эгээ түрүүшынхией хүбүүнтэйгээ үгөө ойлголсоогүй юумэн гэхэдэ, Пүнсэгынь эжыгээ баагаар шахуу город асараа хэн. Энэ наһаараа хүдөөдэ байһан Сэндэмын город зөөхээ хэды буруушаагаашье хаань, яахабши теэд, ганса хүбүүгээ дахаад ябахал болохолши. Наһаншые ябагдашоо, мүн хүршэнэрыньшые: «Ошыш, ябышээ, нимэ бэрхэ хүбүүтэй байһандаа баясыш, хүбүүгээ бү гомдохоогыш. Гансаараа хэды болотор ядаржа байхабши», - гэлдээ хэнүүд. Город байдаг болоходоол Пүнсэгэйнгөө ямархан хүн боложо байһыень түрүүшынхией таажа эхилээ хэн. Хүбүүнийн эжыгээ үнэн зүрхэнһөө хайрлаа ха гү? Үшөө хүнгэн сарюун, ямаршыегүй хүл дээрээ ябажа, үхэр малаа хаража нютагтаа байха хүниие яатараа город ошоё гээ хэм? Хэрээгы шангааршые забдаа: «Эндэ үни байха аргагүйбди, ажал байна, гурба хоноод ябахабди», - гэжэ хүбүүн бэри хоёрын хэлээд, аймагай сээнтэр ябашоо хэн. Тэрэ гурбан үдэрынь гушан жэл шэнгээр һанагдажа, Сэндэмэ хүгшэн бүхэли һүнинүүдые унтангүй шахуу үнгэргөө хэн. Хүбүүндээ түрүүшынхией голхоржо, уйлажа мэдэ. Урданайхидаал адли хүршэнэрынь Пүнсэг тухай ёһоор зугаа гаргахадань, хайшан гээд лэ зугаагаа түргэн дүүргэжэ, саашалхаяа һанадаг, дуу шуу үсөөнтэй болошоо бэлэй. Городто байрлаха болоһониинь тэрэшые гэлэй, харин үшөө нэгэ шухала хэрэг тухай хүгшэн хэндэшые хэлээгүй. Юуб гэхэдэ, Пүнсэгынь машина абахаа һанашоо, тиигээд мүнгэнэйнгөө дуталдахада, эжынгээ эд бараа, үхэр малые худалдахаяа һанаа юм хаш. Гэрынь городто абаашажа, тэрэ дача гээшэ дээрээ табихаар забданад. Нэгэ талаараа, али магад хүбүүнийн зүб юумэ хэлэнэ гээшэ гү гэжэ Сэндэмэ тархи толгойнгоо үдэшэтэр бодоо хэн Город ошоод байха зондо хүдөөдэхи гэр юуштэб? Хүгшэржэ үтэлхэдөө ажабайдал гээшээ хуушан маяг түхэлөөрынь сэгнэжэ байдаг зонууд энэ шэнэ сагай хубилалтануудые ухаагаараа ойлгожо шадангүй үлэшоо гээшэ гү? Үгы хаш! Юуб гэхэдэ, Пүнсэгэйнгөө мүнгэ баялигта ехэ дуратай болошоод байһыень Сэндэмэ хүгшэн таажа эхилээ. Магад хүбүүнэйнгээ бага

наһандаашье хомхой хобдог байһыень мэдэнгүй алдаһан байгаа гү? Мүн лэ худал хаш! Пүнсэгынь һамга абahanһаа хойшо зангаа хубилшоо. Хүнэй ажабайдалда, хүнэй энэ дэлхэй дээрэ үнгэргэхэ наһан соо наһанай хани нүхэр гээшэ ямар ехэ нүлөө үгэдэг гээшэб. Зина бэринь Пүнсэгэй һамган болохынгоо урдахана: «Хүдөө газарта заяандашье ошожо байхагүйб, нэгэн хаа - намайе, үгы хаа – хүдөө нютаг, эжы хоёройнгоо нэгыень шэлээрэй», - гэжэ эрид зангаа харуулһан юм гэжэ Сэндэмэ хүгшэн һүүлдэнь хүбүүнһэ бэшэ, хажуу тээһэ дуулаа хэн. Яахаби теэд, городой басаган хадаа яажа хүдөөдэ байжа шадаба гэлэй, харин һүүлдэнь дахинаа: «Эжытэйшни сугтаа байхаяа һананагүйб», - гэжэ улам саашаа Пүнсэгтөө шангараа юм.

Хаана, хэзээ Сэндэмэ бэриигээ гомодхоон юм, ойлгодоггүй. Энэ наһан соогоо хүндэ хазагай үгэ хэлэжэ үзөөгүй юм лэ. Анха түрүүшын үдэрһөө эхилжэ бэринь Сэндэмые үзөөгүй хэн. Хоёр эхэнэр гэр байраяашье сэбэрлэхэдэ, эдэ хоолоошье бэлдэхэдэ, үтээ ойлголсожо ядалдаха. Ядахадаа Сэндэмэ өөрынгөө таһалга руу орожо, үни удаан гарангүй, эрхиеэ татажа һуудаг болошоо хэн. Пүнсэг эхэнэрнүүдэй эбгүйе ойлгожошье байгаа хаа, мэдээшгүй болохо, ехэнхидэ һамганайнгаа үгөөр боложо, эжыдэ: «Ши хэрэгтэ хэрэггүй газарта бү оролсо», - гэжэ хэлэдэг, зарим үедөө зандараадшье абаха. Юрэдөөл, «бэээрэ үтэлхэһөө бү ай, сэдхэлээрэ үтэлхэһөө ай» гэдэгтэл, дура зоргоороо хүдөө нютагта байдаг хүгшэн тамын орондо байһандал, гэрэй дүрбэн шулуун углууһаа ондоо юмэ үзэнгүй гурбан жэл үнгэргөө. Ород хэлэндэ тулюур хадаа, хүршэнэр хүгшэдтэйгөө ехэ хөөрэлдэжшье, танилсажашье шадаагүй.

Байтараа Пүнсэг, Зина хоёрын табан жэлээр газарай мухар - Камчатка тээшэ ажаллахаяа ошохо гэжэ шийдэбэд. «Москвич» машинаа худалдажа, «Волгодо» мүнгэ сохиhoо һанашоо хаш. Хүгшэн гансаараа үлэшэбэ. Нэгэ талаараа уйдхартайшье хаань, нүгөө талаараа бодоходо, амархаб гэжэ һанаа. Сэбэр һайхан гэртэ байдагышье хаа, нээрээшье, сэдхэлэй үбшэн болошоод байхаһаа муу юумэн үгы хаш. «Юун энэ гэртэ аяар табан жэл соо гансаараа байхабиб. Нютагаа ошоод байһуулби», - гэжэ Сэндэмэ тийхэдэ хүбүүндэ хэлэ хэн. Пүнсэг сухалдажа: «Нэгэ табан жэл соо байжа ядаа хэн гүш. Минии городто һуража, ажаллажа байхада гансааран байжа яһала дадаа ха юмши. Нютагтаа хаана, хэнэйдэ байхаа һанаа юмши? Энэ гэрыемнай хэн һахихаб? Юрэдөө, орхиё даа үлүү зугаагаа», - гээ хэн. Али Пүнсэгынь зүб хэлэнэ гээшэ гү даа гэжэ Сэндэмэ хүгшэн тийхэдэ баһал толгойгоо үбэдхөөгөө. Өөрынгөө хүбүүнтэй үгөө ойлголсоогүй аад, хаана, хэнэйдэ түрисэлдэжэ байхаби.

«Халаг, юундэшые гэрээ задалуулаа һэмбиб. Яатараашье хүнэй хүнүүдһээ ондоо гээшэб Пүнсэг? Юугээр дуталдаһан хоёр бэ? Гэр байратай, машина, дачатайшье. Хүн гээшэ баяжаха тумаа улам саашаа байна даа. Энэ олон жэл соо хамта һуугаад, үхибүүдшьегүй байха гээшэмнай хайшаа юм. Зинын түрэжэ шадахагүй хаань, үхибүү үргэжэ абахадань яадаг юм? Намдашье ашаяа хаража

байгаа хаамни, ямар нэм даа», - гэжэ байжа хүгшэн анханайнгаа бодолнуудыг дахинаа ханаандаа оруулжа, гажаржа шууна.

Нахатайшуулай хамтын байра Сэндэмын ханаанда огто тааранагүй. Юун тэрэ олон зон соо байжа шадагдахаб, энэ нахан соогоо гансаараа шахуу байжа хурагдаа. «Хэзээ үүдэнэй хонхо жэнгирэгшэ ааб? Юундэ удаарнад бэ, али магад мартажархёо? Сай шанажа уухамни гэшэ гү?» - гэжэ байжа Сэндэмэ эмгэй ханажа байтараа: «Байг даа, юумэн хуу хурягдашанхай, дахинаа нөөргөнх гаргаха, бэлдэхэнх хашартай» - гээд, ханаа алдажа, хоёр гараараа таягаа баринхай, уруу дуруу юумэн ехэ тагалга соохи диван дээрэ хуужал шууна. Тээ хажуудаханань сүүмхэтэй, пулаад соо монсогойлоотой хүгшэнэй хубсаха хунарынх харагдана. Өөрынх толгойдо мүн лэ багахан нимгэн пулаад, тэрэнэй саагуур хайнаар хамнагдажа хуряагаатай буурал сагаан үнэн бултайжа харагдана. Үндэр нахатай болоходо, дээдэ зубхийн даража байгаашье хада, залуу нахандаа урин сэбэр байхан гэжэ мэдэхээр хурса нонор нүдэднх мүнөө гуниг гашуудалаар бүрхөөгдэнхэй. Энэ нахан соогоо нилээд хони мал дахажа, хабар, үбэлэй хүйтэн шэрүүн халхинда нааритажа үзэнх хүдэнх хатуу архатай гарнууд таяг шангаар тулахадаа юм гү, али бэе махабадай, ханаанай мүнөө юрэнхыдөө хайн бэшэ хада юм гү, үргэлжэ аалиханаар халганалданад.

Энэ зуурандаа Сэндэмэ хүгшэн ута нахан соогоо үзэнх, харахан үйлэ хэрэгүүдыг эжлүүдгүй дурсажал байна.

«Хүнэй ажабайдал ехэ түргэн хубилшоо. Үни холоһоо нааша гансал үхэр малаа мэдэжэ байхан буряад зон мүнөө машина-хашина, дача, архи гэлдээд гүйлдэдэг болошоо. Архи тамхин, зайран ябадал гэшэ бидэнэй багада, залууда ехэ үсөөн үзэгдэдэг нэн. Тэрэньшье тэрэ гэлэй, харин үншэн үрөөнхэн гэшэ манай яхатанда орой заяандаашье байгаагүй юм. Энээнхээ нүгэлтэй, аймшагтай юумэн үгы, энээнийг алдахагүй нангин журам, уялга гэшэ ямаршье нютаг нуга соогуур суутай байгаа. Хаанаб даа нэгэ айлай үхибүүдэй ямар нэгэн ушараар үншэрөө хаа, эхэ эсэгынх уялгыг тэрэ занданх түрэл гаралынх бэе дээрээ даажа абадаг байхан бшуу. Харин дүтын түрэлэй байгаагүй хаань, уг гарбалайнх зон үншэрхэн үхибүүдынх бултадаа бэе дээрээ абажа, үгышье хаа, нютагай зон хамтаараа хам оролсодог байхан», - гэжэ байжа Сэндэмэ хүгшэн бодожо шуухадаа: «Юундэшье арад зоноймнай алдагдахан энэ заршам заншал минии толгойдо тудаб гэшэб? Ай, бурхан зайлуул, ямар нүгэл хэнхэндэ иигэжэ зобожо, тулижа байнабиб? Хүндэшье хэлсүүлэнгүй, нохойдошье хусуулангүй, хүбүүнэйнгээ нэрэшье бузарлангүй, хада гэр тээшэ түргэнх харишадаг хайб», - гээд саашаа ханаа үнөөн болошоно.

Нютагтанх Сэндэмэтэй сасуу Долгор гэжэ нэрэтэй хүгшэн ан бун амгалан шуудаг. Тэрэ бага нахандаа үншэржэ, тулиха, ядарха гэшыг одоол үзэнх юм. Түрэлэйхидэйнх, нютагаархидэйнх тэдхэмжэ үзүүлээгүй хаа, Долгор мүнөө амиды мэндэ ябахагүйдөөшье болохо байгаа. Бага нахандаа Сэндэмэтэй ходо наададаг хадаа Долгор нэгэ үедэ тэдэнхэдэ байршашахаа ханахан юм. Зүгөөр

тэрэ сагта ёһо заншалаа сахиха, угаа уһанда хаяхагүй гээшэмнай үшөө шанга журамдаа байһан. Долгор зандараатан угтай һэн. Нэгэтэ энэ угтанай эгээ наһажал Дамба үбгэжөөл уг гарбалтанаа суглуулжа, шанга гэгшын хөөрэлдөө гаргаа гэгшэ. «Энэ иихэдээ юун боложо байна? Яахадаа манай угтанай Долгор басаган хари зонйхёор хонолго бэдэрхэ болооб?» - гэжэ тэрэ ехэтэ суhalдаа ха. Зандараатанай хэниинь Долгортó хэды тэдхэмжэ үгэхэб, хэнэйдэ байдаг болохоб, яажа һургуулида һургахаб гэхэ мэтэ даабаринууд тэрэ угай бүлэнүүдтэ даагдажа, энэ саһаа хойшо үншэн басаган нютагайнгаа бэшэ үетэн нүхэдтөөл адли үдэжэ эхилһэн юм.

Мүнөө нютагтань энэ хайхан заршам мартагдаал хаш. Хэн хүнэй түлөө ехэтэ ханаагаа зобохоб даа. Иимэрхүү үншэрхэ хэнээрхэ ябадалай хаана нэгэтэ гаража ерээ хаань, гүрэнэй тэдхэмжэ байна ха юм. Гүрэн туһалха, гүрэн аршалха, гүрэн хээээдэшые мийн орхихогүй... Зүгөөр аба, эжынгээ урда дүүргэхэ үхибүүдэйн уялгы хэншые хорёогүйл һэн!

...Сэндэмэ эмгэйн хүлһөө буужа, холо ошожо шадахаяа болишоһонһоонь хойшо жэл хахад тухай болохонь. Хүбүүндээ энээн тухайгаа бэшэхэдэнь, Пүнсэгын суhalтай харюу гтөө һэн. «Ерэжэ шадахагүйемнай мэдэжэ байгаад, бү хашажа хайра. Өөрөө байжал үзэ», - гэхэ мэтын үгэнүүдтэй харюу абахадаа, хүгшэн бүхэли һүниндөө уйлажа мэдээ һэн. Харин хаяшаг хүгшэнэй үгэлһэн зонй байшанда ошохо болоходоо: «Гэрээ яахабта», - гэхэн телеграмма хүршэнэртөө хэлэжэ сохюулхадань: «Зүб шийдээш. Гэрыемнай тамгадуулаад ошоорой. Шадаа хаа, эрьежэ байгаарай. Гурбан нара болоод ерэхэдээ болохоб», - гэхэн харюу тэрэ зуурандаа ерэхэн юм. Иимэ мэдээ абаһан Сэндэмэ Пүнсэгтөө этигэжэ ябаһан һүүлшынгээ найдалһаа халажа: «Эхын ханаан үридөө, үрийн ханаан шулуунда» гэдэгнай тон зүб лэ ха. Дүүрээ гэшэ, хүбүүнтэйшые байһанай, үгышые байһанайн адли хаш. Халаг наһамни», - гэхэхээ ондоо гансашы нулимса гажарһан эхэнэрэй нюдэнһөө гаража үгөөгүй һэн.

...Үүдэнэй хонхын жэнгирээн дуулдашаба. ханаан бодолһоо таһарһан хүгшэн залд гэжэ абаба.

- Орогты, үүдэн шэбхэгүй, - гэжэ зал сооһоо хашхархадань, хаяын сагта тэрэниие ходо эрьежэ танил болошоһон эхэнэр хоёр үрэшүүлые дахуулһаар орожо ерэхэдээ:

- Сайн байнуут! Зай, эмгэй, бэлэн болоод байна гүт? Ёһоор гэшэ, ябажа үзэхэ болоолтойлди? - гэбэ.

Хүгшэн дуугарбагүй, һууһан газарһаа бодохошые дураниинь үгы.

Эртэ үглөөнһөө хойшо хээээл жэнгирэгшэ ааб гэжэ хүлэжэ байһан үүдэнэйн хонхо дуугаржал халаба гэшэ. Ерээшэ эхэнэр хүгшэниие ойлгоһон хадаа, шэмээгүй дүтэлжэ хажуудань һуужа:

- Наһатайшуулай байшанда дуран соогоо байхат. Байрань дулаахан, гэрэл ехэтэй, яһала сэбэрхэншые. Нэгэ таһалга соо хоёр-хоёроороо байдаг, эдэ

хоолыньшые хайн. Тан шэнги хүгшэд олон тэндэтнай, танилсажа, хөөрэлдэжэ байхат. Юун эндэ гансаараа зобожо байхабта, туһалһууб, бодогты даа, ябажа үзэе, газар машина хүлэжэ байна, - гэбэ.

...Үүдэнэй хонхын жэнгирээнэй дахинаа дуулдашагада, Сэндэмэ хүгшэн тэрэ дороо хүнгэхэнөөр бодошобо! Хонхын жэнгирээн дүрбэ дахин дээрэ дээрэһээ түргэнөөр дуугараа!!! Тон танил, тон дүтын жэнгирээн - иигэжэ Пүнсэгын, түрэхэн, тэнжээхэн ганса хүбүүнийн үүдэнэйнгээ хонхые дуугаргадаг хэн! Эртэ үглөөнһөө хойшо айн хүлээгдэжэ байһан, ханаандань харша хонхын жэнгирээнэй дуугархын хажуугаар, эгээ хүүлшынгээ найдалһаа халаагүй Сэндэмэ хүгшэн энэхэн дулаан, эльгэндэнь дүтэ хонхын жэнгирээнэй дуулдахые хүлээлсэжэ байһанаа арай шамай таажа абаба хаш.

Гансашые мүнөөдэр бэшэ, мүн үсэгэлдэр, мүн долоон хоногой саада тээ, али магад долоон һара, долоон жэл гү, магад юрэдөө энэ наһан соогоо, хэзээ заяандаашые хүүгэдээ ходоодоо хүлэжэ байдаг эхын нангин нимгэн зүрхэнэй хатаха хайлаха гээшэнь энэ гү?

Таяг тулгууридаа хоёр гараараа аһалдашан Сэндэмэ хүгшэн арай, шамай гэшхэлэн, үүдэн тээшэ дүтэлбэ. Энэ үедэ газар үүдэн нээгдэжэ, хүбүүнийн, Пүнсэгхэнийн, орожо ерэбэ. Ямарханшые ушараар, ямар бодолтойгоор Пүнсэгын ерээ юм - энэнь мүнөө хүгшэнийе һонирхуулнагүй. Хүбүүнийн ерээ ха юм! Эхын зүрхэн яажа эндүүрхэн байгаа гээшэб гэжэ бидэ тугаар хэлээ һэмди. Үгы ха даа, эхын зүрхэн хэзээдэшэе эндүүрдэггүй!

Хүбүүнэйнгээ нюур шарайень харамсаараа Сэндэмэ хүгшэн тэрээнэйнгээ ямар ушараар орожо ерэхыень гансата таагаадхёо. Энэ нүдэн, иимэ хараса эхын зүрхые мэхэлжэ шадахагүй.

Уйлаганаһан эжы хоёр гараа һарбайн хүбүүгээ угтан абаба. Эжынгээ таягай газарта унахатай адли тэрэнийе тэбэрижэ абаһан Пүнсэг үбдэглэн урдань һуушаба. Нэгэ гараараа хүбүүнэйнгээ толгойе эльбэхэн Сэндэмэ хүгшэн нүгөө гараараа ойро һаядаа үзэгдэхэе болижо, хатажа, шэргэжэ эхилхэн нулимсануудай мүнөө нүдэнһөөнь эжэлүүдгүй урдашагада, тон жаахан үхибүүнэй аршадагтал, аршажа байгаа хэн.

ДАША-ДАБАА МУНКУЕВ
(1936-1973)

Даша-Дабая Жалсараявич Мункуев Зэдын аймагай Инзагата нютагта түрэхэн юм. Аймагайнгаа «Зэдын үнэн» сониндо ажаллаа. Зохёолнуудын республикын сонинуудта, «Байгал» журналда толилогдоһон байна. «Бүргэд» (1966) гэхэн рассказуудайн ном Улаан-Үдэдэ хэблэгдээ. 2007 ондо Бурядай арадай поэт Галина Раднаева зохёолнуудыень суглуулан согсолборилжо, баһал «Бүргэд» гэжэ нэрэтэйгээр барлан гаргаһан юм.

ЭХЭ ТУХАЙ ДУУН

(Уянгата үгүүлэл)

Шш-ш! Ааляр, ааляр, нүхэд! Юумэ бү түергыт, аяга, табак бү хангиргыт даа. Эхэ амаржа байна. Эсээ, эсээл даа, баарһан. Хүлөө богоһодо хайса аршаад, шэмээгүйгөөр орогты. Харана гүт, шалань угаалгаатай, ялайса аршаатай. Үглөөнһөө үдэшэ болотор хүл дээрээ, хүл дээрээ үнгэргэдэг ха юм даа: гэр соохиёо өөдэ татаха, сэбэрлэхэ, тооһыень аршаха, уһа түлээ...Тиигээд лэ үдэр бүхэндэ, хододоо, хэтэдээ... Эжымниш даа, алтамниш даа!

Эхэ,эхэ... Юун гэхэн нангин үгэ гээшэб даа! Байгаа замби, хүнүүд, ажабайдал, сээсгүүдэй хангал, дуун, хүгжэм... Булта, булта эдээхэн гурбан үзэгүүд соо хамтаршаһан шэнги.

Эхэ, эхэ... харанууд, жэлнүүд, үенүүд үнгэрхэл; хада уулашыё хаа хамхархал; уһан далайшыё хаа шэргэхэ, хүнүүд үхэхэл, түрэхэ; байдалнайшыё, зан абаримнайшыё тиихэдэ хубилхал. Тээд ши, гансал хубилангүй үлэхэлши даа. Мүнөөхил нойргүй хүнинүүд, мүнөөхил һанаа үнөөн... Эжымниш даа, алтамниш даа!

Юртэмсын агуухэ хуули хайра үршөөл хэндэшыё үгэдэггүй. Үри хүүгэдшни бэээ хүсэнэ. Ши үтэлнэш. Үри хүүгэдшни һамга абана, хадамда гарана, үхибүүдтэй болоно. Ямар ехэ баяр гээшэб даа! Үри бээшни үри бээтэй болоол! Үри бээтэй... Үрииншни баяр - шиниил баяр ха юм даа. Дахяад лэ ши үе мүсынгөө шархирхыёшыё мартажархёод аахилан, уухилан, амияа бүтэн ябажа, шашхамхайхан нилсагайхан амитадыё бөөмэйлжэ, хадагалжа ородогши... «Эжы, һууриень һэлгэжэрхёоройгтыл даа... Тэндэ хүн байха!», - гээд бэри хүбүүн хоёршни кинодо, нааданда ябашаха. Залуунууд ха юм даа. Наранайнгаа эртэдэ, наһанайнгаа залууда наадаг, хүхиг, сэнгэг лэ! Шамда юум даа, өөрынгөө наһыё эдлээ ха юмши. Дулаан гэр соогоо ашанараа хараад, сайханаа һоросогоогоод лэ һуугыш даа. Хүбүүншни эрдэмтэй номтой, зон нүхэдтөө хүндэтэй гээшэ. Бэришнишыё... Яаха һэм, үшөө залуу ха юм даа. Хүнэй үри бээыё юун гэжэ

муушалхаб... Сагай ерэхэдэ, ойлгоно бээ... Гансал өөһэдөө эбтэйгээр, хэрүүл шууагүйгөөр лэ хуунай даа... Үгы, ашанарынь гэжэ... Яатараа ниггэжэ эсэгээ дуурядаг юм бэ! Шолмонуудай урал аманинш шомбойлдоод, энеэлдхэ, гүйхэ харайха гээшэнь...

Унтахаяа хэбтэхэш. Үе мүсэшни шархираад, үргэнэ нойршни хүрэхэгүй даа. Элдэб юумэн тухай бодохош. Бодолнууд, бодолнууд... Залуу наһаяа, түрүшынгээ дурье, эшэмхэйхэн, аймхайхан, дүй дүршэлгүйхэн бэри ябаһанаа һанахаш. Тиин үнгэрһэн юумэн, үүлэнэй соорхойгоор харбаһан наранай элшэдэл, холын холоһоо тамаран гаража ерэхэл... Гансаардалга. Хүхөөр үхибүүн. Залуу наһан. Нёлбоһон. Ажал, ажал, ажал. Хүлээлгэн. Хүлээ гэш, хүлээ гэш... Мүнөөшье болотор хүлээһэн зандааш, магад... Теэд нүхэршни бусажа ерээгүйл даа. Хаанаб даа, нэгэ тээ, халюун дайдынгаа хүрьһэн доро хани нүхэршни хэбтэнэл даа. Аймшагтай дайнай гал худар абаашаал даа дурьеш. Оршолонто ууланууд, уняарта холын хизаар, үншэн гансахан зүрхэндэ үрэ найдал асарнагүй даа. Адхарһан нюдэнэйш нёлбоһон аршаан шэнги арюуншье хаа, мүнхын уһан бэшэл даа. Дэмбэрэлтэ нангин дураншни дэлхэй шэнги мүнхэшье хаа, амидыруулха хүсэн бэшэл даа. Хубхайрһан гашуудалда химэлүүлһэнэй хэрэг, юрэдөө, бии аал даа? Мартыш Эхэ, үнгэрһэн юумые. Мартыш даа...

Олон хүнүүд дурьеш нураа. Ши арсадаг байгааш. Эхэтэйгээ байһан үхибүүд үншэрдэггүй ха юм даа. Хүбүүншни тулиха, ядарха гээшые мэдэнгүй ургаа. Болоо, болоол даа. Гэбэшье ши өөрөө үншэрөө һэнши баарһан, ямараар үншэрөө һэмши! Хэндэшьеб эрхэлхэ, хасараараа шэрүүн үргыень үрэхэ, тамхинай мохёор анхилһан уралынш тэмтэрэн олохо, таалаха дураншни хүрэдэг бэлэй даа. Залуу байгааш. Оройдоол хорёодтой... Тиибэшье ши бээе баридаг, нүхэрөө хүлээдэг, үншэрһэн дураяа хүбүүндээ, гансал хүбүүндээ үгэдэг бэлэйш даа. Эжымниш даа, алтамниш даа!

Саг гээшэ мэдэгдэнгүйгөөр лэ үнгэршэдэг юм байна даа. Хөөрхышни, наһаншье ошобол даа...

М-м-м!.. эндэ тэндэш хадхана, үе мүсэшни шархирна. Аршаанда һуудаг хаа, һайн байгаа даа. Теэд ашанартайшни хэн байха гээшэб? Хүбүүн бэри хоёршни ажалдаа... Хэбтэнэш, хэбтэнэш, һүүжээ урилнаш, теэд үргэнһэнни хүрэхэ юм бэшэл даа.

Сэлээтэй сонхоор үүрэй шэнгэхэн гэрэл һиимын ороно. Ү-ү, үүр хираалшаба ха юм даа. Байза, бодохол болоол даа. Ай-ёо-ёх-даа! Ашанаршни дороо норгожорхёод хэбтээгүй юм аабза?..

- Хүүгаад, бодогты! Ажалһаа гээгдэхэтнай! - гэжэ эхэ үглөөгүүр хүбүүн бэри хоёроо һэрэнэ. Ашанарынш үни һэришэнхэй, «өөһэдынгөө хэлэн» дээрэ шулаганалдан хэбтэнэ. Сай, эдеэн бэлэн болонхой, уурал һабан шаршаганана...

Саг хойшоо ходоржол байна даа. «Хүүгаад, бодогты» гэдэг хүмнайшье нэгэтэ үглөөгүүр байхагүй даа, гансал будильник часы жэнгирэн, тэдэниие һэрэхэл даа.

Яахабши даа, сагай эрхэ иимэл ха юм даа, мартагдахал юм бэээ. Мартагдаха... Эхэ маниие мартадаг байгаа гү? Үгыл даа, үгы! Харин бидэл мартадаг байгаабди... Бидэ... түрэн хүүгэдэнь юрэ мартадаг байгаабди... Эхэеэ!

Нойргүй хүнүүдэйтнай түлөө, ханаа үнөөн боложо үнгэрхэн залуу наһанайтнай түлөө...бултанай түлөө, эхэнүүд - манай мүнхэ дурлан, ажабайдалаймнай гэрэл, найрамдал - хүлисыт даа хүүгэдээ, һэшхэлгүйхэн хүүгэдээ...

Бидэнэр, һэшхэлгүйхэн хүүгэдэшни, замбуулинай нюусые таанабди, он жэлнүүдые ахинабди, уһа мурэнүүдые хаанабди, уран шүлэг зохёонобди, гүрэн түрые хүтэлнэбди... Теэд шамайгаа, гансал шамайгаа «мартанабди»... Энээнэйшые түлөө хүлисөөрэйт, хүлисөөрэйт!

Агуухэ Лермонтовэй, Гоголиин, Уитменай, Банзаровай, Чеховэй, Хемингуэйн, үшөө олон олондо мэдэгдээгүй эхэнүүд! Хоёр мянгадахи, гурбан мянгадахи зуун жэлэй хүбүүдэй эхэнүүд! Би, үшөө хэндэшые мэдэгдээгүй тэдэ хүбүүдэй нэгэн, танда доро дохиноб, солыетнай дууданаб! Бүхы эхэнүүд танда, мүнхэ алдар!

Зол жаргал, арюун сэдхэл, найрамдал, нүхэсэл мандаг лэ!

Станогоуд дээрэ тонгойһон басагад, сагаан, хара халаад үмдэн басагад, хонин хүрэгөө гургылһан басагад, хонгёо дуугаа татаһан басагад, басагад - ерээдүйн эхэнүүд, - танда, номин замбяар аяншалаад ерэн Валя, шамда, басагадай басаган шамда, доро дохиноб, солыетнай дууданаб!.. Басагадни - ерээдүйн эхэнүүд...

Үетэн нүхэдни, залуу гэр бүлэнэр! Эхын нюдөөр дэлхэе шэртэн, эхын зүрхөөр бэе бээдэ дурлалсан, олон удаан жэлнүүдтэ жаргалтай ажаһуугаарайт даа. Тоонтотойхон гэрээ тоһодожол, түлиһэн галаа һэргээжэл, түрэ түхэмөө мэдэлсэжэл, урдуураа гараһан хүниие умдалуулжал, хойгуураа ябаһан хүниие хооллуулжал, хамартаа хан гэхэ ханяадагүй, толгойдоо тон гэхэ үбшэнгүй, уг заншалаа һахижа, түрэн эхэе хүндэлжэ, түрэн хүүгэдээ хүмүүжүүлжэ, жаргажа ябаарайт даа!..

«Шш-ш!.. Аалыар, аалыар, нүхэд! Юумэ бү түергыт, аяга, табак бү хангиргыт... Аалыар, аалыар гэнэб танда, далайн саагуурхин! Энэ зэрлиг, галзуу хүгжэмөө болуулыт, түмэр түжөө наяруулхаяа намдыт! – гэжэ би бүхы эхэнүүдэй зүгһөө хэлэнэб. – Үгы, захирнаб! Эхынгээ үгэ дуулахагүй үри бэе гэжэ байдаг юм аал? Мүн таанадые дуулаха бэшэ гүт, дуулаха бэшэ гүт?..».

- Шш-ш! Эхэ амаржа байна. Эхэ!

ГАЛУУД

(Рассказ)

Тэрэ хабар, үбгэдэй хэлсэһээр хада, ойро наашада үзэгдөөгүй шанга халхин болоһон юм. Үбгэн баабай бидэ хоёр ойдо түлээ бэлдэхээ гараһан аад, халхинһаа боложо, хоёрдохи үдэрөө юушые хэнгүй, ангуушадай түхээрхэн хуушан отог соо һуунабди.

Ойн модод ямар нэгэн мантан томо түмэр хоолойдол хүнхинэнэ. Үе үе болоод лэ, үндэһөөрөө оглорһон мододой аймшагтайгаар унахань эндэ тэндэ дуулдана. Тиибэшье огторгой гайхалтай сэлмэг зандаа. Наран. Гансал ой агууехэ хүртэй хүгжэм мэтээр хүнхинэнэ. Энэ хүгжэмэй зэрлиг хүсэндэ абтаһан зуун жэлэй арьягар наһад, алу зулзаган модод, басагадтал уян, тэгшэ хуһад торгон үзүүрээрэ бэе бэеһээ дүнгэлсэн намхалзан, ёхор хатаржа байһандал харагдана...

Нараншые оробо. Энэ хоёрдохи үдэрнай миин үнгэрбэ гэшэ. Һалхин заашье намданагүй... Эгээл энэ үедэ гэнтэ тиимэ гэшэгүй танил абяан һулаханаар соностоод абаба. Үшөө, үшөө дахин...

- Галууд, - гэжэ үбгэн баабай шагнаархан хэлэбэ.

Мүнөө тэдэнэр харагданагүй. Тиибэшье абяанай элээр дуулдадаг болоһоор багсаахада, галуудай дүтэлжэ ябаһаниинь эли байгаа. Бидэ дуулаагүйгөө дуулаһандал, амья татан зогсонобди. Абяан бүрил дүтэлнэ... Уданшыегүй тэдэниие обёорбобди. Галууд модоной арай дээхэнүүр ниидэнэ. Удаанаар, угаа удаанаар, мүлхижэ ябаһандал, нэгэ байрадаа тогтошоодшые байна гү гэхээр ниидэнэ. Ой хүнхинэнэ, Һалхин хүүенэ, галуудай далинууд эшхэрнэ...

Галзуу хүсэтэ Һалхи һурин, галууд дээгүүрнай үнгэржэ, хушуурһаар, ганганаһаар, удаанаар холодо холодоһоор, эсэсэй эсэстэ, улам лэ үдхэржэ байгаа харанхы соо харагдахаяа болишобо.

САҢАН ТУХАЙ ОНТОХОН

(Рассказ)

Би гэртээ гансаараа һуубаб. Газаа саһан ороно. Сонхын хүйтэн елэгэр шэлдэ магнайгаа няагаад, саһан тухай онтохо зохёожо туршабам...

«Хүбүүхэмни, хайрата ганса хүбүүхэмни, шамдаа мүнөө саһан тухай онтохо хөөрөжэ үгэхэмни, - гэжэ гүбэрнэб. - Хара даа сонхоороо – гэнэб. - Хараба гүш? Энэл даа, хүбүүмни, онтохоннай. Жэгтэй һонин бээ? Эръялдэһээр, урбалдаһаар аяар дээрэһээ, абыншни һарбайжа хүрэхэгүй үндэрһөө, шиниимни амтархан уудаг һүмбэйдэл адли сагаахан үнгэтэй саһан газаамнай аалиханаар буужал байна...».

Шимни бү уйлаарай, һүмбэймнайшыс дууһашоо. Эжымнай һүмбэйгөө абаад, ажалдаа ябашоол даа. Шамдаа хүхүүлхэ юумэ абадаһни үгы бшуу. Тиигэжэ мэдээрэй. Маа, энээхэн хүхэлтэ хүхэжэ һамааржа һуулиши даа, зүү? - гэжэ би өөрөө өөртөө хэлэбэб. - Хүбүүмни шамайе мандаа ерэхэл байха гэжэ эжы аба хоёршни ехээр хүлээдэг бэлэйбди. Ерээлиши даа. Шинии ерэхэнһээ хойшо, хүбүүмни, һүни дунда гэнтэ наранай мандаһандал, гэр соомнай тиимэл һаруул, дулааншые болошоо...

Хүбүүмни, хүлдэ оробош. Хоюулан хүтэрэлдөөд, газаашаа гарахабди, орон дэлхэйтэйгээ танилсахабди. Хүнүүд маниие сонхоороо обёороод: «Харыг даа, хэнээ һажааһан иимэ бэрхэ хүбүүн гэшэб?» гэжэ хөөрэлдэхэ байха. - Хүйхэрнүүд! Абаһаа бэшэ ондоо хэниие һажааха һэм, тиимэ гү, хүбүүмни? - гээд, би омогорхон

энеэнэб. Шимни, абаяа нажааһан хүбүүмни, миниингээ гарһаа барихадаад, алтан дэлхэй дээгүүр аабарган ябахаш... Энэ хадаа аба, эжынши алтан дэлхэйдэ заяаһан ажабайдалайш, аян замайш эхин болог лэ.

Удаань тала руу ошоходби. Үгы даа, тала руу ошохогүй хабди. Хада өөдэ зүдхүүжэмди. Нээрээшье, тиихэбди. Хэды эсээ, бахардаашье наашни, шамайе гар дээрээ абахагүйб. Иигэжэ, эндэһээл эхилжэ хүбүүмни бэрхэшээл дабажа нурахаш...

Бээ хүсэхэш. Нэгэтэл мэдээгүй байтараа, бэриие буулгажархийһан, хурим түрэ гээшье наярүүлжа байхабди даа. Эсэгэшни эгээл дээдэ талада нуухаб. Баярлаһандаа бархиржа байгаад, нёлбоһонтоёо холижо байгаад, арзын хатууе амсахаб, найгарган байжа, буряад дуугаа дуулахаб...

Хүбүүмни, хайрата ганса хүбүүмни, саһан тухай онтохоннай эхилэнгүйгөөр иигээд лэ дүүрэшэлэй даа. Би заабол шамда саһан тухай онтохо хөөрөжэ үгэхэб. Харин мүнөө абашни шам тухайгаа, шиниингээ ерээдүй тухай, үльгэрһөө үнэтэй, өөрһөөшье үнэтэ бодолнуудта эзэлэгдэшөөд нуунам даа... Саһаншье зогсошоо. Оройдоошье хүдэлэнгүй хэбтэнэ бээ? Унтажа байна гээшэл даа. Иигээд бүхэли үбэлдөө ото унтаад, хайлажа үгы болошохо юм...

Би гэртээ нуунаб. Сонхын хүйтэн, елэгэр шэлдэ магнайгаа няагаад, саһан тухай онтохо зохёогоод туршабаб. Теэд онтохоншье боложо үгэнэгүй даа... Газаа гайхалтай нуруул, сэбэр. Саһан олон тоото үхибүүдэй нюдэхэнүүд шэнгээр мүшэмэлзэнэ.

«Эхэ газарни, - гэжэ би гүбэрнэб. - Үндыгыш, сонхоорни шагаан харыш, хүбүүем танижа абыш! Минии хүбүүн дуушан болохо юм. Урдань хэзээшье дуулдаагүй дуушан болохо!»

Хүбүүнэймни дуунууд соо дайн дажарай, түрмын, атаа мэээнэй, мэхэ гохын бэшэ, харин мүнхэ найрамдалай, мүнхэ жаргалай, мүнхэ һайхан аялга ханхинан байхал! Газар, би шамдаа найдажа, энэ хүбүүгээ эльгэн дээрэш табяаб. Хүбүүмни дуушан болохо юм. Хаража, хайрлажа, хамгаалжа байгаарай!».

Минии амисхалһаа хүлэржэ сэнтэһэн сонхын шэл манараад, сэлсэгэр дуһалнууд доошоо аалиханаар харгылан урдана.

«Эхэ газарни, - гэжэ би дабтанаб. - Хүбүүем хаража, хайрлажа, хамгаалжа байгаарай...»

ИЛЬЯ НАМСАРАЕВ

(1948-1999)

Илья Иринчинович Намсараев Түнхэнэй аймагай Нуга нютагта түрэнэн юм. «Мундаргын үхибүүд» (1973), «Дабаан» (1978), «Минии хаданууд» гэхэн номуудай автор. Москвада «Детская литература» хэблэлдэ ород хэлэн дээрэ «Дети гольцов» (1981) гэхэн повестнуудай болон рассказуудай номын хэблэгдэхэн юм. Түнхэнэй аймагай «Саяан» газетэдэ, районой зайн галай халбарида ажаллаа, Яруунын аймагта хонин ажалда, Саяанай совхоздо барилгаишанаар, ойн болон ангай ажахын харуулишанаар хүдэлөө, «Крестьянка»

журналда соносхогдоһон конкурсын лауреат.

НОЁД

(Рассказ)

Революциин урда тээ Саяан хадын гүн соо отогложо, ажаһуудаг байһан угсаатанай гайхалтайшые, һонирхолтойшые, аймшагтайшые нэгэ заншал тухай минии танил ангууша ноёд таабай хөөрөө һэн.

...Шарлай забиланхай, гааһаяа яаралгүй һоросогоон һууба. Ойронь зүлгэ ногоон дээрэ дүрбэн үхибүүдын шаг шууяа табилдан нааданад.

Арбаад наһанай ехэ хүбүүнийн нааданхай номо наадагаар модон торхоёо «баабгай» гэжэ харбаба. Торходо годли шаагдан, нэмэжэл байна. Шарлай энээнэй түлөө хүбүүгээ зэмэлхэ гү, али үмдыень шобтолоод, бүһөөрөө шабхадаха һэн. Харин мүнөө тэрэнэй торхо алдангүй байхадань, сэдхэлыень омогорхол дайража байба.

- Миниингээ буу үргэлхэдөө, шагаһанаа алдахагүй шүдхэр. Гэртэхинээ ангай мяхаар таһалдуулангүй байха, - гэжэ Шарлай ханаа дүүрэн баясаба.

Гэнтэ тэрэ нюураа уршылгаба. Мэтэр ханаа амар шарайтай боложо, үхибүүдэйнгээ наадахые адаглан һууна. Һаглагар үһэтэй һарлагай тугал һоно аляһанһаа хашаран, һүүлээ шарбасагаан, һүүдэрлэхэ ханаатай үхибүүдэй хажуугаар үнгэржэ ябаба. Шарлайн эхир хоёр басагадын тэрэнэй харгы хаагаад, носолдожо оронод. Нэгэнийн һүүлһэнь гэдэргэнь татана, нүгөөдэнь унахаяа һэдэн, нюргандань аһалдана. Тугал тон хашарна хаш, бэлтгэр нюдөө халта аняад, хойто үндэр хада тээшэ улын мөөрэнэ. Тэндэ хаанаб даа эрид үбэрэй ташалангаар эхэнь бэлшэжэ ябана. Һарлагханай гэдэһэн үлдэжэ, хоршогонобо. Тиихэдэнь тэрэ хүхээ ханан, эхээ үгылөө ёһотой. Эхир басагад нарийханаар шашхалдан, тэрэниие носонод. Һарлагхан сухалдаба ха, тархья һэжэрээд, урагшаа даб гэхэтэйн адли эхир хоёр газар дээрэ тарайшабад. Хоюулан бэе бээ шэртэлсэн байтараа, зэргэ шашхалдан бархиралдана.

Зэмэтэй харлагхан Шарлайн хажууда ерэжэ, һүүдэртэ хорон, гонзойн хэбтэшэбэ. Шарлай муу зантай тугалые бургааадахын орондо энеэбхилбэ. Тэрэ бодожо, басагадаа хүл дээрэнэ табяад, хубсаһанайн тооһо гүбижэ, шодогор гээгэгтэй харахан тархинуудыень эльбээд, бургааһаар «туудай» хэжэ үгэбэ. Эхирнүүд «хүлэгөө» унаад, урилдан шардайсараа гүйдэшэнэд. Тэдэнэй хойноһоо эсэгэн мийэрэн хаража байгараа, нюураа татагад гүүлэн, уралаа хазаба. Тэрэ аргаахан гэшхэлэн, һууридаа тэхэрээд, гааһандаа тамхяа нэрэжэ носообо. Үшөө хүлдэ ороогүй бага хүбүүнийн ногоон соогуур мүлхин, элдэб юумэ тахяа мэтэ һабардан шэншэлнэ. Хүхэнүүд дэльбэтэй сэсэг дээрэ улаа эрөөн эрбээхэй нийдэн ерэжэ, урдань һуушаба. Эрбээхэйе даажа ядаһандал сэсэг дүмүүхэн найталзана. Одхон хүбүүхэй тэрэниие бариха һанаатай мүлхин дүтэлөө, гараа һарбайхадань, эрбээхэй дэгдэжэ, нүгөө сэсэгтэ айлшалшана. - Одхоондой тэрэнэй нийдэшэхэдэ, ехэ гайхаба хаш, эрьежэ, эсэгээ шэртэбэ.

- Мэнэ хүлдэ орожо, эрбээхэйе хүсэхэш, хүбүүмни, - гэжэ Шарлай энхэргэн хоолойгоор дуугарба. - Хожом мандагар эрэ болоод, һанаһанаа хүсэхэш даа.

Одхон хүбүүхэйн эрбээхэйн хойноһоо дахан, дахин мүлхинэ.

Үүдэн нээгдэжэ, Шарлайн һамган тархяа бултайлгаад:

- Оро, шүлөө уу, - гэжэ дуудаба.

- Дурамни үгы. Нэгэ аяга хүрэнгэ асарыш даа, - гэбэ Шарлай.

Һамганиинь аяга соо хүрэнгэ салгидхуулан асаржа бариба.

- Али үбдөө гүш? Шарайшни яагаа зүдэрүүб, - гэжэ һамганиинь үбгөнөө шэртэн асууба.

- Агнуурида бага сага хүйтэ абажа, ханяхаяа һанаа бээб даа, - гэжэ Шарлай намдууханаар харюусаба.

- Гэртээ орожо, орондоо хэбтэхээ янаш.

- Сагаан дали уубал, ханяадан дэгдэшэнэ бээ даа. Бараг, - гэбэ Шарлай.

- Сагаан дали шанахамни гү? - гэнэ һамганиинь.

- Орхи, орхи. Үдэшэлэн шанаарай, - гэжэ үбгэниинь арсаба.

Гэртэ нарай басаганайн бархирха дуулдажа, һамганиинь гүйдэлөөр орошобо. Шарлай гэрэйнгээ һүүдэртэ гансаараа хүрэнгэ уужа һууна. Тэрэ баһа нюураа уршылгажа, гэдэхээ эльбэбэ. Шарлай һамгандаа ханяхаяа һанааб гэжэ шал худалаар хэлээ. Үнэн дээрээ тэрэ ехээр гэмтэһэн байгаа бэлэй.

Арбаад хоногой урда тээ Шарлай һарьдагта ямаанда агнажа ябатараа, оһолдожо байсаһаа халаяд, зургаа долоон алда доошоо хийдэжэ, шулуу сохижо унаа һэн. Хүл гарыньше, тархиньше огто гэмтээгүй, теэд досоонь... Үдэр хоногой үнгэрхэ бүри досоонь муу боложо, тэсэшгүй үбшэндэ бажуулгана. Теэд Шарлай ёлоношьегүй, гансал нюураа уршылгана. Тэрэ эдэгэхгүйб гэжэ байн байгараа лаб ойлгоо һэн.

Ноёд угсаатан гэртээ һаһа барадаггүй, яһаяа хээрэ хаядаг. Энэ хуули хэр угһаа нааша хэншье, нэгэшье хүн эбдээгүй. Шарлайн таабай, теэбэй, эхэ, эсэгэн,

түрэлхэн эгэшэнь үбшэндэ дайрагдахадаа, гэртэлхэн гаража ошоо бэлэй. Үбшэн хүнэй хойноһоо дахажа хэншые ошодоггүй. Үбшэлхэн хүн эдэгээ наа, бусажа ерэдэг, үгы наа... хээрэ хаанаб даа нэгэ тээ хадын хабшал соо гү, али тайгын хүгшэн шэнэлхэнэй узуурта яһаяа хаядаг. Ноёд яһатай үбшэн Шарлай хүүлшынгээ замда гарахынгаа урда тээ үхибүүдэйнгээ наадахые баясан хаража, энэ мүнөө һууна гээшэ.

Шарлай хүрэнгээ дууһан шабхажа уугаад, амаяа хамсыгаараа аршажа, аягаа хүмэрюулжэ табиба. Һүүлдэнь үшөө нэгэ гааһан тамхи яаралгүйхэн татаба. Тиигээд гааһаяа үбэртэлжэ, хүл дээрээ бодожо, дүтэхэнэ бургааһан соо бурьялһан булагай уһа альгаараа удхан хүртэбэ. Һүүлдэнь нэгэ хэды соо үхибүүдээ шэртэн зогсобо.

Ехэ хүбүүнийн модоной мүшэр дээрэ һууһан шубуу харбаад, алдаба.

- Нүгэлгүй шубуу юундэ харбанаһ! - гэжэ эсэгэнь хүбүүгээ зандан зэмэлбэ.

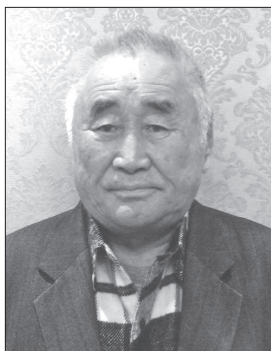
Эхир басагадынь «туудайгаараа» хайшаа гүйлгэжэ ошооб даа, харагданагүй. Бага хүбүүнийн эрбээхэйгээ дахаһаар, холошог мүлхижэ ошонхой, эсэсгүүд соо тархинь шодолзон үзэгдэнэ. Гэр соо һамганиинь үлгын дуу гүнгэнэн дуулана. Шарлай үүдээ энэрхы харасаар нэгэ эльбээд, эгсээр эрьелдэжэ, - дүтын дабаан тээшэ алхалшаба.

- Эсэгэ, хайшаа зорибош? - гэжэ ехэ хүбүүнийн хойноһоонь ооголбо.

- Тандаа гүрөөһэ унагаажа асархаяа, - гэн алдаад, Шарлай худалаар хэлэхэ аргагүйгөө бүхы зүрхэ сэдхэлээрээ мэдэржэ, саашаа абяагүй гэшхэлжэл ябаба.

Гэнтэ арадань нарай үхибүүнэйнь шашхан уйлаха эдэлжэ, эсэгын зүрхэндэ хутага шаажархиһандал болобо. Теэд Шарлай гэдэргээ эрьежэшые харабагүй.

Шарлай үндэрые арайхан дабан, оройдонь гараба. Холо доро орбойһон гэрээ тэрэ халта эрьежэ, хилам гэжэ нэгэ шэртээд, үдхэн ой уруу орошобо.

САМБУ НОРЖИМАЕВ

(1928)

Самбу Норжимаевич Норжимаев Агын Урта нутагта түрэнхэн юм. 1942 ондо Агын нургуули орхиж, түрэл колхоздоо ажаллаж эхилээ. 1948 ондо Совет Армиин албанда татагдаж, Благовещенскын сэрэгэй училищид аоробо. 1951 онһоо сэрэгэй албанда СССР-эй болон Хитадай Арадай республикын дэбисхэр дээрэ ябаа. 1962 ондо Буряадай багшанарай дээдэ нургуули дүүргээ. «Шаазгайн элидхэл» (басинууд), «Үүдхэл» (рассказууд), «Зугадагиад», «Сэлмэхэ тэнгэрийн хаяа», «Тэмсэлэй дүлэн соогур», «Нэгэдхэгшэд» гэхэн дүрбэн холбоо роман болон «Үнгэрхэн наһан зүүдэнишүү» гэхэн өөрынгөө намтар тухай ном, «Уржин Гармаев», «Эрдэни Шойжид дагна эрлигэй орондо» гэхэн зохёолнуудые хуушан монголһоо, В. Доржиевай «Наян-Наваа» гэхэн ном ородһоо буряад хэлэндэ оршуулаа.

НЭГЭДХЭГШЭД

(Романһаа хэхэгүүд)

Шиидхэбэритэ нюуса хэлсээн

1917 оной намар Петербургда I Петр хаанда зорюулжа табигдаһан «Морито эд хүн» нэрэтэй хүшөөгэй дэргэдэ хоер хүн уулзаба. Тэдэниие харахада Үбэр Байгалай хасаг сэрэгэй хубсаһатайнууд, гэбэшье нэгэниинь шара хабшааһатай үмдэгтэйшье хаа, дала мүр дээрээ сэрэгэй мүрбшэгүй, малгайдаа хадаһан кокард тэмдэгээ абаһан хүн байгаа һэн. Нүгөөдэнь марьяжаһан, түхэрээн шарайтай үдхэн харабтар хитагар хахалтай, үргэн шанаатай хүн. Нүхэрынь доошоо унжаһан шэнгэхэн шара хахалтай, хонхор улхархайнууд соогоо хүндэ харасатай хүхэ нюдэтэй, жэжэхэн толгойтойшье хаа, үндэр магнайтай, нариихан үргэтэй, гонзод гэхэн нюуртай хүн байба.

- Роман, мүнөө ши хаанаһаа гэнтэ бии болошобош? - гээд үдхэн хитагар хахалтань унжаһан шэнгэн хахалтаһаа һонирхон асууба.

- Гавриил, бишни энэ жэл ехэ түүхэтэйгөөр ябанаб даа. Бүри хабар хада сэрэгһээ үлдүүлээд, Ревель хото ошожо, хойто эсэгүндээ байһанаа август һарада Корниловой мэдэл доро хубисхалта Петербургые номгоодхохоёо гараһан генерал Крымовэй корпусые түрүүлэн ябаһан Усуурийнгээ дивизидэ оролсоод ябатараа тэдэнэй эшелонгуудай Ямбургын дэргэдэ тогтоогдожо, большеви́гүүдые дараха гэхэн зорилгынь бүтэхээ болиходо, шам тухай монгол-буряад хороон сэрэг суглуулхaya Үбэр Байгал эльгээгдэнэ гэжэ дуулаад, зорюута шамайе бэдэржэ ерэбэб, гайхаба гүш, нүхэрни.

Эдэ уулзагшад сэрэгэй ахалмаг зэргэтэй Гавриил Сэмунов ба сэрэгһээ баалалтаар табигдаһан есаул барон Һунгерн хоер болоно.

- Ши дайнда хабаадаһан, хэдэн шагналда хүртэһэн габыята фронтовик хүн аад, ямар гэм хэһэндээ сэрэгһээ табигдаха баатай хүмши? - гээд Сэмунов нүхэрөө хайрлаһан маяг харуулан, гажарангыар асуугаадхина.

- Үнгэрөөшэ хабар есаул зэргэдэ хүртөөд Георгиин хэрээһэн шагналтанай нэгэн боложо, Петербург суглаанда эльгээгдэһэн аад, Тарнополь хото дээрэ тогтоходомнай комендантын тушаалша даргын хонохо гэр үгэхэгүйдэнь, ногтуугаар тэрэнэй шүдыень түү сохихондоо сэрэгһээ үлдүүлээд ингэжэ ябана хаб даа.

- Зай, нүхэрни, бү гажара, ши бидэ хоер Үбэр Байгалай засаг сэрэгэйхидбди, олон жэл сугтаа алба хээбди, полковник Врангелай мэдэл доро Нэршүүгэй хороондо, генерал Крымовэй дивизидэ хожомоо таһараашье хаа дайнда хабаадалсаабди. Хэрбээ саашадаа сэрэгэй албанһаа арсаха дурагүй хаашни сугтаа хамтаран ябая, урдамнай хэхэ ажал, бүтээхэ хэрэг дүүрэн бии болоод байна.

- Зүбшөөнэб, би сэрэгэй албанһаа болёод, хармаандаа хан гэхэ хашарһагүй, харшагад гэхэ солхообшьегүй, үгытэй ядуу гуйраншан мэтэ болоод ябанаб. Хэзээ болотор түрэлхидэйнгээ хүзүүн дээрэ һууха хүмбид. Би шамтаяа хаанашье ошохоор бэлэмби. Тээд ямар хэрэг бүтээхэ зорилготой, хайшаа ябахабидба, мэдэхэдэ болоно гү?

- Би нютагаа Үбэр Байгалаа ошожо, тэндээ монгол, буряадуудые сэрэгтэ татажа, нэгэ хороон сэрэг гү, али шадаа хаа дивизи, аргатай хаа, хамаагүй, корпусшые суглуулаад, тэдэнээ асаржа дайнда хабаадалсуулаад, бутаржа сасаржа эхилһэн ород сэрэгшэдтэ жэшээ болгон дайшалхы габыагаарнь ород гүрэнэй түлөө буса түрэлтэн яажа дайлалданаб гэжэ харуулха, фронтоо орхижо, сухариһан, зугадаһан ород сэрэгшэдэй гэмьень гэршэлэн элирүүлхэ гэжэ шиидээб.

Монгол-буряад сэрэг суглуулжа ударидаха тухайгаа хэлэжэ байтараа Сэмуновай толгой соонь үшөө үхибүүн ябаһанайнь үнинэй ушар ханаандань ороодхино. Тиихэдэ 1891 ондо уг залгаламжалагша хан шэрээ дараха дай хун тайжа Николай буряад нютагуудаар ябажа, Петербургаяа бусаха үедэнь болоһон угтамжа дээрэ Гаврюша Сэмунов мориндо дүрэтэй буряад хүбүүдые магтаад, тэдэниие албанда татадаг байбал ород гүрэн айхабтар бэрхэ шадабаритай морин сэрэгтэй болохо һэн гэжэ хэлэһэндээ, ерээдүй маяа хүлтэй кавалеристнуудай атаман болохо хүсэлэнтэй гүш гэжэ нүхэдтөө наадалуулһанаа ханаандаа оруулан гэхэдээ шэгээ хобхо татан улайгаадхина. «Тээд яахаб, тэрэ үедэ хэлэгшэмни мүнөө хүсэндөө орожо бэлүүлэгдэхэнь бэшэ гү, одоо тэрэ хамаагүй, монгол, буряадуудые элсүүлжэ толгойлхоёо би огто арсахагүйб, би тэдэниие засаг хуулиин, захиргалай зүгһөө суглуулха эрхэтэй болооб», - гээд Сэмунов урматайгаар сэдхээдхинэ. Гэбэшые тэрээндэ гажарха нэгэл шалтаг байгаа: юуб гэбэл, тиихэдэ мориниинь хулганын нүхэндэ сүмэржэ, хүлөө хухаршоо бэлэй. Тэрэмни ямар удха шанартай, ямар хойшолонтой байгаа юм хаб гэжэ зосоогоо хүзэгшэ Сэмунов тэрэ гайтай ушар мүнөө болотор мартаагүй, ханаанда хатана ха.

«Зай энэшни ехэ тухараалаа хүн байна, тээд иимэ олон сэрэг Үбэр Байгалай нютаг зонһоо хэр зэргэ суглуулжа шадаха юм бэ, аргаа оложо шадаашье хаа энэ баруун дайнда асаржа, хэды шэнээн «габьяатайгаар» сэрэглэжэ бираха хүн гээшэб? Али үшөө далда хараатай хэрэгэй үүргэ түхээржэ ябана гээшэ гү?» - Һүнгерн сэдхэлдээ һэжэг түрэбэшые, «Юуншые болог энээнтэй дахасалдабал сэрэгһээ таһаржа холодохогүй байха гээшэ хаб» гэжэ зосоогоо һанан, шагнаархажа хуугаа һэн.

«Энэшни мүнөө үедэ зүйтэй хэрэг болоно бэшэ аал?» - гээд нүгөөдэ тухайгаа ехэ саагуур сарбуу шүүрэхээ забданал гэжэ бодобшые, энээнэй туһаар дахин хасаг сэрэгэй дарганарай нэгэн боложо болохоб гэхэн һанаанда абтагдан, Һүнгерн баяртайгаар нүхэрөө дэмжэжэ, зүбшөөрхэ баатай болоо һэн.

- Абаад үзыш, мүнөө хорёод мянган буряадуудые баалалтаар элсүүлжэ эндэ асараад, буу зэбсэг гартань барюулжа, сэрэгэй хубсаһаар хангажа, үшөө һайса хооллуулаад, немецүүдтэй даялалдуулаа хаань, хэдэн дивизи болон тэдэнэр фронт дээрэ хасагуудһаа нэгэшые дортохогүй, хара лай, үйлэ тодхор хэхэ һэн. Сэрэгэй тэнэг дээдэ ноёд тиигэхын орондо тэдээнине фронтын ара талада хоһо нойтоор, хубсаһа хунар муутайгаар Газар малтуулха, харгы зам, хүүргэ мэтэнүүдые заһабарилха элдэб хүндэ хүшэр хара ажалда зүдэртэр заража, үлэдхөөжэ, үбэдхөөжэ, зобоожо, хосороожо байгаал. Тэдэнэр нилээд үсөөржэ нютагаа бусабад, тээд хаанай унаашье хаань ород шэнэ захиргалда зүгөөргүй дурагүйтэжэ бусабад ха юм.

- Буряад-монголнуудые бидэ мэдэнэбди. Тэрэшни үнэнхэ сэхэ, зорюута зорибол, һаад баршадһаа һаатахаһаа айдаггүй, хараалһанһаа хазагайрдаггүй, найдамтай тулгатай зон ха юм.

- Тиимэ даа, барон, бишые тэдээнһээ холо ошоогүй хүн гээшэб, мэдэнэ бээш. Минии эсэгэ монгол изагууртай хүн аабза, харин хүгшөөдэймни Чингис богдоһоо угыень дамжаһан хүн байһан. Тэдэнэймни һудаһан соогуур монголшуудай шуһан урдадаг лэ байһан юм.

- Тиимэһээ бүтээхэ энэ даабари, хэрэгэйшни урагшатай байхань дамжаггүй, шуһаараа өөһэдынгөө түрэл хүниие монгол, буряадуудай дэмжэхэнь лаб байгаал ёһотой.

- Зай, тиигэбэл, барон, Үбэр Байгал ябая. Хэрэгэе һанагшаараа бүтээжэ шадаа һаа, саашадаа хэдшые боложо ябахамнай мэдэгдэнэгүй.

- Би бэлэмби, ноен сэрэгэй ахалмаг, - гээд барон Һүнгерн хэрэгэе бүтээжэ шадаа һаа, Сэмуновһаа үшөө алад саада тээнэ үлүүшые үүргэ гаргажа болохоб гэжэ сэдхэн, хүхюутэйгээр зүбшөөлөө үгөө һэн.

Онон голой эрье дээрэ оршодог Дуралгын станица нютагта түрэхэн сэрэгэй ахалмаг ород хасаг Сэмунов ба аяар холын баруун зүгэй Лифляндиһаа гараһан баронуудай бүлэхөө уг гарбалтай есаул Һүнгерн хоер хасаг сэрэгэй албанда хамта ябажа, эхин танилсаһан, мүн баруун дайнда суг хабаадалсажа дадал болоһон нүхэдүүд юм. Тэдэнэр анханайнгаа албанай газар болохо Үбэр Байгал орожо,

саашанхи хуви заяагаа туршая гэжэ эбээрээ нэмээр хэлсэһэн хойноо зүүн зүг барижа гарахаар шийдэбэ бшуу.

Тиигэхээр байтар гүрэн дотор засаг хэлгэжэ, тэрэнээ гарта абahan большеви́гүүд Сэмуновы́е комиссарайнь тушаалһаа хорижо болуулаад, өөрһөөнь таһа арсажа, сэрэг суглуулха ажалдань сэхэ хаалта хэһэн юм. Иимэ ушарай тохёолдоходо, гүрэн соо үшөө ябажа байгаа мүнгэн зөөритэй Сэмунов, большеви́гүүдтэ дурагүй муртөө бүри ехээр дурагүйлхэжэ, түрэхэн Үбэр Байгалайнгаа дэбисхэр дээрэ тэдэнтэй эрид тэмсэхэ бодолдо абтажа эхилээ һэн.

- Ши, барон, Монголой агуухэ хаан Чингис тухай һайса мэдэхэ болоһон ёһотойш.

- Тиимэ, эндэ алба хэхэдэ тэрэн тухай дуулаһаншье, бага сага уншаһаншье байнаб.

- Зүб, Чингис хаан гэшэ үшөө залуу Тэмүүжэн нэрэтэй ябахадаа эхин түрүүн таһархай, таража сасарһан монголшуудай бүхы аймагууды суглуулан нэгдхэжэ, бүгэдэ Монголой гүрэн түрэ байгуулһан ха юм даа. Хожомын тэрэнэй яаһыень мэдэнэ бээш?

«Энэмни ярилдаагаа ямар удхатайгаар хайшань нугалха, юун тээшэ зорюулхань гэшэб?» гэжэ сэдхээд, Һүнгерн шэхээ нэрмылгэбэ.

- Хожомын, барон, - гээд Сэмунов үгээ үргэлжэлнэ, суута Чингис богдо хаан боложо, засагаа бэхилһэн хойноо сэрэгээ тэрэ толгойлжо, хайшань залажа шэглүүлһэниинь, хаана, юу хэһэниинь дэлхэйн түүхэдэ эли тодоор ороһон ха юм.

- Мүнөө монголшууд Чингис хаанай залуугай үсынхидэл хэдэн газар таһарһан, хитад, ород гүрэнүүдэй мэдэлдэ оронхой гэшэ бшуу. Теэд эдээнине ударидан, бүгэдыень нэгдүүлбэлнай, ерээдүй сагта ямар байдал урдамнай харагданаб?

- Теэд яажа тэнсэхэбибди гэнэ бэшэ гүб? Бай хүнэй үгэ бү таһалдуул. Большеви́гүүдтэй тэмсэхын тула бидэнэр Халха, Дотор Монгол ба Буриад монголшууды бүгэдыень нэгдүүлжэ, Үбэр Байгал тээшэ большеви́гүүды табингүй эсэргүүсэжэ, эртын Тэмүүжэндэл Бүгэдэ Монгол гүрэн байгуулха ёһотойбди.

«Зүб даа, иимэ бодолтой аад, Чингис хааниие түрүүшээр эхилэн дурдажа захалаа һэмбы, ойлгосотой» гэжэ Һүнгерн сэдхээд, ханаандаа нүхэрөө дэмжэн:

- Большеви́гүүд гансал һайн дуранай сэрэг суглуулха ажалдамнай наад хээ бэшэ, тэдэш мүнөө бүхы Росси дотор засаг түрээс дэлгэрүүлжэ, манда ехэ аюул тодхор асархань. Тиимэхээ Шэтэ дээрэ байхамнай аюултай эндүүтэй болохонь гэшэ бэшэ гү? Энэ хотодош социалистнууд, тэдэниие дэмжэдэг хүдэлмэришэд ехэ олон ха юм. Минии ханахада, Шэтэхээ гаража, Онон голоор бээс халхалан, урагшаа Бооржо, Дагуур мэтын станцинууд дээрэ байрлабалнай дээрэ бэшэ аал? Тэндэхи сэрэгэй

гарнизонуудыг бэе тээшээ татахадамнайшыг дүтэ боложо, ехэ туһатай байха, - гэбэ.

- Зүб хэлэнэш, барон, тээд минии ханахада, Бооржо, Дагуур дээрэ бэшэ, харин үшөө саашаа хилын саана, Хитадай газар дээрэ гаратараа ошожо, гүрэнэй хилээр бээе халхалан, Манжуур, Хайлаар мэтын хотонууд дээрэ байрлабалнай бүри найдамтай аюулгүй байхань лабтай. Тэндэшни түмэр зам харууалдаг сэрэгүүд бии ха юм, Бооржо, Дагуурай гарнизонуудхаа бүри олон байха, ши зүбшөөнэ гүш намайе?

- Тон зүбшөөрнэб, гэбэшыг хоюулан хилэ дабажа ябашангүй, нэгэмнай, хамаагүй, миниишыг Дагуурта үлэбэлни дээрэ бэшэ аал? Орон нютагтаяа холбоогоо огто таһалангүй байха байгаа. Мүн буряадуудай дундахаа сэрэг элсүүлэн татахадамнайшыг дүтэ байха.

- Зүйтэй, барон, гэбэшыг бидэ ганса буряадуудхаа бэшэ, үшөө монголнуудай дундахаа сэрэг суглуулха ёхотой бшуубди. Тиигээдшыг, манда хилэ ехэ хаалта болохо гэжэ тоолоногүйб, хаража үзэхэбди. Зүгөөр мүнөө эндээ Шэтэдэ хаатажа, хамааржа, сагаа гэжэ байлтагүй, дары урагшалжа, хэрэгээ түргэдхэбэл дээрэ гэхэ байнаб.

Барон Хунгерн энэ шийдхэбэритэ хөөрэлдөөнэй һүүлдэ Сэмуновхаа гараад ябахатаа: «Энэмни өөрынгөө үүр, уурхай болохо Үбэр Байгалаа Халха, Дотор Монголтой нэгдүүлжэ, урданай залуу Тэмүүжэндэл ехэ Монгол гүрэн байгуулаад, тэрэнэйнгээ хааниныг болохо зорилготой хүн гэшэ гү, ехэл гайхалтай байна даа. Тиигээ яагаашыг хаань, би энэ бодолоо бэелүүлхэ үедэнь туһалхашыг, оролдохошыг уялгатайб. Гэбэшыг минии саашадаа хараалха түсэб тэрээнһээ үшөө үлүү үргэн, аласыг шэртэн хараһан байха ёхотой. Хэзээб даа нэгэдэһэн Монгол гүрэнэй хүсыг би үшөө саашань баруун зүг тээшэ шэглүүлэн дабшуулхаб. Орос хаанай сэнхин бодхоогоод, саашалжа Европыг үндэһөөрнэ доһолгохоб. Энэмни одоол Чингис хаанай баатарлиг сэрэгэй мүрөөр ябажа, тэрэнэй хулинсагуудай зам үшөө үлүүбшэлэн ута болгоһонтой адли байхал» - гэжэ омог сэдхэл дотороо түрүүлэн алхалаа бэлэй.

Сэмунов Хунгерн хоёрой ерээдүйн хуби заяанда ехэ нүлөөлһэн удха шанартай энэ хөөрэлдөөнэй һүүлдэ тэдэнэр хэлсэгшээрээ урагшаа хилэ шэглэн гаража, түрүүн Дагуур дээрэ тогтобод ха. Өөһэдыень дахаһан үсөөн нүхэдтэй байһан тула тэдэ Дагуурай гарнизонһоо зонииг үшөө бэе тээшээ татаха нэдэлгэ эхилээд һэн. Тиигэһээр байтарнь удангүй Харбин хотын полицийн даргаһаа Аркус гэжэ хүнииг Дагуур дээрэ эндэһээ ошоһон субхагһаань буулгажа баряад тушаа, сэрэгэй атташе Хорвадыг хуули бусаар тушаалһаань гаргаад, орондонь тэрэ хүн табигдаад ябана гэжэ бушуулһан телеграмма ерээб. Энэ телеграммын ёһоор Сэмунов Аркусыг субхаг сооһоонь барижа хаагаа һэн. Тэрэнэй уурлажа, занажа зандархадань, Сэмунов түр зуурын сүүд эмхидхээд, тэрэнииг саазалха шийдхэбэри гаргуулжа, даб дээрэ Дагуурай түрмэдэ хаалгажархиба. Удаань Сэмуновай мэдэхэдэ тэрэ хүнэй баһа өөрыень тушаахаар зорилготой ябаһаниинь элирхэйлэгдээд, Аркусай хуби

заяан дороо шийдхэгдээ бэлэй. Генерал Хорват һөөргөө дахин тушаалдаа оробо. Энэ үнгэрһэн ушарай асуудалаар Сэмунов дары Харбин орохоор гаража, Манжуур хүрэжэ ерэбэ. Харин тэндэ ерэхэдээ хотын гарнизоной сэрэгшэдэй большевигүүдэй идхамжын нүлөөдэ оронхой, гурим журам хулатай, хүлгэжэ эхилээд байһыень мэдэбэ. Хитадай засагаархин болоһон ород сэрэгшэдэй буунуудые хуряжа олзолоод, зэбсэггүй болгоһон хойноо эндэ өөһэдынгөө захиргаа табихаая байна гэжэ хитадуудта дурагүйлхэһэн энэ станци дээрэ алба хэдэг капитан ба прапорщик зэргэтэй хоёр офицернүүд энээн тухай тэрээндэ хаймһаран хэлээ бэлэй. Сэрэг суглуулха зорилготой ябаһан Сэмунов энэ ушар алдангүй, өөрөө эндэхи гарнизоной сэрэгэй бууень хитадуудһаа урид үрдижэ хуряагаад, өөрын болгожо абахаар түсэб толгой соогоо зохёожо оробо.

Энэ үедэ полковник зэргэтэй болоһон Сэмунов тэдэ хоёр дарганарай зиндаагаараа ахалһан Худяковтань хандажа:

- Ноён капитан, энээн тухай та хоер юун гэжэ бодонот? - гэжэ асууба.

- Ноён полковник, ород сэрэгэй буу зэбсэг хитадай гарта оруулжа огто болохогүй гэхэ байнаб.

- Зүб хэлэнэш, ноён капитан, хитадуудые зэбсэгжүүлжэ болохогүй.

- Тиимэһээ гарнизоной сэрэгшэдые буутайнь үлөөжэ, тэдэниие бэе тээшээ татаха хэрэгтэй гэжэ һананаб, - гээд капитан дурадхаба.

- Ноён капитан, энээн тухай ши арайл эндүүрнэш. Гарнизоной сэрэг большевигүүдэй хоһон үгэдэнь орожо, хүлгэжэ эхилээд байна гэжэ өөрөө хэлээ бэлэйш. Теэд эдэш хэндэ тухатай сэрэгүүд болоноб?

- Оо, ноён полковник, ойлгооб. Эндэхи гарнизоной сэрэгшэдые буугүй үлөөгөөд, бидэ өөһэдөө буунуудын хуряжа абаха ёһотойбди.

Дары станциин даргын албанай таһаг соо орожо, урдаһаань хүндэтэйгөөр дохисогоон бодоһон таһагай эзэниие улам хүрдөөхээ забдажа, Сэмунов бүхы тушаалнуудаа баһа дахин тэрээндэ дурдажа, зандаргатайгаар хандаба.

- Ноён дарга, та гушан табанһаа доошо бэшэ дулаалагдаһан вагонуудые суглуулжа угсараад, энэ дороо Дагуурай станции ябуулагты. Тэндэһээ минии Бураад-Монголоой морито хороон үглөөдэрһөө саанатангүй бушуу түргэн эндэ ерэхэ ёһотой. Бэлдэһэн эшелонгоо минии туһалагша хорунжи Барсуковскийн мэдэлдэ тушаажа үгэхэт, ойлгобо гүт? - гээд шанга захиралта үгэжэрхёо һэн.

- Ойлгосотой, ноён комиссар! - гээд станциин дарга бүри доро дохёо бэлэй.

Газаашаа гарахдаа Барсуковскоёо дуудаж:

- Ши эшелон абаад, Дагуурай станци ошожо, сэрэгэй ахмад барон Һүнгерндэ тушаахаш. Тэрээндэ минии захиралта хүргэхэдөө мэдэлэйнгээ дүрбэн хасагуудаа бултыень абаад, энэ эшелонной вагонууд соо дэнгүүдые носоожо, дүүрэн сэрэгшэдэй ябаһан мэтээр угаанай бушхаса гал түлижэ, зуураа тогтоһон станцинууд дээрээ Бураад-Монгол морито хороон урагшалба гэхэн зэриб үгэ зоной дунда тараажа

ябаад, нүгөөдэр хүни заабол үүрээр эндэ байхат, бидэ таанадые угтахабди гэжэ ойлгуулхаш, - гэбэ ха.

Барон Гунгерн Сэмуновай захиралта тон болзор соонь дүүргэжэ, хэлэгдэһэн хүниндэнь үүрэй хираалхын урдахана утаа бааюулһан, зосоогоо дэн носоогдоһон вагонуудтай хооһон эшелон Манжуурай станци ерэжэ тогтобо. Угтажа байһан дүрбэн нүхэдтэй Сэмуновта үшөө баронтой суг дүрбэн хүн ерэжэ ниилэбэд. Тэдэнэр суглархадаа хамта юһэн хүн болоо һэн. Сэмунов нүхэдөө гурбан газар тэгшээр хубаажа, хараалһан ёһоороо өөрөө гарнизоной дүримтэ бэшэ 720-дохи хорооние бэе дээрээ абажа, баронийнгоо харуулай хоёр хүниие хасаг сомондо эльгээжэ, хорунжи Мантиевский гэгшые сэрэгшэдэй дунда идхамжын ажал ябуулжа, зоноо хүлхээдэг большевигүүдэй тала баригшадые суглуулжа асархыень захирба.

Сэмунов нүхэдтээ хорооной казарма сэхэ орожо, нэн түрүүн буугаа хадагалдаг ханзануудта хүрэжэ, бултыень гэнжээр суургалан бүхэлжэрхёо һэн. Удаань хорооной таһалбаринуудые сошордолгоор (по тревоге) бодхожо, жагсаалда зогсоогоод, тэдэнэй урдань гаража, бултандань шанга дуугаар хандахадаа солдадуудай нюурта бээе үргэн дээшлүүлхын тула бүхы тушаалнуудаа баһа дууһан дурдажа дүүргээд:

- Би таанадта, Манжуур хотын гарнизоной сэрэгшэдтэ бага бэшэ удха шанартай шэнэ һонин асарһанаа соносхохомни.

- Һайн һонин хаань түргэн дуулгыш, ноен... али хэмби гэнэш даа, оло мянган зэргэ тушаалнуудыш толгойдоо хадуужа абахын аргагүйл, - гэжэ жагсаалай дундаһаа нэгэн Сэмуновай мурэбшэ дээрэхи зэргыень харажашье байһан хаа убайгүйгөөр хүхирбэ.

- Ши «ноён» гүш, али «нүхэр» гү, би шамайе мэдэнэгүйб, гэбэшье һэжэг түрүүлжэ, зониие бү хүлхюулэ, уридшалан һануулһаб, - гээд Сэмунов жагсаалда хандажа, - таанад энэ үдэртөө сэрэгэй албанһаа табигдабат, тиимэхээ энэ дороо түхээржэ, бэлэдхэгдэһэн дулаан вагонуудта хуугаад, нютагаа бусаха болобот. Түхээрэлгэдэ хахад саг үгтэнэ.

Сэрэгшэдэй дунда аргаахан гүбэрэлдөөн зэдэлээд, удаань баяртайгаар шангадажа, «ноён полковник, һайнта» гэлдэһэн үгэнүүд жагсаалай зүгһөө хэдэн дахин соностобо. Гэбэшье үнөөхи хүн тэндэхээ баһал сабаагүй хоолойгоороо шалгаран:

- Нүхэд, энэ ноёной табья хада булта буунуудаа абаад ябаял, мүнөө харгы зам аюултай, - гэжэ жагсаалай хүхюүгээр дүүеһэн абья намдуулжархиба.

Аалидаха гү, али һуладаха болоо һаамни олон зон ямаршые ааша гаргажа болохо гэжэ сэдхэмсээрээ Сэмунов хажуудаа зогсоһон нүхэртээ нэгэн доро ташуур буунуудаа гаргаад, шабхануудын татажархиба.

- Буунуудтаа хэншые гар хүрэхэ эрхэгүй, таанадай орондо эндэ ерэхээр суглуулагдажа байһан сэрэгшэдтэ бүхы буу зэбсэгтнай хубаажа үгтэхэ, - гээд буугаа абтаһан жагсаалайхидай дураа гутажа забдаһан сэдхэлые номгоруулхын түлөө Сэмунов худалаар хэлээд абана. - Минии захиралта дүүргэггүй хүн байра дээрээ

буудуулха! - гэжэ үгээс үнэншүүлхын тула бултанай дуулатар шангаар хүхирбэ.

Нүхэрэйнгээ уряалаар буунуудтаа ханаархашаһан жагсаалайхид яхашье ормоо олохоёо болишоод, урагшаа дүүлижэ даб гэхээр бэлэн найгалзан зогсоһоноо номгорбо хэбэртэй.

- Эшелон Бооржо хүрэтэр тогтон торонгүй ошохо. Таанад зуураа гараха, хүрэжэ бууха гэжэ оролдохогүйт, хүлшын вагон соо харуулай тасаг ябаха. Поездын ябалгада хаалта хээ хаатнай тэдэнэр үгэгүй буудаха захиралтагай, бултандаа тиигэжэ дуулгахат, - гэбэ.

- Есотой, ноён полковник, - гэлдэн, тэдэнэ сабхинуудаа яс-тас байса ёһолоод, - тээд Бооржодо тогтоходонь яахабибда? - гэжэ асуубад.

- Тэндэ эшелонһоо булта буугаад, хэн, хайшаа, яагаад гэртээ ошохоёо өөһдөө мэдэхт, - гэжэ Сэмунов тэдэндэ ойлгуулаа һэн.

Тиигэжэ үсөөншые хаа өөрын мэдэхэ сэрэгшэдтэй ба мүн бүхэли хорооной мянга табан зуугаад эзэгүй буутай болоһондоо сээжэ дүүрэн баясаһан Сэмунов үглөөдэртөө Һүнгернээ тушаалша даргатаа, үшөө табан ами сахигша хасагуудтай дахуулан, Харбин хото ерөбэ. Тэндэ түмэр замай хуушан захиргаанай дарганар ноёдтой эбээ оложо хөөрэлдэхэ, тэдэндэ мүн бээс мэдэрүүлхэ гэхэн баһал өөрэгүй хэрэгтэй ажал бии байгаа.

Харбин дээрэ Сэмунов Һүнгерн хоёр нэн түрүүн полициин даргада бараалхажа, тэрэнэй сохиһон телеграммын ёһоор Аркусые барижа шүүлээд түрмэдэ хааһанаа дуулгаба.

- Полковник, та үнэнхэ байдал хэргээн бусаажа шадабат, мүнөө хуушан тушаалдаа ороһон генерал Хорват танда баяр баясхаланиие таахада хүргэхэ ёһотой байха, тиимэһээ тэрэнтэй ошожо уулзая, - гэжэ тэрэнэ дурадхаа һэн.

Саг зуурын захиргалай табиһан Хитадай Зүүн түмэр замай зурууд газарай захирагша генерал Хорвадай албанайнь уужам харуул таһаг руунь тэдэ гурбанай орожо ерэхэдэнэ, мэдээд байһан генерал урдаһаань бодожо, үргэн хабтагар шэрээгэйнгээ саанаһаа гараад, зүүн зүгэйхидэй гуримаар доро дохин, нэн түрүүн Сэмуновай гар барижа, удаань бэшыень мэндэшэлбэ. Генералай доро дохиһыень Сэмунов намда абаруулжа, хуушан ажалдаа ороһондоо баярые хүргэнэ гэжэ сэхэ ойлгоод, энэнтэйш хөөрэлдэжэ, эрилтээс табихадамни, магад, урагшатай байхань гээшэ ха гэжэ тухайлаа бэлэй.

- Нуугты, хүндэтэ айлшад, - гэжэ Хорват орогшодые уряд, өөрөө нууридаа ошожо нууба. - Намда хэрэгтэй хэрэгээ дуулгагты, анхаралтай шагнаһаб, - гээд уриханаар дуугараа һэн.

- Тиимэһээ бидэ хоёр, энэ минии туһалагша барон Һүнгерн, хүлисэгты, таанадта зууршалжа танилсуулһаб, Манжуур ерэжэ, тэндэ байра байдал түхээрээд, сэрэг

суглуулжа, большевигүүдтэй тэмсэл хэжэ эхилхэмнай. Би саг зуурын захиргалай үнэмшэлэгшэ түлөөлэгшэ байһан тула, Танһаа туһаламжа гуйха ба дэмжэнэ бээ гэжэ ехэдээ найдаха байнаб.

- Теэд та юундэ хүнэй газар дээрэ байра түхээрхэтнай гээшэб, мүнөө ХЗТЗ-гай зурууд газар эзэмдэжэ, өөһэдынгээ мэдэлдэ абахаяа оролдоһон хитадууд манай бүрин эрхэ эбдэнэ гэжэ дурагуйлхэхэ зэргэтэй. Минии ханахада, танай Россиингоо дэбисхэр дээрэ, Дагуур гү, Бооржын станцинуудта байра түхээрхэдэтнай дээрэ бэшэ аал, - гэжэ Сэмуновай бодолдо тааруугүйгөөр Хорват дурадхан мэдүүлбэ.

- Би мүнөө сэргэшьегүйб, большевигууд хүсэ ехэтэйгээр наашаа дүүлин жүдхэжэ, түрижэ эхилэ. Хилын ара талада байбални, минии түсэбөө бээлүүлжэ, сэргэ суглуултар тэдэнэр ганса намайшые бэшэ, маанадые, эндэ хуугшадые бултыемнай гэхэ байнаб, үлөөнгүй хуу хюдажа үрдихэ. Хилын үбэртэ байхадаа би хүсэ шадал орогтороо хойто зүгһөө хаалтатай хамгаалалтатай байхаб. Тиигэжэ хэнэйшые ойлгожо ядахаар бэшэ ха юм.

- Манай элшэн сайд Кудашев минии хэлэгшэдэ адлирхуу бодолтой юм, тэрэнэй эрхэнэ ехэл байха, - гэжэ Хорват бүри дээрэһээ дэмжэлтэтэйгээ мэдүүлэн, хэлэһэн үгсээ батадхахаяа оролдоно.

Тиихэдэнь Сэмунов эдэндэ эрхсээ зоригтойгоор хануулха саг ерэбэ гэжэ тоолоод:

- Ноён захиргааша, ойлгогты. Бидэ бүгэдэ мүнөө үгы болоһон саг зуурын захиргалаар табигдаһан зон гээшэбди, тэрэ тушаалаа һэргээхэ, хамгаалхаяа оролдонобди. Хэрбээ большевигүүдэй Үбэр Байгалда засагаа тогтоожо шадхаа хаань энэ тушаалнуудһаа хэмнайшые, тэрэ тоодо ноён Кудашевшые хадаа, үлэхэгүй, хуу үлдүүлхэ гү, али зугадажа шадхаагүй хаа, баран хосорхоёо мэдэхэ еһотойбди.

- Таниие ойлгобоб, би эндэхи ноёдоор, Кудашевтайшые, хэлсэжэ, үгэдөө оруулха байхаб, танай тала бариха уялгатайбди, - гэжэ үгсээ үгөө һэн.

Харбиной полициин дарга хажуудахи генералаа дэмжэн зүбшөөржэ, өөрынгөө ханамжа нэмэрилэнгээ:

- Үшөө Хайлар хотодохи гарнизоной сэргэшэд баһал большевигүүдэй нүлөөдэ орожо байгаа еһотой, тэдээн тухай ханалаа табихаар болоһон байха, ноён хурандаа, - гээд Сэмунов Һүнгерн хоёрые ээлжэлэн хараад абана.

- Зүб хануулбат, бидэ бодожо үзэхэбди, - гэжэ Сэмунов харюусаа һэн. Генерал Хорват, полициин дарга Арнольд хоертой гарнуудаа барилсан эбтэйгээр таража, газашаа гарахадаа эдэндэ бээ тоолгожо, бээ мэдэрүүлһэн Сэмунов Һүнгерн хоер Хитадай газар дээрэ байрлахадаа дэмжүүлхэ нүхэдтэй болобобди гэлсэн, хүхюутэйнүүд Манжуураа бусабад ха.

Сэмуновай Манжуур эрэхэ үедэ Үбэр Монголдохи байдал амгалан бэшэ, түгшүүритэй байгаа. Хитадай захиргалай урдаһаа ниитэ эрхэ сүлөө ба бээ даанхай байдал олохын түлөө гаргаа буу барижа бодоһон харашан болон шахаар монголнууд

тэнсэлгүй тэмсэлдэ тэсэжэ, хоёр жэл тухай байлдабашье, хитадай олон түмэн сэрэгтэ булигдаа бэлэй. Мүнөө харахан аймагай монголнуудые Фу Сэнгэ ноён ударидажа ябана. Харин нүгөөдэ - шахаарнуудыень залуу дарга Ринчэн хүтэлбэрилнэ.

Үбэр Монголой урда захата оршодог эдэ хоер монгол аймагай зониие түрүүн Бабуужаб тайжа нэгэдүүлэн эмхидхээд, өөрөө тэдэнээ толгойлжо, хитадай засагаархидтай тэмсэжэ эхилээ хэн. Эдэ аймагайхид бэшэ монголнуудаараа холбоо байгуулжа шадаагүй дээрэһээ хамта нэгэн доро бодохо аргагүй, яаража түргэдэһэн тула, энэ хүдэлөөндэ амжалта туйлахагүйншые эртээнһээ тухайлахаар хэн бээ. Тэмсэлэй ударидагша Бабуужаб тайжа удангүй хүндөөр шархатажа, ами табиыхнгаа урдахана Фу Сэнгэ ноениие өөрынгөө орондо үлөөжэ, Ринчэн даргые тэрэнэй орлогшоор томилоо хэн. Булалгаанай эрхилэгшэ болоһон Фу Сэнгэ ноён анханайнгаа уг гарбалаар хитад изагууртай хүн байжа, хитад гүрэнэй урдаһаа эрид тэмсэхэ хүсэлгүй, нютагайнгаа зондо туһатай энэ тэрэ хүнгэлэлтэ болон бага сага хүтэлбэрилхы эрхэ үргэдэхын тула тэмсэлээ үргэлжэлүүлхэ дуратай байгаа. Тээд мүнөө хадаа алха дүшэ хоерой хоорондо оролсошоод, яахашье аргагүй, аймаг зоноо үлэһэн сэрэгтээ эндэ Манжуур хүрэтэр асарха баатай боложо, тэдэнээрээ суг ерэлсбэ ха юм. Харин тэрэнэй орлогшо болоһон Ринчэн дарга нүгөөдэһөө саагуур бодолтой хүн хэн. Бүхы Үбэр Монголойнгоо арадта жэшээ болон булалгаалжа, саашадаа бүгдэ монголшуудаа нэгэдүүлхэ тухай алад хараалһан түсэбтэйгээр энэ тэмсэлдэ тэрэ хабаадалсахан хүн байгаа. Эдэ хоер дарганарай хоер ондоо бодолһоо дулдыдаһан тэмсэл урагшагүйдэжэ, носооһон түймэрэйн дүлэн үлээхэ халхигүй үдэр дайралдаһан мэтэ унтаржа, хүнэхэ баатай болоһон юм. Амжалтагүй булалгаанда илагдаһан урдахи монголшууд айл аймагаараа хойто зүгэй Халха шэглэн зөөдөлөөрөө гаража, тэндэ бээ далдалан байрлахаар зорёо бэлэй. Зуураа тэдэнэй зам баргын газар дээгүүр зурууд дайран гарахаар байгаа бшуу. Адуу малаа, зөөри хогшолоо, гэр бүлээ хуу абажа гараһан зөөдэлшэд харгыдаа һунаха, удаха, үлэһэн хожомдоһон айлууд бэе бээ хүлээлсэхэ, зогсохо болоод, эндэ тэндэ амарха, үнжэхэ, шуурга шамарганда һаатаха, тогтохо, сагай хүйтэрхэдэ үбэлжэхэ, үбһэ хулһа бэдэрхэ мэтэ унжагыгаар ябахадаа Баргын нютаг зондо хүндэ хүшэр, үлүү хашартай ашаан боложо эхилээ хэн. Зөөдэлшэдэй мүртэ дайралдаһан нютагуудта хоёр талаһаа адуу малай, хогшол зөөрийн хулгай олошороол хэн бээ. Тиихэдэнь нютагай зон сулгаржа, урыалгүй ерэгшэдые хүсөөрөө үлдэхэ, нютаг оронһоо зайсуулха баатай болоһон юм. Тээд харахан зөөдэлшэд ехэнхидэ бүлэгөөрөө ябахана гадна, хитадтай тулалдаһан сэрэгын бутаржа тарашоогүй дээрэһээ баргануудһаа айхагүй, урдаһаань тулажа, дутуугүй харюу үгэдэг болоһон юм. Тиимэһэнь барга монголнууд тэдэнэй дэбисхэр дээрэ байрлаһан Намсарай даргын мэдэлэй бүлэг сэрэгтэ хандажа, харахангуудһаа бээ хамгаалуулха, уһалуур, бэлшээрһээ үлдүүлхын тула тэдэ сэрэгшэдые урижа ерүүлхэ арга бэдэрээ хэн.

Намсарай дарга дары Сан хүрэн ошожо, Насан Догбии хамбатай уулзахадаа энэ һонингоо дуулгаба. Хоер бүлэг монголшуудые урда урдаһаань туласалдуулан

мүргэлдүүлжэ огто болохогүй, тэдэниие заабол эблэрүүлхэ хэрэгтэй гэлсээд, харашангуудтай хэлсэхэ талаар ябадалай урагшатай байхын тула тэдэ хоер хамта Намсарайнгаа нэгэ хойрол сэрэг дахуулан, зөөдэлшгэдэй урдахаа бушуу мордобод. Энэ ушар тухай нонинууд Барга монголой тала дайдаар тарахадаа барганууд харашангуудтай дайралдахаяа гараба гэхэн хии зэриб үгэ болоо бэлэй. Мүн лэ эдэ үгэнүүд баһа дороо Манжуур хүрэжэ, Сэмуновта дуулдахадаа харашан барга хоер бэе бэдээ эбсэшгүй хам оролсон, буудалдажа эхилбэ гэхэн удхатай болоо һэн.

Сэмунов дары Һүнгернээе дууджа ерүүлээд, монгол угсаата хоер арадуудай үһэрилдөөн тухай хэлсэхэдээ энэ зүрилдөөниинь саашадаа шуһата хюдалсаан болотороо хүжэржэ магадгүй, тэдэнэй хоорондох хөморое зогсоожэ эблэрүүлээд, нютагтаа сэрэг болгожо абая гэжэ саагуур хараалан түсэблөөд, ами сахигша үсөөхэн бүлэг хасагуудаар хүрээлүүлэн баһа тиишээ харайлгалдабад ха.

Харашан, шахаар ба барга монголшуудай түлөөлэгшэд хоер талаһаа тогтожо тосхой дэргэдэ уулзажа, һэеы гэр барюуланхай, тэрээн соогоо суглараад хоол барин хүндэлэлсэжэ дүүргээд, зүрилдөөтэй болоһон хоорондох харилсаагаа саашадаа ямар арга оложо, эбтэйгээр үгээ ойлголсон шийдхэхэмнайб гэжэ яаралгүй хэлсэжэ захалба. Харашан, шахаар монголшуудай түлөөлэгшэд гэхэдэ долоон зуу гаран хүнтэй хороон сэрэгэй дарга Фу Сэнгэ ноен, тэрэнэй орлогшо гурбан зуугаад сэрэгшэдтэй Ринчэн дарга хоер һэн. Баргануудай талаһаа Насан Догбии хамба ба нэгэ хушуун сэрэгэе абажа гараһан Намсарай дарга хоер мүн.

Харашан-шахаар монголшуудай сэрэг анхан сагта хамтадаа хоер мянгаһаа гараад, хитадуудай урдаһаа бодожо, тэдэнэй хэдэн мянгаар үлүү дээшэ сэрэгтэй тулалдаһаар үсөөржэ, мүнөө үлэхэн зониинь залуу Ринчэн даргын ехэнхи оролдосоор сэрэгшэдэйнгээ түхэл, журам алдаагүй эндэ хүрэтэр ерэжэ шадаа ха юм. Ринчэн даргын бодол хадаа эдэ зоноо сэрэг зандань үлөөжэ, зуураа Баргын дэбисхэр дээгүүр гарахадаа Намсарай даргын хойролнуудтай нэгэдээд, Халха хүрэжэ, бүгэдэ монгол сэрэгэй бүридэлдэ орохо гэхэн холын хараатай байгаа. Тээд хитадай сэрэгтэ үйлэдүүлһэн, мүн олон тоото нютаг зоноо дахуулһан, элдэб янзын бэрхэшээлдэ дайралдаһан монгол сэрэгэй журамай ябадхалдаа эбдэрэн һуладаашье һаань, Ринчэн дарга бүхы хүсэ шадалаа эршэдхэн, Фу Сэнгэ ноёнтоёо заримдаа үгээ ойлголсохоошье болижо байжа, Баргын газар арай гэжэ хүрэхэдэнь, эндэнь баһа нютагай зонтой тааража ядаха, хеморхо шалтагаанууд дайралдадаг болоо һэн. Иимэ ушарһаа харашан-шахаара ба баргын ноед Насан хамбын үүсхэлээр мүнөө эндэ сугларба ха юм.

Эгээл энэ үедэ сэрэгэйхид хэбэртэй моритой үсөөхэн зон хойто гүбээгэй оройгоор бултайжа, түргэн доошоо буугаад, сугларһан ноёдой гэр сэхэ шэглэн ерэжэ, газаань хүрэжэ тогтобо. Тэдэнэр бүгэдэ Сэмуновтай хамта ябаһан ородой хасаг сэрэгшэд болоһоно.

Ород хасагуудай гэнтэ бии болоод, газаань туласа ерэхэдэнь гэртэ һуугшад гайхалдан, ородуудые угтаһандал, газашаа гүйлдэжэ гарашанад. Хасагууд номгон

явзатайгаар моридхоо буужа, тэдэнэй даргань хэбэртэй, нэгэнийнь монголшуудта дүтэлэн ерээд:

- Бүгэдэ амгалан сайн, би ород гүрэнэй түлөөлэгшэб, таанадаар уулзажа хөөрэлдэхэ шухала хэрэгтэйб, хүлисэгты, өөр тухайгаа дуулгангүй, уряалгүйгөөр ерэхэндэмни, - гэжэ монгол хэлэн дээрэ сэбэрээр дуугаржа, шалтагаа ойлгуулба.

Сэмунов суглархан зоние харахадаа урда монголнуудһаа онсо хоёр хүн байна, мүн баргануудһаа хоёр хүн, тиихэдэ бидэ хоёр баһал хожулан дайралдабабди, харин Халха тээһээ хэлсээндэ нэгэшые хүн хабаадалсанагүй гэжэ гайхahan түхэлтэйгөөр дотороо тэмдэглээд:

- Дээдэ зэргэтэ ноёд, дарганар, ламбагай, урдаһаа ерэхэн харашан-шахаар аймагайхидаа баргынхид сэргээр угтан, дайралдажа эхилээ гэхэн һураг дуулаад, аха дүү арад зон шухата уулзалгаяа тогтоогыт, түргэн эблэрыт гэжэ танай дүтын хүршэнэр хадаа гуйхын тула бидэнэр амигүй гүйлгэлдэжэ ерэхэбди, харин эндэ, үнэн дээрээ, номгоноор амгалан уулзалтайт, харахада, - гээд Сэмунов һанаа амарһандал хэлэбэ.

- Маанадай, монголнуудай хоорондоо яажашы байбалнай, таанадта, хилын саанахи оросуудта, одоо ямар хэрэг байхаб? - гээд Фу Сэнгэ ноён Сэмуновай урдаһаа шэртэн харашана.

- Үндэр зэргэтэ ноёд, гэгээн санаарта ламбагай, - гээд монгол дарганарай хажууда адли зэргэлээд һууһанаа, тэдэнээ хүндэлхэнөө харуулха хүсэлтэй Сэмунов хүл дээрээ бодошобо. - Намайе ойр зуурахана шагнахыетнай ехэдээ гуйха байнаб.

- Хэлэхэ хэрэг, һонинтой хадаа хэлэг лэ, шагнайл, - гэжэ ламбагай хажуу тээһэнь оролсоод, - гансал богони тобшохоноор тэрэнээ дуулгагыт, - гээбэ.

Сэмунов монгол ноёдто баярые хүргөөд, нээрээшые хэлэхэ үгээ түргэдүүлхэ хэрэгтэй гээшэ ха, «Гэр дээрэ байһан нохойн һүүл дээрээ» гэдэгтэл, эдэшни намайе шагнангүй хорижорхиходоо болохо зон байна гэжэ, илангаяа Фу Сэнгын юлылдэхэн нүдэ харахадаа ойлгоод:

- Мүнөө үедэ уласхоорондын байдал түгшүүритэй, баруун тээхи ехэ дайн хүсэд дүүрээгүй, дэлхэй дээрэхи тон томо Росси гүрэн дотор аюулта хубисхал боложо, ородууд хаанаа шэрээһэнь халаяжа, тэрэнээ бүхы гэр бүлэтэйн түрмэлөөд, зобоожо байна. Удаань большевигүүдэй октябрь һарада Саг зуурынгаа засаг түрые усадхахада орон дотор журам гуриггүй, тогтууриггүй саг тохёолдоод, дээрмэ, хулгай, алалсаан хюдалсаан олошоржо, арад зоной амгалан байдалда һүйд тодхор, хүндэ хүшэр үе тудажа ерэхэ. Иимэ сагай дайралдахада, бидэнэр Байгал далайһаа урагшаа оршодог газар нютагтан бүгэдэ нэгэдэн хамтаржа, большевигүүдэй шухата хуули өөрынгөө орон нютаг руу нэбтэрүүлэнгүй усадхаха ёһотойбди, - гэжэ идхамжалан, һанажа ябаһан бодолоо шагнагшадта эрхэбэшэ сэхэ соносхон дуулгаба.

- Большевигүүд гэнэ гүт, ородууд маанадта довтолногүй ха юм, бидэ юундэ тэдээнээр гэнтэ дай үүсхэхэ болонобибди, - гээд Фу Сэнгэ дураа гутангыар хэлэбэ.

- Тэдэнэр одоо бүхы Росси дотор засагаа дэлгэрүүлжэ захалба, һүүлдэнь дүтын хүршэ Монгол руу нэн түрүүн жүдхэн довтолхонь лабтай. Үзэхэт даа, большеви́гүүд хилэдэ торожо тогтохогүй, шалтаг олоод лэ хилэ нэбтэрэн дабахал.

Тиимэрхүүшье саг ерэг гэлэйг, теэд бидэ хэзээ хэнтэй нэгэдэн хамтаржа, большеви́гүүдтэй тэмсэхэ болонобиди? - гээд хамба һонирхон асууба ха.

Минии хэлэһэн үгэ талгажа, большеви́гүүдэй урдаһаа шадабаритай угтамжа хэжэ, газар уһаяа орон нютагаа хамгаалха гэбэл, монголшууд нэн түрүүн бутархай байдалаа заһажа, булта нэгэдэхэ еһотойт. Жэшээлбэл, Үбэр Монголойнгоо урдахи аймагуудаа орхижо гараһан хараһан-шахаарнууд, таанад энэ дороо баргануудтаяа эблэржэ хамтарха еһотойт.

- Бидэ танай хэлэлтэгүйгөөр эблэрхын түлөө эндэ суглараад байнабди, - гэжэ Фу Сэнгэ эбсүүдэн, хэбэргүйгөөр Сэмуновта харюусаба.

- Үндэр изагуурта, энэ орос даргые манда муу ханажа ерэһэн хүн бэшэ гэжэ хэлэһэн үгэнүүдһэнь ойлгохоор болоно. Саашадаа тэсэбэритэй хуужа, үгээ дүүргэтернь шагнайл, - гэжэ Сэмуновые дэмжэһэндэл Насан хамба Сэнгэ ноендо хандаба.

Сэмунов ламын хэлэһэнһээ урмашан, бэшэһэнь һанамжануудаа мэдүүлхэһэнь урда үрдижэ абаха хэрэгтэй гэжэ сэдхээд:

- Удаань, таанад, нэгэдэмсээрээ Хитадаһаа бүхы Үбэр Монголоо сүлөөлжэ, бээ даанхай болоод, Халхатайа хамтаржа нэгэдэхэ зэргэтэйт, - гээд Сэмунов нүгөөдүүлээ шэртэн хаража, хэниинь юун гэжэ бодоноб гэхэндэл, үгээ таһалдуулба.

«Маанадайл хэдэн жэлэй урда тээ хараалһан түсэб тухай яагаа зүйтэйгөөр тааралдуулан энэ хасаг хэлэжэ байнаб» гэжэ энэ үедэ дотороо шэбшэжэ хууһан Насан хамба һанаһанаа хуугшадта бултыень дуулгаха байна гэжэ шиидэхэдээ хууридаа халта үндэгэд гээд:

- Бидэ Үбэр Монголой арад түмэн Хитадай мэдэл дороһоо гаража, Халхатайа ниилэжэ, саашадаа бүгэдэ монголшуудай гүрэн байгуулха тухай тэмсэжэ эхилһээрнай хэдэн жэл үнгэрөө юм. Теэд аза талаангүй гү, али арга шадалгүй дээрэһээ гү, энэ нангин хэрэгээ бэлүүлжэ шадбагүйбди. Гэбэшье энэ хараа бодол саашадаа нэгэшье арсаагүй, орхоошьегүйбди. Һүүлшын үедэ манай хэрэг буруулхадаа Үбэр Монголоймнай урда аймагайхид яаража түргэдөөд, хитад захиргалай урдаһаа хүсэд бэлэдхэлгүй бодожо, тэмсэлдэ амжалта туйлангүй эндэ зугадажа ерэхэдэнь, бидэ бүгэдөөрэн үшөө өөһэд хоорондын хөмороондо дайралдаад байнабди. Тиимэһээ бидэнэр энэ дороо эблэржэ урда аймагайхид хитадуудта нэхэхэ аюулһаань зайсуулан, хаалта хэнгүй Халха руу табихабди, - гээд хараһанай ноен Фу Сэнгэ тээшэ хаража, - Харин таанад Баргын газар дээрэ удажа байнгүй, эмхитэйгээр, хулгай дээрмэгүйгөөр Халха тээшээ зөөдэлөө үргэлжлэхэ еһотойт, - гэжэ лама тэрээндэ хандаа һэн...

- Би ламбагайн хэлэгшые буруушаанагүйб, һөөргэрүү, найшаанаб. Баргын зоной манда хаалта хэхэгүй хаань, бидэ ямаршые осолто ушарал гаргангүй Халха зөөжэ ошохобди, - гээд Фу Сэнгэ баһал зүбшөөлөө үгэбэ.

Хөөрэлдөөнэй ханагдаагүйгөөр иймэ шиидхэбэритэй болоходонь гансал Сэмунов таарабагүй. «Энэ хэлсээн ханагшааамни буруу тээшээ хазагайрба. Урдаа табиһан бүхы хараа бодолоо эдээндэ сэхэ хэлэжэ ойлгуулха баатай болобо гээшэ хаб. Тиигэжэ үгэдөө оруулаагүй хаамни, эндэ зорижо ерэнэн хэрэгни бүтэхээе болихонь» гэжэ сэдхэхэд тэрэ дахин үгэ эрибэ.

- Дээдэ зэргэтэ дарганар, гэгээн санаарта, таанадай хоорондоо эблэрээд, саашадаа Халхаяа орожо ниилэхэ гээшыемнай би ехэдэ найшаанаб. Гэбэшые намда үшөө нэгэ таанадта дуулгаха гэнэн, магад бүри туһатайшые гэхээр гү, нэгэ ханамжа байна, тэрэнииемни соносожо хайрлыт.

- Хэлэгты, орос ноён, юу дурадхалхаяа хананат, - гэлсэжэ булта шагнахалхаяа бэлэн байханаа мэдүүлнэд ха.

- Нэгэдэхэ Монгол гүрэнэй эрмэлзэл оролдолгын хии хосорхогүйн тула хэлэхэ болоо хаа, таанадхаа таһархан түүхэтэй монгол угсаатанай нэгэ халаа болохо Байгалые тойрон ажаһуудаг, мүнөө хитад-оронд гүрэнүүдэй хоорондуур татагдаһан хилээр амьарлагдаһан аха-дүү түрэл буярадуудтнай таанадаараа нэгэдэхэ хүсэлэнтэй байһыень гэршэлнэб. Одоол тиихэдэ таанад бүгэдэ нийтэ Монгол улас байгуулһанда тоологдохо аргатайт, хүсэнтнай бүри арьбажаха. Мүн Үбэр Байгалда байражанхай хасагууд буярад зоноор дүтын түрэлхид мэтэ эбтэй эетэй ажаһуудаг гээшэ. Тэдэнэр баһа монгол-буярадуудые дэмжэхэ, суг тэмсэхэ бодолтой юм. Иигэжэ анхан түрүүн Агууехэ Чингис богдо хаанай бии болгоһон бүгэдэ монголшуудай нэгэдэмэл Ехэ Монгол гүрэн тогтоогдохо еһотой гээшэ. Тиигэбэл таанад одоол олон тоото большевигүүдтэй тэмсэжэ, тэсэжэ туласалдаха бодото хүсэн болохот, - гээд үгээе дүүргэбэ.

- Та хэн аад лэ бүхы монгол угсаата зоной сээжэ соогоо нюугаад хадагалжа ябадаг эрмэлзэл зорилго хараһан хүндөө хэлэжэ халаха, зүрхэлхөөр бэшэ этигэл, найдал тухай ямар бодолтойгоор манда сэхэ элирүүлжэ үгэбэт, та өөрөө хаана түрэнэн нютаг, уг гарбалтай хүн бэлэйт? - гэжэ хамба асуугаад, Сэмуновай үргэн шанаатай түхэрэн шара шарайень шэртэн харашана.

- Гэгээн санаарта, би тон лэ Үбэр Байгалай «гуран» гээшэб. Минии түрэнэн нютаг хилын арадахана байдаг Дуралгын хасаг станицын харуул юм. Минии хүгшөөдэй Улза нютагай дээдэ изагуурта монгол хүнэй басаган байһан (арайл богдо Чингисхээ угтай гэн алдаад, ехэдүүлжэрхихэ гүб гэжэ ханахадаа хэлэбэгүй), харин эсэгымни уг гарбалда буярад хүнэй шуһан баһал холилдон долгилдог юм.

- Та тиихэдэ ородлигыше шарайтай хаа, сэдхэл бодолоороо монгол хүн болоно гүт? - гэжэ Намсарай баярлаһан янзатайгаар асууһанаа гэршэлнэ. - Теэд танай хараа түсэб саашадаа ямар гээшэб, мэдэжэ болохо гү?

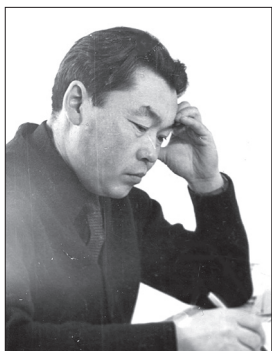
- Тиимэ хадань эдэ дахуул зоноо ондоо тээшэнь зөөлгэнгүй, энэ багаар дүтэ руунь, жэшээлбэл, Хайлаарһаа баруун урагша тала дайда эзэлүүлэн тогтоожо, ажаһууха тусхай нютаг оложо үгөөд, тэндэнь байлгаха хэрэгтэй. Бэлшээри газар

уужам, үбһэ ногоон, уһалуур элбэг ха юм, зон таража, малаа хараад лэ байна бэээ. Харин сэрэгээ тараажа болохогүй.

- Эблэрһэн хойноо сэрэгээр бидэ юу хэхэбиди, зоной эндэ үлэхэ хаань сэрэгээ тараажа, гэр бүлэдэнь бусаажа, ажалынь хамһалсуулжа байлгаял, - гээд Фу Сэнгэ сэрэггүй үлөө хаа, ажалгүй, хэндэшые хэрэггүй болохоб гэжэ хэнһээшые үлүү ойлгожо байһан аад, зореолхон һөөл хүн болоно.

- Үгы, тиимэ бэшэ, большеви́гүүд Үбэр Байгал ерэхэдээ заабол Хитадай Зүүн түмэр замые (ХЗТЗ) зубшажа, Манжуурые мэдэлдээ абахын тула түмэр замай зурууд газарые ябууд дундаа Баргын газартайгаар эзэмдэжэ эхилхэ. Тиихэдэнь тэдэнэй урдаһаа тодхожо угтаха «нохой сохихо модотой» байха еһотойбди. Би большеви́гүүдэй хуули бусаар унагааһан Саг зуурын захиргалай сэрэг суглуулха үнэмшэлгэтэ түлөөлэгшэ, илангаяа монгол-буряадуудай дундаһаа нэгэ хороонһоо доошо бэшэ сэрэг бүридхэн эмхидхэхэ гэхэн комиссар гээшэб. Би мүнөө Манжуурай станци дээрэ байра-бааза түхээрэнхэйб. Мүнөө намда хоер хороон сэрэг хангахаар хайн буу зэбсэг тэндэ хадагалаатай байна. Сэрэг байлгaha бүтэн хазаарманууд бии. Сэрэгшэдые хоолуулха, хубсалуулха, мүнгэн тэдхэмжээр хангаха зөөри байна, буу зэбсэг үшөөшые олохо арга бии юм. Тиимэһээ таанадайнгаа эдэ сэрэгшэдые булгыень Манжуурай станци дээрэ суглуулжа монсогойлоод, бэхи нюдарга болгое гэхэ байнаб. Тэндэ олошорһон сэрэгээ улам олошоруулхабди, хасагууд нам тээшэ болохо гэжэ хэлээ һэмнэйб, - гээд Сэмунов буу зэбсэгээр муу, ехэнхидээ тарбаган буутай, һомо үсөөтэй, һэлмэ, шоротой морин сэрэгтэй, хүнэй газар ерэхэндээ үшөө хоол хубсаһаар ядажа эхилхэн харашан-шахаар сэрэгэй дарганарай урда гоё байдал зураглан харуулжа шадаа һэн. Мүн тэрэшлэн Намсарайн мэдэлэй баргын хоер хушуун сэрэгшые баһал нүгөөдүүлхээ ехэ дээрэ байдалтай бэшэ һэн. Һүүлшынгөө дурадхалай ашаар монгол сэрэгэй дарганарай дура татабаб гэжэ Сэмунов лаб ойлгоо бэлэй...

Монгол хэлэндэ һайса һуража шадаагүй гансал барон Һүнгерн энэ хэлсээндэ огто оролсоогүй үлэшэбэ. Гэбэшые гол түлэбынь тайлбарилжа, зосоогоо таажа шадаа һэн. «Ехэ Монгол гүрэниие бии болгохо танай зорилго хадаа минии саашанхи зорилготой тааража, нэн түрүүн ехэ гүрэн болоһон монголшуудай туһаар хитад сэнхинһээ халиһан Цин угдамда хаан, мүнөө арбаад һаһатай Пу-И гэгшые хаан шэрээдэнь бодхоожо дахин һуулгаад, һүүлдэнь олон сая тоото хитад сэрэгэй хүсэ хэрэглэжэ, Баруун Европо шэглэн жүдхэжэ, тэндэхи үмхиржэ үмхэйрһэн соел усадхан һэльбэхэ ажал ябуулга эрхилхэ байхаб» гэжэ дотороо шэбшэн, «һабагшагүй зүүгөөр һангирхайгаа хадхажа» хуугаа һэн.

МАТВЕЙ ОСОДОЕВ (1935-1979)

Матвей Михайлович Осодоев Эрхүүгэй областиин Усть-Ордын округой Оһын аймагай Үлээ нютагта түрөө һэн. Москвагай М. Горькийн нэрэмжэтэ Литературна институт дүүргэһэнһээ хойшо «Буряад үнэн» газетэдэ, Буряадай номой хэблэлдэ хүдэлһэн юм. «Ашын бэлэг» (1967), «Халуун нажар» (1969), «Ууган хүбүүн» (1972), «Заха холын заямхада» (1975), «Баршуудхын дүүхэй» (1978) гэжэ рассказ, повестьнуудай номууд, «Уг изагуур» (1979) гэжэ шүлэгүүдэй суглуулбари гараа. Ород хэлэн дээрэ

«Современник» хэблэлдэ «На отшибе» (1975), «Зов» (1982) гэжэ повестьнуудай номууд хэблэгдээ һэн.

ЗАХА ХОЛЫН ЗАЯМХАДА

(Туужаһаа хэхэгүүд)

*Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ
дайнай үедэ эсэхэ сусахые мэдэнгүй
хүдэлһэн, удангүй саһаа урид наһа
бараһан Ирина эхынгээ гэрэлтэ һайхан
дурасхаалда зорюулаб.*

Улаан хадын хормойгоор атарлан бэлшэдэг адуун хүрэгөө Ардан бушуухан суглуулаад, үшөө үсэгэлдэр нюдэлһэн таряанай тоог тээшэ морёо залаадхиба. Хүнгэрэг саһа хурса туруугаараа задартарнь сабшаад, нойтон саһантай холисолдоһон шэниисын орооһо эжэл бууралайн жажалхада, бүришые амтатай шэнги һанагдана ха. Байра саһанай малгайлан орохоһоо хойшо хуурай үбһэнһөө ондоо юумэ эдээгүй ябаһан мориной энэ амтан орооһондо һузалханышые буруу бэшэ. Адагуусанһаа байтагай хүнүүдыше адха орооһотой болоходоо аргагүй хүхилдэжэ, тэрэ дары түмэр пеэшэн дээрээ хууража, үхибүүдтээ нэжээд-хошоодоор хубаажа үгэхэһөө нааша аашалдаг болоо ха юм. Ганса Яабагшан бригадирай үхибүүд шанаһан орооһо юундэшьеб даа эдидэггүй гэжэ дуулахадаа, Ардан мүнөөшые гайхадаг. Гэбэшые тэдэнэйдэ орожо үзөөгүй һэн тула хүбүүн балай үнэншэдэггүй. Юундэб гэхэдэ, гансашые табан үрхэтэ айл болохо Шаазгайта нютагайнь үхибүүд бэшэ, харин хургуулийн үхибүүд бүгдөөрэн шахуу хуураһан орооһо хармаанһаа һуулижа, багшаһаа һэмээхэнээр хас-тас жажалдагыень тэрэ мартадаггүй. Багша обёороошые һаа, зүрхэ сэдхэлыень шүбгөөр хадхажа байһандал, урдаһаань бэлтылдэһэн үлэн хооһон харасатай мойһон хара нюдэдһөө далтираад, хэшээлээ саашань үргэлжэлүүлдэг һэн.

Ардан энэ мэтые хуу мэдэнэ. Балшар багаһаа моринтой нүхэсэһэн тула

эмээл дээрээ хүүжэлдэн huунхай юумэ үнөөхи тоог тээшээ бүншүүлнэ. Үни хада орооһоной үнэр унхихаан моринийн тоогто дүтэлхэ тумaa хаядалaa бүри шангадхажа, урилдаанай хатарша мэтээр хүлнүүдээ хүнгэхэнөөр хаяна.

Ганзагалжа асархан түмэр хайгуур, хүрээ, бургаанан шэрбүүр, хуушаржа хамхайшаан huулга гэхэ мэтын зэмсэгүүдээ газарта шэдээд, моринһоо бууха гэжэ байтарнь, хажуудань алаг зээрдэ азарга ерэнхэй, Арданһаа нэгэ юумэ гуйһан мэтэ мондолзожо байба.

Адуун хүрэгөө арьяатан дайсаднаа абархын түлөө тэмсэлдэ энэ азарга хэды дахин диилэжэ гараһан байха юм. Арбаад шахуу модоной зайда гүйхэдөө амидадаггүй, сээжэ тулама хүнгэрэг саһанда, хабарай үертэ сагаан хөөһөөр бушхан харьялдаг солгёо дошхон гол мүрэндэшые хаагдажа тородоггүй азарга тухай хураг суу бүхы Боохоной голоор тараһаар үнинэй...

Дайнай урда тээ, Арданай арбатай байхада, абань аймагай хур харбаанда ошоходоо, хүбүүгээ шодоог болгожо абaa һэн. Нойлгон заһагдаһан, нилээд удаан уяанда байжа бухиндашаһан алаг зээрдээ зайдаар унаад, урилдаанай дүхэриг харгыда гарахадань:

- Һүүе, тэрээхэн алаг зээрдэ мори унаһан хүбүүхэниие харал даа. Булуудхын зэргэ адуун аад, орловско үүлтэрэй гүйгөөшэдтэй хабаяа туршалсаха гэхэдээ яана гээшэб. Бултанай һүүл зуужа, шорой тооһо залгихадаа ухаа орохол байха, - гэжэ тэндэ байһан заримад дээрэлхээдшые абана.

- Ехээр хүрхэйтэнгүй байгты, харана аабзабди, - гэхэн харюу дуулахадаа, Ардан зоригжоод, зэд хонхын һүүлшынхэе жэнгюурдэхэтэйн адли гурбан модоной зайда урилдаха моридоор тооһо бурьюулан, урагшаа харайлгашаба. Алаг зээрдынгээ дэлһэнһээ барилсаад, huунагар хүзүүндэнь толгойгоо няалгахаһаа нааша бүхыгөөд huуһан хүбүүн дүхэриг харгые нэгэ дахин тойротороо жолоогоо огтошые huладхуулаагүй, бултанай һүүл зуунхай, ана-мана табилуулжа ябаба. Аймагай ноёдой байдаг трибунада дүтэлхэтээ хамта хүбүүн жолоогоо нэгэ бага huладхуулаадхиба Тиихэтэйн зэргэ алаг зээрдэ урагшаа хуга харайжа, урдань ябаһан гүйгөөшэдые ахижа захалба.

- Харалши, ямар жэгтэй морин гээшэб! Хүлнүүдээ хаяхыень харыт! Резинэ шэнги huнадаг бээтэй адуун ха, - гэжэ трибуна дээрэ байгшад гайхалдашаба.

- Хари гыш, бултыень ахиха гэжэ таажал байгаа һэм. Урданай сагта һаа боосоной урилдаанда ябажа, эзэндээ нилээдгүй олзо...зөөри бэлэглэхэ һэн... Харал даа, булуудхын зэргэ гэжэ баһагша моринтай бултыень нилээд холо гээгээд ябанал. Гайха тагна ехэ, ямар жэгтэй унаа гээшэб! Хуга сами соорхой юм гээбы? Холын зайда гүйхэдөө huлардаггүй мориин хугаараа амилдаг юм гэжэ минии залуу ябахата хэлсэгшэ һэн, - гэжэ хирбээ хара хахалтай үбгэжөөл хохир хоолойгоор дуугараад, шорой тооһо бурьюулан харайлдажа ябаһан моридые һарабшалан харана.

Дүхэриг харгы хоёрдохийо тойрожо эхилхэдээ, зарим гүйгөөшэд эли бодо нуларжа, бүришье тулюурханаар оодоролдожо захалба. Урилдаанай эхилхын урдахана һабяаһагүйхэнөөр байра дээрээ дэбхэншээжэ, бухиндаагаа гаргахаа яараһан моридые нэгэ нэгээрнь ахиха тумаа алаг зээрдэ урмашажа, бултанай урда гушаад метр тухай харайжа ябаһан халтар хара зүһэтэй гүйгөөшые хүсэжэ, уданшыйгүй хажуугаарнь зэргэшэн оробо. Халтар хара азарга Арданиие тиимэшые ехээр һонирхуулаагүй, харин дээрэнь бухал үбһэ мэтэ обойжо нууһан, самсагүй нүсэгэн, табяад шахуу һаһанай эрэ ехэтэ гайхуулба. Бүри һаяхан даа, оройдоо дүрбэн минутын урда тээхэнэ, бүһэндөө хүрэтэр нүсэгэлһэн энэ эрын трибунын ойро ерээд, байра дээрээ дэбхэншээжэ байһан азаргынгаа толгойе хинсайтарнь татаад, хажуудань зэргэлһэн алаг зээрдые, Арданиие нэгэл тиимэ хайхарамжагүйгөөр гү, али баһаһан түхэлтэйгөөр хараха үедэнь:

- Башле-э, нёдондонойхидоол адли бултандань шорой тооһо залгюулаарай!

- Башле-э, самсаа юундэ тайлаабши? Угайдхадаа дотор самсаа үлөөхөө яагаабши? Гэдэһэндэш һалхи ороод, шэнгэржэшые болохош! - гэхэ мэтын оог хашхараан энеэдэ зугаатай холисолдон байгаа һэн:

Алаг зээрдэ харайха тумаа ахин ахижа, урдань орожо захалба. Горхо хараагүй аад, гуталаа тайлаһандал аашалжа, бахархажа, маһалзажа байһан Башли Арданай урдаһаа галиб-галиб шарайшалаад:

- Хүбүүн, жолоогоо нэгэ заа таталши, арбан солхооб үгэхэб, - гэжэ нарай үхибүү аргадаһан шэнги дуугарба.

«Арбан солхооб үгэхэб» гэхэн нялуун үгэ дуулахадаа, Арданай досоо хүйтэ даажа, урданай баяшуулай мори боосоогоор гүйлгэлсэһэн абынгаа тон иимэрхүү хохидолдо нэгэтэ ороһые тэрэ дары һанаад, жолоогоо нуладхатайгаа хамта хоёр хүлөө хабшаадхиба. Тиихэтэйн зэргэ алаг зээрдэ бүришье эршэтэйгээр харайжа, гурба дүрбэн жэлэй туршада аймагтаа алдаршаһан халтар хара зүһэтэй азаргада шорой тооһо унхидуулан, барюубшагүйгөөр гулган талиигаа бэлэй...

Чемпионхой нэрэ зэргэдэ хүртэһэн алаг зээрдээе ходоог тэргын хойноһоо хүтэлһэн, мүнгэн самовар бэлэг абаһан эсэгэ хүбүүн хоёр Шаазгайта тээшээ яаралгүйхэн галгюулжа, өөр өөрынгөө бодолдо эзэлэгдэнхэй ябанад. Хоёр һаратай байхадаа, эхэһээ гээгдэһэн унагые энэ болоторнь үхибүү бөөмэйлһэн мэтэ харууһалһанаа һанажа ябаһан Сэрэн адуушанай досоо хэзээнэйхиһээшые уужам һалгай, юрэдөө, һара нараар туяатаһан шэнги сэлмэг...

Хүбшэ тайгын хүбэн зузаан саһанай хөөһөөр бушхажа, хадын горхоной унаган жороо табилуулха үедэ Улаан хадын хормойгоор зоргондоо бэлшэжэ ябаһан хурдан зээрдэгшэ гүүниинь зумбараагай нүхэ уруу урда хүлөөрөө орожо, тэрэнээ шагайгаарнь хухалаа бэлэй. Яабагшан бригадирай хутагын эриһээ далтирһанһаа гү, али хаанашьеб даа адуун хүрэгэй дунда тангаршаажа ябаһан алаг зээрдэ унагаяа хайрлаһанһаа гү, бү мэдэе, хурдан зээрдэгшын нүдэнһөө мэлмэн хара уһанай һүүлшынхисэ гараһыень харахадаа, адуушанай зүрхэ сэдхэл хайра шаналалай

охёор бүрхөөгдэжэ, эхи хухадгүй ухатахан нюдөө хүүртигэйнгээ хамсыгаар аршаа бэлэй.

Мори урилдаанда бултынь ахижа гарахан, түрэл колхозойнгоо нэрэ солье дурдуулхан ууган хүбүүгээ мээхэйлэн хаража нуухадань, Сэрэндэ аятай зохид байгаа. Нара бүри нархайжа ябахан хүбүүнэйнгээ түрүүшын амжалтаар сэдхэлээ хүдэлгэн баясаашье наа, энэ хүбүүмни намдаа орходоо нураггүй шуран бэрхэ, хургуулитай эрэ боложо, дахуулжа ябахан хоёр дүүнэрээ шадал зэргээрнь өөдэнь татажа, гэр бүлэ боложо түбхинэтэрнь үрбэдэхэ аабза гэжэ адуушан найдахал ёхоороо найдана. Харин дариин утаагаар бүрхөөгдэһэн баруунай огторгойн хаяагаар садаха гэдэхые мэдэдэггүй хас тамгатай хара хирээнүүд элин дэлин, тоншохо юумээс дуһалшыё үлөөнгүй тоншожо дууһахадаа, бүри үлүүсэ уланхатан, зүүн зүг тээшэ хомхой нюдөөр хёлойдог, этэгээд муухайгаар хашхардаг болоо гэжэ хүнүүдэй хөөрэлдэхые үдэр бүри шахуу дууладаг Сэрэнэй досоо үһөө жүтөөнэй дүлөөр соробхилжо, ямаршыё дайсанай амаргал хүзүүе булга мушхаха шадалтай байхабди гэжэ сэдхэн бодоно.

Гүлмэр жороо наһандаа ябахан үхибүүн эсэгынгээ иимэ орёо бодолдо диилдэжэ, өөртэйгөө бүтүүхэнээр хөөрэлдэжэ нууһые хайшан гэжэ тааха бэлэй. Аймагай түбэй магазинһаа абахан саахарһаань өөрынгөө хубине алаг зээрдэдэ үгэхыень харахан эсэгэнь хүбүүгээ зэмэлээгүй. Наһанһаа урид эрэ боложо ябахан хүбүүе абяагүйхэн нууһан абань огтошыё һонирхуулаагүй, харин үнөөхи халтар хара зүһэтэй азаргын мүндэгэр нюрганай нахиитар обойжо нууһан Башлиин гэлиб-галиб эригэнэһэн онигор улаан нюдэд, тамхинай шорон утаанһаа шарлашаһан хоёо шүдэн харагдажа халахагүй юм.

- Аба, үнөөхи Башли гэгшэ ямар хүн бэ даа, - гээд, Ардан ташаганаса энеэжэрхибэ.

- Яагааб, гайхаа гүш?

- Жэгтэй һонин хүн.

- Хэмһээ гадуур хүхюу хүнүүд айл тииргэн бүхэндэ байдаг шуу. Зарим хүнүүд тэрэниие шоодбори болгожо наадалдаг. Хэды тиигээшыё наань, Башли үнөөхил хүхюу зандаа ябадаг. Ямар хэмэршыё хадань хүниие наадалжа огто болодоггүй бшуу. Сээр нүгэл гэжэ баһа байдаг, - гэжэ абынгаа томоотойгоор хэлэхэдэ, Ардан нилээд бодолгото болобо. Тиигэбэшье бүһэндөө хүрэтэр шараа нүсэгэлжэ гүйлгэһэн Башлиин гэлиб-галиб гэхэн нюдэд үзэгдөөд, хүбүүнэй тунгалаг арюун сэдхэлые булангиртуулба.

- Аба, тэрэ Башли гэгшэ оройдоо самсашыегүй, майхашыегүй юумэ гүйлгөөл.

- Зай, тэрэгээр яахамнай? Харин улаан тугханиие хийсхүүлэн байжа гүйлгөөгүйнь хүрөө гээшэ.

- Үшөө тиидэг байгаа юм бы? Намда нэрэ нурагүй ахигдажа захалхадаа, «жолоогоо нэгэ заа татад гэ, арбан солхооб үгэхэб» гээл.

- Тиигээ бы?!

Эсэгэ хүбүүн хоёр лажаганаса энеэлдэшэбэ.

Наранай нилээдгүй доро ороhon хойно тэдэ Үлэз горхониие харьяа газараарнь оймуулжа гараад, туранхай ёрбогор нюрган мэтэ Таряата хадын хормойдо нуурижахан Шаазгайтадаа хүрэжэ ерэбэ. Колхозой түбһөө арбаад модоной зайда оршодог бусада түбхинэн табан үрхэтэ айл тэрэ үдэшэ хэзээнэйхиһээншые абьяастайгаар хүхилдэн шуулдажа, нютагай аха заха үбгэд урилдаанда түрүүлһэн алаг зээрдэдэ соло дуулажа, Сэрэн адуушанда баярай духарья барижа, Арданиие магтажа хаахаралдашаба. Нуунагар ута шарайтай, шодогор ямаан хахалтай үбгэжөөлэй урда зогсоhon гүйгөөшэнь урданайхиһаа бүри гоёор үзэгдэжэ, үбгэн баабайн юрөөл магтаалые хайшааһан мэтэ толгойгоо дохисогообо. Эгээл энэ үедэ улаан - модон тагшатай духарья бариһан бэгзэгэр үбгэжөөл мориной ойро ерээд, бултаниие хаймадан хараһанай удаа:

- Энэхэн мориной аза талаанһаа амсаһан шуран бэрхэ хүбүүнэй түлөө би духарья үргэнэб, - гэжэ һөөлдэнги хоолойгоор дуугархадань, хүхилдэжэ байһан хүн зон:

- Зөөб, зүб! - гэжэ дэмжэбэ.

Үнөөхи үбгэжөөл духаряагаа яаралгүйхэнөөр уугаад, бултанай хараһаар байтар улаан тагшаяа шанха дээшэнь шэдэжэрхибэ. Модон тагша зээргээшэн хийдэжэ, тээ саанахана унаба. Үбгэн залуугүй бүгэдөөрэн тиишэ түрисэлдэн ошожо, амһараараа өөдөө хараад хэбтэһэн улаан модон тагшаяа харахадаа, бүришые омогтой хүхюун боложо, альгаа ташалдан байжа баясаба.

- Айл тииргэмнай тойрог хайхан байха, алаг зээрдэмнай аза талаантай байха, - гэжэ үнөөхи үбгэжөөл лаблаба.

- Юрөөл болтогой! - гэжэ хүн зон хүүелдэшэбэ. Тэрэ гэхэнһээ хойшо Яабагшан бригадир алаг зээрдэдэ хорхойтожо эхилээ. Һайн мори унаад, хүрхэй юумэ һохолзоод ябадаг Яабагшанай хэнтэг зангые үнинэй мэдэхэ болоһон Сэрэн тэрээндэ дурагүйлхэжэ, заримдаа хөөрэлдэхөөшые түбэгшөөдэг байгаа. Бригадирай һайрхуу, хэнтэг аашые нютагайхидынь һайса мэдэдэг. Адуун хүрэгэйнгөө үүлтэрые һайжаруулха тухай адуушанай хэды дахин хэлэхэдэ, тэрэ үлэ мэдээшэн болохо, түрүүлэгшэдэшые дуулгахагүй. Хэды тиигэбэшые, Сэрэн адуушан эрхим һайн табан гүү хүтлөөд, Шаазгайтаһаань хорёод модоной газарта оршодог хүршэ колхоздо ургы ногооной һалбарха үеэр ошожо, магнайдаа сагаан толботой, орловско үүлтэрэй зээрдэ азаргада тэрэнэ гэшүүлээд, һөөргөө һанаа амархан бусаа һэн. Эрхим һайн гүүдэй тоодо аймагтаа суурхаһан алаг зээрдэн эхэ, арбаад модоной зайда гүйхэдөө нулардаггүй хурдан зээрдэгшэ гүүн оролсоһон байгаа. Адуушанай һайн хайхан эрмэлзэлые колхозой правлени мэдээгүй, тиихэдэ тэрэ энээн тухайдаа хэндэшые хэлээгүй һэн.

Нэгтэ байра саһанай ороод байхада, Яабагшан бригадир Шаазгайта хатаргажа ерээд, алаг зээрдые шаргада оруулжа хургаха тухайда хэлэжэ һалабагүй.

- Тиихэдээ адуун хүрэгөө хүчиндөө хооһон хорёо соо хааха болоно гүбди? - гэжэ Сэрэн эридээр хандаба.

- Юундэ хааха болообта? - гэжэ бригадир гайхаба.

- Азаргагүй адуун хазайлдаһан тээшээ тараха, шонын набарта орожо болохо бшуу.

- Тиимэ бы, одоошье ойлгобо гээшэб.

- Юу ойлгооб гэжэ?

- Та адуугаа үдэрын, хүчиндөөшье харууһалдаггүй, харин тэрэ алаг зээрдэ азаргадаа найдажа, гэдэһэндээ нёлбожо хэбтэдэг жаргалтай зон гээшэт! Энээнниетнай колхозой правленидэ дуулгахаяал дуулгахаб, хараарай!

- Дуулгыш, хоб хошоо зөөхэдөө бэрхэ хэмнэйш.

- Заа, заа. Азаргаяа үгэхэ юм һаа үгэ.

- Теэд тэрэшни тэргэдэ, шаргадашье хүллүүлжэ үзөөгүйл.

- Адуунһаа болохо юумэ номгоруулһан эрэ байхаб, - гэжэ бригадир хайрхаад, Сэрэниие гэрхээнэ дахуулжа гараба.

Алаг зээрдээ ами бөөһөшье үлүүгээр хайрлаһан. Ардан тэдэнэй хойноһоо гэшхэлэн гараба. Энэ болотороо бэлшээридээ зоргоороо ябаһан зээрдые набтар буряад шаргада арайл, гэжэ хүллэбэ. Урда хойнонь харагдаагүй юумэндэ ороһон гүйгөөшэ шэшэрэн һалганажа, харгыда хүрэтэр хүтэлхэдэншье шархаасалдабагүй. Шарга дээрээ нэхэржэ хууһан Яабагшан алаг зээрдын баруун гуяые ташуурдаадхиба. Энэ болотороо ташуурай шорон амта үзөөгүй ябаһан морин ухаа солоогоо алдажа, харгыһаа хадууран, аһан шадалаараа гүйшэбэ. Үлээ горхоной шугы уруу орогшо аа гү гэжэ айһан Яабагшан боожоёо угзаран татаба. Теэд азарга амыень угзара болишье адли үнөөхи шугы тээшээ аһан шадалаараа харайжа мэдэбэ. Үлээ горхондо ойртохо тумань Яабагшанай нюдэн уһатан бүрэлзөөд, муртэй юумэн харагдахаа болишобо. Нойтон саһан нюурыень шабажа халахагүй юм.

«Юундэ энэ зэрлиг адуунда хорхойтоо һэнбиб? Иигэжэ ябатараа тархи тагалсагаа нязалуулхаш. Жолооень тата, болишье адли үхээр гээшэб. Угайдхадаа, гүйдэлынь нулархагүй, үнөөхил зандаа. Иимэл хадаа урилдаанда түрүүлдэг байгаа ёһотой. Хяараг лэ сааш, намда иимэ унаа хэрэггүй, шаргаһаа хүрэжэ бууха юм байна... Хэрбээ буугаа хадам энэ зэрлиг адууншни хазайһан тээшээ харайжа, үхибүүдые үхэтэрнь дарахал» гэхэ мэтын бодолдо диилдэжэ ябатарнь, шаргань ондого-сондого нэшэгдэжэ, һөөг бургаһанай хоорондуур хабисалдан оробо. Бургаһанда бээ һабардуулһан азарга бүришье үлүүсэ зэрлигшэбэ. Азарга үшөө хүрөөдүй байһан Үлээ горхоной харьял газараар харайжа гараад, колхозой түб бууса тээшэ шадал мэдэн табилуулба. Боожоёошье бариха тэнхээгүй хууһан бригадирай солоохой орохотой хамта шаргань сэлээнэй захын гэрэй ойро хаягдаһан томо түгсүүлнүүдые дайража, хяа хүрэн задараад, азарга хоёр оглёобоёо шэрэһээр Шаазгайта тээшээ гүйшэбэ.

Ябагшан баханын түгсүүл дээрэ обхойжо хууһанаа гэнтэ тухайлаад, һөөргөө хаг хуушаба.

Алаг зээрдэ хоёр оглёобоёо шэрэнэн зандаа Шаазгайтадаа ерээд, Сэрэндэ баригдаха хэбэргүй юумэ хорёо тойроод хатарба. Сагаан хөөһэ бушхатаргаа гүйһэн азаргаяа хайрлажа, харанхалан унаха болотороо хойноһоонь халирһан эсэгээ Ардан харахадаа, гэрһээ гүйжэ гараад, хармаанһаа сагаан саахар гаргажа харбайба. Унаган ябахандаа саахар эдижэ хураһан морин тэсэбэгүй, Арданай ойро ерэбэ. Тээд Ардан саахараа тэрээндэ үгэнгүй, жолооень бүхөөр баряад, хүзүү толгойень эльбэбэ. Тиихэдэнь алаг зээрдэ мэдэжээр номгороод, хүбүүнэй хүтэлһэн тээшэ шархаасалдангүй ябажа, ямаан дабхасаар нэмэрүүлһэндээ аяшаархаад, хүлһөө хататараа уяанда байгаа бэлэй. Гүйгөөшынгөө һөөргөө бусажа ерэхэндэ эсэгэ хүбүүн хоёр аргагүй баясаба. Алаг зээрдэхэнь хайн, хурдан азарга ойро тойронхи ажахынуудта үгы шэнги хүбүүндэ ханагдадаг байгаа.

Тэрэ гэхэнһээ хойшо Ябагшан бригадир Шаазгайтаһаа холуур ябадаг болоо һэн.

...Хахад хуулга тухай орооһо суглуулһандаа Ардан аргагүй урмашаба. Урмашангүй яахаб даа! Елытэр угаагдаһан орооһоёо пеэшэн дээрэ хатаагаад, гар тээрмэдэ оруулжа низалхатайнь хамта эжынь шэрэм тогоон соо забарууха шанаадхидэг. Тэрэ тогоогоо тойрожо хуугаад, яһанай тоһондо холигдоһон забаруухаяа эдихэдэнь юунһээшье амтатай байдаг.

Гэрһээ асарһан хүрээ, түмэр хайгуур, хамуур гэхэ мэтээ хүр саһан доро булажа хадагалаад, үнөөхи орооһоёо эмээлдээ ганзагалха гэжэ байтарнь дүтэхэнэ бэлшэжэ байһан моридын гэнтэ хард-хорд гэлдээд, тоогойнь ойро монсогойрон сугларшаба. Адуун хүрэгтэнь аюулай дүтэлһые тухайлһан Ардан эмээл дээрээ бушуухан мордожо, морёо адуун тээшээ залаба.

Хаанашьеб даа, Арданда харагдахагүй хотогор газарта хоргодоһон гури́нха шоно тэрэ дары довтолбогүй. Адуун хүрэгөө ото тойрожо, аюулые гансаараа угтахаяа бээ үни хада зэхэнэн азарга нэгэшье мори дүхэригһөө гарганагүй. «Ямар жэгтэй юм?. Айжа хүрдэхэ юумэн үгы бшуу!» гэжэ Арданай ханаха зуура хоёр шоно алаг зээрдээ гэнтэ довтолжо, хүбүүнэй хэдышье хашхараа хаа, огто анхарбагүй. Нуунагар ута бээтэй, зантагар томо тархитай гури́нхань алаг зээрдэн бахалуурта шүүрэлдэхэ ханаатай урдаһаань хэды дахин собхороод туршаба. Тээд габшагай гаһар азарга дайсадые бээдээ дүтэ оруулбагүй. Уусаһаань шүүрэхэ хүсэлтэй хойноһоонь довтолһон хоёрдохи гури́нхань уданшьегүй тархья уй зада удьхэлүүлээд, һөөргөө довтолхо шадалгүй юумэ гунхалзан унаба. Зантагар тархитань бүри үлүүсэ зэрлигшээд, эхи захагүй довтолжо оробо. Бахалууртань шүүрэлдэхэ хүсэлтэй, үшөө дахин собхороод абана. Шонын дахин собхорхотойнь зэргэ алаг зээрдэ шонын нюрганһаа шүдөөрөө саб шүүрэжэ, бээлэйн зэргэ арһа далба татаба. Тиихэдэньшье нэтрүү арьяатан номгороогүй, уланхатахань улам

гааража, хойноононь довтолбо. Бүхы хүсэ шадалаа зангидаад, хүүлшынхиеэ собхорон гэхэдээ урагшагүйдэжэ, азаргын монголоо шэрхэг хүүлдэ хоёо шүдээ мултархагүйгөөр шаажа, сээжэ үбсүүгээ низа үдхэлүүлбэ.

Сошордон зээрэгшээн азарга хүүлхээн зуушанан, ами табишанан гарюунаяа шэрээд, Шаазгайта тээшээ шадалаараа гүйшэбэ.

Амидаралай түлөө үсэд шангаар тэмсэһэн алаг зээрдынгээ хойнооо Арданшье харайлгаба. Эжэл бууралайнгаа амые хизайтар татажа, эмээл дээрэһээ харайн буугаад, хорёогой ойро ерэхэдэнь, дахин бодохогүйгөөр үхэдхэжэ унаһан алаг зээрдын хүлнүүд шэшэрэн халганажа, нүдэнһөөнь хара уһан мэлмэрэн дуһалжа байба. Балшар баганаа нүхэсэһэн алаг зээрдынгээ толгойе Ардан эльгэбшэлэн тэбэрээд, хугшаран бархирба.

Дардай бөөгэй шэг шарай матаганан хубилжа, нүдөө сагаа эрэнээр эригэнүүлхэнь хүрөөтэйгөөр үзэгдэбэ. Айжа хүрдэшэһэн Сэсэгэй хуухын үһэн үрзыхэдэл болоод, нюрга уруунь хүйтөөр даабарилба.

- Ямар тиймэ шухала хэрэгээр ерээбта? Муу юумэн болошоо гү? - гэжэ Сэсэг шэшэрэнги хоолойгоор дуугарба.

- Одоо айдхатай юумэн болоод байна... Байза, би энэ бэээрээ ерэхэб, - гэжэ Дардай бөө газаашаа гараад, уданшьегүй мэшээгтэй юумэ монсойторнь шэрэжэ оруулаад, иигэжэ хандаба: - Энээн соо юун бэ, мэдэнэ гүш?

Сэсэг тээлмэрдэшэнхэй, байраһаашье хүдэлхэ тэнхээгүй бэлтысэ хараха юм. Тиин байтараа гэнтэ солоохой орожо, Дардайн хажууда ерэжэ:

- Хара эльбээ оруулжа байнхаар мэшээгээ тайлаад, досоохиень харуулхадатнай яаха юм! - эжэ шангаар дуугарһанаа өөрөөсье мэдэнгүй дуугарба.

Дардай бөө мэшээг сооһоо Алаг зээрдын нэгэ тагалсаг гаргажа, шала дээрэ табяад, Сэсэгие хулгай нүдөөр үшөө дахин үзүүлэн хараба. Сэсэг сошоһондоо нэгэ хашхараад, гэрэй тэг дунда тээлмэрдэн зогсошобо.

- Юунэй түлөө эдэниие нюужа хадагалжа байгаа гэхэбши?..

- Танайл мэдэхэ хэрэг ха юм, - гэжэ Сэсэг айшанан янзатай харюусаба.

- Гансал гэр бүлэнтнай жаргалай түлөө тиигээб. Хэрбээ үрдилдэжэ абаагүй хаам, хэн нэгэнтнай гэртээ абажа ошоод, бутартарнь сабшажа, шанажа эдихэдээ торохогүй байгаа. Тиигээл хаа, өөдэгүй муу юумэн болохо хэн. Сэрэншни бурханай хайра үршөөлөөр ямаршьегүй дайралдаһаар ябана. Энэниие мартажа баһа болохогүй бшуу даа. Хаанашье хада бидэниие бурхан хахижа, үхэл тахалһаа абаржа ябана ха юм. Тиймэ хэн тула бурхан баабайн захяа заабариие дүүргэхэ хэрэгтэй...

- Тээд юу хэхэ болонобиди? - гэжэ Сэсэг мэгдэнгээр хандаба.

- Минии хэлэхэ юумэн иимэ байна, - гэжэ бөө гүбэрөөд мэшээг сооһоо азаргын толгой гаргажа, зүүн хойто хаяа тээшэ шэглүүлэн табижархиба. - Үбгэн хүбүүн хоёршни ами бээе моринтой холбоһон байна. Тиймэ хэн тула гүйгөөшэтэйгөө

иимэ хэрзэгыгээр хахасажа болодоггүй юм шуу. Сээр нүгэл гэжэ байдаг. Мориной эзэн гомдохол. Тиигээл хаа, өөдэгүй муу юумэн болохо. Толгойень сабшажа зутарангүй, миил үргэнһөөнь халгаажа абаад, үргэн хэлэн хоёрыень шанаад эдихэдэ болохо. Энээндэ ямаршые сээр нүгэл байхагүй. Үргэнэйн хубхай яһые галдажархёоройгты. Тагалсагуудыень хүндэжэ болохогүй. Тэбхэр хоёр долоо хоноһон хойно тэдэнэ жаахан хайрсаг соо хээд, нютаһаа холо абаашажа, газарта булахаг. Гансашые хүндэ харагдангүй, харанхы хүни хамбаашалжа хэхэ хэрэгтэй. Тиигэбэлтнай мориной эзэн гомдохогүй, таанадшые саашадаа тойрог хайхан ябахалта.

Газаа хоёр хүнэй мүргэлдэмэ харанхы. Хэрэгсэхэдэ, малагар харашые огторгойн хаяагаар холжорногүй. Ониб-аниб мэшээһэн үй түмэн одо мүшэдшые баглагар хара үүлээр бүрхөөгдэнхэй.

Эхэ хүбүүн хоёр гэрһээ абяагүйхэн гараад, үнөөхи мэшээгтэй юумээе даажа ядан үргэлжэ, ехэ харгыһаа зүүлжээ хадууржа, Зүүн толгой гэжэ нэршэһэн добо тээшэ шэглэбэ. Боориин хаяагаар шэмээгүйхэн харьялдаг Үлэз горхоной саада эрьедэ гарахадань, Зүүн толгойн ханшагта түүдэгэй гал ялагашахадал харагдаад хүбүүнэй айдаһаниинь хүрэбэ. Тэрэ галынь зүһэ буруугаар үзэгдэхэдэл гэхэ юм. - «Боохойлдойн гал бэшэ гү?» гэжэ хүбүүн шэбшэнэ. Тиибэшые эжыһээ һурахаа зүрхэлбэгүй, хойноһоонь абяагүй гэшхэлэн ябана.

Галай ойро нэгэ хара юумэн һүүдэлзэнэ. Ардан гансата аалидажа, оршон тойрониинь ехэ болгоомжотойгоор хараашална. Нюрга уруунь хүйтэ даажа, нэгэл тиимэ аягүй болоодхино. Сэсэг гэдэргээ эрьелдэн хаража, гээгдэнгүй бушуухан ябахыень даллаад, үнөөхил гал тээшээ тэгүүлнэ. Бүри хаяхана гэрэйн сонходо һүүдэлзэһэн бузар муухай амитаниинь Ардан гэнтэ ханаад, бүришые ехээр айдаһаниинь хүрэнэ.

Галай ойро хүрэжэ ерэхэдэнь, ада боохолдой һүүдэлзээ бэшэ, харин Дардай бөө хажуудань лабхайжа һууба. Сэсэг мэшээгтэй юумээе бөөгэй хажууда табяадхиба. Дардай азаргын толгой, дүрбэн тагалсагыень гаргаба. Хуйһаань хутагаяа һугалжа абаад, толгой, тагалсаг бүхэнһөөнь нэжээд шэмхэ нооһо отолжо, гал дээрэ хаяба.

- Эгээл эндэ малтагты. Одоо таатай зохид газар байха. Үшөө үдэр иишэ ерээд, тэмдэглэжэ абаа һэм. Гүнзэгыгөөр малтаһанай хэрэггүй, хахад алда хүрэхэл байха.

Азаргын толгой, тагалсагуудай эгээл тааража орохоор газар хээлэжэ үгэбэ. Тиин галайнгаа хажууда ерэжэ, тагшадаа архи хээд, улаабхижа байһан галда хэды дуһал архи сасажа, гудамхин уубал даа. Юун гэжэ бөөлөө юм? Ардан ойлгобогүй. Сэбдэг хүйтэн газар хүхөөр сабшажа оробо. Хайр шулуутай газар тиимэ бэлээр даалгаданагүй. Шулуунда тудатайнь адли гал сахилна. «Һэ, таатай зохид газар гээшэнь энэ гү?» гэжэ Ардан сухалдаад абана. Тиигэбэшые тогтон торонгүй сабшажа, зарим шулуунь салираар гасаад туршана. Гажа буруу ажал хэхэнь

нэгэл тиймэ ниилэмжэгүй, эшхэбтэр байгаа хэн. «Бушуухан малтаад, зоогдохо юумыень зоогоод, эндэхээ оро хираагүй тонилоо наа» гэж тэрэ ханаха юм. Тээд бүхы юумэн тэрэнэй ханаашаар болоногүйл даа.

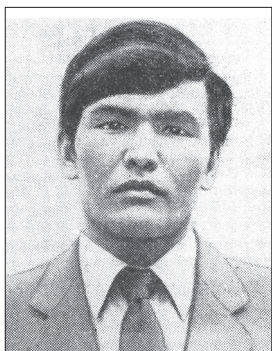
Сэсэг хүбүүгээ амаруулжа, өөрөө малтажа оробо. Хара ажалда хүдэржэһэн хүн ха юм даа. Нүхэ салир хоёр ульгамханаар гүйжэ, сэбдэг хүйтэн газар оглорһоор оглоржо, Ардан удхажа хаяхаал мэдэнэ. Тиигэһээр нүхэн малтагдажа, бэлэн болобо хэбэртэй.

Сэсэгэй сэдхэл гэнтэ уйдан хайлажа, шэг шарайнь барайба. Дайнай эхилһэн жэлдэ хоёр хүүгэдээ, хүбүүн басаган хоёроо, хүдөө табиханаа ханаал ха. Тэдэнь хүйтэн үбшэндэ сохюулжа, удаан үбшэлэнгүй наһа бараа хэн. Тиихэдэ тон иимэрхүү нүхэ малтажа, хожуулайень хамта хадагалаа хэн. Ханаха ганса Арданиинь хайшан гэжэ тэрэ муухай үбшэниие диилэжэ гараа хэм? Мүнөөшье болотор хайса ханадаггүй.

Дардай нүхэнэй эрмэгтэ хэхэрэн нуужа, урид тагалсагуудыень зэргэлүүлжэ хэбтүүлээд, дээрэнь толгойень табижа шорой хаяхыень захирба. Ардан шорой нүхэ уруу шэдэнэ. Архитай тагша бариһан Дардай дүмүүхэнээр бодожо, Алаг зээрдын хойто түрэлдөө хайн ябажа, мори урилдаанда ходо түрүүлжэ ябаха тухайдань бөөлэбэ. Тиин Сэсэг Ардан хоёрые дахуулжа, нүхэ нара буруу эрьсэд, түүдэгэй хажууда лабхайн нууба.

- Иигээд хурдан гүйгөөшээ хүдөө табибабди. Хойто түрэлдөө урагшатай ябаг лэ, - гэжэ бөө хэлээд, мэшээг сооһоо бүри жаахан ханза гаргажа, Арданда үгэбэ.

- Маа, бари энээниие. Шинии жаахан онго гээшэ. Наһанайш хажууһан боложо, бүхы зоболонгыешни арюудхажа байха. Жаргалтай ябахаш. Гэртээ ошоод, хойто ханадаа үлгөөрэй. Үглөө бүхэндэ мүргэжэ байхаа бү мартаарай.

БААТАР РОМАНОВ

(1952-2000)

Баатар Дашеевич Романов Түнхэнэй аймагай Охор-Шэбэр нютагта түрэнхэн намтартай. Улаан-Удын хореографическа училищи, Зүүн Сибирийн гүрэнэй соёлой академи, Новосибирскын партийна дээдэ һургуули дүүргээ. «Саяан» совхозой комсомолой эмхиин секретаряар, «Саяан» газетын корреспондентээр, КПСС-эй Түнхэнэй районой комитедтэ таһагыг даагшаар, хоёрдохи секретаряар, Түнхэнэй үндэһэтэнэй паркын таһагыг даагшаар ажаллаа. Аймагай Сөведэй депутадаар һунгагдаа.

ХОЁР АМИ НАҢАН

(Рассказ)

Зунай эхин һара. Үндэр-Үбэрэй арадахи үдхэн ногоон хуша соо даахидаа дарагдажа, хаарал болошоһон ногоон халуунда тэсэжэ ядан, хүндөөр амилжа хэбтэнэ. Тиигэбэшье ута шэхэнүүдэ үргэлжэ хүдэлгэн байтараа, һэртылгэн шагнаархаад абана. Аяма халуунда эндэ хорон хэбтэхэдэ аятай зохид. Нараншье шарахагүй, аляһа боргооһоншье дайлахагүй. Гансал үдхэн хушын халаанууд хоорондуур шургаһан наранай элшэ эндэ тэндэ зурлаатана. Хирэ, хирэ болоод лэ, үдхэн хабшуу жалга сооһоо һэмүүхэнээр шэрбэһэн һэбшээн даахитай бэеыень аятайханаар эльбээд абаха юм.

Наранай баруулжаа хэлтыхээр бээ тэниилгэжэ, хүлөө хойшонь хаяжа һуняаба. Нонондо хазуулба хэбэртэй. Тэрэ дороо эрьелдэжэ, тархияа хоёр тээшнэ һэжээд, хойто хүлөө аалиханаар үргэжэ, хээлитэй боложо тэсхыһэн гэдэһээ дайраад абаба. Гэнтэ дорохи үдхэн жалга сооһоо онголийн дуун эзбүүдэһэ хүрэмөөр дуулдашаба...

Аюултай дохёо!

Залуу ногоон тархияа үргөөд, шагнаархан зогсоһоо. Тээд дахин абяан гарабагүй. Наран жаргажа эхилэнхэй, һүүлшынгээ хурса элшээр модоной оройнуудыг гэрэлтүүлэн байба. Ногоон хуша дороһоо гаража шагнаархаба. Барандаал даданги танил абяанууд эндэ тэндэ эдэлнэ. Тэрэ аалиханаар Үндэр-Үбэртэ хүтэлэн абаашадаг зүргэ харгыда оробо. Зүргэ дээрэ дайралдаһан модоной үндэһэд ангуудай хурса туруунуудта дайрагдажа, боро үнгэтэй хальһаниинь түгдэржэ сайрашанхай. Зарим бүдүүн хушануудһаа эшэдэ дабирхай дуһаалхаяа байһандал ялалзана.

Онголийн эдихэн һамарай хооһон борбоосгойнууд эндэ тэндэ хорсойжо хэбтэнэ. Һалхинда унаһан мододшье дайралдана. Унаһан модоной хажууда ногоон ошожо зогсоод, урданайхидал дээгүүрнэ сэб байтар һүрэнгүй, холуур тойрожо гараба. Харлажа зурыһан зүргээ хоншоороо няжа унхихадань, хоёр далангаарнь хүбхыһэн хүбхэндэ шэнгэһэн түрэл ангуудайн танил үнэр мэдэгдэбэ.

Зүргэ харгы хүтэлхөөр Үндэр-Үбэртэ туласа асарба. Сэгээн хүбхэндэ баригдаһан хуша модод сооһоо ногоон Үндэр-Үбэрые шэртэбэ.

Зогсожо байтараа, жалга сооһоо сохилһон жабарта хүнэй хүлһэнэй үнэр мэдэрхэдэл болобо. Иимэ үнэр мэдэрхэдээ, ан гүрөөл хэдэн хүтэл дабаа ходо гүйлдэдэг. Харин залуу ногоон тэрьедэн гүйбэгүй, дороо эрьелдэжэ, нэгэ хэды хажуушаа хүрэн алдаад зогсошобо. Тиигээд аймхайгаар хамараа харнайлган, дахин жабар тодон унхихадаһан, түрэл ой тайгын, шиигтэй хүбхэнэй хоншуу хушын үнэр хамар руунь бааяса орожо байба. Ногоон нилээдгүй удаан хүдэлэнгүй зогсобо. Зүүн тээхэнэнь малайжа байһан Үндэр-Үбэрые шэртэбэ. Жаргажа байһан наран һүүлшынгээ туяагаар ногоорон харагдаһан шэмэтэй ногоонуудыг угалзатаһан ургы сээсгүүдыг дулааханаар эльбэжэ байба. Тиигээд тэсэнгүй, шүүһэ шэмээр бадаржа байһан ургамал ногоон тээшэ ногоон зүглэшэбэ.

Үндэр-Үбэртэ гаража, ногоон ургы ябууд түүжэ эдинэ. Эгээл мүнөө турагуудай ургыда орохо үе...

Хэдышыгэ эдээлсэдээ бүрин абташоод байгаа хаа, ногоон жажалха зуураа шагнаархан хараашалаад абана. Уданшьегүй наран нэмжыһэн Хамар-Дабаанай саагуур хорошобо. Бэлшэхэдэ мүнөө эгээл зохид...

Энэ үедэ хабшуу жалгаар хоёр хүн дахасалдан, Үндэр-Үбэрэй урда хоншоорой хужар тээшэ яарана.

Шэмэтэй ногоондо бэлшэһэн ногоон садажа эхилбэ. Тугалын үргэлжэ досоонь хүдэлнэ. Тэрэнь эхэтээ адли эдээлэлсэжэ байһандал үзэгдэнэ. Тиихэдэнь залуу ногоон сошоод абана гү, али таашаана гү, байра дээрээ мушхалзаад абаха юм. Эдээлжэ садаһан ногооной зосоо хаташаһан шэнги боложо, дабһа долёохо дураниинь хүрэшэбэ. Һүүлшын үедэ дабһа долёохо дураниинь ехээр хүрэдэг болошоо.

Ногоон тархияа үргэжэ, ойро тойрониё хараашалаад, аалиханаар Үндэр-Үбэрөө ташан, дээшээ дабажа, урагшаа дугысаһан хоншоороор доошоо холжорбо. Тээ холохоно ошоод, Үндэр-Үбэрөө шэртэхэдэнь, хэдэн турагууд орошонхой бэлшэжэ байбад...

Һүнийн харанхы аалиханаар газар дэлхэйгээр тунажа эхилбэ. Хонгёо дуута шубуу шонхорнууд ирагуу дуугаа хуряаба. Үдэрөөр дүүрэн наранда жаргаһан ургы сээсгүүд дэльбээ хумижа, тархияа гунхылган дуурана. Ербылдэн нэмжыһэн Хамар-Дабаанай хада уула, хүтэл дабаанууд дээгүүр хүйтэн жабар хэбшээлһээр ерэбэ.

Иигээд лэ бүхы дэлхэй аалиханаар һажажа эхилнэ. Үнишыгэ иигэжэ нойрсохогүй. Баһал улаан нарантай урилдан бодожо, шубууд дуугаа хангюурдаха, ургы сээсгүүд наран тээшэ үндыжэ, дэльбээ харбайха. Үдэр бүхэндэ иимэл байдаг...

Агнуурида гараһан шара шубуун хахажа сасажа байгаад хашхарна.

Энэ үедэ хоёр хүн хужарай доро сабшагдажа баригдаһан нууга сооһоо хүнды түмэрэй хүйтэн нюдыг тэнгэрийн толёондо залан һууна.

Шара шубуун. Хүн. Эдэ хоорондоо ехэ илгаатай ха юм. Тээд мүнөөдэр яагаа

адлинууд гээшэб? Хэнийн хэнэйнгээ абари зангые абаа гээшэб? Хүн гү, али шара шубуун гү? Тээд шара шубуун үдэр харадаггүй бшуу. Тээд хүнээр дүүрэн агнажа ажамидардаг. Харин хүн? Хүн гээшэмнай хүсэтэй, ухаатай, байгаалин нюусые дууһан таажа шадана. Тиимэл хадаа бүхы амитадай абари зангые мэдэнэ ха юм. Шубуундал адли жэгүүртэ самолёт бүтээгээ. Загаһандал адли далайн оёороор шуумайдаг онгосонуудые бии болгоо. Тээд мүнөөдэр юундэ шара шубуунтай адли болошоод байнаб?

Ногоон дабһатай хужарта дүтэлхэ бүрээ алхасаяа аалидуулна. Харгы дээрэнэ хаяхан халхинда хүндэлэн унаһан хуша харлажа харагдаба. Хабтагар ехэ сагаан шулууе үндэһэнийн хам баринхай. Шулуун элээр сайран харагдана. Хатуудань найдажа дээрэнэ ургаһан хуша үндэһэнүүдээ холо газар соогуур тараажа шадангүй, нэгэ шанга халхинда унашоол даа.

Хэтэ мүнхэдөө ногооржо нуухашье хаа, хуби заяагүй байгаал даа.

Ногоон унаһан модоной хажууда үнихэн зогсожо шагнаархаад, холуур тойрон алад гараба. Хужарта дүтэлхэ бүрээ аюул тодхорто юумэ мэдэрхэдэл болобо. Тээд жүрөөдэһэн дабһанайн амтан өөрынхиез абажал халаба. Түргэхэн алхалжа ошоод, хужар дээрэ тогтошобо. Аали намдуу. Тэнгэридэ бии болоһон одо мүшэд эмнилдэнэ.

Нүхэн болотороо эдигдэһэн хужар дээрэ үбдэглэн, хомхойгоор долёожо оробо. Гэнтэ юумэнэй «тас» гэхэ үлэ мэдэг шэхэндэнэ дуулдахадал болобо. Тархияа үргэн шагнаархаба. Дахин нэгэ тиимэ ондоогоор, танил бэшээр «тас» гэхэтэйн хамта ногоон дээшээ собхоршобо. Энэ үедэ буугай дуун наяржа, ногоон дээшээ соройжо байтараа, таһа сабшагдаһан ногоон мэтэ доошоо түжэнэтэр мухарижа, модондо ашагдашаба. Хүсэгүй боложо эхилһэн хүлнүүдээрээ агаар хайран бодохо гээд шадабагүй. Сээжэ бэенэ халуу бусалшаба. Амияа буяалдан хамараараа агаар хомхойгоор хорон паршаганажа байтараа, гэдэһэн соохи тугалайнгаа. «Бодыш эжы, яагаабши?!» - гэхэндэл болохоодо, хоёр ами наһаяа ниилүүлэн, хүсэ нэмэжэ, хайра хайраһаар хүл дээрээ бодоод, найган зогсошобо. Доронь газар хэлбэлзэнэ. «Намайгаа даахаяа болёо гүш?» - гэжэ тугални ханажа байгаа ёһотой гэхэншүү бодолдо абтаба... Тээд дахин буугай дуун наяршаба. Ногоон аалиханаар доошоо унажа, холжорон тэршэлһээр, хүхэ шулуу дэрлэн тогтошобо.

Тиигэбэшые аалиханаар үндыжэ, одо мүшэтэ огторгой һүүлшынхиез шэртэбэ. Уһандал мэлмэржэ байһан тэнгэридэ одо мүшэд тэрэл хэбээрээ эмнилдэн энээлдэжэ байбад. Юуншые болоогүй хэбэртэй!..

Ногоон нэгэ хэды таталдан, шангаар турьяад хүхэ шулуугаа хэтэ мүнхэдөө дэрлэшэбэ.

Гэдэһэн соохи тугалын оршолонто дэлхэе нэгэшые хаа нюдөөрөө хаража, сээр агаараар амилха ханаатай тэршэлбэшые, аалида аалидаһаар замхашаба. Хоёр амин хэды хүсэтэйшые хаа, хүнэй хүндэ гар даажа шадабагүй гээшэл даа.

Шара шубуун муухайгаар хашхаран, ниидэжэ ерээд, огто тогтонгүй, модоной оройнуудые далаяараа шаршаганатар дайран, харанхы руу шунгашаба.

ШОНЫН ХОРОН

(Рассказ)

Жэмһэгэй голые зубшан үгсэһэн «МИ-8» вертолёт хүнды тайга хүнхинүүлэн, урагшаа зүдхэнэ. Мүлһэндэ үни баригдажа, саһаар хушагдаһан Жэмһэг эли тодоор сайран харагдана. Хоёр тээһэнь ерējэ хадхаһан олон жалганууд жэрьлдэнэ.

Уданшьегүй вертолёт нэгэ бага дээшээ боложо эхилбэ.

Түхэрээн сонхоор шагаагаад, абяагүй һууһан Дамби нүхэртөө хашхаран хандаба:

- Шагдар, һарьдагаа дабахамнай бэшэ гү?

- Тиигэхэмнай. Хорёод минутаһаа бишни Үргэдэйдэ буухамни, - гээд, Шагдар нүхэртэйгөө зэргэлэн һуугаад, шэхэндэнь хэлэнэ: - Энэ Үргэдэйн гол соо нёдондо хабхаандамнай ороһон булган нэгэ хюмһаяа орхёод ошоһон бэлэй, һанана гүш?

- Һанангүй яахаб, - гээд, Дамби нүхэр тээшээ энеэбхилэн эрьелдэбэ. - Тэрэ солигшни үшөө эндээ байрлана. Томохон булган. Тээмэндэ доошоо буухадаа, нэгэ хэдэн хабхаан табяа һэмди. Бишни үглөөдэр эрьезд, үдэшэндөө шамдаа хүрējэ ошохоб.

- Ороод хүлэжэ һуугаа һаань, ямар зол болохо гээшэб? - гээд, Шагдар альгаяа шангаар ташаад абаба.

- Горхо харангүй гуталаа бү тайла... Хуушан азарга булган дан бэлэхэнээр гарта орохогүй.

- Орохо. Хүн шадалтай, гүзээн булантай, - гээд, Шагдар нүхэрэйнгөө мүрье шангаар альгадаба. Дамби энеэбхилэн, сонхоор доошоо хараад:

- Һарьдагта саһан яһала орошонхойл, - гэбэ. Шагдарай сонхоор харахада, һарьдагай нюруу зузаан саһанда хушагданхай, саарһан мэтээр далбайжа хэбтэбэ. Мүндэгэр һарьдагай үндэрье харахадаа, юундэшьеб наһатай абынгаа хундан толгойтой жэшээд абаба.

Шэнэ жэл угтахаяа гэртээ бусахадамнай, хүхэ шулууниинь тодоор харагдажа байгаа һэн. Мүнөө юушье харагданагүйл.

- Хабхыемнай хуу саһан дараал даа, - гээд, Дамби уруу дуруу болошобо.

Эдэ хоёр хэдэн жэлдэ сугтаа Ехэ-Үргэдэйдэ агнадаг. Тиигээд мүнөө гэртээ бусажа, шэнэ жэлээ угтаад, ой тайгада хэрмэ, булга олзоборилхоёо ниидэжэ ябанад гээшэ.

Уданшьегүй вертолёт баруун тээшээ бии болоһон үргэн жалга соогуур нэгэ бага доошоо болон ниидээд, гэдэргээ эрьежэ, бүри доошоо болоһоор, һалхи шуурган мэтээр саһа хиидхэн хэлбэлзэһээр, газарта һуушаба.

- Зай, хүрējэ ерэбэб, - гээд Шагдар томохон үргэбшээ нюргандаа үргэлбэ.

- Ухаа-Үбэрэйнгөө балгаан соо байхаб, - гээд, Дамби нүхэрэйнгөө гарые бариба.

Урда кабина сооһоо летчик гаража, үүдэ нээгээд:

- Олзотой омогтой бусагты, - гээд, дала мүрьеень ташаба. Шагдарай нэгэ бага холошог ошохотой сасуу вертолёдой абяан шангаржа, һэлюурнуудын түргөөр эрьелдэжэ оробо. Малгайнгаа унахагүйн тула, Шагдар тэрэнээ гараараа баряад,

бүгзын зогсобо. Уһан соо тамарһан онгосо мэтэ вертолёт хэлбэлзэжэ байтараа, газарһаа мултаржа, хоншоороо халта тонгойлгон нийдэшэбэ. Шагдар хубсаһая саһанһаа гүбээд, балгаан тээшээ гэшхэлбэ. Һая ороһон шэнэ саһан дээрэ юунэйш мур харагданагүй. Балгаан соогоо ороходонь, сэб хүйтөөр угтаба. Стол дээрэ табиһан түмпэн, шанага байраһаа хүдэлөөгүй. Нэгэ тэбэри болохо хуурай түлээнийн пезшэнэй амһарта үнөөхи зандаа хэбтэнэ. Гэртээ бусахадаа нюуһан буу, сананьшые байрадаа байба.

Сай шанажа ууха байна гэжэ бодоод, Шагдар харлашаһан хүнэгөө абаад, гол тээшэ түргэхэн гэшхэлшэбэ. Голдо ойртожо ябахадаа, мүльһэн дээрэ ангай мур обёоржорхибо. Ошожо харахадань, шонын дүрбэн шэнэхэн мур аржыжа харагдаба. Эдэ мурнуудые обёорходоо, Шагдарай тархида Ухаа-Үбэрэй балгаан соо хүдэрийн мяха шонодо табихаа хордоод орхихониинь сахилгаан мэтээр зурагад гэшэбэ.

«Дамбимни мэдэнгүй, шанажа эдихэнь», - гэжэ тэрэ бодоходоо, хүнэгөө шэдэжэ хаяад, балгаан тээшээ бии шадалаара харайшаба. Гүйжэ ороод, ябууд буугаа абажа, газаагаа сана зүүгээд, урагшаа хийдэбэ.

Ухаа-Үбэрэй балгаан хүрэтэр һайн морёор дүрбэн час соо ябажа хүрэдэг. Дүшөөд модоной газар. Часаа харахадань, гурба боложо байба. «Үрдихэм гээшэ гү?» - гэжэ бодоходоо, Шагдар бүри яараба. Харгыдань унаһан модоной, шулуунай дайралдахада, дээгүүрнь хүрөөд гарана. Юундэшьеб санань һайнаар холжорногүй. Нюргандань үргэлөөтэй буугайн хүрээ ташаань нэгэ үргэлжэ хашартайгаар сохино. Саһанда дарагдаһан ой тайга хүйтэн шарайтай оршоно.

«Үгы, үгы! - гээд лэ, Шагдар урагшаа холжорно. - Дабаан хүрэтэр час соо ябахаб. Саашаа Ута-Жалгаар хоёр час уруудаха байнаб. Үрдихэ, үрдихэ хэрэгтэй!» Нюдэндэнь балгаан соогоо алдалаад хэбтэһэн Дамби харагдахадал болоно.

- Үгы, үрдихэб! - гэжэ Шагдар шангаар хашхаран, урагшаа бүхын, хийдэжэл ябаба.

Элдэб муухай бодолнууд тархидань ороно. Дамбиин Намжилмаа нүдээе уһатуулан урдаһаань асуунгаар хаража байһандал үзэгдэнэ. Хоёр заахан хүбүүдын орон дээрээ уйлалдана. «Үгы! үгы! Магад мяха шананагүй, сайгаа шанажа уугаад хонохо», - тээдшые, һанаагаа заһана. Өөрыгөө Дамбитайгаа жэшээд үзэхэдөө, мяхал шанаха байгаа гэжэ бодоод, унан дуһан урагшаа тэгүүлжэл ябана. Бүхы хубсаһаниинь сэнхэгтэжэ, сагаан болошонхой. Һаглагар хушын һалаада тогтоһон саһа дайрахатайнь сасуу, шэлэ хүзүү руунь адхарба.

Наран хүйтэндэ бажууджа бүрүүлтэшэнхэй, нулаһанаар элшээ сасана.

Санаа мулталаад, дабаа түргэн дабаха гэхэдээ, саһа руу бүһэдөө хүрэтэр доошоо орошоно. Тиигэ тиигэһээр арай гэжэ дабаагаа дабажа гараба. Эндэ дэглээ тайлажа, обоотой шулуун дээрэ табяад байтараа, ара нюрганһаа хүйтэн хараса гэгтэ мэдэрхэдэл боложо, эрьежэ харахадань, хоёр-гурбан зуугаад алхамай газарта дүрбэн шоно зэргэлшоод һуужа байба.

- Шоно... таанадай хорые, - гээд, буугаа мурһөөн мулталжа, эгээн захидахи томо

шоныень буудаба. Онобогүй. Наанань саһанай бүрд гэхэдэ, шононууд дурагүйгөөр һүүлээ хабшан, харагдахаяа болишобо.

Дэгэлээ хаяжа, нэгэ бага хүнгэн болоһон Шагдар Ута-Жалгаар уруудаба. Нэгэ хэды ябаад, эрьежэ харахадань, үнөөхи дүрбэн шононууд мүртэнь оронхой, хойноһоонь хатаралдажа ябабад.

Шагдарай зогсохотой адли, тэдэнэр һуушанад, Ангуушан үшөө нэгэ дахин буудаба. Буугай дуунай шанга абяантай сасуу шононууд дүрбэн тээшээ бутаржа, харагдахаяа болишобо.

Шагдар горхоной мүлһэн дээгүүр санаа мулталан гүйбэ. Элдэб бодолнууд тархиаань халанагүй: «Юундэ тэрэ мяхаяа балгаан соогоо орхёо гээшэбиб?! Холо абаашаха байгааб...».

Булга баряад, хоюулаа хүхюутэй тамхилжа һуудагаа ханаадшые абаба.

«Үрдихэ, үрдихэ!» - гэхэн лэ бодол хүсэ шадал нэмээнэ. Ута-Жалга аалиханаар ходор ходорһоор балгааниинь ойртоно.

Дүтэхэнэ болоо гэжэ мэдэхэдэ, Шагдар бүхы хүсэ шадалаа гаргана.

Уданшьегүй балгаанай баруун булан харагдажа, Шагдарай зүрхэн бүри шангаар түшэгэнэжэ оробо. «Хоро уужархёо хаань, яаха гээшэбиб?!».

Балгаанай үрхөөр утаанай бушхажа байхые Шагдар обёороод, саһанда няалдаһан мэтэ зогсошобо. Тиигэжэ байгараа гэнтэ санаа мулталжа, буу, малгайгаа хажуу тээшэнь шэдээд, саһан соогуур хүндөөр гүйшэбэ.

Үүдэ ээлин нээхэдэ, дэнгэй һулахан гэрэлдэ эдээнэй шанагдажа, ууралай бааяжа байхые, шанага гартаа баряад, гайхангыар урдаһаань хаража байһан Дамбиин обёорбо. Үгэшые хэлэнгүй, Дамбиин гартахи шанага сохижо унагаагаад, бусалжа байһан тогоотой шүлыень улаан гараараа саб шүүрэн абаад, газаа шэдэжэрхибэ. Тиигээд наар дээрэ шангаар уухилан, доошоо хараад хэбтэшэбэ. Юушые ойлгоогүй Дамби:

- Яагаабыши, дэмырээ гүш? - гэжэ дээрэ дээрэнэнь һуража байба.

- Хорон... хорон... шонын хорон, - гэжэ Шагдар хэлэжэ ядажа хэбтэбэ.

- Юун гэнэш? Ямар хорон?

- Мяханшни хоротой.

- Хорон? - гээд, Дамби һалд доошоо һуушаба. Наар дээрэ хэбтэһэн Шагдар гэнтэ гүйжэ бодоод:

- Үрдеэб, үрдеэб, Дамби! - гэжэ хашхаран, нүхэрөө тэбэришэбэ.

Хүбшэ тайга соохи урса хара балгаан соо эсэгэ хүбүүн хоёр мэтээр тэбэрилдэшоод, хоёр нүхэд найгажа байгаа бэлэй.

ВЛАДИМИР СЫРЕНОВ

(1941)

Владимир Жамсаранович Сыренов Түнхэнэй аймагай Улбугай нютагта түрэнэн юм. Бурядай хүдөө ажахын дээдэ хургуули дүүргээд, аймагай ажахынуудта ахамад экономистаар, парткомой секретаряар, партиин райкомдо, «Түнхэнэй» совхозой директорээр ажиллаа. Партиин Түнхэнэй райкомой нэгэдэх секретаряар хүдэлөө, райсоветдэй түрүүлэгшээр хунгагдаа. Түнхэнэй национальна паркын директорээр арба гаран жэлдэ ажиллаа. «Үлэнтын түлэндэ», «Эрхүү голой эрьедэ», «Старая мельница», «Река – крутые берега» гэхэн номуудые хэблүүлээ. «Хотогор сагаан Хойморни» (2012) гэхэн шүлэгүүдэй номой автор. Бурядай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ. «Хүндэлэлэй Тэмдэг» орденээр шагнагданхай.

ГУЛАМТЫН ОШОН

(Туужаһаа хэһэгүүд)

Хайрата эжыдээ - Жалсамаа Жалсараевнада үнэн зүрхэнһөө зорюулнаб.

I

Минии нютаг Улбугай. Түрэнэн нютагни захагүй үргэн нархан тужын тэгэндэ оршодог. Тайгымнай нэрэ - Бадар. Манай тайга гоё нэрэтэй аабза? Хододоо бадаржал байха гэхэн удхатай. Бадар тайга соо ехэнхидээ нархан модон ургадаг. Үндэрнүүд. Гоёхоноор жэрылдэжэ байдаг. Харин Хэнгэргэ тээһээ халхилхадаа, тайга соо шууяатай болошодог: үндэр үндэр нарһад оройгоороо хүүелдэжэ байхадаа хүрөөтэй юм. Тайга соо хоншуу гээшэнь! Ганса тэрэнгийн үнэр ямар хоншууханаар хангалтадаг бэ?

Хойто зүгтэмнай Саяан уула мүнгэн оройгоороо ялалзажа байдаг. Үндэр хада юм. Би хэзээ нэгэтэ энэ үндэртэ хүрэнхэйб гэжэ ханадагби.

Улбугай гэжэ нютагнай Саяан уулынгаа эгээл хормойдо хуурижанхай. Зундаа бороогой хоёр-гурбан хоногоор үнээржэ ороходо, хадаһаа эхитэй Бугата гэжэ горхоннай дуутай шуутай болошодог. Тиихэдээ асари томо баатар хүнүүдэй шулуу мухариюулжа наадахые хануулдаг...

- Түрэнэн газарһаа, гал гуламтаһаа сэнтэй юумэ үгы юм, - гэжэ таабаймни намда нэгэтэ хэлээ һэн.

Тиигээдшые нажараймнай соолой үһээгэй нэгэ модондо зун бүри хараасгайнууд үндэгэлдэг. Тэдэнэр ямар зохидоор уурхайгаа дархалдаг гээшэб! Нёдондонойнгоо уурхайн муудаад байгаа хаань, ээлжээ ээлжээгээр хушуундаа шабар зуугаад асаржа, тэрэнээ аятайгаар няжа, шэнээр заһабарилдаг. Эбтэйнүүд гээшэнь! Үндэгээ даража, хүүлдэнь дальбараагаа тэнжээгээд, тэдэнээ ниидүүлжэ хургаад, халуун орондоо ябашадаг.

- Эдэнэр хожом ерэхэ гү? - гэжэ нэгэтэ таабайһаа асууһамни, иигэжэ хэлээ:
- Бусангүй яаха юм? Заатагүй бусаха. Шубууншые түрэн бууса гуламтаяа мартадаггүй.

Бага наһамнай баһашье үльгэр шэнги һонин даа. Үхибүүд, тэнгэридэ хүрэмэ түүдэг манай Бадар тайга соо носоогоод, тэрэнээ тойрон нуужа, бага наһан тухайгаа хөөрэлдэхэмнай гү? Мүнөө хөөрэлдөөгөө битнай эхилһүү.

II

Үглөөгүүр унтариһаа бодоод, газаа гарахадамни, Рэншэн бургааһан мориёо унаад, манайда хүрэжэ ербэ.

- Яаһан эртүүр харайлгажа ербэш? - гэбэб. Рэншэн бургааһан мориёо үүдэн хүрсэдэмнай уяжархёод хэлэбэ:

- Магсар, ши мэдэнэ гүш, таабайнууднай ой руу ошохонь.

- Мэдэнэгүйб, юундэ ошохо юм?

- Дараанса хахалхаяа.

- А-аа-аа...

Таабаймни, нээрээшье, хоол хүнэнэ түхээрһэн байба. Хээрэ холо ошоходоо, энэл тулам соогоо юумэ хэжэ бэлдэдэг.

- Өө, Рэншэн, яаһан эртэ ербэш? Үгы, Магсар та хоёр хаана ошохотнайб? - гэжэ таабай Рэншэнэй бургааһан морин тээшэ зааха зуураа асууба.

Рэншэн бургааһан морин тээшэ харан энеэбхилбэ. Таабай тамхяа гааһанда нэрээд, хорёогойнгоо үүдэнэй хажууда зогсобо. Тэрэ үндэр бэтэй, сагаан шарайтай юм. Үсгэлдэр манайда таабаймни танил ород үбгэн ерээ. Тиигээд уһан буряад хэлээр дайн дүүрээ гэжэ хөөрөө һэн. Тиихэдэнь таабаймни:

- Хэзээшье хүбүүмни ерэхэ юм ааб даа? Ашамнишые мандайшоо. Иигээд лэ гэр бүлэдөө ерэжэ, маанадайнгаа һанаа амаруулха юм бээ даа, - гэжэ тэрэ үбгэндөө хэлэбэ.

Би баабайгаа энэ мүнөө зургаатай болотороо үзөөгүй хадаа тэдэнэй хөөрэлдэхые шагнаад, эсэгээ хараһайб гэжэ һанаа һэм.

Мүнөө таабай гэрһээ буугаа абажа гараад байна. Би аһалдашабаб.

- Хаана ябахатнайб? Гансаараа бү ябыт, намайгаа бү хаяыт!

- Хүбүүмни, би мэнэ гэрһээр ерэхэб. Хоёр хоноод лэ бусахаб. Харыш энэ соолоймнай дараанса үмхиршоо. Шэнэлхэбди. Баабайншни ерэхэдэ, шэнээр соолоо хушахабди, ойлгоно гүш?

- Би ошолдохомни, - гээд, таабайгаа дахалдажа бархирбаб.

- Хүбүүмни, боли даа, бү уйла. Ошо даа, наада. Харыш, тэрэ Мүнхэшни ербэ. Рэншэншни, бэрхэ хүн, үглөөгүүр эгээл урид ерээ, наадагты...

Таабаймни толгойемни нэгэ үнэдөөд, хэлтэр-хэлтэр гэшхэлэн, манай урдуур ургадаг хасуури ой руу орожо, харагдахаяа болин ошобо.

Минии досоо муу болошоо һэн. Мүнөө намайгаа юундэшьеб даа абаашабагүй.

Таабайн тайгада ябаһаар хоёр хоног үнгэрбэ. Тэрэ үшөө гэртээ ерэнэгүй. Тээби гэр зуураа хүдэлдэг. Түрэнэн эжымни үбһэндэ ябадаг. Тэндээ отогтоо байдаг. Хаа-яа ерэдэг юм даа. Сүлөөгүй хүдэлжэ байдаг хаш.

...Гурбан хоног үнгэршэбэ. Таабаймни үшөөл ерэнэгүй.

- Хүбүүмни, бурхандаа найнаар мүргэ. Таабайшни бурхандаа ябашоо, - гэжэ тээбиимни үдэшлэн хэлэбэ.

Тээби бурханайнгаа таг дээрэ зула бадаргаба. Тэрэнь һонорхоноор дүлэбхилэн носохо юм.

- Бурхан? Бурхан хаана юм? - гэжэ ойлгожо ядан асуубаб.

- Бурхан холо байдаг юм даа.

- Бурханда ошоһон хүн ерэхгүй юм аал?

- Тиимэ. Бурханда ошоһон хүн һөөргөө бусадаггүй юм.

- Таабаймни хоёр хоноод ерэхэб гэжэ хэлээ һэн. Юундэ намайгаа мэхэлээд, бурхандаа харишооб тээд?

- Ай даа, хүбүүмни, үшөө заахан байнаш даа. Хожом ойлгохош, - гээд, тээбиимни буруу тээшэ хаража уйлашаба.

Би ойлгожо яданаб. «Таабаймни юундэ намайгаа хаяад, бурхандаа харишооб?» - гэжэ һананаб.

Досоомни муу болошобо. Таабаймни намайгаа үбэр дээрээ һуулгаад, «һээхэл, һээхэл, һээхэлхэн» гэжэ хатаргадаг юм һэн.

- Таабайн бурхандаа харихада, юундэ уйланат? - гэжэ тээбиһээ эридээр асуубаб.

Тэрэ юушые дуугарбагүй. Намайгаа бээдээ татажа, толгойем эльбэжэл һууба. Тээбиин уйлахада, гар дээрэмни монсогор нёлбоһод нэгэ-хоёр дуһашаба.

- Бү уйлыт даа, - гэбэб.

- Таабайешни модон дараа, - гээд, тээбиимни үшөө ехээр уйлашаба.

Би тэрэнэйнгээ хажууда һуугаад, эгшэтэрээ бархирбаб.

- Хүбүүмни, бү бархира, бархирхаяа болиё даа. Баабайшни ерэнгүй яаха һэм, - гэжэ тээбиимни толгойем эльбэжэ һуугаа һэн.

Үглөөгүүр наранай хадын саанаһаа гарахань ямар һонин бэ? Наран бултай бултайһаар томо ехэ бүмбэгэ шэнгээр гараһан бэээрээ доошоо мухаришана аа гү гэжэ һанахаш, өөдөө хөөрөжэл байха юм. Тиигээд тэрэнэй өөдөө хөөрэхэ бүринь, тойроод дулаан боложол байдаг...

Тээби газраага үнэгээ һаана. Бидэ Малаадай гэжэ нэрэтэй үнэгтэйбди. Тэрэмнай үнгэрэгшэ хабар тугал асараа. Шарбууна гэжэ нэрэ тэрэ тугалдамнай үгтөө. Би Шарбуунадаа дуратайб. Нэгтэ тэрэнээ бойлторгоһоонь татаад ябаһаар, бүри эгтээ шэрэгдээд, үхэрэй шабаһанда үбдэгөө хуу будажархёоб, һара болоод байхада, Шарбуунамнай угаа хөөрхэн болошоо бэлэй.

Тээбиимни үглөөгүүр Малаадайгаа наамсаараа, хүсын аяга соо хээд, намда уулгадаг. Мүнөөшье баһа нэгэ аяга уужархибаб.

Түрэнэн эжымни эртэ үглөөгүүр бодоод ябашаһан аад, зээрдэ мориндоо тэргэ хүллөөд ерэбэ.

- Дулсамаа, хэд болоод модо руу ошохотнайб? – гэжэ тээбии шэшэрэд гэнэн хоолойгоор эжынээ асууба.

- Бурьял абга, үшөө Будын баабай...

- Зай, найнаар ябаад ерыг даа.

- Һанаагаа бү зобогты.

Эжымни ондоо юушье дуугарбагүй. Удангүй тэргэдэ хуугаад мордохонь хаш даа.

- Би таабайдаа ошохомни, таабайгаа харахамни, - гэжэ эжыдээ хандабаб.

- Заахан хүн тиимэ газар ошодоггүй юм. Яанаш иихэдээ? Ши, хүбүүмни, гэртээ байхаш, - гэжэ эжымни таһа хорибо.

Манай гэрэй урда Бурьял абга - Рэншэнэй таабай ерээд, сабидар мориёо сэргэдэ уяба. Удаань Будын баабай - Даржаа үбгэн баһа ерэбэ. Рэншэнэй таабай минии тэргэдэ аһалдашод байхые харамсаараа:

- Хүбаа, ши хаана дахалданаһ даа? Заахан хүн тайга руу ошодоггүй юм лэ. Мэдэнэ гүш? Тэндэшни шоно, баабгайнууд ябаха, ай-ё-ёо, - гэбэ.

Шоно, баабгай тухай дуулаһаар минии айдаһан хүрэшөө...

Эжымни Рэншэнэй таабай, Будын баабай хоёртой баруулжаа Бадар тайга руу ябашоо һэн... Таабаймни ерэхээ болёол даа.

Манай зүүн тээ Мүнхынхи ажаһуудаг. Мүнхэ, Рэншэн бидэ гурбан ехэнхидээ наададагбди. Хаа-яа манай урда Ардан ерэдэг. Үшөө Сэрээтэр гэжэ намһаа нэгэ хэды дүү хүбүүн бии.

Мүнөөдэр хэнииньшье харагданагүйл даа. Би Рэншэнэй гэр тээшэ гүйшэбэб. Манайхиһаа Рэншэнэйдэ ошоходо, харгын хоёр талаар хасууринууд жэрылдэжэ байдаг.

Рэншэнэйхи найман ханатай гэр соо ажаһуудаг. Тэдэнэйдэ ерэхэдэм, эжын гартаа нэгэ тэбхэр ногоон саарһа баряад, уйлажа байба.

- Яһаншье золгүй амитад гээшэбибди даа? Жаалда, жаабара нээрээ, - гэжэ байгаад, нэгэ ондоогоор гэрэйнгээ баруун урда хууһан Рэншэнэй тээбии гэмшэнэ. - Энэ Магсаршье таабайгүй болошобо даа. Рэншэн эсэггүй. Ай, баарһад даа, хүүхэдни, үншэрөөлта даа. Ум-маани-бадмай-хум...

Рэншэн бидэ хоёр газаашаа гарабабди. Нүхэрни уруу дуруухан болошоод:

- Минииньше аба ерэхээ болёол даа, - гэжэ хэлэбэ.

III

Эжымни үбһэ хуряалгада Долгор эгэшэтэйм хамта хүдэлнэ. Харин тээбии бидэ хоёр гэртэбди.

Тээбиимни ходол абяагүй ябаад хүдэлмэриэ хэдэг. Наратай үдэр үбһэ хуряалгада ошодог. Би тээбиһээ энэ тэрэ юумэ ходол хурадагби, мүшхэдэгби.

- Юундэ утаамнай үрхөөрөө гарадаг бэ?

- Галаа түлхэдэмнай утаанинь гарана ха юм даа.

- Галаа түлээд, гэрээ дулаан болгонобди, сайгаа уунабди гэжэ гү?

- Тиимэ даа, хүбүүмни, гал гуламтаяа бадаргажа хууха гээшэ айл бүхэнэй хуби гээшэ. Тиимэһээ пээшэн соогоо, гал соогоо элдэбын юумэ хаядаггүй юм. Гал заяашамнай бузарлаха бшуу, - гэжэ тэрэ нэмэбэ.

Би тээбиидээ сэхыень хэлэхэ дуратайб. Намайгаа үбэртэлжэ унтадаг. Тэрэ үндэр бээтэй, шарабтар шарайтай, томо хамартай, аалин даруу зантай. Би нүхэдөөрөө амбаарта ходол орожо, хүрэнгэ уудагби. Тээд тээбии бидэниие зэмэлдэггүй. Харин нэгтэ Рэншэнтээ амһарта соохи сүсэги долёоожо эдээд, зэмэдэ ороо һэмди.

Тээбии миниингээ удаанаар наадажа ябашахада, хойноһоомни ерэжэ абаашадаг.

- Хүбүүмни, үни удаан наадажа бү ябыш даа. Гансаараа эдээлхэдэмни, хоолойдом эдихэ юумэн ороногүй, - гэжэ тэрэ нэгтэ намдаа хэлээ һэн.

Таабайн үгы болошоһонһоо хойшо тээбиимни үгэ зугаагүй болошоо. Зүдэршоо. Томо хамарынь үшөө мандагар шэнгээр үзэгдэнэ.

Нэгтэ үглөөгүүр һэрихэдэмни, эжымни хажуудамни хуугаад, толгойем эльбэжэ байба.

- Магсар, бодохошни гү даа? Эдээлхээс һанана гүш? - гэн тэрэ нюрганайм голоор эльбэжэ байба.

- Тээд үшөө унтаха дурамни хүрэнэ. Эжынгээ иигэжэ наартайханаар эльбэн байхада, нюдөө анин хэбтэбэб.

- Тиигээ һаа, унта даа, хүбүүмни. Үхибүүн унтажа байхадаа ургадаг юм гэлсэгшэ, - гэжэ эжымни хэлээд, духыемни үнэдэжэрхибэ.

Тэрэ үедэ аяга шанагын хангирха ханхинаха абяан тагай зүгһөө соностоод, тэндэ тээбиимни байһанаа:

- Энэ Жамсамнай иихэдээ юундэ бэшэг бэшэнгүй гээшэб? Дулсамаа, дайн дүүрээшөө ха юм. Хэзээ ерэхэ юм? - гээдхибэ.

- Ерэнгүй яаха һэм даа, эжы. Харин юундэ удаарһыень мэдэнгүйб даа. Албан сэрэгһээ табигдаагүй байгаа гү? - гэжэ эжы хэлээд, миниингээ урдаһаа хараад абаба.

Би эсэгынгээ нэрэ дуулаһаар шэхээ табин, бүри һэргээшөөд байбаб.

- Хүниие хүлээхэһээ хүндэ юумэн үгы хаш даа. Заримдаа нойрни сэлмэшэнэ. Элдэбын юумэн толгойдомни ороно. Ороод худхаралдаха гээшэнь, - гэжэ тээбии нэмэбэ.

- Бишье баһа тиигэнэлби, эжы. Хүдэлжэ эсээшөөд, хүлөөшье татаха тэнхээгүй унтаха гэхэдэшни, нойршни сэлмээшөөд байха. Жамсамнай түргэн ерэхэй даа, - гэжэ эжы тээбиин хэлээшые дэмжэн, ехээр һанаа алдажархёо һэн.

«Юундэшье абамни түргөөр ерээдхидэггүй юм ааб даа?» - гэжэ һанаандаа һананаб. Тээбии эжы хоёройнгоо тиигэжэ хөөрэлдэхэдэнь хайрлаа бэлэйб даа.

Нэгэ үглөөгүүр дүрбүүлэн сайгаа уужа хуубабди. Гэнтэ Сэрээтэр амияа абажа ядан, орожо ерээд:

- Эжымни хэрижэ үгэнэгүйл. Бодхоожо ядабб. Яахабиб? - гэжэ бүри шэшэргэнэнэн хоолойгоор хэлэжэ байба.

Тээбиимни эжы тээшэ хараба. Мүн эжымнишые ехэтэ ухаа алдаба хэбэртэй, хууриһаа бодошоод байба.

- Долгор, ошол даа, Аюуша үбгэние ерэхэ гэжэ хэлэ, - гэжэ тээбии хэлээдхибэ.

Сэрээтэр даарашоо хаш. Харан гэнхэмни, бэнь һалганажа байгаа һэн.

«Юундэ Сэрээтэрэй эжы хэрижэ үгөөгүй юм ааб даа?» - гэжэ би һанабб.

- Сэрээтэрэй эжы унтаһаараа унташоол даа. Үлбэр бэетэй байгаа. Яахаби даа?! Хүнэй наһан мүнхэ бэшэ ха юм даа, - гэжэ үдэр болошоһон хойно тээбии хэлэжэ байгаа һэн.

Сэрээтэр эжыгээ хүтэлөөд, манайда ерэдэг бэлэй. Мүн Арданайда, үшөө Рэншэнэйдэ ошодог һэн. Сэрээтэрэй эжы минии тээбии хоёр зэргэлжэ хуугаад, тамхяа татадаг байгаа. Рэншэнэишые тээбии баһа ерэжэ, үдэшөөрөө хуужа хөөрэлдэдэг бэлэй. «Шэмэдэймни һүүлээр баһал иимэ гашуудал тохёолдобо. Бурьял бидэ хоёр яаһаншые золгүй амитад байба гээшэбибди даа», - гэжэ Рэншэнэй тээбии тээ мэндэ хөөрөжэ хуугаа һэн.

- Яахаби, Долсон, дайн гээшэшни иимэл юумэн ха юм даа, - гэжэ Сэрээтэрэй эжы тэрэнэй һанаа заһажа хэлээ бэлэй.

...Үнгэрэгшэ хабар бидэ урда таряалангай газар талмай дээрэ хоолос түүхээе ошоо бэлэйбди.

Барандаа хүнэг баринхай юумэд Абайн-Байдал гэжэ газарта хүрэжэ ерэлэйбди.

Мүнхэ хоолос түүхэдээ, хэнһээшые үлүү шадамар, бэрхэ байгаа. Нэгэ харахадамни, тэрэ тэндээ нохой шэнгээр һабардажа оробо. Би тээ холохоно хоолос түүжэ ябаһанаа, бээе барингүй гүйжэ ерэбб. Мүнхэ хүнэгөө дүүргэхэ болоод байба.

- Энэ харыш. Хулганын нүхэн соо хоолос байдаг юм, - гэжэ Мүнхэ харуулба. Тэрэ нүхэн соонь хоолос эмхитэйгээр суглуулагданхай байба. Мүнхэ хүнэгөөрөө хоолос түүхэдэмни туһалба.

Тээ саанахана Рэншэн Сэрээтэр хоёр ябанад. Баһал хоолос түүнэд. Нэгэ харахадамни, тэдэнэй байһан газарта гал аһашаба.

- Эдэшни холоомо дүргэжэрхибэ, - гэжэ Мүнхэ богонихоноор хэлэбэ.

- Юундэ? Холоомо галдахада юун гараха юм?

- Холоомо дүргэжэ, һүүлдэнь харлаад байһан газартань хоолос түүхэдэ угаа һайн юм. Үшөө буурагшаад, эдихэдэшни хуураһан орооһон шэнги болошодог, - гэжэ Мүнхэ намда ойлгуулба.

- Ошоё, - гэбэб. - Тэдэшни иихэдээ яажа байна гээшэб?

Бидэ Рэншэн Сэрээтэр хоёртоо дүтэлжэ ябабабди. Тээд тэдэ хоёрнай урагшаа гүйлдэжэ ябашаба. Тэдэнэй юундэ гүйлдэһые бидэ ойлгоногүйбди.

- Түргэн гүй, намһаа бү хойнто, - гээд лэ, Мүнхэ гүйшэбэ. Би Мүнхын хойноһоо Урда-Ара тээшэ дугшабаб. Гүйһэндөө гү, али айһандаа гү, зүрхэмни түргэ түргөөр сохило.

- Арданай баабай харайлгажа ябана. Үгы, Рэншэншни яахадаа холоомо галдана гэшэб? - гэжэ Мүнхэ гүйдэл дундаа дуугарба. Арданай баабай албан сэрэгһээ ерээд, колхоздоо бригадир болоо юм. Нёдондо минии Долгор эгэшын хоолос түүжэ ябахада, Арданай баабайһаа урид хүдэлһэн бригадир Морхоондой гэжэ хүн хүнэгтэй залаань таряалангай газар дээгүүр сасажархёо хэн. Эгэшэмни гэртээ бархирһаар орожо ерээ бэлэй.

Рэншэн Сэрээтэр хоёр бургааһан соогуур уухилалдаһаар манай хажууда хүрэжэ ерэбэ.

- Яахаяа холоомо дүргэнэш? - гэжэ Мүнхэ Рэншэндэ эридээр зандарба.

Рэншэн зэмэтэй хүн хэн тула юушые дуугарбагүй. Холоомын дүрэжэ байһан газарта Арданай баабай тулажа ерэмсээрээ, гал унтаргаагаад, саашаа ябашаба. Сэрээтэр Рэншэнэй хойноһоо гүйжэ ябаһаар, арай гэжэ түүһэн хоолосоо харгыдаа адхажархёо. Тэрэ ехээр бархиршоо хэн.

Гэртээ харижа ябахадаа, Мүнхэ иигэжэ хэлэбэ:

- Хүбүүд, энэ хоолосоо аб адляар хубаажа абая.

- Хайшан гээд хубаахабибди? - гэжэ Рэншэн асууба.

- Хүн бүхэндэ адли байхаар хубаахабди, - гээд, Мүнхэмнай бултанайнгаа суглуулһан юумэ дүрбэн газар аб адлиханаар хубааба.

Тиихэдэ Сэрээтэр эгээн хүхюутэй гэртээ бусаа ёһотой даа. Эжынь зутараан сай шанаад, хүбүүндэ уулгаа хэн бээ...

Харин мүнөө Сэрээтэрэй эжы үгы ха юм. Хүбүүнийнь гансаараа юу хэхэб? Уданшьегүй тэрэ Хэрэн ябашаба. Тэндэ түрэл хүнийнь ажаһуудаг хаш.

- Сэрээтэр Хэрэн ошоод, ород хэлэндэ хайн һурахань даа, - гэжэ Рэншэн нэгэ хэдэ үдэр үнгэрһэн хойно маанадта хэлэбэ.

- Тэрэшни гэрээ, эжыгээ һанаха, - гэжэ Мүнхэ залан дуугараа бэлэй.

IV

...Таабаймни наһа бараһаар түхэрээн жэл үнгэршэбэ. Гэртэмнай хоһон шэнги. Баруун ханада буунь үлгөөтэй. Эсэгэмнишые ерэнэгүй. Харин олон үхибүүдэй эсэгэнэр дайнһаа бусажа ерэнхэй.

Манай гэрһээ тээ урдуур үйлсэ гарадаг. Һаянай үетэн үхибүүдни олоороо обооролдон, хургуулидаа ябаха болошобо. Намтай наадахашье үхибүүд үлэбэгүй.

Мүнхэмнай Түнхэн гэжэ газарта ахындаа байгаад, хургуулида һурахаяа ябаа. Сэрээтэрнай Хэрэндэ һэмнэй. Минии хэхэ юумэн олдохоёо болибо. Хааяа Арданайдаа ошодог бэлэйб. Тээд мүнөө ошоногүйб. Арданай эжы бидэ хоёрые наадхуулхаяа болёо хэбэртэй. Юундэб гэхэдэ, хоёр хоногой урда тээ

Арданай манайда ерэхэдэ, би соол дээрээ дахуулжа гараад, тэрэнэй эгээл орой дээгүүрнь гүйлдэжэ наадаа хэмди. Тиигэжэ байхыемнай Арданай эгэшэ Сэндэхэн харажархёо. Эжыдээ хэлээ ёһотой гэжэ нананаб. Элдэбын юумэ тэрэ эжыдээ хоболжорхидог.

- Магсар, ши намтай сасуу байгаад, юундэ хургуулида ошоногүйбши? - гэжэ Рэншэн хая намһаа асууба.

- Тээбиимни табинагүй. Заахан байнаш гэнэл даа.

- Өөдөө бодыш даа, намһаа хэр набтар байнаш?

Рэншэн намһаа холо үндэр. Бүри минии толгой дээгүүр харамсаараа:

- Шамһаашье заахан үхибүүд хургуулида ерээ. Тээбиинһээ дэбтэр ручка хоёрые абахаяа хорин мүнгэ эрижэ абаад, үглөө үглөөгүүр намтай хургуулида ошолдыш, - гэжэ хэлээд, Рэншэн ябашаба.

Би тэрэнэй һүүлдэ:

- Рэншэн намһаа долоон хоногоор аха гээ бэлэйт. Мүнөө тэрэ хургуулида ябана. Би ошохоми, - гэжэ тээбииндээ үдэшэлэн хэлэжэ, эсэгынгээ баридаг байһан сүүмхэтэй, үшөө хорин мүнгэтэй болоод, хойто үдэрһөөнь хурагша болошобоб. Хургуули эхилхээр олохон үдэр үнгэршэһэн байгаа.

V

Нэгэтэ би май харын тэнгээр хургуулиһаа тараад, гэртээ ябууд орожо, сүүмхээ хаяад, нүхэдөөрөө гангын эрье дээрэ наадажа байбаб. Тэндэ ехэл һонин юм. Һөөг бургааһатай, хотогор хобоотой газараар хоргодожо наадахада аятай бшуу.

Нэгэ харахадамни, Долгор эгэшэмни пулаадаа гартаа баринхай бидэн тээшэ тухаараа гүйжэ ябаба.

«Юуниинь болошобоб?» - гэжэ гайхан гэлын байбаб. Нюрга руумни хүйтэ даашаба. Таабайнгаа гэнтэ үгы болошоһондо сошомхой болошоо гүб?

Долгор эгэшэмни гүйжэ ерэхээр:

- Магсар, ябая, баабаймнай ерээ, - гэбэ.

Би ухаа алдажархибаб. Олон жэл соо баабайгаа хүлээһэндээ иигэбэ гүб? Зүрхэмни тэндэ бүтүүхэн түшэгэнэнэ.

Нүхэдөө орхёод лэ, Долгор эгэшэтээ гэр тээшэ гүйлдэхөөр ерэхбди. Бидэнэй ерэхэдэ, соолоор дүүрэн зон сугларшаһан байба. Бултанай шэг шарай хүхюун. Тэндэ хоймороор нютагай үбгэд шанга шангаар энээлдэн хөөрэлдэнэ. Эжымни айлшадта сай аягална. Тээбии тэндэ баһа хабаараа...

Хүн зоной нюур шарай тээлмэрдэн тэбдэн адаглаһаар эсэгээ бэдэрбэб. Заахан хүн олон зон соо даб гээд юу харахабши? Баруун ханада таабаймни буугай үлгөөтэй байһан газарта нэгэ улан одотой угаа хайхан малгай харагдашаба. Тэрэниие һонирхон шэртэжэ байтарни, нэгэ хүн намайе гэнтэ дээшэмни, бүри үһээд хүрэтэр үргэжэрхибэ. Орден, медальнуудын тэрэ зуура ханхиналдаад абаба. Доошоо харахадамни, хирбэгэр хара хахалтай, ногообтор хубсаһатай хүн

намае дээрэ үргөөд байһанаа магнайем таалажархиба. Тэрэ зуура ээм дээрэхи погондонь толорһон гурбан жэжэхэнүүд табан хушуута мүшэд харагдашаба.

Тэрэнэй таалахада, нахалын шэрүүн байжа, нюурыем гэжэгэнүүлбэ. Тээбиин гү, али эжымни таалахада, зөөлэхэн байдаг.

- Эсэгэшни энэл даа, Магсар! Хүлээжэ ядагша һэн бэлэйбди, - гэжэ эжымни хажуудамнай ерээд хэлэбэ.

Эжымни нюдэн уһаташанхай. Хабарай горхон эрьеэ халин урдагша. Эгээл тиимэрхүүгээр минии эжын нюдөөр дүүрэн уһан сугларшоод, доошоо урдажа байба. Би элихэнээр энээниие харабаб.

- Баабайгаа таниба гүш, хүбаа? - гэжэ тэрэ хүн намһаа асууба.

Хүн болоһоор тэрэниие анха түрүүн хараашье һаа, манайда ерээд байхадань, ондоо хэн гэжэ ханахабиб? Би эсэгынгээ урдаһаа лаб хараад, тархияа дохисогообоб.

- Бурьял абга, харыт даа, хүбүүмни иимэ ехэ болошоо, - гээд, эсэгэмни намайгаа үбэр дээрээ хуулгаха зуураа, Рэншэнэй таабайда хандаба.

Тээ саахануур хууһан хүгшэд: «Ай, бурхан, Жамсамнай гал шэнги дайн сооһоо талаантайл ерэбэ даа», - гэлдэн, эрхиеэ эмиржэ, тэрэ хоорондоо наманшалнад. «Гэр бүлэдөө, үхибүүдтээ амар мэндэ ерээл даа, хөөрхэй, бурхан хараа», - гэжэ нүгөө бүлэг хүгшэдэй зүгһөө бага дуулдана. Минии иимэ томо болошоһон тухай эсэгымни хэлэһые дэмжэн, Рэншэнэй таабай:

- Эдэшни гаража абабал уданагүл, - гэжэ нэмэбэ.

- Хари даа, сагаан дэлхэе шарайлһандаа, эрэ болохонь болтогой, - гэжэ Рэншэнэй таабайн саана хууһан нэгэ үбгэжөөл дуугарба.

- Тиимэ. Хүбаа, Жамса, нэгэ мэдэхэдш, эдэшни һамга асарха болошоод байхал. Үшөө минии ашые Рэншэниие харабал гайхахаш. Гансал эсэгэнь... - гээд, Бурьял абга доошоо хараад хуушаба.

Энэ үедэ Рэншэн манайда ерээд, баабайе ехэтэ адаглан хаража байһанаа, таабайнгаа хажууда дүтэлбэ.

Баабай Рэншэниие шарайгаарнь танижархёо ёһотой. Рэншэниие хүтэлөөд минии хажууда ерэбэ. Хоюуландамнай амаараа үлээжэ наададаг нэжээд гармошкануудые үгэбэ. «Энээгээр иигэжэ үлээгээд наадахат», - гэжэ баабай манда ойлгуулба. Үшөө адхаар дүүрэн конфетэтэй болошобобди. Манай хаа-яхан, жэлдээ нэгэ дахин сагаалхада эдидэг мампасииһаа тэрэнь хураггүй амтатай байба. Тэдэ конфетэнүүдын алтан саарһаар орёолгоотой...

Амаараа үлээжэ наададаг гармошкануудтай хоёр нүхэдтэ үшөө юун хэрэгтэйб даа! Алтан саарһатай конфетэ үшөө хажуудань байна. Зүгөөр Мүнхэмнай аяар Түнхэн тосхондо хургуулидаа, Сэрээтэрнай – Хэрэндэ. «Ардан гэртээ байжа болохо», - гэлсээд, Рэншэн бидэ хоёр Арданайда ошохо гэжэ гүйлдэшэбэбди.

Ардан гэртээ улаан резинкээр таабайдаа рогатка хүүлэжэ байба. Бидэ хоёрые харамсаараа, Ардан гансата һонирхошобо.

- Хүбүүд, юу баряад ябанат? - гэжэ Арданай таабай манһаа асууба.
- Аа, Магсарай баабай асараа, - гэжэ Рэншэн харюусаба.
- Үү, юун гээшын һонин юумэн дуулдаба гээшэб? Жамса ерээ ха юм даа, хайн даа, - гээд лэ Арданайда таабай гансата түхээрээд, манайхин тээшэ ябашаба.

Бидэ Арданатаа абаад ябаһан амтатай конфетээ хубаалдабабди. Ээлжэлжэ байжа, амаараа үлээжэ наададаг үнөөхи гармошкоороо уралайнгаа хордотор, һүүлдэнь холон алдатар наадабабди.

Нэгэ мэдэхэдэмнай, газаа боро хараан буушоод байба.

Таабайн барихан соол урдаа гурбан сонхотой, үндэр харуул.

Гэрэймнай баруун урда амбаар, саанань үшөө сарай...

Хүн зон соолоймнай урда түүдэг носоогоод, тэрээнээ дүхэриглэжэ, ёхор наада хатаржа, еб-еб байса дуулалдажа байба.

Рэншэн бидэ хоёр олон зоной дундуур бэе бэеһээ хоргодожо нааданабди. Ёхор наадан түлэг дундаа. Түүдэгшыё харанхы болохо тума хурсаар дүлэбхинэ. Гүйлдэжэ эсэһэн Рэншэн бидэ хоёр дүхэригэй дунда орожо, тээбиинүүдэй хажууда хуулсаад, ёхордожо байһан зониие хүлһөөнь абаад, толгойдонь хүрэтэр шэртэбэбди.

Эжытэймни гараа барилсан, хатаржа байһан баабайгаа харажархибаб. Түрүүшынхие. Үбсүүгээр дүүрэн орден, медальнууд галай ошондо яларна. Би баабайн хоолой танибаб. Тэрэ эршэтэйгээр, шэхэндэмни тоб байса орохоор дуулана. Эжынгээ эгээл хайхан торгон самсаяа үмдөөд, ёхорто баабайтай зэргэлээд хатархыё ехээр һонирхобоб. Эжымни ходол ажалда ябадаг хүн. Мүнөө гоё хайханаар хубсалаад, ёхор хатаржа байна. Ямар ехэ баяр гээшэб?

Түүдэгэй галай улам дээшээ соробхилходо, эжымни шарай улайхадаад, үшөө хайханаар харагдана.

- Баабайншни ерэнхэнэй түлөө найр наадан болоно гээшэл даа, - гэжэ тээбии толгойемни үнэдөөд хэлэбэ.

Рэншэн тээ саана хууһанаа, хажуудамни ерээд:

- Хүбаа, миниишыё баабай иигээд ерэхэ бээ, - гэбэ.

Тэрэ олон зон соогуур юушыёб бэдэрһэн шэнгээр холуур, саагуур, харанхы руу шэртэжэ байба.

Май һара. Соолоймнай баруугаар хартаабхын газар байдаг. Эжымни модон анзаһанда мориёо хүллэбэ.

Би мори унахаяа һанашабаб. Баабаймни арсабагүй. Намайе һэб байсар үргөөд, морин дээрэ хуулгажархиба.

Тиигэжэ эсэгэ, хүбүүн, эжы гурбан хартаабхынгаа газар хахалжа эхилбэбди. Моримнай нэгэ хэды ябаад, хүндэ хүндөөр уухилба. Хүлэршөөшыё даа. Үшөө зогсоод абана.

- Амаруулая даа, - гэжэ эжымни хэлэбэ.
Хартаабхын газарай захата бидэ хуубабди.
- Хэзээ албан сэрэгнээ табигдаха юмши? - гэжэ эжымни тэрэ зуура баабайһаа асууба.

- Хари даа, мэдэнэгүйб.
- Хэн мэдэхэ юм?
- Албанда хорин табан жэл соо ябаха юм гэнэл.
- Бидэшни яахабибди?
- Намтаяа ябалсаха болонот.
- Эжыгээ, Долгороо хаана хэхэбши?
- Туһалалсаад байхабди.
- Жамса, миниишни эхэ үбшэн бээтэй, дүүнэрни олон, шамтайгаа ябалсаха аргамни үгы даа...

Эжымни иигэжэ хэлээд бодошобо.

Хартаабхынгаа газар хахалжа дүүргэбэбди. Харин амарха зуураа, баабай эжы хоёройнгоо юун тухай зугаалдахыень ойлгожо ядан үлэшэбэб. «Баабайтай ябалсаха гэхэдэ, эжы юундэ арсаба гээшэб?» - гэжэ ханааб.

Нэгэтэ үглөөгүүр эжымни намайгаа һэрюулбэ. Баһал һүеэ уу гэхэнь гэжэ нойрмоглохо зуураа хананаб.

- Бодо, баабайшни ябахань, - гэбэ.

Би бодожо хубсалбаб. Харахатамни, Рэншэнэй таабай байба. Газар эжымни морин, үшөө Бурьял абгын сабидар сэргэдэ уяатай байна.

«Иигээд лэ баабаймни ябашань даа», - гэжэ ханахатаа, досоомни уйтан шэнги болобо.

Тиигэхээр мордохо саг боложо, булта газашаа гарабабди. Би баабайһаа халангүй хүтэрэлдэнхэйб. Тэрэ намайе баһал тэбэрээд, шэрүүн халалаараа үрэн озобо. Тиигээд Долгор эгэшые, тээбиие... Тээбии уйлагананан хоолойгоор хэлэбэ:

- Гэр бүлэдөө удаарангүй ерэ. Амяараа байһан мандашни ямар ажаһуудал байхаб...

- Зай, эжы, ерэхэб, - гэжэ эсэгэмни хэлэбэ.

Уданшьегүй баабай эжы хоёр моридтоо мордобо.

Би аһан тухаараа, шурхирса бархиршабаб. Үнгэржэ ерэхэдээ, газарта унажа, хүлөө хайража байгаад уйланаб. Тиигэжэ хэбтэхэдэмни:

- Магсар, боли, бү бархира. Бишни ерэхэб. Ерэхэб, хүбүүмни, - гэн, баабаймни хажуудамни ерэхэб.

Би баабайн «ерэхэб» гэнэн үгэдэ үнэншөөд, бархирхата болибоб. Эжымни ихэдээ баабайе үдэшэхэ гэжэ ойлгоноб.

Баабай эжы хоёрни урагшаа Абайн-Байдалые һэтэлэн, захын модон руу ороод, харагдахата болишобо.

Баабаймни албанда дахин мордобо гээшэ.

Хабарай наран шангаар шараад лэ, үүлэнэй саана хорошоһон шэнгээр ханагдаа
һэн.

VI

Нэгэтэ Рэншэнэйдээ ороходомни, тэрэ гэртээ номоо уншажа һууба.

- Баабайшни ерээд юундэ ябашабаб? Арданай баабай ерээд, гэртээ үлөө ха
юм, - гэжэ Рэншэн намһаа юундэшьеб асуужархиба.

Досоомни муухан болошоод, нүхэртөө юун гэжэ хэлэхээс ойлгобогүйб.

- Ерэхэб гэжэ хэлээ һэн, - гэбэб...

Рэншэнэйдэ һонин юумэн угаа олон юм. Нэгэтэ тэрэмни патефоноо
дуугаргаба. Тэндэһэнь хайхан хоолойтой хүнэй дуун дуулдаба.

- Бурядай эгээл дуушан дуулана гээшэл даа, - гэжэ Рэншэн намда ойлгуулба.

Рэншэнэйдэ үшөө велосипед бии. «Абамни дайнда ошохоһоо урид абahan
юм», - гэжэ тэрэ хэлэдэг. Нүхэрни велосипедээр үнинэй ябажа һуранхай. хаяхан
намайгаа һундалдуулаад ябаа.

Рэншэнэй таабай минии таабайһаа аха юм гэлсэдэг. Таабаймни дүү
хүбүүниинь болодог байгаа бшуу. Рэншэнэй таабай модошо дархан. Шарга, тэргэ
дархалдаг. Рэншэнэй эжы минии эжытэй хамта Абайн-Байдалай таряалангай
газарта хүдэлнэ. Бидэ нэгэтэ ошожо, тэдэнэй ажаллажа байхые хараа һэмди.

Бурьял таабай Рэншэн бидэ хоёрто зутараан сай аягалба. Шанагатай сайгаа
аягада хүргэтэрөө, гараа халгануула халгануулһаар, тэрэнээ шэрээ дээрээ
адхажархина. Юундэшье иигэжэ гарын халганадаг юм ааб даа? Би мэдэнгүйб.
Мүнөөдэр энээниень хараад, бээ барингүй энеэжэрхибэб. Рэншэн баһа
энеэшэбэ.

- Хара барнаагууд! һайндаа иигэжэ халга бүлгэ болошоо гэжэ ханаа гүт? Нэгэ
хүбүүгээ Ахада алуулаа һэм. Мүнөө Шэмэдни үгы... - гэжэ Рэншэнэй таабай
шэшэрһэн хоолойгоор хэлэбэ.

Рэншэн намайгаа зэмэлһэн нюдөөр хараад, абяагүй зогсошобо. Гэр соо
шэмээгүйхэн болоод байба.

Би нүхэртөө зэмэтэйб гэхээс ханаашье хаа, абяа гараха аргагүй байбаб.

«Рэншэмни, хүлисэ!...».

Тэрэ намартаа нэгэ заа ехэшэг болошоһон хүн нэгэдэхи класста һураха
болобоб. Нёдондо бэлэдхэлэй класста һураа бшууб.

Нэгэтэ хургуулиһаа ерэхэдэмни, Долгор эгэшэ эсэгымни бэшэг уншажа байба.
Тээбии хажуудань һуугаад, гааһаараа тамхия татана. Бишье баһа шагналсабаб.
«Намайетнай албан сэрэгһээ табинагүй. Эндээ үлэхэл болооб даа», - гэжэ бэшэг
сооһоо дуулдаба.

«Дулсамаа, ши эндэ ерэхгүйб гээ бэлэйш. Хүлисэ даа намайе, би эндээ
бүлэтэй болохмни», - гэжэ үшөө нэгэ юумэн хэлэгдэбэ.

Тээбии хүл дээрээ бодошобо. Гэр соогуураа иишэ тиишээ бүтүү гэшхэлжэ
оробо.

- Үхэхэн хара солиг, иигэжэ ябахыень энээниие гаргаа гүб? Хэнэй хүсөөр ажалаа алдангүй, гэдэхээ үлдэнгүй хуугаа гэжэ ханааб. Дулсамаагай үгы хаа, бидэ хаана ошохо байгаа гээшэбибди?! Эрьюу тархи, эды дайн соогуур ябажа гараад, үшөө солоохой ороогүй. Тьфу, шоорто! - гээд, тээбии нёлбожорхибо.

- Ерэхэгүйб гэхэдээ яанаб? - гэжэ Долгор эгэшэ гайхангаар дуугарба.

Тээбии уур сухалтай болошоһон юумэ хэнэйшье урдаһаа харанагүй.

- Намда үглөөшье үхэбэл хамаагүй. Сэлээнэй зон дүрбэн дараанса соо хадаад, абаашажа хаяна аабза! Эдэ хоёроо хаана хаяад, тэндээ үлэхэмни гэбэб? Энэ хүбүү үргэхэ гэжэ хэды шуһа мяханайнгаа шобтортор ябаа хэнбиб? Үбдэжэ хабдахадань Арданаатаяа нойргүй зобообди. Үритэй үхибүүтэй болоходонь, үнэдэжэ таалажа, үргэжэ хуунаб. Хүнһөө юугээрэшье дутахагүй бэритэйб. Дайнда ябахадань хүнийн зүүдэн, үдэрэй ханаан боложо, үһэнэйнгөө сайтар ханаашархахаш, - гэжэ байжа тээбиимни гэншэжэл гэмэржэл байба.

Тиигэхээр байтарнай эжымни ажалһаа эсэшэнхэй ерэбэл даа. Тээбии шарайгүй юумэ сайгаа аягална. Бидэ дүрбүүлээ шэрээдээ хуубабди. Сайгаа уужа дүүргэһэн хойноо тээбии Долгор эгэшэдэмни хэлэбэ:

- Тэрэ зүнтэгэй бэшэг уншуула.

Эжымни тэрэ бэшэг абаһаар, уншажа дүүргээд, юушье дуугарбагүй. Сонхын хажууда ошожо байгаад, үни удаан хүдэлэнгүй зогсобо. Газаа харанхы боложо, боро хараан таһаржа байгаа. Эжымни үнихэн зогсоно. Гэр соо хон-жэн.

- Зургаан жэл соо... Би юунэй түлөө... Гэр хуудалаа хаража, хадагалжа хуугаабиб! Харашье юумэндэ хардуулаа гүб, борошье юумэндэ боруулаа гүб? Үгы! Үдэр хүнигүй хамтын ажал дээрэ ябааб! Иигэжэ хүнэй үнэн сэхэ ябадалда ашыень харюулба хаям даа, - гээд, эжымни утаар, угаашье гомдолтойгоор уйлашаба.

ВЛАДИМИР ТУЛАЕВ

(1940)

Владимир Жамбалович Тулаев Түнхэнэй аймагай Тахархай нютагта түрэнэн юм. Буряадай багшанарай дээдэ нургуулин буряад хэлэ бэшэгэй факультет дүүргээ. «Буряад үнэн» сониндо корреспондентээр, «Саяан» сониндо редакторай орлогшоор, ахамад редактораар ажаллаа. Түнхэнэй аймагай Сөведэй депутадаар хунгагдаа. Буряад Республикын соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ. «Долоон үбгэд» (1973), «Алтан хараасгай» (1979), «Эсэгээ хүлээлэ» (1990) гэхэн номуудай автор. Советскэ Союзай Герой эсэгэ

Жамбал Ешеевич Тулаев тухайгаа «Подвиг Героя – прицел снайпера» (2010), РСФСР-эй габьяата артист, Буряадай арадай артист Цырен Хоборков тухай «Певец из народа» гэхэн номуудые ород хэлэн дээрэ хэблүүлээ.

ХҮШҮҮРГЭ ХАЯЛГА

(Ангуушадай энээдэн зугаа)

Таабайнараймнай баабайнарай шаб гэмэ найхан ябахата болоһон хэрэг.

Амар-Гол нютагай ангууша хүбүүд хабарай шара саһанаар тайга гаража, баабгай хүшүүргэдэхэ гэлсэһэн бэлэй. Суглара сугларһаар ерэхэдээ, арбаад шахуу хүн болобо. Аха түрүүлэгшэнь Алсаамайн Жабаандай гэжэ хүн һэн. Тэрэнэй энэ дэлхэйдэ мүндэлхэһөө урда тэнгэрийн үүдэн нээгдэжэ, эхэнь үриие гуйха ханаатай: «бүхэ бүдүүнһэнь, баян тарганһаань, сэбэр сэхэһэнь, сэсэн мэргэнһэнь» гэхэ аад, ганса «бүхэ бүдүүнһэнь» гэжэ хэлээд үрдибэ. Тиихэтэйн хамта үүдэн хаагдашаһан юм гэжэ тэрэ хуушан сагта хэлсэдэг байгаа. Тиимэһээ Жабаандай мунхагшагшые хаа, айхабтар бүхэ, зоригтой хүн түрэшэһэн юм һэн ха.

Тэрээнһээ бэшэниинь хэд суглараа юм ааб гэбэл, Гэбшын Няняан, Жэмбын Хайдаб, Бадмын Шойнжуур, ород хэлэтэй Онтоошхын Ондори, Хэлтэгэйн хэлэгүй Дугар, Шообойн Шуханаа Шалдантаяа ба бусад юм һэн ха. Ангуушад Алсаамайнгаа Жабаандайнда сугларжа, буу жадаа, хүхэ һүүшээ бэлдээд, уутатай хүнэһээ моридтоо ашажа, үглөөгүүр эртэшэг Хандагайтын үндэрье дабан баруулбад.

Нилээд удаан ябажа, агнууриингаа газарта хүрэхэд. Нэгэ хуушан отог дээрэ тогтожо, ашаатай ганзагаа буулгаад, архи тамхия, тоһо зөөхэйгөө гаргажа, сэргэмээ Хангайдаа үргөөд, худал үнөөр хүүсэ хөөрэлдэн, сайгаа шанажа уубад. Тэдэнэй хөөрөөгөөр тухайлхада, юунһээшье айха, сухарихагүй хэбэртэйнүүд.

Хөөһэ бууратараа сайшалһанайнгаа удаа нэгэ тага амарад гээд, нохойнуудаа дахуулжа, эшээ бэдэрхээ ошобод.

Азатайл ангуушад байгаа хэн ха. Юуб гэхэдэ, Тэбшын Няняан тэнжэ удаан зобонгүй, хадын хормойдохи үдхэн шэрэнги соо нэгэ эшээ олобо. Бултадаа сугларжа, яаха, юу хэхээ зүбшэн хэлсэбэд.

Хайдаб Шойнжуур хоёр хүшүүргэнүүдые отолбо. Няняан Ондоритой ород, буряадаар пүлшэгэнэлдэн, хатар жороо хоёрые холижо ябаад, отолхон хүшүүргэнүүдыень зөөбэ. Хэлэгүй Дугар эшээнэй амһар түнхихэ, уужам үргэн болгобо. Шуханаа Шалдантаяа хүшүүргэнүүдые нүхэ руу шэдэжэ, эзыень хэлэхын аргагүй ехээр сухалдуулба. Арьяатан эшээн сооһоон газарай дорьботор хэрхирнэ. Эшээнэйнгээ амһарта булталзаад лэ саашаа ороно. Алсаамайн Жабаандай сахюур буугаа хасартаа няагаад, оньһыень дарахаар бэлэн зогсоно. Баабгайн булталзаха бүри тэрэ амаа юундэшьеб ангалзуулна.

Ами татаха аргагүйгөөр дээрэ дээрэһэнь хүшүүргэнүүдые шэдэхэдэнь, тэсэбэриэ халаһан арьяатан эшээн сооһоон буугай тобшодол хуга харайн гараба.

Алсаамайн Жабаандай буугаа баабгайн зүрхэндэ тулган шахуу шабхаяа даражархиба. Одоол эндэ хэлээ таһа хазамаар юумэн болоо хэн. Һанаха һарбайха ори ганса сахюур буунь аарашаһан байгаа. Шабхаяа дахин татажа үрдэгүй байтарнь, галзуурһан баабгай тэрэниень хуга татажа абаад шэдэжэрхибэ. Аргаа халаһан Жабаандай баабгайтаяа хам тэбэрилдэн барилдашабад даа.

Иимэ аюулай болохые хүлээгээгүй байһан ангуушад баабгайе хараһаар хүрөө дарагдажа, Няняанһаа бэшээрээ дүрбэн зүг, найман шэг тээшээ буту хүрэн, гүйлдэбэд. Мунхаг хүсэтэй Жабаандай баабгайн хоёр шэхэнһээ бажуугаад, абаһаар диилдэхээр бэшэ байба. Дүтэшэг гартаа хүхэ барижархёод, байрадаа зоогдошоһон юм шэнги бахардашоод байһан Няняандаа: «Улаан хуга руунь сабшыш!» - гэжэ хашхаржа үрдибэ. Няняан баабгайн ара талаһаа дүтэлжэ сабшанаб гээд, тэрэнэйнгээ гэнтэ урагшаа болоходонь хожомдожо, охор һүүлыень тэбхыгэр тайражархиба. Баабгай айхабтар муухайгаар шашхаад, Жабаандайе бүри бажуужа оробо. Һүүлынь ехэл үбшэнтэй байгаа хаш. Няняан дахин сабшахадаа, Жабааидайнгаа һалгай гарые сарбуугаарнь таһа сабшажархиба. Жабаандай баабгайе алдажа, тэрээндээ даруулан унаба.

- Ай, халагни, юугээ хэжэрхибэбиб, хуу халаа, дүүрээ! - гэжэ Няняан уйлаганаад, амиды дээрээ саашаа тэрьедэхээ даб гэбэ. Тээд урдань айхабтар үдхэн гэшүүһэтэй нүүлэ тушаалдажа, тэрэнэ алхажа гарахаяа нилээд удаан һааташаба. Бүри гай болоходоо хонин гуталайн түрии гэшүүһэндэ шагтагалдаад, мултаржа үгэбэгүй.

Жабаандайн баабгайда даруулан унахатай хамта ангуушадай дахуулжа ябаһан хоёр нохой хүсэ ехэтэй арьяатанһаа айнгүй нюдэ нюургүй довтолжо ороһон байгаа. Тиэхэдэнь баабгай Жабаандайгаа хаяад, нохойнуудта даб гэһэн аад, гэшүүһэндэ шагтагалдашоод байһан Няняаниие обёоржо, тэрээн тээшэ шуумайба. Няняан мэгдэһэндээ гуталайнгаа түрии һэтэ татаад, саашаа тэрьелжэ мэдэбэ. Тиэхэ зуурань нүүлэ дээгүүр хойноһоонь һарбагад гэһэн баабгай нюргыень хаха маажаад, үшөө

хүдэһэн үмдыень тахимдань хүрэтэр ходолжорхибо. Үмдэндөө хабидхалуулһан Няняан тэрэнээ татажа үрдингүй, собхоржо ябаад саашаа тэрьедэбэ. Харин нохойнууд баабгайн хойноһоо зуулдан шэрэлдэбэ. Баабгай Няняаниие орхёод, нохойнуудта дахин довтолбо. Тээд нохойнууд юу хүсэгдэхэб даа. Тиигэбэшье галзуурһан баабгай тэдэнһээ халангүй үлдэн ошобо.

Тиигэжэ ябаһаар баабгай нэгэ унуули модондо тулажа ерэбэ. Жэмбын Хайдаб баабгайн эшээн сооһоон гарахатай хамта мэдээтэй мэдээгүй юумэ тэрэ модоной саагуур хоргодоһон байгаа. Нохойнуудые үлдэжэ ябаһан баабгай тэрэ унуулиень алхажа гаранаб гээд, Хайдабай нюур дээрэ гэшхэжэрхибэ. Хайдаб хабтагаалжан шубуун шэнгээр нарииханаар «пиис» гэн шашхаба. Тэрэнэй тэндэ хэбтэһыень нюур дээрэнэ гэшхэтэрээ мэдэнгүй ябаһан баабгай уурлахын ехээр уурлажа, гэнтэ даб гэн, үрөөһэн хүлһөөнэ баряад, хажуу тээшэнэ һэжэхэдээ, һүүжыень байраһаанэ мулталжархиба. Тээ саанахананэ хоргодошоод хэбтэһэн Бадмын Шойнжуурай сууряатайгаар шашхан бодоод гүйхэтэй хамта, баабгай юундэшьеб тэрэнһээ халангүй үлдэн талийба. Шойнжуур гүй гүйһөөр, гурбан сажанһаа үлүүтэй үргэн голдо хүрэбэ. Айһан хүн юушые хэжэрхидэг юм байна даа. Шойнжуур тэрэн дээгүүр улаашье норгонгүй хүрэжэ гарашаба. Хойноһоонэ үлдэжэ ябаһан баабгайн тэрэ голые оймого гаратар, Шойнжуур гэшүүһэгүй нарихан нарһанай тэн хүрэтэр абиржа үрдибэ. Тэрэниие барижа шадангүй харатайгаар алдаһан баабгай доошолоод, гэдэргээшые харангүй арилаа һэн.

Нилээн саг үнгэрбэ. Зүрхээ доро оруулһан Няняан толгойнгоо үбдэтэр хашхаржа, нүхэдөө арай гэжэ суглуулба. Нүхэдынэ баабгайһаа айһандаа хүдэһэн дэгэл, үмдэнүүдээ гэшүүһэндэ хахар, хүүр татан гүйлдэжэ, олдошогүй холуур тарашаһан байба. Бар тайгын дорьботор хашхара хашхарһаар ошохондонэ, Шуханаа Шалдан хоёр үзүүртээ хүрэтэр гэшүүһэгүй нарһадай оройдо гарашоод, хоёр тээшээ гуйбалзажа һуубад. Няняан тэдэ хоёроо арай гэжэ аргадажа буулгаба. Иимэ гэшүүһэгүй нарихан модоной оройдо ямар бэрхээр гараа гээшэб гэжэ Няняан гайхаба.

Харанхы болрхоһоо урид арай гэжэ суглараад, Алсаамайнгаа Жабаандайн таһа сабшуулһан гар залгажа үйһөөр сүхэлөөд, Хайдабаа үргэлжэ, отогтоо ерэбэд. Жабаандай Хайдаб хоёрой ёлолдохо гээшэнэ аргагүй. Няняанай нюрган галаар хайража байһандал хордоно.

Хуу булта сугларба гүбди гэжэ Няняанай нүхэдөө бүридхэхэдэ, Хэлтэгэйн хэлэгүй Дугар үгы байба. Тэрэнээ бэдэржэ бүхэли хүниндөө унтангүй хонобод. Арай гэжэ үглөөгүүр Дугараа олоо һэн. Тэрэнэ хушануудай гэшүүһэ хуу мүлжэрхёод байба. Төөришэһэн саанаа хашхаржашье шадахагүй Дугар хана ошохо бэлэй даа. Бэээр айхабтар томо, маряатай, сула хүн һэн. Тиимэһээ баабгай ерэнэ аа гү гээд лэ хуша өөдэ гаража ябатараа, али нэгэн гэшүүһэ хуха гэшхээд лэ, тэндээ тогтожо яда ядаһаар, бэшэ гэшүүһыень доло мүлээд, доошоо холжоржол байгаа ха юм.

Баабгайн мяханай амта туршаха гэжэ ябаһаар, иимэ ехэ аюулда ороһон Амар-голой ангуушад арайхан гэжэ тайгаһаа бусаа бэлэй.

ЭСЭГЭЭ ХҮЛЕЭЛГЭ

(Туужаһаа хэһэгүүд)

Хабарай наран үдэ шахажа, улам халуунаар шараба. Сагайнгаа ерэхэдэ ами ороһон аляһа, һононуудшыё хүдэлжэ эжилбэ. Мархаасха, Володя, Ринчүүнэй гурбан Пахалаа абгайн найман ханатай гэрэй гэшхүүр дээрэ гаража һуубад. Гэшхүүрын дээрэ һарабшатай байһан тула халуунда һуухада зохид байба. Согто хүбүүхэн гэрһэнь ялагар түмэрөөр хэһэн, амаараа үлэжэ наададаг гармошко ябаад гаража ерэбэ. Тиигээд тэрээнэ үлэжэ элдэб янзын абяа гаргаад, эжэл гурбан нүхэдыё һонирхуулба. Энэшни юун гэшшэб? - гэжэ Мархаасха Согтоһоо һураба.

- Гармошко. Баабаймни намда асаржа үгөө. Гоё бээ? - гээд, хүбүүхэн тэрээнэ аман соогуураа гүйлгэн дуугаргаба.

- Намда дуугаргуулха гүш? - гэжэ Ринчүүнэй гармошкынь ехэтэ һонирхон эрибэ.

- Һөөргэнь үгэхэш, - гээд, Согто тэрээнэ һарбайба. Ринчүүнэйн тэрэниё үлэхэдэнь, хүгжэмэй абяан гаража һонирхуулба. Мархаасха Володя хоёр тэрэндэнь хорхойтожо, Ринчүүнэйһэ буляалдажа оробо. Хүбүүд Согтын гармошкоор садатараа наадабад. Согто гэрһэнь баабхайнуудаа самсынгаа хормой соо хэжэ асараад, гэшхүүр дээрэ адхаба. Тэдээгээрнь дүрбүүлэ хони, үхэр, мори хэжэ наадабад. Жэжэ баабхайнуудынь хонид, дунда зэргэнүүдынь үхэрнүүд, томонудынь морид болгожо илгабад. Володя нэгэ хабтагар томо баабхайгаар Пахалаа абгайн һарбагар эбэртэй сар хэжэ, ондоо тээ илгажа табиба. Удаань тэрэ хабтагар баабхайнгаа хойно гонзогор модо холбожо уяба. Тэрэ Пахалаа абгайн модон анзаһан гэшшэ. Гонзогор модонойнгоо хойно томо баймга баабхай оложо табиба. Тэрэ Пахалаа абгай. Хабтагар томо баабхайнгаа нэгэ захада хоёр заахан баймга баабхай, нүгөө захада нэгэ баабхай байлгажа табиба. Тэрэ Мархаасха, Володя, Ринчүүнэй гурбан. Тэдэ газар хахалжа байнад.

Мархаасха адуушан боложо наадаба. Томо баабхайнуудынь тэрэ бултынь илгажа нэгэ доро һүрэглүүлэн табяад, нэгэ захадань баймга баабхай байлган табиба. Энэ хадаа һүрэг адуунайнгаа хажууда адуушан өөрөө байна гэшшэ. Ринчүүнэй жэжэ баабхайнуудыё суглуулаад, хонидыё адуулжа наадана. Гансал Согто юу хэжэ наадаһаа ойлгожо ядан байтараа, нэгэ бүдүүн набтар баймга баабхай болон заахан нарин баймга баабхай хоёрыё шэлэжэ абаад, хоюулайнь зэргэлүүлжэ табиба.

- Энэ иихэдэ юу хэжэ нааданабши? - гэжэ Ринчүүнэй тэрээнһэ асууба.

- Би баабайтата ябанаб. Магазинда ошожо ябанабди, - гэжэ Согто харюусаад, хоёр гартаа тэдэ баабхайнуудаа баряад, урагшань ябуулба.

- Һэ, баабайшни иимэ набтар, бүдүүн юм гү? Минии баабай үндэр, намайгаа өөдэмни үргэбэл үһөөдэ хүргэхэ юм, - гэжэ Ринчүүнэй Согтодо хаймһараад абаба.

- Минии баабай баһа үндэр, хайхан хүн юм, - гэжэ Володин хайрхаха дураниинь юундэшьеб хүрэбэ.

- Минии баабай фашистнуудта хоёр хүлөө тайруулаагүй хаа, шинии баабайһаа холо үндэр байха хэн. Мүнөө докторто хүл хүүлэбэл, шинии баабайһаа холо үндэр болохо, - гэжэ байгаад, Согто уйлаба. Юун гэжэ? Хоёр хүлөө тайруулаагүй хаа?.. – Ринчүүнэй хоёр нюдээз бэлтылгэжэрхибэ.

- Хоёр хүлгүй хаям. Тиигээд орон дээрэһэнь бодонгүй хэбтэнэ бэшэ аал, - гэбэ Согто.

- Тэрэ модон орон дээрээ хэбтэгшэ шинии баабай аал? - гэжэ Володя тэрээнһээ гайхан лаблажа һураба.

- Тиимэ, баабаймни хэбтэнэ. Хулынь аяар энээгээрээ тайруулаатай юм, - гээд, Согто хүлөө бүдүүн гуяараа зааба. - Тиигээд набтар болошоо.

Хүбүүд наадахаяа болишобо. Яагаа аймшагтай юм гээшэб! Согтын эсэгэ хоёр хүлгүй. Фашистнуудта хоёр хүлөө тайруулаа гэбэ гү? Ямар муухай хүнүүд байдаг юм гээшэб?

- Согто, баабайшни хоёр хүлгүй аад, хайшан гэжэ гэртээ хүрэжэ ерээ гээшэб? - гэжэ Мархаасха гайхаба.

- Пахалаа таабай эжы хоёр нёдондо тэргээр ошожо, түмэр харгы дээрэһээ асарһан юм, - гэжэ Согто хэлэбэ.

Нээрээшье нёдондо зун Пахалаа таабай эжы хоёрын мори ганса голтой модон тэргэдэ хүллэжэ, жараад модоной газарта байдаг түмэр харгын станци ошоһон юм. Энээнһээ урид Согтын эсэгэ байлдаанай газарта хүндөөр шархатажа госпитальдо ороод, хоёр хүлөө бүдүүн гуяараа тайруулаад хэбтэнэб гэжэ бэшэг бэшэһэн байгаа. Хахад жэл шахуу тэндэ хэбтэһэнэйнгээ һүүлдэ поезддо һуужа, гэртээ харижа ерэхэмни, станциһаа саашаа һуужа ошохо нэгэ юумэ оложо ерэбэлтнай хайн бэлэй гэжэ бэшээ хэн. Тиигээд лэ Пахалаа абгай бэритээ - Согтын эжытэй – түмэр харгын станци ошоһон байгаа.

Согто эгээн түрүүн баабайгаа хараад, ехэ хүрдэжэ абаа хэн. Хажуудаа дуудахаданьшье ошожо үгөөгүй. Тэрэ орон дээрэһээ бододоггүй хэн. Хүбүүгээ хажуудаа ерүүлжэ ядахадаа, хармаан сооһоонь ялагар түмэрөөр хэгдэһэн гармошка гаргаад, тэрээнээ үлэжэ, ямар нэгэн уйдхарта хүгжэм наадаба. Удаань тэрээнээ Согтодо харбайжа наадахыень үгэбэ. Согто байһаар баабайдаа дадажа, хажууһаань халахаяа болибо. Харин эжынь хажуудань хаа-яа ерэдэг, ходо сухалтай байдаг хэн. Ехэнхидээ Согтын теэбии баабайнь хооллуулха, харууһалха. Нэгэтэ эжынь Согтые дуудаад, эндэһээ ябая, хашартай болошоо гэбэ ха. Хүбүүхэн эжимни хаана ябая гэбэ гээшэб гэжэ ойлгожо ядан байгаа хэн. Баабайгаа хаяад ябая гэхыень ойлгоходоо, тэрэ ябахаяа таһа арсаба. Бүри ехээр сухалдаһан эжын үүдэ хаб-яб хаагаад гаража ошоһоор, мүнөөшье болотор ерэнэгүй. Баабайнь

Согтоёо хажуудаа дуудаж асараад ёһотой эрэ хүн гээшэш гэжэ харахан үһэтэй толгойень үнэсэн таалаа һэн. Тиигэбэшье тэрэ эжынь ябаһанһаа хойшо үгэ үсөөнтэй, сухалтай болошоо.

- Согто, ши баабайгаа хахижа үхибүүдээр наадаха сүлөөшни болоногүй гү? - гэжэ Володя хүбүүхэнһээ асууба.

- Тиигэнэб. Теэбиитээе хожуулаа хахинабди. Таабаймни колхоздоо хүдэлнэ. Эжымни гэртээ ерэнэгүй. Би ходо хүлээнэб. Үхибүүдээр угаа наадахаяа һананаб. Теэд баабайгаа хайрланаб, - гээд, Согто уйлашаба.

- Согто, ши бү бархира. Ши энэ эжы баабай хоёртоёо ябанаш. Харыш баабайшни докторто хүл хүүлээд, үндэр болошоо, - гэн, Ринчүүнэй Согтые һамааруулаад, хоёр томо баймга баабхайн дунда нэгэ заахан баймга баабхай табиба. - Энэ бидэ гурбан шамтай наадахаяа ерэжэ ябанабди, - гээд, тээ саанахана гурбан заахан баймга баабхайнууды табиба.

Согто хүшишэбэ. Мархаасха, Володя, Ринчүүнэй гурбаншые хүхилдэшэбэд. Баабайнь хоёр хүлтэй болошоод ябана бшуу. Эжынь гэртээ бусажа ерээ. Согто эжы баабай хоёртойгоо хүтэрэлдөөд ябана. Үшөө тэрэнтэй наадахаяа Мархаасха, Володя, Ринчүүнэй гурбан ерэжэ ябана бшуу. Согто иигээд уйлахаяа болибо...

Эжэл гурбан нүхэд Пахалаа абгайн найман ханатай гэрэй газар Согто ашатайнь үдэһөө хэлтысэ наадаад, Мойһото тосхоной баруугаар урдажа гарадаг шулуутай, тунгалаг сэбэр уһатай Бугата гэжэ гол дээрэ шунгахаяа ошобод. Ринчүүнэй үдэшэлэн гэртээ ерээд, эжыгээ ажалһаа ерэхыень хүлэжэ хэбтэхэдээ, дайнай ёродо хоёр хүлгүй болоһон Согтын эсэгэ тухай, иимэ ехэ аюулда ороһон эсэгээ хайрлажа, үхибүүдээр наадаха сүлөөгүй һахиһан заахан Согто тухай бодожо, гүлмэр гэнэн зүрхэ сэдхэлээ хүмэрюүлэн байба. Минии эсэгэ баһа иигэжэ хүлгүй болошоод, хаана нэгэ тээ гэртээ ерэжэ ядашоод ябана аа гү гэжэ бодохо юм. Юундэшьеб Ринчүүнэй эсэгэ тухайгаа хэзээ хэзэнэйхиһээ ехээр һанаагаа зобобо. Али бэдэржэ ошохо байгаа гээшэ гүб гээдшые бодоод үзэхэ юм.

Ринчүүнэйн эжы сомон зүблэлэй байдаг тосхонһоо гараад, ехэ харгыда ороһоор мориёо аалидуулангүй хатаргаһан аад, тэрээнһээ һалажа Мойһото руу ошоһон бага харгыда ороходоо, хүлэрһэн зээрдынгээ жолоое татажа, гэшхэдэлдэнь оруулба. Гашуудаһан эхэнэрэй толгойд гансал үгы болоһон Ринчүүнэй хүбүүниинь ороно. Хаанаа ябашаха юм гээшэб гэжэ тэрэ ехэл гайхана. Али тэрэ дизертирнүүдынь абажа ябашоо гээшэ гү? Буруутахадаа хүбүүмни бү олдог даа. Иимэ бодолдо абтахадаа, досоонь уйтаржа, бээдэнь булгилжа байгаа хамаг бүхы шуһаниинь дээшээ хөөрөөд, гэнтэ орилон уйлаха охидоһониинь хүрэбэ. Теэд тэрэ бээ барижа, зүрхөө нэгэ бага доро оруулба. Тиигэбэшье тугаархана сомон зүблэлэй даргын хэлэһэн дизертирнүүд ойндоһон ороод һаланагүй. Тэдэнэр заахан үхибүүдые хайрлахагүй гээшэ гү? Ямар зэмэ хэһэндэнь тэдэнэртэ гар хүрэхэб? Али, магад, хүбүүд тиимэ хүнүүд ябана гэжэ һураг тарааха гээд, хара амиа

абархын тула юушые хэжэ болохо гү? Ринчүүнэйн эжы энэ бодолхоо харанхалаад, толгойнь эрьежэ, морин дээрэһээ арайл унан алдаба. Эмээлэйнгээ урда бүүргэһээ дэмыл тайга барилсаһандаа тэрэ морин дээрээ тогтобо.

Харгыгаа алдажа төөрийнэн эжэл гурбан нүхэд хоёрдохи үдэрөө ябажа байна гээшэ. Гүнзгы ехэ тайгын тэбэрисэһээ гараха гээшэ гүлмэр ухаатайхан хүбүүдтэ бэлэн хэрэг бэшэ байба. Арьягар томо шэнэһэнэй доро хоноһонойнгоо һүүлдэ хүбүүд энэ ехэ тайга сооһоо мултаржа гараха гэжэ яһалал ябабад. Хиибараан таража, сэлмэг тэнгэридэ харагдадаг болоһон нараар зүгөө тухайлаад, хэдышые урагшаа ябаа һаань, тайга дууһаха юм бэшэ. Хүбүүд нэгэ хэды ябаад лэ амаржа һуудаг, һүни муугаар унтаһан дээрэһээ һажаадшые абадаг байба. Тээд ехээр үлдэһэн гэдэһэнийнь гэртээ түргэн хүрэжэ ошохыень баадхана. Тиигэжэ харанхы үглөөһөө абаад, үдэ шахатар ябажа, энэ уһагүй хуурай, шулуутай голдо тулажа ерээ бшуу. Гүн ехэ тайга соогуур тэрэнэй хаанаһаа эхи абажа ерэһые, хаана хүрэхэ байһые хүбүүд мэдэнгүй. Харин тэдэнэр гэдэһээ ехээр үлдэһэн, амаа хатаһан дээрэһээ тэрэ шулуутай гол соогуур уһа бэдэржэ оробод. Мархаасха бага нүхэдөө голые уруудажа дахуулба. Тэрэниие уруудаад ошобол, тала дээрэ гаража болохобди гэжэ тэрэ ухамайлһан байгаа. Тээд хэды ябатарнь, шэргэжэ хатаһан гол соо уһан олдобогүй. Тэрээн соогуур хадада саһанай хайлахада гү, али ехэ бороогой ороходо, уһан урдадаг байгаа хэбэртэй. Зунай түрүүшын наранда халаһан шулууд хүбүүдэй урдаһаа хуурайгаар анхилжа, ундыень бүри хүргэнэ. Мархаасха шулуун дээгүүр түргэ түргэн алхалжа ябаад, уһа бэдэрбэ. Володя Ринчүүнэй хоёр түргөөр гүйлдэжэ ябаад, уһа бэдэрхэ гэхэдээ, хүлөөшые татаха тэнхээгүй болотороо эсэшэнхэйнүүд, гэдэһэнийнь үлдэжэ, хотонь нюргандаа няалдаһан мэтэ үзэгдэнэ. Бүри доротоходоо, үмдэжэ ябаһан гуталнуудын хахараад, улаан хүлнүүдын гарашоо. Тэдэнь холоһон, хаха гэшхэгдэһэн дээрэһээ түргөөр ябахын арга үгэнгүй. Мархаасхыншые хара ботинкын ула саашаа үшөө нэмэжэ удараад, сурхайн аман шэнгээр ангалзана. Хүлдэнь нилээд ехэдэһэн энэ ботинканы ходо һугаржа ябаһан дээрэһээ һүеыень зада холгоожорхёо. Тэрэ хуурай голой оёрто ундаа харяаха уһа олохо һанаатай хүлни холоошые гэжэ һанангүй, шулуунһаа шулуунда хүрэжэ ябаад, хонхосог, хобоо бүхэн соогуур харана, тээд балгашы уһан олдоногүй. Унданинь тэсэхын аргагүйгөөр хүрэнэ. Угайдхдаа үдын наран дээрэһэнь халуунаар шарана.

Уһанай олдохогүйдэ Володя Ринчүүнэй хоёр урмаа хухаржа, хуурай голойнгоо эрид эрье өөдэ абиржа гараад, сэнхирхэн ягаан сэсэгээ задалһан үдхэн хара тэрэнги доогуур шургажа, сагаанай зөөлэн хүбхэн дээрэ хэбтэшэнэд. Тэндэнь һэрюун байжа, хүбүүхэдүүд өөһэдөөшые мэдэнгүй унташабад. Тэдэ хоёр хэдышые унтаха байгаа юм бээ, тээд зунай дулаахан аминһаа гол ороһон аляһа, һононуудай хазахада һэришэнэд. Хаанашыёб дүтэхэн хүнэй хашхарха абяан хүлэмхээр дуулдаад, тайгын бүгшэм соо шэнгэшэбэ.

Хүбүүд эсэжэ, туража унаад, арай амитай хэбтэбэд. Хэрбээ хүнэй ерээгүй хаа, хүйтэн газар дээрэ хэбтэһэн тэдэ хоёр үүрэй сайтар тэсэхэ байгаа гээшэ хэн гү? Ольбоон таабайн нохой тэдэнэй амиие абарха байшоо. Тэрэ өөрөө Володие, басаган бэри хоёрын Ринчүүнэйе үргэлжэ, мориндоо хүрэтэр ерэбэд.

Тайгаһаа олдохон хүбүүдые Ольбоон таабайнхи бүхэли хүнндөө унтангүй найжалжа хоноод, хойто үглөөнийн Мойһотодо басагаяа эмээл морёор эльгээжэ, мэдээ хүргэбэ. Үдэ багаар Мойһотодоо Ринчүүнэйн эжы, нютагай хэдэн эрэшүүл, НКВД-һээ ерэхэн милиционернүүд Жабаа ахайн жолоододог полуторкаар ерэбэд. Ринчүүнэйн эжы Ольбоон таабайнда ерэхээр, бултанһаа түрүүн гэртэнь оробо. Бэшэ хүнүүдшье хойноһоонь һубарилдан орожо, гэрээрнь дүүрбэ. Мархаасха, Володя, Ринчүүнэй гурбан ами аминдаа нэжээд орон дээрэ унтаж хэбтэбэд. Ринчүүнэйн эжы хүбүүнэйнгээ ороной хажууда ошожо, үбдэг дээрээ хэхэрэн һуугаад, Ринчүүнэйгээ тэбэрин таалажа байжа уйлаба. Хүбүүнийн һэринэгүй, тон бүхөөр унтана. Тэрэнэй нюур пүлхыжэ хабдашоо, эндэ тэндээ зулгаржа шарха болошоо, уралын хуургайтажа дарбайшоо. Хүбүүдэй хубсаһа тайлажа, бэеын нойтон аршуулаар угаагаад, хүл гарайн шарханууды эмтэй ногоогоор боохон байба.

- Бүхэли хүнндөө хүтэй шэнгэн сай зааханаар шудхажа уулгаабди. Наяшаг, таанадай ерэхын урда тээхэнэ шара хүрпээ шанажа, багаханаар эдюулээбди. Һүүлдэнь үглөөнэй хаамай хү нэжээд багахан кружка уугаа. Үшөө эдихэ юумэ эрээ, теэд досоонь үбдэжэ болохо гэжэ айгаад, бэшэ юушье үгөөгүйбди, - гэжэ Ольбоон таабайн хүгшэн Ринчүүнэйн эжын хажууда ерэжэ, ородоор хэлэбэ.

- Найнта даа. Хүбүүемни абарбат. Үрэ бэеыемни абарһан аша туһыетнай бүхы наһаараа мартахагүйб, - гэжэ Ринчүүнэйн эжы ородоор тал-мул хэлээд, Ольбоон таабайн хүгшэнэй гарые барижа, зүрхэндөө няба.

- Ондогоор юушье хэхэ аргамнай үгы байгаа. Бүхы хабаараа болообди. Хүнэй айхаар зүдэршэһэн байгаа ха юм. Мэдээ оронгүй, ами хаашанаа аа гү гэжэ ехэ айгаабди. Илангаяа эдэ хоёр багануудын удаан солоохой орожо үгөөгүй, - гэжэ Ольбоон таабайн бэри хөөрэнэ.

- Баарһамни, юундэ ой руу ошохо юм даа. Мойһотынгоо үйлсөөр наадажа ябахайгүй. Хэзээ тэнхэжэ, хүл дээрээ бодохо юм аабши даа? - гээд, Ринчүүнэйн эжы хүбүүнэйнгээ үһэ эльбэнэ.

- Бараг даа. Үхибүүн түргөөр тэнхэдэг юм. Олдохониинь болоо. Энэ хара нохойнгоо үгы хаа, би мэдэнгүй хажуугаарнь гарашаха байгаалби, - гэжэ Ольбоон таабайн хөөрэнэ.

- Үгы ямар бурханиинь болоо гээшэбта. Би танда бурхан шэнги зальбаржа ябахаб, - гэжэ Ринчүүнэйн эжы Ольбоон таабайн гарые барижа, духадаа хургэнэ.

- Хүбүүдэй бэе халуутай байна. Энээниие халуун уһанда бусалгажа уулгаарайт, - гэжэ ород таабайн хүгшэн сагаан дали үгэбэ. - Гансата халууень буулгаха байха.

НКВД-һээ ерэхэн милиционерэй нэгэн (ахалагшань хэбэртэй) полевой

сүүмхэ сооһоонь саарһа гаргажа, протокол бэшэбэ. Тэрэ Ольбоон таабайда олон асуудал табижа, түбэгтэйгөөр тэрэниие мүшхэбэ. Хэзээ, хаана хүбүүдые олоһон тухайдань хайшан гээд гэртээ асарһан тухайнь хуу һуража бэшээд, энэ болоһон ушарта хабаагүй асуудалнуудые табиба. Гэр бүлэдөө хэды хүн байһыень, үмсэдөө хэды малтайень, ямар хүнүүдээр золгодог, ушардагыень хуу һуража абаба.

- Дизертирнүүдые тэжээжэ байдаг хүн бэшэ аабзаш? Энээнэй түлөө олохон жэл абахадаа болохош, - гэжэ һүүлшын асуудал табяад, үбгые тэрэ угаа ехээр муулуулба. Гурбан хүбүүгээ дайнда алдаад, үшөө ямаршьеб дизертирнүүдые тэжээхэмни дутаба гү гэжэ Ольбоон таабай тэрээнһээ асууха гээд, энээнтэйшье үһэрисэлдэжэ даа гэжэ бодоод:

- Тиймэ хүнүүд энээ руу үзэгдөөгүй, - гэжэ харюусаба.

Ольбоон таабайн хүгшэн Ринчүүнэйн эжыдэ хүбүүдэйнгээ дайнһаа урид үмдэжэ ябаһан дэгэл хубсаһа гаргажа:

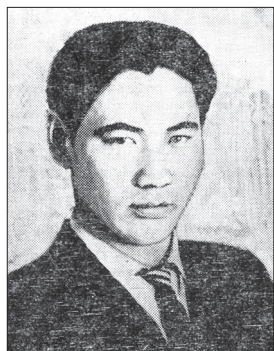
- Энээгээр хүбүүдээ орёожо абааша, машина дээрэ халхи абаха. Миниини гурбан хүбүүд дайнһаа бусаагүй. Эдэ дэгэлнүүдыеень шинии гурбан хүбүүд үмдэжэ, нэрыень ханажа ябаг, - гэбэ.

- Һайнта даа. Танай аша туһые юугээршье харюулха хүн аабиб даа, - гэжэ Ринчүүнэйн эжы гомдолтойгоор хэлэбэ.

- Юуншье хэрэггүй, гансал үрэ хүүгэднай - энэ минии гурбан ашанар, шинии гурбан хүбүүд хожомоо хайханаар нүхэсэжэ, дай дажаргүй сагта ажаһууһай гэжэ хүсэхэ байнаб, - гээд, Ольбоон таабайн хүгшэн нюдэнэйнгээ нёлбоһо гоожуулан, Ринчүүнэйн эжые тэбэрибэ.

Мойһототоһоо ерэнэн хүнүүд ябахаяа түхээрбэ. Мархаасха, Володя, Ринчүүнэй гурбаниие һэрюулжэ, бага сага юумэ эдюулээд, уулгаад, машинын кузов дээрэ Ольбоон таабайн хүгшэнэй үгэнэн дэгэлнүүд соо орёожо һуулгабад. Ринчүүнэйн эжы Ольбоон таабайн, хүгшэнэйн, басаганайн, бэриинь ба гурбан ашанарайн - бултанайн гарнуудые барижа, үшөө дахин ехэ баясхалан хүргөөд, машина дээрэ гаража һууба. Полуторка һууриһаань хүдэлбэ. Эжэл гурбан нүхэдые абарһан Ольбоон таабайнхи гарнуудаа дээрэ үргэн далагануулжа, машинын далда оротор үдэшэн зогсобо.

Энэ хохидолто ушарай һүүлдэ Мархаасха, Володя, Ринчүүнэй гурбан нилээдхэн хэбтэжэ бодоо һэн. Илангаяа Володя удаан үбшэлөө. Тиигэбэшье хуу хайн үнгэрөө һэн. Гансал эжэл гурбан нүхэдэй хэнэйншье эсэгэ дайнһаа гэртээ бусаагүй...

ВЛАДИМИР ХАЛХУЕВ

(1939-1975)

Владимир Сыденович Халхуев Түнхэнэй аймагай Галба нютагта түрэхэн юм. Түрэл колхоздоо барилгашанаар ажаллаа. «Нүхэдэй уулзалга» (1969), «Алтан дэвтэр» (1973), гэхэн номуудай автор. Наһа бараһанайнь һүүлдэ «Гүрэмэл ташуур» (1988) гэхэн ном хэблэгдээ. Олон тоото ульгэр онтохонуудые, домогуудые суглуулан бэшээ юм, тэдэнэй зариманишнь лэ ном соо оруулагдаһан юм.

САНАГАДА БОЛОҢОН НАЙР

(Үнэн болоһон ушар)

Хойморой дээдын табинай хошуунда зүблөөн боложо, Санагада болохоёо байһан «цам» тухайда хөөрэлдөө хэжэ, үндэр байшан соо хэдэн хоногой шууян таһарнагуй.

- Яаха гээшэб? Ошолтой гү, али байлтай гү?

- Уряал хадань урма зоригиень хухалха гээшэ урданай ёһо гуримда багташагүй юм, алдар нэрээ хухалангүй ошохо хэрэгтэй.

- Ошохоньшые ошохо, теэд улад зониие һонирхуулха юумэн хэрэгтэй. Айл аймагаа суурхуулха ёһотой, - гэхэн шанга шанга абьян дэһэлнэ.

Энэ үдэр Гэргэнэй Дамбые зүблөөндэ татуулжа асараад, «Санагада барилдахаяа ошохош, бараниень хаяжа ерэхэ бээш?» - гэжэ баяд, ноёдуудай асуухада, «Шан үгэхэ хаань, юу байхаб, бартахи баабгайһаа үлүү хүсэтэйшүүл сугларха хэн гү даа», - гээд, Дамба гаража ябашаһан байгаа. Дамбын хүсэ хабые үнинэй мэдэһэн Шагдар гулваа энэ үгэдэнь баярлажа, «энэшни барилдаанда түрүүлхэл ёһотой, хүрэжэ ошоһоор лэ боосоо хэхэ байна, одоол Санагын баяшуулһаа яһалахан мүнгиень алдуулгахаб», - гэжэ ухаандаа шэбшэһэн юм. Мордохо үдэрэйнгөө дүтэлхэ бүри Шагдар гулваа нойроо сэлмэжэ, унтахаяа болёо.

Нэгэ зунай үглөөгүүр, тала хээрын талайн дээгүүр, хүбшэ тайгын хүхэльбэ соогүүр хүнүүдые шэрэһэн мори тэргэнүүд ханха харгыгаар эндэ тэндэ һубарилдан, дасан хүрэтэр һунаба. Үшөө хоёр гурбан хоног урдуур ерэһэн зон дасангай газраа бутын шоргоолзон мэтэ обооролдоно. Дасангай ламанар, ноёд хайдууд түрүүтэй холоһоо ерэһэн айлшадые хүндэтэйгөөр угтажа, тоорогто газарта һуулгангүй, байшанда оруулна. Газраа наадан дүхэриглэжэ, торго хоргойгоор хубсалһан, харгама гоё зүүбшэтэй һамгад, басагад гургалдай шэнгээр аялга дуугаа татана.

Сэсэг, ногоон дээгүүр хүл нүсэгэн хүбүүд харайлдажа, хаба хабаа харан барилдажа, урилдажа наадана. Мүн хахархай удархай һарьмай дэгэлтэй, ула

соорхой гутал үмдэһэн үгытэй гуйраншад эдэе хоолой бэлдэгдэжэ байһан гэрэй газаагуур хормойгоо дэлгээд, хэршэм хоол гуйжа, орхимжото ламын ула доро улаан зүрхэе табиhaар наманшалан мүргэжэ ябаһаар, уряднигуудта һэегүй намнуулна.

Дасан соо ламанар, хубарагуудай ламатаха, хонхо дамаарин найрха, газаагуур олон зоной шууялдаха, хотогор хобоо соогуур үлэн нохойнуудай хусалдаха - эдэ бүгэдэ нэгэдэхэдэ, ямар нэтэн ехэ тэнсэлгүй дайнай боложо байһандал тала хээрээр сууряатан ошоно.

Хүг зугаа улам хүгжэжэ, дүхэриглэжэ һууһан зоной дунда энеэдэн таһалданагүй. Барилдаанда хабаадахаа ерэнэн буха шэнги бүдүүн хүзүүтэй, болсоруу булхагар балсантай бүхэшүүл дүхэригэй дунда жэрылдэжэ һууна. Дүхэригэй баруун захаар ноёд һайдууд зэргэлжэ, ааяма халуун боложо, тарган ламанар ами шэрээ абажа ядан хүлэржэ, уһан һахы болоно. Муу хубарагууд лама багшанарайнгаа хүлһыень аршажа, тугас шубуунай һүүлээр хэһэн һэбюурээр агаар һэбин һэрюусүүлнэ.

Дасангай гэсхы лама барилдааша халзан лама хоёр дүхэригэй дунда орожо, барилдаанай ёһо хэлэһэн бээрээ:

- Барилдаанда бараниие илаһан хүндэ хоёр зуун түхэриг шан үгтэхэ болоо, - гэжэ зондо мэдүүлбэ. Хаанахи бүхэ илахань ааб гэһэн таагдашагүй асуудал хүн бүхэнэй досоо бусайдана, бүхэшүүлэй бэе бэлигые шэртэжэ, соо нэбтэ харахаяа оролдоһондол нюдэниинь хурсадана.

Барилдаанай эхилхэлээр, хүн зоной дунда боосоон боложо эхилбэ даа. Шагдар гулваа зон соогуур түрсэлдэһөөр ламхайн хажууда дүтэлжэ:

- Ламхайтан, боосоо хэхэмнай гү даа? - гэбэ.

- Та, хэн илажа гараха гэнэбта? - гэжэ ламхай һонирхон асууба.

- Минии харахада, Түнхэнэй Мормой бүхэ бултаниие илаха хэбэртэй байна.

- Тэрэ Мормой бүхэ гээшэшни алин бэ даа?

- Энэл даа, манай бүхэ, - гээд, Шагдар гулваа Дамбын урдаһаа хургаараа заана. «Энэмни яана гээшэб, дэмырээ гү?! - гэжэ жэхыдэһээ хүрэнэн Дамбын саашаа ябашахалаар, тэрээгүүр һууһан ламанар энеэлдэжэ, дарья табилдашаба. Эльгэ хатаһанайнгаа һүүлдэ:

- Энэ һабиихадажа байгаад ябашоошые түрүүлхэ гэнэ гүш даа? - гэжэ Шагдарай урдаһаа хараад, - зай, ламанар, һайдууд, Түнхэнэй гулваатай боосоо хэхэмнай гү даа? - гэбэ.

- Холоһоо зорюута барилдахаа ерэнэн бүхэшүүлдэ нюргаа шоройдуулхагүй манай Халзан ламаһаа эхилээд, олоороо байха, - гэжэ дуганша лама хэлэбэ. «Тиимэ, тиимэ!» - гэлдээд, бэшэниинь зүбшөөжэ шууяшанад. «Нээрээшье, манай Халзан ламые илаха хүн эдээнэй дунда байха аал? Байза, Халзанай бүхэли үнээнэй түүшэ үргэлөөд ябахые хаана хараа бэлэйбиб?! - гэжэ хамба ламхайн шэбшэжэ һуухада, мүн Шагдар гулваа бодолгодо эзэлгдэнэ: «Энеэлдэгтылши, намда боосоогоо алдаад, хожом бү гомдооройт. Манай Мормойе илаха хүн байха аал!?

Аяар зургаан хүнэй даагаагүй бревно гансаараа хугабшалаад ябашоо бэлэй», - гэжэ Дамбын хүсэндэ найданги шэбшэнэ.

Түнхэнэй Хоймор нютагта Гэргэнэй Дамба гээшэ ехэ хүсэтэй, үгытэй хүн ажаһууһан юм. Тэрэниие нютагайхидын Мормой гэжэ нэрлэдэг байһан юм гэдэг. Мүнөө энэ найрай барилдаанда Мормойһоо ондоо хэн түрүүлхэ хэм гэжэ Шагдар хэдыгээршые боосолдохоор бэлэн байна.

- Зай, хэдыгээр боосоо хэбди гэнэш? - гэжэ хамба ламхай Шагдарай урдаһаа хараад асууба.

- Танай дуран болог, би мянганшые түхэригөөр боосолдохоб, - гэжэ Шагдар ехэ бардамаар харюусаба. Ламанар урда урдаһаа харалсажа, анид гэлдээд, хамба ламхай шарайгаа хубилган:

- Тиигэбэл хаанахишые бүхэ илажа гараг - хамаагүй, гансал шинии Мормой түрүү һуури эзэлхгүй гэжэ шамтай табан зуун түхэригөөр боосолдожо байнаб, - гэбэ.

- Зай, боосолдохоо хаа, боосолдоё, би манай Мормой бүхэ бултаниие диилэхэ гэнэб, - гээд, Шагдар гулваа үбэрһөөн табан зуун түхэриг гаргажа табиба. Эдэниие шагнажа һууһан Ториин Жамсаран гулваа «энэ Түнхэнэй тэнэг гулваа юугээ ярина гээшэб, баранһаа бишыхан, хаби́гар хүндэ, түрүү суурь эзэлмээр тэнхээн хаанаас байхань бэ?! Харин манай Марагтай бүхые илаха хүн бэе бэлигээрээ харагданагүй», - гэжэ шэбшэһэн бэээрээ, боосоо хэхэ ханаатай Шагдарта дүтэлбэ:

- Хоюулан боосоо хэхэмнай гү даа? Тан хэн түрүүлхэ гэжэ хананат?

- Эндээ байгаарайт, - гээд, Шагдар дүхэригтэ һууһан бүхэшүүлэй хажууда ошожо, - Дамба, хүүндэ диилдэхгүй бээш? Бишни боосоо хэхэ байнаб, - гэжэ Дамбын шэхэндэ шэбэнэбэ. Дамбын энеэдэһэн хүрэжэ:

- Байза, ши минии һалтарта мүнгэ һайнаар шүүгээд абахаяа ханана гүш даа, шүүһэн мүнгэнэйнгөө хахадые нь намда үгэхгүй хаашни, зорюута нэгэ хүндэ унажа үгэхэб, - гэжэ зорёон хэлэбэ.

- Үгэнгүй яхабиб, түрүүлээл хаашни, шүүһэн мүнгэмнай бидогоорой ха юм, - гэжэ ехэ зуун түхэригэй боосоо хэбэд. Дамбые түрүүлхэ гэжэ хүнэй ханамаар бэшэ байгаа бшуу.

Нэгэ хэдэн хүбүүдэй барилдажа, бэе бээе хаялдаһанай һүүлээр, Дамба Халзан лама хоёрто жээрэб тудажа, ээлжээниинь болобо.

- Манай барилдааша Халзан бүхэ бахана шэнги бата бүхэ байха даа, - гэжэ ламанар хүхилдэн, гэсхы дуганша хоёр Халзан ламын хуга дорһоо дүнгэн, барилдаанда бодхобо.

- Манай хүбүүн баабгай шэнги байха даа, - гээд, Мihuулха Дамбаяа барилдаанда бодхоохо зуураа, шэхэндэнь юушыеб даа шэбэд гэбэ.

Мүргэлдэхээ байһан буха мэтэ тонгойшоод, уухилжа байһан Халзан лама Дамбын дүтэ ошохолоор, гэнтэ тархяараа эльгэ руунь мүргөөд, тахимыень сохибо. Иигэжэ мэхэлүүлхэб гэжэ ханаагүй Дамба гэдэргээ бүдэрөөд, шууд унамсаараа,

Халзан ламын хоёр багалсагһаа барижа абашаба. Таталдаад, тэржылдээд ерэхэлээрээ, Дамбын хүлдэ хаха зурагдаад лэ, Халзан лама газарта пид гэшэбэ даа. Зоной хашхаралдаан, хүхирэлдөөн шэхэ дүлиирмөөр дэлхэлээд, дүхэригэй саана байһан Самбуу ламын хайхан Янжима:

- Оо, ухайш даа, - гэжэ гүйжэ ошон, Дамбын халаадые абажа, хэдэрүүлэн байба. Тэрэ зуура хүн зоной нюдэд хуу Янжима руу буушана. «Энэ Самбуу ламын һамган яасагаана гээшэб, маанадые боосоогоо алдаг гэжэ хүхинэ гү?!» - гэжэ ламанар Янжимада эзбүүрхэнэд. «Байза даа, энэ Түнхэнэй шүрдэгэрые таһа нэшэхэ хүбүүд байнгүй яаха һэм», - гэжэ хоролхон хараалданад.

Барилдаан үргэлжэлһөөр байба. Дамбын хэды дахин бодожо, шамбай шиираг хүбүүдые шэдэсэгээрхэнэйнэ һүүлдэ, түрүү һуурийн дабалдаан болохо болобо. Энэ дабалдаанда Сэлэнгын Шоодон барилдааша, Ториин Марагтай бүхэ, Дамба гурбан үлэбэ. Санагын ноёд, хайдууд, ламанар Гамбал гулваа хамба ламхай хоёр түрүүтэй дүхэригэй дунда орожо, ламаяа түрүү һуурийн дабалдаанда дахин барилдуулха гэжэ шууяа татабад. «Түригдэһэн хойноо, дахин юундэ барилдаха юм?» - гэжэ Сэлэнгэ, Ториин хайшуул хэдышые арсалдаа һаа, хамба ламхайн урда юугээр орохо һэм даа, Халзан лама хабаадалсаха болобо.

Сэлэнгын Шоодон барилдааша Дамба хоёр барилдаха болобо. Энэ Сэлэнгын барилдааша уг нэрэнь Ваандалай Стаарса гэжэ нэрэтэй юм, шобхо толгойтой, шабдаг бээтэй, ехэ габшагайгаар барилдадаг хадань «Шоодон» гэжэ хүнүүд нэрлээ юм.

- Манай барилдааша хэрмэн шэнги габшагай байхадаа, Сэлэнгэ, Агаар алдар солоёо гараһан юм, - гээд, Баваасан гулваа Шоодон барилдаашаа бодхообо.

- Манай хүбүүн таряалан, сабшалан дээгүүрээ солоёо гараһан хүн даа, - гэжэ Михуулха зорюута дуугараад, Дамбаяа бодхобо.

Шоодон үнэхөөрөөшье ехэ габшагай байба, гэнтэ шодогод гээд лэ Дамбын хүлые гохойдоод, сохёод, юрэдөө баригдажа үгэнэгүй. «Иигэжэ байһаар оһол алдажа унашана гүб», - гэжэ Дамба гартаал барижа абахаяа оролдоно. Баһа нэгэ шодогод гээд гоходохо зуурань, багалсаг дээрэлхэнь бариһаар, гэнтэ тархьяа хуга доогуурнь шэхэхэтэйгээ хамта ээм дээгүүрээ шэдэбэ. Үрөөһэн гараараа аһалдаһаар бууһан Шоодон газарта унангүй, хүл дээрээ тогтошобо. Тээлмэрдэн байхадань, дахяад барижа, тархьяарнь газар мүргүүлээд, ууса руунь үбдэгөөрөө сохижо мухарюулба. Тэрэ зуура тугаарай бээ эһээд һууһан Халзан лама гэнтэ ошожо, түргэ гуталайнгаа хоншоороор Дамбын булшан руу үдхэлөөд, хойноһоонь хам тэбэрижэ, нэшэхэ һанаатай агаарта үргөөдхибэ.

Иигэжэ муухайсар орохо гэжэ мэдээгүй Дамба шууд унамсаараа тогтожо, бээ тэбэрюүлһэн гарнуудые хоёр тээшэнь заалажа мултарһаар, «Шамайе дахяад бодохогүйгөөршни газар нэшэхэб», - гэжэ уурлаад, Халзан ламын адхаал дээрэлхэ шүүрэн барижа, хүлыень газарта хүргэнгүй, хии агаарта үргөөд, ташаалан гэхэдэнь, Халзан лама амаараа шорой үмхэн унаба.

Мэнэ мэнэ хуулга хабаар адхахаяа үүлэтэшөөд байһан тэнгэри мэтэ шарайгаа барылдашоод хууһан ламанар халаг хүхы болон шууя татажа оробод.

Тиигэһээр шууяан нэгэ бага замхажа, Ториин Жамсаран гулваа Марагтай бүхээ бодхобо. Энэ бүхын уг нэрэнь Цэдэнэй Бүүбэй гээшэ. Торидо хэзээ урда сагта Марагтай баатар байһан юм ха, тэрэ баатар газаагаа үхэрэй зэргэ эльгэн хара шулуу асараад, үүр хираанаар бодожо, тэрэ шулуугаа хэдэн дахин үргэһэн бэээрээ, өөдөн шэдээд, унажа ерэхэдэнь, газарта хүргэнгүй, альган дээрээ тогтоодог байһан ха юм. Марагтай баатарай наһа бараһанһаа хойшо тэрэ шулууниинь хэдэн зуун жэлдэ байраһаа хүдэлэнгүй хэбтэхэдээ, хахадсаа газар руу орошоһон байгаа. Замай хүнүүд хажуугаарнь гарахадаа, «Марагтайн шулуун» гэжэ мүнгэ гү, али тамхи, таряа табижа, үшөө архитай наа, архяа дуһаадаг байһан юм ха. Нэгэтэ Цэдэнэй Бүүбэй тэрэ шулуу газарһаа хүгнэ татажа гаргаад, харгы дээрэ абаашажа хаяһан байгаа. Түүнһээ хойшо хүн зон «Марагтай баатарнай дахяад энэ нутагта түрөө, - гэлсэжэ, Цэдэнэй Бүүбэйе Марагтай бүхэ гэжэ нэрлэдэг болоһон юм.

Энэ мүнөө барилдаанда Марагтай бүхэһөө ондоо хэн түрүүлхэ хэм гэжэ найдаһан Жамсаран гулваа Шагдар гулваатай гурбан зуун түхэригөөр боосоо хэһэндээ баһа ханаагаа зобоно. Дамба Марагтай хоёр бэе бээ маряалсана, гэшхэсэ бүхэнөө нарилна. Марагтай бүхын адар томо бэе тоһо түрхиһэн мэтэ хүрин хараар гэлигэнэнэ. Дамбын хүсэлжэ бээ шангадхахадаль, шүрбэһе шандаһаниинь тэржыжэ, эндэ тэндээ болсоруу-солсоруу булхайжа гарана. Хоёр бүхэшүүл хам оролсоод, тэржылдэшэбэ. Дамба угзар угзарһаар баруун ташаан дээрээ ашаад, Марагтай бүхые дороо дараба. «Түнхэнэй бүхэ илаба!» - гэлдээд, баһа хашхаралдаан, хүхирэлдөөн дэлэлшэбэ. Тэрэ үедэ дүхэригэй саагуур байһан хүнүүд:

- Оо, заан бүхэ морилшобо, харгы гаргагты, саашаа байгты! - гэжэ хашхаралдажа оробо. Ноёд найдууд, ламанар, хамба ламхай түрүүтэй заан бүхые угтажа абаба. Хубарагууд заан бүхын хохор эжые повоосхоһоо үргэжэ буулгаад, дүхэригтэ оруулжа хуулгана. Энэ заан бүхын эжы хохор аад, удаган байһан юм, хүбүүнэйнгээ найрта барилдахаа ошоһон газартань лэ дахалдаад ябалсадаг байһан юм ха. Хүнэй хүр дарама адар томо бээтэй заан бүхэ дүхэригэй дунда орожо:

- Аль нутагын бүх булсан вэ, түүниг үтэр авчарна уу наачань, - гэжэ муяархан байба.

- Найрһаа хожомдожо ерэһэн хойноо хэнтэй барилдахаяа ханаабта? - гэжэ Мухуулха дуугарба.

- Уряалаар ерэһэн заан бүхын урма дурыень хухалжа болохогүй, Түнхэнэй бүхэ барилдахаяа арсаа наа, илагдаһан тоотой болохо, - гэжэ хамба ламхайн хэлэхэдэ, бэшэ олон зон «зүб, зүб» гэжэ хашхаралдана.

- Зай тиигэбэл, заан бүхэ манай бүхын хаяһан барилдаашадаар барилдаг, тиигээ болболнь манай бүхэ барилдаха, - гэжэ Мухуулхын хэлэхэдэ, боосоогоо

алдажархёод, уур суhalдаа дэлбэрхээ нутышоод хууһан хамба ламхай Михуулхын урдаһаа нюдөө хурсадуулан, хууриһаан бодожо:

- Ямар тиимэ ёһо байхаб. Заан бүхые үшөө бэшэ амитанаар носолдог гэбэ гүш? Тиигэбэл заан бүхэ бараниие илаһан тоотой болоно, бидэ боосоогоо алдаагүйбди! - гэжэ хашхарба.

- Тиихэдээ шангай мүнгые заан бүхэдэ үгэхэ болоно гү? - гэжэ гэсхы лама лаблана. Энэ үедэ дүхэригэй саана байһан Дамба суhalаа хүрэнхэндөө, «энээндэ унаашье хаа, үхэхэгүйб», - гэжэ өөртөө дуугараад, түрисэлдэжэ байһан зоние, иишэ тиишэнь түлхижэ унагааһаар, дүхэригэй дунда хурдаар оробо.

- Алин бэ үнөөхи заан бүхэтнай? Тэнгэрийн тээхэр, газарай габал болоо хэн гү, заан бүхэтэйн хамба ламатайнь газар нэшэхэм, - гэжэ баранайнь дуулахаар хашхараад, шүрбэлхэ шандааһаа эршэлэн байба.

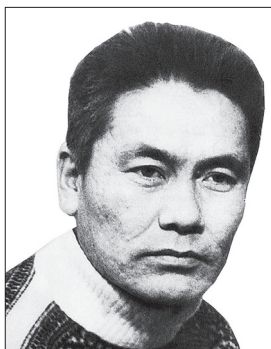
Шууялдажа байһан зон гансата аниргүй болоод, хоёр тээшээ хаха хүрэн, зай гаргабад, Хамба ламхайтай зэргэлээд байһан заан бүхэ:

- Үүе, ямар бардам аматай ада гээшэб? - гээд, суhalаа хүрэнхэндөө, Дамбые хайра гамгүйгөөр газар нэшэхээр забдан, альгаа ташасагааһаар ерэбэ. Дамба хороо бусалһандаа, хэзээ нэгэ баабгайтай тулалдахаяа гэтэлсэжэ байһанһаан үшөө үлүүгээр хүсээ эршэдүүлэн байтараа, гэнтэ һарбагад гээд лэ, заан бүхые хоёр хабһанһаань бажуугаад, үргэн, тархи дээгүүрээ шэдэжэ, дүхэригһөө харайжа гараха зуураа, гэсхы ламые энгэрһэнь адхаад:

- Мүнгөө гарга, тэрэгүй хаа, - гэхэлээрнь, гэсхы лама ухаа алдажа, хоёр зуун түхэриг шангыень түргэн гаргажа үгэбэ.

Агаараар хийдэн ошожо унаһан заан бүхэ амья татажа ядан хэбтэбэ. Мүнөө хүн зоной шарай ехэ сошоһон мэгдэнхэндэл барылдашоод байбад.

Заан бүхын хоёр хүбөө хабһые бала бажуун шэдэлхэн Гэргэнэй Дамбын һураг суу энэл юм даа.

ЦЫРЕН-ДОНДОК ХАМАЕВ (1937-1992)

Цырен-Дондок Хамаевич Хамаев Бэшүүрэй аймагай Шэбэртэ нютагта түрэнэн юм. Буряадай багшанарай институт дүүргээ. «Далижахан дальбараанууд» (1960, ород хэлэн дээрэ 1964), «Гайхан сэдхэл» (1964), «Найдал» (1967), «Мартадашагүй үдэрнүүд» (1970), «Үер» (1975), «Нэрлэн аха» (1978), «Ута намарай сэсэг» (1981) гэжэ повесть, расказуудай номуудые, «Дуушын сэдхэл» (1973) гэжэ шүлэгэй суглуулбари хэблүүлэн юм. «Зүлгэ ногоон» гэжэ романтай автор мүн.

ХОЛОНГО (Рассказ)

Аадарай намдан зогсожо, халхигүй гайхалтай нам аалин байдалай тогтомсоор, сэбэр агаараар амилхаяа газаашаа гарабаб. Хотоноймнай зүүн хойтохи булаг багта холонго бугаагтан задаржа, туйлгүй гоёор үнгэтэн байба. Ногоон шэршүү тэрлиг дээгүүрээ улаан хязатай утахан бүһэ бүһэлхэн, гүрэмэл гээгээ нахилзан хотолзоһон уяхан нюрга елэгшүүлэн гүйлгэнэн Баярмаа! Тиимэ бээ, Баярмаа?.. Гүйшэбэб. Амияа абажа ядан гүйнэб. Тээд холонго хүсэгдэхэ юумэ бэшэ даа. Холонгомни ойром шэнги аад, намайе гасаалһандал, тээ саанаханам болоод лэ улам бүри дураа хайханаар харагдаха юм. Баһал хүл мэдүүлэн харайшанаб. Үгыл аад, үгы даа, хүсэгдэхэ юумэ бэшэ. Гүйхэ тэнхээмни халажа, амияа абажа ядан, газарта һалд хуушабаб. Холонгомни тээ энээхэндэм, хорёод алхын газартахана, харбайгаад барижархихаар дүтэ... Мүн даа таняаб – Баярмаа. Баярмаам ха юмши даа, Баярмаам, танинагүй аал ши намайгаа? Шимни хаанаһаа, ямар орон нютагһаа иимэ арюухан, үльгэрэй дангина болоод орожо ерээбши даа?.. Буугыш даа, Баярмаам!..

Баярмаа нам тээшэ нэгэ удаа һарабшалжа хараад, гараа дээрэ үргэжэ, торгон пулаадаараа даллан, хүлээ гэнэн тэмдэг үгэбэ.

«Одоошье даа Баярмаам ерэхэнь ха юм даа намдаа. Мүнөө юуншье бидэ хоёрыг...».

Холонгын үзүүр бага багаханаар дээшээ дэгдэн, хумарин, таһаран халахаяа байнал газарһаа, Баярмаа, Баярмаа. Бушуулыш даа, бушуулыш... Нэгэ заал үлөө... Холонгын үзүүр газарһаа таһарһаар таһараад, өөдөө, сагаан хөөһэндэл, хөөрсэгэнэн, хөөбэгэшэн мушхаралдаһан үүлэнүүдэй тээ наахануур, тэнгэрийн сэнхир орьёл өөдэ хөөрэнһөөр хөөрөөд, далда хараагүй холодошолой. Дугаагтаһан холонгын гэшхүүрээр доошоо буужа ябаһан Баярмаамни хайлаһаар хайлаад, тэнгэритэй зүһэ нэгэдэн, харагдахаяа болишолой...

Абааштайгаар, халаха хандаха хэбэргүйгөөр хэншьеб хүнжэлһөөмни угзарна. Таняаб даа, гансал хүн намай иигэжэ һэрээдэг. Нойрһоо бэшэ,

энэ далита зүүдэнхээ халаха дурамгүй. Хэдышье угзархадань, зүрхээ түшэгэнүүлэн, эгээл үндэгээ дарахан тахяадал, дулаан хууриhaа хобхорхо хэбэргүй тэмдэг үзүүлнэб.

- Баяр!.. Баяр! гэхь дуулана гүш даа, угы гү? Нэрииш, юрэдөө, орой болошоол, энэш. Унтажал байха яашахан хүмши... Алим үдэшэ үгэһэн үгэшни, хүнш боло даа. Үдэр бүри булаг ошожо, уha асардаг болохом гээ нэмши гүш, али мартаа гүш? - гэжэ саб гэнэ хамгамни.

Нюдээ нээхэдэ ёлгошобоб. Наран дээрэхэнэ гарашоод, хурса элшээрээ сээжэ руум харбажа, халуудуулжа, хүлэрүүлжэ байба. Аадар нээрээшье ороод, үглөөнийнь наран гарашоо гү гэхээр. Хунаһаар, толгой соогоо бодолоо бодоһоор үндыжэ даа, яаралгүйхэн хубсалбаб.

- Хүйтэн уha тархи дээрэш адхажа үгэхэм гү? - гэнэ хамгам.

Угаалнигайнгаа адхуурыень хоршогонуулан, альган соогоо уha гоожуулаад, нюуртаа хүргэһэнэйнгээ һүүлдэ:

- Үгы дөө, хэрэггүй, - гэжэ хориноб.

- Яагаа уруу дуруубши даа. Үбдэхээ ханаагүй хүн аабаш? Али булаг ошохо болоһондоо залхуу хүрэд гээ гү?

- Сэржүү, хүрэг лэ даа, хашартай байна, - гэбэб.

- Хэзээнэй хашардаг болошоо нэмбиди?.. Хи-хи...

«Энэ хамгад даншье хаа үргэ амандаа үүрэшэһэн зон даа. Нэгэл торгохо юумэ олоо хаа, жаргашаха. Урдань орохо гээшэ улаан түймэр соогуур ябажа гараһантай адли», - гэжэ өөрынгөө Сэржүүдэ дурагүлхэнэб.

«Хэрбээе тиихэдэ Баярмаагаар хамга хэһэн байгаа хаам, арайшье иигэжэ, алхам хэһэн газартам зэмэрхэжэ, үргөө бүлүдэжэ һуухалгүй нэн даа. Тээд хуби заяамнай тиимэл байшоо гээшэ ааб даа», - гэжэ бодоходоо ханаа алдажархибаб.

- Энэ хоршоодхош ямар юумэндээ иигэтэрээ ханаа алдаа гээшэ бө-ө! - хамганим хоолой ууртай, шангашаг болоодхибо.

Юушье дуугарангүй, дүлии дүнгээ юумэндэл, байжа үгэхэдэм, хамгамни хусад гээд, һүүлээ дороо хэдэг. Зан абарияа хара баганаа абалсаһан хоёр бэе бээе даалсажа һуранхайбди. Би хүндэлэндэ хүлөө табижа үгэнгүй, бодолоо бодоһоор лэ байбаб.

«...Үншэрһэн зүрхэнэймни оёрто хүртэшгүй һайхан холонго боложо үлэшөө ха юмши даа, Баяр маамни... Хэрбээе тиихэдэ...».

Иигээд хөөрэлдөөнэйнгөө уялаа тайлажа эхилһүү даа. Тиихэдэ арба найматай ябааб гээд эхилһууб. «Наһаа эдихэдэжэ, долонтошоо!» - гэжэ заримашуулай гааруугаар хүхиргэн хэлэдэг, ханадагшье хаа, мүнөө бодоод үзэхэдэм, яабашье үшөөл үхибүүн, гүлмэр тэнэгхэн ябаа байнам даа. Үнгэрһэн юумэн үнгэрөө гэжэл ханаагаа амаруулхаһаа бэшэ ондоо юун гэхэбши даа.

Арбадахине дүүргээд, классаараа колхоздоо хүдэлхээ үлэһэн бидэнэр энэ тэрэ ажалда хүдэлдэг, шадал зэргээрээ оролдодог байгаабди.

Үбэл хэн. Январь харын хүүл багаар янгинама хүйтэн манай нютагай талаар зайгуултажа, сагаан тооһо, утаа мана татуулан, тэнгэрийн үдэр бүри тэшэгэнэжэ байба. Иимэ хүйтэнөөршье колхоз гэртэмнай хуулгаагүй, хонидой хурьгалжа эхилхэлээр, хурьга абалганда хабаадуулалсаба. Замаг-Добын отарада: Баярмаа, Сэржүү, Дабаа-Гарма бидэ дүрбэн эльгээгдэбэди. Багаһаа эжынэрээ дахажа, хони хурьганда ябажа хураһан Баярмаа, Сэржүү бидэ гурбан түбэгшээбэшьегүйбди; гансал хүнндөө нойргүй эрьежэ хонохонь лэ хашартай шэнги хэн. Тээбэгэрхэн, хүл дээрээ тогтожо ядаһан хурьгаяа эхынь долёожо дүүргэмсээр, мэшээгтээ таһа барижа орёогоод, зоболонгүй дулаахан байрадань оруулжа табиһаш. Хоёроороо нэгэ дахин эрьежэ ерэхэдэш таба-зургаан тэршээхэн юумэд мааралдажа хэбтэхэ. Тиэхэдэнь мэшээглэжэрхихэш ушар үзэгдэхэ. Дабаа-Гармадамнай түбэгтэй хэн. Тэндээ арбадахияа дүүргэхэгүй, юундэшье танай иишэ ерээ һэмбиб гэжэ шаналдаг. Тэрэ городто үлэжэ бага һаһаяа тэндэ үнгэргэһэн тула хурьга абалган болоходо һаг даа, даншье һаа дүршэлгүй, ходо һанаа алдажа, нялха нарайхануудые барихаяа жэрхэжэ ябаха. Дабаа-Гармын эсэгэнь манай колхоздо түрүүлэгшээр хүдэлхээс урзанан ерэхэн юм. Тэрэгүй һаа Дабаа-Гарма мүнөө бидэнээр хурьга абааб гэжэ зобожо ябахагүйдөө болохо бэлэй. Хаанаб даа, ямар нэгэн холын городто үни институтда оронхой, хүхюу шууятай оюутанаар суг ябаха хэн гэжэ һанахадаа, хайрлаагүйдөө хайрладаһанш хүрэшэхэ. Бэрхээр һурадаг Дабаа-Гармада институтда оролгон юуншье бэшэ байгаа. Яахабши даа, һанаашаяа зосоогоо хадагалаад, абяагүйхэн ябаһаш. Тиигэбэшье хурьга абажа шадахагүй хэбэрээ таһа нюудаг, бидэнтэйгээ адли ябахыел оролдодог байха. Энээниинь тааһан Сэржүү гасаалжа, хоро шарыень хүдэлгэжэ халахагүй. Нойтон бээтэй хурьга һула гараараа бари гэхэ бэлэй гү даа, али мэшээгээ урдаа бариһан Дабаа-Гармын һамарайнь урдахана асараад, хонинһоо дутаа гүш долёолши гэхэ, үрсэгэшүүлхэ, арбагашуулха, ойень гутааһаяа улам оролдохо.

- Һамараа бү уршылга, томо болоходонь, алаад гүөө һаа, мяхынь шүлһөө татажа байжа залгиха гэбши-и. Тиимэ аад лэ яагаа үхэхэн жэрхээшэ юм, - гэжэ Сэржүү гааруулдаг хэн.

Саанаа тэһэршэхээс байбашье, бээс харын хүсөөр барижа, басагадһаа юу оложо эдихэбши даа гэжэ һанадаг юм хэн гү:

- Болииш дөө, хаяыш саашань, хэрэггүй юумэ бү хэлэл даа, - гэжэ Дабаа-Гарма бүдүүрхээ болодог хэн.

- Арай гэжэ урдаа ядажа ябаһан Дабаа-Гармые Сэржүү бү гасаалал даа. Ябан ошон дадана һурана аабза, - гэжэ Баярмаа хажуу тээһэнь оролсодог хэн.

Баярмаагай дарууханаар, минии эжын түһөөтэйгөөр илдамханаар дуугархадань, сэдхэлэймни үлхэлөөдэ олон утаһаханууд жэнгирэлдэн ханхинахадал гэшэхэ.

Мандаа орходоо Баярмаамнай юундэшьеб даа ехэжээл хүндэл үзэгдэдэг хэн.

- Та гурбан амаржа унтагты даа, битнай эрьсэд хонуужам, түрэжэрхёо һаань - хэн нэгыетнай һэрээхэб, - гэхэ, үгышье һаа: - Дабаа-Гарма-а, ши унта даа, эсэхэн

шэнгиш, би шинии орондо Сэржүүтэй эрьсэд ерүүжэм, - гэхэдэнь, тэрэ үгэгүй зүбшөөдэг хэн.

Баярмаагай үгэ Дабаа-Гарма бидэ хоёр жэншэдгүй дууладаг хэмди. Хэлэнхэнь арсаха гэшэ хургаа таһа сабшажа хаяһантай адли байгаа. Юумэ хэхэдээ, юумэ хэлэхэдээшье нэгэ удаа яараха тэбдэхын табилангүй хэн. Ходол дамайхан, даасатайхан. Номдоо тиимэ бэрхэшье бэшэ хаа - оролдосотой. Хүнэй урдаһаа нэгэ хатуу үгэ дуугархыень, толгойгоо табихаар, дуулаагүйб даа. Эсэггүйгөөр зобожо тулижа хара багаһаа долоршоһон юм хэн гү, яабашье нютагайнгаа бэшэ басагадһаа илгархадаад лэ байдаг бэлэй. Сэбэр гээ бол сэбэр лэ даа, али намда тиигэжэ харагдадаг юм хэн гү, бү мэдэе. Баярмаагай тухэл шэнжээр сэбэр гэшые ойлгожо һураһан би эндүүшье табижа болооб. Тээд хэлһүүлби даа, ямар бэ. Налгай урихан шарайтай, энеэбхилхэн хонгор нюдэнүүдтэй, энеэбхилхэдэнь хоёр хасартань хонхорхой гарадаг, жэжэхэн сагаан шүдэнүүдтэй, нюурын хүрин, буржагаршаг хара гэзэгнүүдтэй - мянга түмэн басагад сооһоо илгаруулаад лэ байхаш. Гоё хадань хүбүүд олоороо һанаархадаг юм хэн гү, али даншьс даруу хайн хадань гү, юрэдөө, ойлгодоггүй хэм. Алинииньшье болоо юм аабза гэжэ багсаадагби. Намдал адли тэрэндэ дурлаһан хүн бии юм хэн гү, үгы гү, мэдэхын аргагүй. Дуранай хайхые тиихэдэл мэдэрдэг, ойлгодог болоо бэлэйб. Баярмаал сэдхэлыем дээрэ үргөө, Баярмаатайл суг ажаллахадаа үдэр һүнийн үнгэрһые ойлгодоггүй байгааб. Баярмаал минии баяр, уйдхар, үдэр бүрийн ажабайдалай шэмэг болоо. Үргэһэн соогоо: «Баярмаа!» - гэжэрхёод, үглөөдэрын нюураа хэхэ газараа оложо ядан, улайха, сайхаш. Нэгтэ унтаатайдаа иигэжэ дуугархыем дуулажархиһан Сэржүү атанхaya гаргажа, наада барижа бүри болишоо хэн.

- Буруу дуулажархиһан аад, үргэе бү хабирал даа, - гэдэг хэм.

- Мүнөөл дуулажа байһан шэнгээрэ дуулааб... һа-һи... Намай худалаар хэлээ гэжэ һанаа гүш?... Баярнай Баярмаада...

- Баярмаа гэхэдээ намда дурлахадаал ганса дуугараа гэжэ һанаа гүш даа, Сэржүү! - гэбэ Баярмаа.

- Ондоогоор яагаа гэхэ гэбши?

- Һанаагаа зобоһондоо, хурьгаяа эрьсэд ерээы гэхэ гээ юм аалам, яаж тааж болохоб.

- Вот, вот, Баярмаа зүбынь хэлэжэрхибэл даа, - гэхэлээрни, Сэржүү арсалдаагаа орхёо бэлэй.

Баярмаа намда тусгаар няалданги һайнаар гэхэ гү даа, али бэшэндэ хандагтал орходоо нэгэл ондоохоноор даа, мээхэй янзатайгаар хандадаг, өөртэмни али тиигэжэ һанагдадаг юм хэн гү, юрэ бусаханаар нам тээшэ харадаг, дуугардаг шэнгээр үзэгдэхэ. Би Баярмаатай сүлөөдэ хөөрэлдэхэ сагай тулахада, хэмжээгүй уян болонхой байдаг хэм.

Уярһан, дурлаһан хэбэрэ Сэржүүгэй ойро харуулхaya сагаагаараа түбэгшөөхэб. Нэгэ юумэнэй заха харуулжархибалшни (һохор үхэртэ худаг бү үзүүлэ гэжэ

буриадууд хэлсэдэг ха юм даа) Сэржүү амаяа барихаяа хохирмой даа, туһагүй нэгэ тээ һүүюулжэрхихэ ха, юм.

Хоргоохон шэнги хубарин унаһан хурьгадаа абажа, одоошье дүүргээ болобобди. Манай зол болоходоо, нэгэшье хурьган бүтэжэ, хүлдэжэ үхөөгүй, бүрин бүлээн абтаа. Энээнэйнгээ түлөө колхозой правлениин зүгһөө һайшаалда хүртөө һэмди.

Хабарай эхин нарын дулаарга сагай үзэгдэхэдэ, сэдхэлэйшни сэбдэг хүйтэн баһал хайлажа эхилһэндэл, уя оруулагдан зохид боложо, үдэр бүри ульһатайгаар шатаһан наран өөдэ энээбхилэн хаража гэшхэлхэ дураншни хүрэхэ. Нам шэнги үльгэрэй гоё бодолнуудые сэдхэлдээ хадагалһан хаа бүри яахабши?!

Мартын найман. Энэ үдэрые мартажа шададаггүйб. Мартахаар юумэн хаань мартахаһ шэм, теэд хүнэй наһан соо мартагдашагүй үдэр гэжэ байдаг ха юм. Юундэшьеб, би мартын найман бүхэндэ, эртэ үглөөгүүр газашаа гаража, наранай гарахые талада гансаараа угтадагби. Хэды тиигэбэшье тэрэ үдэрэй нарандал адли нарые, тэрэ үдэрэй тэнгэридэл адли тэнгэриие мүнөөшье болотороо үзөөгүйб.

Басагадууднай мартын найманиие түрүүшынхэ ёһотойгоор тэмдэглэхэ гэлсэбэ. Хүбүүдшье уригдаа. Эртэ үглөөнһөө хойшо Сэржүүгэйдэ бэлэдхэл, түхээрэлгэн болоо. Агтестат абahan үдэрһөөмнай хойшо иимэ хамтаралган, шууян үзэгдөөгүй байгаа. Басагадаа амаршалаад дүүрэшэнгүй, заа зуухан бэлэг хүбүүд абажа үгэе гэлсэбэ. Хэн хэндэ юу абахаяа элишэлээ. Минии хубида Баярмаа хүртөө. Юу абажа үгэхэ гэшэбиб? Ехэл удаан бодолгото болобоб. Үдэрһөө хойшо гурба дахин магазин орожо гарааб. Хүбүүдые харахадам; духии, гэрэл, ном юумэ абана. Һанаандам таараһан юумэн олдожо үгэбэгүй. Таарамжатай гоё гоё юумэнүүд хуу худалдагдашоод, һулһаади. Сэржүүгэйдэ ороходом, Баярмаа лапшаа хэршэжэ байба. Шара торгон платияа үмдэнхэй, үндэр һүеытэй туфлитай... э-э, ямар дулааханаар тиихэдэ нюдэндэм харагдаа гэшэ һэм! Торгон платил абажа үгэхэ болоо гэжэ шийдэбэб. Хэдыдэхи размер абахаяа өөрһөөнь һурахаяа аягүйрхөөд, Сэржүүе дуудажа, аргаахан:

- Ши хэдыдэхи размерэй плати үмдэдэгбши? - гэжэ асуубаб.

- Дүшэн зургаа. Яагааб?

- Миин даа, миин һуранаб, - гэжэрхёод, гаража ябашоо һэм.

Өөрһөөнш һурахаяа яһан хүнбиб гэжэ һүүлдэнь шаналаа һэм. Сэржүү хамаг юумэ хуу буруу хүргэжэрхиһэн байгаа бшуу. Арбан гурбан жэлэй үнгэрһэн хойнол юунэй болоһые элирүүлээ бэлэйб.

- Битнай Баярта хадамда гарахам, - гэжэ Сэржүү һайрхаһан гэдэг. - Хараарайгты даа – мүнөө үдэшэ намда плати бэлэглэхэ. Намар боломсоор түрэээ хэхэбди. Үгэеэ абалсаабди...

Шашаг, худал үгэһөөнь боложо, Баярмаа тэрэ һүни ерээгүй. Хүбүүдэй хойно хойноһоо бэлэгүүдэ барижа эхилхэдэнь, басагадууд намайе Сэржүүдэ асарааша платияа гарга, бэлэглэ, юу хонхойгоод һуугаабши гэжэ байжа баалалтаар

барюулгаа. Баярмаагай! гээд хэлэхэ гэхэдээ, юундэшьеб даа, яашье хэлэжэ шадаагүйб. Теэдшье хэлүүлхэ забдашье үгөөгүй.

- Баярмаа юундэ үгыб? - гэжэ һурабаб.

- Тархим үбдэнэ гээд гэртээ харина хэн даа, - гэжэ Сэржүү харюу үгэбэ. - Балдан-Гарма Баярмаада бэлэг абаа юм ха, үглөөдэр абаашажа үгэнэ ааб даа...

Доторой өөдэгүйхэн хурисалда эдигдэжэ, амаараа гаратараа архи залгаяд, соохор мэдээн соогоо Баярмаатанай үүдэ ошожо тоншоһон байгааб. Пял ногтуу намайе хэн оруулхаяа хайшаахань нэм. Үлүү гарахаяа ханахадамни, нүхэдни гэртэм асаржа үгэһэн байгаа.

Үглөөгүүрынь Баярмаа гүйжэ ерэхэнь аабза гэжэ хүлээһэм ерэжэ үгөөгүй.

Тиигээд лэ тэрэ зундаа Баярмаа Эрхүү эмшэнэй хургуулида хурахаяа ошоод, уданшьегүй Балдан-Гармада хадамда гарашоо хэн.

Тэрээнһээ боложо минии архи уухамнишье нэгэ хирэ түргэдөөд абаа. Эгээл энэ үеэр Сэржүүтэй хуби заяанаймнай харгы ниилэжэ, тэрэнэй хатуу гарта ороходоо, архья уухамнишье татагдаад орхёо бэлэй.

Хуу Сэржүүгэй хэлэһээр, ханаһаар болоо. Сэржүү мүнөө минии хамган. Хамгаяа яажа муушалжа болохоб; угым залгаха хүбүү гаргажа үгөө, түбһэн юумэндэ шумгай бэрхэ, хүнһөө харюудаха, эшэхэ гэжэ байхагүй, гансал үлүү гаргахаяа ханадагынь хайшаадаггүйб, хонинойнгоо ажалда оролдосотой, намайгаа ходо сэбэр ябуулхые оролдодог; теэд нэгэл юумэн Сэржүүдэ дутадаг - энээниень мүнөө алдууригүй ойлгодог болонхойб - Баярмаагай холонго.

Тиихэдэ Баярмаа намда дуратай байгаа. Тиихэдэ би өөрөө алдуу хээб.

Хэрбээ Баярмаатай гэрлэшэһэн байгаа хаам, зосоомни мүнөө хүрэтэрөө холонго зандаа үлэжэ шадаха гээшэ хэн гү? Али үшөөшье хайхан холонго татуулан байха хэн гү?

Зунай хайхан сагта холонгын бугаагтаха бүхэндэ арба найма наһанайнгаа алдууе ханан гажардагби. Ши, Балдан-Гарма, нүхэрни, ехэл жаргалтайш даа. Жаргалтай һууна гэжэ дуулагшаб. Теэд атаархаадшье яахабиб. Хайн лэ һуугыг даа, хайнши даа, Баярмаа, минии зосоо холонго татуулһандаа. Би энэ үдэшэ шамайгаа баһал зүүдэндээ хаража хонобо ха юм биб. Хамгамни, үнөөхи Сэржүүмнай, намдаа бага зэмэрхэнги. Шиниингээ нэрые зүүдэн соогоо дахьяд дуугаржархёо үгы аабзаб... Теэд мэдэнэ ха юмши даа, Сэржүүем...

Бишни мүнөө булагта уһанда ошохом, юундэ үглөө бүхэн булагай уһанда ошодог болоһыем хэншье таахагүй, угайдхадаа, хамгамнишье...

Гансал булаг дээрэ гиигэн байгаа холонго дамжаһан Баярмаамнил таахаш. Тиимэ гү? Баярмаа, юун гэжэ хананаш?

КИМ ЦЫДЕНОВ

(1937-1971)

Ким Шогдонович Цыденов Яруунын аймагай Эгэтэ нютагта түрөө. Эгэтын МТС-тэ, ВЛКСМ-эй Яруунын райкомой инструктораар ажаллаа. Буряадай багшанарай дээдэ нургуули дүүргээ. Ульдэргын нургуулида, Яруунын болон Хориин аймагай сонинуудта харюусалгата тушаалда ажаллаа. «Гарата хүнинүүд» (1961), «Бусахал даа хабар» (1964), «Весна возвращается» (1967) номууд хэблэгдээ.

ХЭЭРЭ

(Намсарай үбгэнэй хөөрөөнһөө)

...Тэрэ зун би Бэлшэртэ үбһэндэ байбаб. Үбһөөр бариһан нэгэ бишихан отогто гансаараа хэм. Ногооншье хайн хааб даа, залуугай шадалшье мүнөөнэйхидэл юун жэшээтэй юм байха хэм, яһалал ханаандаа сабшасагаадаг бийбаб.

«Мүнөө иимэрхүүгээр Сэмүүн болотор ото ябабал, үшөөшье нилээхэн юумэ хэжэрхихэл хэн хаб даа. Магадгүй, һүүлдэ нэгэ малайшье юумэхэнтэй болохогүй хүн гүби? Тиигэһээр хүл дээрээ гаража, Сэжэбтээ ниилэхын аргал бэдэрхэ байна даа», - гэжэ бододог байбаб. «Тээд Ямпил басагаяа намда үгэхэ гээшэ гү? Юундэ үгэхэгүйб, тээд? Би залууб, шадал шэнээгээр балай ядамаг бэшэ ха юмбиб, ажал хүдэлмэриһөө тунхаридаггүйем Ямпил өөрөөшье мэдэхэл ха юм. Үгытэй гэхэ гү? Тээд шадал шэнээн, хүсэ зоригой байһан хойно зөөри олдохо, хэдыдээшье олдохо. Ямпил энээнии ойлгожол байха ёһотой. Өөрөөшье яһала үгытэй ябаад үзөө ха юм. Би Сэжэбтэ дуратайб, Сэжэб намда дуратай. Юундэ үгэхэгүйб?» Тиигээд:

- Баһал жэгтэй юм даа, залуу ябаха гээ шэш: одоол үнөөхи «далай үбдэгсөө» гэдэгынь залуул ябахын хэрэг хадаа, хай, - гэжэ Намсарай үбгэн энэ үдэшэ түрүүшынхиеэ, шахуу мihэд гэбэ.

- Тиимэрхүүл бодолтой нэгэ үдэр үнөөхил үбһээ сабшажа ябабаб. Оролгоһоо һаяшаг оронхойб, хажууршье хурса хэн бээ даа үлэн ногооной даалтатайшье гээшэнь хэлэшэгүй - сабшажа ханалгүй. Тиигэжэ ябатарни гэнтэ хэншьеб ооглоходол гэбэ. «Хэн байлтай юм? Гансааран бэшэ хүн гүб», - гэжэ гайхабаб. Хүнэһэ асаржа хүн ерээ гэхэдэш, юумэмниш дууһаха үды.. Гайхаад харахадам - отогойм хажууда нэгэ моритой хүн бии хэбэртэй. Нэгэшье бэшэ, бүри хоёр гү. Ошобоб. Ерэн гэнээмни, Ямпил Сэжэбээ шэрэнхэй байжа байба. Баярлабашьеб, гайхабашьеб. «Яахадаа Сэжэбээ асаралдаа гээшэб, али...» Тиигэжэ ханахадаа, тэһэршэн алдаха хүм. «Үгы юун тиимэ юумэ байхань хэм даа», - гэжэ бодоноб. Тиигэбэшье ойлгожо яданаб. Таамагшалнаб, тулинаб. Ямар нэгэн шухала хэрэгшье гараа гэхэдэ, ямар тиимэ хэрэг байхань хэм?

Харин Ямпилни тэргэхээ мяха, тоһо, түйсэнүүдтэй архи даа, шэнэ бэриһэн хонин тараг гэхэ мэтые буулгана, галай хажуугаар обоолно. Хөөрэхэньшые гэжэ - нал нашан, юрэдөөл, урданай Ямпил бэшэ.

- Ёһотойл бэрхэ хүбүүн байнаш даа, - гэжэ байгаад, мүрэ ташааем альгадана. Гансал иигэжэ тамир шадалайнгаа барагдашатар умда уһа уунгүй ябахагүй юм, бээе хардаһан баалаһанай хэрэг байхагүй. Залуу зон бэээл гамнаха хэрэгтэй. Энхэ элүүр ябахаһаа бэшэ юуншые хэрэггүй. Элүүр ябахада юуншые олодохо – зөөри зөөшэшые, баян ноёншые бологдохо.

Миниинь ойлгохошые юумэн гэжэ үгы. Гансал бодоноб: «Яаһан ухаатай, хайн хүн агшаб энэ Ямпил. Иимэ хүншни үгытэйш гэжэ хёлойжо һуухагүй, ямаршые һааш, гансашые басагаа үгэхэл ха даа. Гансал ажалша бэрхэ, ухаатай байха хэрэгтэй». Харин Сэжэбээ харахадам, юундэшыеб, балай тиимэ бэлэхэнээр хүхээд орхихоор бэшэ янзатай. Тээд эсэгын хажууда юуншые гэхэбши даа, асуухыншые аргагүй. Мэдээшэгүйл болоод һуунаб.

Тэрэ асарагша юумыень эдибэ, уубабди. Бишые халуун наранда ябажа ябажа ерһэн, тархидам гараадхиба ааб даа.

Харин тугаархи хөөрүү хүхюу Ямпилни улам бүри муу боложо, һүүлэй һүүлдэ хэлэбэл даа:

- Намсарай, ши мэдэнэ ха юмши даа, мүнөө ямар сагай боложо байһые. Сэрэг суур, албан... Ехэ тиимэл һаа, хүндэ бэшэ юм ааб даа албан гээшэмнай. Албаншые гэжэ даа, ара талын хүдэлмэрил ха юм - элүүр энхэ хүн яшахань һэм, хоёр жэл соо ябаад, газар уһа үзөөд ерэхэл даа. Харин бээдээ гэмшэгтэй, үбшэн тулюур хүндэ гайтайл байна даа. Яажа манай Гатаб ябаха гээшэб даа - ойлгоногүйб. Үсэгэлдэр Зандан-Дугар эмшээдэ ошожо, худалаа барюулхадань, бүри бүтэхгүй гэнэ. Яаха юм гээшэб даа, гараха орохошые нүхээ олоногүйб Хэрбээ тон абаха болоо гээшэ һаань, һалаал даа. Тиимэ хүн хайшаа ошохо һэм. Ай даа, бэрхэтэйл байна даа, бэрхэтэй. Тиигээд нам уруу дүтэлжэ:

- Үгы, юрэдөө, намдаа туһалхагүй хүн гүш даа, Намсарай, а? - гэнэ. - Ши юу ядаха һэмши. Яагаашыегүй ябаад ерэнэ бээш. Залууш, хүсэ шадал ядаха бэшэш, яахашыегүйш. Би баабайеш газарта хүргэнгүй үргэхэб, юугээршые ядаахагүйб. Адууһа, малда дуратай гүш, мүнгэндэ гү - дууһыень үгэхэб. Гансал туһалыш даа, Намсарай, туһала.

- Иихэдээ Гатабайм орондо албанда ошыш гһэн болон гү даа, юрэдөө? - гэжэ Доржоодой асууна.

- Тэли гэжэ ааб даа...

- Харалши даа, хүрхэйл!

- Зай, яалтайб иихэдэнь? Үгышые гэхын аргагүй, ямар хэмэршые һаа, баһа Сэжэбэй эсэгэ ха юм. Анханһаа хада үгын дуулаха дурын гутаахагүй гэжэ оролдодог, доро унадаг һаабзаб. Тээд зайшые гэн гэхэйш - гартаа ганса тэрэ үбгэршэһэн эсэгэшни... Угайдхаһаа, Сэжэбэй аха Гатабые орой үбдэдэг, бэе

муутай гэжэ дуулаагүй бэлэйб. Хараал сагтам ардагта мордошоод, архидажа, наншалдажа ябагша бэшэ гү? Яаха хээхээшье марташанхай, гайхашоод нуунаб. Харин Ямпилайм гуйха хайхань гэжэ хэлэшгүй.

Нүүлэй нүүлдэ: «Нээрээшье, би юу ядаха хэнбиб даа, ябаад лэ ерэнэ аабзаб. Эсэгымни харана ааб даа - Сэжэбшье гэжэ байна ха юм. Харин нүүлдэ ерээд, Сэжэбээ эрижэ байхадаа, ямар бата, баатар байха гээшэбиб. Алта мүнгыеньшье абалсахаб», - гэжэ бодобоб. Угайдхахаа тархидамни гарашанхай.

- Зай, - гэбэб нүүлэй нүүлдэ. - Яахань хэм, болоно бээ. Зүгөөр баабайемни бү орхёоройгты. Харин бүтэн бүлээн бусаа наам, гомдохохоо хэн гүт даа.

Тиигээд өөрөө Сэжэб тээшэ харанаб. Ямпилшье ойлгоһон хэбэртэй дохигод гэбэ.

Гар хүлөө барисалдаад, тэрэ хүниндөө бултандаа гүйлгэлдэжэ, Нугаяа ерэшбэлди даа. Эсэгэдээ хэлэбэб.

- Ээ даа, - гэжэ эсэгэмни тархья нэжэрбэ. - Энэ яндан хара Ямпилай мэхэдэнь оробол ха юмши даа. Харин дан лэ Ямпил, Ямпил гэжэ ябажа гүйхэдэшни, иимэ юумэ болохо гэжэ ханагшал хэм...

...Хойшо хоёр жэл тухай гээшэ гү даа ябажа ерэбэб. Нүхэдни намһаа үшөө найсахан урид ерэнэн байгаа. Би хүйтэн нойтонһоо боложо, нэгэ яндан үбшөөр үбдөөд, үхэн хатан алдажа, дүрбэн нара госпитальдо хэбтэһэнээ арай гэжэ хүл дээрээ гаража үндыхэдөө, гансааран бусабаб. Хүйтэн үбэлэй нэгэ харанхы хүни Могзонһоо хамбышадаар аһажа, гэртээ хүрэбэб. Нэгэ яндан хүйтэн хубсаһатайб, мүнгэншье гэжэ юун байхань хэм. Харин хайн хүнүүд дайралдажа, түлөөһэшье эрээгүй, гэртэм хүрэтэр хүргэжэ үгөө бэлэй. Зуурандаа тэдэнэйнгээ эдигэнһээн эдилсэжэ, ууһанһаань уулсажа, даха, пэниигынь үмдэлсэжэ ябаашье хаа, зууран алдахаш. Жабар гээшэнь - сагаан манан. «Гэртээл хүрэжэ абаа хаа», - гэжэ ханаха хүнби.

Харин шаргаһаа арай голтойхон буужа, асарагша зоноо: «Гэртэ ороёл, дулаасаял» - гэхэ гэн гэхээш, гэршни харанхы. Гүйжэ ошон гэхэдэм - үүдэн томо гэгшын суургаар суургалагдашанхай, сонхонуудын хаб-яб хадаатай.

Тиихэдэ досоомни нэгэ ямаршьеб юумэн таһаршахадал гээ бэлэй. Тэдэ зонуудтаа арай шамайхан: «Хүлисыт», - гэжэрхёод лэ, тэсэхэ аргам халажа, орилшоо хэм. Тэдэмнишье намайгаа зосоо зосоохоноо: «Барһан, хөөрхы», - гэлдээд лэ ябаа хааб даа. Харин би нилээд удаан хоһон гэрэйнгээ хажууда нуубаб. Нүүлэй нүүлдэ зуурашаха болоходоо, хүршэтэн уруугаа халирбаб. Мэжэд-Доржотон тиихэдэ манай хажууда нуудаг байгаа. Нэгэ хүдэр томо хара хамгатай хэн даа, Балмасуу гэдэг гээшэ хэн гү даа.

- Үнөөхи Галдан-Доржын эжы гү даа? - гэжэ Доржоодой урдаһаань асууна.

Нэгэ хэды абыагүй нуутараа:

- Тиимэ, тиимэ, Галдан-Доржын... - гэжэ; Намсарай үбгэн хөөрөөгөө

саашалуулна: - Ехэл намай хүндэлбэ, ямбалба, хайрлаашье юм бэшэ гү даа. Мяха, шүлэ, сай, уһа табиба. Тээд хоолойдом юумэн орохоор бэшэ хэн. Оро орохоор:

- Баабайм ихэдээ хаана гэшэб? - гэжэ асуубаб.

Абья гараха хүн гэжэ үгы. Нүүлэй нүүлдэ Балмасуунь арай гэжэ дуугархадаа, зүрхэ уруум хутата шаабал даа:

- Үни хада, нёдондо хабар аялаа хамнай даа. Оромтойгооршые Ямпилтан үргөө хараагүй. Хүршэнэрэйн, аймаг хотонойн харалсаа, үргэлсөөгүй байгаа хаань, яахашье юумэ хэм - бү мэдэе.

Иигүүлхэдэ миниишые зосоо ямар амар заяан байхань хэм даа. Мэжэд-Доржотонһоо гараад лэ, Ямпилтан уруу гүйжэрхибэб.

Ороходомни, Ямпил хоймортоо зула бадараажархинхай, нахы халаг мяхалжа, шүлэлжэ нууна. Галайнгаа хажууда - хамганиинь. Тээ саана, орон дээгүүрээ, Гатабын хурхирна. Хараашалхадамни, Сэжэбын үгы. Оромсоорни нүү-хай, нахы халаг бололдобо.

- Ай хөөрхы, бусабабши даа, хайн ябаа... гүш даа?

Үхэнэн хойноо. Зосоом тэсэхэ аргам халаад лэ, сэхэ Ямпилданы ошожо:

- Хаанаб эсэгэм?! - гэбэб.

- Эсэгэшни нёдондо хабар үргэмжэ харуунашье ядаагүй, хайханаар аялаа хэн. Бурхандаа буянтай үбгэн байгаа байна даа.

- Худалаар бү хэлэ, - гэбэб. - Хаанаб Сэжэб?

- Сэжэб? - гэжэ минии Сэжэб тухай нурахагүй аад лэ нуражархиһан мэтэ гайхана.

- Аа, нээрээ дуулаагүй гэшэлтэйш даа... Үни бэд даа, нёдондо хада, хадамда гараа хэмнэй даа.

Тиигээд үшөө урдаһаамни мүнгэ гаргажа харбайха юм.

- Найнши даа, Намсарай, Гатабыем абарааш...

Бузар лэ нохой хэн даа тэрэ Ямпил, мүнөөшые болотор ой ухаанһаам гарагшагүй...

СЕРГЕЙ ЦЫРЕНДОРЖИЕВ (1937-2011)

Сергей Сультимович Цырендоржиев Яруунын аймагай Нарһата тосхондо түрэхэн юм. Буряадай багшанарай дээдэ хургуули, КПСС-эй ЦК-гай дэргэдэхи намын дээдэ хургуули дүүргээ. Яруунын аймагай хургуулинуудта, районой хуралсалай таһагта, «Яруунын үнэн» сониной бэсигэй таһагыг ударидагшаар, «Буряад үнэнэй» тусхай корреспондентээр, «Буряадай залуушуул» болон «Буряад үнэнэй» редакторай орлогшоор, КПСС-эй Буряадай обкомой инструктораар, «Байгал» журналай ахамад редактораар (1975-2003) ажаллаа. «Хүлгөөтэй хүни» (1972), «Үүрэй Солбоной гоё гэшигш» (1975), «Мүнхэ эрьесэ» (1980), «Үбгэдтэ – мэндэ» (1983), «Баяртай, тохорюун шубууд!» (1985), «Бусалга» (1996), ород хэлэн дээрэ Москвада болон Улаан-Үдэдэ «Встречный огонь» (Москва, 1976, 1984), «Устремленность» (1979) гэхэн номуудынь уран зохёолшын гол ажалнууд болоно. Россиин Уран зохёолшодой холбооной правлениин гшүүнээр болон секретаряар һунгагдаа. СССР-эй болон РСФСР-эй уран зохёолшодой съезднүүдэй делегат. «Литературная Россия» газетын болон Буряад Республикын Гүрэнэй шангай лауреат. Россиин болон Буряадай соёлой габьяата хүдэлмэрилэгш. Ю.А. Гагаринай нэрэмжэтэ Алтан медальяр Уласхоорондын авиаци болон космонавтикын зүгһөө шагнагдаа.

ХҮЛГӨӨТЭ ҺҮНИ

(Туужаһаа хэхэгүүд)

Яһа хадхама үбшэнтэй бодолнууд Балбарай толгойдо үйрэлдэн, һаншагыень, хулхай гээзгыень хэдэгэнэнһээшье хурсаар, хүндүүлхэйгээр хадхана. Тэрэ хэндэшье хэрэггүй, үлдүүлшэһэн зольбодол энэ гэшхэлжэ ябана ха юм. Нютагаархиниинь нэгэн доро буруу харашабад гээшэ гү? Ангирта, Гангын талануудые зүг бүхэн руу эсхэхэн томо, бага харгынуудые, зунай ааяма халуунда эбхэржэ, долгисон байгаа нуга таряалангууд, нарһа модон нэмэргэтэй Хүлэрэгтын дабаан – хуу, хуу хари, холо болошобо гээшэ гү? Яаһан жэгтэй юртэмсэб даа! Талада түрэхэн, таладаал жаргалтай хүбүүн һэн. Энэ талынь ямаршы абяан, үнэрыньшы тэрээндэ дадал һэн. Балбарай дошхон мориной туруунай сараа үлөөгөөгүй, тэрэнэй хонгёо дуунай аялга соносоогүй нэгэшье зүргэ эндэ үгы ёһотой. Үсэгэлдэр лэ нютагаархинайнгаа дунда хүнэй зэргэдэ хүн хэбэртэй, хүхюун зугаа дэлгэн, наадан хүхин эндэ ерэлсээ һэмнэй. Хэнһээшье дутуугүй, гарайнгаа холотор, нюрганайнгаа яншатар модо отолжо ябаа бшуу. «Евсей Даниловичай дахуулаад ошоогүй хаань, нимэшье юумэн болохогүй һэн» гэжэ бодоходоо, Балбар шүдээ үбдэхэндэл уршагад гэбэ. «Ши эндэ хэрэггүйш» гэхэн парторгын захиралта шэхэндэнь хаанаһааб даа дээрэхээ мунсаар дабтажа байһан мэтээр дуулдаба. Ши эндэ хэрэггүйш».

Балбарай сэдхэл ухаандаа өөрынгөө гэмые хэды сагааруулхые, хамаг муу юумэ ондоо хүнүүдтэ, илангаяа Евсей Даниловичта тохохые, тэрээндэ гомдохые олдобошые хаань, досоонь ямар бэ даа нэгэ өөрыень доромжолһон, наада хараһан мэдэрэл түрөөд, жэгтэй тодо үгэнүүдые шэбэнэнэн мэтэ болоно... «Ши харата муухайгаар үһөө нэхэхээс һэдээ бшууш! Сэбэр сагаан сэдхэлтэй хүниие, аха нүхэрөө хардажа, аюулта аша үйлэдэн алдабаш. Үнэн юумэ үнэн руугаа юм. Өөрыгөөл гэмнэ, өөрынгөөл толгой тоншо...» Балбар шулуундал хүндэ болошоһон толгойгоо гунхуулан, уруугаа хараад лэ, аалихан алхална. Нэгэл хоног, нэгэл хоног соо нэрээс дахяад бузарлажархиба бшуу. Хүнэй нэрэ хүндэ ямаршые барюубшагүй, ямаршые бэлэхэнээр алдагдашадаг юм гээшэб даа. Хайшан гээд, юунһээ алдуу гаргажа эхилһэнээ, үнгэрһэн хүни тухай ханаандаа һэргэхэтээс адли Балбар үргэнэйнгөө үбдэтэр шүдээс зуужархиба...

«Володин гүйжэ ерээгүй хаа, Бутид-Ханда хаанашые ошохогүй, гартам орохо хэн. Эсэгэ хэн тула үхибүүн тухайгаа асууха эрхэтэй байгаа. Эрхэтэй...» гэжэ бодохотойнь тэндэ нөөхи дотор мэдэрэлын шэбэнэб: «Тэд ши гарыень мушхаба һэмнэйш... Юундэ, юундэ гэнэб?».

Балбар тогтошобо. Саашаа ябаха дураниинь үгы. Узуурһаа шахуу мүшэртэй һаглагар хуһанай һүүдэртэ һуушаба. Дороһоонь һэрюу татаһан шэнги болоходонь, тэрэнэй досоо юундэб даа бүри уйтаржа, газар тэбэрээд шурхирса бархиршаба. Сухалһаа, мүн бээдээ гомдоһондоо. Шүдхэр абэг, яһаншые урагшагүй, золгүй хубида хүртгэһэн Шаруухин ганса хүбүүн бэ! Тэндэһээ табигдаад, машинада һуужа, нютаг руугаа даб гэхэтээс адли ажабайдалаа тан ондоогоор эхилхые шэбшээ, өөрөө өөртөө тангариглаа һэмнэй. Харин мүнөө дахяад лэ...

Тэрэ эндээ үшөө хэды шэнээн саг соо хэбтэхэ хэн хаб, бү мэдэе. Юрэдөөл, хаанаб даа дүтэхэнэ нэгэ юумэнэй эшхэрхые дуулаад, толгойгоо үргэбэ. Ерэһэн зүргөөрнь хүн дүтэлжэ ябана гү гэжэ ханаад, Балбар мэгдүү бодошобо. Хубсаһандань халдаһан хагда, шорой һэбисэгээгээд, иишэ тиишээ хараашалхадань, дүтэ наашада хүн харагдабагүй. Обогор шорой дээрэ һууһан шаргал сагаан зүһэтэй зумбараан обёоромсоороо, наадалһан мэтэ һүүлээ шарбагад гүүлээд, нүхэ руугаа бүрд орошобо. «Һэ! Энэ солигой абяе хүн эшхэрбэ гэжэ мэхэлэгдэбэ ха юмбиг» гэжэ ханахадаа, урманиинь хухаржа, дураа гутаһан шүдээс хам зуугаад, ёлоһондол гонгиножорхёод, болдогой шорой хэмхэ бажуугаад, зумбараанай нүхэ руу шэдэжэрхибэ.

Балбар ара нюрганһаа халхяар туулгаһан мэтэ түргөөр байра тээшээ гэшхэлшэбэ. «Эндэһээ түргэн лэ арилха байна. Гэрэйнгээ модо худалдаад, город ошохо, - гэжэ тэрэ маргалтагүй шиидэбэ. – Нютагтаа нэрээ хухарааб. Хүн бүхэнэй нюур шарайшалжа ябахагүйб. Иигээд дүүрээ. Хүрөө. Намайе хэншые барихагүй».

Гэнтэ мэдэхэдээ, тэрэ Сагаан майлын бооридо хүрээшөөд ябаба.

– Дариима, сайн гү? – гэжэ Балбар түүдэбшын дэргэдэ буруу хаража һууһан Дариимые танингүй, дээрнэнь орожо ерэхэндээ сошожо, хэлһэнээшые мэдэнгүй мэндэшлэжэрхибэ. Дариимыншые досоо аягүй болоһон янзатай, гансата улагад гээд, хүл дээрээ бодожо:

– Сайн... – гээд, бүришье тэбдэшэбэ. Талаан болоходоо, дүтэ ойро ондоо хүн үгы байжа, залуу намганай досоо хэгээрбэ. Тиибэшье таатай үгэ толгойдонь торсолдохо юм бэшэ. Хоюулан урда урдаһаа хараад, дуугүй зогсбод. Дариима; түрүүлэн:

– Һайн ябажа ерээ гүш? Хэзээнэйбши? – гэжэ асууба. Зүүдэн бүхэндөө хаража ябаһан инаг ганса Дариимынгаа хайратайханаар уһатаһан нюдэнтэй харасаяа ниилүүлхэдээ, Балбарай эльгэ зүрхэн хумиржа, хоолойдонь хуурай бүлхин шаагдашаһан шэнги болобо.

– Хулисыш даа намаяа, Дариима.

– Иигэжэшье хэлэһэншни болоол даа, Балбар. Һайн даа...

Саашаа юун болохо юм һэм... Майлын ара талада тогтоһон тракторнууд тээһээ хүн зоной субажа ябахые обёороод, Дариима һөөл мэгдүүгээр:

– Яба... яба.. Хожом... – гээд, гараараа самнан үлдэбэ. Балай харанхы хүни төөриһэн хүнэй гэнтэ гал харажархиһан мэтэ, Балбарай найдал зура сохижо, баярлаһандаа нюдөөрөө уһа гүйлгэн, хармаанһаа дүрбэ нугалжа эбхэһэн саарһа абажа, Дариимада харбайба:

– Бари, Дариима, энэ минии шамда бэшэһэн түрүүшымни, мүн магад һүүлшымни бэшэг. Уншаарай, зүү.

Дариима харюудань юушые хэлэнгүй, хөөрэлдөөмнай дүүрбэ гэхэн тэмдэг үгөөд, холо болошобо. Магад, хүнэгүүдээр дүүрэн уһа салгидуулан дүтэлжэ ябаһан Бутид-Хандые обёороодшые тиигэжэ болоо. Бү мэдэе. Магад, майлын арадахи шугы багһаа трактористнуудай шанга шангаар, саарһан дээрэ бэшэгдэшгүй үгэнүүдые холижо байгаад хөөрэлдэн, дүтэлхые дуулаад Дариима холодожо болоо. Бү мэдэе. Зүгөөр Балбарай хулгай нюдөөрөө харахада, Дариима арьягар томо нарһанай саана бээе нюугаад, бэшэгыень уншажа байгаа һэн.

«Дариима, инагни, ши намайе хулисыш даа. Би шамда нэгэтэшье шүлэг бэшэжэ үзөөгүйб. Тээд үсэгэлдэр хүни нэгэ аягүй юумэн болоод (хожом дуулана бээш), унтаха нойргүйдэжэ, Ангиртынгаа нуурай эрьедэ ошоод ерээ һэм. Тэндэ нилээн удаан хуугааб. Һарын сэгээн туяа доро нуурай нюруугай жэжэхэн долгидоор хашарһатан байхада, ангир шубуунай гэнтэ гэнтэ уйтайгаар ганганан, энэ намдуу хүнийн дүлии байгааһиие һэрюулхэдэнь, би юундэб даа өөрыгөө үншэршэһэн, энэ дэлхэйдэ орхюулшаһан хүн шэнгээр сэдхэбэ. Тиигээд эжэлүүдгүй эдэ мүрнүүдые бэшэжэ дурамни хүрэшөө. Уншыш даа, Дариима. Зүгөөр энэ шүлэг бэшэ. Шүлэг бэшэжэ шадахагүйб. Уярһан, гансаардаһан сэдхэлһээм хобхорон гараһан үгэнүүд лэ. Хойноһоо бууһан һэрюухэн һэбшээн һарын толондо хашарһатан үлгэдэгдэһэн нуурай нюрууе соохорлуулан, жэжэхэн долгидые эрье тээшэ тууна. Долгид шолшогоноһон шэнгэн абятайгаар ерээд лэ, эрьегын элһэ шалд байса альгадана. Хүсээе буураһан уһаниинь гэдэргээ шэнэ долгиной дали доогуур хабтайн дэбдигдэнэ...

Юундэб даа тээд, ши, Дариимамни, оройдоош мартагданагүйш, али мартаһайб гэжэ бээе дэмыл тамална гүб?

Зартагайн үзүүрхэнээр нэрыеш элһэн дээрэ дүмүүһэн бэшэнэб. Забда залигүй

hubарилдаһан долгид тэрэнэйм үзэг бүхэниие хэлэшгүй гоёор угалзатуулан, ханаан сэдхэлым зөөлхэн үбшэнтэйгөөр булгилуулан эльбэнэ. Шинии хараса, шинии уяхан бэын хүдэлсэ - хуу нюдэнэйм урдуур мэлмэрэн үнгэрнэ...

Дариима, ши намайе хэзээдэшые хүлисэхгүй ёһотойш даа. Мэдэнэб. Мүнөө хайн нүхэртэйш. Жаргалтайш. Яахаб тээд, иимэл заяатай хүн байба ха юмбиб даа. Хүлисэ, хүлисэ. БАЛБАР».

Бэшэгыен уншажа дүүргээд, нюргаараа, хулхай гээгээрээ нарта тулаад, уйладаһаяа барижа ядан, доодо уралаа зуугаад, Дариима үшөөл, удаан зогсоо хэн. Гэнтэ хүн зоной олон болоһые мэдэржэ, альган соогоо бажуужархиһан тэрэ бэшэгээ өөрөөшые мэдэнгүй, гал руу хаяжархёод, пулаадаараа нюураа аршасагаан, гансата шэгээ хобхо татан, энээсэгээнэй хэбэр үзүүлэн, аяга, табагуудые хангиргажа, оробо.

- Оо! Түрүүлэгшымнай һамган Дариима Дабаевна мандаа халуун эдэ барихань ха юм, - гэжэ трактористнуудай нэгэн хүхюунээр хэлээд, халбагаараа сайр табагаа тоншосогообо.

Эндэхээ гушаад алхамай газарта байһан Гунгарай тракторай һүүдэртэ хороод хэбтэһэн Балбаршые эдэ үгэнүүдые дуулаба.

«Түрүүлэгшын һамган... Яагааб тээд, тиимэл ха юм... - Балбар уралаа уйтайгаар дарьбагад гүүлээд, гартаа барижа байһан бургааһа хухалжархиба. - Дуран, инаг дуран бии гэлсэхэ. Тэнэг лэ амитан гэшэ хаб! Юу хэжэ эндэ хэбтэнэбиб? Ямар юумэндэ найданабиб?».

Тэрэ хууриһаа харайн бодоод, гүйжэрхихынгээ тэндэ дүтэлжэ ябаһан Гунгарые харажархиба.

- Юундэ гансаараа госхойжо байнабши? Ошоожо эдээлэл. Колхозой хониной тарганинь гү, холшорхон... м-м-... хэнэй илдамьнь гү, ы? - гэн, сабаагүйшгэ Гунгар Балбар руу билдагуу хараса хаян, гарһаань хүтэлхээ забдаба.

- Орхил даа, ошохогүйб.

- Юундэ? - гээд, Гунгар гэнтэ шал худалаар энээшэбэ. - Хаяыш саашань тэрэ тарган дангинаая. Хэн аад лэ тиитэрээ тангаршаагаа юм. Тугал дахуулжархинхай аад, үшөө бээс үгылхгүй, яагаа һөөл юм...

Түбһэншэ Гунгар үнгэрэгшэ һүни болоһон үйлэ хэрэг харажархиһан байжа, Балбарайнгаа ханаа заһахаяа оролдосогообо.

- Бүгид-Ханда тухай зүүнэй һубыншые зэргээр ханаата болоногүйб. Хаяа даа саашань, - гээд, Балбар эбдүүсэнгээр гараараа агаар сохижорхибо.

Гунгар юушые хэлэхэ мүрөө оложо ядашоод байтараа, гэнтэ таажархиһан юм мэтэ, нүдээс бэлтылгээд, баярлаһаншуугаар уршагад гэбэ:

- Һээ! һаял ойлгожорхибо, эхэхээ түрэхэхөө иимэл мохоо молхи амитанби. Тээ тэрэ нартадай һүүдэртэ ошоод хүлэжэ бай. Хоюулан хүнһөө холохоно эдээлжэрхихэбди. Бишни мэнэ гүйжэ ошоод, эдэ асаржархихаб. Түрүүлэгшымнай һамган мундуухан шүлэ шанаһан байха. Шолд гүүлэхэшые юумэн олдохо, гээд, тоһо шэнгэжэ, хаб хара болоһоһон долёобороороо хоолойгоо тоншобо. Тэрэ

кабина соогоо нилээд удаан түмэр түдэгэ хангиргаһанайнгаа һүүлээр солидолдо зууралдаһан шэл гаргаба.

Уданшьегүй тэдэ хоёр һүүдэриг газарта урда урдаһаа хаража дабшаланхайнууд, шүлэ халбагадажа һуубад.

- Архингаа таглаадаһа нээгыш даа. Мяхаяа даруулхадаа, досоош гэгээ орошохо байха..

- Эзэн хүн хадаа өөрөө аягала, - гэжэ барбагар шарайтай болошоһон Балбар бүдэхирөөр хэлээд, шэлтэй архи урдань табижархиба. - Сэхыень хэлэхэдэ, ууха дурамнишье хүрэнгүй.

Тиигээдшье Гунгарнай баалажа шададаг хүн ха юм даа.

Балбарай хото руу ороһон ульһатай уһан тархиинь харбажа эхилбэ хэбэртэй. Тэрэ байн байн хүхюутэй зугаатай болоодхибо. Шэг шарайньшье үнгэ ороһондол хурсадаадхиба. Ногтохо бүрээ хэлэниинь задагайрна: яажа Дариматай уулзаһан, залуу эхэнэрэй уһа нюдэн болошоһон, бэшэг барюулһан тухайгаа бага сага нэмээжэ байгаад хайрхаба. Иймэ хүнгэхэнөөр ямар нэгэ ондоо эрэ эхэнэр хоёр тухай хөөрөжэ байһан мэтээр дуугаржа һууһандаа Балбар гайхаадхина. Яагаа һонин юм. Дариима хүлисэл гуйһан, урдань үбдэг дээрээ унажа, хүлыень тэбэрин хугшарһан боложо байнал.

Гунгар гайхаһан, һонирхоһондоо нюдэниинь бэлтышгэнхэй юумэ шагнаба. Худал, үнэнииньшье ойлгожо ядаһан тэрэ нүхэрөө дэмжэхэ һанаатай, абяагүй һуухагүйн тула:

- Түрүүлэгшэ оло аха хүн хаям. Юун шүдхэр үгэһэн инаг дуран байха һэм. Хүнжэл дороо шамаяал дурдажа хэбтэһэн Дариима ааб даа, - гэбэ.

- Бодол даа, юугээ хэбтэшообши, - гэжэ Гунгар тэрэниие хахижа һууһандаа хашарһаншагаар дуугарба. Балбар хажуулди һуутаад, толгойгоо һэжэрбэ. Тиигээд нүхэр руугаа эрьежэ:

- Шагна даа, Гунгар, бишни Дариматай уулзахаяа һананаб, - гэн сасуугаа юу хэлэхэндээ өөрөө гайхашаба. - Нэгэл юумэ Дариимаһаа асуухаб... Ойлгоно гүш? Нэгэл хэрэг тухай асуухамни.

- Хэн шамайе барина гэшэб, уулзыш тээд. Түрүүлэгшын үгэдэ үрдихэ юм гүбэ, - гээд, Гунгар сабаагүйгөөр эмнибэ.

- Үбэштэйрнэ бэшэб. Тиигэжэ бү һанаарай. Тэрээндэ өөрөө ошохогүйб. Магад, шимни дуудажа үгэхэш, аа?

Гунгар альгаяа сээжэдэ няагаад, энэжэрхибэ:

- Би гү? Хаа-һаа, оо-ёг-хо даа! Тэрэш намайе шаража эдихэл... юун гэнэ гэшэбши! Тээ тэрэ шагтигарт хэлыш, дуудаад үгэнэ бээ.

Энэ үедэ Галан-Доржо ой сооһоо гараад, хүнүүд тээшэ ошожо ябаба.

- Һэй, Галан! Наашаа ерыш, - гээд, Балбар даллаба.

Халаг даа, юунэй болохые уридшалан мэдэхэ һаа, хүбүүн халамгай хоёрто дүтэлхэшьегүй, Балбарай ооглохые дуулаашагүй болон холодошохо һэн.

- Эндэ юу хэжэ һуунабта? - гэжэ хахадай харые урдаа табижархёод, хүхилдэжэ

хууһан хоёрые харахадаа, гайхаһан тэрэ гүлмэрдэжэ, сэхэ руунь хэлэжэрхибэ. - Түймэр саралгын эгээл харюусалгатай саг ерээд байна бшуу. Архидаха саг бэшэл, аханар, - гээд, Галан-Доржо дураа гутангяр толгойгоо хэжэрбэ.

- Хайшаа яарабаш? - Гунгарай нюдэн хүйтөөр ялагас гэбэ.

- Ажалдаа яаранаб. Евсей Даниловичһаа даабаритайем мэдэхэт. Таанадшые эшэхэ нюуртай юм хаа, хүрөө бологты, - гэжэ хүбүүн мүн лэ эгсээр харюусаба.

- Аа... Но, но, ойлгосотой. Дурамбайдахаяа гү? - Гунгар дурамбайдаһан шэнгээр нударгануудаа нүдэндөө няагаад, ёгтолсогообо. - Харюусалгатайл даабаритай хүн байнаш.

Балбар хургаа ёдогонуулан, Гунгарые хорижорхёод:

- Ошо, ошо, Галан-Доржо, маанадаар юу хэжэ хуухабши. Ябууд миниингээ гуйлтые дүүургэжэрхил даа, зүү? Дариимые дуудажа үгыш. Шэбэд гэхэтэйш адли наашаа оодоршохо байха.

- Үгыхэн даа. Ногтуу таанадта хэниешые дуудахагүйб. Илангаяа Дариимые. Өөһэдөө дуудыг. Зарасатнай бэшэб, - гэжэ хүбүүн таһа арсаба. Ногтуушуулай шэхэндэ Галан-Доржын эрид эгсэ үгэнүүд тэдэниие баһаһан янзатайгаар дулдаба: харалши, яагаа һөөл юм? Гунгар гэнтэ бии болошоһон уур сухалаа барижа ядан, шэшэргэнэбэ:

- Хэлэһэнээ үшөө дабтал даа! Дабта гэнэб!

- Зарасатнай бэшэб! - гэжэ дабтаад, фуражкаяа үмдөөд, даб гэбэ. Тээд нэгэшые алхам хэжэ үрдибэгүй.

Гунгар үбдэг доогуурнь нэшэжэ ерээд, бэеынгээ хүндэ шэгнүүр дээрэ хамаг бар хүсээ нэмэн, араһаань үдхэлжэрхибэ. Иимэ муухай добтолго хүлээгээгүй, тэдээн тээшэ нюргаараа хараад байһан хүбүүн тохигод гээд, туламтай талхан мэтээр газар сохин унашаба.

Балбар Гунгар хоёр энээлдэбэ...

- Хэнтэй, ямараар хөөрэлдэхээ мэдэдэг болохош, нюсхай!

Архиингаа охиндо мэнэршэһэн толгойтой тэдэ хоёр түрүүшээр юунэй болоһые, юу хэжэрхиһэнэ ойлгобогүй. Үдхэлүүлээд яшаха нэм, хэдэр юумэ эрхээд хэбтээ гээбы, яба хэбтэг гэхэншүү - тообогүйд. Үнэндөө Галан-Доржо харанхалшаһан байгаа. Амияа абажа ядаһаар, гараараа тулан үндыхэ гэхэдэ, тэрэ шангаар ёолоод, газар үмхэшэбэ. Балбар Гунгар хоёр нэр-мэр гэлдэшэбэ. Галан-Доржо тохоногоороо тулан, үрөөһэн үбдэг дээрэ бодобо.

- Юу хээбта, харагты, золигууд! - гэжэ хүхирэн, хүбүүн уйлаан дундаа гараа харбайба. Тэрэнэй баруун гарайнь альган дээрэнэ доошоо хурса хутагаар эржэрхиһэн мэтэ гүнзгы шархаар амхайшоод, тугаар Гунгарай хаха шэдэһэн шэлэй түгдэрхэйнүүд дээрэ шуһан адхаржа байба.

Харин хасартань тэрэл архиин шэлэй оёор шаагдашанхай, нюурынь шуһа шоройдо зууралдашанхай - хараад хүрдэхөөр. Галан-Доржо бүтэн гараараа баруун гарайнгаа сарбуу бажуунхай хэжэржэл, шуһа сасаргажал, ехэ үбшэндөө хуужа ядан, дэбхэржэ

байба. Хүн болохоор иймэ ехэ шуһа хаража үзөөгүй хүбүүн үбшэн дээрэ бүри сошожо, айжа, нюур шарайнь хубхигар хүхэ болохоор, мэдээгээ алдан, гэдэргээ унашаба.

Балбарай бодохо гэхэдэ, хүлын гохигод гэшэбэ. Ногтуу. Тэрэ мүлхибэ. Газар дээрэ хабтайшанан шуһа, хасартань зоогдошоһон шэлтэй оёор харамсаараа, гансата мэдээ орошобо.

Балбарай үбдэг дэрлээд хэбтэһэн Галан-Доржо толгойгоо хүдэлгөөд, нюдээ нээбэ. Намгад тэдэ хоёрые тойрошонхой, пулаадуудайнгаа шэгшэгээр амаа баринхайнууд, зариманинь уһа нюдэ гарганхайнууд, зариманинь Балбар руу зэрлиг хараса хаяшанхайнууд, амиа таташанхайнууд байбад. Галан-Доржо хүсэлэн, толгойгоо үргөөд, һөөлдэнги хулаханаар:

- Уһа, уһа үгыт, - гэжэ хуурай уралаа долёон шэбэнэбэ. Тииһээр бүришые мэдээ орожо, хасартань шаагдаһан шэл һуга татаад хаяжархиба.

- Балбар, гарайм шарха боогыш даа...

Балбарай самсаяа шуура татахын тэндэ, Бутид-Ханда гарһаань угзаржархиба.

- Баарһан даа, хаанаһаашые эдэнтэй ниилээбши даа... Хорхойдо хоро хэхэгүй амитан ха юм, - гэжэ байжа Бутид-Ханда уйлаганан, сагаан пулаадаа лентэнүүд болгон шуура татаба. Мууһаа муу, модонһоо хөө гэдэгтэл, хара архиншадһаа һайн юумэ хүлэхэгүйш, - гэсэгээгээд, Балбар руу эгсэ эрьелдэбэ. - Ши хэзээ ухаа орохо хүмши? Холо болол даа сашаа.

- Би архи балгаашыегүй һэм даа. Тодхортоходоо энэ хахархай шэл... доромни... элдэб гэнэ... бараг даа, үнгэрнэ бээ... - гэжэ Галан-Доржо хэниешые гэмнэһэн хэбэргүйгөөр хэлэбэ. Тээд хёрбойшоһон нюдыень, һаншагайнь, хүзүүнэйн һудаһануудай тобойлдохые харахада, тэрэ үбшээ барин, хүсэлжэ дуугарна гэжэ тухайлхаар. Эдэ үгэнүүдые дуулахадаа, Балбарай досоо, мүр дээрэнхэ шулуу абажа хаяжархиһандал, һөөл хүнгэн, бүлхитэшэһэн хоолойн гэнтэ уужам, амилхада хүнгэн шэнги болошобо. Тэрэ зонһоо арбаад алхамай зайда үндэр нарһанай арада хороод байгаа һэн. Дариима манеркээр дүүрэн уһа абаад гүйжэ ерэбэ.

Тэдэ хоёрой харасанууд мүргэлдэшэнэ. Яаһан хүйгэн, һүхиржэрхихөөр ууртай харасаб! «Намайе гэжэ һананалши даа. Халаг мэдэдэг һайш, - гэжэ хэлэжэрхин алдаад, абяа гарабагүй. - Гунгар хайшаа зугадабаб, заатагүй олохоб. Хүсэхэб. Шамһаал гараа. Мэдүүлхэб даа шамда, муу ёрото». Ногоон дээрэ хаяжархиһан хүүртигээ абажа, мүр дээрэ хаяад, ойн гүн руу даб гэхэтэйн адли урдань Дариима бии болошонхой, гүйһэн, эсэшэһэн бэшэ аад, сээжээрээ хүбхэр-хүбхэр амилжа байба. Залуу эхэнэрэй нюдэн уһатанги, шарайнь шиидэнги.

- Дахяад? - гэжэ тэрэ нюдөө үзүүрлэн асууба. - Дахяад лэ эхилбэ гүбди?

- Мэдыш даа, би бэшэ ха юмбиб. Хайрлыш даа, Дариима. Гунгар... - гэн байтарынь, Дариима үгые таһалан:

- Ямаршые хүн гээшэбши даа, Балбар? Ябаһан газартаа ёро тодхор, сүйд лэ татажа...

- Аа... ойлгосотой... үнэн үгыем шагнахашыегүй хүн ха юмши... - Балбар толгойгоо аалихан духагануулба. - Яахаб тээд, намда нэгэл харгы... нюдэндэш харагдахаа

болинууб... зүб, зүб... - гэн тэрэ нэгэн-хоёр гэдэргээ алхаж ябатараа, эрьелдээд гүйжэрхибэ.

Балбар хоолойноо хииганатар, түгшэхэ туйлдаа хүрэтэрөө, гүйжэл мэдэнэ. Хүлнүүдын туулга шудхуулхан мэтэ хүндэ болошобо. Тээд хүлшынгээ хүсэ зангидан, үшөө хэды алхам хээд, бүдэршэбэ. Эрьедэ хаюулхан загһандал, хүрхэгэ-хархага амилан, харанхалхын хилэдэ хүрэнгэн, нилээд удаан хэбтэһэнэйнгээ һүүлдэ бага ами орожо, толгойгоо үргэбэ.

Аали намдуу. Шэхэнийн дүлииршэһэн, толгой соонь хүбэн хэжэрхиһэншүү бамбагар. Ой модон нэгэл жэгдээр, уйтайгаар хүүенэ хэбэртэй. Тиигээд баһал дүлии байдал тогтошоно.

Тойроод бүдэг-бадаг. Боро хараан унашоо гэжэ ханахаар. Балбарай часыгаа харахадань, һаял табан саг дүтэлжэ байба. Тэрэ иишэ тишээ хараашалжа хэбтэтэрээ, тээ саанахана ябталаатай модоной гүбээтэхые обёорбо.. Балбар хашан мориндол, нэгэн-хоёр алхаһаар гэндэ ошожо, набтар түгсэг дээрэ һуушаба. Нойтон хубсаһаниинь бээдэнь няалдаад хордохооно. Тэрэнэй сабхия тайлажа шэдэжэрхихэдэ, дороһоонь өөдэ һэрюу татаһандал боложо, сүлөөтэйгөөр амилагдаадхиба. Зүгөөр энэ бүгшэм балай агаарта бүхэтэр боргооһонууд годооролдонхой, мэдээ табижархихаар хазана. Балбарай хасар, хүзүүгээ альгадаад лэ эльбэжэрхихэдэнь, альган доронь боргооһонууд бэсын хирэдэл монсогойрон низалагдана.

Тэрэ саашадаа юушье хэхээ мэдэнэгүй. Досоохиинь абажа хаяжархиһаншуу хүнды. Сабиргайн һудаһан зүүгээр хадхаһаншуу хоротойгоор, даамайгаар лугшана. Дороһоо абан ханаа алдажархиба.

Гэнтэ хаананааб даа холоһоо хүндыгөөр, мундуугаар хүүехэ абья соносожо, Балбар толгойгоо үргэн гэхэдэ, сошордонгөөр абья гараад, гүйжэ бодошобо. Ухаан заяандань орошогүй, хүрөөтэй ехэ үзэгдэл харагдаба: баруун зүгтэ хахад тэнгэриие эзэлһэн гал хана соробхилжо байба. Оройгоорнь пэтэн хара утаан далайн галзуу долгин мэтээр эбхэрнэ. Балбарай нүдэндэ Галан-Доржын гарһаа, хасарһаа гоожоһон шуһан огторгой хүрэтэр сасаржа, гал улаан хана болоод, тэрэниие низа даражархихая байһандал үзэгдэбэ.

XIX

Модоной нижаганаан, ташаганаан хүрөөтэйгөөр сууряатана. Аюулга галһаа зугадаһан элдэб шубууд зоной толгой дээгүүр шууяса ниидэн гаранад. Оршон тойрон байгааһи һэр-мэр гэшэнхэй. Боргооһоншье хүрэтэрөө хорошобо. Тиһээр һэрюу татажа, шангашаг һалхин үлэбэ. Евсей Данилович Володя хоёр хүнүүдые байра байрадань табиба. Хүн бүхэн керосин шэнгээһэн бүдүүдые нарин һаднагуудай үзүүртэ орёожо бариба.

- Минии гал носоохотой адли таанар эхилхэт, - гэжэ парторг захиба. - Хоёр галай уулзаһатай сасуу гэдэргээ гүйлдэхэт.

«Дүтэлөө. Хүнүүд лэ бээ бариһай», гэжэ Евсей Данилович һалгананан хургануудаараа тамхия носоожо ядан бодоно. - Булихабди даа шамайе, түймэр!

Хүлэрэгтымнай нэгшье гонзогор нарһан галда абтахагүй.

Тугаарай бии болоһон шара утаан бүришье үдхэржэ эхилбэ.

Гушаад алхамай газарта байһан хүн арай шамайхан харагдана.

«Шарабтар утаан... Ойн оёрой түймэр байна, болоол гэшэ. Модоной оройн түймэр хаань, тогтоохо тороохонь гайтай хэрэг гэшэ» гэжэ бодохо зуураа Евсей Данилович түймэр тээһээ үлээһэн халхинай шангадаһые мэдэртбэ.

«Дүтэлөө, дүтэлөө. Бээл баригты, хүхэдни. Халаг, противогазууд бултанда хүртэбэгүйл» гэжэ Володя гэмшэнэ. Евсей Данилович тамхи носоогоод, утааень адаглажа эхилбэ. Модоной нижаганаха, үхэр буугай хүрэхэндэл дуутайгаар унахань соностоно. Гэнтэ томо хөөргөөр үлээлгэһэн мэтэ үдхэн шара утаан мухарин гарашаба. Шороб халуун үнэрэй хамар руу сорьёхотой адли парторгын тамхинай утаан годигонон, түймэртэ татуулба.

- Галаа! - гэжэ хүхирөөд, Евсей Данилович түрүүлэн шиира шударжа, керосин шэнгээһэн бүдтөө гал аһаатаад обоолһон модондоо дүтэлүүлбэ. Түймэршье улаан ошоор аадарлаһаар, бүришье дүтэлбэ хэбэртэй. Харин урдаһаань табигдаһан гал хүсэндөө орожо ядан, доохонуур хульбэржэ байтараа, уур сухалаар орьёлһоншуу, гэнтэл өөдөө шэдэшбэ. Хүнүүд нюураа бүглэн, гэдэргээ харайлдаба. Тугаараймнай халхин замхашаба.

Хоёр галай уулзалга даншье хаа хүрөөтэйгөөр харагдаба. Ерэхэн түймэр замдаа хаатаха торохогүйб, хамаг юумые үнэхэн шандаруу болгохоб гэхэншүү, бардам дабшасаар довтолбо. Тээд урдаһаань гараһан гал мүхөөгөө үгтэхэ хэбэргүй, баһал шааяшаба. Һанаан заяанда орохогүй үндэртэ хоёр галай дүлэн үлхэлдөөд, хэдэн тээшээ найгалзан, бэе бээе һанги набта зулгаалсахадань, гэшүүнэ мүшэрнүүд улаабхин сасарна.

- Галнуудай агуухэ тэмсэл! - гэжэ Володя хамсыгаараа магнайнгаа хүлһэ аршан хүхирбэ. Тээд хэншье тэрэндэ харюусабагүй. Хүнүүдэй харасада бахардаһанайшье, гоёшооһонойшье тэмдэг барлаатай.

Иимэ юумэн болохо гэжэ Евсей Даниловичһаа бэшэ хэншье хүлээгээгүй. Тэнгэрийн хахадые эзэлһэн ехэ гэгшын гал-хана нюдэ сабшаха зуура гэхээр узуураараа тайруулһан модондол эгсэ доошоо унашаба. Тиигээд лэ галай бишыхан хэлэнүүдэй хүргүйхэнөөр эндэ тэндэ үндэгшэлдэхэн харагдаба.

- Һүү-е, хорьмоһоёо харана гүб, али үнэн гү? - гэжэ түймэршэдэй нэгэн гайхалаа барижа ядаһандаа хуугайлжархиба.

- Нээрээшье, энэмнай юун болоно гэшэб? Яагаад? Хайшан гээд? Миил иимэ тоосоогүйгөөр унтаршаха юм нэм бы! - гэхэ мэтын гайхалдаан эндэ тэндэхэ дарьяшаба.

- Пешэнэй амһар доодо нүхэтэйн агаарай орохогүйгөөр тяг хаажархихада, гал гансата унтаршадаг хаям. Эгээл тиимэ юумэн болоо гэшэл даа, - гэжэ Евсей Данилович тамир шэнээгээ алдаһан янзатайгаар хэлээд, газарта нуушаба. Тэрэ эсээ. Ехээр ажаллаһандаа, ехээр һанаата болоһондоо. Галые галаар угтаха гэжэ шиидэхэдээ, ямар ехэ аюулай урда хүн зониие табиханаа Евсей Данилович дахин, дахин мэдэрнэ. Галзуу түймэр хүниие гамнаха, хайрлаха бэшэ, замдань дайралдаһан амитай амигүй хамаг

юумые илгэдгүй үнэнхэн тоборог болгожорхихо бшуу. Энээн тухай парторг нэгтэгшье, бишихашье мартаагүй. Мүн хэншье зугадаагүй. Гансал Балбар...

- Бултааран үлэхэнэймнай үлүү. Арба гаран хүн үлэхэбди. Нахижа хоноогүйдэмнай бүтэхэгүй. Энэ янданай хүсэд унтараагүйдэ орхихо, ханаагаа амарха эрхэгүйбди, - гэжэ Евсей Данилович хэлээд, сээжээ тэбэрин, хуурайгаар ханяаба. Хоёр гараараа газар тулаад, бүтгэгэнэжэ, ядаралдажа байхыень харахадаа, Володин досоо уйтаржа:

- Та ябагты, Данилыч, бидэ үлэнэ бээбди, - гэбэ.

- Зүб, зүб. Ошожо амарогты. Бултааран үлэхэбди. Найсахан лэ шорой хаяжархихадамнай, хаана ошохо нэм, үхэжэ хэбтгэнэн үлэнхэ шонодол, гонгино гонгинохоор унтарха даа, - гэжэ хэдэн тээхээнэ хүнүүд үрдилдэбэ.

- Би эндээ үлэхэб. Хаанашье амара - өөрэгүй адли, - гээд, Евсей Данилович бээ хүсэлэн, хүбүүдтээ баясангяр мийэрбэ.

Наранай шуһан улаан толи шара хүрин утаан соо шэнгэшэнхэй. Тэнгэрийн бүрхэһые хүнүүд обёороогүй. Зүгөөр аадарай хүндэ дуһалнуудай нэгэн-хоёроороо унажа эхилхэдэ, мүн сахилгаанай зурагад байса сахилаад, хуурай модоной хухарһандал, тэнгэрийн лужаганан дуугархада, аадарлахань гэжэ тэдэнэр ойлгобо.

- Эхильш! Эй, эхильш! - гэжэ Володя хүндэ ашаа тулгахаяа байһандал, хүлнүүдээ холо холо табяад, багжагар бүдүүн гарнуудаа дэлгэн, огторгой өөдэ даллаба. - Эхильш!

Тэрэнэй захиралта сонсоһоншуу, удангүй бороошье шааяшаба. Бахарханан, хүхирхэн Володя гадар хубсаһая тайлажа хаяад, үхибүүн мэтээр дуу шуу табин дэбхэржэ, харайжа мэдэбэ. Бусадшье хүбүүд эжэлбэгүй. Тэнгэрийн лужаганаан, бажаганаан, сахилгаанай ялалзаан соогуур тэдэнэй нүсэгэн бээ альгадаха, уухилалдаха, шанга шангаар энеэлдэхэ, эрьюусэлдэхэнь бээрэжэ бэгзышоод байһан Евсей Даниловичта Калимантанай пуһануудай эб эхигүй хатар шэнгээр харагдаба. Олзотой агнуурияа пуһанууд иигэжэл тэмдэглэдэг шуу. Хүбүүд парторгыёе хоёр тээхээнэ хүтэлөөд, шэрэхэнэ наагуур угзагашуулжа оробод.

- Хүдэлэгты, Данилыч, шэрбэгэдэжэ зуурахатнай!

- Зай, яахаб, ородой хатар! - гэжэ сонсохоод, Евсей Данилович уһа шабараар нюур гарайнгаа зууралдашатар тэбжэгэнэсэ хатарба.

Аадар эхилһэндээ адли эгсэ замхашаба. Тэнгэрийн дуун холодохо бүрээ аалидаһаар, зүүн зүг руу шэнгэшэбэ.

Хэды эсээшье хаа, омог баяртай хүнүүд Сагаан майла тээшэ һалирбад. Тэдэнэй нэгэнииншье Балбарыёе ханаандаа оруулбагүй. Үгыл хадаа үгы...

XX

Балбар баряанда ороһон арьяатаншуу, үмхирхэн түгсэг гэрэйнгээ модон хоёрой хоорондо толгойгоо тэбэрээд, нэрэ һурагүй алхална. Гал-хана орой дээрэхэнэнь ерээд, мэнэ мэнэ үрэххижэрхихээ байһандал дугташана. Хосороо! Хуу хосороо!... Хайшаашье тэрбедэжэ үрдихэгүйш. Тэрэнэй уһатаһан харасада гал, гал, гал!

Хоёр жэлэй саана тэд ондоо саг нэн. Ямар арюун бодолтойгоор, ямар сэбэр зорилготойтоор энэ модо бэлдээ нэм! Данила шофёр модыень обоололсоо бэлэй...

Яндан эрэ байшоо. Өөрыгөө уһа руу шэхэxын хажуугаар Балбарые таталсаа.

Арбан хоног соо ядалгүй шамдуухан хүдэлжэ, хэрэгтэй модоёо бэлдээ хэн. Колхозой правлени тэрэниие гасаланшьегүйгөөр табяа бэлэй: шэнэ гэр барижа, һамга абахаяа шиидэһэн залуу нүхэртөө хамһалсахал хэрэгтэй. Тэрэ үедэ Балбар далижашаһан, дабхар хүсэ орошоһон мэтэ ябадаг хэн. Модо сабшаха, хүхэеэ далайха бүхэндэнь Дариимын сэлмэг зөөлэхэн хараса нюдэнэйн урда ямар зөөлэхэнөөр, ямар уриханаар ялагас гэдэг хэм! Эдэ модонуудай сабшалаа, зурлаа бүхэндэ инаг басаганайнь дүрэ шарай шэнгэнхэйл...

«Дариима намда анханһаа дурагүй байгаа. Сохом. Тэнэг, ойлгоогүй ябааб! Тээд энэ дэлхэйдэ дуран гэжэ бии юм гү гэжэ Балбар нарһанай хобхорхой шара холтоһо эльбэн бодобо.

Тэрэ Дариимын үзэн яданги хараса, һүүлшын шэрүүн үгэнүүдые һанаадхиба. «Хэндэ хэрэгтэй аад, энэ руу ерээбиб. Эндэ минии хэхэ, бүтээхэ юумэн үгы. Хяаран ошог...».

Балбар гэнтэ гэнжээ таһалһан нохойдол, бүдэрэн унан гүйжэ ябаад, хуурай бургааһа хухалжа, мүшэр суглуулжа мэдбэ. Нэгэ тэбэри болгоод, гэрэйнгээ модон доро хаяжархиба. Тиигээд үбдэг дээрээ һуужа, шэшэргэнэһэн гараараа хармаануудаа һуулижа, шиира олоод, носоожо ядашаба. Зуруулай тархиин хухартар шудараад лэ хаяха юм. «Һалаг, намда шорыншье модон хэрэггүй! Намда юуншье хэрэггүй. Эхэмнн яһала гэртэй ха юм...» гэжэ уйлаандаа байраяа оложо ядашаһан уралнуудайнгаа забһараар шэбэнэн, уһа дүүрэшэһэн һамараа шуурд байса татана.

Өөдэгүйхэнөөр, тас-няс харбаһаар, ууяһаар галшье нособо даа. Түр зуура алдын тухай сагаан хүхэ дүлэн гүлдагар шара модонуудай бэе орёогоод, хайрагүйгөөр химэлжэ захалба. Гэнтэ тэрээндэ үнгэрһэн бүхы наһаниинь, энэ хэһэн ажалынь, хамаг найдалынь хайратай шэнги болошобо. Шикрын зуруулай ялагас гэхэтэй адли дүрэжэ эхилээд, үнэһэн тоборог болошоһон модонтой адли наһан гү? Шатажа байгаа модоной зурлаа бүхэн, гэшүүһэнэй һуури бүхэн галай хэлэндэ соробхигдон, үнгэрһэн наһыень абаад, утаан соогуур дэгдэһэн шэнги. Нюдэнэйн урда Данилын маһалзаһан, үрөөһэн нюдээ анижархёод, мэхэтэйгээр энезбхилжэ байһан шарай харагдаадхиба. Балбар хараал табижархиба... Шатагты, дүрэгты модод! Хумхиин тоһон болог...

«Ажаһуудалаа шэнээр эхилхэб. Амиды мэндэ үлэбэл, хамаг юумэ шэнээр эхилхэб! - гэжэ бодохо зуураа сортоотойгоор носожо захалһан галые айнгяар, хүрдэнгээр харана. - Модоёо элһэлиг газарта обоолһомни болоо. Гал эндэһээ һугархагүй ёһотой. - Тээ саанахана, һалхинай доро обоо хүбөө модон ябталаатай. - Шэнэ клубаймнай модон гээшэ. Комсомолшууд Дамбаев Володиин ударидалга доро түлөөһэгүйгөөр бэлдээбди. Барилга өөһэдөө хэхэбди. Хоёр дабхар хүрхэйхэн клуб барихабди даа» гэжэ үнгэрэгшэ һүни Галан-Доржо омогорхолтойгоор хөөрөбэ хэн.

Тиһээр галай дүлэнэй өөдөө абааштайгаар соробхин ташаганажа, һулахан һэбшээндэ ошо согуудые холуур харбажа эхилхэдэнь, Балбарай досоо хүлгэжэ,

айдаһаниинь бүри хүрэшэбэ. Юун болохоб, хүбүүдэй бэлдэһэн модоной шаталсаа хаа? Энэ галыем хараад, хүнүүд гүйлдэжэ ерэбэл яахаб? Юун хэлсээн байха нэм, барижа ерээд лэ, хүлижэрхинэ бээ... дахяад түрмэ...

«Би өөрынгөөл модо шатаанаб! Өөрынгөөл! - гэжэ Балбар ухаандаа хэндэшьеб харюусана. - Таанад намайе үлдөө гүт? Үлдөөт. Һанаагаа бү зобогты, би хүл доротнай шэргүүсэлдэхэгүйб. Зүгөөр энээхэн модоёо үгы хэжэрхёод лэ, арилхаб».

Дээдэ захын модод шэрэм пеэшэн дээрэ хаяһан тоһон мэтээр хомхой дүлэндэ тэбэрюулээд, хара хүхэ хөөгөөр буршылдан хосорбо. Харин доогуурхидынь гашуун утаа бушхаад лэ, ууяад лэ, галда абтангүй унтарха юм. «Хамаагүй. Дүрөөшьегүй модод хэрэгһээ гараа. Унтараг, унтараг» гэжэ тэрэ сэдхэбэ. Һүүлшын согой хүнэхэтэй адли Балбар арилха ха юм. Даб дээрээ амарха хэрэггүй. Юундэб гэхэдэ, толгойнь эрьһэн зандаа.

Балбар гал руу нюргалдаад хэбтэшэбэ. Дороһоонь халаһан элһэн аятайгаар жэгнэнэ. Галтай тэмсэһэн шийгтэй модоной уйтайгаар шииганаха дуулдана, байд гээд лэ, зүгөө һэлгэһэн һэбшээн гашуун утаа иишэ тиишэнь тууна. Хэндэшье хэрэггүй, газаалууһан тухайгаа бодомжолһоор хэбтэтэрээ, тэрэ зөөлэн бүхэдэ абташаба. Хэдышье саг соо унтаһанаа Балбар мэдэбэгүй, зүгөөр нүдээ нээхэтээ адли ташуурдуулаһан мэтэ хашхараад бодошобо. «Энэмнай юун бодожо байнаб? Ямар юумэ һүйдхэжэрхибэ гээшэби!».

Эндэл архиинь һогтуу, мангарынь гаража, элүүр болошобо. Клубай обоо хүбөө модондо гал дүтэлшоод ябаба. Дары унтаргааха, үгы гэбэл бүшье хэлэ, ямар муухай юумэн болохонь бэ. Балбар хуурай ногоон дээгүүр сортоотойгоор дэбхэрэлдэһэн дүлэнүүдые дэбһэжэ, хүүртигээрээ сохижо мэдэбэ. Утаанай гашуун, эгшүүн үнэр хоолойень хордохооно, нүдөөрнь уһа нэбшүүлжэ, ханяалгана. Харан гэхээн, хойто захаар ошоһон гал обоо модондо бүри дүтэлэнхэй, хомхой хэлээрээ тээ наанаханань хэбтэһэн харуудха долёожо байба. Газар дээгүүр могойтогшо гал сараха гү, али модондо дүтэлһыень унтаргаалтай гү? Алинииньшье аймшагтай. Юуб гэхэдэ, ганса модоной гал унтараажа үрдегүй байтарынь, газар дээгүүр ерэгшэнь гурбан обоо модонуудые хүрээлээд, модотойнь, Балбартайнь үрэбхижэрхихэ бшуу. Мэдээ табишаһан Балбар хоёр галай хоорондо, хожулайень гансата унтарааха юумэдэл, гүйжэ мэдэбэ. Колхозойл модон бү шатаһай. Энэл хэрэггүй! Гал унтарыш, хайрлажа унтарыш! - гэхэ мэтээр дабтан, хүүртигэйнгээ һанги набта болотор сохижол, сохижол мэдэнэ.

«Намайе зорюута шатаагаа гэжэ һанаха. Заатагүй иигэжэ һанаха. Сохом, сохом. Тээд намда тиимэ һанаашалга байгаагүйл. Унтарыш даа, гал!»

Улаан голдоо хүрэтэрөө айһан Балбар гансааран энэ хүсэнтэй тэнсэхэгүйгөө мэдэрэн, шонодол улиха, үһээ зулгааха дураниинь хүрэнэ. «Хонолгынгоо газарта хүрзээ мартажархёолби» гэжэ Данилын гэмэрһые ухаандаа оруулжархиба. Эндэһээ холо бэшэ, жараад-далаад алхамай газарта, мундуу томо, мэлигэр хүхэ нүүлын нэмэридэ байраяа түхээрээд һэмнэй. «Хүрзээ мартаһаншни болоо юм гү даа», - гэжэ шэбшээд гүйжэрхибэ.

Ажалшые урагшатайгаар ябажа эхилбэ. Элһэлиг хүрьһэн хобхорхой, хүнгэн даа – хүлөөрөө даража, хүсэлхэ юумэн үгы, хүрзынгөө эшэ шангаар адхажа ерээд лэ, хажуулдуюлан һагад шаажархихада дүүрээ. Элһэ шоройн үни бутарса хүдэлжэ мэдэбэ. Балбар эсэһэн, хүлһэ адханаһашые мэдэнэгүй. Аманда орошогүйгөөр өөрыгөөл хараана. Тийһээршые газарай гал унтаргаагдаба. Шатажа эхилһэн харуулхада гүйжэ ошобо. Тэрэниие тойроһон хуурай холтоһон, дабирхайтай зомгоол дүтэлхын аргагүйгөөр халуу хаян, ошо сасаргаан носожо байба. Обоо модон хүрэтэр оройдоол нэгэ адхам. Үрдихэл хэрэгтэй, үгы гэбэл... Балбар наһан соогоо сагааруулшагүй «нүгэл» хэбэб гэжэ мэдэрнэ. Тэрэ хэзээдэшые иимээр хүдэлжэ үзөөгүй. Ами абахын тула сэбэр агаарта гүйжэ гараад лэ, дахяад гал, утаан руу орошохо юм. Хажуу талаһаа харабал, эндэ сохом адагынь дүрбэ - табан хүн шударгы түргэн хүдэлжэ байна гэжэ ханахаар һэн. Теэд Балбар гансааран ха юм. Тэрэ альгануудайнгаа холожо, улаан шуһа нэбшэшэһые, зарим тээгээ мяхандаа хүрэтэр низаршаһые, тийгээд яаха аргагүйгөөр хордон үбдэхые мэдэрнэшыегүй. Мэдэрхэ сүлөөншыегүй. Үшөөл алда тухай газар урбуулжархибал хэрэг дүүрэхэ, шийгтэй шоройдо даруулһан гал шииганаһаар, бад-бад утаа хаяһаар, хойшолонгүй һүнэхэнь дүтэлбэ. Энэ бодолһоо Балбар эсэнгээр мийһэрэн баярлана. Хасар дээгүүрын нюдэнэй нулимса халтирна. Самсань эрээг-таряаг нүхэлэгдэшэнхэй. Мүр дээгүүрын тобшын тухайхан сэбэрүүнүүд, теэд халашаһан бэнь үбшэ мэдэрнэгүй.

- Дүтэлөө, дүтэлөө, бээл бари, Балбар. Түрһэн эсэггүй, гансал ёдогор эхэтэй, аха дүүшыегүй Балбар зоной зөөри абархал байха! - гэжэ «эсэгэ» гэхэ хубигүй түрһэндөө уйдадаг, гашуудадаг мэдэрэлээ дэлбэ татан, үетэн нүхэдэйнгөө бэлдэһэн модые шатаажархингүй абарһандаа баясан, талаангүй хуби заяандаа хороо бусалан, һөөлдэжэ модохиршоһон хоолойгоор уухиргана. Энэ үедэ барбаадайн тухай ошон хүрөөд, хирэм доогуурнь халуу урьатар сорьёжорхибо гү гэхэтэй адли шатаһан бүдэй шороб үнэр гуташаба. Гэдэһэ руунь галзуу арьяатанай һабарнуудай шаагдашаһан мэтэ үбшэнтэйгөөр хадхаба. Балбар хүрзээ хажуу тээшэнь хаяжархёод, халба хүрэжэ, гэдэһээ тэбэрээд, урагшаа бүгтын, хоёр тээгүүрээ утаа бааюулан гүйжэрхибэ. Тэрэ хүхирбэ, теэд хэншые дуулахаб даа.

Хайшаа гүйнэб? Өөрөөшые мэдэнэгүй. Гүйжэл, гүйжэл, гүйжэл мэдэнэ. Тогтохо байхын аргагүй. Хубсаһандань носожо эхилһэн галһаа тэрьедэнэ, теэд, һалхи татуулһан гал бүрил андагаартана. Үшөөшые хэды шэнээн гүйхэ һэн хаб, бү мэдэе. Зүгөөр түглэгэр нарһанай доодо гэшүүһэн бүхээ туршажа, Балбарай магнайтай мүргэлдэжэ, саашанхи гүйдэлыень мухардуулна. Хүбүүнэй нюдэһөө улаан, сагаан тоборуулганууд урилдан шэдэлжэ, бэнь тулгагүй юумэдэл, газар дээгүүр гонзойшобо.

Тэрэл зуура аадарай түрүүшын дуһал хасар дээрэнь үнгэгүй мүшөөр сасаршаба.

ЦЫДЫП ЦЫРЕНДОРЖИЕВ (1949)

Цыдып Балданович Цырендоржиев Хэжэнгын аймагай Хэжэнгэ тосхондо түрөө. Москвагай М. Горькийн нэрэмжэтэ Уран зохёолой дээдэ болон Бурядай багшанарай дээдэ хургуулинуудта хуража түгэсхөө. «Бурядай залуушуул» газетын редакторай орлогшоор, «Буряд үнэнэй» ахамад редактораар, КПСС-эй Бурядай обкомой хэблэлэй секторые даагшаар, Бүгэдэ Бурядай соёл хүгжэлтын эмхиин харюусалгата секретаряар, Бурядай журналистнуудай Холбооной түрүүлэгшээр ажаллаа.

«Энхэрэл» (1979), «Шалсаанын хойморто» (1982), «Талын зүргэнүүд» (1985), «Папансаг» (1990), «Хуурайн дабаанай шүдхэрнүүд» (2002), «Тохёолгон» (2007), «Эжэл мүшэд» (2012) гэхэн шүлэгүүдэй, расказуудай болон туужануудай ном, «Хододоо үдэр байдаггүй...» (2012) гэхэн роман хэблэгдээ. Улаан-Үдэ хотын Соведэй депутадаар хоёр дахин хүнгагдаа. Исай Калашниковай нэрэтэ уран зохёолой шангай лауреат. Бурядай АССР-эй соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ.

ПАГМА ХЭЭТЭЙ

(Новеллэ)

Аргагүйгөөр зүүдэлжэ байтараа Сандан хэришэбэ. Тэрэ ойр зуура соо хүдэлэнгүй хэбтэһэнээ, дэрэ дороһоо часаа гаргажа хараад, «зургаа хахад, бодохоор болоо» гэжэ залхуурангыар бодобошье, бээу була табижа, мэнэ таһарһан зүүдээ дууһатарнь хараха гэхэндэл, нажаба. Зүгөөр хон жэн байдалые һонороор шагнаарһан шэхэндэнь энэ хаһада огто дуулдадаггүй абьян соностоходол гэбэ. Сандан шийдэнгээр нюдээ нээгээд, хүнжэлөө хажуу тээшэнь этэрхэдээ, зог татаба. Хажуудань гүнзэгыгөөр аад, хүнгэхэнөөр амилан, Баярмаань унтаж байгаа бшуу. Санданай гайханганинь тэрэ хааб даа. Үглөө бүри эртэ бодоод, үнэгээ хааж, гахай нохойгоо эдээлүүлжэ, туха сүлөөгүй бүмбэлээдэг аад, ханаа амарханаар унтаж байхадань, гайхангүй яахаб?

Сандан хэмээхэн бодожо, нюур гараа угааба, хубсалба. Тиигээд эдээнэйнгээ таһалга руу ороходоо, гахайн мяхатайгаар шараһан хартаабхын хоншуу үнэр гансата унхидад, ехэл гайхангыар мүрөө хабшагад гүүлэнэ. Пешэн руугаа даб гэхэ зуураа сковорода абажа, стол дээрэ табина, хилээмэ гаргажа зүһэнэ, сай аягална.

Эдээлжэ дүүргэмсээрээ, папирос гаргаад, тамхилжа һуухадаа, унталгынгаа таһалга руу харасагаан ехэл гайхангыар «Энэ Баярмаамни яһан түргэнөөр үглөөнэйнгөө ажал хэжэрхөд, хажуугаарни орожо унтаһан байба гээшэб?» - гэжэ Сандан бодобо. Энэ асуудалдаа харюу олоогүй янзатай толгойгоо хэжэрээд,

хубсаа угаадаг машина дээрээ хуушан шляпая абажа үмдөөд, субаяа гартаа адхамсаараа газаашаа гаража, хэрэлсын хажууда табяатай «Яваяа» түлхин, хоройн газаа гаргана. «Сэлмэг үдэр болохонь. Мүнөөдэр үбнэшэдтөө ошохо байна. Августын тэн багаар бороо хура ехээр орохо гээшэнь яахан ханаа зоборитой юм даа? Найнаар, сагаа гээнгүй ажаллаха хэрэгтэй» - гэжэ мотоциклаа хүршэгэнүүлхэ зуураа Сандан бодобо...

1

Кухня соо аяга табагай наярхада Баярмаа хэришэбэ. «Ай, оройтобо гүб?» - гэжэ тэбдэнгээр бодоһон тэрэ юушьеб ханажархиба ха: ханааниинь амархан хэбэртэй, хөөргөө хэбтэшэбэ.

Баярмаа дулаахан хүнжэл дороо аяшархан хэбтэнэ. Тэрэ минэд гэнэ. Үсэгэлдэр болоһон ушарые ханахадаа, зосоонь ехэ һонин боложо, заримдаа ханагдаагүй түргэнөөр оройдоо таниха, мэдэхэгүй хүндэ этигэхэ ушар дайралдадаг юм байна гэжэ бодоно...

Үдэшлэн, бүри орой, арбан чашаа үнгэржэ байхада, хэншьеб үүдэ тоншоо һэн. Ошожо нээхэднэ, эрэ хүнэй нейлон плащ үмдэһэн, хуушаржа ангашаһан хаһемир пулаад бооһон, нюргандаа томо гэгшын рюкзак үргэлһэн хүгшэн урдань зогсожо байба. Баярмаа тэбдэнхэндэ яахаяашье ойлгожо ядан зогсобо. Харин нүгөөднэ бишыхан аад, үшөөл шадалтай гараараа Баярмаае этэрээд, гэртэн ороодхибо. Тиигэмсэрээ:

- Намайе таниха гүш? Пагма хээтэй гээшэб. Дуулаһан байхаш, - гээд рюкзагаа «пас» байса шала дээрэ табихадань, Баярмаа эжэлүүдгүй, толгойгоо дохигод гүүлэбэ.

- Хари, хари. Танихал байхаш. Энэ багаартнай ерэхээр хоёр жэл үлүүтэй болошобоб, ай зайлуул, сай аягалалши, - гэжэ аалиханшье хаа, бата хоолойгоор нэмээд, плащаа тайлажа үлгөөд, пулаадаа һуладхан мүнүүд дээгүүрээ намируулан хэдэрээд, кухни руунь орошобо. Баярмаа ямар нэгэ эльбэдэ ороһон хүндэл хойноһоонь дахасалдан оролсоод, юун гэжэ дуугархаяа ойлгожо ядан, плита дээрэ байһан гүсээе абажа, сай аягалба, хилээмэ, тоһо, саахар стол дээрэ табиба. Хүгшэн томоотой янзаар һуушанхай, яаралгүйгөөр, багаханааршье хаа, ехэ дуратайгаар эдеэлээд, үшөөл хурса, хилэн үнгэтэй нүдэхэнүүдээрээ Баярмаае анхаралтайгаар шэртэн, ангажа, сайбар болошоһон уралаа жэмылгэн, аалиханаар:

- Удангүй намар болохонь даа, ай зайлуул. Тиигээдшье үбэл удаархагүй. Танайда үбэлзэхэм ха. Залуу айл аад, гурбан бишыхан үхибүүтэй зон байнат. Газаахи, зосоохиетнай хээд байхаб. Ши үхибүүдэ харахаяал мэдээрэйш. Нарайнгаа үндыхэдэ, ажалдаа гарахадашни болоно аабза. Үхибүүдыешни би харахаб. Түлөөһэн хэрэггүй. Намһаа баһал эрихэгүй зон бээт. Зундаа, эртэ намар галайтнай сарай соо байгуужаб. Үбэлдөө тэрэ хуушан гэр соотнай уурхайгаа түхээрхэдэм боли гэхэ хүн олдохогүй юм бээ? Мүнөө намда шэрдэг, пудуушха, хүнжэл, али даха асалши. Ошожо унтаһууб. Үглөөгүүр үнээгыш хаагуужаб.

Гахайешни баһал эдеэлүүлхэб. Унтаарай садатараа, жаалдамар. Үглөөнэй үргэһэн амтатай. Залуу ябахадаа нэгэ заашье унтадаг хаа гэжэ ходо ханагша хэм. Харин мүнөө... ай зайлуул! Хүгшэрхэхөө муу юумэн дэлхэй дээрэ үгыл хаш даа.. Зай. Гахайншни эдээн сарай доро гү? Тудхууршни? - гэжэ хэлэбэ.

Баярмаа мүнөө болотор юуншые гэхээ ойлгожо ядан зогсоно. Гэнтэ өөрыгөө шэмхээд үзэхэ дураниинь хүрэбэ: магад унтаж байна гү?

- Ши энэ хэлээ залгижархёо гүш? Юундэ абяагүй зогсонош? Магад намайе үлдэхэ ханаатай гүш?

- Үгы. Теэд... - гээд Баярмаагай дахин абяагүй болошоходо, хүгшэн хажуудань ерээд:

- Ши эхээр бү гайха. Би хайн хүнби. «Бүүл үлдыт» гэжэ ябаад гүйхэ аалби? Юрэл этигэ. Хүн гээшэ ондоо хүндэ этигэхэ ёһотой. Зай, гахайн эдээн, тудхууршни хаанаб? - гэнэ.

- Сарай доро, - гээд Баярмаагай харюусахада, Пагма хээтэй кухнийн үүдэн руу даб гэһэн аад, һөөргөө эгсэ эрьелдэн:

- Зай, унтаһуу. Тугаар эрээшым үгэлши. Үбгэндөө бү хэлээрэйш. Би өөрөө хөөрэлдүүжэб, - гэбэ.

Хүгшэниие галайнгаа сарай руу үдэшөөд, «юун бэлэй?» гэһэншүүгээр нидхээ нугаруулан диван дээрээ һуутараа Баярмаа энеэжэрхибэ. Энэ хүгшэн тухай урдань элдэб хөөрэлдөө дуулаһаншые хаань, мүнөө хоёр нюдөөрөө хараад байхадань, бүришые һонирхолтой, ямаршыеб нюуса удхатай юумэ мэдэжэ абаха байһандал ханагдаад, хажуугаарнь ехэ энеэдэтэй байба. Тиигээдшые энэ хахад чашаа үлүү саг соо өөрөө хайшаагаар байһанаа ухаан соогоо нягталан ханахадань, саашадаа бүри һонирхолтой юумэн болохо мэтээр үзэгдэбэ...

Унтариһаа бодожо, халаадаа үмдэхэ зуураа, тапочкаа оложо нюсэгэн хүлдөө углдад, кухнийнгаа үүдэндэ ерэмсээрээ, Баярмаа тогтобо. Пагма хээтэй хамар дороо гүбэр-шэбэр гэмэрэн, пеэшэнэй хажууда юушыеб хэнэ. Амья даран, Баярмаа шагнаархаба.

«Долиг даһаа! Бэлэн эдэ эдээд, залгяад, амһартаа хуряангүй тонилоол, хэстэш! Баярмаагайнгаа ханаа амар унтаж байһые хараһан аад, хэн эдэе шанааб гэжэ һонирхохогүйень гайхыш! Мээл, ай зайлуул! Гахаймнай эдихэ юумэн бага болошоо. Үдэр һүнигүй тэрэ улаан шүдхэрөө унаад, гүйлгэхэ, харайлгахадаа, гахай нохой тухайгаа ханахаяа янаб, шоорто побери! Тэрэ Надмидтай шашалдажа байһаар энэ Сандан гэжэ бузартай уулзангүй халабалби. Ай зайлуул!».

Бээ бариха аргань халаад, амаа бүглэн, Баярмаа энеэжэрхибэ. Хүгшэнэй бишыхан бөө обогод гээд, тэрэ эгсэ эрьелдэшэбэ.

- Үү татай, бурхан зайлуул! - гэжэ Пагма хээтэй сошоно. Баярмаае харахадаа, ханааниинь амарба ха: гартаа барижа байһан шанагаяа буфет дээрэ табяад, залуу эхэнэрые ехэ анхаралтайгаар шэртэһээр дүтэлбэ.

- Аа. Бодоо гүш? Нэгэ бага унтахадашһиш болохо байгаал дөө. Эдээмни үшөө

болоодүй байна. Тэрэ Сандан гэжэ бузар бүхэли бригадын садахаар мяхатай хартаабха шараһыемни хуу залгяад, гүйлгэжэ ябашаһан байбал. Дахинаа шараха баатай болоболби. Энэ, юрэдөө, нарай нялха үхибүүдтэй хүн аад, үхэрэй гү, али хониной мяха олохоёо яаһан шолмоб? Баярмаа, эдэ эрэшүүлыешни гар соогоо баряад, алхам бүхэниенъ зандаржа байгаагүй сагта гэр, бүлэ тухайгаа ханахашьегүй зон байха. Тиигээд энэ Сандан гэжэ жаалдамаршни баһал хүнийн тэн болотор тэнэхэ юм гү? Энэ хүни арай шамай унтаа болоод байтараа, тэрэ бузарайнь таршаганаанһаа һэришоолби. Шоорто побери! Юрэдөө, би таанадай хоорондо орохоёо ханана бэшэб. Өөһэдөө мэдэхэ зон аабзат. Зүгөөр хажуу тээгүүршни зальха загай эхэнэрнүүд олон лэ бишбы даа. Ойлго. Үү! Хартaabхамни шатахань лэ!

Хүгшэн пезшэн тээшээ даб гээд, шэрэм жаровня нүхэн дээрһэнь татажа хажуу тээшэнь болгоно. Тиигээд плитагайнгаа сахаригуудые байрадань хуулгаад, стол дээрэ эдихэ юумэ түхээржэ эхилбэ. Харин Баярмаагай нюур гараа угаагаад, һөөргөө кухня руугаа ороходонь, хүгшэн сай аягалжа байба.

- Эдэ шолмонууднай бодохо үды гү? Тэрэ дунда хүбүүн, Балдан хара эртэ бодоод ябаал. Һөөргэнь унтуулааб.

- Аа... Балдан эртэшэ.

- Хари, хари. Бүри харанхы байхада бодонхой, шардайса орожо ябаа. Харин Гомбо унтаанашаг гү даа?

- Тиимэ. - Баярмаа энеэбхилбэ. - Балданай носоогүй хаа, ахаймнай унтажал мэдэхэ хүн.

- Һэ. Гармыетнай гайханаб. Һая зургаа һаратай болоһон хүн аад, яаһан амар үхибүүн бээ? Бархирха, гэгэхэнь, үсөөн лэ хаш.

- Тиимэ. Гэдһэ садхалан, хуурайл хаа, шиидшыё гэдэггүй.

- Тэли. Гурбан хүбүүд... һайн даа! Үшөө хоёр-гурбан басаган хэрэгтэй даа.

- Хүрөө ааб даа, - гээд Баярмаа улайшана.

- Ай... Юун һая хадамда гараһан гүлмэр басагандал улайжа, сайжа байнаш? Үхибүүд гээшэшни эгээл һайхан баялиг юумэл.

Эдэ үгэнүүдые хэлэмсээрээ хүгшэн хайшааб даа тад ондоо болоод, гартаа барижа һууһан аягатай сайгаа мартажа, ямаршыёб гүнзэгы бодолдо эзэлэгдэһэн хэбэртэй һууна. Хажуудань һууһан Баярмаа тухай мартажархёо ха: уралнуудынъ абяагүйгөөр хүдэлэн, харасань гүнзэгы, гунигтай болоод, бишыхан, хаташаһан, бээнъ ехэ хайратайгаар үзэгдэбэ.

Баярмаа аалиханаар бодоод, угаальнигай урда ошожо үһэээ заһажа байхадаа, нилээд юумэ үзэһэн хүгшэн ха гэжэ Пагма хээтэй тухай һанаба. Тиигһээр байтар Балдан Гомбо хоёрой орон дээрээ носолдохонь дуулдаад, удангүй үтэр татар гэлдэһэн хэбэртэй Балданай гонгинохонь соностобо. Ошожо үхибүүдээ бодхоогоод, нюур гарынъ угаалгаад, хубсалуулаад, эдеэлхыень асархадань, Пагма хээтэй хуушан шэгтээ оронхой кухни соогуур бүмбэлзэн байба. «Эдеэн

хүрэшэхэн, шолмонууд. Эдээлэгты» - гэжэ байгаад, хоёр хүбүүдые столой саана нуулгаха зуураа, толгойнуудыень үндөөд абана.

Санданай контородоо хүржэ ерэхэдэн, дархашуулай бригадынхид сугларанхай, тэрэниие хүлээжэ байба.

- Сайн, Сандан Дармаевич, - гээд, дархашуулай бригадир Базар гарыень шангаар адхаба. – Үхэрэйнгөө хашаа үсэгэлдэр хушажа дүүргэхэ байһыемнай, шифер дууһашаба. Сонхын шэл, арбаад сонхын мого хэрэгтэй. Эдээнэй байгаа хаа, үшөө хоёр гурба хоноод, ажалыемнай тушаажа абахадатнай болохо.

- Тиигэбэл хайн даа. Юһэ багта хоёр машина шифер бууха юм һэн. Харин сонхын шэл үдэшлэн Хэжэнгэнэ асарагдаха, - гэжэ Сандан Базарта харюусаад, тэдэнэр конторо руу оробо.

Үглөөнэй найман саг багта Сандан одоол сүлөөтэй болобо. Тиихэдэ совхозой конторо хонходо, директортэй хөөрэлдөөд, үбһэшдөөр ябаха ханаатай бэлдэжэ хуухадан, конторо зүблэл хоёрой шорой хамадаг Надмит абгай орожо ербэ. Тэрэ толгойгоо дохигод гүүлэн мэндэшлээд, томоотой янзаар Санданай урда ерэжэ лаб хууна.

«Ай, шүдхэр. Үрдибэгүйлби, - гэжэ Сандан залхуурангяр бодобо. - Хашартай гээшэн! Баһал шашаад, шалаад хуушахань гээшэ гү?».

- Сандан, би шамдаа ехэ хэрэгтэй хүн һэм.

- Зай, шагнажа байнаб, Надмит абгай.

- Сандан, энэ таряанай заха, узуурта айхабтараар ногоон ургаа бишбы даа, - гэжэ тэрэ хэлээд, уйтахан, мэхэтэй нүдөө бүри ониилгон үргэлжэлүүлнэ. – Сүлөөтэй сагтаа сабшаад, сомоод абажархихада яаха юм?

- Надмит абгай! Гурбадахи жэлээ танда хэлэнэб. Тэрэниетнай посхоодой харуулшан Данзан үбгэн сабшажа абадаг ха юм. Тиигээдшые танай хүбүүн Хуурайн бригадада үбһэндэ ябана бэшэ гү? Малаа тэжээхэ үбһээ олоно аабза.

- Хари, хари. Тээд эндэшни нарай хурьга, тугалда эдүүлхэдэ таарамжатай ногоон. Таанадай, ноёд хайдай муу муухайе хамадаг, арилгадаг хадамни...

- Үгыл даа, Надмит абгай. Үбһэндэ ябалсаха сүлөөгүй Данзан үбгэниие гомдохохо аргамгүй.

- Тиимэ бы! Тиигэбэл шорой хамаха ондоо хүниие ологты. Хабаатит!

- Зай яахаб? - Сандан мийэрэлэе нюун, дороһоо абажа ханаа алдаад, - тиигэхэл болоо гүбди, - гэбэ.

Тэрэнэй телефон тээшэ гараа харбаймсаар, Надмит абгайн түхэрээн шарайда хаймһаранги тэмдэг үзэгдөөд, тэрэ эжэлүүдгүй үндэгэд гэнэ.

- Санда-аан! Болиш дөө. Юундэ гансата энэ телефондоо аһанаш? - Надмит абгай телефон дээрэ дүмүүхэнээр гараа табяадхина. - Ухаа муутай хамгые юугэ шагнанаш? Үбэштэйржэл байгаа гүбии. Хи-хи-хи... Энэ хөөрэлдөөгөө мартаа, зүү. Шиш даа хайн лэ амитанши даа. Хи-хи-хи... Үй, мартаад байбалби! Тэрэ

Пагма хүгшэн танайда байха, үбэлжэхэ ханаатай хэбэртэй. Хайшаахан лэ амитан ааб? Намайе үнинэй таниха шэнги байбал. Улзытымнай зонииешье хайн мэдэхэ хэбэртэй. Энэнь лэ гайхалтай, Сандан Дармаевич. Согтын Аюушатанай Пагма нюдарганай хамган болоһон юумэ. Тиигээд сүлүүлһэн юм гэлсэгшэ. Биш даа тэрэниие юу ханахабиб. Жаа байшооб. Тэрэ бэшэ юм аабза? Хи-хи-хи... Ойлго, юрэдөө... ханаагаал зобоходоо шамда хэлэнэб. Ноён хүн хадаа хууһаншантай болобо гэлсэхэгүй юм аабза?... Зай, шиш даа баһал сүлөө тухаяа таһаржал байгаа хүн бээш. Хүлисэ, хи-хи-хи... Биш ябаһуу. Ажалшни хүндэл гээшэ, Сандан Дармаевич! Баяртай.

Надмит абгай шуранаар бодоод, ехэл яаралтай хэбэртэй гаража ошобо. Харин Сандан амаа ангайгаад лэ үлэшэбэ. «Аа! Тиигээд лэ Баярмаамни ханаа амар унтаж байгаа ха юм! Юундэ гэнтэ манайда байхаяа ханаба гээшэб? Гайха гэлы ехэ!».

Сандан ойр зуура соо яахаяашье ойлгожо ядашоод хууба. Ухаан соонь нэгэ угаа балар, мүлшэхэн бодол мушхаран ороод, эхи, хүүлыень олохын аргагүй мэтээр ханагдан, хайнаар байрлуулан бодохо гэхэдэнь, улам бусайдажа, балартахадал гэнэ. Арба гаран жэлэй саана эсэгынгээ хөөрэхэн юумые эдэ жэлнүүд соо ухаанайнгаа тон гүн соо нюужа ябаһан тэрэ, иимэ ханагдаагүй һони дуулахадаа, яһалаханааршье гайхалан, тэбдэһэн байгаа бэшэ аал даа?

Зүгөөр Надмит абгайн шашаан бэлэхэнээр сарагдахагүй мүр сараа толгой соонь үлөөжэ, гэнтэ ажабайдалайнь харгыда ушарһан тэрэ танигдаагүй хүгшэнтэй магад холбоотой нюуса заабол таажа халаха байханаа Сандан элеэр ойлгобо. Тээд мүнөө, мэнэ шиидхэгдэхгүй байһаниень голхорон мэдэрхэдээ, эдэ бодолнуудаа орхижо, столонгоо һугалга сооһоо хуушаржа халсарһаһан планшет гаргаад, бэлдэһэн саарһа гуурһаая тэрээн руугаа хэбэ: Тиигээд хууриһаа бодохо зуураа планшэдээ баруун мүртөө үргэлөөд, газашаа гараба.

Үдэшын улаан наран Шалсаанын араар мухарин оронхой. Зунай бүгшэм, халуун үдэрһөө олойржо эсэшэһэн тала, дайда, хүнийн һэрюухэн агаарта амаран нойрсоно. Сахюуртын хормойгоор годирон, урагшаа Үлзытэ руу зурын ошоһон харгыда гарахадаа, Сандан мотоциклаа байлгажа унтараагаад, бүхэли үдэртөө яама ялхи соогуур ондоржо, бэсынгээ ехээр эсэһые мүнөөл мэдэрбэ. Тэрэ мотоцикл дээрээ хууһан зандаа хүлнүүдээ урагшань жиижэ, гэнтэ хонжэн болоһон агаараар, сээжэ дүүрэнээр амилан амарба. Эгээл иигэжэ хуухадаа, мотоциклайнгаа бак дээрэ хоёр гараа табижа, бээс һула болгоод, энэ үдэр соо хэжэ ябаһан ажал тухай бодолнуудһаа одоол холодоһондол өөрыгөө ханана. Зүгөөр дэмы ябаагүйб, туһатай юумэ яһала хээб гэжэ бүхы бэээрээ мэдэрэн, урда мэтэ ханаа амарханаар унтаха аргагүй байханаа Сандан гэнтэ мэдэрнэ. Тэрэ хармаан сооһоо папиросоо гаргажа, тамхилба.

«Тиихэдэ арбан зургаатай байгаа гээшэ гүб даа? Тиимэ. Хүгшэн баабайн һаһа бараһаар 49 хоногын хүсэһэн үдэр гээшэ һэн ха. Баабай намайгаа дуудаад,

хажуудаа нуулгахадаа, ханада үлгөөтэй байсан хүгшэн баабайн дүрсэ зурагыг юундэшьеб анхаралтайгаар шэртэн, - нилээн удаан тамхья татан нуугаа нэн. Тиэхэдэнь би бодожо ябахаяашье, хүлээхээшье ойлгожо ядаа нэн хаб. Ай даа! Үни болонгүй наһа бараха байһанаа зүгнэһэн юм шэнги баабай намдаа тэрэ түүхыг хөөрөжэ үгөө. Тээд тиэхэдэ дуулаһанаа би ухаандаа багтаажа ядаа бэшэ хаалби? Үнэхөөрөөшье, минии тон дуратай хүгшэн баабай эсэгиймни үргэжэ абаһан гэжэ ханахадмни ямаршьеб гажа буруу мэтээр үзэгдөө бэшэ нэн гү? Тиигээдшье нюдарган баянай аша хүбүүн байһанаа ухаандаа тааруулжа шадаха байгаа гүб? Үгы юм ааб даа. Хуушанай коммунист хүнэй ашаб гэжэ омогорходог би баабайн хөөрөө үзэн ядангаар угтахдаа, буруу байгаа аалби? Үгы! Холо нутаг руу сүлүүлээд, нураг дуугүйгөөр ошоһон тэдэ зон үнгэрһэн сагай балар һүүдэр мэтээр тиэхэдэ ханагдаа хамнай. Тиимэһээ эдэ бүгэдыг мартаха гэхэн бодолни ойлгосотой баймаар. Эх, баабай, баабай! Хүндөөр үбшэлөөд, энэ наһантаяа хахасаха болоходоо, Донирой Гарма шинии бодото хүгшэн баабайшни гэжэ хэлээ хамнайт. Зүгөөр мүнөө, тэндэ гэртэмни байһан хүгшэнэй нюусыг заабол тааха хүсэлымни буруушааха байгаа гүт, али үгы гү? Тиигээдшье үнэхөөрөө хүгшэн эжым байгаа хаа, нүхэрөө дахажа ошоһон тэрэ минии урда багаханшье эзмэгүй бэшэ аал? Хүшэр сагай ерэхэдэ наһанайнгаа нүхэртэй суг шэрүүн хуби заяаень хубаалдаа ха юм. Яалтайб? Мүнөө ошоод сэхэ нурултай гү? Үгы даа. Энэ буруу бодол. Тэрэ хүгшэн өөрөө хэлэхэ байгаагүй юм гү? Тиэхэдэ саашаа юун бологшо ааб гээд хүлээгээд нуухааа бэшэ арга үгыл ха. Зай, тээд яахаб. Хүлээхэл болоо. Мүнөө дээрээ манайда байг лэ. Саг харуулна аабза».

Иимэ бодолой ерэхэдэ, Санданай зосоо нэгэ бага хүнгэн болоходол гэбэ. Тэрэ үни унтаршаһан тамхьяа хаяад, мотоциклаа хүршэгэнүүлхэ зуураа оршон тойронхи байгаалида эрид хубилалтын болоһыг обёорбо. Тэрэл зуура тэнгэрийн зүүн хаяаг хаха зүгнэһэн түрүүшын сахилгаанай зураг гэхыг хараба. Уданшьегүй замбин харанхы гүн соо лужаганаад, шанга халхин эшхэрэн бууба.

Сандан аадарта сохюулангүй гэртээ хүрэхэ ханаатай шуумайса гүйлгэбэ. Зүгөөр посхоодой заха хүрөөд, баруулжаа годиржо ябахадань, түрүүшын дуһалнууд эшэмхэйгээр абар табар унаад, тэрэл зуура аадар адхаршаба. Тиигэһээр харгы бүри халтирхай боложо, агшан зуура соо нэбтэ шобто норшоһон Сандан хэдэн дахин ташажа унан алдаһаар гэртээ хүрэжэ ерэбэ. Тэрэ мотоциклаа гэрэй нэмэридэ түшүүлээд, хэрэлсы дээрэ гаража ябахдаа, галай сарайн бишыхан сонходо дэнгэй гэрэл обёорбо. Зүгөөр энэ ушарыг хүсэд ойлгонгүй, гэртээ ороһон хойноо гайхаба. Шал норһон хубсаһаа тайлажа байхдаа, «сарай соомнай иимэ орой хэн байха юм?» гэжэ ханаба.

- Пээ! Яатараа нороо гэшээбши? Аадарта сохюулшоо гүш?

Баярмаагайнгаа абья дуулахдаа, эжэлүүдгүй уриханаар энэбхилэн, Сандан богһо дээрэһээ бодобо. Унтаринаа хая бодоһон хамганайнгаа дабтагдашагүй найхан үнэртэ гансата ногтоһон Санданай Баярмаагаа тэбэрээд таалахадань:

- Тэты! Хүйтэн гээшэшни. Гэдэһээ үлдөө ёһотойш, - гээд, гарнууд сооһоонь мултаран гараһан Баярмаа кухни руугаа шамдана.

II

Алтан намар, сагаан хүбэн хушалгата үбэл сагай мүнхэ гүйсэ гэршэлэн үнгэрбэ. Тиигэхээр хабарай урихан хаһа донгодон ошожо, арюун хайхан, үнжэгэн дулаан нажар Худанай голоор ногоон далайгаа долгисуулан ерэбэ...

Энэ хугасаа соо Пагма хээтэй Сандантанай бүлын адли тэгшэ гэшүүн боложо, үхибүүдыньше Сандан Баярмаа хоёрше тэрээндэ дадаба. Зүгөөр үнөөхи нюусамнай үшөөл таагдаагүй байһаар. Гансал заримдаа хүгшэнэй уһатаһаһан хараса өөртөө тодон абахадань, Санданай зосоо хайшааб даа һонин болошодог. Тиигээдшые һүүлэй үедэ хүгшен ехэ һулахан, үгэ дуугүй болошоо. Энэ ушар Сандантанай ханаа зобооно...

Тэрэ үглөөгүүр Сандантан эртэ бодобо. Совхозой ажалшадай зунай найрта ошохоёо түхээрхэ һэн тула - гэр соо хүл хөөрсэгнөөн. Үхибүүд урагша-хойшоо хүхюутэйгээр гүйлдэнэ, тэдэниие хубсалуулжа тухашарһан Баярмаа Пагма хээтэйн хайшааб даа ондоо байһаниие обёорхо сүлөөгүй байна. Харин Сандан мотоциклаа унаад, һур харбаха, барилдаха, бусадшые мұрысөөнүүдтэ хабаадалсаха, дуулаха, хатарха зоноо зарлажа, Үлзыгэ соогуураа гүйлгэнэ.

Сурхарбаанда ябалганай болоходол, Пагма хээтэйн байраһаа хүдэлхэ хэбэргүй эрхээ эмэрин кухни соо һуухыень обёорһон Сандан ехэ гайхан тэрээндэ дүтэлөөд:

- Пагма хээтэй, сурхарбаандаа ябаял, - гэжэ хандаба!

- Үгы дөө, Сандан. Мүнөөдэр бэемни ехэ һула байна. Тиигээдшые бараг. Таанад ябагты. Энэ халуунда гэр соогоо һуугаа хаамни дээрэ ха. Һанаагаа зобонгүй ошогты даа, - гэжэ тэрэ харюусаад, стулай түшэлгэ дээрэ табяатай Санданай гар эльбэсэгээн уриханаар мийһэбэ.

- Аа... - Санданай зосоо дулаахан монсог суглархадал гэнэ. - Тиигэбэл... яахаб. Бидэнэр ехэ удаан болохогүйбди даа. Гармамнай эсэхэ юм бэээ.

- Тэли. Зай, ябагты даа...

Гэр соо гансата хон жэн болошобо. Эгээл тиихэдэнь зосоонь боложо байһан ямаршыб тон шухала хубилалта Пагмын һэргэгшэһэн бэеын клеткэ бүхэн соо одоол тодоор мэдэрэгдэхэдэл гэбэ.

«Яһан номгон, лагшан тайбан болошобоб? Ай зайлуул! Нahan соогоошые иимэ номгон байгаагүйб...».

Хаанаб даа холо үлэһэн үе сагай үзэгдэлнүүд хүгшэнэй ухаанда һэргэн ерэжэ, хүсэтэ һанаан бусалан, бүхы бэеын эзэлбэ...

Тэгшэ баянтай худа ураг болохо заяанай тудахада, ори ганса басаганайм жаргал энэ гэжэ дунда шадалтай Согтын Аюуша үнэн зүрхэнһөө этигэһэн байгаа. Арбан долоогоо сагаалһан Пагма Тэгшын Сэрэнэй һананай нүхэр боложо, хилэн хара нюдэтэй, багжагар задарюун бээтэй, нюур шарайгаар зохид үбгэндөө түрүүшын

хайхан дураар дурлажа, яахан хайхан жаргал соо умбаа гээшэ хэм! Айл болохоор жэл үлүүтэй болоод, Хуурайда үбэлжэжэ байхадаа, түрүүшынгээ хүбүүе, Доржые бэлэглэхэдэнь, Тэгшэ баян ямараар баярлаа хэм? Хоёр жэл болоод, Дармань... Зүгөөр дүүрэн жаргал гээшэ богонихон байдаг даа!

Удангүй тойронхи ажабайдалда тэхэришэгүй хубилалтануудай хэбшээн үзэгдөөд, саашаа бүри шуурган болон дошхоржо, амгалан жаргалын хии тоохон болон халаа. Коммунист парти, большевик, ТОЗ, коммуна, колхоз, нударган, ангиин дайсан гэжэ үгэнүүд ямаршьеб ойлгогдошогүй дошхон хүсөөр амилан, бүри хая юрын гэхэдэ юрын зоной хэлэндэ огсомоор зэдэлхэ. Тиигэхээр энэ юртэмсэ хүлхөө буугаад, тархи дээрэ тогтоһондол Пагмын гүлмэр ухаанда ханагдаа.

Номгон, түбшэн Сэрэнийн эдэ хубилалтануудай хүжэрэн хүдэржэхэ бүри тэдэниие үзэн яданги, Пагмын хараһаар байтар тад ондоо, шэрүүн, хадхууртай харасатай, заримдаа танихаар бэшэ сулалтай, дошхон хүн болошоо. Энэниие Пагма баһал ойлгожо ядаха. Харин мүнөө ханахадань, тэрэ харанхы, барга ябаһан сагын нойрмог соо үзэгдэһэн зүүдэн шэнгил.

Тиигэхээр Тэгшэ баян, тэрэнэй хүбүүн Сэрэн нударган гэжэ тоологдобо. Нэгтэ, үбэлэй бүдэг бадаг үглөөгүүр буу шуу бариһан хүнүүд үбэлжөөндэнь буужа ерээд, эдлэжэ байһан зөөритнай хамтын болоо гэжэ Донирой Гармын хэлэхэдэ, юртэмсэ урбалдаа гээшэ гү гэжэ Пагма ханаһан юм. Тиихэдэ абья дуугүй хажуудань зогсоһон нютагайнгаа зоние харахадаа, эдэнэр бэшэ, харин хари хүн, Донирой Гармын иимэ гажа буруу юумэ дуулганын болоо гэжэ Пагма гүлмэр ухаандаа ханаһан юм. Ай даа, ажабайдал хөөргөө бусадуггүй муутай даа!

Тиихэдэ Сэрэнийн томо шидам гартаа адханхай, зөөри зөөшээ аршалха, хамгаалха ханаатай амбаарайнгаа наана зогсобо. Пагмын зосоо юоншьёб таһаршахадал гээд, «Сэрэн, болииш! Үхибүүдэ хайрлыш!» гэжэ хашхархадань, хажуудань зогсоһон Тэгшэ эрхией татасагаан, «Тэнэг! Эдэ бузарнуудай жаргаха саг ерээ хаяа? Теэд шидам баряад, эдэниие зогсоохоб гэжэ ханана гүш? Яба наашаа!» - гэжэ бадашаһан юм.

Тиихэдэнь Сэрэн һалд һуларжа, шидамаа хажуу тээшэнь шэдэжэрхөөд, феврилиин хуушан саһан дээрэ һуушоо бэлэй.

«Нударганууд Тэгшэ Намжилов, Сэрэн Тэгшиев гэгшэд һунгаха эрхэхэ хаһагдажа, арад зоние мүлжэжэ олоһон зөөринь хамтын аша туһада зорюулагдан абтажа, өөһдөө сүлүүлэгдэхэ ёһотой». Эдэ аймшагтай үгэнүүдэй хайра гамгүй удха бүри һүүлдэ Пагмада нээгдэһэн юм. Гурбатай болоһон Доржоёо абаад, зургаа хараһаа үлэһэн Дармаяа эхэ, эсэгэдэ орхөөд мордоходоо, шэрүүн бэрхэшээл асарха хуби заяанай урдаһаа мордобоб гэжэ Пагма огто ханаагүй.

Холын хари нютагта үнгэрһэн эдэ олон жэлнүүд яаһан хүшэр хэм? Хоёр жэл тухай болоод, урданынгаа огсом зангыё Хуурайн талада орхиһон Тэгшэ аалиханаар унтараа. Удангүй үбэлэй хагсуу шэмэрүүн үдэр Пагма Сэрэн хоёр

хүбүүгээ хүдөөлөө. Тэрэл хаһада Сэрэнэй, наһанайнь нүхэрэй түшэг тулгуури, туһа Пагдама яаһан хэрэгтэй һэм? Харин нүгөөдэнь урда мэтээрээл Пагдама ойлгогдошогүй ажабайдалда бүхыгөө үгөөд ябаха. Һүни гараад, үглөөгүүр ерэхэдэнь, Пагмын зосоо ямаршьеб эзбүүрхэмэ мэдэрэл нидхэрэн ороод, унтаж хэбтэһэн үбгэнэйнгөө хажууда уйлажал мэдэгшэ бэлэй...

Хүбүүнэйнгээ һүүлдэ хоёр һара тухай болоод, почтын онгосо тонолсоһон Сэрэниинь табан жэлээр түрмэдэ һууба. Тиихэдэл Пагмын зосоо этигэл найдалай һүүлшын ошохон унтаржа, зүрхэ сэдхэл соонь хэтэдэ хайлахагүй мэтээр һанагдаһан мүлһэн тогтожо, ажабайдалынь хоһон, хэрэггүй болошоо бэлэй. Зүгөөр һайн һайхан зон барагдаха бэшэ даа. Шоройень хамадаг конторынь ноён Сергей Харлампиевич, Фрося абгай, Захар үбгэн... Тэдэнэрэй туһаламжаар лэ Пагмын наһан залгалаагаа олоо гээшэл! Үгы хаа... Ай зайлуул! Магад хари нютагай хүйтэн тэнгэри доро нүдэниинь хаагдаха байгаа гү?

Сэрэнэй ошоһоор зургаадахи жэл ябажа байба. Нэгэтэ ажалһаа ерээд, сайгаа шанажа байхадань, хүхэ бостон костюм үмдэһэн, ялагар хара штиблет хахинуулһан, гартаа бишыхан чемодан бариһан хүн үдэшын улаан наран соо умбан байһан дайда сооһоо гэнтэ гаража, үүдын татан ороод, хирбээ хара һахал дороһоо дун сагаан шүдөө харуулан, энэзбхилжэ байба. Пагма гартаа барижа байһан хульхаагаа бүри шангаар адхаад, байрадаа няалдаһандал зогсоо бэлэй.

«Танинагүй гүш, Пагма? Тэгшын Сэрэн амиды бээрээ урдаш зогсожо байна. Ороолон шүдхэр бэшэ. Яагаа тиимэ баяргүйгөөр намайгаа угтанаш? Али хосороо гэжэ ханаа гүш? Үшөө туршахабди!» - гээд үнөөхи хүнэйнгөө чемоданаа стол дээрэ табихадань, «Сэрэн!» - гэжэ Пагма аалиханаар хашхараад, пеэшэнэйнгээ наана һалд һуушаһан юм.

Тиигээд лэ залуу наһанайнь жаргалта хаһые бусаһандал һанагдаһан үдэрнүүд ерээ бэлэй. Зүгөөр энэшье һайхан үе удаан бэшэ байшоо. Гурбан һара тухай болоод, һүниин тэн багаар Сэрэниинь абаашахадань, жаргални, ошото найдални бусаһагүйгөөр ошобо гэжэ бүхы бээрээ ойлгоһон Пагма, шангаар хашхаран даб гэхэдэ, харанхалжа унашоо һэн.

Тиигээд нэгэниинь нэгэндэ адли борохон үдэрнүүд һубарихадаа, нютагаа бусаха гэһэн һанал Пагмын ажабайдалай гол удхань болобо. Удангүй дайнай хатуу жэлнүүд ерэжэ, энэ һаналынь улам холодоходол гээ. Тиигэһээр шуһата эзбүүн дайн дүүрэбэшье, үшөөшье хүндэ жэлнүүд ерэһэн юм. Дайнай һүүлдэ һара болоод байхада, «Танай нүхэр Тыкшеев Сэрэн, 1945 оной майн 9-дэ Прага шадар баатарай үхэлөөр унаа. Урдань хэһэн зэмээ амасаһан сержант Тыкшеев Эхэ оронойнгоо үнэн сэхэ патриот байһанаа харуулһан байна. Геройнуудта мүнхэ дурасхаал! Частиин командир полковник Ростовцев. 1945 оной июниин 15. Прага» гэһэн саарһа Пагма абаба. Тиихэдэ юунэй болоһониие хүсэд һайнаар ойлгоогүйшье хаань, сэдхэлһэнь нэгэ угаа хүндэ шулуун унаһандал һанагдаа бэлэй.

Удаань нютагаа бусаха аргатай байбашье үлбэр үбшэн Захар үбгэн Фекла абгай хоёрые хаяха аргагүй байгаа. Тиихэдээ Үлзытэдэ орхиһон Дарма тухайгаа ходо ханажа ябабашье, нарай нялхаар орхиһон хүбүүнэйнгээ урда хэды шэнээн ехэ зэмэтэй байһанаа ойлгодог, энэ ехэ нүгэлөө хэзээдэшые амсаха аргагүйб гэжэ Пагма ханагша һэн. Харин Сэрэн... Хари нютагта наһа бараһан Доржынгоо, эхэ, эсэггүйгөөр өөдөө болоһон Дармынгаа урда зэмээ амасаа. Эсэгэ оронойнгоо түлөө ами наһаяа үгһэн хүн зэмээ амасадаг юм бэшэ гү?

«Ай даа! Һалан ошоһон жэлнүүд! Зүгөөр наһамни иимээр үнгэрөө гэжэ голхорхоор аал? Үгы! Энэ хадаа минии ажабайдал, минии хуби заяан...»

Хүгшэн ханаа алдаба. Хайрата Фекла абгайгаа хоёр жэлэй саана хүдөөлөөд, гэрээ, эд бараагаа хуу худалдаад, нютаг руугаа зорин ерһэн Пагма абгай эдэ жэлнүүд соо Дармынгаа, мур сараа бэдэрээл. Тээд хүбүүнийн бадаганда нэрбэгдэжэ наһа барашаһан, харин тэжээһэн, хүн болгоһон хүнийн үнөөхи Донирой Гарма байба бшуу. Ажабайдалыень хазагайруулһан, жаргалыень эбдһэн хүн. Яаһан һонимши даа, ажабайдал? Хүгшэн наһан боложо, энэ дэлхэй дээрэ намайе гайхуулха юумэн барагдаа гэжэ ханахадһи, оройдоошые тиимэ бэшэ байна. Зүгөөр мүнөө хайрата Дармынгаа хүбүүе олоод байхадаа, энэ дэлхэйдэ дүүргэхэ һүүлшынгөө уялгата хэрэг түгэсүүлхэ, хүсэлдүүлхэ хүсэн олдохо гү?

Хүгшэн аалиханаар бодоод, үшөө үбэл Сандантанай сүлөөлжэ үгһэн таһалга руугаа оробо. Арай шамай шэрээдэ хүрэжэ, дороһоонь бишыхан валетка гаргаад, шэшэрэн татаһан гараараа тэрэнэ эльбэсэгээн орон дээрэ хэбтэшэбэ.

«Ай зайлуул! Яаһан хүлээгдээгүй саг ерэнэ гэшэб? Үрдидэг һай даа, Сандамни, Баярмаамни... гушанарни... Захар үбгэн... Фекла абгай... Сандан! Ши хаанабши? Ерэ даа, муха. Сэхээ хэлээгүйб, хүлисэ. Мүнөө хэлэнэб... Би... Шинии хүгшэн эжыб...»

Хүдөөлэлгэнэй үглөөдэр Сандан Баярмаа хоёр стөлойнгоо саана һуужа байба. Урдань Пагма хүгшэнэй валеткэ табяатай. Сандан шийдэнгээр гараа һарбайгаад, валеткэ нээбэ. Зосоонь алтан бэһелиг, һиихэ хэдэн хуудаһан саарһанууд дээрэ табяатай харагдана. Тэрэниие хажуу тээшнэ этэрээд, Сандан саарһануудые абаба.

«Дармахамни! Үзэг бэшэг мэдэхгүй эхэшни энэ бэшэг ондоо хүндэ бэшүүлбэ гэжэ бү гомдо. Яахабши даа. Иимэл хуби заяан тудaa. Шамайгаа олоходоо барюулха ханаатайб. Тиихэдэ шамһаа хүлисэл гуйхалби даа. Хүлисэхэ болихоёо шимнил мэдэхш. Саашань шинии эсэгэ Тэгшын Сэрэн нюдарган баян ябаһан хүн. Зүгөөр манай Эхэ ороной хүндэ хүшэр сагта алдуу эндүүгээ ойлгожо, зэмээ гүйсэд амасаа. Прага шадар ами наһаяа үгһэн тухайн саарһа би шамдаа харуулхаб. Бэшүүлһэн хүмни яаралтай. Хүлисэ, хүбүүмни. Шинии эхэ Содбын Аюушын Пагма».

Халта шарлаһан энэ хуудаһанай саана бүри хуушан, зарим газартаа һанги набта болоһон саарһа Сандан, гартаа абахадаа, нюдэн соонь бусалһан нёлбоһо

даран huуд гэбэ. Харин Баярмаань гарыень дүмүүхэнээр эльбээд, нюдээ аршана.

Шэб шэнэхэн, дээрээ дороо тамгатай саарһа Сандан гартаа абаба.

«Би, Аюшеева Пагма Содбоевна, ухаан түгэлдэр, амар мэндэ байхадаа, hүүлшынгээ ханал мэдүүлнэб: минии наһан соогоо суглуулһан зөөриие - 9200 түхэриг, нэгэ алтан бэһэлиг, нэгэ алтан һиихэ – Гармаев Сандан Дармаевичта үрэн дамжуулнаб, дүүрэн соонь эдлэхэ эрхэ олгоноб, иимэ эрхэтэй ори ганса хүн байһаниинь батадхан мэдүүлнэб. Ухаан түгэлдэр, амар мэндэ байхадаа, ондоо хүнэй идхалга доро бэшээр дээрэ хэлэгшээ батадханаб. Аюшеева», - гээд, Санданай уралнууд шэбэнэб...

ТАЛЫН ДУУН

(Новеллэ)

Заха хизааргүй хайхан талын дунда хэхэрэн һууһан эхэнэр доогуурнь ханаа амараар үнгэржэ байһан зониие халта дээрэлхүү шэнги аад, угаа номгон, сэсэн, гүн сэдхэлэй нюуса гансата таажа ойлгоһон харасаар үдэшэндэл ханагдана. Тэрэл зуура ниидэжэ, мүлхижэ, ябажа байһан бүхы амиды юумые шэдитэ ундаараа сүршэжэ, хүсэ оруулан дэгжүүлдэг, абьяастай охёороо дайража, энэ байгаалиин табисуураар баясажа; зобожо ябахадань туһалдаг, мүнхэ замбитай хахасан аялхадань, шэдитэ хүрьһэн соогоо хадагалан нюудаг Газар-Эхын дүрсэ Чингисэй урда харагдаба. Харин зураг соохи юрын лэ буряад эхэнэр мүнөө угаа томоотойгоор шэртээд, «ши юу хэжэ ябаһан амитамши? Иимэ ахир хүн аад, минии нюуса удхые хаанаһаа таабаш? Юу хэжэ ябаһан амитамши?» - гэхэншүүгээр Чингисэй харасые тодоходол гэбэ.

Чингисэй зосоо хайшааб даа аягүй болоод, тэрэ холодон ошобо. Зүгөөр ямаршьеб ойлгогдоогүй хүсэн тэрэниие һөөргэнь асарна. Тиигээд лэ зурагай урда һөөргөө ерэхэдэнь, тэрээн бүхэндэ ондоогоор хаража байһандал эхэнэр ханагдаба. Тэрэ шиидэнгээр дүтэлөөд, зурагай доро хадаатай гаршаг уншаба. «Уран зурааша А.Б. Дармаев. «Газар-Эх». Чингисэй зосоо уужам болошобо. Зураг бүхэн соо бии байдаг далда, нюуса, үндэр дүрсэ - удхыень ойлгохо, обёорхо мэдэрэлээ, шэдиеэ үшөөл алдаагүй байһандаа тэрэ баясаба. Толгойгоо дохид гүүлэн, зурагай урда зогсод гээд, «Һайнши даа, Газар-Эх!» - гэжэ аалиханаар шэбэнээд, эрид эрьелдэн, выставкын залай үүдэн тээшэ яаралтайгаар алхалба.

Газаа гарахадань, үйлсын урда хүүһэн базаарһаа олон зоной шууян соностожо, трамвай, машинын пишаганаан, хүнхинөөн, хүдөөгэй аалинда дадаһан шэхэндэнь дуулдаба. Чингис тамхья носоогоод, БАМ-ай барилгашадай түмэр дүрсын хажууда зогсод гэхэнээ, Куйбышевай гудамжаар баруулба. Эдэ үдэр, харанууд соо зосоонь болбосорон ябаһан бодолнууд мүнөө одоол амитай, хүсэтэй боложо, ямаршье шиидхэбэри абаад, дүүргэжэ шадаха байһандаа Чингис этигэбэ. Бодолгото болошоод, гэрэйнгээ хорёодо дүтэлжэ ябатарнь, эдэ жэлнүүд

соо хашартай болохон Бадма Жамбаловой абьян тэрэнэй бодолнуудыг тагалба.

- Сай-айн, Чингис!. Ионин юуб? Хэзээ дайнай зүргэдэ гарахабиди? Бишни энэ хоёр хоног соо табан шарбуунса гүрэндэ һөөргэнь бусаагаад, бэшэ мүнгээ нөөсэлгын кассада оруулаад, прокурортоо бээ тушааж тухашарба.. Энэ һамгад гээшш, юрэдөө, заримдаа ехэ хэрэгтэй болодог амитад юм байнал! Тэрэнэ тогтоожо абаагүй хаань... - зэртыд гэхэн нюдэнүүдэ бэлтылгээд, мяхалиг нюур дээрэнь ехэ багаханаар харагдаһан хамараа уршылган, Бадма шангаар эльгэ хатаба.

- Тиихэдэ шимни мүнөө угаа һайн эсэгэ болоод ябанабши? Хэды шэнээн соо зобобош? - гэжэ аалиханаар асуухадаа, энэ шашаһаа хайшан гээл хаа түргэхэн халаха гээшэб гэжэ Чингис бодобо.

- Оо! Минии часаар 23 час 05 минута соо. Дан үлүү гарамгаар удааржа байна хаб гэжэ ханааб. Ехэ хашартай хэрэг юм байна. хаа-хаа-хаа. Чингис! «Ордон» руугаа намаяа урихагүй хүн гүш? Биш баһа энэ тэрэ юумэ энэхэн «дипломат» соо хэнхэй ябанаб. Үнэн Санчо Пансошни ха юмбид. Хара ажалшаншни, аа? Чингис! Үгы энэ шимни яашообши? - Бадмын абьян соо ханаагаа зобохон тэмдэг үзэгдэб.

- Бараг, Бадма. Юумэн хуу бараг, һайн. Ябая! Суургатай үүдэндэ дүтэлхэдөө, «Лариса үшөөл ерээдүй», - гэжэ ябууд, юундээшье хэрэггүй юумэн шэнгээр зосоогоо тэмдэглээд, квартира соогоо орошон хойноо «нээрээшье хаанаа ябадаг хүн гээшэб? Хөөрэлдөө болоод ябаа хаа һайн һэн» гэжэ бодоошье хаань, энэ хөөрэлдөөн хэдынээшье сагта хии хоохон байха гэхэн мэдэрэл зосоохиень хүйтэрүүлбэ.

Бадма Чингис хоёр зал соо һууна. Хоорондонь коньяк, хара архи, эдихэ юумэн табяатай. Юундээшьеб гунхышаһан Бадма хилээмэнэй зөөлэниие монсог болгон бажуугаад, скатерть дээгүүр мухарюулна. Харин Чингис шанха урдаа хараад, ямаршьеб угаа шухала бодолдо дарагданхай хэбэртэй хүдэлэнгүй һууна.

- Чингис, - гээд Бадма аалиханаар дуугарна. - Ши мэдэнш. Бишни шамгүйгөөр хоолойгоо тэжээжэ шадахаяа болишоо бармаб даа.

- Ши, орхи. Шиидэгдээ. Дан юушье шадахагүй хүн боложо байгаад бү аашалал даа. Урдань намтай намгүйгөөр хоолойгоо тэжээгээд лэ ябаһан хүн гүбши. Харин бишни энэ хэрэгэ хаяхамни. Хүрөө болоо. Залуу, тэнэг ябахандаа һамганай үгэдэ орожо энэ намагта татагдаа һэм. Боли, боли, намаг, ёстой намаг! Тиихэдэ ямар һайхан ажалаа хаяа гээшэбид? Мүнөөдэр выставкын залда ороод гарааб. Зүб, зүб! Урдань ородоггүй байгаа. Тэндэ намтай сугтаа училищи дүүргэһэн хүбүүн аймшагтай гоё зураг табяад байна. Саша Дармаев. Харин би... хэб табяад, энэ тэрэ дүрсэнүүдыг шэрдэжэ ябанаб! Зуража бэшэ, харин шэрдэжэ, ойлгоно гүш, Бадма?

- Ойлгоноб дөө. Ши бидэ хоёрой харгы таһарба гээшэл даа. Тээд бишни бэлиг шадабариин багыг ойлгоод лэ энэ ажалда ороһон хүм. Харин ши... Зай яахаб. Тээд бишни шиниингээ хажууда эдэ олон жэлнүүд соо ябажа, бээ даагаад хүдэлжэ шадахаяа болёо хаб даа. Шамайе һайн ойлгоноб. Тээд... - Бадма мүнүүдэ хабшаад, уруугаа харашаба.

- Бадма! Бишни баһа шамаяа ойлгоноб. Байзалши! Ээ, тэнэг тархи! Эдик Гармаевта туһалагша хэрэгтэй гээд дуулаа хамнайб. Байза, телефонийн номер хаана нэм даа? Аһаа! Олооб, - Чингис ехэ яаралтайгаар хэрэгтэй номероо мухарюулан абаба. - Алё. Эдик гүш? Сайн. Чингис хонходоо дөө... Бараг. Теэ. Балай гомдохогоогүй. Таба. Бага гэжэ гү? Болиш! Тэрээнтэй тэрээнгүй гарзада орожо байһан колхоз, совхозуудые шоройдуулаад яахашниб? Ши хэр ябабаш? Баһаш талаантай амитанши даа! Шамае туһалагшагүй болоо гэжэ дуулаа нэн гүб? Юундэ? Аа! Үтэр татар гэлдээбтаа. Һөөргэнь абахагүй гүш? Оройдоо гү? Тиихэдэ шамда саг үргэлжын туһалагша хэрэгтэй гү? Ойлгооб. Тиигэбэл миниингээ. Бадмые ажалда абыш. Би ябахамни. Хүдөө. Нютагаа дөө. Хээээ? Саада үдэр гү? Тиигэбэл мүнөө оро гэхэм гү? Ойлгосотой. Найдн хүбүүн. Бү гомдохогоорой. Элидэ мэндэ. Уулзатараа. Баяртай, - телефоной трубка Һөөргэнь табяад, - Бадма, энэ сагтаа Эдигтэ ошолши. Саада үдэр Кабанск руу ошохо ханаатай хаш. Туһалагшагүй аад, хаатажа байгаа юм байна. Мүнгэтэйхэн ажал дайралдаа ха. Үгы хаань Эдик амарангүй ябахагүй хүн ааб даа. Шамдажа ошолши, - гэбэ.

- Зай яахаб! Найднши даа, Чингис. Шиидээл хадаа ябыш даа. Найдн яба. Гоё, гоё зурагуудыешни хаража баясаха аабзаб гэжэ найдая. Уулзатараа. Биш ошоһуу.

Бадма гаража ошобо. Чингис гансаараа үлөөд, үлэһэн архияа бага сагаар хооһолжо байтараа, газар бүри орой болошоһониие обёорбо.. «Үгы энэ Лариса хаанаа ябана гэшэб? Хоёр хоножо байнаб: харагданагүй. Ажалдань хонходоходо «амаралтада гаранхай» гэнэ. «Танай ябахадал гэртээ хонохоео болишогшол. Баабайндаа хононоб гэгшэ» гээд хүршэ хүгшэниинь дуугарна нэн. Эдэ үгэнүүд Чингисэй шэхэндэ һонороор дуулдаад, тэрэ шиидэнгээр телефондоо аһаба. «Алло. Фёдоров шагнажа байна», - гэжэ тэндэһэнь хадам баабайнь дээрэлхүү абьян дуулдаба. «Яашье халахагүй акценттэй аад, ородоор дуугаржа халагшагүйб даа? - гэжэ бодоод, Чингис дуугарба. - Лариса бии гү?» «Хэн һуранаб?» «Танилын». «Лариса, өөрын гэртэй хүн. Арбаад хоногой иишэ харагдаагүй», - гээд хадам баабайнь трубка хаяжархиба. Зүгөөр саана, хаанаб даа холо олон зоной шууян соо Ларисын абьян трубка соо дуулдаба гү гэжэ Чингис ханаһан юм. Лаб лэ тиимэ байба хаш. Теэд юундэ... магад хадам баабайнь абьяень таяад... Тиимэл хаш даа.

«Пииг-пииг-пииг...» Трубкаа байрадань табяад, диванай хажууда байһан чемоданаа Чингис стол дээрэ табиба. Тэрээн соогоо хубсаһаа суглуулжа хээд, этюдник, шэрын хайрсаг, биирэнүүдээ обоолбо. Удаань шифоньерэй саанаһаа брезентээр орёолготой томо зураг гаргаба. Тэрэнээ дүмүүхэнээр эльбэсэгээн зогсоод, үүдэнэй хажууда абашажа ханада түшүүлбэ...

Үглөөгүүр бодомсоороо яаралтайгаар эдээлээд, харгыда ябахаар Чингис хубсалба. Үдэшэ түхээрһэн юумээ дахинаа шалгаад, газашаа гаража, гараж сооһоо машинаа гаргаба. Тэрэнээ хоёр дабхар хуушан модон гэрэйнгээ хэрэлсын хажууда асараад, абажа ябаха юумээ зохид соонь тааруулжа машина соогоо хэбэ. Удаань квартираяа суургадаад, хоёрдохи дабхарһаа доошоо буужа ябатараа,

хойшонхи ажабайдалаа орхижо, ямаршьеб угаа найхан юумэ асарха ерээдүйдэ зорижо ябаһандал Чингис өөрыгөө ханаба. Машинадаа хуугаад байхадаа, тэрэнэ хүршэгнүүлхээ халажа ядаба. Ларисатай золгожо хөөрэлдэнгүй ябашадамни хайшаа юм гэжэ тэрэ бодоно. Юушье орхин үлөөнгүй ябашоо хаань, тэрьедэлгэ гээд тоолохо бэшэ гү гэхэн бодол Чингисэй дура гутааба. Тэрэ шиидэнгээр машинаһаа гараад, квартирадаа хөөргөө оробо. Сэбэр саарһа, ручка оложо абаад, столой саана ошожо хууба.

«Лариса. Мүнөө минии абаһан шиидхэбэри гэнтэ абтаа бэшэ. Мүнөөнэймни ажабайдал даншье хаа ахирханаар, гүйхэнөөр ханагдадаг болоһоор үнинэй. Тиигээдшье олон табые шашаад яахам гээшэб? Би мүнөө нютагаа гарахамни. Тэндэ «Талынгаа дууе» дүүргэхэ хэдэлгэ хэхэб. Ши бидэ хоёр һүүлдэ уулзажа саашадаа яагаад ажаһууха тухайгаа хөөрэлдэнэ аабзабди. Гансал ойлгооройш. Урданайхи мэтээр ажаһууха аргамгүй. Баяртай. Чингис».

Машина соогоо орожо, Чингис амияа дараба. «Яагаашье хаа энэ гэр соо, тэрэ эхэнэртэй арба найн гаран жэл соо хуугаа гээшэлби. Үни шиидэгдэһэн мэтэ аад, үнэн дээрэ таһалха болоходо ехэ хүшэр байдаг юм байна. Зай яахаб. Үнгэрэн ошоһон юумэн тухай орилходо муу, эрэ хүндэ таарахагүй ябадал гэжэ нэгэ танил - поэт хэлээ һэн гү? Ябая даа...».

Үдэһөө халта үнгэрөөд байхада, Чингис Найрай Толгойн оройдо зогсожо байба. Машинынгаа үүдэ түшөөд, доронь хабтайн нэмжыһэн талые, Үлзытын шифер хушалтатай гэрнүүдые хомхойгоор хаража байхадань, зосоонь хайшааб даа угаа номгон болохоходол гэбэ. Харгыда ябахадань, тэрэниие зобооһон бодолнууд хуу хүнэн халаад, толгойнь угаа сүлөө, сэлмэг болоходол гэбэ. Зосоонь тогтоһон амгалан байдалые Чингис ехээр гайхан шагнана. Харин нюдэниинь гүбээн хаяаһаа нэмжырэн ошоһон, дайдые ямаршьеб тусгаар хурса харасаар хаймадан шэртэжэ, биирээ гартаа абаха хүсэл зосоонь түрүүлбэ. Чингис сэдхэлээ ханангаар мһэрэн, түрэл нютагайнгаа агаараар сээжэ дүүрэн амилба. Тиихэдэнь зосоонь тогтоһон тэнсүүри мүнөө юунһээшье үнэтэй шэнгээр тэрээндэ ханагдаад, машина соогоо орожо, үшөө нэгэ хирэ өөрыгөө шагнан хууба.

Үлзытын зүүн хажуу багаар хуудаг хурайхайндаа хүрэжэ ерэхэдэнь, үдын наран тэсэшгүй халуунаар шаража, тосхоной үйлсэ хооһон, бүхы амиды юумэн һүүдэр газараар хорожо үгы болошоһон, угаа намдуу, аалин, нойрмог саг газар дээрэ буунхай байба. Машинаа байлгаад, газашаа гарахадаа, «Ууф! Яаһан халуун юм? Гуша гаран градус бии ха» - гэжэ бодоод, хашаагай үүдэ тайлажа, сэбэрээр хамагдаһан хорёо соо оробо. «Харыши. Хурайхайтан нилээд найн байдаг болоо ха. Архи уухая болиһонһоо хойшо ехэ зөөриншэ болошоо гэжэ хэлсэ һэн гү даа? Энэм юун гээшэб? Аа! Гараж ха юм! Машина абаа юм аабы?» Чингисэй хэрэлсы дээрэ гаража ябахадань, арадань хүнэй ханяаха дуулдаба. Тэрэнэй эрьсэлдэхэдэ, гаражай хажуудахи сарай сооһоо Митып хурайхайнь гараад, Чингисые үшөөл

обёороогүй янзатай, гартаа барижа ябаһан аса тармуур хоёрые хашаагай баруун ханаар нягтаар ябталагдаһан сажанда абаашажа түшүүлбэ. «Үбһэндэ мүнөөнһөө бэлдэжэ байна ха юм» - гэжэ бодоод, Чингис хэрэлсһээ бууба.

- Митып хурайхай, сайн байна.

- Сайн, сайн. Үгы энэм хэн бэ? Үү, татай! Чингис гээшэ гүш? Хүгшөөн! Гарыша! Харьша! Хэн ерээб, аа? - Митып Чингисэй гар шангаар адхан мэндэшлээд, мүрыень альгадана. - Хари, машинын ерээд байшахада, хүршындэмнай гү гэжэ ханаалби. Ши байба ха юмши. Баһаш үнихэнэй ерээгүй шолмош даа. Зай гэртэ ороё.

- Өө! Чингис хөөрхымни буушоод байна гү? Баарһахамни, яагаа хайн хүн боложо ерээбшэ! - Нагаса абгайн хэрэлсы дээрэһээ монсогонон буугаад, Чингисэй толгойдо арай хүрэн тонгойлгожо, духыень үндэнэ. - Маанадаа һөөрггүй мартаа гү гэжэ ханаалби! Болоош, болоош! Гэртэ ороё!

Үдэшлэн боложо байхада, Чингис одоол сүлөө оробо. Шууяан, шурхираан, һүү-һай гэлдээн... Нютагаархиниинь, түрэл гаралын яһала барагаар угтаба. Зүгөөр бага наһанайн нүхэр Цырендылык «уран зурагаа хэнэ гүш, али үгы гү? Наянай дуулдахаяа болишоолши» - гэхэдэ, Чингисэй зосоо үнөөхи бузар бодолнуудые һэргээхэдэл гээ. Чингис ойлгогдохогүйгөөр хамар дороо бүрд гээд, хажуу талаһаань татасагаан юушьеб асууһан Сампил баабай руу һэжэглэмэ яаралтайгаар эрьелдэшоо хэн.

Энэ ушарые ханахадаа, Чингис уршагад гэбэ. Яаралгүйгөөр алхалан хорой сооһоо гараад, наранай ягаахан элшэнүүд соо ашаархан умбаһан тала руу гараба. Зосоонь хайшааб даа һонин. Уяхан, мэнэ таһаршахаяа байһандал ханагдаһан уярал гүн сээжын оёрто уурхайлаад, хайн хайхан юумэн тухай ханан, энэ дайдаар удаан тэнэхэ хүсэл Чингисэй зосоо түрэхэдэл гэнэ.

Тэрэ талада гараад, аятай гоёор ногоорон байһан газар дээрэ һуушаба. «Ээх! Яаһан гоёб даа!» - гэжэ бодоод, Чингис аалиханаар толгойгоо эрьюулэн, түрэл талаа хаймадан шэртэжэ һуутараа зог татаад, зүүн урагшаа шэртэн хүдэлхээ болибо. Тэрэниие ямар юумэн иитэрнь гайхуулба гэшэб? Хони туугаад баруулжа ябаһан гүлмэр залуухан басаган гү?

«Ай, зайлуул! Хүндэ иимэ талаан тудатаг гээшэ гү? Минии хонишон басаган ябанал! Үшөө тиихэдэ «Талынгаа дууе» энэл шалтагаанаар орхёо хэн. Хони адуулжа ябаһан басаганай дүрсэ ой ухаандань яашье таарангүй, хэды олон туршалга, эскиз хэбэшье ханаһанаа харуулжа шадангүй хаяа хамнай. Үнгэрхэдөө Ларисаяа хонишон болгохо гээд туршаа. Зүгөөр... Чингис мийэд гэнэ. Инаг дуранһаа хэды һогтуу байбашье, энэ таарамжагүй гэжэ тиихэдэ ойлгоо хэн. Харин мүнөө... Арбаад жэлэй саана толгой соогоо зураһан дангина хонишониинь, Худанай голоор хони адуулжа ябана ха юм! Борьёо, Ноёхон, Ташалан, Оронгоор тэрэниие Чингис бэдэрээл! Тэнэг тархи! Эндэ ерэхэ ханал тиихэдэ юундэ ерээгүйб?

Чингис хармаанаа һуулин, блокнот, ручка гаргажа, яаралтайгаар зуража эхилбэ.

Хорёодоо орохоёо яарангүй намдууханаар хушууран ябаһан хонин хүрэг саарһан дээрэ бии болобо. Тиигээд гуурһаниинь аалидажа, юрын буряад басаганай иимэ хайханаар харагдаһан дүрсье тодоор харуулжа шадаха байһандаа һэжэглэһэндэл, саарһанда үшөөл хүрэнгүй, нюдэндэ баригдашагүй зурлаахайнуудаар басаганай хүдэлсэ бүхэниие агаарта зураглан гаргахал гэнэ. Чингис нюдөө ониилгон шэртэнэ. «Ай даа! Үнинэй этюд хээгүй аад...» Тэрэ уршагад гээд, харажал һуухадаа, гараараа агаарта юушьеб зураһан зандаа. Гэнтэ тэрэ нэр-мэр гэбэ. Ондоо абяануудые барихаяа болин һоноржоһон шэхэндэнь аалиханаар аад, угаа уянгатайгаар басаганай гүнгэнэн дуулаха дуудашаба! «Энэ нугаараа, элдин талаараа...» Чингис һэхэрэн һуугаад, зуражал мэдэбэ...

Хонишон басаганай дуун үни хада замхаа. Тэрэ өөрөөшье тосхоной урдуур хонёо тууһаар баруулжа, гэрнүүдэй саагуур харагдахаяа болин ошоо. Гараа һалд табяад, юушьеб угаа анхаралтайгаар шагнаархаһан хүндэл толгойгоо гунхуулан, Чингис удаан һууба. Сэдьхэлыень баясуулан ерэхэн далита мэдэрэл үргөөхгүй гэхэндэл һужал һууна. Гэнтэ мэдэхэдэнь, үдэр һүни хоёрой уулзалга гэршэлэн тогтодог ойр зуурын хаһа ерэхэнхэй байба. Удангүй һэрюулхэн агаар аалиханаар манаран харлажа, бүдэг бадаг болоно. Һанаа алдаад, Чингис һууриһаа бодобо.

Тэрэ үдэшһөө хойшо долоон хоног үнгэрбэ. Наранай Шалсаана тээшэ тонгойн буухада, Чингис талада гараад, хонишон басагаяа хүлээдэг байба. Тэрээн бүхэндэ тэрэнэй һоноржон хурсадаһан харасадань шэнэ һонирхолтой юумэн харагдаад лэ, тойроод юунэй боложо байһаниие обёорхо забгүй зуражал мэдэдэг байба. Зүгөөр наймадахи үдэшэ талада гарахадань, үнөөхи басаганиинь харагдабагүй. Ябууд ногоо зулгаан хушуурһан хонин хүрэгэй хойноһоо хүгшэн хээр мори унаһан үбгэн амандаа зуужа ябаһан гааһанһаа утаа бааюулан баруулба. Хойто үдэшэнь баһал...

Чингисэй зосоо түрүүн зэнхэгэр хоһон болоод, юуншьеб ходо дутаһан шэнгээр һанагадаг байба. Нюдэнэйн урда сүүдхын ямаршье сагта харагадаг болоһон зураглалые ходо анхаран шэртэжэл байхаар зураг болгохо һанал һүүлдэ зосоонь гэжэгэнэжэ, нэгэтэ үглөөгүүр үнөөхи дууһагдаагүй зурагаа Чингис задалба. Ходо һуудаг газартаа тэрэнэ тодхоод, биирэнүүдэ үбсүүнэйнгээ хармаан соо хэбэ, мольбертээ зүүн гартаа барижа, шэрээ зуураба.

Түрүүшын болгоомжотой зурлаа ехэл айдаһаа хүрэнгээр хуушан зурагай шарайда нэмэн табяад, Чингис нюдөө анин зогсод гэбэ. Тиихэдэнь, хонин хүрэг хушууран зурыгаад, дуу гүнгэнэн хойноһоонь алхалһан басаган, энэ хайхан тала, тэндэ захиарнь, бүри саана, аласай эхин багаар хүхэрхэн хаданууд тээ наанань бархайһан шугы бургааһан, бүри наана шарлан харагдаһан Улаан Элһэн нюдэндэнь үзэгдэхэдэл гэбэ. Чингис нюдөө нээбэ. Мэнэ хараһанаа тогтонижуулха гэхэндэл зогсод гээд, эрид шиидэнгээр зурагтаа улам дүтэлэн, баярта ажалай зохёохы охиндо абтаба.

Эдээ хоолоо, үргэхэ нойроо мартаһан Чингис эдэ үдэрнүүд соо тэншүү хүн шэнги ажаллаба. Түрүүшгээр, гэмэр гутар гэн дахадаг нагаса абгайн, һүүлэй һүүлдэ сухарижа, бүри харанхы болоһон хойно бусахадань, амтатайгаар, садатарнь эдээлүүлхые оролдодог, һонюуша үбгэнэйнгөө элдэб асуудалнуудаа табин шашахаяа хэдэхэдэ, сухалтай харасаар хорин, абяагүй болгодог, зээ хүбүүнэйнгээ хайшааб даа ойлгогдошогүй ажалда ехэл хүндэмүүшэ янзаар хандан, хажуугаарнь эрьелдэхээ хэдэһэн үхибүүдые дальбараагаа хамгаалһан тахяадал ута һабаагаар айлган үлдэдэг байба. Заримдаа «Энэ хөөрхэймни ухаагаа муудаагүй юм аабза?» - гэжэ бодобошье, «манай уг соо тиимэ зон дайралдаагүй юм» - гэжэ һанаагаа заһаад, ажалдань һаад ушаруулха бүхы юумые саг дары зайсуулхаар ходоодоо бэлэн юумэ монсогонодог һэн.

Тэрэ үдэр, үдын наранай баруулжаа һолжорон буужа эхилээд байхада, нагаса абгайнгаа хажуудань асаржа табихан табуретка дээрэ Чингис һуунхай, оршолон дэлхэйн гэнтэ дуулдадаг болоһон абяануудые һонороор шагнан, хайшааб даа амгалан тайбанаар энеэбхилэн байба. Урдань бүхы үнгөөрөө ялаганан байһан зурагаа хулгай нюдөөр хёлом, хёлом хараад лэ энеэбхилнэ. Гэнтэ юундэшьеб ехэл гайхаһан шэгтэй тархья һэжэрэн, хамар дороо гүбэр-шэбэр дуугархадал гэнэ. Дуулахадань, хаанаб даа дүтэ машина тогтобо хэбэртэй. Үүдэниинь пас байса хаагдаба. Теэд Чингис эрьелдэбгүй. Наранай элшэнүүд доро аяшархаһан нюураа өөдөн үргөөд, үнөөхил энеэбхилэн һууна:

Нэгэ мэдэхэдэнь, хажуудань хэншьеб бии байһандал һанагдаад:

- Оо! Шамайгаа баһа ямар нэгын калымда амарангүй гарашоо гэжэ һанаалби. Харин шимни, хүндэтэ үбгэжөөл, саарһа эрээлжэ һууна ха юмши. Хайшаа орошобо гээшэб гэжэ шамайе бэдэржэ байхаш. Теэд эндэ һанаа амархан һуужа байха. Энэ юун басагаяа зурабаш? Намайгаа хонишон болгоод зурахаб гээ бэшэ һэн гүш? Аа... Ойлгосотой. Залуу һананай халуухан дуран үнгэрөөд, ойроо хүртөөгүй гүлмэрхэн хани хэрэгтэй болоно гү? Зай яахаб. Эбсэхэл болоо гүбии. Мүнөөл ойлгоноб. Мамамни яһан зүб хэлэдэг байгааб даа... Теэд залуугай алдууе заһаха арга бии ха юм. Юун гэжэ һананаш?

Ларисын энгүүрхэнги абяа дуулахадаа, бүхы бэеын эзэлэн байһан аалихан баярай жадхада диилдэшөөд һууһан Чингис хайра гамгүйгөөр алдаһан үгэнүүдэйн далда удхые үшөөл ойлгожо ядан, ехэл гайхангаар үшөөл энеэбхилһэн зандаа Лариса руу шэртэн һууба.

- Ямар... алдуу... заһаха гэнэш? - Чингисэй ехэ гайхангаар асуухада, Лариса һарналзад гэхэн шүрнэгэрхэн хамараа уршылган, үбгээ ехэл хайрлангаар шэртээд:

- Залуу һананай алдуу заһаха гэнэб. Али шэбхэ шабааһан соо зууралдаһан энэ басаганһаа һогтошоод юушые ойлгоногүй гүш? - гэн, үзэн яданги хүйтэн харасаар Чингисые хайраба. Чингисэй зосоо дагжа хүрөөд, баярын һалд унан, сэдхэлэйнь нюуса гүн соо нюугдажа, Ларисын шэрүүн үгэнүүдэй хоронһоо

бузартахгүй гэгдэнэл хороходол гэгэ. Эгээл тийхэдэнь Чингисэй толгой соо мүнөө дуулаханһаань үлхэгдэн гараһан бодолнууд бүрилдэн тодоржо, одоол юухээ ойлгоһондол болоно.

- Тийхэдээ ши бидэ хоёрой инаг дуран алдуу болоно гү? - Номгон, даруу асуудал Ларисые улам суһалдуулба ха. Тэрэ гартаа барижа ябаһан бишыхан сүүмхээ тайлаад, ямаршьёб саарһа гаргаба.

- Һэ. Гоё гоёор бү дуугара. Тэрэ инаг дуран байһан юм гү? Үгы! Тэрэш ондоо юумэн ха юм. Бари. Гараа таби.

- Энэш юун гээшэб?

- Би шамһаа халахамни. Сэхыень хэлэхэдэ, һүүлэй гурбан жэл соо... Би шамтай байха аргагүйб. Машина шинии. Энэ нөөсэлгын дэбтэр соо мянган солхооб. Шинии нэрэ дээрэ. Сүүд дээрэ бэе бээ зобоонгүй халая гэжэ дурадханаб. Папа хуу эмхидхэхэ. Сүүд дээрэ урда урдаһаа харахадэ эшхэбтэр бэшэ гү? Зай, гараа табиш даа. Машина хүлэжэ байна. Бари. Квартирын түлхюур. Намда тэрэ «ордоншни» хэрэггүй. Зай, яара. Үглөөдэр Сочи нийдэхэмнай... ни... нийдэхэмни.

Юунэй боложо байһые одоол дүүрэнээр ойлгоһон Чингис «үгэ хүүр огто хэрэггүй, туһалхагүй» гэжэ өөрыгөө шоо үзэн, ханаа амарханаар бодобо. Энэ наһанай хорёод жэлые бидэ хоёр энэхэн саарһан дээрэ гар табилгаар хэрээһэлэн зурабабди гэжэ ханахадань, зосоонь жэгтэй болобошьё, ямаршьёб хүндэ ашаа мүр дээрэхэ хаяһандал мэдэрэлдэ Чингис абтана. Ларисын харбайһан ручка абаад, зааһан газартань гараа батаар табимсаараа, энэ саарһан гарыень хайража байһандал ханагдаад, һөөргөнэ яаралтайгаар бусааба. Харин Лариса гартаа барижа байһан боро дэбтэрээ самсын хармаан руу шэхээд:

- Зай, баяртай, Чингис. Муу бү хана, - гэгэ.

- Баяртай. Жаргалтай ябыш даа.

- Лариса Чингисые анхаралтайгаар шэртээд, уралаа жэмылгэн зогсод гэгхэнээ:

- Шишьё баһа жаргалтай яба, - гэжэ аалиханаар дуугараад, зураг руу хёлом гэн хараха зуураа эгсэ эрьелдэжэ, машина руугаа яаралтайгаар алхалба.

Чингис байраһаа хүдэлбэгүй. Удангүй машина хүршэгэнөөд, абяаниинь дуулдахаяа болишобо. Тийхэдэнь, «арюун хайхан залуу наһамни бусахагүйгөөр ошобо даа» гэжэ Чингис бодобошьё, ханаа амархан байһандаа ехэ гайхаба.

«Хэн зэмэтэйб. Ларисын зааһан тээшэ ябангүй... Хожом болоо-оо. Тийхэдээ инаг дуран, мүнхэ гэгдэдэг инаг дуран баһал унтаршадаг ха юм. Юундэ? Һэ! Гурбан жэл соо тэрэ машина соо һуугшатай нэшхэлтэй болоһон байгаа ха юм. Байз. Тээд ши...» Чингис һууриһаа бодоод, юушьё обёорхоёо болиһон харасаяа тала руу хадхаад зогсожо байтараа, зүлгэ ногоон дээрэ һалд һуушаба...

- Ой! Энэ намайе хаанаһаа зураа гээшэбта? Та яагаабта? Үбдөөгүй аабзат?

Залд гээд, Чингис толгойгоо үргэбэ. Урдань «Талын дуун», эдэ үдэрнүүдэйн баяр, зоболон зогсожо байба.

- Аа? Бараг, бараг. Хэн гэжэ нэрэтэйбши?

- Жаргалмаа.

- Жаргал... Жаргалмаа. «Талын дуун». Бү ябашыш даа. Намтай нэгэ бага хуу. Хайшаа үгы болошообши?

- Би город ошоо хэм. Институдта заочноор хураха болоод ерээб. Хүдөө ажахын.

- Жаргал... Жаргалмаа. Бү ябашыш даа. Намтай нэгэ бага хуу.

- Мм... Зай. Нэгэ бага хуууууб. Үни хууха аргамгүй. Хонидоо хаахаб. Баабай Хэжэнгэ гаранхай.

- Зай. Үни хуухагүйш. Зурагни... хэр бэ?

- Одоо гоё! Гансал юундэ намайе зураабта? Хайшааб даа, аягүй. Хүн юун гэхэб?

- Хүн зүб гэхэ, Жаргал, Жаргалмаа. Ши энэ талын дуун ха юмши, Жаргал.

- Үгы юугэ хэлэнэт? Дэмырнэгүй аабзат? Зай, би ябахамни.

- Жаргалмаа. Би үглөөдэр эндээ ажаллахаб. Ши намтай нэгэ бага хуугаарай, зай гү? Гуйнаб.

- Танда хэрэгтэй хаань ерүүжэб. Баяртай. Би гүйхэмни. Хонидни холо ябашаба.

- Гүйгыш даа. Гансал бусадаг байгаарай, Жаргал, Жаргалмаа...

Гэнтэ хаташаһан уралнуудай иигэжэ шэбэнэмсээр, гашуун дуһалнууд Чингисэй хасар дээгүүр мэлмэрэн унажа, ямаршыб угаа хайхан юумэ хүлээһэн мэдэрэл аалиханаар аад, батаар хуурияа олон ерээд, зосоонь зэлд гэбэ.

БАДМА ШОЙДОКОВ (1920-2012)

Бадма Шойдоклович Шойдокров Захааминай аймагай Далахай нютагта түрэнхэн юм. Хяагтын багшанарай училищи 1937 ондо орожо дүүргээд, 1938-1940 онуудта Утаата-Далахайн эхин хургуулида багшалаад, 1940-1941 онуудта Шара-Азаргын, 1941-1942 онуудта Дабаатын хургуулинуудта ажалаһанайнгаа удаа Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнда мордожо, 1946 он хүрэтэр ябаа. 1946-1947 онуудта Дабаатын хургуулида, 1947-1996 онуудта Санагын хургуулин буряад хэлэ бэшээгэй болон уран зохёолой багшын,

хуралсалай талаар директорэй орлогшын тушаалтай ябаа. Буряадай багшанарай дээдэ хургуули түгэсхөө. Буряадай АССР-эй габьяата багша. СССР-эй гэгээрэлэй эрхим ажалан. СССР-эй Уран зохёолошодой холбооной гэшүүн. Буряадай арадай уран зохёолиш. «Урогуудай һүүлдэ» (1956), «Эсэгийн туһалагша» (1966), сэрэгшын Алдар Солын орденоор дүүрэн шагнагдаһан нютагай хүбүүн Бато Дамчеев тухай «Дархан соло» (1971, 1973) гэхэн туужа, «Хилын харуулиан» (1987), «Гургал мэргэн ба тэрэнэй хүбүүн» (1992), «Санага» (1993), «Шэрнин багша» (1999), «Үхэл ба амидарал» (1994), «Дайсанай ара талада» (1995), «Тоонто нютаг» (2000) гэхэн гурбан роман-трилоги, туужа, расказуудай номуудай автор мүн. Дайшалхы шагналнуудта – сэрэгшын Алдар Солын III шатын орденоор, Эсэгэ ороноо хамгаалгын орден болон медальнуудаар шагнагдаһан. Гурба дахин шархатаһан бэлэй. Хани Барисанай орденой кавалер.

ДАЙСАНАЙ АРА ТАЛАДА (Романһаа хэһэгүүд)

Дугар, Чепурин, Ковалев гурбанай фашистнуудһаа аргын лэ олдoo хаа, холодохo гэжэ гүйлдэхөөрөө боложо ябахадань, тушаа урдань арбаад фашистнууд газар дороһoo гаража ерэнхэндэл, автомадуудаа заланхай:

- Хэнд хох! Хэнд хох!... - гэлдэжэ зогсожо байбад.

Дугар буудаха гэхэдээ, буугаа үргэлөөд гүйжэ ябаһан дээрэнхэ юушые хэжэ шадабагүй.

Фашистнууд өөһэдынь тойрожо, гарнуудыень мушхажа байгаад, буунуудыень ой руу хаяад, «урагшаа ябагты» гэнхэндэл буугайнгаа хүрзөөр ёборжо, сохижо оробод.

Буугай хүрзөөр сохиходонь, хэды үбшэнтэйшые хаань, Дугар шүдөө таһа зуунхай алхална. Ябууд дундаа партийна билет тухайгаа толгойдоо оруулан гэхэдээ, тэрэмни хаана бэлэй гэжэ ханаата болошобо. Тиихэдээ батальоной комиссар Содном Баторовай коммунистнуудай биледүүдые суглуулаад, гэдэргэнь

бусаажа үрдэггүйень ханаадхиба. Энээнтэй хамта Содном болон хүрээлэлгэдэ үлэһэн хүбүүд тухайгаа ханаата болошобо. Тэдэ хүрээлэлгэһээ гаража шадда ха гү? Гараа хаа, мүнөө хаана дайсаниие сохижо ябана хаб?

Дүтэхэнэ нохойн хусаха дуулдаад, Дугарай толгойгоо үргэхэдэнь, арбаад шахуу гэрнүүдтэй нуурин харагдаба.

Тэдэниие айлай нуужа байһан гэртэ оруулба. Фашистууд өөһэдынгөө хэлэн дээрэ хашхаралдажа байгаад, сохижо оробод. Дугар юундэ сохиһыень ойлгонгүй, шүдөө зуушоод зогсоно.

Газааһаа горогор үндэр бээтэй, шэрүүн харасатай хүн орожо ерээд, фашистуудай үгыг оршуулжа, асуулта хэжэ оробо:

- Гахайнууд, гурбадахи рейхын баатарнуудай урдаһаа буудаа гүт?

Хүбүүдэй хэнииншые дуугарбагүй.

Нюрга руунь ямаршыёб нарихан түмэрөөр буулгажархихадань, арай хүл дээрэ тогтоһоноо Дугар ойлгобо. Нүгөө хоёрыншые баһал адли түмэрөөр сохижо мэдэнэд. Хэды сохиулбашые тэдэнэр абяа гарабагүй.

Сережа Ковалев мэдээгээ табяа юм гү, хүл дээрэ тогтохо гэжэ хэды оролдоошые хаа, тэмтэрэ тэмтэрһээр шуһа нүжэ болошонхой оёор дээрэ нунаад хэбтэшэбэ.

Хэээл Серезодо адли болошохомни ааб даа гэжэ Дугар орой нугархагүй нарихан түмэрөөр нюрга руунь сохихо бүринь бээһэнь хэршэм хэршэмээр мяха абажа хаяжа байһандал үбдөөшые хаань, бүри хүсэлжэ, тэсэжэ үзыш даа гэжэ өөртөө хандаха юм.

... Нэгэл мэдэн гэхэдээ, ямаршыёб дал соо хэбтэжэ байһанаа Дугар ойлгобо. Сохиулжал байһанаа бүүр түүр ханана, ондоо юуншые толгойдонь ороногүй. Нэгэ хэды соо хүдэлэнгүй хэбтэбэ. Бүхы бээын, илангаяа ара талын үбдэхэ гэшэ аргагүй. Арай гэжэ уусадаа гараа хүргэһэниинь гүрылдэжэ хабдаад, барихын аргагүй хатуу болошоод байба.

Дугар һүүлдэнь хүл дээрэ арай бодоод, баруун ханаһаань ганса нэгээр хүлөө татажа оробо. Тиигэжэ нилээн удаан ябажа, арай шамай зүүн ханадань хүрэбэ. Арбан зургаан алхам. Өөрын алхам хахад метр байг даа, утань найман метр. Һүүлдэнь урда ханаһаань хойто ханадань хүрэбэ: арбан хоёр алхам. Зургаан метр.

Семен Дугарай бодоходо нуужа байгаа юм.

- Семен, эндэ ороһоноо мэдэнэ гүш? - гэжэ Дугар шэбэнэбэ.

- Үгы.

- Та өөрөө мэдэнэ гүт?

- Үгы.

- Намһаа өөргүй мэдээгээ табиһан байгаат.

- Сережа баһал мэдээ алдаабшигү даа.

- Үшөө мэдээ ороногүй.

- Намһаа түрүүн мэдээ алдаа һэн, - гээд, Дугар хүндөөр ханаа алдаба.

- Наран орохо дүтэлөө хаш, - гээд, Семен хууриhaа газар тулажа байгаад бодобо.

- Мүнөө хүни эндэхээ тэрьедэжэ шадаагүй хаа, хосорон халажа болохобди.

- Нүхэр старшина, хайшан гээд тэрьедэхэ бэлэйбди? Дугар харюудань юушье дуугарангүй, далай үүдэнэй хажууда ошоод, газаа юун боложо байна ааб гээд хараха гэжэ, забһар бэдэрээд олобогүй. Гэбэшье нэгэ заа зүүн тээнэ үлэ мэдэгдэхэ забһар байба: тэргэ дээрэ автоматтай фашист хууба. Дугар Семёндó зангажа, ерэхэ гэхэн тэмдэг үгэбэ.

- Харуулшаниие хаража бай. Наашаа дүтэлөө хаань хэлээрэй: оруулжа хаяһан газартань ошоод хэбтэхэбди, - гэжэ хажуудань ерэхэн Семёндó шэбэнэбэ.

Дугар өөрөө эндэхээ хайшан гэбэл гаража болохоб гэжэ далай ханануудые зубшан шэнжэлжэ оробо. Ханануудаарын, үшөө хушалтануудаарын гарахын аргагүй гэжэ шиидэбэ. Хойто ханын тэг дундахи баханын хажуудахи газар газашаа налуу гэхэн тобшолол хэбэ. Досооһоонь ханын доогуур малтаа юм хаа, газань ехээр малтангүй шахуу багтаад гаража болохо гэхэн шийдхэбэридэ ерэбэ. Малтажа болохо түмэр түдэгэ гү, ондоо ямар нэгэн юумэ хараашалан, ханануудые зубшан, ганса нэгэ алхалжа оробо. Юушье олобогүй. Баруун ханадахи дороһоонь дүрбэдэхэ модо нүхэлөөд шаажархиһан үлгэсэдэ анхаралаа хандуулба. Наада үзүүрын шобхошог. Тэрэниие татаад үзэбэ: орой хүдэлбэгүй. Эрьюулжэ мушхананиинь нүхэн соогуураа эрьелдэбэ. Татаһаниинь хугараадхиба. Тиигээд анхандаа байһаарнь гэдэргэнь хуулгаба.

Дугар Семёндó дүтэлжэ шэбэнэбэ:

- Юун боложо байнаб?

- Фашистнууд эдэе хоолоо бэлдэнэ. Унтахынгаа урда хоол барихань хаш. Дүрбэн шэлтэй шэнгэн зүйл асарба.

- Архи гү? Хэр ехэ шэлнүүд бэ?

- Гурбан литр шахуу хаш.

- Хамтадаа арбан хоёр литр. Фашистнууд хэды хаб?

- Арбан гэжэ тоолооб.

- Хоол юу бэлдэнэб?

- Поршоонхо хаанаһаашьеб даа асаржа мяхалаа.

- Дээрмэдэ тонообши гү даа... Нэгэниинь наашалба, - гээд, Дугар тугаарай хэбтэхэндэ ошоод хэбтэбэ. Семёнье баһа өөрынгөө хэбтэхэндэ хэбтэжэ үрдибэ.

Үүдэнэй суургын хонгирхо соностоод, улабар үнэтэй фашист адаглан хаража, нэгэ хэды байба.

Дугар бү сохиһой даа, бүл буудажархиһай даа гэжэ бүхы сэдхэлхээ хүсэжэ хэбтэбэ.

Фашист газашаа гаража, үүдэ шииганаса түлхижэ хаагаад, суургыень хонгиргожо хүшэбэ.

Болоол гээшэ, нэгэ зайһаа гараа шахуубди гэжэ Дугар бүтүүдэ баярлаад абаба.

Үдэшийн боро хараан боложо, фашистнууд эдээлжэ, архидажа оробо хаш: хирэ болоод лэ хашхаралдана.

Дугар ханадахи үлгэсэээ хуга татаһан бэээрээ мүнөөхи газартаа малтажа оробо. Газар дээрээ хаташаһан байжа, тэрээниие дабажа, зөөлэндэнь хүрэхэнь бэлэн бэшэ байба. Дугар абья гаргахагүйе оролдожо, нилээн хүлэртэрөө хүдэлбэ.

Семен хажуудань бии болоод:

- Би малтаһуу. Амаратгы, - гэжэ шэбэнэбэ.

- Сергей бодоо гү?

- Бодоо. Нюргамни яшагүй үбдэнэ гэнэ.

- Шуһа нүжэ болоторнай, ами голоймнай таһартар сохёобшигү даа, - гэжэ шэбэнээд, Дугар Сергейдэ дүтэлжэ шэбэнэбэ: - Хэр байнабши?

- Үбдэхэнь аргагүй, - гэжэ Сергей гүбэд гэбэ. - Амамни хатана.

Дугар Сerezодо хэды үбшэнтэй байһыень ойлгоно: өөрынь бэе хүдэлхын аргагүй хүндүүлхэй.

- Сerezо, зол болоо хаа, хүнндөө эндэхэ тэрьедэхэбди, - гэжэ Дугар шэбэнэбэ. - Хэшээжэ, бээе шангаар барижа үзэлши.

- Хайшан гээд?

- Хана доогуур газар малтажа байнабди.

- Би малтаһуу: гарнуудни элүүр.

- Нэгэ хэды болоод, Семение хэлгэхэш, - гээд, Дугар үгэ бүхэн дээрээ сохилто хэжэ үргэлжэлүүлбэ. - Хэшээжэ, шангаар бү дуугара.

Газаа фашистнууд хирэ болоод лэ хашхаралдана: һоггожо эхилээ хаш. Фашистнуудай нэгэниинь далай үүдэ тоншобо.

- Еоё!.. Ёоё!.. - гэжэ байжа, Дугар гэншэн ёолоошо болоно. Үүдэ нээжэ хараагүйнь болоо даа гэжэ Дугар баярлаха юм.

Һүүлдэнь Сергейдэ шэбэнэбэ.

- Семение хэлгэ, абья анир гаргангүй малтахые оролдоорой.

- Ойлгостой.

Сerezын арбаад минута тухай хүдэлөөд байхадань, Дугар тэрээниие хэлгэжэ, хүлһэнэйнгөө һабһатар ажаллаад, энэ нүхөөр Ковалев багтажа гараха гэхэн тобшолол хээд, тэрээнэй багтаа хада өөрөөшье, Семеншье багтаха гэжэ нүгөө хоёройнгоо хажууда ошобо. Тиигээд дуугаржа үрдингүй байтарынь үүдэ тоншоходонь, Дугар арай дуулдахаар:

- Ёоё! Еоё!.. - гэжэ оробо.

Газаа абья аниргүй болошобо. Хаанашьеб автомадуудай шабжаргай бууха соностоно.

- Сергей, түрүүн гара, һүүлдэнь Семен бидэ хоёр гарахабди, - гэжэ Дугар шэбэнэбэ.

Ковалев ханын доогуур шургаха гээд багтабагүй. Дугар нүхөө малтажа оробо. Семен гараһан шоройень нүхэн сооһоонь гарнуудаараа гаргана.

Нилээн гүнзэги болгоод:

- Сергей, багтахаш, - гэжэ Дугар шэбэнэбэ.

Сергей тон болгоомжотойгоор шурга шургаһаар гарашаба. Дугар уусаяа бага сага үдэхөөбшые гараадхиба. Семен ямаршые зоболигүй хүнгэхэнөөр гаража ерэбэ.

Хүбүүд нэгэ заа шагнад гэжэ хэбтэбэд. Аалин байдал нуурин соо тогтонхой. Дугар нууринай хойто зүгтэхи дүтын ой руу нүгөө хоёроо дахуулаад, абья гаргахагүйе оролдон шамдаба. Нохой хусажа, фашистнуудые хүл дээрэнэ бүл бодхожорхиной даа гэжэ тэрэ хүсэнэ. Үшөө бүрүүл байхада, аюулда оронгүй ой руу шургажа үрдэе хаа, хайн бэлэй. Мүнөө дээрээ абяагүй байдал тогтоһон шэгтээ. Ойшые дүтэлөө хэбэртэй.

Ямаршые уршагта оронгүй, ой руу шурган сасуугаа саашаа шамдабад. Нилээн ябажа, ойн дундахи бишыхан талмайн захата хүрөөд хэбтээдхибэд. Үүр сайжа байба.

- Фашистнууд! - гэжэ Семен шэбэнэбэ.

- Хаана?

- Урдманай, гурбан алхам газарта, - гэжэ Семен зааба. Дугар тэдээниие шэртэн, үхэхэн амиды хоёрыень ойлгожо адаад:

- Хүдэлнэ гү, али үгы гү?! - гэдэ.

- Алуулһанууд хаш: хүдэлнэгүй.

- Буу зэбсэгынь абаябди, - гээд, Дугар мүлхижэ хажуудань ошоһоор түрүүшын фашистын пистоледые һомо хэрэгсэлнүүдтэйн абаадхиба. Хүнэй нэжээд автомат, бултанайнь һомо хэрэгсэлнүүдые, гранатануудые абаад, тэдэ ой руу гүнзэгырэн шамдабад.

Дугар хэдыдэхи хоногоо амандаа юумэ хэнгүй, гуриналһан шононуудһаа тэрьедэһэн гүрөөһэд мэтэ гүйдэһэнөө һанан голхорно. Мүнөө хүбхэн дээрэ һал гэжэ нуухадаал, аргагүй үлдэшэһэнөө ойлгобо. Хоһоршоһон хотонь ямар нэгэн үтэ хорхойдо бажуулһандал боложо, нүдэдын харанхалхадал гээд, толгойнь дүйрэнэ. Бүхы бэеын янгинан шэмшэрхые хэлэхэ гүт!

- Һайсахан эдеэлжэрхёо хаа... - гэжэ Семен Чепурин мододой оройе шагааха юм. - Үгышые хаа, нүхэдтэйгөө уулзашоо хаа, хэды хайн бэлэй.

- Шорой шоргоолжондол фашистнуудай хаагуурын шурган гаража, нүхэдтөө хүрэхэ бэлэйбди?! - гэжэ Ковалев шииганаба. - Фашистнууд сэрэгьемнай һалгаага аалам!

- Сережа!.. Хайшан гээд хэлэншни эрьелдэбэб? - гээд, Дугар хэды эсээшые хаа, гүйжэ бодошобо. - Ямаршые ушарта тиимэ юумэн тохёолдохогүй. Фашистнууд хээээшые бидэниие диилэхгүй. Сережа, юн дээрһээ тиимэ аманһаа гарашагүй юумэ хэлэбэ гээшэбши?

- Дайсанай һабарта хэды гэхэн газар уһаяа, хүн зоноо, завод фабрикануудаа орхёобиди. Фашистнууд гансал урагшаа дабшана. Тэдээниие тогтоохо ямаршые хүсэн бидэндэ үгы байгаа! - гэжэ Сережа хүхирхөөр шахуу амалба.

- Дайсан нохосуудыг тогтоохо, үшөө намна сохихо хүсэн бидэндэ байха. Манайхин мүнөө добтолгодо орохоо түхээржэ байхадаа болоо, - гэжэ хэлээд, Чепурин бодоодхибо.

- Семен, зүб хэлэнш: манайхин дайсаниг намна сохихо. Илалтын найрыг хэн нэгэмнай хаража болохо.

- Эх, Дугар!.. Семен! Фашист нохосуудыг тиимэ бэлхэнээр бута сохихогүйш. Фашистууд манай ороной хахадыг эзэлээ шахуу. Тэдэниг бута сохихо хүсэн бидэндэ олдохо гү? Манай ехэнхи сэрэг бута сохюулшоо гэжэ ханахадаа, досоом үбдэнэ. Уйлаха бархирха дуран хүрэнэ.

- Хүбүүд, унтажбди. хайсахан амарха хэрэгтэй, - гэбэ Дугар. Семен хуурай хүбхэн суглуулжа, доро дээрээ хаяад, нүдөө анишаба.

- Унтаал хадаа унтаа, амараал хадаа амараа, - гээд, Ковалевшье хүбхэн руу шургашаба.

Дугаршье хүбхэн руу шургажа, буугаа тэбэрээд хэбтэшэбэ. Хэды хоногто соромшье гээгүй хаа, нүдэдынь анилдаха юм бэшэ, нойрын орой сэлмэшэндэл болобо. Огторгойн гүн руу шэртэнэ. Эдэ үдэрнүүдтэ юунэй болоһон тухай бодол толгой соонь өөрын мэдэлгүйгөөр бии боложо, тархинын шаара шалбааг болоторын зобоохо юм. Батальониин нэтрүүгээр добтолһон дайсаниг тогтоохо тухай командованиаа захиралта абаад, тэдэнтэй сохилдохо баатай болоо. Эгээл энэ намбаанда дивизинь гэдэргээ гараа бэлэй.

Фашистууд шуурганай үедэ соробхилһон далайн долгин шэнгээр урагшаа түгүүлээ. Гурбан хоногто шолмосуудтай сохилдоод, батальониин сэрэгшэдэйнгээ хахадһаань холо ехыг алдаа. Үшөө комбадын алуулаа.

Комиссар Баторов батальоноо толгойлоо. Фашистууд удаа дараа шэнэ хүсэ байлдаанда шэдэжэ, добтолгоо үргэлжэлүүлээ.

Тэдэ шүдхэрнүүдыг тогтоожо шадахагүйгөө хайса ойлгоһон комиссар Баторовой үгэһэн захиралтыг Дугар мүнөө хайн ханана:

- Диденкын рото дайсаниг зогсоохоо үлэхэ. Би Диденкэтэй үлэхэб. Бэшэн мэнэ гэхээр гэдэргээ гараха. Тэрэ бүлэгийг ротын командир Грачев толгойлох, - гээд, дуугаа хуряжа, зог татаад, өөртөн хандаа хэн. - Дугар, тэрэ бүлэгтэй ошолдо. Магад амиды гаралсажа болохош.

Дугар Грачевой даабари дүүргэлтэ болгон, хоёр сэрэгшэдтэй тагнуулда гаража, нилээн иишэ тиишэ мүлхибэшье, хаа хаанагүй дайсантай ушараа юм. Эсэстээ хулһаар ургашаһан сөөрэм соогуур нүхэдөө гаргаха гэжэ шийдээ бэлэй. Юуб гэхэдэ, тэндэһээ дайсан харюусаагүй ха юм. Дугар бүр шабартай билхалзама сөөрэм соогуур лейтенант Грачевой бүлэгийг дахуулан, нүгөө хажуугайн наралиг добо тээшэ шамдаба. Тэрээнээ гүйсэд гаталаадхихалаарнь:

- Хэнд хох! - гэжэ хашхаралдаад, автомадууд хусалдашоо.

- Урагшаа! Хүрээлэгһээ яашье гараха ёһотойбди! - гэжэ хашхараад, Грачев хүбүүдэ дахуулан, хамагай түрүүн шамдашоо хэн.

Дугар гүйдэл дундаа буудаж ябаад, дайсад тээшэ шадал мэдүүлэн шамдажа мэдэбэ. Тэрэ нэгэ мэдэн гэхэдээ, Сережа Семен хоёртой уһан болошонхой гүйжэ ябаһанаа ойлгоо. Гэдэргээ хараһаниинь нохой хүтэлһэн табан фашистууд намнажа ябабад. Зог гээд, нэгыень хараадаа арай оруулһаар, шабхаа дараһаниинь һандайн һуушахадал гэбэ. Теэд тэдэ юундэ бууданагүйб? Өөһэдын амидыгаар бариха һанаатай хаш! Нохойн хусаха улам гааража, Дугар хэды шамдажа гүйгөөшье һаа, гэнтэ тогтожо, фашистуудые буудаха юм. Шабхаа дараха тумань тэдэнь тэмтэршэхэдэл гэнэ.

Тэдэнь бүри дүтэлжэ ерэбэ. Жолоошониинь нэгэл ондоо хубсаһатай. Фашист мундир бэшэ хэбэртэй. Али мүншье байгаа юм гү? Түрүүшынхиде хаража байгаа хадаа юуншье гээд хэлэхын аргагүй.

- Жолоошониинь унтуулһуу. Хара нохой, дайгаар орохо юун бэ гэжэ ойлгог, - гээд, Дугарай шабхаа даражархихатайн адли жолоошониинь хүл дээрээ бодоод, һүүлдэнь мотоциклаа тэбэрин хэбтэшэбэ. Мотоциклынь наһа мүргөөд, хүдэлхөө болишобо.

Тэргэ соохи хүниинь урагшаа тэмтэрһээр арай гэжэ гараад, хармаандаа гараа хэһые оролдобошье, һалганаад хэжэ шадабагүй.

Дугаршье хүбүүдтээ газар дороһоо гараһандал, хажуудань бии болоод:

- Хэнд хох! - гэжэ хашхарба.

Теэд тэрэ наһажаал хүн юун боложо байнаб гэхэндэл, хүбүүдые нүдөө ониилгон байжа шэртэбэ.

- Хэнд хох! - гэжэ Дугар дабтаба.

- Хэнд хох! Хэнд хох! Фашистуудые сохингүй ой соогуур тэнэжэ ябаад, үшөө «Хэнд хох!» гэжэ байжа хашхархыень харыт! - гэжэ тэрэ үбгэжөөл суһалдаад, ехэл зүрюүгээр гараа үргэбэ. Тэрээнэй иигэжэ сэбэр ородоор хэлэхэдэнь, Дугар амаа нээһэн шэгтээ байшаба.

- Гараа үргэхэ дурагүйл, хара дээрмэшэн! - гэжэ Ковалев шангаршаба. - Хүсэний байгаа хада шамда ухаа хэрэглэхгүй байхабди.

Юрын лэ ород хубсаһатай гэрэ үбгэжөөлэй хүлын һалганахадал гэбэ.

Ковалев томо гараа халааһа руунь арай багтаажа, пистолет гаргаба. Тэрэнь командирнуудай зүүдэг манай пистолет.

- Хаанаһаа, шүдхэр, манай пистолет олообши? - гэжэ Ковалев нюдаргаа зангидаба. - Манай командирые алаа гүш?

- Хүлһөө бууһан манай командирые тоноһон байжа болоо, - гэбэ Чепурин.

- Фашист гүш? - гэжэ Дугар тэрээндэ дүтэлбэ. Теэд харюу дуулдабагүй.

Ковалев нюдаргаа зангидаһан зандаа тэрээниие тойрохо юм.

- Хаанаһаа ород хэлэ мэдэһэн хаб?! - гэжэ дуугараад, Дугар мүнөөхидөө хандаба. - Ородоор харюусаха гүш?

- Болохо. Би ород хүнби.

- Ород?.. Ород хүн аад, яахадаа фашистнуудта алба хэнэбши?
- Нюргандаш буу тодхоо хадань шишье хажуу тээшээ хазайхагүйлши! - гэжэ тэрэ мирэдшье гэбэгүй.

- Харыт, мэнэ гэнээр буудуулхаа байһан аад, идхалга хэжэ байхыень, - гэжэ Дугар нюдаргаа зангидаба.

- Эхэ орондоо урбаһан аад, хэнгэргүйгөөр аашалхыень хэлэхэ гүт! - гэжэ Чепурин сухалдашаба.

Ковалев нюдаргаа нэгэ зангидажа, нэгэ хуладхажа байба.

- Залуу нүхэр, нюдаргаа гамна. Дайсание сохихын тула хэрэгтэй болохо.

- Хэрэгтэй болохо болохогүйень шамһаа хурахагүйб. Амаа таглаад бай. Мунсамни шамда хүрөөд, үшөө фашистнуудые сохиходо хүрэхэ. Мэдэжэ абалши, шүдхэр!

Дугар тэрээнэй саарханууд сооһоо нэгэ үнэмшэлгэ олобо: «Пафнутий Осипович Логинов Витебск хотын немецкэ администрацииин эдэе бэлдэхэ захиргаанай түлөөлэгшэ. Тиимэһээ тэрээнэй ажалда немецкэ сэрэгэй болон гражданска засагаархин али болохо туһаламжа үзүүлхэ ёһотой. Гурбадахи рейхын хамгаалалга доро ороһон хуурунуудай хүн зониие энэ түлөөлэгшын захиралтые үгэ дуугүйгөөр дүүргэхые уялгалнабди. Витебск хотын комендант...».

Гарын эли бэшээр табяатай байба.

- Нэрэ, обог, алдартнай хэн бэлэйт? - гэжэ Дугар тэрээндэ хандаба.

- Тэрэ үнэмшэлгэ соотнай гүйсэд бэшээтэй.

- Нэрэ, обог, алдартнай хэн бэлэй? - гэжэ Дугар асуудалаа дабтаба.

- Логинов Пафнутий Осипович.

- Ямар ажалтайбта?

- Витебск хотын немецкэ администрацииин эдэе хоол бэлдэхэ захиргаанай түлөөлэгшэб.

Хаанаһаа эдэе хоол бэлдэдэг юмта?

- Гурбадахи рейхын хамгаалалга доро ороһон хүн зонһоо эдэе хоол бэлдэхэбди.

Дугар үбгэжөөлые гэтэжэ, энээниие яалтай хаб гэжэ нэгэ хэды бодолготоод:

- Гартаа буу барижа, дайсание сохихын орондо һайн дураараа дайсанда алба хэнэ гүт? - гэжэ асууба.

- Би Витебск хотын дэлгүүрэй директорээр хүдэлжэ байһан хүм. Дайсанай добтоломсоор фронт эльгээгыт гэжэ хэдэн удаа гуйлтатайгаар хандахадмни, үбгэрөөш гээд, зүбшөөгөөгүй хадань яаха бэлэйб! - гээд, үбгэжөөл хүлэрһэн магнайгаа альгаараа аршаад үргэлжэлүүлбэ. - Фашистнууд ажалһаам гаргаад, энэ тушаалда томилоо. Ямаршье ушарта ажал хэжэ амидарха хадаа зүбшөөхэһөө ондоо юуншье үлөөгүй.

Логинов Дугарые ахалагшань гэжэ ойлгобо. Түрүүндээ иимэ зүүн зүгэй сэрэгэй хүниие орой хараагүй тула ехэтэ һонирхохо юм. Багжагар бэээрнь тэнхээ хүсэтэй, зөөлэхэн нюдөөрнь һүбэлгэн ухаатай хүн гэнэн тобшолол хэбэ.

- Хаанаа ябанат? - гэж Дугар асууба.
- Үнидэ иигэжэ һураха бэлэйт. Эндэһээ хоёр модо шахуу газарта лесник нүхэртөө хүрөөб, - гэбэ үбгэжөөл.

- Тэдээнэй нохой тугаарай хусаа хэн гү?

- Тиигээ, - гээд, Логинов эдэ гурбанда туһалжа болохо хаш гэжэ ханаһаар нэмбэ. - Энэ харгыгаар тэндэ хүрэхэдөө болохот.

Тугаарай дуугай зогсоһон Ковалев ганиршаба:

- Фашистнуудай һабарта бидэниие оруулха гэбэ гүш?!

- Тиимэ юумэн байхагүй. Лесник минии һайн нүхэр юм: таанарта муу юушье хэхэгүй. Хоол хүнэһөөр хангаха.

Дугар үбгэжөөлые шагнаад, тэрэниие нилээн шэнжээд, нюураарнь муу хүн бэшэ гэжэ шэбшэхэ юм. Тиигээд Логиновто хандаба:

- Жолоошоноо шанална гүт?

- Хашаг хамуу шэнги хормойһоош шүүрээд халахагүй муухай амитан юм хэн.

Логинов багса фашис сигарет пальтогойнгоо халааһа һуулижа гаргаад, хүбүүдтэ залаба.

Ковалев нюдаргаа зангидан:

- Татадаггүйбди, - гэжэ бултанай нэрэхэ харюусаба.

- Фашис захиргаанда хүдэлжэ байбашье хаа, бидэндэ ямар нэгэн мэдээ үгэжэ байха гүт? - гэжэ Дугар үбгэжөөлые шэртэбэ.

Дугар үбгэжөөлэй хамарай мужагад гэхые обёородхибо: тээд дурадхалыень ямараар хүлээбэ хаб гэжэ юушье тодорхойлжо шадабагүй.

- Тиимэ арга олдохо гээшэ гү? - гэжэ Логинов Дугарай урдаһаа сэхэ хараба.

- Танайл мэдэхэ асуудал.

- Мүнөөдэртөө хүрэхэ хүн нэм. Аргын олодоо хаа, туһа хэжэ байхые оролдуужаб, - гэбэ үбгэжөөл. - Юумын хэрэгтэй хаа, леснигээр дамжуулаарайт.

Үбгэжөөлые табижа ябуулжархиһан хойноо Дугар өөрыгөө нилээн зэмэлжэ оробо: тэрэниие газаршанаар абаад, леснигэйдэ ошохо байһан аад, дэмы табья хабди. Магад үнэхөөр дайсанда алба хэдэг байһан тула фашистнуудые леснигэйдэ асаржа, өөһэдын барюулжа болохо ха юм. Үгышые хаа, тэдэ шүдхэрнүүд ойн эзэнэйдэ өөһэдтэйн адлишуулые хүлээжэ байхадаа болохо.

Леснигэй гэртэ дүтэлөөд, үдэшэ болотор тэрэниие шэнжэлжэ хэбтэбэд. Эсэстээ Ковалев абья гараба:

- Нэжэглэмээр юуншые үгы. Ошоёбди.

- Зүб даа, нэжэглэмээр юуншые үгы шэнги, - гэжэ Дугар Семение дэмжэбэ.

- Хэшээжэ, үшөө хүлээбди. нэргэгтэ гарзагүй. Үдэшин боро хараанаар тон болгоомжотойгоор хүрэхэбди.

ДОРЖО ЭРДЫНЕЕВ (1936)

Доржо Осорович Эрдынеев Агын Удаганта нутагта түрэнэн юм. Прозаик, драматург, журналист. М. Горькийн нэрэмжэтэ Москвагай уран зохёолой дээдэ хургуули дүүргээ. Тракторист, слесарь, соелой ажалишан ябаа, Агын РТС-эй комсомолой эмхиин секретаряар хунгагдаа. «Ленинэй туг» сониной, «Правда Бурятии» - «Буряад үнэнэй» нэгэдэмэл редакцин, «Буряад үнэнэй», «Байгал» журналай редакцинуудай таһагыг даагшаар, Буряадай уран зохёолшодой холбооной уран зохёол дэлгэрүүлгын бюрогой даргаар, Буряадай радио болон телевидениин уран найханай дамжуулгануудай ахамад редактораар, генеральна директорэй орлогшоор ажаллаа. «Газарай амисхаал» (1963), «Талын туужанууд» (1966), «Эсэгийн дуран» (1971) гэхэн расказуудай болон «Энэ наһан» (1971), «Газарай эзэд», «Сагай хоёр шэнжэ» (1986) гэхэн туужануудай номуудыг, «Үйлын үри», «Ехэ уг», «Хүлэг инсагаална» романуудыг хэблээ. Ород хэлэндэ «Внуки Тубэргэна» (Москва, 1971), «Тоонто, или Прощание с детством» (Москва, 1975), «Большая родословная» (Москва, 1983, Улан-Удэ, 1978) оршуулагдаа. Арбан боти буряад романай антологи болон баһал арбан боти «Самородки Забайкалья» гэхэн антологи соо зохёолнуудын хабсаргагдаа. «Эрэ хүн зориһондоо», «Эртын хюруу» (1974), «Бальжан хатан» (1985), «Адууһан төөлэй» (2004), «Бабжа Барасбаатар» (2009) гэхэн зүжэгүүд Буряадай драмын театрта болон аймагуудай театрнуудта табигдаһан юм. Зохёолнуудын хилын саана толилогдоо. СССР-эй, РСФСР-эй Уран зохёолшодой съезднүүдэй делегат. Буряадай арадай уран зохёолшо. Буряад Республикын соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ.

ҮЙЛЫН ҮРИ

(Романһаа хэнэгүүд)

Жолоошон машинаа гэнтэ байлгажа, газарта түргэн бууба.

Хойноһоонь эрьелдэжэ шагаахадань, нэгэ низа даруулһан амитан хэбтэбэ.

- Болгоомжотой ябахаа яанабиш?! - гэбэ Далай.

- Үрдибэгүйб. - Жолоошон тэрэ амитаниие саашань этэрнэ. - Гэнтэ гүйжэ гараа. Иимэ эдэ... Ёро муутай...

Энэ үедэ үшөө нэгэ үрхэ харгы хүндэлэн үнгэрбэ. Саанань баһа нэгэн харагдаба.

- Аюул зүгнөө... Эдэшни мэдэдэг! - гээд, жолоошон огторгойн шарайе адаглажа, Тутхалтын хаялганууд тээшэ шэртэбэ. - Аюулһаа тэрьелбэ... Үгсэнэ...

Иигэжэ дуулахадаа Далай машинаа бууба.

Хотогорой таряалангуудта ажал хэгдэнэгүй, Тутхалтын адагаар, Аршаантын талаар мал бэлшэнэгүй, шубуу шонхор хомор.

Зунай түлэг хаха, ажамидаралай хэргэхэ үе. Тээд түрэл дайdanь орхигдошоһон шэнги.

Далайн досоо нэгэ түгшүүрил лугшаба.

Аймагай хургуулиһаа гэртээ ерэжэ, амаралтаяа үнгэргөөд бусахадань энэ түгшүүрил хэридэг һэн. Сэдьхэлдэнь тэгшэ бэшэ болохо, һанаагаа зобохо юумэниинь олошорхо. Илангаяа эжыгээ гансаарайнь орхижо ядаха. «Хургуулияа али хүрөө болгохом гү?» гээдшые үзөө. «Һураха бэ даа, хүбүүмни! - гэжэ эжынь ухаа алдаа һэн. - Эрдэм бэлиг - эрхим баян! Бидэ хоёрто ондоо юуншые хэрэггүй!.. Институт шухала! - гээд, һонирхоо, - хаана хүдэлмэритэй болохобши?» - «Хотодо, Улаан-Үдэдэ» - гэжэ хэлэхэдэнь: «Нютагшни Байгалай эхин... Булагуудаа шэргээ һаа, зондо туһагүй болохо. Нютагаа алдаһан хүн уггүй. Хэргэг ябаарай!» - гээ бэлэй.

Далай һөөргөө машинадаа һуужа:

- Тэхэрие, бусая! - гэбэ. - Бишни нютагтаа үлэхэм!

Удангүй түб һууринаа ерэбэд. Далай дуугай зандаа Захиргаанай Байшанда оробо.

Эндэһээ тэрэ ажахынгаа мэргэжэлтэдтэ хонходобо.

Ябаһан ябаһан газарһаа тэдэнэйнгэй харюусахада курорт ошохогүй, нютагтаа үлэхэ гэжэ шиидэһэнээ мэдүүлбэ. «Засаг зургаан хорибо гү?» - гэжэ нэгэнэйн һонирхоходо: «Хэрэг гараа! - гэжэ харюусаад урдаһаань асууба. - Һанана гүт, минеральна үтэгжүүлгэ зогсоогдоо һэн?» Агроном тэрэ жэлын нэрлээд: «Дуратайгаар болигоо һэмди. Үтэгжүүлгэдэ мүнгэ бэдэрэлтгүй болоо. Тээд таряалангуудта хорон ехэ зандаа», - гэбэ. «Бэлшээринүүдшые аюултай шэнги!» - Далай зүбшөөбэ. Саанахидуулайнь нэгэн: «Бороогой дүтэлхэдэ энэнь эли болодог, - гэбэ. - Хороной адхархаа байһаншуу!» - «Шалтагаантай даа, - гэбэ Далай. - Би элирүүлжэ үзэхэм». Нүхэдынэ энэ бодолдонь харюусабагүй, дуугай үлэбэ.

Талаан дайраба юм гү, али тодхор гү, Далайн Улаан-Үдэ хонходоходонь Ехэ Дарга ажалдаа байба. Ушараа хэлэхэдэнь тэрэ: «Хүшэ хүртэхгүй... намдашые... шамдашые... даб дээрэ гүрэндэмнайш! - гэжэ урдаһаань ойлгуулба. - Ехэ мүнгэнэй хэмжээ ябуулга гэшэ энэшни. Москватай зүбшэхэ хэрэгтэй. Байгалые хамгаалха улас хоорондын хэмжээ ябуулгануудтай холбохо... хожом хөөрэлдэе!» Далай бээе баривагүй: «Хожомые хүлэхэ саггүйлди! - гэжэ булалдаба. - Аюулда оронхойбди!.. Элил! Хэмжээ абая!» Ехэ Дарга урдаһаань зэмэлбэ: «Ондоо хэхэ ажал тэндэ олоногүй гүш? «Далай ойлгобо. Энэ хүнэй арсаа хадань хэншые туһалхагүй.

Ямар арга бэдэрэлтэйб? Ямар хэмжээ ябуулгаар энэ тодхорые зайсуулхаб? Юу хэбэлнэ засаг Зургаанай ноёд энэ хэрэгтэнь хабаадахаб? Нютагайхидын юу шадахаб?

Бодолгото болоһон зандаа газашаа гарахадань машинань харагдажа, малшад ханаандань оробо. Тэдэнь мүнөө үбэлжөөндөө.

Далай адуушадта ошохо гэжэ шийдэнэ. Энээнийнь дуулахадаа жолоошон хэргылбэ:

- Эхин хүрэхэгүлди, харгы шабартай!

- Дүтэлүүлжэ үгэ...

II

Хара-Ухан гэжэ булагһаа ябагалха болоходоо:

- Зай, шимни буса, - гэжэ Далай жолоошондоо хэлэбэ. - Хүнүүдэй намайе хураа хаа, курорта ошохогүй гээрэй. Гэпэлмаагай бэдэрбэл, би адуушадтаб!

Иигэжэ ойлгуулаад, тэрэ Эхин тээшэ алхалба.

Энээгүүр Далай хайса мал дахалан. Тиимэһээ бүлэнсэг бүхэн, хүмэг бүхэн тэрээндэ танил.

Боро хараанаар Хара-Уханай шэбэр үнгэрбэ. Эндэ сэлгээн, боргооһо илаахан хомор, набша ногооной хангал үдхэн.

Һүни харанхыда тэрэ хаана ябаһанаа Эхинэй майлануудаар тухайлна. Саг мэдэхэ гэжэ нэгэ унаһан модоной орбонһоо барин зогсоод, огторгойн одо мүшэд тээшэ шэртэбэ.

Тойроод сэлмэг, аалин. Харанхыда иигэжэ үнинэй хүдөөгүүр ябаагүй дээрэһээ түдэгэсэхэ янзатай. Энээнийнь хүжэрүүлхэ гэнэндэл, нохойн хусаха дуулдаба. Тойроод улам шэмээгүй боложо, зэбүүрхэхэнь түргэдөөд, урзанда энэ багта болоһон нэгэ ушар хануулба.

Тэрэ үдэр Далай ажахынгаа захиргаанда һуугаа хэн.

Гэнтэ моритой хүнэй гүйлгэн ойротохо, сагдаагай бэшхүүрэй эшхэрхэ дуулдажа, сонхоор харахадань аргаламжын газарта тушаагдаһан Сангань моринһоо буужа байгаа. «Золиг! Ооголхodom байхаа яагаабши?» - Сагдаагай занан дүтэлхэдэ Санга: «Холо боло саашаа!» - гэжэ бэеһээ тэрэниие түлхээд, хажуудань гэнтэ бии болоһон Забдаевта: «Энэ хэниие оложо үйлсын харуулшанаар табяа гээшэбтэ?.. Хүнэй дутаһандал!» - гээ бэлэй. «Засагай түлөөлэгшые бү баһа! - Забдаев урдаһаань бадашаа. - Милицида абаашаабди шамайе, хааха!» Шанга хэмжээн абтахань гэжэ ойлгоходоо Далай Сангын хажууда гүйжэ ерээ хэн. «Архидаһан зандаа энэтнай!.. Больницаһаа зугадаад ябана!» - гэжэ сагдаагай гангархада Санга: «Аюул дуулгажа ерэбэб, шоно адуунда добтолоо!» - гээ хэн. Тиихэдэнь Забдаев урдаһаань ногтуу элүүрыень шалгаһан шэнгээр: «Улина гү? Али хусана гү?» - гэжэ асуугаадхёо. «Улинашье, хусанашье!» - гээд, Санга һөөргөө мордожо, Эхин тээшэ гүйлгэжэрхёо бэлэй. «Һэ! Харыш энээниие! Хиирэһэн шоные намаар буудуулха ханаатай!.. Өөрын лэ хаяһан хоронһоо галзуурһан байха!» - гэжэ сагдаа хойноһоонь гангаран үлөө. - Намайе баһаха ханаатай! Уунги ерэхэ, тиихэдэнь барижа долоон сүүдхээр хаахаб, яла ехые ашахада ханаа орохо!».

Адуушадта туһалха хэрэгтэй гэжэ ойлгоходоо Далай хадамайдаа түргэн ошожо,

бууень үргэлөөд, Эхин зорижо гүйлгөө һэн. Тэндэ ерэхэдэнь адуушад хиирэгшэтэй тэмсэжэ, Хара-Уһанай шэбэр руу шургуулаад байба. Шонын дахин тэндэһээ довтолходо Далай буудажа үрдэз бэлэй.

Тэрэ шэбэрһээ мүнөө холо бэшэхэнэ, буугүй, сошонги зогсоно.

Өөрөөшье тэрэнэ мэдэнгүй тонгойжо, газар һабардан, модоной гэшүүһэ, шулуу абаба. Энээнийнь гайхалан шэнгээр нэгэ нохой хажуудань зуг тудажа, шарбаганан дүтэлбэ.

Далай урдаһаань:

- Гэнэтэй, аюултай амитан! - гээд хоншоорын эльбэбэ. Энэ үедэ нэгэ унаган харагдаба, саанань:

- Хэн бэ? - гэхэн ооголоон дуулдана. Далай тэрэниие танихадаа:

- Би байнаб, Санга! - гэбэ.

Харанхы сооһоо суба хэдэрһэн адуушан дүтэлнэ.

Далай сошоһон, мэгдэһэн хэбэргүй болобо.

- Таанадые үшөө холо гэжэ ханажа ябаалби. Нохойтнай намайе таниба... Харин энэ унага түрүүшынхие харанаб...

- Үншэрһэн барагсан даа. - Санга унагаяа үмэгшэлнэ. - Гараар үндыһэн... Хэндэшье хаань гүйжэ ерэхэ... ханаа зобоодог амитан, угайдхадаа шононууд мүнөө хоёр хүлтэй болонги!..

Далайн үнидэ хөөрөһэн тэрэ ушар Сангада муу ноёд, һэшхэлгүй хүнүүд тухай шэбшэдэг бодолнуудынь һэргээжэ, Далайн өөрөө хожомын томо ноён, олониитын ажал ябуулагша болоһые хануулба. Дээгүүр тушаалнуудта хайнаар ажаллаа. Гансал зониие гайхуулдаг зандаа үлөө. Тэрэнэйн һүүлшынхи гэхэдэ, хотынгоо ажал, хайн байраа, нүхэдөө, танил талануудда хотодонь орхёод, нютагаа ерэшөө... хоёр жэлэй саана... Санга тиихэдэ: «Үхибүүн зандаа үлөө хүн ха юмши даа?» - гэжэ хэһэн алхамын дэмжээгүй һэн. Хэжэ ябаһан ажалдаа үшөө ехэ амжалтануудые туйлаха ёһотой гэжэ ханаһан байгаа. Харин нютагайхидын Далайгаа баяртай угтажа, ажахынгаа хүтэлбэрилэгшэ болгоо.

Морёо хүтэлэн Санга, арадань алхалһан Далай хоёрой нэгэ урдань, нэгэ дундань, нэгэ хойнонь гаран шогшожо ябагша мүнөөхи унагахан харайдалаа түргэн болго болгоһоор харагдахаа болин ошобо.

Мүнөө гэнтэ һүни дунда, хээрэ нүхэрөө иигэжэ ушархадаа Санга: «Энэ удаа баһа ямар ааша харуулхаяа ханаба гээшэб? Манайдаа зорижо ерээшэнь нэгэ ушартай байһан байха!» - гэжэ бодоод, уулзахадаа һамгын, Гэлэлмааень асуугшаяа ханаба. Тээд хэлэһэн харюугаарнь тухайлхадань, мүнөө Эхин ерөһэн ушарын һамганһаань шалтагаалһан бэшэ янзатай.

III

Далай Санга хоёрой адуушадай үбэлжөөндэ ерэхэдэ, унагахан тэдэниие үүрһэн угтаба.

Үүрхээ дуулахадаа яарахан янзатайгаар эзэн эхэнэр үүдэ нээбэ. Энэ үедэ саанаһаа гэнтэ: «Соохорхон! Буса хүрэгтөө» - гэхэн Сангын бадашаан дуулдажа, унаган бээ хуряан, һөөргөө хүрэг тээшээ соёрбо.

Эзэн эхэнэр Соохорхоний хайрлаба янзатай, бүхэтэйшүүлэй дүтэлхэдэ үбгэндөө нэгэ юумэ дуугархаар забдаба. Тиихэдэнь Санга:

- Хүнүүдһээ холодохоор болоо, - гэжэ тэрэниие үрдинэ - Адуунтаяа ябаг... Үмэгшүүлэ үмэгшүүлһээр өөдэлхөө болихонь!

- Бусаха адуутай. Харин намда ошохо газар үгы! - гэжэ Далай өөрөө бадашуулһанда адляар хэлээд, эзэн эхэнэрэй урдаһаа хараба. - Сайн, Дэжэд!

- Сайн! - Дэжэдые үгэнүүд гайхуулаа. – Булта һайнууд байна гүт?

- Яашахабиди даа! - Харюунь ханаа амаршаг.

- Иимэ орой хаанаһаабши тээд? - Дэжэд тэрэнэй гэнтэ ерэхэн ушарые мэдэхээ яарана.

- Ажалаарааб.

Далай хото зорижо аэропорт гараһаана, тиигээд Тутхалтые уруудан Аршаантын талада ябатараа Нууртын таряалан тээһээ үгсэхэн үхэрнүүдэй ушарһые, тэдээнһээ улам нютагайнгаа нэгэ хоһоронги, үншэрэнги үзэгдһые хөөрөбэ.

Зураглаһан тэрээхэн ушар тухайнь адуушад ойлгожо ядабагүй.

Бороогой ороходо тэрэ шадар хорон ехэ болодог. Тэндэ мал адуулхые хоринхой. Таряашье зогсоонги. Харанаш, үбэлжөөндэ зуһанабди... хэдэн жэлэй! – гэжэ Санга хэлээшын үргэлжлүүлбэ. – Шангаар хоринхой... Унага даагад эртын ногооной шэмэ шүүһэ абанагүй. Гүүдшы сэмгэлнэгүй. Ядахадаа энэ хада уулаар адуулнабди. – Байдалайнгаа ханаа зоборитой болоһые хөөрэхэдэ мэдэнэ, тээд хэмжээ абанагүй. Асуухада дурагүйлхэдэг, - гэжэ улам зүрхэ оробо. – Ноёд ямар болошоо гээшэб иихэдээ? Бидэнэй бодол тоохоо болёол, дээрэхээ уруумнай харана!

- Ноёдой дунда ябаһан хадаа намайе бүхы юумэ мэдэхэ гэжэ хананаш... Бэшэ!.. Нютагайнгаа үншэрһые хая харабаб!.. Хүн ябаһанай нэрэгүй...

Дэжэд тэрэниие таһа дүүрэбэ.

- Хотогоо ерэхэдэш хүдөөдэ нэгэ хэды хүдэлөөд, дахин саашаа бүри дээгүүр ноён боложо ошохонь ха гэлсээ. Нютагайнгаа муудахада туһалханшы гэлсээ. Юундэ иимэ хөөрэлдөөн болоноб? – гээд, өөрөө харюусаба. – Шиний ерэхэхээ жэл урда Аршаантын тала, Хотогорой таряалан бороодо шарлаад хагдаршоо хэн. Тиһэн аад хойто жэлын гайхалтай ехээр ургаж, засаг зургаан тэндэ мал оруулхые хорёо хэн... Таряашье тарюулхаа болёо...

V

Үглөөнь үдэ багта Далай Гомбо хоёр адуугаа туужа гарабад.

Хара-Уһан булагһаа уруудан, Шэбэрэй бүлэнсэгүүдые орёожо, добо дошо зайсан, ганга горхо зубшан уруудаба.

Тиһээр горхон үргэдэжэ, адуун ябадалаа аалидуулна. Эрье нугын ногоон

единсэтэй, шүүхэлиг, унага даагадай торгон уралда торосотой, шэмхэлхэдэнэ аятай.

Тутхалтын боори ерэхэдэнэ наран баруун хойно тонгойжо байба.

Адуушад хүрэжэ ерэхэн газартаа горхондо дүтэ, жалгаһаа холошог, ойн захата хүрэгөө хонолгодо аалидуулба.

Ноно батаганаан үсөөржэ, боргооһо илааһан олошорно.

- Байршахын унай табиялши! - гээд, Гомбо саашална. - Далай ахай, галтай болое, сай шанахабди!

Даабари абахадаа Далай ойн захаар хуурай модо, мүшэр суглуулжа эхилнэ.

Гомбо нуга руу буужа, аргал түүбэ.

Удангүй тэрэнэй хэдэн газар унай бадхуулхата түрүүн дэлһээ шэрэхэн ехэ гэдэхэтэй томо гүүн үнэр абаба. Тархяа үргэн тэрэ зүг руу нюдөө хүрмылгэн шэртэхэнэй удаа хүрэгтөө тэмдэг үгэжэ хуухираад, унай тээшэ ябажархина. Хойноһоонь унагад харайлдаба. Ноёолонгуудһаа хашарһан азаргань тэдэнээ хадаран намнаба. Удаалуулан бэшэниинь хубариба.

Гомбо унажа ябаһан моридоо шүдэрлэжэ, бэлшээридэ табяад, Далайда ерэжэ:

- Та галаа түлигты. Би уһа асарһуу, - гээд, заглуу абажа гол тээшэ ошобо.

Уржын саата хүни эхиндэ баһал иимэ аали намдуу байгаа һэн.

Адуу манажа хууһан Гомбодо гэнтэ хуурай мүшэрэй хухарһан шэнги абяан дуулдажа, бодон харахадань адууниинь үргэхэн хэбэргүй байгаа. Гайхаһандаа абяанай дуулдагша зүг тээшэ ябаадхёо. Тиихэдэнэ саанаханһаа: «Биб!.. Гомбо!» - гэхэн басаган хүнэй ооголхо дуулдажа, хүбүүн тэрэ зүг руу харайгаа. Тээд абяа үгэгшэ басаган харагдаагүй. Тэрэнэй хэн, юун байһыг гайхабашье, абяагаарнь таниһан шэнги, бодолгото болон үлөө. Мүнөөшье тэрэ ушар тухай шэбшэн хууна. Нэгэшье хүндэ хэлээгүй, дахин үзэгдэхыень хүлээнэ. Һөөргөө Эхин гүйлгэжэ ошохо, адуу манадаг газарнуудаараа ябажа ооголхо, бэдэрхэ, мүнөө ерэхэн замаараа хараашалха дураа хүрэнэ.

Сайнгаа эдээшэхэдэ гал дээрэхээ заглуугаа абажа, хүнэхээ гаргаба. Сүлөөтэйхэнээр дээжэхээнэ үргэбэ. Тиигээд нүхэрөө һэрюулхэ гэжэ дүтэлхэдэнэ Далай урдаһаань сошобо.

- Яабабта? - Гомбо гайхаба.

- Нэгэ эхэнэр ооголбол!.. Зүүдэлбэ гүб даа? - Хүбүүн урдаһаань шэртэшэнэ. Бэе бээ харалсахадаа Далай:

- Сайһаа үргөө гүш? - гэжэ Тутхалта тээшэ зааба.

- Үргөөб.

Иигэжэ хэлэбашье, Гомбо дам саашаа Үхэхэдэй-Жалга тээшэ гэнтэ хаража, сайһаа үргэбэ. Тиихэдэнэ Далай сагаантан улаантан хоёрой ехээр дайралдаад, алуулһан хүнүүдээ хүдөөлүүлэнгүй орхижорхихон газарта дүтэ хууһанаа мэдэргэбэ.

- Тутхалтын Эзэн эхэнэр дүрээр үзэгдэдэг ааб даа, - гэжэ Далай хөөрөбэ. - Бага ябахадаа тэрэниие бишни хараһан хүн гээшэб. - Гомбын һонирхохолоор саашань үргэлжэлүүлбэ. - Саруун бэетэй, зүдэрүү гэхэдэ зүдэрүү бэшэ, хүгшэн гэхэдэ

хүгшэн бэшэ, хайхан гэхэдэ хайхан бэшэ, боро тэрлигтэй, хүхэ уужатай, яһан, модон, түмэр, мүнгэн, алтан зүүдхэлнүүдтэй эхэнэр үзэгдөө хэн. Эжыгтээ Наран-Эрьеын хүтэлдэ үгсэжэ ябааб, урдамнай бидэниие хүлээһэн шэнгээр харгын хажуугай хуһа түшөөд зогсожо байгаа хэн. Эжыдээ тэрэниие заахадамни абажа ябаһан эдэе хоолһоо болон мүнгэнэй зүйлнүүдһээ түргэхэн үргэжэ, шангаар маани уншаа. Тиихэдэнь тэрэ эхэнэр саашаа холо боло болоһоор харагдахаяа болишоо хэн... Нээрээ юумэн харагдаһан байгаа гү, али энэ мүнөөнэйхидээ адляар нойрмоглоо хэн гүб, ойлгодоггүйб...

- Сайлая, Далай ахай! - гэжэ Гомбо тэрэнэй хөөрөө таһалба. - Хүндэ туһалдаг хайн тэрэ Хатан тушаа Нанзад ахай хэлээ хэн... Хүндэ хажар, хоро хүргэдэг бэшэ, харин туһалдаг хэһэн буяниинь хэшэг арьбажуулдаг!

Иигэжэ тэдэнэй сайлажа хуутар хажуудань амитан бии болоходол гэбэ. Хоюулан сошожо абабад, лаблан гэхэнь Соохорхон ерэнхэй байба. Гомбын анхархалаар тэрэ һөөргөө эрьелдэжэ, һөөгүүдэй дундуур харанхы руу орошоно.

Гомбо һуг харайн бодожо, хойноһоонь ошобо.

Саашалхадаа эдэнэрэй һөөгүүдэй бургаһаа хүдэлгэхэнь, хуурай мүшэр хухалхань холодон, дуулдахаа болино.

VI

Сангын адуушадта ошоһоной һүүлээр Дэжэд байдалаа түхээржэ захалаа хэн.

Дүрбэн тээшээ ханагүй далабша доро зуухын дэргэдэ түлээгээ ябталаа, аргал суглуулаа, уһа асараа, һээы гэр сохи бараагаа хуряагаа.

Бүһэтэнэй ерэхэдэ эдеэтэй байха гэжэ шүлэнэй мяха, хартаабха, талха түхээрнэ.

Наран баруун хойно тонгойжо эхилээ.

Голой саана нэгэ хүнгэн машина тогтобо. Дэжэд тэрэнэй ерэһые ойлгобогүй.

Хүрин тансаран үмдэ самсатай, нямһал шарайтай эхэнэр машинаһаа буужа, дүтэлэн ерэнэ.

Дэжэд тэрэниие анхарбагүй, зуһаланда орохоһоонь урмынь һэргээһэн бодолдо эзэлэгдэһэн зандаа.

Ерэгшэ эхэнэр зуг тудажа, юу шэбшэхынь тааха гэхэндэл адаглаба.

Тиихэдэнь лэ Дэжэд нэгэ юумэндэ шэрбүүлһэн шэнги боложо, толгойгоо үргэнэ.

- Ши гүш? - гэжэ тэрэ гайхана. - Гэпэлма!.. Юундэ теэд абяагүй байна гээшэбши? Гэпэлма шэгээ урин болгохые оролдон:

- Ёнин, ондоогоор харагдахадаш! - гэнэ.

- Далай адуунда, - гэжэ тэрэ урдаһаань сэхэ хараба. – Үбэлжөөндөө байхадамнай ерээ хэн, зуһаландамнай оруулба... Бэлшээриеэ эзэлбэбди, - гээд, Гэпэлмагай шэгэй хүйтэрхые ажаглахадаа һонирхобо. - Зуһаландаа ороһондомнай дурагүй бэшэ аабзаш? - Гэпэлмагай харюу хүлээжэ ядахадаа, - шамайе сухалдахадаа магад гэлсээ һэмди, зүб тааһан байбалди... Ойлгоходом Далай мүнөө зүүн талаар ошохогүй гэжэ шиидэнги, - гэбэ.

- Юундэ таанадта ерээ юм?

- Ньютагаа хананги гэжэ ойлгообди.

- Ньютагаа ерэнхэй ха юм тээд!

- Зуhalанда хаана ерээд байнабиди, тойроод харыш!.. Ойлгохолши даа...

Гэпэлма бэээ барибагүй:

- Ябаха нохойе ябахагүй нохой хаатуулдаг! - гэжэ Санга Дэжэд хоёрые шоо үзэжэ байханаа мэдүүлбэ. - Урагшаа ябахагүй амитадаар гэдэргээ татуурхаа! - Далайгаа харааба.

- Далайн манда туhalхата дурагүй гээшэ гүш? - гэжэ Дэжэд урдахаань Гэпэлмада өөртэнь адляар хандаба. - Сангатание хуушанайнгаа хэмдэ, архида диилдэһэн зандаа гэжэ хананабшии?!

- Муухай зонта! - Гэпэлма улам суhalдаба. Далайда гүйлгэжэ ошохонь, мүнөө тэрэнэй урдань үзэгдөө хаа үһэндэнь ахахань гэжэ ханахаар хубилба.

Энэ үедэ Далай, Санга, Гомбо гурбанай моридойнгоо гэшхэдэлээр дүтэлжэ ябахые Дэжэд харахадаа:

- Хөөрэлдэхэ хүнүүдшни! - гэжэ Гэпэлмада зааба. Далай эсэнгээр, зүдэрүүгээр намгандаа харагдаба.

Хүлэжэ байхан хүнэйнгээ ерэхэн шэнгээр Гомбо Гэпэлмае адаглана.

Санга хуушанайнгаа түхэлээр:

- Гэпэлма! - гэжэ ооголоод, моринхоо түргэхэн бууна - Болоо, болоо! - Гэпэлмада дүтэлжэ гарын барин амаршалба. - Урлал, выставка тухайш телевизортэ хараабди. Ямар ажал хэжэ ябаһынш хая ойлгобо бшуубди даа, нүхэр!.. Ньютагаа дурдуулбаш, адуугаа!..

- Энээнээ һүүлдэ хэлээрэй, - гээд, Гэпэлма Сангаһаа холодожо, Дайлайда үһэрибэ. - Юун болооб? - Харюусаадхихагүйдэнь - Выставкын үедэ намайе гансаардаг, тулгардаг гээ гүш? - гэбэ. - Иймэл хадашни хүнүүд шамайе тулюур амитан гэлсэдэг!.. Үбэштэйб би, үшөө үмөөржэ зобоноб...

Дэжэд бэээ барибагүй:

- Үбгэнтэйш хэрэлдүүлхэ гээ, тухираа юм ааб даа! - гэжэ таһа дүүрэбэ. - Мүнөө шамайе тэдэ хараа хаа, одоол хүхилдэхэ һэн.

Гэпэлма ёлогод гэбэ:

- Шамһаа һуранагүйб!

Дэжэд ойлгуулба:

- Таанадта ханаагаа зободогоо мэдүүлнэб.

- Дэжэд, бидэшни энээнийш ойлгохоо байнагүйбди! - гэбэ Далай. - Ухаандамнай гансал выставка!

- Дуулаба гүт? - Гэпэлма Далайе зааба. - Хэжэ ябаһан ажалдам ямараар ханданаб? Ойлгобо гүт? - Сангаһаа туһа гуйһан шэнгээр, - таанад телевизортэ харахадаа баярлаат... Тиихэдэтнай Далай дураа гутаа... Намаараа омогорхоходоо таанад, - гээд Далайе дахин зааба, - энээнэйнгээ хара ханаа хүдэлгөөт!

- Самоледто нуугаад лэ уржадэр Улаан-Үдэдэ бууһан наамни энэ шууян болохогүй нэн... Ошожо ябатараа бусагшымни хойшолон, тэрээ тэрэ Нууртын адагһаа бусагшым... Юундэ бусаһым, Сангатаһан, мэдэнэт, - гээд, Далай Гэпэлмада хандана. - Нюутагтаа юундэ холоһоо бууһан айлшан шэнги болообиб гэжэ нэшхэлээ зобооб... гэнтэл...

Гэпэлма урдаһаань:

- Бү худалаарта, намайе мэхэлхэгүйш! - гэбэ.- Туһалуулдаг хүнүүдһээ зугадажа, хүдөөдэ ерэхэдээ нэшхэлээ зобонош!.. Энэ мүнөөшье! - Санга Дэжэд хоёрые зааба. - Уулзаха ёһотой нүхэдһөөшни эдэнэр намайе хожомдуулжа байна... Шамгүйгөөр зуһаландаа нүүхэ шадалгүй байба гү?

- Зорюута зөөлгэжэ байнаб, - гэбэ Далай.

- Айлшадыш хэн угтахаб? - Гэпэлма урдаһаань асууба. - Басаганшни яахаб?.. Университетдэ орохогүй гү?.. Юундэ сэхэ Москва эльгээгэбши? Намтай уулзуулхагүй гэжэ гү?

- Улаан-Үдэ ошоо хэмнэй!.. Тэндэхэ Москва ниидэхээс. - Далай гайхашана. - Юундэ гэртээ хүрөөгүй юм бэ?.. Шамайе сүлөөгүй гэжэ ханаа гү?

- Эндэ хороод, тэрелээд байхадаш ерэхэ дүтэлһэн айлшадшни яаха юм?.. Воронежһоо, Москваһаа, Хабаровскаһаа ерэхэ... Суг нураһан, танил тала болоһон хүнүүдшни... Байгалда амарха түсэбтэй!

- Би тэдэнтэй болзолдоһон хүн бэшэб. Юундэ ши тэдэнэртэ ханаагаа зобохо болообши? - гэбэ Далай.- Айлшадта бидэ хэрэгтэй бэшэбди, тэдэнэртэ мүнэгтэй, зөөритэй, засагтай хүнүүд хэрэгтэй...

- Бидэнэй тэдэндэ хэрэгшьегүй хаа, манда тэдэ хэрэгтэй! - гэбэ Гэпэлма. - Хэрэг ябуулгаа үргэхэхэ зэргэтэйбди...

- Мүнөө би Цэндэдээ ханаагаа зобошобоб! - гэбэ Далай - Юундэ тэрэм гансаараа Москва ябашаба гээшэб? - Халта дуугай боложо, мыло, полотенце абаад, гол тээшэ ошоно. - Юундэ мүнөө болотор мэдээсэл эльгээнэгүйб?..

- Иимэ амитанши! - Гэпэлма хойноһоонь өөртөө дуугаран үлэнэ. - Басаганинышье тиимэ, - гэжэ хажуудань байгшадта мэдүүлнэ. - Зобог Москвада!.. Тулихадаа юумэн бэлэн бэшэ гэжэ мэдэхэ!.. Минии ханаагаа зобоходо ойлгодоггүй!

Нүхэдэй иигэжэ хөөрэлдэжэ, арсалдажа, ханаһанаа буляалдажа нуутар Соохорхон хүрэжэ ерэбэ. Холохон зогсожо Гомбын урдаһаа үүрһээд абана. Энэнь хүбүүндэ нэгэ шухалын шухала уялгынь хануулба янзатай, Гомбо нуужа шадахаа болишоно.

- Харагтыл даа энээхэн унага! - гэжэ Гэпэлма бултанда хандаба. - Сагай ошожо байһые хануулба, миин шашалдажа нууһымнай... Хөөрэлдөөгөө хүргэхөөр болообди! - Шуумарханаар хүл дээрээ бодожо, - Далай, бидэ ябая! - гэнэ.- Зуһаландаа буугаа хадаа, Сангатаһан, түбхинэнэ аабзат!

- Эндээ үлэхэб. Хэлэнэ нэмнэйб! - Далай Гэпэлмае адаглаад абана - Зорёон ойлгоошогүй болоно гүш?

Далайн иигэжэ эрид арсахые Гэпэлма мэдэһэн янзатай, хэлэгшээ томоотойхоноор дабтаба:

- Нууринда би нэгэ хэрэгтэйб. Тэрэнээ шийдхээд, шамда ерэхэб, хүнндөө гү, үглөөгүүр гү... Бэлэн болоод байгаарай, хамта бусахабди, ойлгоо гүш?

Далайн харюусахые үрдихэ гэхэндэл, машинадаа тэрэ бушуухан ошоожо, саашаа гүйлгэжэрхибэ.

VIII

Газаа үнгэрөөшэ хүнийнхэхээ дулаан. Агаар тунгалаг.

Шэнэ нара огторгойн гүн руу түргэдэхэ гээд, газарай уринһаа холодожо ядаһан шэнги. Одо мүшэдэй ялалзахань урда хүнийнхихээ эли.

Шэмээгүй аалин энэ байдал Далайда манаанда хонодог залуугайнь хahыe һануулба.

Тэдэ нүхэдынь мүнөө хажуудань. Гэпэлмань лэ нэгэ хүйтэн тамир үзүүлэн ошоо. Хүнндөө гү, али үглөөгүүр ерэжэ Далайе абашахаар хэлэбэ... Амаралтаяа болигожо, нютагтаа зуһаха болоһондонь дурагүй.

Далайн досоо нэгэ муухан болоодхино. Тиихэдэнь нүхэдынь, дүтынь хүнүүд һанагдажа эхилнэ. Үни наһа бараһан эжынь, басаганиинь, Сангатаниинь, хадамтаниинь, Гэпэлмань... Гансаардаһан, тулиһан үе сагуудынь... Нанзад ахай...

Гэпэлматаяа ошолсохогүй, дэмы үлэбэ гү? Хотодо гансаардахадаа ерээ ха юм!.. Басаганииньшые аба эжыгээ хүлээнэ...

Үнндөө Далайн өөрөө һамган басаган хоёртоо хүлээлгэдэг мэтэ...

Али оло ажалдаа удаарха... Гэртээ ерэхэдэнь тэдэнь хоюулханаа унташоод байдаг һэн. Далай гансаарданги эдээлээд, диван дээгүүрээ нойрсохо.

Нэгэтэ оройхон нара гаралганаар һэриһэнээ һанаба.

Үглөөнэй сэлгээн агаар сонхоор адхаржа байгаа һэн. Бэнь амаранги үзэгдөө. Юундэб гэхэдэ, басаганиинь үбэртэнь эльгэлһэн, тиигэжэ абынгаа сэдхэл амаруулһан байгаа. Тэрэ аятай зохид, энэрхы мэдэрэл бэлэй. «Һүни нойрмоглоходош үбэртэш хэбтүүлээб. Тиихэдэм һанаагаа амаран хурхиршоош», - гэжэ Гэпэлма хэлээ һэн.

Эсэгэдээ эрхээр Цэндэ үндынхэй. Тиимэхээ Гэпэлмагай тугаар хоюулайень зэмэлэгшэ үндэхэтэй.

Залуудаа Гэпэлма ондоогшо бэлэй.

«Өөрөө би унтаж ядааб», - гэжэ тиихэдэ хөөрөһыень һанаба. Энэ мүнөөнэйхидэ адли шэрүүн хажар бэшэ, илдам, налгай һэн. «Завод хубилгаха гэшэмнэй хэлэхэдэ бэлэн, бээлүүлэхэдэ хүндэ», - гэжэ ажалдаа удаарһанаа Далайн хэлэхэдэ Гэпэлма хүлэйн үзүүртэ түргэһэн нуугаад: «Энээн тухайтнай юм гү, али юун юм, зүүдэлээб, - гэжэ анхаралынь татаад, - басагаяа тэбэринхэйб, эжымнай хажуудамни, - Далайнгаа эжые хэлээ, - нэгэ һеы гэртэ ерэнэбди, - гээ һэн. - Тэрэ һеы гэр томо завод хэбэртэй,

хирпиисээр, түмэрөөр бариган... Үүдэндэнь Нанзад ахай нууна. Ерээн хүнүүд барандаа мүргэлшэд. Тэдэнэй ямар үүдээр Бурханай үргөөд орохыень Нанзад ахай заажа үгэнэ... Манай дүтэлхэдэ шамайе дээдэ дабхарта гаранхай гэнэ. Тишэнь харахадамнай тооноһоонь нэгэ гэшхүүр ханжана. Тоононь һэеы гэрэйхидэ адли... түхэрээн, олон пайлсатай... Гэшхүүртэнь аһалдан, өөдөө абирнабди. Тиигэжэ дээдэ дабхарта гарахадамнай хадаг бариган зоной дунда ши зогсонош. Уданшьегүй Замби Түбиин гүнһөө нэгэ Тэнгэри Бурхан үзэгдэнэ. Тэрэниие хүлээлсэжэ байхадаш эжымнай ойлгоно», - гэхэдэнь Далай эльгэ хатан мийһэржэ: «Зүб, зүб! - гээ бэлэй. - Зүүдэндэ Бурхан үзэгдэхэдэ хайн гэжэ Нанзад ахай хэлэдэг гүб даа!».

... «Гэпэлма, Бурхание хаража Зүүдэлээшэш юрын нойрсолго бэшэ!» - гэхэдэнь хамганиинь Далайгаа халуунаар хүзүүдэжэ: «Тиимэ, тиимэ, тиимэл байхан байха. Бурханай дүрөөр, магад, нютагаймнай ноёдой нэгэн үзэгдөө аалам? Тиимэһэнь хэниинь үзэгдөө гэлтэйб?.. Ехэ Ноён Тумуров гү?» - гэхыень ханажархиба. Далай мүнөө Гэпэлмагай тиихэдэ Тумуровай нэрые дэмы дурдаагүйень һэжэглэбэ... Ямар зорилготой дурдахан байгаа?.. Нютагайнгаа үншэрһые мэдэрхэдэ уржадар Ехэ Ноёндон хонходоһоноо, тэрэнэй туһалхагүй байһые ойлгоһоноо, тиигээд эдэ ушарнуудайнгаа шалтагаани бэдэрэн, Эхинэй үбэлжөөндэхи нухэдтөө зорин ошоһоноо шэбшэжэ, мүнөө энэ зуухын дэргэдэ һэеы гэрэй газаа гансааран хууһанаа нэгэ ушартай гэжэ бодобо. Тээд ямар ушар бэ тэрэ?

Далай иигэжэ дурсан шэбшэхэдэ тэрэ үглөөгүүр хамгандаа: «Гэпэлма! Зүб, зүб! һэеы гэр! - гэжэ хашхарха тооной хэлээд, нүхэрөө гар дээрээ үргэмсээрээ гэр соогуураа эрьелдэһэнээ, - бэрхэш, нүхэрни!» - гэжэ баярлаһанаа ханаба.

Далай юундэ тиигэжэ баярлаһан байгаа гэхэдэ, хамганиинь Нанзад ахай тухай, эжы тухайнь, Нютагай Эзэд болон Бурхад тухай тон шухала сагтань хануулан юм. Далайн ухаанда үнинэй бүрилдэһэн тэрэ нэгэ бодол эрьюулэгдэһэн Хүрдын маани мэтээр ухаан соонь аржышоо бэлэй. Тэрэ олдогшо бодолоо бүхэлэн хадууха гэжэ Далай: «Оюутан ябахадамни манай нютагай нэгэ эрдэмтэн Москвагай университетгэ диссертаци хамгаалһан юм гээд, Гэпэлмада түргэхэн хөөрэхэнээ саашань ханаба. Бидэ нютагайн оюутан ошожо шагнаа һэмди... Наранай элшые үйлэдбэрийн хүсэндэ оруулха онол аргын гуримай формула тэрэ эрдэмтэн зохёһон байгаа... Тэрэ формулоор наранай элшэхэ гадна халхинай, уһанай хүсэ зайн галда оруулжа болохо. Илангаяа манай Байгалай эхинэй нютагуудай байгаалиин хүсэ!.. Энэ хүсөөр бидэ баямди. Наран, хара, мүшэдэй һэлгэсэлдэхэдэ халхи шуурган түргэдэдэг. Тиимэ түргэдэһэн халхи шуурганай хүсэн мэтэ байдал манай байгаалиин, манай Байгалай эхинэй нютагуудай үдэр бүрийн шэнжэ юм. Энэмнай гайтай ехэ хүсэн болоно. Иимэ хүсөөр баян байгаалитай нютаг Газар-Дэлхэй дээрэ ондоо угы... Байгалһаа үлээһэн халхин оройдоол гансахан. Тэрэ оршон тойронхи хада хабсагай, тала дайда зубшан гүйхэдэ тусгаар эршэ абадаг. Тиимэһээ бидэ юрэ буса нютагтайбди. Ондоогоор хэлэбэл, тохёолгоной үеынхи шэнги байдалда

саг үргэлжэ ажаһуунабди. Энэ байдал тохёолгоной үедэ хубилдаг, тиимэһэнь ямар тохёолгоной хэзээ яажа үнгэрхэнь Одо мүшэдэй байдалаар эли мэдэгдэдэг. Тиимэ байдалай ерээдүйе Зурхайн номоор уридшалан тоолон гаргаатай байдаг. Манай нютагай эрдэмтэн тэрэниие мүнөөнэй тоо бодолгын дүримдэ оруулаа юм. Тиигэжэ байгаалин хүсэ ашаглаха, тоолон гаргаха арга олгоо. Мүнөө үедэ тэрэ аргын хэрэглэбэл, ажахыда тон ехэ туһа асарха... Хэрэглэхын тула тэрээндэ һэеы гэрэй түхэлтэй завод хэрэгтэй... Һэеы гэрэй түхэлтэй!.. Тэрэ формула оложо, дахин хайса хараха юм байна, нээрээ бэлэн формулын бии байн гэхээ юундэ хэрэгсээнгүй гээшэбиди?!» - гэхэдэнь Гэпэлма олзуурхажа: «Технологическа университет ошо, тэндэхи библиотекада олохош!» - гэжэ заагаа хэн. Далай гайхажа: «Ши тэрэнии хаанаһаа мэдэнэбши?» - гэхэдэнь Гэпэлма: «Ханда Матвеевнаһаа дуулаа хэм. Тэрэ формулые зохёогшо хүншни профессор Жабон ха юм. Ханда Матвеевна тэрэнэй һамган. Жабон өөрөө технологическа университетдэй кафедрые даадаг... Тэрэ формулын хэрэглэхэ хүниие бэдэрдэг, теэд тиимэ хүн олдодоггүй гэжэ дуулаа хэм. Мүнөө хөөрһөөршни ойлгоходом, ши тэрэниие... Жабониие бээдээ нааша татаха болонош... Саг гээнгүй ябуулгадыш түргэн!» - гээ хэн.

Иигэжэ ханахынынь тэрэ, хажуудань гэнтэ Сангын нойрмоглохо дуулдажа, тэрэ залд гэнэ. Нүхэрэйн нойрмоглоон тэрэ ойлгогшоёо бээлүүлэнгүй үлэһын гэмшэһэн шэнгээр үзэгдөөд абана.

Сошохондоо тэрэнэй эрьелдэжэ харахадань сайбалзаһан хажуудахи һэеы гэрһэнь ондоо юумэн үзэгдэбгүй.

Адуушад малшадһаа гадна эртэ урдын хуннуудай, саньбинуудай, жужануудай, түүрэгүүдэй, монголшуудай һэеы гэр!

Хүсэтэ гүрэнүүд, ехэ ехэ арадууд Байгалай эхинэй нютагуудта бии, үгы боложол байгаа. Эдэ гүрэнүүдэй хүн зоной Газар-Юртэмсээ һажаалгажа бүтээһэн һэеы гэр тиихэдэнь үлөөд лэ байгаа.

----- X

Харанхы сооһоо нэгэ бии, нэгэ үгы болон, мори хүтэлһэн хоёр хүн харагдаба. «Хэд, юуд гээшэб?» - гэжэ Далайн һонирхоһоор байтар тэдэ морёо саана шүдэрлэн орхижо, һэеы гэртэ ерэнэд. Далай түргэн бодожо, нэгэ заа холодобо.

Хүрэжэ ерэгшэд үргэбшээ зуухын дэргэдэ орхино. Нэгыень Гомбо гэжэ Далай таниба. Нүгөөдэнь басаган. Тэрээндэ Гомбо унда түргэхэн уулгаба. Удаань хоол гартань барюулба. Эхинһээ адуу туухадань, мүн үнгэрөөшэ хүни манаанда хоноходонь сүлөөнь таһалагша Дайдын Эзэн энэ!

Иихэдээ Сангатай ямар һонин айл бэ? Һамга хүбүүнэйнгээ абахыень хорино гээшэ гү? Ньюсаар энэнь хээгүүр иигэжэ зобожо ябана!.. Тэдэ али энэ басагандань дурагүй гү?

Гомбо тэрэнээ эдээлүүлнэ. Басаган зүдэрүү, хүдөөдэ үнинэй ябаһан гэжэ мэдэхээр.

Хүбүүн дурадхана:

- Сэгээ байна... айраг...

- Ууя...

Гомбо хаба бүлэбэ. Амһартын хангирхада басаган:

- Аргаарыш! - гэнэ.- Дуулдахал!

Гомбо зуг тудан гэр тээшэ хаража шагнаархаад, оршон тойроной шэмээгүйе лаблан, сэгээгээ аягална. Басаганай ундалха үедэ, эдэе хоол туулмагтань хэбэ.

- Далай ахайе һэрюулхэмни гү? - Гомбо басаганһаа асууба.

- Боли. Хэрэггүй! - гэнэ тэрэн.

- Мэдүүлэе хаа дээрэ гэжэ һананаб, - гээд, Гомбо гэнтэ үгээе таһалжа, огторгой өөдэ зааба. - Харьш, Цэндэ!.. Холир!

Басаганайнгаа нэрэ дуулахадаа Далай залд гэшэбэ. Айһан гэхэдэ айһан бэшэ, гайхаһан гэхэдэ гайхаһан бэшэ, тиимэ нэгэ бахардуу мэдэрэлдэ абташана.

- Ялагар, эли гээшэнь! - гээд Цэндэнь хүбүүнһээ асууба. - Тиимэ гү, Гомбо?

- Саашань үргэлжэлүүлнэ. - Холирой унахада, тэрэниие хаража байһан хүнэй ухаанда ямар бодол түрэнэб, тэрэн саашанхи хуби заяандань нэгэ ушартай байдаг гэжэ хүгшэн эжым хэлэе һэн... Гэнтэ һанажархибаб!

Гомбо огторгойн гүн руу шэртгэһэн зандаа.

- Бодол гэнэ гүш?

- Тиимэ! Тэрэ бодол хуби заяанайнь үйлэ-үриин нэгэ тэмдэг байха гэдэг һэн.

- Тиимэ гүнзэгы бодол ухаандам ерэнэгүйл даа, Цэндэ... Шамһаам ондоо бодол.

- Тиихэдэе намһаа улам үшөөл ехээр бодолгото болохошни гээшэ! - гэбэ Цэндэ.-

Юундэб гэхэдэ, Дэлхэй Юртэмсэдэ нам мэтын хүнүүдэй ябаһанииньшые, үгыньшые хамаагүй гэжэ һанан гэхэдэм холир унаа.

Гомбо харюу дуугарбагүй. Хажуудань ерэжэ һууба.

Басаганайнь үгэнүүд Далайн нюргаарнь хүйтэ даалгаба. Досоонь жэжыгээд, хүндэ томо юумээр сохюулһан мэтэ мэдэрэлдэ диилдээд абаба. Эсэгэтэеэ хубаалдаагүй бодолнуудаа басаганиинь Гомботой хөөрэлдэжэ байна... Ньюсаар!.. Хээгүүр... Яагааб иихэдэе?..

Гомбын хэлэхэ дуулдана:

- Ши тиигэжэ бү һана, тиигэжэ бү дуугара!

- Һанаһанаа хэлэнэб, - гэбэ Цэндэ - Холир нэгэ ушартай харагдаа бээ... Мүнөө унтаж байгаагүй, шамтай эндэ хүдөөдэ һуугаашамни намда тэшэ ядаһан ябадал бэшэ?.. Огторгойн сэлмэгтэ, һүниин бүрхэгтэ, һара наранай һүүдэртэ гү, али арюунда ороходо, бороогой үедэ гү, али саһан шуурганай удаархада досоогоо хүлгэдэгби... Абымни, нүхэдэйм, түрэлхидэйм нютаг юундэ минии нютаг бэшэб гэжэ һанаам зободог... Эдэ үдэрнүүдтэ эжымни сэдхэлдэм...

Басаганайнгаа иигэжэ хэлэхэдэ Далай:

- Энэ Гомбо! - гэжэ досооһоо хүйтэрнэ. - Хүнэй басага бээдэе иигэжэ эрьелдүүлээд... Һанаһан руунь хөөрэлдөөд... Бултымнай мэхэлжэ ябана...

дуугайханаар, харатайгаар... Басагамни гэнэдээ... Али өөрөөнь гарана гү?.. Хотын залуушуул... Эжидээ ханаагаа зобоо юм хаа, тэрэндээ өөрөө ошохоо яагааб?..

Гомбо бодолын таһалба.

- Үнгэрөөшэ хүни намайе Соохорхоной шамда дахуулжа абашахада ши байжа байгааш. Хии үзэгдэл бэшэ, өөрөө бэеэрээ! – гэнэ. - Гэнтэ эмнигтэ мордохо, булгуолха, адуун хүрэгөөр энэ бүхы талаая бүрхөөхэ, үхибүүдые мориндо хургаха дурам хүрөө!..

Цэндэ харюусабагүй. Гомбын хэлээшые ойлгоһоноо мэдүүлэн тэбэрибэ. Тиихэдэнь Далай улам нэргылдиджэ, тэдэнэй нарилхыень абяа мэдүүлхээр забдана.

- Хулгай хэһэн шэнгээр ябаха дурамгүй! - гэжэ Гомбо тэрэнии гэнтэ үрдибэ.- Үглөөгүүр эртэ гэртэхиинэйгээ бодоходо гал түлөөд, сай шанаад хүлэжэ хууя, болохо юумэниинь болуужа!.. Дуулаха ёһотой үгэнүүдээ дуулуужабди!

- Ай, Гомбо! Ай, нүхэрни! - гэжэ Далай нэгэ бага ханаагаа амарба.

- Айнаб!

Басаганайнь эдэ үгэнүүд Далайе дахин залд гүүлэбэ.

- Айнаб?

- Тиимэ...

- Тэдэшни шамда хари зон бэшэ ха юм, ойлгоно ааб даа!

- Ойлгохогүй! - гэжэ Цэндэ шиидэнгээр харюусаад, хүл дээрээ бодошобо. – Хүдөөгөө ябахам. Үдэшэхэ гүш?

Гомбо дуугарбагүй, Цэндын үргэбшэ абаба. Тиигээд морин тээшээ ошобод. Далайн хараһаар байтар шүдэрынь абажа хүтэлөөд, Тутхалтын ой тээшэ шэглэбэд.

Далайн Москва эльгээһэн басаганинь ошоогүй, эндээ ябана!.. Хүнэй зэргэ хүн болгохо, эрдэм үзүүлхэ Далайн эрмэлзэл Цэндын хүлдэ орохоһоо, урдаһаань угтан гүйжэ эхилхэһэнь юм. Басаганинь түрэлхидөө урмашуул урмашуулһаар энэ болоо. Хуулиин наһа хүсөө, хотодошые, хүдөөдэшые гэр байратай. Эрдэмдэ һурахадаа бэрхэ, бодолоор һонор... Иигэжэ омогорходог басаганинь мүнөө энэ ябана... Гэпэлмагай хотоһоо сухалтай ерээшэ, Цэндэ Далай хоёроо зэмэлээшэнь, энээн дээрэнь эхэ эсэгэһээ, нагасатанһаа Цэндын айгааша, бээ мэдэхэ болоодүй, өөртөө эзэн бэшэ ябаһын гэршэлнэ. Далай иигэжэ һаял ойлгобо. Басаганайнгаа түрэхэн түрэлхидһээ айжа ябахые харахадаа ямаршыб нэгэ хүлисэхын аргагүй алдуу өөрөө хэһэн шэнгээр бээ мэдэрхэдэл гэбэ. Тиигэжэ һэжэг түрэхэтээ хамта харанхы соо саашалжа ябаһан Цэндэ Гомбо хоёрые хүсэхэ гэжэ хойноһоонь даб гэн:

- Үхибүүд! - гэжэ ооголжорхибо. - Цэндэ!.. Гомбо!..

Цэндэ Гомбо хоёр зуг тудан байра дээрээ хүдэлхээ болёодхино. Тиигээд мориндоо гэнтэ түргэн һундалдажа, саашаа гүйлгэжэрхибэд.

XVI

Улаан-Үдэдэ буун сасуу Гэпэлма хотын зоной зуһалангуудай газар Дээдэ-Онгостойн модоор элбэг газартахи Жабонтонойдо ошобо.

Ханда газаагаа тарималайнгаа ногоо түүжэ, Жабон бетоной тэргэ түлхинхэй уһа асаржа ябаба.

Эдэнэртэй ямар маягаар хөөрэлдэхээ Гэпэлма бодомжолон, Ханда Матвеевнагай Засагай Дээдын Зургаанда хүдэлмэритэй болоһые, Жабоной Эрдэмэй Хүрээндэ тушаал эзэлхэ зорилготойе хараадаа абаха гэжэ шиидэнэ.

Гэпэлмагай шэг шарайгаар Ханда шухала хэрэг гараа гэжэ гансата ойлгобо.

- Зай, нүхэрни, юун болооб? - гэжэ тэрэ асууна.

Хандагай уулзаһандаа олзуурхаһан хэбэр үзүүлэн Гэпэлма:

- Далайһаа ябанаб, - гэбэ. - Буруу юумэнэй боложо байхада таанадта ерэбэб... Хамаг бүхы хэрэг ябуулгамнай урагшагүйдэхэнь. Бээ абаад бү байгты...

Ханда гансата һэргылдээдхинэ. Тиихэдэнь Гэпэлма зорихон тэмсэлдээ Жабонтониие хабаадуулжа шадаха байһандаа найдаба. Хандын ханаае улам зобоон:

- Далаймнай хүдөөдэ зоргоороо аашалшоод байна, - гэбэ. - Энхалун Матвеевиче шүүмжэлнэ! Таанад үшөө дуулаагүй байна ёһотойт. Зоной байдалые муудхаагаа гэнэ. Нютагай ажалшадай эрхэ, зоной ёһо заншал хүндэлнэгүй, адуунай бэлшээридэ худалдаанда ошохо мал таргалуулхадань зүбшөөнэ. Тиигээд тэрэ мяханһаа ороһон мүнгэнэй ямар хэрэгтэ гаргашалагдаһые мэдүүлнэгүй гэнэ. Ханана гүш, Жабон Далай хоёрой эдэбхи гаргажа, заводто шэнэ хубилалта нэбтэрүүлһынь?

- Ханангүй яахабиб.

- Яһала ехэ юумэн хэгдээ һэн аабза?

- Тиимэ.

- Тэрэнэ Далай мүнгэ гаргашалһан мэхэ болоо гээ! - Иигэжэ хэлээд, Гэпэлма Хандаһаа өөрэгүйгөөр гайхаһан янза харуулан дутэлнэ. - Засагта суг хүдэлһэн нүхэдөө муушална!.. Үнинэй муушална!.. Амынь татажа, болигожо яданаб. Олониитые мэхэлһэн гарза ехэтэй хэмжээ ябуулга хэлсээб гэжэ гэмшэнэ. Хүдөөдөө ёһотой хайн ондоо хубилалта хэжэ, зоной байдал хайжаруулха хүсэлэнтэй. Тиигэжэ Жабонтой, Энхалун Матвеевичтай хамтадаа олониитые мэхэлһэн мэхээ сагааруулха гэнэ. Иимэ ябуулга хэнэ. Минии хориходо болиногүй. Ганса намда диилдэхээ болинохой!

Ханда томоотой болошобо. Тиигэбэшье хэбэрээ хүсэд мэдүүлэнгүй, урдахи хоёроо һэмээхэн адаглаад абана. Жабон бетонтой уһая ябаган тэргэһэнь буулгахаяа мартажархёод, һамгайнгаа дуугархые хүлэһэн шэнги зогсоһоно. Тээд Ханда Матвеевнань үбгэнэйнгээ дуугай байхые хараһан шэнгээр адаглажа:

- Ойлгобо гүш даа? - гэнэ.

- Бэелүүлэгшэ... заводто нэбтэрүүлэгшэ хубилалтануудаа бултын тиигэжэ муушална гү, али заримын гү? - гэжэ Гэпэлмаһаа асууба.

- Бултын муушална, - гэжэ Гэпэлма харюусаба. - Тиигээд танай формулаһаа болоо гэнэгүй... Ондоо шалтагаанууды дурдана...

- Урмашуулгаяа шамарлаа гээшэ гү? - Жабон гайхангыар ханаа алдаба. - Олоһон олзынь хэдэн дабхар ехээр үргэхэ байһан байгаа саашань, абяа гараха аргагүй болоторнь амынь таглаха!

Иигэжэ дуулахандаа Гэпэлма шэгээ халта хубилан, нюдөө хоротойгоор ялалзуулаад абана. Тиигэбэшье бээ барин:

- Олзоёо шамарлаһан янзагүй, - гэбэ. - Тэрэнээ үнэн ажалаар олдоһон бэшэ гэжэ нэгтэ хэлэжэ байгаа хэн... Ойлгоходом заводтохи хубилалтань худал юумэн болоо, Байгалда хорон ороһон зандаа үлөө гэнэ. - Мэхэтэйхэнээр асууба. - Юугээ хэлэнэ гээшэб, нүхэд?

- Хүсэжэ ядаад хороор хашхаралдагшадай үгэдэ үнэншөө гээшэл даа. Гэнэдэнэ... Ондоо ямар шалтагаан Далайда байха юм... Абаһан мүнгээ шамарлаагүй юм ха юм...

- Гэпэлма, зүб мандаа ерээшэ! - Хандын аманһаа Гэпэлмагай хүлээһэн үгэнүүд одоошье дуулдаба. - Суглараа хадаа нэгэ юумэ ханаха байхабди.

- Ходо хажуудань ябана бэшэб. - Гэпэлма ханаа алдана. - Намдатнай хүндэ... Туһалха сагтнай ерээ!

- Бөөһээ Далайгаа холо табихагүй байгааш, - гээд, Ханда хоёр гараа сээжэ дээрээ хэрээһэлүүлбэ. - Хэншье Далайе хашаагүй, дуратай юумээ хэхэ бүхы аргаар хангагдаа хэн. Засагай дээдын Зургаанда үшөө дээгүүр тушаалда хуухаяа байтараа хүдөө гарашоо ха юм... Энхалун Матвеевичай гайхашоод, сухалдашоод хууһые хананаб. - Дуугай боложо, Гэпэлмае харан байтараа өөртөө хандаһан шэнгээр асууба, - Цэрэн Жабоной шэнэ ажалда орохо дүтэлөөд байхада иимэ шууяа гаргаба бшуу даа!.. Али зарим хүнүүд зорюута хэрүүл эмхидхэнэ гү? Бидэндэ бултандамнай хаалта хэхын түлөө... Хүсэтэй болохоһоомнай айна гү али?

- Хараад миин хууха аргагүй болоходоо таанадта ерээбэ, - гэбэ Гэпэлма. - Далайн хүдөөгөө буялалдажа ошоходо би эльгээхгүй гэжэ тэмсэхээр бэлдээ нэм. Тиихэдэм Эхалун Матвеевич намайе хорёо хэн. Хүдөөдэ хубилалтанууд болоно, тэдэниие мэдэхэ болог саашаа, хожомойнь ажалда туһатай байха гээ хэн... Эндүүрхэн байгаа!

- Нүхэд, Энхалун Матвеевичта ошоёо - гэжэ Жабон гэгтэ дурадхаба – Хөөрэлдэе... Ёнонн дуулгая... Ганса бидэнэй бэшэ, мүн тэрэнэймнайш нэрэ түрэ дайруулна ха юм!

Ехэ Даргатай иигэжэ ажал дээрэнэ бэшэ, гэртэнэ орожо хөөрэлдэхэ аргатай хүнүүд Улаан-Үдэдэ үсөөн. Энэ аргаяа хэрэглэжэ шадаагүй хаа Ханда, Цэрэн, Гэпэлма гурбан хэндэ гомдохоб? Хэндэшье гомодохо эрхгүй, өөһэдтөөл гомдохоб!

Эдэнэй зорихон Тумуровтан хотын гурбан хайн гэрэй нэгэн соо байрланхай юм.

Орожо ерэхэн хүнүүд энэ айлай эд бараа, гоёнууд аяга амһарта, элдэб хубсаһа, мүн номуудын, урданай хоморой зурагуудынь, эртын монголнууд болон бусад угсаатанай гоё хайхан зүүдхэлнүүдые, эрын гурбан нааданай зэр зэмсэгүүд болон бусад хоморой зүйлэй бүтээлнүүдые һонирхдог. Тэдэнэй дунда мүнөөнэй урлалнууд харагдадаг. Эдэ бүгэдые Тумуров Томскын университетгэ һуража

ябахадаа суглуулжа эхилхэн гэлсэдэг. Һүүлээрнь республикынгаа нэгэ заводто хүдэлхэ үедээ тэрэнээ үргэдхөөд, Засагай Дээдын Зургаанда хүдэлжэ эхилхэдээ, хилын саагуурхи, мүн өөрынгөөшье гүрэнэй урашуулай хомор бүтээлнүүдые дээрэнэ нэмээ. Уран зохёолхоо гадна, уран бэлигэй, соёл сурталай асуудалнуудаар, элдэб үеын оньһон техникэ тухай номуудаар баян. Энциклопединүүд, словарьнууд, альбомууд, картанууд... Энэ баялигын хараһан хүнүүд Засагай Дээдын Зургаанай хүтэлбэрилэгшэдэй дундаһаа Тумуров яахадаа ажахын, соёлой, сурталай болон бусад асуудалнуудые үлүү найнаар мэдэдэг бэ гэжэ гансата ойлгодог. Илангаяа ажабайдалай зүрилдөөтэ асуудалнууд тухай зохихо тобшолол хэхэдээ, тэдэниие шиидхэхэ хэмжээ ябуулгануудай шэглэлнүүдые тодорхойлходоо, тэрэ заабол өөрын ханамжатай байдаг. Хөөрэлдөөгүй эрдэмтэдын, ханалаа буляалдаагүй сээшүүлэнь хомор, уншаагүй номын, хараагүй зүжэгын, ханамжаяа хэлээгүй зурагын үсөөн гэжэ нэгэ зариман тэрэниие магтадаг, нүгөө зариманиинь энгэлэн тэрэниие ехэ юумэ мэдээшэ болоно гэдэг, хажуугаарнь миин өөдэрхөөшэдшье олон ааб даа.

XVIII

Үглөөгүүр Далайн суглаанда ерэхэдэ, иимэ суглаа хуралда суглардаг хүнүүдын барандаа харагдаба. Хөөрэлдэхэ хүниие нэгэ зариманиинь бэдэрнэ. Ахалагша дарганарай нюдэндэ торожо, аргын болоо хаа үгэ андалдаха гэжэ жүдхэнэ. Нүгөөдүүлэнь хэрэгтэй асуудалаа шиидхэхэ ябуулгаяа хэнэ. Нэрэ һурагүй түрисэлдхэн, хоорондоо арсалдаһан, мүн бага юушьеб буляалдаһан хүнүүд бии. Шухала суглаанда бэшэ, харин бэе бээе энгэлхээ, энээлдхээ, хүхилдхээ сугларһан шэнгээр зариманиинь харагдана. Гараа нюргандaa үргэлэнхэй, хүнүүдһээ холодонги, иишэ тишээ алхалаашадшье бии.

Тэдэнэй дундуур нэгэ хүн Далайда ерэжэ, суглаанда зүбшэхэ зүйлнүүдые согсолһон данса барюулба.

Далай тэрэниинь абажа, хуудануудын ирахдаа Байгал далайе, Байгалда шудхадаг гол мурэнүүдэй эхин нютагуудые хамгаалха, эдэ нютагуудай байгааилие аршалха хэмжээ ябуулганууд тухай хэлэгдхэн байхадань һонирхожо уншаба. Тиэхэдэнь нютагтаа бэлүүлхэ гэхэн өөрын зорилготой хоорондоо холбоотой асуудал зүбшэн хэлсэгдхээ байба. Тиимэхээ энэ суглаанда Ехэ Даргын юундэ уриһые ойлгожо ядабагүй. Зүбшэхэ асуудалтай үнинэй танилсаһан, эдэ дансануудтахи ханамжанууд болон дурадхалнуудые мэдэхэ байба. Мэдэхэхээ гадна тэдэн тухай өөрын бодолтой, ухаандаа һайса тэрэнээ шэбшэнхэй, тиимэхэнь дуугай үлэнгүй түргэн мэдүүлхыень яаруулһан шэнгээр гартахы дансатар саарханууд һаршаганалдаба.

Суглаанай эхилхэлээр элидхэлэй уншагдахы хүлээхэ сүлөөгүй түргэн зоной урда гаража, нуугшадые нэгэ нэгээр шэртэн хаймадаад, Далай хүн бүхэндэ хандаһан янзатайгаар:

- Нүхэд, энэ суглаамнай баһа нэгэ худал хөөрэлдөөн болохонь лэ! - гэжэрхибэ.- Бултанайнгаа ханаа зобоохон асуудал зүбшэн хэлсэхэмнэй. Бидэнһээ гадна энэ асуудал бүхы олониитые сүлөөгүй болгонхой. Тиимэ аад энэ асуудалые зүбшэн хэлсэхэ энэ суглаамнай юрын боро юрьезнэй үдэр бүрийн асуудалые зүбшэн хэлсэдэг зүблөөн шэнгээр бэлдэгдээл!.. Энэ дансануудые харахада тиимээр бэлдэгдэнхэй байна, ёһо түшүүлэнгээр!.. Гүнзэгыгээр удхалан хөөрэлдэхын орондо тиимэ суглаа үнгэргэжэ тогтоол абаһан нэрэ зүүхээ суглараад байнабди!.. Ёһо түшүүлэн хөөрэлдөөн болохонь лэ энэмнэй, ойлгоногүй гээшэ гүт?.. Уншаагүй гүт али?.. Гүйхэн, өөдгүй, халиргай тобшололнууд согсологдоол, нүхэд! Абтаха ёһотой шиидхэбэринүүднэй байгаали хамгаалха ажалда туһа үзүүлхэ гэхэн бэшэ, харин ёһо түшүүлэн! - гэжэ тэрэ зоной анхарал гансата бэе тээшэ татаба. - Иимэ нюдэ далдалһан саарһа бэшээд, энээнээ үшөө холын хараатайгаар түсэблэгдэн хэмжээ ябуулга гэжэ нэрлэхэмнэй гү?.. Иигэжэ бэшээтэй байна! - Далай урдахи саарһаа зааба. - Байгалые, Байгалай эхинэй нютагуудые, Байгал шадархи байгаалие хамгаалха хэрэгүүдтэ гүрэнһөө мүнгэ эрихэнэ ондоо юумэ бодомжолхогүй гэжэ бидэниие ханаһан хүнүүд иимээр энэ суглаамнай бэлдээд байна! - Далай хоолойгоо улам шанга болгобо. - Манай нютагта бэлүүлэгдэхэ хэмжээ ябуулганууд бүхы Газар Дэлхэйн байгаалие абарха жэшээ болохо гэжэ хэлэгдэн аад, эндэхи арад зон тухай нэгэшые үгэ бэшэгдээгүйл... Байгалай эхинэй нютагуудые үсын үедэ абаржа ябаһан тэдэнэй баян ехэ дүршэлые үгы шэнгээр, дуугайгаар үнгэрөө... Тиихэдээ энэмнай ямар зорилготойгоор зохёогдохон хэмжээ ябуулга гээшэб? Хүн түрэлтэн гэхэн үгэ оло дахин дурдагдана, тээд буряад-монголнууд тушаа хэлэгдэнэгүй!.. Хүн түрэлтэнэй тоодо орохоёо болибо зон гүбди? - гээд, гартахи саарһануудаа зоной урда дэлгээнэ.- Байгал шадар шэнэ түхэлэй үйлэдбэри зохёогдохо ёһотой гэнэ. Ашагта малтамалнууд, газар уһан, ой модон, ан гүрөөл, мал адуун олзо ехээр үгэхэ ёһотой гэнэ. Улас хоорондын удха шанартай һуралсалай, эмнэлгын, амаралтын түбүүд байгуулагдаха. Тиихэдээ эдэ бүгэдэ эндэхи үндэнэн арад зондо бэшэ, харин ерэнэн, ошоһон зөөрээр ехэ баяшуулай мүнгээе орхиходо таарамаар тэдэ хүдэлмэрилхэ юм байна... Тиимэ гү, нүхэд, зүб хэлэнэ аабзаб? - Далай гэнтэ дуугай боложо, мүнөө хэлэгшээе урдаа һуугшадта һайсахан хадуулгаһанай удаа, - гайхалтайнь юуб гэхэдэ, энэ саарһа бэшэлгэдэ манай республикын эрдэмтэд, соёлшод, сурталшад, Засагай Дээдын Зургаанай мэргэжэлтэд, таанадай зариман хабаадалсаһан байна! - гэжэ саашань үргэлжэлүүлбэ.- Иихэдээ хэдтэ, хаанахи хүнүүдтэ хэрэгтэй юумэ хэжэ эхилбэбибди? Эртэ урда саһаа Ехэ Монгол Улас арадай ажаһуужа байһан нютаг, бидэ буряадууд хадаа гэдэл монголнууд гээшэбди гэжэ хэлэхээ хэнһээ айнабибди, нүхэд? Юундэ иимэ бодолгүй, омоггүй болошообибди?.. Манай арадай, манай буряад-монголшуудай түрэнэн гуламтаяа хамгаалха аршалха дүршэл Байгалые абарха гуримай үндэнэн болохо ёһотой гээд, тэдэхэн гуримуудаа бэшэ хаамнай хэн зэмэлхэб? Хэншые зэмэлхэгүй. Гансал барлаг боложо гэмэлтэшэнэн сэдхэл ухаамнай тиигэжэ бэшүүлнэгүй!.. Иимэ тулюурнууд аад, энэ тулюураа далдалан,

ахааа хархайлдан, махайлдан, хитайлдан энэ хуугаашамнай ямар муухайб?! - Далай гартахы саархаяа урдахы ендэр дээрээ шэдэбэ. - Мунхаг хүнүүдэй мүнгэ гартаа оруулха гэхэн бодолоор нэбтэрхэн хэмжээ ябуулга бидэндэ дурадхагдаад байна. Юундэб гэхэдэ монгол туургатанай, тэрэ тоодо манай буряадуудай хайн хайхан ёһо заншалай угаа таһараагүйн ашаар Байгалай нангин шанар гүн удхаяа алдаагүй байхаар. Хүн амитанай зобохо жаргаха тухай, байгаалие аршалха хамгаалха тухай манай арад өөрын ёһо гуримтай. Тээд арадай ёһо гурим хүндэлдэггүй хүнүүдтэ манай нютаг эзэгүй дайда зандаа, - гэжэ тэрэ хэлэжэ байһан үгэнүүдээ уридшалан бэлдээшьегүй хаа, ханаһанаа саашань үргэлжэлүүлбэ. - Хэдышые иигэжэ элдэб янзаар мүлжүүлэн баһуулаа хаа, хэдышые хатуугаар дарлуулаа хаа, бидэ Байгалай эхинэй үндэһэн арад зон мэндэ ябанабди. Эхэ нютагтаа ямар ажахы эрхилхээ, ямар үйлэ хэрэг бүтээхээ өөһэдөө шийдхэхэ болоодүймнай гомдолтой. Энэ эрхээ олонгүй саашадаашье үлэхэдэ хамаагүйгөө мэдүүлхээ суглараад байгаашамнай зүбшэхэ энэ зүйл дээрэмнэй харагдана...

Ехэ Дарга тэрэниие таһа дүүрбэ.

- Далай Цэрэнович! - гэжэ тэрэ тоонгүй үнгэрхэ аргагүйгөөр хандаба. - Бидэнэ гайхуулжархибалши, нүхэр!.. Эдэ бодолнуудаа үнинэй мантая хубаалдахагүй, юундэ мүнөө болотор дуугай ябаа хүн гээшэбши?

- Эдэ бодолнуудаа үнинэй мантая хубаалдахагүй, юундэ мүнөө болотор дуугай ябаа хүн гээшэбши?

Эсэстэнь Тумуров үгэ абажа хэлэхэдэ, Далайн ханамжанууд тухай бодолоороо хубаалдабагүй. Хүнүүд тэрэниие одоошье уурлахань, ган- гархань бээ гэжэ хүлэбэ. Тээд Тумуров тэдэнэртэ хэбэрээ мэдүүлбэгүй, мүнөөдэрэй энэ зүбшэн хэлсэлгэдэ табигдаһан асуудалые али али талаһаань үшөө дахин хаража үзэхэ, олонийтын үзэмжэдэ табижа хүн зоной ханамжа дуулаха, тиигэжэ үнэхөөр хайн хэмжээ ябуулга түсэблэхэ дурадхал оруулба.

Иигэжэ Ехэ Даргын өөрынгөө ханамжа хэлэнгүй үлэхэдэ, суглаанда хабаадагшадай зариман тулгарданги, ханаагаа зобонги үлэхэ баатай болобо. Юундэб гэхэдэ, хүнэй дуулаха аргагүйгөөр, дуугайханаар шэбэнэлдэжэ дуугаралсадаг бодолнуудын мүнөөдэр шангаар, сэхэ шууд хэлэгдэжэ сошообо ха юм.

XXII

Далайн нютагаа бусатар хүни оршобо. Бороо ехээр шааяшанхай. Харанхыда шабар шабха гаталхань, харгыгаа бэдэрхэнэ хүндэ болоно. Замдань хүнүүдые дайралданагүй. Забдаевай эльгээһэн хүнүүдэй машинын шабардангүй хүрэхэ газартаа хүрээ хаань, адуун Аршаантын эхин өөдэ, Тутхалта тээшэ туугдажа, бороогой уһанһаа хороёо амидырһан хоротой ногоонһоо холодуулха үгы хаа үгы.

Ябад гээд лэ машинаа байлгажа мотороо унтараахадань, холохон хүнүүдэй оог хуугай табилдаха, моритой хүнүүдэй гүйлгэлдэхэ, адуунай нэшэгэнэхэ дуулдаба. Удаань адууһадай үүрхэхэ, унага даагадай инсагаалха, эндэ тэндэ машинын галай ялабхилха үзэгдэбэ.

Гэнтэ мэдэхэдэнь адхаһандаһа ехэ уһата бороо үнгэршэһэн, гуран шээрэн хабинажа байба.

Эхинһээ Гомботой адуу туужа ерээд хоногшо газараа таниба.

Энээхэн үедэ гэнтэ бензиндэ гал носооһон мэтээр хүри улаан паг хара утаан Тутхалта уулын ёрбогор хүмэгүүдые гэрэлтүүлэн огторгой өөдэ дүүлиһэн аад, улаан шара гал боложо носошобо.

Хэнэйшьеб түүдэг носооһые ойлгоходоо Далай машинаа орхижо, ябагаар ошобо. Дүтэлжэ ерэхэдэнь бороодо шиигтэһэн хуурай түлэндэ бензинээр гал носоогдоһон, гал дээрэ уһатай ехэ амһартанууд табяатай харагдажа байба. Энэ түхээрэлгэ харахадаа аюулда дайруулһан, хордоһон адууһадта хара сай бусалгагдажа, эмүүд бэлдэгдэжэ эхилээ гэжэ ойлгобо. Иихэдээ адууниинь аюулда ороо, тодхор ерээ. Ехэ аюул болобо гү, али барагтай гү?.. Далайн досоо бүрхэшбэ.

Бүглэрһэн дээрэнь сохихо гэхэндэл, нэгэ машина арадаа үхэхэн адууһа шэрэжэ асарба. Машинын тогтоходо, тэндэнь үшөө нэгэ адууһан хэбтэбэ.

Машинын жолоошон:

- Эй, хэмши?! - гэжэ Далайда хүхирбэ. - Түргэн эдэниие үбшээдхи! Арһынь үлээгээд, мяхынь галда!.. Шамда! Миин бү зогсо!

Далай оло юумэ бодобогүй, хэлэгшынь түргэн бэлүүлжэ эхилбэ.

Үни болоогүйдэ ой тээһээ хуурай хүхюур үргэлһэн Санга ерэбэ. Хубсаһаниинь нэбтэ норожо, бээдэнь няалдаһанхай. Сабхи соонь уһан шалшаганана, тархин нүсэгэн. Далайе харахадаа Санга үргэлжэ ерэгшэ хухюураа хаяад, сухалтай гэгшээр модондо хүхэээ шааба.

- Мажад ахайтай адуугаа туулсаха байгааб! Юу хэжэ, юу хүлээжэ һэеы гэртээ үлөө гээшэбиб? Үбгэжөөлдөө туһалхагүй, юундэ арсабабиб? - гэжэ тэрэ хашхарха тооной халаглаба. - Хайран адуугаа үхүүлбэб!.. Хайран! - гээд, Далайн үбшэхэн адууһан тээшэ зааба. - Ганса эдэ бэшэ, бэлшээри дээгүүр үшөө олон хэбтэнэ!.. Унагад, даагад, түрэхэ гүүд!.. Мажад ахайн үгэ дуулаһан хаа, адуугаа абаржа үрдихэ байгааб!..

Зэмэлэнгээр хэлэгдэхэн Сангын эдэ үгэнүүдтэ сохигдобошые, Далай гэнтэ Мажад хадам тухайгаа, өөрынгөө һамган тухай, эдэнэйнгээ дүтын нүхэд тухай Нанзад ахайтай хөөрэлдэгшээ гэнтэ ухаандаа оруулжа, залд гэн бээ гартаа абаба. Сангын модондо шаагша хүхыень угзаран абажа, хухюур түгдэ, хэмхэ сабшан, хахалан галда нэмээд, дүтэшг асараатай баһа нэгэ адууһа үбшэжэ эхилбэ.

Санга гуталаа тайлажа, досоохи уһыень адхаад, галда дүтэлжэ, хубсаһаа бажууба.

Далай үбшэжэ дүүргэхэдээ хооһон амһарта үргэлэд уһанда ошоно.

Тэндэхээ бидоноор дүүрэн уһа асархадань, Санга гал дээрэхи бусалһан уһанда сай үйгөөд, досоогоо халуу орон, шанагаар уужа байба.

- Нажад ахайн үгэ дуулажа, адуугаа һөөргөн туулсаа хаа, аюулда оронгүй үлэжэ магад һэн бээшэ, - гэжэ Далай өөртөө дуугарһан шэнгээр тэрээндэ хэлэбэ. - Энэшни

ганса шамда хабаатай аюул бэшэл даа... Малшадай жэл бүрийн хохидолнуудай нэгэнийн!.. Тэдэнийе ханахадам, энээхэн нэгэ хэдэн адууһадай гарзалаад хэбтэгшэ һе намда хара буухаар юумэн бэшэ! Ёһотойл хара бууха, һэргылхэ, хэмжээ абаха юумэмнай ондоо... Эрэмдэг мал олошорно, бэе муутай үлбэр үхибүүд түрэнэ...Эдэ бүгэдын шалтагаан бидэндэ хэлэгдэнэгүй. Тэрэнийе элирүүлхэ гэхэн оролдолгомнай зарим хүнүүдэй суhal хүргэбэ. Энэ бороо орожо, манай зүрхэлһэн һэдэлгые аюултай зүришэлдүүлбэ. Бидэ адуу бэлшээрэдэ оруулһандаа аюулда оробо бэшэбди, аюулай шалтагааниие нюугаашад аюул тохёолдуулба. Тэрэ шалтагааниие элирүүлээгүйдөө аюулда хожомшые сохигдожол байхабди... Нюутагнай хосоржол байха!.. Ойлгожо ядахаар юумэн бэшэл даа энэшни! - Далай Сангын урдаһаа зэмэлэнгээр шэртээд абаба. - Гэнэдэнэбди. Найдалгүй хүнүүд олон болоо. Вертодёдоор зониие асаржа туһалхын орондо... Мажад нүхэртөө туһалхын орондо... бидэнийе зэмэтэн болгохоёо аюулда дүтэлбэгүй. Тиигээ хадаа минии урдаһаа тэдэ тэмсэл эхилбэ гээшэ!.. Хэд бэ тэдэ?.. Нэшхэлээ алдаһан ямар хүнүүд иигэжэ бидэнэй тухашаралые һамбаашалан, өөртөө хэрэгтэй юумэ хэнэб?!.. Тэдэнийе элирүүлхэбди, би тэдэнтэй тэмсэхэб!

Хохюур үргэлһэн Далай ерэжэ, тэрэнэ дуугайхан газарта хаяад, һөөргөө ошобо. Сангын хуурай хубсаһаа үмдэхэ үеэр үшөө нэгэ хухюур шэрэн асарба. Үхэһэн адууһадые галдаха түлээ тэрэ бэлдэжэ захалаа.

Хуурай хубсаһаа үмдэжэ, бусалжа, эдээшэжэ байһан сайһаа Санга халуу ороод, Далайда хамһалсахаяа бодобо.

Ажаллаа саашань хамта хэжэ ябатараа Санга:

- Нүүдэл тухайгаа Нанзад ахайһаа һурахадам аймшагтай юумэн үгэ, нэгэ уншалга бууна, тэрэнийе би бүтээхэб гэжэ найдуулаа һэн. Тэрээнһэнь урид бороо оробо, тезд ээллэхэ юм бэшэ гү даа, -гэжэ бодолгото болобо.

Тиихэдэнь Далай:

- Бишые уулзаа һэм, - гэбэ. - ханаһан шиидэһем дэмжэжэ һуугаа һэн... Энэ нүүдэлымнайш...

Тезд аюул үргэлжэлһөөр... Хоро шэнгэһэн ногоо зулгаалгахагүй гэжэ зон адуун һүргөө намнаһан зандаа, унага даагадай инсагаалха, үрээ хоёолонгуудай үүрһэхэ, томо адууһадай хуухиралдаха, хүнүүдэй хашхаралдаха намханагүй.

Адуу намнагшад мэнэ-мэнэ болоод лэ галай хажууда ерэжэ, хорлоһон адууһадта шудхаха дабһатай бусалһан сай, һү, эм абаашана...

XXVI

Аршаантаһаа зоной эсэслэн тарахада, Далай Соохорхониие ханаандаа оруулба.

Нэгэ алдуу хэһэн мэдэрэлдэ абтажа, бээ зэмэлэн, унагаяа орхигшо газартаа ошоно. Соохорхон тэндэ байбагүй. Хараашалхаданые нюдэндэнь торобогүй.

- Соохорхон!

Саана байхан Дэжэд Санга хоёр сошожи абабад. Тэдэ залираажа байгша галаа орхижо, Далайда ерэнэ.

- Хэбтүүлэн газартамни үгыл... Үбшэлэнги, ядаранги хэмнай!

- Адуундаа ошожи магад, - гэнэ Дэжэд.

Тиэхэдэнь Санга хүрэг тээшээ хараашалба. Саашаа нэгэ добо үнгэргөөд зуг тудашана. Дэжэд Далай хоёрой хүсэжэ ерэхэдэнь, хүл доронь Соохорхон хэбтэбэ.

Тэрэ түүдэгэй дулаанһаа холодожо, адуун тээшээ галгиһан байна. Тиигээд юундэшьеб һөөргөө тэхэрээ. Магад, хүнүүдтэ дүтэлхэ гээ... Теэд ябажа шадаагүй, тэрээхэн зогсогшо газартаа унашоо.

Далай, Санга, Дэжэд гурбан тэрэнэй Тутхалтын боори, Үхэхэдэй -Жалга багһаа зондо гүйжэ ерэгшые ханаба. Бороо сэлмэнхэй, адуун абарагдаа, зон Мажадые бэдэржэ байгаа хэн. «Буу!.. Буудаха!» -гэжэ хэншьеб хүхирөө. «Юундэ алахые урид хүхирэлдэнэбта?» - гэхэн Нанзад ахайн бадашаан дуулдаа...

Далай үбдэг дээрээ хэхэрэн тонгойжо, унаганай бэе үзэбэ. Тиэхэдээл ойлгобо. Хара буунгыар, хайрлангыар ханаа алдажа, дүмүүхэнээр эльбэбэ.

Соохорхон буудуулшанан байгаа. Зон тэрэниие анхараагүй. Адуушад хара буушана. Санга бүришье дуугай. Далайда хэлэхэ үгэ олдоногүй.

-Баарһамни даа! - гэжэ Дэжэд үгэлбэ. - Адуун соош бэшэ, хүнүүдэйш дунда бэшэ... Энэ, харыт даа! - Дэжэдэй үгэнүүд зүрхэ доһолгоно. - Булта үншэржэ байнабди!..

Далай бүглэрэнги зандаа ошожи, түүдэгэй хажууда зоогоотой хүрээ асарна.

-Харыт! - гэхэн Сангын үгэнүүд дуулдаба. - Нанзад ахай газар зураал... Харана гүт, Соохорхой бэе тойруулан зураа! Иихэдээ үбгэжөөлнай эндэнь,энэ хэбтэһэн газартань шэнгээхэ гэжэ захяа...Хүдөөлүүлхэ болоходоо Газарай эзэнһээ зүбшөөл унагандаа гуйха болохо байһыемнай гү, али тиимэ гуйлта хэнгүй үнгэргэжэрхихэдээ болохо байһыемнай таажа, үбгэжөөлнай энэ шухала ёһо гурим бүтээһэн байба.

-Талаантай унаган! - гэжэ Далай нүхэдөө зоригжуулба. - Иихэдээ Соохорхон хайн түрэл олохо! Нанзад ахай дэмы оролдоогүй, унагамнай хойто түрэлөө хүнүүдэй дунда олохо!

Заншалта ёһоор Далай, Санга, Дэжэд гурбан нүхэ малтажа, хашарһан мүнгэ оёортонь хээд, сэсэг, ногоо ууюулжа, дээрэхэнь унагаяа табиба.

БАЛДАН ЯБЖАНОВ

(1927-1996)

Балдан Насанович Ябжанов Түнхэнэй аймагай Улбугай нютагта түрэн юм. Буряадай багшанарай дээдэ хургуули түгэсөө. Свердловскын консерваторидо хуралсаа. Монголдо сэрэгэй албанда ябаа. 1948 ондо Хитадай хилэ дээрэ сэрэгэй тэмсэл соо шархатаһан юм. Түрэл колхоздоо комбайнераар, Эрхүүгэй областьдо модо бэлэдхэлдэ, Улаан-Үдын паровоз-завод заһабарилгын заводто токареор, монгол совет барилгын томо эмхидэ ород-монгол хэлэнэй оршуулагшаар ажаллаа. «Буряад үнэн», «Саяан»,

«Зэдын колхозник» сонинуудта тусхай корреспондент ябаа. «Хүлээгдээгүй уулзалга» (1963), «Майтагсаан» (1968), «Саяанай домог» (1971) гэхэн туужа болон расказуудай номой, «Зоной хэшиг» (1983) гэхэн романай автор. Ород хэлэн дээрэ Москвада «Куда ускакал конь» (1974), «Проводы» (1984), «Эртын шүүдэр» (1986) гэхэн номуудые гаргуулһан, «Корень жизни» гэхэн роман бэшэгдэһэн юм. «Хойморой шүдхэр» (1963), «Эхын дуудалга» (1993, Буряад драмын театр) гэхэн зүжэгүүдые найруулаа һэн. Наһа бараһанайнь һүүлдэ «Зол шор хоёр» гэхэн повестьнуудай ном хэблэгдээ. М. Горькийн нэрэмжэтэ Москвагай уран зохёолой дээдэ курсануудые дүүргээ. Буряадай арадай уран зохёолишо.

ҮНЭН НҮХЭР

(Туужаһаа хэһэгүүд)

Минии хайрата эгэшэ Долгор Сундуювнагай

мүнхэ арюун дурасхаалда

Нэгэдэхи бүлэг

Одон гэнтэ зогсошобо... Айхабтар ехэ эльбэтэй шэдитэй амитанда эльбүүлһэн шэнгээр зогсоһон газарһаан хүдэлбэгүй. Һамараар, жэмэсээр, үшөө юунэйшьеб даа, зүгөөр угаашье дүтэ, угаашье танил үнэрөөр анхилһан агаар тэрэнэй хамарые соо сорьён орожо, үнгэтэ дэлхэйн нүгэл хилэнсэгые мартуулһан шунал бүхы худалаарнь бурьялшаба. Тиимэл даа, тэрэнэй үшөө тэнэгхэн ябахадань, эмээлэй дүрөө соогуур, баханын нүхэн соогуур шургуулжа зобоогшо бэлэй.

Хэрбээ эзэнэйнгээ үсэд нэгтэрүү хүсэлые дүүргээ һаа, тэрэ юугээршые жэшэмээр бэшэ хатаһан хэрмэнэй мяхаар хүндэлүүлхэ даа: хэрмэнэй мяханай амта абahan гүлгэнэй хожомоо - ехэ болоходоо, үнэрөөрнь, мяханайнь амтаар хэрмэ бэдэржэ олохынь тула ангууша эзэдын дүрбэн хүлтэ нүхэдөө иигэжэ зобоодог гэжэ Одон тиихэдэ хаанаһаа мэдэхэ бэлэй. Гүлгэнэй нюдөө нээхэхээ абан, тэрэниие агнууриин мэргэжэлдэ хургаһан ангуушанай ашаг, олзонь ехэ урагшатай байдаг ха юм.

Булган гээшэмнай тоншье габшагай солбон, тоншье хүбэлгэн ухаатай, тоншье хаа мэхэтэй арьяатан юм: буга, хандагайн зүргэ дээрэхи модондо гараад, тэдэнэй ерэхые хүлээгээд хууха. Туруута ангуудай үнөөхи модон доогуурнь гарахада, шэлэ хүзүүндэнь аһажа, амаргал сагаан голыень, үгышье хаа, гүрөөеын хазажа ородог юм. Тайгын абарга ехэ ангуудай ами бээ абарха гэжэ шэлэ хүзүүгээ модондо шударжа унагааха гэхэдэ, дарагар ехэ эбэрнүүдынь хаалта хэжэ, тэрэ бээлэйн шэнээн арьяатанда угаа ехэ туһа болодог бшуу.

Хандагай, бугын арга хургаяа бэдэржэ гүйхэ, галзуурха бүри тэрэ хүзүүень улам, улам химэлжэ, сагаан голдонь хүрэжэ унагаагаад, халуун шуһыень хорожорхидог байха юм. Тиимэхээ тэрэнэй гормон наранай гэрэл татана бэшэ гү? Иимэ хүбэ хүрхэй, иимэ үнэтэй амитаниие барихын тула нохойнуудаа гүлгэнһөөн нүхэ солоохойгоор шургуулжа хургаха заншал ангуушадай дунда хэр угһаа нааша бии хэн. Юундэб гэхэдэ, тэдэ хүбэлгэн, солбон амитан.

Хүн нохой хоёрто мүрдүүлхэдээ, адха шулуун соо зааханшье хүбэ нүхэ руу шургадаг, тиигэжэ бээе хорожо, алтан амияа абаржа шададаг бшуу. Булганда ябажа үзөөгүй нохойн ангай мүр улые адха соо бэдэрһээр, эрбелдэһээр байтарнь, үнөөхинь үни заяанда тэрьелшэһэн байгша. Тайгын дээрмэшэнэй шулуунай хоорондуур оромсоорнь тэрэ дороо халуун мүрынь алдангүй, хойноһоонь шургахынь тула дээрэ хэлэгдэһэн онол аргаар гүлгэдые хургаһан юм лэ даа.

Зэдэгэнын, алирһан улааганын, нэрһэнэй набша намаануудһаа, мүнхэ ногоон хушануудай, нарһа, хасууринуудай, мүншье баһа арьягар-барьягар шэнэхэдэй дабирхайһаа, арсын, сагаан далиин, балга, соргын - эмтэй домтой олон тоото ургамалнуудай тархи эрьемэ хоншуухан үнэрһөө үдхэржэ, хүдэлсэгүй болошоһон агаарые соо сорьёһон хэрмэнэй мяханай онсо гайхалтай үнэр мүнөө Одоной тархиие эрыюулнэ. Тиимэл даа, иимэ заахан, үнэхэн боро зүһэтэй, зөөлэн, хүбхэгэр нооһотой хэрмэнһээ хангалтаһан хушын һамаарай үнэрһөө нохойн худалаар арьяатанай абьяас шунал бусалжа, бүхы мэдэрэлыень алууршанай хүсэлөөр хүлгүүлнэ. Тиимэхээ тэрэ гэнтэ зогсошобо. Нюдэнэй харасада үшөө гаража ерээдүй эзэн тээшээ харан, харан, халаасаар хятаралдаһан һүүлээ эхи захагүйгөөр хурьлжа байгаад, юрын бэшэ, шуһата «ажалда» эзээ урина.

Наранай туяада сагаан мүнгөөр яларһан уйһатай хуһаханууд набшаһа намаагаа унажа, нюсэгэн бээдээ ороошье хаа, сэбэр сэгсэ зан хэбэрээ алдаагүй ёһоороо үбэлэй жабарта «эрхэлнэ», мүн зүүн шэнги хурса шэлбүүһэдтэй мүнхэ ногоон хасуури, хуша, нарһадшье найган, найган ёхорложо, гайхалтай хайхан үзэгдэлөөрөө Одоной дурые дуудаһан шэнгээр даллана. Үгы, тэдэ ахир заахан амитанаа араата арьяатанһаа нюужа, үнэтэ ангуудаа хайрлаһан шэнгээр үзэгдэнэ, нэгэ заримдаа тэрэниие наадалһаншуугаар, үзэн ядаһаншуугаар шууяна. Тиибэшье, Одон жогногорхон хоншоорхоһоороо үнэрдэжэ, юумэн бүхэниие таниха ангуушан хадаа тэрэ бамбагархан һүүлтэй борохон амитанай үдхэн шэлбүүһэдтэй хасуурида хороошье хаа, заабол олохо гэжэ оролдоно: нариихан

ута хоншоороо нэгэ саһан дээрэ унагаажа, нэгэ сэлмэг тэнгэри өөдэ үргэжэ, хамарайнгаа нүхые харнайлгана. Тиимэһээ Одон гэнтэ зогсошобо ха юм. Мүнөө унхидаа абahan үнэрын угаа хүсэтэйгөөр сорьёжо, нохойн бүхы худаһаар таража, хэлэшэгүй ехэ тэнхээ тамир үгэхэдэл гэнэ, нэгэ үдэрэй бэшэ, агнууриин бэшэшье үдэрнүүдтэ хүрэхэ зориг, шадалаар номолно. Иигэжэ арьяатанай шуналда абahan нохой хэлээ амандаа хэнгүй хусажа ороно. Үглөөнэй наранда шарамал алтаар яларжа байгаа нарһанай холтоһон өөдэ соройжо байгаад бабарна. Араатанай дуунһаа һэриһэн тайга сошоһон сууряагаар харюусана:

- Ав, ав, ав!... Ав, ав, ав!... Ав, ав, ав!

Хушын сомсогой мэргэжэ хууһан борохон хэрмэн нохойн дуунһаа сошоһондоо үнөөхи олзоёо доошонь алдажархиба. Тэрэ шуран солбоноор гүйжэ, һаглагар, һаглагар гэшүүһэдэй хоорондуур хорошоно. Теед нохой халахал юм бэшэ: хойноһоонь дахажа ябаад, нэгэ үедөө хэндэшьеб уурлаһан мэтэ хүртэй шэрүүнээр бабарна. Тиигэжэ альганай шэнээн болохогүй амитанай амин голые гаргахаа арай наахануур дүүлинэ.

- Ав, ав, ав!... Ав, ав, ав!... Ав, ав, ав!

Айхабтар ехэ аюулһаа ами бээ абархын тула хэрмэн арга хургаа бэдэржэ, аһан шадалаараа оролдоно. Сүхэржэ ерэхэдээ, тэрэ дүрбэн заахан һабархануудаа дүрбэн тээшэнь жиилгээд, арба, арбаад гаран метрэй зайда хууһан хасууриин гэшүүһэндэ хүрэжэ бууһаар хоргодошоно. Олзоёо гэнтэ үгы болгожорхиһон Одон нэгэ хэды соо ула мүрыень бэдэржэ, жогногорхон ута хоншоороо огторгой өөдэ үргөөд унхидажа байһаар хэрмэнэй бууһан хасууриие андангүй оложо ошоод, баһа хусажа эхилхэ юм.

Хэрмэн бүхы амиды амитандал адли өөрын хэмжээтэй, өөрын эсэстэй байһан тула хэдэ хэды дахин модонһоо модондо хүрөөд, хүсөө бууража, нарһанай һаглагар гэшүүһэнһээ аһалдашаба. Тиигэхэдээ амидаралай хайра арьяатанһаа гуйһаншуугаар, угаашье хайратайгаар урдаһаань хараха юм:

«Бурхатай мэндэ табиш даа. Хаба хальһагүй ахир муухай намайе хайрлыш даа. Шинии элүүр энхэ ябахын тула бурханда мүргэжэ ябахаб... табиш даа...».

- Ав, ав, ав!... в, ав, ав!... - нохой ууртайгаар урдаһаань бабарна.

Одоной үрзыжэ бодошоһон хара ноһон наранай гэрэлдэ мүнгэн һормоор ялалзана. Хүдэлсэ, ябаса бүхэндэнь хүл, бэеын балсангууд харбахаяа татаһан һаадаг номой хүбшэргэй шэнгээр нэгэ һунажа, нэгэ агшажа, тэрэнэй хүсэ тэнхээ, залуу наһанай эршые гэршэлнэ. Тиимэл даа, залуу наһанай охин дээрэ ябахаддаа, хэмнайшые омог дорюун одотой-һодотой байгша бэлэй даа. Зүгөөр Одон мүнөө эзэнэйнгээ уни удаан ерэхэгүйдэ уурлажа, дошхоржо байна ха юм. Олоһон олзоёо орхижо үзөөгүй ангуушан хадаа энэ заахан, борохон «шубуухай» - хэрмэн ниидэшэнэ гү, али һураг жажаггүй үгы болошоно гү гэжэ айһан шэнги Одон зог гэжэ зогсонгүй хусана.

Дунда зэргын, шүрбэһэлиг бээтэй хүн түрүүшээр тэрэ мяха маряагүй

hүүдэгэрхэн хүндэл харагдадаг ангуушан нэгэ хэды соо зогсожо, һонор, хурса шэхээрээ шагнаархаха зуураа, нюур шарайгаа, һанаа сэдхэлээ арьяатанай шунахай мэдэрэлээр хүлгэшэнэ: хэрбээ шоно шэнги араа хоёотой байгаа һаа, бэээ барингүй ирзайлгажа, шүдөө «хас-хас» хабирха һан ха. Нээрээшье, тэрэ ухаан мэдэрэлыень арьяатанай шуналда хүрэтэр хөөргэгдэһэн зүрхэнэйнгөө түргэ түргөөр сохилхые шагнаархан зогсоно бшуу. Нохойнгоо хусаха бүри ангуушанай сэдхэл үхэлэй, шуһанай шуналаар шухатарна, тиимэхээ тэрэ яаралгүйшье һаа, эршэтэйгээр, абасатайгаар нохой тээшээ һолжорно. Ангуушанай хүл, гарайнь хүдэлсэ бүхэн ехэ нарин, нягта - нарата үдэр соо, һара соо, агнуурийн хаһа соо хүрэхөөр хэмжэгдэһэн шэнги. Хүн нохой хоёр жэрхиин шэнээн амитаниие алахын тула иигэжэ зориггоо, хүсэ шадалаа нэгэдүүлжэ, үсэд нэтэрүүгээр тэрэндээ довтолно гээбы даа.

Тэрэ нохойнгоо дуудаһан газарта дүтэлжэ, хэрмэнэй һууһан модоной зайе барагламсаараа, буугаа абажа даамайханаар хэрмэн сэмгыень залана. Одон угаашье үсэдөөр хусажа, эзэндээ үнэн сэхээр алба хэжэ байһанаа үшөө дахин гэршэлнэ. Ангуушанай буугайнгаа шабхые дарахатай адли шэхэ дүлиирмэ дуун наяржа, намарай һүүлшын һарын хүйтэн агаарай долгин соогуур, сошордоһон тайгын модонуудай орой дээгүүр наярһаар улам-улам саашалжа, агуу байгааалин гүндэ тунашана. Зүгөөр энэ үедэ Одон шуһа нүжэн болошоһон хэрмэнэй бэеые зуужа абаад, эзэндээ һарбайха юм.

- Бэрхэш даа, Одомни! - гэжэ эзэниинь дүрбэн хүлтэй нүхэрэйнгөө хүзүү, толгойень эльбэхэ зуураа: - Иимэ һайнаар агнаа һаа, бэшэнынгээ уур сухалые дабажа гарахабди, - гэхэ юм.

Нохой хоёр шэхээ дээшнэ һэртылгэжэ, нарийхан ута хоншоороо өөдөн үргэжэрхибэ. Хүсэтэй, залуу бээ нэгэ хэды һэжэрээд, золгүй амитанайнгаа мур, улада унамсаараа хүнгэхэнөөр хатаран ябашана. Дүрбэн хүлтэ нүхэрэйнгөө залуу, хүсэтэй бэе бэлигээр омогорхожо, баясажа байһан ангуушан, юундэшьеб, гэнтэ һанаа алдажа, өөрөөшье мэдэнгүй дуугаржархиба:

- Агнуриһаа бусатараа хуримаа наадангүй ябаһайш даа, - гэхэн үгэнүүдһээн ньоргаарнь хүйтэн хүлһэн адхаршаба, тиимэхээ тэрэ муу һэжэгһээ зайсахын тула гурба дахин нёлбоод абаба.

...Одон, нээрээшье, эрхим ангуушан болоһон байба. Саһатайшье, хиибараатайшье һаа, тэрэ эсэхэ элэхые мэдэнгүй агнана. Нохойнуудшье баһа хүнүүд шэнги олон ондоо абари зантай байдаг ха юм: нэгэ зариманиинь наранай үдэ болотор һуун байнгүй агнаха, хэрбээ эзэнынгээ хэрмэ, булга алдангүй оноходо, яаха аргагүй баярлажа, нюур, гарыень долёгоодшье абаха. Харин эзэнынгээ гэнэдэжэ алдаа һаа, уурлан усаарлангүй тэрэ амитаниинь олоод лэ хусаха, тиигэжэ тэрэнынгээ буудуулжа унатарнь хусаад халахагүй. Зүгөөр наранай үдэ болотор, үгышье һаа, баруун үдэ шахатар агнаад, саашаа ябахаяа залхууршадаг амитан байха даа. Эзэнынгээ уурлажа байжа баалахада:

«Бүхы ангуудые дууһан барихагүйш, бу хомхойро...» - гэхэншүүгээр нюдэнэйнгөө булангаар хилайдаг.

Гажа буруу зантайшые, залхуушые, үшөө тиихэдэ унхида муушые нохойнууд байдаг юм. Зүгөөр Одон бэшэндээ орходоо тад ондоо - угаашые хүбэлгэн ангуушан болобо: хара үглөөнһөө буугай хараанай харагдахаяа болитор ангуудые ула мүрөөрнь бэдэржэ олохо. Тиигэжэ сүхэршэгүй үсэд нэтэрүү ангуушан болоһон хадаа согтой хүхюуншые, ууртай шэрүүншые дуунай абяа гаргажа, ахир заахан амитаниие хүрдүүлжэ шэшэрүүлээд халахагүй.

Тайгын жэжэ-божо ангуудай үргэһэ нойртоо дарагдажа, абяа шэмээгүй байдалай тогтоходо, хуша, хасуури ба нарһадай намаа набшаханууд хүдэлсэгүй боложо, саһа, сэнхэгүүд унахаяа болихо даа. Тиигэжэ тайгын амитан бүхэнэй нойроо абажа амархада, үндэршые, набтаршые модонуудын аали намдуугаар амидаралай агууехэ кислород бадаруулжа орохо.

- Һайнши даа, нүхэрни. Мүнөөдэр болоо даа, байра тээшээ халирая, - гэжэ эзэнэйнгээ хүхюунээр дуугархада, Одон соройжо, хүрэжэ байгаад, хасарыень, нюурыень долёохо, тиигээд урдань ороод хатаршаха. Хэрбээ зуугаад метрэй газарта урид ошоо хаа, сэнгүй юумээ гээһэн шэнги гэнтэ зогсожо, баһа эзээ хүлээхэ.

Дэмы юу хэлэхэбши даа, энэ сезоноо хүн нохой хоёр угаашые урагшатайгаар эхилбэ. Хэнэйшые мэдэһээр хада, һамарай элбэг сагта хэрмэнэй ноһон ехэ хөөбэритэй, зөөлэн байгша, тиймэһээ һайн сэндэ хүрэдэг гээшэ ааб даа. Харин һамарай хоморто тэдэ үсөөршэдэг, шалтагааниинь хадаа һамаараар баян газар бэдэржэ, хэдэн олон шэлэ, хүтэл дабажа ябашаха амитан гэлсэгшэ даа.

Тиймэһээ ангуушад үдэр бүри ехэ олзотой ерэдэг бэшэ гэжэ хүн бүхэн ойлгохо ёһотой: нэгэ заримдаа ехэ баян олзотой, үүдэ, үрхөөрөө багтажа ядаһаар отогтоо ерэхэ, нэгэ үедөө улаан гараа айхаһаар бусаха ушар болодог.

Эзэн нохой хоёр үдэр бүри хорин таба-зургаан хэрмэ барина. Энэ эгээл эрхим ангуушадай туйлалта бшуу. Хоёр ангуушанай үдэр бүриингөө баярые аб адляар хубаалдадаг байһанда баһа нэгэ удха бии юм - хэрмэнэй үбшэгдэжэ байхада, Одон тээ холохоно юунһээшые үлүү амтатай хоол хүлээжэ хэбтэхэ. Гэбэшые, эзэниинь хэрмэнэй мяха хэмһэнь үлүүгээр үгэдэггүй байба, юундэб гэхэдэ, тарган нохой муу хэрмэшэлдэг ха юм. Нүгөө талын ньюуса хэлэхэ болоо хаа, тэрэ ерээдүйн ангууша нохой хургаха хүсэлтэй хүн байба: тэрэ Одондоо найдаагүй бшуу - алишые сагта, агнуурииншые халуун хаһада тэрэ «хуримаа» хэжэрхихэ аргатай байгаа ааб даа. Ушар иимэяэ Одонһоо гараһан хүбүүдэй эгээл һайеын шэлэжэ абаад, агнууриин мэргэжэлдэ хургаха гэхэн бодол уураг тархиингаа булан соо хадагалаад ябаһан байгаа бшуу.

Тэрэ агнахадаашые, эдээлхэ угаалхадаашые, унтаха бодоходоошые, миин амархадаашые сэдхэл соогоо Одондоо мүргэжэ, шүтэжэ ябаһан һүзэг - заншалаа зүүдэндээ үзэжэ, нойрмогоор дуугардаг болобо:

« - Агнуурийн үедэ «хуримаа» бүл найрлахай даа...»

Үнэхөөрөөшье, хуримай болоо хаа, агнуурийн олзо, урма баяр хуу халаха байгаа бшуу. Үшөө тиихэдэ бригадна подрядта ороһон нүхэдэйнэ уур сухал Шагжа Одон хоёр толгой дээрэ хүндэ сохилтоор бууха байба. Ушар тиимэһээ бригадна подрядта ороһон ангуушадай хэн нэгэнэй коллективэйнгээ журам заршамай хубиие эбдээ хаа, ондоогоор хэлэхэдэ, нэгэшые малгайда орохо хэрмэнэй арһые гү, али нэгэшые булга тала руу худалдаа хаа, бригадын бүхы түсэб, уялганууд, олзо ашаг хуу халаха байгаа бшуу. Үшөө тиихэдэ хэн нэгэнэйнгээ залхуураа хаа, баһал үнөөхи үсэд шэрүүн хэмжээгээр хэлээгдэхэ -бригадаһаань намнуулха байһан гэхэ. Ушар иимэһээ нэгэшые ангуушан бригадна подрядай журамые эбдэхэ эрхэгүй, амалагдаагүй эмниг шэнгээр тэрээнһээ хадуржа гараха ёһогүй байба.

- Агнуурийн дуухатар маанараа хаража, хайраяа үгыш даа, бурхамни, - гэжэ ангуушан ухаандаа зальбарха зуураа, тайгада гарахаһаан урдахана нүхэдтэйгөө хөөрэлдэһэн зугаагаа гэнтэ ухаандаа оруулба: Одоной бүхы хайн талыень тэмдэглэжэ, ёһотой ангууша нохой болохо байһанда этигээ, найдаашье хаа, нэгэл аюулһаа - ангуурийн үедэ «хуримаа» наадахаһаа тэдэнэрэнь айба:

«- Эмэ нохойшни, хүбаа, эрэ нохойдо орходоо угаа зүрхэтэй, олзодо хайн юм, - гэжэ ангуушадай удамарша - хүхюун абари зантай, тарган таахар Даша-Нима һэжэглээ һэн. - Агнуурийн үедэ «хуримаа» наадажархёо хаа, маанараа салдаган үлөөжэ болохо бшуу.

Шагжын гайхангыар урдаһаань шэртэхэдэ, тарган Даша-Нима нохой тээшэнь хаража һууд гээд, бүхы досоохиёо газаашань урбуулһан шэнгээр ханаа алдаба:

- Агнуурийн сезоной дүүрэтэр гүлгэлдөөгүй хаа, хайн бэлэй даа.

- Ябаг лэ, «хуримаа» наадаг лэ, хайн хүбүүдые маанадтаа асарна ааб даа, - гэжэ хэзээдэ даруу, хайхан ханаатай Боди нүхэрэйнгөө ханаае залаха гэжэ дуугарба.

- Одомнай залуу амитан ха юм. Мүнөө «хуримаа» наяруулаагүй хаа, хэзээ наяруулха юм? Байгаалин үршөөһэн бэлигые эдлэхэ гэжэ түрэхэн амитан.

- Боди, хүндэтэ нүхэрни, яана гээшэбши? - гэжэ харахан шарайтай Кеша-Шандаган нүхэрэйнгөө урдаһаа арсаба, тэрэ заахан шүрбэхэлиг бэстэй, шуран зантай хадаа «шандаган» нэрэдээ шэнгэшэһэн хүн байба.

- Энээнэйшни хуримаа наадаа хаа, хуу халахабди. Ү-үү татай, энэл үлэгшэниие агнуурида абажа болохогүй...

- Подрядта ороогүй хаа, агнуурида абаадшые ябахада болохо байгаал даа, - гэжэ эсэсэй эсэстэ бригадирнь дуугарба. - Тээд бурхандашые, боохолдойдошые найдахын аргагүй саг болоод байна бшуу.

Үлэгшэн нохойн агнуурида хэды бэрхэшые хаа, агнуурийн халуун хаһада «хуримаа» наадажа, гай тодхор татаха гэхэн һэжэглэлһээ Одониё ой тайга руу абаашахагүй гэжэ шиидхэһэн байгаа бшуу. Тиибэ яабашье, Шагжа агнуурийн газарта нохойгоо абажа гараха гэжэ зүрхэлөө һэн, юундэб гэхэдэ, тэрэнэй эсэгэ ганса үнэтэ ангуудта агнадагаараа бэшэ, харин бара хүсэтэ баабгайнуудта, бодон

гахайнуудта ябадагаараа сууда гараһан байгаа һэн. Мүн эхэньше сибирин суута лайкануудай хүрэгһөө тараһан хадаа эсэшггүй, сүхэршэггүй зүрхэтэйгөөрөө, нарин унхяараа бүхы ангууша нохойдһоо илгардаг байһан гэхэ. Хоёр хүлтэй хохимойнуудһаа Шагжа юугээрээшье илгаагүй хүн хадаа нохойнгоо уг гарбалда обтоһондоо гэхэ гү, али өөрынгөө хомхой ханаанһаа гү - яажа мэдэхбши даа, хүнэй эрээн досоогоо, могойн эрээн газаагаа гэлсэгшэ бэлэй - Одоноо агнуурида абажа гараһан аад, мүнөө болоходо, ханаа сэдхэлээ зобоһонһоо иигэжэ бурханда зальбаржа ябана ха юм.

Шагжа түмэр яндан¹⁰ дээрээ сайгаа бусалгажа, мориной мяхан консервээ халааба. Тиигэжэ хоол эдижэ амжангүй байтарнь гэгээн сагаан үдэр гэнтэ тэнгэрийн дуун наярба гэхэндэл газань нохойнуудай эрхирэлдэхэ, аржаганалдаха, гииналдаха абьян дуулдашаба. Ангуушан харбаһан һомондол мэтэ газаашаа гүйжэ гараад, үхэдхэжэ унашан алдаба: дүрбэн хүлтэ «кавалернууд» сугларшанхай, бултадаа агуу дуранай охиндо һогтошонхой, Одоние тойроод, дүүлилдэжэ байба. Бултанайнь һүүлнүүд мушхамал халааса шэнгээр хятаралдашанхай, эхи захагүйгөөр хүдэлхэ юм.

Гэбэшье Одон, үлэгшэн шоно шэнгээр гэр бүлээ, гүлгэдөө тэжээхэ үнэн сэхэ, эгээл хүсэтэй, эгээл зоригтой «кавалерые» шэлэхэ гэжэ шармайдаггүйшье хаа, уг гарбалайнгаа ёһо заншалые орхёогүй байба. Тиймэһээ тэрэ эгээл хайхыень, хайень, эгээл хүсэтэйень шэлэжэ һунгажа байна бшуу. Яахабши даа, гансашье арьяатан, араатан бэшэ, харин нарата, ногоото дэлхэйн амитан бүхэнэй амидарал иимэл ха юм даа. Эгээл хабатай, тэнхээтэйшүүл ажабайдалай шунал абьяаста һогтожо, бэшэнһээ үлүү жаргал эдлэдэг ха юм.

Ангуушан энэ мэтын юумэ ханаха тухагүй байба. Одоние шэлэ хүзүүнһээн бажуумсаараа балгаан руугаа шэдээд, үүдыень модоор тулажархиба. Тиигээд гартаа ороһон юумээрээ - хуурай гэшүүһээр, түлэгээр үнөөхи «хүрьгэдөө» шэдэжэ, намнажа оробо. Гангинаан, хүл хөөрсэгэнөөн болошобо даа. Тиигэбэшье, золгүй «хүрьгэд» гангиналдаһаншье, бархиралдаһаншье мүртөө Шагжые, тэрэнэй балгааниие тойрон гүйлдэнэ. Үнөөхи адхамарнуудай нэгэнииньше саашалбагүй. Галзуу хүсэлөөр, хансаһагүй шуналаар орьёлһон тэдэ нохойнууд Одонһоо, балгаанһаа саашаа алхамшье газар ошохогүй байһанаа ангуушанда ойлгуулна ха. Тээд ууртаа дэлбэрхээ, тэһэрхээ байһан хүн оролдолгоёо хии талаар, хэндэшье хэрэггүй газарта гаргажа байһаб гэжэ ойлгохо тухагүй байба. Ухаагаа балартаһан шахуу Шагжа баһал өөрын шэнгээр галзууршан «кавалернуудэй» нэгыень модо шулуугаар шэдэжэ ябажа намнахада, нүгөөдэнь балгаанда дүтэлхэ юм. Тиигэжэ тэдэнэр ангуушаниие наадалһан шэнгээр ээлжээлэн, отогыень тойроод гүйлдэнэ. Хүхэ мяхан, хүнды бөөрэ болотороо нохойнуудай хойноһоо гүйһэн Шагжа балгаан тээшээ һалирба.

Бүхэли үдэр ябагашалаад иигэжэ эсээгүй хүн мүнөө амяашье татаха аргагүй болошонхой, арайшье гэжэ үүдээ нээжэ, боһогоо алхаба. Энээхэн хоорондо

¹⁰ түмэр пезшэн

Одоной газашаа гүйжэ гарамсаар эзэнийн барин мүлшэ үрдижэ, үүдэн эрхин хоёрой хоорондо хабшажархиба.

- Ай я-я-я!.. Ай я-я-я!.. - Одон айхабтараар бархиржа оробо. Шагжа нохойнгоо шэлэһээ бажуугаад, дээшэнь үргэжэ, нюуртаа дүтэлүүлбэ.

- Хүхэ үлэгшэн!.. Агнуурийн дууһатар... «хуримаа» хүлэхээ... яагаабши, а?!

- Ай я-я-я!.. Ай я-я-я!.. Ай я-я-я!.. - Одон хүнэй хэлэтэй байгаа хаа, ингэжэ дуугарха бэлэй даа: «Юундэ, ямар зэмэ хэһэндэмни ингэжэ уурланабши даа?..» Тээд гансал гиинахааа ондоо аргагүй баархан яаха бэлэй даа.

- Адагуусан даһаа! Хүзүүеыш булга мушхаха байгаа, хэрбээ үнэн нүхэр бэшэ хаашни, - гэжэ эзэнийн нохойгоо урдаа барихан зандаа аржаганана. – Мүнөө яалтай юм?! Юу хэхэ хүнбиб, а?!

«Иимэ юумэнэй болоһондо зэмэтэйли даа, - сэсэн харасатай нюдэн соонь иимэрхүү мэдэрэл эзэнийн уншахадал гэбэ. - Ингэжэ ябаха хубитай амитан яахабиб даа? Хайрлажа, хэшээгыш даа...».

- Яахабши даа, яахыншые аргагүй үйлэ болобол даа, - гэжэ Шагжа һал унаһан хоолойгоор дуугарба. - Гэр-тээ.., гэр-тээ хариха саг болобо. Мүнөө нүхэдни ерэжэ, арга мяхыемнай үбшэхэнь.

Хоёрдоху бүлэг

Шагжын үгээс хүсэд дүүргэнгүй байтарнь гэнтэ үүдэн нээгдээдхибэ. Кеша-Шандаган уур сулалдаа дэлбэрхэ, тэһэрхэхээ арай наана богоһо дээрэхээ хүхирбэ:

- Ямар гай тодхор асарбаш, а?! Энэ хүхэ үлэгшэнтээ... бүхы агнууриемнай һалгаабаш!

- Үлэгшэний «хуримда» би зэмэтэй бэшэб! - гэжэ Шагжа урдаһаань аржаганаба.

- Зэмэтэй бэшэб, зэмэтэй бэшэб! - гэжэ Кеша ангуушан нүхэрөө эшхээлдэбэ. - Энэ үлэгшэниие агналгада абахагүй гэжэ хэды шамда хэлэгдээгүйб?! - гээд, тэрэ ородой эгээл ябаган хараалые дурдаха зуураа: - Модон тэнэг даһаа!.. Хомхой хобдогтоо гай гасалан татажа байнаш!

- Хүндэ бү хуса! Уяанда байһан нохой бэшэш! - гэжэ тэрэ Кешын урдаһаа эрхирбэ. - Бишни, нүхэд, харюу үгэжэ шадахал байхаб...

Түбшэн, даруу зантай Бодийн ерээгүй хаа, хоёр ангуушанай хоорондо юун болохо бэлэй.

- Нүхэ-ад, бү хэрэлдэгты, - гэжэ тэрэ дарууханаар дуугарба.

- Хэрүүл, хараалаар туһа нэмэри олохогүйт.

- Яаха гэжэ?! - Кеша уур усаар болоно. - Агнуурийн түлэг дунда...иимэ гай тодхор хаяад байхадань, баярлахамни аал?!

- Энээнһээше доро юумэ болодог юм, - гэжэ Боди нүхэрэйнгөө уурые сэлмээхэ гэжэ оролдоно. - Нарамнай эртэ, наһамнай залуу байна. Бүхы олзо хэшэгнай урдманай.

- Хэлэхэдэ бэлэн, - Кеша уурлаһан зандаа дуугарба.

- Бүхы нохойднай галзууршоод байна, харана бээш?.. Энэ үлэгшэһөө

юугээршые халгаахын аргагүй... Энээниие эзэндэнь хүтэлүүлээд ябуулгаха.

- Агуу дуранай бадаржа байн гэхээ юугээ хэлэнэ гээшэбши? - гэжэ Боди энеэбхилбэ. - Эсэстэнь хүргэг лэ... Хэмнайшые залуу ябаа... Дураяа...залуу наһаяа мартажа болохогүй бшуу.

- Дуран гэнэ гүш? - Кеша бахардашаба. - Тээд хүнэй дурые нохойн хурисалтай жэшүүлхэдээ, яана гээшэбши?... Хиирэнэ, галзуурна гүш?

- Амитан бүхэн дурлаха зэргэтэй, эрхэтэй - хүншые хаа, нохойшые хаа... Нэгэнтэ дурлаһан Одомнай эсэстээ хүрэтэрөө ябаг лэ... Эндэ хэрүүл татажа, бэе бээ зобооһоной юунэй хэрэг бэ?

- Нохойнуудай худа болохошни ха юм даа, - гээд, Кеша тамхияа нэгэ хэды соо хорожо, хүхэ утаа хамар, аманһаан бааюулна. Тиигээд намдаһан хоолойгоор дуугарба. - Дэмы газарта ангуушан болоо хүн байнаш.

Юун тухай хөөрэлдөөнэй болоһые өөрын онсо мэдэрэлээр тухайлһан Одон хэнэйшые олохогүй газарта бээ нюуһан шэнги наар доогуур шургажа, эгээл саана, булан соо хоробо. Үнэхөөрөөшые, тэрэ эндүүрбэгүй: ангуушадай зугаа соо Одоной нэрэ түргэ түргөөр дурдагдажа, нэгэ заримдаа тэрэ «эшээлһэн» булан сооһоонь наашаа гараха баатай болоно. Тээд хэнииншые Одониие анжарнагүй.

Ангуушад нэгэ шанга шангаар дуугаралсаха, нэгэ залитайханаар энеэлдэхэ юм. Тиимэхээ Одон гайхангяар, ойлгожо ядангяар, үшөө тиихэдэ тэдэнэ мохооһон, мангаһан мэтээр шарайшалха, шэртэхэ юм: «Таанар хайшаа, ямар амитан гээшэбта? Өөһэдөө намһаашые дороор гүйдэнэ бэшэ аалта?.. Минии дурлаха, түрэхэдэ, юундэ торожо унаһан амитан гээшэбта?.. Али жаргал эдлэхэгүй амитан гүб?.. Нарата юртэмсэ дээрэ араатан боложо түрөөшые хаа, эдлэхэ жаргалаа, амсаха зоболонгоо хүсэд дүүрэн эдлэхэ хубитай, заяатай эхэ бэшэ гүб? Яахадаа юушые ойлгохо хүбэ хүхэгүй зомта?.. Үгы даа, бурханай үршөөл хайрые эсэстэнь хүрэтэр амсаха хубитай амитанби... Амсаха, жаргаха агуу дуранайм хубиие намда үгэгты!» - гэхэншүүгээр гиинаха зуураа адуу хараһан азаргануудай хэнхинэһэн шэнгээр энеэлдэжэ хууһан хүсэтэй, зоригтой ангуушадые шарайшалан хараха юм, нэгэ үедөө тэдэнэй сог залида абтажа, һүүлээ хурылаадшые абана.

- Яаха хүмбид даа? - гэжэ Шагжа һал унаһан хоолойгоор дуугарба. - Юу хэлэлтэй юм?

- Гэр тээшээ гэшхэлээ гээбши даа, - гэжэ хурса хутагаар отолһон шэнгээр хэлэһэн Кеша-Шандаган нюдөөшые маргангүй, Шагжын урдаһаа сэхэ хараад хууба. - Иимэ түүд түрээд татаһан хойноо яа гээбши?!

Үүдэн нээгдэшэбэ. Тарган, бүдүүн Даша-Нима үүдээр багтажа ядаһаар оробо. Тэрэ ондатра малгайгаа зантагар толгойһоон абажа, һэжэржэ, саһаяа унагааха зуураа:

- Ай даа, хүбүүд, угаашые ехээр зобобо гээшэб даа, - гэжэ уйтан нюдөө анижархиба. - Байрадаа ерэхэдэмни: үнөөхи «һайн эрэмни» һураг жажаггүй үгы байбал даа. Нэрээрэньшые нэрлэжэ ядааб, үгыл хадаа үгыл. Газарай гурбан

хүрхэн доро орошоһон мэтэ... Хаанашье угы. Тиигэжэ байһаар тэрэ адхамараа «эмэшэлжэ» ябашоо гэжэ ойлгоод, наашаа халирбаб. Ай даа, хүбаа, Шагжа, юугээ хэжэрхибэш даа?

- Түсэбөө яажа дүүргэхэмнай гээшэб? - гээд, Кеша халахал юм бэшэ.

- Нохойн «гүйлдөөнһөө» боложо, уйлажа уһан нюдөөрөө хаража һуухамнай? - гэжэ Боди мийэрбэ. - Гэртээ харижа, хоёр-гурбан хоногто эхэнэрнүүдээ эльбээд, таалаад ерэбэлнай дээрэ бэшэ гү?

- Залуу хүнэй шуһан бусалжа, бурьялжа байна гэжэ ойлгоод байнаб, - гээд, Даша-Нима нүхэрэйнгөө ээмэ далые альгадаад абаба. - Нэгэ зааха тэсэжэл үзыш даа, шэнэ жэлээр гэртээ харижа, һамгадаа тэбэрихэ, таалахамнай хаана ошохо һэм.

- Э-һээ, һамгад гэжэ даа, - Шагжа һанаа алдаха зуураа, юундэшьеб, жүтөөрхүү эхэнэрээ һанаандаа оруулжархиба. - Эхэнэртээ этигэнхээр нохойдоо найда гэжэ урдын ангуушад хэлсэгшэ бэлэй, юундэб гэхэдэ...

- Һи-һи-һи-ии! Тэнэг толгой, - гэжэ Кеша-Шандаган хоротойгоор дуугарба. - Энэ хүхэ үлэгшэншини ганса шамда бэшэ, бултандамнай гай гасалан татажа байна ха юм. Үшөө ангуушам гэхэш!

- Дулаан орон, зөөлөн сагаан эхэнэр, - гэжэ Боди амаа тамшаажа һуугаад дуугарба. - Шагжа шамдаа атаарханаб даа.

- Зай, болоо, болоо, хүбүүд. Нүхэрэйнгөө зоболон дээрэ үргэ, амаа нэмээд, юунэй урда орохоннайб, - гэжэ бригадир нүхэдөө хорёод, тэдэнээ шарайшалан һагад дуугарба. - Хоёр-гурбан үдэр нохойнуудаа балгаандаа хаагаад, ябагалжа үзэе.

- Нохойгүйгөөр ямар агналга гээшэб? - гээд, Кеша гараараа загнажархиба.

- Хоёр үдэр хабхаануудаа эрьехэбди. Гурбадахи үдэртөө нохойгүйгөөр хэрмэшэлхэбди, - гээд, бригадир Шагжа тээшэ эрьежэ: - Тэрэ болотор гэртээ хүрэхэ гүш? - гэжэ асууба.

- Хүрэхэл ёһотойб, - гэжэ Шагжа үхэнэн амиды хоёрой хоорондо дуугарба.

Иигэжэ эб эбээ олоһон ангуушад газаашалбад. Үнөөхи эрэ нохойнуудаа барижа, байра һуури тээшээ тарааха гэхэдэнь, тэдэнь тээ холохонуур гүйлдөөд лэ, эзэдтээ дүтэлхэл юм бэшэ. Дуранай агуу хүсэндэ эзэлэгдэһэн нохойнууд иигэжэ эгээл түрүүшынхидэ эзэдтээ арсаба ха юм.

- Шагжа үнөөхи үлэгшэнөө гаргал даа, - гэбэ тарган Даша-Нима. Одоной газаа гарахатай хамта үнөөхи эрэ нохойнууд бүхы аюул, оһолоо мартаад, тэрээнэйнгээ хажууда сугларшаба. Мэхэтэй, шадалтай эзэдтэнь энэл хэрэгтэй байгаа ха юм.

- Дуран гээшэмнай айхабтар ехэ шэдитэй юм байна, - гэжэ Даша-Нима энэбэ.

- Дуранай түлөө хүнүүд алалсана ха юм, - гэжэ Боди дуугарба.

- Хүндэхэн лэ байдалда оробот даа, хүбүүд, - гэжэ Кеша ангуушан дүрбэн хүлтэ нүхэдтөө хандаба.

Ангуушадай байра байрадаа тараха гэхэдэ, үнөөхи нохойнуудын дүрбэн хүлөөрөө саһа этээд, урагшаа ябахал юм бэшэ. Хэрзэгы зантай зарим нэгэ

эээдын дуулгабаригүй «нүхэдөө» бургааһадажа байгаад, урагшаа зүдхэнэ. Харин нохойнууд гииналдажа байжа, эзээ тойроод гүйдэһэншье мүртөө урагшаа ябажа үгэнэгүй. Хүнэй засагта абтахагүй айхабтар ехэ шуналаар хүлгэһэн «хүрьгэд» нэгэ заримдаа хайратайшье, нэгэ үедөө энеэдэтэйшье байба.

- Үгы, нүхэ-ад, эдээнээ табижархия, - гэжэ Шагжа «һолоомонһоо аһалдаба». - Гэртээ харяад ерэтэрнай ханаагаа хансана аабза.

- Үгы-ы, хүбүүд, эдээнэйшни «хурим» хоёр-гурбан үдэрөөр дууһахагүй, - гэжэ Даша-Нима арсаба. - Бээлэйн шэнээн үлэгшэн манайда байһан юм. «Хуримаа» хэнэб гэжэ бурхан зайлуул, юун гэшын үйлэ ушараа татаа һэм даа? Сэлезнэймнай бүхы нохойд газаамнай сугларшоо бэлэй. Хэрүүл, наншалдаан, уйладдаан, гииналдаан - юун болоогүй һэм даа! Үдэр, хүнигүй амар заяа үзүүлээгүй бэлэй. Тэрэ нохойдшни, хүбүүд, сомоо үбһыемнай зада, һамна гэшхэжэрхёо һэн. Бишье баһа уурлаад, үнөөхи үлэгшэнөө бааниингаа һарабша дээрэ шэдэжэрхёо хүм, - гээд, Даша-Нима амья даража, нэгэ хэды соо байһанай удаа: - Үнөөхимни бархиржа, гиинажа байгаад, һарабша дээгүүрээ гүйжэ оробол даа. Доро байһан эрэ нохойнуудшье баһа галзуурашанхай, баһа тойроод гүйдэхэ юм, - гэбэ.

- Иигэжэ хурим түрөө үнгэргэгты, нохосууд даһаа! - гэжэ баясаха хүм. - Хоёр, гурбан сүүдхэ соо иигэжэ галзуураад тарана ааб даа гэжэ һанан гэхэмни, үнөөхи үлэгшэмни гиинажа ябаад, һарабша дээгүүр гүйжэ, гүйжэ, ехэ-үү хүнгэрэг руу хүрэжэ буугаад, хуу саһан болошонхой амитан үнөөхи «азаргад» тээшээ гүйшөө юм.

- Юугээ хэлэнэ гээшэбши? Этигэхын аргагүй лэ! - Боди гайхаба.

- Тиимэ айхабтар шуналда абтаһан хойноо баниин һарабшаһаа болохо тэнгэрийн оёорһоошье хүрэжэ бууна ааб даа, - гэжэ Кеша тобшолол хэбэ.

- Дуран гээшэмнай үхэлһөө хүсэтэй юумэн ха юм даа, - гэжэ Боди энеэбхилбэ.

- Үшөө үни соо эдэшни галзуурха, адагынь арбаад хоног соо дэмырэлдэхэ. Орхижо болохогүй амитан, - гэжэ бригадир дуугарба.

Шагжа үүдээ нээбэ. Тиин Одоноо отог руугаа оруулаад, хүшэр замдаа түхээржэ ороо һэн.

Одоонингоо эгээл эрхим ангууша эрэ олоһондо Шагжа хэмгүй ехээр баярлаба: «Һайн эсэгһээ һайн хүбүүд түрэдэг ха юм, - гэжэ ангуушан сэдхэхэбэ. - Нохойнуудшье баһа хүн шэнги угаа уһа руу табидаггүй бшуу».

- У-уу, хүхэ үлэгшэн! - гэжэ эзэн эхэнэр Одондоо дугтарба.

- Баарһаниие бү доромжоло, - гэжэ ангуушан нохойгоо хамгаална. - Амиды амитан хадаа эдлэхэ жаргалаа эдлэг лэ.

- Энээниешни харахашье аргамгүй! Хаанаа, яанаа хэнэш, абааша энээнээ!

- Хаана абаашаха хүмбиб?.. Гэртээ байг лэ...

- Иигэхэдэ намаяа алаха гэбэ аалши?

- Бү тэнэшэл даа, - Шагжа аали намдуу байха гэжэ оролдоошье һаа, ойн

ухаандаа оруулаагүй юумээ дуугаржархиба. - Энэшни баһа шам шэнги эмэ амитан ха юм.

- Үлэгшэн нохойтой хүниие сасуулхадаа яана гээшэбши? - гэжэ һамганиинь уур сухалдаа дэлбэршэн алдаба. - Яагаашье тэнэг амитами даа?..

Эзэн эхэнэрэйнгээ уур сухалые Одон ойлгобо. Халуун согоор соробхилһон харасаһаань нохойн саашаа болохо гэхэдэ, холболдошоһон Паандарь табибагүй. Үлэгшэншые баһа эзэн эхэнэрээ буруушааһан шэнгээр урдаһаань хараба:

«Шишые баһа нам шэнги үлэгшэн ха юмши даа! Теэд яахадаа намайе үзэн яданабши, а? - гэхэншүүгээр ууртайгаар Одон урдаһаань хараба. - Өөрөө намһаашье доро аад, намайе шоо үзэжэ, шобто харахаяа эшэнэгүй аалши?..»

- Бүхэли хүниндөө эрхирэлдэжэ унтуулбагүй, - гэжэ Дагзамаа уурлаба. - Мүнөө болотор толгоймни үбдэжэ байна.

«Залуудаа ямар уймар, ямар хэрүүлшэ эхэнэр ябаа хэмши? Мүнөө тэрэл зандаа ха юмши даа», - гэжэ Шагжа шүүмжэлэн бодохо зуураа, энэ, тэрэ һамгад, басагадта жүтөөрхэжэ, сэхы үбэл дунда хүл нүсэггөөр газаа гараад, хэрүүл хараал татажа байһыень гэнтэ ухаандаа оруулжархиба. Эдир багаһаань сугтаа һураһан басагадаараа хөөрэлдэжэ байхыень хараа хаа, үгышые бол, нүхэдтэйгөө уулзаад, архи уужа байхыень хараа хаа, хэрүүл татаад халахагүй. Тиихэдэнь Шагжа балай уурлахашьегүй даа, харин эрэшүүлые иигэжэл архиһаа бариха хэрэгтэй, тэрэгүй хаа, бидэнһээ юун үлэхэб гэжэ ханагша бэлэй.

«Намайе мэдэлдээ абахын тула иигэжэ аашалдаг байгаа ёһотойш. Теэд ухаагүй тэнэг «замбаа¹¹» хадаа эдэ бүгэдэ аяг аашыешни мүнөө болотор тэсэжэ ябаһан шоромни... Бүхы наһаяа шамтай иигэжэ зобожо ябажа үнгэргэхэ хубитай хүн хаб даа...».

- Энэ үлэгшэнһөө боложо, эдэ нохойнууд наншалдажа, бархиралдажа, амар заяа үзүүлбэгүй.

- Зай, зай, бү үнгэрүүлыш даа, - гэжэ Шагжа шүдэнэйнгөө забһараар дуугарба. - Нарлаг шэнгээр шуухирса хурхиржа хэбтэнэ һэн бэлэйш.

- Үри үхибүүдтээшые, урдаа ядажа ябаһан намдашые ханаа, зүрхөө табидаггүй хүн байнаш, - гэжэ эхэнэрнь уйлаганаһан хоолойгоор үбгээ «хэдэргэдэбэ». - Хүндэ хээли үргэжэ ябана гэжэ намайгаа хайрлахагүй хүн байнаш даа, - гэхэдэнь, хаб харахан хуба шэнги дуһалнууд тадагар хара нүдэнһөөнь дуһажархиба.

Шагжа гүнзгы бодолдо абтажа, нэгэ һамгаяа, нэгэ нохойгоо шарайшалан зогсоно.

«Хонидой бүтэн, шононуудай садхалан байхын» тула Шагжа арга хургаяа бэдэржэ оробо. Наяад модоной газарта һуудаг хүр дүү хүбүүндээ Одоноо абаашаха гэжэ ангуушан шийдэбэ.

- Дагзамаагай нарайлтарнь нохойень байлгыш даа, - гэжэ Кеша нүхэрөө гуйба, - тиигэтэр Одоншые «найраа» дүүргэхэ ёһотой.

¹¹ Аха, Түнхэн, Захаминай буряадууд урдань тогоон соо хуураһан орооһо уур соо нүдөөд, тоһондо, сүсэгдэ худжаа зуураад эдидэг байгаа. Мүнөөшые наһатайшуул нимэ хоол эдидэг. Мүн хэрэлдэхэдэ заримдаа «замбаа» гэжэ хараалсадаг заншалтай.

- Зай, яахаб, тиигэбэл, энэ «хайхасаанаа» орхиит даа, - гэжэ хэлэһэн үгэдэнь үнэншэхөөр Боди энэбхилбэ.

- Һайн бэлэйш, нүхэрни, - гэжэ Шагжа зуугаад пүүдэй ашаа мүрэ дээрэһээн абажа хаяһан шэнгээр ханаа алдаба.

Хэсүү, хүндэ байдалһаа абарһан бага наһанайнгаа нүхэртэ баясаһан мэдэрэлээр хүлгэһөөр гэр тээшээ Шагжа гэшхэлбэ. Нээрээшье, тэрэ хүл дорохи газарай хүрһэнһөө тээ дээхэнүүр хийдэнэ хэбэртэй. Эгээл шухала юумэнһээ - нохойнуудай эрхирэлдээн, наншалдаан, бархиралдаанһаа эхэнэрээ сүлөөлбэ ха юм. Эхэнэр гээшэмнай дэлхэе тэбэримэ тэнюун, сэбэр сэдхэлтэй эхэ гээбы даа. Ямаршые үйлэ хэрэгэй болоо хаа, ямаршые ехэ дайралтын тохёолдоо хаа, хожом хойшодоо үе залгажа ябаха аша гушанарай үндэнэ табиха Дара-эхэнь болоно бэшэ гү?

«Одоошые даа, Дагзамааяа нэгэ гайһаань абарба хаб, - гэжэ сэдхэхээр гэр тээшээ алхална. - Үнэн нүхэртөө Одоноо орхибоб. Иигээд хуу һайн үнгэрхэ бээ...».

- Сайн, Шагжа Жалсанович! - гэртэ соностоһон амаршалгаһаа соностоһон Шагжа бүхы бэээрээ угзарагдаба. Тиин тэрэ сагаахан, сэбэрхэн шарайтай, үлэ мэдэгхэнээр бүдүүржэ эхилһэн залуухан эхэнэртэй уулзахадаа, яахыншые аргагүйгөөр мэгдэшбэ.

Хүн бүхэнэй сээжэ соохиие наранай зөөлэн туяагаар дулаасуулха, хүлгөөтэ, хүндэ бодолыень дэгдээхэ шэдитэй сэнхирлэжэ харлаһан нюдэтэй врач-терапевт Сарюуна Мархаевна байба. Ганса тайбан харасатай нюдөөрнь хүн зондо туһатай эмшэн гэжэ, үбшэн зонойнгоо ханаа үнөөндэ унаһан бодолые намдуулха, баяр, найдал түрүүлхэ эльбэтэй хүн гэжэ ойлгохоор бэлэй.

- Сайн, Сарюуна Мархаевна, - Шагжа мэгдүүгээр амаршалба.

- Шагжа Жалсанович, энэ юун боложо байна даа? - мihэрхээр задарһан энээдээ хүхэ хара нюдэн соогоо нюужархёод, шэрүүн маягтайгаар ангуушанда хандаба. – Хүндөөр хээлилһэн нүхэрөө юундэ хайрланагүйбта?

- Яагааб, муу байна гү?..

- Ехээр үбшэлхэдэнь, больницада асараабди.

- Үглөөгүүр гэртэһэнь гараһаар ябанаб, - гэжэ зэмэтэй хүн шэнгээр Шагжа дуугарба. - Нохойгоо хэхэ, бариха газараа оложо ядаһаар... Юугээшые тэнэжэ ябанабиб даа, хари.

«Нүхэрэйнгөө үбдэжэ байн гэхээ, нохойтой носолдожо байхадаа, угаашье мангуутай хүн байнат даа», - гэхэн бодол эмшэнэй шарайда ангуушан уншахадал гэбэ. - Али эрэшүүл бултадаа иимэ хэрзэгы зон гү?...».

- Бурхамни, хөөрхы, - гэжэ Шагжа дуугархaya мэдэнгүй дуугарба. - Мүнөө ямар бэ? Һайн гү?..

- Мүнөө дээрээ яһала... гэмгүй...

- Хээлитэй болоод, ханаам ехээр зобоод байна.

- Эмнэжэ байнабди, - саанаһаал нэгэ тиимэ ханаа зоборитойгоор хэлэбэ. - Түрэхэ хэмдээ хүрэтэрөө яһалха бээ...

- Хайн бэлэйт, Сарюуна Мархаевна, - гэжэ Шагжа эмшэндээ баяр хүргэхэ зуураа: - Сарюуна Мархаевна, һамгыем, үхибүүем абаржа хайрлыгт даа, - гэжэ гуйхыаа мартабагүй.

Золгүйдэхэдөө Шагжа эхэнэртээ уулзажа шадабагүй: больницада ошоходонь, бэеын хүндэ байһан дээрэнээ уулзуулбагүй ха юм. «Бодожо ябахагүй, сэдхэл зүрхөө доһолгохогүй» - иимэ зарлиг эмшэдһээ бууһан байгаа. Тиигэжэ больницын коридор соо ямаршы аша үрэгүйгөөр түрсэлдэжэ, үхибүүдэйнгөө байһан саад-ясли тээшэ Шагжа һалирба.

Больницаһаа саашаа болохо тумаа, досоонь улам улам хүлгэжэ, зоболонто бодолдо абтажа эхилбэ: Одооно хүтэлжэ, нүхэдтөө ошожо, газар мүргэхэнөө арай наахануур доро дохин гуйжа байжа ябаһаниинь, хуурай модоной төөөшэ мэтээр сээжэ бэеын химэлһэн зоболонто мэдэрэлын үглөөнэй манан шэнгээр дээшээ дэгдэжэ, ондоо - нюргандань ашагдагшн даашагүй хүндэ ашаан шэнгээр үзэгдэжэ, алхам бүхэндөө бүхы бүхыһөөр бүришы доошоо бүгсышэбэ. Эхэнэрэйн үглөөгүүр мохоон, зэмэлһэн үгэнүүд мүнөө шэхэнэйн соносол соо хаджа, бүхы досоохиинь дагжа хүргэжэ, угаашы хажараар, угаашы үбшэнтэйгөөр дуулдахадал гэнэ:

«Энэ үлэгшэнтээ хамнажа, хуурсаг руу оруулхатнай...»

Хоёр үрийн эхын аманһаа гараһан иимэ үгэнүүд ангуушанай досоохие хүйтэн мүлһөөр хайража, өөрөө тохижо, угаашы заахан болоһон мэтээр харагдаба.

- Ай бурхамни, хөөрхы! Үри үхибүүдым хайрлажа, эхэнэрым абарыш даа... Үхибүүднй үшөө зааханууд байна, эхын харууһан, энхэрэл тэдэндэм хэрэгтэйл даа, аша туһа хүргыт даа, - гэжэ тэрэ сэдхэлдээ мүргэнэ. - Дагзамаа, хайрата гансамни, хүлисыш даа. Хаа яахана үгэ таталсаашы һаа, бэе бээдээ хэрэгтэй, хайратай хоёр ябаалди даа...

Саадай ябаган хаалга Шагжын нээхэтэй хамта алая заахан Оюунань эсэгдээ гүйжэ ерээд, шэлэ хүзүүнһэнь тэбэрижэрхибэ. Бусалһан сай яаж амһарһаан дэбэрэгшэб, тэрэндэл адляар баярлаһан Оюуна собхоржо байгаад, альгаа ташана.

- Минии баабай ерээ!.. Минии баабай ерээ!.. Үшөө заахан Баасаанаа абаха юм, - гэжэ байгаад, дэбхэржэ байтараа гэнтэ ханаа алдажа, уйлаганаһан хоолойгоор дуугаржа эсэгынгээ зүрхые хаха шуу зүһэжэрхибэ. - Ийбиимнай хаанаб? Ийбиимни юундэ ерээгүйб?

- Ийбишнй айлшалаа, хүүхэмни, - гэжэ һамааруулха үгээ оложо ядажа, үнхэн ухаагаа гүйлгэнэйн удаа иимэл үгэнүүдые олобо ха юм.

-Хаана ябашооб?..

- Город гараа...

- Юундэ?

- Шамдаа дүү хүбүү худалдажа асархаяа...
- Городто үхибүүдые худалдадаг гү?
- Худалдадаг даа, - заахан, гэнэн хонгор басагаяа мэхэлхэндээ эшэдэлхэнийн хүрэшэбэ.

- Үхибүүдые эндэ худалдахаяа яанаб?
- Эндэ заахан үхибүүд үгы ха юм, - гэжэ дүрбэтэйхэн басагандaa боогдожо байханаа ойлгоһон эсэгнэ яаруулжа оробо. – Түргөөр хубсала, Оюуна! Яслида ошожо, Баасаанаа абахабди.

- Баабай...

- Яагааб даа?

- Город гарая.

- Юундэ?

- Маамаяа асархабди... баа дүү хүбүүгээ асархабди.

Эдэ үгэнүүд үбшэнтэйгөөр Шагжые хадхаба: нүдэнийн харлаад, үни удаан хоёр гараараа духаяа адхаад нуушаба. Нүдэндэ харагдашагүй ороолондо бүхы досоохиёо нударуулжархиһан амитандал адляар аниргүй нууба. Шагжын бээ гартаа абаха гэжэ хэды оролдобошыё хаа, уйдхартай, зоболонтой мэдэрэл үлэ мэдэгхэнээр хойно хойноһоонь нубарилдаһаар уураг тархидань орожо, олон тоото худал соогуурнь таража тунашана.

«Бурхамни, маанараа абаржа хайрлыш! Эхэгүй нэгшыё үдэр үнгэргэхэмнай бэрхэ лэ!» - гэжэ тэрэ сэдхэл соогоо зальбарна.

«Энэ үлэгшэнтээ намаяа харшалжа байһаар хуурсаг руу оруулхашни даа!» - Эхэнэрэйн гасаалһан үгэнүүд гэнтэ Шагжын шэхэндэ угаа харшаар дуулдахадал гэнэ. Тэрэ бүхы бэээрээ гэнтэ угзарагдаад, удаань угаа ехэ ашаанда дарагдаһан хүндэл адляар тохийһоор тохиигоод агшашаба.

Үнэн дээрээ Шагжа яһала нэххэлтэй, бодолтой, хайншыё эсэгэ юм. Ажаллажа олоһон салин хүлһөө жүтөөрхүүшыё хаа, сэбэр сэгсэ эхэнэртээ сүмөөрнь асаржа үгэдэг байһан. Архи хорилгын саһаа хойшо «сагаан пулаадтай луйбаршаниё» хаа яахана, хайн үдэрнүүдтэ уухаяа болиһон байха. Тиигэжэ Шагжа инаг нүхэрэйнгөө дурые этигэл найдалай үндэр табсан дээрэ үргөө бэлэй, мүн эхэнэрэйнгээ абари зангай хайн тээшээ хубилһыё өөрөөшыё мэдэрдэг һэн, тиимэхээ жүтөөрхэл, уур сухалын ара хойшо сухарижа, хэрүүл хараалшыё үсөөрһэн гэхэ. Һара, жэлнүүдэй ошохо, үнгэрхэ тума Шагжа Дагзамаа хоёр үри хүүгэдэй алтан шарайе харахадаа, эб эбээ оложо, нуудал байдалаа түбхинүүлээ, бэхижүүлээ һэн. Ганса саһаа урид «хуримаа наадаһан» нохой дээрэхээ боложо, ама хэлэнэй «бүлюудэлгэ» эхилээ ха юм.

Түрэхэн үринэрөө хүн болгожо, хүрһэтэ дэлхэй дээрэ табихын тула үдэр, һүнигүй ханаа зүрхөө табижа, гэр бүлынгөө нуудалыё артаг тоороггүйгөөр арюун сэбэрээр байлгахын тула эдихэ, уха хоолһоо эхилээд, үмдэхэ, зүүхэ хубсаһа хунар бэлдэхэ, оёхо, хүргэхэ хүртөөхэ гэжэ, үшөө тиихэдэ ерээдүйн ажабайдалай һаруул, сэлмэг байхын тула хамаг хайхан бодол, хүсэлөө үргэжэ ябаһан эхэнэр

хүнэй орёо жороо ажабайдал болон үүргые найса ойлгоодүй Шагжа мүнөө үхибүүдээрээ нюурдалдажа үлэхэдөө, юугээшье ойлгохоо болишобо. Тиимэһээ эхэнэрэйн ажал, үүргэ гэнтэ толгой дээрэн ашагдажа, зүнгөө төөришэһэн хүнтэй адли болошобо, ядан хүрэтэрөө үнээгээшье хааха шадалгүй, үхибүүдээшье эдээлүүлхэ дүрэгүй байхадаа, эрэ хүнэй доройтонги, юундэшье хэрэггүйе тэрэ мэдэрбэ. Мүнөө иигэжэ мээнэгтэжэ байхадаа, урдань, урданышье гэжэ даа, Оюунынгаа хүлдэ орожо ябахатаа, ама халмагайхан гэртээ ерээд, эхэнэрһэн мүнгэ эрижэ, дай шуу татаһанаа гэнтэ ханажархиба. Хойто үглөөнь толгойнь хахархаһаа арай наагуур үбдэжэ байба. Тиихэдэ хүл хүнгэн ябаһан эхэнь хажуудань ерэжэ һуугаад, гашайдажа ороо бэлэй:

«Архи уухадаа, юуншье гээшын хэрзэги болошонош даа, хүбүүмни? Энэ зангаа табяагүй хаашни, ямар эхэнэр шамтай тэсэжэ һууха юм? Дагзамаа эхэтэй, эсэгтэй байгаа хаа, үни заяанда шамайе хаяад ябашаха байгаа. Ши яһанаа сайтар алимент түлэжэ зобохо байгааш. Тэрэшье яалайб, үхибүүдшни үнэшэрхэ, хойто эсэгэ үзэлэй байлай... Үшөө нэгэ үхибүү үглөө, мүнөөгүй түрэхөө байна. Үри үхибүүдэйнгөө талые хаража, бээ татаха хэрэгтэйл даа, хүбүүмни».

Үнэхөөрөөшье, Шагжа тэрэ саһаа хойшо һогтотороо архи уухаяа болиһон гэхэ. Тээд али олон эрэшүүлнай юушье ойлгохогүй, угаа хэрзэги зантай амитад ха юм. Эхэнэрнүүдын, баарһад, абари зангыень дахасалдажа, бүхы аяг аашыень тэсэхэ, дааха, хүлисэхэ даа. Тэрэгүй хаа, али олон эрэшүүл хоёр нюдэнэйнгөө хараһан зүг руу ябашаагүй юм аал?.. Эгээ муу дуранайнгаа хүрөө хаа, ондоошье эхэнэртэ ябажа магад.

Шагжын золдо, хүршэ айлайнь залуу эхэнэр - Хандасуу эхэгүй үлэһэн гурбан «найшуулые» эрьежэ шалгахы, хэрэгтэй болоо хаань, туһалха гэжэ ерэбэ. Найн зангаар, найхан сэдхэлээр баян нюдэтэй, баяр ба зоболондошье ханамжатай энэ эхэнэр эмшэн хүн хадаа хүбүүнэйн халууниие буулгаба, эхээ үгылжэ уйлаһан Оюуны энэрхы зөөлэн үгөөрөө номгоруулба. Удаань үнэзень хаажы, халуун һү хүүгэдтэнь уулгаба.

- Хэрэгтэй болоо хаа, алишье сагта дуудаарай, - гэжэ захаяд, гэртээ ябаа һэн.

Гэбэшье, Шагжа наһан соогоо иигэжэ зобоогүйгөө зобоожо, хүниез үнгэргэбэ: жэл хахадтай Баасаан баһа халууршаба, гай тодхор болоходоо, унтаридаа шэшэжэрхибэ. Хаана, юуниинь үбдэнэ гэжэ хэлэхэ аргагүйдөө хүбүүхэн бүтүү гэмшэнэ, гэхэжэ уйлаха юм. Бээлэйн шэнээн үхибүүнэйнгээ уйлаанһаа эсэгэнь дэмыршэн алдана. Тушаан боложо, Оюунань эхээ үгылжэ бархираад халахагүй юм. Эсэгын хүбүүгээ гар дээрээ абажа, үлгын дуу дуулахадань, нүгөөдэнь урдаһаань гараа харбайжа уйлаха юм.

- Ма-ама-аа, хаа-на-биш? - нойрмогложо дуугараад, харахадашье хайратай. - Ийбии... ма-ама-аа!..

Хүбүүнэйнгөө дууража унтамсаар, эсэгэ басагаһанаа гар дээрээ абажа, баһал үлгын дуу дуулажа ороно.

- Ма-а-ма-аа, юун-дэ ү-гы-ыб-ши? – нюдөө аниһаншые мүртөө эгээл хайратай хүнөө гараа һарбайжа бэдэрнэ, эсэгынгээ урал, үргэнэйнэ һахалые баримсаараа, саашань түлхижэ:

- Ма-ма бэшэш! - гээд, баһа гэншэжэ орохо юм. - Ийбии...

Хүбүүнийн зүүдэндээ эсэгээ буляалдаһан шэнгээр уйлаад һаланагүй. Магад, тэрэ эгэшингээ бархирхада, һэрээ аалам, али халуурһандаа уйлаа гү - эсэгэн ойлгобогүй. Тэрэ үхибүүдээ һаатуулха гэжэ, нэгэ басагаһанаа, нэгэ хүбүүгээ тэбэрижэ, дуулаха юм. Харанхы һүни Хандасууда ошохоёо тэрэ зүрхэсбэгүй. Жүтөөрхүү зантай үбгэнһөөнь түбэгшөөбэ. Зүгөөр үхибүүдээ агшам зуурашые орхижо болохогүй. Нойроо хүсэд абаагүйдөө, эсэлэндээ, һанаандаа унажа зобоһондоо Шагжа һогтуу хүн шэнгээр үглөөнэй нара утаба. Үнэз һааха, үхибүүдые эдэлүүлхэ гэжэ Хандасуугай ерэхэдэ, тэрэ хоёр хүл дээрээ тогтохоёо болишоод найгажа байба.

- Хандасуу, мүнөөдэр ямар үдэр бэ?

- Сэлмэг һайн үдэр болохонь...

- Үгы-ы, үдэрэй гараг ааб даа.

- Ай жаалда, бишые баһа ойлгоогүйб... Мүнөөдэр суббото лэ.

- Больницада хонходоод ерэтэрни, байгыш даа, - гээд, Шагжа газашаа гараба.

Хандасуугай үхибүүдые эдэлүүлжэ, хубсалуулжа байха хоорондо Шагжа орожо ерэбэ. Тэрэ абаха танаггүйгөөр харлашанхай гартаа шэл архи баринхай хүн орожо, үгэ хүүршые дуугарангүй шэрээдэ һуушаба.

- Юун болошобоб? - айһан, хүрдэһэн хоолойгоор Хандасуу дуугарба.

- Ду-туу... ду-туу үхибүүн гараа, - гээд, ууртаа, гомдолдоо Шагжа шэлынгээ таглаадаһые булга мушхажа нээгээд, Хандасууда, өөртөө архияа гүйлгэбэ.

- Юугээ хэлэнэ гээшэбши? - гэжэ хоёр гараа сээжэдээ асаржа тэбэрин зогсохо зуураа: - Дагзамаа һайн гү? - гэжэ Хандасуу асууба.

- Бараг гэнэл даа...

- Ай бурхамни хөөрхы, юуншые гээшын муу юумэн болобо даа, хөөрхы...

- Үхибүүнэйнгээ түрэхэдэ, угааһаа абаһан хүм... Тээд хуу буруутабал даа...

Баяр, жаргални буруу хүрбэл даа...

- Дагзамаал һайн байһай даа...

- Хандасуу минингээ гашуудалые хубаалдыш даа, - гэжэ тэрэ хундагаяа гартаа абаба.

- Яана гээшэбши, Шагжа? Бишни давленитэй ха юмбиб.

- Яашаһан эхэнэрнүүд гээшэбта? - гэжэ ангуушан сухалдажа оробо. - Хуу баран шуһаа хөөршэнхэй!.. Шуһанай даралта гээд һалахагүй. Өөхэндөө дарагдаһандаа шуһаа хөөрэнэ ёһотойт. Хара ажал хэхээ болиһоор таргалжа, өөхэлжэ, янза бүрийн үбшэндэ бажуугдажа байнат, - гээд, хундагатай архияа ама руугаа гулгуулжархёод, үнөөхиэ баһа дүүргэбэ.

- Ядахын сагта хундагаа сохилдуулжа, гашуудалым хубаалдыш даа.

- Шагжа, хайрлыш даа. Гомдол, гашуудалда дарагдангүй, бээс гартаа бариха ёхотойш, - гэжэ Хандасуу хүршээ аргадана.

- Иигэжэ байһаар ехээр һогтошохошни.

- Нээрээшье, зүбтэй юумэ хэлэнэш, Хандасуу, - гээд, тэрэ шэлтэй архияа бүглэжэ һуутараа гэнтэ шагаабари руугаа хараһаар хараад һуушаба.

Эгээл энэ үедэ нохойнуудай аржагналдаха, наншалдаха абьян газааһаа дуулдаадхиба. Хандасуу бахардһандаа байһан газарһаан хүдэлбэгүй. Олон тоото «хүрьгэдые» дахуулжа ерэнэн Одон шагаабари дороо һүүлээ хурылан наадажа байба. Шагжа үгэ, дуушье гарангүй, мохоо нюдөөр үнөөхи «хүрьгэдөө» харажал һууба. Юун тухай тэрэ шэбшэнэ хаб? Али юуншье тухай сэдхэнгүй мийн һууна гү?.. Ойлгохын аргагүй байба... Иигэжэ нэгэ хэды һууһанай удаа тэрэ хүршэ эхэнэртээ хандаба.

- Хандасуу, нэгэ час соо хүүгэдыем хараад һууха аргатай гүш?

- Эгээ хэрэгтэй болоо һаа, һууна аабзаб даа.

Уугдаагүй архияа Шагжа хармаан руугаа хээд, газашаа гараба. Хандасуугай гайхаһаар байтарнь Шагжа нохойнгоо хүзүүнһээ үнөөхи нарихан ооһороо уяад, тэрэнээ хүтэлэн ябашаба. Одоншье эсэргүүсэнгүй, хойноһоонь дахасалдаба.

Эзэнэйнгээ хүлгөөтэй, хүндэ бодолдо дарагдаһан байдалые Одон ойлгоошьегүй һаа, барыһан хара шарайгаарнь, үгэ, дуушье гарангүй сухалтай харасаар шэрбэлээрнь һүрдэжэ айшанхай хадаа аниргүйхэн дахалдан ябана. Ондоогоор болохогүй бшуу... Хоёр нюдөө нээһэн саһаа хойшо эзэнэйнгээ захиралта, хуули соо ябажа һуранхай.

Түргэн урасхалтай, үргэн ехэ голой эрьедэ туласа ерэнэн эзэниинь хасууринда Одоноо уяжархёод, хажуудань обойһон бута дээрэ һуушаба. Тиин тэрэ хүсэд уугдаагүй «үмхэй хара уһаяа» хармаанһаа гаргажа, хоолойень ама руугаа шэхээд, гулгуулжа оробо. Архиин үмхэй үнэрые тэсэнгүй Одон һэрюүхэнээр һэлгээлжэ урдаһан Эрхүү тээшэ, мүн хоёр хүлтэй хохимойнуудые хүлээһэн онгосо тээшэ харасаяа залаба. Шэрүүн гараар хоншоорһоонь бажуужа, өөр тээшээ эрьюулээд:

- Хүлисыш даа, нүхэрни, - гэжэ эзэн эдэлдэһэн хоолойгоор дуугарба.

- Хахасаха сагнай болобо... ондоогоор болохогүй... Намайе зобооһон, туляаһанаа... өөрөө ойлгоно ёхотойш...

Одон арсаһан, шүүмжэлһэн харасатай нюдөөр эзээ шэртэн һууна: «Юүгээ хэлэнэ гээшэбши, эзэмни? Хэзээ шамайе зобоогооби? Би өөрынгөө зориг соо ябанаб, шишье баһа өөрын замтай хүн, өөрынгөө замаар ябааш... Яаһан дэмы юумэ шашанаш даа?...» - гэнэншүүгээр урдаһаань шарайшална.

- Яахадаа энэ болотор намайе шэртээбши, а? - гэжэ Шагжа нохойһоон асууба.

- Хорото үйлэ хэрэгээ мартаалши?... Агнууриин халуун хаһаа «хуримаа наадажа», тэндэһэнь намнуулаабди. Гэртээ ерээд, үдэр, һүнигүй эхэнэрэйм нервэ дээрэ наадааш... Шамайе хайрлахадаа, амидаралай жаргал хүсэжэ, Мондо, хүр дүүдээ абаашаа бэлэйб. Амгалан тайбан байдалда байхын орондо яахадаа ерээбши,

а?.. «Диваажанай орондо» байхан аад, юундэ ерээбиш?.. Тиимэ хайн хүнүүдэй харууһан доро байгаад, юу бэдэржэ ерэнэш?.. Жахажа тулижа ядаад, үнөөхи «кавалернүүдтээ» ерээ гүш?

Одон доошоо хаража, хойто хүлөөрөө шэхэнэйнгээ узуурые маажажа оробо. Яахадаа, юугээ ханахадаа иигэнэ гээшэб? Магад, шэхэ дүлии, нюдэ хохор тэнэгши гээ гү, али эзээе шагнаха дурагүйдөө иигэжэ бээе һабардаһан маяг харуулна гү? Энээниие эзэниинь анжарбагүй.

- Юун гээшын садахаяа, хансахаяа болиһон бэе гээшэб? Али муу ёро зүгнэжэ, үхибүүем дутуу гаргуулба гүш? - гэжэ ангуушан һэжэглэн дуугарба. - Шинии зэмһээ боложо, найман һаратай үхибүүн наһа бараба. Хайшан гэжэ шамайе хүлисэхэбиб? Хэлэл даа!.. Минии үхибүүнэй алууршан гээшэш! Энээниие ши ойлгоно гүш, али үгы гү?.. Харюусыш гэнэб! - Хоншоорһоонь бажуугаад, уйлаганаһан нюдөөр урдаһаань хараад һуутараа уйлажархиба.

Одон хэбтэшэбэ. Тэрэ эзэнэйнгээ хэлэһэн үгэнүүдэй удхые ойлгоогүйшые хаа, айхабтар ехэ гашуудалда дарагдаа гэжэ онсо зүнгөөрөө мэдэрнэ ёһотой. Зүгөөр юун дээрһээ, ямар ушарһаа эзэнэйнгээ иигэжэ зангаа хубилһые нохой мэдээгүй бэлэй.

- Угаа ядахадаа, Бодииндоо үлэхөө яагаабши даа? Тиигээ хаа, нэгэ зайһаань мултарха байгааш, - эзэнэйнгээ хэлэһэн үгэнүүдэй аялга дуунай абяе соносоходоо, нүдэнһөөнь гоожоһон нулимсын хамарынь танаа дээгүүр доошоо һабиржа байхые харахадаа, үхэл ба амидарал хоёрой али нэгые шэлэхэ гэжэ һаналаа хубаашоод һууһыень яажа мэдэхэ бэлэй, зүгөөр байһаар байтараа эзэниинь үгэ хэлэхэл бүрээ дошхон, шэрүүн боложо эхилбэ. -Тэнгэрийн дуунай замхасар¹² Бодииндоо байгаарай гээ бэлэйб! Теэд ямар шүдхэр шамайе гэртэшни асараа гээшэб?.. Али үхэлэйш үйлэ татаа гү? Төөлэжэ табиһан бэе, тооложо табиһан наһан гэлсэдэг бэлэй, тиимэһээ ши энээхэн наһанайнгаа эсэстэ иигэжэ ерэхэ табилантай ябаһан амитан гээшэ гүш?

Эзэнэйнгээ иигэжэ уйлажа һуужа, нүгэлөө сагааруулхые хараһан Одон эгээл хайн хүбүүдээ хүнүүдтэ абтаһан сагаа баһал һанана, тиигэжэ өөрынгөө уйлаһаниие, гашуудал зоболонгые һанаашые хаа, өөрын хүбүүд шэнги үхибүүе үхэлэй хүйтэн һабарай бажууһанда эзэниинь иимэ айхабтар ехээр гашуудажа байна гэжэ нохой яажа мэдэхэб даа.

Үмхэй үнэртэй «ногоон хороёо» шэлэйн хоолойгоор эзэнэйнгээ шудхажа һуухые Одон харана. Зүгөөр энээниие уужа, уураг тархия һогтоһон эзэниинь ажабайдалай орёо жороо нюусые тайлбарилха арга шадалаа халажа байна гэжэ, сэлмэг, сарюун бодолоо балартуулжа, хүлисэшэгүй нүгэл хэхээе байна гэжэ Одон яажа мэдэхэ бэлэй. Тиигэбэшые, урасхал уһан дээрэ хэлбэлзэһэн онгосо соо байһан нохой хуби заяанайнгаа эсэсые мэдэрһэн шэнги нүдэнэйнгөө нулимсые адхана.

¹² тайбан сагай тодорсо гэхэн удхатай.

Архиин хорондо ухаагаа намаржа эхилхэн эзэнийн уруу гэдэргээ найгалзажа, надхажа байгаад, өөрын толгойн шэнээн шулуу хүзүүндэнь уяна.

Ногтуу эзэнэйнгээ тэбэрижэ, үбсүү сээжэдэнь хүрэтэр үргөөд байхада, Одон нэгэ хэды гиинаад, хэтэ мүнхэдөө хахасахан мэтээр нойтон, улаахан хэлээрээ эзэнэйнгээ хасарыень, хамарыень долёогоод абана. Үнэн нүхэрэйнгөө сэсэн харасатай нюдэнһөө адхаржа байһан нулимсые Шагжа харахаяа зүрхэсэбгүй.

- Баяртай, хайратамни! - гэжэ хүхирөөд, сэнгүй хайратай нүхэрөө долгион урдажа байгаа Эрхүүгэй тунгалаг уһа руу шэдэжэрхибэ.

Онгосошодой хуудаг тээг модон дээрэ Шагжын хуужа, эрье тээшээ эрыюулжэ үрдингүй байтарнь Одон бултагад гэжэ уһанай нюруу дээрэ гараад, урдаһаань тамарба. Ногтуу хүнэй уяһан шулуун юун байхаб, уялаһаань мултаржа, доошоо шэнгэшоо ха юм. Харин нохой онгосо дээрээ хууһан эзэнһээн абарал хайра гуйһан шэнгээр сэхэ урдаһаань тамаржа ерэбэ. Бахардаһан, мэгдэһэн Шагжа бодохоёо мэдэнгүй бодоодхибо. Тэрэ нүгэл, хилэнсэгтэ унахаяа байһанаашье мартаад, онгосынгоо хэлюурээр нохой руугаа буулгаба.

Зүгөөр нохойгоо оноогүй ангуушан хэлюурээ адхаһан шэгээрээ уһа руу бухаһаар бухаад, элһэтэй, шулуутай Эрхүүгэй оёорто шэнгэшэбэ...

Шагжа мэдээ ороходоо, налуухан эрье дээрэ хэбтэбэ. Элһэтэй, шиигтэй газар тэбэрээд хэбтэһэн Шагжын ама, хамарһаа уһан адхаржа, хубсаһа, хунарын хуу илаашанхай. Хуу уһан болошоһон Одониинь уйлажа байгаад, эзэнэйнгээ хүрэжэ хүхэршэһэн хасарыень долёожо байба... Ангуушан нохойнгоо шэлэ хүзүүнһээ тэбэрээд, үхибүүн шэнгээр эрхирсэ уйлашаба.

БУЛАТ БАДМАЕВИЧ БАДМАЕВ

(1967)

Булат Бадмаевич Бадмаев 1967 ондо Хэжэнгын аймаг Уйхайта нутагта түрөө. Хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидат, доцент. Хэжэнгын дунда интернат-хургуули 1985 ондо, Буряадай гүрэнэй багшын дээдэ хургуули 1994 ондо, Буряадай гүрэнэй ехэ хургуулиин аспирантура 2000 ондо дүүргээ. Хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидатай нэрэ зэргэ 2000 ондо ИМБТ-дэ хамгаалаа. Буряадай гүрэнэй ехэ хургуулиин буряад уран зохёолой кафедрын ассистентын, ахалагша багшын, доцентын тушаалнуудта хүдэлөө, деканай орлогшоор, буряад уран зохёолой тэнхим эрхилэгшээр ажаллаа. Эрдэмэй,

хуралсалай 100 гаран хүдэлмэринүүдые Россид, хилын саанаашье толилуулаа.

Эрдэмэй гол ажалнуудын: «Буряад арадай уг гарбалай домогууд: гарбал ба хүгжэлтэ» (Улаан-Үдэ, 2004); «Буряад арадай угай бэшэгэй заншалнууд: түүхэтэ зоной дүрэнүүд» (Улаан-Үдэ, 2005); «Литература народов Сибири: этнотрадиция, фольклорно-этнографический контекст» (Улан-Удэ, 2008, соавт. С.Ж. Балданов, Г.Ц.Д. Буянтуева).

ОЛЬГА БАЛЬЖИНИМАЕВНА БАДМАЕВА

(1959)

Ольга Бальжинимаевна Бадмаева Хэжэнгын аймаг Хэжэнгэ нутагта түрөө. Педагогикын эрдэмэй кандидат, доцент. БГУ-гай аспирантура дүүргээд, педагогикын эрдэмэй кандидатай нэрэ зэргэдэ хүртөө. Буряадай гүрэнэй университетэй Үндэнхтэнэй гуманитарна институтдай хуралсалай талаар деканай, директорэй орлогшоор ажаллаа. Арадай гэгээрэлэй отличник, Буряад Республикын эрдэм хуралсалай габьяата хүдэлмэрилэгшэ, Россиин Федерациин дээдэ хуралсалай мэргэжэлэй хүндэтэ хүдэлмэрилэгшэ.

Эрдэмэй гол ажалнуудын: «Своеобразие психологизма героев Ц. Галанова» (г. Улан-Удэ, 1997), «Самостоятельная работа студентов по курсу «Теория и методика обучения бурятской литературе» (г. Улан-Удэ, 2004), «Теория и методика обучения бурятской литературе» (Улан-Удэ, 2010), «Современный урок» (Улан-Удэ, 2010).

САЯН ЖИМБЕЕВИЧ БАЛДАНОВ

(1935-2009)

Саян Жимбеевич Балданов Түнхэнэй аймагай Таһархай нютагта түрөө. Хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор, профессор. МГУ-гай аспирантура дүүргээд, хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидатай нэрэ зэргэ хамгаалаа. Буряадай гүрэнэй университетэ кафедрые даагшаар, деканаар ажаллаа. Буряад Республикын болон Россиин Федерациин эрдэмэй габьяата ажал ябуулагша, СССР-эй гэгээрэлэй эрхим ажалишан, Уласхоорондын Хойто Зүг шэнжэлдэг академиин гэшүүн, Петровско эрдэмэй болон искусствын академиин гэшүүн, Тувагай гүрэнэй университетэй хүндэтэ профессор, Түнхэнэй аймагай хүндэтэ эрхэтэн. «Буряад арадай урда габьяатай

байһанай түлөө» гэһэн медальар шагнагдаа.

Эрдэмэй гол ажалнуудын: «Художественная деталь в бурятской прозе» (Улан-Удэ, 1987), «Народно-поэтические истоки национальных литератур Сибири (Бурятия, Тувы и Якутия)» (Улан-Удэ, 1995), «Литература народов Сибири: этнотрадиция, фольклорно-этнографический контекст» (Улан-Удэ, 2008, соавт. Б.Б Бадмаев, Г.Ц-Д. Буянтуева). Эрдэмэй, эрдэм шэнжэлэлгын 150 гаран хүдэлмэринүүдые Россида, хилын саанашье толилуулаа.

СВЕТЛАНА ИСКРОВНА ГАРМАЕВА

(1938)

Светлана Исковна Гармаева Закаменск хотодо түрөө. 1962 ондо Москвагай В.И. Ленинэй нэрэмжэтэ багшанарай дээдэ хургуули дүүргээ. Д. Банзаровой нэрэмжэтэ Буряадай багшанарай дээдэ хургуулида хэлэ бэшэгэй кафедрын багшаар ажаллаа. 1973 ондо бүхэдэлхэйн уран зохёол шэнжэлдэг СССР-эй Эрдэм шэнжэлгын академиин институтта хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидатай нэрэ зэргэ хамгаалаа. Баһал тэндэ 1998 ондо «Типология художественных традиций в прозе Бурятии XX века» гэһэн диссертацияр эрдэмэй докторой нэрэ зэргэдэ хүртэһэн юм. Эрдэм шэнжэлгын гол шээглэл Сибириин арадуудай уран зохёол болоно.

«Литература народов Сибири» гэһэн эрдэмэй кандидатай болон докторой нэрэ зэргэ хамгаалдаг зүблэлэй гэшүүн. 1987-1997 онуудта ород уран зохёолой кафедрые ударидаа. С.И. Гармаева СССР-эй Дээдэ эрдэмэй хургуулинуудай

ажалшадай эрхим хүндэтэ нэрэ зэргэдэ хүртөө, Буряад Республикын эрдэм
хуралсалай габьяата хүдэлмэрилэгшэ.

Эрдэмэй гол ажалнуудын: «Типология художественных традиций в прозе
Бурятии 20 века» - монография» (Улан-Удэ, 1996) г.м. эрдэмэй, эрдэм шэнжэлгын
150 гаран хүдэлмэринүүдые толилуулһан юм.

ГЭРЭЛМА ЦЫРЕН-ДОРЖИЕВНА БУЯНТУЕВА (1984)

Гэрэлма Цырен-Доржиевна Буянтуева Хурамхаанай
аймагай Аргата нютагта түрөө. Буряадай гүрэнэй
университедэй Үндэһэтэнэй гуманитарна институт,
Буряадай гүрэнэй университетдэй аспирантура дүүргээ.
Хэлэ бэшэгэй эрдэмэй кандидадай нэрэ зэргэ 2011 ондо
хамгаалаа. Буряадай гүрэнэй университетдэй Монгол
шэнжэлэлгын түбэй ахалагша эрдэмтэ хүдэлмэрилэгшэ.

Эрдэмэй гол ажалнуудын: «Литература народов
Сибири: этнотрадиция, фольклорно-этнографический
контекст» (Улан-Удэ, 2008, соавт. С.Ж. Балданов,
Б.Б. Бадмаев) г.м. эрдэм шэнжэлгын 30 гаран
хүдэлмэринүүдые хэблүүлһэн юм.

*Мэлс Самбуев, Барадий Мунгонов, Ким Ильин (зогсонод)
Дамба Жалсараев, Цырен-Доржи Дамдинжапов, Дольён Мадасон, Анпюлон
Шадаев, Чимит-Рыгзен Намжилов, Владимир Корнаков (нуунад).*

ГАРШАГ

Урид хэлэгдэхэ үгэ	3
I.1920-2950 ОНУУДТА БЭШЭГДЭНЭН ТОМО ЗОХЁОЛНУУД	
Туужалагдахан буряад зохёолой анхан үеын алдарта зохёолшод	6
Ц. ДОН	12
Хиртэһэн һара (<i>Туужаһаа хэһэгүүд</i>)	
ХОЦА НАМСАРАЕВ	37
Үүрэй толон (<i>Романһаа хэһэгүүд</i>)	
ЖАМСО ТУМУНОВ	54
Нойрһоо хэриһэн тала (<i>Романһаа хэһэгүүд</i>)	

II. 1950-1970 ОНУУДАЙ ПРОЗЫН (ТУУЖАЛАЛГЫН) ШЭЛЭГДЭМЭЛ ЗОХЁОЛНУУД

Туйлагдахан амжалта, шэнэ шэнжэ	68
ШИРАБ-СЭНГЭ БАДЛУЕВ	71
Арюун сэдхэл (<i>Туужаһаа хэһэгүүд</i>)	
ЖАМЬЯН БАЛДАНЖАБОН	95
Бүргэд (<i>Туужаһаа хэһэгүүд</i>)	
АФРИКАН БАЛЬБУРОВ	110
Зэдэлээтэ зэбэнүүд (<i>Романһаа хэһэгүүд</i>)	
ДАШИРАБДАН БАТОЖАБАЙ	122
Төөригдэһэн хуби заяан (<i>Трилогиһоо хэһэгүүд</i>)	
ЦЭРЭН ГАЛАНОВ	166
Холын бэри (<i>Туужаһаа хэһэгүүд</i>)	
АЛЕКСАНДР ЖАМБАЛДОРЖИЕВ	177
Ниидэлгын урда тээхэнэ... (<i>Рассказ</i>)	
ЦЫДЕН-ЖАП ЖИМБИЕВ	190
Гал могой жэл (<i>Романһаа хэһэгүүд</i>)	
БАРАДИЙ МУНГОНОВ	199
Харьялан урдаа Хёлгомнай (<i>Романһаа хэһэгүүд</i>)	
ЦОКТО НОМТОЕВ	212
Шагжын хула (<i>Туужаһаа хэһэгүүд</i>)	
НОРПОЛ ОЧИРОВ	226
Олзо хүбүүн (<i>Туужаһаа хэһэгүүд</i>)	
БАЛДАН САНЖИН, БИДИЯ ДАНДАРОН	241
Заяанай зам (<i>Романһаа хэһэгүүд</i>)	
ЧИМИТ ЦЫДЕНДАМБАЕВ	250
Банзарай хүбүүн Доржо (<i>Романһаа хэһэгүүд</i>)	
Түрэл нютагһаа холо (<i>Романһаа хэһэгүүд</i>)	

III. 1970 ОНУУДЫН АХИЛЭН БУРЯД ПРОЗО (ТУУЖАЛАЛГА)	
Хүл дээрээ хүсэн түгэс гарахан үе	295
АРДАН АНГАРХАЕВ	304
Мундарганууд (<i>Түүрээлэг</i>)	
Тэнгэри газарай тэнсүүри (<i>Романһаа хэһэг</i>)	
ГАРМА-ДОДИ ДАМБАЕВ	328
Гүнсэмаа (<i>Туужаһаа хэһэгүүд</i>)	
ГУШАБАЛ ДАРЖАИН	336
Хоёр дуран (<i>Рассказ</i>)	
ГАЛИНА БАЗАРЖАПОВА-ДАШЕЕВА	339
Гуламтын үльгэр (<i>Үгүүлэл</i>)	
Онтохонууд яагаад мүнделөө ём? (<i>Уянгата рассказ</i>)	
Буусын ьургаал (<i>Уянгата рассказ</i>)	
Һагсуухай (<i>Рассказ</i>)	
Зуһалангай эзэн – Федора (<i>Рассказ</i>)	
ДАША-ДЭМБЭРЭЛ ДУГАРОВ	353
Хангай (<i>Романһаа хэһэгүүд</i>)	
АЛЕКСАНДР ЛЫГДЕНОВ	367
Самсаалтай сэргэ (<i>Рассказ</i>)	
Үншэн (<i>Рассказ</i>)	
ДАША-ДАБАА МУНКУЕВ	376
Эхэ тухай дуун (<i>Уянгата үгүүлэл</i>)	
Галууд (<i>Рассказ</i>)	
Саһан тухай онтохон (<i>Рассказ</i>)	
ИЛҮЯ НАМСАРАЕВ	381
Һоёд (<i>Рассказ</i>)	
САМБУ НОРЖИМАЕВ	384
Нэгэдхэгшэд (<i>Романһаа хэһэгүүд</i>)	
МАТВЕЙ ОСОДОЕВ	399
Заха холын заямхада (<i>Туужаһаа хэһэгүүд</i>)	
БААТАР РОМАНОВ	409
Хоёр ами наһан (<i>Рассказ</i>)	
Шонын хорон (<i>Рассказ</i>)	
ВЛАДИМИР СЫРЕНОВ	415
Гуламтын ошон (<i>Туужаһаа хэһэг</i>)	
ВЛАДИМИР ТУЛАЕВ	428
Хүшүүргэ хаялга (<i>Ангуушадай энеэдэн зугаа</i>)	
Эсэгээ хүлээлгэ (<i>Туужаһаа хэһэгүүд</i>)	
ВЛАДИМИР ХАЛХУЕВ	437
Санагада болоһон найр (<i>Үнэн болоһон ушар</i>)	

ЦЫРЕН-ДОНДОК ХАМАЕВ	443
Холонго (<i>Рассказ</i>)	
КИМ ЦЫДЕНОВ	449
Хээрэ (<i>Намсарай үбгэнэй хөөрөөнһөө</i>)	
СЕРГЕЙ ЦЫРЕНДОРЖИЕВ	453
Хүлгөөтэ хүни (<i>Туужаһаа хэһэгүүд</i>)	
ЦЫДЫП ЦЫРЕНДОРЖИЕВ	466
Пагма хээтэй (<i>Новеллэ</i>)	
Талын дуун (<i>Новеллэ</i>)	
БАДМА ШОЙДОКОВ	486
Дайсанай ара талада (<i>Романһаа хэһэгүүд</i>)	
ДОРЖО ЭРДЫНЕЕВ	495
Үйлын үри (<i>Романһаа хэһэгүүд</i>)	
БАЛДАН ЯБЖАНОВ	517
Үнэн нүхэр (<i>Туужаһаа хэһэгүүд</i>)	
Антологн соо ороһон уран зохёол шэнжэлһэн эрдэмтэд	537
Гаршаг	541

Литературно-художественное, научное издание

Антология бурятской прозы

Набор и компьютерная верстка

Г.Ц.-Д. Буянтуевой

Дизайн *А.О. Батомункуева*

Редактор *Г.Ц.-Д. Буянтуева*

Фотографии из архива А.Л. Ангархаева

ISBN 978-5-91407-123-0

9 785914 071230

Подписано в печать 07.07.14.

Формат 60х84¹/₁₆. Бумага офсетная №1. Гарнитура Times.

Печать офсетная. Усл. печ. л. 31,6. Усл. кр.-отт. 31,6.

Тираж 1000 экз. Заказ №150.

Издательство ОАО «Республиканская типография»

Отпечатано в ОАО «Республиканская типография» РБ
670000, г. Улан-Удэ, ул. Борсоева, 13